

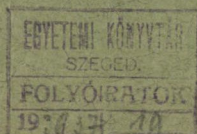
SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELEM

LXVIII. ÉVF. 1—3. SZÁM. 1934. JAN.—MÁRC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1934.

Tartalom.

	Lap
PLEIDELL AMBRUS: A magyar várostörténet első fejezete. (I. közl.)	1
MÁLYUSZ ELEMÉR: Három folyóirat. (Karpathenland, Deutsch-ungarische Heimatsblätter, Győri Szemle)	45
MENDŐL TIBOR: Újabb történeti vonatkozású földrajzi értekezések ..	66

Történeti irodalom.

THIENEMANN TIVADAR: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Ism.: <i>Hajnal István</i>	73
JOÓ TIBOR: A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete. Ism.: <i>V.</i>	75
FEHÉR GÉZA: A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. Ism.: <i>Darkó Jenő</i>	79
HÚŠČAVA, ALEXANDER: Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia. Ism.: <i>Belitzky János</i>	84
HAJNAL ISTVÁN: Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés időszaka. Ism.: <i>Baráth Tibor</i>	86
FEKETE, LUDWIG: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nicolaus Esterházy. Ism.: <i>Baráth Tibor</i>	86
CHR. OESER'S-TOBIAS GOTTFRIED SCHRÖER'S Lebenserinnerungen. Ism.: <i>Pukánszky Béla</i>	89
BERZEVICZY ALBERT: Az abszolutizmus kora Magyarországon. 1849—1865. III. k. Ism.: <i>Angyal Dávid</i>	93
KEHR, P.: Die Kanzlei Ludwigs des Deutschen. Ism.: <i>Szentpétery Imre</i>	97
KEHR, P.: Die Kanzleien Karlmanns und Ludwigs des Jüngern. Ism.: <i>Szentpétery Imre</i>	97
SPANGENBERG, HANS: Territorialwirtschaft und Stadtwirtschaft. Ism.: <i>Lederer Emma</i>	102

Szemle.

	Lap		Lap
Vajthó L.: Magyar irodalmi ritkaságok. (Varga Z.)	104	Kelemen E.: A szepesi százszok büntető igazságszolgáltatása (Meznerics I.)	106
Tettamanti B.—Márer E.: A Magyar Paedagógia tartalommutatója. (Hajnal I.)	105	Révész M.: Romulus Amasaëus. (Kardos T.)	107
Schroeter, O.: Der Schauplatz d. Ungarnschlacht vom 15. März 933. (Gombos A.)	105	Lupas, I.: Documente istorice privitoare la Mosiile Brâncovenesti. (Rónai A.)	107
Darkó, E.: Byzantinisch—ungarische Beziehungen. (Deér J.)	105	Kardos T.: Zrínyi a költő. (Halász G.)	108

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok”-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. Évi tagsági díj 10 P. Nem tagok 16 P évi előfizetés ellenében.

Társulatunk pénztárnokának Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN,
MÁLYUSZ ELEMÉR

LXVII. ÉVFOLYAM

1933.

BUDAPESTEN, 1933.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

TARTALOM.

	Lap
ANGYAL DÁVID : <i>Gróf Batthyány Lajos főbenjáró pöre</i>	1
BARÁTH TIBOR : <i>A VII. nemzetközi történettudományi kongresszus</i>	430
DÉKÁNY ISTVÁN : <i>Történelmi értékelés és átértékelés</i>	129
DOMANOVSKY SÁNDOR : <i>Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta</i>	38, 163
FETTICH NÁNDOR : <i>A levediai magyarság a régészet megvilágításában</i>	250, 369
HEILIG KONRÁD : <i>A Pray-kódex néhány problémája</i>	55
HÓMAN BÁLINT : <i>Emlékeszéd gróf Klebelsberg Kuno felett</i>	241
LEDERER EMMA : <i>A legújabb gazdaságtörténeti irodalom problémái</i>	14
MARKÓ ÁRPÁD : <i>A nagyszombati csata</i>	277, 400
SCHWARTZ ELEMÉR : <i>A patrocinium a helynévfejtés és a telepítéstörténet szolgálatában</i>	185
SZILÁGYI LÓRÁND : <i>A modern kormányzattörténet kialakulása</i>	291

Történeti irodalom.

<i>Alföldi András</i> : Leletek a hún korszakból és ethnikai szétválasztásuk. Ism. : <i>A. M. Tallgren</i>	192
<i>Farkas Gyula</i> : <i>A „fiatal Magyarország” kora.</i> Ism. : <i>Jóó Tibor</i>	319
<i>Fleischer, Julius</i> : <i>Das kunstgeschichtliche Material der geheimen Kammerzahlamtsbücher in den staatlichen Archiven Wiens von 1705 bis 1790.</i> Ism. : <i>Pigler Andor</i> ...	214
<i>Galla Ferenc</i> : <i>A clunyi reform hatása Magyarországon.</i> Ism. : <i>Deér József</i>	437
<i>Gábor Gyula</i> : <i>A kormányzói méltóság a magyar alkotmányjogban.</i> Ism. : <i>Eckhart Ferenc</i>	203
<i>Gothein, Percy</i> : <i>Francesco Barbaro.</i> Ism. : <i>Husztai József</i> ...	329
<i>Házi Jenő</i> : <i>Sopron szabad királyi város története.</i> Ism. : <i>Kring Miklós</i>	451
<i>Hegedűs Lóránt</i> : <i>Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája.</i> Ism. : <i>Angyal Dávid</i>	460
<i>Hegedűs Lóránt</i> : <i>Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája bizonyítékai.</i> Ism. : <i>Angyal Dávid</i>	460
<i>Horváth, Constantinus</i> : <i>Johannis Lemovicensis (abbatis de Zirc 1208—1218) opera omnia. I—III.</i> Ism. : <i>Heilig Konrád</i>	445

	Lap
<i>Hóman Bálint és Szekfű Gyula</i> : Magyar történet. VI. köt. <i>Szekfű Gyula</i> : A tizennyolcadik század. Ism. : <i>Domanovszky Sándor</i>	308
<i>Incze Gábor</i> : A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Ism. : <i>Révész Imre</i>	74
<i>Iffj. Iványi-Grünwald Béla</i> : Gr. Széchenyi István : Hitel. Ism. : <i>Ungár László</i>	455
<i>Keyser, Erich</i> : Die Geschichtswissenschaft. Ism. : <i>Dékány István</i>	81
<i>Kisch, Gustav</i> : Siebenbürgen im Lichte der Sprache. Ism. : <i>Tremel Lajos</i>	195
<i>Komoróczy György</i> : Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Ism. : <i>Szabó István</i>	205
<i>Maggiorotti, Leone Andrea—Banfi, Florio</i> : La fortezza di Giavarino in Ungheria ed i suoi architetti militari italiani specialmente Pietro Ferabosco. Ism. : <i>Gyalóka Jenő</i> ...	79
<i>Naumann, Hans—Müller, Günther</i> : Höfische Kultur. Ism. : <i>Váczy Péter és Halász Gábor</i>	89
<i>Petraru, Coriolan</i> : Monumentele istorice ale judetului Bihor. I. Bisericile de lemn. Ism. : <i>Kampis Antal</i>	315
<i>Péter András</i> : A magyar művészet története. Ism. : <i>Fleischer Gyula</i>	65
<i>Pokrowski, M. N.</i> : Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus. Ism. : <i>Jánossy Dénes</i>	332
<i>Pöschl, Arnold</i> : Die Regalien der mittelalterlichen Kirchen. Ism. : <i>Török Jenő</i>	323
<i>Rados Jenő</i> : Magyar kastélyok. Ism. : <i>Kampis Antal</i>	70
<i>Rácz Béla</i> : Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből. Ism. : <i>Révész Imre</i>	74
<i>Riasanovsky, V. A.</i> : Customary law of the Mongol tribes : Mongols, Buriats, Kalmucks. Ism. : <i>Bónis György</i>	326
<i>Rostowzew, M.</i> : Skythien und der Bosphorus. I. Ism. : <i>Horváth Tibor</i>	85
<i>Smilauer, Vl.</i> : Vodopis starého Slovenska. Ims. : <i>Kniezsa István</i>	199
<i>Szekfű Gyula</i> : A tizennyolcadik század. L. <i>Hóman Bálint</i> .	

Szemle.

<i>Angyal Dávid</i> : A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. Ism. : <i>Hajnal István</i>	95
<i>Asztalos Miklós—Pethő Sándor</i> : A magyar nemzet története ősidőktől napjainkig. Ism. : <i>Mérey Ferenc</i>	336
<i>Autin, Albert</i> : L'Institution Chrétienne de Calvin. Ism. : <i>Révész Imre</i>	352
<i>Bach, Endre</i> : Un humaniste hongrois en France. Jean Sambucus et ses relations littéraires. Ism. : <i>Kardos Tibor</i>	99
<i>Balanyi György</i> : Montecorvinoi János. Ism. : <i>Tóth László</i> ..	477
<i>Barts Gyula</i> : Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései. (1576—1601.) Ism. : <i>Asztalos Miklós</i>	223

<i>Bánhegyi Jób</i> : A magyar irodalom története. I—II. Ism.:	
<i>Kozocsa Sándor</i>	339
<i>Bianu, Ioan és Nicolaiasa, G.</i> : Catalogul Manuscriptelor Românești. I—III. Ism.:	
<i>Török Pál</i>	110
<i>Bihl, Michael</i> : Die hl. Elisabeth von Thüringen als Terziarin. Ism.:	
<i>Balanyi György</i>	222
<i>Bilder aus der Kulturgeschichte der Siebenbürger Sachsen</i> l. Deutsch.	
<i>Borghetti, Giuseppe</i> : L'ambasciatrice di Cavour. Ism.:	
<i>Miskolczi István</i>	480
<i>Bruneau, André</i> : Traditions et politique de la France au Levant. Ism.:	
<i>Ungár László</i>	350
<i>Cahen, Léon</i> : Les débuts du monde contemporain. (1789—1848.) Ism.:	
<i>Ungár László</i>	234
<i>Cartellieri, Alexander</i> : Die Weltstellung des deutschen Reiches. 911—1047. Ism.:	
<i>Deér József</i>	229
<i>Catalogul Manuscriptelor Românești</i> , l. <i>Bianu</i> . <i>Corpus der griechischen Urkunden</i> l. <i>Dölger</i> .	
<i>Csatkai Endre</i> : Soproni ötvösök a XV—XIX. században. Ism.:	
<i>Mihalik Sándor</i>	341
<i>Császár Edit</i> : A hajdúság kialakulása és fejlődése. Ism.:	
<i>Györffy István</i>	224
<i>Delsaux, Hélène</i> : Condorcet journaliste (1790—1794.) Ism.:	
<i>Ifj. Iványi-Grünwald Béla</i>	233
<i>Divéky Adorján</i> : Az Aranybulla és a jeruzsálemi királyság alkotmánya. Ism. <i>Eckhart Ferenc</i>	97
<i>Dölger, Franz</i> : Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Ism.:	
<i>Moravcsik Gyula</i>	107
<i>Eckhart Ferenc</i> : Helyreigazítás	111
<i>Eitler, Paul—Barb, Alfons</i> : Burgenland-Führer. Ism.:	
<i>Kring Miklós</i>	102
<i>Ermatinger, Emil</i> : Philosophie der Literaturwissenschaft. Ism.:	
<i>Jóó Tibor</i>	104
<i>Évkönyve</i> , A Bécsi Magyar Történeti Intézet —, l. <i>Angyal D.</i>	
<i>Fleischer Gyula</i> : A felsőelefánti gróf Edelsheim-Gyulai kastély és mennyezetképei. Ism.:	
<i>Genthon István</i>	345
<i>Fleischer Gyula</i> : Johann Bergl a budapesti egyetemi templom mennyezetfestője. Ism.:	
<i>Genthon István</i>	345
<i>Fuhrmann Kamilla</i> : Gróf Teleki József és a magyar-francia szellemi kapcsolatok. Ism.:	
<i>Halász Gábor</i>	346
<i>Genzsch, Hans</i> : Die Anlage der ältesten Sammlung von Briefen Enea Silvio Piccolominis. Ism.:	
<i>Kardos Tibor</i>	477
<i>Gréb, Julius</i> : Zipser Volkskunde. Ism.:	
<i>Pukánszky Béla</i>	227
<i>Gyalókay Jenő</i> : Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása. Ism.:	
<i>Varga Endre</i>	347
<i>Harsányi István</i> : Rokokó ízlés a magyar irodalomban. Ism.:	
<i>Halász Gábor</i>	225
<i>Hauser, Henri</i> : Les origines historiques des problèmes économiques actuels. Ism.:	
<i>Ungár László</i>	108
<i>Hepp, Nikolaus</i> : 150 Jahre Bačka-Palanka. Ism.:	
<i>Eperjessy Kálmán</i>	227
<i>Hilf László</i> : A szegedi iparosság története. Ism.:	
<i>Pleidell Ambrus</i> 343	
<i>vitéz Horváth Kázmér</i> : Mohács. Ism.:	
<i>Ila Bálint</i>	103
<i>Horváth Konstantin</i> : Zirc története. Ism.:	
<i>Tóth László</i>	103
<i>Hoszowski, Stanislaw</i> : Ceny we Lwowie w XVI. i XVII. wieku. Ism.:	
<i>Komoróczy György</i>	232

	Lap
<i>Hunyadi Ferenc</i> : Cegléd 1870-től napjainkig. <i>Ism.</i> : <i>Eperjessy Kálmán</i>	349
<i>Isbert, O. A.</i> : Egy-két helyesbítés	112
<i>Jánosy, Dionys</i> : Die russische Intervention in Ungarn im Jahre 1849. <i>Ism.</i> : <i>Szabó István</i>	100
<i>Juhász, Koloman</i> : Das Tschanad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter. (1030—1307.) <i>Ism.</i> : <i>Fekete Nagy Antal</i>	95
<i>Kalász Elek</i> : A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. <i>Ism.</i> : <i>Csapody Csaba</i>	220
<i>Kampis Antal</i> : A középkori magyar faszobrászat történetének vázlata 1450-ig. <i>Ism.</i> : <i>Genthon István</i>	465
<i>Kerchnawe, Hugo</i> : Feldmarschall Alfred Fürst Windisch-Graetz und die Russenhilfe 1849. <i>Ism.</i> : <i>Szabó István</i>	100
<i>Kiss Kolos Jenő</i> : A margitszigeti Szent Mihályról nevezett premontrei prépostság története. <i>Ism.</i> : <i>Döry Ferenc</i>	226
<i>Koch, Nikolaus</i> : Monographie der Gemeinde Lovrin. <i>Ism.</i> : <i>Eperjessy Kálmán</i>	104
<i>Kováts Andor</i> : Vázlatok a kecskeméti jogakadémia történetéhez. <i>Ism.</i> : <i>Varga Zoltán</i>	473
<i>Közi-Horváth József</i> : Alexovics Vazul, a legnagyobb pálos szónok. <i>Ism.</i> : <i>Eckhardt Sándor</i>	468
<i>Köszeghy, Elemér</i> : Die Denkmäler der Antoniter in Drautz. <i>Ism.</i> : <i>Genthon István</i>	226
<i>Lampros, Sp.</i> : Βραχέα χρονικά, ἐκδίδονται ἐπιμελεία κωνστ. λ. Ἀμάντου. <i>Ism.</i> : <i>Moravcsik Gyula</i>	229
<i>Lelkes István</i> : A magyar-francia barátság aranykora. 1879—1889. <i>Ism.</i> : <i>Bariska Mihály</i>	470
<i>Magyar Minerva</i> , VI. k. <i>Ism.</i> : <i>Szabó István</i>	474
<i>Mályusz Elemér</i> : Megjegyzések	115
<i>Meszlényi Antal</i> : Az esztergomi főegyházmegye a reformkor elején. <i>Ism.</i> : <i>Tóth László</i>	225
<i>Metzner Károly</i> : Kiskunfélegyháza határtörténete. <i>Ism.</i> : <i>Vincze Sándor</i>	270
<i>Mihályi Ernő</i> : Egy kis polémia Croceval a barokkról. <i>Ism.</i> : <i>Jóó Tibor</i>	233
<i>Miskolcзы István</i> : Válasz Erdélyi László „Észrevételeire“	480
<i>Monti, Gennaro Maria</i> : Il mezzogiorno d'Italia del medioevo. <i>Ism.</i> : <i>Miskolcзы István</i>	350
<i>Nagy Miklós</i> : Az országgyűlés könyvtárának katalógusa. I—II. <i>Ism.</i> : <i>Török Pál</i>	476
<i>Németh Imre</i> : Vág, sopronmegyei község története. <i>Ism.</i> : <i>Döry Ferenc</i>	347
<i>Országgyűlés könyvtárának katalógusa</i> , I. <i>Nagy Miklós</i> .	
<i>Perojević, Marko</i> : Petar Kružić. <i>Ism.</i> : <i>Bajza József</i>	350
<i>Pozder Károly</i> : Leiningen-Westerburg Károly gróf, 1848—49-i honvédtábornok életrajza. <i>Ism.</i> : <i>Gyalókaй Jenő</i>	470
<i>Quellen und Studien zur Geschichte der helvetischen Kirche</i> , I. <i>Weisz. Refik, Achmet</i> : Osmanli devrinde Türkiye madenleri. (967—1200.) <i>Ism.</i> : <i>Fekete Lajos</i>	352
<i>Rezik János</i> : Az 1687. évben felállított eperjesi vérpad, vagy az eperjesi vérfürdő. <i>Ism.</i> : <i>Bruckner Győző</i>	468
<i>Scheel, Helmuth</i> : Die Sendung des polnischen Gesandten von Stadnicki an die Pforte (1733—1737); <i>Ism.</i> : <i>Fekete Lajos</i> ..	479
<i>Schilling Rogér</i> : Dunakömlőd és Németkér telepítés- és népiségtörténete. <i>Ism.</i> : <i>Fleidell Ambrus</i>	473

<i>Skala István</i> : Gróf Széchenyi István és a magyar romanticizmus. Ism. : <i>Varga Zoltán</i>	346
<i>Soós Béla</i> : Zwingli és Luther találkozása Marburgban. Ism. : <i>Révész Imre</i>	230
<i>Stengl Marianne</i> : Győr műemlékei. Ism. : <i>Pigler Andor</i>	344
<i>Strmšek, P.</i> : Zur älteren Geschichte der westlichen Südslawen. Ism. : <i>Knieszsa István</i>	106
<i>Tarczai György</i> : Az Árpádház szentjei. Ism. : <i>Tóth László</i>	341
<i>Teutsch, Fr.</i> : Bilder aus der Kulturgeschichte der Siebenbürger Sachsen. Ism. : <i>Pukánszky Béla</i>	98
<i>Theurewk-Pallaghy Attila</i> : Az egyedüljáró. Ism. : <i>Balanyi György</i>	472
<i>Thim József</i> : A magyarországi 1848—49-i szerb felkelés története. Ism. : <i>Horváth Jenő</i>	469
<i>Tóth László</i> : XVIII. századi olasz és magyar teológusok harca a felvilágosodás ellen. Ism. : <i>Eckhardt Sándor</i>	100
<i>Tóth László és Zambra Alajos</i> : A Garibaldi-kiállítás leíró kataló- gusa. Ism. : <i>Kastner Jenő</i>	353
<i>L'Ungheria.</i> (Pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa Orientale). Ism. : <i>Szöke Mihály</i>	338
<i>Varju Elemér</i> : Magyar várak. Ism. : <i>Kampis Antal</i>	218
<i>Vándor Gyula</i> : Olaszország és a magyar romantika. Ism. : <i>Halász Gábor</i>	468
<i>Weisz, Leo</i> : Quellen und Studien zur Geschichte der helvetischen Kirche. Ism. : <i>Révész Imre</i>	478
<i>Wick Béla</i> : Kassa régi temetői, templomi kriptái és síremlékei. Ism. : <i>Pozsonyi-Filtsch Zoltán</i>	348
<i>Woyciechowsky József</i> : Sipos Pál élete és matematikai munkás- sága. Ism. : <i>Jóó Tibor</i>	467
<i>Zelliger, Aloysius</i> : Pantheon Tyrnaviense. Ism. : <i>Fitz József</i> ..	222

Tárca.

<i>Domanovszky Sándor</i> : Csánki Dezső †	236
<i>Döry Ferenc</i> : Kollányi Ferenc †	238
<i>Erdélyi László</i> : Néhány észrevétel „Anjou-királyaink re- formjai és a nápolyi viszonyok“ dolgában	357
<i>Holub József</i> : A leánynegyedről	117
<i>Lukinich Imre</i> : Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1932. évi működéséről	354
<i>Gróf Széchenyi István naplójának kiadása</i>	359
<i>Hivatalos Értesítő</i>	121, 239, 360

Pótfüzet.

<i>BAKÁCS ISTVÁN</i> : <i>A sómonopólium története Magyarországon</i> <i>III. Károly korában</i>	611
<i>BOTÁR IMRE</i> : <i>Forgách Ferenc emlékiratainak kritikája</i>	529
<i>HARASZTI EMIL</i> : <i>Barokk zene és kuruc nóta</i>	546
<i>MORAVCSIK GYULA</i> : <i>III. Béla és a bizánci birodalom Mánuel</i> <i>halála után</i>	518
<i>TÓTH ZOLTÁN</i> : <i>A „gladius divinitus ordinatus“</i>	481

A magyar várostörténet első fejezete.

I. közlemény.

A kultúra és a város egymásnak elválaszthatatlan tartozéka. Nehéz volna meghatározni, melyiknek van nagyobb szerepe a másik keletkezésében és kifejlődésében, de az nem vitatható, hogy gazdasági, társadalmi, tudományos és művészeti élet számára bizonyos fejlődési fokon túl a város egyaránt nélkülözhetetlen. Természetesen minden kultúra a saját képére, saját céljainak és törekvéseinek megfelelően alkotta meg városait s ezek a sajátosságok oly élesek, hogy nemcsak a babilóniai és asszír városoknak volt egészen más a képük, mint a görögöknek és rómaiaknak s nemcsak a keresztény román-germán város különbözik élesen az antik-tól, hanem a keresztény román-germán kultúrközösségen belül a nemzeti kultúrák kialakulván, a városokon ez utóbbiak is elhatároló nyomokat hagytak. A differenciálódás még azonos nemzeti kultúrán belül is folytatódik, hiszen a nemzeti kultúra jellegzetes vonásait a kultúrát hordozó nép lelki alkata határozza meg, ez pedig valamely nép keretén belül sem egységes, hanem különböző tényezők folytán helyi színezetet nyer. Elég talán, ha a nemzeti kultúra helyi színezetű hajtásainak legszembetűnőbb megnyilatkozásaira, a népművészetekre utalunk. Innen van az, hogy a magyar Felvidék városainak ma is egészen más a képe, mint az alföldi városoké s a magyar tájféldrajz ismert művelője, Kogutowitz Károly a Dunántúl városain figyelt meg olyan vonásokat, amelyek szembetűnő módon különítik el a dunántúli tájakat az ország többi részétől.¹

A magyar város tehát a magyar kultúra sajátos terméke és így nem utolsó jelentősége van annak a kérdésnek, vajjon milyen tényezők hatottak közre a magyar városok kialakulásában. Amíg azonban külföldön a várostörténeti kutatás hosszú évtizedek óta állandóan az érdeklődés középpontjában áll és könyvtárra tehető irodalmat termelt ki, nálunk a várostörténet alapkérdései nagyrészt tisztázatlanok.

¹ Kogutowitz K.: Dunántúl és Kisalföld írásban és képen. Szeged, 1930., I. 93. l.

Tudományos igényeket kielégítő helyi monografiáknak és részletkérdéseket tárgyaló értekezéseknek teljes hiányában a magyar szakirodalomban a magyar városok keletkezésének kérdésére, erre az elsődrendűen fontos magyar történelmi problémára is hiába keresünk feleletet. Wenzel Gusztáv vonatkozó tanulmányának¹ már a célkitűzése kizárta a magyar városok keletkezése kérdésének kielégítő megoldását, mert a magyar városok *jogát* vizsgálta, ebből pedig az illető városok eredetére csak nagyon óvatosan szabad következtetéseket vonni. Szalay József, akinek munkája² elsősorban jönne e tekintetben figyelembe, nem ment bele oly mélyen ennek a problémának a vizsgálatába, hogy azt akár ideiglenesen is nyugvóponttra juttathatta volna. Hóman Bálint viszont, aki az egyetemes történet eredményeinek felhasználásával új szintet adott a magyar várostörténeti kutatásnak,³ elsősorban az Árpád-kori magyar városok *szervezetét* és társadalmi összetételét vizsgálta, azzal azonban, hogy a legrégibb magyar városok hogyan, miből keletkeztek, behatóbban nem foglalkozott. Kaindl Frigyes munkáját⁴ pedig már erős magyarellenes tendenciájánál fogva is alig vehetjük számításba.

Schünemann Konrád, a német kultúrtörténet magyarországi vonatkozásait vizsgáló berlini historikus, sok joggal vetette tehát szemére a magyar történettudománynak, hogy semmivel sem járult hozzá az európai várostörténeti kutatás előbbreviteléhez és nemrég megjelent munkájában⁵ maga fogott hozzá a magyar városok keletkezésének vizsgálatához. Minthogy azonban Schünemann nem a történeti adatokból vont le következtetéseket, hanem egy előre felállított tétel igazolását kereste, ami kutatásának irányát természet-

¹ Magyarország városai és városjogai a múltban és a jelenben. Budapest, 1887. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. IX. k. 1. sz.)

² Városaink a tizenharmadik században. Budapest, 1878.

³ A magyar városok az Árpádok korában. Budapest, 1908.

⁴ Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. Gotha, 1907—1911. ... Kaindl munkája várostörténeti vonatkozású részeinek értékére jellemző a következő két mondata: Im Komitat Bihar war Grosswardein (Nagyvárad) zur Zeit des Mongolensturmes eine grosse Stadt, die in Ungarn viel genannt wurde. Dies ist ein sicheres Anzeichen dafür, dass dort Deutsche wohnten, weil ohne diese in jener Zeit die Entwicklung eines bedeutenden Stadtwesens nicht denkbar ist. II. 177. l.

⁵ Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Bresslau und Oppeln, é. u. Ismertette Varga J., Századok, LXV. (1931.), 428—433. l., továbbá Szabó I. Föld és Ember, X. (1930.) 72—75. l. V. ö. u. o. 195—197. és 318—319. l.

szerűen befolyásolta is, művében téves eredményekre kellett jutnia.

Schünemann könyvének bevezetésében azt állítja ugyanis, hogy a középkori magyar városi intézmény a tágabb értelemben vett német városi intézménynek egyik oldalhajtása, amelyre más nyugateurópai, nevezetesen a XII. században francia, majd olasz befolyások is hatottak, sőt a XIV—XV. században akadtak Magyarországon olyan városok is, amelyeknek, vagy legalább lakosságuknak erősen magyar karaktere volt, — mindamellett a középkori magyar városok és szervezetük teljes egészükben németeknek tekinthetők.¹ Mert hiszen Pannónia régi római városait és kultúráját — mint Schünemann megállapítja² — elsöpörte a népvándorlás, a honfoglaló magyarok pedig nem voltak városépítők³ s nem voltak városépítők az itt talált szláv népek sem. Úgy, hogy a magyar városok és a magyar városi kultúra a németeknek köszönhető.

Ebből a hipotézisből önként következik, hogy Schünemann a magyar városokat a városok azon csoportjához sorozza, amelyeket — főleg Rietschel fellépése óta — alapított városoknak szokás nevezni s amelyek — legalább a német történetírás szerint — a német keleten túl, Sziléziában, Cseh- és Morvaországban, valamint Lengyelországban is kimutathatók, mint a német kultúra expanziójának a termékei.⁴

Schünemann megállapításai a magyar történettudomány számára végeredményben újságot nem jelentettek. Részben a jóval későbbi helyzet alapján, részben a liberalizmus korának történet szemlélete következtében, nem kis részben pedig éppen a német történetírás hatása alatt, a magyar történettudománynak — ha a részletekben nem is egyező, mégis — nagy egészben Schünemannéval azonos felfogása volt, aminek nem sokkal Schünemann könyvének megjelenése előtt — a magyar várostörténeti kutatás eredményeit összegezve — Mályusz Elemér is kifejezést adott.⁵

Mindazok azonban, akik ezt vallják, jobbra a magyar középkor utolsó másfél századának helyzetképe alapján alakították ki felfogásukat s ezen az alapon más eredményre

¹ Schünemann i. m. 7—8. l.

² U. o. 32 kk. l.

³ U. o. 17 kk. l.

⁴ U. o. 8—9. l.

⁵ Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XX. (1927—28.), 365 kk. l.

valóban nem is juthattak. A magyar városok lakossága ebben az időben nagyrészt idegen volt s nem egy helyen ebben a küzdelmet vívott a magyarságnak a városba való behatolása ellen. Véleményünk azonban az, hogy XIV—XV. századi viszonyokból a kezdetekre, a magyar városképződés *csíráira* nem lehet következtetni, mert hosszú évszázadok eseményei állnak közöttük. Pedig a magyar városképződés idegen eredetének tana — ismételjük — nagyrészt a középkor második felének helyzetképe alapján volt általánosan elfogadott, anélkül, hogy megfelelően indokolva lett volna és Schünemannt valószínűleg éppen ez indította arra, hogy a magyar városok keletkezésének kérdését teljes tudományos apparátussal, részletekbe menően tanulmányozza. Mivel azonban Schünemann előre felállított tétel igazolását kereste munkájában, szükségessé vált, hogy a magyar városképződés kérdését revízió alá vegyük és Schünemann tételétől függetlenül keressük annak megoldását.¹

I.

A német gazdaságtörténet kétféle várostípust ismer. Az egyikhez azokat a római eredetű városokat sorozza, amelyek a Rajna és a Duna mentén, valamint azoktól nyugatra és délre, ma már általánosan elfogadott nézet szerint az egész középkoron át fennállottak és részben királyi kastélyok, kolostorok, vagy püspökök hatalma árnyékában többé-kevésbé virágoztak,² a másik csoportba pedig azokat, amelyek a régi városok mintájára, részben azok intézményeit és szervezetét utánózva, már a XI., de főleg a XII—XIII. században és az után jöttek létre.³ Ez utóbbiak, mint arra Rietschel a kutatás irányának kijelölésekor rámutatott,

¹ Ezt annál könnyebben tehetjük, mert Schünemannnak a középkori Esztergom vizsgálatából vont következtetései ennek a városnak a német eredetét sem igazolják. Anélkül, hogy Schünemannnak nagy felkészültséggel és a modern módszertani elvek tudatos alkalmazásával megírt munkáját egyébként bírálni kívánnánk, szükségesnek tartjuk itt megjegyezni, hogy a magyar viszonyokat igen gyakran félreismeri és téves eredményei nagyrészt ezzel magyarázhatók.

² Rietschel, S.: Die Civitas auf deutschen Boden. Leipzig, 1894. és u. a.: Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältniss. Leipzig, 1897., 34—36., 232. l. Dopsch, A.: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit. II. Aufl., Weimar, 1922., 95 kk. l. Boos, H.: Geschichte der rheinischen Städtkultur. Berlin, 1897—, I. 25 kk. l. Below, G.: Das ältere deutsche Städtewesen und Bürgertum. Bielefeld und Leipzig, 1898., 2—3. l. Schmoller, G.: Deutsches Städtewesen in älterer Zeit. Bonn und Leipzig, 1922., 41. l.

³ Rietschel: Markt und Stadt 109. l.

Németországnak jobbára keleti és északi vidékein fordulnak elő, túl a régi római limes-vonalon, azokon a részeken tehát, ahová a római hódítás nem ért el és nem hagyhatott jelentékenyebb kultúrnyomokat. Stendal, Radolfzell, Freiburg i. B., Isny, Hamburg, Naumburg, Halberstadt, Merseburg, Quedlinburg, Bremen, Erfurt, Goslar — és még egy csomót sorolhatnánk fel¹ — mind ilyen újabb eredetű város. Közös jellemző tulajdonságuk ezeknek az, hogy — nagyrészt szintén királyi és fejedelmi paláciumok és várak, püspöki székhelyek és kolostorok mellett, ott tehát, ahol politikailag és gazdaságilag is erős hatalomtól védelmet nyerhettek, de mind gyakrabban csupán kereskedelmi szempontból fontos helyeken is — tudatos és tervszerű alapításnak köszönik eredetüket.² Különösen jellemző e tekintetben München és Lübeck alapítójának, Oroszlán Henriknek a várospolitikája, akiről kétségtelenül megállapítható, hogy az általa alapított városok gazdasági erejének felhasználásával a szászországi kis fejedelmek rovására politikai hatalmát akarta gyarapítani. Az egész városalapítási akciónak erősen ható mozgatórugója volt az egyházi és világi fejedelmek által nem sokkal előbb megszerzett immunitás.³

Nem lehet kétséges, hogy a kereskedő- és iparoselem, amelyből ezeknek a városoknak első lakossága rekrutálódott, sokszor nem csak passzív szerepet játszott ezeknél a városalapításoknál, hanem tőlük eredt gyakran maga a kezdeményezés is. Nem vitatható, hogy például a regensburgiaknak igen nagy szerep jutott az Enns-vidéki vásárok életrehívásában és megszervezésében, a lübeckiek pedig tevékeny részt vettek sok keleti-tengermelléki város alapításában.⁴ Ami természetes is. A középkori kereskedő, aki igen gyakran egyúttal iparos is volt, útjában nem nélkülözhetette sem a piacot, sem a pihenőhelyeket és szívesen ütött állandó tanyát, ha állandó üzletre és védelemre volt valahol kilátása.

¹ U. o. 63 kk. 1., 110 kk. 1.

² Rietschel: Markt und Stadt 109. l. és u. a.: Die Städtepolitik Heinrichs des Löwen. Historische Zeitschrift, 102. (1907.), 238. l. — A városalapításoknál szerepet játszó szempontokat ügyesen foglalta össze Below, G.: Deutsche Städtegründung im Mittelalter. Breisgau, 1920.

³ Dopsch i. m. II. 110—111. l.

⁴ A távolsági kereskedelemnek és a kereskedőelemnek a városok alapításában játszott nagy szerepét újabban Rörig, F.: Hansische Beiträge zur deutschen Wirtschaftsgeschichte. Breslau, 1928-ban közreadott tanulmányaiban hangoztatja nagyon aláhúzottan, véleményünk szerint sok túlzással. V. ö. Mayer, Th.: Zur Frage der Städtegründungen im Mittelalter. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, XLIII. (1929.), 261 kk. 1.

Az alapított német városok túlnyomó része egyébként — mint maga Rietschel megállapítja — nem lakatlan helyen települt, hanem valamely régebbi községi település mellett, amelynek rendszerint a nevét is átvette az új, anélkül azonban, hogy a régi települést magába olvasztotta volna. Úgy, hogy az ilyen telepített városokban — legalább egy ideig — két község állott fenn egymás mellett : az új, szabad polgárokból, jobbára kereskedőkből és iparosokból álló város és a régi rendszerint földesúri hatalom alatt álló községből álló település, mely utóbbi a nevét fölvevett várostól jogilag és közigazgatásilag is el volt különítve. Sőt előfordult az is, hogy más a földesura a régi községnek és más a mellette alapított és nevét viselő városnak, mint például a Wolfrad von Veringen sváb gróf által 1171-ben alapított Isnynél látjuk, vagy még inkább a III. Berchtold herceg által 1180-ban alapított Innsbruck esetében, ahol a városalapító a régi tulajdonostól egyenesen erre a célra szerezte meg a város számára szükséges területet.¹

Ha már most ezzel az analógiával akarunk a magyar városok keletkezésének vizsgálatához elindulni és fölteszünk azt, hogy helyes az az általánosan elfogadott történeti megállapítás, amely szerint Pannóniában emléke sem maradt a római kultúrának a magyar honfoglalás idejére, annyira elpusztult itt minden a népvándorlás zivatarai alatt,² — meg kell fontolnunk mindenekelőtt Hóman Bálintnak azt a megállapítását, hogy a hanyatló Meroving-kor és a Karoling-kor gazdasági és társadalmi fejlődése a nálunk Imre és II. András korában megindult és az Anjou-korban befejezéshez jutott fejlődéssel analóg és — ami még szemléltetőbb — Nagy Károly kormányzati tényei és korának társadalmi és gazdasági viszonyai csak IV. Béla tényeivel és korának viszonyaival vethető egybe.³ Ezen a nézeten van egyébként Szekfű Gyula⁴ és nagyjában erre az eredményre jutott a magyar céh-rendszer kezdeteinek kutatásakor Lederer Emma⁵ is. A magyar királyság első századaiban

¹ Rietschel : Markt und Stadt 63 kk. l., 110. kk. l.

² V. ö. Hóman i. m. l. l.

³ Hóman B. : A társadalmi osztályok Szent István államában. Békefi-Emlékkönyv. Budapest, 1912., 68. l. és u. a. : A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest, 1921., 46. l.

⁴ Serviensek és familiarisok. (Értekezések a tört. tud. köréből, XXIII. k. 3. sz.) Budapest, 1912., 9. l.

⁵ A legrégebb magyar iparososztály kialakulása. Századok, LXII. (1928.), 492. kk. l. V. ö. Below, G. : Territorium und Stadt. II. Aufl., München und Berlin, 1923., 231. kk. l.

két-három évszázad volt körülbelül az az idő, amelynek leforgása alatt a nyugati államszervezetben és társadalmi organizmusban bekövetkezett nagy változások hozzánk eljutottak és átalakító hatásukat nálunk éreztették. Ezek szerint tehát, ha a németországiakhoz hasonló városalapítások nálunk is voltak, a XIII. század elejénél korábban hiába keresnénk azokat.

Adtak ki ugyan magyar királyok városprivilegiumokat a királyság első két századában is, azoknak a száma azonban nagyon csekély és ha közelebből vesszük szemügyre őket, csakhamar rá kell jönnünk, hogy ezeknek a magyar városügyhöz vajmi kevés közük van. Kálmán király és XII. századi utódai által 1108-tól kezdve a dalmát városok számára kiadott privilegiumokra gondolunk itt, amelyekről legutóbb Deér József mutatta ki, hogy az oklevelet adó uralkodó előtt a városi jog és városügy akkor még teljesen idegen valami volt.¹ Bizonyítja ezt különben az is, hogy az oklevelek maguk — legalább azok, amelyek eredetiben maradtak ránk — nem is a magyar kancelláriában készültek, hanem dalmát területen s a magyar kancellárián csupán megerősítés, pecsételés végett mutatták be azokat.²

A dalmát városoknak adott okleveleket figyelmen kívül hagyva tehát, a magyar városi szabadságok között legrégebb az az oklevél, amelyet 1201-ben Imre király adott a Patak melletti Olaszi lakóinak.³ Mindjárt meg kell azonban jegyeznünk, hogy a király az oklevélben nem beszél kifejezetten arról, hogy Olaszin várost akar alapítani, vagy, hogy az a célja volna a privilegiumokkal, hogy városi lakosságot toborozzon ebbe a helységbe, olyan értelemben tehát, mint a németeknél látjuk, vagy alább magyar városok keletkezésénél látni fogjuk, városalkotónak ezt az oklevelet nem tekinthetjük. Ha az oklevél szövegén átfutunk, azonnal szembetűnik, hogy a pataki, vagy Patak melletti Szent Miklós-egyháznál megtelepedett idegen népekről — nyilván flandriaiakról — van itt szó, akik már régebb idő óta élnek itt saját orszáruk magukkal hozott szokásai és törvényei szerint

¹ Deér, J.: Die dalmatinische Munizipalverfassung unter der ungarischen Herrschaft bis zur Mitte des XII. Jahrhunderts. Ungarische Jahrbücher, XI. (1921.), 376. l. V. ö. Pleidell A.: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Budapest, 1925., 9. l.

² Szentpétery I.: Magyar oklevéltan. Budapest, 1930., 51. l.

³ Endlicher, St.: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangalli, 1849., 399—400. l. Fejér, G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Buda, 1829—, V. l. 181—182. l.

s ezeket hagyja most jóvá a király, úgy, amint azok használatát már elődei is megengedték.

Az, hogy ennek a településnek volt-e valami városi jellege, vagy pedig lakosai földműveléssel foglalkozó bevándorlók voltak-e csupán, az oklevélből nem tűnik ki. Azonban ez az utóbbi valószínű. Hiszen annak dacára, hogy az Imre királytól nyert szabadalomlevelet a Patak melletti Olaszi polgárainak kérésére 1272-ben V. István,¹ 1285-ben pedig Kún László² is megerősítette, ez a privilegiált hely annyira jelentéktelen maradt, hogy azt sem tudjuk róla bizonyosan, hol kell keresnünk vajjon. Szirmay Antal³ Liszka-Olaszival véli azonosnak, valamint Auner Mihály is,⁴ Szalay József⁵ és utána Csánki Dezső⁶ viszont Pataknak tartja. Ezek közül a feltevések közül azonban egy sem látszik elfogadhatónak. Liszka-Olaszit már 1248-ban IV. Béla király elajándékozta a szépesi káptalannak,⁷ az adománylevélből pedig a legcsekélyebb következtetést sem lehet vonni arra vonatkozólag, hogy a possessiónak nevezett helység azonos volna a privilégiumot nyert Olaszival s nem valószínű az sem, hogy annak szabadalomlevelét V. István és Kún László királyok az eladományozás után is megerősítették volna. A két hely azonosságát kizárja az is különben, hogy Liszka-Olaszi egyházának Szűz Mária volt a védőszentje,⁸ míg az Imre királytól szabadalomlevelet nyert vendégekről világosan mondja az oklevél, hogy azok Szent Miklós-egyháza mellett voltak megtelepedve. Szent Miklósról nevezett egyházat pedig Patakon is hiába keresünk. A pataki várbeli plébánia templomot, amely különben is keresztlő Szent János tiszteletére volt szentelve, csak a Pálóczyak építették, míg Patak régebbi temploma, amelynek plébániájáról 1263-tól van tudomásunk, Boldogasszony szeplőtelen fogantatásáról

¹ Fejér V. 1. 182—183. l.

² Fejér V. 3. 295—296. l.

³ Szirmay, A.: *Notitia historica comitatus Zempleniensis*. Buda, 1804., 6—7. l.

⁴ Latinus. *Századok*, L. (1916.), 37. l.

⁵ I. m. 172. l. V. ó. u. o. 161. l.

⁶ Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1890—, II. 338. l.

⁷ Szentpétery I.: *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Budapest, 1923—, 890. sz. — Az adománylevélbe a határ leírása is bele van foglalva s az nem hagy kétséget a hely azonosságára felől. Fejér IV. 2. 20—22. l., Csánki i. m. 337. l.

⁸ Ortvay, T.: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején*. Budapest, 1892., II. 250. l.

volt elnevezve.¹ Ezeken kívül Patakon a XIII—XIV. században a klarisszák Szent Annáról és a domonkosok Szent Vincéről nevezett, a városon kívül fekvő zárdájáról van tudomásunk, 1342-ben pedig Szent Ágota templomáról is hallunk,² de arról, hogy Szent Miklósról nevezett egyház is állott volna ott valamikor, nincsen tudomásunk. Hogy az 1201-i szabadalomlevél nem Patak, vagy Patak egy részének a szabadalomlevele, kitűnik abból is, hogy amikor 1429-ben a nagypataki polgárok Zsigmond királynak panaszkodtak az újhelyi várnagyok túlkapásai ellen, nem hivatkoztak Imre királytól származó régi szabadalmaikra s a király, amikor a szabad királyi városok rangjára emelte Patakot, hogy a zaklatásoknak véget vessen,³ hasonlóképen nem beszél Imre király által adott szabadalomlevélről, hanem csak azokra a jogokra és szabadságokra hivatkozik, amelyekkel a várost Nagy Lajos ruházta fel. Pedig, hogy a patakiak nem hivatkoztak volna az Imre király-féle szabadalomlevélre, ha azt valóban ők kapták volna és városuk fejlődésének az képezte volna alapját, az teljességgel lehetetlen. Valószínűnek az látszik tehát, hogy az 1201-ben privilegiumot nyert Olaszit a Patakhoz valóban közelfekvő Bodrog-Olasziban kell keresnünk, amely 1347-ben, mint Károly Róbert által elcserélt „regalis possessio“ szerepel⁴ és sorsa majdnem az egész kései középkoron át nagyjában Patak sorsával osztozott.⁵ A XIV. század első felében igen tekintélyes hely volt ez az Olaszi, plébániája az alsózempléni főesperesi kerület leggazdagabb egyházai közé tartozott. 1332—1337 között, amikor az alsózempléni főesperesi kerület pápai tizedfizetői között a legmagasabb tételekkel Keresztúr 20, Hidnik 22, Cseh 28, Terebes pedig 30 garassal szerepelt, a szóbanforgó Olaszi közvetlen utánuk következve, két éven át 18, egy évben pedig annak kétszeresét, 35 garas pápai tizedet fizetett, messze felülmúlva például Liszka-Olaszit.⁶ ami arra vall, hogy ez a regalis possessio jómódú, gazdag község lehetett. Ezek figyelembevételével perdöntőnek kell

¹ Rupp J.: Magyarország helyrajzi története. Budapest, 1872., II. 312—313. l., Ortway i. m. II. 817. l.

² U. o.

³ Országos Levéltár, Dl. 12.052.

⁴ Magyar Nemzeti Múzeum levéltára, Kapy-család levéltára, K. fasc. II. nr. 1.

⁵ V. ö. Csánki i. m. 338. és 358. l.

⁶ Monumenta Vaticana Hungariae. Series I. tomus 1. Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria. Budapest, 1887., 250., 340., 345. l.

tartanunk, hogy templomában Szent Miklóst tisztelték védőszentül ez időben,¹ mint az Imre király által privilegizált Olasziban s nem lehet kétséges, hogy e két Olaszi valóban azonos. Az pedig közismert, hogy a magyar ipari és kereskedelmi életben Bodrog-Olaszi az egész középkoron át semmiféle szerepet nem játszott, a magyar városok közé soha nem emelkedett s a Kún László-féle megerősítés után szabadalmairól sem hallunk többé. Az 1201. évi szabadalomlevélnek tehát semmivel sincs nagyobb jelentősége, mint azoknak a privilégiumoknak, amelyeket ez időtájban a Danzig-környéki, vagy sziléziai német telepescsozások kaptak s amelyekben nekik a német jog használatát biztosították. A kiváltsággént kapott német jog ugyanis nem városi jog, hanem országos jog, a parasztság joga volt s adományozása csak azt jelentette, hogy a telepített község lakói nem lengyel vagy szláv, hanem a magukkal hozott saját nemzeti joguk szerint élhetnek továbbra is.² Az olaszii vendégek idegenből magukkal hozott joga megerősítése volt az 1201. évi szabadalomlevél is s a városalapításokhoz ennek semmi köze nincsen.

A szatmáriak II. Andrától eredő 1230. évi szabadalomlevelének³ hasonló jelentősége van. Ha nem is fogadjuk el a privilégiumot kérő szatmári német vendégeknek azt az állítását, hogy ők még Gizella királyné korában, annak hűségére jöttek be Magyarországra,⁴ kétségtelen, hogy hosszabb idő óta laktak már a Szamos partján, a gyepük mentén⁵ s nem lehetetlen, hogy a szepesi és erdélyi szászokkal azonos eredetűek. Az, hogy 1230-ban II. András a határjukkal szomszédos, egykor Simon fia Dénes által bírt földet is nekik adta, arra vall, hogy tevékenységük jelentékeny része a mezőgazdaságra szorítkozott.

Nem új jogokat, hanem csak régi, a letelepedéskor magukkal hozott jogaik írásbeli elismerését kapták 1206-ban az erdélyi Karakó, Igen és Rames polgárai is,⁶ akik nyilván-

¹ N. Sacerdos ecclesiae Sancti N. de Olasi. U. o. 250. l. V. ö. Ortway i. m. 194. l.

² Loening, O.: Untersuchungen zum ältesten Recht von Danzig. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 46. (1926.), 208—209. l.

³ Országos Levéltár, Dl. 162. Endlicher 426. l.

⁴ V. ö. Schünemann, K.: Die Deutschen in Ungarn bis zum XII. Jahrhundert. Berlin und Leipzig, 1923., 41. l.

⁵ 1216-ban hallunk róluk először, amikor II. András a Zathmarban lakó németek helységéből való Mere comesnek adja Nicola földet. Szentpétery i. m. 309. sz.

⁶ tali eos ob reprimendam posteriorum praesumpcionem liber-

valóan az összefüggő szász telepek mellett élveztek valami különállást, talán azért, mert már az erdélyi szászok bevándorlása előtt telepedtek meg ott¹ s privilegiális levelük nem jelent mást, mint ennek a különállásnak a szankcióját. Erre mutat az is, hogy nem a városlakók tipikus és legfontosabb gazdasági kedvezményét, a vámmentességet kérték és kapták ezek a vendégek az uralkodótól, hanem a határőri szolgálat alól való mentességen kívül szőleik, sertéseik és egyéb állataik adómentességét, pedig a kétségtelenül agrárjellegű erdélyi szászság is már ekkor — nem egészen két évtized mulva — egyik sarkalatos szabadalmaként az áru utáni vámmentességet kötötte ki magának.² Nincs szó vámmentességről Karakó és Igen újabb, 1238-ban IV. Béla királytól kapott privilegiális levelében sem.³ Nem véletlen tehát, hogy az erdélyi szász városok között ezek a helyek különösebb jelentőségre nem emelkedtek.

A II. Andrástól származtatott többi városprivilegium közönséges hamisítvány, az 1217. évi június 13-ról datált garamszentbenedeki⁴ éppen úgy, mint a désiek állítólagos szabadalomlevele, amelyről IV. Bélának 1236-i kelettel hamisított oklevelében⁵ olvasunk.

Földesúri városok alapításáról persze még kevésbé lehet szó nálunk ez időben, bár tagadhatatlan, hogy a lehetősége megvolt s ha az ilyen gazdasági törekvések nyugatról a királyság első két századában eljutottak volna hozzánk, minden nagyobb ellenállás nélkül verhettek volna gyökeret. Vásárvámjövodelmeket ugyanis elég hamar kezdtek már a magyar királyok eladományozni, így I. András a tihanyi egyháznak adta alapításakor a somogyvári vásárvám harmadát,⁶ a zágrábi káptalan valamelyik uralkodó bőkezűségéből elég korán az ottani vásárvám tizedéhez jutott,⁷

tatis gracia, quam et antecessorum nostrorum privilegiis obtinuer, dotavimus... secundum ritum suae gentis viventes... mondja II. András király 1206-ban. Endlicher 403—406. l., Zimmermann, F.—Werner, C.: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Nagyszeben, 1892—, I. 9—10. l.

¹ Primi hospites regni-nek nevezi őket az 1206. évi oklevél.

² Zimmermann—Werner I. 35. l.

³ U. o. I. 66—67. l.

⁴ Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Szerk. Knauz N. és Dedek-Crescens L. Esztergom, 1874—, I. 212. l. V. ö. Szentpétery: regeszták 346. sz.

⁵ Zimmermann—Werner I. 65. l., Szentpétery: regeszták 618. sz.

⁶ A pannonthalmi Szent Benedek-rend története. Budapest, 1902—, X. 493. l.

⁷ Smičiklas, T.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Zágráb, 1904—, III., 147. l.

az eszéki vásárvám pedig már a XII. század végén a cikádori apátság kezén volt;¹ világi földesúr birtokában azonban vámjövédelmet ezidőben még nem találunk s egyébként is kérdéses, vajjon a magyar városok kialakulása szempontjából mekkora lehet a jelentősége annak, hogy egyik-másik vásár vámjá jövedelmét részben, vagy akár egészben egyházi vagy világi földesúr szedi be. A nem királyi birtokot képező vásárvámjövédlem ekkor még különben sem lehetett nagy, hiszen III. Béla király még azt állította, hogy a vásárvám mind az övé Magyarországon.²

Sokkal nagyobb jelentősége van ebből a szempontból annak, hogy a XIII. század küszöbén vásárjogot is kezdenek már a királyok adományozni, bár ezeknél is sokszor bizonytalan még, vajjon valóban vásártartási jogot, vagy csak az engedélyezett, királyinak tekintendő vásárnak a jövedelmét, a vámot adományozta-e a király. A kettő között lényeges különbség van ugyanis, mert a vásárjognak a vásár feletti iurisdictio is tartozéka, míg a vám adományozása esetén a iurisdictio³ nem került szükségképen az adományos kezébe s tagadhatatlan, hogy a vásár feletti iurisdictiónak város-történeti szempontból fontos szerepe volt.

Anélkül, hogy a XIII. század küszöbén kezdődő vásárjog-adományokat közelebből vizsgálná, röviden csak annyit állapítunk meg itt, hogy azokon a helyeken, ahol Imre és II. András király egyházaknak, vagy magánosoknak vásár tartását megengedték, egyetlen egy város sem alakult. A borsmonostori apátság tulajdonát képező Kedhelyen és Micskén⁴ s az esztergomi érsekség Gerle nevű birtokán⁵ éppen úgy nem követte fejlődés a vásáralapítást, mint Bakušin, ahol a topuszkói apátságnak II. András adott vásár tartására engedélyt,⁶ vagy a lipthói Magyarfaluban, ahol Beucha, Hauck és Polko nemesek II. Andrástól 1230-ban kaptak vásártartási engedélyt.⁷ Szabályt erősítő kivételnek csupán a pozsonymegyei

¹ U. o. II. 280. l.

² Hóman B.: Magyar pénztörténet. Budapest, 1916., 454 kk. l.

³ Schröder, R.—Künssberg, E.: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. VI. Aufl., Berlin, 1919—, 693 kk. l., Silberschmidt, W.: Bedeutung der Gilde für die Entstehung der italienischen Städtefreiheit. Zeitschrift der Savigny-Stiftung, Germ. Abt. LI. (1931.), 171 kk. l.

⁴ Nagy I.: Sopron vármegye története. Oklevéltár. Budapest, 1889—, I. 4. l. Fejér III. l. 457. l.

⁵ Wenzel G.: Árpádkori új okmánytár. Pest. 1860—, VI. 307. l., Knauz I. 184. l.

⁶ Wenzel XI. 127. l., Smičiklas III. 121. l.

⁷ Szentpétery: Regeszták 460. sz.

Szentgyörgyöt tudjuk megemlíteni,¹ ennek várossá fejlődését azonban más tényezők mozdították elő, amelyek mellett az 1209. évi vásárjogadománynak csak jelentéktelen szerep jutott.

Ezek után felesleges talán még egyszer hangsúlyoznunk, hogy IV. Béla előtt nálunk tudatos várospolitikáról, városalapításokról szó sem lehet.

Így Nagyszombatnak IV. Bélától 1238-ban kapott szabadalomlevele az első városprivilegium, amelyet kétségtelen hitelűnek tekinthetünk² s amelyet azután a városalapító szabadalomlevelek hosszú sora követ: 1240-ben Bars,³ 1241-ben Zágráb,⁴ 1243-ban Szepes-Olaszi,⁵ Zólyom,⁶ 1244-ben Pest,⁷ Kőrmend,⁸ Korpona,⁹ 1247-ben Beregszász,¹⁰ 1248-ban Nyitra,¹¹ 1249-ben Szina,¹² 1253-ban Vágújhely,¹³ 1254-ben Dobronya és Bábaszék,¹⁴ 1255-ben Besztercebánya,¹⁵ 1263-ban Füzitő,¹⁶ 1265-ben Komárom,¹⁷ 1269-ben Késmárk¹⁸ kaptak IV. Bélától szabadalomlevelet.

Hogy csak ekkor, IV. Bélától kezdve lehet beszélni Magyarországon tudatos várospolitikáról, mutatja az is, hogy ezzel egyidőben — nyilvánvalóan a király befolyására — indult hasonló fejlődés a bizonyos különállást élvező Horvát- és Tótországban is. Itt Kálmán hercegnek 1231-ben a vukovári német, szász, magyar és tót vendégeknek adott szabadalomlevele¹⁹ nyitja meg a városalapító privilegiumok sorozatát, ezt követi a petrinjai vendégek számára 1240-ben kiadott oklevele²⁰ s ugyanezen időből való a somoboriaknak és való-

¹ Fejér III. 1. 73. l.

² Endlicher 444. l., Fejér IV. 1. 132. l. V. ö. Szentpétery 647. sz.

³ Wenzel VII. 103. l.

⁴ Tkalčić, J.: Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae. Zágráb, 1889—, I. 15. l., Smičiklas IV. 172. l.

⁵ Fejér IV. 1. 278. l., Bárdossy, J.: Supplementum annalectorum terrae Scepusiensis. Lőcse, 1802., 31. l.

⁶ Fejér IV. 1. 332. l. Datumra v. ö. Szentpétery 752. sz.

⁷ Fejér IV. 1. 326. l.

⁸ Hazai okmánytár. Budapest, 1865—, VI. 42. l.

⁹ Fejér IV. 1. 329. l.

¹⁰ Fejér IV. 1. 455. l.

¹¹ Fejér IV. 2. 455. l.

¹² Wenzel VII. 281. l.

¹³ Fejér IV. 2. 174. l.

¹⁴ Fejér IV. 2. 228. l., Hazai okmt. VI. 76. l.

¹⁵ Knauz I. 426. l.

¹⁶ Wenzel III. 38. l., Pannonhalmi rendtört. II. 325. l.

¹⁷ Knauz I. 520. l.

¹⁸ Hazai okmt. VI. 157. l.

¹⁹ Smičiklas III. 346. l.

²⁰ Smičiklas IV. 123—125, l. — IV. Bélának mint szlavóniai

színűleg a varasdiaknak adott szabadságlevél is, ezek szövegét azonban nem ismerjük s csak IV. Béla 1242. évi privilegiális leveleiből van róluk tudomásunk.¹

Szükségesnek tartjuk kiemelni, hogy ezeknek a IV. Béla korabeli városprivilegiumoknak a célja kifejezetten és félreismertetlenül valóban a városalapítás volt s azok nem ritkán, úgyszólván lakatlan helyen, európai értelemben vett város alapjainak a lerakását eredményezték. Közülök mindjárt az első, az eddig jelentéktelen Nagyszombat 1238. évi szabadalomlevele világosan mondja, hogy ez a hely kiválóan alkalmas városalapításra és ezért adott a király az ott letelepedőknek városi szabadságot.² Zágráb 1242. évi privilegiúmában hasonlóképen kifejezetten benne van, hogy a király a zágrábi hegyen várost akar alapítani, abba polgárokat akar toborozni és az indította a szabadalomlevél kiadására.³ Ugyanez a gondolat megvan az e korbeli többi városprivilegium nagy részében is, egyikben erősebben, a másikban gyengébben hangsúlyozva. IV. Béla királyt megelőző oklevelekben azonban hiába keresnénk. Ez azt bizonyítja, hogy az a politikai áramlat, amely Nyugat-Európában egymás után rakta le a városok alapköveit és néhány évtized alatt

hercegnek 1225-ből való oklevelét, amelyben a petrinjai vendégek kiváltságait meghatározza, nem tekinthetjük hitelesnek, többek között azért sem, mert amikor 1242-ben a petrinjaiak IV. Bélától szabadalomlevelük megerősítését kérték, Kálmán hercegtől kapott oklevelüket mutatták be, pedig feltétlenül azzal álltak volna elő, amelyet IV. Bélától kaptak herceg korában, — ha valóban kaptak volna tőle. IV. Béla nevében tehát az 1225-ről keltezett oklevelet csak később hamisították. Smičiklas IV. 157. l., Wenzel XI. 182. l. és XII. 689. l. V. ö. Szentpétery 576. és 751. sz.

¹ Somoborra: Wenzel XI. 323. l., Smičiklas IV. 164. l. — A varasdiaknak nemcsak a II. András-féle 1209. évi, hanem a IV. Béla-féle 1220. évi városprivilegiumuk is hamisítvány. Nemcsak az teszi gyanússá az 1220. évi oklevelet, hogy az 1209. évi hamis oklevélre hivatkozik, hanem többek közt különösen az, hogy IV. Bélának 1242-ben a varasdiak számára kelt oklevele nem beszél róla. Egyáltalában nem látszik valószínűnek, hogy a varasdiak elmulasztották volna figyelmeztetni a királyt, hogy ő alapította a várost és már tőle kaptak egyszer szabadalomlevelet, ha igaz lett volna. Kálmán hercegtől nyert jogaikra hivatkozni nem mulasztották el! — Endlicher 405—406. l., Smičiklas III. 186. és IV. 166. l. V. ö. Szentpétery 247. és 567. sz.

² Cum igitur in comitatu Posoniensi locus, qui Zombathely dicitur, hospitibus congregandis aptissimus videatur, ciuibus et in eodem loco residentibus et qui in posterum venire voluerint, talem concessimus libertatem... Fejér IV. 1. 132. l., Endlicher 444. l.

³ nostre placuisset voluntati in Zagrabia in monte Grech civitatem liberam construere et ibidem hospites convocare... Mon. civ. Zagrabiae, I. 15. l., Smičiklas IV. 172. l.

egyes területeken virágzó városi életet teremtett, eljutott hozzánk is, de nem előbb, csak IV. Béla korában.

Első pillanatra szembetűnik, hogy az alapított városok között a magyar középkor legtekintélyesebb városait, mint Székesfehérvárt, Esztergomot, Sopront hiába keressük, hiszen köztudomású, hogy azok már jóval a városalapítások előtt fennállottak, sőt, ha IV. Béla városprivilegiumait végig nézzük, ki kell még vennünk az általa alapított városok közül Zágrábot és Pestet is, két olyan várost, amelynek jelentősége és súlya az előbb említettekét is csakhamar fölülmúlta. Ez utóbbiról ugyanis maga IV. Béla király mondja az 1244. évi szabadalomlevélben, hogy csak a város régebbi jogainak megerősítéséről van szó, mert a tatárjárás alatt elveszett ugyan városprivilegiumuk, de szabadalmaik közismertek,¹ Zágráról pedig szintén ki lehet mutatni, hogy ha nem is egészen azon a helyen, ahol 1242-ben IV. Béla alapított várost és nem is olyan széles keretek között, de mégis a IV. Béla-féle alapítást megelőzően is állott fenn már valami városi település. IV. Béla kora ugyan ezen városok felett sem tűnt el nyomtalanul, sőt — mint mindjárt rá fogunk mutatni, — a legtöbb régebbi város életébe energikus kézzel nyúlt bele a király, alapítójuknak azonban IV. Bélát nem tekinthetjük.

Ezek közé a városok közé kell sorolnunk Győrt és Pozsonyt is, annak dacára, hogy az előbbi csak 1271-ben V. Istvántól,² az utóbbi meg éppen 1291-ben III. András királytól³ kapott városi szabadalomlevelet. Az első között kellett volna említenünk Óbudát, amely szintén fennállott IV. Béla városalapításai előtt — mint látni fogjuk — s gazdaságföldrajzi okok akadályozták abban, hogy fejlődése erősebb lendületet nem vehetett. Nyitra városának IV. Bélától 1248 szeptember 2-án nyert szabadalomlevelében is azt olvassuk, hogy az ottani polgárok addig is teljes szabadságot élveztek.⁴

Semmi alapja sem volna annak a feltevésnek, hogy IV. Bélát megelőzően már valamelyik XI—XII. századi magyar király is üzött volna hasonló várospolitikát és az alapította volna a most felsorolt városokat, hiszen a város-

¹ nos seriem libertatis memoratae, *quum esset notoria*, duximus renouandum et praesentibus annotandum... Fejér IV. 1. 326. l.

² Villányi Sz.: Győr megye és város anyagi műveltségtörténete. Győr, 1881., 98 kk. l., Fejér V. 1. 146—149. l.

³ Király J.: Pozsony város joga a középkorban. Budapest, 1894., 29 kk. l.

⁴ licet ipsi fuissent prius libertatis vtique commendandae... Fejér IV. 2. 456. l. V. ö. Szentpétery 885. sz.

alapítások Németországban is csak a XII. században kezdődtek¹ és különben a magyar viszonyok IV. Béla idejében is alig voltak még megérve arra : a magyar városok túlnyomó részének gazdasági alapjai még a IV. Béla korát követő évtizedekben, sőt évszázadokban is, mező- és szőlőgazdálkodáson nyugodtak.

Mint már Szalay József rámutatott,² maguk a magyar királyok is — legalább az Árpád-korban — nem annyira kereskedelmi és ipari kiváltságokkal, mint inkább földadományokkal véltek a magyar városok számára biztos anyagi bázist teremteni. Erre vall Nagyszombat esete, amikor a király nemes embertől vett el birtokot, hogy azt a városnak adhassa,³ vagy még inkább Zólyomé, amelynek lakosai szétmenéssel fenyegetöztek, ha újabb birtokot nem kapnának.⁴ Különösen IV. Béla korából egész csomó adománylevelet ismerünk, amelyben részben újonnan alapított, részben régebbi városnak a határát toldja meg a király egy-egy darab pusztá vagy elhagyott földdel, nem ritkán lakott községgel is.⁵

Nem egy esetben különben az is kimutatható — és ezzel nem mondunk újat, — hogy a IV. Béla-féle városalapítás nem nemzetgazdasági, hanem honvédelmi célokat szolgált, akárcsak I. Henrik X. századi városalapításai Szászországban. Mint ahogyan annak idején I. Henrik „városai“ azzal a céllal alapítottak, hogy a hozzátartozó körzet lakosságának veszély idején menedéket nyujtsanak,⁶ úgy akarta országát IV. Béla is nemcsak a tatárok, hanem más ellenség ellen is, erős falú városokkal megvédeni. Világosan kifejezésre jut ez mindjárt az egyik legfontosabb középkori magyar városnak, Zágrábnak 1242. évi szabadalomlevelében is,⁷ még érthetőbben jelöli meg azonban a város alapításának célját Béla király 1266-ban adott új privilégiumában : mivel a tót hercegség határait folytonos betörésekkel zaklatták, azért

¹ Rietschel : Markt und Stadt 109. l.

² I. m. 17. l. és u. a. : Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században. Századok, XIV. (1880.), 543. l.

³ Fejér VII. 1. 285—286. l.

⁴ Fejér IV. 3. 142—143. l.

⁵ Szentpétery 791. sz., Fejér IV. 2. 457., IX. 1. 454. l., Wenzel XI. 373., 410. l., Fejér IV. 2. 211., 213. l., Sopronm. oklt. I. 32. l. stb.

⁶ Rodenberg, C. : Die Städtegründungen Heinrichs I. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, XVII. (1896.), 161. l.

⁷ placuisset . . . illam partem regni ad securitatem confinii et alia commoda munire et firmare . . . Endlicher 451—455. l., Mon. civ. Zagrabiae I. 15—16. l.

a vidék biztonságára kellett Zágrábot, a gráz-hegyi várost, alapítani.¹

Tisztára honvédelmi szempont² vezette IV. Bélát akkor is, amikor a tatárjárás után az esztergomi királyi várost feltelepítette a várba,³ amely a tatárokkal szemben tudvalevőleg bevehetetlennek bizonyult. Nem a királyon múlt, hogy az esztergomi polgárok — akik között nemcsak olyanok voltak, akik a tatárjárás pusztításait túléltek, hanem olyanok is, akik a tatárjárás után vándoroltak be „latin földről“ és telepedtek meg a városban — szűknek találták a helyet fenn a várban, nem érezték jól magukat a papok és halottak szomszédságában, mint az egykorú oklevél mondja, úgy, hogy a király kénytelen volt megengedni nekik a régi város területére való visszaköltözést,⁴ azaz, a honvédelmi szempontokat a polgárság ellenállására kénytelen volt feladni.

Teljes siker koronázta azonban a király hasonló irányú törekvéseit Pesten és Zágrábban, ahol IV. Béla hasonlóképpen csak annyit tett, hogy az előbb is fennállott, de honvédelmi célokra alkalmatlan helyen fekvő várost megerősítésre alkalmas helyre helyezte át.

Ez a megállapítás Zágrára vonatkozólag vita tárgyát képezheti ugyan, ha csak a város 1242 november 16-án kelt alapítólevelét⁵ nézzük, mert abban valóban nincsen szó arról, hogy ott város állott volna fenn már előbb is. A város szabadságainak 1266 november 23-án történt megerősítésekor azonban már arról beszél a király, hogy amikor a tót dukátus határainak védelmére a gradeci vár építését elhatározta, a polgárok is részt vettek az erődítési munkálatokban s házaikat és egyéb épületeiket is átvitték a várba,⁶ ami jelentékeny munkát és költséget okozott nekik. Alig lehet kétséges, hogy

¹ cum olym fines et termini regni seu ducatus Sclauoniae continuis latrunculorum et frequentibus insultibus pulsarentur, nos... castrum in monte Grech iuxta Zagrabiam, ob tuicionem eorundem confiniorum, decrevimus construendum. Endlicher 508. l., Mon. civ. Zagrabiae I. 40. l.

² propter hostiles incursus et precipue metum reditus thartarorum... residuum populi de ciuitate Strigon., qui deo auxiliante eorum manus euaserant, saluare cupientes...

³ residuum populi de ciuitate Strigon... in Castrum Strigon. translocassemus... Mon. eccl. Strigon. I. 375—376. l., 439—441. l.

⁴ C. o. I. 439—441. l., Fejér IV. 2. 374. l.

⁵ Mon. civ. Zagrabiae I. 15—16. l.

⁶ in cuius castrī constructione fideles nostri cives euisdem castrī in edificando sibi domos ibidem et alias edes illuc transferendo, sumptus non modicos, labores continuos et dampna plurima... fideliter subierunt... Mon. civ. Zagrabiae I. 40. l.

a házaikat és egyéb épületeiket az újonnan alapított várba költöztető polgárok, vagy legalább egy részük Zágrábnak már régebben fennállott részéből, a Medveščak, akkor Cirkvenic-patak másik partján elterülő völgyből, a káptalani városrészen túl, a mai „Vlaska-ulica“ táján fekvő „Vicus Latinorum“-ból vették eredetüket s éppen ez adja magyarázatát annak, hogy Zágrábban a régi várostól látszólag függetlenül alapította meg a király a várost. A zágrábi latin város ugyanis, amelyről, vagy inkább ekkor még csak lakosairól, 1198 május 11-én II. András, akkor tótországi herceg okleveléből¹ hallunk először, a zágrábi püspök tulajdona volt, polgáraival rendelkezni tehát, a várost megszüntetni, más-hová telepíteni a királynak nem volt joga. Két évvel a gradeci új város alapítása után azonban István zágrábi püspök már szükségét érezte, hogy a latin város megmaradt polgárait erősebben fűzze régi lakóhelyükhöz és magához is, mert 1244-ben kiadott oklevelében megerősítette mindazokat a szabadságaikat, amelyeket ősidők óta bírtak s köztük különösen azt, hogy a latin város polgárai felett csak saját bírójuk ítélkezhet, más bíró előtt nem tartoznak megjelenni.² Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy erre az intézkedésre az új, királyi város előljáróságának hatalmi törekvései adtak okot, lehet, hogy a püspök csak idejében akart gondoskodni arról, hogy a latin város feletti iurisdictio ne legyen vitás. És ha valóban ez volt az 1244-ben kiadott oklevél célja, úgy el is érte azt. A zágrábi latin város a királyi várossal nem olvadt össze, hanem külön territoriummal bírt és a királyi várostól független városi szervezete, bírái, esküdtjei voltak neki az egész középkoron át.³

Nem ütközött azonban nehézségbe a tatárjárás után a Duna-balparti Pestnek a jobb partra, az ugyancsak ez időben megerősített várhegyre való áthelyezése. A pesti rév jobbparti révőfője körül keletkezett telepet Pesthez számították addig is, Pestnek is nevezték már a magyar kor első századaiban,⁴ úgy, hogy a tatárjárás borzalmaait és pusztításait túlélte pestiek könnyen szánhatták rá magukat, hogy feltelepedjenek a várba, biztos falak védelme mögé, hisz

¹ U. o. I. 2—3. l.

² condiciones libertatum, quibus incole civitatis ab antiquo fruebantur, ... approbantes, ... hospites de vico Latinorum ad ipsam pertinentes, nullius iudicio astare tenerentur nisi iudicio iudicis uille, qui fuerit protempore constitutus ... Mon. civ. Zagrabiae I. 19. l.

³ U. o. I. 189—190., 252—253., 323., II. 219. l. stb.

⁴ Salamon F.: Budapest története. Budapest, 1878—, II. 65. l.

ezáltal csupán csak az történt, hogy a város súlypontja a balpartról a jobbpartra helyeződött át. Egykorú írásos emléke, mint amilyent Esztergomnál láttunk, nem maradt ugyan itt sem az áttelepítésnek, az új Buda és a régi Pest egymáshoz való viszonyából azonban félreismerhetetlenül következik, hogy ez a két település egész a XV. század elejéig egy város volt. Mint a budai jogkönyvből tudjuk ugyanis, Buda város censusa¹ évi 4000 aranyforintot tett ki, amelynek egy harmadát Pest² fizette, mint ahogyan a pestiek fizették a király és királyné újévi ajándékának s a tárnokmester, udvarmester stb. járandóságának a harmadát is³ s ugyancsak a budai jogkönyv szerint⁴ a pestieknek a budai városi tanács egyik tagját küldték ki bírál, akit azok minden ellenkezés nélkül tartoztak elfogadni. Kétségtelenül bizonyítja ez — nem Óbudának Budához való filiációs viszonyát, mint Schünemann gondolja,⁵ hanem — azt, hogy Buda és Pest egy város volt. Különösen télvíz idején azonban, amikor a Dunán való átkelés lehetetlen volt, a balparti résznek, azaz Pestnek a várhegyről való adminisztrálása leküzdhetetlen akadályokba ütközött és ezért szükség volt arra, hogy a pestieknek valaki igazságot szolgáltatasson akkor is, amikor — sokszor hónapokig — a várhegyen székelő bírójukhoz nem fordulhattak. Ez a — bizonyára korlátolt hatáskörrel felruházott — bíró úgy intézkedhetett valahogy Pesten a budai tanács nevében a mellé adott két esküdttel, mint ahogyan Budán kisebb pénzügyekben a bíró által kinevezett pénzbíró ítél,⁶ mindenesetre nagyobb önállósággal azonban, mint azok az „albírák“, akik Buda jobbparti külvárosaiban⁷ inkább csak rendőri funkciókat végeztek, a bűnöst azonban kötelesek voltak azonnal átadni a bírónak, ők maguk nem ítélezhettek.⁸ Tudjuk különben, hogy Buda mindvégig annak a privilégiumnak az alapján élvezte árumegállító jogát, amelyet IV. Béla király 1244-ben Pest városának adott s amely a város régi, közismert szabadalmait csak megerősítette.⁹

¹ Zsigmond korában? V. ö. Salamon i. m. II. 404. l.

² von alten Ofen enhalb der Thuenaw ... Michnay A.—Lichner P.: Ofner Stadtrecht. Pozsony, 1845., 32. l.

³ U. o. 32—36. l.

⁴ U. o. 40., 125. l.

⁵ Die Entstehung des Städtewesens 72. l. — Schünemann nem tudja, hogy a középkorban nem a mai Óbudát, hanem a mai Pestet nevezték Alt-Ofennek.

⁶ Michnay—Lichner i. m. 40. l.

⁷ pey sand Peter vnd ain pey dem Zeisselpüchel ...

⁸ U. o. 42—43. l.

⁹ U. o. 62., 239—240. l.

Érdekesen mutatja a jogfolytonosságot s Buda és Pest azonosságát az a tény is, hogy amikor a balparti városrész, azaz Pest, a XIV. század végén országos vásárhoz jutott, mint a budaiakon, a vásár vámjának harmadát a nyúlzigeti apácák beszédtek ezeken a vásárokon is.¹

A régi Pest helyén, amit az elmondottak után külön hangoztatni talán felesleges is, a lakosság egy része visszamaradt természetesen s nyilván betelepülőkkel is szaporodott. úgy, hogy a Duna balpartján az élet folyt tovább, a város áttelepítése után is, míg a XV. század elején a balparti Pest függetlenségét is visszaszerezte.² Feltűnő azonban, hogy Pestnek nem voltak városfalai egész Mátyás király koráig.³ világos jeléül annak, hogy a pesti parton fekvő városrész a jobbparti várhegyen elterülő Budának, a tatárjárás után egész Zsigmond koráig, csak külvárosa volt.

Teljesség kedvéért megemlítjük, hogy ilyen városáttelepítéshez fűződik Győr város privilégiuma is, ez azonban már nem IV. Béla, hanem V. István uralkodása idején, 1271-ben történt. Hogy az ispán és környezete s a városi polgárság közötti zavaroknak elejét vegye, a várba telepített polgárokat egyúttal privilégiumban biztosította a király arról, hogy az ispán felettük joghatóságot nem gyakorolhat s megmaradnak továbbra is abban a szabadságban, amelyet a fehérvári polgárok élveznek.⁴ Kétségtelen, hogy honvédelmi célok játszottak közre Győr város áttelepítésénél is.

A fentiekből nyilvánvaló egyrészt az, hogy IV. Bélát a városok alapításánál a tatárjárás után elsősorban honvédelmi szempontok vezették s az általa alapított városokat csak részben hívta életre a gazdasági szükségszerűség, teljesen kizártnak tekinthető tehát az a feltevés, mintha már IV. Béla előtt is alapítottak volna nálunk városokat, kétségtelen azonban másrészt az is, hogy a IV. Béla-féle tudatos várospolitika előtt is elég szép számmal voltak már városok Magyarországon.

Ezeknek a régebbi városoknak a keletkezése azokkal a nagyarányú bevándorlásokkal, amelyek II. Géza és III. Béla idejében zajlottak le Magyarországon, nem lehet összefüggés-

¹ Salamon i. m. II. 343. l.

² U. o. II. 356. l.

³ U. o. II. 579—581. l.

⁴ *placuisse nobis et placet, hospites nostros de Jaurino, ad castrum transferre Jauriense; permansuros de cetero in ipso castro, in illa et eadem libertate, qua ciues et hospites nostri Albenses gratulentur, exemptos nihilominus a iudicio, iurisdictione, potestate et iudicatu comitis Jauriensis...* Fejér V. l. 147. l.

ben. Az ekkor tömegesen érkezett bevándorlók egyik nagy tömbjéről, a szepesi szászokról tudjuk ugyanis, hogy azok még a XIII. század végén is egyszerű földművelő emberek voltak,¹ akiket Géza király nyilvánvalóan erdőirtás és a határ megerősítése céljából telepített le a szepesi várhoz tartozó királyi birtokokon. Kétséget kizáróan igazolja ezt V. Istvántól 1271-ben hadi érdemekért² kapott kiváltságlevelük, amelyben korlátlan erdőirtásra, továbbá szabad érekeresésre és bányaművelésre kaptak engedélyt.³ A városi polgárok tipikus kiváltságairól, vámmentességről és hasonlókról szó sincs ebben az oklevélben, mert nyilván ők maguk sem kértek ilyesmit. A szepesi szászok tehát nem városi kultúrájú emberek, hanem földművelők és bányászok voltak s valóban, Lőcse volt ekkor az egyetlen városi jellegű hely az egész Szepességben.⁴ Körülbelül így látja ezt egy német kutató, Kurt Eckert is, aki azt írja, hogy amíg a felső- és alsómagyarországi német telepeket az ottani természeti kincsek hozták létre, addig a Pozsony-vidéki és felsőszepesi német telepek mezőgazdasági alapítások s a városi jellegű települések is legfeljebb olyan iparágakkal kapcsolatosak, amelyek csak a mezőgazdaságra támaszkodva üzhetők.⁵ Hogy a szepesi német telepések nem városi kultúrájú emberek voltak, hanem földművelők, a legplasztikusabban az igazolja, hogy nem valami városi jogot, hanem országos jogot, a szász tükröt hozták magukkal, amely azután a szepesi városi kultúra kifejlődésével városi joggá alakult.⁶ Teljesen egyeznek ezekkel Tagányi Károlynak a Nyitra megyei német telepek eredetéről való megállapításai.⁷

Nem volt más a helyzet a Géza-korabeli telepések másik nagy tömbjénél, az erdélyi szászságnál sem. Ezeknek első csoportjáról, a Szeben környékén letelepített flamandokról

¹ homines sunt simplices, agriculturis et laboribus intenti...

² Et quia crebrius in conflictibus nostris sanguinem suum uberius effuderunt nostrae maiestatis regiae in conspectu...

³ Michnay—Lichner i. m. 237—238. l.

⁴ Demkó K.: A szepesi jog. (Értekezések a tört. tud. köréből. XV.) 1893. 6 kk. I., Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok korában. II. kiadás. Budapest, 1899., I. 342., II. 201. l.

⁵ Eckert, K.: Die deutschen Siedlungen in der Slovakei. Karpathenland, I. (1928.), 5. l. — Der Bergbau ist für die Entstehung dieser deutschen Sprachinsel eine conditio sine qua non, — mondja a körmoői és németprónai nyelvszigetekről Hanika, J.: Ostmittel-deutschbairische Volkstummischung im westkarpatischen Bergbaugbiet. Münster und Westfalen, 1923., 11. l.

⁶ Relković N.: Buda város jogkönyve. Budapest, 1905., 17. l.

⁷ Tagányi K.: Nyitra megye német telepeinek eredete. Századok, XIV. (1880.), 64 kk. I.

tudjuk, hogy éppen úgy gyéren lakott vagy éppen lakatlan határmenti földet kaptak, mint a szépesi szászok,¹ és vég-eredményben az erdélyi szászságot is, az egész tömeget — mint Pauler mondja — amely az Olt jobbpartján letelepedett, parasztoknak tekinthetjük.² Azok voltak az erdélyi szászok még az Andreanum idején is, amely egy szóval sem árulja el, hogy a szász földön városok lennének, sőt éppen az, hogy a végén, talán utólagos kérelemre teszi hozzá szabadalmaikhoz a király a vámmentesességet és engedi meg a vámmentes vásártartást, arra enged következtetni, hogy csak az időben kezdett ott a városi fejlődés kibontakozni, városi kultúráról azonban ekkor a szász földön még szó sem lehet.

Az Árpád-kori német telepések harmadik, az előbbiekhöz képest csak nyelvszigetnek tekinthető csoportja, amely Szatmár környékén és a Szamos mentén talált új hazát magának, még kevésbé állhatott városi népelemekből. Hiszen, mint arra Karácsonyi János rámutatott, Szatmár környékén csak a XII. század közepén, a Boris elleni harcokkal kapcsolatban tolták előre a gyepüket annyira, hogy ott földműveléssel foglalkozó lakosság nyugodtan megtelepedhetett.³ Teljesen alap nélkül állítja tehát Karácsonyi azt, hogy ezeknek a tömegesen bevándorló flamandoknak egy részét Esztergom és Pécs városokban,⁴ továbbá Szerém megyében telepítették le királyaink.

Nyilvánvaló, hogy ezek a földművelő telepések a szóbanforgó magyar városokat nem alapíthatták, már csak azért sem, mert beköltözésükkor azok már fennállottak.

A IV. Béla korát megelőző időből ismert magyar városoknak és így az egész magyar városi intézménynek az eredetét tehát a városalapításoktól függetlenül megszébb kell keresnünk. Hogy hol, arra nézve egy 1496-ban kelt nádori ítélettel ad némi útbaigazítást. Ebben Szapolyai István nádor az előtte felmutatott — IV. Bélától származó — oklevelek alapján megállapítja, hogy Székesfehérvárt, Budát, Pestet és Esztergomot, illetve polgáraikat még Szent István király mentette fel mindennemű vám fizetése alól és ez köz-

¹ Zimmermann—Werner I. 2—4. l.

² Pauler i. m. I. 255—256. l.

³ Karácsonyi J.: Szatmár város eredete. Klebelsberg-Emlék-könyv. Budapest, 1925., 221. l.

⁴ „Városok körül“ kifejezést használ, de „városokban“ kifejezést ért rajta, ami a mondat másik részéből következik. A megállapítás alapja az, hogy úgy Esztergomban, mint Pécsen „latin“-nak nevezett lakosságot találunk, mint ahogy Szerémmegyében is. A „városok körül“ óvatos kifejezés rendkívül jellemző bizonytalanságára.

tudomású volt már harmadfélszáz évvel előbb, IV. Béla király korában is.¹ Akkor, amikor a városalapítások Magyarországon éppen csak megkezdődtek.

II.

A magyar városok eredetének kutatója vizsgálódásai során rendkívüli nehézségekbe ütközik. Tatár és török, német és magyar seregek dúlták, rombolták végig a magyar városok legtöbbjét, kő kövön nem maradt bennük egy-egy ostrom után, úgy, hogy a IV. Béla kora előtt már fennállott városaink eredetére sem mai, sem pedig XVIII—XIX. századi topografiájuk alapján nem lehet következtetést vonni. Az oklevelekben egyik-másik városra, így Budára, Pozsonyra, Esztergomra vonatkozólag elszórtan ránkmaradt adatok pedig szintén nem elegendők ahhoz, hogy belőlük az illető városnak határozott topografiáját rekonstruálhassuk. Éppen Esztergomról tudjuk, hogy a város és lakosságának nagy része a bosszúszomjas tatár hordáknak esett áldozatul s a pusztulás annál nagyobb lehetett, mert a polgároktól elkeseredett utcai harc árán kellett a várost meghódítani.² Valószínű tehát, hogy a tatárjárás után kétségtelenül nem nagy számmal megmaradt polgárság³ és a „latin földről“ bevándorolt vendégek, amikor IV. Béla a sikertelen várba telepítés után

¹ Ex tenore praedictarum literarum olim domini Belae pro parte civium, hospitum et incolarum civitatum Albensis, Budensis, Pesthiensis et Strigoniensis dabatur intelligi . . . *pro temporibus antelati sanctissimi regis Stephani*, prout idem rex pius Bela litteris suis praedictis mediantibus profitebatur, *civitates ipsas consequenterque populos et hospites, ac cives et incolas earumdem ab omni exactione seu solutione tributaria exemptos atque libertatos fuisse et esse, assertive recitando, huiusmodi libertates, exemptiones ipsis civitatibus et earum incolis non per suam maiestatem (id est: Belam) datas, sed per praedictum sanctissimum primum regem Hungariae datas et concessas*; per ipsum dominum Belam regem, cum eaedem libertates ipsorum civitatum eidem domino Belae regi fuissent notoriae, propter amissionem et combustionem privilegiorum eorum per insultus Tartarorum causaliter amissionum, temporibus successivis diversisque annis tantummodo renovatas extitisse. Wenzel G.: Budai regeszták. Magyar Történelmi Társ., I. (1855.) 83—84. l. és Árpádkori új okmt. XI. 11. l.

² Rogerius: *Carmen miserrabile*. Florianus, M.: *Historiae Hungariae fontes domestici*. Pécs, 1884., 82—83. l.

³ residuum populi de civitate Strigon., qui deo auxiliante eorum (t. i. Thartarorum) manus euaserant, — mondja róluk IV. Béla 1249 március 15-én kiadott oklevelében. Mon. eccl. Strigon. I. 375. l. — Rogerius szerint: non credo, . . . quod quindecim de tota remanserunt civitate, qui non fuissent tam intus, quam extra omnes nequiter interfecti. Florianus i. m. 83. l.

1256-ban visszaengedte őket a királyi város területére,¹ a romok felépítésénél csak annyiban voltak figyelemmel a város korábbi topografiájára, amennyiben az nekik saját építkezéseik szempontjából előnyös volt.

Bizonyosra vehető azonban, hogy a városban lakó népelemek *területi* és — ha szabad itt ezt a kifejezést használni — *közjogi* viszonyai a tatárjárás után sem változtak. Ha tehát a IV. Béla kora előtt fennállott Esztergomra, esetleg annak eredetére, a tatárjárás utáni időkből elég szép számmal ránk maradt adatokból akarunk következtetéseket levonni, mint állandó jellegű tényezőt, a város területén lakó népek egymáshoz való viszonyát kell vizsgálat alá vonnunk. Ez annál eredményesebb lehet, mert a kutatásba bevonhatunk olyan városokat is, amelyek topografiai viszonyairól úgyszólván semmit sem tudunk.

Vizsgálódásunk alapjául Esztergomot fogjuk választani, mert legrégibb városaink közül erre vonatkozólag maradt ránk a legtöbb adat. Hogy azonban az oklevelek sokszor homályos szavainak annál könnyebben adhasunk tartalmat, vessünk előbb egy pillantást Győr városára, amelyről már láttuk, hogy fejlődése Esztergoméval és a városalapításokat megelőzőleg fennállott más városokéval legalább annyiban azonos, hogy a király ezt a várost is áthelyezte a várba.

A város 1271. évi szabadalomlevele² szerint Győr lakosságának a gerincét a győri hospesek képezték. Az oklevél szavaiból, hogy tudniillik a király győri hospesait áttelepíti a győri várba és hogy azok ott továbbra is meg fognak maradni ugyanabban a szabadságban, amelyben a fehérvári királyi hospesek és civisek élnek³ nyilván következik, hogy a győri hospesek valahol ott, a győri vártól nem messze, teljes városi szabadságot élveztek már a szóbanforgó áttelepítés, illetve szabadalomlevél kelte előtt is. Eredetüket egyelőre nem vizsgáljuk, sietünk azonban az előbbiekhöz hozzátenni, hogy szorosan ezek közelében, az oklevél szerint közöttük,⁴ a győri és szolgagyőri várhoz tartozó várnépek, továbbá királyi tárnokok, az ispotályosok szolgálónépei és más hasonló népelemek is éltek, akiket most a király a városi polgárok közé

¹ Mon. eccl. Strigon. I. 439—441. l.

² Fejér V. I. 146—149. l.

³ placuisse nobis et placet, hospites nostros de Jaurino ad castrum transferre Jauriense, permansuros de cetero in ipso castro in illa et eadem libertate, qua ciues et hospites nostri Albenses grautulentur . . .

⁴ inter ipsos hospites nostros.

emelt,¹ nyilvánvalóan honvédelmi érdekek nyomása alatt.

Feltűnő, hogy a királyi város kötelékébe felvett népelemek között az ispotályosok népeit is ott találjuk, kétségtelen azonban, hogy ez csak az ispotályosokkal való előzetes megállapodás alapján történt. Mert ugyanakkor felruházta a király a királyi város összes jogaival és kötelességével a győri püspököknek és káptalannak Győrött, a királyi polgárokkal együtt lakó népeit is, azzal a fenntartással azonban, hogy tőlük a censust vagy terragiumot a püspök, illetve a káptalan számára saját külön bírójuk ezután is be fogja szedni,² más szóval, a püspöki és káptalani polgárok elnyerték Győrben ugyanazokat a jogokat, amelyek a királyi polgárokat megillették, valamilyen hadi szervezetben ezekhez teljesen hasonló szerepet nyertek, kereskedhettek a győri vásárokon, mint teljesjogú városi polgárok, mindez azonban előbbi jogállásukon két legfőbb alkotó részében, az adózást és a iurisdictiont illetőleg, nem változtatott. Census seu terragium ugyanis annak a szolgáltatásnak volt a neve, amit a városi polgár a kezén levő telek birtoklásáért a város urának fizetett. Ez volt a királyi városok rendes adója nálunk a legrégibb időtől kezdve, amelyet már az Árpád-kor végén és különösen az Anjou-korban a városok egy összegben fizettek, eredetileg azonban az egyesekre vetették ki, illetve a városi polgárok házanként vagy telkenként tartoztak fizetni.³ Ugyanaz a szolgáltatás ez, amelyet census arealis néven az északnémetországi telepítési terület majdnem összes városaiban megtalálunk⁴ s amelyet Rietschel szerint ezeknek a városoknak a polgárai a város alapítójának a föld és telek átengedéseért fizettek.⁵ Tulajdonosváltás esetén ott a censuson kívül még — általában kisebb összegű — illetéket

¹ Ita, quod de cetero pristinae conditionis ipsorum immemores. in ipso castro resideant, et nobis in libertate eorundem hospitium nostrorum servire teneantur.

² Adiunximus etiam et coniunximus populos episcopi et capituli Jauriensis in eadem villa communita, cum iisdem hospitibus residentes, hospitibus nostris memoratis, *ut in omnibus et per omnia eadem perfruantur libertate, qua hospites nostri gratulantur memorati; eo salvo*, quod terragium seu census debitum villicus eorundem, in octava Pentecostes episcopo seu capitulo Jauriensi proueniens, ab eisdem hospitibus persolui faciet ex integro, prout exstitit consuetum.

³ Hóman: A magyar városok az Árpádok korában 109—110. l., u. a.: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest, 1921., 22., 56., 168. l., Kaindl i. m. II. 234—235. l.

⁴ Rietschel: Markt und Stadt 133 kk. l.

⁵ U. o.

is kellett fizetni¹, kétségtelenül az ingatlan átruházásához való hozzájárulás fejében.

Nyilvánvaló azonban, hogy a census nemcsak a telepített városok polgárainak a szolgáltatása, mert megtaláljuk azt a kétségtelenül római eredetű városokban is. Wormsban például a census Boos szerint úgy keletkezett, hogy amint a XI. század végétől a városokban a bevándorlás nagyobb méreteket kezdett ölteni, a városúr városi földjeit a Hofrecht alól kivonta és méltányos bérért örökbérlet formájában a bevándorlók rendelkezésére bocsátotta.² Az ilyen telekre a bérlő építtetett házat s azt az úr elővételi jogának fenntartásával el is adhatta, tulajdonosváltáskor (eladás, örökösödés) azonban a városúr bizonyos illetéket kapott.³ Kölnben, mint K. Beyerle megállapította, az egész Rajna-parti városrész telkei censuskötelesek voltak, sőt az érsek egyes házhelyek censusát adományozta is.⁴ Ez az állapot itt már a X. században kimutatható.⁵ Beyerle Kölnben a census eredetét azzal magyarázza, hogy az érsek, aki mint városúr, a folyóregalénak is ura volt, a Rajna partján vásárteret állított s az ezen felállított bódék után helypénzt szedett. A helypénz azután megmaradt akkor is, amikor a vásári bódék észrevétlenül lakóházak is kezdtek lenni s szedte az érsek a censust továbbra is.⁶

Ezekkel szemben G. Caro megállapította, hogy a városokban ez a szabad örökbérlet vagy örökhűbérintézmény már a Karoling-korban fennállott és nyilvánvalóan római eredetű.⁷ Erre mutat Belownak az a megállapítása is,⁸ ami egyébként ma már általánosan elismertnek és más oldalról is beigazoltnak tekinthető,⁹ hogy a középkori városi ingatlanok legnagyobb része ilyen örökhűbér-természetű volt.

A városúr természetesen a censust akár egészben, akár pedig részben — mint Kölnben láttuk — el is adományozhatta.¹⁰ Abból tehát, hogy amikor a győri püspöki és káptalani

¹ U. o. 137. l.

² Boos i. m. I. 383. l.

³ U. o. I. 387—388. l.

⁴ Beyerle, K.: Die Entstehung der Stadtgemeinde Köln. Zeitschrift der Savigny-Stiftung, Germ. Abt. XXXI. (1910.), 34. l.

⁵ U. o. 34 kk. l.

⁶ U. o. 35 kk. l.

⁷ Caro, G.: Städtische Erbleihe zur Karolingerzeit. Historische Vierteljahrschrift, V. (1902.), 387 kk. l.

⁸ Below, G.: Zur Entstehung der deutschen Stadtverfassung. Historische Zeitschrift, 58. (1887.), 203. l.

⁹ Schröder—Künssberg i. m. 684., 690—691. l.

¹⁰ Zsigmond király 1397-ben koronázásának emlékére Esztergom

polgárokat a király a királyi város polgárainak a szabadalmával felruházta, illetve — az oklevél szavai szerint — velük egyesítette, egyúttal kötelezte őket, hogy a censust a püspököknek, illetve káptalannak tovább is megfizessék, még nem szükségképen következik, hogy a káptalani és érseki város az egyesítés dacára továbbra is fennállott. Döntő jelentőségű azonban ebből a szempontból az 1271. évi szabadalomlevélnek az az intézkedése, hogy a censust a püspöki, illetve káptalani polgárok bírása fogja beszedni és a püspököknek, illetve káptalannak beszolgáltatni,¹ azaz, a káptalani és püspöki polgároknak magmaradt saját bírójuk és továbbra is a káptalan, illetve püspök iurisdictionja alá fognak tartozni. Győr szabadalomlevele tehát a város területén lakó polgárságot egyenlő jogokkal s bizonyos szempontból, így hadügyi téren egyenlő kötelezettségekkel ruházta fel, egyébként azonban a püspöki és káptalani városok különállását továbbra is meghagyta, amint hogy a király jogfosztás nélkül egyebet nem is tehetett. Győrött olyasféle volt tehát a helyzet, mint például Bambergben, ahol a tulajdonképeni város mellett az immunitás alapján öt „muntat“ állott fenn, egymástól független közigazgatással és iurisdictionnal, amelyeknek a lakosai azonban a tulajdonképeni város polgáraival teljesen azonos szabadságot élveztek, kifelé valamennyien „bambergi polgár“ néven szerepeltek és a tulajdonképeni városból a muntatokba való átlépés is, vagy megfordítva, meg volt engedve.² Nehogy pedig az 1271. évi győri privilégium homályos pontjait a káptalan kárára lehessen magyarázni, két évvel később a győri prépost a káptalannak a káptalani polgárok feletti iurisdictionjához való jogát IV. Lászlóval külön oklevélben is elismertette.³ A püspöki és káptalani városoknak a királyi várostól való függetlenségét évszázadokon át nem is vonta kétségbe senki sem.⁴

Győrben tehát az 1271. évi szabadalomlevél előtt a királyi várostól függetlenül püspöki és káptalani városi

kir. város 400 forintnyi censusát az esztergomi érseknek adta. Fejér X. 2. 456. l.

¹ terragium seu censum debitum *villicus eorundem* . . . ab eisdem populus persolui faciat ex integro, prout exstitit consuetum. Fejér V. 1. 148. l.

² Chroniken der Stadt Bamberg. I. Chronik des Bamberger Immunitätsstreites von 1430—1435. Nach einem Manuscript von Th. Knochenhauer neu bearbeitet und herausg. von A. Chroust. Leipzig, 1907., ismerteti Seeliger, G.: Historische Vierteljahrschrift, X. (1907.), 261 kk. l.

³ Fejér V. 2. 112—113. l.

⁴ V. ö. Villányi i. m. 102 kk. l., Csánki i. m. II. 539—542. l.

polgárok, továbbá várnépek, királyi szolgálonépek (tárnokok) és más, nem polgár-jellegű népelemek is éltek.

Ugyanez volt a helyzet Esztergomban is. Itt a királyi vagy latin városon kívül mindenekelőtt az érseki várost említhetjük, amely IV. Béla várospolitikájának köszöni eredetét. Erre mutat Béla királynak 1239 szeptember 29-én kelt oklevele,¹ amelyben az érseknek azért adott engedélyt a király a város alapítására, mert addig nem volt neki a közelben városa, ahol szolgáló népeivel önmagát és egyházát megvédezhette volna.² Az érseki város, melynek területe az alapítás előtti időben is az esztergomi érseké volt s talán nem is volt egészen lakatlan, mint az alapítólevélből tudjuk, a várhegy lábánál, a Duna partján épült s a várhegy alján bugyogó és a Kis-Dunába folyó hévíztől észak felé a Veprech nevű érseki toronyig húzódott.³ A király péntek déltől szombat estig hetenkint tartható vásár mellett az új várost felruházta minden más olyan szabadsalommal is, amelyek a városokat megillették. azonban az esztergomi királyi város és piacának sérelme nélkül,⁴ úgy, hogy az adománylevél semmi kétséget sem hagy fenn az iránt, hogy itt valóban teljesen önálló városalapításról van szó. Ezek szerint nyilvánvaló, hogy az érseki városnak az esztergomi városképződésben, helyesebben a város keletkezésében semmiféle szerepe nem volt és nem lehetett az esztergomi érseknek sem.

Az érseki város alapításakor ugyanis — mint az idézett oklevélből is tudjuk, — Esztergom városa, a civitas Strigo-

¹ Mon. eccl. Strigon. I. 328—329. l.

² concessimus civitatem archiepiscopalem construendam et congregandam in territorio suo sub Castro Strigon. et domo Archiepiscopali, ... cum archiepiscopus Strigon. ciuitate careat appropriata et sibi uicinanti, ubi famulorum multitudine se et ecclesiam suam posset defensare.

³ A szóbanforgó torony nyilvánvalóan a vár tövében, a várhegy északi csúcsának a lábánál később is fennállott víztoronnyal azonos, amelynek alapfalaiban római téglákat is találtak beépítve, míg a város déli határaként megnevezett hévizi forrásról azt hisszük, hogy az nem a mai Fürdőszálló helyén, a Szent Tamás alján feküdt s a vár 1756. évi Kray-féle térképén is feltüntetett Héviz-tóval, hanem a Pázmány-utca, Malom-utca táján ma is meglevő meleg forrásokkal azonos. V. ö. Villányi Sz.: Néhány lap Esztergom város és megye multjából. Esztergom, 1891., 22. l., Némethy L.: Miként jutott 1543-ban Esztergom árulás által török kézbe. Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat Évkönyve. III. (1898.), 65. l., Homor I.: Esztergom geológiai viszonyai. Esztergom Évlapjai. I. (1925.), 98—99. l., Soós E.: Esztergom vára és ostromai. U. o. II. (1926.), 24. l.

⁴ cum omnibus libertatibus, que congruunt civitati, ... salvo loro et iure civitatis Strigon. et libertatibus sibi remanentibus...

niensis, régen fennállott már, hozzátevőlegesen a mai belváros területén. Récsey Viktor¹ és Pór Antal² szerint a hévizi tótól illetve a főkáptalan által föléje emelt fürdő- és vendéglő-épületétől mintegy a mai Árok-sorig terjedt ez a város, a Kis-Duna mellett, úgy, hogy a mai Simor-utca külső oldala már valószínűleg nem esett a város határa, illetve árcai közé.³ Ez a város azonban maga is többféle elemekből tevődött össze s a királyi város annak csak déli részét alkotta, míg északi részén a káptalani város terült el, amely természetesen a királyi várostól teljesen független volt.

Hogy a királyi és káptalani városnak semmi köze sem volt egymáshoz, világosan kitűnik abból a két oklevélből, amelyeket az esztergomi káptalan jogainak biztosítására a XIII. század elején, 1221 előtt hamisítottak s amelyek szerint az esztergomi vásárvámot a körülötte és tőle északra fekvő városrésszel együtt Imre király a káptalannak adományozta.⁴ Mindkét oklevél világosan hangsúlyozza, hogy a szóbanforgó terület a Vicus Latinorumtól, azaz a királyi várostól jogilag teljesen különálló, lakosai és polgárai a királyi város hatóságának semmiféle jogcímen alávetve nincsenek, adót csupán a káptalannak tartoznak fizetni éppen úgy, mint a káptalan többi szabad polgára és egyedül a káptalan iurisdictionja alá tartoznak.⁵ Mint az oklevélkritika megállapította, az esztergomi káptalan 1221-ben pert nyert ennek a két hamis oklevélnek a felhasználásával⁶ és így kétségtelen, hogy a Vicus Latinorum és a tőle északra fekvő káptalani város egymáshoz való viszonya az oklevelekben

¹ Az esztergomi Szent Lőrinc-templom maradványai. Archaeologiai Értesítő, XIII. (1883.), 48. l.

² Récsey idézett dolgozatának bírálatában. Századok, XXVII. (1893.), 537. l.

³ Némethy Lajosnak az a véleménye, hogy a tatárjárás előtt Esztergom sokkal nagyobb területet foglalt el, mint ma (Tudományos célú ásatás az esztergomi határban, a szentkirályi földeken. Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat Évkönyve, I. 1896, 33. l.) csak abban az esetben állhat meg, ha Esztergom sajátosságosan alakult külvárosait is figyelembe vesszük, amelyek azonban a tulajdonképeni városhoz nem tartoztak.

⁴ Mon. eccl. Strigon. I. 162—164. l.

⁵ Volumus eciam, quod ijdem hospites et inquilini sint distincti a uico Latinorum et nullo iure in ipso uico residentibus subiaceant, sed solo iusto seruicio, uidelicet solucone census seu terragii collectarumque competencium et numerum, *secundum libertatem aliorum hospítum liberorum eiusdem ecclesie, racione dominií*, eisdem fratribus teneantur, et ijdem fratres iudicatu et pleno dominio gaudeant in perpetuum. Mon. eccl. Strigon. I. 162. l.

⁶ Miklós nádor 1221. évi ítéletlevele: Mon. eccl. Strigon. I. 231. l. — Szentpétery 199. sz.

foglaltaknak 1221-ben teljesen megfelelt. Schünemann tehát határozottan téved, amikor azt állítja,¹ hogy a Vicus Latinorum és a káptalani város 1221-ben az előbbi vezetése alatt egyesült. Csupán csak az történt, hogy a Vicus Latinorumot és a káptalani várost 1221 táján közös erődítményekkel (valószínűleg csak árkokkal) látták el, ez azonban a két város összeolvadását egyáltalában nem jelentette. Annak dacára, hogy csak a vásártér és az abból nyugat felé a kisdunai révhez vezető utca képezte közöttük a határvonalat, úgy hogy a mai városháza táján feküdt vásártér, illetve annak déli vonalától északra fekvő terület már a káptalani városhoz tartozott,² a királyi és káptalani városoknak egymástól való függetlensége fennmaradt továbbra is. Kétségtelenül megállapítható ez abból a hosszas perlekedésből, amely a város és a káptalan között a XIII. század végén és a XIV. század első negyedében éppen a káptalani város jövedelméért és iurisdictionjáért folyt, amelynek azonban a pusztá hatalmi kérdésnél sokkal mélyebb gyökerei voltak.

A királyi várost ugyanis nyugat felől a Duna, észak felől pedig a káptalani város zárta el a terjeszkedéstől és — mint Schünemann nagyon helyesen megállapította,³ — a város árkain túl fekvő terület kelet és dél felé is idegen kezekben, nagyrészt egyháziak birtokában volt, úgy, hogy a város a fejlődés lehetőségétől el volt zárva. Ásatások híján a királyi város területének nagyságát ma meghatározni valószínűleg meddő kísérlet volna, de kétségtelen, annyira kicsiny volt az, hogy a városháza számára sem volt hely benne s az a sajátosságos, talán példa nélküli helyzet állott elő, hogy a városi önkormányzat és független iurisdiction székhelyét, a városi szabadság gyakorlásának a színhelyét, a városházát az esztergomi királyi város kénytelen volt idegen joghatóság alatt álló területen, a káptalani város területén megépíteni.⁴

Nyilvánvaló, hogy ez a ferde helyzet igen sok surlódást okozott a királyi város és a káptalan között, amit fokozhatott még az, hogy a tágabb értelemben vett Esztergom város kötelékébe újabb elemek is kerültek, a káptalan és érsek

¹ Die Entstehung des Städtewesens 69—70. l.

² Mon. eccl. Strigon. I. 162—164. l., II. 271—272. l., Récey i. m. 47—60. l., Schünemann: Die Entstehung des Städtewesens 61. l., Balogh A.: Esztergom Árpádkori helyrajzához. Esztergom Évlapjai, V. (1930.), 27. l.

³ Die Entstehung des Städtewesens 55. l.

⁴ domum iudicalem alias habere nullo modo poteramus, nisi in terra ipsius capituli... Mon. eccl. Strigon. II. 181. l., Wenzel IX. 411. l.

külvárosi népei. A káptalani város nevezetesen a mai Szent Lőrinc-utcának a Széchenyi-térre nyíló torkolatánál álló Szent Lőrinc-templom körül terült el,¹ észak és északkelet felé azonban a városárkon erősen túl terjedt és — itt-ott szőlőskertekkel tarkítva ugyan, de — közvetlenül érintkezett azokkal az apró községekkel, amelyek a várhegy és a Szent Tamás-hegy lábánál, attól délre feküdtek s amelyeknek nagy része szintén a káptalan tulajdonát képezte, kis része pedig királyi adományként a XII—XIII. század folyamán került más egyháziak birtokába.²

Bár közigazgatásilag külön álltak, ezeket a településeket Esztergom külvárosának, a város részeinek tekintették már akkor is, persze csak olyan értelemben, mint a káptalani vagy az érseki várost. III. András király 1290. évi oklevelét, amely ezeknek a külvárosoknak lakosait is felruházta azzal a joggal, hogy áruikat az esztergomi piacon árulhassák, mint a többi esztergomi polgárok, tulajdonképen városbővítő oklevélnek kell tekintenünk,³ mert hiszen ez által az érsek és káptalan pegényi, libáli, hévízi, örményi, kovácsii és szentpáli jobbágysai, illetve népei Esztergomban ugyanolyan helyzetbe jutottak, mint a káptalani város polgárai, ezekről pedig kétségtelen, hogy — a iurisdicciótól eltekintve — a királyi város polgáraival teljesen egyenlő kiváltságokat élveztek s mint látni fogjuk, a királyi város polgárai közé is átléphettek. Éppen úgy, mint a káptalani város polgárai, megmaradtak természetesen a káptalan, illetve érsek iurisdicciója alatt ezeknek a külvárosoknak a lakói is.⁴

A III. András-féle privilégium azt eredményezte természetesen, hogy a királyi város polgárai gazdasági téren újabb versenytársakat kaptak, anélkül, hogy azokra a városi terhek egy részét is átháríthatták volna. A királyi város pedig ugyanekkor azt az előnyét, hogy kereskedőit és iparosait a vásárvám birtokosa, a káptalan csak olyankor vámol-

¹ Récey i. m. 47—60. l.

² Schünemann: Die Entstehung des Städtewesens 55 kk. .

³ omnes iobagiones et populi archiepiscopales et capituli eiusdem Strigon. ecclesie, *extra fossatum Strigon. in districtu et suburbio Strigon.* constituti, uidelicet de uillis Pechen, Lybar, de Calidis aquis, de Ermen, de Kowathy et de villa sancti Pauli de Strigonio, forum Strigon. adeundi cum suis mercibus et ibidem mercandi, qualibet hora et quolibet die liberam habeant licenciam et pariter facultatem. Mon. eccl. Strigon. II. 271—272. l.

⁴ Nec iudex et ciues Strigon. exaccionem uel collectam racione tunellarum vini, aut aliarum rerum venalium possint vel presumant exigere vel recipere ab eisdem, . . . nec iudex et ciues Strigon. in premissis aliquid commune habeant cum eisdem . . . U. o.

hatta meg, amikor azok a vásártéren ütötték fel sátraikat, a városháza építésekor kénytelen volt feladni. A káptalan ugyanis — teljes joggal — attól félt, hogy a királyi város házában székelő városi urak nem fogják respektálni a káptalan jogait és iurisdictióját s 1284-ben csak azzal a feltétellel adta át a szükséges telket és engedte meg a piacon a városháza építését, ha a királyi város megígéri, hogy a káptalan az egész városban, a királyi város területén is, mindenütt szedheti a vámot s a vámolást a város sem a vásártéren, sem a királyi város területén nem fogja akadályozni,¹ sőt a káptalan vámszedőit, amikor azok kéri, támogatni is fogja.

Ennek a helyzetnek a súlyát a királyi városnak napról-napra inkább kellett éreznie s mivel más kivezető utat nem talált, kísérletet tett arra, hogy a városi terhek egy részét a káptalani város polgáraitra áthárítsa. Ez természetesen csak úgy volt elérhető, ha a káptalani város külön iurisdictiója megszűnik és az teljesen a királyi városhoz csatolatik. Jögalapot ehhez a királyi város persze nem találhatott, megpróbálta hát keresztülvinni erőszakkal. A királyi város az adókat a városi árkon belül lakó érseki és káptalani polgárookra is kivetette s azoknak, akik azt megfizetni vonakodtak, betört a házaikba és adó fejében ingóságaikat lefoglalta.² Ugyanekkor kényszerítette természetesen a királyi város az árkon belül lakó káptalani polgárokat a királyi város iurisdictiójának az elismerésére is.³ A városnak ez a lépése természetesen mindkét oldalról nyílt erőszakoskodásra, véres összeütközésekre vezetett, melynek folyamán a királyi város polgárait az érsek egyházi átokkal is sújtotta. A királyi város makacs ellenállás után kénytelen volt mégis meghátrálni és elismerni, hogy az esztergomi érseknek és káptalanának, valamint a Szent Tamás-káptalannak a város árkein belül élő jobbágysai és censust fizető népei felett mindig az érsek.

¹ quia timebant, ne per hoc in ipso tributo dampnum paterentur : ideo nos eidem capitulo assumpsimus testimonio presentium, ut tributarii eiusdem capituli predictum tributum ab omnibus mercatoribus, tam nostris, quam forensibus, ubicumque uolunt, siue in porta, siue in vico nostro, siue in camerijs, siue foro, liberam habeant facultatem . . . Mon. eccl. Strig. II. 181. 1.

² super populos siue iobagiones eiusdem domini archiepiscopi et capituli sui, ac eiusdem ecclesie sancti Thome exactionem et collectam fecissent, fractis hostys domorum et captis pignoribus eorundem, qui collectam per ipsos uillicum et ciues per solam facti potentiam temeraria et factuosa presumptione uiolenter indictam, sicut de iure debebant, soluere renuebant . . . Mon. eccl. Strigon. II. 354 kk. 1

³ predictos iobagiones ipsorum, uidelicet intra fossatum Strigoniense constitutos, astare suo iudicio compellentes . . . U. o.

illetve a káptalanok gyakorolták a iurisdictiót. Ennek megfelelően — az ellentétek újabb kiéleződése után — 1294 július 29-én III. András a királyi város és az érsek, illetve káptalanok közt folyó perben úgy ítélte, hogy a királyi város a jövőben sem az árkon kívül, sem pedig az árkon belül lakó érseki és káptalani polgárokat saját bírósága elé nem idézheti, felettük semmiféle címen iurisdictiót nem gyakorolhat és tőlük adót nem szedhet.¹ További félreértések elkerülése végett az érseki, illetve káptalani iurisdictio alá tartozó, az árkon belül fekvő városi telkeket a király az ítéletlevélbe bele is foglalta.

A királyi város az ítéletben csak ideig-óráig nyugodott meg. A III. András halálát követő zavarok alatt a város és a káptalan közötti surlódások ismét napirenden voltak, úgy, hogy a várost 1315-ben Tamás esztergomi érsek újra kiközösítéssel fenyegette,² majd négy évvel utóbb, miután a királyi város a káptalani polgárokat tovább is adóztatta és felettük ítélkezett, ki is közösi tette.³ Úgy látszik azonban, hogy az érseknek ez a lépése nem járt a kívánt eredménnyel, mire a káptalan kísérletet tett arra, hogy az ügyet az 1320 november 1-én Székesfehérváron összeült országos zsinattal intéztesse el, a királyi város azonban a zsinat előtt nem volt hajlandó megjelenni, hanem csakis a király előtt.⁴ Kénytelen volt hát a káptalan is a királyhoz fordulni, de mintha az ítéletet már előre tudta volna, a királyi város eljárása miatt 1324 július 27-én a váci káptalan előtt is tiltakozott.⁵ Károly Róbert ugyanis egy, a királyi város által felmutatott hamis oklevél alapján a káptalant elmarasztalta, azaz, a káptalani város árkon belül fekvő részének censusát és iurisdictióját a királyi városnak ítélte oda.⁶ Ez az ítélet teljesen beleillik Károly Róbert gazdaságpolitikájába, aki már trónjáért vívott harcaiban nagyon sokat köszönhetett az erős központi hatalom után sóvárgó városok támogatásának s később rájuk támaszkodva igyekezett királysága pénzügyeit rendbehozni.⁷

¹ Archyepiscopales, capituli Strignon. et ecclesie sancti Thome populos, intra fossatum ciuitatis Strigon. et extra constitutos, nec in ius uocare, iudicis, iuratorum iudicio, nec ullam, nacta occasione aliqua, exigere collectam debeant, uel audeant; nec in eos iurisdictionem, seu coercionem aliqualem exercere... U. o.

² Mon. eccl. Strigon. II. 712—713. l.

³ U. o. II. 759—761. l.

⁴ U. o. II. 784—785. l.

⁵ U. o. III. 48—49. l.

⁶ U. o. III. 58—61. l.

⁷ Hóman: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája. Károly Róbert korában 69—70. l.

Az esztergomi káptalan 1325 február 21-én Miklós győri püspök és a győri káptalan előtt szokatlanul éles hangon tiltakozott Károly Róbert ítélete ellen, vakmerő és erőszakos eljárásnak, közönséges jogfosztásnak nevezte azt,¹ és a pápához fellebbezett. Volt-e a fellebbezésnek eredménye, beleavatkozott-e a pápa ebbe az ügybe, nem tudjuk, de ránk nem is tartozik. Elég tudnunk annyit, hogy a káptalani város a királytól függetlenül a XIV. század első negyedében még a város árkein belül is fennállott s a város árkein kívül eső káptalani városrész az érseki várossal együtt független maradt a királyi várostól azután is.

Schünemannt valószínűleg az ejtette tévedésbe, hogy a káptalannak Esztergomban a káptalani városon kívül a királyiban is voltak ingatlanai, így azok a kőházak, amelyek közül az egyiket 1242-ben Ádám mester fűszeresnek, másikat pedig 1243-ban Herbordus és Ybur esztergomi polgároknak adta bérbe a káptalan¹, vagy pedig azok a házak és árucsarnokok, amelyeket Kövér Tamás velencei származású kereskedő zálogosított el a káptalannál, de mivel nem tudta őket visszaváltani, a szomszédok beleegyezésével 1299 március 25-én a káptalannak a zálogösszegért eladta.³

A káptalannak a királyi és a káptalani városban bírt ingatlanai között azonban igen nagy különbség volt. Az előbbieket a káptalan, amikor velük rendelkezett, mint *háztulajdonos*, határozott vagy határozatlan időre *bérbe* adta⁴ s egyébként pedig a városi jog szerint⁵ bírta őket, ami azt jelentette, hogy az ilyen ingatlanok viselték a rájuk eső városi terheket⁶ s a rendes városi iurisdictio alatt állottak. Ezeket a telkeket, illetve házakat valószínűleg a káptalan maga sem akarta a királyi városi közterhek viselése és a városi bíróság hatásköre alól kivonni s III. András fentebb említett ítéletlevele is hangoztatja róluk, hogy közterhek és igazságszolgáltatás tekintetében a királyi városnak vannak

¹ Mon. eccl. Strig. III. 58—61. l.

² U. o. I. 344., 354—355. l.

³ U. o. II. 458—459. l.

⁴ *locamus domum nostram lapideam . . . hoc pacto . . . , quod predicti . . . teneantur nobis solvere annuatim . . . nomine pensionis . . .* mondja az 1243-ból fennmaradt bérleti szerződés.

⁵ *secundum libertatem nostre ciuitatis . . .* U. o. II. 459. l., *. . . iuxta formam libertatis ciuitatis Strigon. . .* Fejér IX. 2. 646. l.

⁶ 1309. augusztus 17-én az esztergomi káptalan nagyszombati házát *omni honore seruicioque ciuitatis incluso et super se assumendo* vette bérbe Rumhardus nagyszombati polgár. U. o. II. 608—609. l.

alávetve.¹ Ezzel szemben azok, akik a királyi városon kívül a káptalani város területén fekvő házat vagy telket kaptak a káptalantól, évi *censust* vagy *terragiumot* fizettek a káptalannak,² ezt pedig, mint láttuk, a városúr szedte saját polgáraitól. De fizettek egyéb városi jellegű adókat is, amelyek szintén a városúr jogcímén vetett ki rájuk a káptalan.³ Szépen megvilágítja ezeknek az ingatlanoknak a helyzetét, illetve a káptalannak hozzájuk való viszonyát egy 1292 január 23-án kelt oklevél,⁴ amelyben a káptalan hozzájárulását adja ilyen káptalani városi házak és a hozzájuk tartozó telek eladásához, azzal a kikötéssel természetesen, hogy az eladó által fizetett *censust* a vevő is köteles fizetni. Az eladó a telket *üresen*, ház nélkül *mástól vette* és saját költségén építette reá a házakat.⁵ Örökbérletnek, idegen szóval *emphyteosis*nak nevezték a káptalan és polgára közötti ilyen jogügyletet az egykorúak,⁶ az örökbérelő szolgáltatását pedig — *censust*, *collectat* beleértve — közös szóval *feudum*nak.⁷

¹ Nam ipsum palacium et alia quelibet, ulterius acquiranda, quantum ad collectas communes et causas iudicialiter examinandas, communi ciuium Strigoniensium lege merito censebuntur. U. o. II. 359. l.

² U. o. II. 242., 314—315., 350—351. stb. l.

³ Jakab fia Miklós vargának a káptalani városban álló háza leége t és hat évig nem építtette fel. Ez alatt az idő alatt sem a köteles *censust*, sem pedig egyéb, a káptalannak mint földesúrnak járó *collectat* nem fizetett, miért is 1288 április 27-én a káptalan a telket elvette tőle és Mihály szabónak adta: ita uidelicet, quod *preter collectas et alias exactiones, contributiones et presentaciones*, que pro tempore fuerint emergentes (que nobis ad ordinem et exemplum aliorum populorum nostrorum sicut terre dominis competit, debebantur, mondja előbb ugyanezen oklevél), idem Mychael sartor et sue posteritates . . . annis singulis in perpetuum dabunt nobis . . . sex pensas denariorum vyennensium, minus decem denariis . . . pro terragio seu censu . . . U. o. II. 242. l.

⁴ U. o. II. 314—315. l.

⁵ quarum solum, siue fundum a Gregorio fabro, genero Vtas, quondam iobagione nostro . . . suis sumptibus compararat et super eadem terra domos illas construxerat et fundauerat suis laboribus propriis et expensis . . .

⁶ 1309 november 22-én Máté fia Márton szabó káptalani polgár átadta a káptalannak egy 72 márkáért vásárolt káptalani városbeli házát, mert a *censust* régóta nem tudta fizetni, úgyhogy a hátrálékos *census* már a ház kétszeresét is felülmulta: ipsum palacium ad capitulum supradictum, tamquam ad aeros dominos et legitimos possessores recto tramite deuolui debebat, *emphyteota enim iuris regula suadente, emphyteosi non persoluta, a iure suo cadet* . . . U. o. II. 613—614. l.

⁷ feudum seu pensionem, quibus ex debito pactionis tenebantur, . . . soluendi facultatem et satisfaciendi supradicto Capitulo minime haberet, olvassuk ugyanabban az oklevélben.

A káptalan pedig azt, akire az örökbérletet ráruházta, következetesen jobbágyának, ritkábban hospesének nevezte, valószínűleg azért, ha a saját városának polgárait a királyi város polgáraitól megkülönböztesse és a királyi város által állandóan támadott iurisdictióját ezzel is kifejezésre juttassa.¹ Így, jobbágyainak nevezi a káptalan örökbérlelőit, városi polgárait azoknak a küzdelmeknek a során is, amelyeket a tőlük fizetett jövedelemért és a felettük gyakorolt iurisdictióért a királyi várossal évtizedeken át folytatott. Jobbágyainak nevezte városi polgárait a győri káptalan is.² Az ilyen örökbérlet ugyanis az örökbérelőnek nemcsak gazdasági viszonyait befolyásolta, hanem a jogi helyzetét, a társadalmi szervezetben való elhelyezkedését is megszabta.³ Hogy a káptalan ezt a iurisdictióját Esztergomban hogyan gyakorolta, vajjon közvetlenül a prépost ítélkezett-e felettük, mint a káptalan örményi polgárai felett és csak a vérontással kapcsolatos ügyekben való bíraskodást bízta a káptalan világira,⁴ avagy rendes bírójuk volt, mint a győri káptalani polgároknak, akit a polgárok maguk választhattak, mint a váradi káptalani városban látjuk,⁵ —nem tudjuk, nincsenek rá adataink, de egyelőre nem is érdekel bennünket.

Összegezve az elmondottakat: az esztergomi káptalan két címen volt birtokos Esztergomban. A királyi városban kezén volt néhány telek, amelyeket vétel és valószínűleg kegyes adományként szerzett, de ezen kívül 1325-ig birtokában volt az egész Szent Lőrinc-város, észak és kelet felé a város árkaín túl fekvő nyúlványaival és a vásártérrel együtt, amely a káptalani város déli határán feküdt. A káptalani várost a káptalan immunitása alapján, földesúri joron bírta, iurisdictióval és összes jövedelmeivel.

Arra, hogy ez utóbbi mikor és hogyan került a káptalan birtokába, csupán következtetni lehet. Bizonyos csak annyi, hogy a szóbanforgó terület 1221-ben már az esztergomi káptalané volt. Ekkor ugyanis Miklós nádor előtt, aki a jogtalanul elfoglalt udvarnoki földek visszaszerzésével volt megbízva, az esztergomi udvarnokok panaszt emeltek a

¹ U. o. II. 242., 314—315., 614—615. stb. 1.

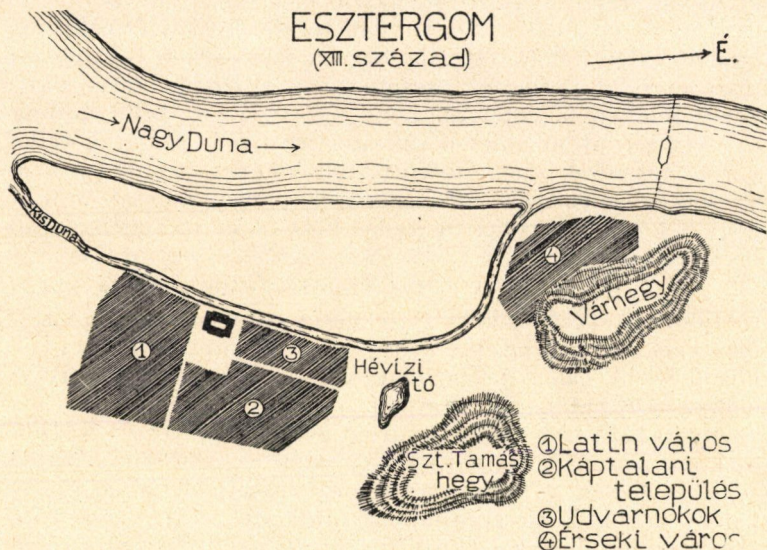
² Anjoukori okmánytár. Szerk. Nagy Imre és Nagy Gyula. Budapest, 1879—, VII. 151. l.

³ Rietschel, S.: Die Entstehung der freien Erbleihe. Zeitschrift der Savigny-Stiftung, Germ. Abt. XXII. (1901.), 188. l.

⁴ Mon. eccl. Strigon. II. 708. l.

⁵ Bunyitay V.: A váradi püspökség története. Nagyvárad, 1883—, II. 292. l. és u. a.: A váradi káptalan legrégibb statutumai. Nagyvárad, 1886., 65. l.

káptalan ellen, hogy bizonyos esztergomi földjüket jogtalanul elfoglalta, a nádor azonban a káptalan tulajdonját erre az egész területre megállapította.¹ Egyébként ekkor sem az egész káptalani terület volt vitás, hanem annak csak nyugati része, amelyet keletről egy, a városból kivezető utca, északról a városárok, nyugatról a Kis-Duna, délről pedig a vásártérnek a halpiachoz vezető nyúlványa határolt.² Ez a terület azelőtt a királyi udvarnokok földje volt és nyilvánvalóan jóval előbb jutott már a káptalan birtokába, mert elkép-

zelhetetlen egyrészt az, hogy az ország fővárosában merészelte volna valaki a király népeinek a tulajdonát jogtalanul elfoglalni,³ másrészt pedig az, hogy az udvarnokok a jogtalan foglalás ellen azonnal nem tiltakoztak volna. A valóság nyilvánvalóan az, hogy 1221-ben, amikor a káptalan felszólították, hogy a kérdéses területre vonatkozó tulajdonjogát igazolja, már maga sem tudta, mikor és hogyan jutott hozzá s azért volt kénytelen Imre király nevére adománylevelet hamisítani. Még inkább áll ez a vásártérre és a tőle északra

¹ Mon. eccl. Strigon. I. 231. l.

² U. o. I. 163—164. l. — A vázlatot dr. Varga Endre barátom szivességének köszönhetem.

³ 1264-ben IV. Béla esztergomi udvarnokainak kúriáiról mondja: Curie magis note sunt et per nullius indebitam molestacionem posunt retractari. Mon. eccl. Strigon. I. 509—513. l.

eső területre, hiszen a vitás udvarnokföldet a hamis adománylevél szerint azért adta a káptalannak a király, hogy az udvarnokok a káptalannak ne alkalmatlankodjanak.¹

Ezekon kívül Esztergom északi felében még más udvarnoktelkek is voltak, részben a város árkein kívül, részben pedig belül, a Szent Lőrinc-templom táján, amelyeket azután — számszerint 70 kúriát — IV. Béla 1264 október 14-én az általa alapított csúti monostornak adományozott.² Mint az oklevélbe foglalt határleírásból kitűnik, az adomány árkon kívül eső része a város északi felének keleti részével volt határos és egyébként a káptalan területeivel is érintkezett, amiből valószínűnek látszik, hogy a városárkon belül fekvő része ezzel a területtel összefüggően, a Szent Lőrinc-város keleti felében feküdt. Az, hogy a városárkon belül adományozott kúriák az oklevél szavai szerint más polgárok telkei között feküdtek,³ nem jelenti szükségképen azt, hogy azok a város belsejében voltak elszórva, hanem talán csak annyit, hogy a káptalani polgárok telkei közé, a város szélén voltak beékelődve.

A káptalani város telkei között egyébként más idegen tulajdont képező telkek is feküdtek, így mindenekelőtt a iurisdictioniájért a királyi város ellen a káptalannal együtt küzdő Szent Tamás-prépostság kúriái, vagy Both fia Benedeknek a Szent Lőrinc-templom temetőjénél fekvő palotája, amelyet 1291-ben a sági konventnek adományozott.⁴ Mindezeknek azonban nyilvánvalóan közös az eredetük: annak a településnek a részei, amely az esztergomvárosi királyi palota körül, Esztergomnak az uralkodó székhelyévé válásával egyidejűleg keletkezett s amelynek túlnyomó részét keletkezésének idején valóban a királyi udvarnokok házai foglalták el, akik 1184-ben még nagy tömegben, százados vezetése alatt éltek itt.⁵

Az esztergomvárosi királyi palotáról ugyan csak egyetlen biztos adatunk van, Arnoldus Lubicensis feljegyzése, aki azt írja, hogy Barbarossa Frigyes császárt 1189-ben négy napig itt vendégelte meg III. Béla király és csak azután fogadta őt fenn a várban,⁶ és talán még az admonti krónika

¹ ne predicti vduornici nostri habeant aliquando causam ipsos fratres perturbandi . . .

² U. o. I. 509—513.

³ mixtim resident inter alios Ciues . . .

⁴ U. o. II. 285. l.

⁵ Fejér II. 219—220. l.

⁶ Monumenta Germaniae. Scriptores XXI. 171. l.

1203. évi feljegyzése vonatkozhat rá, amely szerint Imre király fia megkoronázása után a lázadó Endre herceget az esztergomi palotában őriztette,¹ — újabban azonban Balogh Albin² és maga Schünemann³ is azt hiszik, hogy a királyi palota azonos azzal a nagy és díszes épülettel, amely Zenia-palotája néven volt ismeretes s amelynek a XIII—XIV. század folyamán rendkívül változatos története van. Már maga az, hogy ez alatt az egész idő alatt nem városi polgárok, hanem előkelő, hatalmas urak, mint Ugrin tárnokmester,⁴ majd Walter comes budai várnagy és fiai, Endre⁵ és István comes⁶ s félévig ez utóbbi rokona, ugyancsak István comes,⁷ utóbb pedig Nagy Péter fia Tamás mester csókakői és gesztesi várnagy voltak a tulajdonosai, megkülönbözteti ezt az épületet a körülötte fekvő házaktól, még inkább megkülönbözteti azonban az, hogy amíg a többi városi ingatlan átruházásához elegendő volt akár a városi előljáróság, akár pedig valamely hiteles hely előtt tett bevallás, ennek az épületnek a tulajdonjoga mindvégig királyi donáción és az azt követő szabályszerű statúción alapult. Még akkor is, ha a valóságban egyszerű adásvétel útján került az új tulajdonos birtokába, a vevő a palotára minden esetben adománylevelet kért a királytól,⁸ ez pedig arra vall, hogy a rendes városi jog nem volt

¹ U. o. IX. 590. l.

² Esztergom Árpád-kori helyrajzáról. Esztergom Évlapjai, V. (1930.), 27—28. l.

³ Die Entstehung des Städtewesens 65. l.

⁴ Mon. eccl. Strigon. II. 25—26., 93—95. l.

⁵ U. o. II. 25—26., 478—480. l.

⁶ U. o. III. 195—196. l.

⁷ Ez ugyan esztergomi polgár is volt, de — mint címe is mutatja — a városi polgárok közül kiemelkedett s nyilvánvalóan országos méltóságot is viselt, több volt tehát egyszerű városi polgárnál.

⁸ 1273-ban IV. László Pous fia Ugrin tárnokmestertől hűtlenség miatt elvette és Walter comes budai várnagynak adta a palotát, akit az esztergomi káptalan be is iktatott. Mon. eccl. Strigon. II. 25—26. l. — Úgy látszik, Ugrin utóbb kegyelmet kapott, mert a palota 1279-ig az ő birtokában maradt, ekkor azonban 200 ezüstmárkáért eladta a káptalannak. U. o. II. 93—95. l. — A káptalan a palotát birtokolta is. U. o. II. 357., 359. l. — A káptalan azonban nem kért rá donációt s 1300-ban Walter comes fia Endre mester az apjának adott adomány alapján, a káptalantól elperelte a palotát olyképen, hogy a király önmagát iktattatta előbb birtokba s azután Endre mesternek új donációs levelet adott. U. o. II. 478—480. l. Érdekes, hogy a káptalan a statúciónak ellent sem mondott. — Endre testvére István mester 1330 március 18-án rokonának, István comesnek adta el a palotát, — Anj. Okmt. II. 476—477. l. — aki már április 16-án királyi donációt kapott rá s miután a keresztesek május 3-án beiktatták, a király május 5-én a donációról privilegiális levelet is adott. U. o. II. 476—477. l., Mon. eccl. Strigon. III. 164—166. l. — István comes a

reá érvényes s úgy látszik, nem tartozott a városi iurisdiction alá sem, bár ez utóbbit, legalább a káptalannal szemben, a város vindikálta magának.¹ Egyébként, mint a fennmaradt leírásokból megállapítható, bár egyik-másik oklevél ahhoz számítja, nem is a királyi város területén feküdt a palota, hanem azon kívül, oszlopos loggiájával, hatalmas pincéivel és melléképületeivel² egyik frontjával a Kis-Dunára, másikkal a vásártérre nézve azt a területet foglalta el, amely — a város északi felének délnyugati részénél — a királyi és a káptalani város között feküdt. Ebben a palotában született a hagyomány szerint Szent István és ugyancsak a hagyomány szerint ennek a kútjából merített vízzel keresztelték meg.³

Ehhez az épülethez csatlakoztak észak felé azok az udvarnoktelkek, amelyeket 1221-ben a káptalantól az esztergomi udvarnokok visszaköveteltek s amelyeket — azt hisszük — valóban Imre király adott a káptalannak akkor, amikor esztergomi udvartartását feloszlatta, de nem 1202-ben, mint a káptalan által birtokai védelmére hamisított oklevél mondja, hanem valószínűleg már 1198-ban, akkor, amikor Imre király a várhegyen épülő királyi palotát meg az esztergomi érseknek adományozta.⁴ Nyilvánvaló tehát, hogy a királyi palota, a királyi udvartartás körül képződött településről van itt szó, amelynek egy részén, a szóbanforgó udvarnoktelteken túl, papjait, az esztergomi kanonokokat telepítette le a király és ekkor, az esztergomi egyház megszervezésekor került a káptalan, illetve akkor még az érsekség, annak a területnek, vagy legalább jelentékeny részének a birtokába, amely már az Imre király-féle adomány előtt is az övé volt. Ezen a területen azután a káptalan szabad vendégeket, hospeseket telepített le, akik a szomszédos királyi várostól elkülönítve, a káptalan iurisdictionja alatt éltek és censussal és collectával a káptalannak adóztak. A káptalani város tehát — az egyház immunitása alapján — az esztergomi egyház alapításával egyidőben keletkezett,⁵ amit bizonyít

palotát már 1331 július 13-án Nagy Péter fia Tamás csókakői és gesztési várnagynak adta el, aki már két hét múlva, július 27-én szerzett rá királyi donációt. Anj. okmt. II. 541—542. l., Mon. eccl. Strigon. III. 195—196. l.

¹ Mon. eccl. Strigon. II. 357., 359. l.

² U. o. II. 93—95. l., Récsey i. m. 51. l.

³ Balogh: Esztergom Árpádkori helyrajzáról 27. l.

⁴ Mon. eccl. Strigon. I. 156. l., Szentpétery 177. sz.

⁵ Ez ellentétben áll természetesen Váczy P.: Immunitas és iurisdiction c., a Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, I. (1931.), 13 kk. l. olvasható tanulmányával.

az is, hogy a központját képező Szent Lőrinc-templom, amely az egész városrésznek — vicusnak — nevet adott, kiásott romjai tanúsága szerint nagyon primitív román építkezés volt, tehát az első Árpád-házi királyok korában kellett épülnie.¹

Az igények növekedésével növekedett a királyi udvartartásnál foglalkoztatott udvarnokok száma is s ez a magyarázata annak, hogy az udvarnokok telkei nem egy tömbben feküdtek, hanem találunk udvarnoktelkeket a település északi részén is, azokat nevezetesen, amelyeket 1264-ben IV. Béla király a csúti monostornak adományozott. A királyi palotához csatlakozó és ezen újabb udvarnoktelkek közötti területet ugyanis mindjárt az egyház megalapításától a káptalan tartotta lefoglalva. Abba az irányba terjeszkedett egyébként a káptalan is, mert más irányú terjeszkedésre nem volt lehetőség.²

Feltűnő, hogy a királyi városban egyetlen udvarnoktelket sem találunk s nem találjuk annak a nyomát sem, hogy a királyi udvartartásnak vagy — az első időkben nyilvánvalóan ehhez tartozó — egyháznak valamely része a királyi város területén települt volna meg. A királyi palotához és a vele szemben fekvő vásártérhez kapcsolódó település csupán két irányban, észak és kelet felé (nyugatra a Kis-Duna szabott határt) terjeszkedhetett tehát, aminek egyetlen magyarázata lehet csupán, az nevezetesen, hogy a királyi palotához kapcsolódó település keletkezésekor a palotától és a vásártértől délre fennállott már egy másik település, amely az arra felé való terjeszkedést lehetetlenné tette. Másképen ugyanis nem magyarázható meg, hogy miért hagyta volna a királyi palotához fűződő település a palota és a vásártér körül közvetlenül szomszédos területet déli irányban érintetlenül, amikor köztudomású, hogy Esztergom területének éppen ez a része a településre legalkalmasabb³ s egészen érthetetlen volna, miért húzódott ez a település észak és kelet felé, arra a területre, amelyet részben talajvizek, mocsarak, részben pedig a hegyekről lezúduló esővíz úgyszólván lakhatatlanná tettek.

A királyi város, vásártér, udvarnoktelkek és a káptalani

¹ Récsey i. m. 58. l.

² 1291-ben a csúti monostor birtokába jutott udvarnoktelkek határán egy darab föld a monostor és a káptalan között vitássá is vált. Mon. eccl. Strigon. II. 299—300. l.

³ Balogh A.: Néhány vonás az Árpádkori Esztergomról. Historia: Honisme és Helytörténet, II. (1929.), 35 kk. l.

város elhelyezkedéséből arra kell következtetnünk tehát, hogy amikor a királyi udvar Esztergomban megtelepedett, ott akkor a későbbi királyi város fennállott már. Egészen természetes, hogy mellette építette fel palotáját az uralkodó — ha ugyan maga a királyi palota is nem régibb eredetű — és állított fel vásárteret, amelynek másik oldalán a királyi udvarnokok telepe és az esztergomi egyház helyezkedett el. Ennek pedig az Esztergomban székelő első uralkodó, Géza fejedelem idejében kellett történnie. Más magyarázata annak, hogy a vásártér a két település között volt elhelyezve, nem is lehet.

Ezt bizonyítják egyébként az Esztergomról fennmaradt legrégebb adatok is. Az, hogy Géza fejedelem — talán elődei is — itt tartotta állandó udvarát, a hagyomány szerint fia is itt született,¹ arra mutat, hogy jelentékeny hely volt Esztergom a királyság megalapítása előtt is. Legalább ennyit, ha nem többet, szabad következtetnünk abból is, hogy a Nibelungenlied-ben Esztergom szintén királyi székhelyként, Attila városaként szerepelt: itt, Esztergom városában találták Attilát Wormsból, Krimhild bátyjaitól visszatérő regös követei.² A Szent István vértanuról nevezett templom 1397. évi canonica visitatiója azt állítja különben, hogy Esztergomnak ezt a templomát még Géza fejedelem alapította.³

Esztergom jelentősége a keresztény királyság megalapítása után természetesen még növekedett. Mert azonkívül, hogy továbbra is királyi székhely maradt, Esztergom lett az ország egyházi központja is, — ami már magában véve is elhatározó egy középkori település életében, de egyúttal kétségtelenül bizonyítja, hogy a primási székhely már az érsekség alapítása idején tekintélyes hely lehetett. Köztudomású ugyanis, hogy püspöki székhelyeket az egyházi szabályok szerint csak jelentékenyebb városokban volt szabad alapítani.⁴ Az esztergomi település fontosságát mutatja az is, hogy a nyugati mintára berendezett domaniális államháztartás központja lett, a királyi jövedelmet az ispánoknak ide kellett

¹ S. Stephani vita maior. Florianus i. m. I. 2. l., Mon. Germ. SS. 226. l.

² Gâhen mit de maeren sah man die spileman. Etzeln sie funden in der Stadt ze Gran. — Idézi Hunfalvy P.: Az oláhok története. Budapest, 1894., I. 229. l. V. ö. Hóman, B.: Geschichtliches im Nibelungenlied. Berlin, 1924.

³ Mon. eccl. Strigon. I. 30—31. l.

⁴ Dopsch, A.: Die wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung. Wien, 1920., II. 369. l.

beszolgáltatniok s itt ejtették meg Szent Mihály napjáig az elszámolást.¹ Cosmas cseh krónikás, akit Esztergomban szenteltek pappá és így már a XI. század végén nagyon jól ismerte, következetesen „urbs Strigonia“-nak emlegeti Esztergomot,² „urbs“ névvel pedig csak a jelentékenyebb városokat jelölték ebben az időben;³ Konrád salzburgi érsek életírója viszont 1131. évi eseményekkel kapcsolatban az ország metropolisának nevezi,⁴ amin nyilvánvalóan nem csupán politikai vagy egyházi központot, hanem nyugati értelemben vett fővárost kell értenünk. Erre mutat Odo de Deogilo előadása is, aki a második keresztes hadjárat vitézeinek átvonulásakor, 1147-ben látta Esztergomot és azt írta róla, hogy sok ország gazdagságát szállítják a Dunán hajókon ebbe a kiváló városba.⁵ Ugyanilyen értelemben emlékszik meg krónikájában Esztergom városáról Arnoldus Lubicensis is, aki két ízben, a szász és osztrák hercegek 1172. évi szentföldi zarándokútjával és Barbarossa Frigyes kereszteseinek 1189. évi átvonulásával kapcsolatban is beszél a magyarok metropolisáról.⁶ Lübecki Arnold leírása annál értékesebb, mert világosan megkülönbözteti a királyi várat magától a várostól és kétségtelenné teszi, hogy az előbbi híradások sem valami királyi palatiumra⁷ és a vár függvényének tekinthető suburbiumra, hanem valóban nyugati értelemben vett nagyvárosra vonatkoznak.

Ezek után felesleges talán tovább bizonyítanunk, hogy Schünemann-nak az az állítása, mely szerint Esztergomot a XII. század közepén német kereskedők alapították, amiről a felsorolt XII. századi tudósítások sem tudnak semmit, minden alapot nélkülöz. Az alapított városoknak — akár a föld urától, akár a várost tényleg alapító lakosságtól indult ki a kezdeményezés — a piac, a vásártér volt természetszerű központja, sőt a kifejezetten kommerciális jellegű városoknak

¹ Kálmán I. törv. 79. §.

² Mon. Germ. SS. IX. 64., 96., 105. l.

³ Rietschel: Die Civitas 43 kk. l.

⁴ Mon. Germ. SS. XI. 74. l.

⁵ Cetera omnis aqua terre huius lacus sunt et paludes et fontes; si tamen fontes sunt, quos paululum fossa humo etiam in estate faciunt transeuntes; excepto Danubio, qui hanc satis in directum preterfluit et multorum regionum divitias nobili civitati Estrigun navigio convehit. Mon. Germ. SS. XXVI. 62. l.

⁶ Mon. Germ. SS. XXI. 117. és 171. l.

⁷ applicuerunt ad urbem quandam, que naturaliter est munitissima. Nam ex uno latere cingitur Danubio, ex alia alveo profundissimo, qui Grane dicitur, a quo *urbs et civitas*, que in altera ripa sita est, nomen accepit. Mon. Germ. SS. XXI. 117. l.

a létalapja is s a város többi része e körül helyezkedett el.¹ Esztergomban pedig a vásártér — mint kifejtettük — a királyi város közvetlen szomszédságában ugyan, de azon kívül, idegen territoriumon feküdt. Ez csupán azzal magyarázható, hogy akkor, amikor Esztergomban vásárokat egyáltalában tartani kezdtek, a később királyi városnak nevezett település fennállott már.

A latin város települési elsőbbségét bizonyítja az is, hogy a zsidónegyed — amely Schünemann szerint is a XI. század közepén fennállott már² — a latin város keleti szélén feküdt, ami csak úgy volt lehetséges, ha a zsidóság letelepedésekor — a XI. század közepe előtt — a már fennálló latin városhoz csatlakozott.

Pleidell Ambrus.

¹ Below, G.: Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung. Düsseldorf, 1892., 15 kk. l., Rietschel: Markt und Stadt 129. l., Rörig i. m. 72 kk. l. és passim. — R. Koebner egyébként Schünemann adatai alapján azt hiszi, hogy a vicus Latinorum Esztergomnak „idegen negyede“ volt, amiről szó sem lehet természetesen, de jellemző, hogy ő sem tartja Schünemann eredményeit beigazolvá. Koebner, R.: Städtewesen des Mittelalters. Jahresberichte für deutsche Geschichte, 5. (1929.), 324—325. l.

² Schünemann: Die Entstehung des Städtewesens 63. l.

Három folyóirat.¹

*(Karpathenland, Deutsch-ungarische
Heimatsblätter, Győri Szemle.)*

Egy-egy év esik megindulásuk dátuma közé. A Karpathenland első füzeté 1928-ban került ki a sajtó alól, a magyar folyóiraté 1930-ban. Azóta mindhárom győzelmesen állja a harcot a nyomasztó gazdasági viszonyokkal és nem lankadva igyekszik megvalósítani kitűzött programját. Már az első évfolyamokban is annyi történeti vonatkozású tanulmány és további feldolgozásra váró nyersanyag halmozódott fel, hogy bármelyik folyóirat megszűnéséről nagy sajnálattal értesülne minden szakember, feltéve természetesen, hogy eleve nem tekinti a részletkérdések tisztázását oly munkának, amely csak lenézést, esetleg megvetést érdemel. A közöny, amelyben közönségünk e szerény, minden hangos reklámot kerülő folyóiratokat részesítette, indokolatlan. Úgy érezzük, hogy több figyelmet érdemelték volna meg. A vállveregetően leereszkedő biztatás elmaradását bizonyára az érdekelték maguk sajnálják a legkevésbé, de talán annál jobban fájhat az a megértetlenség és részvétlenség, amellyel közvéleményünk ideális törekvéseik jelentőségét fel nem ismerve, nagy vállalkozásaik felett átsiklik. Elsősorban ezt a mulasztást szeretnők pótolni, amidőn az alábbiakban olvasóinkat a folyóiratok által járt útra teljes tárgyilagossággal figyelmessé tesszük. Helyzetünk annál könnyebb, mert nem kell egyedül csak a programokra támaszkodnunk, hanem már több évfolyamot téve ki asztalunkra, azt is eldönthetjük, hogy e programmok a valóságban miként valósultak meg. Ismertetésünkben a magyar folyóiratot nemcsak azért kell elkülönítve tárgyalnunk, mert a legfiatalabb, hanem, mint ki fog tűnni, egészen más gyökerekből sarjadt ki, mint társai.

A Karpathenland és a Deutsch-ungarische Heimatsblätter ugyanis — noha talán szerkesztőseik egymás törekvéseiről mitsem tudva szótték terveiket — azonos mozgalomnak a megnyilvánulásai. Az a történetíró, aki egyszer, talán évtizedek múlva, amikor napjaink már egy elmúlt, lezárt korszak részei lesznek, fel fogja vázolni a német népi öntudat fejlődését, bizo-

¹ Ez a beszámoló 1933 októberében már sajtókészen állott, anyagtorlódás miatt azonban megjelenése elhúzódott. Mivel nem személyeket, hanem egész irodalmi irányokat óhajtottunk benne jellemezni, hisszük, hogy Bleyer Jakab megrendítő halálával sem veszítette el aktualitását.

nyára maga is csodálattal fogja megállapítani, hogy az 1920-as években a nagy német nyelvtömb szélein s a vele többé-kevésbé összefüggő szigeteken egymásután mily tömegesen jelentek meg a népi összetartozás gondolatát ápoló, tudományos célkitűzésű folyóiratok. Neki talán módjában lesz ilyen, futótűzhöz hasonló jelenségeket a gazdasági életben éppen úgy megfigyelni, mint a politikai programok megszerkesztésénél, vagy a közvéleményt irányító napi sajtó szervezetének kiépülésében is. Ha mi még nem is láthatjuk tisztán ezeket az összefüggéseket, az egy célra törekvés annál szembetűnőbb a tudományos élet területén. Ami Ranke számára még kivihetetlen ábránd volt, az a nagy összeomlás után valósággá lett és megalakult ugyanabban a városban, amelyre ő is elsősorban gondolt, Münchenben, a Deutsche Akademie, az a tudós testület, amely függetlenül dinasztikus és törzsi, sőt állami különbségektől, az egész német-ség kulturális egységének hirdetője.¹ S hogy a törekvés, Európa németiségét egyetlen kulturális organizmusba olvasztani, megértésre talált a különböző államkeretek közt élő német szigetekben, arról éppen a jelzett folyóiratok megindulása tanusíthat. Lenyűgöző hatású olvasni e folyóiratok címeit, amint tucat-számra sorakoznak egymásután a mindent számon tartó bibliográfiában.² Északról kiindulva, végighaladhatunk segítségkkel a német nyelvtömb határain és szigetein, hogy csodálattal állapítsuk meg: gyönyörűen összekovácsolt láncát fonódnak össze az egyes szemek. Csak taláломra ragadunk ki az 1920-as években megindult folyóiratok közül néhány példát, mellőzve minden jellemzést és megelégedve az úgyszólamint kifejező alcímek közlésével. A Nordelbingen az északi Schleswig-Holstein, Hamburg és Lübeck területével foglalkozik, a bonni Rheinische Heimatblätter és a Trierer Zeitschrift (Vierteljahrshefte für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete) már a francia határvidékkel, míg a gráci Blätter für Heimatkunde, a stájer történeti társulat folyóirata, egyik szomszédunkkal. Ahol, mint Karinthiában, volt már régi folyóirat (Carinthia. Mitteilungen des Geschichtsvereins für Kärnten), ott esetleg nem is került sor újnak az alapítására, bár Csehországban a Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen a maga régi, félszázadnál is idősebb Mitteilungen-ja mellett még külön Jahrbuchot is megindított, nem szólva egy másik, Sudetendeutsches Jahrbuchról. A történeti Magyarországról levált területek közül a „Bánát“ is beleilleszkedett ebbe a mozgalomba, amikor megindult a Banater Deutsche Kulturhefte (Vierteljahrsschrift für geistiges und kulturelles Leben der Banater Deutschen), a szászok pedig a maguk, nálunk is jól ismert régi Archivjuk és Korres-

¹ Ranke, L.: Zur eigenen Lebensgeschichte, Leipzig, 1890, 696—711.

² Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung. 1930. Melléklet, 42—124. sz.

pondenzblattjuk mellé szinte játszva odaállíthatták az új időket nevében is jobban kifejező Ostland-ot, amelynek alcíme: Vom geistigen Leben der Auslandsdeutschen, bizonyára szintén eléggé kifejező. Szalmalánglelkedésre alig lehet gondolni már e néhány kiragadott példa láttára sem, az 1928. év alapításai pedig egyenesen a mozgalom továbbmélyedéséről tanuskodnak. Bár már eddig négy orgánus foglalkozott az elveszített Elzász-Lotharingiával, ez évben megindul a Jahrbuch der Elsass-Lothringischen Wissenschaftlichen Gesellschaft zu Strassburg, Csehországban a Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde és a Sudetendeutsche Familienforschung, Sziléziában a Schlesisches Jahrbuch für deutsche Kulturarbeit im gesamt-schlesischen Raum, s hogy észak és dél azonos felfogására is hozzunk példát: Innsbruckban a Tiroler Heimat (Zeitschrift für Geschichte und Volkskunde Tirols), Revalban pedig a Baltisches Geistesleben (Zeugnisse aus deutscher Kulturarbeit). A sor ezzel még koránt sincs lezárva. Az elszakított Nyugat-Magyarország új folyóirata ebben az évben ölt testet a Burgenland-ban (Vierteljahrshefte für Landeskunde, Heimatschutz und Denkmalspflege), ugyanekkor indul meg a Karpathenland (Vierteljahrschrift für Geschichte, Volkskunde und Kultur der Deutschen in den nördlichen Karpathenländern), hogy egy év múlva kövesse őket a Deutsch-ungarische Heimatsblätter (Vierteljahrschrift für Kunde des Deutschtums in Ungarn und für deutsche und ungarische Beziehungen). E két utóbbi folyóirat neve — ezt az olvasó maga is megállapíthatja, ha figyelmesen futotta át lajstromunkat — a korábban alakultakéval meglepően rokoncsengésű.

A Karpathenland a régi felsőmagyarországi és galíciai német szigetek kulturális életének megismertetésére alakult. A kisebb töredékektől, így a ruszkakrajnaiaktól eltekintve, ez a kárpáti németiség nagyjában három tömbben helyezkedik el: Pozsony környékén, Körmöcbánya vidékén és a Szepességben. Az összeomlás előtt e területek lakossága a városokban szorosan hozzásimult a magyar életideálhoz s ha nyelvét, szokásait meg is tartotta, érzésben valósággal összeforrt az „államalkotó néppel“, faluhelyen pedig, egészen magára hagyatva, úgy élt, mint megtelepedésétől kezdve évszázadokon keresztül. Tehát mesterségesen nem zavartatva, de a népi kultúra területén különös támogatást sem nyerve. Tisztán a változó helyi körülményektől függött, hogy a kisebb-nagyobb falvak német lakossága lassan széttöredezik-e a tót tengerben vagy megőrzi-e nyelvét és szokásait. Amikor Trianon elszakította az érzelmi kapcsolatokat, amelyek a magyar hazához fűzték a polgárságot, ennek lokálpatriotizmusa helyet adott a büszke öntudatnak, hogy ő a nagy német műveltségnek nemcsak részese, hanem képviselője is. A falvak helyzetének megváltozásáról pedig éppen a folyóirat egyik cikke értesít. (1931. 49—61.) Ebből kitűnik, hogy Turóc-remete németjei még gazdaságilag is elmaradtak a környező

lakosság mellett, nem is beszélve arról, hogy ez politikailag mennyivel volt nálánál fejlettebb a tót nemzeti mozgalomnak szülőföldjén. Jellemző, hogy a múlt században — bár a tanulmányi alap volt a földesúr — tót iskolába kellett gyermekeiket küldeniök s a katolikus templomban is tót volt az istentisztelet nyelve, úgyannyira, hogy az öregek ma is tótul imádkoznak, noha csak németül értenek. Jelentős változást a kis sziget életében az új német kulturális áramlat hozott, amikor szudétánémet tanítókat küldött oda s ezzel „első ízben juttatta népi öntudattal rendelkező intelligenciához“.

A hatalmas német mágnes vonzóereje új orientációra készítette tehát a felvidéki németiséget, amelynek neve ma a városi és falusi elemet egyaránt összefoglaló Karpathendeutsch. Folyóiratuk, a Karpathenland szerkesztőségének összetétele is kifejezi, hogy a már öntudatosabb németiség körében merült fel annak a belátása, hogy ezt a távoli ágat is meg kell szervezni. A kiadó ugyanis Erich Gierach, a prágai német egyetem tanára, szerkesztői a prágai Josef Hanika és a késmárki Friedrich Repp, maga a lap pedig Reichenbergben jelenik meg. A szerkesztőség az irányításon kívül tevékeny részt vesz a lap írásának munkájában is. Főleg Hanika nevével találkozunk ismételten s valóban csak a legnagyobb irigykedéssel figyelhetjük, hogy egy szudétánémet évről-évre milyen nem lankadó buzgalommal foglalkozik a körmöcbányavidéki németiség történetével és életével, küzdve azokkal az akadályokkal, amelyeket ma még a magyar nyelv nem tudása és így a magyarnyelvű irodalom figyelmen kívül hagyása okozhat.

A folyóirat új, számunkra szokatlan látószögből szemléli és értékeli a kárpáti németiség élettörténetét, amikor abban elsősorban nem a régi magyar állam tagját, hanem a német népi műveltség részesét látja. Ezt a felfogásmódot azonban meg kell szoknunk, mivel nálunknál hatalmasabb erők idézték elő és tartják érvényben. S a megszokás annál könnyebb lehet, mert a folyóirat — mint tartalmából bárki meggyőződhet — őszintén törekszik az igazságra. A cikkek és tanulmányok egyszerűen a német szigetek életét ismertetik meg, amint az a történeti, nyelvészeti és etnográfiai adatok alapján rekonstruálható. Mivel a bécsi hatalmi politika irányítóinak s annak az apparátusnak, amelyre e politika támaszkodott s amely azután e hatalmi rendszer előnyeit élvezte, szinte semmi kapcsolata sem volt a kárpáti németiséggel, ma uralkodó történetfelfogásunk és nemzeti érzékenységünk nem találhat semmi kivetnivalót e cikkekben. R. F. Kaindl „nagyosztrák“ felfogása, amely a világháború előtt oly jogos idegenkedést váltott ki nálunk, szinte csak egyetlen cikkben lehet fel. Ez M. Doblinger (Graz) megemlékezése a régi selmeci bányászati akadémiáról.¹ A cikkíró szerint a Mária Terézia „császárné“ által alapított akadémia tannylve azért

¹ Vom alten Studentenwesen in Schemnitz. 1931. 4.

volt német s lehetett a csernowitzzi egyetem alapításáig a régi Ausztria keleti felében a német tudomány és élet őrhelye, mert a felsőmagyarországi bányászat teljesen német jellegű volt. Nem véve tehát tudomást arról, hogy a magyar állam szuverénitásának nyilvánvaló sérelmére, a nagyobb hatalom s nem a jog segítségével erőszakolta ki a bécsi politika, hogy a kamarai hatóságok ne rendelkezhessenek a bányaüggyel, az 1867-i kiegyezésben sem lát egyebet, mint hogy ekkor „az összes magyarországi német iskolák kiszolgáltattak a magyarosításnak, amely nem is váratott sokáig magára“. Ennek az idejéltmult Habsburg-felfogásnak, amely ma oly anachronisztikusan hangzik, alig találjuk egyéb emlékét, ami magában is arra utal, hogy a kisebbségi sors hátrányát érző szudétanémet vezetőségben több valóság-érzék van, mint a régi bécsi „allddeutsch“ törekvések irányítóiban.

A szerkesztőség igazságra törekvésén kívül még egy körülmény van, melynek folytán a magyarelles tendenciának még csak látszata sincs: a folyóirat munkatársai közt sok magyar tudóssal találkozunk. Ernyey József, Gréb Gyula, Relković Neda, Lám Frigyes, Moór Elemér, Richter István, Horvay Róbert neve mindenkit megnyugtathat ily irányban is.

A Karpathenland kötetei példát mutatnak arra, hogy milyenek kellene lenniök azon magyar folyóiratoknak, amelyek céljukat azt tűznék ki, hogy a csonka országban éppen úgy, mint megszállt területeken az olvasóközönség szélesebb rétegeiben felébresszék az érdeklődést és a mult iránti fogékonyságot elnelyítsék. A cikkek tudományos kutatások eredményei, de rövidségükkel, változatosságukkal, minden álfilozofáló elvontságtól való mentességükkel élvezhető olvasmányt nyujtanak a nem-szakképzett érdeklődőnek is. A német-prónai céhélet leírása (Richter István cikksorozata az 1928—29. évfolyamban), a Selmechánya multjából megrajzolt több kép (A. Baker városi levéltárostól), egy-egy falu, mint Krikerhau düllő-neveinek és régi lakossága névsorának megállapítása, a szepesi parasztház jellegzetes vonásainak feltüntetése, lakodalmi és egyéb népszokások ismertetése elsősorban az illető helységek lakosait érdekelhetik, kétségtelen azonban, hogy a nagyobb összefüggések kutatói sem haladhatnak el mellettük közömbösen, mivel az írók tudatában vannak annak, hogy a magyar-tót-német kölcsönhatások a valóságban is éltek s így azok kiemeléseire gondot fordítanak. Nem tagadható, hogy egyik-másik szerző túlságosan is kevés forrás alapján lát a munkához, mint W. Kuhn (1930. 145—161.), aki Körmöcbánya vidéke XVIII. századi állapotának ismertetésénél megelégszik Bél Mátyás és az ismert Acsády-féle statisztikai összeállítás adataival. Ily esetben a levéltári anyag ismerője utólag szívesen adna tanácsot, hogy értékesebb kiegészítő adatokat hol lehetett volna találni, azonban még az ilyen cikkekről is el kell ismernünk, hogy népi öntudatot fejlesztő hatásuk kétségtelen.

Míg a felsorolt cikkekkal a Karpathenland a felvidéki magyar történetíróknak nyujt követésre mindenképen méltó példát, — amivel korántsem azt mondjuk, hogy mi nem tanulhatnánk belőlük — az általánosabb érdekű szaktanulmányokat a céhbeli történetírásnak saját érdekében kellene figyelembe vennie. Közülük különösen kettőt kell kiemelnünk. Ernst Schwarznak, a szudétanémet helynévkutatás

nagy eredményeket felmutató vezetőjének Pozsony neveiről írott tanulmányára (1928. 19—25, 80—84.) és Konrad Schünemann-nak Kőrmöcbánya alapítását tárgyaló cikkére. (1928. 146—56.) Az előbbi a nálunk Melich Jánostól tárgyalt problémát (Magyar Nyelv, 1919. 49.) fejtegeti, újabb szempontból világítva azt meg, az utóbbi pedig a Fr. Rőrigtől oly sikeresen alkalmazott alaprajzkutatás segítségével tisztázza a keletkezés körülményeit, bár a magyar olvasóra, nem tagadjuk, elkedvetlenítőleg hat, ha látja, hogy Schünemann hosszasan cáfolja Wenzel Gusztávnak azon véleményét, hogy az 1295-i oklevélben említett villa Keremnicza azonos a bányavárossal, s ugyanekkor nem említi meg, hogy más magyar munkák, ha nem is élezték ki a „helyreigazítást”, már korábban hangoztatták, hogy az 1295-i falunak nincs köze az új városhoz. (Hóman B.: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. 1921. 90.; Mályusz E.: Turóc megye kialakulása. 1922. 7.) Amikor sajnálattal állapítjuk meg, hogy a külföldi olvasó előtt Schünemann előadásából a magyar történetírás a valóságnál pontatlanabbnak és elmaradottabbnak tűnik fel, ugyanekkor készséggel elismerjük, hogy város-történeti szempontból annál értékesebb fejtegetése, amikor Zycha régi, de nálunk, sajnos, még mindig nem közkeletű megállapítását a selmeci jogkönyv XIV. századi eredetéről újabb érvekkel is alátámasztja. (L. erre különben Szentpétery I.: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. 1678. sz.)

Mivel Kőrmöcbánya első lakói a szudéta vidékről vándoroltak be, érthető, hogy több tanulmány is foglalkozik a várossal. A név keletkezését, azt hisszük, helyesen állapította meg I. Hanika (1929. 33—6.), szemben Matunak magyarázatával s ugyanő egészen új oldalról tárja fel a városkeletkezés problémáját, amidőn utal a bányaművelést s bizonyára a telepedést finanszírozó nagy vállalkozók szerepére is. Tág perspektívát nyitó összefüggések tűnnek fel a magyar történetíró előtt is, ha olvassa, hogy 1331-ben a Firenzéből átszármazó Marsili István jelentős összegű pénzt hitelez a selmeci Jeclinus von Olf-nak, aki Kőrmöcbányán kezd nagyszabású bányavállalkozásba. (1933. 65—7. I. Hanika: Die Herkunft der ältesten Bewohnerschaft von Bergstadt Kremnitz.) Még csak egy erényét óhajtjuk a Karpathenlandnak kiemelni: azt a törekvését, hogy a felvidékre vonatkozó újabb irodalmat, bármily nyelvű is legyen, ismertesse. Addig, míg egy rendszeres bibliográfia össze nem foglalja azt a cseh, tót, román, szerb, horvát történeti irodalmat, amely a Magyarországról levált területekkel az utóbbi tizenöt évben foglalkozott s ennek eredményei kritikai méltatásban nem részesülnek, a felvidéki újabb munkák felől az első tájékoztatást a Karpathenlandban leszünk kénytelenek megkeresni. Külön fel kell hívniunk a figyelmet Grébnak a szepesi néprajzi irodalomról közölt összeállítására (1930. évf.) és W. Maas-nak (Berlin) a havasi pásztorkodásról szóló, kritikai megjegyzésekkel kísért szakbibliográfiájára. (1931. 40—46 és 94—5.) Ez az utóbbi is elég felvilágosítást nyújthat, milyen bennünk nagyon közelről érintő munka folyik jelenlegi határainkon túl, sajnos, még mindig nélkülünk.

Magyarország sorsának egy darabját ismerhetjük tehát meg a folyóiratból. Az éremnek csak egyik oldalát, a németiség életét. Egyoldalú természetesen a kép, de egyedül csak önmagunkra vethetünk, ha a másik oldal, a magyar életet feltüntető, homályos marad. A minket terhelő munkát senki más el nem fogja

végezni. Ha mi nem törődünk annak kimutatásával, hogy városainkban mekkora volt a magyar származású lakosság, akkor természetesen tovább fog élni az a hiedelem, hogy azok tisztán németek voltak. S ez esetben nem csodálkozhatunk, ha a városokban folyt kultúrmunka végzői közül a magyarok teljesen kihagyatván, Divald könyvének (Magyarország művészeti emlékei) ismertetője (Lám Frigyes) azt állapítja meg, hogy „a tárgyalt emlékek legnagyobb része kárpáti németeknek köszönheti keletkezését”. (1928. 91.) Nem akarunk a magyarságnak tényleges szerepénél nagyobb jelentőséget tulajdonítani; úgy véljük azonban, hogy számszerűleg sem lehetett egészen jelentéktelen, ha egyszer Selmecbányán a város vezetősége, a tanács tagjai közt 1596-ban Laszla Tarkha és Christ. Nemesch nevűekkel — a kiadó szerint is született magyarokkal — találkozunk. (1929. 57.) S ha a békés polgári munkában aránylag talán kevés szerepe is lett volna a magyarságnak, bizonyára nem árt hangoztatnunk, hogy az ő vérének omlása biztosította a kárpáti németek nyugodt életét is. Annak a 200 gyalogosnak a névsora, akiket a hét bánya- város 1595-ben Szécsényben tartott, kötetnyi fejtegetésnél jobban megmagyaráz minden „munkamegosztást”. Hiszen még a német jegyző írásából is ilyen nevek tűnnek elő: Veresch Eghasi Istuan, Ordasch Marthon, Kosorusch Gergell, Santo Benedict, Sondi Anndrasch, Segedi Tomasch... (1931. 119.) De különben senki sem kételkedik, hogy szorgos, lelkes kutatók a felvidéki magyar kisebbség multjáról könyvtárt betöltő irodalmat tudnának teremteni, folyóiratokat anyaggal ellátni, ha a szudétanémet mintára, ők is támaszkodhatnának néhány száz csonka- országi előfizetőre és maguk mögött éreznék tudományos köreink megértő jóindulatát. Ha a lakosság számát vesszük irányadónak, mivel az 1930-i cseh népszámlálás szerint is, melynek közismerten téves adatai a valóságnál kedvezőtlenebb képet rögzítenek meg, a Felvidéken 160.000 német és 681.000 magyar van, legalább három-négy hasonló folyóirattal kellene a magyarságnak rendelkeznie.

A Deutsch-ungarische Heimatsblätter első füzetei ugyanazon népszerűsítő célzattal keltek útjukra, mint a Karpathenlandé. Eleinte olyan cikk is megjelent benne, amely megelégedett egyetlen francia tanulmány német vonatkozású eredményeinek ismertetésével.¹ Rövidesen azonban egyike lett a legcéltudatosabban irányított és mégis legsokoldalúbb tudományos közlönyeinknek. Kétségtelenül a kiadó, Bleyer Jakob tehetősége tudott rövid idő alatt tekintélyes orgánumot teremteni a lapból. A sűrű nyomás, a nehéz időkkal számoló és ezért minden felesleges tipográfiai luxussal szakító beosztás, a minden sornyi hely kihasználására ügyelő gondoskodás tanuskodik arról, hogy a szerkesztőség minél többet akar nyújtani az olvasónak és minél

¹ R. Huss: Zur Banater Besiedlungsfrage 1770—1771. 1929. 11—16, 79—83.

több teret igyekszik engedni munkatársai érvényesülésének. Ezek hosszú sora és állandó szereplése mindenkit meggyőzhet, hogy rendkívül tevékeny, mintaszerű munka folyik a magyarországi germanisztika területén. Igaz, Bleyer mögött évtizedes professzori mult állott s így első hívo szavára régi tanítványai seregestől özönölhettek hozzá a szerkesztőségi asztalhoz, ki ne ismerné el azonban szívesen személyes érdeméül, hogy már jóelőre gondolt munkatársak nevelésére, már akkor, amidőn még fehér holló számba ment a hallgatóival törődő egyetemi tanár? Arra, sajnos, nincs terünk, hogy a munkatársak hosszú sorából akár csak néhány nevet is kiragadjunk, noha a felsorolás azt mutatná, hogy a folyóirat magas színvonala — igen helyesen — aktív közreműködésre sarkalta azon tudósainkat is, akiknek a germanisztika nem munkaterületük. Meglepő azonban a külföldi munkatársak erős részvétele. Egyebek közt württembergi, badeni lelkészek, drezdai, trieri tanárok, azután postafőtítkár és levéltárnokok azok, akik közleményeikkel a folyóiratot gazdagítják. Ők ássák ki otthoni levéltáraikból a XVIII. században magyar földre induló kivándorlók névsorát, a gazdasági helyzetüket és a verbuválás körülményeit feltüntető iratokat, hogy a magyarországi és megszállt területi, főleg délvidéki kutatók meg a letelepedéstől kezdve kísérjék figyelemmel a Deutschungartum fejlődését. Nincs az az apró kis adat, legyen az akár egy falu német lakóinak jegyzéke, akár valamelyik telepnek hazairott levele, amely megbecsülésre és kiadásra méltónak ne találtatnék. Talán csak a mult század hatvanas-hetvenes éveinek magyar történetírói buzgólkodtak ily lankadatlanul és törhetetlen lelkesedéssel, amikor átforgatták a levelesládákat, hogy minél több és régibb XVI—XVII. századi magyarnyelvű írásra bukkanjanak. Találgathatnók, vajjon a Deutsch-ungarische Heimatsblätter munkatársai is le fognak-e higgadni, ha a forrásanyag túlságos bősége tudatosabb lesz előttük, esetleg ha őket is felváltja a szkeptikusabb és fáradtabb ifjabb nemzedék, vagy pedig az anyag bővebb ömlése csak újabb és intenzívebb munkára fog ösztönzést adni? Az eddig elvégzett munka és a jövő nagy körvonalú terveinek láttára mi az utóbbit tartjuk valószínűnek. Azt hisszük tehát, hogy a magyarországi német-ség történetének kutatása nem fog elvérszegényedni úgy, mint a XX. század elején a mi történetírásunk. A Deutsch-ungarische Heimatsblätter körét nem fenyegeti az a veszély, amely bennünket ért utól, amikor történeti kutatásunk csak a vezető társadalmi rétegek életére, helyesebben ott is csak egyesekre korlátozódott és elsiklott a polgárság és a jobbagyság, sőt a köznemesség tömegszerű rétegei fölött. A Bleyertől életrehívott kutatás a német népért dolgozik, a legszélesebb tömegekért, azoknak multját vizsgálgatja s így csak méltó jutalmát fogja elnyerni, ha ez a nép, a műveltség megfelelő fokát elérve, annyira magáénak fogja a folyóiratot érezni, hogy ezerszámra lesz olvasójává.

Olyan nagy az optimizmus, oly erős a meggyőződés, hogy a

népert érdemes dolgozni, hogy a mi viszonyaink között elképzelhetetlen méretű vállalkozás is kezdődött. Ennek célja a történeti Magyarországra bevándorolt németiség, a dunai svábok családtörténeti adatait egyetlen központba összegyűjteni. Egyelőre nyomtatott munkákból, adatközlésekből jegyzik ki a bevándoroltak neveit, de azután sorra kerülnek a községi feljegyzések és az anyakönyvek is. A családok és tagjaik három nyilvántartásban szerepelnek; általános abc sorrendben, azután a német birodalomban lévő származási-, végül pedig megtelepedési helyük neve alatt. A vállalkozás szervezője, egyben a magyar germanisztika egyik vezére, Schmidt Henrik, reméli, hogy néhány év alatt százezernél több család származási helyét sikerül ily módon megállapítani. (1931. 338. és 1933. 110—11.) Lehetetlen észre nem venni a párhuzamot, amely e nagy munkát és a mi Nagy Ivánunk között van. Ez sem üzleti vállalkozás volt, hanem arra törekedett, hogy az ötvenes években az állami önállóságra vágyódó magyarság öntudatát ébren tartsa, a régi szereplésénél és gazdasági súlyánál fogva egyedül akcióképes történeti rétegek erejét fokozza. Ismeretes, hogy tudományos genealogiai kutatásunk megindítója előszavában is megmondotta: hiszi, hogy műve „az atyafias közérzetet előmozdítandja, bizonyítékul és tanulságul szolgálván arra, hogy amint a haza egy, úgy ezer meg ezer vérégi és sógorsági összeköttetésekkel összefűzve a nemzet is egy család.” Sajnos, a következő két emberöltő alatt nálunk sem a tudományos kutatás nem haladt tovább, sem a közfelfogás nem változott meg s így most meglepetés gyanánt hat olyan kísérlet, amely százezernyi „nem kiváltságos eredetű” család multja iránt érdeklődik. Mint minden nagy és maradandó tudományos vállalkozás, Schmidt Henriké mögött is ott van a feltétlen tiszteletet érdemlő erkölcsi momentum: az a szilárd meggyőződés, hogy népének hivatása van s ennél fogva a tudomány kötelessége, hogy foglalkozzék vele. Az eddigi kutatásoknak is van már értékes eredményük; kiderült, hogy sok esetben a bevándorolt németek általában nem voltak olyan szegények, mint eddig feltételeztük. De a vállalkozásnak magasabb értelemben vett gyakorlati jelentősége is nyilvánvaló. Amint mi reméljük, hogy a megszállt területek lakosságának nemes származású elemei vonzódnak a mi régi állameszménkhez, ugyanígy vagy még inkább várhatják a németiség vezetői, hogy a sváb családok ki fognak tartani a német műveltség mellett, attól többé el nem szakadnak, ha egyszer tudatos lesz előttük, hogy a birodalom mely részéről vándorolt el ősük, dalaikat, népszokásaikat és nyelvkincsüket milyen vidékről hozták el magukkal s hol van az anyaföld, a környezet, mely most kézszorítással és üdvözléssel figyelmezteti őket kötelességeikre. Valóban lehetetlen is, hogy hatás nélkül maradjon az a cél tudatos és megfeszített munka, mely nem sajnálja a teret és energiát attól, hogy egy-egy Magyarországra kívándorolni akaró XVIII. századi órás vagy napszámos sorsával hosszasan foglalkozzék. (Pl. O. Hienerwadel: Der Anteil der Baar am Schwabenzug nach Ungarn c. cikksorozatában, így 1932. 326—37.)

Arra vonatkozólag ismét, hogy a népiségtörténet modern módszerű feldolgozásából általános érvényű, az összefoglaló magyar történet művelőit is közelről érdeklő eredmények állapíthatók meg, példa gyanánt Weidlein János mintaszerű értekezését: Deutsche Flurnamen im südlichen Transdanubien. (1932. 33—41, 241—8.) említjük meg. Megállapítja ugyanis a dülönevekből, hogy a XVIII. század elején a szerb lakosság Tolna megyében magasra felnyúltott,

oda is, ahol ma már nyoma sincs. A kis tanulmányból egyébként tájékozódást nyerhet mindenki, hogy a települési körülményekre, a gazdasági állapotokra, a jobbágy- és allodiális birtokokra vonatkozólag az egyes falvakon belül milyen értékes, más forrásokban fel nem lelhető útmutatásokat adnak a dülönevek.

Tévedés volna azonban azt gondolnunk, hogy a magyarországi német népi kultúra emlékeinek és multjának feltárása a folyóirat egyedüli programpontja. Mint az alcím második fele mutatja, beletartozik a német-magyar kulturális érintkezések tárgyalása is, mindaz, ami a filológiai, irodalomtörténeti és általában a legtágabb értelemben vett szellemtörténeti kutatás érdeklődési körébe tartozik. Lessing hatása Kazinczyra, vagy egy magyarországi ellenfelének vádaskodása éppen úgy tanulmány tárgya, mint a magyarországi német színészet multja. Goethe génuszának ünnepi szám hódol, mely egyforma alapos-sággal tárja fel, hogy drámái színpadainkon milyen népszerűségnek örvendtek, életművét pedig egyetemeinken milyen előadások fejtegették. Lehetetlen még csak jeleznünk is azt a sokoldalúságot, mely a hosszabb-rövidebb közleményeket jellemzi. Az adatgazdagságra csak egyetlen példát említünk fel: Hebbelnek néhány soros üzleti levélkéjét kétoldalas alapos tanulmány magyarázza. (1930. 240—42.) A szerkesztő maga az irodalomtörténet terén volt a legotthonosabb s amit gárdája eddig is elvégzett, az valóban mintaszerű, sőt követésre méltó, amint hogy a tisztán magyar célú kutatás is sok ösztönzést, irányítást nyert már tőle. Úgy látszik azonban, hogy a szerkesztőt egy kedvenc gondolata fokozatosan bizonyos egyoldalúság felé sodorta. Mint ismeretes, Bleyer és tanítványai úttörő tanulmányaiból tudjuk, hogy Magyarországra főleg a XVIII. században a nyugati gondolatok és kultúrértékek bécsi közvetítéssel jutottak el. A különböző irodalomtörténeti értekezések kétségtelenül igazolták Bécsnek, mint a Habsburg-monarchia fővárosának ezt a műveltség-közvetítő szerepét s miután a művészettörténeti kutatás később ugyanerre az eredményre jutott, ez a megállapítás megdönthetetlennek tekinthető. Bleyer azonban tovább ment és Bécsnek, illetőleg Ausztriának a korábbi századokra is ugyanilyen szerepet tulajdonított. Előbb csak a XVII. századra, a barokkra vonatkozólag fejezte ki ezt a nézetét (1931. 349.), majd egy év múlva — válaszolva Eckhardt Sándornak a Minervában tett kritikai megjegyzésére (1931. 94.) — már szinte prófétai erővel jósolta meg, hogy az elfogulatlan kutatás „nagy, sőt felforgató“ meglepetésekkel fog szolgálni, ha a bécsi és prágai humanizmust és az osztrák reformáció kezdeteit a magyar fejlődésre gyakorolt hatásuk megállapítása végett vizsgálni fogja. (1932. 264.) Természetesen más közvetlen — francia, angol, olasz — hatásokat nem akart elvitatni, ezeket azonban csak töredékeseknek tartotta; az igazi nagy, organikus irodalomfejlődési korszakokat életrehívó univerzális művelődési áramlatokat azonban szerinte a németiség közvetítette el a magyarság-

hoz. Még pedig — ha jól értettük szavait — egyrészt a szomszédos Ausztria, másrészt az ország határain belül élő németiség, a Deutschungartum, amely a humuszt is megteremtette az újabb-kori magyar kultúra kivirágzásához.

Bleyer e felfogásának az igazságot kereső tudós meggyőződésével és népe iránti lángoló lelkesedéssel adott kifejezést. E vonások hirdetőjük iránt őszinte tiszteletet parancsolnak, hiszen csak sajnálhatjuk, hogy ugyanilyen fokú érzelmek nem ismerhetők fel tudományos életünk valamennyi munkásánál, mivel nálunk azokat vagy keleties indifferentizmus, vagy rég korszerűtlenné vált europäerkedés altatja el. Bleyer teóriájával egyébként, nagyon helyesen, csak irányt akart mutatni a nyomába lépőknek. S amíg kutatási lehetőség gyanánt fogják követői tekinteni a barokkelőtti Bécs magyarországi kisugárzásáról, vagy a magyarországi németiség humusz-szerepéről vallott felfogást, nem is lesz baj az egyoldalúságból. Mi meg vagyunk győződve, hogy csak a Habsburg-monarchia sajátságos szervezete tette lehetővé Bécs XVIII. századi domináló szerepét s következőleg, ameddig az önálló magyar kultúra mohácsi vésze — jóval 1526 után — el nem érkezett, addig a császárváros hatása minden mást háttérbe szorító nem is lehetett. Ugyanígy azt hisszük, hogy a magyarnyelvű városi lakosságnak is nagyobb szerepe volt, mint azt a mai közfelfogás tartja. Mindennek felderítése, az adatok feltárása, feldolgozása, újszemléletű elrendezése azonban — természetesen — a magyar tudományos szervezetekre vár s ha a Deutsch-ungarische Heimatsblätter agitációja nyomán megindult volna az intenzívebb és modern magyar munkálkodás, meggyőződésünk szerint a mult pontosabb megismerésének éppen Bleyer örült volna a legjobban.

A folyóirat füzeteinek olvasása közben azonban komolyabb aggodalmaink is támadnak. Tartunk attól, hogy a külföldi olvasó, aki nem ismeri a magyar történelmet, nemcsak egyoldalú képet nyer rólunk — ami még a folyóirat speciális iránya következtében érthető volna — hanem téveset is. Kissé bántóan hat a kritikai rovat egyoldalúsága. Ez a rovat, igen helyesen, minden munkát, cikket számon tart, amelyben csak szó esik a magyarországi németiségről s a lelkiismeretes utánjárás eredményeképpen olyan gazdag, hogy — be kell vallanunk — hasonló a magyar történeti kutatás számára az utópiák közé tartozik. Ez ismertetések, bírálatok azonban a felsorolt művekből kizárólag a németiségre vagy a német hatásra vonatkozó részeket emelik ki, sőt azokat fokozottan alá is huzzák, úgy hogy a magyar olvasónak a „német kultúrmisszió“ folytonos hangoztatása láttára azzal a nyomasztó érzéssel kell a füzeteket kezéből letennie, mintha a magyarság önálló cselekvésre szinte képtelen elem lett volna, amelyet vagy kizárólag a németek vezettek, vagy legalább is rászorult azok együttműködésére és segítségére. Tanulságos a megítélés módjára Jenőfi Éva disszertációjának (Adatok a szegedi német telepések és céheik történetéhez.) ismertetése. (1932. 362—3, Basch Antaltól.) Az értekezés szorgalmasan összeszedte a szegedi németiségre vonatkozó XVIII—XIX. századi adatokat, a magyar céhekre vonatkozókat azonban magától értetődően elhagyta, (i. m. 29. l.) a részletfel-

dolgozás természetéből következően a kutatás területének ilyen megszükitése. A bírálat még inkább a németiség szerepléséről óhajtván tájékoztatni, nem feszegeti azt a kérdést, hogy a német lakosság milyen arányban volt az egész város magyarságával, hanem megelégszik azzal, hogy egyetlen városrész arányszámát ragadja ki, mondván, hogy 1828-ban a palánkban 502 magyarral szemben 130 német volt. Ugyanígy nem gondolván a tisztán magyar céhek működésére, a töredékes adatokból sietve levonja a következtetést: „Das Zunftleben trug einen fast rein deutschen Charakter“, hogy azután német vándorszínészek szórványos szerepléséből megállapíthassa azt is, hogy a szegedi németiség „a városi kulturális élet jelentős tényezője volt“, az egész kritikát bevonva a „magyarországi németiség zajtalan, azonban mélyreható kultúrmissziójának“ mázával.

Ez az egyoldalúság nemcsak a kritikai rovatban nyilvánul meg, hanem a cikkeken is. Így Weidlein János tanulságos közleményében (Urkunden aus der Ansiedlungszeit der Gemeinden Balác und Csibrák (Tolnau) 1933. 79—88.) Kakasd faluról megemlékezve, szükségesnek véli magyarázatképen megjegyezni: „A kakasdi derék svábokról tudnunk kell, hogy ők voltak Magyarország lakói közül az elsők, akik az 1836-i országgyűlés engedélye alapján végérvényesen megváltak magukat földesuraiktól, gróf Festetichről és a Bezerédj-családtól“. Ez a kijelentés megfelel a tényeknek, de ugyanakkor még fontosabbakról hallgat. Csak a jobbágyokról szól, sőt cselekvő tényezőknéket őket tekintik s ezt olvasva, a történetünkben járatlan aligha gondolhat arra, hogy ezt az esetet szoktuk a reformkorszak liberális köznemességének önzetlensége, humanus gondolkozása bizonyítékául felemlíteni. Azt hisszük, a nép történetének előtérbe állítása mellett nem szabad elhomályosulnia a felsőbb társadalmi rétegek szerepének sem, még akkor sem, ha nem oly köztudomású, történeti monografiákban ismételt és nagyon részletesen megtárgyalt jelenségekről volna szó, mint Bezerédj István örökváltság-szerződése, amellyel ő jobbágyait tudatosan akarta jobb sorsba helyezni. Az egyoldalúság, ha már a történeti hűség rovására megy, túlságosan is nagy ár volna a német népi öntudat megerősödéséért.

Ugyancsak félreértésre adhatna esetleg okot Pukánszky Bélának a XIX. századi magyar nemes nők műveltségéről elejtett megjegyzése. Hivatkozva Kazinczy Ferencné, Kisfaludy Sándorné és Bezerédj Amália német leveleire, valószínűnek tartja, hogy a XIX. századi magyar női műveltség története azt mutatná, hogy benne „a német szellemiség még a magyar nemzeti fellendülés korában is, mint az archeológus és művészetkritikus Pulszky Ferenc feleségének esete mutatja, túlsúlyban volt“ (1933. 110.) Mi is osztjuk Pukánszky véleményét, hogy a levelezések átvizsgálása tanulságos volna; helyes képet azonban csak az előzmények pontos ismerete alapján várhatunk. A kutatás körébe tehát annak megállapítását is fel kellene venni, hogy a XVII. században még magyarnyelvű levelezés vajjon milyen szellemi jelenségek, vagy minő korszellem hatása alatt adott helyet a latinnak, illetőleg a németnek? Természetes, hogy ez nem tartozhat a Heimatsblätter sajátos feladatai közé, hanem a problémával a magyar tudományos köröknek kell foglalkozniuk. Feltéve azonban, hogy a XIX. század elején a nemesség körében a női műveltség németül keresett megnyilatkozást, magától adódik az ellenvetés: Nagy Frigyes németiségét aligha befolyásolta, hogy vonzódott a francia műveltséghez, hogy franciául írta leveleit s így a magyarság fogalma is — várhatólag — sokkal összetettebb, sem-

hogy a nyelvi kifejezés vagy az iskolában elsajátított ismeretanyag alapján volna meghatározható.

Mint a Bezerédj István-példából kitűnik, a magyar tudományosságot nem terheli felelősség, mintha — legalább is ebben a pontban — nem teljesítette volna már előbb kötelességét. A cikkíróknak sem vethetünk semmit a szemükre, mintha szándékosan nem akarnának tudomást venni a magyar kutatás eredményeiről. Szerintünk egyedül az a nézőpont a hibás, ahonnan ők és társaik kénytelenek — természetesen mindenkor akaratlanul — a magyar kultúra területére tekinteni. Az egyoldalúság a folyóirat irányával függ össze, kisebb részben a német népi öntudat megerősödésével, már jobban azzal az említett felfogással, hogy a magyarországi német népnek kultúráközvetítő szerepe volt s még inkább a nyomtatott betű, a könyv, az irodalmi hatások túlértékelésével.

Nem német ellenszenv vezet bennünket e sorok leírásánál. Ellenkezőleg, magunkban is a német tudomány eredményei érlelték ki azt a meggyőződést, hogy túl kell haladnunk azon az egyoldalú felfogáson, amelyet nemcsak a Heimatsblätter szellemtörténeti iránya vall, hanem — magyar változatában — a mi irodalomtörténeti és szellemtörténeti kutatásunk java-része is. Német tudósok határozták ugyanis meg a művelődési körzet fogalmát, amikor a rajnai országokkal foglalkozva, történetíró, nyelvész és etnográfus együttes munkában közölték eredményeiket s azokat térképen is megrögzítették. Munkájukra felhívtuk már a figyelmet egyszer,¹ de vajmi kevés sikerrel. Ezért térünk mégegyszer ki reá, hangoztatva, hogy itt más viszonyok közt is helytálló alapelv nyert alkalmazást, olyan elv, amely nemcsak egy területre érvényes s nem is lökhető fölényesen a helytörténeti irodalom zugába. Aubin és társai úttörő kísérlete nyomán² tanulságként megállapítható, hogy elavult dolog még ma is a „faj géniusának“ romantikus fogalmát emlegetni, vagy a művészeti emlékek jellegzetes vonásait faji saját-ságokból magyarázgatni s ugyanúgy az is kétségtelen, hogy autochton népi — akár francia vagy német — kultúráról sem lehet beszélni. Hanem a legkülönbözőbb áramlatok találkoznak, ütköznek össze területenként, hatnak egymásra és fejlesztenek ki egy-egy helyi művelődési kört. A Rajna-vidék a XV. században német alapjellegű volt, de ki tagadná, hogy mégis egészen más, mint Szilézia? Ez a szemlélet minden kis sugárzású művelődési központnak szerepet enged s minden összefüggő terület és annak lakossága számára az önállóságot, az egyéni kultúra fejlesztését engedélyezi. Vagyis a súlypont eltolódik. Nemcsak azt hangsúlyozza, hogy ki ad át valamit, hanem azt is, hogy ki az átvevő s mit csinál az átvétellel. Nem

¹ Hóman B.: A magyar történetírás új útjai. 249.

² Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden. 1926.

a bőkezű tanító és a szerényigényű gyermek hasonlatára¹ kell elképzelniünk a német-magyar kultúrhatásokat, hanem mindkettőt önálló tényezőnek kell tekintenünk, amelyeknek joguk van az életre. A kultúrértékek mintegy saját súlyuknál fogva, dinamikus erejükkel terjednek és hatni akarnak; úgy látszik, ez éppen a műveltség egyik jellemző vonása. A kultúrértékek befogadásához és felhasználásához azonban érzék és hajlam szükséges. Mert, mint kiáltó ellentétként, maga Aubin a varsói történeti kongresszuson nagyhatású előadásában szembe állította, a germánság recipiálta és továbbfejlesztette a római kultúrát, ugyanekkor azonban az arabság képtelen volt erre, ami mindkettő későbbi világtörténeti szerepére döntő volt. Az egyik hatalmas tényező lett, a másik háttérbe szorult. A recipiálás tehát van olyan fontos jelenség, mint a műveltség közvetítése.

A magyarság, bizonyára elfogulatlanul mondhatjuk, képes volt a legkülönbözőbb szellemi hatások befogadására. A művelődési áramlatok közül tagadhatatlanul a nyugatról jövők, az európaiak voltak a legjelentősebbek, mellettük azonban semmiképen sem hanyagolhatók el a déliek, a keletiek és az északiak sem. Nincs semmi okunk, hogy ezek miatt rosszul értelmezzet európaiasságból szűgyenkezzünk. Ha nem hűnyjuk be a szemünket előttük, hanem a tudományos kutatás eszközeivel teljes elfogulatlansággal minden recipiálást megvizsgálunk s így állapítjuk meg a magyar jellegűvé fejlesztés folyamatát, akkor eltűnik az a megalázó feltevés, hogy a magyarság mindent a németektől tanult és helyébe lép — hisszük és érezzük — mint történeti igazság, a magyarság önálló műveltségfejlesztő szerepe. Ilymódon történetünk is más színt nyer; nem a tétlenség megtestesülése lesz, amelybe a magyarságnak a középkori autonómia gondolatától a barokk szentképig mindent készen hoztak el a nyugatiak, hanem az öntudatos tevékenységé. Ha így több élettel telítődik meg multunk, ez nem jelenti majd a Nyugat megtagadását. Ellenkezőleg, ekkor lesz csak igazán szembe-tűnő, hogy a nyugati hatások végeredményben döntőbbek voltak a többiekénél, meggyőződéseim szerint oly erősek, hogy — ami vizsgálat alá sem vonatott — még a társadalom struktúráját is átalakították. Számunkra, a jelenre azonban maga a fordulat fontos: a passzívan nyugvó magyarság helyett a cselekvőt, az élőt fogjuk megismerni és megismertetni.

Ha azután előtűnnek majd a történeti Magyarország művelődési körzeteinek a határai és a ma még teljesen áthatolhatatlan szövevényt áttekintve, megállapíthatjuk, hogy mely területen milyen kultúrhatások hogyan érvényesültek, akkor fogjuk csak megérteni, hogy mi volt a magyar műveltség. Már Aubin tanulmánya nyomán látszik azonban, hogy végzetes tévedés a műveltséget a könyvkultúrával azonosítani s a nyomtatott betűnek,

¹ Mint e felfogásnak legélesebb fogalmazása a Heimatsblätter. 1930. 265. lapján olvasható.

általában az irodalomnak minden más tényezőt háttérbe szorító szerepet tulajdonítani. A kultúrkörzetet kialakító történeti tényezők közt hiába is keressük az irodalmat; ez jobbra maga az eredmény. Ellenben nagy szerepet játszanak az utak, a közlekedési eszközök, a közjogi és közigazgatási szervezet, mely sokszor azt is megszabta, hogy egy-egy művelődési kincs meddig terjedhessen, a jogrendszer vagy az egyházi beosztás és apparátus. Gondolható, ha ilyen alapokon vizsgálja majd a jövő kutatás a műveltség problémáját, eredményei mellett elveszítik kizárólagos meghatározó jelentőségüket azok az irodalom- vagy szellemtörténeti megállapítások, melyek ma oly fontosaknak tűnnek fel előttünk. Lehetetlennek egyáltalán nem tartjuk a ma oly ellentétesnek látszó magyar-német kutatási irányt — amelyek egyike az önelvűséget, másika pedig a tanító szerepet hangoztatja — egyesíteni, összhangba hozni. Farkas Gyulának igen mérsékelt álláspontja megmutatta,¹ hogy tisztán az irodalmi törekvések vizsgálata alapján is előtűnnek bizonyos határok, amelyek esetleg művelődési körzetek elválasztó vonalai is lehetnek. A Heimatsblätter egyik legszorgalmasabb munkatársa, Fr. Valjavec pedig bátran, bár kissé általánosságban hangoztatja, hogy a kulturális hatások megállapításánál a földrajzi helyzetet, a kereskedelmi utakat — főleg a középkorban —, azután a szociológiai tényezőket, hogy tudniillik a társadalom milyen széles csoportjaira vagy rétegeire hatottak az újabb törekvések, okvetetlenül tekintetbe kell venni.² Ha ez a magától is már megindult törekvés szabadabb teret nyerne, az együttműködés útja biztosítható volna. Az egyoldalúságtól azonban még nehéz lemondás árán is szabadulni kellene. Attól, amelynek Valjavec oly leplezetlenül ad kifejezést: 1. őt csak a nyugati kereskedelmi utak, kapcsolatok érdeklik, 2. a Magyarországon minden időben „fellelhető szellemi kincs túlnyomó részben idegen — legtöbbször német — eredetű volt“. (1933. 19—29.) Amíg ez a szempont az értékmérő szerepét játssza, addig megértésről nem lehet szó, hanem csak a másik, az önelvűséget hirdető felfogás meggyökereződéséről. Ha germanistáink arra gondolnának, hogy a franciák — ha ugyan törődnének ilyesmivel — a Heimatsblätternél tízszer terjedelmesebb folyóiratban tudnák bizonyítani, mire tanították meg a németiséget, mi hogyan került román területről a germánsághoz s ha ők is éreznék ennek a kulturális öntudattól túlfűtött irodalomnak a leverő hatását, akkor bizonyára több teret engednének belátásuk érvényesülésének. Amíg a semleges, általunk — Aubin tanítása nyomán — ajánlott területre nem lépnek, tartalomnélkülinek látszik az „ungarischer Raum“ szép kifejezésnek és a „Raum géniuszának“ emlegetése is; ha a magyarság úgy érzi, hogy e szép szavak

¹ Táj és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban. Minerva. 1931. 17.

² Der deutsche Kultureinfluss in Ungarn. 1933. 5—22.

mögött a germanisták tudatában csak a német kultúra egyik provinciájának képzete lappang, akkor az együttműködés útjában álló akadályok elháríthatatlanok volnának.

Filológusok és szellemtörténészek aligha oldhatják meg ezt a nehéz kérdést. A realisabb történeti kutatásnak kell itt előnyomulnia, amelynek természetesen nem kell mindjárt pozitivistának neveznie magát, hanem ő is felveheti a szellemtörténeti jelzőt. Ha azután a különböző magyarországi kultúrhatások történeti alapjairól tízszer annyit fogunk tudni, mint az irodalmiakról, annyit, hogy például Pukánszky Béla kiváló könyvében¹ az összefoglaló történeti és irodalmi fejezetek aránya éppen fordított lehetne, akkor az irodalomtörténet elveszti ugyan hegemóniáját, de az egész magyar élet szintetikus képe rajzolódik majd ki előttünk.

A fordulattal, a két felet kényszerűen szembeállító egyoldalúság megszüntetésével, a magyarországi germanisztika megállapításai, beleolvadva az általános képbe, ma oly érdes körvonalait elvészítenék. A magyar tudományosság feladata volna, hogy az újabb álláspontra helyezkedjék s onnan a maga munkáját megkezdje. Az az őszinte igazságra törekvő vágy, amely a Deutsch-ungarische Heimatsblätter szerkesztőjét és íróit jellemezte és jellemzi, nem hagy fenn kétséget, hogy a magyar munkával megállapított igazság és már magának a kutatásnak európai fejlettségre törekvése is vonzóerőt fog reájuk gyakorolni.

Sokan vannak ugyanis Magyarországon olyanok, akik szívesen dolgoznának a maguk szűk körében a magyar kultúra érdekében és kellő irányítás mellett munkájuk hézagpótló is lenne. Munkakedvük természetesen abba az irányba vonzza őket, ahol az megbecsülésre talál. Jól látszik ez a nagy német néprajzi atlasz gyűjtőinek névsorából. A budapesti egyetemnek német nyelv-tudományi és irodalomtörténeti intézete elhatározta ugyanis, hogy a magyarországi német népi hagyományokat összegyűjti, tudományosan rendszerezi, részint önálló tanulmányokban, részint a Népéletben közzéteszi s a megfelelő anyagot a berlini hatalmas Volkskundeatlas rendelkezésére bocsátja. (1930. 333. és 1931. 338—39.) A gyűjtés vezetője Schwartz Elemér, aki két kiadást megért nyugatmagyarországi könyvében az osztrák kutatókkal oly heves polémiát folytatott, résztvevői pedig főleg tanítók, diákok, lelkesek. Ezek közt meglepően sok magyarral találkozunk. (1932. 347—48.) A német tudományosság tehát meg tudta őket nyerni arra, hogy egy nagyobb munkaközösségbe bekapcsolódjanak. Számunkra kedvező változás e tekintetben is csak akkor várható, ha az ő tettvágyuk, munkakészségük magyar tudományos vállalkozásokban teret nyer. Ilyen munkaszervezés és a nagy vállalkozásokkal arányban nem álló végtelenül csekély anyagi kiadásoknak az előteremtése egyedül a magyar

¹ A magyarországi német irodalom története. 1926.

tudományosság feladata. Ha az államalkotó magyarság itt, a csonkaországban, hol a kormány az ő érdekeinek pártfogója, nem tudná azt elvégezni, amit a német kisebbség el mer vállalni, akkor valóban a legsötétebb pesszimizmussal tekinthetnénk kultúránk jövője elé. Szerencsére, a kétségbeesésre semmi ok sincsen. Kévsé, bár lényegbevágó reformmal elháríthatók a nehézségek. Ha modernizálódik egyetemeink és kutatóintézeteink szervezete — amire a hivatalos kijelentések szerint remény volna —, ha tudományos közéletünk mai felfogása megváltozik, ügyünket megnyertük.

Addig azonban, amíg a pezsgő magyar munkálkodás megindul, míg a magyar mágnes erejének kisugárzása megkezdődik, a Deutsch-ungarische Heimatsblätter irányának megváltozását nem remélhetjük. Sőt arra tudományos szempontból szükség van; s még inkább szüksége van arra a magyarországi németeknek. Mert minden kis adat, mely azt bizonyítja, hogy a magyarságot a németiség megtanította valamire, emeli ennek öntudatát, büszkeségét s ez ismét támaszt ad neki a jelen politikai küzdelmeihez. A múltban ugyanis a németiség nem volt „népi egység“. A különböző eredetű Deutschungartum — gondoljunk csak az erdélyi szászok, a körmőcbányai németek és a tolnai svábság közti nagy eltérésekre — a XX. század előtt nem volt képes egységes megmozdulásra. Ma azonban valóban egy akarat hatja át kulturális célkitűzéseiben is a csonkaországi németiséget. Ha azt mondjuk, hogy ebben a Deutsch-ungarische Heimatsblätternek és szerkesztőjének oroszlanrészre volt, bizonyára a legnagyobb elismerésnek adtunk kifejezést, amelyet egy tudományos jellegű folyóirat elnyerhet.

Sőt a népi öntudat és önérzet szempontjából annyira hatásos eszköz a folyóirat, hogy a megszállt területek, Erdély, Felső-Magyarország és a Délvidék magyarságát egy-egy hasonló magyar célúnak a kiadása bizonyára szintén felvillanyozná. Ha egy székely földön megjelenő tudományos folyóirat ugyanilyen lelkes szerkesztő vezetése alatt és buzgó munkatársakkal gyűjtené az erdélyi magyar nép életének dokumentumait és ismertetné a magyarságnak a románokkal szemben játszott tanító szerepét, ez a kulturális intézményeiben elnyomott, megálázott magyarságnak öntudatát növelné. Természetesen, valami egészen, gyökeresen másoknak kellene lenniök az új folyóiratoknak, a felvidékieknek és délmagyarországiaknak is, mint amilyenek a régi szerkesztői hagyományokat szinte változatlanul tovább ápolók.

A szomszédságunkban és közöttünk folyó buzgó munka, a németiség hatalmas példaadása magában is ösztönző hatású lehetne, sőt egyenesen kényszeríthetné a magyar tudományosságot, hogy akarva, nem akarva tudomást szerezzen arról, hogy hol és milyen módon keresse jövőjének biztosítékait. Sajnos, nem mondhatjuk, hogy ma az öneszmélésnek valami jele látszanék. Az 1920-as évek végén ugyan nálunk is életrekelt egy

hatalmas revue, amely felfogásban és külsőségekben egyaránt nyugateurópai színvonalú, ez azonban a kisebbségi problémának csak napi vonatkozásaival foglalkozik s célkitűzésének megfelelően annak a jól ismert „művelt nagyközönségnek“ a tájékoztatására vállalkozott, amelyre valamennyi tudományt népszerűsítő folyóiratunk támaszkodik. Egyébként minden kérdés, figyelmeztetés és panasz, amely a helyzet tarthatatlansága miatt kifejezést nyert, pusztába kiáltó szó maradt.

Bizonyára energikusabban kellett volna a megnevezést eloszlatni és a közönyt megtörni. Ma már ugyanis nyilvánvaló, hogy bátortalanságunkkal, késedelmeskedésünkkel legalább egy évtizedet jóvátehetetlenül elveszítettünk. Akkor azt hittük, hogy az elszakított magyarság kulturális elnyomása nagyobb már nem lehet. A jelen megcáfolta ezt a pesszimista feltevést. Akkor az elszakított területeken az új célkitűzésű tudományos munkálkodás a még jobb sorsban élő magyarságtól nagyobb pártfogást remélhetett volna s kevésbbé kellett volna tartania a hatalom gyakorlóinak bizalmatlanságától, sőt rosszindulatától, mint a mai nyíltan vagy burkoltan diktatórikus kormányok alatt. S ha évekkel előbb megalapozódott volna pl. Erdélyben az olyan irányú kutatás, amelynek kifejezője, mint biztató kezdet szép előjele a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum jubiláris emlékkönyve volt, akkor ma már nagyobb munkaközösségbe szerveződve dolgozhatnának erdélyi történetíróink. Bármily kedvezőtlenek legyenek is a mai viszonyok és szerények az anyagi lehetőségek, feladataink végrehajtását tovább nem ódázhatjuk el. A kezdeményezést azonban nekünk, a csonkaországban lakóknak kell megtennünk. Itt kell kialakítani a magyar történet anyagán azt a módszert, amelyet azután megszállt területen működő tudósaink sikerrel alkalmazhatnak a maguk történeti problémáinak megoldásánál. Ez a legkevesebb, amit meg kell tennünk. Hogyan és miként, ennek kifejtése nem ide tartozik. De véget kell érnie annak az állapotnak, hogy az az erdélyi vagy felvidéki fiatal ember, a kolozsvári vagy pozsonyi egyetem volt hallgatója, aki Magyarországra jön, hogy itt tájékozódjék történeti kutatásunk öt érdeklő újabb eredményei felől s megfigyelje, milyen módszer jellemzi azt, tanácsalanul bolyongjon az egyetemek, a különböző katedrák és a kutatóintézetek körül. Azt hisszük, legalább olyan munkalehetőségek közé kell őket juttatnunk, mint amilyeneket a külföldön a mi tudósjelöltjeink találnak.

A Győri Szemle, mely 1930-ban indult meg, a legvilágosabban mutatja — akár ellenpróba gyanánt is —, hogy tudományos kutatásunk és érdeklődésünk milyen határok közé zárkózik. Sietünk kijelenteni, hogy távol áll tőlünk, mintha éppen azokra a tudósokra akarnók az egész magyar közszellemet illető felelősséget áthárítani, akik megindítottak egy értékes helyi folyóiratot, azt tanulmányaikkal gazdagítják s fennmaradásához a pénzt is előteremtik. Ellenkezőleg, magát Győrt is azokkal a városokkal szemben, amelyek a kedvező gazdasági viszonyok

közt felesleges luxuscélokra tékozolták el pénzüket, de a tudományos törekvések előmozdítására véletlenül sem gondoltak s így nevük fel sem említhető, csak az elismerés szava illetheti meg. Győr közönsége legalább melegen pártfogolta azokat a tudós törekvéseket, amelyeknek hasonló felfogású, legfeljebb nagyobb-méretű kifejezője számos budapesti folyóiratunk.

Ha egyenkint vizsgáljuk a Szemle értekezéseit, el kell ismerünk, hogy azok javarésze igen tanulságos. Nem egy van közöttük, amely a feldolgozás alaposságával és általánosabb érdekű tárgyánál fogva a szélesebb tudományos körök figyelmére is méltó. Mintaszerűnek kell neveznünk Aistleitner Józsefnek „A győri püspöki nagyobb papnevelő-intézet könyvtárának 1500-ig terjedő ősnymtatványai”-ról szóló részletes ismertetését, mert az (öt közlemény az 1931—32. évfolyamban) egyenesen példát ad, miként kellene hazai könyvtáraink és kéziratgyűjteményeink anyagát úgy feldolgozni, hogy az egyes könyvek eredete, tulajdonosváltozásainak sorozata is kitűnjék s ezzel a művelődési hatások, meg azok útja megállapításához kiindulópontot nyerjünk. Dícsérnünk kell a homályos egyháztörténeti részletkérdéseket levéltári források alapján tisztázó tanulmányokat is. Ugyanígy a magyar történelem szintézisébe mindig fog néhány vonást nyújtani Bedy Vince értekezése, „A győri nemzeti rajziskolának története” (1930. 12—32.) s az ugyancsak az ő tollából kikerült eleven kis cikk a győri fuvarosokról (1930. 293—301.) már mutatja, hogyan is kellene az ilyen folyóiratnak a nép felé fordítania érdeklődését. Több oly értekezést vagy közleményt sorolhatnánk még fel, amelyek mindegyikében lehet egy-egy „jó adatot” találni, pl. az ellenreformáció felfogására vonatkozólag Szabady Béla közleményében (Győri kancellár-püspök, mint gazda a XVII. században. 1931. 32—44.). Ugyanekkor azonban nem hallgathatjuk el, hogy nem felel meg a tudományos követelményeknek az „A XVI. és XVII. századbeli győri kalendás egyesületek” (1930. 162—73.) c. cikk szerzője, ha egy 1523-i oklevelet a rövidítések feloldása nélkül nyomtat le. Több más cikk ismét csak előtanulmány jellegű, pl. Pfannl Jenő seregszemléje a győri vár régi képei, ábrázolásai felett. (1930. 217—42.) Ez, főleg ha a gyűjtő szemével nézzük, magában is tanulságos ugyan, de mert a történettudomány az ilyen emlékeket a város fejlődésének, topográfiai növekedésének megrajzolásához ma már fel is tudja használni, a nyersanyag nem nyújthat kárpótlást a szintetikus feldolgozás elmaradásáért. Ha azután eltekintünk helytörténetirőink kedvenc témáinak, a kolerajárványok és az 1848—49-es hadtörténeti események leírásától, a tanulmányok javarésze szinte teljesen kizárólag a magas műveltség emlékeinek az összeszedégetésével foglalkozik. Így a művészeti emlékekkel Stengl Marianne tanulmánya, mellyel folyóiratunk már foglalkozott (Századok, 1933. 344—5.), a német színészettel (1933. 25—42, 93—121.) és általában a német kulturális hatások szorgos számontartásával Lám Frigyes, Mozart győri szereplésével Gálos Rezső, hogy aztán a győri kapcsolatok egyre jobban elhalványodjanak. Horváth Konstantinnak Szegedy Róza leveleit publikáló nagy cikke a Napoleon-kori magyar társadalmi viszonyok megértéséhez is értékes adalék s nem vitatjuk el, hogy Toldy Ferenc, Katona József, Révai Miklós egy-egy ismeretlen levele közlésének is megvan a jelentősége, ha már ugyanezt a „Két Rájinis-adalék a Magyar Hirmondóból” c. kis cikkről nem is mondhatjuk el. Ellenben csak nagyon keresett módon lehet kapcsolata Győrrel egy német tudós

Goethe-felolvasásának, vagy egy magyar professzor Surányi Miklósról és az igazságról írott tanulmányainak. Ezeket más helyütt szívesebben látnók. S talán még meglepőbb, ha a „Költői szépségek Szent Imre ős-legendájában“ írója maga is érezve, hogy a Győri Szemle nem a legmegfelelőbb helye értekezésének, magyarázatképen megjegyzi, hogy „Szent István király családja Esztergomból, illetve Székesfehérvárról közelítette meg a szent hegyet (Pannonhalmát) és útközben bizonyára Arrabona területét, Győrt is többször érintette.“ (1933. 43.)

Kétségtelenül nagyon helyes, ha a Szemle nem akarja érdeklődését egyedül arra a városra korlátozni, melynek neve címében szerepel, hanem az egész Dunántúlra kiterjeszti figyelmét. Hiszen így éppen egy kultúrkörzet jellegzetes történeti vonásainak megállapítására nyílnék alkalmak. Csakhogy ez a cél nem érhető el olyan tanulmányok közlésével, mint amilyenek a legtöbb felsoroltak. Az olvasóközönség érdeklődését is, úgy hisszük, nem a „tisztán emberi“ tárgyú tanulmányokkal lehetne felbresztetni és lekötöni. Elismernék, hogy Goethe nevének mindenkor lesz akkora varázsa, hogy a róla szóló jó felolvasás érdeklődőket fog vonzani, azonban a Győri Szemlében mi mégis mást szeretnénk látni. Olyan tanulmányokat, amelyek helyi vonatkozású téma vizsgálatából vonnak le általánosabb jellegű következtetéseket s így nem tárgyukkal, hanem eredményükkel hatnak. S ha — igen helyesen — a város határain felül emelkedik a Szemle, akkor ne egyedül dél felé nézzen, hanem inkább a Duna túlsó partjára. Bár figyelmesen keresgélünk, a folyóirat füzeteiben egyetlen olyan közleményt sem találtunk, amely a megszállott területi magyarság életével, történetével foglalkoznék. Pedig a Csilízköz egy része közigazgatásilag is Győr megyéhez tartozott s így legalább ez a kapcsolat ébrentarthatná a Duna mentén élő magyarság összetartozásának tudatát. Elhiszük, hogy minden jóízű ember torkig van már azzal a tárogató hazafiaskodással, amely mögött nem egyszer a szenvedő magyar kisebbségekből üzletszerűen élésködő anyagi gondolkodás húzódik meg. De éppen ezért volna szükséges végre meggyőződéses, komoly munkát kezdeni; így a most felnövő generáció is látná, hogy a nacionalizmusban több érték van, mintsem gondolja, éppen csak, nehéz fáradozás árán, napfényre kell azokat hozni.

E téren a Szemlére úttörő szerep vár. Győrnek a neve ugyanis emlékeztet a magyar tudományos törekvések történetében. Ismeretes, hogy „Győri történeti és régészeti füzetek“ címen 1861-től 1868-ig a dunántúli történetkedvelők egy szakfolyóiratot jelentettek meg, mert tudták, hogy a magyar nemzeti öntudat megerősítése csak a történeti múlt megismertetése útján érhető el. Ezért kutatták fel Ráth Károly, Rómer Flóris és társaik a levéltárakat és régészeti emlékeket, tartottak felolvasásokat s vállalkoztak egy akarattal több megyei monográfia elkészítésére, egymásnak gyűjtve a forrásanyagot. Törekvésük helyes voltát az idő igazolta. A Magyar Történelmi Társulat és folyóirata, a Századok, ebből a kezdeményezésből fejlődött ki, első évei szinte

egyesen folytatásai a dunántúli elindulásnak. Ma a nacionalizmus világszerte új formát öltött és a polgárságon kívül a nép gondolkodását is át akarja hatni. Történettudományunk megtehetné, hogy nem vesz tudomást erről az óriási átalakulásról és a szellemtörténet finom szálaival befonja magát, se látva, se hallva a nagyvilágon történekekről. Egy nép, mely elveszítette valóságérzékét és így önmagát elsorvadásra ítélte, megtehetné ezt. De mint a német példa mutatja, az élni akarók nem így járnak el. Nem a tudományos igazság elhomályosításáról van szó. Ez a tudomány minden, legkisebb munkása előtt is szent marad mindig. Szükséges azonban a polgári, illetőleg nemesi kultúra alatti rétegek vizsgálata is, továbbá a magasabb művelődés magyar jelenségeinek — már említett — újszempon্তু feldolgozása. Ilyen irányban kellene kezdeményező szerepet játszania a Győri Szemlének és az új nacionalizmus történetfelfogásának kifejlesztésében az első, de annál döntőbb lépést megtennie.

Mindez nem szemrehányás és nem is a kötelességmulasztás vádja. Nagyon jól tudjuk, hogy a folyóirat szerkesztői: Bedy Vince, Gálos Rezső és Valló István éppen olyan örömmel adnának helyet ilyen tárgyú tanulmányoknak, mint — általánosabb vonatkozásokban — maga a Századok is. Arról is meg vagyunk győződve, hogy szívesen tennék folyóiratukat a történeti Kis-Álföld tudományos orgánumává. Tudjuk azonban azt is, hogy ennek az eléréséhez nem elég a szerkesztőség jóindulata. Minden folyóirat csak azt nyújthatja, amire munkatársai képesek. S ha ezek érdeklődése másirányú, ott csüggedten kell a valót tudomásul vennünk. Mert csodálatos dolog, hogy az Európát járó fiatalság is mily kevésbé lesz figyelmes az élet új követelményeire. A külföldi egyetemeken és kutatóintézetekben oly fásultan sodródunk a kitaposott úton a sokszor évtizedekkel előbb felállított katedrákhoz és könyvespolcokhoz, mintha valami áradat vinné őket. Az a néhány fiatal tudósunk pedig, aki feleszmélt már kötelességére és szakítani mervén a közfelfogással, alföldi származása ellenére is foglalkozik a Felvidék vagy Erdély magyarságának történetével, még nem szerezhették magának megfelelő működési kört. Arra nincs már idő, hogy patópálos kényelmeskedéssel lessük, míg egy újfelfogású generáció felnő és egy magyar Bleyer-iskola kialakul. Itt csak gyökeres és mielőbbi változás segíthet; az a reform, mely átalakítja az egyetemek és a magyarországi tudományos intézmények szervezetét, hogy így a folytonos irányítást váró elemek is kényszerüljenek a jelen és a jövő követelményeinek a megértésére. Szeretnők hinni, hogy ez minél előbb bekövetkezik s akkor a Győri Szemlében és számos új társában a kutatás mai eszközeivel felszerelt fiatal gárda közölheti majd értékes tanulmányait tudományosságunk és a magyarság javára. Mert ha nem, akkor új viszonyok között valóra válhat Rómer Flóris hat évtized előtti flórisú jóslata: „Elgázoltatunk vagy fürgébbek által félretolatunk“.

Mályusz Elemér (Szeged).

Újabb történeti vonatkozású földrajzi értekezések.

A geográfus végső célja valamely táj mai életének és a táj mai képében érzékelhető formakomplexumnak magyarázó leírása. A táj élete és képe, vagyis a most folyamatban lévő mozgás- és változásjelenségek összessége és a külsőleg érzékelhető formaelemek összessége természetesen szorosan összefügg egymással és összefüggött a múltban is. Mind a két jelenségcsoportnak fejlődéstörténete van, amely külön-külön is tanulmányozható, de a kettő szintézise egy-egy időkeresztmetszetben is vizsgálható, amikor az illető tájnak régibb, esetleg úgynevezett „ősföldrajzat” kapjuk. (Ezt az utóbbi megjelölést azonban rendszerint szűkebb értelemben csak az emberi kultúrát megelőző idők tájának, az úgynevezett „őstáj”-nak, vagy nyerstájnak földrajzára szokták alkalmazni.) Minthogy a geográfus végső célja a mai táj értelmezése, a múltba rendszerint csak addig megy vissza, ameddig az a ma észlelhető összes jelenségek értelmezéséhez szükséges; ameddig a mai jelenségek gyökerei nyúlnak. Azok a múltbeli jelenségek vagy állapotok — geológiaiak, éghajlatiak, művelődés-, gazdaság-, vagy politikai történetiek egyaránt —, amelyeknek a mai táj életében és képében nincs szerepük vagy nyomuk, nem érdeklik. Készít ugyan szintéziseket is egy-egy időkeresztmetszetben — mert hiszen a jelenségek fejlődése kölcsönösen befolyásolja egymást — de ez inkább csak a további munka megkönnyítését szolgálja; nem végcél.

Pedig ezeknek az időkeresztmetszeteknek a megrajzolása — legalább is az alkalmazandó módszer: az összes természeti és emberi jelenségek szintézise alapján — olyan munka, amelyet elsősorban a geográfiai képzettségű szakember hivatott elvégezni. Valóban az a tudományág, amely feladatául ilyen problémáknak a megoldását tűzi ki, földrajzi módszerekkel dolgozik, de szempontjának különbözősége folytán elkülönül a szűkebb értelemben vett földrajztól. Ez a tudományág a történeti földrajz. Sajnos, igen kevesen művelik, legalább is nem a megjelölt értelemben, de lehetséges, hogy valamikor önálló tudománnyá épül ki, ha sikerül érdeklődési körébe vonnia nagyobb számú földrajzilag is, történetileg is képzett szakembert. Az anyaggyűjtés, ugyanis egyformán megköveteli a történész és a természettudós kutató módszereiben való jártasságot. A gyűjtött anyag szintézise és annak formába öntése azonban a geográfus feladata. Ez mindenesetre

egyike azoknak a közlésformáknak, amelyeken keresztül a földrajzi módszer a leghasznosabb szolgálatokat tehetné a történelemnek. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a történész készen kaphatná ezen az úton a geográfustól egész hidrográfiai hálózatával, klímájával, növényi takarójával annak a fizikai miliónek hű rajzát, amelyben az általa tanulmányozott események lefolytak. Felesleges itt részleteznünk, mennyi meddő töprengéstől, kétségtől, sőt tévedéstől menekülne meg a történész-kutató ott, ahol az írott, vagy egyéb források hiányosak és ahol ilyen módon egyedül kombinálóképessége dönthet két vagy több lehetőség között, ha ezeket a hézagos írott adatokat a geográfussal közölné, aki azokat fizikai földrajzi iskolázottsága révén egységes képpé tudná ki egészíteni. Viszont ilyen rekonstrukciók megszerkesztésében a geográfus is rászorul a történész iskolázottságára, akár maga szerzi azt meg, akár egy történésszel lép munkaközösségbe. Mert a levéltári kutatásnak, az oklevelek olvasásának tisztán technikai ismerete — ami aránylag könnyűszerrel elsajátítható — még korántsem egyenlő a képzett történész biztos forráskritikai érzékével.

Ma már a legtöbb tájleíró monográfia szerzője szentel sorokat régebbi állapotok lehetőleg teljes rekonstruálására is. Megteszi ezt már csak a teljesség kedvéért is, megteszi azért is, mert munkája során kirajzolódott előtte ilyen szintétikus kép, felhasználja tehát az alkalmat annak publikálására, még ha az szigorúan véve kitérést is jelent tisztán a jelenlegi földrajzi kép magyarázatát célzó fejlődéstörténeti fejtegetésétől. Van azonban egy fejlődéstörténeti keresztmetszet, amelynek megrajzolása úgyszólván elengedhetetlen, különösen akkor, ha a monográfia főfeladatának emberföldrajzi problémák megoldását tekinti: ez az őstájnak, az emberi kultúrát megelőző idők miliójének rekonstruálása. A német egyetemek földrajzi tárgyú doktori értekezései között ma már nagyon sok akad, amely kizárólag a „Kulturlandschaft“ problémájával, tehát a tájnak az ember hatására történt változásaiával foglalkozik és így minduntalan régebbi tájak képét is meg rajzolja.

Természetesen, az ilyen rekonstrukciók könnyű, gyors áttekinthetőségük révén válnak a történésznek hasznos segédeszközzé. Az ideális állapot az lesz, ha ilyenek egész rendszeres gyűjteménye jelenhetik meg, külön a történész használatára, a csak geográfusok számára érthető terminológia lehető egyszerűsítésével, a biztos, lezárt eredményeknek a vitatott, kétséges problémáktól való szigorú elkülönítésével. Sokat forgatott kézikönyv lenne egy ilyen gyűjtemény; egyben bevezető, valóságos tankönyv annak, aki a problémákat mélyebben meg akarja ismerni. Ma persze ez még csak pium desiderium, hiszen nagy területek teljesen feldolgozatlanok ilyen szempontból.

A geográfus viszont — amint emberföldrajzi, főleg településföldrajzi problémákkal kezd foglalkozni — kínosan érzi a hiányát egy megbízható helytörténeti lexikonnak, amelyet az ő számára

írtak volna történészek, megint szigorúan megkülönböztetve a kétségeset a bizonyostól. Természetes, hogy ez a kutatót, a kis tájegységek települési vagy gazdaságföldrajzi monográfiájának íróját nem mentené fel az elsőrangú források tanulmányozásától, a levéltárak látogatásától; ellenben joggal igényt tarthatna rá a nagyobb területek áttekintését óhajtó kezdő, vagy az ugyancsak nagyobb területeket átfogó, szintetikus tájleírások szerkesztője, aki egyébként megbízható kalauz nélkül elvész a részletkérdésekkel foglalkozó — vagy ami sokkal végzetesebb — kritika nélkül megírt, felületes, avult álláspontot képviselő helyi monográfiák tengerében.

Míg azonban ez az ideális állapot be nem következik a földrajz-történelem határterületén, mindkét tudománynak fokozott éberséggel kell figyelnie a másik termelését s abból kiostálni azt, amit a maga magtárába begyűjthet. Sőt, az együttműködésnek ez a módja sohasem szűnhetik meg. A geográfus — különösen ha emberi jelenségeket kutat, de akkor is, ha a táj fizikai sajátosságainak multját igyekszik feltárni — adatgyűjtő munkájában sokszor teljesen a történész módszere szerint jár el. A tények, amelyeket felderít, önmagukban csupán tények, amelyek csak a rendezés folyamán válnak, a szerint, hogy milyen más tényekkel és milyen szempontok szerint hozzuk kapcsolatba, a történelem vagy a földrajz anyagává. Egy folyó fizikai földrajzi monográfiája a történeeszt bizonyára kevésbé érdeklő téma. Írójának célkitűzése, szempontjai is messze állnak a történésztől. Munka közben azonban áttanulmányoz mindent, ami a folyó multjára vonatkozik. Lehet, hogy a folyót szabályozták, esetleg nagyon régi időkben megkísérelték már szabályozni. Ezt mind tudnia kell, mert ahhoz, hogy a folyó mai vízjárását, hordalékviszonyait megérthesse, ismernie kell annak ősi állapotát. Szükség esetén nem riad vissza a levéltárak látogatásától: okleveleket tanulmányoz át, mint bármely történész. Munkájának eredményeképpen pedig a hidrológiai és morfológiai következtetéseknek és az egykorú írott adatoknak egybevetésével kiderül, hogy a folyó háromszáz év előtt ott folyt, ahol ma X falu található. X falu tehát 300 évvel ezelőtt nem lehetett azon a helyen, viszont az a révhely, amelyet egy egykorú forrás említ, nem lehet azonos azzal a faluval, amellyel eddig azonosnak hitték, mert abban az időben ott nem is volt folyó.

A példát szándékosan vettem ilyen távoli területről, annak megvilágítására, hogy *minden* földrajzi dolgozatban lappanghat a történész számára értékesíthető adat. Egy gazdaságföldrajzi, vagy településföldrajzi dolgozat pedig egyes részleteiben kész gazdaságtörténeti, vagy településtörténeti adatgyűjtemény, csak a rendszer és a foglalat idegen: az, amire felépül, és azok a következtetések, amelyeket ráépít a szerző.

Ezeknek a megfontolásoknak az alapján igyekszem a következőkben néhány, a magyar egyetemeken az utóbbi években megjelent földrajzi tárgyú doktori értekezést ismertetni. Legyen szabad

még megjegyeznem, hogy a dolgozatok abszolút értékét általában nem célom elbírálni. Nem tekintem feladatommak a munkákban közölt kizárólag adatszerű tényeknek történeti felülbírlását sem. Ellenben annak megállapítására törekszem, ad-e a dolgozat a történész számára is felhasználható anyagot vagy útmutatást, akár az őstáj, vagy más mult időbeli táj rekonstruálása révén, akár egyéb megállapítások, vagy adatok közlésével; másodsorban mennyire biztosak vagy hipotétikusak ezek a megállapítások, vagy rekonstrukciók. Akad ugyanis a dolgozatok között több, amelynek súlyt és értéket éppen a történezt legkevésbé érdeklő önálló morfológiai megállapítások adnak. Ilyen esetekben — bár a dolgozat címe szerint teljes földrajz — az emberföldrajzi fejezet történelmi vonatkozású részletei lehet, hogy nagyon is másodrangú forrásokon épülnek fel. A munkának ez a része értéktelen a történész számára, a geográfus olvasó azonban ezt is megbecsüli, ha az számára kevésbé ismert, vagy történetkritikai képzettségének hiánya folytán kellőleg meg nem bírálható történeti publikációk helyes és szigorú kritikával történő összefoglalása. Viszont a fordítottja is lehetséges: a munkának kevésbé önálló fizikai földrajzi része a történész számára világosan, érthetően foglalja össze egyébként előtte érthetetlen terminológiájú fizikai földrajzi dolgozatok fontos eredményeit.

Nyolc dolgozat fekszik előttünk, valamennyi 1930 óta jelent meg. A sorozat hiányos, de a munkák a fentebb vázolt szempontokhoz mérten annyira különböző típusúak, hogy azt hisszük, az utóbbi évek termelését jellemezni lehet velük.

Geszler Ödön munkájának¹ legnagyobb része (27 lapból 20) a brennbergi szénbányászat fizikai földrajzi tényezőiről szól. (Geológia, szerkezet, közetviszonyok.) Geológiai alapvetésében annyira buzgó, hogy hosszasan ismerteti az Alpok szerkezetét, sőt arról még térképet is közöl. Jóval rövidebben vázolja a bányászat technikáját, a termelés adatait; egészen röviden érinti a bányászok szociális viszonyait, a demográfiai viszonyokat és végül az utolsó másfél oldalon a bányászat történetét. A dolgozat felépítése logikus, csak az egyes fejezetek terjedelme az emberi tényezők rovására aránytalan. Igaz, hogy a feladat gazdasági vonatkozásainak kissé mostoha elintézése — mert hiszen főleg ennek hiányát érezzük — menthető a termelésre vonatkozó adatok megszerzésének nehézségeivel. A bányászat történetével kapcsolatban megemlíti, hogy a szén egy Riedel nevű kovács fedezte fel az 1750-es évek elején; a bányászás 1765-ben kezdődött, de aztán abbahagyták és csak 1825 óta foglalkoznak vele rendszeresen. A történésznek a dolgozat alig nyújt valamit, de földrajzi szempontból csak akkor lett volna indokolt a munkának ezt a részét kibővíteni, ha a szerzőnek módjában állott volna a termelés régebbi számadatait megszereznie.

A történész számára hasznosítható anyag terjedelmét tekintve, körülbelül az ellenkező véletet képviseli *Szollás Ella* dolgozata.²

¹ A brennbergi szénbányászat földrajza. Budapest, 1932. 8°, 27 l.

² A Duna—Tisza-csatorna terve Pest és Szolnok közt. 1803—1826. Budapest, 1930, 8°, 56 l.

Miután röviden érinti a Duna—Tisza-csatorna építésének régebbi terveit, úgyszólván teljes egészében József nádor 1803-i és későbbi felterjesztéseinek és az ezeket követő tervezgetéseknek ismertetésével foglalkozik. Még „A terep fizikai minősége” című fejezetben foglaltak is csupán az egykorú véleményeket ismertetik, anélkül, hogy szerző a modern geológia és fizikai földrajz szempontjai szerint kritikailag állást foglalna velük szemben. Ugyanilyen értelemben foglalkozik a tervek technikai vonatkozású részleteivel is. A geográfus számára a munkának ezek a részei csupán tudománytörténeti szempontból érdekesek, a történész-olvasó ellenben úgyszólván elejétől végig a saját területén érezheti magát.

Értékesíthető nyersanyagot találhat a történész *Károlyi Károly István* dolgozatában is,¹ annak harmadik fejezetében, amely a települések történetéről szól. (Az első két fejezet a fizikai földrajzi viszonyokkal, a negyedik a települések mai arculatával foglalkozik.) A szerző ebben a fejezetben jórészt elsőrangú forrásokat használ fel (Országos levéltár: Urb. et Conser., kamarai térképek; — márianosztrai anyakönyv) és a családnévek különbözőségével cáfolja azt a hiedelmet, mintha Kóspallagnak — XVIII. századi település — lakói Márianosztráról költöztek volna át. Kóspallag növekedését térkép mutatja be. Kár, hogy az anyagot kicsit rendszertelenül, néhol ötletszerűen, szinte nyersen közli.

Bak János értekezése² az előbbinek szinte tökéletes ellentéte, különösen a történész szempontjából. Egész felépítése, gondolatmenete nagyon logikus. Úgyesen rendszerez. Helyes földrajzi érzékkel az összefüggéseket keresi és csak olyan tényeket említ, amelyek egyéb tényekkel kapcsolatba hozhatók. Jó megfigyelő: ami autopszia útján a települések mai képéről megállapítható, azt észre is veszi. De itt aztán meg is áll: a futólag szerzett kép mélyebb hátterét már nem kutatja; a fejlődést, a multat csak másod-harmadkézből vett források alapján érinti. Anyagot, vagy új adatot a történész ebből a dolgozathoz nem meríthet, ellenben rövid és világos olvasmány keretében eléggé megbízható képet kaphat azoknak az összefüggéseknek jó részéről, amelyeket a földrajz a táj fizikai sajátosságai és a települések között igyekszik megállapítani.

A hazai földnek egészen másjellegű területéről, a szegedi tanyavilágról szól *Krúdy Mária* értekezése.³ Mások tehát azok a problémák is, amelyeket meg kell oldania. Forma, rendszerezés, általában az anyag feletti áttekintő képesség dolgában ez a dolgozat mégis hasonló az előbbihez, sőt azt a feladatnak az egész tanyakérdés szélesebb keretei közé való ügyes beállítására révén látókör tekintetében talán még felül is múlja. Igaz, hogy ennek a beállításnak a lehetőségét maga a tárgy nyújtja (a tanyakérdéssel ma már egyre többen és egyre több szempontból foglalkoznak) és az is igaz, hogy ezzel szemben a szerző a táj fizikai tényezőivel való kapcsolatokat lazábban fűzi a következtetések sorozatába, mint azt az előbbi dolgozat írója teszi. Kár, hogy nem mindenütt említi meg a forrásait, A felsoroltak alapján úgy látszik, hogy a multa vonatkozó adatait kiadott oklevéltárakból, könyvekből, újságcikkekből merítette.

Pákay Zsolt munkájának⁴ legnagyobb és legjobban kidolgozott

¹ Márianosztra és Kóspallag földrajza. Bpest, 1933. 8°, 32 l.

² A borsodi Bükk-hegység települései. Budapest, 1932. 8°, 27 l.

³ A szegedi tanyarendszer kialakulása. Bpest, 1931. 8°, 26 l.

⁴ A Zsidi-medence földrajza. Budapest, 1933. 8°, 24 l.

része a táj fizikai sajátosságaival foglalkozik; az utolsó fejezet a Zsidi-medence településföldrajza. Ennek is csupán az első szakasza (a medence története) érdekli a történészt. Az egyébként eléggé mozaikszerű dolgozatnak ez a legkevésbé lényeges részlete: kiadott oklevéltárakból és megjelent monografiákból veszi az anyagát. A házműformák leírásánál a régi Jankó-féle „magyar ház” és „német ház” elméletéhez csatlakozik.

Zanker Aranka dolgozatának¹ második része foglalkozik Zebegénynek és környékének emberföldrajzával. Demografiai megállapításai részben a helybeli anyakönyvek adatain alapulnak. A dolgozatnak ez a része nehezen áttekinthető, meglehetősen rendszertelen.

Utoljára hagytuk *Kövér Fidél József* munkáját,² amely már terjedelmével is elút az eddig tárgyaltaktól. Bár néhol kissé bőbeszédűnek látszik, a feldolgozott és közölt anyag mennyisége egészében mégis megindokolja terjedelmét. Mindenütt a teljességre törekszik, ezért a geográfus olvasó úgy érzi, hogy a szerző az anyag előadásában itt-ott átlépi a földrajztudomány határait. A történész-olvasó számára azonban ez inkább előny. Sokat foglalkozik a múlttal, a mai jelenségek fejlődéstörténetével. A hidrográfia és a vele kapcsolatos emberi munka, valamint az ezzel szoros függőviszonyban álló gazdasági viszonyok ismertetése során jórészt eredeti forrásokra, levéltári anyagra is támaszkodik. Bár a geológiai multra vonatkozó fejtegetései talán a legkevésbé biztosak, az ember megjelenését közvetlenül megelőző idők és főleg a történelmi idők tájképének rekonstruálását sikeresen kíséri meg. A dolgozat tehát egészében megérdemli a történész figyelmét, részben a történeti földrajz tárgyköréhez tartozó fejezetei (a Hanság régi vízrajza, küzdelem a vízzel, stb.), részben a település történetére vonatkozó adatai révén. De gazdaságtörténetileg értékesíthető adatokat is közöl az ősfoglalkozásokat ismertető fejezetekben (nádtermelés, halászat, stb.).

Túlságosan merész és felületes dolog lenne három év terméséből kiragadott néhány jellemző példa alapján összefoglaló véleményt alkotni, vagy éppen ítéletet mondani a magyar egyetemen megjelenő földrajzi, de tárgyuknál fogva a történészhez is közelálló doktori értekezésekről és azoknak történeti vonatkozásairól. Ilyen csekélyszámú dolgozat vizsgálata közben a bíráló igazában csak az egyes értekezések szerzőinek egyéni készségét, képességeit és szemléletmódjuk egyéni fogatkozásait láthatja. Nagyon viszonylagos értékű a dolgozatok révén írójuknak típusokba való csoportosítása is, bár valószínű, hogy ezek a típusok nagyszámú dolgozat vizsgálata esetén is gyakran ismétlődőnének. Az egyik a szorgalmas adatgyűjtő, a másik a jó megfigyelő, a harmadik az összefoglaló, a rendszerező típus. Az első és harmadik együttvéve a történeti, a második és harmadik megint együttvéve a természettudományok művelésére való hivatottságot jelent. A geográfusoknak — aszerint, hogy tudományuknak inkább a történelemhez, vagy inkább a természettudományokhoz közelálló ágait művelik-e — az előbb, vagy utóbb említett csoportból kellene kikerülniök, de bizonyos fokig mindhárom típust egyesí-

¹ Zebegény és környékének földrajza. Bpest, 1932. 8°, 46 l.

² A Hanság földrajza. Szeged, 1930. 8°, 94 l.

teniük kellene magukban. Az ismertetett dolgozatok legnagyobb része azonban szerzőjüknek úgyszólván kizárólag egyik vagy másik típushoz való tartozásáról tanuskodik. Különösen szembetűnik a rendszerezni alig tudó, de szorgalmas adatgyűjtő és annak fordítottja : a dolgokat felülről szemlélő, azokat ügyesen áttekintő, de felületes, a tények alapos megismerését elhanyagoló típus. Részben az első típus sajátosságaira ismerünk a dolgozatok egy részének mozaikszerű szerkezetében, a tények izolált, helyenkint módszernélküli közlésében.

A dolgozatokban tapasztalható különböző természetű fogyatkozásoknak az ilyen egyéni okokon kívül azonban bizonyára van általánosabb oka is és ez a hallgatóság aránylag csekély olvasottsága. Ez alatt elsősorban a külföldi szakirodalomtól való úgyszólván teljes elzárkózást értem. Mert bármilyen tökéletes, bármilyen magas színvonalú legyen is maga az egyetemi oktatás, bármilyen odaadó buzgalom irányítsa is a szeminárium munkát ; a monografikus értekezést író hallgató módszert és szempontokat — a problémák felállításától és a nyersanyag kiválogatásától kezdve a kapcsolatok keresésén át az eredmények rendszerezéséig és áttekinthető összefoglalásáig — igazán csak az eleven példa : a hasonló tárgyú dolgozatok olvasása útján szerezhethet. Az idegen nyelvek ismeretének hiánya pedig — mert hiszen itt a gyökere az egész bajnak — egyetlen más tudományágban sem annyira végzetes, mint az emberföldrajzban, különösen a településföldrajzban. A más tudománykörből szigorlatozó hallgatónak rendelkezésére áll aránylag szépszámu magyarnyelvű monográfiák. Településföldrajzból, igazán használható, nagyon kevés.

Talán a történelemszólvasó számára sem közömbös, hogy ilyen, tudományához közelálló területen hogyan mutatkozik be az új generáció. Ezért szeretnénk ezt a seregszemlét a jövőben is megismételni. Úgy gondoljuk, hogy a rendszeresen leszűrt tanulságok alapján nemcsak a fejlődést tudnánk ellenőrizni, hanem — különösen, ha a mostani kollektív keret nélkül esetleg egyes dolgozatokat egyénileg vizsgálhatunk meg — talán sikerülne a földrajz és történelem határterületén a két tudomány közös problémáinak közös megbeszélését is élénkebbé tenni.

Mendöl Tibor (Debrecen—Páris).

Történeti irodalom.

Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. 2. kiadás. 1931. 8°. 266 l.

Az „alapfogalmak“ ezúttal nem tisztán irodalomtörténetiek, hanem közös bázist jelenthetnek egyáltalán az emberi kultúr-fejlődés magyarázatára: s ez az, ami a történelem számára is végtelenül érdekessé teszi T. nagyszabású kísérletét. Nem foglalkozunk itt az elgondolás külföldi előzményeivel; amennyire látjuk, T.-nál szervesebb s összefoglalóbb módon nem fejtette ki ez irányt semmi előző kísérlet, úgy hogy sajnálnunk kell, hogy művét eddig idegen nyelven nem tehette közzé. Bennünket főként a tanulságok érdekelnek, amelyeket a történeti fejlődés alapvető megértésére belőle meríthetünk.

A „fejlődés“ fogalmának megvilágításával foglalkozik az első rész. Ha nem is hangsúlyozza, úgy hisszük, megállapíthatjuk, hogy a „szerves“ fejlődés ellenében a „szellemi“ fejlődésben látja a lényegét. Mindig mesterien tisztá és eleven előadása Hegel koncepciójának tárgyalásakor emelkedik lelkes magaslatoakra. A „szerves“ fejlődés fogalmát illetően főként a szellemi organizmus-elmélet hatása alatt áll s nem hangsúlyozza az újabban előtörő irányokat, amelyek az emberi társadalmosodás legelemibb momentumaira nyúlnak vissza és a szerveződést minden más életjelenségtől különböző természetű folyamatnak tartják. Ilymódon a szellem hegemoniája, az „abszolút szellem“ felé emelkedés adja T. számára a fejlődés összefoglaló gondolatát s egyúttal végső mély hajtóerejét. A tudatosodás, individualizálódás, differenciálódás, absztrahálás fokozódásában nyilvánul meg ez erő munkája. Kár, hogy e jellemvonásokhoz nem csatolta még a racionalizálódás jegyét, ami irodalomtörténeti célokra egyenesen kevésbé lenne értékesíthető, de az egyéb életterületekkel való kapcsolódásra sok alkalmat nyújthatott volna.

A filozófiai koncepció azonban nem zavarja meg a fejlődés fokozatainak valóságyszerű megfigyelésében. A koncepció az ő vizsgálódásához végül is csak a fejlődés jellemvonásait nyújtja s nem egyedüli mozgató erejét, bármennyire meg is van győződve ez utóbbiról. Példát ad arra, hogy a hegeli vagy bármely más filozófiai fejlődésemélet hívei is miként járhatnak földi utakat, miként maradhatnak mentesek, meggyőződésüket érvényesítve, erőszakos spekulációktól. A „tudatosodás“, az elvont, „abszolút szellem“ s más hegeli fogalmak, amelyeknek hatása oly nagy és

termékenyítő volt, ilymódon kerülhetnek revízió alá, amely értelmüket s jelentőségüket a fejlődésre nézve, úgy hisszük, teljesen át fogja alakítani.

A mű második része: a fejlődés fokozatainak vizsgálata, a szerzőt, előadót, a művet, a közönséget egymáshoz való viszonyukban magyarázza. Tehát nem az ideák, tartalmak, gondolatok dinamikájának, hanem az ember és ember s az ember és kultúrtermék kölcsönös alakító hatásának eredményeit értékeli. Az irodalom kvalitatív fejlődését is sok tekintetben így érti meg, sőt néha egyenesen kvantitatív okokra vezeti vissza. Bizonyos gondolkodástechnikai, sőt technikai momentumokat, amelyek épp a szerző, mű és közönség viszonyából folynak, szintén döntő jelentőségűeknek tart. A hegeli alapgondolat csak a mélyek mélyén uralkodik s nem akadályoz meg abban, hogy például az írásnak, az írás terjedésének, a személyes érintkezés helyett a távoli, elvont érintkezésnek önálló hajtóerőt tulajdonítsunk a fejlődésben. Viszont a filozófiailag megállapított jellemvonások képesítik arra, hogy azt a feladatot, amit a tiszta pozitivizmus sikertelenül kísérelt meg: a fejlődésfokok összefoglaló megértését, többhelyütt oly meggyőző módon oldja meg, hogy az olvasó valóban örök alapokat érez magában az ő „alapfogalmai-ban“.

Valóban alapfogalmakul kínálkoznak ezek az egész történeti fejlődés számára, ha irodalomtörténeti körükből e célra őket kiemeljük, kitágítjuk. Azt az öntudatosodást és a többi jellemvonást, amit az újkori fejlődés mutat, ma már nehéz a tökéletesbedés egyenes útjának tekintenünk, korcs egyoldalúságuk az emberi értékekből sokat tolt kíméletlenül félre. De e vonások közös alapját, a személyesség módszereinek fokozatos hátraszorulását a közösségéletben, igenis alapvető jelenségek fogadhatjuk el az egész modern fejlődésre nézve. T. műve is hoz egypár mélyenvilágító megjegyzést e szempontból, például a jog fejlődésére nézve. Vagy amikor például a lovagköltészet hanyatlását az írásbeliség terjedésével magyarázza; s nem tágitható-e ki ez az egész hűbéres-lovagi kultúra, társadalom sorsára, amely a személyesség módszereihez, a hűségelvhez volt kötve? A humanizmus, reformáció, felvilágosodás korszakai, amelyekben egymással párhuzamosan oly sok lényegesen különböző irány tört elő, nem érthetők meg egy egységes szellem képletéből, alapjaikat ott kell keresnünk, ahol T. keresi, a közösségélet kitágulásában s ennél fogva egyre fokozódó aktivitásban.

Mindennek háttérében szabadon dolgozhat tovább a filozófia, az emberiség nagy útjának céljairól, a fejlődés mélyebb értelméről. Mi megköszönjük T.-nak a mesteri példát, amit az élet egy szekcióján, az irodalom fejlődésén, nekünk művével adott. Vizsgálódásának anyagát, mint maga is mondja, csaknem kizárólag a magyar és német irodalomtörténetből vette, de a német „Geistesgeschichte“ és a francia „littérature comparée“ közvetítő módszerét akarta belőle kiépíteni. Az általános történet-

tudományra nézve ez annyit jelent, hogy a szellemtörténet és a pozitívizmus felé hajló irányok, felfogások egyoldalúságait levetkőzve egy közös, mélyebb, természetesebb alapra lépünk le, amelyben mindenfajta kutatómódszer termékenyítő talajra talál.

Hajnal István.

Joó Tibor: A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete.

(Acta litt. ac sc. reg. univ. Hung. Franc.-Jos. Sect. Philos.

IV. 1.) Szeged, 1931. 8° 107 l.

E dolgozat Troeltsch történetfilozófiáját kritikai szemmel vizsgálja, de mint minden valódi kritika rejtetten vagy nyíltan, szisztematikai szempontokat követ, tulajdonképpen egy történet filozófiai rendszernek gyakorlati megvalósulása; a szerző be is vallja dolgozatának ezt a célját: „Ez a kritikai tanulmány szisztematikai célokat tűz ki... tesz pozitív megállapításokat, nemcsak a bírálat tárgyára, hanem magára a témára nézve is“ (2. l.). Troeltsch rendszerét pedig azért választotta ily kettős feladat megoldására, mert e filozófust az idealizmus egyik utolsó nagy egyéni rendszerezőjének látja, s meggyőződése, hogy a történetfilozófiában csakis az idealizmus útjain érhetünk el megnyugtató eredményekhez; továbbá éppen Troeltsch elmélete nyújt tipikus példákat egyrészt a történetbölcselet kritikus pontjait feltűntető, nem megnyugtató megoldásokra is, másrészt azokra a helyekre enged rámutatást, hol a történetfilozófiai gondolatokat tovább lehet fejleszteni. J. első lépése a kitűzött cél felé: „Mindenekelőtt kötelességünk, hogy a vizsgált rendszert (ez esetben Troeltschét) megértsük“ (4. l.). Amily egyszerűnek és természetesen látszik ez a követelmény, annyira meglepő az, mily könnyen térnek le sokszor erről az útról a saját külön álláspontjukban megmaradó kritikusok. J. nagyon jól tudja, hangoztatja is, hogy egy rendszert, különösen a fejlődésében újabb meg újabb fokokat elérő Troeltsch gondolatvilágát *belülről, önmagából kiindulva* lehet csak jól áttekinteni, egyéni logikáját, keletkezésének motívumait s egymásutánját megérteni; hogy egy merev külső szempontból, mondjuk: egy ellentétes filozófiai rendszer gondolataiból nézve, vagy erőszakosan széttagolva, „formátlanná zúzva“ a troeltschi gondolatvilágot: nem fogunk benne kielégítőt találni, mert belső alkotát összetörtük, mielőtt megértő tekintetet vetettünk volna rá. A kritikus vizsgálat első követelménye tehát az, hogy a vizsgált mű egyéni teljes mivoltát nem külső szempontokhoz való hozzámérés alapján, hanem az illető filozófus *személyiségén keresztül* próbáljuk megközelíteni. Ezt a munkát végzi el J. e dolgozatában, melynek érdeme, hogy Troeltsch történetfilozófiai gondolatait, azoknak kialakulását éppen ebből a személyiségi szempontból veszi vizsgálat alá. Ezzel oly feladatot old meg, melyet a Troeltsch-csel foglalkozó, egyébként eléggé bőséges irodalom így és ily teljességgel még nem látott és nem oldott meg. Megkeresi, mi Troeltsch középponti problémája, ahhoz viszonyítja a filozófus további kérdéseit és eredményeit; kutatja, mily úton jutott saját kérdéseinek megoldásához, mily részlet-

kérdéseket, mily úton érint, melyeket hanyagol el, vagy hárít el erőszakosan: azaz megmutatni törekszik mintegy a rendszer-folyamnak kanyargásait a különböző akadályok között s végül a tengerbe ömlését. Ez az immanens kritika feladata, melyet követ a rendszernek ugyancsak a rokon ideális-kritikai filozófia alapelveiből való megértése, illetőleg bírálata. A személyiségen keresztül való megértés tehát J. fő szempontja, melyet „szellem-tani genetikai kutatásnak“ nevez (5. l.) s melynek szép sorokat áldoz. Részletkérdései: mily személyes probléma indította meg Troeltschben a tudományos kutatást? Hogyan vezette ez őt a történetfilozófiához? S végül: hogyan alakult felfogása a történetfilozófia feladatáról?

Feleletül e kérdésekre legelőször a „Troeltsch személyisége és problémája“ c. fejezetet nyerjük, mely az egész értekezésnek legfontosabb, új szemléletet nyújtó részlete. Szépen kidomborítja itt a szerző Troeltsch szellemi alkatának mintegy végső determinációit: az egész és részek iránti egyforma erejű filozófiai hajlandóságot, a tudomány és hit egyforma fejlettségét, differenciálatlanul működő és mégis önelvű erőit s végül az elméleti és gyakorlati irányultságot. Tanultságosak e szellemi alkat determinációi nemcsak lélektani szempontból, mint polarítások, ellentét-sarkok, melyek dinamikája magyarázza az élő személyiség tevékenységét s alkotásait, hanem a történetfilozófia szempontjából is, mert érthetővé teszik Troeltsch életművén áthuzódó bizonyos őseredeti irányulásokat, például a „*vallásos apriorit*“. Troeltschnek volt egy mindent megelőző, a tudományos gondolkozással sokféleképen egybeszövődő, vallásos őselménye, mélységes (dogmátlan) Krisztus-hite, mely történetfilozófiai elmélkedéseinek alapja gyanánt szolgál; s Troeltschöt igazi, végső meghatározásban mint vallásbölcselet mutattja be. De minden filozófiája megértéséhez kulcsot mégis ezen tevékenységek „gazdag és csodálatos differenciálatlansága“ adja: az az egység, „melyben egyszerre, együtt, egyhelyt és egyidőben válnak tevékennyé s csak az utólagos elemzés fejtheti szét szálaikat, de a gondolkodó eleven szellemében és alkotásaiban egvetlen erőként áradnak mélységes forrásukból, a teljes élet méhéből“ (17. l.). Innen következik Troeltsch életmunkájának viszonylagosan-konzervatív, kompromisszumok felé hajló és gyakorlatias jellege, helyel-közzel a logikai kontinuitás hiánya.

A vallásos érzület vezette Troeltschöt közvetlenül a történetbölcselethez. Midőn a kereszténység abszolút vagy relatív voltát teszi kérdéssé (1902), akkor már történelembölcseleti alapkérdést érint: ez a történelmi relativitás és abszolútság. 1904-ben jelenik meg „*Modern Történetbölcselet*“ c. értekezése, melyben a történeti élet véges, viszonylagos világából abszolút normát (a kereszténység) akar nyerni. Középponti problémájává válik a *norma* fogalma, mégpedig a történetben fellelhető abszolút norma; de nem annak formai alakja érdekli, hanem az ő vallásos élményében eleve adott, nem bizonyítható, tartalommal (Isten) bíró norma.

Innen ered Troeltsch történetfilozófiájának sajátossága: „a történetfilozófia feladatát is úgy kellett akaratlanul is megkonstruálnia, hogy .... a történetfilozófia alapkérdésére adott válasz tartalmi normát adjon“ (30. l.). Ebben mutat rá a szerző Troeltsch elméletének egyik sarkalatos pontjára, egyben ki nem elégtő alapvetésére.

Troeltsch történetbölcseletének egy másik, hasonlóan *apriori* úton nyert gondolata a „*kultúrszintézis*“. Szerinte a történetfilozófia főkérdése, hogyan lehet a történetből megismerni az emberiség életcélját: az emberiség alkotó kultúrszintézisének követelményét. E követelmény Troeltschnél nincs dialektikai úton levezetve, hanem előtte eleve adva van s fogalmi rendszerét a *Historismus*- stb.-ben úgy alakítja, hogy az igazolhassa az ő *apriori* élményből nyert eszméjét, nem elméleti úton nyert igényét. A szerzőtől kezdetben rajzolt egyéniség lélektani összetétele itt is érezteti hatását: Troeltsch csodálatos differenciálatlanságának a tünetével állunk szemben itt is, úgy, mint minden újabb fogalmi szál kiszövésénél.

Troeltsch elméletének alapfogalmait jól tisztázva, kritikai megvilágítások kereszttüzébe helyezve, találjuk a következő fejtegetésekben. Troeltsch nem élezi ki a történelem alanya és tárgya közötti különbséget, mikor a történelmet így határozza meg: a történeti értékek megvalósulásának folyamata, a történetfilozófia lélektani forrása, a jelen megértésének s a jövő alakításának a vágya. A kultúrszintézis középpontjában is értéknek kell állania, s a kultúrszintézis ismét egy normának származéka (Megjegyzendő, hogy Troeltsch élményvilágában a kultúrszintézis az első ötlet, ehhez keresi hozzá a normát.). Elvi álláspontja, hogy voltaképpen egy abszolútumhoz kellene a történeti élet szemléléséből eljutnunk, de mivel a történeti élet nem mutat fel abszolút normát, hanem értékelativitást, meg kell elégednünk egy konkrét formulával, mely mégis annyit megmutat nekünk a mult alapján, miképpen kellene alakítani az emberiség jövőjét; ehhez ismét az európai „*kultúrkör*“ az alap, ebből kell megcsinálni a jövőbeli történetet. Az abszolútum konkrét formája: „a jelenlegi kultúrszintézis“. Ami a fejlődést illeti, az emberiségben, itt sem nyújthatunk Troeltsch szerint eszményt: csak részleteit, többé-kevésbé lezárt etappjait vehetjük észre. Csak annyit állapíthat meg a történelembölcselet, hogy vannak az európai történetben egyes korszakok, minő azok szelleme, rétegei és bizonyos maximákat tud nyújtani a jövő számára. A történetfilozófia módszerül Troeltsch a „megértés“ módszerét ajánlja: ez emeli ki az események zűrzavarából a történés tendenciáit; a megértő alany azonban egy magával a történés lényegével az isteni szellemben. A kultúrszintézisben is az isteni szellem jelenik meg.

Levezetve Troeltsch alapgondolatait filozófiai egyéniségének szerkezetéből, szerzőnk felveti a kérdést: helyes-e az a tárgyi és logikai alap, melyekből Troeltsch a történetfilozófia felada-

taként a korszerű kultúrszintézist vonja le? Valóban normát kell-e adnia a történetfilozófiának? Valóban az európai kultúrkör a legtágabb reális közösség s az egyetemes emberiség mint valós egész, nem teheti a történetfilozófia tárgyát? Felelet: Troeltsch saját élményszerű kiindulását általánosította (alap-talanul) akkor, mikor a történetfilozófia forrása gyanánt a jelen ismeretének s jövő alakításának vágyát tekintette; a forrás ez az értelmi kérdés: mi a történet értelme, célja? Továbbá: a történetfilozófia nem adhat (konstituálhat) normát, azt legfeljebb felismerheti; de szerzőnk ezt is kétségbe vonja, mert a norma (azaz valaminek érvénye) nem vonható el a tarka-barka valóságból, mely éppen ellentéte a normának. Hogy kerül tehát tudatunkba a norma? Ezt nem tudhatjuk; a normák (érvényességek) nem abstrahálhatók a valóságból, azok adva vannak, mint szellemünk immanens formái. Ez a kritikai filozófia álláspontja a normákról. (Ezeket nem szabad, mint néha előfordul, össze-teszesíteni a gyakorlati cselekvés jövőre irányuló „praktikus történelmi“ maximákkal, bölcs utasításokkal.) „Így tehát a filozófia sem ismerhet fel új normát, nem teljesíthet olyan feladatot, mint Troeltsch tűz elébe“, mondja szerzőnk (80. l.) a kritikai filozófia szellemében. A történelemből más értelemben sem nyerhetünk normákat, csak azt láthatjuk, hogyan viselkedik az élet valósága a normákkal szemben. Valóban: a történésben inkább csak tendenciákat láthatunk; de ezek sem „érvények“, hanem egyszerűen „tények“, melyeknek alapját a történeti okozatiság adja; továbbá szabályszerűségek is megállapíthatók a történésben, sokszor pedig csak sejtések, melyekből jótanácsokkal szolgálhatunk, de ezek másokkal is helyettesíthetők. Troeltsch voltaképp ezt is tűzte ki célul elmékedéseinek és filozófiájának. Alaptévedése az volt, hogy a valóságban, a történeti eseményekben keresett normákat s nem ott, ahol azok lelőhelye van, az „abszolút szellemben“ (kritikai-filozófiai értelemben véve itt e szót). Annak oka pedig, hogy Troeltsch a történetbölcselet közvetlen tárgyául a kultúrköröket s az individuális totalitásokat tartja, nem pedig az egységes egész emberiséget, Troeltsch előzetes álláspontjában keresendő: ha az egész emberiségből indulna ki, nem bizonyos, hogy mint új jövőbeli célhoz a keresztény-európai tradíciók fenntartásához jutna történetfilozófiája. Az eredmény tehát itt is Troeltsch egyéni élményeiből, illetőleg eleve adott személyiségi eszményképéből származik. Szerzőnk kritikájából az a pozitív tétel sarjad, hogy minden bölcséleti diszciplinának a körébe tartozó összes jelenségek totalitásával kell számolnia, tehát a történetbölcseletnek az egész emberiséggel (mint ideális egységgel) kell számotvetnie. A történetfilozófia főfeladatát pedig így állapítja meg: *a tények totalitásának a Szellem tevékenységeiből való magyarázata* (91. l.).

J. műve két szempontból érdemel elismerést: egyrészt azt a törekvését, hogy Troeltsch szellemi alkatából értelmezze és levezesse hullámozó és bonyolult filozófiai fejlődését és történet-

bölcséleti eszméit, siker koronázza. Másrészt nem elégedett meg egyszerűen a kritikus *negatív* feladatával, hanem *pozitív* adalékokkal járult egy, a kritikai filozófia értelmében felállítandó történelem-bölcsélet rendszeréhez. E rendszer teljes kiépítéséhez biztató kiindulás e dolgozat.

V.

Féher Géza : A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai (magyar és francia szöveggel). Budapest, Acta archaeologica Musei Nationalis Hungarici, VII. k. 1931. 4°, 173 l.

Azok az ásatások, melyeket a konstantinápolyi orosz archaeologiai intézet a század elején Aboba-Pliskában megkezdett s újabban a bolgárok Preslavban és Madarában folytattak, meglepően új világításba helyezték a bolgár államot megalapító török eredetű nép, az úgynevezett protobulgárok kulturális életét s a történeti kutatás számára is eddig ismeretlen, értékes anyagot szolgáltatottak. Az orosz Uspenskij-jel kezdődő sorában azon tudósoknak, akik a protobulgár emlékek kutatása és feldolgozása körül érdemeket szereztek maguknak, igen tiszteletreméltó helyet foglal el honfitársunk, F., aki évek hosszú során át szívós kitartással vett részt az idevonatkozó ásatásokban és kutatásokban s különösen a madarai lovasdomborműn hagyományozott, alig hozzáférhető és nehezen olvasható görög felirat megfejtésével és magyarázásával tett a tudománynak nagy szolgálatot.¹ Eme legújabb munkájában azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy a protobulgár kultúra összes nyelvi és tárgyi, írásos és emlékszerű bizonyosságait, melyeket a sokoldalú és szétágazó kutatás eddigelé napfényre hozott, egységes képbe foglalja össze s levonja belőle e kultúra eredetére, milyenségére és jelentőségére nézve kínálkozó tanulságokat. Nem hagy kétségben azonban benűnket a felől, hogy az ő összefoglaló tárgyalása nem a zárókövét alkotja már nyugvópontra jutott kutatásoknak, hanem éppen az a célja, hogy a felmerülő problémák nagy tömegére a figyelmet felhívja s széles körökben érdeklődést ébresszen eme kutatások iránt. A magyar tudományt különösképen érdekeltetik a protobulgár kutatások, ha meggondoljuk, hogy magyarok és protobulgárok közt már az őshazában szoros, kulturális térre is kiterjedő kapcsolatok voltak s F. munkájának, amint a címből is kitűnik, programjában van a magyar-bolgár művelődési kapcsolatoknak állandó szem előtt tartása.

F. abból a megfigyelésből indul ki, hogy a bolgárok már a Don és Kuban közti őshazájukban sem voltak nomádok, hanem letelepült, földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó nép. Ezt bizonyítják az arab kútfőknek (İbn Rosteh, Gardezi) főleg a volgai bolgárookra vonatkozó tudósításai, de a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai is. Amikor tehát a bolgárok a VII.

¹ Die Inschrift des Reiterreliefs v. Madara, Sofia, 1928. ism. l. Századok LXV (1931) 78—82., v. ö. ugyanezen folyóirat LXVI (1932) 363—4.

század végén Moesiában letelepedtek, ide már számottevő kultúrát hoztak magukkal s F. elsősorban azon fáradozik, hogy ennek az őshazából hozott kultúrának a nyomait a mai Bulgáriában talált protobulgár emlékek körében is kimutassa. Ebből a célból beható vizsgálatnak veti alá a Besszarábiában, Dobrudszában és Moesiában található sáncerődítményeket, a pliskai, preslavi és madarai középületek maradványait, az ezekkel együtt előkerült szobrokat, ötvös-műveket és agyagedényeket, valamint a talált feliratokat és rovásjeleket.

A sáncokra vonatkozólag kénytelen elismerni, hogy tudományosan általában még nincsenek kellőképp feldolgozva, illetőleg ahol ez már megtörtént, mint pl. Dobrudszában (Schuchardt, *Die römischen Grenzwälle, Arch.-Ep. Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn* 1885. Die sogenannten Trajanswälle, Abh. Preuss. Akad. 1918 Nr. 12, 9.), ott kiderült, hogy a sáncok római eredetűek. Itt fel lehetett volna említeni, hogy egészen hasonló módon tette nálunk is igen valószínűvé Buday Árpád¹ a Bácsbodrog megyében a Duna és Tisza egybefolyásánál található sáncok római eredetét, melyeket régebben az avarok, vagy szarmaták munkájának tartottak. F. mindamellett hajlandó mindenütt, hol a sáncokban bolgár-török rovásjeleket talált, vagy ahol töltés és árok közt vízszintes padka van, ez erődítményeket bolgár eredetűeknek tekinteni. Ez nincs kizárva, de a padkára nézve meg kell jegyeznünk, hogy megtalálható néha biztosan római, vagy éppen hallstatti korból származó sáncokban is.² F. maga is csak a valószínűség szerint beszél itt bolgár eredetről; saját személyes vizsgálódásai csak megerősítették Dobrudszára nézve Schuchardt eredményeit.

A középületeket illetőleg nem kevésbé bizonytalan a tudományos talaj ma még alattunk. A Pliskában kiásott fundamentumait egy nagy és egy kis palotának Filow (*L'art byzantin chez les Slaves, les Balkans* I. 80—86) a firuzabadi és sarvistani szasszanida palotákkal hasonlította össze, de F. nagyon helyesen ezt a rokonságot nem tekinti teljesen bebizonyítottnak. Rá kell mutatnunk itt arra, hogy ezen építőművészet elemei Szíriában, Kisázsiaiban és Örményországban is megtalálhatók. Ha különös nyomatékkal halljuk hangoztatni azt, hogy a protobulgár épületek a Bulgáriában talált római és bizánci téglapalotákkal szemben nagy kőkváderekből épültek, akkor meg kell említenünk, hogy Szíriában a IV—VI. században nemcsak a templomokat, hanem az előkelők házeit is csupán nagy kváderekből építették s a régi bizánci palotáknak is hasonló volt a szerkezetük (l. Diehl, *Manuel d'art byzantin*² 140). Ugyancsak szíriai eredetű a virágzó V—VII. századi örmény építőművészet is s miután tudjuk Mitylenei Zakariásból (transl. by Hamilton and Brooks 327) s Ps. Moses Chorenaçi-ból (ed. Soukry 25), hogy a bolgárok ezen idő alatt a

¹ A bácsbodrogvármegyei római sáncok (Kl. a „Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárából“ 1913. évfolyam I. füzetéből, 18—93.)

² Így a Köln és Reims közti úton Villenhausnál a K. u. III. századból, a Saint-Moré melletti Coraban pedig már a hallstatti korszakból származó sáncerődítményen meg van a padka, bár sokkal keskenyebben (ca. 1 m), mint a bolgár sáncoknál. V. ö. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, Paris, 1931. 269. és 432. lk.

Kaukázustól északra, Örményország közvetlen szomszédságában laktak, vajjon nem lenne-e közelebb eső dolog a protobulgár építészetnél inkább egy szíriai-örmény hatásra gondolni? Bury (Eastern Empire 333) a pliskai nagy palotát egyenesen a konstantinápolyi császári palota Trikonchosával és Magnaura-jával vetette egybe s meg volt győződve arról, hogy amazt görög kőművesek építették s néhány alkatrészét Krum Konstantinápoly külvárosából hozta magával ennek ostroma alkalmával. Bizonyos, hogy az unnogurbolgároknak a Kaukázus közelében már városaik voltak (v. ö. Theoph. Sim. p. 260 de B., Filow i. h. 85) s onnan már hoztak magukkal bizonyos jártasságot az építészetben, de azt hiszem, mégsem lehet tagadni azt, hogy a pliskai stb. nagy kváderek régebbi római, illetőleg bizánci épületekből származhattak. A Madarában talált római nymphaeum falai pl. ugyanolyan szerkezetűek, mint a bolgár épületeké. Nagy hasonlóságot látok továbbá a pliskai trapézalakú belső várfal és némely római castellum alakja és szerkezete között. Kollár még látta a múlt század első felében a szalavári castellum maradványait, az ő és Römer feljegyzéseiből s Henszelmann összefoglaló leírásából¹ tudjuk, hogy hosszúkás négyszög alakú alaprajzával, cylinderalakú tornyaival a négy sarkon s nagy kváderekből álló fundamentumával hasonlított a pliskai belső várra, csak ennél jelentékenyen kisebb volt (az előbbi

204 × 144 bécsi láb, utóbbi $\frac{788+612}{2} \times 740$ m). Ügyszintén a jublainsi

(Mayenne) római castellum² is, amely 253 és 274 között keletkezett, ugyanazt a trapézalakot, köralakú saroktornyokat, közbeeső tornyokat az oldalakon, kváderszerkezetet mutatja, csak hogy itt a falak két méterrel (4·7 m) még vastagabbak, mint Pliskában. Ezért nagyon helyénvaló volt F. óvatossága, amikor a madarai várfalakra nézve, melyek a pliskaihoz és általában a római castellumokhoz hasonló szerkezetűek, megjegyzi, hogy nincsen bennük semmi specifikus bolgár-török tulajdonság. Nemcsak lehetségesnek, hanem nagyon is valószínűnek látom azt, hogy a bolgárok ezeket a várakat vagy egyenesen átvették a bizánciaktól, illetőleg közvetve a rómaiaktól, vagy pedig ezeknek a mintái után építették. A habarcs alkalmazása nem lehet biztos kritériuma a specifikus bolgár építészetnek, mert ezt a hellenisztikus kor óta a keletrómai birodalom területén sokfelé meg lehet találni (v. ö. Dalton, East Christian Art, 76). Az egyes köveken és cserepeken található rovásírás sem bizonyít többet, minthogy ott bolgárok laktak, mert ezek utólag is kerülhettek a már kész épületekre, vagy ha bolgár építőmesterek vésték is be ezeket a rovásokat építés közben, ez még magában nem bizonyíték bolgár építkezési methodus mellett. Épp úgy nem, mint ahogy Henszelmann,³ amikor a bolgár rovásokhoz teljesen hasonló kőmíves-jeleket talált a székesfehérvári bazilika maradványain, ezekből nem vonhatott semmi nemű következtetést a magyaros vonásaira ennek az építészeti stílusnak, melynek eredete a legújabb kutatások szerint is Szíriában van.⁴

¹ Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílyú műemlékeinek rövid ismertetése, Budapest, 1876. 146 s k. lk.

² Grenier, Manuel d'archéologie gallo-romaine, Paris, Picard, 1931. I, 454 sk. lk.

³ I. m. 57. l.

⁴ Divald K. Magyarország művészeti emlékei 22 sk. lk. Foerk Ernő, Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönyének havi füzetek 3 (1926) 113 sk. lk.

Viszont Theophanesnél (p. 359 de Boor) azt olvassuk, hogy a bolgárok, mikor mai hazájukat elfoglalták „ἤρξαντο τὰ ὑπὸ τὴν Ῥωμαικὴν πολιτείαν ὄντα καὶ τὰ τε καὶ χωρία ἐπιπρῖπτεν καὶ αἰχμαλωτίζεν.“ És hogy valóban mily feltűnő nagyszámú castrummal rendelkeztek a bizánciak Thrákiában, azt éppen abból a vég nélkül hosszú felsorolásból látjuk, melyet Symeon Magister (p. 614. Bonn.) krónikájában olvasunk a Krum bolgár kán által elfoglalt és elpusztított bizánci várakról.

Nem mindenütt áll a dolog ugyanis oly egyszerűen és tisztán, mint az Endzeben talált sírszobrokkal (kehellyel a kezükben), melyeknek tiszta török eredetét F. műve egyik legsikerültebb fejezetében (86—101. lk.) oly meggyőzően bizonyítja s mindjárt a szobrok egész folklorisztikus hátterét is szépen megvilágítja. Ezek a szobrocskák legszorosabb rokonságban állanak a Dél-oroszországból ismeretes Kamennye baby-val s jellemzően mutatják egyebek közt a bolgár-törököknek a történeti forrásokban is jelzett hajviseletét, mely szerint elől leborotváltak, hátul 3 ágba fonva leeresztették hajukat. Helyesen mutat rá arra, hogy, amit a hazai források (Font. dom. II, 164) a pogány Vata hajviseletéről mondanak, az megegyezik az endzei sírszobrok által ábrázolt bolgár hajviselettel s a kettő azonosságát bizonyítja.

A madarai lovasdomborműről is helyesen állapítja meg, hogy itt kompozícióbeli szasszanida reminiscenciák a bolgár-török kifejezési mód attribútumaival (kehely a kézben, zászlószerű lófark a hajítódárdán) és hellénisztikus-bizánci technikával egy egységbe olvadtak össze. De mintha ez utóbbi elem többet jelentene itt egyszerű technikánál! A művészi felfogás és a kivitel módja a maga egészében úgy tűnik fel, mintha a Bizánc által közvetített hellénisztikus művészet kisugárzása lenne. A lovas előkelő s mégis könnyed és hajlékony, minden merevségtől mentes tartása, a ló szabad és természetes mozdulata sokkal inkább emlékeztetnek a hellénisztikus-bizánci ikonográfia valamelyik Szent György ábrázolására, mint a szasszanida szikladomborművek ünnepélyesen merev alakjaira.

Érdekes és tanulságos a párhuzam a bolgár madarai és a magyar honfoglaláskori leletek között, mely sok hasonlóságot mutat ásópántok, kardhüvelyvégek és kengyelek közt a két területen. A preslavi kengyel (77. l.) lefelé hasasodó alakjánál fogva közelebb áll a honfoglaláskori magyar kengyelhez, mint az inkább oldalt felfelé kidomborodó avar kengyelhez. A madarai kengyelhez is akad hasonló idomú a honfoglaláskori leleteink között (l. Hampel, Újabb tanulmányok stb. 7. ábra).

Külön fejezetben foglalkozik azzal a nagyszámú görög felirattal, melyeket Bulgáriában a protobulgár korban találtak. Mindezek közt a legnagyobbat és legfontosabbat a már ismertetett monográfiájában szép eredménnyel dolgozta fel s teljesen hivatva van arra, hogy az egész idevonatkozó felirati anyag tudományos feldolgozását adja, amit ő egy későbbi időpontra ígér. Nehány feliratnál (a sumlai Isbulos-felirat, v. ö. C. I. G.

IV, 8691b, a sírfeliratok, I. Aboba-Pliska p. 190—194) hiányzik a lelőhely és az első közlés megnevezése. Egy másik Isbulos-felirat, melyet Provista közelében találtak (v. ö. ('. I. G. IV. 8691 a.), megemlítés nélkül maradt. Nagyon fontos e feliratokon a görög nyelv és írás használata. Már a bolgár khánok híres névlajstroma is, melynek megfejtését a tudomány Mikkola és F. munkásságának köszöni, eredetileg görög nyelvű felirat alakjában jegyeztetett fel a VIII. században. A bolgárok kultúr-nyelve tehát a VIII—IX. században a görög volt s Burynek (Eastern Roman Empire 335) teljesen igaza lehet abban, hogy görögül beszélő bolgárok, vagy bolgár-szlávok voltak e feliratok készítői. Igen gyakran akkor is használták a görög írást, ha bolgár-török szövegeket jegyeztek fel. Mindez a bizánci művelődés erős befolyását bizonyítja a protobulgárokra már a keresztény hitre térés előtt, ami mint természetes történelmi folyamat különösebb magyarázatra nem szorul, de azért hallgatással nem mellőzhető.

A Duna torkolatától északra fekvő régi bolgár települési hely nevét Theophanes és Nikephoros "Ογγλος ("Ογγλος)-alakban írják. Ezt a nevet, úgyszintén a bolgár khánok sáncokkal megerősített városainak a bizánciaknál olvasható αὐλή elnevezését F. egyformán bolgár-török agul (=Stall, Hürde)-ból származtatja le, az előbbi VII., utóbbit IX. századi fejleményeül tekintve ugyanazon alapszónak. Nem tekintve bizonyos nyelvtudományi nehézséget, mely e magyarázatoknál felmerülhet, észre kell vennünk, hogy "Ογγλος és αὐλή közt nagy különbség van úgy alak, mint jelentés tekintetében. Előbbi Theophanes (I, 358 Boor) szerint egy természetől védett buvóhelyet jelöl a Duna és északi mellékfolyói között, melynek a bizánciak Konstantinos Pogonatos alatt a sok mocsár miatt nem tudtak a közelébe férkőzni. Ennek a buvóhelynek a neve az ószlávban aglъ (szöglet, sarok) s ugyanígy nevezték a később itt lakó tatárok is (budžak = szöglet). A régi nézetet tehát, mely szerint gör. "Ογγλος ószl. aglъ-ból származott, egész bátran fenntarthatjuk s hogy Nikephoros ezt bolgár szónak mondja, ez természetes, mert az ő idejében ez a szó kétségkívül már egészen meghonosodott a bolgárban, mint szláv kölcsönzó. Αὐλή pedig tiszta görög szó s az egykorú bizánci görögségben annyit jelent: „csarnokokkal körülvett udvar a templomok, ill. egyéb épületek előtt.“ Η αὐλή τοῦ Κρούμου = a khán palotája körül levő nagy előtér, hol az ő hadinépe lakott egy mesterségesen, sáncokkal megerősített táborban, amint ezt Pliskában is látjuk.

F. átvizsgálja a történelmi forrásokat is annak bizonyosságára, hogy a protobulgárok már Moesiába való beköltözésük alkalmával nem voltak nomádok, hanem kultúrát hoztak magukkal. A gazdag emlékenyag tárgyalása azonban nem engedett neki elegendő teret, hogy azt, amit e forrásokból a bolgárok földműveléséről, vallásos és egyéb szokásairól, hadi szervezetükről és taktikájukról tudunk, részletesebben kifejtse. Pedig ezek is fontos elemei az ő kultúrájuknak s a bolgár-török sajátos

vonások bizonyítására hihetőleg még több és jellegzetesebb adatot lehetett volna belőlük kifejteni, mint a monumentális forrásokból. De ezeket F. nagy részben már feldolgozta külön értekezésekben és monográfiákban, úgyhogy joggal felmentve érezhette magát az alól, hogy e munkájában önmagát ismételve. Ő eddigi munkásságával nemcsak meglehetősen teljes, hanem igen rokonszenves képet is rajzolt a protobulgárokról anélkül, hogy túlzásokba merült volna. Óvatossága a problémák tárgyalásában nagy előnye e munkának. Mindenütt rámutat a további kutatás feladataira s arra, hogy itt általában különböző eredetű kultúrák igen érdekes találkozásával, keveredésével állunk szemben, hol a legfontosabb teendő ezen elemek helyes meghatározása és szétválasztása. E tekintetben már előzőleg is sok szolgálatot tett a tudománynak; mostani összefoglaló munkájával, mely hivatva van újabb lendületet adni a protobulgár kutatásoknak, jelentékenyen gyarapította előbbi érdemeit.

Darkó Jenő. (Debrecen.)

Húščava, Alexander: Kolonizácia Liptova do konea XIV. storočia.

(Liptó vármegye betelepítése a XIV. század végéig.) Pozsony, 1930. 8°. 103 l. és 5 térképmelléklet.

Az értekezés, melyből 25 oldal okmányközlés, francia fordítás és névmutató, a pozsonyi Comenius egyetemen Chaloupecky professzor szemináriumában készült. Megírása szükséges volt, mert Liptó középkori történetét egy munka sem tárgyalja rendszeresen. Majláth Béla ugyan a kilencvenes években több család-történelmi tanulmányt közölt a Turulban, ezek megállapításai azonban meglehetősen kritikátlanok. Csábítóan hathatott még H.-ra az a körülmény, hogy Mályusz Elemérnek a szomszédos Turóc megye kialakulásáról írt könyve a szinte azonos tematikájú kérdés feldolgozásához kiinduló pontot nyújthatott. Sajnos, Mályusz tényleges megállapításait nem igen igyekezett gyümölcsözően kiaknázni a szerző, aki pedig a kiadott forrásanyagon kívül a budapesti és családi levéltárakból eredő kiadatlan okleveleket is felhasználta.

H. szerint a XIII. század elején Liptó területe, amelyen az erdők a XIII. században messze lenyultak a Vág partjaihoz és sokkal nagyobb területet foglaltak el, mint ma, lakatlan volt. Az első földadományozás 1229-ből ismeretes; 1230-tól már a Liptó név is előfordul az oklevelekben. H., munkája tulajdonképeni gerincében az adományozások alapján a XIII. és XIV. századi helységneveket előfordulások szerint időrendbe szedte, hogy a telepítések tér és időbeli eloszlásáról áttekintő képet adhasson. Ezt a feladatát sikeresen oldotta meg. A telepítések első korszaka H. szerint 1257-ig terjed, amidőn IV. Béla kiváltságokat adományoz Liptó lakóinak. Az első települők ugyanis szétszóródtak, elmenekültek. (H. nem keresi ennek az okát.) Az 1257. évi kiváltságlevélből következtet az első sikertelen telepítés népeinek, a királyi „populus”-nak az állapotára. Ezek a „királyi szolgák” nem költözhetek szabadon és a saját vagyonukkal sem

rendelkezhettek. Csak 1257-ben nyerik el, hogy vagyonukkal szabadon mehetnek az ugyanazon ispán alá tartozó Turócba és Zólyomba. A telepesek között két réteg lehetett, amit H. nem hangsúlyoz. Az egyik a Turócból Liptóba telepítettek, akik tisztán állattenyésztők s vadászok és egy másik réteg, amelyik már földet is művel, mert már zabbal is adózik. Voltak azonkívül még itt királyi solymárok is. Mindezeknek a népeknek az erdők őrzése is valószínűleg kötelességük volt. Az új telepítési akció 1262-ben Gallicus János kezdeményezésével indult meg, aki csakhamar társakra és követőkre talált. Igen szép példája a telepítés technikájának az 1263-ban megadományozott Bogomer eljárása; ez a megye egyharmadát kitevő lakatlan erdőséget népesíti be és a vendégek sorából csakhamar a nagybirtokú nemesek közé küzdi fel magát. Az eladományozott területet csak a király bányanyitási joga zavarhatta meg. Pl. 1277-ben László király egy bizonyos földet visszavesz tulajdonosától, mert arany nyomokat találtak ott, 1281-ben azonban, mivel a nemesérckutatás sikertelen volt, visszaadja előbbi tulajdonosának. Részletesen foglalkozik H. a megyei közigazgatás kialakulásával. Ez a központ, Liptóújvár keletkezésével áll összeköttetésben. Az első liptói ispán hivataloskodásának kezdetét H. 1317-re teszi. Liptó várának építése, majd a megyerendszer kiépítése, tehát a tatárjárást követő akció eredménye. Jellemző a műre, hogy a XIV. századi fejlődéssel sokkal mostohábban bánik, mint az előzővel. Ennek oka a telepítési akció ellanyhulása lehet. A társadalmi fejlődés részletesebb rajza azonban ezzel, sajnos, el is maradt.

A mű, telepedéstörténettel foglalkozva, nem mellőzhette el a nemzetiségi kérdés megvitatását. Mivel a szerző állásfoglalása bennünket közelebből érdekelhet, felfogását bővebben ismertetem az alábbiakban. Már az 1257 előtti telepesek is ismerték a földművelést. Telepeik a következők: Ráztoky (1229), Uhorská Ves (1230), Hyby (1230), Bobrovček (1231), Bobrovec (1231), Ilanovo (1233), Revúca (1233), Vrbica, Okolíčné (1248), Sielnica, Kvačany (1256). Ha szemügyre vesszük ezeket a neveket, akkor 1257-ig csak Ilanovot és Uhorská Vest tarthatjuk magyar elnevezésűeknek s ez kútfőkkel is alátámasztható. Hyby egy 1269-i legelő-név alapján szláv. Az Ilanovo név Villa Nova-ból, az okiratok magyar Oyufalu — Újfalujából keletkezett. (Wenzel okmt.-hoz tévesen jegyezte tehát meg, hogy Újfalunem fordul elő Liptóban.) Uhorská Ves az oklevelekben Mogorfalun. A magyarok a kolonizációs kísérletek „valaminő kiegészítő elemei” voltak a már szlávoktól lakott Liptóban. Az elnevezés nem származik a magyaroktól, hanem a már itt talált szlávoktól. „Ebből látható — folytatja H. — hogy a magyarok Liptóba telepítése békés eszközökkel ment, a kolonizáció része volt és 1257 után a liptói német telepítésekben folytatódott az emfyteucicus (sic!) kolonizáció jogán. Ezzel akartuk illusztrálni a magyar történészek helytelen véleményét, hogy az első, szilárdan megalapozott és máig megőrzött etnikai egység Liptóban a magyar. (Karácsonyi:

A nagy. nemzet tört. joga.) Karácsonyi szerint először magyarok, ezek után németek és csak végül jöttek tótok Liptóba. Hirdeti a magyarok kontinuitását és hogy az itteni tótok nem származnak a morváktól és nem telepedtek le a magyarok bejövetele előtt. Mi azonban kimutattuk, hogy az első hullám Liptó földjén szláv volt, sőt még az első gyarmatosok is szláv vidékről jöttek. Még pedig Csehországból. Bogomer a nagy kolonizátor eredetileg a cseh Bohumir-családból ered. (1286-ban, amidőn a király kiveszi a vendégek sorából, oklevelében megemlíti, hogy elődeik a cseh nemesi rendhez tartoztak.) „Látjuk tehát, hogy bizonyos kapcsolatok már akkor is léteztek a csehek és tótok között. Liptó és Középszlovenszko a XIII. században etnikai egészet képezett a nyugatról jövő telepések révén Morvaországgal.“ Az egységet idegen elemek beszivárgása bontotta meg, ezek azonban felszívódtak a szlávságba.

Eddig H. Távolság áll tőlünk, hogy Karácsonyi felfogását a magunkévá tegyük. De mégis meg kell jegyeznünk, hogy a Liptó vármegye XIII—XIV. századi 107 községéről szóló adatokból, a tatárjárás előtti időkre mindössze csak hét vonatkozik. Ezek közül kettő (Újfalú és Mogorfalú) H. szerint is magyar eredetű. Rásztok község határát 1360-ban kétféle magyar névvel is illetik. Hyby szláv eredete sem egészen biztos. Bobrovček és Bobrovec az oklevélben így szerepel: „Bobrouch et Hodos“. Ezt az 1231. évi oklevelet IV. Béla 1262-ben átírta és H. mellékletként közli. A határkielölésnél nem is egy ízben, még néhány magyar szó szerepel: Buzbukur, Berch, feneufa, arboris dicti sumbukfa, sumurkfa. Nem valószínű tehát, hogy a szlávoknak a tatárjárás előtt Liptóban olyan rendkívüli nagy szerepük lett volna; a magyaroknak is volt legalább ugyanannyi. (7 telepéből 2 magyar, 1 valószínűleg magyar (Hódos), 2—3 kétséges.) Csakhogy a magyarságot a tatárpusztítás megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy népfőlösléget messze északon helyezze el. Így nyomul a XIII. század közepén a szláv elem Liptóban előtérbe. A század végén ismét feltűnnek a magyar helynevek, de ekkor már az etnikailag hatalmasabb szláv réteg lassan elnyeli őket. Kár, hogy H. nem foglalkozott ezzel a kérdéssel részletesen. Elismerésünket azonban nem szabad megvonnunk ettől a nagy szorgalommal megírt és Liptó vármegye monografiájában igazán hézagpótló műtől.

Belitzky János.

Hajnal István: Az 1642. évi meghíusult országgyűlés időszaka. Budapest, 1930. 8°. XCVIII+460 l. — Fekete, Ludwig: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nicolaus Esterházy. Budapest, 1932. LXXI+501 l. (Esterházy Miklós nádor iratai. Esterházy Pál herceg kiadása.)

A független Magyarország megszületésével párhuzamosan, a régibb viszonyokhoz képest, a hazai történetírás területén is jelentékeny eltolódások keletkeztek. Ezek egyike az újkori történetre vonatkozó forráskutatás intézményes megszervezése. Gyakorlati értelemben ez a munka, Auer János naplójának (1664)

kiadásától eltekintve, csupán a török kiűzése utáni korszakra terjed ki. Tehát a kiadás szempontjából a korábban is mostoha elbánásban részesült XVII. század ismét gazdátlanul maradt. Emiatt kétszeresen is figyelemre méltó az Esterházy Pál herceg vállalkozásában megjelenő és sokat ígérő jelen sorozat. Hogy a herceg választása éppen erre az elhanyagolt korra esett, azt ezen bölcs tudománypolitikai elgondoláson kívül történetírásunk ama véletlen szerencséjének is köszönheti, hogy az emelkedő Esterházy-család egyik kiemelkedő sarja éppen ebben a korban jutott országos jelentőségre, húsz éven keresztül viselvén a nádori tisztelet.

A tudományt manapság, amikor szinte fegyverekkel egyenrangú erőt képvisel, az ország véderejének igen fontos egységéül szották tekinteni és az állam, a társadalom szinte kivétel nélkül minden országban támogatására siet. Ahogy régen a nagy vagyon és kiváltság *raison d'être*-je a haza védelmében végzett nagyobb-mértékű hadiszolgálat volt, olyasféle gondolkodásmóddal tekintik a mai tudománypártolók gazdasági hatalmuk egyik *raison d'être*-jének azokat az obulusokat, melyeket a tudománynak, ez új honvédelemnek oltárán helyeznek el. Örömmel tölt el bennünket, hogy a kiadó Esterházy Pál herceget is, mint ajánlásából kiderül, az őse iránti tiszteleten kívül ez a mélyebb hazafias meggyőződés is vezeti. S ha nemes szándéka szerint a tervezett sorozat valóban megvalósul és gazdag tartalmú díszes kötetek egész sorozata fogja ékesíteni a magyar tudomány fegyvertárát, néhány század leforgása után a fennkölt mecénás nevére bizonyára úgy fog megemlékezni majd az eljövendő történetíró, mint ma a végek atyjáról, egykori Comes Palatinusunkról, Miklós nádorról.

Az első kiadvány az 1642. évi országgyűlés problémájára vonatkozólag 137 darab irományt közöl, függelékül hozván Szemere Pál abauji követ naplóját. E forrásanyag legnagyobb része az Esterházy-levéltárból került elő s a Fontes mintájára bocsátott közre. Az okmányokat bevezetés előzi meg, mely az adatok felfűzésén túlmenőleg, keretként is szolgál. A magyarázatok közt megtaláljuk a hercegi levéltár új beosztásának leírását is (VI—VII. l.). A kiadvány technikai részében a szerkesztő Hárigh János szakavatott segítségét használta. A szövegközlés módját a magyar nyelvészeti kutatások szempontjainak figyelembevételével választották meg, alkalmazkodva a betű- és ékezet-hív közlési elvhez. Az iratok összeválogatásánál H.-t kettős célkitűzés vezette: egyrészt igyekezett a nádor arcvonásait minél hívebben élénk varázsolni, másrészt pedig XVII. századi köztörténetünk nagy üréhez becses adalékot szolgáltatni. E két irányba lekötött figyelem azonban mégsem borította fel a munka egyensúlyát, minthogy a nádor 1642 körül csoportosítható iratai túlnyomórészt egyetemes magyar kormányzattörténeti jellegűek.

A nádor személyét illetőleg most már tudjuk, hogy többrendbeli ankétjai révén, melyeken nagy memorandumai is alapultak, elég tisztán látta országa helyzetét, habár a tények fel-

becsülésében tagadhatatlanul optimizmus felé vitte erős nemzeti érzése. Országának nemzetközi helyzetét is némi illúziókkal képzelte el, hiszen kellő rendszeres értesülésnek hiányában volt. De maga az a tény, hogy nemzetközi viszonylatban is gondolkodni tudott, messze kiemeli többi nagy tisztséget viselő kortársa közül. A H. által összeválogatott iratok alapján most már egészen jól dokumentálhatjuk azt az állítást is, hogy a feudális jellegű nádori intézmény a modern kormányzati szervekkel szemben, legalább is olyan formában, amilyenben volt, már elavult. Örömmel mutatunk rá arra a sikeresen bizonyítható nézetre is, amit különben H. már korábban is hangsúlyozott, hogy Esterházy nádor nem volt az a gőgös ember, akinek őt ellenségei rajzai alapján sokáig hittük. Úgy tetszik, ha Esterházy büszkén is vallotta magát a főúri osztály tagjául, világnézetében mégis sokkal felvilágosultabb volt, mint azok némelyike, akik bizony nem láttak kasztjuknál messzebbre. Benne szabadon megnyilvánulhatott a nemzeti önfenntartás ösztöne s politikai gondolkodásában nem igen háborgatták szentimentális mozzanatok; nála, talán még öntudatlanul, nem az istenes ideál a legfőbb érték, hanem a nemzeti kollektivitás java. És alighanem jó helyen keresgélünk, ha eme hosszú kormányzati gyakorlat alatt kialakult kereszténységgel elegyes laicizmusban látjuk a klérussal szembeni elégedetlenségének távolabbi mozzanatait és végeredményben surlódásainak gyökérzetét. Hogy Esterházy csökkenteni óhajtott a közügyekben az alkalmatlanul látó papi befolyást s hazája érdekében előkelőbb helyet akart biztosítani a világi elemnek, ennek nem utolsó sorban volt előidézője modern gondolkodása. Mintha végső reflexióit H. is e két nézési mód harcára vonatkoztatná, de szólva a „fájdalmas történet”-ről, az „ideák összeütközésében” keres vigasztalást. Egyetemes formulával záruló gondolatsorát mégis jól megértjük: „az emberiségnek a világ e táján lakó része — írja H. — a földi utakat szem elől tévesztve haladt új szenvedések és veszedelmek felé.”

F. nevét, a törökkori paleográfia és diplomatika művelőjét előnyösen ismeri történetet olvasó közönségünk. Ízléses kiállítású vastag kötetét most is nagy tisztelettel fogadták azok is, akik kissé távolabb állnak az ő szűkebb szakmájától. H.-éval egyező szerkezetű kiadványában a bevezetés után 77 töröknyelvű oklevél török szövegét nyomtatja le, utánabocsátva azok németnyelvű fordítását, valamint az Esterházy-levéltár egyéb török irományainak, számszerint másik 73 darabnak jegyzékét. Az anyag azonban azok számára, akik a török diplomatikán kívül általánosabb történeti érdeklődéssel kívánják használni, töredékesnek tűnik fel, mert F. mégis csak a felkutatható török iratokhoz volt kötve. Így tehát, bár ez a kiadvány szerző fogalmazása és bevezetése szerint elsősorban történeti jellegű és csak másodszorban óhajta a turkológiának szolgálatot teljesíteni (IX. 1.), valóságban mégis teljesen az utóbbi birodalmába utalandó. Némikép sajnáljuk ezt, mert idejében jönne egy súlyos dokumen-

tumokat feltáró kiadvány, amely a magyarság kultúrvédelmező szerepét hangsúlyozná. Az újtörök történetírók ugyanis már kezdik hangoztatni, hogy az oszmánok európai szereplése nem mint valami barbár pusztítás fogandó föl, hanem mint a népvándorlás utolsó fázisa; a mi Európa védelmezése körül szerzett érdemeink kockán forognak; azután az osztrákok is igyekeztek 1683 évfordulója alkalmával az ő ragyogásukkal Magyarországot homályba borítani. A közölt forrásanyag, amelyhez a szerző kötve volt, történeti értékben elég csekély, mert a hasznosabb darabok tartalmát, mint kiderül, már eddig is elég pontos fordításokból ismertük. Az iratoknak tartalmi értékük szerint való kiválogatása nem állván a szerző módjában, bevezetése sem mutathat architekturális felépítést. Az iratok kevés jelentőségű eseményeknek külön fejezetekben való kiemelésére kényszerítik. Történeti szempontból anakronizmus és ha figyelmesen olvassuk, észrevesszük, szerző beállítására is hátrányos, a XVII. század elején vonalszerűen haladó politikai határról beszélni (bestimmte Grenzlinie, politische Grenze, genaue Feststellung der Grenze stb.).

Úgy tetszik, alkalmasabb lett volna a művet az inkább csak terhelő és könyvsikerét akadályozó szorosabb értelemben vett történeti burkolattól teljesen meghántani és mint turkológus kiadványt útjára bocsátani. Mert így F.-t igazi mivoltában, mint szakavatott turkológust láthattuk volna és művével nemzetközi fórumon is nagyobbat üthettünk volna. Kétségtelen, hogy könyvének turkológiai szempontból értékelendő része megtalálja a szakkörök teljes elismerését. Annyit azonban talán mi is megállapíthatunk, hogy munkáját az alkalmazott kétnyelvű szövegközlés minden kezdő turkológus számára igen hasznos olvasókönyvvé avatja, fakszimiléi pedig elsőrendű bevezetésül szolgálnak a török diplomatika művelője számára is. Külön ki kell emelnünk, hogy a török iratok sajtó alá rendezése, hű visszaadása nagy szakértelmet, gondos fáradozást, a törökből magyarra, magyarból németre történt fordítás rendkívüli munkát igényelt és hangsúlyozzuk, hogy csupán mint történeti kiadványt nem értékelhettük kedvünk szerint.

Mind a két kiadvány igen ízléses kiállítású és büszkeséggel tölthet el bennünket, hogy Közép-Európának talán a legjobban felszerelt nyomdája éppen Budapesten van.

Baráth Tibor (Páris.)

Chr. Oeser's—Tobias Gottfried Schröer's Lebenserinnerungen. Herausgegeben von seinen Enkeln: Arnold und Rudolf Schröer und Robert Zilchert. (Schriften des Deutschen Ausland-Instituts Stuttgart, D.: Biographien und Denkwürdigkeiten Bd. 6.) Stuttgart, 1933. Ausland und Heimat Verlags-Aktiengesellschaft. 8°. IX+266 l.

A háború előtti években tudományunk és szépirodalmunk a magyarság és a nemzetiségek viszonyának vizsgálatában egyforma előszeretettel ragadta ki azokat a mozzanatokat, amelyek egyoldalúan a nemzetiségek beolvadását és a beolvadási folya-

mat öröndetes előrehaladását világították meg. Akadtak ugyan a valóságot tisztábban látó tudósaink és íróink is, de szavuk legtöbbször csak arra volt jó, hogy közvéleményünk annál nagyobb lendülettel meneküljön bizonyos ünnepi alkalmakhoz, amikor egy-egy beolvadt tudós, író vagy közéleti férfiú rendesen túlértékelő méltatása optimista általánosításokra vezethetett. A magyarság és a nemzetiségek viszonyának ez a szemlélete nemzeti illúziókból fakadt és nemzeti illúziókat táplált. A trianoni tragédia nyomán támadt hűvös, józanító légáramlat nagyrészt ezeket az illúziókat is elfújta. Egymásután kerültek nyilvánosságra a tót, horvát és oláh mozgalmak kritikai feldolgozásai vagy okmánytárai. Egyedül a német nemzetiségünkről vallott felfogás maradt lényegében változatlan. Elismertük ugyan, hogy az erdélyi szászok valahogyan másképen állottak a magyarsággal szemben, mint a szorosabb értelemben vett magyarországi német-ség, elismertük, hogy mereven elzárkóztak tőlünk, hogy érzéketlenek, sőt időnként ellenséges érzületűek voltak sajátos életkérdéseink iránt, de ennek a szász különállásnak a felismerése is csak megerősített bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy a szűkebb haza németisége osztatlanul és ellenállás nélkül kész volt beolvadni a magyarságba. S mikor a feltámadt német népi öntudat nyomán nálunk is keletkezett német nemzetiségi mozgalom éppen úgy, mint Európa minden államában, amelynek német kisebbsége van, még az igazi történeti műveltséggel bíró magyar intelligencia is hajlandó volt ezt a mozgalmat mesterséges felbujtásnak, egyéni akciónak tulajdonítani. Pedig németiségünk öntudatra ébredésének éppen úgy megvan a maga története, mint a többi nemzetiségi mozgalmaknak, ha ezekről lényegében és célkitűzéseiben egy egész világ választja is el, s természetes, hogy ma, amikor a német népi öntudat világ-szerte példátlan intenzitásra fokozódott, a német tudomány és szépirodalom előszeretettel és hangyaszorgalommal fedi fel a magyarországi német öntudat történeti gyökereit is. Teszi ezt egyúttal azzal az egyoldalúsággal, amellyel a mi tudományunk és irodalmunk a német öntudat fejlődési fázisait homályban hagyta. Nekünk pedig elemi kötelességünk, hogy ezt a munkát józan kritikával figyelemmel kísérjük, sőt abba lehetőleg be is kapcsolódjunk; nemcsak azért, mert a német öntudat kialakulása éppen úgy hozzátartozik multunk teljes képéhez, mint a többi hazai nemzetiségi mozgalmaké, hanem azért is, hogy a német tudomány lehetőleg a magyar fejlődés összes körülményeinek ismeretében lássa és ítélje meg németiségünk közönségtudatának irányváltozásait.

Sch. pozsonyi születésű író és tanár (1791—1850) emlékiratai az első művelt hazai német ember népi öntudatának kialakulását tárják eléink. Sch. sokoldalú írói munkássága, — munkáit nagyrészt Christian Oeser álnéven jelentette meg — amely Voltaire, Iffland, Kotzebue és Schiller hatása alatt készült könyvdrámákat, Hölty, Matthisson és Goethe ihlette lírát, egy csomó,

főkép az ifjúság számára írt verses és prózai elbeszélést, egy sereg tankönyvet és neveléstudományi programmírást ölel fel, az irodalomtörténeti részletkérdésektől távolabb álló történést kevésbé fogja érdekelni; annál inkább tanuló évei, tanári működése és társadalmi szereplése Pozsonyban, melynek folyamán tanítványaiba és barátaiba is igyekezett átültetni izzó német fajszeretetét. Népi öntudata irodalmi olvasmányok hatása alatt éled, nevelői működése alatt az anyanyelvi oktatás jelentőségének felismeréséből merít új erőt és lendületet s a napoleoni iga ellen feltámadó németiség hatalmas erő kifejtésének szemléletében bontakozik ki teljesen. Mikor 1816 tavaszán Halleba megy, hogy teológiai és filozófiai tanulmányait befejezze, már kizárólag és maradéktalanul a nagy német népközösség tagjának érzi és vallja magát s a magyarság számára csak itt-ott akad néhány lenézéssel vegyes szánakozó szava. Jellemző közönségtudatára az a lelkesedéstől túlfűtött levél, amelyben egyik barátjának első hallei benyomásairól ír: „Ich bin in Halle! Bin in Deutschland! im Lande meiner Väter, wo man meine, nur meine Sprache spricht, wo man meinen Luther laut preisen darf, wo die stolzen Türme der Dome mit ihren schweren Glocken evangelische Christen zum Gottesdienste laden, wo deutsche Treue und deutscher Glaube herrschen! Vergib mir diese erregten Worte; ich will ja glauben, dass auch hier alles nicht Gold sei, was da glänzt; allein mir ist doch wohler hier, weil ich es erst ganz fühle, was das für ein Glück ist, ein Deutscher zu sein!“ A népi öntudat hasonló erejű megnyilatkozására 1816-ban az egész német népközösségen belül is kevés példa akad, a magyarországi németéségnél pedig évtizedek múlva is alig van párja. Sch. hazatérése után a pozsonyi evangélikus líceumnak lett tanára és munkaerejének javát a XVIII. század végén alapított német önképzőkör fejlesztésének szentelte, amely alatta nemcsak a magyarországi Goethe-kultusznak egyik középpontja, hanem a német öntudat melegágya és iskolája is lett. A pozsonyi, soproni és felvidéki nemes és polgári családok fiainak egész seregét nevelte itt Sch. öntudatos németekké, akik mint írók és politikusok nagyrészt sohasem léptek a nyilvánosság elé, de a német öntudatot családjukban szívósan ápolták és továbbadták nemzedékről-nemzedékre. A magyar reformmozgalmat Sch. eleinte lelkesedéssel üdvözölte és 1833-ban Széchenyinek ajánlott röpiratában „Über Erziehung und Unterricht in Ungarn“ (értékálló és sok tekintetben egészen modern pedagógiai gondolatait Kornis Gyula állította a magyar művelődés egyetemes fejlődésébe) feltárta a magyar iskolázás kiáltó hiányait, tőle várva a bajok orvoslását, de minthogy nem hallgatták meg, kissé sértődötten visszavonult és érzéketlenül, sőt bizonyos ellenszenvvel szemlélte a további magyar fejlődést. Mennél inkább emelkedett tekintélye Pozsonyban, annál gyakrabban és hatékonyabban ragadta meg az alkalmat arra, hogy a német öntudatot barátainak és ismerőseinek szélesebb körében is élessze. A harmincas évek közepén barátai-

nak köre, a pozsonyi „kerek asztal“ egy alakulandó, öntudatosan német politikai párt és mozgalom kiindulópontjának ígérkezett, mely azonban cselekvően sohasem lépett a nyilvánosság elé, mert legtöbb tagja egyrészt meleg rokonszenvvel és várakozással kísérte a magyar liberális mozgalmat, másrészt a magyar közvélemény előtt semmi áron nem akart „fekete-sárgának“, a metternichi rendszer csatlósának feltűnni. Így azután Sch. magvetése társadalmi téren a szabadságharc éveiben is csupán szórványos, passzív ellenállásban, vagy semmitmondó osztrák szimpátiákban merült ki.

Köszönettel tartozunk Sch. unokáinak, akik kegyeletes gonddal rendezték sajtó alá nagyatyjuk emlékiratait. A közlés módjával azonban semmiképen nem érthetünk egyet; a kiadók az emlékiratokat — a második rész kivételével, mely Sch. vándoréveit öleli fel — nem eredeti, hiteles formájukban közölték, hanem az író fiának, Sch. Károly Gyula jeles germanistának az átdolgozásában. Az ifjú Sch. pedig, aki még öntudatosabb német volt, mint atyja, a hetvenes években dolgozta át az emlékiratokat, amikor a „Schulverein-mozgalom“ elmérgesítette a magyar-német viszonyt és természetes, hogy ezeknek az éveknek túlfűtött légköre az átdolgozásra sem maradt hatás nélkül. Ily módon az átdolgozó többször ellenséggként állítja szembe a magyarsággal az író, aki pedig németisége sorsát mindvégig elválaszthatatlanul a magyarságával fonta össze s mindig a magyarsággal való megegyezés útját kereste. Ha azt olvassuk az emlékiratokban, hogy 1848-ban a „nemesség privilégiumai kizárólag a magyar nemzetre szállottak“, úgy ezt kétségkívül az átdolgozó hangulati járulékának kell tartanunk. A magyarság a nemzetiségterjesztés külső eszközeinek alkalmazásában nem volt jobb, de rosszabb sem, mint Európa többi liberális államberendezésű népe, azzal a különbséggel, hogy a nemzetiségek fojtogató gyűrűjével szemben egyszerűen nem tehetett mást, mint azt, amit tett. De a hangulati eltolódáson kívül az átdolgozó jóvoltából több tárgyi tévedés is csúszott az emlékiratokba. Ha például azt olvassuk, hogy 1848-ban a németiség a többi nemzetiségekkel együtt a magyarsággal szemben a Habsburg-birodalom egységéért szállt síkra, úgy ezt a németiséget illetőleg csak igen csekély mértékben fogadhatjuk el. Hiszen a katolikus német intelligencia legnagyobb részének szinte semmi népi öntudata nem volt, úgy hogy amennyiben még nem olvadt be a magyarságba, legalább is közel állott ehhez vagy pedig „legjobb esetben“ patriotikus érzelmű volt az összmonarchia szellemében. De még a hasonlítanul fejlettebb népi öntudattal bíró protestáns németiség tekintélyes része is készséggel csatlakozott a liberális magyar szabadságmozgalomhoz, amely az „ultramontán“ bécsi rendszerrel szállott harecba. Hasonlóképen nem szabad a Sch. pozsonyi baráti körében 1848-ban uralkodó liberális zsidóbarát hangulatot sem az egész hazai németiségre nézve általánosítanunk, amint azt az emlékiratok átdolgozója teszi. Ismeretes, hogy Petőfi keserű szemrehányá-

sokkal illette Buda és Pest német polgárait, akiknek, legalább is érzelmileg, jelentős részük volt az 1848-ban feltűnő zsidóellenes kilengésekben. Igaz, hogy a német polgárságnak e zsidóellenes magatartásához a gazdasági okokon kívül erősen hozzájárult a túlnyomóan zsidókézből levő németnyelvű sajtó is, amely izléstelenül felkínálkozott a magyar nacionalizmusnak s mindent, ami német volt — német nyelven — csupán gúnnyal és megvetéssel illetett. Annyiban azonban igazat kell adnunk az ifjú Sch.-nek, hogy a hazai némettség egyrésze „osztrák” maradt, ha nyíltan nem is lépett fel a magyarsággal szemben. Ennek a németségnek azonban a közvélemény szemében szintén németként feltűnő osztrák kormány mellett nem csekély része volt abban, hogy az idegenkedés, amely a liberalizmus terjedésével a magyar értelmiségben a németséggel szemben támadt, széles szakadékká tágult, melynek hatása a kiegyezés után a nemzeti-ségi törvény végrehajtásában is mutatkozott. „Der Deutsche war in den Augen der Madjaren derjenige, der mit Zensur und Polizei die österreichischen Völker beherrschte und bedrückte, der durch Begünstigung der katholischen Hierarchie, durch Bedrückung des Protestantismus am Geiste der Zeit sich so furchtbar versündigte,” — írja némi joggal az emlékiratok liberális protestantizmustól áthatott átdolgozója (241. l.). Az öntudatos németiség egyrésze valóban elszakadt a magyarságtól s sorsát Ausztriához kötötte, hogy reményeiben csakhamar keserveken csalódjék.

Sch. emlékiratainak kiadása egyoldali fogyatékoságaival komoly kötelességekre int. Bizonyos, hogy a beolvadó német intelligencia s a német származását csupán családi gyűjteményekben, metszetekben, bútorokban, hangszerekben, asztalfiókba zárt kéziratok német verseskötetekben őrző biedermeier polgári réteg mellett volt még egy harmadik, német öntudattal telített értelmiség is, és elsőrangú kötelességünk, hogy ezt az értelmiséget is kendőzetlen valóságában ismerjük meg. **Pukánszky Béla.**

Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. 1849—1865. III. k. Budapest, 1932. Franklin-Társulat. 8°. 443 l.

Örvendenünk kell, azon, hogy a 81. évében járó szerző befejezhette munkájának harmadik kötetét. Nem mindennapi jelenség az nálunk, hogy egy író oly korban, mely másokat visszavonulásra int, sokirányú tevékenység mellett egy nagyarányú történeti kompozícióra összpontosítja szellemi erejét. Már csak azért is megérdemli könyve az elismerést és gondos méltatást. Különben is megérdemli ezt, még ha nem is vesszük tekintetbe ezt az inkább személyes szempontot.

A szabadságharc után következő abszolutizmus magyarországi történetének ez előadása a most megjelent harmadik kötetben különösen kitűnik részletessége által. Az egész kötet három évnek történetét beszéli el a protestáns pátenstől a provizorium első évének végéig. (1859 szeptember—1862 november.) Az elbeszélés szigorúan kronológiai rendben halad a régi évkönyvek

módja szerint, ami különösnek látszik a mai történeti módszerhez és kompozícióhoz szokott olvasó előtt, de a mi figyelmünket ez a régi modor s ez a minden részletre kiterjedő alaposság nem zavarták, sőt néha úgy éreztük, hogy a részletek bősége élénkíti az érdeklődést. B. kiváló alapossággal dolgozik. Aki ismeri történeti bibliografiánk sajnálatos elmaradottságát, érdeme szerint fogja méltányolni azt a körülményt, hogy szerzőnk figyelmét alig kerülte ki oly nyomtatvány, melyet fel kellett használnia tárgya megvilágításához. Levéltárakból is merített tanulságokat, sőt ama ritka szerencséjében részesült, hogy családi levéltára anyagából gyarapíthatta néhány vonással rajzának teljességét.

E kötetben a három évnek csupán politikai történetét beszél el a szerző, azzal az ígérettel, hogy ez évek kultúrális és társadalmi történetét a negyedik, a befejező kötetben fogja tárgyalni. Különben e három évben a politika uralkodik a magyar közéleten. Annak fordulatai döntik el a magyarság sorsát, kultúra és társadalmi élet a politikában gyökereznek ekkor, innen szívják fel az életadó nedveket, vagy annak meddőssége miatt fonynynak. B. ezt a politikai történetet higgadt felfogással, magyar érzéssel, de előkelő nyugalommal és igazságosságra törekvő tárgyilagossággal fejtegeti. Bármennyire ismeretese a történet kiemelkedő mozzanatait, B. könyvében több adat, vagy szempont az újság ingerével is hat.

Ismeretes a késmárki gyűlés jelentősége a protestáns pápens által előidézett mozgalomban. De azt csak most tudjuk, hogy lovag Siemianowsky Miksa megyefőnök, aki a Késmárkon elhangzott riadót mint kormánybiztos hallgatta végig, egy szót sem tudott magyarul. Miatta a késmárki gyűlés tagjai akár fegyverre szólíthatták volna a nemzetet. A politikai önkény gyűlöletességét az ilyen humoros vonások enyhíteni szokták, egyszersmind erejét is gyengítvén.

Annál is inkább, mert a nemzeti ellenállás ereje a protestánsok és katolikusok egyetértése miatt igen erős volt. Késmárk után következett Esztergom, ahol a Seitovszky jubileumi lakomáján elhangzott felköszöntők sértették az egységes birodalom híveinek érzékenységet. Gróf Cziráky Jánost kérdőre vonták „nemzeti szólamaiért“, de a gróf azt válaszolta, hogy ő, még mielőtt titkos tanácsos lett, magyar mágnás volt és noha hű marad királyához, izzó hazaszeretetét és ragaszkodását nemzete nyelvéhez és szokásaihoz soha megtagadni nem fogja. Cziráky büszkébben viselkedett, mint Zsedényi. Mikor a vizsgálat megindult Zsedényi ellen, a késmárki gyűlés hőse kérte az igazságügyminiszt, hogy ne bántsák, mert ő, ha tudta volna, hogy indítványát engedetlen-ségnek fogják magyarázni, nem tette volna meg, most kész engedel-mességének bizonyítékait adni. Ez a megroppanás titokban maradt mind a mai napig, de B. könyvéből napfényre került. A levéltári kutatás világa néha homályt vet nagy nevek régi dicsfényére.

A nemzet izgatottsága 1860-ban, az udvar lassú, nehézkes kibontakozása a lehetetlennek bizonyult önkény rendszeréből,

sok, részben új adattal van elbeszélve B. könyvében, az olvasót megnyugtató és felvilágosító felfogással. Meggyőzően állapítja meg a „verstärkter Reichsrath“¹, hogy „azoknak a magyar uraknak, kik annyi szemrehányással dacolva beléptek a tanácsba, ennek keretében vezető szerepre való emelkedése lett előidézője a forradalom leveretése után az első komoly fordulatnak az osztrák kormánypolitikában“. Kimutatja a londoni osztrák követ jelentéseiből, hogy Thalynek elbeszélése, melyet Beksics magáévá tett, mintha az udvar békés hangulata a protestáns ügyben 1860-ban, az angol követ közbenjárásának volna köszönhető, nem felel meg a valóságnak. Az udvar idegen hozzászólás nélkül is érezte hogy nem jó úton járt, midőn lehetővé tette, hogy a jászberényi prépost ünnepelte Zsedényit, mint a vallásszabadság hőst és hogy a mármarosí ruthének és románok a kormány rendelete ellenére a telekkönyveket nem anyanyelvükön, hanem magyarul kívánták szerkeszteni. A magyar nyelvért és nemzeti-ségért a dinasztíának olyan igaz híve, mint gróf Barkóczy János, bátran szállt síkra a kibővített birodalmi tanácsban, hevesen összetűzve a nemzetét megtagadó gróf Nádasdy igazságügyminiszterrel. Igen jól mondja B. a magyar konzervatívokról, hogy „a kibővített birodalmi tanácsban való emlékezetes szerepük által megalkotói lettek az októberi diplomának s magukat feláldozva, úttörőivé lettek a kiegyezésnek. Mert a diploma nélkül nem jött volna létre az 1861-i országgyűlés és enélkül, ki tudja, létre jött volna-e az 1867-iki kiegyezés?“

Az októberi diploma lépcsőnek a fejlődésben megjárta, de magában véve tökéletlen munka volt. B. élesen és jellemzően bírálja a diplomát e szavakban : „A jogászai precízió teljes hiánya, a hatáskörök megvonása körüli zavar, a félbenmaradt ígéretek, a szüntelen visszanyúlás a rendi alkotmányra, a polgári jog-egyenlőség megmegújuló hangoztatása mellett, az ingadozás a 48-i törvények elismerése és megtagadása közt, a gyakorlati lehetetlenségek . . . a végrehajthatatlanság eltérülhetetlen bélyegét ütötték az októberi oktrojált alkotmányra.“

Többször is kellene így idéznünk sorokat B. könyvéből, ítélete biztosságának jellemzésére, de ahol Teleki László öngyilkosságát magyarázza, megállapítása, nézetünk szerint, kritikára szorul. Felfogásának lényegét e szavakban foglalja össze : „az ünnepelt hazafi végzetes elhatározása megfejtéséhez a kulcsot mégis csak a Bécsben tett ígéret adja kezünkbe. Az előzmények is mutatják, hogy öngyilkosságának szándékát a Burgban végbement jelenet óta hangoztatta ; az önmagával való meg hasonlásnak tehát ott kellett erednie, nem az országgyűlésen követendő politika körüli ellentétben.“ Teljesen igaza van a szerzőnek, ha a meg hasonlítás okát inkább a bécsi jelenetben, mint az 1861-i országgyűlés politikai ellentéteiben keresi. Teleki lelke teljesen fel volt dűlve, amióta megígérte az uralkodónak, hogy lemond a külfölddel való minden ellenséges összeköttetéséről. De az ígéret csak az utolsó tördőfés volt. Az ekkor kapott sebből azért nem gyógyult ki,

mert lelkének ellenálló ereje már úgy is meg volt rendülve. Nem a burgbeli jelenet után gondolt először az öngyilkosságra. Már 1849 júniusában, mikor párizsi küldetése sikertelenségét érzi, írja Pulszkynek: „Falba ütöm fejemet, ha még tovább itt kell maradnom, aki további ittlétemet óhajtja, haláloamat óhajtja.“ 1850-ben írja Klapkának: „Élni csak azért, hogy éljek — én ahhoz nem tudok. Az élet csak ráma előttem, nincs bece, ha abban a festmény hiányzik.“ Valahányszor úgy hitte hogy a festmény kihullott, a rámat össze akarta törni. Testileg, lelkileg már igen beteg ember volt, midőn a burgbeli jelent után megint kihullott az előtte akkor szerfelett becsesnek látszó festmény. Ekkor teljesen letört; a régóta kísértő démon most hatalmába kerítette és életének utolsó négy hónapja, mely pályája legfényesebb korszakának látszik, tulajdonképp kínos és hiában való küzdelem volt az öngyilkosságra hívó szózat kényszere ellen. A pszichopathologikus szempontot lehetetlen mellőznünk Teleki öngyilkosságának magyarázatában.

Az 1861-i országgyűlés elbeszélése a legjobb és legérdekesebb részes könyvünknek. Újra kiérezzük ez elbeszélésből, hogy történetünkben minő ritka s mily lélekemelő az a jelenet, amelyben Deák szellemi felsőbbbsége és hazafiságának ereje hódolatra készítik a hazai rabulisták makacsul akadékoskodó taborát is.

A provizórium alakulásának elbeszélésében újra találkozunk Zsedényi nevével. B. reámutat annak valószínűségére, hogy Zsedényi a provizórium kancellárja akart lenni. Ez a valószínűség kikerekíti a képet, melyet Zsedényi szerepléséről alkothattunk B. könyvéből. Ez a kép nem igen lelkesítő. Ellenben néhány lappal tovább jól esik olvasnunk Smolka Ferencnek az 1861-i osztrák képviselőházban elmondott beszédét. B. ezt méltán nevezi „hatalmas“ beszédnek s igen jól tette, hogy bőven ismerteti a magyar jogok e kitűnő védelmét, melyet az egykorú magyarság nagy örömmel fogadott.

Hogy Schmerling izgatta a nemzetiségeket a magyarság ellen, azt B. megállapította Redlich Józseffel szemben, pedig Redlich használta az osztrák minisztertanács jegyzőkönyveit, de B. nemkülönben és így rávilágíthatott Redlich elfogultságára. B. nem elégszik meg Redlich forráskritikai tévedésének megállapításával, hanem Schmerling egész nemzetiségi politikájának vizsgálata alapján súlyos szavakkal vonja felelősségre a provizórium kormányát. „Égészen bizonyos“ — úgy mond —, „hogy a legújabb osztrák közjogászoknak sem fog sikerülni a provizórium osztrák kormányát tisztára mosni attól a vádtól, hogy a magyarországi nemzeti ellentéteknek céljai érdekében való szításával hozzájárult Magyarország belső erejének csökkenéséhez s ezáltal a bekövetkezett katasztrófa előkészítéséhez is“. Ez igen figyelemreméltó ítélet. B. a provizórium első évének történetét beszéli el részletesen kimutatván, hogy egy év alatt a rendszer alkotója nem érte el célját, nem puhította meg a magyar nemzetet. „Ennek az egy évnek a tapasztalata is“ — így

fejezi be szerzőnk kötetét — „elegendő lehetett volna arra, hogy Bécsot meggyőzze a választott út elhibázott voltáról. Ausztriának úgy mint Magyarországnak kárára vált, hogy az osztrák kormánynak még három évre volt szüksége a maga rendszere céltalanságának felismerésére“. Várjuk a szerzőtől e három évnek történetét és melegen óhajtjuk, hogy a gondviselés adjon neki erőt hézagpótló munkája befejezéséhez. Angyal Dávid. (Bécs.)

1. Kehr, P.: *Die Kanzlei Ludwigs des Deutschen*. Mit zwei Tafeln. Berlin, 1932. Verlag der Akademie der Wissenschaften. 4°. 30 l. —
2. Kehr, P.: *Die Kanzleien Karlmanns und Ludwigs des Jüngern*. Mit zwei Tafeln. U. o. 1933. Nagy 8°. 42 l.

Az oklevéltn az utóbbi évtizedekben jócskán kibővítette azt a területet, amelynek művelése a diplomatika XIX. századi nagyszerű fellendüléséhez és célokban s módszerben való megifjulásához vezetett. Elsősorban a frank uralkodók és a német-római császárok okleveleinek összegyűjtése, kritikai feldolgozása és közzététele volt annak idején az az alap, amelyről kiindulva a XIX. század második felében az oklevéltn kiemelkedett a biztos eredményre jutás lehetőségében való kételkedés kátyujából, amelybe kerülés egyébként a történeti kutatásnak sokszor fenyegető veszedelem. Sickel Tivadar a frank és német uralkodók okleveleinek vizsgálatánál az írás- és fogalmazatösszehasonlításban találta meg az eszközt, amely az oklevélkritikára nézve az igazság felismerését igen magas százalékig teszi lehetővé. Ez az új módszer különösen éppen ott mutatott fel megkapó sikereket, ahonnan alkalmazása kiindult: a Karoling uralkodók és utódaik nevében kiadott s többnyire az ő kancelláriájukból kikerült oklevelek vizsgálatában. Éppen ezért a XIX. század második felének s századunk elejének diplomatikája a császári s általában az uralkodói okleveleket állította tanulmányai előterébe, habár természetesen ezek mellett a többiekről sem feledkezett meg teljesen. E kor diplomatikájának legszebb termékei a *Monumenta Germaniae Historica* okleveles osztályának Sickel és követői kiadásában megjelent kötetei.

Századunk oklevéltani kutatásának iránya a XIX. századi diplomatikának ettől a klasszikus irányzatától bizonyos fokig eltért. A középkori oklevelekre vonatkozó tanulmányok homlokterébe a nem-királyi, úgynevezett magánoklevelek kerültek, amelyek közé természetesen világi és egyházi fejedelmek oklevelei is tartoznak, de ott vannak a különböző testületek, hivatalos és magánszemélyek tömegeinek oklevelei is. Mióta a politikai történet a történelmi érdeklődésben azelőtt szinte kizárólagos helyét az emberiség kulturális életének egyéb ágaival megosztani volt kénytelen, a középkori okleveles gyakorlatnak ezek a korábban jóformán mellékesnek feltűnő ágai is fokozott jelentőséget nyertek, mert tanulmányozásuk különösen alkalmasnak bizonyult a köz- és magánélet azon oldalainak megvilágítására,

melyek az érdeklődésben újabban kaptak súlyt. És e mellett nemcsak a vizsgálatba vont okleveles anyag, hanem a vizsgáldás tárgya és iránya is módosult: az okleveles gyakorlatban felismerhető nemzetközi kapcsolatok, a jogi, művészeti stb. gondolkodás fejlődésére az oklevelekből szerezhető tanulságok, a kormányzattörténet megvilágítása stb. tárgyai az újabb oklevéltani tanulmányok jelentékeny részének.

Magától értetődik, hogy a diplomatika tárgykörének ez a módosulása és örvendetes kibővülése nem jelentette, nem is jelenthette a régi bevált alapok elhagyását, valamint a középkor két legfőbb intézménye: a pápaság és a császárság oklevelei iránt való érdeklődés megszűnését sem. Egyebek mellett az Italia és Germania pontificia sorozatai és a Monumenta Germaniae Historica újabb kötetei is eléggé bizonyítják ezt. Az utóbbiak — az anyag összegyűjtésének nehézségei és az utolsó két évtizednek a tudományos életet fojtogató viszonyai folytán bizony elég nagy időközökben jelentkezve — egyrészt a német-római császárok okleveleinek sorozatát viszik tovább, másrészt a Karolingok okleveleinek folytatólagos közzétételét tartalmazzák.

A Karolingok okleveleinek sorában Német Lajosnak (826—876) és gyermekeinek: Karlmannak (876—880), az ifjabb Lajosnak (876—882) és Vastag Károlynak (876—888) okleveleit a Mon. Germ. Hist. központi igazgatóságának elnöke, K. előrehaladott korát meghazudtoló élénkséggel és kitartással készítette elő. Az első kötet, mely Német Lajos okleveleit tartalmazza, már meg is jelent. A két tanulmány, melyet szerzünk a berlini tudományos akadémiának 1932 elején és 1933 elején mutatott be, a feldolgozott okleveles anyag történeti és diplomatikai tanulságairól számol be; a második füzetben a kitűnő nevű szerző az utolsó részről, Vastag Károly okleveleiről szóló tanulmányát is bejelenti már a jövő évre.

Hogy ezt a két tanulmányt behatóbban is szóvátesszük, annak nemcsak az az oka, hogy a német klasszikus diplomatika kiváló művelőjének, Sickel, Mühlbacher, Tangl, Bresslau műve folytatójának újabb alkotásairól és mondani valójáról nekünk magyaroknak is illik tudomást vennünk. Különös örömünk is telik abban, hogy e dolgozatok kapcsán a diplomatikai megállapítások köztörténeti tanulságaira mutathatunk rá; arra, hogy a látszólag egészen speciálisan oklevéltani adatok hogyan világítanak meg egyébként szinte hozzáférhetetlen politikai és egyéb viszonyokat.

Az első tanulmány Német Lajosnak elég nagy számban ránkmaradt okleveleivel foglalkozik: 159 oklevélszöveget ismerünk tőle, mégpedig jóval többet a felénél (92-t) eredetiben. Ezeknek tisztán diplomatikai szempontok szerint való megbeszélését K. külön tanulmányban közölte a Neues Archiv 50. kötetében. A berlini tudományos akadémia elé terjesztett dolgozat viszont a kiadás számára való feldolgozás kapcsán behatóan áttanulmányozott oklevelekből levonható azon tanulságokat foglalja össze,

amelyek a historikust általában is érdekelhetik és hozzájárulnak a kor történetének valamilyen szempontból való megvilágításához. Ezek tüntetik szembe a tisztán diplomatikai megállapításoknak általános történeti fontosságát.

Jelentős mindjárt az a következtetés, melyet az okleveleken 854-ig többnyire tirói jelekkel feljegyzett oklevéladási parancsból levonhatunk. Míg ugyanis Jámbor Lajosról tudvalevő, hogy a kormányzati ügyekben való tényleges részvételt (az egyházi ügyeken kívül) meglehetősen elhanyagolta s ennek megfelelően főleg uralkodásának későbbi folyamán sok oklevél jött létre az ő nevében, anélkül, hogy azok kiadásában valamikép résztvett volna, az oklevéladási parancs feljegyzéséből Német Lajosról éppen ellenkezőleg az tűnik ki, hogy erősen személyes uralmat gyakorolt. Sőt tudjuk, hogy nemcsak hogy ő adta ki minden fontosabb esetben az oklevéladási parancsot, hanem a fogalmazatot olykor külön is bemutattatta magának. 854 után ugyan ezek a tirói jegyekkel írt feljegyzések megszűnnek, de az oklevéladási parancs tekintetében a régi gyakorlat kétségtelenül továbbra is megmaradt, csak az irnokok mellőzték annak az oklevélre való feljegyzését. Ez a megállapítás az uralom jellegének megítélhetése szempontjából jelentősen egészíti ki egyéb forrásoknak terjedős, de sokszor színtelen és kevésbé tanulságos elbeszélését. A későbbi középkorban is tanulságos következtetéseket lehet levonni ilyen diplomatikai megfigyelésekből. Nálunk például jellemző, hogy I. Károly király oklevelein alig egy-két esetben találjuk másnak, mint a királynak oklevéladási parancsát (commissióját) feljegyezve és akkor is különleges körülmények okolják meg ezt. Ellenben Nagy Lajos király oklevelein gyakran olvashatjuk anyjának, sőt a nádornak is commissióját. Ez is a személyes uralom gyakorlásának fokára vet világot.

Tanulságos az a következtetés is, melyet K. az egyes kancelláriai vezetők pályájának vizsgálatából von. Míg a korábbi fel fogás, a Sickelé és a Bresslaué is, a kancelláriai vezetők szereplésének és előforduló címeiknek sokszor következtelen és ellentmondó voltát a kancelláriai szervezetben feltételezett rangfokozatbeli különbségekkel iparkodott érthetővé tenni, K. ki mondja, hogy szerinte a felmerülő ellentmondások értelmezésének nehézsége „a mi bürokratikus rendről való, későbbi időkben kölcsönözött nézeteinkben és abban a hajlandóságunkban gyökeredzik, hogy a korábbi középkor kancelláriai viszonyainak fejlődésében minden látszólag irracionális dolgot bonyolult magyarázatokkal akarunk kiküszöbölni.” Pedig világos, hogy a nagy frank birodalomnak éppen akkoriban végbemenő részekre bomlása a régi kancelláriai hagyományokat is összetörte. Tehát azok az ellentmondó, zavaros tünetek éppen az akkori állapotok és kormányzati viszonyok jellemzői.

Éppen ilyen jellemző a főkaplán (archicapellanus) és ezzel együtt a kancelláriai vezető állásának Német Lajos uralkodása vége felé a mainzi érsekre ruházása. Hogy ez milyen fejlődés

eredménye volt, az az oklevelek változatos adataiból állítható össze, ami persze oklevéltani szempontból nem túlságosan jelentős, mert a főnök akkoriban csak közvetve vett részt az oklevelek kiállításában. De annál tanulságosabb alkotmánytörténeti szempontból, mert kitűnik, hogy abban a mértékben, amint a birodalom területe nőtt, az uralkodó hatalma bizonyos tekintetben szűkült, minthogy kisiklott kezeiből az egyetlen központi hatóság (a kancellária) felett való rendelkezés. A kancellárság udvari tisztségből birodalmi intézménnyé lett.

Egyéb, szintén tanulságos megállapításokat mellőzve rá kell még mutatni K.-nek a híres Hebarhard notarius-cancellarius működéséről való felfogására. Hebarhard a régi birodalmi kancellária személyzetének egyik legismertebb és leggyakrabban emlegetett alakja. Ő hozta be az új írásfajt, az úgynevezett okleveles minusculát, s a császári oklevelek külső kiállításában hosszú időre szóló típust alakított ki. Róla nevezik el például a *C* alakú invocatio-jelet Hebarhard-féle chrismonnak. K. nagyon megfontolásra méltóan mutat rá azokra a körülményekre, amelyek azt árulják el, hogy Hebarhard közepes tehetségű, szürke hivataltalnok volt, de szorgalmas és lelkiismeretes. Az új oklevélírás „feltalálása” is részéről tulajdonképpen a régi oklevélírás nem ismerésének a következménye volt. Hebarhard tudniillik csak a könyvminusculát ismerte, s hogy ezt ünnepélyesebbé tegye, kezdte ezt cifráztatni, ami eleintén nagyon csúnyán sikerült. De fokozatosan módosítva ezt, végül is sikerült az oklevélnek így is kalligrafikus külsőt adni. Így nézve, Hebarhard szerepe a német birodalmi kancellária történetében is, kultúrtörténetileg is módosul az eddigi beállításhoz képest. Érdekes példa ez arra, hogy bizonyos reformszerű, tudatosnak látszó újítások más szempontból nézve hogyan bizonyulnak pusztán kényszerűség szülötteinek.

A másik tanulmány Német Lajos két fiának, Karlmannak és az ifjabbik Lajosnak okleveleivel foglalkozik. Jóval kevesebb oklevélről lévén szó, (Karlmanntól is, ifj. Lajostól is 28—28 oklevél maradt, de az utóbbiak közül négy hamisítvány), itt nem volt érdemes külön tanulmányba foglalni a tisztán diplomatikai jellegű megállapításokat. A füzet a két uralkodó okleveleinek szorosabban oklevéltani és általános történeti érdekű megbeszélését tartalmazza. Csak az utóbbiakból akarjuk K.-nek egy-két jellemzőbb megállapítását megemlíteni.

Az oklevelektől természetesen itt sem várhatunk közvetlen felvilágosításokat a fejedelmek politikájáról vagy ilyesmiről. De megállapíthatjuk, „hogyan rendezték be uralmukat s kiket használtak fel e tekintetben.”

Persze a „kancelláriát” akkoriban nem szabad valami nagy irodának elképzelni. Sőt K. a kancelláriának önálló hivatal gyanánt való felfogását sem tartja helyesnek. De azért a kancelláriából kikerült, vagy esetleg az oklevélíró által kiállított és a kancellária által csak hitelesített oklevelek is nagyon fontos

tanulmányokat nyújtanak az uralkodásra nézve. Így például már az a körülmény, hogy ifj. Lajos okleveleit kezdettől fogva atyjának pecsétjével, a Hadriánfőt ábrázoló gemmával pecsételte meg, sokat elárul. Ez a pecsét volt akkor a birodalmi főhatalom jelvénye. Ifj. Lajos tehát ezt azonnal megszerezte. Persze, atyja halálakor csak ő volt a testvérek közül atyja mellett Frankfurtban. Így a főhatalmat magához ragadta, amit az is bizonyít, hogy, az oklevelek tanúsága szerint, atyjának főtanácsadója, a mainzi érsek is az ő szolgálatába lépett mint főkáplán és a kancellária vezetője. Sőt első okleveleit is egy olyan kancelláriai alkalmazott írta, aki előbb atyja kancelláriájában működött. „Így — ha szabad így kifejezéssel élni — az apának egész uralkodási apparátusa a második fiú kezébe jutott.” Ez sokat megmagyaráz az eseményeknek és a birodalom további sorsának alakulásából és plasztikusan lépnek eléink más forrásokban nem, vagy csak homályosan feltüntetett körülmények.

K. itt is állást foglal a kancelláriai viszonyoknak túlzottan bürokratikus felfogása ellen és iparkodik a dolgokat egyszerűbben, az akkori állapotoknak megfelelőbben magyarázni. Felfogása szerint például a főkancellár mellett állandó kancellári állás akkor nem is volt, hanem hol megadták ezt a címet valamelyik felelős kancelláriai alkalmazottnak, hol pedig ily cím nélkül végezte tisztét az illető. Sickel sokat fáradozott, hogy a kancelláriai címeket a magasabb és alacsonyabb rangviszonynak megfelelő kapcsolatba hozza. Pedig az ilyen törekvés, K. szerint, csak későbbi viszonyok téves visszavetítésének a következménye. A figyelmeztetés kétségtelenül megszívlelendő. De természetesen hozzá kell tennünk, hogy nagyon kell óvakodni a másik vélegtől is: nehogy az oklevelek olyan botlásait is a zavaros kancelláriai viszonyokkal magyarázzuk, melyek a hamisítók tudatlanságának az áruló jelei.

Nagyon érdekesen világítja meg K. a középkori kancelláriának az uralkodási évek számításában való ügyetlenségét, vagy inkább hanyagságát is. Ez összefügg az akkori felfogással. Hiszen a fogalmazás helyességével is kevésbé törődtek akkoriban, mint a külső kiállítással. Még később is például Gerbert, a híres latinista, pápa korában (II. Sylvester) a regionalis notariusok által eléje terjesztett oklevelek barbár latinságát nem tekintette oknak arra, hogy az oklevelet alá ne írja. A kancellária is, az okleveletnyerő fél is az oklevél szép kiállításával és imponáló külsejével, nem pedig nyelvileg helyes megszerkesztésével törődött. Ez is a korkép kiegészítésére alkalmas rávilantás.

Nem célunk K.-nek két igen becses értékezését bővebben ismertetni; akit érdekel a dolog, annak úgy is el kell őket olvasnia. A kiemelt egy-két pont azonban talán alkalmas annak bizonyítására, hogy az új irányok nagyszerű előretörése a diplomatikában sem jelent a régi területek művelésének feladását. Baj is lenne, ha így volna, mert így az egyik irányban elért nyereséget a másik irányban bekövetkező veszteség ellensúlyozná. De nem így van.

Sőt szerencsére a régi terület művelése is új frissességgel, a régi bevált módszernek új, termékeny szempontokkal való kiegészítésével sikeresen folyik tovább. Szentpétery Imre.

Spangenberg, Hans: Territorialwirtschaft und Stadtwirtschaft. Ein Beitrag zur Kritik der Wirtschaftsstufentheorie. (Beiheft 24 der Historischen Zeitschrift.) München und Berlin, 1932. Verlag R. Oldenbourg. 8°. 148 l.

A fokozatelméletek kérdése a gazdaságtörténet egyik leg-többet vitatott problémája. A gazdaságtörténet ugyanis nem maradt és nem maradhatott mentes a törvényszerűségeket kereső közgazdaságtan hatásától s így ő is megkísérelte, hogy a gazdasági fejlődésben bizonyos visszatérő jelenségeket, törvényszerűen bekövetkező ismétlődéseket keressen. Ez a gondolatmenet indította Webert „ideáltípusainak“ megalkotására és ugyanez vezetett a híres és ma is újra meg újra feltűnő — Bücher, Hildebrandt és mások által megfogalmazott — fokozatelméletekhez. A legtöbb modern gazdaságtörténész elveti ugyan ezeket, különösen Hildebrandtét, de mégis alig találunk olyan gazdaságtörténeti művet, amelyben a „terménygazdaság“ vagy „pénzgazdaság“ fogalmai ne szerepelnének.

S. a fokozatelméletek egy részletkérdésével foglalkozik és polemiája tulajdonképpen G. von Below ellen irányul. Below nem szerkesztett meg új fokozatelméletet és ilyen nem is alkalmazott. Ellenkezőleg, több cikkében állást foglalt a gazdaságtörténeti fokozatelméletek, így a Bücheré és az ebből továbbképzett Schmoller-féle ellen. (Probleme der Wirtschaftsgeschichte. 1926. 143. és 501. l.) A gazdaságtörténetnek a jogi és politikai tényezők hatása alá rendelése, amely a Below egész életművében mint vezérmotívum tűnik elének, nem is teszi valószínűvé a fokozatoknak, ezeknek a tisztára gazdaságelméleti segédeszközöknek a használatát. És ha a középkori és újkori német gazdaságtörténetre vonatkozólag mégis részben elfogadja Schmoller fokozatelméletét, amely szerint a városgazdálkodást a területiális gazdálkodás váltotta fel, úgy ebben reá leginkább Schmoller gazdaságpolitikai megállapításai hatottak. A korábbi középkor államfői — állítja Schmoller elmélete — nem foglalkoztak gazdasági kérdésekkel, nem avatkoztak bele a gazdasági élet rendezésébe. Az egyház tiltó intézkedései még csak fokozták a gazdasági élettől való visszavonulást. Amikor pedig a XII. és XIII. században a gazdasági élet jelentősége a fokozódó pénzgazdasággal megnövekedett, a német államhatalom már nem eléggé erős, hogy a városok egyre növekvő gazdasági hatalmát korlátozza. Így alakul tehát ki a városok elzárt gazdaságpolitikája, a „Stadtwirtschaft“. Amikor azonban a német feudális urak, a territoriumok urai a XVI—XVII. században a maguk tartományaiban ismét hatalomra tesznek szert, korlátozni kezdik a városok gazdasági uralmát, megzavarják gazdaságpolitikai intézkedéseikkel a városok gazdálkodási rendjét s így kialakul a területiális gazdálkodási rendszer, a „Territorial-

wirtschaft“, amely átmenet a következő fokozathoz, a „Volks-wirtschaft“-hoz. Ezt az elméletet — bár bizonyos kritikával — Below is elfogadja. Tagadja ugyan azt az éles határt, amelyet Schmoller a XVI. század gazdasági életében vél felismerni, nem látja olyan tisztán a cäsurát, amely gazdasági téren a középkort és újkort elválasztja, de a területiális gazdálkodás fokozatát nem vonja kétségbe és még kevésbé a városgazdálkodásnak mint teljesen különálló fokozatnak a jelentőségét.

S. polémiája tulajdonképpen ezen a ponton irányul Below és vele mindazok ellen, akik a Territorialwirtschaft és Stadtwirtschaft fokozatát élesen elválaszthatónak tartják. Alapos tanulmány tárgyává teszi a korábbi középkor gazdasági életét és megállapítja, hogy az állam minden korban igyekezett a gazdasági életre szabályozóképen hatni. Nem lát éles különbséget a XIII. század és a XVI. század gazdaságpolitikája közt. Azt állítja, hogy városi gazdálkodásról a szónak Bücher és Below által elfogadott fogalmazásában tulajdonképpen csak a nagyvárosokban lehet szó.

S. természetesen nem tagadja azt, hogy a XIII. század hanyatló államhatalma bizonyos fokig előmozdította a városok gazdasági erejének növekedését, de úgy találja, hogy a városok gazdálkodását, mint fokozatot, Németországban már a XIII. században egy olyan gazdálkodási rendszer előzte meg, amely a területiális gazdálkodás fokozatának felel meg. Határozottan állítja, hogy például a kereskedelem terén a városgazdálkodás elvei soha sem érvényesültek teljesen és csak egyes kevésbé lényeges pontokban indult meg a XV. században új gazdálkodási rendszer. Tagadja, hogy a XVI. század a német gazdaságtörténetben fordulópontot jelent; a kapitalisztikus vállalkozást és a nagykereskedelmet szerinte nem az újkor hozta létre. Ebben a pontban különben Belowval, aki ellen pedig kritikája irányul, véleményem szerint, nagyjában egyetért. Mint végső következtetést, tehát azt állapítja meg S., hogy a „Territorialwirtschaft“ gazdasági fokozata nem új jelenség, amely a XVI—XVII. században venné kezdetét, hanem régebbi eredetű és mint kísérő jelenség, a középkori városgazdálkodás mellett mindvégig megtalálható.

S. könyve igen értékes a gazdaságtörténeti fokozatok kritikájának kérdésénél. A fokozatok heurisztikus értéke a gazdaságtörténet szempontjából tagadhatatlan. Egy-egy ilyen gazdasági fokozat, mint fogalmi magyarázat kiválóan alkalmazható, ha egy kor gazdasági életét teljes egészében akarjuk megérteni. Sohasem lehet azonban őket sémaszerűen, zárt törvényként fel fogni. Mindig bizonyos megszükitésekre és tágításokra van szükség. S. könyvének ezen általános jellegű eredményén kívül a magyar gazdaságtörténet is nyerhetne bizonyos irányítást a munkából. A középkori magyar gazdasági életnek teljesen különálló alakulása, amelyet nem húzhatunk a nyugati fejlődés kaptafájára, az államhatalom és városgazdálkodás összefüggése, a XIV. és XV. század magyar feudális nagyurainak speciális gazdaságpolitikája és ennek a városok gazdasági életével való kapcsolata eddig még

nem képezte komoly tanulmányok tárgyát. Pedig a középkori magyar gazdaságtörténet igen sokat nyerhetne az erre irányuló kutatások által. Lederer Emma.

Szemle.

A Magyar Irodalmi Ritkaságok-at, ezt a Vajthó László kezdeményezésére megindult s szerkesztésében alig néhány év alatt szép kiterjedést ért sorozatot (Budapest, Egyetemi Nyomda), mely első sorban — bár a szó legtagabb értelmében vett — pedagógiai feladat terjesztésére hivatott, amennyiben elrejtett, nehezen megközelíthető s megszerezhető szellemi kincseink feltárását s terjesztését tűzte ki céljául, eddig sem mulasztotta el folyóiratunk nyilvántartani. (1932. 229—30., 350—52. l.) Az újabb füzetek közül a magyar nép gondolatvilágának értékes gyűjteményét adja *Dugonics András: Magyar példabeszédek és jeles mondások* c. gyűjteményének szemelvénye (9. sz.); egy másik füzet (11. sz.) pedig a középkori vallásosság három értékes emlékét adja közre, úgymint *Szent Erzsébet* (Érdy kódex), *Szent Elek* (Kazinczy kódex) legendáját és a *Halál himnuszát* (Példák könyve). A XVII. század közepének ellenségektől körilvert, elcsüggedt magyarságának felrázására készült, önálló nemzeti politikát sürgető *Síralmas Panasza*, akár Zrínyi műve volt, akár köréhez tartozó vagy vele rokonszellem munkája: kétségtelenül egyik legjellemzőbb terméke a németgyűlöletből átitatott, de önmagunkkal való leszámolást is sürgető nacionalizmusnak (12. sz.). *Bessenyei György: Anyai oktatás*-a 1777 óta több kiadást nem ért s így a nehezen hozzáférhető mű közkézre adása igazi nyereségnek mondható (15. sz.). Bessenyei ebben a munkájában mint „pedagógus“ és „filozófus“ jelenik meg előttünk. Pedagógia és filozófia nála összekapcsolódik, de egyikből sem rendszert ad, egyikbe sem mélyed el; a mindennapi élet nagyobb és főként apróbb kérdései kötik le figyelmét és életbölcseletet nyújt. Nyolc levelében az igazi vallásosságról, a férjhezmenés problémájáról, a háznéphez, gyermekekhez, cselédekhez való viszonyról, a társasélet követelményeiről, a barátságról, mások megítéléséről egyformán közvetlen hangon eleven szellemmel és szemléletesen ír. E kis füzet nagyon alkalmas arra, hogy Bessenyei lelkületét „azok, akik irodalmat tanulnak és tanítanak“, újabb oldalról könnyebben megismerjék. A füzet értékét emeli Sebestyén Erzsébet rövid, de a célnak teljesen megfelelő bevezetése, amely főképen Bessenyei műve és annak mintája: *Avis d'un père à sa fille par Mr. le Marquis d'Hallifax traduit de l'Anglois* viszonyával foglalkozik. Bessenyei megértéséhez visz közelebb a *Magyarság, A magyar néző* szövegét tartalmazó füzet is (16. sz.), amely a nemzetiiség és nemzeti nyelv kérdésével vívódó Bessenyeit állítja elénk. A barokk világnézet néhány jellegzetes vonását ismerheti meg az olvasó *Hajnal Mátyás*-nak 1629-ben kiadott kis füzetéből, a Jézus szíve-kultusz ezen első magyar emlékéből (17. sz.), amely a vallásos élmények és a vallásos elmélyedés lelki gyümölcseit korszerű köntösben adja. A kora-barokk szellemi életébe vezet vissza bennünket a pesti *Bornemissza Péter* deák által Sophokles *Elektra*-jából fordított, illetőleg átdolgozott iskoladráma (21. sz.), mely „az keresztényeknek erkölcsöknek jobbításokra például, szépen játéknak módja szerint rendeltetett“, 1558-ban jelent meg Bécsben s teljesen ismeretlenné válván, a góthai tartományi könyvtár igazgatójának fel-

fedezése alapján Ferenczy Zoltán facsimile kiadásában volt ismeretes. Az új kiadásnak az a célja, hogy Bornemissza munkáját minél többen élvezhessék, de hozzájárul ahhoz is, hogy a korai protestáns barokk-szellemet minél jobban megismerhessük.

Varga Zoltán (Debrecen).

Tettamanti Béla és Márer Erzsébet: A Magyar Paedagógia negyven évfolyamának (1892—1931) tartalom- és névmutatója. Szeged, 1933. 8°. 290 l. Imre Sándor kezdeményezésére, a szegedi egyetem pedagógiai szemináriumának részvételével készült a munka. Különösen használhatóvá teszi az, hogy a folyóirat önálló közleményeiről rövid kivonatokat is ad. A tárgyi csoportosításban az egyetemes és magyar neveléstörténeti rész mintegy 140 önálló cikkről számol be, az ismertetések és rövid adatközlések csoportjával együtt élénk képet nyújtva arról, ami a magyar neveléstörténeti irodalmat az elmúlt emberöltőben érdekelte. Igen nagy mértékben nagy pedagógus-egyeniségek s elméletek története, de a magyar multból az iskolatörténet exaktabb részletei is. Ez az összefoglaló tartalommutató ösztönzés és használható kézikönyv lesz a jövőben a rendszeres munkára, a nevelés- és a kultúrtörténet kapcsolatainak szerves elgondolására, amelyben mindkét tárgykör munkásainak találkozniok kell.

Hajnal István.

Schroeter, Otto: Der Schauplatz der Ungarnschlacht vom 15. März 933. (Thüringisch-Sächsische Zeitschrift für Geschichte und Kunst. XXI. (1932) 101—110. l.) A kis értekezés első részében Liudprand és Widukind tudósítása alapján Widukind javára eldönti, hogy I. Henrik 933-i csatája a kalandozó magyarokkal nem Merseburgnál, hanem Riadenál folyt le. Elismeri ugyan Sch., hogy Liudprand időben nagyon közel áll a 933-i csatához, járt is Merseburgban, sőt azt a festményt is látta, amelyet I. Henrik készíttetett a csatáról a merseburgi fejedelmi palotában. Mindezt azonban értéktelennek nyilvánítja azért, mert 1. Liudprand nem említi, hogy a csatateret is látta; 2. Wattenbach szerint Liudprand a tőle távol eső dolgokban gyakran nem pontos; 3. Thietmar, aki ugyan jóval későbbben élt és írt, Merseburgot (mint csatateret) nem említi, noha Merseburg környékén lakott. Liudpranddal szemben teljesen elfogadja Widukind tudósítását azon az alapon, hogy Wattenbach igen nagyra tartja Widukindet. Liudprand leírása tehát semmitőző Widukind tudósításával szemben. Kénytelen azonban beismerni, hogy Widukind „Riade“-ja ismeretlen: Widukind után eltűnt a föld színéről. Ezek után Sch. áttér a 933-i kérdéssel foglalkozó újkori német írók (Aventinustól napjainkig) feltevéseinek vizsgálatára. A dolgozatnak ez a része határozottan értékes — történetirodalmi szempontból; a munka első része azonban nagyon gyenge. Oly bámulusos felkészületlenséggel dönti el ezt a nehéz kérdést, hogy a forrás-anyag teljes feltárása és mérlegelése a cikkel kapcsolatban nem volna helyén való.

Gombos Albin.

Darkó, Eugen: Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts. Weimar, 1933. H. Böhlau Nachfolger. 8°, 56 l. Két képpel. Hogy az Árpádkor történetét még eseménytörténeti vonatkozásaiban sem tekinthetjük lezártnak, annak D. tanulmánya egyik élesen szóló bizonyítéka. Legfőbb érdeme, hogy új forrásokat használ fel és e révén a régi anyagot is új világitásba helyezi. Így tanulmányának első fejezetében az úgynevezett moreai krónika különbözőnyelvű verzióinak bevonásával kimutatja,

hogy az 1259 őszén Paleolog Mihály nikeai császár és az epirusi despota hadai között lezajlott és a Balkán-félsziget feletti hegemoniát eldöntő pelagoniai ütközetben a nikeiaiak oldalán magyar, ill. magyar fennhatóság alatt álló területekről kikerülő segédcsapatok küzdöttek. További eredményeit D. a külföldi elbeszélő források és a magyar vonatkozású okleveles anyag egybevetésének köszönheti. V. István egy 1270-ből való adománylevele alapján megállapítja, hogy az abban említett insultus seu devastatio Greciae, melyben Rejnold lovászmester jeleskedett, 1257—61 közé helyezendő, tehát minden valószínűség szerint a pelagóniai ütközetben kicsúcsosodó bizánci-magyar együttműködésre vonatkozik. A magyar segítség tényéből magyarázza azután azt is, hogy az 1260-i kroissenbrunni ütközetben II. Ottokár hadai ellen IV. Béla oldalán görögök is küzdöttek. Ugyan-csak új forrás, az eddig kiadatlan Stefano Magno-féle krónika adatai segítik D.-t a későbbi évek eseményeinek tisztázásához. A bizánci történetírók részletesen ismertetik azt a fontos szerepet, melyet Konstantinápoly 1261-i visszafoglalásában a kunok játszottak. A Stefano Magno-féle krónika (Cod. Vind. 6240) ezeket a hadműveleteket a nikeiaikkal küzdő „Ongari infideli” számlájára írja, amiből világos, hogy a bizánci írók által említett kunok egy része magyarországi eredetű volt. Ezt az együttműködést magyarok és bizánciak között 1263-ban rövid ideig tartó ellenségeskedés zavarta meg; okaival és lefolyásával D. a rendelkezésre álló teljes anyag alapján foglalkozik.

Nem ennyire exaktak Kun László görög egyházi kapcsolataira vonatkozó fejtegetései. A kiindulópont itt is egy új emlék: egy Grenobleban őrzött fadaragásos triptychon középső részének hátsó oldalán olvasható görögnyelvű felirat, mely szerint a triptychont egy Gerasimos nevű herakliai metropolita ajándékozta egy magyar fejedelemnek, D. szerint IV. Lászlónak. Sem ez a felirat, sem pedig a D. által felhozott írott források nem alkalmasak arra, hogy belőlük Lászlónak a görög egyházba való kitérését feltételezzük. Lehetséges ugyan, hogy a pápaság és a magyar főpapság iránt érzett gyűlöletéből kifolyólag ideig-óráig kacérkodott ezzel a gondolattal, de nem valószínű, hogy az áttérés tényleg megtörtént volna. E királynak Hóman által (Magyar Történet II.) adott jellemzése alapján ugyanis kételkednünk kell abban, hogy ő a kereszténység bármiféle formája iránt érzéket mutatott volna. Ez a feltevés mindenesetre azzal a haszonnal járt, hogy D.-nak alkalmat adott a délvidék kétségtelenül fennálló görög egyházi kapcsolatainak ismertetésére. A szétszórt adatoknak ez az összefoglalása igen értékes adalék a későközépkori magyar szakadár, eretnek és laikus mozgalmak megítéléséhez. A tanulmányt a XIII. század közepéig nyúló magyar bizánci kapcsolatok plasztikus ismertetése vezeti be. Nehány ponton D. túlbecsüli a görög hatás jelentőségét. Így például III. Béla kormányzatában görög hatás, legalább is a rendelkezésünkre álló anyag gyenge világánál nem mutatható ki. Modrus-megyének eladományozása Bertalan comes részére aligha hozható összefüggésbe a bizánci határvédelmi rendszerrel. Az eset egyedül áll, az oklevél hitelességéhez pedig különben is szó fér.

Deér József (Szeged).

Kelemen Ernő: A szepesi szászok büntető igazságszolgáltatása. (A miskolci ág. hitv. ev. jogakadémia szemináriumainak értekezései. 6. sz.) Miskolc, 1931. 8° 103 l. K. forrásai: a Zipser Willkür, néhány kiadott oklevélgyűjtemény s a Szepességre vonatkozó gazdag monografikus irodalom büntetőjogi vonatkozású adatai. Az önálló levél-

tári kutatás hiánya legerősebben az *eljárás* ismertetésénél érzik s ennek róható fel, hogy a régi századok büntetőperének lefolyásáról úgyszólván semmit sem tudhatunk meg K. könyvéből. Nemcsak azért, mert fontos eljárásjogi kérdéseket K. egyáltalában nem is érint (a régi perben oly fontos kifogások, védelem, ügyvéd, szóbeliség, írásbeliség stb.), de főképen azért, mert a sovány anyag feldolgozásánál figyelmen kívül hagyja, hogy 600 év történetéről van szó s a legkülönbözőbb időkből való konkrét esetekből általánosít. A XIV. századi Willkürnek egy speciális rendelkezéséből pl. levonja a merész következtetést, hogy „ez az egyetlen eset, amikor a közvédat a szépesi szász igazságszolgáltatásban felfedezhetjük“ (37. l.). Alig hihető, hogy a szászoknál még a XVII—XVIII. században is a sértett képviselte volna a vádat! A középkori perben oly fontos szerepet játszó bizonyítás hiánya ismertetésénél is elfelejti a szerző, hogy a Willkür szabályainak idővel meg kellett változniuk s valószínűnek tartjuk, hogy a formális bizonyítást a szász büntetőperben is idővel az anyagi bizonyítás váltotta fel. Az „igazságszolgáltatás“-on a jogi terminológia ugyan eljárást szokott érteni, K. értekezésének nagyobb részét mégis az *anyagi jogi* kérdéseknek szenteli. Az itt nagy számban felsorolt bűncselekmények és büntetések tanulságos összehasonlítások alapjául szolgálhatnak. Kár, hogy a szerző itt is túlságosan könnyen, rendszerint egy-egy adatból von le általános következtetéseket. („A gyilkos a szépesi szászoknál kegyelmet soha nem kapott. Mégis találunk egyetlen egyedülálló (!) esetet, amikor...” (69. l. s még sok helyen). A füzetből 26 oldalt a Szepesség általános történetének és jogi helyzetének áttekintése, 20 oldalt az értekezés németnyelvű kivonata foglal el.

Meznerics Iván.

Révész Mária: Romulus Amasaeus. Egy bolognai humanista magyar összeköttetései a XVI. század elején. Szeged, 1933. 80 91 l. A Bolognában tanult magyar humanisták csoportja, mely jelentőségben nem marad el a padovai egyetem magyar tanulóitól, eddig nem akadt kutatóra. Most azonban Huszti professzor egyik tanítványa, R. belefogott a kérdés részletekbe menő felkutatásába. Az idősebb Beroaldus, Joannes Baptista Pius, Joannes Garzo, Achilles Bocchius, Romulus Amasaeus befolyása a bolognai magyar növendékekre közvetve kétségtelenül hatással volt a XVI. századi magyar szellemi életre. R. dolgozatából csak egy részt közöl, amely a kevésbé jelentős Romulus Amasaeusról szól, de amelyben a szerző újat nyújt. A XVI. századi olasz humanista sereg derék katonája volt Amasaeus. Hosszú működése folyamán, mint aki a bolognai, padovai, római egyetemeken tanított és végül mint pápai titkár fejezte be életét, bensőbb kapcsolatba jutott több kiváló magyar humanistával, mint: Várdai János, Battyányi Orbán, Matthaeus Fortunatus. R. figyelmen kívül hagyja Amasaeus azon leveleit, melyeket az Magyarországra írt ugyan, de „nem humanistáknak.“ Ezeknek rövidre fogott tárgyalása nem ártott volna a dolgozat szakszerűségének. Annál is inkább, mert egyetemes kulturális határról van szó és olyan művelődési áramlatról, mint a humanizmus, amely szinte átvilágította az életet. A nagy gonddal készített, világos beosztású dolgozatrészletet, helyesen, függelék egészíti ki, melyben R. a humanista egy magyar vonatkozású költeményét és leveleit közli.

Kardos Tibor.

**Lupas, Ion: Documente istorice privitoare la Mosiile Brâncove-
nesti din Transilvania și Oltenia 1654—1823.** (A Brancoveanu-család erdélyi és olténiai birtokaira vonatkozó történelmi okmányok.) Cluj,

1933. Tip. Cartea Romaneasca 8°, 180 l. Az oklevelek, amelyeket L., a kolozsvári egyetem történelem tanára e munkájában kiadott, az oláhországi Brâncoveanu fejedelem-család erdélyi és olténiai birtokvásárlásaira vonatkoznak. L. szerint a földvásárlások az oláh fejedelmek tervszerű terjeszkedését jelentik az erdélyi földön. Az erdélyi föld feletti uralmat, amit Mihály vajda 1600-ban karddal vívott ki, Brâncoveanuék lassú penetrációval akarták megvalósítani. Az okmányanyag legnagyobb része a nagyszebeni Bruckenthal-múzeumból és a budapesti Orsz. Levéltárból ered. A 74 iratból álló gyűjtemény Felsőszombatfalvának elzálogosításáról szóló 1654-ben kelt okmánnyal kezdődik, amelyben I. Rákóczi György özvegye Lorántfi Zsuzsánna a helységet 2500 forintért Preda Vorniknak elzalogosítja. E birtok később a Brâncoveanu-család kezére kerül, amely igyekszik azt szaporítani s VI. Károly császárnál kieszközli az Erdélyben való szabad birtokvásárlást. E birtokok további sorsáról azokból az okmányokból értesülünk, amelyeket a tulajdonosok eladósódása miatt Dobosi Sámuel gazdag erdélyi kereskedő utódai és a Brâncoveanu-család között soká elhuzódó perben nagy számmal adtak ki. 1823-ban Brâncoveanu Gergely fejedelem Felsőszombatfalva és Almásmező birtokokat a brassói görög egyháznak és iskolának hagyományozza s ezzel az oláhországi fejedelmek megválnak erdélyi birtokaiktól. Az összefoglaló bevezetésben L. kiemeli, hogy milyen erős ellenállást fejtettek ki a szászok és magyarok az ellen, hogy területükön románok tulajdont szerezhessenek.

Rónai András.

Kardos Tibor : Zrínyi a költő a XVII. század világában. (A pécsi Erzsébet tudományegyetem olasz intézetének füzetei, 3. sz.) Pécs, 1932. 8°, 26 l. Zrínyi olasz útján nyerte döntő élményét nemzeti és irodalmi feladatáról. A barokk államraion itt a szavojai udvar politikájában és Traiano Boccalini elméleti írásaiban nemzetfelfszabadító gondolattá módosult, a törökellenes buzdítás pedig humanista írói örökség, a Tasso nyomán keletkező hősköltemények szokott anyaga volt. Zrínyi mintái nyomán történeti kommentárt ír a kiváló uralkodóról és époszt a törökkel küzdő hadvezérről; Mátyás, akiről szóló elmélkedéseit K. Zrínyi legjellegzetesebb prózai művének tartja és a szigeti vértanu egyformán a barokk hőseszmény megtestesítői. A költői ösztönző Tassonál sokkal inkább Marino; számos átvétel tanuskodik a *Strage degl'Innocenti* és a *Gerusalemme distrutta* hatásáról, még a sokat vitatott allegorikus cím (Adriai tengernek Syrenája) is megfejthető Marino nyomán. A párhuzamokat K. meggyőzően sorolja fel, csak ott válik bizonytalaná és túlzottan szűkszavúvá, ahol szembekerül a problémával: a Marino-tanítvány Zrínyi stílusa híjával van a tulajdonképeni marinizmusnak. K. magyarázata, hogy Zrínyi a XVII. század mesterkélt irodalmi világában igazi költő, még az ügyes Milton-analógia ellenére is, megoldásnak kissé kevés.

Halász Gábor.

Mohl Adolf : Győregyházmegyei jeles papok. Győr, 1933. 8°. 359 l. (8 szöveg- és 19 önálló képpel.) Győrről M. háza valóságos múzeum, telve van a már nyolcadik évtizedét betöltő nagyerdemű szerzőnek a művészet minden ága iránt tanúsított finom érzéke és érdeklődése jeleivel. Hosszú évtizedek alatt egészen speciális, nagyértékű „Jaurinensia”-gyűjteményt teremtett, amelyben egykorú okmányok, kéziratok földolgozások, ösnyomtatványok, könyvritkaságok találhatók, kiegészítve a legújabb időknek a gyűjteménybe kívánczó darabjaival. Ebben a sajátosan győregyházmegyei, vagy

mondjuk: felsődunántúli történelmi levegőben és környezetben élve, írta meg a szerző legújabb, pompás kiállítású testes kötetét. M. kezdetétől fogva a helytörténeti irodalmat művelte, legnagyobb-részt egyháztörténelmi vonatkozásban, becsületes anyaggyűjtés, kellő módszertani jártasság és olvasottság alapján. Ha mindehhez hozzávesszük huzamos, közvetlen tapasztalatok alapján szerzett helyi ismereteit, amelyeket Tatától az osztrák határig terjedő papi működésével szerzett, akkor előttünk állnak azok a természetes adottságok, amelyek csak nagyon ritka helytörténetírónak saját-ságai. Művében 12 győregyházmegyei papnak életét adja a 17. század-beli Széchenyi György győri püspökön (utóbb esztergomi érseken) kezdve egészen az 1916-ban meghalt — a szerzővel közeli rokon — Mohl Antal győri nagyprépostig, aki a modern lelkipásztori és hit-buzgalmi szellemnek legelső és legérdemesebb magyarországi képviseelői közé tartozik. Az életrajzok között azonban nemcsak főpapokkal találkozunk, hanem „az Egyház napszámosaival“, a plébánosokkal is. Minden életrajz kerek és tökéletes egész, mert úgyszólván vala-mennyibe nagyon szerencsésen beleolvasztotta a változó időknek megfelelő egyháztörténelmi korrajzot. Ezeken a részekben különösen meglátszik a szerzőnek hosszú élete folyamán szerzett tiszteletreméltó olvasottsága s az olvasottaknak teljes asszimilálása. Egy dologban azonban nem érthetünk egyet: M.-nak csaknem minden életrajznál alkalmazott beállításával. A Századok kritikusa nagyon helyesen mutatott rá egy hasonló természetű munka bírálata alkalmából (Századok, 1931. 421.) arra a hibás eljárásra, amelynél fogva a papi egyének jellemzéséből hiányzik az egyénítés, csupa hiba nélkül való „ikonográfiai sablón“ áll előttünk. Szerzőnk esetében is kétségtelenül megtalálhatók ennek az irányzatnak nyomai, bár itt enyhíti az a körülmény, hogy 12 hősét Győregyházmegyének 300 éves multjából s egész papsága köréből választotta ki. Minden egyes életrajzhoz gondosan összeszedte a vonatkozó, kiadott és kiadatlan anyagot s az illetők működési helyének megfelelő plébániai levéltárakat is szorgosan átkutatta. Tudományos szempontból sajnálatraméltó, hogy a jegy-zetek alkalmazásában meglehetősen szűkmarkú s az egyes életrajzok végén nagyobbbrésben csupán általánosságban közli (tehát a szöveghez való rögzítés nélkül) a forrásokat. Széchenyi György születésére vonat-kozólag Bártfai Szabó László után indul, pedig erre nézve újabb és fontos adalékokkal szolgálnak Iványi Bélának és Tóth Lászlónak cikkei (Turul 1927. 76—83. és 1930. 95.). Géfinnek a 185. lapon idézett cikke nem az Egyházmegyei Közlönyben, hanem az Egyházmegyei Lapokban jelent meg. A terminológiában ingadozó: majd alesperest, majd helyettes főesperest ír a vicearchidiaconus fordí-tásaként nála is többször helyesen alkalmazott esperes szó helyett. Legyen szabad néhány helytelenül és hibásan használt helynevet, szót, kifejezést is megemlítenünk: burgenlandi — Burgenland (7. és 110. l. stb.), Montekukoli (12.), Vándorfalva (32.), Vimpassing (u. o.), tridenti zsinat (34.), összes papság (86.), masérozott (87.), abból is kilátszik (93.), az idéztük levélben (133.), ámpir (151.), úgy-ha (246.), asceta (259.), stb. Ezek azonban nagyon is elenyésző semmiségek a szerzőnek korát meghazudtoló kiváló irodalmi telje-sítménye mellett. Minden egyházmegyének nagy szüksége volna egy-egy ily szélesvonalú érdeklődésű, alaposan képzett, sokat olvasott, fáradhatatlanul kutató, kitűnő helyi ismeretekkel rendelkező, erős munkabírású és egészségu Mohl Adolfra!

Vanyó Tihamér (Pannonhalma).

Borbély Andor és Nagy Júlia: Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. (Kl. a Térképészeti Közöny II. kötetéből.) Budapest, 1932. M. kir. Állami Térképészet 8° 66 l., 17 táblával. A XVIII. században Európaszerte megindult katonai térképező munkálatok között korban második, teljesítmény tekintetében azonban első az a nagyszabású vállalkozás, melynek eredménye az osztrák-magyar monarchia első rendszeres topográfiai felvétele lett. De bár az ez alkalommal készült nagy, méretarányú térképlapok s a kiegészítő ország-leírások, természetsszerűleg, úgyszólván minden tudományág szempontjából igen becsesek, ez az anyag mégis sokáig hozzáférhetetlenül, később is alig ismert, kihasználatlanul hevert a Kriegsarchiv őrzetében. Paldus Józsefnek a tárgyra vonatkozó közleményei a világháború alatt s a közvetlenül ez után következő zűrzavaros korszakban méltó visszhang nélkül maradtak s a magyar tudományos élet figyelmé mindössze néhány esztendeje, Eperjessy Kálmán ismertetései nyomán fordult kellő mértékben a Josephinische Aufnahme felé. Eperjessy rámutatott azokra az eredményekre, melyeket különösen a legutóbb előtérbe került helytörténet és településföldrajz e térképektől remélhet. Azóta a Josephinische Aufnahme állandó érdeklődés és kutatás tárgya s az anyag hozzáférhetőbbé tétele is megindult: a Hadilevéltár, illetőleg az Állami Térképészeti Intézet a felvételi szelvényekről másolatokat készített, sőt a szegedi egyetem földrajzi intézete a maga másolati lapjait a bécsi magyar kollégium geográfus-tagjaival színezteti is s így az eredetivel mindenben megegyező reprodukciókat nyer. Az előttünk fekvő könyv szerzői, kik e munkában két-két évig résztvettek, megfelelő alkalmat találtak arra, hogy mind a térkép-anyagot, mind a felmérés történetét tartalmazó haditanácsi iratokat behatóan tanulmányozzák. Dolgozatuk ismerteti a felvétel előzményeit, annak lefolyását, a közreműködött mappörök névsorát, a mérésnél alkalmazott módszert s a térképek jelkulcsát. Közben, természetesen, a szerzők ez anyag felhasználhatóságának szempontjaira is kitérnek, végül pedig, igen helyesen, összeállították s befejezésként közlik a szűkebb értelemben vett Magyarországra, Erdélyre s a Temesi bányaságra vonatkozó felvételi szelvények áttekintőlapjait, melyek segítségével bárki könnyűszerrel tájékozódhatik, hogy valamely terület térkép-lapját a felvétel mely oszlopában és szelvényében találhatja meg s így másolatrendelés esetén mily számokat kell megadnia.

Varga Endre.

Fördös László: A II. József-féle kataszteri földmérés Magyarországon. (A szegedi Alföldkutató Bizottság könyvtára. III. szakosztály közleményei, 11. sz.) Szeged, 1931. 8°. 81 l. — II. József egyik legfontosabb intézkedéséről, a kataszteri földmérés lefolyásáról és eredményeiről nincsenek pontos értesüléseink. Történetírásunk megelégedett annak megállapításával, hogy a térképek és iratok a császár halála után a nemesség dühének áldozatul estek. Újabbban végzett kutatások — köztük a jelen tanulmány alapján is — azonban revízió alá kell vennünk ezt a köztudatba átmert felfogást. A felmérési anyag ugyanis nem semmisült meg országszerte, annak számottevő része ma is rendelkezésre áll. A császárnak a fiziokrata adórendszer megvalósítása céljából volt szüksége pontos kataszteri térképekre és az igazságos adókiivetés alapjául szolgáló adatokra. Ezért rendelte el a katonai felvételek befejezése után az ország kataszteri felmérését, amivel kapcsolatban a káptalanok és konventek hiteleshelyi működésének megszüntetésére, a levéltárak központosítására és egy országos telekkönyvi hivatal, a provinciális

tábla felállítására is gondolt. (V. ö. Herzog József: A magyar provinciális tábla. Károlyi-emlékkönyv. Bp. 1933. 215—238. l.) A kataszteri felmérésre Neu ezredes 750 mérnökkel jött az országba, akik a polgári hatóságokkal karöltve végezték munkájukat. F. a kataszteri földmérést a kecskeméti levéltár iratai alapján ismerteti; megemlékezik a munkálatokat végző szervekről, a földmérés módjáról, a telek jövedelmének megállapításáról. A föld középtérteke és hozamának megállapítása céljából alapos vizsgálat alá került a szántók, rétek, szőlők, erdők állapota, a fanemek és termésmennyiség. E vizsgálat alapján készítette el a bizottság a mai kataszter ősenek tekinthető egyéni birtoklapokat, amelyek igen értékes és idáig fel nem dolgozott XVIII. századi gazdaságtörténeti anyagot tartalmaznak. A termésátlagot 3 évi termésből állapították meg; a földesúri birtok és jobbágytelek hozamát külön-külön számították ki. A tervezett másfél esztendő helyett több mint 4 éven át nagy apparátussal folyó munka befejezetlen maradt. A felmérés és jövedelemmegállapítás után már csak a végleges lezárás hiányzott, midőn a császár halála előtti napon megérkezett a vármegyékhez a helytartótanács rendelete a földmérés abbahagyásáról és a fölösleges személyzet elbocsájtásáról. A felmérési anyag egy részét tényleg megsemmisítették, a többit pedig mint a népszerűtlen és befejezetlen akció emlékét, lassú pusztulásra ítélték. Kecskeméten az 1883-ban még három börtöncellát megtöltő iratokból 1927-re már csak egy szekrényre való maradt. F. tanulmánya jó összefoglalást nyújt a kataszteri földmérésről, de annak tényleges lefolyását és eredményeit nem ismerhetjük meg belőle, mert csak az általános rendelkezések feldolgozására szorítkozott. A Kecskeméten megtalált pátnes más levéltárakban is megvan és teljesen azonos az örökös tartományok földmérési rendeletével. (Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer sistematischen Verbindung. Bécs, 1786—88. VIII. k. 61—170. l.) Nagyobb érdeklődésre tarthat számot szerzőnek a jelen dolgozat kiegészítéseképp „A kataszteri felmérés Kecskeméten” című készülő tanulmánya, amely a felmérés lefolyását az összeíró lapok feldolgozása alapján egy helység területén belül fogja bemutatni. Bár a csonkaországi törvényhatóságokhoz intézett köriratra Zala-megye kivételével nemleges válasz érkezett, mégsem szabad azt gondolnunk, hogy a felmérési anyag csak Kecskeméten maradt meg. F. dolgozatának megjelenése után Föglein Antal kimutatta, hogy az abszolutizmus idején a térképek és iratok számottevő része még rendelkezésre állott. Br. Geringer Károly felhívására mintegy 50 helyről — vármegyékből, városokból, uradalmakból — érkeztek pozitív jelentések. (A „Conscriptio Josefina” sorsa. Levéltári Közlemények, 1931. 112—126. l.) A felmérési iratok további sorsáról nem tudunk; Föglein szerint a pénzügyi hatóságoknak akarták átadni adókievetési munkálatok céljára. Jó részük talán a kecskemétihez hasonlóan a folytonos selejtezésnek esett áldozatul, a többi pedig még a levéltárakban lappang. Ezidőszert Kecskeméten kívül Sopron város, Zala és Baranya megye levéltárában találtak ilyen iratokat és térképeket; a földmérési pátnes és az iratok egy része Makó város levéltárában is megvan. Értékes anyag található a bécsi Finanzarchivban is. (Grundsteuer-Regulierung und Landesvermessungsakten : 18.756 ; továbbá Josefinische Steuer-regulierung : 19.104, 19.105. sz. alatt több fascikulusban.) Valószínűnek látszik, hogy iratok és térképek még több helyről fognak előkerülni,

amelyek lehetővé teszik a földmérés pontosabb megismerését és az annak során gyűjtött gazdag anyagnak az egész országra értékesítő feldolgozását.

Eperjessy Kálmán (Szeged).

Lósy-Schmidt Ede: Chudy József optikai és akusztikai távirója. Budapest, 1932. 8° 23 l. Van a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának egy 15 lapos kis füzet, mely egyetlen megmaradt példánya Chudy József XVIII. századi híres pozsonyi zeneszerző munkájának, aki a külföldi hasonló törekvésekkel egyidőben fedezi fel optikai és akusztikai távjelző rendszerét, mint a mai gyorstávírás őst. L. mutat rá először irodalmunkban ennek a kis füzetnek korszakalkotó értékére és tárja föl azokat az ismeretlen adatokat, mellyel ennek a magyar munkának úttörő jelentősége kétségtelenné válik. Chudy rendszerében a Siemens-féle gyorstávíró gépek első megjelenését ismerjük föl s örömmel látjuk ebben is a magyar ész és magyar gondolat teremő készségének eredetiségét.

Kozocsa Sándor.

Vargha Zoltán: Gróf Vigyázó Sándorné báró Podmaniczky Zsuzsánna (1838—1923) életrajza. Budapest, 1931. A M. Tud. Akadémia kiadása. 8° 223 l. — **U. az: Báró Podmaniczky János (1786—1883) életrajza.** U. o. 1933. 8° 220 l. (A podmanini és aszódi báró Podmaniczky-család története. Szerkeszti Lukinich Imre. I. és II. kötet.) Vigyázó Ferenc gróf, a M. Tud. Akadémia nagy örökhagyója, anyai öröksége jövedelmének harmadát édesanyja: gróf Vigyázó Sándorné és nagyapja: báró Podmaniczky János s általában a Podmaniczky-család emléket megőrkítő „monographicus irodalom támogatására” rendelte. Így, az Akadémiának ebből a kötelezettségéből jöttek létre ezek a munkák, két olyan ember élettörténetéről, akik országos viszonylatban szerepet szinte alig játszottak. Az életrajzírónak tehát az egyéni életkörülményekben kellett volna meglátnia és azokból felszínre hoznia azt, ami időálló, nem esetleges s így közelebb visz bennünket annak a kornak a megértéséhez. Azonban V., aki mindvégig megmarad a rákoskeresztúri Podmaniczky-Vigyázó-levéltár anyagának s egy-két idevágó naplónak szűkös talaján, nem felelt meg e nehéz feladatnak. Különösen Podmaniczky Zsuzsánna életrajzából tűnik ez ki, hiszen belőle csupán egy gyenge idegzetű, beteges, de erős akaratú asszonyt ismerünk meg, aki nagy takarékosággal igyekszik a családi vagyont fenntartani. Szigorúan, félig árván, a világtól elzártan neveltetve s egy szerencsétlen házasság után végre Vigyázó Sándor oldalán megtalálja a boldogságot, de csakhamar ezt is búskomorságra fordítja imádott Sándor fiának korai halála. Ebben foglalhatjuk össze röviden ennek a szomorú, hosszú nyúlt életnek a történetét; csak férje és nagyobbik fia, Ferenc (aki maga is csak „vegetált”), derített rá egy kis fényt. V. könyve nagy részében inkább róluk is beszél, nem a feleségről, illetőleg anyáról, nyilván, mert nincs róla több mondanivalója. Innen van az is, hogy minduntalan patetikus frázisokkal és Vargha Gyula-idézetekkel tűzdeli meg adatait, amelyeket nem tud megrostálni, mert mindent közölni akar s eközben megmosolyogni való aprólékossáig jut el, aminek egypár, nem is a legkirívóbb példája: a jelentéktelen gyermekversikék, a kelengye és az ékszerék felsorolása nem kevesebb, mint 33 lapon s az ugyancsak aprólékos tárgymutató. Nem csoda aztán, ha mindez a tartalom rovására megy. Az olvasót első pillanatra meglepi ugyan a dült betűkkel kiemelt szavak és sorok sokasága, de közelebből megtekintve, hangsúlyozásuk többnyire indokolatlannak bizonyul s így az igazi mondanivaló a jelentéktelenségek egész tengerében vész el.

Már Podmaniczky János életrajzából többet tanulhatunk, nem annyira a szerző jóvoltából — mert nagyrészt itt is kronológikus, világos tagolás nélkül szűkölködő előadásából csak ügyel-bajjal lehet kihámozni a fontosat —, mint inkább a benne rejlő értékes gazdaságtörténelmi adatoknál fogva. Egy érdekes, fáradhatatlan energiájú főúr alakja bontakozik ki előttünk, akinek közel három emberöltőre kiterjedő munkásságán alapszik a Vigyázó-alapítvány.

III. János, a népes Podmaniczky-család idősebb ágának sarja már 20 éves fővel tanujelét adja mezőgazdasági rátermettségének: felismeri a konjunktúra előnyeit s eladósodott földesuraktól birtokokat bérel vagy vesz zálogba. Mire a tulajdonosok észbe kapnak és visszaváltják tőle földjüket, sikeres gazdálkodása láttára a nagy Podmaniczky-család már régen rábízta osztatlan, közös birtokainak kezelését. Nem kis dolog a négy megyében hatfelé szétszórott 50.000 holdat s hetediknek a 23.000 holdas Beleznay-hitbizományt igazgatni, de ő még bérel is hozzá Békés megyében s megbírkózik a családi konkurzusok és osztozkodások kellemetlenségeivel. Tervszerűen fog hozzá a jövedelem fokozásához: 17-szeresre növeli a szántóföld területét, takarmányt termel, Pestre viszi eladni gabonáját s erre a célra itt raktárakat bérel; reggeltől-estig talpon van, maga megy a vásárokra, összevásárolja a sovány marhát s azt felhízalva továbbadja; a juhtenyésztést meghúszszorozza, nemesíti, a gyapjúnak Bécsben keres piacot (ide szállítja a bort is), a tiszaföldvári ménest országos híre emeli. Örökké tervezget, maga vezeti a számadást, mérleget készít, minden energiáját a család szolgálatába állítja s közszereplésre már nem jut ideje. De a jövedelmek fokozása csak egy darabig sikerül: a termények ára lezuhan s a családtagok 1839-ben kimondják a birtokok felosztását, ami hosszas huzavonával jár. Közben a nőág részéről perek egész lavínája indul meg s ezeket csak nagy áldozatok árán sikerül elsimítani. A váltótörvény behozatala után öccsei sorra tönkremennek s ő, hogy a családi vagyont megmentse, zálogba veszi vagy árverésen megvásárolja földjeiket nagy, 10%-os kamatozású váltóadósságok árán. De kezd az új idők sodrában idegenül állni maga is makacsodó, halogató természetével: felhalmozott gabonája megdohosodik, ezt sziszik, a gyapjút a moly emészti meg. A régimódi földesúr ő jobbágyaival szemben is: mindig megsegíti őket, takarékmagtárakat állít fel nekik s a maga jószántából elfogadja terheik megváltását; de most a jobbágyfelszabadítás újabb megrázkódtatást jelent. Így aztán fenyegető váltóterhei 1861-ben már másfélmillió forintba rúgnak, s hogy a kátyuból szabaduljon, leányát a pénzügyi téren jártasabb Koppely Frigyes gazdag pesti kereskedőhöz adja feleségül és vagyona nagy részét leányaira iratja 150—150.000 forintnyi teher törlesztésének kötelezettségével. Még így is marad jócskán törleszteni valója, de nem nyugszik, amíg teher nyomja vállát. Bár maga egymillió forintba, többre is becsüli vagyonát, takarékos a végsőkéig, foltos ruhában jár, még a falatot is megvonja magától, magára nem, csak az evangélikus egyházra s általában alapítványokra költ, mert ez fényt hoz a család nevére. Makacsul pereskedik, örökösen levelez, tárgyal a részbirtokosokkal, 90 éves s még mindig földet vesz és bérel, elvállalja polgárok pesti házgondnokságát, személyesen ügyel fel a gazdaságra, szüretkor egy hónapot a szőlőben tölt és „dolgozik, mint egy napszámos”. Jellegzetes, a multból visszamaradt példája annak, hogyan áldozza fel az egyes minden energiáját a közösség érdekében, akkor is, amikor ez a valóságban nincs meg többé s egy

pusztá névvé zsugorodik össze, hogyan ég el érte szünni nem akaró lobogással. Tragikus az ő küzdelme azért is, mert a régi fegyverekkel nem tud megállni a megváltozott világban. Példájából megláthatjuk s kifejthette volna V. is, hogy, ha a birtokos arisztokrácia elég erős volt arra, hogy a századeleji infláció viharaiiban megállja a sarat, hogyan leselkedett rá egymásután a dekonjunktúra, a váltó s az úrbéri váltság, hogy leterítse. Mindezt a meglátást, mint általában a logikus felépítést hiába keressük V. munkájában, hiányzik ehhez nála a megfelelő történelmi felkészültség is. Ilyen fogyatkozások láttára önkéntelenül támad az a kívánság, hogy a sorozat megígért további kötetei, Berzeviczy Albert előszavának értelmében, a kegyelet kötelességén túl vessenek jobban számot a magyar történetírás szükségleteivel.

Wellmann Imre.

Tanulmányok Budapest multjából I. (Budapest Székesfőváros Várostörténeti Monográfiái.) Budapest, 1932. Székesfőváros kiadása 8° 146. l. „Egy kicsi, egyszerű városokból hatalmas központtá összeforró egység természetesen elsősorban a jövőt láthatta maga előtt, különösen mikor a mult emlékekben sivár, eseményekben szomorú, alkotásokban szegény volt.“ Ez a mondat, melyet az előttünk fekvő szép kötet előszavából szakítottunk ki, tömören megmagyarázza, hogy ez a monografi sorozat miért váratott magára ily sokáig, de egyszersmind találóan jellemzi a háborút megelőző békeévek gondolkodását is, mely a jelen csillogása mellett a multat sivárnak, szegénynek vélte s túlzott restelkedésében nemhogy kereste volna e multat, hanem a fejlődés és a fejlesztés jelszavának őrve alatt erőszakos pusztulásra ítélte még azt is, amit a századok viszontagságai megkíméltek. Hogy ez a szemlélet hamis, hogy ez a gondolkodás helytelen volt, arra éppen ennek a kötetnek gazdag és érdekes tartalma a csattanó bizonyosság s ha az előző felelősségteljes állású írója, Budapest polgármestere némi melancholikus tartózkodással utal is a folytatásra, szeretnők hinni, hogy ez csak a konzulok kötelessége s velünk együtt ő maga is a gyors, erővel és eredményekkel teljes folytatását látja a várva-várt kezdetnek. A kötet nyolc tanulmányt foglal magában. Gárdonyi Albert ökonomikus szerkesztése egyenlő teret juttatott mind a budai, mind a pesti oldalnak s a tanulmányok sorrendben felváltva foglalkoznak a két város, illetőleg városrész problémáival. A szerkesztő maga a ferencvárosi pusztatemplom helyét állapítja meg szorgos és pontos levéltári munka alapján. Kimutatja, hogy e templom a mai Boráros-tér déli oldalán állott s a város topográfiájának egyéb sajátágaiból, valamint az okleveles anyagból vett bizonyítások révén megállapítja, hogy a templom XIII. századi eredetű s a török hódoltság alatt elpusztult Szentfalva nevű község egyháza volt. E falu fekvéséről már különböző helyes és helytelen feltevések forogtak az irodalomban, Gárdonyi fejtegetései kétséget kizáró módon határozzák meg fekvésének a helyét, értékes és biztos adalékkal szolgálván fővárosunk helytörténetéhez. A két legigényesebb cikk a főváros legigényesebb történeti, illetőleg művészettörténeti problémájával, a királyi várpalota históriájával foglalkozik. Bánrévy György a palota újjáépítésének kezdeti, III. Károly idejébeli korszakára derít fényt. Aprólékos, hangszorgalommal összeillesztett adatokból rajzolja meg a palota újjáépítése körüli eseményeket. Kissé fárasztó, de tanulságos előadásában érdekes koreképpé kerekedik előttünk az a harc, mely a katonai parancsnokság, illetőleg annak személyes megtestesítői és a kamara között fejlődik az építkezés feletti telj-

hatalomért, amit kísér a két faktor által foglalkoztatott két építőművészre, Höblingre és Pratira vonatkozó számos új adalék, végül, de nem utolsósorban, néhány fontos izlés- és stílustörténeti jelenségnek a megrögzítése. Bánrévy dolgozata, ha lényegében nem is ad egészen újat, ha nem is mond ellent az eddigi kutatók, Schoen és Kaposy eredményeinek, számos új s fontos részlet pontos és megbízható megvilágításával nagyban hozzájárult ahhoz, hogy fővárosunk e kiváló műemlékének története végre maradék nélkül megírható legyen. Mind eredményeiben, mind módszerében egészen kiváló dolgozat Horváth Henriké. Egy eddig egészen ismeretlen XVII. századi festővel ismertet meg, aki a Fővárosi Múzeum birtokába jutott képén Lotharingiai Károlynak Buda visszavívása után tartott diadalmenetét festette meg, 1694-ben. Horváth e képnek a kapcsán számos értékes megállapítást tesz egyfelől a régi királyi palota exterieurjére s az egész Vár topográfiájára vonatkozóan, megállapítva azt is, hogy a festő kétségtelenül autopszia alapján dolgozott, másfelől pedig a művész genetikáját kutatja ki a XVII század művészeti emlékanyagában olyan apparátussal s egyben oly szigorú logikával, hogy módszere példaképpen állhat az újabb irodalomban. Bierbauer Virgil a XIX. század első felének építőmestereit kutatta fel, részben már a teljes elfeledettség sötétjéből. Összeállítja e mesterek névjegyzékét, munkáiknak lajstromát s derekas munkáját bekoronázta egy szemléltető térkép szerkesztésével, mely az épületek topográfiai elrendeződését mutatja meg. Garády Sándor Mátyás király budanyéki kastélyáról nyújt előleges tájékoztatást. Kétségtelen, hogy ez az ásatás az utóbbi évek legnagyobb eredménye volt a hazai renaissance kutatása terén s a felfedezőtől mihamarabb egy teljes, főképpen képanyaggal ellátott publikációt is remélünk. Rokken Ferenc a Hild József építette Angol Királynő szállóépület és a vele kapcsolatos első dunaparti sétátér, Kovács Lajos pedig a budai úgynevezett Három nyul kaszárnya épülettömegének a történetét írta meg, míg Nagy Lajos budai és pesti játékkártyafestőkről értekezik. Az egész kötet némileg a művészettörténet jegyében fogant. Ez helyes is, mivel a meglevő emlékek foglalkoztatják leginkább a közönség érdeklődését. Remélhető azonban, hogy a várt folytatásban fokozott teret fognak nyerni a gazdaság-, társadalom-, a specifikusan helytörténetirásnak egyéb közlései is.

Kampis Antal.

Benyovszky, Karl: Malerische Winkel und Höfe aus dem alten Pressburg. Felvételek : J. Hofer. Bratislava-Pressburg, 1932. Siegm. Steiner Verlagsbuchhandlung. 80, 39 l., 40 kép. — Régi városképeink ismertetésével foglalkozó munkáinkon majdnem mindig bizonyos elégikus hangulat ömlik el, amikor az emlékek lassú elmúlását, vagy erőszakos megsemmisítését tárgyalják. E végzettszerűnek ható elmúlás gondolata szinte defetistává teszi az olvasót és tudat alatt lelkébe csempészi azt a gondolatot, hogy ez az idő kíméletlen logikájának a következménye, nincs ellene mentség, minden mentő kísérlet hasztalan. A háború után hirtelen nagy arányokban fellendült városépítészetnek nagy szerepe van a természetes műérzésű közvélemény ösztönös történelmi érzékének eltompulásában. Az amerikanizmus, amely a modern civilizáció mohó alkotásvágyával benyomult Európa történelmi patinájú városaiba is, talán legérzékenyebb károkat azokban a kisebb vidéki városokban okozott, ahol a hirtelen fejlődés a szegényebb gazdasági erők miatt nem eredményezte külön városrészek, modern lakótelepek létesítését, hanem a régi keretek fel-

használásával szükséges elkerülhetetlenné tette az elavult és ma már kicsinyes központi részek elpusztítását vagy átépítését. A bajt legtöbbször csak betetőzte a végrehajtás kiméletlen, történelmi érzéket nélkülöző és tisztán technikai szempontokat tekintetbe vevő mérnöki munkája, amely gyakran szükség nélkül is pusztított, bizonyos újkeletű, egyelőre dogmaként elismert modern esztétikai elvek érdekében. Még érezhetőbbé vált ez az ellentét ott, ahol a beáramló új szellemnek új politikai uralom nyitott utat, amely idegen kultúrájánál fogva nem érthette meg a régit, de egyenesen érdeke is volt, hogy az ősi színek átfestésével az uralomváltozást ilyen külsőségekre alkalmazott pszichológiai eszközökkel is belerögzítse a polgárok köztudatába. Mindenesetre szükséges, hogy e történelmietlen városfejlesztő módszerrel szemben meginduljon az ellenállás. Ebben nem a legutolsó szerep jut a publicisztikának, amely hivatott lenne a közvélemény támogatását megnyerni. Ha azonban pusztán romantikus táj- és tárgyleírásokkal akarná ezt a feladatát teljesíteni, csak még inkább megerősítené a lelkekben a kérlelheteretlen elmúlás lírizmusát és pozitív megmozdulásra nem igen tudna hangolni. Az eredményes ellenállás csak szervezett munka és alapos elgondolás keretében lehetséges, amely a megoldás pozitívumaira is rámutat és igazolja a régi emlékek megmenthetőségét. A fotóriporter munkája csak anyaggyűjtés lehet, helytörténeti, várostörténeti, műtörténeti feldolgozás nem várható tőle. Kétségtelen azonban, hogy az ő nélkülözhetetlen munkájának is bizonyos rendszer szerint, a felhasználás szempontjából tervszerűen megállapított irányelvek alapján kell végbemennie. Az ötletszerű anyaggyűjtés csupán érdekes fényképgyűjtemény fog maradni, jelentős történelmi érték nélkül. B. munkája Pozsony eldugott kuckóit, érdekes épületeit és udvarait hozza napvilágra. A gyűjtemény nem törekszik teljességre, és nem is akar kimerítő, műtörténeti anyagot szolgáltatni. A jól sikerült, festői beállítású fotográfiák csak közkinccsé akarják tenni a város területén elszórt, szűk utcákba, keskeny udvarokba szorult régi emlékek romantikáját, melyek előbb vagy utóbb a csákány hegyére kerül. Az ősi falakon belül épült, apáról-fiúra öröklődő családi házak, gazdag kereskedők, iparosok telepei, a Mária Terézia korától kezdve leteleplülő nemesek kúriái és a külvárosi szőlőművesek kis családi tanyái valóban sok megörökítésre érdemest rejtegetnek. Kíváncsols volna azonban, hogy a további gyűjtőmunka ne akadjon fenn, hanem egységes elgondolás keretében helyezkedjék, hogy a régi emlékek helytörténeti, városkép- és fejlődéstörténeti, néprajzi és műtörténeti szempontból is feldolgozhatók legyenek. A közönség érdeklődését már eddig is sikerült felkelteni s ez máris nagy eredménynek tekinthető.

Pozsonyi-Filtsch Zoltán (Szeged).

Hodinka Antal: A pécsi egyetemről és Pécs város multjáról. Rectori megnyitó beszéd. Pécs, 1933. 8°, 37 l. — Négy egykorú jelentés az 1704-i pécsi ráé dúlásról. A Magyar. Tört. Társulat 1932. dec. 4-i pécsi kirándulása alkalmából közrebocsátja. **Hodinka Antal** Pécs, 1932. 8°, 59 l. H. rectori beszéde első felében azt a már többektől felvetett problémát igyekszik megoldani, hogy miért éppen Pécsre esett Nagy Lajos választása az első magyar egyetem elhelyezésénél. Szerinte akkor Pécs a legkiválóbb volt az összes magyar városok között: e tételének bizonyítására H. igen nyomatékos érveket sorol fel. Munkája további részében a városnak a Mátyás utáni időkben, majd a török hódoltság alatt történt lehanyaglását tárgyalja egészen Buda visszafoglalásáig. H. a város fénykorát, majd hanyatlását

ilyen beszédeknel rendszeren szokatlanul nagy forrásanyag alapján mutatja be és előadásmódja azáltal, hogy a város történetét beleilleszti a kor egyetemes magyar történetébe, igen szemléltető és eredményei meggyőzők. Pécs város történetének röviden összefoglalt, amellel tudományosan megalapozott vázlatát kapjuk H. értekezésében. Eppen ezért csak sajnáljuk, hogy nem ad a munkához apparatus criticust, nem sorolja fel forrásait. Mintegy e fenti munka folytatása a másik füzet. Hú képét kapjuk e jelentésekből annak a szörnyű pusztításnak, amellyel a rácok mindjárt a török kiverése után a még megmaradt kevésszámú lakosságnak is nagyrészt kiirtották. A négy jelentés közül a legértékesebb most látott először napvilágot, a többi három ugyan már megjelent Koller ismeretes nagy munkájában, de ezek leközlése is hasznos volt, mert Koller műve ma már meglehetősen ritka. A latin- és németnyelvű jelentéseket az eredetit meg nem értő olvasó a jelentések után között sikerült magyar fordításban olvashatja.

Ila Bálint.

Grabmann, Martin: Die Geschichte der katholischen Theologie seit dem Ausgang der Väterzeit. Freiburg, 1932, Herder, 8° XIII + 386 l. A nagynevű dogmatikus, Scheeben, dogmatikai kézikönyvében biztos kézzel megrajzolta már a teológia-történet alapvonalaait. Munkájának megjelenése óta azonban jelentős haladást tett a teológia-történeti kutatás. A kéziratoss anyag feldolgozása nyomán gazdagabb és színesebb lett a középkori teológia multja, élesebb megvilágításba került a középkori misztika. Ugyanígy az újkor teológiájára vonatkozólag is bővültek ismereteink. Az anyag megnövekedése és az elért eredmények kívánatosá tették az újabb feldolgozást. Erre vállalkozott a jelen munka. A kutatások eredményeinek felhasználásával s azon az alapon, melyet Scheeben vetett, építi fel s foglalja össze G. a katolikus teológia külső történetét és belső fejlődését. A szerző a teológia-történetet, mint az egyházi és szellemi élet megnyilatkozását fogja fel s nyújt fejlődéséről egységes képet. A különböző teológiai iskolákról és irányokról, a teológiai gondolkodás és munka nagy mestereiről rövid, de világos jellemzést ad, utal néhány szóval jelentőségükre s irányítást ad értékelésükre és munkáik felhasználására. Nagy anyagot dolgoz fel, de nem lexikont kapunk, hanem széles keretek közé illesztett alapos és rendszeres feldolgozást. Végigvezet bennünket a teológia fejlődéstörténetén a középkor elejétől a XX. század kezdetéig. A harmadik fejezetben ismerteti a magyar katolikus teológia történetét is Pázmány Pétertől Prohászkaig. Értékelésében biztos és határozott. Felsorolása nem teljes, de nem is lehet az, mert nem állott rendelkezésére irodalmi feldolgozás. A munka értékét emeli, hogy a szerző a bevezetésben felsorolja a forrásokat és az általános teológiai irodalmat, a könyv végén pedig fejezetek szerint összeállítja a részletes szakirodalmat.

Nyers Lajos (Kecskemét).

Cs. Sebestyén Károly: Rejtélyes csontok népvándorláskori sírokból. (Magyar és német nyelven.) A Szeged Városi Múzeum Kiadványai. I. Szeged, 1931. 8° 45 l. A népvándorláskori sírokból gyakran kerültek elő csonttárgyak, faragással díszítettek vagy dísztelenek. S. dolgozatában csak az utóbbiakkal foglalkozik. A régi és újabb ásatások eredményeiből megállapítja, hogy ezek a lemezek a sírokban három csoportban fekszenek, távol egymástól, a váz egyik oldala mentén; húrral fára voltak erősítve, szerinte az íj fájára, annak végein, a húrt tartó részekben és a középső, kilövő részén. Ez az ú. n. összetett-reflex íj, amely több helyen szerepel az ázsiai szkita és őtörök-mongol ábrázolásokon. S. azonban etnográfiai alapon állva

Luschan eredményei nyomán keresi ijaink analógiáit. Bár Minajeva és Rykov orosznyelvű dolgozataikban már előtte felismerték, hogy e csontlapok az ijón nyertek alkalmazást, ez a körülmény nem csökkenti S. érdemeit, mivel ő az említett cikkeket nem olvasta. S. vizsgálata új szempontokat hozott a régészeti kutatásba és így sikerült a már régóta keresett hún emlékanyagot megtalálni. S. úgy vélte, hogy csak avar és honfoglaló magyar sírokból kerültek elő ilyen íjak; azonban az oroszországi leletek szerint a hunnok hozták azokat magukkal. Az új fegyver az európai hadászatban nagy feltűnést keltett, a római sereg is átvette és annyira elterjedt, hogy még az angliai erődök ásataseinál is akadnak maradványaira. **Horváth Tibor.**

Beševliev, V. : Zu der Inschrift des Reiterreliefs von Madara. Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 9. (1932.) 1—35. — A madarai híres relief görög felirataira újabban tudvalevőleg Fehér Géza irányította rá a figyelmet s ő igyekezett azok értelmét is megfejteni (lásd Századok, 1931. 78—82., 1932. 363—364.). B. e dolgozatában, amely bolgár nyelven a bolgár történeti társaság Известия-jában (11—12. [1931—32] 1—32.) is megjelent, alapos revízió alá veszi Fehér eredményeit. Minthogy Fehér másolatát nem tartotta kielégítő alpnak a további kutatásokra, ellenőrzésként felhasználta Škorpiľ ama másolatát is, melyet az Fehértől függetlenül, 1924-ben újból elkészített s B. dolgozatával csaknem egyidőben a Byzantinoslavica-ban közzé is tett (IV [1932.] 117—128.). B. vizsgálódásai alapján megállapítja, hogy Fehér kiegészítései és magyarázatai — melyek methodikai szempontból is kifogás alá esnek — néhány kevés hely kivételével egészében és részleteiben nem helyesek. B., aki csak arra szorítkozik, ami igazán elolvasható és értelmezhető, arra az eredményre jut, hogy a reliefen három, tartalmi és epigrafikai szempontból különböző felirat vehető ki. Az első két részből áll s Tervel kán (Zlatarski szerint : 702—718/9.) vagy közvetlen utóda korából való, a második Κουπεύσις = Κοπεύσιος kánról (Zlatarski szerint : 740—756.) szól, a harmadik Omurtag (814—831) vagy közvetlen utóda korából való. Ha azonban az első felirat Tervel korából való, akkor a dombormű nem ábrázolhatja Krumot. B. vizsgálódásai, melyek mindenütt az epigrafikai és nyelvi kutatás szilárd talaján mozognak, jelentős új eredményekre vezettek s mindenesetre fordulópontot jelentenek a rejtélyes relief feliratainak megfejtése terén. **Moravesik Gyula.**

Górka, Olgierd : Kronika Czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego (1457—1499). (Nagy István moldvai vajda korának krónikája). Polska Akademia Umiejętności. Kraków, 1931. 8°, 118 l. A krónikát G. müncheni kutatásai közben a Staatsbibliothek egyik kéziratában találta meg és jegyzetekkel, valamint terjedelmes bevezető tanulmánnyal ellátva adta ki. A kézirat Schedelnek, Nürnberg fizikusának, a nagy világkrónika szerzőjének gyorsan és hanyagul készített másolata és könyvtárával együtt 1552-ben Hans Fugger tulajdonába, majd V. Albert bajor herceg révén a müncheni Hofbibliothekbe került. G. szerint Schedel azt a kéziratot, amelyről másolatát készítette, attól a követségtől kaphatta meg, amelyet a súlyos paralysisben levő István vajda 1501-ben Nürnbergbe orvosért és orvoságért küldött, amikor is a város Klingensporn János orvost rendelte Moldvába. Ez a feltevés annál valószínűbb, mert Schedel a távoli Kelet nagyon érdekelte; Liber Chronicarum-jának bevezetésében is sajnálkozva vallotta be, hogy művében a moldvai részek a források hiányossága és elégtelensége miatt homályosak maradtak, egyébként pedig tudományos céljaira mindent szorgalmasan lemásolt. A króni-

kából vett belső bizonyítékok alapján megállapítja G., hogy a krónika szerzője erdélyi származású szász, tagja a szucsava- és szeretkörnyéki németseggnek, érti a latin nyelvet, mindamellett nem egyházi férfiú, ismeri kora haditechnikáját, politikai pártállás szempontjából István moldvai vajdának hive, szimpatizál a lengyelekkel, de ellenséges érzelmű a magyarokkal szemben. A belső és külső bizonyítékok alapján azután a krónika szerzőjét Hermann bialogródi (Weissenburg, Cetatea Alba, Akkerman, Moncastrum) várnagy személyében találja meg, aki 1480—1499-ig mint a moldvai vajda udvarnagya elég nagy szerepet játszott. Román szempontból azért is értékes a krónika, mert a diplomáciai emlékektől és a másodrendű forrásértékű „Von Drakule Wajda Tyranne“-tól eltekintve, ez a román történetírásnak eddig legrégebb emléke. Továbbá a szerző maga is részt vett azon eseményekben, amelyeket leírt. Emeli a krónika forrásértékét az is, hogy sem a XVI. század közepén élő Urechi Gergely, sem a későbbi román kompilátorok nem ismerték. Velők szemben több ismeretlen adatot tartalmaz és a román történetírás több vitás kérdésének értékeléséhez új szempontokat nyújt. A magyar történetírás is több adatot találhat benne. Megemlékezik arról, hogy István vajda 1461 június 5-én a székelyekre tör, kirabolja őket, sokat megöl és fogságba visz. Sokkal fontosabb az a tudósítás, amely Mátyás királynak István vajda elleni, 1467-i háborújáról szól. Az ezen háborúról szóló megemlékezések (Dlugosz, Thuróczi, Budai Krónika, Bonfini, Ranzanus, Carbo, Cromer, Marino Sanuto stb.) eltérnek és ellentétes adatokat tartalmaznak. Egyes adatok szerint Mátyás király győzött, mások szerint István vajda. Az eltérések magyarázatát megadja e krónika: „An dem 14 tag Decembris an eynem montag auff den dinstag in der nacht, do fyl Stephan voyvoda myt seynem volck auf dy Unger und der schlug yr ser vil, welcher gebeyn noch heyteß tages lygen und ewyg lygen werden. Do wurde auch Mattyass der kung geschossen myt zweyen pfeylen etc“. (95. l.) Mivel István vajdának az volt a szokása, hogy minden eredménye után azonnal szétküldte az érdekelt udvarokba futárjait, sok krónika szól Mátyás vereségéről. Hermann azonban később a következőket írja: „An dem 15 tag Decembris, an eynem mytwoch do zu strewet sych des Stephan voyvodess volck. Also das dye Unger auch yr vil der schlugen; und der her kam auch selbst dar von gerytten mit zweyen buben, und kam in die hend seynner feynd; do kaufft sych Stephan voyvoda auss“ (95. l.). Lejjebb: „... konigk Mathyas ... zoge myt kleynem gewynne aus dem land.“ (96. l.) Ez az első és egyetlen forrásadat, mely István vajda környezetéből veszteségéről számol be. Így tehát végérvényesen eldőnti a magyar és román történetírásnak azt az eddig nyílt kérdését, hogy Mátyás király és István vajda háborújában ki győzött. A december 14-éről 15-ére virradó éjjel ugyan István vajda, de 16-án Mátyás király mégis „kis győzelemmel vonult ki az országból“. Bizonyára ez az utolsó megállapítás felel meg Mátyás hadivállalata helyes értékelésének. De tisztázza a krónika az 1473—75 közötti oláhországi belső harcok kérdését is, amely eddig szerfelett zavaros volt. Világos leírásával szemben tovább nem tartható fenn az a hipotézis, amely a beszercei krónikán és több dátumnélküli oklevélen épült fel. 1474-ben a trónért egy részről István vajda, szövetségesei és Lajota Besserába, más részről a magyarok küzdöttek, kik István vajda ellenfelét, ifjabb Besserábát, másként Csepelust segítették. Ez volt az, aki 1474 végén a törökökhöz pártolt át, tehát nem az öreg Lajota Besserába, akivel a román történetírás sokszor összekeveri.

Bottló Béla.

Delattre, S.: Guillaume Farel, Réformateur de la Suisse romande, du pays de Montbéliard et de Gap. A szerző kiadása, Privas (Ardèche), 1931. 8° 266 l. Szerény igényű, népszerű hangű, az egyházi nevelés szolgálatában álló élettrajza a dauphinéi eredetű, de hosszú élete javát a mai francia Svájcban töltött reformátornak. Farel körülbelül az a reformátori típus, ami a magyarok közt Sztárai Mihály: az életet minduntalan kockára vető szilaj megrohanások embere, a nyugtalan missziós hév megszállottja, aki valami leküzdhetetlen parancsszónak engedelmeskedve örökösen jár-kél meggyőződése fáklyájával s hol itt, hol ott gyújtja és robbantja vele föl a régi vallás és egyház világát, kíméletlen rombolások közben és után építgetve az újat, míg megint máshová nem szólítja lelkének tüzes ösztökéje. Élete utolsó negyedszázadában neuchâteli pásztor, de még e viszonylag nyugalmasabb állapotában is gyakran tesz közvetlen életveszedelemmel járó reformátori utakat közelbe és távolba: a csúf, vereshajú és szakállú, rettenetes orrú kancsal kis ember még vénkorában is ellenállhatatlan befolyással tudott lenni egyénekre és tömegekre; hatalmas hangja, szikrázó szeme, sugalmas előadása és alkut nem ismerő meggyőződése hamarosan a helyzet urává tette a rettenthetetlent. Világtörténetileg a legnevezetesebb mozzanat az életében az, hogy a genfi reformáció úttörését ő végezte el és egy páratlanul drámai erejű jelenetben ő marasztotta Genfben az ott csak átutazni akaró, tudós rejtekbe elhúzódni készülő ifjú Kálvint, akinek kivételes szellemi erejét a kevéssel azelőtt megjelent Institutióból felismerte s akihez azután — noha kerek húsz esztendővel volt vénebb nála — mindvégig csodáló tisztelettel, hűséggel és szolgálatkészséggel ragaszkodott. Ez ennek az érdes, robbanó jellemnek, ennek a nagy képrombolónak és ádáz evangélistának emberileg legszebb, legmeghatóbb vonása; történeti jelentőség szempontjából pedig méltán sorozható azok közé, akik legtöbbet harcoltak és szenvedtek Svájc protestáns kultúrája alapvetéséért. D.-nak van érzéke a drámai előadáshoz, amelyet ennek a ritka mozgalmasságú életnek ábrázolása valóban megkövetel. Viszont prédikátori stílusa nagyon sokszor kellemetlenül tolakszik az olvasó és a tárgy közé. Becsületesen maga bevallja — ami különben e nélkül is meglátszanék — hogy csak másod-harmadrendű forrásokból dolgozott; de, sajnos, ezek közül is mellőzte a mellőzhetetlent: E. Doumergue nagy Kálvin-monográfiáját, amely nélkül pedig ma nemcsak Kálvinról, de a XVI. század első felének Genfjéről is lehetetlen színvonalasan írni, tehát lehetetlen Farelről is, aki annyira belé volt fonódva Kálvin és Genf életébe. Némi kárpótlást azzal nyújt a szerző, hogy nagyon sokat beszélteti magát Farelt, viszont tudományos apparátusnak nyoma sem lévén művében, hosszú idézeteinek pontossága nem egykönnyen ellenőrizhető. **Révész Imre (Debrecen).**

Sée, Henri: Esquisse d'une histoire économique et sociale de la France. Depuis les origines jusque' à la guerre mondiale. Paris, 1929. Librairie Félix Alcan, 8°. 560 l. S., aki már több, mint negyven esztendeje a francia gazdaságtörténet egyik legfáradhatatlanabb munkása, kutatásai során szűkebb hazájára — Bretagnera — vonatkozólag a monografiák és kisebb tanulmányok egész sorát közölte; érdeklődése azonban kiterjed a nemzeti történet egész területére, ahová a legteljesebb elméleti tudással és finom történeti érzéssel lépve, minden korszak beszédessé válik előtte. Azok közé a ritka francia historikusok közé tartozik, kik a methodika és történetfilozófia kérdéseit, ha német hatásra is, de maradéktalanul végiggondolják. Nézeteit a „Matérialisme historique et interprétation économique

de l'histoire", (Paris, 1927) és „Science et philosophie de l'histoire“ (Paris, 1928) című művekben közölte. Nálánál nagyobb sikerrel kevesen vállalkozhattak volna Franciaország egész gazdaság- és társadalomtörténetének vázolására. Nyolc fejezetre osztott műve a periodizálás sokat vitatott kérdésében a hagyományokat követve, a francia történelem korfelosztásával mindenben megegyezik. Egy-egy korszak bevezetéseképpen röviden összefoglalja a legfontosabb ismertetőjegyeket, mielőtt a földművelés, ipar és kereskedelem történetének részletesebb fejtegetésébe bocsátkoznák. Ahol mód és alkalom kínálkozik, ott rámutat az egyéb nyugati, főleg németalföldi és angol fejlődésre is. Minden egyes kérdésnél felhívja a figyelmet a kutatás számára kínálkozó új problémákra, sürgetve az esetleg hiányzó monografiákat. Számunkra könyvének jelentősége főleg a mezőgazdaság történetéről, a paraszt társadalmi helyzetéről szóló fejezetekben rejlik, melyekből kutatóink ösztönzést és értékes analógiákat nyerhetnek. S. nem akart merőben újat nyújtani, hanem, mint a bevezetésben írja, ismereteink jelen állásának összefoglalását akarta megkísérelni. A könyvet részletes, közel 200 műről megemlékező bibliográfia zárja be.

Ungár László (Pécs).

Boissonade, P.: Colbert. Le triomphe de l'étatisme, la fondation de la suprématie industrielle de la France, la dictature du travail. (1661—1683.) Paris, 1932. Marcel Rivière. 8°, VIII + 392 l. A szerző harminchat év kutatását foglalja össze munkájában. Neve a gazdaságtörténészek és a középkori társadalmi élet jelenségeinek kutatói előtt jól ismert; minden munkája széleskörű átfogása a gazdagsági, társadalmi és szellemi élet tényezőinek. Ez a könyv mindössze huszonkét évet ragad ki, de ezek az idők a francia történet legdicőségesebb korát képviselik. A Colbertre vonatkozó irodalom gazdagsága dacára nagyon sok új problémát világít meg és módszerileg is sok új szemponttal gazdagítja a tudományos történetírást. B. Colbertnek, az embernek lankadatlan lelkesedésével, akadályt nem ismerő szívósságával magyarázza elveinek győzelmét. Az egykorúak, a francia és külföldi közvélemény ellenállása, a konzervatív gazdasági erők hullámai nem riasztották vissza. A XVII. század nagy alkotóinak szelleme élt benne és készítette arra, hogy az állam hatalmát a gazdálkodás és szellemi élet legapróbb jelenségeire is kiterjessze. B. történeti tájékozottsága plasztikusan tudja élénk varázsolni a kor mozgalmait, a munkásságnak, kereskedő rétegnek, iparosoknak eleinte nagy mértékben tanúsított ellenállását, majd későbbi meghajlását az állam irányító és felügyelő hatalma előtt. Ezek a mozgalmak már régebben is ismertek voltak, de B. új adatokkal gazdagítja tudásunkat akkor, amikor először mutat rá a technikai iskolák felállításának, a sajtó állami irányításának, a könyvnyomdászat állami befolyásolásának, különféle szakakadémiák megszervezésének, valamint azoknak és a gazdasági élet összefüggéseinek nagy jelentőségére. S éppen ez B. nagy érdeme, mert ő az első, aki az intellektuális réteg irányító szerepét a gazdálkodásban élesen körülhatárolja. Nem darabokból álló, csupán részleteket élő képet alkotunk magunknak könyve alapján, hanem szintetikus összefonódások, összeolvadások jelennek meg előttünk és mindenütt ott látjuk a szellem elsődleges szerepét, az iskolázottságot. Ez a szintézis B. legnagyobb érdeme. Előnye az is, hogy nem túlozza az alkotó érdemeit. Elismeri, hogy Colbert sokat tanult elődeitől, de aláhúzza, hogy ő volt az első, aki mindent meg is tudott valósítani, amit előtte — már a XVI. században is, de ezt B. elfelejtette megemlíteni — mások csak hangoztattak. Természetes, hogy

könyvének hibái is vannak, de hiszen ez történeti munkáknál elkerülhetetlen. A munkásság iránti előszeretete pl. néha pathetikus megjegyzésekre kényszeríti. Ez nem módszerbeli hiba, csupán temperamentum kérdése. B. francia ember. A legnagyobb francia történétirők sem tudták magukat bizonyos szubjektívizmustól függetleníteni. Nem tudta B. távoltartani magát a francia történétirőknek attól a másik hibájától sem, hogy mindig csak a francia életet nézi és nincs tekintettel a Franciaország körül rajzódó más nemzetek fejlődésére. Egy szóval sem említi pl. a Poroszországban felvetődő, az étatizmust érintő hasonló gondolatokat. Pedig a gazdasági eszmék története hasonlófokú kultúrállamokban megegyező vágányokon halad és haladt a XVII. században is. (V. ö. pl. Targas: Die Entwicklung der Nationalökonomie im alten Polen. 1925.) B. elismerésre méltó munkát nyújtott a közigazgatás fejlődésére, a szellemi élet megszervezésére, a gazdasági életfolyamat hullánzására és a társadalmi mozgalmakra vonatkozólag egyaránt. **Komoróczy György (Krakó).**

Kreševljaković, Hamdija: Dževdet pašina pisma o Bosni iz 1864 godine. Sarajevo, 1932. 8° 39 l. A bosnyák történelem fáradhatatlan kutatója, K. ezzel a Novi Behar c. szarajevói muzulmán folyóirattól különnyomatként kiadott füzetével Bosznia török korszakának utolsó idejére nézve nagyon érdekes adalékokkal gazdagította a horvát történetírást. A janicsárok feloszlata (1826) után Törökország bevezette a nizamot, a sorkatonaságot. Bosznia a szultáni rendeleteknek véres lázadásokkal ellenállt. 1861-ben került Bosznia élére Topal Osman pasa, az utolsó nagy török helytartó, akinek előkészítése után Abdul Aziz szultán Fuad nagyvezír előterjesztésére Dževdet pasát küldte Boszniába a nizam bevezetésére. Dževdet pasa (1822—1895) a XIX. század egyik legkiválóbb török államférfia és írója volt. Ismételt miniszter, a török közoktatásügy reformátora, a polgári törvénykönyv megalkotója, jelentékeny történetíró, nyelvtudós, akit török nyelvtana miatt a török nyelv atyjának neveznek. Dževdet 1863 nyaratól 1864 őszeig tartózkodott Boszniában és feladatát sikerrel oldotta meg. Boszniából Fuad pasának és más barátainak leveleket írt, melyeket két kis török könyvben közzé is tettek. Innen fordított le öt levelet horvatra K., bevezetést és jegyzeteket írva hozzájuk. Dževdet pasa kiküldetése idején is kevesen tudtak Boszniában törökről, úgy hogy a pasa beszédeit mindig tolmácsolni kellett, ma még kevesebben bírják a török nyelvet, így e kiadás nélkül a levelek hozzáférhetetlenek maradtak volna. Dževdet pasa érdeklődéssel vizsgálta a bosnyák viszonyokat és róluk irodalmilag is értékes levelekben számolt be. A bosnyákok iránt nagy rokonszenvet érez és folytonosan kiemeli becsületességüket. Első levelében beszámol az *ašikovanjc*-ről, a bosnyák muzulmán legény udvarlásáról. Az udvarlás néha évekig tart, de ha a fiatalok csak egy ujjal is megérintették egymást, azonnal házasságot kötnek. Második levelében leírja a bosnyák kereskedelmet. A kereskedők soha a bírósághoz nem fordulnak, hanem vita esetén társaik bevonásával intézik el ügyeiket. A kereszteni kereskedők mindenben egyenrangúak a muzulmánokkal. Adósságaikat minden kötelezvény, vagy tanú nélkül is megfizetik. A negyedik levél leírja Szarajevót és néhány más bosnyák helységet. Bosznia — írja — az oszman birodalom szép kertje és Szarajevo e szép kert leggyönyörűbb része. A harmadik és ötödik levél foglalkozik a nizam bevezetésével. Dževdet pasa ügyes diplomatának bizonyult. Az ország előkelőivel 24 napig tanácskozik. Ezek kikötik, hogy a bosnyák nizamot ne lehessen kivinni az országból. Dževdet mindent elfogad.

Bajramkor aztán felöltöztet egy csomó katonát fényes zöld uniformisba, olyanba, amilyenben a szent városok (Mekka és Medina) őrsége jár. A bosnyákok ilyen uniformist követelnek és mikor a pasa figyelmezteti őket az uniformissal járó kötelességekre, megfélekedve kikötéseikről, rögtön vállalják — a szent helyek védelmét! Az eredmény az, hogy a bosnyák ifjúság nagyobb számmal jelentkezik, mint ahogy Sztambulból elrendelték és Bihaćban Dževdet pasa kénytelen több katonát besoroztatni, mint amennyi a területre esik, mert a fel nem vettek lázonganak. Az első bosnyák ezred első zászlóaljának nagy fénnel adják át a szultán zászlaját és mindenki csodálkozik, hogy milyen gyorsan sajátítja el a legénység a katonai fegyelmet. Az ünnepi alkalomra külön bosnyák mars készül, melynek szövegét a franciskánus Fra Martić Grga írja, zenéjét meg Fuad aga szerzi. Ezek a levelek az okkupáció előtti Bosznia viszonyait híven tárják fel. A nagy káosz előtt talán ez volt az utolsó derűs epizód a török tartomány életében.

Bajza József.

Bittner, Ludwig: Österreich-Ungarn und Serbien. (Historische Zeitschrift. 144. (1931). 78—104. l.) — **Lutter János: Az annexiós válság a diplomáciai okmányok tükrében.** (Külügyi Szemle, 1931. 157—174. ll.) — **Angyal Dávid: A boszniai válság története.** (A bécsi magy. tört. intézet évkönyve, I. 343—354, II. 313—354. l.) — **Rothfels, Hans: Studien zur Annexionskrise von 1908/9.** (Historische Zeitschrift, 148. (1932). 320—348. l.) A bécsi közös külügyminisztérium háborús okmányainak közzététele, mint várható volt, a monarchia és Szerbia háborúelőtti viszonyának tanulmányozását emelte a háborús oknyomozás előterébe. Mert a terjedelmes és nagy szakértelemmel összeállított gyűjtemény főértéke éppen abban áll, hogy végre lehetővé teszi azoknak az eseménysorozatoknak aktaszerű nyomonkísérését, melyek végső hatásukban a világháború felidézésére vezettek. Mint e négy tanulmány mutatja, az értékes anyag feldolgozása máris nagy lendületet vett. Bittner értekezése a legáltalánosabb. Szerzője részletek kutatása helyett inkább arra a kérdésre keres feleletet, hogy az előző évek eseményeinek tüzetes ismerete alapján jogosnak és megokoltak mondhatjuk-e a monarchia szerb hadüzenetét? A jogosság bizonyításánál a nagy aktagyűjteményen kívül főleg Roderich Gooss ritka lelkiismeretességgel és utánjárással készült munkájára támaszkodik, mely a német birodalmi gyűlés háborús vizsgáló bizottsága munkálatainak során jelent meg. Ezzel kapcsolatban érdeme szerint megrója a szocialista H. Wendelnek ugyanott megjelent felületes, szerbbarát és sok részében rosszhiszemű könyvét. Lutter és Angyal tanulmánya lényegesen kisebb témát ölel fel: mindketten az annexiós válság történetét dolgozzák fel. Míg azonban Lutter céljának megfelelően csupán vázlatos áttekintését nyújtja az eseményeknek, Angyal részletes képét festi a válság minden lényeges mozzanatainak. Nyugodthangú, szigorúan tárgyilagos és plasztikus előadásának végső eredményét abban szűri le, hogy az annexiós ügyet nem annyira az ellenséges hatalmak magatartása, mint inkább Aehrenthal külügyminiszter sajátos, nagy gesztusokra és váratlan meglepetésekre pályázó diplomáciája mérgecsavartta el. Rothfels derék tanulmánya még kisebb anyagra, csupán az annexió közvetlen előzményeinek és végrehajtásának ismertetésére szorítkozik s főleg Izvolszki kétszínű szerepére igyekszik rávilágítani. Jól dokumentált előadásából kitűnik, hogy a rossz emlékü orosz külügyminiszternek sokkal nagyobb része volt a válság kirobbantásában, mint az akkori és későbbi közvélemény hitte.

Balanyi György.

Tárca.

Extra Hungariam non est vita.

Aligha van még egy mondás Magyarországról, mely a külföldön olyan közismert lenne, mint a versecske :

Extra Hungariam non est vita ;
Si est vita, non est ita.

Számtalan modern latin szólásgyűjteményben megtaláljuk ezt a verset.¹ Tóth Béla visszavezeti a gondolatot — ha nem is ugyanabban a formában — az 1781. évig ; szerinte ekkor jelenik meg először, a pedagógus Losonczy István (1709—1780) Hármaskönyvében.² E könyv 1773-ban jelent meg s számos új kiadást ért meg egészen a Bach-korszakig, amikor mint iskolakönyvet használaton kívül helyezték.³ A szólást magát egyesek már a „magyar glóbusz“ patriotizmusának szimbólumaként tüntették fel.⁴

Hogy ez a nézet nem teljesen helytálló, arra már Tóth maga rámutatott. Ő utalt arra, hogy egy württembergi író, Karl Julius Weber (1767—1832) Demokritosában Lipszére alkalmazza a mondást : Extra Lipsiam non est vita, Si est vita, non est ita.⁵

Aki néhány szemesztert töltött Göttingában, bizonyára ismeri az ottani városháza feliratát : Extra Gottingam non est vita, Si est vita, non est ita. A göttingai városházát a XIV. században építette Brun mester s a XIX. század nyolcvanas éveiben festette ki Hermann Schaper. A felirat az utóbbitól származik, de aligha csalódunk, ha fölteszük, hogy ő viszont egy helyi tradícióra támaszkodott, mely valószínűleg abból az időből származik, amikor Göttinga egyetemi város lett (1734—1737).

Már maga az a tény, hogy a mondás két neves német egyetemmel kapcsolatban kimutatható, valószínűsíti a feltevést, hogy a vers tulajdonképpen diákmondás, melynek eredete esetleg visszanyúlik mélyen a középkorba. Vizsgáljuk meg a második verssor felépítését ; találunk benne egy belső rímet : vita — ita s nyolc

¹ Pl. Herold, L.: Lateinischer Wort- und Gedankenschatz. Hannover, 1887. 88.

² Szájrul szájra. 2. kiad. Budapest, 1901. 70.

³ Magyar irodalmi lexikon. Budapest, 1926. 528.

⁴ Így a régi Bécsért rajongó Emil Löbl „Das verlorene Paradies“ c. könyvében. Bécs, 1924. 198.

⁵ id. mű 71.

szótagot, melyek közül négy hangsúlyos. Nincs itt szó antik értelemben vett versmértékről s a hiatus: si est, nagyon valószínűtlenne is tenné ezt. Viszont a nyolcszótagú négy-hangsúlyos verssor kedvelt ritmikus forma a középkor fénykorában és végén. Csak három egyházi sequentiára kívánok itt utalni, melyek a XIII—XIV. századból származnak s a világirodalom kincsei közé számíthatók:

Lauda Sion Salvatorem	Lauda ducem et pastorem;
Dies irae, dies illa	Solvat saeculum in favilla;
Stabat mater dolorosa	Iuxta crucem lacrimosa.

Hogy feltevésünk helyes nyomokon jár, arra vonatkozólag pozitív bizonyítékot találunk Dietrich von Niem-nek (kb. 1340—1418), a nagy nyugati egyházszakadás német publicistájának egyik levelében.¹ A pápai kancelláriának ez a hivatalnok, aki szenvedélyes reformpárti volt, 1408 május 1-én, Luccában egy sebtében odavetett levelet írt Ruprecht német királynak, aki, mint pfalzi választófejedelem, Heidelbergben élt. Ebben a levelében Dietrich igen éles hangon tetterőhiányt és kötelességmulasztást vet a nyugati kereszténység első fejedelmének szemére, amiért dezignált római császár létére semmiféle törődik az egyház legfőbb védelmezőjének őt megillető szerepével s csupán Heidelbergjére és a Pfalzra gondol. Közben a következőket mondja: „Sed tanta desidia et negligentia, quae redundat in totius christianitatis et reipublicae maximum detrimentum, indirecte in alia vocabula, scilicet in pietatem et misericordiam tibi a rudibus convertuntur; sicque rex piger et negligens pius et misericors appellatur ab illis; de quo tamen tibi, ut aestimo, non est cura, quia *extra Heidelbergam non est vita.*”²

Ezzel már három német egyetemre vonatkozólag kimutattuk, hogy a mondás — az utóbbi esetben, igaz, annak csak első fele — élt velük kapcsolatban; s közöttük van a mai német birodalom legrégibb egyeteme, Heidelberg, melynek alapítási éve 1386. Az első verssor ritmikus kiegyenlítése, redukciója a második sornak megfelelően nyolc szótagra, valószínűvé teszi, hogy annak az egyetemi városnak a neve, melyben a mondás megszületett, két szótagból állott. A legközelebbfekvő, a régi német birodalom legelső egyetemére, az 1348-ban alapított prágai egyetemre gondolni; innen könnyen eljuthatott e mondás Magyarországra, Heidelbergbe — a heidelbergi egyetem első tanárai a prágai egyetemről jöttek át ide³ — s Lipcsébe is, ahol a husziták és a cseh nacionalisták türelmetlensége következtében Prágát elhagyó németek

¹ Legújabb életrajza Hermann Heimpeltől. Münster, 1932.

² Melchior Goldast von Haiminsfeld: *Monarchia Sacri Romani Imperii*. Frankfurt, 1614. 1383.

³ Heilmann Wunnenberger von Worms, Hartlieb von der Mark, Ditmar von Swerte, Conrad von Soltau, Mathäus von Krakau közvetlenül Prágából jöttek.

gyülekeztek s ahol éppen ennek az exodusnak volt köszönhető az egyetemalapítás.¹ Ha feltevésünk helytálló, akkor a mondás eredeti formája a következő volt :

Extra Pragm non est vita, Si est vita, non est ita.

A vándorló diákokkal azután iskoláról-iskolára vándorolt a vers is, hisz természeténél fogva bármely városra lehetett alkalmazni. Hogy legtovább éppen Magyarországon maradt fenn, az valószínűleg annak a körülménynek tulajdonítható, hogy itt a latin hivatalos nyelvként aránytalanul sokáig volt használatban.

Heilig Konrád (Bécs).

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat Báthory István születése négy-százados évfordulója alkalmából és az erre az alkalomra Budapestre érkezett lengyel vendégek tiszteletére 1933. szeptember 16-án d. e. 11 órakor tartott ünnepi ülésének jegyzőkönyve.

A magyar, majd a lengyel himnusz elhangzása után dr. Domanovszky Sándor ügyvezető első alelnök üdvözlő az ülésen megjelent Kormányzó Úr Öföméltóságát, a magyar és a lengyel kormány, a magyar országgyűlés képviselőit, dr. Serédi Jusztinián bíboros hercegprímást, dr. Hlond Ágoston lengyel bíboros érseket és a nagyszámú magyar s lengyel közönséget.

42. Elnök jelenti, hogy dr. Hóman Bálint m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter betegsége miatt nem jelenhetett meg az ülésen. Ezek után elnök az ülést az ünnepség jelentőségét méltató francia nyelvű beszéddel nyitja meg.

43. A lengyelországi vendégek nevében dr. Kętrzyński Szaniszló v. meghatalmazott miniszter, egyetemi ny. r. tanár megköszöni az üdvözlést.

44. Elnök felkérésére Gyalókay Jenő ig. vál. tag bemutatja Szádeczky Kardoss Lajos ig. vál. tag „Báthory István megválasztása lengyel királlyá“ c. értekezését.

45. Elnök felkérésére dr. Divéky Adorján ig. vál. tag „Węrzy w Polsce w epoce Stefana Batorego“ címen lengyel nyelvű előadást tart.

Elnök köszönetet mond az előadásokért.

Több tárgy nem lévén, elnök zárószavaival az ünnepi ülés véget ér.

Kelt mint fent.

Dr. Kosányi Béla titkár, s. k.

Dr. Domanovszky Sándor elnök, s. k.

A Magyar Történelmi Társulat 1933. évi október hó 26-án d. u. 5 órakor tartott felolvasó-, illetve igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak : dr. Domanovszky Sándor ügyvezető első alelnök elnöklete alatt dr. Bartoniek Emma, dr. Fest Aladár, dr. Friedreich Endre, dr. Gárdonyi Albert, Gyalókay Jenő, dr. Hajnal István,

¹ Kaufmann G.: Geschichte der deutschen Universitäten. Stuttgart, 1896. II. 21. Akkor 48 professzor jött Lipcsébe Prágából.

dr. Mályusz Elemér, dr. Miskolczy István, dr. Morvay Győző, Pilch Jenő, dr. B. Szabó László, dr. Szekfű Gyula, dr. Tóth László, dr. Závodszy Levente ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, Balassa Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést és üdvözlí a megjelenteket.

46. Elnök felkérésére dr. Haraszi Emil évd. r. tag felolvassa „A magyar katona a francia művészetben Napoleon és a restauráció idején” című tanulmányát. Elnök köszönetet mond a nagyérdekű előadásért és az ülést öt percre felfüggeszti.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja és a jegyzőkönyv hitelesítésére Gyalóky Jenő és dr. Miskolczy István ig. vál. tagokat kéri fel.

47. Titkár bemutatja a beérkezett tagajánlásokat. Évd. r. tagokul ajánlatnak 1933-tól: dr. Molnár István káplán Kaposvár aj. dr. Lukács Pál, dr. Hoffer Ferenc miniszeri tanácsos, dr. Balla Antal hírlapíró, szerkesztő, Wellmann Imre múzeumi gyakornok Budapest, dr. Pongrácz Kálmán ügyvédjelölt Debrecen, valamennyit ajánlja a főtitkár. — Megválasztatnak.

48. Elnök jelenti, hogy Székesfehérvár szab. kir. város és a „Fehérmegyei és Székesfehérvári Múzeum-Egyesület” felkérték a Társulatot, hogy legközelebbi vidéki felolvasó ülését Székesfehérvárott tartsa. Az igazgatóválasztmány a meghívást köszönettel elfogadja. Elnök jelenti, hogy a székesfehérvári ülésen, amelynek megtartása folyó évi november hónapra tervezetik, dr. Hóman Bálint m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter, elnök fog elnökölni.

49. Elnök jelenti, hogy a „Balassa Bálint Irodalmi és Művészeti Társaság”, valamint az „Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat” a török fölött aratott esztergomi győzelem 250-ik évfordulója alkalmából folyó hó 28-án és 29-én emlékünnepeket rendeznek, amelyekre a Társulatot meghívták. Elnök közli, hogy az esztergomi ünnepeken a főtitkárral együtt, aki a 28-i emlékülésen előadást is fog tartani, a Társulatot képviselni fogják. — Az ig. választmány a bejelentést köszönettel tudomásul veszi.

50. Elnök a „Századok” szerkesztősége nevében javasolja, hogy mivel a folyóirat terjedelmét a Társulat nehéz anyagi helyzete miatt ez időszert nem lehet növelni, viszont igen sok értékes tanulmány és kritika vár régóta közlésre, a Társulat üléseinek jegyzőkönyvei helynyerés céljából az 1934. évtől kezdődően csak kivonatossan közöltessenek a Századokban. — Többek hozzászólása után az igazgatóválasztmány úgy határoz, hogy a jegyzőkönyveknek a folyóiratban való közlése teljesen mellőztessék.

51. Elnök jelenti, hogy az a bizottság, amelyet az igazgatóválasztmány f. évi március 16-i üléséből küldött ki abból a célból, hogy az a külföldi történeti tan- és kézikönyvek Magyarországra vonatkozó közléseinek bírálatánál az erre illetékes szerveket támogassa, dr. Gombos F. Albin elnöklete alatt megkezdte működését. Az igazgatóválasztmány a bejelentést tudomásul veszi, megállapítja azonban, hogy a munka eredményessége érdekében kívánatos volna, ha az említett közlések figyelemmel kísérése és bírálata erősebben központosíthatnák. Felkéri tehát a bizottságot, hogy ezirányban az illetékes helyen tegye meg a szükséges lépéseket.

52. Elnök bemutatja dr. Deér József ig. vál. tag aziránti kérelmét, hogy a Társulat vállalja „Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie” című művének kiadását. Szerző magára

vállalja az összes nyomdai költségeket s az eladandó példányok árából később megállapítandó százalékos részesedést ajánl fel a Társulatnak. Az igazgatóválasztmány az ajánlatot elfogadhatónak találja, s ezért, miként ez a Társulat kiadásában megjelenő munkáknál szokásos, az említett mű megbírlására dr. Bartoniek Emma és dr. Eckhart Ferenc igazgatóválasztmányi tagokat kéri fel.

53. Elnök bemutatja dr. Karafiáth Máriusznak a Magyar Tudományos Akadémiához benyújtott s onnan a Társulathoz továbbított beadványát. Nevezett magyarra lefordította gróf Széchenyi István Blickjét s a fordítás kiadását kéri. Az igazgatóválasztmány, minthogy a Blick a Társulat kiadásában pár év előtt újra közöltetett, s mivel a német nyelv Magyarországon eléggé közérthető, a fordítás kiadására vonatkozó kérelmet nem tartja teljesíthetőnek.

54. Elnök jelenti, hogy dr. Pogrányi-Nagy Félix, néhai Soós Elemér honvédezeredes teljes kézirat- és rajzanyagának felhasználásával s a Műemlékek Országos Bizottságának támogatásával a magyarországi várakról terjedelmes kiadványsorozatot óhajt megindítani, amelyhez erkölcsi támogatáson kívül a Társulat anyagi segítségét is kéri. Az igazgatóválasztmány, minthogy a Társulat a mai súlyos viszonyok között saját kiadványait is csak a legnagyobb nehézségekkel tudja megjelentetni, a kérést nem találja teljesíthetőnek.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla titkár, s. k.   *Dr. Domanovszky Sándor* elnök, s. k.

Hitelesítjük :

Gyalóka Jeno s. k.,   *dr. Miskolczy István* s. k., ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1933. évi november hó 30-án d. u. 5 órakor tartott felolvasó-ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor ügyvezető első alelnök megnyitja az ülést és üdvözlí a megjelenteket.

55. Elnök felkérésére dr. Viszota Gyula évd. rendes tag bemutatja „A Lánchíd eszméjének kialakulása az 1836. évi XXVI. t.-c. keletkezéséig” című tanulmányát.

A nagy érdeklődéssel fogadott előadásért elnök köszönetet mond s több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla titkár, s. k.   *Dr. Domanovszky Sándor* elnök, s. k.

A Magyar Történelmi Társulat 1933. évi december hó 21-én d. u. 5 órakor tartott felolvasó-ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor ügyvezető első alelnök megnyitja az ülést és üdvözlí a megjelenteket.

56. Elnök felkérésére dr. Balla Antal évdíjas rendes tag bemutatja „Lloyd George és a háborús felelősség kérdése” című tanulmányát.

Elnök a nagyérdekű előadásért köszönetet mond s több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla titkár, s. k.   *Dr. Domanovszky Sándor* elnök, s. k.

Kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

	Lap		Lap
<i>Mohl A.</i> : Győregyházmegyei jeles papok. (<i>Ványó T.</i>) ..	108	<i>Cs. Sebestyén K.</i> : Rejtélyes csontok népvándorláskori sírokban. (<i>Horváth T.</i>)	117
<i>Borbély A.</i> — <i>Nagy J.</i> : Magyarország I. katonai felvétele. (<i>Varga E.</i>)	110	<i>Beševliev, V.</i> : Zu der Inschrift d. Reiterreliefs von Madara. (<i>Moravcsik Gy.</i>)	118
<i>Fördös L.</i> : A II. József-féle kataszteri földmérés. (<i>Eperjessy K.</i>)	110	<i>Górka, O.</i> : Kronika Czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego. (<i>Bottló B.</i>)	118
<i>Lósy-Schmidt E.</i> : Chudy József. (<i>Kozocsa S.</i>)	112	<i>Delattre, S.</i> : Guillaume Farel. (<i>Révész I.</i>)	120
<i>Varga Z.</i> : Gr. Vigyázó Sándorné életrajza. (<i>Wellmann I.</i>) ..	112	<i>Sée, H.</i> : Esquisse d'une histoire économique et sociale. (<i>Ungár L.</i>)	120
<i>Varga Z.</i> : Br. Podmaniczky János életrajza. (<i>Wellmann I.</i>) ..	112	<i>Boissonade, P.</i> : Colbert. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	121
<i>Tanulmányok Budapest múltjából. I.</i> (<i>Kampis A.</i>)	114	<i>Kreševljaković, H.</i> : Dževdet pašina pisma o Bosni iz 1864 godine. (<i>Bajza J.</i>)	122
<i>Benyovszky, K.</i> : Malerische Winkel aus dem alten Pressburg. (<i>Pozsonyi-Filtsch Z.</i>) ..	115	<i>Bittner, L.</i> : Österreich-Ungarn und Serbien. (<i>Balanyi Gy.</i>) ..	123
<i>Hodinka A.</i> : A pécsi egyetemről. (<i>Ila B.</i>)	116	<i>Lutter J.</i> : Az annexió válság. (<i>Balanyi Gy.</i>)	123
<i>Hodinka A.</i> : Négy egykorú jelentés az 1704-i rác dúlásról. (<i>Ila B.</i>)	116	<i>Angyal D.</i> : A boszniai válság. (<i>Balanyi Gy.</i>)	123
<i>Grabmann, M.</i> : Geschichte d. kath. Theologie. (<i>Nyers L.</i>) ..	117	<i>Rothfels, H.</i> : Studien zur Annexionskrisis. (<i>Balanyi Gy.</i>) ..	123
Tárca:			
HEILIG KONRÁD : Extra Hungariam non est vita	124		
Hivatalos értesítő	126		

A MAGYARSÁG NÉPRAJZA

megjelenésével új korszaka kezdődött el a magyar népi értékek igazi gondozásának. Zálaga egyszersmind jövő életünknek, mert csak népies kincseink megbecsülésével menthetjük meg azt az erőt, ami alapját képezte multunknak és rendíthetetlen támaszunk lesz a jövőben.

A munka négy hatalmas kötetből áll. Az első kötet már megjelent. Több ezer illusztrációval. — Ára 80 pengő. —

Megrendelhető kedvező részletfizetésre is.

KIR. MAGY. EGYETEMI NYOMDA
BUDAPEST VIII, MŰZEUM-KÖRÚT 6. (GÓLYAVÁR)

KÁROLYI ÁRPÁD EMLÉKKÖNYV

Történetíróink doyenjének nyolcvanadik születésnapja alkalmából Társulatunk elnöke nyújtotta át ezt az Emlékkönyvet, amely Szekfű Gyula tollából méltatást közöl a tudós jubilánsról és azonkívül 35 különböző értékes történeti tanulmányt tartalmaz.

Az 590 lap terjedelmű Emlékkönyvet, amelynek bolti ára 20 P, Társulatunk tagjai a Társulat titkári hivatalában 12 P kedvezményes áron szerezhetik meg.

Értesítjük tagtársainkat és előfizetőinket, hogy

A SZÁZADOK 1933. ÉVI PÓTFÜZETE

az előírányozottnál nagyobb terjedelemben megjelent.

A 173 lap terjedelmű füzet tartalma a következő:

TÓTH ZOLTÁN: A „gladius divinitus ordinatus“. (481—517. l.)

MORAVCSIK GYULA: III. Béla és a bizánci birodalom Mánuel halála után. (518—528. l.)

BOTÁR IMRE: Forgách Ferenc Emlékiratainak kritikája. (529—545. l.)

HARASZTI EMIL: Barokk zene és kuruc nóta. (546—610. l.)

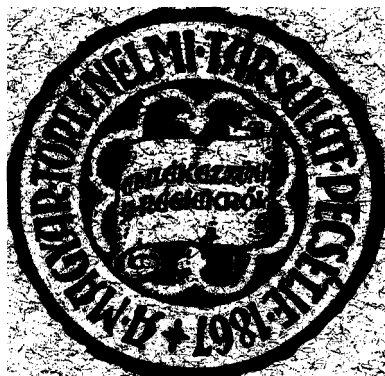
BAKÁCS ISTVÁN: A sómonopólium Magyarországon III. Károly korában. (611—653. l.)

A füzet az 1933. évfolyam kiegészítő része s ára tagoknak 3 P. Bolti ára 4 P 50 f. — Megrendelhető a Társulat titkári hivatalában. (Budapest, I. Vár. Országos Levéltár.)

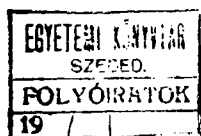
SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELEMÉR

LXVIII. ÉVF. 4—6. SZÁM. 1934. ÁPR.—JÚN.
KIRALYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1934.

Tartalom.

HEILIG KONRÁD: A középleatin filológia feladatai Magyarországon	129
PLEIDELL AMBRUS: A magyar várostörténet első fejezete. (II. közl.)	158
M. CSÁSZÁR EDIT: Újabb színészettörténeti irodalmunk	201

Történeti irodalom.

DRĂGANU, NICOLAE: Români în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii. Ism.: <i>Tamás-Trem Lajos</i>	211
LUBY, ŠTEFAN: Liptovský a turčiansky register z roku 1391. Ism.: <i>Murarik Antal</i>	221
FITZ JÓZSEF: Hess András, a budai ősnymodász. Ism.: <i>Domanovszky Akos</i>	224
LIGETI, PAUL: Der Weg aus dem Chaos. Eine Deutung des Weltgeschehens aus dem Rhythmus der Kunstentwicklung. Ism.: <i>Váczy Péter</i>	227
HAMPE, KARL: Das Hochmittelalter. Geschichte des Abendlandes von 900—1250. Ism.: <i>Deér József</i>	231
MARTIN, ALFRED: Soziologie der Renaissance. Zur Physiognomik und Rhythmik bürgerlicher Kultur. Ism.: <i>Husztli József</i>	233
BRÜCKNER, ALEXANDER: Dzieje kultury polskiej. I—III. Ism.: <i>Komoróczy György</i>	236

Szemle.

	Lap		Lap
Váczy P.: A szimbolikus államszemlélet kora. (<i>Barta J.—Eckhart F.</i>)	239	K. Török M.: A magyar egyházpolitikai harc. (<i>Révész I.</i>) ..	247
Doberdói Breit J.: A magyar nemzet hadtörténelme. (<i>Fekete Nagy A.</i>)	241	Payr S.: Gyurácz Ferenc életrajza. (<i>Varga Z.</i>)	249
Genthon I.: A régi magyar festőművészet. (<i>Mihalik S.</i>)	241	Jakabffy E.: Adatok a román-ság történetéhez. (<i>Asztalos M.</i>)	250
Scheiner, A.: Die Sprache des Teilschreibers G. Dollert. (<i>Pukánszky B.</i>)	243	Domokos P.: A moldvai magyarság. (<i>Vince S.</i>)	250
Szabó D.: A magyarországi úrbérrendezés Mária Terézia korában. (<i>Szabó I.</i>)	244	Seton-Watson, R. W.: Slovensko kedysi a teraz. (<i>Kniezsa I.</i>)	251
Gillemot K.: Gr. Széchenyi Ferenc és bécsi köre. (<i>Hermann E.</i>)	246	Espinass, G.: Les origines du capitalisme. (<i>Ungár L.</i>)	252
		Festschrift Georg Jacob. (<i>Fekete L.</i>)	253
		Hoetzsch, O.: Dokumente zur Weltpolitik der Nachkriegszeit. (<i>Jánossy D.</i>)	255

Ismeretetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok”-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulék-ként kapják. Évi tagsági díj 10 P. Nem tagok 16 P évi előfizetés ellenében

Társulatunk pénztárnokának Balassa Nándor m. kir. belügyminiszeri számvevő-ségi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII, Szentkirályi-utca 28. II. 16.

A középlatin filológia feladatai Magyarországon.

A latin nyelv életében több korszakot különböztethetünk meg. Beszélünk ólatinságról, ez Ennius és a régi feliratoknak a nyelve; beszélünk kései latinságról, amelyet az egyházatyák, Hieronymus, Augustinus, Boethius és Cassiodorus iratai képviselnek. Ismerünk azonban egy újkori latinságot is, amelynek ismerete a XIX. század közepe óta, sajnos, mind kisebb körre szorítkozik. A latinság egy-egy külön fázisa Tacitus ezüst latinsága, a humanisták nyelve és a hivatalok kuriális latinja. Épp így egy önmagában zárt egész jelent „a középlatin”.

A szó maga nem újkeletű, habár a közhasználatba még nem igen ment át. A középkor latinságát jelöli. A „kései” latinság felé élesen el nem határolható. Tekintettel arra a nagy hatásra, amellyel az egyházatyák a középkor szellemi életét befolyásolták, jogosult, hogy a legkimagaslóbbakat s velők a „kései” latinság jelentékeny képviselőit is már a középlatinhoz számítsuk. Annál élesebben választható el a humanista latinságtól. Írók, mint Lorenzo Valla olasz földön, Hermann Bebel Németországban, tudatosan szembefordultak a kornak uralkodó latinságával és stilisztikai műveikben (*Elegantiae Latinae linguae*) Cicero stílusát utánozva egy új irodalmi nyelv alapjait vetették meg.

Amint az ókori történetkutatás szempontjából nélkülözhetetlen a klasszika filológia ismerete, ugyanilyen mértékben fontos a középkori történész számára a középlatin filológia.

Az ókor és a középkor életének mai kutatója két egymástól alapjában különböző típust mutat. „Klasszikus filológus” és „középkori historikus” mélyreható ellentétet foglal magában. Az ókort nyelvtudós, a középkort történetkutató tárja fel. A klasszikus filológustól megkövetelik, hogy első sorban nyelvész legyen, aki a klasszikus írók nyelvét a legaprólékosabb szövegkritikával a maga eredeti tisztaságában tárja fel. De jártasnak kell lennie a történelemben is, az antik életet a maga sokoldalú teljességében kell ismernie. A közép-

kori történeésztől főképen történetoktatást kívánunk ; a források értelmezését, az azokban foglalt események előadását ; de arra alig gondolunk, hogy a forrásszövegek nyelvének abszolút, a legfinomabb árnyalatokkal is tisztában levő ismeretét megköveteljük tőle. A klasszikus filológusnak az ókort a maga egészében kell ismernie, a középkori történésznek csak a középkor történetét. A klasszikus filológusnak egyformán ismernie s ismertetnie kell a latin és görög nyelv fejlődését, Homerost, Enniust, Vergiliust. Catullus nuga-eit és Horatius bonyolult verslábait : épp úgy tisztában kell lennie Plato és Seneca filozófiájával vagy Hesiodos Theogoniájával és az óitáliai mitológiával ; ismernie kell a történetírókat is, Thukydidest, Liviust, Tacitust. Ezzel szemben a középkori történész? Első sorban középkori elődeit, a krónikásokat kell ismernie, Reginót, Freisingi Ottót, Anonymust stb. De elvárók-e, hogy Alkuin tanítási módszeréről, a sacramentum fogalmának fejlődéséről, a középkori filozófia finomságairól s szörszálhasogatásairól, a gregorianus chorálok „modusai”-ról, a középkori egyházi szónoklat fajairól és iskolapéldáiról, a középkori költészet versmértékeiről adjon elő? Más szóval : a klasszikus filológustól megköveteljük az ókor életének sokoldalú ismeretét, de a középkorra vonatkoztatva, ennek megfelelő tudóstípus, akitől e kor életének hasonlóan sokoldalú ismeretét követelnők meg, nincs. Az amerikaiak ugyan újabban használják a „medievalist” kifejezést, a középkori kutatás területén a klasszikus filológusénak megfelelő tudóstípust jelölve vele. Élő képviselőjét azonban az amerikai tudomány sem tudja felmutatni.

A klasszika-filológia a humanizmus óta legfontosabb feladatát a szöveg megállapításában látta ; mellette csak a mult század óta tört az archeológia, a történelem, az epigrafia és a többi érintkező tudományág győzelmesen előre : mindannyi a szövegmagyarázat szolgálatában. A középkor ismeretének előrehaladásában ezzel szemben az állomások sorrendje fordított. Itt az interpretatio, a szövegek magyarázata áll első helyen, míg azok megállapítása, a recensio csak a mult század folyamán ölt komolyabb alakot. Kétségtelen, hogy a két fogalom közül a recensio az elsődleges s csak utána következik másodlagosként az interpretatio. Egy kútfőnél első a szöveg, az írás elolvasása, azután a nyelvnek legaprólékosabb ismerete s csak ezután kerülhet sor a tartalom fölhasználására. Ezt az utat járta a tudomány az ókor megismerésében. Másként a középkornál. A feltalált kútfőket elolvasták s többnyire felszínes fordítás alapján mindjárt fel is használ-

ták. A történeti segédtudományok, a paleografia és diplomatika a kútfők olvasását csak meglehetősen késői korban emelték tudományos színvonalra. A tudományos fordítás pedig e téren merőben új keletű. Ez ellentétet világítsuk meg példákkal. A humanisták Cicerónak számos beszédét s levelét fedezték fel; tüstént szójegyzékeket szerkesztettek hozzájuk, összeállították (az ú. n. *Differentiae*- vagy *Elegantiae*-ban) sajátos kifejezésformáit, szólásmódjait s azokat az iskolákban tanították; az ókor története, a halódó római köztársaság társadalmi s családi életének ismerete csak a legújabb időkben merített belőlük. Állítsuk ezzel párhuzamba a legrégebb fennmaradt magyar történetíró, Anonymust. Első kiadása, Schwandtner Jánostól, 1746-ban jelent meg; az első szójegyzéket hozzá Juhász László 1932-ben adta ki; szólásmódjait, latin nyelvének sajátos grammatikáját azonban mindmáig nem állították össze. Pedig munkájának adatai főpillérei a magyar romantikának.

Lehet, hogy a klasszikus filológus és középkori historikus: az ókori és a középkori élet kutatójának fenti szembeállítása kissé kiélezett. Kétségtelenül vannak kivételek, tudósok, akik sem az egyik, sem a másik csoportba nem sorolhatók be. Általánosságban azonban e szembeállítás bizonyára helytálló. Az mindenesetre nem vitatható, hogy ismeretünknek a középkorról egy igen nagy hiánya van. Nem ismerjük kellőképpen a középkor nyelvét, csak kevésbé a középkor irodalmát s még a középkori paleografia egyébként sokat munkált területén is akadnak megoldatlan feladatok. E hiányok pótlásában kimagasló szerep vár a középlatin filológiára s így bizonyára nem érdektelen e Magyarországon is alig képviselt tudományágnak a feladatait számbavenni. Fejtegetéseinkben első sorban a magyar középkorból vett példákra hivatkozunk, de nem tévesztjük szem elől a kapcsolatokat, amelyek a középkori Magyarországot mint keleti előbástyát a nagy európai kultúrközösséghez fűzték.

A középlatin filológia nem csupán segédtudomány, mint ez talán az első pillanatra látszanék. Éppen annyira megvan a joga hozzá, hogy önálló tudományágak közé soroljuk, mint a klasszika-filológiának. Feladata nem merül ki abban, hogy megkönnyítse a középkori kútfők szövegeinek megértését. Van öncélúsága. Hogy úgy mondjuk, külön tudomány, amely a középkor legfontosabb nyelvének a fejlődési törvényeit van hivatva rendszerbe foglalni. Ebből kifolyólag szervesen összefügg azonban a latin paleografiával és a középkori irodalomtörténettel. Az olvasás feltétele az írás alapos ismerete, a

nyelvemlékek rendszeres gyűjtésének pedig föltétlen velejárója az irodalomtörténet művelése. Ez utóbbi tudományágaknak is amellet, hogy az érintkező tudományágak számára a segédtudományok szerepét töltik be, egyidejűleg megvannak a maga önálló célkitűzései. Az irodalomtörténetnél ez magától értetődő. Az írástan pedig, mint öncélú tudományág, nem egyéb, mint a művelődéstörténet grafikus ábrázolása. És ez nem túlzás. Két középkori példa szemléletesen mutatja a művelődéstörténet és a paleografia szoros kapcsolatát. Az ú. n. karolingi minuscula térfoglalása párhuzamosan halad a clunyi reformmal. Rómában kevéssel az előtt szorítja ki a karolingi írás a pápai kurialis írást, hogy VII. Gergely személyében e reformirányzat egyik képviselője foglalta el a pápai széket. Spanyolországban hasonlóképen egybeesik a reformmozgalom felülkerekedése és a régi nyugati gót minuscula háttérbeszorulása a karolingival szemben. Nem kevésbé szembeötlő, hogy ugyanazon a területen, ahol elsőnek nyilatkoznak meg a boltívek bordáiban a gótikus építészet kezdetei, ugyanott, Észak-Franciaországban, találkozunk első ízben a karolingi minuscula betűszárainak gótikus megtörésével. A középkor elmulását ugyancsak nyomon kísérhetjük az írás grafikonján. Vegyük pl. szemügyre a bécsi egyetem XV. századvégi rektorainak kézírásait, amint azokat az egyetemi anyakönyvek megőrizték számunkra; arra a meglepő eredményre jutunk, hogy az egyes tudósok által használt írásfaj (gótikus vagy humanista írás) és azok világnézeti beállítottsága közt a legszorosabb kapcsolat van. A gótikus írás gazdája scholasztikus; aki azonban az olasz földről átvett ú. n. humanista írást használja, az már az új szellemi irány hirdetője. Olyannyira, hogy az egyes professzorok műveinek közelebbi tanulmányozása nélkül, már pusztán az írás alapján, osztályozhatjuk őket. Az anyakönyvek írása grafikus ábrázolásban tükrözteti az Ebendorfer Tamás tanítványaiiban utolsó hívei által képviselt régi és az Enea Silvio köre által hirdetett új tan bécsi küzdelmét, amelyből magyarok is nem csekély számmal vették ki részüket. Névszerint ismerjük őket;¹ pár sornyi kézírásuk elegendő, hogy belőle megállapíthassuk szellemi hovatartozandóságukat.

A történeti megismerés fájának ily érett terméséig azonban hosszú az út. Egyik szakaszát jelenti a középlatin filológia is.

¹ Schrauf K.: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Budapest, 1892., A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve. Budapest, 1902 (Magyarországi tanulók külföldön II. és IV. k.).

Számos úttörő kezdeményezés után, amelyek főként francia és olasz tudósok nevéhez (B. Hauréau, Th. Jourdain, F. Novati, B. Sabbadini) fűződnek, a német L. Traube, W. Meyer (Speyer) és P. v. Winterfeld voltak e tudományág rendszerezői. Ma két tanszéke van a középlatin filológiának Németországban: Berlinben (Karl Strecker) és Münchenben (Paul Lehmann, Traube legszámottevőbb tanítványa). Aki e tudományágnak szenteli magát, annak mindenek előtt egy igen gyakori előítélettől kell szabadulnia. Széles körökben megszokták, hogy orrfintorgatással beszéljenek a középkor *barát- és konyhalatinságáról*; ezt is Cicero irányának zsinórmértékével mérik s valósággal visszariadnak egy mondatfűzés láttára, amely történetesen nem felel meg a müncheni Becknél vagy a lipcei Teubnernél kiadott grammatika szabályainak. Mintha bizony Cicero, akiről Martialis gúnyosan jegyezte meg, hogy művei gazdag ünnepi ajándékok lehetnének egy szegény számára, irányadó lehetne a sok ezer kötetre rúgó középkori irodalom latinságának megítélése szempontjából! S csak azért, mert az egyik „*videtur, quod non*“-t, a másik pedig „*hoc falsum et absurdum esse nemo est quin videat*“-ot ír, alacsonyabbrendű-e a mélyen szántó gondolatainak tárgyi tartalmához szorosan ragaszkodó Aquinói Tamás latinsága annak a Cicerónak a filozófiai nyelvénél, aki éppen filozófiai írásaiban eredetiséget alig tud felmutatni? Minden kornak megvan a maga kifejezésformája s minden kort elsősorban a maga szelleméből kell igyekeznünk megérteni. A történetírás már igazságot szolgáltatott a középkornak; nem tekintik többé a grandiózus ókor és a diadalmas jelen közé eső átmeneti korszaknak, amelynek csupán az az érdeme, hogy a klasszikus irodalom értékeit átmentette korunkra. A rehabilitált középkor azonban nyelvében is megköveteli a maga önállóságát.

A középlatin tanulmányának előfeltétele az alapos filológiai képzettség. Germanisták és romanisták már régen figyelmesek lettek e számukra nélkülözhetetlen tudományágra s ismételten bele-belekontárkodtak. Merőben téves volna a középlatinban oly nyelvet látni, amelyben szerkezetileg minden lehetséges volna s amely a *laudibit* = *laudabit*, *potebat* = *poterat*, *domus tuus* stb. formákat széltebenhosszában megtűrné. El kell ismernünk, hogy a középlatinnak is megvannak a maga pontosan meghatározott szabályai. Itt is találkozunk természetesen olyan frókkal, akiknek stílusa teljesen romlott és sajátságos, s a helytelen kifejezésformáknak is megvannak a maguk kétségtelen bizonyítékai.

De épp így megtaláljuk a legtökéletesebb stílusművészeket is, olyan írókat, kik a latin nyelvet önmagáért művelték és fejlesztették (Petrus Abaelardus, Johannes Sarisberensis, Nicolaus de Clemangis). Elítélendő tehát az a felfogás, amely szerint a gimnáziumi évek latin tudásának maradványai elégségesek a középlelatin megértéséhez s a hibás, sőt igen vaskosan hibás fordítások, aminők különösen a legújabb történeti irodalmunkban gyakorta tapasztalhatók, első sorban e felfogás s a belőle folyó komolytalan fölkészültség rovására irandók.¹ De nem elégséges magának a klasszikus latinnak az alapos ismerete sem; középkori szöveg helyreállításánál nem szabad Cicero stílusát követni, hanem a korabeli latinság sajátos szabályaihoz kell igazodni.

A nyelvtanulás módja az olvasás. A magyarországi középlelatin tanulmányozását elősegítő olvasókönyvvel azonban még nem rendelkezünk. A Jakuhovich—Pais-féle Ómagyar olvasókönyv tartalmaz ugyan középlelatin szövegeket;² ezek azonban a bennök megőrzött magyar szavak és kifejezések szerint vannak kiválogatva és a latin szöveg latinságát magyarázó jegyzetekkel nincsenek ellátva. Az alábbiakban megkíséreljük azoknak a műveknek az összeállítását, amelyek elsősorban tarthatnak igényt arra, hogy egy magyar középlelatin olvasókönyvbe felvétenessenek. E művek többé-kevésbé kútfői a magyar történelemnek, szerzőik is részben magyarok és kielégítő középlelatin nyelvszerzeti apparátus kíséretében alkalmasak arra, hogy a bevezető tanulmányok vezérfonalául szolgáljanak.

A paraenesis-irodalom szép példája Szent István intelmei;³ a legendákat a Szent István- és a Szent Erzsébet-legendák valamelyike képviselhetné.⁴ Nincs hiány Magyarországon középkori liturgikus szövegekben sem, amelyeknek legkorábbi és igen változatos sorozatát a Pray-kodex őrít meg számunkra. Ezekből fel volna veendő a Királyi imád-

¹ Egy éppen most megjelent műben azt olvashatjuk, hogy a híres, istenfő és nagyon szigorú középkori teológus, Johannes Gerson († 1429) szerint a papoknak szabad hazudniok; János tudniillik ezt írja: licere clericis habere pellicias. De pellicia középlelatin származékszó a klasszikus pellis (kődmön)-ből, nem pedig a klasszikus paelex-ből (ágyas), mint a szerző gondolja.

² Pécs, 1929.

³ Néhány talpraesett megfigyelést ad Balogh József tanulmányaiban. (Irodalomtört. Közl. 1926., Budapesti Szemle 1927., Egyetemes Phil. Közl. 1927. és a Minerva utolsó évfolyamaiban.)

⁴ Waldapfel E., Magyar Könyvszemle, 1931.

ság,¹ a Halotti beszéd latin szövege,² miseszövegek és az evangéliumokból vett egy-két szebb részlet. Különös érdeklődésre tarthatnak számot a középkor ritmusai és himnuszai, amelyek közül kisebb ritmikus szövegek mellett az Ómagyar Mária-siralom latin alapszövegének, Breteuil-i Godfried „*Planctus Mariae virginis*“-ének,³ Joannes Lemovicensis zirci apát egy-két himnuszának és a disztichonokban írt „*Hymnus de sancta cruce*“-nak⁴ volna első sorban helye egy magyar középlatin olvasókönyvben. Latinnyelvű világi dalokat a magyar középkorból nem ismerünk; ezeket a „*Carmina Burana*“-ból,⁵ az „*Archipoeta*“-ból⁶ és a „*Carmina Cantabrigensia*“ mintaszerű kiadásából⁷ vett egy-két példa pótolhatná. A szatíra-irodalomból az „*Epistola Luciferi ad malos praelatos*“-t ajánlanám;⁸ ez a szellemes és magas színvonalú gúnyvers Bolognai Guido pápai legátus (1351) északitáliai és magyarországi küldetésével kapcsolatban született meg és mintegy párhuzamos helye az Anonymusnál olvasható: „*modo pascuntur Romani de bonis Hungarie*“ megjegyzésnek.⁹ Reichenau Walahfrid Strabo „*Visio Wettini*“-jében utalást találunk Gero alemán örgrófra, ki az avarok elleni harcban esett el;¹⁰ mint a pokoljárás típusa, amely esetleg Dantenak is mintául szolgálhatott, igen jellegzetes képviselője a koraközépkori irodalom egy sajátos műfajának, amely amellelt megismertet a középkor hexametrikus versformájával. Föltétlenül fel volna veendő a szentgalleni I. Eckehard „*Waltharius manu fortis*“-a is;¹¹ bevezetésében említi s jellemzi a hunokat is és Attila lakomájának leírásában ugyanazzal a naiv humorral szól Attila bormámoráról, mint amellyel a Névtelen Jegyző meséli el Árpád egyhetes mulatozását,¹² vagy mint a későbbi krónikás írja II. Bélá-

¹ L. a facsimilét a Milleniumi történet II. kötetében (Budapest, 1896.)

² Jakubovich—Pais: Ó-magyar olvasókönyv 65. kk. l.

³ U. o. 128—131. l.; lásd alább.

⁴ Joannis Lemovicensis, Opera omnia ed. C. Horvath I. (Veszprém, 1932.) 105. l.

⁵ Edd. A. Hilka et O. Schumann, Heidelberg, 1930.

⁶ Ed. M. Manitius (2. kiadás.) Berlin, 1929.

⁷ C. Strecker: Die Cambridger Lieder. Berlin, 1926.

⁸ C. W. F. Walch: Monumenta medii aevi I, 3 (Goettingae 1757) 247—54. és tanulmányom a Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft-ban 52 (München, 1932.) 495—500. l.

⁹ Ed. L. Juhász (Lipsiae, 1932.) 97.

¹⁰ Monumenta Germaniae Poetae II. (Berlin, 1884.) 301—33. l., ed. E. Dümmler.

¹¹ Ed. C. Strecker, Berlin, 1924.

¹² Juhász, 205.

ról, hogy mámora miatt gyakran nem fogadhatott.¹ A középlelatin levél példájául nem annyira Theotmar salzburgi érsek ismert levele IX. János pápához,² mint inkább Auxerre-i Remigiushoz a magyarokról szóló Verduni Dadóhoz intézett levele szolgálhatna.³ Hozzáveendő Alberichnek a Kálmán-féle törvénykönyvhöz fűzött bevezetése, amely a jó levélstílusnak kiváló példája.⁴ Mintaszerűek Johannes Lemovicensis levelei is.⁵ Hasonlóképen felvehető IV. Bélának a tatárjárás ügyében a különféle külföldi fejedelmekkel, illetőleg utóbbiaknak egymással folytatott levelezése.⁶ A prózai szövegek közül elsősorban Ekehard „Casus Sancti Galli”-jának néhány fejezete jó tekintetbe.⁷ Ehhez hozzáveendő: részletek Anonymusból,⁸ Rogeriusból,⁹ Kézainak legalább a bevezetése.¹⁰ Egyik-másik oklevél, mint pl. a tihanyi alapítólevél¹¹ vagy az aranybulla,¹² nemkülönböztetve egyik rövidebb törvénykönyv, pl. Szent László dekrétuma, szemléletes képet nyújthatna a magyar jogviszonyokról és alkotmányról.¹³ A középkori írásművészet tanulmányához Johannes Lemovicensis tankönyve szolgálhatna alapul;¹⁴ de nem kezdők számára és megfelelő magyarázó apparátus kíséretében.

Ezek volnának tehát egy magyar középlelatin olvasókönyvnek a hozzávetőleges keretei. Az egyes szövegek kiválasztásában tudatosan mellőztük a XIV. századi szövegeket; ezek ugyanis már nem mutatják a nyelvet abban a jellegzetes formájában, amely a XIII. század irodalmának még általánosan sajátja. Kezdők számára gyakorlat szempontjából a legcélszerűbb, ha az egyes szövegek nyelvtanát és szójegyzékét összeállítják maguknak, vagy legalább is írásbeli fordítást készítenek olvasmányaikról.

¹ Mon. Germ. SS. IX. 143. l.

² MHK, 323—28. l.

³ A Gr. Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. (Szerk. Angyal D.) III. (Budapest, 1933.) 7—30. l.

⁴ Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) I. (Budapest, 1899.) 92. kk. l.

⁵ Opera omnia III. 93—102. l.

⁶ Évkönyv. III. 7. l. 2. jegyzet.

⁷ MHK. 335—42. l.

⁸ Pl. az előbeszéd és egy-két tipikus fejezet.

⁹ Fontes domestici IV. (Budapestini, 1885.) 45—87. l.

¹⁰ Fontes domestici II. (Lipsiae, 1883.) 52—99. l.

¹¹ Jakubovich—Pais, i. m. 19. kk. l.

¹² Törvénytár 130. kk. l.

¹³ Ugyanaz 50. kk. l.

¹⁴ Opera omnia I., 3—68. l.

Bevezető tanulmányokat és olvasókönyveket a német irodalomban már szép számmal találhatunk. Kitűnő tájékoztatást nyújt L. Traube bevezetése (Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters),¹ míg Paul Lehmann tanulmánya (Anregungen und Aufgaben der lateinischen Philologie des Mittelalters),² inkább programszerű. Különösen kiemelendő K. Strecker értekezése (Einführung in das Mittellatein).³ Alapos, használható áttekintést nyújt H. Walther is (Mittellatein).⁴ Mint olvasókönyvek a következők ajánlhatók: Alpers: Mittellateinisches Lesebuch (Berlin 1923); Beck: Mittellateinische Dichtung (Sammlung Göschen 927. sz., Berlin—Leipzig 1925); H. Watenphul: Mittellateinisches Lesebuch (1927).

Nem szándékunk az irodalom részletes felsorolása; e tekintetben Strecker idézett s könnyen megszerezhető értekezése utaljuk az olvasót.

A középlatin *szókészletben* három nagy nyelvtörténeti csoportot különböztethetünk meg: az *irodalmi latinságot*, amely a kései latinság szerves folytatása; az *egyházi latinságot*, amely a keresztyénséggel hatolt be a nyelvbe s időnkint legerősebb eleme a középkor latin nyelvének; végül a *vulgáris latinság*: ebből fejlődtek a román nyelvek s ezek ismét számos kölcsönszót szolgáltatnak a középlatinnak.

Az irodalmi és a vulgáris latinság ellentéte mindenkor megvolt. Maga Cicero mondja pl., hogy más nyelven írja leveleit s más nyelven beszél otthon. Mutatis mutandis áll ez minden nyelvre, amely irodalmi színvonalra emelkedett. Ennek a sarkalatos ellentétnek egy főoka az, hogy az egyik nyelvben, az irodalmiban, a gondolat kifejezője a toll, a másokban pedig a beszéd. A vulgáris latin szövegek töredékei, amint azokat pl. „Trimalchio lakomája“ vagy egyes grammatikusok — Varro, Valerius Probus — megőrizték számunkra, egészen világos, még egy nemfilológus előtt is feltűnő ellentéteket mutatnak a klasszikus latinsággal szemben. Utóbbi nem természettől adott, hanem mesterségesen alakított ki. Ezt a nyelvet tanulva sajátították el: szótárakban s nyelvtanokban nagy gonddal összeválogatták s úgy adták

¹ Herausgegeben von P. Lehmann. München 1911.

² Sitzungsberichte der kgl. bayr. Akademie d. Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. München 1918.

³ 2. Auflage. Berlin 1929.

⁴ F. A. Heinichen: Lateinisch-deutsches Schulwörterbuch. Ausgabe mit Berücksichtigung ausgewählter mittellateinischer Schriftsteller. Zehnte Auflage des ursprünglichen Werkes. Teubner, Leipzig 1931.

a tanulók elébe. Az így tanult kifejezések, szavak és szólásformák kisebb-nagyobb számban átöröklődtek egész a középkor végső századaiba. Ez a régen holt, anyanyelvként többé senki által sem tanult nyelv azonban a századok folyamán igen nagy alkalmazkodóképességet árul el; új szavakat teremt magának, az új fogalmakhoz új kifejezésformákat választ s holtában is tovább él. Bizonyos szakkifejezések, mint pl. a filozófiában: identitas, haecceitas, quidditas, ubiquitas, uniformitas, difformis uniformitas stb., vagy a teológiában: consubstantiatio, transsubstantiatio, contritio, attritio stb. vagy a jogi műnyelvnek számos kifejezése, mint praebenda, beneficium, advocatia, homagium stb. a klasszikus latin-sággal egyszerűen, minden további körülírás nélkül ki sem fejezhetők. Irodalmi mintáknak többé-kevésbé alapos ismerete és a tanult szókinsnek a gazdagsága határozza meg egy írásmű nyelvezetének művészi színvonalát. Einhart Suetonius-utánzása a „Vita Caroli magni“-ban, a Névtelen Jegyző mondatátvételei Dares Phrygiusból, a Livius-szerű hadvezérszónoklatok másolása mutatják az irodalmi minták használatát; különösen messzire megy ebben pl. Alanus ab Insulis „Anticlaudianus“-ában. Ide tartozik a nyelvvel, kivált a költészetben űzött sokféle játék is, az akrostichonok, abecedariumok, allitteratiók, epanalepsisek, a versus recurrentes (alias anacyclici) stb. A tudósoknak ez az iskolai latin nyelve, amely korántsem egyetlen auctor, tegyük fel Cícero, után igazodott, a XIII. században hirtelen hanyatlásnak indult. A skolasztika általános érvényesülésével és a párizsi egyetem diadalával a nyelv szerkezetét a logika hajtja jármába s alakítja azt át egészen sajátos módon, míg a szókins ugyanekkor a még csak épp hogy kialakult különféle nemzeti nyelvekből merít bőségesen. A középlatin ez újjáalakulása nyomán, de nem kevésbé a megváltozott történeti viszonyok folyományaként is, megváltozott a szókins régi törzsét képező szavak jó részének jelentése is. Ennélfogva középlatin szövegek szavainak a jelentését, hacsak nem konkrét tárgyakat jelölnek, nem szabad egyszerűen a megszokott klaszszikus szótárakból megállapítanunk. *Liber* pl. az ókorban a papyrus-tekercest, *pagina* a hasábot, *plagula* a tekercs egyes együvéragasztott lapjait jelenti; viszont a középkorban *liber* = codex-kézirat, *pagina* oldal s a *plagula*, mely eredetileg a hálót, átvitt értelemben pedig a hosszában és széltében egymásra ragasztott papyrus-rostokból készült lapot jelenti, a középkorban a papyrus eltűnésével utóbbi értelmét elveszíti. Másként áll a dolog az olyan szavakkal, mint *nunc*, *hic*,

quondam, de novo stb. stb. Míg *nunc*-nak az ókorban „most“, „a mostani időben“ — a jelenről szólva — volt a fő jelentése, a középlatin minden megszorítás nélkül használja; míg azelőtt — legalább is a klasszikus grammatikák szerint, amelyek e helyütt Ciceróval is ellentétben állanak — csak a „*nunc tempus est*“ forma volt lehetséges, most már használják e szót „*nunc tempus erat*“, „*nunc tempus erit*“ kapcsolatban is, hol a klasszikus latin csak a „*tunc*“-ot találta volna lehetségesnek. A Névtelen Jegyző pl. a „*nunc*“-ot a jelenbeli értelemben használja, s csak egyszer írja: a szlávok azt beszélték Árpádnak, *qualiter nunc Salanus dux eorum se et suos teneret*.¹ A klasszikus latinban *hic liber* jelentése „ez a könyvem“, *iste liber*-é „ez a könyved“, *ille liber*-é „ez a könyve“ (az övé); a középlatinban ez már nincs így. *Ex hinc* jelentése Anonymusnál: „ezután“ elfoglalták az erősséget.² A „sed istud notum sit omnibus scire volentibus, quod milites Hungarorum hec et alia huiusmodi bella usque ad tempora Tucsun ducis gesserunt“-mondatban³ az *istud*-ot oly értelemben használja, mely a klasszikus latinban nem lehetséges, míg a *hec* és *huiusmodi* az itt használt értelemben Cícero nyelvén is megengedett volna. *De novo* jelentése *nem rég* is; *liber de novo dictatus* nem: kétszer írott könyv, hanem az éppen befejezett mű; v. ö. *de novo mortuus est*. A *quondam*-nál már az ókori latinságban előfordul elhunytá nevével kapcsolatban mintegy a francia „*feu*“ és az olasz „*fu*“ értelmében; a középkorban meglehet ez a jelentése, de nem kell föltétlenül ezt jelentenie. Ugyanez áll a „*bonae memoriae*“ kifejezésre. A „*quondam bone memorie Bele regis notarius*“ helyet mindig „néhai Béla király jegyzője“-ként értelmezik. Pedig vannak olyan helyek is, amelyek kétséget kizáróan tanúsítják, hogy a „*bonae memoriae*“ kifejezés „nagy tekintélyű“, „nagyon tisztelt“-félét jelent. Itt csak egyre, az 585. évi valence-i zsinat egyik kánonára hivatkozunk, melyben a zsinat orléansi Gunthram adományát a következő szavakkal erősíti meg:

Quia predictus rex per virum . . . iniunxit, ut quocunque tam ipse quam bonae memoriae iugalis sua Austrechildis regina vel filiae eorum . . . id est bonae memoriae Clodeberga vel Clodechildis, locis sanctis contulissent aut ad huc conferre decreverint, deberet sancta synodus confirmare, synodus sancta decrevit, ut si quid . . . praefatus dominus rex vel

¹ Juhász 127.

² Juhász 377.

³ Juhász 440.

supra nuncupata iugalis sua filiaeque eorum contulisse vel adhuc conferre voluerint, (nemo) . . . auferre praesumat¹.

Vagyis a királynő és a leányai, kik még a jövőben adományozhatnak, azaz a zsinati határozat idején még életben vannak, a „bonae memoriae“ jelzővel említettnek, amely ezek szerint élő személyekre is alkalmazható.

Mindezek a példák arra intenek mindenkit, hogy a szavak egyetlen meghatározott jelentésének erőszakolásában igen óvatosan kell eljárni. A csak egyféle jelentés minden kétséget kizáróan csak igen kevés szónál bizonyítható. Egy 1402. évi pápai oklevélben előforduló „olim“ szócska értelmezése körül támadt vitában az egyik fél a „röviddel ezelőtt“, a másik az „egykor, régente, hajdan“ jelentés mellett tör lándzsát. Merőben helytelen volna, ha bárki is a kérdés elbírálásában a klasszikus latinság valamely vaskos szótárára vagy éppen egy etymológiai szótárra akarna támaszkodni. Magának az oklevélnek a szövege alapján föltétlen bizonyossággal egyik jelentés sem állapítható meg ; de éppen ezért bajos volna egy intézmény fennállását a kérdéses időpontban vitatni akkor, ha az mindössze az „olim“ szónak „röviddel ezelőtt“ jelentésével támasztható alá.

A középlatinnak másik, különösen pedig a kései középkorban igen fontos eleme az egyházi latinság, amely a középkor irodalmában érvényesülő keresztény hatások nyomán a nyelv egyik legelhatározóbb alkotórészévé válik. Az irodalom hordozói, kivált a középkor elején, kizárólag egyháziak ; egész természetes, hogy a szavak és kifejezések, amelyek a biblia és a liturgikus szövegek gyakori olvasása, vagy a fennhangon mondott kar-imák elmondása révén belevésődtek az emberek emlékezetébe, behatoltak a köznapi érintkezés nyelvébe is. S éppen ezért a középkor latinsága nem igen lesz érthető annak a számára, aki nem ismeri alaposan egyszersmind a Vulgata, a Jeromos-féle bibliafordítás latinját. Maga Sz. Jeromos ugyan abszolút tudományos műveltség birtokában le tudta volna a Sz. Írás görög és héber szövegeit a klasszikus latinság nyelvére is fordítani vagy azt legalább is igen megközelíthette volna. Ennek azonban különböző akadályok állottak útjában, amelyekre a nagy egyháztudós fordításai bevezetésében sorjában rá is mutat. A zsoltárok könyve, melynek latinsága valamennyi közül a legrosszabb, helyenkint valósággal az érthetetlenségig torzított, ekkor már átment volt az egyház köznapi használatába ; közkinsévé vált

¹ Hauck, A. : Kirchengeschichte Deutschlands I., 252. l., jegyzet.

már a népnek, mely sokféle dallammal énekelte s ezek a régi rossz szövegek már annyira beidegződtek az emberek lelkébe, hogy egy új fordításnak nem sok kilátása lehetett az általános elismerésre. A zsolttárok fordítását Hieronymus egyelőre csak megjavította: ez az ú. n. *Psalterium Romanum*, mely csak Rómában talált általános elfogadásra. Egy későbbi alaposabb revíziója a *Psalterium Gallicanum* nevet viseli; ezt a barátok, főként a bencések juttatták diadalra: ez van benne a *Vulgatában* s talált majdnem általános alkalmazásra az egyházi liturgiában. A szövegkritika mai állása szerint azonban a szent fordító még e szövegkiigazítások előtt egy teljes zsolttárfordítást is készített és pedig a héber szöveg alapul vételével, mely utóbbi azonban már sokban eltért a Kr. e. III. század végén készült *Septuaginta* alapjául szolgált összszövegtől. Jeromos Sz. Írás-fordítása és átdolgozása amellet nem is egyenletes. Legsikerültebb az ótestámentomi Királyok Könyve, míg más könyveken viszont igen rövid ideig dolgozott. Azonkívül vannak a *Vulgatának*, a középkori Európa ez úgyszólván egyedüli Bibliaszövegének, oly részei is, melyek a Hieronymusét megelőző fordításból, az ú. n. Itálából vétettek át; ilyenek a Bölcsesség Könyve, Sirak és a Makkabeusok könyvei. S ezt a latinságot, amely részben egy nagy műveltségű tudóstól, részben azonban s még hozzá a leginkább használt zsolttárokban, csak harmad-negyedrangú fordítóktól származott, minden irodalmi műveltséggel rendelkező ember tanulta; és alapjául szolgált az iskolai latin nyelvoktatásnak, amely különböző szövegek memorizálásával kezdődött. Az persze nem volt elkerülhető, hogy a fordítás latin nyelvbe bele ne csusszanak bizonyos jellegzetesen görög vagy héber kifejezések. Így pl. az „ut quid?“ minek? jelentéssel fordul elő (pl. Mat. 26, 8. „Ut quid perditio haec = mire való e tékozlás), ami a görög ἵνα τί szószerinti fordítása. A kereszténység amellet a meglevő régi szókincs számos szavának új fogalomtartalmat adott. A *Christus* szónak az ótestámentomra visszamenő az a mellékjelentése, hogy „fejedelemmé, hőssé fölkent“, nem volt meg sem a görög χρίειν-ben, sem a latin „unguere“-ben; az ókorban kozmetikai célból kenték be magukat az emberek a fürdők aleipheion- vagy unctorium-aiban, s „unctus“ egy a viadalhoz olajjal bekent birkózót jelentett. A görög βαπτίζω (βάπτω)-ra visszamenő „baptizare“ szintén nem foglalja magában a kegyelemben részesítő keresztségnek, az Isten gyermekévé való átalakulásnak a keresztyénség szóhasználatában bennefoglalt fogalmát.

Két további példa a magyarországi középletin köréből:

1. Juhász Anonymus-kiadásának ismertetése kapcsán utaltam arra, hogy az „amodo“ jelentése a biblikus szóhasználat szerint „mostantól fogva“; ebből a jelentésből pedig sokat megtudhatunk a mű forrásának és korának meghatározása szempontjából.¹
2. Kézai Simon Magyar Történetének fő-résztét ezzel a mondattal kezdi: *Multifarie multisque modis olim in veteri testamento et nunc sub etate sexta seculi diversas historias diversi descriperunt. Mindössze két évtizeddel korábban, hogy Kézai e mondatot leírta, Osnabrücker Jordan mester egy apológiát írt a német nemzet érdekében, épp úgy, mint ahogy Kézai is — bevezetése szerint — annak szánta művét a magyarság védelmére. Ez az irat is majd ugyanúgy kezdődik: Multifarie multisque modis olim dominus universorum in diebus sue carnis dignatus est . . .*². Gyors szintézisre hajlamos tehetség ez egyezés alapján Kézainak Osnabrücker Jordanus-tól való függését vélné megállapíthatni; esetleg az ő párizsi tanítványának tartván a magyar krónikást vagy más hasonló kombinációban keresvén kapcsolatuk magyarázatát. Holott a valóságban nincs másról szó, mint egy közismert közös forrásból való átvételről. Az idézett sorok u. i. Szent Pál zsidókhöz írott levelének a kezdősorai (*Multifariam multisque modis olim deus loquens patribus novissime diebus istis locutus est nobis in filio*). S mint-hogy ez a mondat a harmadik karácsonyi mise szentleckéjének volt a bevezetése s így igen előkelő szerepet tölt be a liturgiában, minden csak némileg is tanult klerikus számára közhelyszámba ment. Következésképpen nem fűzhetünk hozzá semmiféle messzebbmenő következtetést sem. Egészében implicate bibliai idézetekből állította össze Johannes Lemoicensis zirci apát is a maga *Somnium morale Pharaonis*-át.³

Harmadik elemként a vulgáris latinságot kell számba vennünk, amelyen már a régi Rómában a köznapi érintkezés nyelvét értették. Emlékei különféle magánjellegű feliratok, gyakran csak firkálások, grammatikusoknál előforduló idézetek s egyik-másik írnál található, tudatosan a népies nyelven írott részek, mint pl. Petronius szerzeménye, a Trimalchio lakomája. Amikor azonban beállott s egyre tovább haladt az irodalmi latinság nivósüllyedése, amikor a

¹ Századok, 66. (1932.) 418—19. l.

² Alexander von Roes: *De translatione imperii und Jordan von Osnabrück de praerogativa Romani imperii* (ed. H. Grundmann. Leipzig, 1930.) 12. l.

³ Opera omnia I., 71—126. l.

birodalom a germán törzsek nyomása alatt összeomlott, a provinciák művelt rómaija is a maga irodalmi latinságába egyre több és több kifejezést vett át a köznapri érintkezés nyelvéből, amelyben ugyanakkor lassanként már megindult a különböző román nyelvekké alakulás folyamata. A klaszszikus, az iskolai oktatás útján elsajátított latinnak és a román nyelveknek ebben az állandó s csak éppen fluktuáló kölcsönhatásában egész a középkor végéig mindegyre új szavak képződnek s hatolnak be, polgárjogot nyerve, az irodalmi latinságba. Az európai kultúrának nem románnyelvű területein a nyelvkeveredésnek a veszélye nem volt ily nagymérvű, bár itt is megállapítható nem egy idegen szónak a behatolása. Pl. a német latinban *burgum* = Burg, *marchia* = Mark, a magyarországi középlatinban a *iobagio*; sőt Anonymus bizonyos szavakhoz még a dativus -*nec* ragját is hozzáteszi. A középlatin filológusnak tehát a román s német nyelvészetet, magyar vonatkozásban pedig a magyar nyelvészetet is figyelembe kell vennie.

Magának a középkornak is vannak korszakai, amelyek arra törekedtek, hogy az elvadult latinságot a régi szigorú szabályok szerint ismét kicsiszolják. Csak éppen mindegyiknek más-más volt az ideálja. Míg pl. az ú. n. Karoling-korbeli renaissance, amely az írás és a nyelv fejlődésében kétségkívül megállapítható, Cassiodorus és Beda nyelvében alapul, addig az Ottók kora görög és görögös szavakkal büszkélkedik. olyanynira, hogy e korszakra nézve a görögösség egyenesen kor meghatározó vonás. S egy későbbi, XIII. századi grammatikus — Béthune-i Eberhard — szójegyzékét „Graecismus”-nak nevezi. A humanisztikus renaissance pedig az írás tekintetében a gót írást megelőző XI., XII. századi írást igyekezett utánozni, abban a hiszemben, hogy Cicero korának antik írását találta meg benne. A nyelvben is tudatosan Cicerót követték. Így azonban a humanisták egy súlyos, soha többé jóvá nem tehető hibába is estek. Mert ezzel tették tulajdonképpen holttá a latin nyelvet, amely eladdig bizonyos mértékig legalább mégis csak megmaradt élő nyelvnek, amely alkalmas volt arra, hogy egy egész új líra és melodika, no meg a scholasztika és misztika nagyszerű rendszerei szólalhassanak meg rajta. Ha a humanizmus betörése nem ölt ekkor ily radikális formákat, a nemzetközi érintkezés terén nem kelene ma az eszperantó, volapük vagy a francia nyelv segítségét keresnünk; lett volna egy szervesen tovább fejlődött latin nyelvünk, amely a vasút, gőzhajó, rádió vagy a relativitás-elmélet számára épp úgy megteremtette volna a

maga kifejezéseit, mint ahogy megteremtette a középlelatin az egyetemet, a könyvnyomtatását, a nominalizmusét stb. A középkori latinság kevés számú szótárában — aminővel éppen magyar vonatkozásban is rendelkezünk¹ — ezek az új szavak mind össze vannak szedve, de hiányzanak belőlük a leghasználatosabb szavak jelentésváltozásai s különös jelentései.

A következőkben bemutatok egy csoport ilyen részben újképzésű, részben új jelentéssel ellátott szót; a felsorolásban főként a magyar művekben előforduló nyelvkincset s itt is kiváltképp a Névtelen Jegyzőről szóló tanulmányommal kapcsolatban összeállított glossariumomat és a hozzávaló latin nyelvtant vettem alapul. Mindamellettt itt-ott klaszszikus latin frázisokat is közbeiktattam; fő szándékom az, hogy egy kis ízelítőt nyujtsak a sajátos színű középkori latin nyelvből.

a, ab : a garrulo cantu audire, a tergo habere, a rege Magog vocari Mágóg király szerint neveztetni, a Theotonicis vocatur Buduuar Ecilburgu, a consilio ducis privari, vix a leto liberari alig, hogy meghalt, propheciam quam cecinit Moyses a filiis Israel, a facie eorum fugere (bibliai forma).

absque kivételével.

abundat = habundat a középkorban habere-ből származik; hasonlóképpen habunde abunde helyett; az utóbbi helyett rendesen habundanter, mert a melléknévi határozó -e végződéssel ritka; éppen úgy habundantia.

accipere bona, iuramentum, bravium, licentiam, filios in obsides, filios in pignus.

acquiescere consiliis hozzájárulni a tervhez.

acquirere, „c“ nélkül is.

ad : durus ad sustinendum labores; középkorban általános a gerundium használata a gerundivum helyett.

adulari dativusszal, míg a klasszikus nyelvben rendesen accusativusszal.

aedificare jelentése: lelkileg is épülni.

aestimare ut-os mondattal: optimum aestimare, ut tradantur.

agnominare nevezni s nem: melléknévvel ellátni.

aldamas, aldumas magyarizmus.

alienigena (főnév gyanánt) idegen.

aliquis határozatlan névelő.

almus = almus spiritus Szentlélek.

amen (hebraizmus) úgy legyen.

amodo, ammodo mostantól fogva.

anhelare a kódexban hanelare áll. Ez a forma előfordul a középlelatinban és a humanista latinságban is.

annuale annale vectigal helyett.

annuatim. A -tim és -sim végződésű melléknévi határozókat a középkorban nagyon kedvelték.

¹ Bartal, A.: Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Lipsiae, 1904.

argentum Anonymus-nál : ezüst ; egyébként : pénz.

assimilare = assimilare.

athavus = atavus.

audere : nulla gens ausa fuit : körülíró igeragozás gyakori a közép-latinban még jó szerzőknél is.

audire. Anonymusnál még állandóan acc.-szal vagy acc. cum inf.-val.

Egyébként a kései latinság óta mindig gyakoribb quod-dal vagy ut-tal, mint a legtöbb verba sentiendi et narrandi.

aut = vel ; jelentésük nem különbözik egymástól.

autem igen gyakran = et. Általában a mellérendelés használatos, míg az alárendelés erősen háttérbe szorul. Ez a vulgáris latinság következménye, de az irodalomban főleg a biblia egyszerű héber mondat-képzése következtében lesz kedvelt.

astur = austur turul.

avunculus nemcsak anyai, hanem atyai nagybátya is ; ez utóbbi a klasszikus latinban patruus ; a francia oncle is mindkettőt jelenti.

balista ballista helyett = parittyás.

baptizare keresztelni.

bravium győzelmi babér ; hibásan brabeum, bradium formában is találjuk ; v. ö. 1. Cor. 9, 24.

cambini eleserélni ; nem pedig cambiavit, az olasz használat szerint.

canere tuba, prophetiam, klasszikusan tuba (nom.) Lelu (gen.) cecinit lenne, nem pedig Lelu tuba (abl.) cecinit. Esetleg az adventben előforduló bibliai kifejezés : canite tuba in Sion.

carnalis, caro keresztény felfogásban, a testies ember a lelki emberrel szemben.

cathena catena helyett catholicus és cathedra mintájára.

causa gyakran = res ; v. ö. francia chose, olasz cosa.

celebrans a misétmondó pap, aztán általában : pap.

circa gyakran erga : pietatem facere circa aliquem, potestatem habere circa vicinos, non habent duces circa se bonos milites.

civitas város.

clausura (nem klasszikus latinságban található) elzárás, szűk völgy, kolostori klausura.

condunare egy példa a gyakori kettős- és hármas összetételre ; v. ö. francia rencontrer re-in-contrare-ből.

coelus, *i* görög κοῖλος után az igazi latin caelum, *i* helyett.

comes ispán ; a liturgiában a szent leckék jegyzéke.

comedere labores hominum más emberek munkájának gyümölcsét enni.

compilare librum könyvet írni.

condonare = donare.

concilium gyakran = consilium és fordítva.

consocius bajtárs.

constituere ut- és quod-os coniunctivus-szal ; constitutus sub potestate regis király hatalmában lenni.

consuetudinaria lex szokásjog.

continentia, ae tartalom ; hasonlóan continetur in libro található valamely műben.

contra stare alicui = alicui resistere.

credo quod eos cognoscetis (verbum sentiendi quod-dal), me posse vivere acc. cum inf.-val.

crepido, inis és crepitude, inis folyó partja.

cum 1. *praepositio* : cum amore complecti ; a tergo habere flumen cum magnis paludibus ; cum exercitu venire ; cum magna turpi-

tudine fugere, egredi cum magno gaudio ; prohibere hostem cum sagittariis ; cum adiutorio Bulgarorum egredi ; portam cum dolabro incidit ; cum magna victoria reversi sunt. 2. *historicum* : Zobolsu considerans et cum vidisset, intellexit ; qui cum ad ducem Arpad venissent et gaudia ei annuntiassent, hoc cum Arpad audisset, fecit convivium ; qui cum velocissimo cursu venissent, viderunt habitatores.

Cyrus Cirus mellett ; i és y váltakoznak.

dator hylaris, készséges adakozó ; l. 2 Cor 9., 7.

de : de terra descendere, de sedibus expellere, de manibus auferre ; de progenie Ugek descendere, miles de progenie ducali, de uxorem filium gignere ; de certa interpretatione scripturarum veritatem percipere, de munere gaudere, de his regibus sit laus deo, de malo facto vicem reddere, de reversione alicuius factum est gaudium magnum, se laudare de sua victoria ; historiographi dicunt de aliquo, de duce Almo (fejezetím) ; Hungaros de Hunguar vocabant ; nichil de praeda volebant, dux de Kyeu, unus de principalibus personis ; temptoria de filtro parata, vestiri de pellibus, pasci de bonis, sarcina de herbis, tercia pars de exercitu, lagungulao de aqua Danubii, castrum de terra ; duabus de causis ; de fructibus cognoscere ; de novo újból, de : nem rég is.

deauratus aranyozott, v. ö. Ps. 44. 10 görög διαχρυσούς.

deficere : genealogia Turzol defecit in semetipso ; in bello deficere.

deridere : Arpadium quasi deridendo salutare ; a középlatinban, de már Tacitusnál is, a gerundium ablativus-a participium activum helyett általánosan található.

dilectio címzésként ; tua dilectio = kedvesem ; tuae dilectionis memor = reád gondolva, hasonlóképen megszólítások : discretio, honorificentia, spectabilitas, magnificentia stb.

diversi = quidam, aliqui ; gyakran csupán határozatlan névelő.

dolabrum, i = dolabra, ae csatabárd ; a többesszámú semleges nominativust gyakran tekintik egyesszámú nőnemű nominativusnak : gaudia, -ae l. francia la joie, olasz la gioia ; folia, ae l. francia la feuille ; le feuille mesterséges képzés.

dominus Úristen ; incarnatio dominica ; dies dominicus és dominica vasárnap.

donarium = donum.

duca = dux. A szó a keletrómai görögben accusativusi formát vesz fel, de a görög accusativus-a járul hozzá ; később duca formában jelenik meg az olasz és az oláh nyelvekben ; doge velencei tájszó.

ducissa hercegné. Az -issa végződés görög nőnemű képzője : abbatisa (szir eredetű), basilissa, de később latin nőnemű képzővé is lett : comitissa, marchionissa (a faj német eredetű), principissa stb.

ducere : originem ducere, iracundia duci ; optimum duxi, ut simpliciter scriberem ; in memoriam ducere meggondolni.

dum = cum ; Anonymusnál állandóan coniunctivus-szal, jelentése is : azután.

e, ex : ex libris compilare, e falsis fabulis audire, ex progenie nasci, ex hinc egredi ; ex parte Arpad salutant legati Salanum ; ex ipsis ictibus sagittarum aliquem interficere ; quidam ex eis, multi hospites confluebant ex diversis nationibus ; plenum esse ex multitudine populorum.

effectus : petitionem ad effectum perducere = kérést teljesíteni.

egressi : hinc egressi venientes et pervenerunt (álszenvedő ige part.

perf.-a és verbum finitum-a et-tel kapcsolódik; éppen így: post hec vero egressus dux Arpad et descendit.

eligere Arpadium duem ac preceptorem (kettős acc.); locum sibi requiei ibi elegerunt (kettős dat.); elegerunt, ut pugnam promoverent et magis vellent mori quam subiugati essent (megfigyelendő az érdekes constructio).

enim; nemcsak: mert, ugyanis, hanem: ugyan, bár, tehát: promisi enim me facturum megígértem ugyan; gaudeat enim omnibus horis öröklön tehát; gyakran egyáltalán nem fordítandó.

eo, is, it; t. sz. 3. személy: iverunt. Huc et illuc ire; licentiam eundi dare Anonymusnál, később igen gyakran: licentiam ire dare.

et: ut scriberem, qualiter descenderunt vel qualiter sit terra Scithica et qualiter sit generatus Almus aut quare vocatur Almus vel quot regna et reges sibi subiugaverunt aut quare populus vocantur (!) (tehát et gyakran = vel vagy aut; megfigyelendő az igemód változása a függő kérdés mondatban) — autem helyett: per ydionia alienigenarum Hungarii et in sua propria lingua Mogerii vocantur. — „is“ jelentésben: Sicut scripseram hystoriam Troianam, ita et genealogiam regum scriberem. — Et gyakran a mondat elején. Anakoluth: Memor tue dilectionis, quamvis impeditus sim, facere tamen aggressus sum, que iussisti, et secundum traditiones fultus auxilio optimum estimans, ut ne posteris obliuioni tradatur, optimum ergo duxi. — Köztöszóhalmozás: Carnes et pisces et lac et mel manducabant; bubulci et subbulci ac opiliones; cum cognatis et famulis ac famulabus; cum uxore et filio et filiis avunculi scilicet X et Y necnon cum multitudine magna populorum; absque Dario et Cyro atque Alexandro. — Alanyváltozás: Darium Scithici fecerunt fugere et perdidit ibi octo milia hominum et sic fugit in Persas. — Az alany az et-tel összekötött mondattagok közt: Factum est Ugek et suis cognatis gaudium magnum et fere omnibus primatibus Scithie. — Különböző időket és módokat kapcsol mellékmondatokban: Narrabant, quomodo preoccupaverat, qualiter etiam Selavi fuerunt et qualiter Salanus se et suos teneret et quantae potestatis esset.

exalto felemel, gyakran az álszenvedő exaltari: kevésnek lenni.

excelsa, orum ég; l. gloria in excelsis deo.

expugnare gyakran = oppugnare.

extendi kiterjedni; klasszikus nyelvben csak: extensus.

facies: ante faciem = ante, prae; hebraizmus.

facere fieri: factum erat = fiebat; factum fuit = klassz. factum est. iudicium facere (bibliai forma).

famulabus: a vulgáris latinban a hímnemű, illetőleg nőnemű dativus-t és ablativus-t nemcsak filiis-filiabus, hanem famulis-famulabus, animis-animabus, servis-servabus, dominis-dominabus, mulis-mulabus szavaknál is megkülönböztetik.

farisius = ló; a szó valószínűleg egy semita nyelvre megy vissza; v. ö. arab فرس.

ferre indigne = indignari.

fidelis hűséges, hívő.

fides keresztyénség.

filius: in filios filiorum (hebraizmus); filii Israel = Judaii; filius nequitiae gonosz ember; filius hominus = Krisztus; filius sanguinis vérengző ember (mind hebraizmusok).

filtrum sátorponyva.

foliata facere =? sátoros-ünnepet tartani.

fons = fluvius.

fornicator kicsapongó ember.

forum mezőváros.

fossata, ae (főnévileg) árok.

generatio : a generatione in generationem (bibliai forma).

gentes gyakran : pogányok.

Graeci keletrómaiak ; bizánciak.

gratia kegyelem ; teológiai értelemben.

grossus vastag, durva ; *crassus*-nak minden jelentését átveszi és román nyelvekben elnyomja vagy befolyásolja azt.

habere valaminek tartani : aurum et argentum sicut lapides habere ; nichil in mundo habere (birtokolni) ; levem habere transitum.

habitaculum lakóhely, lakás ; először Gelliusnál található.

habitor Anonymusnál gyakoribb mint *incola*.

hebdomas, adis : hét ; ebben a formában csak kevés írónál található ; rendszeren *hebdomada*, ae vagy mint Anonymusnál *ebdomada* ae.

hilaris gyakran = *serenus* ; *coelus hylaris* = *caelum serenum*.

homo : timuit eos omnis homo ; az omnis homo frázisa mindegyik jelentésében héber hatás ; homines = hűbéresek.

iacere : terra iacet = terra sita est.

idioma = *ydioma*, nyelvjárás.

ille gyakran határozott névelő gyanánt ; v. ö. franc. le, la ; olasz il, lo, la, le stb. ; spany. el, la, lo stb. ; oláh le, l, lui, lor stb.

indigere in multis.

inebriari : Anonymusnál az imperf. *inebriebantur* is ; ez a formaváltozás alkalmilag máskor is előfordul.

inferiora (főnévileg) : in teterrima carceris inferiora mittere aliquem.

inibi állandóan összeírva ; hasonlóképen *insimul* : össze, együtt.

innotescere megismertet, quod-os mellékmondatl.

intelligo acc. cum inf.-val vagy quod és coniunctivusszal ; ilyen szerkesztés is : dum hoc intellexissent, quod eis obsistere non valerent, tunc rogaverunt a tárgy kiemelése hoc-kal.

interiacente fluvio a folyó mindkét partján.

iobagio és *yobagio* magyarizmus.

ipse gyakran = is, ea, id. -eo quod = quia, mert.

iurare, quod facerent : a középkorban a consecutio temporum nem érvényesül szigorúan, bár a kiválóbb auctorok gyakran figyelemmel vannak rá.

laudare terram, bonitatem terrae, se de sua victoria.

lagungula = *laguncula* korsó (Plinius minornál) ; *lagoena*, *laguna*-ból deminutiv képzés mint *legio*, *legiuncula*.

levare manum contra küzdeni valaki ellen (bibliai).

licentiam dare elhocsájtani ; *licentiatus* szabadságolt ; főnévileg : egyetemi fokozat a középkorban és ma is az ev. theol. karon.

litterator író ; Cicerónál : félművelt, elemi iskolai tanító.

magis velle = malle.

manducare enni ; a vulgaris latinból ment át a bibliába és azután irodalmivá lett, mint az *edere* ; Suetoniusnál jelentése : rágni.

mane : mane factum est reggel lett.

medietas a fele valaminek, *medius* fél, klasszikus nyelvben csupán : középen.

miles gyakran : lovag.

monere alicui : mihi debitum reddere monuit tua dilectio.

mundus : postquam natus est in mundum (bibliai) ; *mundus totus* =

tout le monde mindenki ; mundus és saeculum jelentése gyakran : megromlott világ.

natio nép, néptörzs, nem klasszikus ; ebben a jelentésben használja Plautus.

ne : Anonymusnál mindig : ut ne finalis (a klasszikus ne helyett), ut non consecutiv értelemben ; az első forma nagyon ritka és lehet, hogy itt a Névtelen Jegyzőnek egy sajátosságáról van szó ; v. ö. magyar : hogy ne.

necnon = et a felsorolás harmadik tagja előtt.

nescire, quia lio vertit ; quia-s mondattal.

nichil = nihil, éppen így michi = mihi ; lehet, hogy ezen esetekben az egyébként néma h-nak az erősítéséről van szó, mely a román országokból indult ki.

nisi gyakran = praeter ; ez a kötőszó később praepositiová alakult.

non : non tantum-sed etiam ; nonsolum-verum etiam.

nudius tertius a klasszikus latinból átvéve.

oblivisci petitionis, gladios vestros.

obstaculum akadály.

omnis : tagadó mondatokban : néha ; ez a jelentés hebraizmus : pl.

Ps. 142, 2 : Non justificabitur in conspectu tuo omnis vivens = Nincs előtted egy igaz sem.

paganismus : Anonymus melléknévként használja : pogány módon more paganismo, ritu paganismo ; paganus (eredetileg : vidéki) = pogány ; a római birodalom pusztulásának idejéből (IV—V. század) vett kifejezés, amikor vidéki = pogány, városi = keresztény.

patria gyakran = terra : timuerunt eos omnes homines illius patriae.

per : 1. térbelileg : per deserta loca, per totum mundum ; 2. időbelileg : per tres ebdomadas ; 3. eszközhatározóilag (nemcsak személy, hanem dolognevek mellett is) : per lanceam alicuius cadere, per litteras monere ; 4. átvitt értelemben : = propter : per petitionem populi constituerunt ; 5. különleges jelentései : per se maga, ön-maga ; per se acquirere terram ; per ydioma vocantur más nyelven neveztek ; per gratiam dei Isten segítségével ; per portas Mezésinas prohibere a Meszes szorosainál föltartóztatni.

pernocto Anonymusnál állandóan activ, mint a klasszikus latinban ; a középlatin általában álszenvedő.

pigmentum fűszer.

plenus ex multitudine és aqua (abl.).

plura quid plura? kifejezésmód, amely már Cicerónál is előfordul ; Anonymusnál ötször.

ponere filios in obsides, castrum ponere várat építeni.

predictus = hic, ille, iste.

presento munera, dona megajándékozni ; a szó klasszikus nyelvben nem található.

prece et precio assonantia, mely már a klasszikus nyelvben is kimutatható. Anonymusnál (Juhász 431) pace et precio kifejezés prece et precio-ra javítandó.

primas fejedelem, a legfőbb ember ; „primas“ (egy ország első papja) értelem-szűkítés.

pro 1. folytán : Samuel pro sua pietate Oba vocabatur ; 2. javára : iuramentum fecerunt pro Almo duce . 3. helyett és putare pro : valaminek tartani : Thysciam pro parvo fluvio putare ; 4. céljából, végett : pro salute vite sue urbem intrare, pro requie laborum permanere in loco ; 5. miatt : pro illata sibi iniuria, pro bono servicio donare, iudicium facere pro quolibet crimine ; 6. módhatározóilag :

pro risu eos Hungaros appellare.

proavus *preavus* mellett : ős.

prognosticare előre megmondani.

proprius gyakran = *propius*; gyakran *suus*, -a, -um jelentésében.

plasmare (nem *psalmare*!) teremteni (görög πλάω); *plasmator* teremő; *protoplastes* = Adam.

qualiter gyakran = *ut*, *quomodo* *coniunctivus*-szal.

quidam gyakran határozatlan névelő.

quisque gyakran = *quisquis*.

quod 1. célhatározói: *hogy*, a célból, *hogy*: *scribo*, *quod* *legentes* *possint cognoscere*, *qualiter* *res geste essent*; 2. következményes: *úgy* *hogy*: *timor* *eos* *irruit*, *quod* *non* *manus* *levare* *ausi* *sunt*; 3. nagyon gyakori a *verba dicendi* et *sentiendi* után: *innotuit* *ei*, *quod* *egrederetur*; *dixisti*, *quod* *terram* *quereretis*; *hoc* *intelle-*
xerunt, *quod* *eis* *resistere* *non* *valerent*; *viderunt*, *quod* *deus* *dedit*
eis *victoriam*; *dixit*, *quod* *terra* *irrigaretur* et *quod* *aurum* *colli-*
gerent et *ut* *ibi* *foderetur* *sal*; *annuntiaverunt*, *quod* *reversi* *sunt*; *hoc* *viderunt*, *quod* *isti* *talibus* *uterentur* *armis*; *mandavit*, *quod*
partem *Salani* *non* *foveret*, *sed* *serviret* et *vectigal* *persolveret*
(*mandare* = értesíteni).

radicor gyökeret verni; *radicare* in *populo* *honorificato* (Eccli 24, 16), de *radicari* is található a Bibliában.

reditus, *us* gyakran *redditus*-nak írva *reddere* (visszaadni) után; bevétel, jövedelem.

remunero, klasszikusban *remuneror* megjutalmazni.

repatriare hazamenni.

solaris = *scholaris*; a legtöbb a görög *scholai*-vel kezdődő szó a középlatinban *sc-*vel kezdődik; alapul szolgálhattak az olyan szavak, mint *scisma* (*scissma*), melyet a latin *scissus*-ból származtattak, nem pedig a görög *σχίζω*-ból.

se, *sibi*, *suus*; ezen szavak visszaható jellege a középlatinban megszűnik.

sella nyereg, a kései latinban *Jordanes*-nél található.

sellatus *equus* felnyergelt ló.

seriatim egymás után, sorjában.

servitium szolgáltatás, szolgálat; *servitium* *divinum* istentisztelet, Istennek való szolgálat; bevétel, jövedelem.

si 1. ha. 2. (a kérdőmondatokban) vajjon; 3. gyakran: nem (ez *hebraizmus*); a *casus* *realis*, *irrealis* és *potentialis* klasszikus szabályait még gyakran megtartják.

sollemniter; az *m* és *n* közé gyakran egy *p* kapcsolódik; v. ö. *condempnare*, *contempnere*, *dampnum*, *sompniare* és *sompnium*. *temptare*-ben is (*tentare*-ből *temptare* lett); hasonlóképen *tempitorium*.

solummodo = *solum*: *non solummodo ipsos subiugaverunt*, *verum etiam castra ceperunt*.

sonare *tubas* *bellicas* megfújni a *trombitákat*; klasszikus nyelvben *sonare* *intransitiv*.

spectaculum: *miserunt Tursol causa spectacula*; v. ö. *Caesar misit, qui explorarent*.

stagnum folyó, patak.

status határozat egy pontja.

stare gyakran = *esse*; *Thosu fecit stare forum*; v. ö. *francia je suis* *été* (*estat*-ból) és *olasz sono stato* voltam.

studium gyakran: iskola; ez a jelentés azonban csak 1200. óta.

sub : vocare fluvium sub nomine Loborey.

subbulcus subulcus helyett, tévesen a praepositio-ra gondolva.

subintrare kettősösszetétel.

sufficienter habere victualia ; v. ö. klasszikusban : satis frumenti habere.

super : gyakran komparatív értelemben : meliores erant super omnes ; aztán gyakran, ahol a klasszikusban csak in állna : super equos veloces erant, super equos sedere, super verticem ascenderunt, miserunt sagittas super eos ; superiorem esse jelentésben : nisi duces super se haberent, super quem exercitum constituerunt eum ; gyakran = supra : supra montem excelsum ducere.

timere infinitivus-szal : perdere timuerunt terram ; ut ne-vel : Salanus timuit, ut ne eum expellerent.

transire usque = ire in ; v. ö. Luc 2, 15 : transeamus usque Bethlehem menjünk Bethlehembe ; hasonló értelemben használatos transmeare : transmeare usque ad civitatem Nytra.

unde igen gyakran : mert, azért.

unus : Anonymusnál néhányszor határozatlan névelő : super verticem unius alcioris montis castrum construxerunt. Tehát a Névtelen Jegyző ismerte valahonnan a határozatlan névelőt.

ut 1. hasonlító kötőszó : ut supra diximus, nichil de preda volebant ut moderni ; opus perficiamus, ut spiritus sanctus dictaverit ; Almus, ut donum spiritus sancti erat in eo ; more bulcarico ut mos est eorum. 2. célhatározói : petisti, ut scriberem ; optimum duxi, ut scriberem ; constituerunt, ut discederent ; elegerunt, ut promoverent ; rogaverunt, ut pacem facerent ; tagadólag : ut ne (v. ö. ne). 3. következményes, mint a klasszikus nyelvben ; tagadó forma : ut non. 4. időileg mint a klasszikus ubi, postquam : canes ut audiunt verba dominorum statim in timorem vertuntur.

vel gyakran = et.

victualia élelmiszer.

vix vicem reddere viszonzozni (klasszikusban is), felelni, una vice = semel, duabus vicibus = bis ; vicem vagy vices gerere képviselni, helyettesíteni ; se ad invicem videre egymást látni ; ad invicem prope pernoctare egymáshoz közel éjjelezni.

vocatio elnevezés : vocatio illa durat usque ad praesens per totum mundum.

velle facere, gyakran : készülöben lenni : cum curiam ducis intrare vellent, dux milites premisit ; v. ö. a klasszikusban : curiam intraturis rex milites obviam misit ; gyakran : kedvét találni valami-ben ; magis velle = malle ; suum velle akarata.

voluntas gyakran : tetszés ; talán így Anonymusnál is : hystoriam troianam pari voluntate legimus.

A fentiekben közölt anyagot szándékosan hoztuk alfabetikusan, nem pedig szisztematikus rendben ; ösztönözni szeretnők ugyanis a szintetikusokat, hogy a latin grammatika egyes paragrafusai szerint vizsgálják meg behatóbban ezeket a jelenségeket. Természetesen csak egy kis részt ragadtunk ki ; egy író szókincsének megközelítőleg kimerítő tárgyalása ugyanis terjedelmes kötetet tenne ki.

Még valamit a középkori s középlatin költészetéről.

Az uralkodó felfogás szerint a középkor csak a hexametert, a pentametert, disztichont tekinti költeményeknek s ezt a felfogást képviseli még néhány legújabb magyar kiadvány is. Ezzel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy a középkor az új versformáknak akkora bőségét termelte ki, hogy arról a kizárólag klasszikus latinságon iskolázottnak sejtelve sem lehet.

A hexametert s pentametert egyelőre tovább használták, de már ezeknél a versformáknál is sok mindent megengedett a középkor, ami a klasszikus hexameternél és pentameternél nem, vagy legalább is nem annyira kiforrottan állapítható meg. Így például az Ottók korában mind gyakoribbá válik a hiatus alkalmazása és a „h” is mássalhangzóval együtt alkalomszerűleg szótagnyújtó. Rövidesen elhagyják az *elisio-t*. Egyes szavaknál a szótagszám változása állapítható meg, például a „*mulieris*” „e”-je hosszan hangzik; a *gerundium* ablativusabeli „o” végzet időértékének egyébként már a kései latinság grammatikusainál is felvetődő vitájában a középlatin rendszerint annak rövid volta mellett foglal állást. Gyakori a *tmesis* is, valamint *caesuránál* a rövid hangzó megnyúlása.

Amit azonban a középkor, ha talán nem is éppen életre-hívott, de mindenesetre tökélyre vitt, az a rím volt. A tiszta rímek (*ita, vita*) a nem-tisztáktól (*librorum, scripturarum*) itt is megkülönböztetendők; az utóbbiak a régebbiek. „Gazdag” (*reich*) a rím, ha a magánhangzókon kívül a mássalhangzók is, főként az első rímelő magánhangzó előtti, meg-egyeznek, például *reatus, creatus*; „azonos” (*identisch*), ha ugyanazok a szók rímelnek: *ara, ara*; ha csak egy-egy magánhangzó, még pedig az utolsó, rímel, „tompá” (*stumpf, männlich*) rímről beszélünk, például *in te, a me*; a kétszótagút „csengő” (*klingend, weiblich*)-nek nevezik, például *mora, hora*; a háromtagúra (*gleitend*) példa: *suspirium, delirium*. Mindezt a középkor képezte és csiszolta ki s itt is a nem-tiszta rímtől a tisztához, az egyszerűtől a gazdaghoz, a tompától a csengőhöz és háromtagúhoz vezet a fejlődés útja.

A hexameternél először a *cezuránál* kezdték a rímet használni, például:

In luctum cithara / conversa de crucis ara;
s mihamar szokásossá vált a pentameternél is:

Pande viam vitae / consocians mihi te.

Ezt a rímformát az egyébként már a középkorban előforduló, de mindmáig tisztázatlan elnevezéssel „*leoninus hexameter*” vagy „*leoninus pentameter*”-nek nevezzük s

a kettő egybefűzése „distichon Leoninum“. A többi klasszikus versforma közül használta a középlatin a sapphói versszakot, a jambikus dimetert s az alkmanicus tetrametert is. Szabályaik némileg eltértek a klasszikus szabályoktól, de szigorúan követték őket. Valójában azonban a himnusz fejlesztette a középkor igen magas fokra. Számtalan versformája közül különösen az úgynevezett Ambrosius-féle versszak vált híressé, mely négy azonos felépítésű verssorból áll.

A legnagyobb súlyt azonban a ritmusra helyezte a középkor. Tudatosan szakít az ókor hosszú s rövid szótagmérésével. A ritmusról nem a szótag hosszú vagy rövid volta, hanem a szótagszám jó figyelembe. S mindennek felett az utolsóelőtti szótagra kell ügyelni, vajjon az arsisben vagy thesisben végződik-e. A verssorok terjedelme két szótagtól tizenötig, sőt ezen túl is terjedhet. A rím elterjedésével ezt is kombinálják a ritmussal. A rímpárok a legkülönbözőbb formában fűzhetők együvé, aminek folyománya a versmértékeknek szinte beláthatatlan gazdagsága.

Az alábbiakban példaképen közöljük az Ómagyar Máriasiralom latin szövegét a Jakubovich-Pais-féle kiadás alapján; egyben azonban hozzáfűzzük a szöveg tagolásában szükséges javításokat is. S ugyan ezen a példán ismertetjük mindjárt a ritmus terminológiáját is.

Az első sor: „Planctus ante nescia“ rímel a másodikkal: „Planctu lassor anxia“; a harmadik sor, mely a többi versszakban is visszatér „Crucior dolore“, a hatodikkal rímel: „Gaudio dulcore“, míg a 4. s 5. sor: „Orbat orbem radio“; „Me Judea filio“ önmagában páros rímet képez. Az 1., 2., 4., 5. sor hét szótagból áll, a 3. s 6. hatból. Az utolsóelőtti szótag a 3. és 6. sorban hangsúlyos, a többiben hangsúlytalan. A rímek végig kétagúak. A versszak sémája:

1. sor: 7 szótag, utolsóelőtti: hangsúlytalan, két szótagos rím, rímel a 2. sorral.
2. sor: 7 szótag, utolsóelőtti: hangsúlytalan, két szótagos rím, rímel az 1. sorral.
3. sor: 6 szótag, utolsóelőtti: hangsúlyos, két szótagos rím, rímel a 6. sorral.
4. sor: 7 szótag, utolsóelőtti: hangsúlytalan, két szótagos rím, rímel az 5. sorral.
5. sor: 7 szótag, utolsóelőtti: hangsúlytalan, két szótagos rím, rímel a 4. sorral.
6. sor: 6 szótag, utolsóelőtti: hangsúlyos, két szótagos rím, rímel a 3. sorral.

Az arsis és thesis a szokásos U és — jelekkel van jelölve, az 1., 2., 4. és 5. sor vége U—, a 3., 6. pedig —U képlettel volna jelezhető. Minthogy azonban mindkét jel egyben a szótag metrikus hosszát vagy rövidegét is jelöli, kevésbé alkalmasak a középkori ritmus ábrázolására. E helyett célszerűbbnek látjuk a „(do)lore“ s „(dul)core“ szövegnek v ∪ jellel való ábrázolását, míg a „nescia“, „anxia“ sorvégeket ∪ v jellel ábrázolhatjuk. Az első sor „Planctus ante nescia“

ábrázolása tehát $7 \sim v$ lenne, ami annyit jelent, hogy a verssor 7 szótagból áll s az utolsóelőtti hangsúlytalan; a 3. soré pedig „Crucior dolore“ $6 \sim v$, aminek jelentése: 6 szótagú sor, az utolsóelőtti hangsúlyos. A rímeket viszont a szokásos módon betűkkel s a kétszótagos voltát a kitevőként irt² jelzéssel jelölhetjük. Ezen a jelnyelven az említett verssor grafikus ábrázolása a következőképen alakulna:

$$7 \sim v a^2 + 7 \sim v a^2 + 6 v \sim b^2 + 7 \sim v c^2 + 7 \sim v c^2 \quad 6 v \sim b^2$$

vagy egyszerűbben:

$$2 (7 \sim v a^2) + 6 v \sim b^2 + 2 (7 \sim v c^2) + 6 v \sim b^2.$$

A Mária-siralom teljes szövege és grafikus ábrázolása a következő:

I. Planctus ante nescia

Planctu lassor anxia

Crucior dolore.

Orbat orbem radio

Me Judea filio

Gaudio dulcore.

$$I. \quad 2 (7 \sim v a^2) + 6 v \sim b^2 + 2 (7 \sim v c^2) + 6 v \sim b^2.$$

II. Fili dulcor unice

Singulare gaudium

Matrem flentem respice

Conferens solacium.

Pectus, mentem, lumina

Tua torquent uulnera.

Que mater, que femina

Tam felix quam misera.

$$II. \quad 4 (7 \sim v abab^2) + 4 (7 \sim v cdcd^2).$$

III. Flos florum

Dux morum

Venie vena

Quam gravis

In clavis

Est tibi pena.

Proh dolor

Hinc color

Effugit oris

Hinc ruit

Hinc fluit

Unda cruoris.

$$III. \quad 2 (3 v \sim a^2) + 5 v \sim b^2 + 2 (3 v \sim c^2) + 5 v \sim b^2 \\ + 2 (3 v \sim d^2) + 5 v \sim e^2 + 2 (3 v \sim f^2) + 5 v \sim e^2$$

IV. O quis amor corporis
 Sibi fecit spolia
 O quam dulcis pignoris
 Tam amara premia.
 O quam sero deditus
 Quam cito me deseris
 O quam digne gemitus
 Quam abiecte moreris.
 Crucior dolore.

IV. = II. + $6v \sim e^2$.

V. O pia
 Gracia
 Sic morientis
 O fera
 Dexterā
 Crucifigētis.
 O lenis
 In penis
 Mens patientis
 O zelus
 O scelus
 Invidē gentis.
 Crucior dolore.

V. $2(3 \sim va^2) + 5v \sim b^2 + 2(3 \sim vc^2) + 5v \sim b^2$
 $+ 2(3 \sim vd^2) + 5v \sim b^2 + 2(3 \sim ve^2) + 5v \sim b^2$
 $+ 6v \sim f^2$.

VI. O verum eloquium
 Iusti Symeonis
 Quem promisit gladium
 Sencio doloris
 Gemitus suspiria
 Lacrimaeque foris
 Vlnneris indicia
 Sunt interioris
 Crucior dolore.

VI. $7 \sim va^2 + 6v \sim b^2 + 7 \sim va^2 + 6v \sim b^2$
 $+ 7 \sim vc^2 + 6v \sim b^2 + 7 \sim vc^2 + 6v \sim b^2$
 $+ 6v \sim d^2$.

VII. Parcito proli
 Mors mihi noli

Tunc mihi soli
 Sola mederis
 Morte beate
 Separer a te
 Dummodo nate
 Non crucieris.

$$\text{VII. } 3(5 \vee \sim a^2) + 5 \vee \sim b^2 + 3(5 \vee \sim c^2) + 5 \vee \sim b^2.$$

VIII. Quod crimen, que scelera
 Gens commisit effera :
 Probra, uincla, uerbera,
 Sputa, clauos, cetera
 Sine culpa patitur.
 Nato queso parcite
 Matrem crucifigite
 Aut in crucis stipite
 Me simul affligite
 Male solus moritur.

$$\text{VIII. } 4(7 \sim \vee a^3) + 7 \sim \vee b^2 + 4(7 \sim \vee c^3) + 7 \sim \vee b^2.$$

Az új tudományágban, a középlatinban való körültekintésünk bizonyára minden olvasónkkal észrevétette, hogy mennyi tennivaló van még itt, ha egy sokoldalú középkor-tudományt akarunk megteremteni. Sok feladatról nem szóltunk részletesen ; beszélnünk kellene még a rimes prózáról, a paleografiáról, a könyvtártanról stb. Ezekről már vannak figyelemreméltó munkák a magyar irodalomban.¹

Magyarországnak van egy értékes írásos emléke, amely a középkornak szinte minden oldalára vet némi világot. A Magyar Nemzeti Múzeum híres Pray-kódexére gondolunk. Ez az értékes darab még nincs kiadva ; az úttörő, búzgó bencés kutatót, Zalánt, munkája közben ragadta el a halál. E kódex kiadása nem könnyű ; nemrég ebben a folyóiratban fejtegettem már néhány fogas kérdését.² Éppen ezen az emléken kellene a középkor-tudománynak megmutatnia, hogy mit tud. Teológiai, filozófiai, orvostudományi, kronológiai, történelmi, filológiai kérdésekkel kell itt a kiadónak

¹ Hajdu, Helga : Lesen und Schreiben im Mittelalter. Pécs, 1931.
 — Hajnal I. : Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. Budapest, 1921. — Jakubovich E. : Magyar Könyvszemle, 34. (1927.), 82—102. l. — Rácz E. : A ritmikus próza XII.—XIII. századi okleveleinkben.

² Századok, 67. (1933). 55—64. l.

megbirkóznia ; sokat kell emendálnia, javítnia s mindez szívós és hosszadalmas, odaadó előmunkálatot kíván. Litografikus-másolat kiadásával, ahogy ezt évekket ezelőtt javasolták, nem érünk célt ; így ugyan a szöveget a kutató számára hozzáférhetővé tennők, a nem-filológus számára azonban nem ; azonfölül nagyon is költséges volna. Nem marad más hátra, mint — más művek mintájára — közzé tenni (a jellemző darabok facsimiléjével) a latin szöveget úgy, ahogy — jól-rosszul — van, tehát betűhíven, hozzácsatolva valamennyi darab magyar fordítását egy részletes, tudományos kommentárral együtt. A művészet, a zene és mindenekelőtt a liturgia történetének támogatását is igénybe kellene venni.

Legyen szabad e helyen egy javaslatfélével előhozakodnom : Készíttesse el Szent István halálának kilencszázadik évfordulójára, 1938 augusztusára, a Szent István-Akadémia vagy a Magyar Tudományos Akadémia ennek a kódexnek tökéletes tudományos kiadását s helyezze azt kegyelete jeléül annak a szent királynak a castrum doloris-ára, aki egy ilyen mű létrejöttének politikai előfeltételeit megteremtette, akinek nevével a kódexben levő királyfelsorolás kezdődik, akiért először mondták Magyarországon azt az egyszerű királyimádságot, amelyet éppen a Pray-kódex őrzött meg számunkra.

Heilig Konrád (Bécs).

A magyar várostörténet első fejezete.

II. közlemény.

Az esztergomi városi polgárság elemeinek szétválasztásával az előzőekben¹ nemcsak a városlakók eredetét, hanem a különböző eredetű városlakó elemek települési helyét is sikerült meghatároznunk és arra az eredményre jutottunk, hogy a városi település magvát a középkori város déli felén fekvő latin város képezte. Ehhez csatlakozott azután észak felé a királyi udvarnokok, valamint az egyház települése, amelyekből — az immunitás alapján — a XIII. század elejére a káptalani város alakult ki. E két utóbbi település, az udvarnokoké és az egyházé, megállapításunk szerint a X. század második felére, illetőleg a XI. század első évtizedeire nyúlik vissza, míg az egész város magvát képező latin város a honfoglalás előtti időkből származik.

Győr áttelepedés előtti fekvésére és történetére vonatkozólag annyi adattal korántsem rendelkezünk. A királyi váracs itt a helyi monografusok egy része szerint az áttelepítés előtt a mai Győr nyugati szélén, a nádorvárosi kálvária tájékán feküdt, mint azt az ott felállított emléktábla is hirdeti,² Börzsönyi Arnold, a város legkiválóbb régész-ismerője viszont a mai város utolsó házain túl dél felé, az úgynevezett kavicsgödrök területén vélte feltalálni a régi Győr maradványait, amelyek a homok után ásó munkások keze alatt lassan-lassan tűntek elő és nem nagyon messze a teleptől, ráakadt a temetőre³ is. Akár a kálvária, akár a szeszgyár helyén feküdt is azonban a régi város, a vártól mindenképen távol esett, ami arra vall, hogy keletkezése nem volt a várral semmi összefüggésben. Az pedig, hogy a káptalan, de különösen a tárnokok és egyéb szolganépek nem a vár aljában, hanem e körül a település körül ütték fel tanyájukat, való-

¹ Századok, LXVIII. (1934.), 1 kk. 1.

² Fehér I. : Győr megye és város egyetemes leírása. Győr, 1874., 507—508. l., Zoltán V. : Győr. Megyei monografiák : Győr megye. Budapest, é. n., 67. l. V. ö. Börzsönyi A. : Győr vármegye őstörténete. U. o. 265. l.

³ Börzsönyi A. : Régi emlékek a győri kath. főgimnázium régiségtárában. A győri főgimn. 1894. évi értesítője. Ismertetése : r. s. : Győri múzeum. Arch. Ért. XVI. (1896.), 184. l.

színűleg azért, mert itt vásárokat is szoktak tartani,¹ a királyi várossá vált település időbeli elsősége mellett tanuskodik.

Győrben a szeszgyár építésekor megbolygatott homok-gödörös vidéken egyébként nagy számmal kerültek elő tűzhelyek s azok közelében cserépedények, elszórtan sarkantyúk, nyilak, lándzsahegyek, kulcsok, kések s hasonlók. E tárgyak túlnyomó része az Árpád-korra vall, amikor itt a lakosság előbb sátorokban, utóbb vályogból épült házakban lakott, melyeknek itt-ott egy-egy fennmaradt karó tartotta fenn emlékét. A tüzelőhelyek mellett ételmaradékos edényeket találtak, továbbá búzavermeket, melyekben elszenesedett búza, köles vagy árpszemek is fennmaradtak. A sok primitív vaskulcs az elporladt kunyhókból érthető meg és a több-helyütt lelt őrlőkö is az állandó háztartások kézzelfogható bizonyítékai. Az egész telep korát az elszórtan lelt pénzek világosan megállapítják: legsűrűbben Szent Lászlótól IV. Béláig terjedő érmek akadtak, a későbbi időből csak Nagy Lajostól és Zsigmondtól találtak egy-egy példányt.² Az érmek sorozatának IV. Bélával való megszakadása, valamint az erőszakos pusztulás nyomai alig hagynak kétséget az iránt, hogy az 1271. évi cseh háború vetett véget e település életének s az V. István király által ugyanazon évben a várba telepített polgárság egy részét ennek a lakosai képezték. Érdekes és valószínűleg nem véletlen, hogy a király a győri erdős, bokros Duna-szigetét azzal a megokolással adta ekkor a polgároknak, hogy több földjük és letelepedésre alkalmas házhelyük legyen s hogy házaik kijavításához onnan vesszőt és karót szerez-hessenek.³

A várral semmi kapcsolatban nem állott és a tatárjárás után újjátelepített városnak legszélén feküdt Zágrábnak a magva, az 1244-ben ősrégi szabadsággal bírónak nevezett „*Vicus Latinorum*“ is⁴ és a város topográfiájából arra lehet következtetni, hogy a Szent László által itt alapított egyház települése ehhez kapcsolódott,⁵ azaz, Szent László idejében a zágrábi latin város fennállott már.

Ezekével egészen analóg volt Sopron fejlődése is. Ha a város 1277. évi szabadalomlevelének ez a része fedi a való-

¹ Fejér V. 1. 147. l.

² L. Börzsönyi: Régi emlékek és r. s. ismertetését.

³ *Adhuc, vt pro aedificiis reparandis virgas et palos habeant, ... contulimus eisdem hospitibus nostris quendam insulam cum suis populis in Danubio ...* Fejér V. 1. 148. l.

⁴ V. ö. a *Mon. civitatis Zagrabiae* I. kötetéhez csatolt „*Zagrabia sub fine saeculi XIV.*“ c. térképet.

⁵ V. ö. *Mon. civ. Zagrabiae* I. 2. l.

ságot, Sopron csak IV. Béla királytól kapott ugyan privilégiumokat,¹ abból azonban, hogy 1254-ben a fertői vám tulajdonjoga miatt a győri püspökkel civakodnak a soproniak,² nyilván következik, hogy a város, mint szabad királyi város, jóval IV. Béla kora előtt fennállott már. Kitűnik ez egyébként a szóbanforgó szabadalomlevélből is, amely több helyen beszél a soproniak régi szabadságáról és a régi soproni szokásjogról.³ Maguk a soproniak különben 1282-ben azt állították, hogy a szent királyoktól nyerték szabadalmaikat s ezt az állításukat a királyi udvarban nem vonták kétségbe, sőt ennek alapján vámmentességüket is megerősítették.⁴

Nevezetes város volt már Szent István korában Székesfehérvár. Az eredetileg a fehérvári egyház számára miseruhának készült koronázási palást 1031-ből való feliratában civitasnak van nevezve⁵ és civitasnak mondja Székesfehérvárt a Kálmán király korában élt Hartvicius is, Szent István életéről írt legendájában.⁶ Nem véletlen tehát, hogy Szent István király itt káptalant és prépostságot alapított s Szűz Mária tiszteletére nagyszerű templomot építtetett.⁷ Köz tudomású egyébként, hogy királyaink városprivilégiumok adományozásakor Székesfehérvár jogát szokták az új városoknak adományozni, mint a magyar városok ősi jogát,⁸ amelyet maguk a fehérváriak Szent Istvántól származtattak.⁹

A mult homályában vész el Pozsonynak az eredete is: amikor a XIII. század folyamán előbukkant, város volt már. Mint monografusa, Ortway Tivadar megállapította, Pozsony 1291. évi szabadságlevele¹⁰ nem városalapító, hanem városfejlesztő, mert hiszen Pozsony ekkor már régen önkormányzati szervezettel rendelkezett,¹¹ sőt területén a királyi városon kívül ekkorra a Váraljának nevezett második önkormányzattal bíró, városi jellegű település is kialakult.¹² Érdekes

¹ Fejér V. 2. 397 kk. l.

² Sopronm. oklevéltár II. 137—138. l.

³ iuxta antiquam eorum libertatem . . . , iuxta antiquam consuetudinem eorum . . . Fejér V. 2. 400. l.

⁴ Hazai okmt. VIII. 218—219. l.

⁵ Ipolyi A.: A magyar szent korona és a koronázási jelvények története és műleírása. Budapest, 1886., 182. l.

⁶ Florianus I. 61. l.

⁷ U. o. I. 61—62. l.

⁸ Wenzel: Magyarország városai és városjogai 43 kk. l.

⁹ Wenzel XI. 10—11. l., Szentpétery 11. sz.

¹⁰ Endlicher 623. l.

¹¹ V. ö. IV. Béla király 1243 május 13-án kelt adománylevelét. Mon. eccl. Strigon. I. 346—347. l.

¹² Ortway T.: Pozsony város története. Pozsony, 1892—, II. 2. 2 kk. l.

adalék Pozsony város történetéhez IV. Béla király 1240. március 13-án kelt oklevele, amelyben a városi polgárok szabadságával ajándékozta meg a Grabes-faluból származó Woch-ot, aki a királyi vadászok jobbágya volt, de már jó régen Pozsony városába költözött.¹ Igaza volt tehát Ortvaynak, amikor azt hitte, hogy a pozsonyi várhegy alján már a honfoglalás előtt fennállott bizonyos település s ez képezte alapját a városi fejlődésnek.² A nemrég felfedezett salzburgi évkönyvek valóban Pozsonyt már 907-ben emlegetik.³ Így egészen érthető Kálmán király első törvénykönyvének 22. pontja, amely arról szól, hogy tüzes vas- és vízpróbát csak püspöki székhelyeken és nagyobb prépostságokon szabad tartani, így Nyitrán és Pozsonyban.

Nyilvánvaló, hogy ezek a városok a várak körüli várnép- és udvarnoktelepülésekből nem keletkezhettek. A társadalmi osztályok között fennálló válaszfalak sokkal erősebbek voltak annál, hogysem ezek az elemek máról holnapra a teljes szabadsággal járó városi polgár jogi állását megszerezhették volna. Különösen Below kutatásai után meg tudomású, hogy a Hofrecht alá tartozó népelemek Németországban sem képezték alapját városi fejlődésnek, legfeljebb annyiban csak, hogy ha városban laktak, rendszerint annak fogyasztóközön-ségét szaporították, esetleg a piac számára ipari munkát is végeztek, a város polgárai közé azonban soha nem tartoztak, hanem az illető úr szolgáló népei maradtak és ennek megfelelően annak a iurisdictionis alá tartoztak továbbra is. A szabadok és nem szabadok, valamint a városi és a földesúri bíróság (Hofgericht) valamennyi német városban élesen el voltak különítve az egész középkoron át.⁴

Ezeket a megállapításokat a magyarországi adatok csak megerősíthetik, hiszen a magyar király földesúri szolganépeit, a tárnokokat, várszolgákat Esztergomban, Győrben, Sopronban egyaránt megtaláltuk s hogy ezekétől a városi polgárság jogi, társadalmi helyzete milyen élesen különbözött,

¹ Mon. eccl. Strigon. I. 335—336. l.

² Ortvay : Pozsony város története I. 46 kk. l. V. ö. Király J. : Pozsony város joga a középkorban. Budapest, 1894. 29. l.

³ Bresslau, H. : Die ältere salzburger Annalistik. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. 1923. évi 2. sz. Berlin, 1923., 27. és 53. l.

⁴ Below, G. : Zur Entstehung der deutschen Stadtverfassung. Historische Zeitschrift, 58. (1887.), 203 kk. l., u. a. : Die Entstehung des Handwerks in Deutschland. Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, V. (1897.), 124 kk. és 225 kk. l., u. a. : Territorium und Stadt 215—216. l., Boos i. m. I. 210., 383 kk. l.

mutatja Grabes-falusi Woch előbb említett esete, akit csak különös érdemek jutalmazásául emelt a király a városi polgárok közé. A társadalmi válaszfalaknak jóval később, még a XIV. század első felében is fennállott rendkívüli merevségét olvashatjuk az esztergomi káptalan 1326 május végén kelt oklevelében is, amely arról szól, hogy bizonyos Gyarmathi Gergely fia Gergely comes, akinek valószínűleg még az apja vált ki az érseki szolganépek közül, őt magát pedig V. István király a nemesek közé emelte s címéből következően, tekintélyes úr lehetett, amikor az érsekkel egyezkedett, — egy egész falut adott az érseknek azért, hogy az szabadságát elismerte és az érseki szolganépek közül elbocsátotta.¹ Újabban Koehne² és Dopsch³ arra mutattak rá, hogy a városok létrehozásában a váraknak, sőt a püspöki és királyi udvartartások székhelyeinek is alig volt valami szerepük. Éppen a királyi Pfalzek legnagyobb része Németországban várossá soha nem fejlődött, hanem jelentéktelen helyek maradtak azok továbbra is.⁴ Ilyen irányú fejlődésre ezeknél a legrégibb magyar városoknál azért sem gondolhatunk egyébként, mert hiszen arra a XI. század elejéig, amikor ezek a városok már fennállottak, még idő sem volt.

Arról viszont, hogy az orosz vásárookra a Duna völgyén járó német kereskedőkaravánok alapították volna ezeket a városokat, — mint Esztergomnál is láttuk, — szó sem lehet. Már Rietschel rámutatott arra, hogy a Rajna-jobbparti német vidékeken, amelyek régi kereskedelme a házalás volt, a kereskedők fontos útcentrumokon időnként találkoztak ugyan és vásárt is tartottak, a vásár lezajlása után azonban ezek a helyek ismét puszták és elhagyottak lettek. A kereskedőkaravánok által tartott vásárok alig egy-két várost hoztak létre Németországban,⁵ városképző erejük tehát úgyszólván jelentéktelen volt. Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban Dopschnak az a megállapítása, hogy még azok a keleti német határmenti vásárhelyek sem fejlődtek városokká, amelyek huzamos időn keresztül bonyolították le a németeknek a szlávokkal és avarokkal való kereskedelmét.⁶ Egyébként sem volna érthető, miért alapították volna a német kereskedő-

¹ Mon. ecel. Strigon. III. 77—79. l.

² Koehne, C.: Der Ursprung der Stadtverfassung in Worms, Speier und Mainz. Breslau, 1890., 10. l.

³ Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit II. 99 kk. l.

⁴ U. o. I. 184. l.

⁵ Rietschel: Markt und Stadt 39—40. l.

⁶ Dopsch: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit II. 103. l.

karavánok a dunántúli rövid útszakaszon a városok egész sorát, míg a magyarországi útvonal további, jóval hosszabb szakaszán egyetlen egyet sem s még inkább érthetetlen maradna, miért alapították volna Székesfehérvárt, Zágrábot vagy Pécest, amelyek éppen nem estek útjába az Oroszországba utazó német kereskedőknek.¹

Nem lehet véletlen az sem, hogy ezeknek a régi magyar városoknak a lakosai soha nem hivatkoztak arra, hogy ők privilegizált idegenek, pedig ezt a beköltözött vendég-népek nagyon is számontartották. Az erdélyi és szepesi szászságról nem is szólva, csak a szatmáriakat említjük, akik még 1230-ban is emlegették (ha némi tévedés volt is benne), hogy ők Gizella királyné idejében jöttek be az országba,² vagy a csehországi származású abonyiakat, akik 1236-ban oklevéllel igazolták, hogy őseik III. István király uralkodása alatt jöttek és az telepítette le őket Abonyban.³ Esztergom, Székesfehérvár, Győr, Zágráb stb. polgárai azonban soha sem emlegetik, hogy mikor költöztek be Magyarországra.

Az egyetlen kivétel Pest városa, de itt sem német, hanem volgai bolgár betelepülőkről hallunk, akik a honfoglaláskor, vagy nem sokkal a honfoglalás után jöttek Magyarországra. Anonymus ezen tudósításának⁴ hitelét pedig nyelvészeti⁵ és történelmi adatok egyaránt kétségtelenné teszik. Pestnek még századok múlva, 1217-ben is jelentékeny számú bolgár lakossága volt, amit onnan tudunk, hogy II. András király a Szentföldre indulásakor Jolánta királynénak a jegybérül járó 8000 márka fejében a Maroson szállított sót és Bodrog megye jövedelmét, továbbá a pesti szaracénoktól járó jövedelmet kötötte le.⁶ Szaracénoknak pedig, vagy

¹ Béccsel, a Duna-menti kereskedelmi út egyik legfontosabb állomásával kapcsolatban, amelyet Rörig teóriája alapján újabban szintén ilyen kereskedelmi alapításnak kezdtek tekinteni és alapítását regensburgi kereskedő-konzorciumnak tulajdonítják, Bécs történetének egyik legalaposabb ismerője, Th. Mayer mutatta ki, hogy ilyesmiről szó sem lehet. I. m. 272. l. — Rörig elmélete ellen különben magával Rörig teóriájának alapjával, Lübeckkel kapcsolatban is erős támadást intézett Krogmann, W.: Die Eigentum-verhältnisse des Lübecker Marktes um 1300 und ihre Erklärung. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XX. (1928), 165—171. l.

² Endlicher 426. l.

³ Szentpétery 617. sz.

⁴ 57. fejezet.

⁵ Melich J.: A magyar nyelv szláv jövevényei. Magyar Nyelv, VI. (1910.), 296. l. és A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1929., 137—140. l.

⁶ proventus Saracenorum de Pest... Szentpétery 321. sz.,

másképp izmaelitáknak és böszörményeknek nálunk a mohamedán vallású volgai bolgárokat nevezték.¹

Nem volna azonban alapja annak, hogy a volgai bolgároknak tulajdonítsuk a többi régi magyar város keletkezését, az pedig kézenfekvő, hogy nem alapíthatták azokat a félig nomád honfoglaló magyarok sem. Fel kell tehát tételeznünk azt, hogy a honfoglaló magyarok azokat már itt találták. Erre a feltevésre annál inkább okunk lehet, mert hiszen ezek a városok nem az egész ország területén szétszórva, hanem — Pozsony és Nyitra kivételével — mind a Dunántúl feküdtek.

Nyitráról tudjuk azonban, hogy az a honfoglalás előtt jelentékeny szláv fejedelmi székhely volt és már a 836-ban elhunyt Adalram salzburgi érsek templomot szentelt fel itt Szent Emmeram tiszteletére,² sőt egy 880-ból keltezett oklevél szerint³ Nyitra a magyar honfoglalás előtt püspöki székhely is volt. A Nyitrára beültetett keresztény kultúra folytonossága pedig a magyar honfoglalással nem szakadt meg, legfeljebb a fejlődés akadt meg egy időre. Hiteles adatunk van ugyanis arra, hogy a zabori apátságnak már Szent István tett bizonyos adományokat,⁴ azt pedig, hogy ez az apátság már Szent István király előtt is fennállott, bizonyítja Szent Mór, az első pécsi püspök, akitől tudjuk, hogy Szent Zoerard vagy András, akit ő gyermekkorában ismert, a nagyhirű zabori apátságban lakott.⁵ Nem egészen alapelkülű tehát a Szent István-féle nyitrai hamis oklevélnek az az állítása,

Fejér III. 1. 264. l., Wenzel G.: Budai regeszták. Magyar Történelmi Tár, I. (1855.), 84. l.

¹ Pauler i. m. I. 56. l., Hunfalvy P.: Magyarország ethnographiája. Budapest, 1876., 334 kk. l., Rásonyi Nagy L.: A Brassó név eredete. Magyar Nyelv, XXV. (1929.), 27. l. — V. ö. Pais D.: Magyar Anonymus. Budapest, 1926., 109. l. Magyar Etymologiai Szótár, I. 566. l., Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930., 173. l. V. ö. Kossányi B.: A XI—XII. századi „izmaelita“ és „saracenus“ elnevezésekről. Károlyi-Emlékkönyv. Budapest, 1933., 308 kk. l.

² Pauler Gy.—Szilágyi S.: A magyar honfoglalás kútfoi. Budapest, 1900., 310. l., Jagić, V.: Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften, XLVII., Wien, 1902., 6., 36 kk. l.

³ Friedrich, G.: Codex dipl. et epist. regni Bohemiae. Prága, 1904—, I. 20. l., Fejér I. 215. l., Bachmann, A.: Geschichte Böhmens. Gotha, 1899., I. 108. l., Dümmler, E.: Geschichte des ostfränkischen Reiches. Leipzig, 1888., II. 195. l., Balics L.: A kereszténység története hazánk mai területén a honfoglalásig. Budapest, 1901., 283—284. l.

⁴ Szentpétery 43. sz., Fejér VII. 4. 57—59. l.

⁵ A legenda Endlichernél, i. m. V. ö. Hunfalvy: Magyarország ethnographiája 321—322. l., Pauler i. m. I. 47. l. — A zabori monos.

amely szerint a szent király a nyitrai várba jöttekor kilenc papot talált ott, akik magukat a Szent Emmeram-egyház kanonokjainak mondták.¹ Alig lehet kétséges, hogy ez a Szent Emmeram-egyház, amelyről Szent András és Benedek életrajzában Mór pécsi püspök mint bazilikáról emlékezik meg² és amelyről más hiteles forrásból tudjuk, hogy 1111-ben is fennállott még,³ azonos azzal a Szent Emmeram-egyházal, amelyet Adalram érsek szentelt fel itt Isten dicsőségére.

Pozsonyt illetőleg pedig Ortway Tivadarra utalhatunk, aki pozsonyi, dévényújfalui, maásztai és stomfai ásatások illetve véletlenül előkerült leletek alapján megállapította, hogy a pozsonyi várhegy Carnuntumnak a contra-erődje lehetett, de nemcsak Pozsony területe, hanem a Pozsonytól északra eső vidék is római megszállás alatt állott,⁴ — amit azóta újabb kutatások is megerősítettek⁵ — végeredményben tehát Pozsony a római uralom idején Pannóniához tartozott.

Újabb leletek arra figyelmeztetnek, hogy Pesten is, hasonló lehetett a helyzet.

Abból azonban, hogy Nyitrán kívül a magyarok által itt talált valamennyi régi város a római limes-vonalon belül feküdt, önként következik, hogy ezek a városok éppen úgy, mint a Rajna-balparti és Duna-menti német városok, római eredetűek, a régi római kultúrának a népvándorlás viharait túlélt alkotásai.

Közülük Esztergomról, Székesfehérvárról és Zágrábról bizonyosan tudjuk, hogy bennük a XIII. században is még latinok éltek és a város magvát képező legrégibb települést majdnem az egész középkoron át „Vicus Latinorum”-nak, — latinok községének nevezték.

tört Sörös P. és Karácsonyi J. is Szent István előtti alapításnak tartja. Sörös P.: Az elenyészett bencés apátságok. Budapest, 1912., 401 kk. l. (Pannonhalmi rendtört. XII. B.), Karácsonyi J.: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban. Nagyvárad, 1915., 5. l.

¹ se capitulares canonicos Ecclesiae B. Emerami martiris, in dicto castro nostro Nitra situatae, nominabant. Fejér I. 285. l., Karácsonyi J.: Szent István oklevelei és a Szilveszter-bulla. Budapest, 1891., 103. l. Szentpétery 4. sz.

² Endlicher 134. l.

³ Itt, in eadem civitate Nitriae, in ecclesia sanctorum Emerami, Andrae et Benedicti, tesznek 1111-ben esküt a zohori monostor birtokperében szereplő tanuk. Fejér VII. 4. 58. l.

⁴ Ortway: Pozsony város története I. 36 kk. l. V. ö. Arch. Ért. XII. (1892.), 264—266. l. és Kenner, F.: Beiträge zu einer Chronik der Archäologischen Funde. Archiv für österreichische Geschichte, XXXVIII. (1867.), 273—274. l.

⁵ Gniers, A.: Le castellum romain à Stupava. Zprávy ceskoslov. státu. arch. úst. II—III., 29—36. l. a stomfai ásatásokról.

III.

A középkori magyar történetnek alig van olyan részlete, amely a nyugati és elsősorban német viszonyok ismerete nélkül, önmagában is érthető volna. Folyton analógiákra, vagy ahogyan egyik fiatal historikusunk ezt kifejezte, mankókra kell támaszkodnunk sajátos magyar viszonyaink kutatása közben, mert a kor és a történetíró közötti nagy távolság miatt a történeti emlékeket pusztító hosszú időn keresztül másképp nem tudunk eljutni a mult helyes megismeréséhez. Magyarország területe a keresztény középkor hatalmas színpadának csak kicsiny sarkát képezte, természetes tehát, hogy az itt lejátszó eseményeket az egész keresztény világ történetének részeként kell tekintenünk és az itteni kis rész viszonyainak megítélésénél a nagy egészre érvényes törvényeket kell szem előtt tartanunk. Ha az igényteleneknek látszó apró emlékeket így vizsgáljuk, azok jelentősége egyszerre nőni fog és az elszigetelten mit sem mondó, mert összefüggéstelen adatokból az univerzalist kiegészítő egységes kép kontúrjai fognak kialakulni.

Ezeket szem előtt tartva kell keresnünk feleletet arra a kérdésre is, vajjon a Pannóniában négy évszázadon át lerakott római kultúra átélhette-e a népvándorlás hosszú századait és a honfoglaló magyarok találhattak-e itt olyan városokat, amelyekben ha nem is volt nagyarányú városi élet, de volt mégis legalább annyi, hogy a nyugalom beálltával újjáéledhettek és ütőereivé válhattak a körülöttük lüktető vérkeringésnek.

Felesleges volna bizonyítani azt, hogy Pannónia területén rendkívül fejlett római kultúra virágzott, amely négyszáz év alatt bőségesen ereszthetett gyökérzetet az idegen talajba. Az Óbuda határában kiásott aquincumi romok¹ és az ószőnyi házakban és udvarokban heverő brigetiói oszlopfők vagy szarkofágok² csakúgy, mint Arrabonának a győri csatornázáskor előkerült feliratos emlékei és épületmaradványai,³ vagy a scarabantiai nagyméretű díszes kapitólium

¹ Kuzsinszky B.: Az aquincumi mithraeum. *Archaeologiai Értesítő*, VIII. (1888.), u. a.: Az aquincumi castra kérdése. *U. o.* VII. (1887.), Havas S.: Újabb leletek és helyrajzi adatok Aquincumból. *U. o.* IX. (1889.), Kuzsinszky B.: Aquincum. *Budapest műemlékei*, szerk. Lechner Jenő. Budapest, 1924., 25. kk. l.

² Rómer I.: Pannónia területén Magyarországon fennmaradt néhány római várnáról. *Archaeologiai Közlemények*, III. (1862.), 48. kk. l., u. a.: Ó-Szőnyön kiásott római régiségek. *U. o.* VI. (1866.), 151. kk. l.

³ Fehér I. i. m. 377. kk. l., Börzsönyi A.: Római emlékek Győr város területén. *Arch. Ért.* XXIV. (1904.), 251—55. l. és Római régiségek Győr-belváros területéről. *U. o.* XXVII. (1907.), 37—45. l.

romjai, amelyek a régi soproni városháza lebontásakor kerültek elő,¹ s a savariai amphitheatrum maradványai, amelyeket a szombathelyi Kálvária-domb város felé néző oldalán találtak meg,² avagy a híres baláciai és savariai mozaikpadlók,³ mind azt bizonyítják, hogy rendkívül fejlett római kultúra virágzott Pannóniában. Írott adatok és archeológiai leletek pedig egyaránt arról tanuskodnak, hogy ez a kultúra nemcsak a felső ezerek, az ideiglenesen letelepült magasrangú katonák és polgári tisztviselők kultúrája volt, hanem a latin nyelvvel együtt átvették azt az őslakók is, akik hamar beleélték magukat a rómaiak által teremtetett új állapotokba.⁴

Mint a pannóniai római kultúra egyik legalaposabb ismerőjétől, Kuzsinszky Bálinttól tudjuk, a római provinciákban a közigazgatás alapját a városi községek képezték. A város látta el a közigazgatás adminisztrációját a hozzácsatolt járásban, de annak a tisztviselői látták el az igazgatószolgáltatást, újoncozást és adóbehajtást is, ami Pannóniában annál könnyebben mehetett, mert ilyenféle volt a szervezetük a kelta őslakóknak is.⁵ Természetes, hogy így a városi élet Pannóniában nagy lendületet vett,⁶ amit csak fokozott az, hogy a régi kelta városok már korán jutottak római municipális jogokhoz. Savaria, Scarabantia, Siscia, Sirmium, Mursa, Mogentiana, Carnuntum, Aquincum, Brigetio egymás után kapnak városi szervezetet⁷ s ez, mint Savariában is,

¹ Alföldi A.: Kapitólumok Pannóniában. Arch. Ért. XXXIX. (1920—22.), 12. kk. l.

² Fettich N.: Adalékok Savaria amphitheatrumához. Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve, I: (1920—22.), 58. kk. l.

³ Balácia. Kiadja br. Hornig Károly. Veszprém, 1912., Nagy L.: A savariai kapitólumon 1791-ben talált mozaikpadló. Az Orsz. Magyar Régészeti Társulat Évkönyve, II. (1923—26.), 100. kk. l.

⁴ Augustus császár mostohafiának, Tiberiusnak, a pannóniai csapatok parancsnokának titkára, Velleius Patereulus már akkor, amikor a pannóniaiak még lázadoztak a római uralom ellen, azt írta, hogy az összes pannóniaiak közt nemcsak a római hadi fegyelem, hanem a római nyelv ismerete is közönségessé vált; sőt az írás is sokaknál szokott foglalatossággá lett már. C. Velleius Patereulus Róma történetéről írt két könyve. Budapest, 1896., 198—99. l. V. ö. Pallmann, R.: Die Geschichte der Völkerwanderung. Gotha und Weimar, 1863—64., I. 262., l. Nagy L.: Kézművészetszámok a pannóniai síremlékeken. Az Orsz. Magyar. Rég. Társ. Évkönyve, I. (1920—22.), 45. l.

⁵ Kuzsinszky B.: Pannónia és Dácia. A magyar nemzet története, szerk. Szilágyi S., Budapest, 1895., I. CXLII—III. l. U. a.: Solva. Klebelsberg—Emlékkönyv, 107. kk. l.

⁶ Pallmann i. m. I. 262. l.

⁷ Kuzsinszky: Pannónia és Dácia LXXVI. kk. l., Balics i. m. 32., 154—55. l.

nem ritkán itáliai colonusok, vagy pedig veteranusok betelepítésével együtt történt. Nagyszámú római, latin elem verődött azonban össze azokon a helyeken is, amelyek eredetileg tisztán katonai táborok voltak, markotányosokból, a katonák hozzátartozóiból, úgy, hogy a táborhelyek melletti canabae csakhamar valóságos várossá nőtt. K. Jireček a dunamenti római városok eredetét éppen ezekben a városnegyedekben keresi,¹ nem is egészen alap nélkül. Nemcsak Pannóniában, hanem a római limes egész vonalán az erődítéseknek, valamint a barbárok betörései miatt csakhamar fallal körülvett kereskedelmi településeknek egész sora emelkedett s csak növelték ezeknek számát a különösen útkereszteződések és postaállomások védelmére emelt váracsok árnyékában képződött vásárhelyek.²

A rómaiak azonban, mint tudjuk, nem álltak meg Pannónia természetes határán, hanem a II. század végétől kezdve többször is kísérletet tettek, hogy a Duna bal partján is megvéssék lábukat s a kisebb erődítések egész sorát emelték ott. Hogy a barbárok földjével állandó összeköttetésben legyenek, Aquincumnál a két partot híddal is összekötötték,³ úgy, hogy a római kultúra bizonyos fokig — mint Pozsony vidékén is láttuk, — a Duna bal partján is gyökeret verhetett. Bizonyos adatokból arra lehet következtetni, hogy ezeknek a limesen túli településeknek nem is annyira hadi, mint inkább kereskedelmi céljai voltak: itt tartották meg a rómaiak és barbárok közötti vásárokat.⁴

Ma már, különösen A. Dopsch kutatásai után végérvényesen megdöntöttek tekinthetjük azt a felfogást, mely szerint a római uralom megszűntével a provinciákban a római kultúra folytonosságának is vége szakadt volna. Az újabb kutatások azt bizonyítják, hogy sem a keleti gótok, sem pedig a longobardok uralma nem idézett elő gazdasági téren nagyobb változásokat Itáliában, a római birtokosok nemcsak szabadságukat, hanem vagyonukat is megtartották, sőt a gót és longobard uralkodók a kereskedelmi forgalmat egyes intézkedésekkel még emelni is igyekeztek,⁵ olyannyira,

¹ Jireček, C. : Geschichte der Serben. Gotha, 1911—18., I. 36. l.

² Dopsch, A. : Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung. Wien, 1923., II. 358. l. (A mű első kötetét az 1923. évi II. kiadásban használtuk.)

³ Kuzsinszky B. : Bevezető. Az Orsz. Magy. Rég. Társ. Évkönyve I. (1920—22.), 5. l. és A római határvédelem és a balhavári erőd. U. o. 23. lap.

⁴ Dopsch : i. m. II. 360. l.

⁵ U. o. I. 205. kk. l., II. 428. kk. l.

hogy más vidékekről a római lakosság egyenesen longobard uralom alá menekült. Hasonló volt a helyzet a nyugati gótok uralma alá került spanyolországi és délfancia provinciák területein¹ és így volt a Rajna- és Duna-menti provinciákba betelepült germánok között, a frankoknál,² a bajoroknál³ és az alemannoknál⁴ is.

Arról meg éppen szó sem lehet, hogy a provinciákba letelepült barbárok a városokat elpusztították volna. A városok életében a római birodalom összeroppanása ideiglenes zavart, nem egy helyütt rablást és pusztítást jelentett ugyan, mihelyt azonban a barbárok pusztítása megszűnt, az elmenekült lakosság összegyülekezett, kijavította a megrongált házakat és folytatta az életet ott, ahol előbb abbahagyta.⁵ A germán hódítók nemhogy megsemmisítették volna a városokat, hanem, mint például Strassburgban, városlakókká telepedtek le maguk is. A városoknak a népvándorlás alatti pusztulásáról szóló tudósítások nagyrészt helytelen értesülésen alapuló, részben pedig rhetori túlzásokból fakadó állítások, amelyeknek ma már nem lehet hitelt adni. Kölnről, például Ammianus azt írta, hogy 355-ben a barbárok kemény ostrom után lerombolták, a következő évben azonban ő maga már nagyon erős városnak nevezi; egyébként tudjuk, hogy régi falaival és lakosaival együtt fennállott a város az egész középkoron át. Mainzról több V. századi író is azt állítja, hogy a népvándorlás viharai közben elpusztult, száz évvel utóbb pedig már javításra szoruló régi templomairól hallunk. Hasonló az eset Wormsszal, amelyet Szent Jeromos szerint 409-ben a barbárok teljesen megsemmisítettek, pár évvel utóbb azonban jelentékeny helyként szerepel, a burgund királyság székhelye és nevezetes szerepet játszott az egész középkoron át.⁶ Trierrel, Metzcel kapcsolatban körülbelül ugyanezekről értesülünk,⁷ úgy, hogy a germán uralom alá került városokban a városi élet kontinuitása kétségbe sem vonható. Ezekben a városokban talált hajlékot és fejlődött a szabad ipar és a kereskedelem és az itt kialakult városi

¹ U. o. II. 436. l.

² Boos i. m. I. 114. kk. l.

³ Schwarz, E.: Walchen- und Parschalkennamen. Zeitschrift für Ortsnamenforschung, I. (1925—26.), 97—98. l.

⁴ Dopsch i. m. I. 167., 260. l.

⁵ Boos i. m. I. 70 kk. l., Dopsch i. m. II. 363. l.

⁶ Dopsch i. m. I., 167., 260. l., 153—60. l., Boos i. m. I. 86. l.

⁷ Dopsch i. m. I. 163. kk. l.

jogot ruházták át azután a később keletkezett német városokra, megfelelő módosításokkal természetesen.¹

Bizonyítható azonban a római kultúra és a római város kontinuitása olyan helyeken is, amelyek a népvándorlás alatt nagyobb megrázkódtatásoknak voltak kitéve, nevezetesen Ausztria területén, melynek pedig nagy része az avarok és magyarok szomszédsága következtében a korai német középkor nyugalmaiban sem részesülhetett. Így Passauban,² s méginkább a frankok és keleti szomszédaik kereskedelmi gócpontjaként szereplő Lorchban, ahol régebbi római pénzek mellett VII. századi római pénzeket is ástak ki, és általában Felső-Ausztriában, ahol Lorch, Schärding és Utendorf-Helfau mellett Szent Flórián tiszteletére a római korban felszentelt templomok az egész középkoron át fennmaradtak.³ Kétségtelenül megállapítható, hogy a VIII. században vár és város állott fenn Salzburgban is, amely a római kori településnek megszakítás nélküli folytatása s azok a források, amelyek Juvavum megsemmisüléséről beszélnek, tendenciózus hamisítványok.⁴ Legújabbban pedig Th. Mayer az 1030-i német-magyar háborúban már szereplő⁵ Bécsről mutatta ki, hogy itt a római polgári település elpusztult ugyan a népvándorlás alatt, a castrum helyén képződött későrómai település azonban fennmaradt az egész középkoron át. Ezt nemcsak az archeológiai leletek bizonyítják, hanem az is, hogy a salzburgi annalesek Bécs városát a IX. században névszerint is felemlítik. A római és középkori település kontinuitását azonban itt leginkább az bizonyítja, hogy Bécs legrégebbi templomai — a Szent Rupprecht-, Szent Péter- és Maria am Gestade, — amelyek már a VIII. század végén, IX. század elején fennállottak, a régi vindobonai légiótábor portáinál lévő római templomok helyén épültek, továbbá, hogy Bécs területe az 1220. évi városnagyságbításig

¹ Schmoller: Deutsches Städtewesen, 4. kk. I., Below, G.: Die Entstehung des Handwerks in Deutschland. Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, V. (1897.), Handwerk und Hofrecht. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XII. (1914.), 9. I., Probleme der Wirtschaftsgeschichte. Tübingen, 1920., 226. I., Dopsch: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit, II., 103. kk. I., Grundlagen II., 413. kk. I.

² Heuwisner, M.: Die stadtrechtliche Entwicklung der Stadt Passau. Passau, 1910., 19. I.

³ Schiffmann, K.: Beiträge zur historischen Topographie Oberösterreichs. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, XXXVI. (1915.), 345. kk. I.

⁴ Dopsch: Grundlagen, I. 180—83. I.

⁵ Pauler, i. m. I. 71. I.

Vindobona légiótáborával esett egybe s központját a római limes-út és a via decumana találkozási pontján fekvő Hoher Markt képezte. Ebből pedig nemcsak az következik, hogy a középkori piacnak még római időkből kellett visszamaradnia, hanem az is, hogy a korai középkorban vásárokat tartottak és kereskedők voltak ott megtelepedve.¹ Általában az a nézet kezd kialakulni, hogy egy-egy vár oltalmában, vagy útkereszteződéseknél még a kelta-római korban képződött településekre nyúlik vissza a többi osztrák város eredete is.²

Jireček kutatásai pedig kétségtelenné teszik, hogy az egész középkoron át fennmaradtak a római eredetű városok a magyar fennhatóság alá került Pannóniával dél felé szomszédos területeken, Dalmáciában és Szerbiában is. A XIII. században ezek a városok rendkívül fejlett autonómiával rendelkeztek s összehasonlítva azt a bizánci eredetű, vagy a még később keletkezett bányavárosok szervezetével, nyilvánvalónak látszik, hogy a római városok autonómiája a régi római városi szervezet megszakítás nélküli továbbfejlődése.³

De nemcsak a fallal körülvett városok éltek túl a népvándorlást, hanem — mint alább látni fogjuk — a Pannóniától nyugatra és délre eső területeken évszázadokon át fennmaradt a római, vagy romanizált lakosság is. Ilyen körülmények között nem valószínű, hogy a népvándorlás a római kultúrát gyökerestől kiirtotta és a római városokat Pannóniában elsöpörte volna. Hiszen már R. Pallmann, a népvándorlás történetének egyik legalaposabb ismerője megállapította, hogy a népvándorlás pusztításai semmi szín alatt sem lehettek olyan méretűek, mint azt állítják, hiszen a gótok Rómában még azt a diadalkaput is megkímélték, amelyet pár évvel előbb Honorius császár építtetett, a Stilicho által felettük aratott győzelem emlékére.⁴ Kuzsinszky B. és Alföldi A. kutatásai után pedig bizonyosan tudjuk, hogy

¹ Mayer, Th.: Zur Frage der Städtegründungen im Mittelalter. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, XLIII. (1929.), 269—70. l., Kenner, F.: Die örtliche Lage der ältesten Kirchen von Wien. Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereins zu Wien, XLI. (1908.), 3. kk. l.

² Uhlirz, K. und Uhlirz, M.: Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. Graz und Leipzig, 1927—, I., 113—14. l.

³ Jireček, C.: Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. Denkschriften der Kais. Akademie der Wissenschaften, Wien, phil.-hist. Cl., XLVIII—XLIX. (1902—1904.), és Geschichte der Serben, II. 24. kk. l.

⁴ Pallmann i. m. I. 243. l.

a római limes felbomlása után betóduló barbárok Pannóniában sem írtották ki a romanizált lakosságot.¹

Ezzel természetesen nem akarjuk azt mondani, hogy a barbárok átvonulása, vagy hosszabb-rövidebb ittlakása nem hagyott nyomokat a népvándorlás országútján. Az azonban, hogy a népvándorlás nem jelentett olyan végzetes csapást Pannóniára, mint eddig hitték, jogosan állítható. Hiszen tudjuk, hogy azok a népek, amelyek a limes felbomlása után Pannónia földjén megtelepedtek, régen nem voltak ott ismeretlenek s Pannónia már az adrinapolisi csata után tele volt barbárokkal. 333-ban Konstantin császár vandálokat telepített ott le, majd 380-ban húnok elől menekülő alánok és keleti gótok nyertek bebocsátást Pannóniába,² 396-ban pedig római tribunus kormányzása alatt a Bécsi-erdő és a Rába között markomannokat találunk. Úgy, hogy amikor 397-ben a római légiók — talán inkább azért, mert a többi provinciákkal való érintkezés már 395 óta lehetetlenné vált, mintsem ellenséges nyomás alatt — Pannóniából kivonultak és a provincia védelmét a betelepült barbárok vették át, az a romanizált lakosság számára nem jelenthetett katasztrófát, hiszen — mint Pacatusnak Theodosius császárhoz 391-ben intézett panegyricusából kitűnik, — Pannónia városait a gótok és más barbárok őrizték a rómaiak zsoldjában addig is.³ De nem volt végzetes a római kultúra szempontjából Pannóniában a húnok uralma sem. Azok a hún fejedelmek, akik a IV. és V. század fordulóján a Duna-medencében szerepeltek, így Kharaton és Uldin, a rómaiak szövetségesei voltak s közülük ez utóbbi 401-ben Arcadius keleti császár kérésére a birodalom zsoldjában álló nyugati gótokat verte szét az Alduna mentén, pár évvel később pedig, mint a nyugati császár szövetségese, Stilichónak segített szétverni a gót Radagais vezetése alatt Észak-Itáliába nyomuló gót-vandál csapatokat. Rugha vezér pedig, Attila nagybátyja, az akkor leghatalmasabb hún fejedelem, a keleti birodalom kinevezett tábornoka volt, rendes évi fizetéssel s mint Aëtius jó barátja, a nyugati birodalomnak is gyakran adott

¹ Kuzsinszky : Az aquincumi castra kérdése. Arch. Ért. XVII (1897.), 398. l., Alföldi, A. : Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Berlin, 1924., II. 1. kk. l.

² Pallmann i. m. 173. l., Alföldi i. m. II., 67. l., Hunfalvy P. : Magyarország ethnographiája. Budapest, 1876., 111—12. l.

³ Balics i. m. 171. l., Alföldi i. m. I. 91., II. 83. l., Pallmann i. m. 173., 182. l.

jelentékeny fegyveres segítséget.¹ Tudjuk továbbá, hogy Valeria és Pannónia is szerződésileg került a hún fejedelmek, mint szövetségesek birtokába,² sőt adatok vannak arra is, hogy Rughával kötött szerződés értelmében a megerősített helyeket — egy időre legalább — Aëtiusnak sikerült a nyugati császárság tényleges birtokában megtartania.³

A húnok egyébként nem laktak tömegesen Pannónia területén s bár Attila, sőt talán már Rugha is, a mai Magyarország területére tette át állandó székhelyét, maga a hún nép nem költözött be Pannóniába, hanem mindvégig ott tanyázott a déloroszországi pusztaságon.⁴ Attila egyébként a nyugati birodalommal szemben csak az V. század közepe felé lépett fel támadólag s mert udvarában előkelő rómaiak magas állásokat foglaltak el, asztalánál latinul beszéltek, latin elmésségekkel szórakoztatott az udvari bolond is, semmiesetre sem volt a római kultúrának olyan ádáz ellensége, mint az ma a köztudatban él.⁵ Nem érdektelen talán megemlíteni, hogy Attila római főembereinek egy része, mint Orestes, akinek az ipja a nyugati birodalomban előkelő állást foglalt el, fia pedig Romulus Augustulus néven a császári trónra került, továbbá Constantius, Constantiolus és Rusticius, Attila titkárai nem hadifoglyokként kerültek a hún vezér szolgálatába, hanem pannóniai származásúak voltak, egy viminiacumi származású római kereskedő pedig nyíltan megmondta a követségben járó Priscos rhetornak, hogy jobb hún, mint római alattvalónak lenni.⁶

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy forrásaink semmivel sem igazolják azt a feltevést, mintha Attila és húnjai a pannóniai római városokat fenekestől felforgatták volna, sőt Jordanestől éppen azt halljuk emlegetni, hogy Attila halála után nagyon sok város virágzott Pannóniában,

¹ Nagy G.: Magyarország története a népvándorlás korában. (A magyar nemzet története, szerk. Szilágyi S., I.) CCCIX. kk. I., Hunfalvy i. m. 111—12. l., Pallmann i. m. 247. l.

² Alföldi i. m. II. 87. kk. I.

³ Egger, I.: Die Barbareneinfälle in die Provinz Rätien und deren Besetzung durch die Barbaren. Archiv für österreichische Geschichte, 90. (1901.), 198. l. V. ö. Nagy G. i. m. CCCXVIII. l., Balics i. m. 171. l., Salamon F.: A húnok és Pannónia. Századok, XVI. (1882.), 236. kk. I.

⁴ Nagy G. i. m. CCXCVI. l.

⁵ Alföldi i. m. II. 64., 88—89. l., Jung, J.: Roemer und Romanen in den Donauländern. Innsbruck, 1877., 185. l., Balics i. m. 172—73. l., Nagy G. i. m. CCCXXIII. kk. I.

⁶ Nagy G. i. m. CCCXIX. l., Jung i. m. 183. l.

Sirmiumtól egész Vindomiáig.¹ Köztük Savaria nagyon jelentékeny, európai hírű város lehetett, mert a ravennai hivatalos krónika, amely pedig a provinciák viszontagságait csak nagyon ritkán méltatta figyelemre és csak a legnagyobb városokkal, mint Rómával, Konstantinápolyal kapcsolatos eseményekről szokott megemlékezni, érdemesnek tartotta följegyezni, hogy 456-ban, szeptember 7-én, pénteki napon földrengés rombadöntötte.² Egy-két évvel később pedig a Pannóniában virágzó Aquincumot halljuk emlegetni.³

Nem mondtak le ekkor még Pannóniáról maguk a rómaiak sem. Nem sokkal Attila halála után, 455 végén ugyanis erős sereggel megjelent a Dunánál Avitus nyugati császár, visszacsatolta a birodalomhoz a régi provinciát és annak védelmét a betelepített keleti gótokra bízta. Ezek Avitus elvonulása után a keletrómai császárral kötöttek ugyan új szövetséget, akitől rendszeres évi segílyt is kaptak, — tudjuk, hogy a limes összeomlása után Pannónia váltakozva hol a nyugati, hol a keleti császárságnak volt része, a szerint, amint az erőviszonyok ingadoztak, — ez azonban természetesen nem változtatott azon a tényen, hogy a gótok és a római lakosság békés együttélését a császárral kötött szerződés biztosította.⁴ Hogy pedig a pannóniai rómaiaknak a szerződés megszegése és a gótok erőszakoskodásai ellen alig lehetett panaszuk, bizonyítják azok a rendeletek, amelyek a keleti császár szövetségeseiként Itáliába vonult római műveltségű gót király, a Konstantinápolyban nevelkedett Theoderich bocsátott ki, amikor Pannónia kormányzójává a VI. század első tizedének végén Colosseus comest kinevezte és erről a Pannóniában lakó barbárokat és rómaiakat is értesítette.⁵

¹ Ornata patria civitatibus plurimis, quarum prima Syrmis, extrema Vindomia. Jordanes : De origine actibusque Getarum. Mon. Germ. Auct. ant. V. 126. l.

² Mon. Germ. Auct. ant. IX. 304. l., Anonymus Cuspinianus, ed. Mommsen, 666. l., Salamon F. : Buda-Pest története. Budapest, 1878—1885., II. 27. l., Balics i. m. 182—83. l.

³ Sidonius Apollinaris V. panegyricusában : Mon. Germ. Auct. ant. VIII. 190. l.

⁴ Alföldi : Der Untergang der Römerherrschaft II. 100 kk. l., Schmidt, L. : Die Ostgoten in Pannonien. Ungarische Jahrbücher, VI. (1926.), 459—460. l., Pallmann i. m. II. 48—50 l., Bachmann, A. ; Die Völker an der Donau nach Attilas Tode. Archiv für österreichische Geschichte, 61. (1880.), 193—95 l.

⁵ Cassiodorus Senator : Varia. Mon. Germ. Auct. ant. XII. 91—92. l., 120. l., Jordanes : De origine actibusque Getarum. Mon. Germ. Auct. ant. V. 130. l., Pallmann i. m. II. 427. l.

A keletrómai császárnak, Justinianusnak a felhívására, mint szövetségesek szállták meg Pannóniát a longobardok és békés úton, szerződéssel vették át azt ezektől 568-ban az avarok,¹ akik, Mihály pátriárka egykorú szíriai krónikája szerint a Pannóniában talált lakosságot nem bántották, csak megadóztatták.²

Ezeket mondják nekünk az archeológiai leletek is.

Már Nagy Géza hangoztatta, hogy a népvándorlaskori leleteknek a római civilizációval való többszörös kapcsolatát lehetetlen föl nem ismerni.³ Érdekes példaként a Brigetio területén, téglaoszlopos római épület alapfalai között talált homokkőszobrokat és több száz csontfaragványt hozza fel, amelyekről — ugyanott lelt római feliratos emlékek segítségével — kiderült, hogy a téglaoszlopos épület a Brigetio-környéki barbároknak már a III. század elején, tehát a római uralom közepe óta fennállott temploma volt, a kőszobrok és csontfaragványok pedig bálványaik s hogy a templomot több századon át használták az után is, miután a környéken lakó barbárok a IV. század vége felé Brigetiót végkép megszállották.

Alföldi András megállapította, hogy Pannónia két római pénzverője közül a sisciai 387-ig, a sirmiumi pedig 397-ig működött, a 378 után vert érmek azonban — mint arra már Hampel József és Nagy Géza is rámutattak — annyira kopottak, hogy legnagyobb részüket meg sem lehet határozni,⁴ ami csak annak lehet a következménye, hogy Pannónia lakossága még nagyon sokáig használta fizetőeszközüket ezeket a pénzeket. Nem lehet kétséges, hogy ez a lakosság, vagy annak jelentékeny része romanizált, a római uralom idejéből visszamaradt népelem volt, amely a limes felbomlása után a Pannóniába betelepülő barbárok között is fennmaradt és folytatta régi életmódját az avar uralom idején. Alföldi ugyanis az úgynevezett Keszthely-kultúrához tartozó hatalmas leletet revízió alá véve, arra az eredményre jutott, hogy a Fenék—Keszthely-környéki, több ezer sírból álló lelet két, egymástól antropológiailag élesen különböző népnek a

¹ Egger i. m. 360. l., Nagy G. i. m. CCCXXXVI. kk. l., Paulus Diaconus: *Historia Longobardorum*. Mon. Germ. Script. rerum Longobard. 76. l.

² Marquart, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1902., 482. l.

³ Nagy G. i. m. CCXCIII. l.

⁴ Hampel, J.: *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. Braunschweig, 1905., I. 20. kk. l., Nagy G. i. m. CCXCVI. l., Alföldi i. m. I. 17—18. l.

hagyatéka s a leleteket szétválasztva, megállapította, hogy míg a keszthelyi sírmezők avar temetői, a fenéki sírokkban európai típusú, magas növésű emberek: romanizált kelták vannak eltemetve. E kelta sírokkban, valamint a feltárt romok között talált tárgyak kétségtelenné teszik, hogy itt a — valószínűleg Mogentianának nevezett — római város fennállott és virágzott nemcsak a limes felbomlása utáni népvándorlás idején, hanem az avar uralom alatt is, annak dacára, hogy nemcsak kereskedelmileg, hanem stratégiaiilag is fontos utak kereszteződésén feküdt, és erős kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn nemcsak az avarokkal, hanem a velük szövetséges keleti birodalommal, sőt Itáliával is, úgy, hogy a fenéki sírmezőkön későrómai emlékeken és pénzeken kívül az V—VII. századi nagy kultúrcentrumok gyártmányai, vagy azok utánzatai is megtalálhatók. Rendkívül fejlett ötvösművészet virágzott Mogentianában, amely nemcsak antik díszítésű ékszerekkel látta el a hódító és különösen a római település közelében letelepedett avarokat, hanem készített számukra avar díszítésű ötvösmunkákat is.¹ Úgy látszik, a város valami elemi csapás következtében, valahogy az avar uralom vége felé pusztult el s a megmaradt romanizált lakosság — részben legalább — átköltözött a szomszéd avar településre. Erre mutat az is, hogy Alföldi megfigyelései szerint a mogentianai ötvösipar az avarok között a római város pusztulása után is virágzott.²

Köztudomású, hogy a VI. század végén fennállott Sirmium is, olyan erős falakkal, hogy a gepida őrség és a római lakosság éveken át dacolni tudott mögöttük Baján avar khagán ostromló seregével s végül is II. Tiberius keleti császárral kötött szerződés értelmében, békés úton került a város az avarok hatalmába. Forrásaink szerint a császár kikötötte ugyan, hogy a római lakosság a várost elhagyhatja, minthogy azonban a szerződés értelmében a kivándorlók még ingóságukat sem vihették magukkal, egész valószínűnek látszik, hogy csak a püspök és a politikailag exponált hivatalnokok távoztak el a városból, a lakosság zöme azonban visszamaradt. Egész bizonyos azonban, hogy a győztes avarok nem pusztították el a várost és folyt ott az élet

¹ Alföldi i. m. II. 30. kk. I. 40. kk. és 55. I. V. ö. Kuzsinszky B.: A Balaton környékének archaeológiája. Budapest, 1920., 49., 58. I. Alföldi A.: Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde c., az Ellis H. Minns-Emlékkönyv számára sajtó alatt levő tanulmányában, — melynek kefelevonatát szíves volt átadni nekem — a mogentianai rómaiság fennmaradását a VII. század végéig igazolja.

² Alföldi i. m. II. 56. I.

tovább is. Ezt Ephesosi János azon tudósítása bizonyítja, mely szerint egy évvel az avar uralom kezdete után Sirmiumot tűz pusztította.¹ A városokat azonban a legkegyetlenebb rombolás és öldöklés sem szokta egy csapással megsemmisíteni, mert a megmenekült lakosság, mihielyt a békének csak látszatja is mutatkozik, visszatér újra, otthont épít magának a régi romok fölött s így valószínű, hogy a tűzvész Sirmium életében is zökkenőt jelentett csupán, de szakadást nem. Konstantinos Porphyrogenetosnak Magyarországot ismertető azon szavaiból, hogy „abban a tartományban vannak régi emlékek. Az első Trajanus császár hídja, Turkia szélén, aztán Belagrada . . . Aztán a folyó kifolyásánál van Sermion, két napi járásnyira Belagradától . . .”² — nyilvánvaló, hogy Sirmium a népvándorlás alatt nem pusztult el, sőt a X. század első felében mint híres régi város volt ismeretes. Teljesen egybevágunk ezzel Jirečeknek, a Balkán középkori története kiváló kutatójának a megállapításai, aki kimutatta, hogy Sirmiumban Szent Demeternek és Szent Ireneusnak a tisztelete a IV. századtól kezdve a XIII. századig megszakítás nélkül fennállott, — a későrómai korból való Szent Demeter-templomról vette a város Száva-Szentdemeter, illetve Szent Ireneről Szent Erenye magyar nevét is, — amiből következik egyúttal az is, hogy megszakítás nélkül fennmaradt itt egész a magyar kereszténységig nemcsak a régi római lakosság, hanem a keresztény hitélet is.³ Ezt bizonyítja az is, hogy a IX. század első negyedének végén bolgár fennhatóság alá került Sirmium, a IX. század végén és a X. század folyamán — nem tudni, mióta — püspöki székhely volt.⁴ Ezeket a történeti tényeket Melich János nyelvészeti megállapításai is igazolják, amelyek szerint a Sirmium névből csak a latin nyelv törvényei szerint fejlődhetett a későbbi Sermium, majd a magyar Szerém alak; vagyis Sirmium lakosságának a honfoglalás idején latin nyelvűnek kellett lennie.⁵

Általában elfogadott tény, hogy a római birodalom

¹ Salamon : Budapest története II. 42—42. l., Jireček : Geschichte der Serben, I., 87—88. l., Balics i. m. 199. l.

² Magy. Honf. Kútfoi, 126. l.

³ Jireček, C. : Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer. Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Cl., 136 : XI. (1897.), 93. kk. l. — V. ö. Csánki i. m. II. 238. kk. l.

⁴ Jireček : Geschichte der Serben, I. 194. l. és Das christliche Element, 94. l.

⁵ Melich J. : A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1929., 77. l. V. ö. Jireček : Das christliche Element 4. l.

felbomlása után megszakítatlanul folyt az élet tovább Siscíában, melynek püspökét 579-ben még emlegetni halljuk s amelyet 822-ben civitas-nak neveznek a német annalesek.¹ IX. századi templomi maradványokat is találtak itten.²

Túlélte a népvándorlást a régi Pannóniának talán leg-híresebb városa, Savaria. Mint már említettük, Attila halála után földrengés pusztította Pannónia prima hajdani székhelyét, azonban a lakosság a megrongált épületeket kitatarozta és a városba visszaköltözött. Más magyarázata ugyanis nem lehet, hogy a város az avar uralom végén fennállott és a nyugati krónikások előtt általánosan ismert volt. A lorch-i évkönyvek és Einhardus feljegyzései szerint Savaria Nagy Károly 791. évi avar hadjáratának egyik fontos állomását képezte, a király Gyórtól a régi római úton, Savarián át vezetett vissza az ismert avar haremodor következtében kiéhezett és beteg seregét,³ Savariának tehát ez időben jelentékeny helynek kellett lennie. Még inkább következik ez Regino krónikájának és az évkönyveknek azon tudósításából, amely szerint a morvaszlávok a Duna-balparti avarokat régi lakóhelyeiken állandóan zaklatták, mire azok 805-ben Nagy Károlytól engedélyt kértek, hogy a Duna jobbpartján, Savaria és Carnuntum között telepedhessenek le.⁴ Valóban, Német Lajosnak 860 november 20-án kelt oklevele, amelyben több más birtok mellett Savariát is a salzburgi érsekségnek adja, a várost civitasnak nevezi.⁵ Schünemann ugyan azt hiszi, hogy csak az ott található nagykiterjedésű római romok miatt nevezte az oklevél Savariát civitasnak,⁶ ennek az odavetett állításnak azonban csupán csak az az alapja, hogy egy római eredetű pannóniai városnak a IX. században való fennállása nem egyeztethető össze Schünemann teóriájával. Civitasnak nevezi Savariát az Arnulf király nevére 970—977 között ugyancsak a salzburgi érsekség javára hamisított adománylevelével és az ezt megerősítő X—XIII. századi hiteles oklevelek is.⁷

¹ Balogh A.: Pannónia őskereszténysége. Budapest, 1932., 137—38. l., Mon. Germ. SS. I. 209. l. V. ö. Schünemann: Die Entstehung des Städtewesens 35 l.

² Hampel J.: Keresztény emlékek a régibb középkorból. Arch. Ért. XIV. (1894.), 42—43. l.

³ Mon. Germ. SS. I. 176—77. l. V. ö. Balics i. m. 212. l. 5. jegyzet.

⁴ Mon. Germ. SS. I. 192., 353., 563. l.

⁵ Salzburger Urkundenbuch (Herausgegeben von W. Hauthaler-F. Martin,) Salzburg, 1898—, II. 39. l.

⁶ Schünemann: Die Deutschen in Ungarn 14. l.

⁷ Salz. Urkundenb. II. 56., 61., 105., 110., 150., 158., 570. és 723. l.

A hamis oklevél idevonatkozó adata annál értékesebb, mert megtudjuk belőle, hogy — a hamisítás idejében legalább — keresztény egyház állott fenn Savariában és a város kereskedelmileg is fontos hely lehetett; tartozékai között ugyanis az oklevél a vámot is felsorolja. Egészen nyilvánvaló, hogy a salzburgi érsekség a Német Lajostól kapott adományokhoz való jogát akarta a hamis oklevéllel biztosítani, a város tartozékainak felsorolása tehát semmi szín alatt sem lehet sablonszerű, hanem a való helyzetet tükrözi vissza; ezt pedig a hamisítvány készítője nagyon jól ismerte, mint az oklevél Mosaburgra vonatkozó szavai is bizonyítják. A német püspökségektől és érsekségektől független magyar egyházi berendezkedés következtében a salzburgi érsekség ugyan semmit sem ért el a hamis oklevéllel, tudjuk azonban, hogy Savaria mégis egyházi birtok maradt: vámjával együtt a győri püspökségé volt annak alapítása óta, amit pusztavéletlennek nem tekinthetünk. János győri püspök különben 1407-ben Savariát — magyar néven Szombathelyt — a királyi városokéhoz hasonló kiváltságokkal adományozta meg, be van bizonyítva azonban, hogy Szombathelynek addig is városi szervezete volt.¹

Azt hisszük, az elmondottak után nem lehet kétséges, hogy Pannónia városait a népvándorlás nem írtotta ki, hanem azok fennmaradtak a magyar impériumig.² Az a körülmény, hogy a többieket egykorú írásheli emlékek nem igen emlegetik, még korántsem jelenti, mintha elpusztultak volna, hiszen a korai középkor nyugati forrásaiban a legnagyobb német városok nevei is csak igen ritkán fordulnak elő. Wormsot például, amely pedig királyi palatium is volt s egyike a korai középkor legnagyobb városainak, a frank-kori források csak egyetlen egyszer említik,³ — hogyan emlegetnék hát annak a Pannóniának a városait, amely a római limes felbomlása után és még inkább az avar uralom idején terra incognita volt és amelyet az évkönyveket író papok — ha egyáltalában hallottak róla — a világ végének tekintettek.

A római Savaria és a mai Szombathely települési kontinuitását a véletlenül előkerült archeológiai leletek is bizonyítják. Már Lipp Vilmos rámutatott arra, hogy „Szombathely város egész területét, ideértve még az azt környező

¹ Kuncz A.: Szombathely—Savaria rend. tanácsú város monographiája. Szombathely, 1880., 64. l., Csánki i. m. II. 729. l.

² V. ö. Pfister, J.: Pannonien in politisch-geographischer Betrachtung. Ung. Jahrbücher, VIII. (1928.), 153. l.

³ Boos, i. m. I. 117. l. V. ö. Eckhardt S.: Sicambria. Minerva. VI. (1927.), 158—9. l.

mezők jókora részét is, minden irányban kisebb-nagyobb, helyenként még most is egészen ép csatornák szelik át; a csatornák fölött kikövezett római utcák vonulnak, melyeknek mindkét oldalán házak, közben roppant nagy épületek alapfalai mutatkoznak“ és kétségtelenül megállapítható, hogy Szombathely városa a régi Savaria romjain épült.¹ Ezeket a megállapításokat az azóta szerzett tapasztalatok teljes mértékben igazolták. A vázlaton feltüntetett helyeken többek között másfél lábnyi mélységben egy hatszögű apró téglákkal kirakott ép padozatra bukkantak s ugyanott egy fehér márványból készült oszlopalj is előkerült. Találtak két rendkívül nagyméretű oszlopalt, hatalmas mészkő-, gránit- és márványoszloptöredékeket, kő- és téglafalakat. Máshol római szobát ástak ki, amelynek másfél lábnyira festett oldalfalai is megvoltak még, sőt egy hatalmas arányú és művészi kivitelű római bazilika maradványai is előkerültek; hasonlóképen megemlítésreméltó egy szokatlanul nagyméretű római ház, amelynek alapjai közül a valószínűleg fürdőnek szolgáló teremben gyönyörű mozaikpadló egy részét sikerült kiemelni.² A legnevezetesebbek azonban azok a leletek, amelyek a XVIII. század végén, a székesegyház és a püspöki palota alapjainak az ásásakor kerültek elő. A művészi kivitelű Herkules- és Minerva-torzók, oszloptöredékek és templomkövek, főleg pedig a híres mozaikpadló és az alapfalak arra engednek következtetni, hogy a savariai kapitólium romjai ezek és itt, a mai Templomtéren állott valamikor Savaria fóruma.³

Hangsúlyozzuk, mindezek a leletek építkezések alkalmával, véletlenül kerültek elő a föld mélyéből és meg vagyunk győződve, hogy rendszeres ásatások sokkal tanulságosabb eredményekre vezetnének. Azonban már most is egész határozottan megállapítható, hogy a régi Colonia Savaria középontja a mai belsőváros területén állott,⁴ ami a település

¹ Lipp V.: Fölrattanulmány. Arch. Ért. VIII. (1874.), 83. l.

² V. ö. Kárpáti K.: Vasvármegye őstörténete. (Megyei monográfiák: Vasvármegye.) Budapest, 1898., 165. l., Lipp V.: Szombathelyi közlemények. Arch. Ért. IV. (1870.), 184—5., 294—5. l., VII. (1873.), 289—90. l., Kárpáti K.: Sabariai régiségekről. Arch. Ért. XIV. (1894.), 166., 448—449. l. és XIX. (1899.), 131. l., Kuncz i. m. 60. l., Kárpáti: Sabariai leletekről. Arch. Ért. XVII. (1897.), 68. kk. l.

³ Alföldi: Kapitólumok Pannóniában. Arch. Ért. XXXIX. (1920—22.), 14. l., Nagy L.: A savariai kapitóliumon 1791-ben talált mozaikpadló. Az Orsz. Magy. Rég. Társ. Évkönyve, II. (1923—26.), 100 kk. l., Kapossy J.: A szombathelyi székesegyház és mennyezetképei. Budapest, 1922., 13. l. Ezt a vázlatot is *dr. Varga Endre* barátom volt szíves megrajzolni.

⁴ Kárpáti K.: Sabariai régiségekről. Arch. Ért. XIX. (1899.), 130. l.

kontinuitását önmagában, a fentebb vázolt történeti adatok nélkül is igazolná. A római és középkori város fejlődésbeli kontinuitásának érdekes megtestesítője az a Szentháromság-szobor, amely a múlt század hatvanas éveinek végéig a Horváth Boldizsár-téren állott, egy római gránitoszlopon.¹

SZOMBATHELY

Ugyanilyen eredményekre jutunk akkor is, ha a másik régi magyar városnak, Győrnek a térképén kísérvük figyelemmel az ugyancsak véletlenül előkerült római épületmaradványok lelőhelyét. Építkezések alkalmával a Káptalándombon a székesegyház déli oldalán, a Baross-út elején, közel a Kazinczy-utcához, a Széchenyi-tér minden oldalán, a Lloyd-épületnél, a főgimnázium sarka előtt, a megyeház bejárata előtt, az állami polgári leányiskola előtt és a Bástya-utcában találtak nagyon mélyen, 4—7 méternyi mélységben homokkövekből épült római falakra.² Ezek a leletek kétség-

¹ Lipp V. : Szombathelyi közlések. Arch. Ért. II. (1869.), 39. l.

² Börzsönyi A. : Győr vármegye őstörténete. (Megyei monografiák : Győr vármegye.) Budapest, é. n. 261., 265. l., u. a. : Római régiségek Győr város területén. Arch. Ért. XXIV. (1904.), 251—5. l. és Római régiségek Győr-belváros területéről. Arch. Ért. XXVII. (1907.), 37—45. l.

telenül bizonyítják, hogy a mai győri belváros területe a római Arrabonának is központja volt, itt, az emelkedettebb helyen, vizektől is védve, állott a castrum és a vagyonosabb római polgárok lakóházai, míg a polgárváros, Börzsönyi Arnold szerint, egész a mai Kálvária-utcaig húzódott, odáig, ahol a helyi hagyományok és monografusok szerint az áttelepítés előtti Győr városnak kellett feküdnie s ahol az egykori kelta temető maradványai is előkerültek.¹ Hogy pedig a római Arrabona sem pusztult el a népvándorlás folyamán, azt nemcsak az bizonyítja, hogy a római város alapfalai felett épült a középkori, hanem az is, hogy a Kr. u. 700 körül élt ravennai névtelen földleíró munkájában Arrabonáról is megemlékezett.² Figyelembe véve azokat a tanulságokat, amelyeket Alföldi a mogentianai sírmező leleteiről vont le, hogy tudniillik ott a római város az avar uralom alatt zavartalanul fennállott s ugyanakkor a város közelségében avar település is keletkezett, egész kézenfekvőnek látszik, hogy Győr területén az a népvándorláskori település, amelynek maradványai a város déli szélén, a szeszyár építésekor kerültek elő s amely, mint már említettük, fennállott egészen 1271-ig, a mai Kálvária-utca táján fennmaradt római polgárváros barbár tartozéka volt s a várba telepített város tulajdonképeni magvát ez utóbbi képezte. Bizonyítja ezt az a hatalmas, közel ezer sírból álló sírmező is, amelyet Börzsönyi a város déli és nyugati határában tárt föl. A sírmező a sírokban talált nagyon kopott római pénzekkel és egyéb tárgyakkal, valamint római, avar és pogány-magyar sírjaival kétségtelenül igazolja, hogy itt megszakítatlanul folyt az élet a római kortól egész a magyar honfoglalásig, illetőleg az után is.³ Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy Győr Nagy Károlynak az avarok elleni hadjáratában szerepelt.⁴

Aquincumról már említettük, hogy Attila halála után a város kétségtelenül fennállott még, sőt elég nevezetes

¹ Börzsönyi: Győr vármegye őstörténete 258., 266. l.

² Anonymi Ravennatis de geographia libri. Edid. Placidius Porcheron Paris, 1688., 175. l., Villányi Sz.: A megye kultörténete. (Győr megye és város egyetemes leírása, szerk. Fehér I.) Budapest, 1874., 472. l.

³ Börzsönyi A.: Győri temető a régibb középkorból. Arch. Ért. XXII. (1902.), 12—14., 128—43. l., XXIV. (1904.), 15—41. l., XXV. (1905.), 16—33. l., XXVI. (1906.), 302—21. l., XXVIII. (1908.), 208—30. l. és Pogány magyar sírokról. U. o. XXIII. (1903.), 67—70. l., továbbá Győr vármegye őstörténete 266—67. l. — V. ö. r. s.: Győri múzeum. Arch. Ért. XVI. (1896.), 184. l.

⁴ Mon. Germ. SS. I. 176—7. l., Magy. Honf. Kútfői 307. l.

helynek kellett lennie. A népvándorlás további folyamán játszott szerepét nem ismerjük ugyan, de életére következtethetünk az úgynevezett papfölddel szemben kiásott római castrum alapjaiból; erről Kuzsinszky az építési anyag és az építés módja, valamint a környéken római módra, sőt római sírokba temetkezett barbárok sírjai alapján megállapította, hogy a VI. század folyamán épült.¹ Vajjon Justinianus keleti császár (527—566) egyik Duna-menti erődjével van-e itt dolgunk, vagy valamelyik római művelt-ségű barbár fejedelem emelte azt a Dunától északra tanyázó szomszédok megfékezésére, — ki tudná ma még megmondani? Bizonyos azonban, hogy a római légiók elvonulásával a római városok nem dőltek össze és a vidékek nem váltak lakatlanokká,¹ hanem — bár szűkebb keretek közt, mint a boldog béke idején, — folyt bennük az élet továbbra is. Ennek lett a következménye, hogy a római város helyén alapfalakon, szobor- és edénytöredékeken, valamint kopott rézpénzen kívül egyebet ott sem igen találtak, ahol, mint például, Aquincumban, rendszeres ásatásokat végeztek, mert a földbe csak azok a tárgyak kerültek, amelyeket a lakosság már nem tudott használni. Arany- és ezüstitárgyakat, amelyeket az ellenségtől megrémült lakosság a földbe rejtett volna, vagy rombadöntött házak falai temettek volna el, a pannóniai római városok helyén hiába keresnénk.³

Csak így érthető meg azután, hogy a mai Óbuda nemcsak a régi aquincumi castrum egy részének és a körülötte képződött úgynevezett katonavárosnak a helyén áll, hanem a középkori és részben a ma is álló óbudai házak római alapfalak felhasználásával épültek, úgy, hogy az óbudai utcák nagyjából ma is a római utcák irányát követik s például Óbuda mai főutcája, a Lajos-utca, vagy a Szentendrei-út római utca helyén fekszik. Egészen feltűnő a római topografiához való ragaszkodás az Óbuda és Újlak határán fekvő Királyhegyen, ahol a római amphitheatrum vagy színház köralakú épületének alapfalaira várat, majd ez utóbbi alapjainak felhasználásával, befelé szűkülő, körceikkely alakú telkeken, lakóházakat építettek a középkorban.⁴ A római és

¹ Kuzsinszky: Az aquincumi castra kérdése. Arch. Ért. XVII. (1897.), 399—400. l.

² U. o. 392. l.

³ Kuzsinszky B.: Az óbudai papföldi ásatások 1887-ben. Arch. Ért. VIII. (1888.), 39. l. és Aquincumi múzeum. U. o. IX. (1889.), 336. l.

⁴ Kuzsinszky B.: Aquincum. Budapest műemlékei, 25. kk. l., Gömöri Havas S.: Újabb leletek és helyrajzi adatok Aquincumból.

középkori, sőt mai topografia ilyen feltűnő egyezése pedig mással, mint a település kontinuitásával, alig magyarázható.

Anonymus szerint Aquincum régi, pompás épületeinek jelentékeny része fennállott még a XII. században is. II. Béla király névtelen jegyzője² többször tesz említést Óbudáról. Mindjárt az első fejezetben elmondja, hogy Attila király a szittya földről kiszállva, hatalmas erővel Pannónia földjére jöve s a rómaiakat megfutamítván, az országot elfoglalá és királyi székhelyet állíta magának a Duna mellett, a hévizek fölött és minden régi műveket, melyeket ott talált, megújította és körül igen erős kőfallal megépítteté, melyet magyarul Buduvárnak, a németek pedig Ecilburgunak neveznek. Már Pais Dezső rámutatott arra, hogy az anonymusi magyar hősök nevei azon a vidéken, ahol Anonymus szerint megszállottak, helynevekben mindenütt kimutatható³ s ebből Moór Elemér nagyon helyesen azt a következtetést vonta le, hogy Anonymus az ő korában tényleg fennálló helységek nevei alapján etimológiával dolgozott,⁴ ami természetesen nem jelenti, hogy Anonymus előadásának többi, a helyneveken kívüli részét egyszerűen elvethetjük. Nyilvánvaló azonban, hogy ilyen névetimológián alapszik Budavárának itt feljegyzett története is. Hóman Bálint kutatásaiból azonban tudjuk, hogy Anonymus munkájának éppen ez a részlete, az Ecilburgura alapított etimológia benne volt már a Szent László-kori Gesta Hungarorumban is,⁵ nem tekinthetjük tehát azt a névtelen jegyző kitalálásának. Anonymus negyvenhatodik fejezetéből, amelyben arról beszél, hogy a honfoglalók átkelven a megyeri révnél a Dunán, tábort ütének a Duna mellett a felhévizekig, mire a Pannónia földjén lakó rómaiak mind futással mentették életüket, másodnap pedig Árpád

Arch. Ért. IX. (1889.), 164. l., Kuzsinszky: Aquincum helyrajza. Tanulmányok Budapest multjából. II. (1933.), 1.

² Véleményünk szerint Jakubovich Emil és Heilig Konrád végérvényesen tisztázták a krónika keletkezésének idejét. Klebelsberg-Emlékkönyv 169. kk. 1., A bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve II. (1932.), 1. kk. 1. — V. ö. Domanovszky S.: Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta. Századok, LXVII. (1933.), 38. kk., 163. kk. 1. II. Béla királynak akár Péter, akár pedig Barnabás nevű jegyzője írta a munkát, kétségtelen, hogy Óbudát illetőleg nagyon jól volt tájékozódva, mert a XII. század közepén mindketten óbudai prépostok voltak.

³ Pais D.: Ósbó. Az anonymusi honfoglaló hagyomány hiteléhez. Magyar Nyelv, XXIV. (1928.), 92. kk., 169. kk. 1.

⁴ Moór, E.: Zur Siedlungsgeschichte der deutsch—ungarischen Sprachgrenze. Ung. Jahrb. IX. (1929.), 64. l.

⁵ Hóman B.: A Szent László-kori Gesta Hungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Budapest, 1925., 53—4., 96—7. l.

vezér és minden előkelő Magyarországon valamennyi vitézével együtt bemenének Attila király városába, ahol látták a királyi palotákat, némelyeket földig romban, másokat nem, és szerfölött csodálták ezeket a kőépületeket s kimondhatatlanul örültek rajta, hogy harc nélkül foglalták el Attila király városát, ... és naponként vendégeskedtek nagy örömben Attila király palotájában, — nyilvánvaló, hogy Aquincum kőházainak egy része a krónika keletkezésekor fennállott még és azokat a sátorokhoz, kezdetleges faházakhoz és sárból gyúrt épületekhez szokott magyarok erősen megbámulták.

Egészen természetes, hogy a magyarság fantáziáját foglalkoztatta a különös város eredete s a magával hozott hún hagyományokra támaszkodva, Attila városának tartotta azt; talán felesleges azonban hangoztatni, hogy ez a hit csakis itt, Pannóniában alakulhatott ki, éppen Attila és az itt talált város nevének hasonlósága alapján. Mint tudjuk, Aquincum neve a vizet jelentő kelta „ak” szóból ered, — talán a hévizekkel kapcsolatban — s a várost a köznép Acincum-nak, Acincus-nak is nevezte.¹ Az Acincus, Acincum név Acingus, Acingum alakja azután Acinburg, Acilburg, majd Ecelburgu alakra torzult, talán éppen a X—XI. századi magyar hún-hagyomány hatása alatt, annál is inkább, mert ahogy Anonymus nem hitt, valószínűleg XI. századi paptársai sem hitték a parasztok hamis meséit és sokkal többre becsülték annál a maguk tudós magyarázatát.² Ezt a magyarázatot pedig az, hogy Attila (Etele) neve a magyarok előtt nagyon is ismeretes Atél (Etil) szóval majdnem azonos hangzású volt s ez a szó szintén vizet jelentett,³ kétségtelenül alá is támasztotta. Hogy valóban a római Aquincum név képezte az egész névetimológia alapját, mutatja az is, hogy a város másik nevének, Buduvárnak a töve sem egyéb, mint a kelta ak= víz szó szláv fordítása, — köztudomású, hogy a szlávok ritkán vesznek át régi helyneveket, hanem saját nyelvükön nevezik azokat, — s ugyanaz a tudós etimológia, amely Acincumban megtalálta az Attila személynevet, a hún-hagyományra támaszkodva, a woda szóból eredő helynevet

¹ Mint említettük, Sidonius Apollinaris az V. század második felében a várost Acincus névvel nevezi. Mon. Germ. Auct. Ant. VIII. 190. l.

² V. ö. Nagy G.: Budapest-lóversenytéri népvándorláskori lelet. Arch. Ért. XV. (1895.), 125—6. l., Salamon: Budapest története, II. 49—55. l.

³ Magyar Etimológiai Szótár, szerk. Gombocz Z. és Melich J., Budapest, 1914—, I. 170—71. l.

Buda személynévvel azonosította. Természetes, hogy a hún hagyománynak ezt a kibővítését a parasztok hamis meséi és a regösök csacsogó énekei csakhamar nemzeti hagyománnyá tették s ez az oka, hogy a Buda helynév a magyar nyelvben úgy szerepel, mintha személynév képezné az alapját.¹

A krónikaírónak semmi oka sem lehetett arra, hogy a tudós magyarázattal is megerősített mondát bele ne vigye munkájába: valóban, a Budavárának Árpád által történt elfoglalásáról szóló anonimusi fejezet egészen úgy hangzik, mintha egy regösének kivonata volna. Ez az etymológia azonban ellentétben állott azzal az Anonymus által is kifejezett köztudattal, hogy a város már a római korban fennállott és így a kritikusok csakhamar rájöttek arra, hogy eredetileg nem lehetett Attiláról, illetve Budáról elnevezve. El is vetették azt és teljes hitelre talált a XII. század végén, XIII. század elején betelepült valamelyik tudós francia szerzetesnek, vagy francia műveltségű magyar papnak az a megállapítása, hogy Ecilburgu a sicamberek fővárosával, Sicambriával azonos, amelyet a 722-ben írt *Gesta Francorum* című, nagy hírnévnek örvendő francia krónika szerint a Trójából Pannóniába menekült Priamos és Antenor fejedelmek és népeik építettek.² A kritizálni szerető Kézai³ a várost már Sicambriának nevezi és elmondja a hozzá kapcsolódó mondát is.⁴ Az egészen mondaivá vált Ecilburgu, Acilburgu — Attlia városa — eredeti alakja és jelentése akkor már kiveszett, az elmondottak után azonban nem kétséges, hogy a névtelen jegyző korában közismert volt.

Fennállott és valószínűleg ép állapotban volt még Aquincumban a régi római vízvezeték is. Anonymus ötvenkettedik fejezetében azt mondja, hogy Árpádot egy kis pataknak a forrása felett temették el, amely kőmederben folyik alá Attila király városába, ez pedig másra, mint a vízvezetékre, nem vonatkozhat.⁵

¹ Arról, hogy a Buda helynév a Buda személynévből ered: Melich J.: A helynevek egy csoportjáról. Magyar Nyelv, XIX. (1923.), 105. kk. l.

² Eckhardt S.: Sicambria. Minerva, VI. (1927.), 158. kk. l.

³ Kézai túlzó kritikájáról Domanovszky S.: Kézai és a hún-krónika. Károlyi-Emlékkönyv, 120—21. l.

⁴ Florianus i. m. II. 64. l.

⁵ A vízvezeték medre és pillérei sokáig, hosszú évszázadok mulva is fennállottak. Foerk E.: Az óbudai aqueductus. Budapest Régiségei, X. (1923.), 35. kk. l. Rupp J.: Budának és környékének helyirati viszonyai a középkorban. Arch. Ért. VI. (1866.), 83. l. — *Singidunum régi római vízvezetékét egész a legújabb időkig használták*. Jireček, C.: Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Prag, 1877., 12. l.

Köztudomású különben, hogy Óbudának — annak dacára, hogy a királyság első századaiban egyike volt a legjelentékenyebb magyarországi városoknak, amit maga a prépostság felállítása is bizonyít,¹ — sem Új-Buda alapítása előtt, sem pedig azután, az egész középkoron át, semmiféle gazdasági jelentősége sem volt, bár bizonyos fokig királyi székhely, a XIV. század közepétől pedig királynői város volt s különösen a királynők pártfogása következtében fejlődésének politikai akadályai nem lehetett. Sőt, mint arra már Salamon Ferenc rámutatott, a közeli Új-Buda telepítése és hirtelen lendületvétele óta Óbuda annyira hanyatlásnak indult, hogy lakosai is elhagyogatták, maga a város pedig délre, Új-Buda felé kezdett húzódní, amit régészeti leletek is bizonyítanak.²

Ennek a jelenségnek a magyarázatát Óbuda fekvésében kell keresnünk. A város a Duna és a jobbpárti hegyek közti kis síkságnak a déli részén fekszik, ez a hely azonban a Duna vonatkozó szakaszának az adottságai miatt városképződés számára a középkorban a lehető legalkalmatlanabb volt. A szentendrei sziget déli csúcsa alatti megyeri réven kívül ugyanis, amely szintén csak jobb lehetőség hiányában alakult ki, a Dunán átkelésre alkalmas hely csupán a Margitszigettől délre, a két Duna-ág egyesülésének alsó szakaszán kínálkozott. Itt, a mai Lánchíd táján, a folyó medre már keskenyebb volt, sziget- vagy zátonyképződés a kompot nem fenyegette, főleg pedig a Dunának a két ágból eredő sodra már egyesült. Északra ugyanis a két Duna-ág sodra mindkét oldalon nagyon megközelíti a partot, így a part mellett is nagyon sebes a víz, ami a folyónak ezt a részét kompikötésre, révképződésre teljesen alkalmatlanná tette. A Margitsziget tatárjárásutáni benépesítése a megyeri és pesti révek között kialakuló jenői révnek is jelentőséget kölcsönzött ugyan, ez azonban nagyobb fontosságra nem emelkedett. Azok a bajok, amelyek a révforgalmat itt megnehezítették, bizonyos fokig a megyeri révnél is fennállottak, úgy, hogy nagyobb forgalom lebonyolítására hosszú vonalon csupán a pesti rév volt alkalmas.³ Egészen természetes tehát,

¹ Karácsonyi J. : Péter király és az óbudai prépostság. Századok, XXXI. (1897.), 291. kk. I. és A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. Nagyvárad, 1927., 88. I.

² Salamon : Budapest története II. 337—38., 497. I., Kuzsinszky; Aquincum 26. I.

³ Salamon i. m. II. 65., 133. kk. I., Nagy G. : Budapest és vidéke az őskorban. Budapest Régiségei, VIII. (1904.), 87. I., Ortway T. : Magyarország régi vízrajza. Budapest, 1882., I., 530., II. 97. I.

hogy a Duna-menti régi római úton az ország keleti és észak-keleti részei felé irányuló forgalom ezt a révet használta, ami azt eredményezte, hogy az utasok és kereskedőkarávának, a Dunán átkelni igyekezve, itt, a révfőnél tartottak állomást, akár pihenni akartak, akár pedig a kompra kellett várniok s Óbudán sem jövet, sem menet nem álltak meg. Ennek következménye a mindkét parton fekvő Pest kialakulása volt, aminek akkor kellett erőteljesen megindulnia, amikor a Duna mindkét oldalán elterülő országrészek egy egésznek váltak részeivé, tehát a magyar honfoglalás idején. Ezzel kapcsolatos a mohamedán bolgároknak Pesten való letelepedése is, amit a krónikák valóban ebbe az időbe helyeznek.

Óbudának így fejlődési lehetősége nem volt, nemcsak a budai várhegy betelepítése után, hanem azelőtt sem. Ha tehát tudjuk azt, hogy a középkori városok keletkezésénél, kialakulásánál természeti fekvés, utak, révek milyen nagy, legtöbbször döntő szerepet játszottak, el sem lehet képzelni, hogy ilyen körülmények között ezen a helyen a magyar királyság kezdetén városképződés megindult volna csak azért, — mint egyesek hiszik, — mert a római városok romjai megfelelő építőanyagot szolgáltattak. A középkori városi polgárnak nem szép, jól épült ház, hanem üzlethelyiség, műhely és elsősorban közönség, sokadalom kellett, ahol áruját, iparcikkait értékesíthette, ezt pedig nem Óbudán, hanem Pesten találta meg; itt ütötte fel tehát vásárbódéját is. Mihelyt pedig tehetsége engedte, ide hordta az aquincumi kőveket és itt épített magának házat belőle.

Ha mégis azt látjuk, hogy a királyság első századaiban Óbuda városként, tekintélyes helyként szerepelt, azt másnak, mint római örökségnek nem tekinthetjük. Akkor, a rómaiak korában, ez a város a nyugat felől keletre irányuló forgalomnak a végpontja, a két partot összekötő hídja révén pedig a római-barbár kereskedelmi forgalomnak fontos állomása, vámhelye volt,¹ — mindezt persze annak köszönhetette, hogy viszont messze környéken csak ez a hely volt állandó római tábor számára alkalmas, — mihelyt azonban dunai hídja elpusztult, a folyó medre megváltozott és főleg, miután tőle délre a két part között közlekedő kompot a révfőnél portyázó ellenséges csapatok nem fenyegették, Óbuda minden gazdasági jelentőségét elvesztette. Városi jellege és XI—XII. századi hírneve csupán azzal magyarázható, hogy a honfoglaló

¹ Ortway i. m. II. 169. l.

magyarok mint régi, nevezetes várost, már itt találták. A városba be is települtek természetesen s különösen Óbuda északi részéből számos archeológiai lelet bizonyítja a római-középkori kontinuitást.¹

Anonymus adataiból arra is lehet következtetni, hogy a város lakossága — legalább részben — ekkor még romanizált volt. Nem lehet ugyanis pusztán véletlen, hogy Anonymus előadása szerint Attilának és a honfoglaló Árpádnak is először a rómaiakat kellett megfutamítani és csak azután vonulhattak be a városba, amit Árpád vezérnél még a hévízeknél való táborozás is megelőzött. Anonymus előadásának — különösen a magyarok bevonulásával kapcsolatban — egészen az a színezete van, mintha a honfoglalók Attila városának lakóival a harc nélküli meghódolásról alkudoztak volna, ezért kellett először a hévízeknél tábort ütni és ezért örültek annyira a honfoglalók, hogy a várost küzdelem nélkül bevehették. Nyilvánvaló, hogy itt nemzeti hagyományokat őrizett meg a névtelen jegyző, melyeknek már a Szent László-kori Gesta-ban is benne kellett lenniök s amelyeket az Anonymus-probléma legújabb eredményei értelmében történeti ténynek kellene elfogadnunk még akkor is, ha arra vonatkozólag más hiteles forrással nem rendelkezünk² és csak közvetett módon tudnók bizonyítani, hogy annak valóban így kellett lennie.³

Éppen Anonymustól tudjuk, hogy élt még a honfoglaláskor romanizált lakosság Pannónia egyéb részein is. A Romanus-okat, pastores Romanorum-ot és a valach-okat értjük, akikről annyszor szól a névtelen jegyző a honfoglalás elbeszélése közben és akkora szerepet juttat nekik, hogy lehetetlen őket költött népeknek tekintenünk. Így szerepelnek a rómaiak az I. fejezetben, akiket — mint említettük — Attila Aquincumban való bevonulása előtt megfutamított,

¹ Vásárhelyi G.: Óbudai templomrom. Arch. Közl. XIII. (1879—80.), 62. kk. 1., Foerk E.: Újabb leletek a Viktória telkén. Budapest Régiségei, X. (1923.), 74. kk. 1., Hampel J.: A Nemzeti Múzeum régiség-tárának gyarapodása. Arch. Ért. VIII. (1888.), 380. l., Gömöri Havas S.: Az óbudai Fehéregyház. Budapest Régiségei, II. (1890.), 34—5. l.

² Németh Gy.: Nyelvtudományunk és a történetírás. (Hóman B.: A magyar történetírás új útjai.) Budapest, 1931., 373—4. l., a következőket írja: „A legsúlyosabb formában felvetődik a kérdés: nem kell-e hinnünk Anonymusnak bizonyos esetekben akkor is, ha állítását semmiféle összefüggés sem igazolja. Az a meglehetősen elterjedt felfogás, mely Anonymust elintézi azzal, hogy ő mindenben saját kora viszonyait vetíti ki a honfoglalás idejébe, feltétlenül téves“

³ V. ö. Hóman: A Szent László-kori Gesta Hungarorum 97. l.

továbbá Magyarország honfoglaláskori lakosai között a 9. fejezetben „Blachij ac pastores Romanorum“ néven, valamint a 11. fejezetben, amelyben a névtelen jegyző pontosabban is elmondja, hogy a honfoglalás idején Attila országát mely népek tartották megszállva. Attila halála után eszerint a római fejedelmek foglalták el Pannónia földjét egészen a Dunáig és ott telepítették le pásztoraikat. A 46. fejezet szerint azonban, amikor a magyarok a megyeri révnél átkeltek a Dunán és Felhévíznél tábornok ültök, a Pannónia földjén lakó összes rómaiak futva menekültek s a magyarok harc nélkül vonultak be Attila király városába, ahol hosszabb pihenőt tartottak ; majd a Dunántúl meghódítására indultak s míg a 47. fejezet szerint az egyik sereg a Duna mellett dél felé vonulva Baranyavárt hódította meg, a másik, a 48. fejezet szerint, Veszprém ellen vonult. Egy hétig harcoltak itt sikertelenül a magyarok a római katonák ellen, akik Veszprém várát őrizték, a második hét szerdáján azonban a magyarok sok római katonát megöltek, mire a többi római futásnak eredt és a németek földjére menekült. A magyarok üldözőbe vették őket és a határon utól is érték, a rómaiak azonban titokban átúszták a határt képező folyót és megmenekültek. Erről a folyót a magyarok Loponsu-nak hívták, mert a rómaiak a magyaroktól való félelmükben lapon úsztak át rajta. A 49. fejezet szerint ezután a magyar sereg visszatért Veszprémbe és a vezérek Árpádnak követek útján adták hírül, mi módon hagyták oda a rómaiak Veszprém várát és megszökve előlük, mi módon úszták át lapon a Loponsu-folyót. Az elmondottak nemcsak a rómaiaknak Anonymus krónikájában való szereplését, hanem a Dunántúl elfoglalásának anonymusi történetét is tartalmazzák. Anonymus 50. fejezete szerint a honfoglaló magyarok harmadik serege ellenállás nélkül jutott ezután a Rábáig és Rábcáig, ahol a magyarok a szlovének és pannonok nemzeteit meg országait feldúlták s tartományaikat elfoglalták,¹ majd a karantánok határait kezdték háborgatni sűrű betörésekkel.

¹ Et inde (t. i. Szent Márton hegyétől) egressi usque ad Rabam et Rabuceam uenerunt, Sclauorum et Pannoniorum gentes et regna uastauerunt et eorum regiones occupauerunt, — mondja Anonymus, és ezt semmiképen sem tudjuk úgy érteni, amint Pauler, hogy t. i. a magyarok Pannóniát csak a Rábáig és Répcéig foglalták el, — amit különben Pauler is „jellemző és érdekes“-nek talál —, hanem csakis úgy, hogy Anonymus a Rábával és Répcével az ellenséges, elfoglalt föld határát jelezte. Pauler az tévesztette meg, hogy Anonymus kiadói, így Fejérfpataky is, a uenerunt és Sclauorum szavak közé pontot tettek. Pauler Gy. : A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900., 41. l. és 72. jegyzet.

A névtelen jegyzőnél tehát a Dunántúl meghódítása három részre tagozódik: a déli vidék meghódítására, a rómaiak által lakott vidék megszállására (eközben csupán Veszprémben volt a honfoglalóknak komolyabb összeütközésük) és a Rába-menti tartományok leigázására, ahol a szlovéneknek és pannonoknak volt valami komolyabb, ellenállásra képes állami alakulatuk.

Anonymus előadása első és harmadik részének hitelét az újabb történeti kutatások eredményei teljes mértékben igazolják. Alig lehet kétséges, hogy az anonymusi első seregen azt a magyar sereget kell érteni, amely a Dráva és Száva között, a friauli örgrófság tartozékaként fennállott szláv fejedelemséget semmisítette meg, amit a magyar honfoglalás legalaposabb ismerői, Pauler Gyula¹ és Hóman Bálint² is Pannónia meghódításának legelejére tesznek. Ami pedig Pannónia elfoglalásának harmadik részét, a Rábán túl fekvő tartományok meghódítását illeti, tudjuk, hogy Nagy Károly óta egész a magyar honfoglalásig a Rába és a Duna között frank fennhatóság alatt két kis grófság állott fenn, amelyek választó határa nagyjából Sopron és Vas megyék mai határával esett egybe, kelet felé pedig a Rábán túl nem terjedtek.³ Ennek a területnek a meghódítása pedig — Anonymus előadásával teljesen összevágóan — Pannónia meghódításának utolsó mozzanata volt, — hiszen 901 tavaszán a magyarok már Karantániában kalandoztak.⁴ Ha így Anonymus Pannónia elfoglalását tárgyaló előadásának elejét és végét újabb kutatások teljes mértékben igazolják, semmi okunk sincs kételkedni abban, hogy megfelel a történeti tényeknek az előadás középső, Pannónia római lakosairól szóló része is, különösen, amikor a névtelen jegyző állításait egyéb források is támogatják.

Fentebb már rámutattunk arra, hogy Óbudának valóban a római korból kellett visszamaradnia, mert másképen sem neve, sem pedig XI—XII. századi szerepe és jelentősége nem volna megmagyarázható; Anonymus Óbudáról szóló előadásának hitele így nem szorul bővebb igazolásra. Veszprém szerepének kérdése már nagyobb nehézséget okoz. Kuzsinszky Bálint ugyanis azt állítja, hogy a rómaiak Veszprémnek még a környékét is elkerülték, mert nekik nem hegy, hanem nyílt

¹ U. o. 28—29. l.

² A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Budapest, 1923., 38. l. és Magyar történet. Budapest, é. n., I. 21. l.

³ Schünemann: Die Deutschen in Ungarn 13. kk. l.

⁴ Pauler: A magyar nemzet története Szent Istvánig 43. l.

hely kellett táborhelynek és telepnek egyaránt.¹ Ennek a megállapításnak azonban az újabb kutatások ellentmondanak. Laczkó Dezső — aki egyébként szintén azt hiszi, hogy a rómaiak nem voltak Veszprémben megtelepedve s akire Kuzsinszky is hivatkozik — megállapította, hogy Veszprém Jeruzsálemhegy nevű városrészében 1909 tavaszán ház-alapozás és pinceásás alkalmával csontvázak kerültek elő, amelyeknek fekvése és mellékletei, köztük típusos római bronzfibulák és IV. századból való bronzérmek, arra engednek következtetni, hogy a IV—V. században római hatás alatt élt nép temetőjét találták meg ott.² Arról pedig, hogy a rómaiak Veszprém környékét is elkerülték volna, szó sem lehet. Ha a bakonykoppányi, ösküi és jutasi római településeket — bár ez utóbbi Veszprémhez közel fekszik, — figyelmen kívül is hagyjuk, a Veszprémtől délre, légvonalban alig öt kilométerre feltárt balácai leletek eléggé bizonyítják, hogy Veszprém környékén a rómaiak otthonosak voltak. Római nevén eddig még ismeretlen, nagyobb arányú és fejlett kultúrájú római telep feküdt itten, amelyről Rhé Gyula az ott talált emlékek alapján megállapította, hogy a római uralom kezdetétől fennállott egész a magyar honfoglalásig és legalább ezer lélek lakta, amely számba az őslakóknak a telep körül bizonyára fennállt községe nincsen beleértve.³ De több helyütt találtak római alapfalakat és épületmaradványokat magának Veszprém városának határában is.⁴ Ha tehát tekintetbe vesszük, hogy Veszprém város területe — szám-talan lelet bizonyítja, — az őskorban és a kelta korban is lakott hely volt,⁵ a IV—V. században pedig római kultúrájú népek éltek rajta, joggal tehetjük fel, hogy a Veszprém környékén és a Balaton partján elszórt nagyszámú római település⁶ lakossága a népvándorlás zivatarai elől Veszprémbe húzódott, ott alapított megerősített telepet és élte tovább életét úgy, ahogy lehetett.

Rhé Gyula különben megállapította, hogy az avarság régi lakott részek közelében szerette megválasztani telep-helyeit; az a körülmény pedig, hogy a jutasi, ösküi stb. avar sírmezőkön kelta urna-sírokat és edénytöredékeket, továbbá

¹ Kuzsinszky: A Balaton környékének archaeológiája 187. l.

² Laczkó D.: Római telepnyomok és útirányok Veszprém-megyé déli felében. Balácsa, 18—19. l.

³ Rhé Gy.: A balácai ásatások eredményei. U. o. 31. kk. l.

⁴ Laczkó i. m. 19—20. l.

⁵ Kuzsinszky i. m. 187. kk. l.

⁶ Laczkó i. m. 5 kk. l. és a hozzácsatolt térkép.

római terrasisgillata cserépből csiszolt orsófejeket, római üvegkarperectőredékeket és IV. századvégi kopott római pénzt találtak, nemcsak azt bizonyítja, hogy e sírmezőket a keltáktól kezdve megszakítás nélkül használták temetkezési helyül, hanem azt is, hogy a rómaiakori lakosság tovább is fennállott és élt a diadalmasan bevonuló keleti lovasnépek mellett. Veszprémnek az avarkor végén is konstatálható életét mutatják azok a faragott kőtárgyak, köztük egy longobard ízlésű szalagfonatos oszlopfej, amelyek a veszprémi székesegyház átépítése alkalmával a padló felszíne alól kerültek elő s amelyeknek Rhé Gyula szerint IX. században épült templom maradványainak kell lenniök.¹

Más irányú kutatások is támogatják azt a feltevést, hogy Veszprémben és környékén romanizált, latin népek valóban éltek a honfoglalás idején. Anonymusnak a dunántúli és a Veszprémből menekült rómaiakra vonatkozó előadásáról Hóman kimutatta, hogy az a Szent László-kori Gesta Hungarorum-ból való átvétel.² Arról tehát, hogy a dunántúli rómaiakon oláhokat kellene érteni s Anonymus véletlenül szerepeltette volna őket a Dunántúlon, szó sem lehet. Nem lehet azonban Anonymus Romanus-ait — mint Hóman³ és Pais Dezső⁴ vélik — frankoknak, vagy általában németeknek sem tartani; a krónika futólagos átolvasása is meggyőzhet bárkit, hogy ezek politikai és etnografiai megoszlásával a névtelen jegyző nagyon is tisztában volt: következetesen theutonici, franci, franci orientales stb. néven nevezi őket. Minthogy tehát a dunántúli rómaiakat semmi más néppel azonosítani nem lehet, Anonymusnak a főleg Veszprémből a Lapinas völgyén át német földre menekült rómaiakról szóló előadását az Alpok egykorú, etnografiai viszonyaival összevetve, már Schünemann arra a következtetésre jutott, hogy Anonymus az Alpokban akkor még nagy számban élő s magukat Romanus-oknak nevező latin népelemeket a honfoglaló magyarok által Pannóniából kiűzött népek maradványának tekintette, azaz, a krónikában szereplő Romanus-ok valóban rómaiak, latinok voltak.⁵ Ezen a nyomon

¹ Rhé Gy.: Veszprém vármegyei avar emlékek. Veszprém, 1924., 20—21., 25—6., 34., 54., 62. kk. l., Richthofen B.: A szláv kérdés Magyarország középkori archaeológiájában. Arch. Ért. XI. (1923—1926.), 143. l.

² Hóman: A Szent László-kori Gesta Hungarorum 96—7. l.

³ A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése 38. l.

⁴ Magyar Anonymus. Budapest, 1926., 135. l.

⁵ Schünemann, K.: Die Römer des Anonymen Notars. Ung. Jahrb. VI. (1926.), 448. kk. l.

tovább haladva, Moór Elemér tisztázta, hogy Anonymus előadásának ez a része csakis autopszián alapulhatott. A Veszprémből kiűzött rómaiaknak ugyanis a régi országúton kellett a Lapincshoz menniök és azt Heiligenkreutznél kellett elérniök, ahol az országút a Lapincs völgyébe jut, itt pedig azért nem mehettek nyugodtan tovább, mert Anonymus korában az országutat Hidegségig (ma Hidegkút) magyar örök őrizték, — itt húzódott a gyeplővonal, Királyfalván örök tanyáztak — s így lapon kellett a folyón átkelniök. A rómaiak pedig, akik kénytelenek voltak a Lapincson titokban átúszni. Anonymus korában ott voltak szemben Heiligenkreutzcel, a Lapincs-folyó jobb partján fekvő Olaszfaluban. Megtalálhatók azonban Anonymus rómaiainak a nyomai Veszprém környékén is: Veszprémhez közel, Zircről délkeletre, ma is fennáll egy Olaszfalu, sőt a középkorban, ezen a tájon, a Bakony visszavonulási vidékén volt még két másik Olaszfalu is, az egyik ma pusztá Szűcstől nyugatra, a másik pedig Palotától délkeletre feküdt. Moór ezeket a falvakat a honfoglalás korában tényleg ott élt romanizált népek maradványainak tartja; a szlávok *vlah*, a magyarok pedig *olasz* névvel jelölték ezeket s Anonymus azért nevezte őket latinul Romanus-oknak, mert így nevezték őket is magukat. Anonymus előadásának hitelét és Moór következtetésének helyességét csak erősíti, hogy a Dunántúli honfoglaláskori római lakóiról már a Szent László-korabeli krónika beszélt, mint Hóman kimuttata, feltétlen jól értesült hagyomány alapján.¹

Valóban, ha Közép-Európa X—XII. századi etnografiai viszonyaira csak futó pillantást vetünk, azt találnók különösnek, ha Pannónia honfoglaláskori lakóit felsoroló krónikáink rómaiakról nem szólnának. Újabb kutatások ugyanis kétségtelenül igazolták, hogy nemcsak a római kultúra élte át — persze megrázkódtatások és veszteségek mellett — a népvándorlás viharait, hanem évszázadokon át fennmaradt a Közép-Európába szorult romanizált lakosság is. Egger, Ettmayer, Dopsch, E. Schwarz és Stolz kutatásai alapján ismeretes, hogy ezek a romanizált népek a középkorban Graubünden svájci kantontól kelet felé az Alpokban, szét-

¹ Moór, E.: Zur Siedlungsgeschichte der deutsch—ungarischen Sprachgränze. Ung. Jahrb. IX. (1929.), 64. kk. I., — Schwartz E.: A nyugatmagyarországi német helységnevek. Budapest, 1932., 165—6. l. ugyan azt állítja, hogy Olaszfalu későbbi település, felhozott negatív érve azonban nem meggyőző. Csánki i. m. III. 244. l. Hóman i. m. 97. l.,

szórva a germánság között, egész az Alpok keleti nyúlványaiig, mindenütt nagy számban éltek.

Vorarlberg déli részében, a Wallgaunak és Montavonnak nevezett területeken ma is alig lehet találni német eredetű helységnevet. Nagyon erősen meg volt szállva a középkorban rómaiaktól a tiroli Inn-völgy vidékének egész nyugati része, főleg az Ötztal, Pitztal, de különösen a Kaunsertal és Paznauertal, Tirol németnyelvű részeinek legrómaiiasabb jellegű vidéke azonban az Etsch völgyén Vintschgau volt, ahol a helységek túlnyomó része latin nevű, sőt latin nevűek a dülők és majorok is. A Vintschgautól keletre eső déltiroli részeken, Trient, Meran, Bozen és Brixen vidékén szintén kimutatható, hogy minden nagyobb megrázkódtatás nélkül élték túl a népvándorlást a római kori latin települések. De nemcsak az Eisack és mellékfolyói völgyeiben, hanem a Pustertal környékén, továbbá a Dolomit-Alpokban is, latinul beszélő nép volt megtelepedve a középkorban. A helységnevekből következtetve sokáig sűrű, romanizált népnek kellett élnie az Inn völgyén, főleg Innsbrucktól a Zillerpatakig, azt pedig, hogy a magyar honfoglalás idején a salzburgi püspökség birtokain, Salzburg környékén, Traun és Vöckla mellékén is laktak római eredetű népek, okleveles adatok is bizonyítják.¹

Mindezek a római telepek a legrégibb germán települések között fordulnak elő, bizonyos tehát, hogy maguk is abból a korból maradtak vissza, a Salzburg környékére vonatkozó adatok pedig azt is kétségtelenné teszik, hogy az összes Walch-, Walchen-helynevek is régi római települések maradványai.² Arra különben, hogy a német Walch szó a latin Romanus-szal azonos jelentésű, továbbá, hogy a Walch nevek s annak összetételei és származékai, mint Walchen, Walachen, Walchen-See, Wallgau, Wallberg, Wahl-, kétségtelenül római eredetűek és római lakosságra vallanak, Dopschon kívül már Egger is rámutatott,³ legújabbán pedig E. Schwarz is bizo-

¹ Egger i. m. 91—5. l., Ettmayer, K.: Die geschichtlichen Grundlagen der Sprachenvertheilung in Tirol. Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtsf., IX. Ergbd. (1915.), 1—33. l., Stolz, O.: Geschichtliche Folgerungen aus Orts-, insbesondere Hofnamen im Bereiche Tirols. Zeitschrift für Ortsnamenforschung, VII. (1931.), 57. l., Dopsch: Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung I. 138—40. l., Schwarz, E.: Walchen- und Parschalkennamen im alten Noricum. Zeitschrift für Ortsnamenforschung, I. (1925—26.), 91. lap.

² Dopsch i. m. I. 138—40. l.

³ Egger i. m. 362. l.

nyítja, hogy a bajorok Walch-nak a Dunától délre, bajor vagy alemann területen elszórt falvakban élő rómaiakat nevezték s hogy a Walch-al kapcsolatos helynevek a római élet fennmaradásának biztos bizonyítékai. Ilyen helynevek pedig nemcsak az Alpokban és a salzburgi püspökség területén fordulnak elő, hanem az Alpok északi szélén, Dél-Bajorországban, Tirol és Svájc északi részein, továbbá Badenben is; bizonyos tehát, hogy a betelepült germánság között ezeken a helyeken is sokáig fennmaradt a római lakosság.¹

Voltelini kutatásai alapján azt is tudjuk, hogy az alpesi latinok nagy része a régi lex Romanából — itáliai befolyások nélkül — kialakult sajátos jog szerint, a lex Romana Curiensis szerint élt majdnem az egész középkoron át s okleveles gyakorlatuk a IV—V. századi római oklevelek sajátosságait egész a késő középkorig megőrizte.²

Már J. Jung rámutatott, hogy a régi római Raetia középső és északi részein, továbbá Noricum területén, a Dráva mellékvölgyeiben, Felső-Ausztriában és Salzburg környékén, a Chiem-see és a Duna mentén is a magyar honfoglalás idején ezek a rómaiak még összefüggő tömbben éltek egész Szent-Gotthárdig, Romanus-oknak vagy Latinus-oknak nevezve és vallva magukat. Más kutatásokból ismét úgy tudjuk, hogy Vintschgauban a XVII. században még latinul beszéltek, az úgynevezett Curwalch-oknak pedig saját irodalmuk volt. Maradékaik a svájci Graubündenben, továbbá a déltiroli Dolomit-Alpokban és az Eisack völgyén ma is élnek — a nyolevanas években mintegy hatvanezerre becsülték számukat — s a graubündeniek saját nyelvükön Romauns-nak, az Eisack-völgyiek pedig Ladins-nak nevezik magukat.³

De nemcsak a Pannóniával nyugat felé szomszédos területeken, hanem attól délre, Dalmáciában, a régi Illyricum területén is nagy számmal éltek romanizált népek a középkorban. A VI. század végén és a VII. század elején avar és szláv csapatok egymás után járták át és pusztították Dalmáciát, annak latin városait és telepeit s a lakosság részben szigeteken, részben pedig a tengerparton, nehezen hozzá-

¹ Schwarz i. h. 92—6. l.

² Voltelini, H.: Spuren des rätio-romanischen Rechtes in Tirol. Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsf. VI. Ergbd. (1901.), 145. kk. l.

³ Jung, J.: Römer und Romanen in den Donauländern. Innsbruck, 1887., 206—8. l., Egger i. m. 92. l., Stolz i. m. 57. l.

férhető helyeken keresett menedéket és telepedett meg véglegesen.¹ Így a VII. század elején, amikor a barbárok Salonát elpusztították, megmaradt polgárai a keletrómai császár engedélyével a közeli Spalatumban, Diocletianus császár jól megerősített palotájában telepedtek meg, az ugyanezen időben elpusztult Epidaur lakói 10 kilométerrel északnyugatra, a szárazföldről nehezen megközelíthető helyen Raguzát alapították, új alapítás volt Antivari, régi lakóhelyüktől távolabbra vonultak a régi római Alcinum lakói s hasonló új alapítás lehet magasan fekvő várával Cattaro is. Számos helynév mutatja azonban, hogy a római lakosság nem mind települt be a városokba, hanem egy része a falvakban maradt továbbra is.² Attól kezdve, hogy a viszonyok némileg rendeződtek, hosszú évszázadokon át éltek itt egymás mellett békében a szlávok és a rómaiak, különösen a város-lakók. A IX—XIII. századi elbeszélő források Romani-nak, Latini-nak nevezik Dalmácia lakóinak egy részét és világosan megkülönböztetik őket a lakosság másik részétől, a Slavi-tól, akitől az előbbieket nemcsak szokásaikban különböztetik, hanem abban is, hogy latin nyelven beszélnek s a szlávokkal szembeállítva, latinoknak, szláv nyelven vlasi-nak nevezik a városlakókat a X—XIII. századi oklevelek is. A későrómai személynevek egész a középkor végéig fennmaradtak ezekben a városokban s a közlatinból kifejlődött sajátos latin nyelvét — amelyet a XV. században Toscanában csak nehezen értettek — egykorú tudósítás szerint, még a XVI. század első felében is beszélt Dalmácia latin lakossága.³ A Balkán félszigeten a romanizmus a VIII. században még összefüggő nyelvterületet képezett⁴ s a magyar honfoglalás idején nemcsak a dalmát tengerparton élt még — a magát szintén Romanusnak nevező oláh hegyipásztoroktól eltérő etnikumú és származású⁵ — romanizált lakosság, hanem az attól északra eső vidékeken is.

Pannónia tehát a honfoglalás idején két oldalról romani-

¹ Jireček : Die Romanen in den Städten Dalmatiens, Denkschriften. XLVIII. (1902.), 24. kk. 1.

² Jireček : Geschichte der Serben I. 97., 158. l.

³ Jireček : Die Romanen I. 1., 32., 40., 44—5., 78. kk. 1., u. a. : Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. (Abhandlungen der königl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften, VI. Folge, 10. Bd.) Prag, 1879., 4. l., u. a. : Geschichte der Serben I., 157—8. l.

⁴ Réthy L. : Az oláh nyelv és nemzet megalakulása. Budapest, 1887., 59. l.

⁵ Jireček : Geschichte der Serben I. 157—8. l.

zált, latin népek által lakott területekkel volt körülvéve s ha figyelembe vesszük, hogy a Duna mekkora elválasztó lehetett abban az időben,¹ mondhatjuk, hogy földrajzilag is közéjük tartozott.

A Romanust, Latinust, mint arra még rá fogunk térni, a magyar nyelv a német *Walch* fogalmával teljesen egyező *olasz* szóval jelölte. Azt hisszük, a fentiek után nem lehet kétséges többé, hogy a Szentgotthárdtól nyugatra, a Lapincs-folyó jobb partján fekvő Olaszfalu, németül Wallendorf, melynek nevéhez Anonymus a veszprémi rómaiak menekülését fűzte, valóban római eredetű és romanizált lakosságú település volt. Már Moór rámutatott, hogy a névtelen jegyző maga is ismerte ezt a helyet. Egy 1274-ben kelt oklevél határleírásából tudjuk, hogy a Rába alsó folyása völgyében vezető utat, amely a Vasvártól a német határra vezető nagy úttal² kétségtelenül azonos,³ még a XIII. század végén is via Latinorum-nak nevezték.⁴ Amikor tehát Anonymus a Szent László-kori magyar krónikában Veszprémből menekülő rómaiakról olvasott,⁵ a menekülés természetes útjául szolgáló Rába-völgyben via Latinorumról hallott s ahol az út a Lapincs-folyót metszi, a folyó túlsó partján romanizált települést talált, ezeket a rómaiakat másnak, mint Veszprémből menekülteknek, nem tarthatta. Ezekből következik azonban, hogy a Loponsu mondája — részben — tényleg autopszián alapult s a XII. század közepe táján valóban római nép-maradványok éltek Olaszfaluban.

Olasz-szal kapcsolatos helynevet pedig a Dunántúl többi részén is elég nagy számmal találunk. A középkorban Vas megyében Olaszfalun kívül Vasvártól délkeletre volt egy Olaszka nevű hely, amelyről 1258-tól kezdve vannak adatok. Somogy megyében Olaszfaluról és Olasztelekről olvasunk. Zala megyében Nagyvázsony és Füred vidékén Olasz, Sziget és Páka vidékén Olasz-Mihály-lakosa feküdt, Kéménd tartozékeként pedig Olaszfalut halljuk emlegetni. Tolna megyében Olasz-Kanya és két Olaszfalu nevű hely-

¹ V. ö. a Balaton elválasztó jelentőségéről : Kogutowitz i. m. 152. l.

² ad magnam viam, per quam de Ferreo Castro uadunt ad Teothoniam . . . Wenzel VII. 63. l.

³ V. ö. Glaser L. : Dunántúl középkori úthálózata. Századok, LXIII. (1929.), 165. l.

⁴ Kőrmend és Csákány között, Hology határában. Wenzel, IX. 97. l.

⁵ V. ö. Hóman : A Szent László-kori Gesta Hungarorum, 96—97. l.

ségről tudunk. Volt egy Olaszi Baranya megyében, Pécestől délkeletre s mint már említettük, három Olaszfalu volt a középkorban Veszprém megyében is.¹ Ezek a helynevek biztos bizonyítéka annak, hogy a Dunántúl a honfoglaló magyarok romanizált népeket találtak.

Teljes joggal vehetné ellen valaki, hogy Olasz-szal kapcsolatos helynevek másutt is vannak vagy voltak, így Borsod megyében Cserépvár tartozékaként szerepelt egy Olaszi, Zemplén megyében Olaszliszkáról és Bodrogolaszról tudunk, volt azonkívül Olaszi Szepes megyében és Bihar megyében, továbbá Kis- és Nagyolasz Liptó megyében, Szerém megyében pedig Nagyolasz városon kívül Marya-olasz és Magyarolasz.² A szerémségi olasz-faluk emlegetése azonban csak megerősíti az Olasz-helynevekkel kapcsolatos állításunkat, mert — mint fentebb rámutattunk — a Szerém-ségben nemcsak a régi Sirmium város állott fenn a magyar honfoglalás idején, hanem a városnak és környékének a lakossága is latin nyelvű volt. Az pedig, hogy a Felvidéken is fordulnak elő Olasz-helynevek, megállapításunkat nem érinti.

A magyar nyelv *olasz* szava ugyanis, akárcsak német megfelelője, a *Walch*, nemcsak latint, illetve rómaít, hanem általában román nyelvűt jelentett. A szó maga, mint nyelvészek megállapították, a kelta Volco törzs nevéből származik, amelyet a germánok Walha, Walah, Walh alakban vettek át és eredetileg keltát, majd romanizált keltát és végül román nyelvű embert, népet jelentett.³ Magyar változata, az *olasz* alak, Melich János megállapítása szerint, amelyet általánosan elfogadottnak tekinthetünk, a kaj-horvát, szlovén nyelvjárás *vlah* szó többesszámú nominatívus *vlasi*, illetve *ulasi alakjából való és csakis X—XI. századi átvétel lehet.⁴ A szó tartalma azonban ugyanolyan bő maradt

¹ Csánki i. m. II. 780—1., 633., III. 87., 432., 444., II. 512., III. 244. l.

² U. o. I. 177., 337., 358., 253., 618. l., Nagy, L.: Notitiae pol.-geogr.-stat. incl. regni Hungariae, Buda, 1828., 191. l., Csánki i. m. II. 236. l.

³ Schwarz: Walchen- und Parschalkennamen 91—2. l.

⁴ Melich J.: A tövégi magánhangzokról. Magyar Nyelv VI. (1910.), 16. l., A magyar nyelv szláv jövevényei. U. o. VI. (1910.), 339. l., Néhány magyar néprnévről. U. o. V. (1909.), 435. l. V. ö. Horger A.: Oláh és olasz. U. o. XXI. (1925.), 175—6. l. Nem tartjuk valószínűnek, hogy soraink olvasása közben az erdélyi római-oláh kontinuitás annyiszor megcáfolt meséje bárkit is befolyásolni fog s annak bizonyításával, hogy az erdélyi kontinuitás kérdésének a pannoniaihoz semmi köze sincsen, nem kívánjuk ugyanis hosszúra-

az átvevő magyar nyelvben is, amilyen a germán vagy szláv nyelvekben volt s itáliait, lombardot, franciát, vallont, sőt spanyolt is jelentett csakúgy, mint a Latinus,¹ amelynek népnyelvi jelölésére használták. Így 1234—35-ben Symon Latinus, Symon comes Latinus néven emlegetik okleveleink Esztergom várának a tatárok elleni védelmezőjét, az aragoniai, vagy hispaniai Simon grófot is.² Bodrog-Olaszit, melynek lakosairól máshonnan is tudjuk, hogy vallon származású telepesek voltak,³ 1224-ben II. András király oklevele Frankavillának nevezi,⁴ Liptó megyében 1262-ben és 1278-ban a királytól Johannes Gallicus kapott földet s fiát már Petrus filius Johannis de Olasy néven emlegetik,⁵ vagyis a liptó-megyei Nagy- és Kisolaszi vallon telepesei közé tartozott éppen úgy, mint Gekminus, Tywan és Theodorius, az olaszii Viliam fiai, akik 1267-ben és 1273-ban kaptak egy-egy darab földet Olaszi környékén s akikről nevük után is kétségtelen, hogy vallonok voltak.⁶ Flandriai származású telepes volt az a Johannes Latinus is, akit 1204-ben Imre király az erdélyi szászok, illetve helyesebben flandriaiak sorából a királyi serviensek közé emelt s akinek két évvel utóbb II. András a Fogaras melletti Kövesfő nevű földet adományozta; Johannes Latinus itt falut alapított, amelyet latinul Villa Latina-nak s németül ma is Voldorf-nak neveznek.⁷

Pleidell Ambrus.

nyúlt dolgozatunkat növelni. Csupán arra mutatunk rá, hogy a magyar az oláh népet csak akkor ismerte meg, amikor a dunántúli latin népmaradványok megnevezésére a kaj-horváthból átvett *olasz* szó származását már teljesen elfelejtette s ez az oka annak, hogy a *wlach* szó két különböző alakban és tartalommal — *olasz* és *oláh* — került a magyar nyelvbe.

¹ Auner i. m. 29—32. l.

² Wenzel VI. 552., 567. l., Fejér III. l., 393., IV. l. 278. l.

³ Szalay J.: Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században. Századok, XVI. (1882.), 552., l. és utána Auner is, i. m. 37. l., rámutatott, hogy 1201. évi szabadságlevelük a bírót praepositusnak nevezi, ami Észak-Franciaországban volt szokás.

⁴ Hazai okmánytár VI. 17—18.

⁵ Wenzel, V. 180. l., Hazai Okmánytár VI. 232. l., Fejér IV. 3. 65. és 209. l.

⁶ Wenzel III. 159—61., IX., 29—31. l. V. ö. Mályusz E.: Túróc megye kialakulása. Budapest, 1922. 103. l.

⁷ Johannes fiait Corradusnak és Danielusnak, unokáját pedig Gyanusnak hívták: kétségtelen flandriai eredetről tanuskodó nevek. Zimmermann—Werner I. 7—9., 54., 82. l.

Újabb színészettörténeti irodalmunk.

Tudományos színészettörténeti irodalmunk nem idősebb ötvenhatvan évesnél. Váli és Bayer alapvető munkássága nyomán több monografia készült vidéki színházainkról, amelyek szerzői — csekély kivétellel — az ő módszerüket követték. A századfordulóig a magyar színészettörténelem nem állott a nyugateurópai tudományos színvonal alatt. Az egyes szerzők problémameglátásai azonosak a nagy német színháztörténetek íróival: a gondosan összehordott adatok itt csakúgy, mint amott, elsősorban a színház külső történetének, az „üzemnek” megismerését célozzák. Pontosan követik a színházat az anyagi ingadozások, a belső meghasonlások, a külső hatalmakkal — hatóságok, cenzura — vívott küzdelmek útján. Elsőrendűen fontosak számukra a materiális kérdések: minden kudarcot meg tudnak magyarázni pénzügyi nehézségekkel. Lelkiismeretesen regisztrálva a fejlődés egyes fázisait, de sohasem kutatva mélyebben fekvő belső okok után, mindig adottságokkal dolgoznak; lapokat írnak például a cenzuráról anélkül, hogy a cenzor személyében csupán kifejezést nyelő világnézeti ellentéteket vizsgálnák. A színház három alapeleme: dráma, színész és közönség közül igazán az első érvényesül műveikben; a színész csak akkor, ha a történetíró egyszersmind színházi szakember; a közönség soha.

Az első nagy kutatógenerációt azonban nálunk nem váltotta fel hasonló szorgalmú fiatal tudósnemzedék. Ennek az ellanyhulásnak a következménye lett aztán, hogy míg egyrészt megszűnt az adatpublikáció és az eddig csupán elsőrendű példaként szereplő nagy munkák elsőrendű forrássá is váltak, addig másrészt a problémákat sem nézték új szempontok szerint azok, akik a külföldi szakirodalommal csak Bayerék lassan már el is avuló utalásaiban találkoztak. Színészettörténetírásunk mindjobban süllyedt. Akad író, akinek a figyelme erősebben koncentrálna a színészre (Vértesi), mintegy párhuzamosan a német iránnyal, de ez múltó és hatástalan jelenség marad, annál is inkább, mert megfelelő összehasonlító anyag hiányában megújítástörténeti kérdések nem tisztázhatók.

Mindezek figyelembevételével kell az újabb magyar színészettörténeti irodalom termékeit vizsgálunk. Javarészüknak legfőbb célja az, hogy eddig felhasználatlan adatok alapján egy-egy színpad külső történetét megírják. Ott veszik tehát kezükbe a munkát, ahol az Bayerékkal abban maradt. Az értekezéseknek feltűnően

nagy hányada a magyarországi német színházak történetét tárgyalja, jeléül annak, hogy a németiség jobban ismeri a színház kultúrtörténeti értékét, mint mi magyarok.

Flórián Kata tanulmánya a kassai német színházról¹ áttekinthetően és az alapos levéltári kutatások eredményeként, nagy adatgazdagsággal tárgyalja a város színtársulatait. Érdeklődése közép-pontjában, mint ez az elmondattakból következik, a színház üzemének története áll; ennek megfelelő a beosztás is, az igazgatók változása szerint. Az irodalmi irányokra, a műsorra több figyelmet fordít a játéknál, mert ezt az értekezést német irodalomtörténeti disszertációnak írta s így természetes, hogy több gondja van az előadott darabokra, mint magára az előadásra. Értékes megállapítása, hogy az 1790-es években a kassai műsor igen magas nívón állt. (54—5. l.) Az egész magyar színészettörténet mellett külön szolgálatot tett a szerző diszletművészetünk eljövendő történetírójának azzal, hogy a diszlettipusokat tervezőjükkal együtt felsorolta. (34—6. l.) — *Vatter Ilona* „A soproni német színészet története 1841-ig”² című munkájában figyelmét szintén kizárólag a műsorra és az anyagi ügyekre összpontosítja, dolgozatának azonban nagy előnyére válik, hogy a városi miliót is jól ismeri és megérti. A bérlők szerinti fejezetekre osztás talán növeli a könyv áttekinthetőségét, de a színház életének jellemzését aligha segíti elő, mert a bérlők változása nem jelenti egyúttal a szellem és ízlés változását is. Az egyhangúságot mindazáltal sikerül elkerülnie, mert a színháztörténet keretén belül az individuumok iránt is érdeklődik. Megemlékezése a Dorfmeister-festette diszletekről (15. l.) és Raimund művészetének vázolása csak növeli a tanulmány értékét, amelynek derekasságát természetesnek találjuk, ha a felhasznált szakirodalom több lapra terjedő felsorolásán végigtekintünk. — *Kardos Emilia* pécsi tárgyú munkája³ terjedelemben jóval felülmúlja két elődét, a feldolgozás értéke azonban nem közelíti meg amazokét. Talán nehezebb feladat előtt állott, mert az első színészekről kezdve a végső lehanyaglásig nyomonkövette Pécs színházi multját s így könyve olvasása közben önkéntelenül is a város elmagyarosodásának kérdése kezd érdekelní bennünket. Erre pedig K., társadalomtörténeti szempontjai nem lévén, feleletet nem ad. De ha nem lépünk is fel ilyen nagy igényekkel művével szemben, az akkor sem áll ki minden bírálatot. Az előadásmód krónikásan sivár; néhány íráshiba (pl. a *vaudeville* szó hol kis, hol nagy *v*-vel, a 64. lapon egymás mellett is), s a függelék okmánytárának feloldatlan rövidítései bizonyos felületesség benyomását keltik. Pontos névmutató sem lett volna haszontalan a könyv végén üresen maradt három lap helyett. — Győr színészetéről *Lám Frigyes* írt a Győri Szemlében.⁴ Hipotéziseket nem kedvelő, sőt azokat ki is záró alaposág jellemzi feldolgozását. Fontosabb megállapításai, hogy 1760-ban már Voltaire drámái is megjelennek a győri színpadon (30. l.) s hogy az első magyarnyelvű előadást nem az 1811-i társulat tartja, hanem már Nouseul, a Burgtheater tagja, rendez olyan-amilyen magyar

¹ A kassai német színészet története 1816-ig. Budapest, 1927. 8°, 105 l.

² Budapest, 1929. 8°, 127 l.

³ A pécsi német sajtó és színészet története. Danubia könyvkiadó. Pécs, 1932. 8°, 156 l.

⁴ A győri német színészet története. 1742—1820. Győri Szemle. 1933.

előadást 1802-ben. (109. l.) Érdekes a francia megszállás korából közölt színlap és az akkori színi viszonyok jellemzése. (120—21. l.)

Ez a négy, célkitűzésében és témájának zárt voltában oly rokon feldolgozás erényeiben és hibáiban is sok rokonvonást mutat, bár némelyikben az előbbiek, másokban az utóbbiak vannak túlsúlyban. Mindegyikre jellemző, hogy lehetőleg tökéletes adatközlő munkát akar végezni, hogy objektivitásra és megbízhatóságra törekszik, de valamennyi eszünkbe juttatja Gregor mondását (amelyet ő az osztrák színészettörténelemre vonatkoztat): „Sie hielt sich . . . bei den einzelnen Daten und Tatsachen auf. . . Nun gewann der Polizeiakt, der Zensurstrich, der Theaterzettel, das Geständniss der Garderobière eine so alles überragende Wichtigkeit, dass daneben die Geschichte langsam, aber unaufhaltsam verblich.“¹ Az adatszerűség nélkülözhetetlen, adatok nélkül nincs történetírás. Ha azonban az egyik író nem sorolja fel egy társulat egész műsorát a feldolgozásban (Kardos, 29. l.), hanem itt rövid jellemzését adva, helyet szorít annak a függelékben, a másik nem ragaszkodik annyira a forrásaihoz, hogy magyarnyelvű értekezése nem egyszer német okmány-publikációnak látszik a sok idézet miatt (Lám), az még nem lenne a tudományosság kárára, de megkönnyítené az olvasó dolgát. Eleveníti és a laikus számára is élvezetessé teszi az efféle olvasmányt, ha a színpad életét jelentő hatalmas organizmusból egyes nagyobb alakokat kiemel a szerző s örökérvényű tehetségük jellemzésével közelebb hozza őket az idegenszerű multból — mint azt Vatter Raimunddal tette. Érdeklődést kelt az egykorú színpad leírása. Ha nem is maradt fenn színpadi kép, amit reprodukálni lehetne, a tervező mester művészetét és a kor általános szcenikai kultúráját ismertetve, mintegy meg kell jeleníteni az olvasó előtt a régi színpadokat, mert a nélkül a drámák és a színészi alkotások a megérthetetlenség ködébe vesznek el.

Benyovszky Károlynak Pozsony magyar színészetéről írt, első-sorban szintén üzemi kérdéseket tárgyaló munkája² különösen becses szakirodalmunk számára; nemcsak azért, mert jó könyv, hanem, mert arra vall, hogy az elszakított területek magyarsága tudatosan tartja a kultúrkapcsolatokat az anyaországgal. B. feladata nem volt könnyű: nem egységes fejlődést kell ugyanis tárgyalnia, hanem a németajkú Pozsonyban esetenként felbukkanó magyar társulatokat alkalomról-alkalomra újra vizsgálat alá vennie, ami lehetetlenné teszi számára, hogy egyes korok játékkétségét alaposabban megismerhesse. A pozsonyi városi levéltár okiratai, az egykorú újságok és a magyar színészettörténeti irodalom alapos tanulmányozása nyomán vázolja a pozsonyi magyar társulatok életét. Mondani-valóit nem teheti egységessé s talán ez az oka, hogy itt-ott a városra kevésbé jellemző vonatkozások jutnak előtérbe, például a Schodelnéről

¹ Gregor, J.: Das Theater in der Wiener Josefstadt. Wien, 1924. 10. l.

² A pozsonyi magyar színészet története 1867-ig. Kiadja Steiner Zsigmond könyvkereskedése. Bratislava-Pozsony, 1928. 8°, 287 l.

szóló hosszú fejezetben, amely éppen úgy beleillenek egy pesti vagy kolozsvári tárgyú feldolgozásba is, vagy néhány kép, amelyek más művekkel kapcsolatban közismertek, mint Kelemen László arcképe és aláírása. Ezek azonban nem lényeges hibák, egyes részek, mint például Kilényi társulatának ügyes karakterizálása (37—55. l.), a szabadságharc utáni színi viszonyok értékelése (186. l.) vagy akár a pontos mutatók, méltók az elismerésre.

A magyarországi színházak külső történetének tisztázására több kisebb tanulmány, illetve adatközlés jelent meg. *Pukánszky Kádár Jolán és Lám Frigyes* a Deutsch-Ungarische Heimatsblätterben, *Lugosi Döme* az Irodalomtörténeti Közleményekben tették közzé kutatómunkásságuk néhány részleteredményét.¹

A felsorolt munkákkal szemben, amelyeknél a dráma és az üzem mellett a színészi egyéniség alig érvényesül, *Kujáni János* doktori értekezése kizárólag a színész alakítását figyeli.² Vállalkozása igen helyénvaló; a magyar színészettörténelemben mostohagyermekként kezelt szerepelemzés megérdemli, hogy végre vele is foglalkozzanak. Vizsgálandó anyagát nem a legalaposabban gyűjtötte ugyan össze: Bajza, Vörösmarty, Szigligeti és Pataki munkái mellett nem ártott volna a hírlapokat jobban átnézni, az e korban már elég szépségű képanyagot is felhasználhatta volna, azonban tárgya, amiről írjon, így is van elegendő. Nagyobb hiba, hogy e könyvben egyedül a problémameglátás újszerű és a szerénynek éppen nem mondható bemutatkozás szokatlan, a feldolgozás azonban nem elégíti ki az első lapok elolvasása után támadt érdeklődést. Színészettörténetükről, mint a következő állítás mutatja, nincs eléggé tiszta képe. Szerinte ugyanis „ebben a korban (1837 utáni évek) a színművészet minden idegen hatástól mentes volt.” (28. l.) Ha nem tudnánk Egressy bécsi, majd párizsi és Lendvay németországi tanulmányútjáról, ez az állítás akkor is helytelen lenne egy, az európai kultúrkörben élő nép művészetére vonatkoztatva. Észtetikailag K. teljesen Bajza hatása alatt áll, annyira, hogy szisztematikájában is öt követi s mivel Bajza száz évvel ezelőtt külön kategóriába sorozta az arc- és a kézijátékot, hűségesen letárgyalja Egressy test- és kézijátékát a 19—20., mimikáját pedig a 23—4. lapon. Ennek a ma már idejét mult eljárásnak az olvasó vallja kárát, mert ilymódon a színészi előadásról írottak nem áttekinthetőek. Felesleges a forrásul használt kritikákat újra lenyomtatni, inkább egyéni szemszögből kellett volna vizsgálni azokat és levonni belőlük a konzekvenciákat, modern jellemzését adni a bírált alakításoknak. Ezzel szemben szerző annyira belenőtt a XIX. század talajába, hogy figyelmen kívül hagyja színészet és korszellem összefonódottságát s a játékot a szerint bírálja el, mennyire közeledik az a „realizmus” felé.³ Hasonló felfogás nyilvánul meg abban a kijelen-

¹ Pukánszky-Kádár, Jolántha: Der Verfall des Pester deutschen Theaters um 1850. D.-U. H. 1929. 25—30. l., u. az a szerző: Die Anfänge der ungarischen Schauspielkunst und das deutsche Theater in Ungarn. D.-U. H. 1929. 113—8. l.; Lám, Friedrich: Die Schauspielerin Christine Enghaus, spätere Gattin Fr. Hebbels in Raab. D.-U. H. 1929. 83—6. l.; Lugosi Döme: A piaristák szegedi színjátékai. I. K. 1929. 216—24, 328—33. l.

² Adalékok a magyar színjátszás és színpadi szavaltat történetéhez. Dunántúl Egyetemi Nyomdája. Pécs, 1928. 8°, 46 l.

³ L. erre vonatkozólag: Németh Antal: A színjátszás észtetikájának vázlatja. Budapesti Szemle, 1929. 617—18 sz.

tésében, hogy „a művészi természetből . . . ki van zárva a páthosz.“ Az extatikus elem ilyenfokú alárendelése a mimikáinak teóriában is téves, a gyakorlatban pedig megvalósíthatatlan; nincs színész, aki Oedipust, vagy akár Leart pátosz nélkül tudná adni.¹ Mindeme botlások mellett is figyelemreméltó munka K. könyve, amelyet lekicsinyelni nem kell, nem is szabad, lévén csupán részlete egy nagyobb tanulmánynak. Igaz viszont, hogy az olvasott — talán rosszul kiválogatott? — szemelvényekből ítélve, az a benyomásunk, hogy a „magyar színjátszás fejlődés történeté“nek feldolgozása és „az egyes korok művészi lényegének kifejtése“ K. után sem számítanak színészettörténetünk megoldott kérdései közé.

A színészettörténetírói módszer egy magasabb fokát jelenti az az eljárás, amikor a vizsgálandó tényezők között a publikum is megjelenik. Vannak témák, amelyek csak ilyen módszerrel tárgyalhatóak. Aktaközléseken s a kizárólagos irodalomtörténeti vagy esztétikai szemléleten felülemelkedve, de ezeknek a segítségével és társadalomtörténeti tudást is felhasználva, a szintétikus módszer az, amely a színház kapuin túl is tekint, mert jól tudja, hogy a színház nemcsak anyagilag, de lelkileg sem állhat meg a külső világ nélkül, s hogy a színház e külső világ terméke.² A szintétikus színészettörténet, ez a — közönségvizsgálattal — történeti segédtudománnyá emelkedett tudományos műfaj két tételt van hivatva bizonyítani: az egyik az, hogy minden tudományág határait a velük foglalkozók képességei vonják meg és nem a bölcselkedők,³ a másik pedig a régi Schilleri mondás: végtelen az a befolyás, amelyet a színpad a nemzet szellemére gyakorol. A magyar szakirodalomban is jelentek meg újabban szintétikus feldolgozást igénylő munkák; kérdés, hogy mennyire látják meg a feladatokat és mennyire győzik le a feltornyosuló nehézségeket? Annyi bizonyos, hogy nem várt rájuk a társadalomtörténeti tanulmányoknak olyan nagy száma, mint szerencsésebb német kortársaikra s így a hiányokból származó történeti tájékoztatatlanság nem róható fel súlyos hibájukul.

Pukánszky Kádár Jolán németnyelvű munkája a magyarországi német színészetéről, már címében is a legnagyobb igényű.⁴ Alapgondolata körülbelül ezekben foglalható össze: A németnyelvű hazai színészet egy, a magyarnál akkor fejlettebb műveltség képviselője volt nálunk és nemcsak szórakoztatta a német polgárságot, hanem emellett kultúrmissziót is töltött be. Nyomain indult el az első magyar

¹ Bab, J.: *Der Mensch auf der Bühne. Eine Dramaturgie für Schauspieler.* Berlin, 1910. I. k. 39. l. Szerinte a pátosz a költő lírai exaltációjának érzékeltetése, amellyel a természetfölöttit is ki lehet fejezni s amely egy nagy színésznél sem hiányozhatik, még naturalistánál sem.

² Bab, J.: *Das Theater im Lichte der Soziologie.* Leipzig, 1931. A közönségről 113. skk. l.

³ L. J. Bunzel előszavát Bab idézett művéhez, IX. l.

⁴ Geschichte des deutschen Theaters in Ungarn. I. Band. Von den Anfängen bis 1812. (Schriften der Deutschen Akademie.) Verlag v. Ernst Reinhardt in München. 1933. 8°, 175 l.

színészcsapat s ha a magyar színészet későbbi útján elvált is a némettől, hogy művészete egyéni, vagy másfajta idegen színekkel gazdagodjék, az első lépésekre minden bizonnyal a németiség tanította meg. Hogy ez az alapelv egy kissé túlozza a német hatás jelentőségét, hogy egészen megfelelkezék az iskoladrámákról és az erdélyi magyaros barokk kultúráról, amelyek szintén befolyással voltak a hivatásos magyar színészet kialakulására, az kétségtelen, mint alapeszméjének kifejtése azonban, P.-K. műve tökéletes. A hazai német színészet első nyomait kutatva, ősi angol hagyományokra is talál, ami észak-német színészek ittjártára utal; meglehetősen durva, a mai esztétikumot semmiképen ki nem elégítő darabok, részben rögtönzések szerepeltek előadásaikon. A XVIII. század derekán itt vándorló színészek legfeljebb, mint mulattatók jöhetnek számításba. A század második felében az örökös tartományokban is hatalmasan fellendülő felvilágosodás azonban meghozza a komoly színművészetet. Wahr 1774 januárjában már másodszor hozza színre a Hamletet, természetesen a „Wiener Schluss“-szal,¹ majd más Shakespeare-darabot is. (Meg kell itt jegyeznünk, hogy 1773-ban, az első pozsonyi előadással egyidőben, Bécsben megbukik a Németországban viszont viharosan ünnepelt Hamlet. A pozsonyi és németországi parallel sikereknél az az igazság, hogy Pozsonyban nem a felvilágosodás tapsolt a darabnak, mint Hamburgban,² hanem a bécsi kudarcral szemben azzal magyarázható, hogy Pozsonyt nem hatotta úgy át a franciás ízlés, mint a császárvárost.) Wahr mellett a felvilágosodás képviselője Seipp, aki már teljesen tudatában van kultúrmissziójának. Finom irodalmi ízlése, a túldíszletezéstől való irtózása szinte a XIX. század nagy színigazgatóihoz teszik hasonlónvá. Érdekes, hogy P.-K. is úgy adja elő a Várszínház alapítását, mint II. József germanizáló törekvéseinek az eredményét. (16. l.) Bayer óta állandóan kísért ez a föltevés, anélkül, hogy az írók azon gondolkoztak volna: kit akart a császár Budán germanizálni? Hiszen Buda a XVIII. század végén tisztára német; német műveltségűek azok a tisztviselők is, akiket a dikasztériumokkal együtt Pozsonyból ide helyezett, ezeknek az elnémetesítése nem volt probléma számára. Azonban tény, hogy II. József nagyvárossá akarta fejleszteni Pest-Budát s a nagyvárosnak, az ő felvilágosult szempontja szerint, jól szervezett, emelkedett szellemű színházi kultúrára volt szüksége. Az Aufklärung nemes értelemben vett theatromániája volt indító oka színházügyi rendelkezéseinek s a cél, amelynek eléréseért dolgozott, a *műveltség terjesztése*. Nagyon becsesek a könyv azon részei, amelyek a scenikai fejlődésről, díszletezésről szólnak. A régi angol dráma halálfejes színpada, az első pesti lokális darab díszlete az áradástól pusztított város képével, majd a nagyobb (soproni, pesti, kassai) színházak különböző mesterektől festett, de egyskalájú díszlettára — hiszen a műsor mindenütt ugyanaz volt — igen érdekes közlései a szerzőnek. Munkája elolvasása után, akár a feltárt források gazdagságát, akár a komoly tudományossággal megmért eredményeket tekintjük, megállapíthat-

¹ A. Winds szerint a Hamlet-előadásokban Németország-szerte ma is van valami szentimentális. (Hamlet auf der deutschen Bühne bis zur Gegenwart. Schriften der Gesellschaft für Theatergeschichte, XII. k. Berlin, 1909. 127. l.)

² „Hamlet wurde die Idealfigur der zu humanistischer Schwärmerei neigenden Aufklärungsperiode, die aus dem Protestantismus hervorgegangen war.“ Winds i. m. 3. l.

juk, hogy nálánál senkinek sem köszönhet színészettörténetünk többet Bayer óta.

Magyar Bálint és Bíró Lajos Pál munkái mintegy folytatólagosan tárgyalják a magyar színészet első ötven évét: M. a Nemzeti Színház előtti kort, B. a színház első éveit.¹ Olyan témák feldolgozására vállalkoztak, amelyek nemcsak számot tarthatnak általános érdeklődésre is, hanem megfelelő előtanulmányok alapján elsőrendű kortörténeti forrásmunkákká alakíthatók. Ezt az eredményt egyik író sem érte el, de míg B., újságíróra emlékeztető könnyed stílusával legalább le tudja kötni az olvasót, M. munkája alig több részletes Bayer-kivonatnál. Ő a kevésbé komoly is: a 8. lapon pl. panaszkodik, hogy a XIX. század elején Pest milyen kis város, nincs semmi szórakozás, a polgárok még csak — ki sem rándulnak! Az előadás „természetellenes”, mert nem naturalista, az, hogy Balla és Kőszeghy vidéki direktorok nagy hőségben jeges dézsákkal és lombbal hűtik a termet, meg, hogy a színpadon víz folyik, „érdekes kísérlet”. (35. l.) Még inkább a dolgozat értékének rovására megy, hogy tárgyi tévedés van benne: a Bánk bán első előadását Egressy érdemének tulajdonítja (16., 34. l.), mert nem ismeri Horváth János megállapítását, amely szerint ez 1833-ban, Udvarhelyi Miklós jutalomjátékaként folyt le, Kassán. (Napkelet, 1926. 818. l. Horváth említi még, hogy Rexa Dezső ennek az első előadásnak a színlapját közzétette a Vasárnapi Ujságban, 1921-ben.) B. könyve több figyelemre tarthat számot. Nem érdektelenek a színház létrejöttét megelőző tervezgetések — egy-némelyike, pl. Spielenbergé, tipikusan aufklärista szellemű, odaillik az 1790-es évek politikai röpirattirodalma mellé. Szerző használta a Nemzeti Színház levéltárát a V. fejezet, amelyben az előadásra szánt darabok előkészítéséről, a próbák rendjéről, stb. számol be, igazán értékes. Bevalljuk azonban, szívesen nélkülöznők a civódások krónikáját; a színészettörténelemnek ezek a színpalak mögötti csatározások olyan elemei, amelyeknek sem a színészethez, sem a történelemhez nincsen közöttük s legfeljebb a mindenkori zugszornalisztika tollára valók. A B. könyvéhez kapcsolt függelékben Péchy Gyula, a Nemzeti Színház volt titkára lelkiismeretes és értékes műsorösszeállítást közöl az 1837—41. évekről.

Mindkét magyar témájú szerző osztozik a szűklátókörűség hibájában. Nem a társadalomtörténeti tájékoztatlanságra gondolok; ezen a téren, már említett okokból, leglelkiismeretesebb szak tudósunk is botalhat.² Sajnálattal kell azonban megállapi-

¹ A Nemzeti Színház előtti magyar színészet történetének vázolata. Athenaeum, Budapest, é. n. 8°, 36 l. — A Nemzeti Színház története 1837—1841. Budapest, 1931. 8°, 147 l.

² Van Pukánszky Kádár J.-nak két kis értekezése a magyar népszínmű eredetéről. (Wiener Bühnenüberlieferungen im ungarischen Volksstück. D.-U. H. 1929. 188. skk., 1930. 193. skk. I. A magyar népszínmű bécsi gyökerei. I. K. 1930. 143. l.) Ezekben végig-elemez az irodalmi és színpadi hatásokat, anélkül, hogy figyelembe venné a kor magyar intelligenciájának szociális beállítottságát. Ezért a bécsi kultúrhatás szükségképen torzul nagyonak látszik. Valójában a felvilágosodás indította érdeklődés a nép helyzete iránt a negyvenes évekre nálunk már igen elmélyült. A romantika még fokozta ezt, gondoljunk csak a népi sorból származó Vajda Péterre s arra a vonzalomra, amelyet a „fiatal Magyarország” (Petőfi!) érzett iránta. A jobbágy és a kispolgár, a maga becsületes, tisztultabb levegőjével

tanunk, hogy az irodalomban sem eléggé jártasak, levéltári kutatásuk pedig nem eléggé alapos. A német színház történetészek általában képzetesebbek, mert levéltári forrásaikon kívül a német szakirodalmat is jól ismerik. A magyaroknál ezzel szemben az a helyzet, hogy örülnünk kell, ha a felsorolt irodalom nem néhány tucat szépen hangzó könyvcím-ből áll, amelyekre azonban a dolgozatban nincs utalás s amelyeket a szerző — eredményei után ítélve — nem is használt. Van írónk, aki említi például Rakodczay és Pukánszky Kádár J. nevét, de nem idézi őket munkájában; egy másik következetesebb, mert hallgatagon elmegy mellettük. Molnár Györgyről talán azt sem tudják, hogy élt, pedig színházi aranykorunk színészportréit ő festette meg feljegyzéseiben. Ha az esztéta nincs tisztában a színészettörténelemmel, a történetíró viszont nem törődik az esztétikával; amaz a kort, ez a Hamburgische Dramaturgie-t nem ismeri. Pedig a színház nagy egység, amelynek hármasságát történetírójának éppen úgy ismernie kell, mint külső járulékait: a pénztár, a ruhatár és a díszletek — az üzem — helyzetét. Ez utóbbiak talán könnyebben kezelhetőek, mert adatszerűbbek. Magyar feldolgozóink azonban itt sem remekeltek: Bíró például megemlíti „bizonyos Ottó úr” és „Neefe úr” nevét, az előbbiről pár szóval elmondja, hogy Londonból jött és az előfüggőnyt tervezte, az utóbbiról . . . semmit. A német tudományosságának egyedül csak Bécs díszletművészetéről két hatalmas kötetből álló feldolgozás és képgyűjtemény áll a rendelkezésre¹ s a tavalyi Prinz Eugen Ausstellungon apróbb-nagyobb színpadmodellekkel, nagy képanyaggal illusztrálták nem is a német, de az *olasz* színház bécsi múltját. Vajjon nem lenne érdemes egy kicsit többet foglalkozni a magyar dekorációkkal is? Ugyan-csak értéket jelentenének a szereptanulmányok. Újságok színi-kritikái mellett jó szolgálatot tehet e téren a színészek magán-levelezése is. Ez, magától értetődően, már levéltári kutatást

nem a színpadon szerepel először irodalmunkban. Egészen bizonyos, hogy az általános érdeklődés színpadra hozta volna a népet a Bartay-hirdette pályázat és a bécsi Lokalstück nélkül is, amelytől lényegbevágót nem, csak teátrális fogásokat vett át. Talán a komoly alap-gondolatú magyar népszínmű rokonabb a bécsinél a berlini Volksstückkel. E rokonságnak természetesen nem irodalmi kölcsönhatás, hanem a hasonló viszonyok az okai. Berlin a kialakuló kispolgári osztályt és a szabadparaszságot, a *népet* viszi színpadra, komoly formában; e népnek van szánva, s rövid virágzás után elbukik, mint a mienk; Bab szerint nem azért, mert nem népi talajból nőtt ki, hanem, mert a közönség, amelynek szánták, nem tud a színházlátogatók anyagi színvonalán megmaradni: visszahanyatlik a parasztságba vagy a proletariátusba vész el. Bab, J.: Der Mensch auf der Bühne. III. k. 46. skk. 1.

¹ Gregor, J.: Wiener szenische Kunst. I. B. Wiener Drucke. 1924. II. B. Amalthea-Verlag. Zürich—Leipzig—Wien, 1925. — A könyv első kötete különben Neeféről is megemlékezik; szerinte a barokk és a modern felfogás válaszfútján álló, nem éppen jelentékeny művészi egyéniség volt. (112. l.)

jelent, de komoly munkával tisztázni lehet majd az idegen hatások arányát. A valószínű eredmény az, hogy a német hatás nem volt olyan kizárólagos, mint azt a — feladatukat egészen természetesen túlértékelő — német kutatók feltételezik. Egressy, majd Szerdahelyi, sőt kevésbé előkelő színházak tagjai is (pl. Molnár) kijutnak Párizsba, franciák viszont nálunk vendégszerepelnek. A tragikusokra nagy hatással van Alridge. Nagyon sok lehet az egyes szerepek interpretálásában egészen egyéni.¹ Sorozatos szereptanulmányok nyomán ki fog alakulni a magyar faj színművészetének karaktere, látni fogjuk, hogy melyek azok a szerepek, amelyek színészeinknek legjobban megfelelnek, s hogy egyes szerepeknek — például Hamlet, Lear, Don Carlos, Faust, Mefisztó, Solness, Rosmer — általában milyen vonásait domborítják ki, szemben más népek művészeivel. Mert egészen biztos, hogy amint nem egyforma az egyes nemzetek ízlése, mikor a publikumot alkotják, úgy nem azonos a különböző fajú színészek belső játékszílausa sem. A „fiatal Németország“ színésze a finom, kissé édeskés, Goethei-Wolffi hagyományokon nevelődött Emil Devrient.² Milyen egészen mások a „fiatal Magyarország“ igényei! Nem Lendvay, a Devrienthez hasonló modorú színész a „nemzetem művésze“, az intellektuális vezetőréteg kedvence, hanem a viharzó szenvedélyektől fűtött, magát semmi indulatában nem mérséklő, de legalább is a Ludwig Devrient művészi színvonalán álló zseni: Egressy Gábor.³ Ami pedig a más-más nemzetiségű színészek más-más művészi felfogását illeti, arról mindenki meggyőződhetik, ha megnéz ugyanegy darabot itthon és a külföldön: akármilyen kis, hagyománytalan magánszínház is a szintér, a játékosok mást fognak nyújtani itt és amott.

Az újabb magyar színészettörténetről szóló referátum csonka lenne Németh Antal Madách-könyvének említése nélkül.⁴ A fentt ismertettektől sokban különböző munka ez: egy színmű színpadi sorsának története, tehát rendezéstörténet. Molnár első tervezetétől Paulayn és a bécsi színházi világkiállítás eseményein át a legújabb magyar rendezésekig és külföldi próbálkozásokig, végigmegy N. a Tragédia minden rendezési mozzanatán. Nagy

¹ Nem is kell éppen a legnagyobbakhoz mennünk eredetiségért. Pergő Celesztin — akit pedig Erdélyen kívül általában nem tartottak sokra — az „Ármány és szerelem“ Ferdinándjáról nagyon helyes és finom jellemzést adott, valóságos karakterszereppé mélyítve az önmagában is vonzó fiatal hősi alakot. (Molnár György: Világostól Világosig. Arad, 1881. 121—3. l.)

² Bab így jellemzi a német ízlést és Emil Devrientet: „Dieser Posa, dieser Tasso, dieser Hamlet — nie gefährlich, nie unheimlich, nie eigentlich aufregend, aber immer schön, leidvoll, feierlich — das gerade war es, was das deutsche Publikum der Jahrhundertmitte wollte und brauchte.“ (Die Devrients, Geschichte einer deutschen Theaterfamilie. Berlin, 1932. 199. l., hasonló módon: 202—3. l.)

³ Ludwig Devrientről l. u. ott, a könyv első részét.

⁴ Az Ember Tragédiája a színpadon. Budapest Székesfőváros Házinyomdája. 1933. 8., 159 l.

hozzaértéssel vezet bennünket az olvasópróbától a bemutatóig és nemcsak magyarázza, hanem úgyszólván átéleti velünk az egyes szcenizációk nehézségeit, diadalait. Ez a meglevenítő erő olyan munkánál, amely mint N. könyve, a nagyközönség szélesebb rétegeinek van szánva, megbecsülhetetlen. De komoly tanulságot jelent ez a mű a szakember számára is: egy nagy színpadi siker tükrében mutatja be a céltudatos magyar rendezés első ötven évének történetét s színészettörténeti kutatásunkat rendezéstörténeti vonatkozásokkal mélyíti el.

A színészettörténeti kutatás elmélyítése mellett azonban szükseges lenne körének bővítése is. Az eddigi feldolgozásokra jellemző, hogy a felvilágosodás előtti korról nem foglalkoznak. Ennek az az oka, hogy szaktudásaink szinte kivétel nélkül az irodalomtörténészek közül kerültek ki s iskolájuk szabályaihoz híven, érdeklődésüket elsősorban a felújulás utáni öntudatos irodalmiságú koroknak szentelték. Nem igen törődtek azonban az ezt megelőző időkkel, mert ezekben a dráma, vizsgálódásaik főtárgya, vagy nem üti meg irodalmi igényeik mértékét, vagy nem is magyarnyelvű. Holott az iskoladramák nemcsak azért állanak közel a magyar színészettörténethez, mert úttörő színészeink közül néhányan ilyen iskolai előadásokból merítették első színi tapasztalataikat (pl. Kelemen), hanem azért is, mert a német színészet megjelenése előtt már hosszú generációk ismerték nálunk a színházat, az ő révükön. Úgy a jezsuita, mint az erdélyi protestáns színelőadások a nyugat egész színházi kultúráját elhozták hozzánk. Amazoknál a spanyol barokk, itt az északi államok humanisztikus gondolatvilága nyilvánul meg, de mind a kettőnél érvényre kellett jutnia a magyar szellemnek is. A magyarországi iskolákban magyar tanároké volt a rendezés és a díszletezés nagy munkája s az előadás — természetesen merev és patétikus — magyar fiúk produkciója magyar közönség előtt.¹ Régi iskolatörténetek, *egykorú színdarabok címlapábrái*, rendi könyvtárak és levéltárak sok ismeretlent tudnának mondani rendezésről és előadásról, míg a közönség és a játékosok impreszióit naplók és levelezések tárják fel.

Az a távolabbi kérdés, hogy volt-e az iskoladramákat megelőzőleg s velük párhuzamosan is valamiféle színjátszásunk, ma már az etnográfia tárgykörébe tartozik. Lehetek ugyanis középkorvégi és renaissance színjátékaink, amelyek népi játékainkban tovább éltek s így talán a néprajzi kutatás vezethet legrégebb színjátszásunk nyomaira.

M. Császár Edit.

¹ Vannak jezsuita drámák, amelyekben csaknem harminc színváltozás van; a magyar tárgyú, tehát speciálisan hazai daraboknál is van négy-öt. (Juharos Ferenc: A magyarországi jezsuita iskoladramák története. Szeged, 1933. 53., ill. 56–62. l.) — A játék merevségéről: H. Bidou szerint a XVIII. század elején még a Comédie Françaiseben is feszesek s mikor a híres Baron egy szenvedélyes jelenetben feje fölé emelte karjait, ezt szóvátették, mint szabályellenest. (Comme l'on jouait la comédie en 1760. — Le théâtre à Paris au XVIII. siècle. Conférences du Musée Carnavalet. Paris, 1930. 123. l.)

Történeti irodalom.

Drăganu, Nicolae: *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii.* (Az oláhok története a IX—XIV. században a hely- és személynevek alapján.) București 1933. (Academia Română. Studii și cercetări XXI.) 80. 685 l., 1 térkép. melléklet.

Sinkai György, az oláh, helyesebben a ,dákoromán' történetírás apja jut eszünkbe, mikor a szintén erdélyi származású és egyetemi tanulmányait Budapesten végzett kolozsvári tudósnak aaskos könyvét forgatjuk. Kettejük között a lényeges különbség az, hogy míg Sinkai és követői csak az erdélyi oláh folytonosság bizonyításánál hivatkoznak Anonymusra, addig D. Anonymusból viindulva, dákóromán Pegázusán merészen átlendül a Dunántúlra is, amelynek minden zegében-zugában seregestől véli felfedezni az ősoláhokat és ezek állítólagos leszármazóit. Ezzel a könyvvel az erdélyi oláh nyelv- és történettudomány elérkezett a dákórománizmus méhében fogant tudománytalan történet-szemlélet csúcspontjára s bizonyára a nagy erudícióval megáldott szerző elfogulatlanabb honfitársai között is akadnak olyan bírálók, akik D. túlzásait és önkényes feltevéseit fejcsóválva fogják tudomásul venni.

A mű a polemikus előszót és bevezetést leszámítva, amelyekben Melichnek A honfoglaláskori Magyarország c. könyvét és jelen sorok írójának két idevágó értekezését jelöli meg, mint ellenvéleményeinek szülőökát, tizenegy fejezetre oszlik. Ezúttal azt vizsgáljuk, milyen eszközökkel igyekszik D. Pannóniát is az oláh őshaza kiegészítő területévé avatni, megjegyezve, hogy adandó alkalmommal a többi rész tartalmát is bírálni fogjuk.

Szerinte a honfoglaló magyarok Pannóniában, tudniillik, a Dunántúlon oláhokat találtak (30.). Melich megállapításából indul ki, amely szerint „a Balatontól délre eső terület valamely részén új latin, de nem oláh nyelvű néptöredéket“ (i. m. 424.) találtak a honfoglalók. Ennyi elég D.-nak ahhoz, hogy megpróbáljon tudományos alapot teremteni annak a hasonló tárgyú néhány oláh előadásnak és újságcikknek, amelyek a pannóniai ősoláhság meséjét még munkája megjelenése előtt divatba hozták. Fejtegetései alapján — mondja tovább (43.) — „*tisztán* látható lesz, hogy ez a népesség oláh volt. A tótokkal együtt Privina és Kocel egész fejedelemségét lakták, sőt Kocelnek még a neve is *minden valószínűség szerint* román, *esetleg* éppen oláh eredetű“

(A kiemelt szavak mutatják, hogy a fogalmazás, óvatossága ellenére sem tűri a 'tisztán' határozót.). Ennek a szemléletnek megfelelően Püscariunak az ősoláhság különböző ágaira vonatkozó elnevezéseit: *Românii Răsăriteni* (keleti oláhok a Balkán-félsziget északkeleti felében), *Românii Apuseni* (nyugati oláhok, az utóbbiaktól nyugatra) és *Dacoromânii* (e két ágtól északra, voltaképpen az északdunai oláhok ősei), elveti, mert ezek a pannóniai ősoláhságra nincsenek tekintettel (602.). Az utóbbinak szemmel tartásával helyesebbnek tartja, ha az előbbi két csoportot délkeleti, illetőleg délnyugati oláhságnak nevezzük, amelyhez mint északkeleti ág a 'dákórománok' s mint északnyugati ág, a pannóniai oláhság csatlakozik. Ezekután történeti alapot próbál szerkeszteni hely- és személynévmagyarázatai alá s a pannóniai oláhság létezésének bizonyítására hivatkozik *történeti kútfőkre*, helyesebben egy történeti forrásra, tudniillik P. mester krónikájára, amelyben tudvalevőleg többször szerepel a *Romani* kifejezés.¹

Ismerve a dákóromán receptet, amely szerint D. az oláhok őstörténetét rekonstruálja, nem csodálkozhatunk azon, hogy a krónikában fellépő *Romani* szerinte minden esetben egyértékűnek vehető a *Blachii ac pastores Romanorum*-mal: „Valahányszor Anonymus a pannóniai *Romanik*ről beszél, ezek alatt a *Blachii ac pastores Romanorum*okat érti; tudta róluk, hogy ott laknak s hogy az ottani lakosságot vagy annak egy részét képezik. Nyilvánvaló ez a magyarázat(!) az egymással szomszédos „*Romani*” és „*Theotonicici*” népek szembe-helyezéséből olyan példákban, mint: „reliqui vero *Romanorum* . . . dimisso castro Bezprem, fuga lapsi sunt, et pro remedio uitae in terram *Theotonicorum* properauerunt“ (c. 48.); „plures milites *Romanorum* in ore gladii consumpserunt . . . Reliqui uero *Romanorum* . . . dum Hungarii et *Românii* in confinio essent, *Românii* fugiendo latenter fluvium, qui est confinio Pannonie et *Theotonicorum*, transnatauerunt“ (c. 49.). Amikor a szerző (t. i. Anonymus) állampolgárságukat akarja megmutatni, akkor *Pannonii* néven nevezi őket (t. i. az oláhokat !) nem *Romani* néven (v. ö. „Et inde egressi usque ad Rabam et Rebuceam !) (recte Rabuceam !) uenerunt. *Sclauorum* et *Pannoniorum* gentes et regna uastauerunt, et eorum regiones occupauerunt“, c. 50. „et *Romanos* fugatos esse de Pannonia per ipsos, et Carinthinorum Moroauensium (sic !) fines devastasse . . . Regnumque *Pannoniorum* occupasse“, c. 54. recte 51.) Ugyancsak azonos tehát a *Blachii* és *Românii* ezekben: „Et mortuo illo (Attila) preoccupassent (sic !) *Romani* principes terram Pannonie usque ad Danubium, ubi collocavissent pastores suos“, c. 11.; Tunc Usulu et Eusee ordinato exercitu contra *Romanos* milites, qui castrum Bezprem custodiebant, pugnare acriter ceperunt“, c. 48.; „Et hoc audito omnes *Romani* per terram Pannonie habitantes uitam fuga (az utóbbi szót kihagyja) seruauerunt“, c. 46.; „*Romani* . . . dimisso castro Bezprem, ante eos fuga lapsi fluvium Laponso (recte *Loponsu*) latenter transnatauerunt“, c. 49. etc.“ (16—17, l. ehhez még 23).

¹ Ill. *Romanis*, cap. I.; *Romanorum* ib.; Selavi, Bulgarii et *Blachii* ac pastores *Romanorum*, cap. IX.; *Romani* principes, cap. XI.; *Romani* per terram Pannonie habitantes, cap. XLVI.; *Romani* milites, *Romani* többször, cap. XLVIII—XLIX.; *Romanos* fugatos esse de Pannonia, cap. LI.

A *Romani* = *pastores Romanorum* = *Blachii* egyenlet, amilyen D. pándákoromán Anonymus-interpretációja alapul, teljesen önkényes és mint látni fogjuk, könnyen kimutathatóan hamis. A probléma nem olyan egyszerű, hogy akár egy dogmatikus történet szemlélet kedvéért is, általános érvényű tétellel volna megoldható¹.

A) Nem lehet a *Romani* kifejezést az oláhokkal kapcsolatba hozni a mindjárt az első fejezetben lévő és Szkítia leírása után következő szövegben: „rex Athila... qui de terra scithica descendens... in terram Pannonie uenit, et fugatis *Romanis* regnum obtinuit”². Ez a rész érdekesképpen nem is szerepel D. idézetei között és sehol nem is foglalkozik vele, talán azért nem, mert itt *Pannónia* nemcsak a Dunántúlra, hanem az egész Magyarországra vonatkozik, ami azonban nem ok arra, hogy a *Romani* Anonymusnál feltalálható jelentéseinek vizsgálatában figyelmen kívül hagyjuk. A D. által is idézett Schünemann szavaival élve „Die Beziehung auf die Römer ist unbestreitbar“ (Die „Römer“ des anonymen Notars. Ung. Jb. VI., 450.) éppúgy, mint a „historiographi. qui gesta *Romanorum* scripserunt” esetében. Mivel ezekben az esetekben semminemű kétségnek sincs helye, ebből az következik, hogy Anonymus a *Romani* kifejezést igenis használhatta „római” és nem „oláh” értelemben. Az a tény, hogy a honfoglaló magyaroknak a nyugatrómai birodalom megbontásában a IX. sz. végén már semmilyen részüik sem lehetett, mit sem ront ennek az értelmezésnek a helyességén, hasonló hagyomány tükröződik a XII. sz. elején keletkezett orosz őskronikában is, amelynek *Voloch*-jai szintén a rómaiakra vonatkoznak³. D. szerint azonban ezúttal is az oláhokra (22—23.).

B) Dákoromán értelemben vett oláhoknak tartja D. az Anonymus IX., XI., XLVI. és XLVIII—XLIX. fejezeteiben előforduló *Romanik*at is, azokat tehát, akik Attila halála után a szlovénnel és a bolgárokkal együtt foglalják el az országot, akiknek fejedelmei Pannóniát a Dunáig szállják meg s ott telepítik le pásztoraikat s akik végre Veszprém várát feladva, a magyarok elől átmenekülnek a Lapincson. A honfoglalókkal érdekesképpen mindenütt *Romanik* küzdenek a Dunántúlon és nem *Blachik*, akik például Schünemann szerint, „... sind tatsächlich die Römer des Altertums, die er (tudniillik Anonymus) auf der Schulbank kennen gelernt hat und mit den Bewohnern der

¹ Az alábbiakkal kapcsolatban felhívjuk olvasóink figyelmét Pleidell Ambrusnak ugyanezt a kérdést éppen e számban tárgyaló fejtegetéseire és a recenzijsével egyező eredményeire. *Szerkesztőség.*

² Anonymus forrása itt a Szent László-kori Gesta Ungarorum, v. ö. Hóman B.: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Budapest, 1925. 44. kk. I., és az idézett szövegre Deér J.: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. Budapest, 1931. (Kny. a Magyar Könyvszemle 1930. évf.-ből, 22. l.)

³ L. ehhez Melich; i. h. 414.; Schünemann i. h. 451., I. (u. i. már V. Jagić, I. A magyar honfoglalás kútfoi, 370., 376.).

Stadt Rom in seiner eigenen Zeit identifiziert. Hierauf scheint auch der Ausdruck *Romani principes* zu verweisen“ (i. m. 451. l.). A Bécsei Képes Krónika tudósítására támaszkodva Jakubovich Emil a IX. fejezetben olvasható megjegyzésről: „Et iure terra Pannonie pascua Romanorum esse dicebatur, nam *et modo Romani pascuntur de bonis Hungarie*“ (Klebensberg- emlékkönyv. Budapest, 1926. 211. l.) azt tartja, hogy a *Romani* itt III. Konrád német-római császárra és seregére vonatkozik, aki a második kereszties hadjárat alkalmával megzsarolta a magyarországi templomokat és kolostorokat (l. erre még Pais D.: Magyar Anonymus, 9., 135. és Schünemann, Ung. Jb. VI. 448. kk. l.). D. ezt a sokat vitatott helyet minden aggályoskodás nélkül így magyarázza: „Maga Béla király jegyzője mondja, hogy ezek az oláhok (acesti *Români*!) az ő idejében még Magyarországon voltak s itt különösen Pannóniára gondol. Az „et modo Romani pascuntur de bonis Hungarie“ pedig egyszerűen azt jelentené, hogy az oláhok még mindig Pannóniában legeltetik nyájaikat, a kifejezés tehát szerinte nem tartalmaz semmiféle célzást sem III. Konrádra (Jakubovich), sem általában a Nagy Károly-féle római frank-német császárság népeire (Pais), sem pedig a korabeli római-katolikus papságra (Schünemann)! D. tehát a „de bonis Hungarie“ alatt a magyarországi legelők *füvét* érti. Vajjon fog-e akadni a Nyugat történészei között olyan, aki a kolozsvári filológus pánoláh, a dákoromán kereteket is meghaladó konstrukcióit elfogadja, abban a korban, amikor magának a dákoromán elméletnek sincs mit keresnie a komoly tudományban s már csak ujságírók és elfogult politikusok „gesunkenes Kulturgut“-jává lett.

C) Az oláhokkal kapcsolatban emlékezik meg D. még a *Blachus* névről is, amely ezúttal csakugyan az oláhokra vonatkozik (*Blachi ac pastores Romanorum*, cap. IX; itt nem foglalkozunk részletesebben az erdélyi Gyalu vezér *Blasij*, sem pedig az aldumavidéki Galád vezér *Blaci* néven emlegetett oláhjaival, cap. 25., illetőleg 44.). Abban a körülményben, hogy Pannóniát a „rómaiak legelőjének“ nevezték és hogy P. mesternél a „*Blachij et pastores Romanorum*“ kifejezésben a *Blachus* a *Romanus* névvel együtt szerepel, D. már elegendő támaszt vél találni a dunántúli oláh kontinuitás bizonyítására. A problémának felett ebben az esetben is a dogmatikus könnyedségével síklik el, holott ezek éppen Anonymusnak ezen a helyén merülnek fel nagy számban.

Hóman Bálint mutatta ki, hogy a XI. századi Ósgestában lett feljegyezve az a hagyomány, amely szerint Pannónia = Dunántúl a rómaiaknak volt a legelője (*pascua Romanorum*) s ezt a hagyományt a XIII. századi Ricardus és Spalatói Tamás, továbbá az 1308-ban írt Anonymi Descriptio Europae Orientalis is fentartotta. A dunántúli legelőkön ezek szerint a *pastores Romanorum* legeltették nyájaikat, akiket Hóman frank fennhatóság alatt élő pásztoroknak, pannóniai „vlachok“-nak tart (a XI. századi orosz krónika dunamenti *voloch*-jai) s akiket P. mester a korában Erdély sarkán már egy emberöltő óta mindszűrűbben beszívárgó oláh pásztorokkal azonosít. Ilyen pannóniai vlachokra gondol Melich is, amikor Honfoglaláskori Magyarországa-

ban úgy vélelszik, hogy a honfoglaló magyarok a Balatontól délre eső terület valamely részén *új latin, de nem oláh* nyelvű néptörédeket találtak, továbbá Pais, aki szerint nem tarthatjuk lehetetlennek, hogy a honfoglalás ideje táján csakugyan élt a *volt római Pannóniában*, vagyis a Dunántúlon a Mura és felső Rába vidékén valami *oláh* pásztornépség, amely *római*, t. i. *latin eredetű* nyelven beszélt s akiknek csak Anonymusnak a jelent a multba visszavetítő hajlama adhatta helyet Pannóniában, a *pannóniai oláhokra* vonatkozó Gesta-adat félreértésével összejársza (Magy. An., 129—130.).

Hogy a Dunántúlon a dunai limes feladása után is még hosszabb ideig tovább élhetett a római kultúra s így *Romani*-k jelenlétével számolhatunk, azt régészeti és helynévi kutatások bizonyítják. Alföldi mutatta ki, hogy a keszthelyi római kultúra nyomai a VI. század végéig követhetők (I. Hogyan omlott össze a római védőrendszer Pannóniában. Hadtört. Közl. 1925. és Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Ung. Bibl. 10.), sőt, mint ezt szíves szóbeli közléséből tudom, még a VII. században is feltételezhető a dunántúli római kultúra folytonossága, amelynek megmaradási feltételei merőben különböztek Dacia Traiana különlegesen kedvezőtlen viszonyaitól. Ernst Schwartz bajor emlékek alapján végzett helynévkutatásai után bizonyosra vehető, hogy a VIII—IX. században Bajorországban, Salzburchban, Felső-Ausztriában és valószínűleg Bécs környékén is laktak vulgáris latin nyelvet tovább beszélő lakosok, akiket a bajorok 'Walchen' és 'Parschalken' néven neveztek. Ehhez Melich még hozzátesszi: hogy mivel pedig a Dunántúl a IX. században egyházi tekintetben részint Passauhoz (Rába—Rábcáig), részint pedig Salzburchhoz tartozott, nem lehetetlen, hogy az egyházak szolgálatában ilyen *Romanik* = 'Walchen und Parschalken' állottak (i. m. 416.). Ha igaz Moór feltevése, amelynek értelmében a Dunántúlon található négy *Olaszfalu* az Anonymus által emlegetett *Romanikkal* áll kapcsolatban (Ung. Jb. IX., 65—66.) s amelyek közül kettő mindmáig fennmaradt, úgy ebből az következne, hogy a magyarok ezeket a *Romanikat olaszoknak* nevezték s így az *olasz* szó első és legrégebbi jelentése nyelvünkben — feltéve persze, hogy a honfoglaló magyarok csakugyan találtak neolatin néptörédeket Pannóniában — 'dunántúli vlah' (nem románoknak nevezett oláh) lehetne, amelyet azután a dalmátokra és a tulajdonképeni olaszokra is alkalmaztak. Úgy hiszem, nyelvészeti bizonyítékot is tudok idézni arra, hogy a dunántúli román, azaz új-latin nyelv, megmaradása esetén nem lett volna azonos az oláhhval. Luzsénszky Vilmosnak „A pannóniai latin feliratok nyelvtana” címen közölt tanulságos adatai (Égy. Phil. Közl. 1933.) már első pillanatra is az ősoláh hangállapottal ellenkező képet festenek a dunántúli latinság vulgáris sajátosságairól. Ilyen pl. az *ü* > *o* hangfejlődés, amely a szárd, az oláh és az albán nyelv latin elemeinek kivételével az összes román nyelvekben mint zárt *o* folytatódik, illetve további sorsa a zárt *o*-éval párhuzamos s csak az említett nyelvekben őrzi meg *u* hangértékét (pl. oláh *vulpe*, ellenben olasz *volpe*, ó-francia *golph* stb., oláh *plumb*, olasz *piombo*, francia *plomb*, albán *plumb* stb.). Ezzel szemben a pannóniai feliratokon ilyen példákat találunk: CON, oláh *cum*, olasz *con*, spanyol *con*; VOLCANO, AVONCULO (i. h. 95.). Az sem bizonyít az oláh javára, hogy a rövid, illetve nyílt *e* a feliratokon néha *ei* kettőshangzó alakjában jelentkezik, holott az oláhban ebből a magánhangzóból nem *ei*, hanem szabályosan *ie*, *ia* lett, pl. *equa* > *iapă*, *terra* > *tierra* (v. ö. spanyol *tierra*) > *țeară* > *țară* stb. A felírtos anyagnak kimerítőbb kiaknázásával az oláh

nyelvtől idegen sajáttságok számát bizonyára gyarapítani lehetne s egy ilyen célkitűzésű munka úgy a pannóniai vulgáris latin, mint romanisztikai szempontból nagy érdekességű volna.

Mielőtt állást foglalnék arra nézve, hogy mi módon kerülnek az oláhok P. mesternél Pannóniába, hivatkoznom kell arra az eredményre, amelyre az oláhok nemzeti nevééről írt tanulmányomban az északi oláhokra nézve jutottam. Ebben rámutattam arra, hogy az oláhok a XVII. sz. előtti időkben önmagukat mindenütt a *Romanus*-ból fejlődött néven nevezték (*Rumân, Armân, Rumâr, Rumon*, l. Egy. Phil. Közl. 1933.) s így nyelvünkben az *oláh* szó semmi esetre sem lehet északi oláh eredetű, amint D. gondolja (17—19.). A magukat *Vlah, Vlaș*-nak nevező isztriai és megleni oláhok névcseréje aránylag újabb keletű s ami még többet mond, ezek a magyarsággal sohasem voltak közvetlen kapcsolatban. Az északi oláhságnak *oláh* szavunk közvetítésében csak akkor juttathatnánk szerepet, ha ki tudnók mutatni, hogy az Alduna vidékén már a X—XI. sz.-ban voltak olyan oláh pásztorok, akik — mint ma isztriai és megleni nyelvtestvéreik — már akkor erősen el voltak szlávosodva, olyannyira, hogy már az említett korban szláv eredetű néven *vlašik*-nak nevezték önmagukat. De még ez a körülmény sem változtathatna semmit a kérdéses elnevezés szláv eredetének megtámadhatatlanságán, legfeljebb kissé változatosabbá tehetné a források kérdésének eldöntését. Amennyiben Anonymus ismerte az erdélyi oláhokat, ami Melich-hel egyetemben könnyen feltehető, úgy krónikásunk a pásztorok élő nyelvhasználatában csak a *Rumân* (*u* és *â* magánhangzókkal ejtve) népi nevet hallhatta s ezt — éppúgy, mint később is számtalan humanista műveltségű tollforgató ember, aki írt az oláhokról — tüstént *Romanus*-ra „javította ki”, ami által az ő fejében is létrejöhett a humanista történetírókat megelőzve, az utóbbiaknál jól ismert egyenlet: „*Rumun, Rumuin, Romin, Rumen id est Romani*” (l. közelebbről Az oláhok nemzeti nevééről c. értekezésemet, i. h.). Ugyanakkor azonban ismerte, akár az Ősgestából, akár szóbeli hagyomány révén — mint a szintén XII. sz.-i Odo de Deogilo (Hóman, i. h. 33.) akár esetleg mindkét forrásból a Dunántúlra vonatkozó hagyományt is a „rómaiak legelői”-ről s így ebből, mint középkori történetíró, csak azt a következtetést vonhatta le, hogy az oláhok Pannóniában = Dunántúlon is, mint a rómaiak közvetlen leszármazói szerepeltethetők. Mivel csak kizárólag a tágabb értelemben vett Erdélyben ismert oláhokat, ugyanakkor azonban tudta, hogy a Dunántúl is római provincia volt, az oláhok (*Rumân, Romanus*) hiányát az utóbbiban úgy gondolta magyarázhatónak, hogy ezek, illetőleg az őseiknek tartott rómaiak a Lapincson átlopakodva (latenter) hagyták el Pannóniát. Ha Anonymus tudta, hogy az oláhok önmagukat *Rumânok*nak nevezték (az ő korában még nem volt meg a szó pejoratív „jobbágy, rabszolga” jelentése), még sokkal inkább tudta azt, hogy magyarul hogyan nevezték őket. A valószínűleg már az Ősgestában előforduló *pastores Romanorum* kifejezés elé

így tehette még oda a *Blachij* nevet, annál is inkább, minthogy összetartozó, vagy éppen azonos népeket szívesen határoz meg pontosabban ilyen kettős jelöléssel.

Amikor tehát D. Anonymust állítja a pannóniai ősoláh elmélet tengelyébe, akkor nemcsak Anonymust hamisítja meg önkényes interpretációjával, hanem a történeti valóságot is. A krónikában felmerülő, gyakran igen bonyolult problémák éppen nem olyan természetűek, hogy azokat egy tudománytalan alapokra fektetett dogmáktól megbűvölt filológus meglássa és tárgyilagosan oldhassa meg.

Tételének bizonyítására hivatkozik D. még *személy- és hely-nevekre*. Ezekre vonatkozólag e helyen megelégszünk néhány példa említésével, mivel igen sok olyan magyarázó ötletet találunk a könyvben, amelyekben maga a szerző sem igen hisz. Soha hasonló természetű munkában nem szerepelt annyszor a „poate, ar putea fi' stb (lehet, lehetne stb.) megsejtés, mint éppen ebben. D. nagy szolgálatot tenne vele, ha megmondaná, hogy tulajdonképpen mely magyarázatai helyességében hisz száz százalékos erejéig, mert ebben a formájában a munka megbírálására lehetetlen vállalkozni. És főleg ne emlegetse ugyanazt egyszer egy enyhítő „poate” kíséretében, máskor pedig mint biztos, módszeres kutatással elért eredményt. Alapelve általában az, hogy mihielyt olyan, többnyire homályos személy- vagy helynevet talál, amely valamely tisztázott, de többnyire tisztázatlan eredetű oláh alakkal cseng össze, arra ráfogja, hogy oláh. Fületimológus, aki előre tudja, hogy a dunántúli ősoláhság illúzióját csak akkor fogja felébreszteni az olvasóban, ha előbb a nem ritkán nagy tudálékossgal kikoholt magyarázó ötletek záporával kábítja el. A propaganda módszer fogásaival dolgozik, módszeres bizonyítás nélkül állít, aki nem hiszi, bizonyítsa be az eljenkezőjét.

Így oláhoknak tartja a tihanyi apátság jobbhágyai közül a következő nevéket : *Ciot, Chot, Curt* (az oláhban „rövid” értelemben csak *scurt* ismeretes, v. ö. alb. *skurte* > macedovlach *šcirt*, olasz *corto, scorto* stb.); *Buine* szerinte „evident identic cu *Bunea*”, ugyanakkor azonban idézi Pușcariut, aki szerint a *Bunea* valószínűleg szláv eredetű, (D. figyelmébe ajánljuk, még az orosz *Bunja* alakot is l. Tupikov : Slovar drev.-russk. lič. im. — *Kniezsa* barátom szíves közlése szerint a csehben már a XII. század óta ismeretes a *Buň, Buno, Buňe* név. l. Miklosichon kívül még Friedrich : Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae indexét. — Egy *Bun* nevű ember fivéreit pl. *Blego*, később *Bleho, Sdzlavs, Milota, Havvel* néven említik, Friedrich I., 327.); D. naivságára jellemző, amit a *Buna* névről ír : „*Buna*, férfinév, p. 111. (v. ö. még II., 8.), „praedium Lazi”-ban lehet(!) éppúgy a *bună* szóból, a *bun* nőneme (> bonus, -a, -um ; v. ö. *buono*, eng. *bun*, fr. *bon* stb.), feltéve, hogy Pannóniában rotacizmus nélkül beszéltek...“ A *bonus* román nyelvi alakjainak felsorolása, az etimon három nemének pontos megadása, a rotacizmusról tett megjegyzés, maga az ötlet, mindez kimondhatatlanul tudománytalanul hat (v. ö. ehhez a névhez dalmát nyelvjárási *Buna, Bunna* s a szláv *Buna* ~ *Bunislav* alakokat, l. a D. által idézett irodalmon kívül még Muretić, Rad. LXXXII., 82.); a bakonyi apátság jobbhágyai közül :

Thati < *tata* „apa” (gyermeknyelvi szó!); *Grossus* < *gros* (miért éppen az oláhból? v. ö. olasz *grosso*, francia *gros*, középlatin *grossus*, stb.), továbbá *Chuka*, *Chula*, *Fot*, *Boch*, *Chuth*, amiből menten kiteszik, hogy D. nem idegenkedik az egytagú, valamint az igen sokféleképpen magyarázható nevektől sem. Azt is megteszi, hogy egyes helyneveknek csak egy bizonyos darabját magyarázza meg, az ilyeneket úgy vágja ketté, hogy valamelyik fele oláh lehessen, a másikkal pedig nem törődik. A zalamegyei *Mécsásza* dülönevet hol *Mécsásza*, hol pedig *Mecsásza* (?) alakban emlegeti s csak annyit mond róla, hogy benne az oláh *-easá* nőnemképző fordul elő. A veszprémmegyei *Gamá-sza* szintén az *-easá* kategóriába tartozik, töve pedig az állítólagosan oláh eredetű *Goma* személynév. A zalalövői *Genásza* (recte *Génásza*) szerinte azonos az oláh *Gáneasa* névvel, ezt azonban csak úgy volna szabad az oláhból magyaráznunk, ha az előbbiek oláh eredete is bebizonyosodnék s különben is *Genyásza*, *Ganyásza*, *Gonyásza* alakokat várnánk. A *Pula* helynév szerinte az oláh *pula* „penis” (!), hogy egyeztetni össze azonban ezt a cseh „*Pula* avus Willalmi” (Friedrich I., 163.) és az orosz *Pulov* (Tupikov, 713.) stb. fajta adatokkal? A *Vica* helynév az oláh *viță* „szőlőtőke” köznévből alakult és a *romonya* „gy szőlőfajta”, továbbá a *mál* „déli domboldal, domb” szavakkal együtt oláh eredetű s mindez szépen mutatja, hogy a pannóniai ősláhság a legrégibb idők óta szőlőműveléssel is serényen foglalatoskodott. Ezen a ponton D. Pegázusa költői magasságokban száguldoz s csak akkor vesszük észre, hogy a földön járunk, amikor a poéta-filológus utal arra a sok oláh nevű „vinitor”-ra, akikről állítólag dunántúli okleveleinkben volna szó. Terminológiájához híven ezúttal is egy „ar fi potrivite” (alkalmasak lennének) kifejezéssel enyhíti a felsorolt szavaknak az említett értelemben latba eső bizonyító súlyát, úgyhogy megint csak nem tudjuk biztosan, elhiszi-e ő maga is, hogy „az oláhok mindig foglalkoztak szőlőműveléssel” (154.).

Az úgyszólván egyetlen helynév, melyről némi valószínűséggel állítható az oláh eredet, a vas megyei *Drumoly* ~ *drumul* községnev (németül *Drumling*), amelyet Schwartz Elemér nem tart németnek s valószínűbbnek fogadja el Steinhauser magyarázatát. Az utóbbi azt hiszi, hogy ez a név a horvát *Drumolje* „Ort an der Strasse” átvétele (Schwartz: A nyugatmagyarországi német helységnevek², 218.). Hangtanilag megfelelőbb, bár nem egészen kifogástalan az oláh *drum* határozott alakjából való magyarázat (inkább *Drumuj-t* várnánk, v. ö. *Lupuj* vajda, *mutuj* < *mutul*, *prosztuj* > *prostul*, *prunkuj* < *pruncul* stb.). A Zalaegerszeg melletti *Ola*, amely 1326 óta szerepel okleveleinkben (Holub J.: Zala megye története a középkorban, I. 92. — D. legrégibb adata 1463-ból való), egyrészt túlkorai ahhoz, hogy „román, dákóromán” lakossággal hozzuk összefüggésbe, másrészt egyéb magyarázatok is kínálkoznak. Nem értjük, miért ne lehetne ezt a helynevet is a *Blasius* személynév *Vlach* becéző alakjával összefüggésbe hozni, amellyel D. a válkóvármegyei 1275-ben felbukkanó villa *Vlach*-ot magyarázza, szokásához híven megint egy „poate” kíséretében (1003., és Csánki, II., 363.). A veszprémmegyei *Románd*-nak semmi köze sincs az oláhokhoz s a D. által nem is említett zalamegyei *Román* szőlőhegynévnek sem (Pesty, LXVI., 42. r.), a nálunk is járatos *Román* személynévvel függenek össze. Egy régi adatot említ pl. Holub (i. h. 83.), *Román* és Pósa nemesek hivatalos ügyben 1251-ben az országhíróhoz fordulnak.

Az a kérdés ezután, milyen kapcsolatban vannak az oláhok a Dunántúllal, mert például az 1880. évi népszámlálás adatai

szerint Baranyában 496, Somogyban 301, Tolnában 115, Vasban 73, Zalában 170 „oláh” lakos volt (Réthy László „Az oláh nyelv és nemzet megalakulása” c. munkájában az „oláh” helyett elég meggondolatlanul „rumén”-t ír, 126. l.). Hogy Pannónia = Dunántúl nem képezhette az oláh őshaza területét, az szerintünk egészen bizonyos s így csak bevándorlás révén juthattak oláhok az itteni vármegyékbe. Oláh néven emlegetett népelemek beáramlására pedig először a török hódoltság korában nyílt bőséges alkalom.¹

A XVI. századból több adatunk van, amelyek oláhokat említnek Tolnában, Baranyában, Veszprémben és Zalában. 1560-ban pl. ezt olvashatjuk: „Imar ez lewel megy irwan, jwe Zabaryn byro, azt mongya hogy ew zemewel latta, innet az Drawan da altal, hog’ Monoslonal (Zala) teob *sathor* lathot wgy mynd három zaznal, es az *Olahsag* nagy sok vagyon velek *furawal*, *fejzewel*, *kapawal*, *lapathal*, eoys azt mongya, hogy ew nalokys az hyre, hogy Monoslon akkarnak az egy hazban kaztelt chynalny, aztys hogy ez yde altal valokkal egymast erthenek, es Kysazzonfalwat (Baranya) es Hegy-zent-marthon akkarnak nylyan meg chynalny, azért Nagysagod az Istenertys vysellyen gondot rea.” (Magy. Lev. Tár, I., 378.); 1580-ból ismerünk két adatot: „... myndön ellenközők az ty rőndötökről vannak . . . jm nem regön Zaciesna körniwl eginehani falukat el rablauiak, jsmeg az tyhanyak, bözpöremiek, Koppan es Simontornia (Tolna) körniöl való *olah* falukat el rablak”, „... Symontornia es Koppan tartomaniaban, az pözpöremyek, palotayak, cyobancziak, tyhanyiak, papayak, deuecyeriek, es az körniwl való veg beliek egi masth erten, az el vegezöt frigh ellen; jllien ellenköző dolgokat nyueltlenek; hagi myolta Szigeth var meg vetetöth, az möli faluk adot nem fizettenek emböröket ragadoztnak; *viornnan* letelepödöth valamj zegeny *olahoknak* faluioakat dulliak foztiaik kik közzwl eg ellenköző dolog ez; . . . Az hold jarasa szörent januariusnak 15 napian ez fölliöl meg neuezöt veg beliek, louaggal gialoggal föl kezwluen, eyel az hatalmas cyazar birtokaban Dorok neuö falura wtötennek, 300, barmoth menöst, es meny *olahokat* el vittének.” (A budai basák magyar nyelvű levelezése, I., 209—210.)

Arra a kérdésre, hogy ezen oláhok alatt milyen népelemek értendők, Szeffkú Gyula adja meg a választ a Magyar Történet V. kötetében. Élénk színekben festi, miként tódul a török elől menekülő *sátoros* rácok s velük az *oláhoknak* nevezett *félnomád vlach*, *délszláv pásztorok* serege újabb és újabb hullámokban először Horvátország területére, majd onnan tovább északabbra, a dunántúli megyékbe, ahol azután a törökdúlás következtében minduntalan elpusztuló falvakban ütnek tanyát s telepednek le hosszabb-rövidebb időre. Ezek között az *uszkok*, *rác* és *oláh* néven ismert menekülő balkáni, barmaikkal együtt a Dráván átáramló elemek között lehetnek rumun-oláhok is, de hogy milyen arányban, azt egyelőre még nem tudjuk. Szerbia területén úgy

¹ A megelőző korokra nézve esetleg feltehető, hogy a Dunántúl letelepedő besenyők között is már voltak oláhok, vagy legalább is oláh nevű besenyők. Ezt a gondolatot azzal a megszorítással vetjük fel, hogy az ilyenirányú kutatások negatív eredménnyel is végződhetnek.

a középkorban, mint valamivel később is jelentékenyebb számú rumun népesség élt, amely részben kivándorolt, részben pedig a környező délszlávságban olvadt fel. Az, hogy a jelenleg a Dunántúlon felfedezhető, az oláh nyelvet állítólag még mindig beszélő néhány család ezeknek a balkáni menekülőknek a leszármazottja-e, vagy pedig egyéb, a XVII. sz.-i, illetőleg azutáni telepések folytatója, nincs eldöntve. A magunk részéről teljesen valószínűtlennek tartjuk, hogy a török óta mindmáig fennálló rumun-oláh telepések, akár szórványosan is, fennmaradhattak volna. D. erre vonatkozólag a következőket mondja: „Öreg emberek, akik ötven évvel ezelőtt végezték katonai szolgálatukat, mondják, hogy Somogyban, Veszprémben, sőt Pesten (!) is megtörtént, hogy oláh szót hallottak. Végül Emil A. Dandea meséli, hogy 1916-ban, a hajmáskéri fogolytáborban volt mint hadirokkant s így alkalma volt Kaposszentjakabra (Somogy) ellátogatni, ahol nagy csodálatára körülbelül 15 oláh paraszt (!) családot talált. Nem tudták, hogyan és mikor telepedtek oda, de még beszéltek oláhhul. Akinek ideje és módja van, jól tenné, ha megvizsgálná őket. Kíváncsi, hogy ezt a kutatást a fentiek alapján minél előbb elvégezzék, mivel így látni fogjuk, hajdani *Románii apusenik*nek (!), a XV—XVII. századok folyamán bevándoroltaknak vagy pedig újabb telepések útódairól van-e szó“¹ (156.). Erre csakugyan szükség is volna, mert például a zalamegyei *Rád*-ról (D.-nál egy *pot* fi românești-tel bevezetett helynévsorban szerepel 211. l.) Pesthy Frigyes 1864-ben készült helységnévtárában ezt olvashatjuk: „Honnan népesített, nem tudni, — lakosai közt több *Oláh* és *Cigány* néven találtatnak“ (LXI., 198.). A veszprémmegyeyi Adás-Tevel határában pedig egy Cigány-gödör nevű vízállásos tó van, mivel „a kóbor, vándor *oláh Cigány* családok a körülötte levő fűzfás, árnyékos hely kedvéért, mindenkor c-mellé szoktak letanyázní és sátort ütni“ (Pestv., i. h. 8.). Ilyen oláh cigányok magyarázzák a szerte az országban és természetesen a Dunántúlon is nagy számban előforduló Cigány-domb, Cigánydűlő, Cigány-oldal, Cigány-tanya, Cigánylakási dűlő stb., stb. neveket. Véleményünk szerint, az E. A. Dandea által felfedezett oláh paraszt (?) családok csak ilyenféle vándor népség lehetett, mivel senki sem emlékszik már rájuk Kaposszentjakabon. Abban, hogy oláhhul beszéltek, nincs semmi különös, se magyarázni való annak, aki Miklosich és Herrmann Antal cigánytárgyú munkáit és statisztikáit ismeri. Távol áll tőlünk a gondolat, hogy D. dákó-

¹ A toponári körjegyző úr érdeklődésemre 1934 március 28-án a következőket volt szíves a kaposszentjakabi oláh kérdéssel kapcsolatban válaszolni: „Kaposszentjakab községben soha oláhok nem laktak és most sem laknak, hanem közvetlen a határszélnél, de már Kaposvár területén az ú. n. Nádasdi-dűlőben lakik több *oláh (teknő-vájó) cigány* család... Somogyban tudtommal Zseliczszentpálon, valamint Töröcskén (simonfai körjegyzőség) szintén laknak teknő-vájó oláh cigányok. Tudtommal ilyenek Somogyban még több helyen is tartózkodnak“.

román mitoszát egy vándor oláh-cigány elmélettel romboljuk le, de tudományos kötelességünk ráterelni a figyelmet a dunántúli oláh kérdésnek erre az etnográfiailag egészen érdekes oldalára is, annál is inkább, mivel D. hasonló szempontokat egyáltalában fel sem vet. Mivel a Dunántúlon éppúgy, mint más vidékeken is elég sok vándorcigány telepedett le végképpen, ezt a körülményt a dunántúli, esetleg oláh eredetű tájszavaink kutatásánál sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ez persze, egyáltalában nem jelenti azt, hogy minden egyes, a Dunántúlon előforduló oláh nevű embert cigánynak kell minősítenünk, hiszen a monarchia vérkeringése az ország minden vidékére juttatott a legkülönbözőbb nemzetiségekből, hol többet, hol kevesebbet. Ilyenek részben például azok, akiket D. műve 161. oldalán szószerint így említ: „Oláh személyneveket mindmáig találunk a volt Pannónia megyéiben; például *Ursz* Gábor, szentgotthárdi közigazgató a háború előtt (Vas m.), Radu tanácsos úr közlése Nagyváradról (sic!); *Burdohány*, amihez v. ö. oláh *burduhan*, *burduf*, *burduh* stb., amelyeknek eredete nem világos (sic!), aztán *Kók* (k+ó+k!) *Oláh*, *Vajda* Kilitiben; *Bona* Endréden [talán inkább a *Bonifác* becéző alakja volna!], *Vajda* Faluszemesen [D. nem akarja tudni, hogy a magyarban is van egy szláv eredetű *vajda* köznév, amely személynévvé lett], *Matura*, *Oláh* Lengyeltótiiban stb., *Vajda* Balaton-Magyaródon, *Pula* több helyen (magam is ismertem egy ilyen nevű pincért;) stb.” Ezen a ponton D. túlzott módszeressége tiszta komikumná fajul el, a sok „poate” biztosan kezelhető anyag hiányában annyira kritikátlaná tette őt, hogy már a lehetetlent is lehetségesnek tartja. Végül csak annyit jegyzünk meg meg, hogy bizonytalan hely- és személynév-anyaggal (poate-anyaggal), bármekkora is fűjják azt fel, egy még bizonytalanabb, sőt egészen légből kapott tételt még a legtiszteletreméltóbb erudícióval sem lehet igazolni.

Tamás-Tremel Lajos.

Luby, Štefan: Liptovský a turčiansky register z roku 1391.

Príspevok k otázké donáčného systému na Slovensku. (Az 1391-i lipcői és túróci regisztrum. Adalék a donációs rendszerhez). (Práce zo seminára dejín práva vo strednej Európe právnickej fakulty Univ. Komenského v Bratislave. Vydáva Prof. Dr. Rud. Rauscher. Číslo 2.) Bratislava, 1932. 87. 96 l.

A tanulmány a pozsonyi egyetem középeurópai jogtörténelmi szemináriumának kiadványa. E szeminárium, igazgatója R. Rauscher vezetése alatt, megtámadva a magyar jogterület történelmi integritását, tudományos felkészültséggel iparkodik a szlovák jogtörténetet megalapozni. Maga Rauscher, a „Przewodnik historyczno-prawny”, lembergi folyóiratban (1930), foglal kozván a cseh-szlovák jogtörténelmi irodalommal, ennek szlovák ágáról csak végtelen szegényes képet tud festeni, a fenti mű szerzője pedig kertelés nélkül bevallja, hogy egyetlen használható monografiája sincs az önálló szlovák jogtörténetnek (91. l.). Ami van, az a felvidéki jogfejlődést egyszerűen magyar jogfejlődésnek tekinti. L. úgy véli, hogy az ellenkező tudományos közvélemény

kialakítására meginduló munkálatnak első feladata a források feldolgozása. Mivel meggyőződése szerint a szlovák jogtörténet legfontosabb két forrásgyűjteménye az 1391-ből származó liptói és túróci regisztrum, értekezésében ezeknek magánjogtörténeti szempontból való feldolgozására vállalkozott. A közjogi vonatkozásokat kerüli. Munkáját a szerző nagyon leegyszerűsítette azzal, hogy beírta a regisztrumokba foglalt kivonatokkal s nem tanulmányozta a fennmaradt és egész szövegükben publikált okleveleket, noha ismeri Horváth Sándornak róluk készített jegyzékét. (Történelmi Tár. 1904.)

L. úgy látja, hogy a két regisztrum szláv joganyagot tartalmaz. Már az előszóban írja, hogy célja kimutatni azt, hogy „Liptó és Túróc lényegesen különbözik Magyarország többi részétől“. (4. l.) E különbség megnyilvánulási formáját a liptói és túróci jobbágfiúk javára történő „conditionalis donatio“-ban látja. A conditionalis donatio lényege az, hogy a liptói és túróci — „helyesebben“ felvidéki (91. l.)! — jobbágfiúk (rišski jobagioni), bár jogállásuk lényegében a nemesekével egyezett, a donációt nem „érdemeikért“ kapták, mint a nemesek, hanem feltételhez kötve: teljesítendő katonai szolgálatuk fejében. (53—54. l.) Jogilag tehát a katonáskodás kötelezettsége, mint jogügyleti mellékhatarozmány, a feltétel nélkül tett nemesi donációnál csak hallgatóságos meghagyás, a conditionalis donatio esetében azonban kifejezett felbontó feltétel. Mindkét esetben azonos a kötelelem tárgya: katonai szolgálatát mind a nemes, mind a jobbágfiú azonos kiváltság mellett, tudniillik „sub vexillo regis“ és „in quolibet regio exercitu“ teljesítette. (55. l.)

A donatariusokkal foglalkozó fejezetét arra használja fel, hogy Chaloupecký romantikusan tendenciózus művére (Staré Slovensko. Bratislava, 1923.) támaszkodva, felsorakoztassa azokat a *cseh* családokat, amelyek — szerinte — az itteni telepesek zömét és legelőkelőbb rétegét alkották. (32. l.) Bár mellékesen lengyel, rutén és oláh telepeseket is talál, magyart nem vesz észre, de — szlovákot sem! A letagadhatatlanul magyar családokat az apróbetűben (32. l. 4. j.) találjuk meg, — köztük a szerzőét is — de ezekről azt állítja, hogy elmagyarosodott csehek. Más helyütt (4. l.) megjegyzi azt, hogy Majláth Béla, magyar tudós létre is, Liptóban csak egyetlen „hibátlanul magyar származású“ családot talált. A szlovák családok elhallgatása miatt egy szóval sem mentegődzik. A legutolsó sorokban arra hivatkozik, hogy J. Stanislavnak megjelenendő könyve (Liptovské nárečia), nyelvészeti alapon jut az ő felfogásával azonos eredményre.

L. értekezésének érdekes fejezete a regisztrumok donációs levelei és Zsigmond csehországi donációs levelei közötti különbségek kimutatása. Két komolyabb ellentétet tud csak felemlíteni. Az egyik az, hogy Všehrad, a cseh Werbőczy az ősiséget ősrégi jognak minősíti, ellentétben az 1351-es dátummal (63. l.), a másik pedig a „per eum“ klauzula, melyet a cseh joggyakorlat oly módon értelmez, ahogyan attól a Tripartitum óva int. (65. l.)

L. felfogásával szemben megállapítható, hogy Všehrad felfogása a magyar jogtörténetben is megállja helyét, továbbá, a „per eum“ kérdésben a joggyakorlat nem fogadta el Werbőczy álláspontját. Néhány partikuláris jogintézményt is ismertet a szerző. Ilyen a *resignatio* intézménye. Lényege az, hogy a donációs klauzula értelmében öröklésre jogosult ág kihaltával, a király jogilag ugyan érvényesíti devolució igényét, de csak virtualiter, tényleg azonban az urafogyott birtokot a *deficiens* legközelebbi hozzátartozójának engedi át külön donáció nélkül. Az ilyen, „*virtualis devolutio*“-ban lévő birtok a *fiskusé*, de „*apud alienas manus*“ van. (33—34. l.) Említésre méltó, hogy a tatárjárás korában gyakran szerepel devolució, illetőleg impetráció titulusaként a „*destitutio*, vagy *evacuatio terrae*“ (34. l.). Jelentős regalejog e vidéken az *arany-mosás*. (43. l.) A két regisztrumban több „*litterae assignatoriae*“-vel találkozunk. Az assignációs eljárás abban állott, hogy a zólyomi comes, királyi mandátum alapján, donáció céljára alkalmas földterületet keres ki lakatlan vidéken. A kiszemelt birtok határ-leírását a *litterae assignatoriae*ben adja. Ezt az impetrans a király elé terjeszti. Sikeres impetráció esetén a *litterae assignatoriae* érdemi része szó szerint az adománylevélbe kerül. (20—21. l.)

A tanulmány több helyütt megnyilvánuló eredetisége és eddig nem ismert adatai ellenére sem mond sok újat. A regisztrumokba vett egyes oklevelekkel és az alapjukat tévő jogügylettekkel foglalkozva, ugyanazt mondja el, amit már 1914-ben Eckhart Ferenc a „*Glaubwürdige Orte Ungarns im Mittelalter*“-ben rendszeresen feldolgozott. A liptó-túróci viszonyokkal foglalkozó részében pedig nagyrészt Mályusz Elemér művére, „*Túróc megye kialakulása*“-ra ismerünk rá. A könyvben levő számos, a címben jelölt tárgyat meghaladó, egészen közismert résznek (a pecsétek fajairól és hitelességéről (16—17. l.), a hiteles helyek szerepéről (17—20. l.), a német bányászok *ius speciale-jéről* (75—77. l.) stb.) a keretbe való beleerőltetése azt a látszatot kelti, hogy a szerző az egész „szlovák“ magánjogtörténet anyagát röviden össze akarta foglalni. Az anyag feldolgozásában érvényesülő sokoldalú felosztás, bár az olvasást nehezíti, végső eredményben az értekezés kétségtelen erőssége.

A könyv mérlege, az önálló szlovák jogtörténet szempontjából, passzív. A regisztrumokban észlelhető néhány partikularitás, amely a helyi viszonyokból és a telepítés jellegéből folyt, úgy eltűnik abban az egységes magyar joganyagban, melyet L. a regisztrumok jogrendjeként mutat be, hogy az elcsehesített szlovák nyelven írt dolgozat végső eredményben akaratlan tanúbizonyosság a magyar jogterület történelmi integritása mellett. Mivel az értekezés előreláthatólag nem marad elszigetelt jelenség, kíváncsok, hogy fokozottabb figyelemben részesítsük a cseh és cseh irányú szlovák jogtörténelmi irodalmat.

Murarik Antal.

Fitz József: Hess András, a budai ősnymondász. Budapest, 1932.
A Magyar Bibliophil Társaság kiadása. 8°. 195 l.

Hess András korai budai szereplését a magyar könyvészeti irodalom, de a kultúr- és irodalomtörténetírás is elégtétellel könyveli el s előszeretettel sorolja fel azokat az országokat, melyeket a budai ősnymonda révén a nyomdaalapításban megelőztünk. Nem is lehet irodalmunknak szemére vetni, hogy nem törődött eleget Hess-sel; bibliofilek és történészek hosszú sora írt sok szeretettel a budai nyomdáról, annak termékeiről és mesteréről. De csak homályos és hézagos képet rajzoltak róla, ami főleg azon sajnálatos körülmény rovására írandó, hogy mindmáig egyetlen Hessre vonatkozó okleveles vagy irodalmi forrásnak sem sikerült nyomára jönni; Hess életének, munkájának egyedüli tanuja két fennmaradt ismert nyomtatványa. A Hess-kutatás eddigi eredménytelenségének e súlyos objektív akadály mellett persze egyéb okai is voltak; a kutatók egyike-másika a sok szeretet dacára csak másodkézből merítette adatait, Fraknói kívül tulajdonképen nem is volt közöttük senki, aki önállóan próbált volna Hess közelébe férkőzni, Fraknói munkája pedig olyan időbe esik, amikor az ősnymonatványkutatás apparátusa még távolról sem adott olyan finom eszközöket a kutatók kezébe, mint ma. A *Chronica* és a *Basilius* szövege és kiadásuk tipográfiai fővonásai, hozzá néhány többé-kevésbé indokolt feltevés — ez volt minden, amit Hessről tudtunk. A felvételek nemzedékről-nemzedékre öröklődtek s velük együtt a régi kutatók téves megállapításai is, új adatok, új anyag azonban nem járult a meglévőhöz.

Még arra a kérdésre sem mert az irodalom határozott választ adni, hogy hol működött azelőtt Hess s hol ismerkedett meg vele Karai László. Hess közlése dacára, hogy a nyomdász mesterséget Latiumban tanulta, Fraknói óta állandóan kísért az a feltevés, hogy Karai esetleg hazafelé utaztában Velencében ismerkedett meg vele s onnan hívta őt el Budára. Mint valószínűbb feltevést, mégis Hess római szereplését fogadta el Fraknói nyomán az irodalom s mesterét habozás nélkül, esetleges más lehetőségek megvizsgálására nem is gondolva, Sweynheym és Pannartzban állapította meg (Fraknói úgy ír, mintha az említett kívül más nyomda nem is lett volna Rómában). Hess Budára jövetelének időpontját Karai római utazásának (1470 nov.—1471 jan.) és a *Chronica* megjelenésének (1473 június) dátumai alapján határozta meg, feltette, hogy Hess betűit budai ötvössel metszette s azután várta a mecénások megrendeléseit. Miután ilyenek nem jelentkeztek, kiadta saját veszélyére a *Chronicát*, később pedig egy húszleveles keltezetlen aprónymonatványt, mely *Basilius Magnus „De legendis poetis“* című értekezését és *Xenophon Apologia Socratis*-a egy részletének latin fordítását tartalmazta. A nyomda megszűnésének okára vonatkozólag Fraknói elfogadta Jankovich Miklós nézetét, mely szerint Mátyás királynak a nyomdászat iránti ellenszenve idézte elő

a nyomda bukását. A nyomda üzemét, belső életét illetőleg még a feltevések is hiányoztak. Az eddigi felfogás szerint a papírt külföldről kellett Hessnek hozatnia, mert a XV. században Magyarországon még nem volt papíripar s ez a papír Fraknoi szerint vízjegytelen volt.

Ezekből a vonalakból állott a kép, melyet az eddigi kutatás kidolgozott. S hogy ez a kép mily kevésbé fejlődött, azt legjobban mutatja a belecsúszott hibák hosszú élete: Ballagi és Fraknoi átveszik Jankovich nézetét Mátyás király ellenszenvéről a nyomtatás iránt — ennek a nézetnek alaptalanságát F. bebizonyítja —, Gulyás átveszi Fraknoi kijelentését a Chronica papírjának vízjegytelenségéről, holott a könyvnek egyetlen íve sincsen, melyben ne lenne vízjegy, sőt még Szabó Károly sajtóhibáját (De legendis poeticis, a Basilius címében) is gondosan megőrzi két emberöltő kutatói.

F.-nek tehát igaza van, hogy a Hess-problémát újra meg kellett vizsgálni, még pedig nemcsak azért, mert „mai ismereteink multba néző távcsöve lényegesen élesebb, mint volt a harminc év előtti tudásé“, hanem mert e probléma eddig alapos vizsgálat alá nem is került. F. az első, aki behatóan foglalkozott Hess-sel; s az alapos felkészültség, a modern apparátus, az eleven invenció, amivel munkájához lát, kezeskednek az eredményért. Könyvének utolsó fejezete ez eredmények összefoglalását adja s itt — mint egyébként az egész munkában — élesen megvonja a határt a bizonyosságok, a valószínűségek és a lehetőségek között. Eredményeit röviden a következőkben foglalhatjuk össze.

Bizonyos mindenekelőtt az — amit már Fraknoi megállapított —, hogy Hess Karai László hívta Budára. Kétségtelen azonban az is, hogy Hess előzőleg Rómában dolgozott, még pedig Lauer György nyomdájában. (Ennek a megállapításnak a bizonyítása a könyv egyik legszebb és legérdekesebb része.) A velencei és a római nyomdásziskola jellegzetességeinek összevetése alapján rámutat arra, hogy Hess csakis az utóbbihoz tartozhatott; ugyanis a sokkal fejlettebb, több ízléssel és tudással dolgozó velencei iskola vívmányait — a betűk és betűközök egyenletességét, a sorbázis egyenességét, az egyenletes és erőltetetttség nélküli sorzárást — nem ismerte. A velencei kombináció kizárása után az egyes római nyomdák típusait s a nyomdászok s produktumaik egyéni sajátosságait veszi szemügyre. Megállapítja, hogy Hess nem volt Sweynheym és Pannartz tanítványa, amit főleg az bizonyít, hogy a szedőszekrény összetételének egyszerűsége tekintetében velük szemben Hess gyakorlata hanyatlást jelent; míg ugyanis Sweynheymék az első ősnomdáknek a kéziratokra visszanyúló betűformáit — a csatlakozóformákat, ugyanazon betű jelölésére szolgáló kettős formákat — redukálják, addig Hess megtart kétféle *i* és kétféle *s* betűt. Egyebekben sem követi azonban Hess Sweynheymék szokásait. A többi egykorú római nyomda — Han, az I.A. RU. jelzésű nyomdász és Riessinger, Lignamine és a rövidéletű apró nyomdák — típusainak és gya-

korlatának megvizsgálása után végre Georg Lauerben találja meg a szerző Hess mesterét s megállapítja, hogy Hess típusa egyes majuszkulák kivételével Lauernek 1472 februárjáig használt típusával azonos. Lauer e típust ez időpont után többé nem használja, szóval kilépő segédjét — amint ez akkor szokásos volt — típusokkal felszerelendő, átengedte neki saját régi típusát. E döntő bizonyíték mellett azonban F. még további érveket is talált megállapításának alátámasztására, így például Lauer korrektorának, Pomponius Lactusnak Mátyás királlyal való kapcsolatában.

Hess mestereinek kiderítése után budai szereplésével foglalkozik a szerző. Itt már — a közvetlen adatok teljes hiányában — egyrészt az egykorú külföldi nyomdák üzemi és üzleti viszonyainak, másrészt pedig a *Chronica* tanuságának alapján igyekszik világot deríteni a budai nyomda gazdasági alapjaira, berendezésére, személyzetére és üzemenetére. Az így megrajzolt kép bepillantást enged az ősnymdák életébe és munkájába, hátterét egy egész foglalkozási ág küzdelmei, törekvései, szociális és gazdasági viszonyai képezik. Szerző széleskörű nyomdászattörténeti és nyomtatástechnikai tudása s az a minuciózus analízis, amelynek Hess két autentikus nyomtatványát aláveti, kezébe adják az eszközöket ahhoz, hogy a szedésrészletekből megállapítsa a sajtók számát, ezekből hozzávetőleg a nyomda személyzetének létszámát, továbbá felszerelésének beszerzéséhez és a — valószínűleg Budán felfogadott — személyzet kiképzéséhez szükséges időt — ami megmagyarázza Hess hosszú tétlenségét —, a *Chronica* szedésének menetét és a kinyomásához szükséges időt, a példányszámot és a valószínű árat. Hess nyomtatványainak vízjegyei s papírbőssége és Briquet vízjegykatalógusának lelőhelyjegyzéke alapján arra a fontos megállapításra jut, hogy Magyarországnak már a XV. század eleje óta volt saját papíripára.

A valószínűségek között ismét akad egy frappáns feltevés, az tudniillik, hogy a budai nyomdának valószínűleg van még egy fennmaradt terméke: Antoninus Florentinus Confessionáléjának egy 1477-i kiadása. A fejezet, melyet ennek a kérdésnek szentel, ismét egyike a könyv legszemlemesebb részeinek, egyúttal azonban az alapos ősnymtatványmeghatározásnak is példája. A kizárólag Magyarországon előforduló nyomtatványt — típusai alapján — a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* Mathias Moravus nápolyi nyomdásznak tulajdonítja. F. sorra veszi a nyomtatvány vízjegyeit, szövegvariánsát, kolofónját, ortografiáját és szedésbeli sajátosságait (sorbázis, sorzárás, szedésrészletek, címelhelyezés, registrum, fekete-piros nyomás) s megállapítja, hogy mindezek Mathias Moravus ellen vallanak, viszont nem egy közülük Hess mellett szól. A leg súlyosabb érv, a típus, azonban Mathias Moravusra mutat, ki háromszor használja, bár valamivel kisebb alakban s mindig csak mint kiemelő típust egy kicsiny szövegtípus mellett. A típus és az egyéb sajátságok közti ellentmondást F. a következő feltevessel hidalja át: Mathias

Moravus, ki Olmützből származott s Genuában 1474-ben tűnt fel, eleinte Hess betűmetszője és betűöntője volt. Hess a Chronica és a Basilius után misekönyvet akart nyomtatni, amihez azonban kétféle típusra volt szüksége: egy nagyobbra a hangosan olvasandó részekhez és egy kisebbre. Mathias Moravus e típusokat elkészítve folytatta vándorútját Olaszország felé s a betűbélyegzőket magával vitte. Genuában, majd Nápolyban nyomtatott s mind a két típust alkalmazta, csak kissé más sorméretben, mint Hess, szóval okvetlenül újraöntött betűkészlettel. Hess időközben kiadta a misekönyvét, melynek nyomaveszett, s később, 1477-ben a Confessionale kiadására határozta el magát. Ehhez azonban az akkori divat szerint antiquát nem használhatott s ezért a missale típusai mellett döntött. Ezek közül azonban a mindig csekélyebb ellenállású kisebb típus már hasznavehetetlen volt — ezt bizonyítják a Confessionale elején az iniciálék üresen hagyott helyét ezzel a típussal jelző betűk — s így a nagy missaletípusnak szövegtípusként való felhasználásához kellett folyamodnia. A Confessionale vizsgálatával és Mathias Moravus meg Hess gyakorlatának előrebocsátott analizisével szerző már lerakta az alapot, melyre hipotézisét építhette.

A lehetőségek közül legkétségesebb az a feltevése, — a kolofonokban szereplő nyomdásznevek erősen ingadozó írásmódjára építve, — hogy Hess esetleg a botwari Huss-nyomdászcsalád legidősebb tagja s hogy Petrus Ungarus, a legjelentékenyebb és legszorgalmasabb külföldi magyar ősnomdász, egy ideig e botwari Hussok egyikének társa, ifjúkorában esetleg Hess segédje volt.

Nem térhetünk ki F. valamennyi megállapítására. Még sajnálatosabb azonban az, hogy e rövid ismertetés keretében nem adhattunk képet sem arról a tartalmi gazdagságról, mely a könyvet szigorú és tiszta felépítése mellett jellemzi, sem a szerző lebilincselő, az érdeklődést mindig ébrentartó írásmódjáról, de annak a minuciózus részletmunkának impozáns méreteiről sem, mely a közvetlen, élvezetes előadás mögött meghúzódik. — Meg kell még említenünk a könyv nemes kiállítását és ízléses nyomását is, melyekért a kiadó társaságot és a nyomdát elismerés illeti meg.

Domanovszky Ákos.

Ligeti, Paul: Der Weg aus dem Chaos. Eine Deutung des Weltgeschehens aus dem Rhythmus der Kunstentwicklung. München, 1931. Callwey. 8°. 308 l. 317 kép.

Új Pantheon felé címmel 1926 tavaszán a magyar piacon könyv jelent meg, amely méltán keltette fel a nagyközönség fokozottabb érdeklődését. Korunk válságáról volt szó benne és egy szebb jövő ígérteréről. Ezt a könyvet adta most ki a jónévi építész-szerző német átdolgozásban kétszeresre duzzadt terjedelemben. A kultúrkatasztrófa réme lebeg a könyv körül, hibáját, erényét a mindenkin úrrá lett káoszpszichózis szemszögéből kell vizsgálnunk. A szaktudós csodálkozni fog itt is, ott is olvasás közben a szerző merész gondolatvezetésén, a tetszetős, de kép-

telen párhuzamokon, az ismeretek olykor nehezen leplezhető hiányosságán, de el fogja ismerni egyúttal, hogy a gondolatokat a kultúra nemes hite emeli a magasba s hogy minden sorából a nagy, szinte misztikus összefüggések képe csillan elő.

A nagy teória, a hullámmélelet megalapozásánál L. abból a megfigyelésből indult ki, hogy a különféle művészeti korok, stílusok egyszer a piktúrához állnak közelebb, máskor éppen ellenkezőleg, mintha a szobrászat vagy az építőművészet szellemét szólaltatnák meg. Így beszélünk a barokk „festőiségéről”. L. ezt a jelenséget egy rendszer alapjává teszi. Szerinte ugyanis nemcsak művészi korok festőiségéről, építész-attitűdjéről lehet beszélni, hanem ezeknek a koroknak szabályos váltakozásáról is. Példákat idéz, amelyek mind azt bizonyítanák, hogy a szobrászat hegemoniája az építészet korát szokta követni, mint annak beteljesülése, míg a szobrászat kora egy festőileg érző korszakban folytatódik. Megfordítva: a hármass elosztás alapján, az építészet-szobrászat-festészet képletének segítségével, minden korról, így jelenünkről is, könnyen meg lehet állapítani, hogy a láncban, a történet menetében milyen helyet foglal el.

A háromtagú menet képlete már L. előtt is megtalálható az irodalomban (pl. F. Knapp würzburgi egyetemi tanár „Die künstlerische Kultur des Abendlandes” című 1922-ben megjelent munkájában). De tagadhatatlan, ezeket a gondolatokat egy történetfilozófiai elmélet alapjává először L. építette ki. L. a háromtagú menet törvényszerűségét a legkülönfélébb kultúrák művészetéből vett adatokkal támogatja, mégis az a benyomásunk, hogy kevesebb adat talán többet bizonyított volna. Az olvasó nem tud hinni abban, hogy ez a sor: építészet-szobrászat-festészet helytálló. Kérdezhetjük, mi joga állítja a szerző, hogy egy kor művészi alkatát egy-egy képzőművészeti ág alkata fejezi ki. Vannak korok, melyeket se ide, se oda nem lehet elskatulyázni. A gótikánál például nehéz eldöntenünk, hogy lényegét mi adja jobban vissza, a szobrászat-e avagy az építészet. És ha már minden áron művészi ágakkal jellemezzük a különböző stíluskorokat, akkor ne feledkezzünk meg a többi művészetről sem, a zenéről, az irodalomról, a táncról. (Csak megjegyezzük, következetlen képzőművészeti felosztásában maga a szerző is, hiszen felvesz „zenei” időközöket.) Emlékezzünk csak Böcklin, Feuerbach korára, a történeti festészet gyászos időszakára, amikor irodalmi képzetektől se festő, se zenész nem tudott szabadulni! Sőt magát a képzőművészetet sem lehetne rendszerezni az egyes képzőművészeti ágak alapján. A képzőművészet történetében más művészeti szempontok, más irányelvek is érvényesültek, mint pusztán képzőművészetiek.

L. festői, építészeti kormegjelölései úgy hatnak, mintha a kort csak jelképeznék s nem jellemeznék. Mélyebbre jutunk, ha a művészet különféle irányaiiban sajátos, időnként változó „Kunstwille”-t veszünk fel. A kort és a kor stílusát a szemléletmód, a kifejezésirány, a művészi lelkület határozza meg, nem

pedig az egyes művészeti ágak „szelleme“. Ez azonban azt jelenti, hogy nem az a lényeges, mennyiben festői vagy szobrászi a kérdéses kor, hanem hogy az illető kort milyen szépségideál hatotta át s mi volt az a célkitűzés, amely nemcsak a képzőművészetet, de a zenét is, az irodalmat is vezette. A „Kunstwille“ maga az alkotó génusz, ezzel szemben építészet, szobrászat, zene már csak lehetőség, keret a génusz alkotó munkájának. Nem kívülről, a keret és a forma alapján, hanem belülről, a lelki oldaláról kell a kor művészi megnyilatkozását meghatároznunk.

Hogy ez így van, azt maga L. is érzi. Ugyanis az egyes képzőművészeti ágak jelentését kimélyíti a lelkület irányában. Szerinte az építészet, a szobrászat, a festészet, sajátos struktúráját tekintve, más-más lelkületnek felel meg. Az építészet például természetéből kifolyólag nem képes kifejezni a mozgalmasságot, a lebegő könnyűséget, a pillanatnyit és ha mégis próbálkozik vele — ezt tette a szecesszió — a bukás elkerülhetetlen. Ezzel szemben a festészet igazi eleme a pillanat, a mozgás ábrázolása. A természettel szembehelyezve: az építészet absztrakt, alkotó s nem utánzó művészet. A festészet ellenkezőleg passzív, utánzó magatartást tesz fel. Az építészet — továbbmenve — objektív, vagis az egyéniségnek a kifejezésben kevés lehetőséget nyújt. A festészet szubjektív, az individuum igazi szószólója. Ilyen és hasonló párhuzamokon keresztül L. arra a nehezen elfogadható eredményre jut, hogy az építészet az összefogás, az idealizmus, a hit, a tevékenység, a tervszerűség stb. korával áll kapcsolatban, míg a festészet egyértelmű a szemlélő, élvező, passzív életforma, az egyéni szabadság, az individuális elkülönülés művészetével.

Már ebből a rövid áttekintésből is kiviláglik, hogy L. skémáinak a „Kunstwille“ fogalmához semmi közük nincs. A „Kunstwille“ történeti fogalom, a korból nő ki s ezért mindig egyszeri. Ezzel szemben L. az egyes képzőművészeti ágaknak „lelki alkátát“ körvonalazta meg építészeti, szobrászati és festészeti skémáiban, tudományos szempontból kétes értékű eljárás útján. Az építészetet azért követi a szobrászat, ezt pedig azért a festészet, mert a hozzájuk kapcsolódó lelkület, életforma ebben a sorrendben tételezi fel egymást. Az építészet a kezdő, építő korban lép az előtérbe, mert az építészet szelleme azonos a kezdő, absztrakt, idealizmussal telített korok szellemével. A kezdő korban még minden elvont, eszmei, a kifejezés, a formaadás még csak első próbálkozásainál tart. A lelki tartalmak testté válása lassú fejlődés eredménye és tulajdonképpen a szobrászi korban lép fel. A festészet kora már a kifejezésben megnyilvánult harmónia feloszlását jelzi. A fejlődés három fázisa tehát az alkotó tevékenység különböző stádiumainak fogható fel. Ahogyan a művész az ötletből a beteljesülés más-más fokán keresztül alakítja ki művét, úgy halad a történelem alkotó folyama is az elvontból, a vázlatból a kész mű, a testté vált ige felé. A történelemben felismerhető törvény tehát L. értelmezése szerint az alkotás

pszichikai törvénye. L. törvénye nem a metafizika mélységeiből tör elő, hanem az alkotó munka lelki folyamatának követelménye. Kétségtől a könyvnek ez a legszebb és legeredetibb tétele. A történet egy nagy művész, egy platóni demiurgosz műve. Törvényszerűsége az alkotó géniusz tevékenységéből folyik. Az alkotás azonban pszichikai aktus. A világtörténet három korszaka, hullámhegye és hullámvölgye az alkotó munka egyes fázisait szemlélteti.

Nyilvánvaló, ebben a pszichológizálásban bukik el L. hullámelmélete. Csak képletesen tekinthetjük a történetet az alkotás pszichikai folyamatának. Ha a történet a kultúra története, akkor nem a pszichikum, hanem a szellem megnyilatkozása. Szellemi és lelki között L. még nem tud különbséget látni. Pedig a gondolat mint tartalom és a gondolkodás mint lelki folyamat között óriási a szakadék. A világtörténet törvénye csak a szellem és nem a lélek törvénye lehet.

Senki sem fogadhatja el L.-nek azt a tételét, hogy a fejlődés az eszmekitűzés, eszme megvalósítás és a feloszlás szakaszaiból tevődik össze. L. szerint az építészeti kora elvont, mert az eszmét csak felveti, a szobrászaté harmonikus, mert az eszmét megvalósítja, formába önti. A festészet az enyészeti korának a művésze. A hullám legmagasabb pontját a renaissanceban éri el. L. épp ezért az egyes korokat különféle értékekre helyezi. A középkor mint egy új világ hírnöke az első helyen áll. A renaissance az érés, a beteljesülés idejére esik — övé a pálma. Ezzel szemben L. a festőiség korában nem tud egyebet látni, mint a halál, a dekadencia időszakát. Kétséget kizárólag ez a racionális modorban végrehajtott hármas értékelés L. könyvének legnagyobb hibája. Az alkotás folyamatát, a kultúrkibontakozást nem lehet a középkor, a renaissance és az újkor között három darabra aprózni. Mihelyt egy eszmét — nevezzük így röviden egy kor értelmét — valamely kor felvet, már objektiválja is, különben kultúráról, amely mindig objektiváció, nem is beszélhetnénk. A középkor nem azért „elvont“, mert az „eszmét“ csak bemutatja, hanem mert eszménye az „elvont“. A renaissance sem a középkor eszméjét segítette anyag-harmóniába, hanem harmonikus életérzésének adott kifejezést, önmaga lényegét jelentette ki, harmonikus alkotásaiban. Az ideális, elvont életformák kora önmagában és nem egy másik „szobrászi“ korban, a renaissanceban találja meg önigazolását. Az individualizmus kora (újkor) épp úgy eszmefelvető és betetőző, épp úgy kezdő kor, mint a középkor. L. rendszerében az ósdi, humanista fejlődésgondolat üti fel fejét és attól csak annyiban különbözik, hogy a középkort, mint testestül-lelekestül mai ember, nagyra értékeli. Előkészítő és beteljesítő korok fogalmával történész azonban semmire sem mehet.

Történettudományunk minden kort önmagából kíván megérteni. A korszak mindig egy lezárt, önálló organikus egész. Épp azért lehet a történet menetét korok szerint felosztani,

mert minden kor más-más eszmét tűz ki maga elé, más-más elképzelés, ideál után igazodik az élet minden terén. A történész L. hullálmélmététől mindig idegenkedni fog. A história szellemét Ranke, a nagy német történész szólaltatta meg számára, szavai benne égneek tudva vagy öntudatlanul minden historikus szívében. Ranke ezt írta: „Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott, und ihr Wert beruht gar nicht auf dem, was aus ihr hervorgeht, sondern in ihrer Existenz selbst, in ihrem eigenen Selbst. Dadurch bekommt die Betrachtung der Historie, und zwar des individuellen Lebens in der Historie einen ganz eigentümlichen Reiz, indem nun jede Epoche als etwas für sich Gültiges angesehen werden muss und der Betrachtung höchst würdig erscheint.“ (Über die Epochen der neueren Geschichte, 5.) **Váczy Péter.**

Hampe, Karl: Das Hochmittelalter. Geschichte des Abendlandes von 900—1250. Berlin, 1932. Propyläen-Verlag. 8°. 346 l.

Szerző — a heidelbergi egyetem professzora — régi, érdemes munkása a német történetírásnak. A részlettanulmányok hosszú sora után munkássága a „Kaisergeschichte“ műfajában találta meg összefoglaló keretét. „Deutsche Kaisergeschichte“ (1923⁵) című műve széleskörű és mindig első kézből vett anyagismeretével, jellemzéseinek finomságával és nem mindennapi előadásművészetével a postrankeiánus történetírás előkelő terméke. H. érdeklődését elsősorban az emberi egyéniségek, történetalkító tevékenységük, az intézményekhez és a Ranke módjára felfogott korszakhoz való viszonyuk köti le. Ez az eseménytörténeten túlnövő, jó értelemben vett politikai történetírás jellemzi mostani világtörténeti összefoglalását, mely rövidített alakban először a Propyläen-Weltgeschichte III. kötetében látott napvilágot. Tárgyköre egy századnyi bővüléssel egybeesik előbb említett munkájáéval és egészben véve azoknak a forrás- és irodalomtanulmányoknak felhasználásáról tanuskodik, melyekhez H. a középkori császártörténet kutatójaként jutott. Művének középpontjában most is a császár-pápa dualizmus áll és így világtörténetnek annyiban tekinthető, amennyiben ennek fogalmát kedvenc stúdiumának problematikája egyáltalán kimerítheti. A jelenségeket egybelátó, mögöttük közös életmagatartást kereső szellemtörténeti és a reprezentáns funkciókat vizsgáló szociológiai történetfelfogás korában a H. által megrajzolt kép a túlságos leegyszerűsítettség és háttérnélküliség benyomását kelti. Nagy hibája, persze nem egyedül H.-nak, hanem az övével egyivású historiaírásnak általában, hogy a középkorban valami készet, merevet lát és ennek megfelelően nem számol azokkal az erőkkal, melyek ezt a korszakot mint egyszerűséget és egvediséget létrehozták, sőt meghatározták. A középkort az antik-keresztény és germán világ találkozásából germán-román kultúrközösségnek magyarázni ma már csak sajnálatos etnológiai iskolázatlansággal lehet. Szinte érthetetlen, hogy a célbeli történetírás milyen csökönyösen ragaszkodik elavult kategóriáihoz s nem vesz tudomást a „völkerkundliche Universalgeschichte“ (W. Koppers) irányá-

nak az egész középkorfelfogást átalakítani hivatott eredményeiről. Holott nyilvánvaló, hogy a germánság csak egyik eleme annak az archaikus kultúrának, mely az antik-kereszténnyel találkozva, nem-germán területeken is oly jelenségeket produkált, melyek germán párhuzamok, vagy hatások nélkül is, éppen szerkezeti adottságukból kifolyólag tipikusan „középkoriak“. Azaz a keresztény Európa egységét nem a germán és román népeknek a többiekre gyakorolt hatása, hanem a germán, szláv és magyar archaikus műveltségelemek lényegi azonossága adja meg. Már ezért is elhibázott a császárság-pápaság komplexusnak a középkori történet központjába való helyezése, mert ez is csak eltereli a figyelmet a valódi problémától, a középkori kultúra közös archaikus előzményeinek és előfeltételeinek vizsgálatától.

H. középkorszemléletével szemben hangoztatott aggályok igazolására felettebb alkalmas mód a mű magyar vonatkozásainak bemutatása. A germán-román kultúrközösség tanának oly merev hirdetőjétől, mint H., a magyar olvasó nem sok jót várhat. Bár ránkvonatkozó megjegyzéseit „harag és kedvezés nélkül“ vetette papírra, mégis minden megállapítása bántó tévedés, melyek összességükben a magyarság mivoltának és történeti szerepének teljes félreértéséről tanuskodnak.

Magyar történetíró aligha fogja megérni azt a nagy pillanatot, mikor német szaktársai egyszer belátják, hogy bennünket nem egyedül a lechmezei vereség tett keresztényekké és európaiakká. Éppen ezért ez a konvencionális megállapítás (11. l.) nem is volna jelentős, ha nem volna egyúttal egy hasonló szellemű megállapítássor kiindulópontja. István király nem csupán a keresztény egyház- és államszervezet megteremtője, de egyben a „königliches Vasallentum“ legjellegzetesebben germán intézményének bevezetője is (31. l.). Már ebből a példából is látható, hogy H. miképpen vélekedik történetünk tényezőiről. Felfogása szerint az egyik oldalon azok állanak, akik a vad „Steppevolk“ körében a szükségképpen germánt jelentő keresztény műveltséget meghonosítani iparkodnak, a másik oldalon pedig a „heidnisch-nationale Reaktion“ (57., 77. l.) és mint ennek hordozója a nemesség, sőt „köznemesség“ (158., 267. l.) helyezkedik el. Ez a nemesség, melyet H. úgy tekint, mintha nem a középkorról, hanem az újkori rendiségről írna, a maga rakoncátlankodásával arra kényszeríti a német telepésekre támaszkodó királyokat (?), hogy jobb meggyőződésük ellenére a pápai befolyásnak teret engedjenek. Így például II. Géza konkordátuma nem a magyar egyház és állam cluny-i szellemű, Szent Istvántól nyert meg-alapozásának, de nem is a Kálmán-féle gregoriánus egyház-államiságnak természetes folyománya, hanem a nemességgel szemben tehetetlen királyi hatalom gyengeségének bizonyítéka.

Ezek után érdemes volna tudni, hogy H. milyen forrásokból szerezte magyar történeti ismereteit. Csak Szekfű, Domanovszky és Eckhart idegennyelvű összefoglalásait kellett volna elővenni, hogy a felsorolt hibákat elkerülje. H.-t azonban, úgy látszik,

nem érdekelték a magyar történetírók véleményei és megelégedett a régebbi német történetirodalom (Büdinger, Huber, Heinemann, Lüttich stb.) teljesen elavult megállapításainak átvételével; ezek felfogását, úgy látszik, a maga koncepciójához közelebb érezte.

Deér József (Szeged).

Martin, Alfred: Soziologie der Renaissance. Zur Physiognomik und Rhythmik bürgerlicher Kultur. Stuttgart, F. Enke-Verlag, 1932. 8°, 135 l.

M. könyve eredetileg az Alfred Vierkandt szerkesztésében megjelent Handwörterbuch der Soziologie (1931) egyik nagyobb-terjedelmű cikkének készült Kultursoziologie der Renaissance (495—510 l.) címmel. Könyvformában való újabb kiadását indokolja az az előszóban is megemlített körülmény, mely szerint a lexikon-cikk munka közben annyira megdagadt, hogy egyes részeit a szerző a lexikonban kénytelen volt mellőzni. Az eltérés a két kiadás között valóban jelentékeny. Teljesen új rész például a könyvben az egész III. fejezet (a 106. l.-tól kezdve), mely az egyház és a renaissance-társadalom egymáshoz való viszonyát tárgyalja. De jelentékeny bővülések vannak az I. és II. fejezetben is. Az előbbiben a Besitz- und Bildungsschicht c. alfejezet a szerzőnek egyik külön megjelent tanulmányát illeszti be az új összefüggésbe. (Humanismus als soziologisches Phänomen, Archiv für Sozialwissensch. LXVIII.) Az utóbbiban három új alfejezetet is találunk: Humanismus als Romantik und Restauration — Der Bankerott des Bürgertums und Ruf nach der Diktatur — Die Verhöfischung der Gesellschaft. A jelen könyv tehát nem egyszerű különlenyomat, hanem alapján véve az eredeti elgondolás első megvalósítása. Csak sajnálnunk lehet, hogy a szerző az új forma által nyújtott lehetőségeket az olvasó javára már nem használta ki: ennyiben megmaradt a lexikon-cikk korlátai között. A forrásutalások, általában a jegyzetek mellőzésére gondolok, melyet a szerző azzal okol meg, hogy nem történeti anyagot, hanem szociológiai analízist és szintézist kíván nyújtani. Mivel azonban megállapításait mégis csak a konkrét történeti anyagból kell elvonnia s ezt a műveletet a kritikus hajlamú olvasó szeretné ellenőrizni, a szerző magatartását ezen a ponton kénytelen vagyok kifogásolni. A „vérbeli“ szociológusnak a könyv olvasása közben támadó szubjektív érzéseit a konkrétumokat soha elhanyagolni nem tudó filológus-történész mivoltomban nem merem még csak elképzelni sem: én magam — ezt be kell vallanom — szeretném mindig pontosan tudni és ellenőrizni, hogy a szerző még a realitás talaján áll-e, vagy esetleg magasröptű absztrakciói már a tények világán túl, a „tisztá“ szociológia sztratoszférájában kalandoznak. Egy-két forrás-utalás, mely a tények respektálásáról tanuskodnék, már csak pszichotechnikai szempontból is jó szolgálatot tett volna a nem-szociológus érdeklődőnek annyiban, hogy meg-megrendülő bizalmát helyrezoökkentí. Jellemző, hogy a kis kötet végén a név- és tárgymutató — ezek után érthető okokból — hiányzik,

viszont ott kacérkodik — Gerda Pickardt szorgalmának eredményeként — egy fölötté komolykodó „Soziologisches Schlagwörterverzeichnis”.

Ezek a megjegyzések egyáltalán nem azt jelentik, mintha a szerző célkitűzését nem akarnám elfogadni. Ugyancsak elfogadom az előszóban és a bevezetésben kifejtett egyéb praemissáit is. Elismerem tehát az absztrakt szociológiai szemlélet és kutatás jogosultságát, még inkább elismerem és hasznosnak tartom az egyes kiválasztott történeti korszakok szociológiájának kidolgozását, amikor a kutatás a történeti fejlődés folyamatában a tipikus jelenségek kidomborítását tartja a maga feladatának s például a renaissance *egyszervalóságából* általános érvényű elveket, *minden polgári kultúra* fejlődési törvényeit igyekszik kihámozni. Még inkább jogosnak tartom, ha M. a renaissanceot, ezt a kizárólag művészi szempontból annyiszor átvilágított korszakot most egy — szerinte — talán illúziót rabló szemszögből, a kultúrája mögött meghúzódó társadalmi realitás szempontjából veszi vizsgálat alá. Az ellen sem lehet kifogás, hogy a szerző módszerében Max Weber követve, a korszak úgynevezett *szellemét* keresi, amely minden alkalommal a gazdasági, politikai és kulturális vezető rétegek szellemével azonos s amelynek társadalmi feltételeit és funkcióját megrajzolni éppen a történeti-szociológiai megismerés első és fő feladata. Abban is egyetértetek vele, hogy a renaissance eredetileg olasz jelenség s tipikus vonásai a legtisztábban Firenzében tanulmányozhatók. Mint munkahipotézist feltétlenül helyeslem, hogy a szerző ez alkalommal a renaissanceban is továbbélő középkori elemeket ignorálva, csak az új dinamikus erőket, a pénzre és a felszabadult intellektusra támaszkodó, a középkori érték-piramist a szabad verseny, az egyéniség nevében felforgatni törekvő úgynevezett polgári elitet veszi figyelembe: ez annyit jelent, hogy nem társadalomrajzot kíván adni, tehát nyugodtan mellőzheti a fejlődést gátló statikus elemeket, hogy annál szemléletesebben kidomboríthassa a jövőt jelző, az új társadalmat kialakító dinamikus energiákat. Mindezt helyesnek tartva és minden tekintetben a szerző célkitűzésének alapjára helyezkedve teszem meg további megjegyzéseimet.

M. elismert történész-kutatója a renaissance korának, akinek például Coluccio Salutatirol írt kitűnő monográfiája (Coluccio Salutati und das humanistische Lebensideal. Ein Kapitel aus der Genesis der Renaissance. W. Goetz: Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance. 23. k.) már több mint másfél évtizeddel ezelőtt jóhangzású nevet biztosított. Történeti tájékozottságában tehát — ami nagy szó — eleve feltétlenül megbízhatunk. Ez alkalommal azonban mégis az a benyomásom, mintha a szerző túlságosan magára szállt volna fel, tehát túlságosan magasból, az absztrakciónak fellegrvárából tekint le a földre. A ködbe vesző órhelyről a legfőbb vonalakat talán még tisztán látja, de a részleteket már aligha. Megnyug-

tató, hogy a legfőbb vonalak nagyjában ugyanazok, amiket Burckhardtnak immár klasszikussá vált munkája megrajzolt: ez is mutatja, hogy az ilyen munkák mennyire nem tudnak elavulni. Ha általánosítani akarnánk, nem lenne igazságtalan egy olyan formula, mely szerint M. tulajdonképen Burckhardt legfontosabb tételeit foglalja rendszerbe s ahol a rendszernek, mint eszmekonstrukciónak a hiányai szembeötlők, ott kiegészítéseket ad. A kiegészítő fejtegetések között vannak elsőrangú részletek. Felejthetetlen például az a néhány lap Machiavelliről, a korszak Oswald Spengleréről, a racionalizmus romantikusáról, aki érzi a bukást, de még hisz a megújulás lehetőségében. Kitűnő az a fejezet is, amelyben a reformációt, mint a renaissance reakcióját és — társadalomfejlődési szempontból — mint a középkornak közvetlen folytatását mutatja be. Az ilyesfajta konstrukcióból a történész még akkor is tud használató elemeket gyűjteni, ha esetleg az egészszel nem ért egyet, mert olyan összefüggésekre irányul rá a figyelme, amelyek egyébként az anyagból nehezen bontakoznak ki. A bizonytalanság érzete ott kezdődik, amikor M. a konkrét történeti adottságot mindig ötletesen ugyan, de alkalmilag fölötte merészen kezdi hiposztazálni: amikor például a kapitalizmus szellemével (*time is money*!) hozza összefüggésbe a toronyórák elszaporodását az olasz városokban a XIV. századtól kezdve, mintha bizony a terménygazdálkodásban élő embert az idő múlása nem érdekelte volna: vagy amikor a számokba foglalható világkép kialakulását, a számszerűen exakt természet-tudomány kifejlődését a pénzgazdálkodással magyarázza; vagy amikor Luca Signorelli akt-ábrázolásait párhuzamba állítja a demokratikus tendenciájú humanitas-eszmével s Poggionak a nemesség ellen folytatott polémiajával abból a felfogásból kiindulva, hogy az akt az emberi egyenlőség gondolatát, a rendi különbségek semmibevételét jelenti s csak mellékesen utalva a szerintem döntő fontosságú antik hatásra: vagy amikor a humanisták és a kapitalisztikus polgárság összeköttetését a pénz és az intellektus immanens-objektív stílusrokonságával is magyarázza! Bevallom, hogy ezekben a magasságokban alacsonyabb földi régiókhoz szokott szervezetem fölötte ritkának találja a levegőt s önkéntelenül a tények oxigénje után kapkod.

Külön figyelmet érdemelnek a humanistákra vonatkozó részletek. M. itt tudtommal elsőnek vállalkozik arra a feladatra, hogy a tollából élő laikus tudós-író társadalmi réteget, a renaissance-nak ezt a legsajátosabb termékét szociológiai szempontból vizsgálat alá vegye. Miután megállapítja, hogy a latinul író, tehát már emiatt is meglehetősen elszigetelt s az egyébként is széthúzásra hajlamos humanisták társadalomformáló ereje meglehetősen gyege, rámutat arra az alapvető jelenségre, hogy elsősorban a városi polgársághoz kénytelenek gazdaságilag csatlakozni: ennek a feltörekvő rétegnek a kísérétét alkotják, a hírnevét harsonázzák, az ideológiáját formálják. Ez az összeköttetés azonban — mivel fölötte kiszámíthatatlan egyéniségek-

ról van szó — még az úgynevezett polgári humanistáknál is inkább csak alkalmi s lehetőleg kerül minden helyi vagy időbeli lerögzítettséget. A kalandortípusú humanisták, az irodalmi condottierek már szinte elszakadnak minden államfenntartó közösségtől, egyáltalán nem kívánnak a társadalom támaszai lenni: náluk a megélhetés mellett az individuális irodalmi kielégülés az egyedül fontos. Az utóbbiak számára a toll, a tudás az egyéni vállalkozás (legtöbbször a minden aggálytól mentes hírnév-szállítás) eszköze. A szép fejtegetéseket olvasva megint nem tudjuk elnyomni azt a vágyunkat, vajha a szerző tételeit, legalább a fontosabbakat, több példával, egynéhány jellemző dokumentummal illusztrálta volna. Ezt a részt érdemes lenne valakinek monografikusan kidolgozni, de úgy, hogy előzőleg a rendelkezésre álló bőséges adatok alapján a humanisták társadalmi elhelyezkedéséről, gazdasági állapotáról szociográfiai felvételt csinál s e szilárd alapon fog hozzá a továbbiakhoz. Valószínű, hogy végeredményben M. tételeinek nagyobb része ilyen ellenőrzés után is érvényben maradna s csak egy kisebb részt kellene módosítani. De éppen a konkrétumok révén az egész megkapná az élet színét.

Mindent összevéve M. munkáját érdemes elolvasni, sőt érdemes átdolgozni: az utóbbi szó jobban ideillik, mert a könyv olvasmányának a nehezebbek közé tartozik. A szerző egyáltalán nincs azon, hogy olvasója dolgát megkönnyítse: hangsúlyozott elvontságával, a szociológus-zsargon fokozott igénybevételével mintha distanciát akarna teremteni történész-múltja és szociológus-jelene között. De még a hiányok, az ellentmondásra ingerlő megállapítások is sok termékenyítő gondolatot adnak, — aminél jobbat kevés munkáról lehet elmondani.

Husztí József.

Brückner, Alexander: Dzieje kultury polskiej. (Lengyel művelődéstörténet.) I—III. Kraków, 1930—1932. 8°, VII + 653; 660; 778 l.

A berlini egyetem professzora, a lengyel tudományos élet egyik legtekintélyesebb egyénisége, nagyrésztben a saját, már kiadott tanulmányai alapján, de a kérdésre vonatkozó irodalom felhasználásával írta meg ebben a nagy, összefoglaló munkájában a lengyel fejlődéstörténetet. Természetes, hogy az írott források előtti időszak életének bemutatásával kezdi. Az archeológia, a kerámiai leletek gazdag anyagot nyújtanak neki a lengyel föld pogánykori életének megvilágításához. Végigvezeti az olvasót a régi lengyel temetőkön, falutelepüléseken, eléje tárja a házformákat, hogy egy fordulattal áttérjen a nép szellemi életére, vallási szokásaira. Nem sok hagyomány maradt fenn az őslengyeliség életmegnyilvánulásainak a tisztázására. Arab írók, egyes görög kereskedők és utazók hagytak fenn elszórtan gondolatokat, amelyekből következtetni lehet. De ezeknek munkái már áttérjednek a lengyel kereszténység korába is.

Lengyelország egyesítése és megtérítése a Piastoknak, a „Polan”-hegység urainak volt köszönhető. Ők törték meg a

Pózen környéki nagylengyelek, a Varsó környéki mazoviaiak, a Krakó vidéki kislengyelek, valamint a Boroszló környéki sziléziaiak partikuláris széthúzását és ezzel lehetővé tették az egységes lengyel nép kialakulását és kultúrfejlődését. Idegen behatásoknak, mint minden fejlődő nép, a lengyel is alá volt vetve. A német kolonizáció magával hozta a már ott meglévő társadalmi életformákat, a cseh államélet a kancellária és más intézmények felbukkanására volt befolyással, a francia kapcsolatok pedig az iskolaiügyet befolyásolták erősen. Mindezeknek hatása alatt haladt Lengyelország a rendiség felé, amely a XV. században már megteremtette a társadalmi rétegeknek rendekké tagolódását. Irodalmi életet is éltek ezek a rendek, nagyon pártolták az iskolaiügyet, úgyhogy Lengyelország a XV. században — a magasabb osztályok életnívóját illetően — nem állott a nyugateurópai színvonal alatt. Az egyház különösen sokat áldozott a gondolat szabadabbá tételében. A külföldön tanult papok, bár nagyon hozzájárultak az intellektuális élet emeléséhez, mégis — a világias kultúrának sokszínű kibontakoztatásával — inkább a süllyedés felé vitték a lengyel népet. Sok kiváló tudóst vetett fel a XV. század élethulláma, nem volt szegény írókban sem, de a nagy tömegek rendkívül primitív fokon éltek. Igénytelenek, vallásosságuk a legszélsőségesebb formalizmus. Ezekután természetes, hogy a XVI. század Lengyelország tömegeinek életében semmiféle változást nem hozott. A reformáció gondolati termékeit nem értették meg, lelküktől idegen volt magának az istentiszteletnek a módja is. Az új tanok a magasabb körökben helyenkint elterjedtek, de inkább a németek között.

Ha a lengyel tömegek ugyanazok is maradtak, a vezető rétegek annál szomjasabb sóvárgással lendültek a humanizmus külső régiói felé. Emelkedett az irodalom szintje, mennyiségi javulás mutatkozik a tudományos könyvekben, a krakói egyetem mellett Zamoyski egy collège royal felállítását tervezi a párizsinak mintájára, az anyagi kultúra terén fokozódik a kereskedelem, kibővül forgalmi köre nyugat és dél felé, — egyszóval a XVI. század nagyon megélnéki Lengyelországot, sok nyugateurópai jellegű eredménnyel gazdagítja a lengyel életet. Belsőleg a nép ugyanaz maradt, az erkölcstelenség nem javult, a szellemi élet csupán szélesült, de nem mélyült; a kereskedelmi organizáció megmaradt a középkori keretekben, az ipar még mindig csak háziipar volt; a társadalmi életre pedig csak káros volt a humanizmus befolyása. A nemességnek egyetlen ideálja volt: rodowitrsc, a születési előjog. A jobbágy teljesen lezüllett, — csak élt, mint háziállatai. Fölületes volt az egész kultúra, a zene, a költészet, az építészet egyaránt.

1656—1732 körül Lengyelország jóformán csak vegetál; szellemi és államélete majdnem semmi, katonai felvonulások, háborúk töltik ki az életkeretet. Az állam egyedüli ura a hetman, legfőbb orgánuma a sejm, amelynek tagjait a zsidók és mások megvesztegetik, csak tengődik a gazdasági élet, a szelleminek

nincsenek problémái, az iskolaügy egyhangú, schematikus. Csak II. Szaniszló Ágost uralma hozott valami változást 1765-ben. De ekkor már késő volt. A külpolitikai eseményeknek gyors pergése lehetetlenné tette azoknak a szép eszméknek megvalósítását, amelyeket a király Stackelbergnek a Czartoryskiaknak támogatása mellett kitervezett és amelyek az iskolaügyre, az államéletre, hadügyre, bírósági szervezetre egyaránt kiterjedtek. Staszyc még kidolgozta az új tantervet és közoktatásrendet, — de annak hasznát már csak az orosz uralom alatt fejlődő Wilno látta. A felosztott Lengyelország kultúrája idegen köntösbe öltözködött, tudósai idegen kultúrának a hirdetői voltak. Az államélet pedig megoszlott. Sőt a társadalmi fejlődés is megváltozott. Míg a parasztság orosz földön rabszolgaságban élt, addig Nagy-lengyelországban a német intézmények szabadabb lélegzétvételhez juttatták a tömegeket. Az igazságszolgáltatás terén a napoleoni Lengyelország a Code de Napoleon-t ismerte, az orosz uralom alattiban pedig a II. Katalin-féle orosz reformok maradtak meg. És így fejlődött hosszú időn át a lengyel lélek, a lengyel kultúra.

Körülbelül ez az összefoglalása B. könyve tartalmának. Már az elején említettük, hogy ez a könyv a legjobb szintézise a lengyel élet fejlődésének. B. nagyon széles látókörű tudós, nyelvész és irodalmár, ami sok előny birtokába juttatja őt, — így a helynevek eredetének kutatásánál jobban meg tudja állapítani az őslengyeliség elterjedését —, de sok hátrányt is ír terhére. Nem érdeklődik például az államélet belső története iránt, nem kutatja a fejlődés okait. Nála az államéleti és gazdasági jelenségek csupán „vannak”, de azoknak létrejötte teljesen ismeretlen. E hiba miatt belebotlik egy másik akadályba is: az általános európai fejlődést, szellemi mozgalmakat, társadalmi megmozdulásokat egyáltalában nem veszi figyelembe. Természetes, hogy ezek után „hatást” a lengyel életre nem is lát. A lengyel fejlődés önálló, külön darabja az európai történelemnek, — mégis ugyanazokon a síneken fut. Egyetlen egyszer említi pl. a magyar étellel való kapcsolatokat, amikor Balassáról ír a legteljesebb elismeréssel. Majd a társasági élet, a ruházat tárgyalásánál — szintén Balassával kapcsolatban — a magyar formák átvételéről szól. Nem érezzük ki könyvéből a történetíró vitalitását, tárgyszeretetét, csupán ott, ahol irodalomról és művészeti életéről van szó. Módszerének hibája az is, hogy eltördeli az eseményeket; minden életmegnyilvánulást önállóan látunk, nincsenek meg az életágak közötti kapcsolatok.

Az már csak temperamentum kérdése, hogy néhol nagyon erős szubjektivizmussal színezz, pl. a XV. századi papságnak, életé vázolásánál, szemére veti, hogy csak a gazdagodással törődött, de a nép oktatásával nem. Vagy politikai meggyőződését húzza rá az eseményekre. Úgyszintén a kultúrfejlődés leírásának keretei közé tartoznék az is, hogy a gazdasági elemek, koncepciók történetét megtárgyalja; ez azonban hiányzik. Mindenesetre nem esett abba a hibába, mint a németek közül pl. Friedell, hogy csak a

közvetlenül intellektuális kultúrát tárgyalja, hanem ráfordította a fényt a materiális életre is, bár látszik, hogy nem nagy kedvvel. Könyve stílusa nagyon szép, a helyenkénti bölcselekedések csak emelik vonzóértékét. A lengyel élet fejlődésének mindezideig egyedülálló kitűnő feldolgozása. **Komoróczy György (Krakó).**

Szemle.

Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. (Minerva-Könyvtár 40. sz.) Budapest, 1932. 8°. 91 l. E tanulmány bevezetése — függetlenül a történeti rész értékelésétől — filozófiai szempontból súlyosan kifogásolható. Szerzője elkülönít egymástól szemlélet- és valóságkutatást, miután leszögezte, hogy „a szemlélet voltaképpen tükröződés, a valóság tükröződése a fogalmak rendszerében.” A szétválasztást így megalapozni nem lehet. A fogalom valóban tartalmazza, de nem tükrözi a valóságot és nem ad róla semminemű szemléletet, mert hiszen már a logika ideális síkján mozog. A zavart növeli a második meghatározás: A szemléletben „szubjektum és objektum elegyedik. Éppen a szubjektív hozzáadás különbözteti meg a szemléletet a valóságtól.” Az *objektum* itt minden bizonnyal az, amit V. valóságnak nevezett fentebb, de akkor a *szubjektum*-nak a „fogalmak rendszeré”-vel kellene egybeesni, ami mégis kissé merész elgondolás. — V. láthatólag nincs tisztában a *valóság* fogalmával. Legátfogóbb bölcseleti álláspont szerint mindaz, amit ő a „valóság”-tól elkülönít, tehát a szemlélet is, a fogalom is, az eszme is és a szubjektum is tagja az egyetemes valóságnak. Ha ezen belül határokat vonok és osztályokat állítok fel, ezt csak szigorú metafizikai igazolás alapján tehetem; a valóság egyes osztályait, főként pedig „igazi” valóságot és irreálisítást pontosan kell jellemeznem; csak így mondhatom meg világosan, hogy mit tartok például szemléletnek vagy objektumnak. V.-nál e ponton a legnagyobb zűrzavar uralkodik. Fölvesz egy „naturalista” történetírást, amelynek ábrázolása „sohasem lépte át a realitást, a tárgyi valóság körét” s elfelejti, hogy az ilyen történetírásnak a fizikával vagy a biológiával, legjobb esetben a leíró lélektanmal kellett volna egybeesnie; szembeállít „tényleges állam”-ot és államszemléletet: „hogyan jelent meg az állam a koraközépkori magyarság gondolatkörében — milyen volt ez az állam a valóságban” — de nem világosít fel arról, hogy az állam, mint realitás, hol létezett a „koraközépkori magyarság gondolatkörén” kívül; fölvesz egy „valóság-szemléletet”, amely fennáll akkor is, ha senkisé tud róla, — tehát szemlélet szemlélő nélkül — s ettől különíti el a voltaképeni szubjektív szemléletet. Látható, hogy a „valóság” szónak mindhárom esetben más-más értelmet tulajdonít. De még ezektől az elvi nehézségektől függetlenül sem világos valóságos állam és államszemlélet V.-szerű szétválasztása. Hátba az, amit ő pusztá szemléletnek nevez, tényleges része a való állami életnek? Hátba csak indokolatlanul kettőztet meg valamit, ami igazában egy és összefüggő? Az át nem gondolt és önkényes bölcseleti fogalmak használata már a harmadik oldaltól fogva lépésről-lépésre olyan fogalomzavarhoz vezet, amelyet oldalakra menő elemzés bonyolítana csak ki.

Barta János.

A XII. század végét és a XIII.-at érti V. a szimbolikus kor alatt, mert ez a kor „a közjogi fogalmakat a magánjog képeiben hasonlatok

formájában fejezi ki". (61. l.) A munka egyrészt beható kifejtése annak, amit V. „A királyi serviensek és a patrimoniális királyság” című értekezésében e folyóirathban (1927) megírt. Méltán és jól megokoltan utasítja vissza azt a felfogást, amely a királyi servienseken hűbéres réteget ért, amely rétegnek jogait az aranybulla ismerte volna el. Igazolja a régi felfogást, hogy *serviens regis* és *nobilis* azonos jelentésűek. „A kora középkort a sokfajta rend sokfajta szabadsága (libertas) jellemzi.” (27. l.) Azután szerinte a kiváltság-gondolat „transcendenciát kevert a szemléletbe”. Mi úgy mondhatnók: a királyi kiváltságok adományozása révén fejlődik a szabadok különféle fajtáiból a nemesi osztály. Az államhatalom, azaz a király a szolgálatoakat a *fidelitas* alapján kívánja meg. (Ez valóban hűbérjogi fogalom.) „A király a szemlélet szerint az ország birtokosa” a földek legfőbb tulajdonosa (54. l.), amint ezt már én is fejtegettem. (A királyi adózás története 1908. 45. majd A m. tört.-írás új útjai 315. l.) „A nemes alattvalói kötelezettségeit királyával szemben, mint a legfőbb hűbérúrral szemben fennálló szolgálatot viseli (56.). A nemes „ratione terre” tartozik szolgálni „hadkötelezettségét birtok fejében látja el”. (57. l.) Mindez azonban csak szemlélet, nem a valóság. A szemlélet hűbéri, a valóság nem az. Ez a szemlélet távol áll minden közjogi elképzeléstől. „A valóságban a nemes a különleges servitutumot nem az adományba kapott birtok alapján végzi, hanem a személyes hűségviszony folytán”. (64. l.) „Az adományrendszer a magyar állami szervezetnek sajátos személyi színezetet adott.” „Bizonyos tekintetben értelmezhető az adományrendszer hűbériségnek”. (65. l.)

Vajjon szabad-e a szemléletet és valóságot ennyire elválasztani egymástól vagy feltehetjük-e azt, hogy ez a vázolt szemlélet a közfelfogásnak felelt meg? Azt hisszük, nem. A szabad magyar, akiből a királytól kapott kiváltságok révén nemes lesz, a mérhetetlen hatalmú urat látta a királyban, aki ad földet szolgálatokért és akivel szemben szolgálatra van kötelezve az, akinek földje van. Maga V. is érzi, hogy talán mégsem állott szemlélet és valóság egymástól távol, amikor munkája végén értékes párhuzamot vonva a lengyel és az orosz viszonyokkal, arra a következtetésre jut, hogy ott is, mint Magyarországon, a hűbériséget kivetkőztetve magánjogi formájából „kiterjesztették a közjogi területére”. „A nemesi birtok a beneficium terheit vette magára. Hűbéreseket helyett maga az egész nemesi társadalom áll az uralkodó hűbéri szolgálatában”. (87. l.) Csak a szemléletben? Nem, a valóságban is! Mert nem az eskü, nem a commendatio a lényeg a hűbériségnél, hanem a hadi szolgálat és hűség. Mindkettő megvolt nálunk is. A donációs rendszer tulajdonképpen hűbéri adományrendszer, amelyben azonban csak egy hűbérúr van: a király. A keleti államokban — írja V. — egy sajátos kevert kultúra állt elő, amely avval jellemezhető röviden, hogy a nyugati szellemnek meg kellett alkudnia a keleti, eltérő állapotokkal! (87. l.) A szemléletben? Nem, a valóságban „a feudalizmus országait övező államok nem mentek bizonyos hűbéri hatásoktól”. (u. o.) A munka, bár több helyen nehezen érthető, gondolatokat keltő. Túlzásoktól nem mentes. Ilyen az, hogy Szent István már Kálmán idejében, tehát két emberöltő múlva annyira mithikus törvényhozó volt, hogy neki tulajdonították a szállásbirtokok adományozását. Ekkor még nem tudták, hogy Szent István tényleg adományozott birtokokat, holott ugyancsak V. szerint még az aranybulla idejében is jól ismerték Szent István intézkedését a szabad birtokrendelkezési jogról (Századok 1932. 385. l.)

Eckhart Ferenc.

Doberdói Breit József: A magyar nemzet hadtörténelme. V. k. A tatárjárás (1236—1242.). Két melléklettel. 8°. 128 l. Budapest, 1930. VI. k. A tatárjárás utáni hadjáratok az Árpádház kihaltáig. (1242—1300.) Négy melléklettel. 8°. 262 l. Budapest, 1931. — A magyar mult sorsdöntő fordulatokkal teljes háromnegyed évszázadának hadtörténelmét, — hogy csak a főbbeket említsük — a tatárjárás, az osztrák háborúk és a dűrnkruti csata hadi és politikai eseményeit és következményeit foglalja össze B. szakavatott kézzel művének (V. ö. Századok. 1930. 665.) ebben a két legutolsó kötetében. Az egész munkát józan tárgyilagosság, a nemzeti hibákat és mulasztásokat nem takargató, de a magyarság kiváló haditetteit és kivívott eredményeit a külföldi irodalom ellentétes megállapításaival szemben is megvédő ítélet jellemzi. A XIII. sz. hadieseményeit részletesen is tárgyaló korábbi feldolgozások helyes eredményeit és megállapításait — néha oldalakon keresztül is — átvesszi, de emellett maga is teljesen bele tud mélyedni az egykorú adatokba és a leírásokba. Ez az elmélyedés az egykorú írók munkáiba néha már annyira tökéletes, hogy több esetben akadályozza a leírások hatása alóli szabadulást, ezzel szemben nem egyszer a mondottak valószínűségét is kockáztatva. Rogerius és Spalatoi Tamás a tatárjárás pusztításait az elterjedt túlzó hírek alapján és a tatárokban a pogányságot látó keresztény világnézetten át festik rendkívül szörnyűeknek és hogy az egykorú krónikák hírei valóban túlzottak, azt a nemzetnek a tatárjárást nyomban követő nagy erőfeszítési lehetőségei, az 1252-ben megindult osztrák háborúk, a Halics ügyeihe való beleavatkozás és a dalmát hadjáratok igazolják legjobban. B. munkája nemcsak szintézis, hanem mint anyaggyűjtés is figyelemre méltó. Az új megvilágításba helyezett részletek, mint pl. annak bizonyítása, hogy a tatár hordák nem nagy számukkal és minden központi vezetés nélküli megrohanással pusztították el Európa keleti felét, hanem tervszerűen, a legkitünőbb hadvezérek által kigondolt és végrehajtott hadműveletekkel, továbbá a forrásoknak katonai, stratégikus szemmel történt áttértelezése adják meg B. nagy szorgalommal készült munkájának valódi értékét.

Fekete Nagy Antal.

Genthon István: A régi magyar festőművészet. Vác, 1932. A Pest-vidéki Nyomda kiadása. 8°. 127 l. 102 tábla. Régi művészetünk legérdekesebb csoportjába tartoznak szárnyasoltáraink képei, amelyek közül ma, a szörnyű pusztulások után is, kétezernél több ismeretes. Velük műtörténészeink mindenkor különös előszeretettel foglalkoztak, anélkül azonban, hogy fáradszatólan munkásságukat teljes siker koronázta volna. Évtizedek múltak el, középkori táblaképfestésünk lényeges problémái azonban megoldatlanok maradtak. G. az eddigi túlnyomó részben elavult kutatások eredményeinek korszerű megrostálása mellett még a részletkutatások tömegét is kényszerült elvégezni, míg szép könyvét elibénk tudta tárni. Feladatát teljes sikerrel s jóformán maradéktalanul oldotta meg. Mivel a régi magyar táblaképfestészet helyi kultúrából fakadt, G. mintaszerű könyve nemcsak műtörténeti irodalmunknak nyeresége, hanem a magyar kultúra egy nagyszerű szakának is emléke. Legrégibb középkori táblaképfestményünk Nagy Lajos király Madonna képe. Ez a függőkép, amely a máriacelli apátságban maradt reánk, még a sienai hatás alatt kialakult nápolyi piktúrával áll a legszorosabb összeköttetésben. A XIV. századi többi emlékünknél már a magyar festőművészet egyéni útjára lép, bár az idegen hatások alól még sem tudja teljesen kivonni magát. A XV. sz. első negyedéig az itáliai, ettől kezdve pedig a német

gótikus festéset felé kanyarodik. A szomszédos népek művészetéhez viszonyítva azonban piktúránk sohasem szorul háttérbe. Sőt szerencsés korszakaiban olyan kimagasló remekeket bír felmutatni, melyek a nyugati művészetben is az első helyen állanak. G. könyvének külön érdeme, hogy a középkori magyar táblaképek fejlődéstörténeti sorrendjét teljes biztonsággal határozza meg, felismeri stílusbeli kapcsolataikat, ugyanakkor pedig elfogulatlanul s pártatlanul állapítja meg műtörténeti értéküket.

Középkori piktúránk, művészi szépség szempontjából, Kolozsvári Tamás, a kassai Szent Erzsébet képek mesterével és M S mester esetében a legmagasabb fokkal mért európai klasszist üti meg. Ez a három művész adja a régi magyar festőművészet igazi európai értékét. Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki oltára Péter fia Miklós győri olvasókanonok rendeletére készült 1427-ben; ma az esztergomi Keresztény Múzeum őrzi. Kolozsvári az olasz és a német művészet hatásaitól termékenyült meg. Az olaszoktól monumentális felfogását és komponáló készségét kapta, részben az idillikus részletezés iránti hajlamát. Olaszországban Lorenzo Monaco művészetével ismerkedett meg alaposan. Művein az olasz behatások a némettel szinte szétválaszthatatlanul egyesülnek. Sajnos, hogy Kolozsvári, a középkori magyar stílus e legtisztább képviselője a Zsigmond-kori magyar piktúrában egyedülálló, társtalan jelenség. Legnagyobb és legszebb szárnyasoltárunk a kassai dómé. Hozzá hasonló nagyszabású másik nem is készült hazánkban. A magyar művészet e csodálatos emlékeit évek nehéz munkájával 1477-ben fejezték be és állították fel. A hatalmas méretű oltárnak négy szárnyán 48 kép tárul elénk, amelyek tartalmuk szerint három ciklust alkotnak. Az adventi 12 kép tárgya a Boldogságos Szűz életéből van véve, a nagybójtí képek a kinszenvedés 24 jelenetét ábrázolják, az egyházi év többi részén pedig az Árpád-házból származott, magyarországi Szent Erzsébet élettörténetének egyes mozzanatai szemlélhetők. A Szent Erzsébet-ciklus képeinek festője a Mátyás-korabeli magyar művészet legnagyobb mestere. Lirizáló lélek. Ellensége a drámai effektusoknak, a brutális gesztusoknak. Csöndes, elmélkedő természetével s szelíd lelkével Peruginóra és Franciára, Schüchlinre, vagy a bécsi Schottentstift-mesterre emlékeztet. Sajnálatos, hogy e képek mesterének nevét az írott feljegyzések seim árulják el s titokban tartják azt az egyéb kútfők is. Bizonyos azonban, hogy a festmények Kassán készültek. E város névszerint ismert középkori művészeinek és műiparosainak száma közeljár a harmadfélszázhoz. Eredetileg jóval többen lehettek, mert az 1420—1460 közötti időből származott feljegyzések elvesztek s így e korról tájékozatlanok vagyunk. A művészek nagy száma már egymagában is mindennél jobban bizonyítja, hogy egész Felső-Magyarország legjelentősebb művészeti székhelye volt Kassa. Gótikus festészetünk a XVI. sz. elején csúcspontját éri. Ekkor jelenik meg, rokontalanul s szinte előd nélkül a legnagyobb magyar festő. Ennek a kivételes tehetségű művésznek csak M S monogrammját ismerjük. Munkásságából hét kép és három szobor maradt ránk. Ezek egy kép híján mind egybetartoznak s egykor a selmecbányai Szent Katalin templom 1506-ban készült főoltárát díszítették. Ma e képek, amelyek Krisztus életének egyes jeleneteit tárgyalják, szétosztódva Hontszentantalon, a Szépművészeti Múzeumban és a Keresztény Múzeumban láthatók. A hetedik kép, amely a háromkirályok imádását ábrázolja, a mult század végén a liliei szépművészeti múzeumba került. Ez nem tartozik a selmecbányai sorozatba. Külön nevezetessége, hogy a királyok egyikében önmagát örökítette meg

legkiválóbb középkori magyar festőnk. M S mester képei a magyar formaképzés legegényibb termékei. E piktorunk nemcsak a részletekben virtuóz, hanem a kompozíció megszerkesztésében is. Hatásos és nagyszabású művésze és ábrázolója a fojtott nyugtalanságnak és a kirobbanó szenvedélynek. Az ábrázolások követelménye és hangulata szerint sokszor szélesen dekoratív, túlfűtötten gazdag, vagy éppen monumentális. Bár középkori festőművészetünk emlékei nagy hézagosságokkal maradtak reánk, e hiányok ellenére is G.-nak teljes egészében sikerült visszaadni régi művészetünk egykori nagyságának fényét.

Mihalik Sándor

Scheiner, Andreas : Die Sprache des Teilschreibers Georg Dollert.

Beitrag zu einer Geschichte hermannstädtischer Geschäftssprache. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde N. F. 47. k. (1933.) XXVI+80—207. l. Sch. hatalmas tárgyi apparátussal és tiszteletreméltó nyelvészeti iskolázottsággal készült dolgozatában a nagyszebeni hivatalos nyelv kialakulását vizsgálja Georg Dollert hagyatéki irnok és a városi kancellária több más alkalmazottjának iratai alapján ; megállapításai — tekintettel Nagyszeben kulturális befolyására és irányító szerepére — nagyjából az egész erdélyi szász nyelvterületre érvényesek. A munka szervesen kapcsolódik Schullerus Adolf hasonló irányú kutatásaihoz (Prolegomena zu einer Geschichte der deutschen Schriftsprache in Siebenbürgen. Archiv : N. F. 34. kötet. — Luthers Sprache in Siebenbürgen. Nagyszeben, 1923.) Már Schullerus megállapította az 1522 és 1536 között összeállított megyei prédikációs könyv, valamint az ágostai hitvallás körül keletkezett viták irodalmi emlékei alapján, hogy a reformáció hatásaként a latin helyébe lépő német nyelv nem azonos az úgynevezett Luther-i irodalmi németességgel, hanem az egyes erdélyi szászok lakta vidékek nyelvi sajátosságait kiegyenlíteni törekvő normalizált „irodalmi” nyelvjárás. Sch. most nyomon követi ennek a nyelvjárásnak, a szászok között egyedül élő német nyelvnek a további életét, főképen az 1600 körüli években — erre az időre esik Dollert és társainak hivatali működése — majd nagy vonásokban megrajzolja a fejlődés vonalát 1666-ig, amikor Tröster János „Das Alt und Neue Teutsche Dacia” című művében először választja külön tudatosan az erdélyi szász nyelvjárást az újfelnémet irodalmi nyelvtől és élesen állást foglal a nyelvjárás írásbeli szereplése ellen. Innen kezdve azután a német nyelvművelő törekvések és Opitz hatása alatt mindinkább előtérbe lép az újfelnémet irodalmi nyelv anélkül azonban, hogy a nyelvjárást az írásbeli érintkezésből teljesen ki tudná szorítani. Sch. az „irodalmi” nyelvjárás elterjedését elsősorban azzal magyarázza, hogy amikor Honterus reformjai révén az anyanyelv rövid idő alatt jelentős szerephez jutott, lényeges művelődési különbség volt a falu és város között s ez a körülmény arra készítette az értelmiséget, hogy az „új” nyelvnek az iskolába és az egyházi igazgatásba való bevezetésében engedményeket tegyen a falu javára. Ezenkívül azonban Sch. egyéb következtetést is fűz az „irodalmi” nyelvjárás sajátosságainak ismertetéséhez ; szerinte ez a nyelvjárás táplálta és erősítette a 17. század első felében kialakuló szász autochtónság elméletét s viszont ez az elmélet segítette elő a nyelvjárás további fennmaradását. Ha Sch.-nek kissé homályos fejtegetéseivel nem is értünk teljesen egyet, — úgy látszik, nem áll kellő kritikával az autochtónság elméletével szemben — annyi bizonyos, hogy az „irodalmi” nyelvjárás további szűkebbkörű életében is a szász specifikum hordozója lett, sőt, amikor a 19. század végén a politikai élet hullámzásaiban a nagynémetességgel

szemben is bizonyos különválasztási törekvések mutatkoztak, éppen erre a nyelvre hivatkozva adták ki a jelszót: „wir sind ebenso wenig Deutsche, als wir Magyaren sind; wir sind eben Sachsen.“ Számunkra Sch. tanulmányában mindenekelőtt a probléma felvetése érdemel figyelmet; nyelvészeinknek és történészeinknek egyformán termékeny szempontokat nyújthat a magyar írásbeliség s az irodalmi nyelvfejlődés sok ismeretlen szakaszának megvilágításához. De figyelmet érdemel a munka sajátos magyar vonatkozásainál fogva is. Sch. az általa vizsgált nyelv hangalakjaiban és helyesírási sajátágaiban ismételtelen felismeri a budai kancellária íráshagyományának hatását; ha tekintetünket kiterjesztjük az egész szász nyelvtörténetre (v. ö. B. Capesius: *Die deutsche Sprache in Siebenbürgen im Spiegel der Geschichte und als Spiegel der Geschichte. Zeitschr. f. Deutschkunde* 1933. 215. l.), első pillantásra felismerjük, hogy ez a hatás nem szorítkozott csupán a 16. és 17. század fordulójára. Mindez arra mutat, hogy a szász szellemi élet „különfejlődéséről“ szóló elmélet mereven nem tartható fenn s hogy a magyar állam művelődési egységének és kisugárzó erejének felfedezésében tudományunkra még fontos kötelességek várnak.

Pukánszky Béla.

Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. I. kötet. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.) Budapest, 1933. M. Tört. Társulat. 8°. 813 l. Az úrbérrendezésnek, a magyar társadalomtörténet e messzeható horderejű eseményének indító erőiről, kibontakozásáról és lezajlásáról történetírásunknak egészen a legújabb időkig nem volt módjában hű képet alkotnia. A módszeres kutatást, mint annyi más kérdésre, erre is csak a nagy összeomlás után új feladataira eszmélő történetírói tudat irányította reá, nagyvonalú munkaprogrammhoz alkalmazkodó, összefogó szervezetet a Gróf Klebelsberg nevéhez fűződő Fonteskiadvány keretében hozva létre. Az úrbérrendezés iratainak összegyűjtésére s a kiadvány eddigi köteteiből ismeretes módszer szerinti közzétételére és feldolgozására vállalkozott Sz. Technikailag is nagy követelményeket támasztó kutató-munkája gyümölcseként az úrbérrendezés folyamatának első szakaszát felölelő vaskos kötet programszerűen került most a nyilvánosság elé. Azok a tanulmányok, melyeket a közelmúltban Sz. s a kérdésnek inkább elvi gyökereit kereső Eckhart Ferenc az úrbérrendezésről napvilágra bocsátottak, már fölfedték a mozgalom belső összefüggéseit s az átfogó szemléletre is lehetőséget, sőt példát nyújtottak. Az anyag közreadása után most már határozottan felismerhetjük, hogy a magyar jobbágság ez éveken át zajló mozgalmat anélkül élte át, hogy politikai szerepének és súlyának tudatában lett volna. A fejedelmi hatalom és a rendiség küzdelmében, mely nálunk a XVIII. század első felében az előbbi döntő győzelme nélkül a kölcsönös kiegyenlítés medrébe szorulva hullámozott tovább, a jobbágságnak eddig számításán kívül hagyott nyers társadalmi ereje a politikai tudat nélkül is komoly tényezőként lépett fel. A parasztságot érdekei a fejedelmi hatalom mellé állították, mert ez a nyomasztó földesúri terheket viselő néposztály helyzetén saját finánciális szempontjából is könnyíteni volt kénytelen. A felülről kezdeményezett reform aktáiban ez a rideg anyagi vonás mindvégig erős hangsúlyozást nyer, mégis az indító tényezők kiemelésénél figyelemmel kell lenni imponderábilis elemekre, elsősorban a felelősségérzet és lelkiismeret gyökereiből táplálkozó humanitás korszerű hatására is. Az udvari rendeleteknek az „elnyomott“ jobbágysággal rokonszenvező kifejezéseiben nem lehet csupán a szokásos száraz

formulákat szemlélnünk, hiszen tudjuk, hogy a parasztság jobb sorsának biztosítása a kora emberies eszméire érzékeny szívvel reagáló s az úrbér ügyét az örökös tartományokban is nyugvópontira juttató Mária Teréziának személyes lelki kérdése volt. Udvari körökben előre látták, hogy az úrbér ügye az 1764-i országgyűlésen, amelyet a félelmesen szaporodó háborús terhek egy részének átvállalása végett hívtak össze, komoly erőpróba tárgya lesz. Az udvar a felemelkedő adó behajtásának lehetőségét mérlegelve arra a meggyőződésre jutott, hogy e lehetőség csak az adóterhet viselő jobbágyok földesúri terheinek arányosításával biztosítható. Ugyanakkor az úrbérkérdést a rendek is készültek fölvetni, mivel sérelmezték, hogy az úrbéri perek végső elbírálási jogát a királynő a kúriától elvette. Miután az országgyűléstől a királynő hosszas vita után sem tudta az úrbér szabályozásához szükséges törvénycikket megnyerni, saját kormányzati gépezetén keresztül próbálta a kérdést megoldani. Az országgyűlés bezárása után özönével érkeztek a királynőhöz a jobbágyok panaszos, segítségkérő kérvényei s ha e tömeges megmozdulás vezetői nem is tanúskodnának róla, az előzmények ismeretében ez eddig szokatlan s a tervszerű megrendezés jegyét viselő jelenség forrását akkor is Bécsben kellene keresnünk. A nyugalmi helyzetéből kimozdított parasztság azonban nem állott meg a kérvényeztetésnél, hanem — mint ez történni szokott — túlzó, kalandos vezetők befolyása alá kerülve, előbb csak a földesúri szolgáltatások megtagadásával, később már — így Zala-, Vas- és Sopron-megyében — erőszakos zavargásokkal ejtette félelembe a nemességet s végül már nem kis zavarba magát az udvart. A királynő végül a fölkavart úrbér-kérdés megoldásából az érdektelennek éppen nem tekinthető s nehézkiesen mozgó magyar hatóságokat kikapcsolta s az ügyet kiküldött királyi biztosok kezébe tette le. E lépése kétségtelenül ellentétben állott a törvényekkel, de az országgyűlés megnyitása óta lefolyt másfél év tanulmányai nem hagytak fenn kétséget a felől, hogy az úrbér ügyének rendezését a törvénytárral kezeikben vitázó magyar hatóságokkal nem tudja elvi álláspontjának s a hatalon érdekeinek megfelelő módon keresztül vinni.

Az első királyi biztos, Brunsvik 1766. január 17-én történt kiküldetéséig terjed, tulajdonképen tehát az egész úrbérrendezésnek csak előkészítő eseményeit öleli fel Sz. első kötete. Az Országos Levéltárból s a bécsi Staats- és Hofkammerarchivból gondosan kiválogatott és közzétett iratanyag a magyar hatóságok jelentéseiből és javaslataiból, az államtanácsosok referátumaiból, a királynői elhatározásokból s a különféle rendeletekből tevődik össze s nemcsak az úrbérrendezés kormányzati és közigazgatási lefolyásának, hanem — elsősorban a magyar hatóságok jelentéseivel — a parasztság társadalmi és gazdasági viszonyainak megismerésére is alapvető forrásadathalmazt nyújt. Különösen kiemelte Sz. az államtanács tagjainak a királynő részére készített referátumait; eljárása, az államtanács fontos szerepére való tekintet nélkül ez esetben azért is indokolt volt, mivel az udvar a mozgalom megindításakor korántsem volt részletesen és megbízhatónan tájékozva a magyar jobbágyok viszonyairól s így a kérdés megoldására kész terve természetesen nem is lehetett. Évek teltek el, míg a magyar úrbér világosan állott az udvar előtt s a tennivaló, elsősorban az államtanácsosok komoly felelősségérzettel készített véleményein keresztül leszűrődött és megvalósítható alakot öltött. A közzétett anyag áttekintését megkönnyíti, hogy Sz. az iratok sorbaszedésénél nem ragaszkodott a szokásos időbeli rendhez, hanem az egyes eseményekre vonatkozó s így tartalmilag vagy területileg

összefüggő iratokat együtt tartotta. A közzétett iratanyag elé Sz. terjedelmes, a vaskos kötet egyharmadát felölelő bevezetést írt, melyben lépésről-lépésre nyomon kíséri a kérdés alakulását. Különös előszeretettel bontogatja az eseményeknek a közigazgatás hálózataiban szertefutó szárait. Előre bocsátja, hogy „az úrbérrendezés történetének e kötetben található aktái tulajdonképpen közigazgatástörténetet adnak és azt mutatják, milyen módon vitték át egy nagyjelentőségű eszmét a gyakorlatba a XVIII. század folyamán” s így „ehhez a szemponthoz alkalmazkodott az akták elé írt bevezetés is.” Ez a magyarázat azt sejteti, hogy az úrbérrendezés messzeható társadalom- és gazdaságtörténeti elemei a jogos érdeklődéssel várt folytatás során kerülnek megtárgyalásra.

Szabó István.

Gillemtot Katalin: Gróf Széchenyi Ferenc és bécsi köre. (A Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Művelődéstörténeti Intézetében készült doktori értekezés). Budapest, 1933. 8° 73 l. Széchenyi Ferenc politikai és közművelődési működése már régen a tudományosan tisztázott történeti kérdések közé tartozik. Nem szenteltek azonban életírói kimerítő figyelmet lelki alkatának tárgyalására, bár részletekben, többfelé elszórva erről is már sok értékes adat került nyilvánosságra. G. kísérli meg nagyrészt önálló levéltári kutatások, főképp Széchenyi levelezésének átbúvárlása útján az eddig publikált anyag kiegészítését és egységes képbe való foglalását. Kutatásainak eredményeképp leszögezhetjük, hogy Széchenyi, ha nem is volt az a nagyszemélyiség, ideálival az egész nemzeti közvéleményt megmozgató egyéniség, mint fia, mégis lelkiségében is korának egyik kimagasló, eddig eléggé nem méltatott alakja volt, aki ezt a szeretettel megírt monografiát méltán megérdemelte. G. dolgozata címének megfelelően most már véglegesen tisztázta Széchenyi szerepét a bécsi egyházas romantikában. A nemes magyar gróf a Hofbauer Kelemen-körnek nem egyszerű amatőr tagja, tizedrangú bolygója volt, hanem Hofbauer mellett a legfontosabb tényezője, akinek anyagi és erkölcsi támogatása nélkül Hofbauerék működése valószínűleg már eleve lehetetlenné vált volna. Kár, hogy G. megáll a magyar határsorompónál és csak futó pillantást vet a Hofbauer-Széchenyi-Körnek a magyar katolicizmusra gyakorolt hatására. Ítélete ezért itt ingadozóvá is válik. Míg egyrészt ugyanis azt halljuk, hogy a Hofbauer-Körnek Széchenyin keresztül „fontosabb és teremtőbb hatása” volt Magyarországra (19. l.), hogy Széchenyi közvetítésével Hofbauer szelleme még kis magyarországi falvakba is eljutott (25. l.), hogy Weinhofer pinkafői plébánosnak, a Kör egyik legjelentősebb kültagjának az énekeskönyve milyen jó hatással volt a népre (54. l.) stb., másrészt G. szerint mégis csak kérészéletű volt a mozgalom. Mégis új adatai további kutatásokra serkentenek, mert mutatják, hogy ez a sívár, a vallásos megújulódás szempontjából látszólag problémátlan kor mennyi érdekes kérdést vet fel. Hogy mást ne említsünk, itt van Fischer egri érsek monografiába kíváncsózó alakja. Lelkes híve a Hofbauer-eszméknek, de mégis aggodalmasan tiltakozik, mintha ő a pápától való közvetlen függés híve volna, egy levél kivételével ugyanis soha sem írt királyi engedély nélkül a pápának (58. l.). Vagy itt van Jordánsszky Elek kanonok, aki szintén lelkes „ultramontán” és szoros kapcsolatot tart a bécsi körrel, mégis elkeseredetten nézi, hogy német papokkal tömik meg a magyar káptalanokat, úgy hogy nemes magyar kanonoknak már hírmondója is alig akad (62. l.). Weinhofer plébános is megérdemelné, hogy egyszer külön foglalkozzék vele valaki. (G. itt több adatot talált volna Géfinnek „A szombathelyi egyházmegye tör-

ténete" című munkájában). Nem volna hálátlan feladat Széchenyi „Vom Zeitgeist" című dolgozatának kiemlézése sem.

Nem hisszük el még Troeltsch után sem, hogy „a rendőrállamok sem néztek volna szívesen egy nemzeti egyházat, amely az állam egységét külön politikai testével megzavarja" (16. l.), mert éppen ellenkezőleg, a rendőrállam célja éppen az volt, hogy a partikuláris egyházakat minél jobban elszigetelje Rómától és így gallikán szellemben „nemzeti" egyházakká akarta őket tenni. Több apróbb tárgyi tévedés is van a dolgozatban. Például (52. l.), hogy a budai nyomdában 400 db „már" kinyomott Káldy-biblia van. Helyesen: „még" volt 400 db, mert a többi elfogyott s éppen új kiadásról kellett volna gondoskodni. Sok a dolgozatban a zavaró sajtóhiba is. Mindezek a megjegyzések azonban nem akarnak levonni semmit G. érdeméből, hogy kitűzött és Bécsre korlátozott feladatát jól megoldotta.

Hermann Egyed.

K. Török Mihály Miklós: A magyar egyházpolitikai harc története. (Szent István könyvek 108. sz.) Budapest, Szent István Társulat kiadása 1933. 8°, 102 l. A szerző már előszavában hangoztatja, hogy „igyekezett megmaradni a minden pártszempontokon felüli objektivitás álláspontján", de ennek a nyilatkozatának súlyát maga rögtön óvatosan lecsökkenti, amikor így folytatja: „amennyire világnézeti kérdésekben objektivnek maradni egyáltalán lehetséges." A kiadvány jellege s az elején olvasható érsekprimási „Imprimatur" egészen természetesen ki is zárja a „minden pártszempontokon felüli objektivitást" — amit a lehetséges legszigorúbb értelmezésben éppen világnézeti alapon álló könyvsorozattól senki sem követel — s annak legföljebb azt a jóval enyhébb értelmezését engedi meg, hogy a szerző, amennyiben történetet ír, igyekszik az eseményeket és azok indító okait lehetőleg hiánytalanul föltárni, hamisít nem mondani és igazat el nem hallgatni, még akkor sem, ha akár az egyik, akár a másik kedvezné az ő világnézeti álláspontjának s általában óvakodik történelmi előadását úgy alakítani, hogy az mindenestől fogva ne legyen egyéb, mint a saját világnézeti álláspontjának apologiája. Ennek a nem „stricte" értelmezett tárgyilagossági követelménynek T. egészben véve megfelel. A maga álláspontján — amely a római katolikus egyháznak hivatalos egyházjogi és egyházpolitikai álláspontja — és a maga nem szaktörténész, hanem az eseményeket egykor közvetlen közelből is megfigyelt régi és érdemes újságírói felkészültségével talpraesett rövid összefoglalásban ismerteti az 1890-től 1894-ig bezárólag tartott nagy magyar egyházpolitikai harc lefolyását, nagyon helyesen és aránylag bőven kiterjeszkedve annak körülbelül félszázados előzményeire és előcsatározásaira is. Azt már maga a műnek nyilván előre megszabott terjedelme kizárja ugyan, hogy kimerítő és önálló anyaggyűjtés alapján hiánytalanul előadja az eseményeket és azok indítóokainak egész szövevényét, de vázlatos előadása az átlagos érdeklődés számára hasznos tájékoztatást nyújt és mint ilyen, az irodalomban hézagot pótol, aminél fogva könyvét legalább is „rákeresés" céljából bizonyára azok is szívesen fogják forgatni, akik a szerző világnézetében, egyházjogi és egyházpolitikai álláspontjában egyáltalán nem osztoznak. Ezen az érdemen kívül javára írjuk a szerzőnek az általában véve nyugodt és előkelő elbeszélő és értékelő hangot, amelyből csak néha esik ki, valamint azt, hogy a liberális mozgalom keletkezésének és egyházpolitikai törekvéseinek történeti hátterét, ha röviden is, elég sokoldalú szemlélettel igyekszik megmutatni, végül, hogy a kiegyezés utáni magyar liberalizmus legne-

mesebb képviselőinek lelkivilágát, világnézeti és politikai meghatározottságát, különösen pedig a keresztyénséghez való viszonyát törekszik elfogulatlanul méltányolni, az ő konzervatív liberálismusukat a szabadelvűségnek egyre jobban radikálizálódó, úgy világnézeti, mint politikai és társadalmi tekintetben balfelé tolódó későbbi irányaitól megkülönböztetni s ebben a tekintetben nemcsak Deákról, Eötvös Józsefről és idősb Andrássy Gyuláról, de még Tisza Kálmánról is van elismerő szava. Viszont a saját álláspontján is hiányául rójuk fel a műnek azt, hogy a korszak szellemtörténeti elemzésében nem megy mélyebbre, nem törekszik pontosan lemérni, hogy az egyházpolitikai ellentétek keletkezésében mennyi részük volt a nemzet életét 1840—1890 közt formált szellemi áramlatoknak, politikai, társadalmi, gazdasági erőtenyezőeknek: a liberálizálódó középosztály gazdasági és lelki válságáról, szabadkőművesség és zsidóság szerepéről, a protestantizmus magatartásáról stb. csak egészen általános megjegyzéseket hallunk és ezek sokszor egyes közismert publicisztikai szövegekkel éppen nem súlyosabbak. Pedig T.-nek a saját álláspontjának minden sérelme nélkül is érdemes lett volna elmélyedni például annak a kérdésnek kissé behatóbb vizsgálatába, hogy milyen nemcsak formai, hanem tartalmi eltérések is vannak a protestáns egyházak egyházpolitikai álláspontja meg a között, amit a liberális kormányok képviseltek és vittek keresztyül és a között, amit a világnézeti téren a hetvenes évek óta egyre jobban balfelé sodródott fővárosi sajtó követelt. Van ugyan T.-nek sejtelve arról, hogy e háromféle irány között éles különbségek, sőt szakadékok vannak, de ezekre világosan és szabatosan rámutatni nem tud, nem is iparkodik. Könyvének különösen második felében már egyre kevésbé törődik a mélyebb motívumok felkutatásával s egyre inkább a kronikaszzerű stílus engedi érvényesülni.

T. egyes apróbb-nagyobb elírásait és vitatható állításait nem akarjuk egyenként ujjunkra szedni, de nem mehetünk el szó nélkül a 94. l.-n olvasható amaz állítása mellett, amely szerint Tisza Kálmán, a miniszterelnöksége alatt levelet írt volna XIII. Leó pápának azzal a kéréssel, hogy szólítsa föl a magyar klérust a szabadelvű párt támogatására. Ez az állítás — amelyet a szerző nyilván az egyik főforrásként említett Bonitz Ferenc-féle Zichy Nándor-életrajzból vett (Budapest, 1912. 178—9. l.) anélkül, hogy azt tovább ellenőrizte volna — ebben a formában nem szabatos és nagy mértékben megtévesztő. A nagy egyházpolitikai vita folyamán, 1893 március 9-én állott elő Asbóth János a képviselőházban azzal a „leleplezéssel“, hogy 1884-ben a magyar kormány részéről a közös külügyminisztérium útján jegyzék intéztetett volna gróf Paar akkori vatikáni nagykövethoz, azzal a céllal, hogy a Vatikán megnyugtatót nyerjen abban a tekintetben, hogy a magyarországi római katolikusok nagyfokú izgatottságára nincsen ok, miután a Tisza-kormány által beterveztetett polgári házassági törvényjavaslat visszavonott. E „leleplezés“ hatása alatt a Házban nagy izgalom keletkezett, mert a dolog már maga Asbóth, annál inkább az ellenzék még szenvedélyesebb tagjai, Tisza Kálmán határozott és ismételt tiltakozása ellenére úgy kommentálták, mint hogyha egyenesen a Vatikánnak a magyar kormánypolitika kiteszteléseire való felhasználásáról lett volna szó, Tisza Kálmán legszemélyesebb akciójaként. Végül is, Pázmándy Dénes interpellációjára Wekerle Sándor miniszterelnöknek kellett a kérdésben nyilatkoznia, aki a márc. 16-i ülésben kifejtette, hogy 1884 március 24-én az akkori diplomáciai nyelven „Privatschreiben“-nek nevezett — tehát nem hivatalos — jegyzék intéztetett a római szentszéknel

akkreditált osztrák-magyar nagykövethez. Ez a levél, amelynek a szerzője nem Tisza Kálmán volt, informatív jelleggel bírt „és azon kíváncsi fejeztetett ki benne, hogy a szentszék a klérus fellépésére mérséklőleg hasson.” Az egyhangúlag tudomásul vett miniszterelnöki nyilatkozat kétségtelenné teszi, hogy nem Tisza Kálmán levelezett és nem is a pápával — ami különben első hallásra is képtelenség — s hogy a tényleg megtörtént bizalmas diplomáciai információknak sem közvetlen pártpolitikai célja volt, hanem az ország belbékéjének magasabb érdeke. Ha pártpolitikai célja lett volna ennek a lépésnek, úgy ez Tisza Kálmánnak és akkori kormányának egészen példátlan politikai éretlenségéről tett volna bizonyosságot — amivel pedig Tiszát még ellenfelei sem vádolták soha — s amellett ez a cél nem is éretett volna el, amit az is bizonyít, hogy az 1884-i választásokon a magyar klérus egy része a szabadelvű pártnak és kormányának igen erőiesen *ellenes* dolgozott. Természetes, hogy ellenzéki és különösen antiliberális részről ezt a „leleplezést” nemcsak akkor, hanem sokkal később is abban az erősen simplex formában kommentálták és úgy rögzítették meg főként a néppárti köztudatban, hogy: Tisza Kálmán, a kálvinista főkurátor, levelet írt a pápának és abban politikai kortesszolgálatokhoz kérte segítségét — de ezt *ily formában*, komoly értékelésre számot tartó irodalmi műnek már húsz évvel ezelőtt sem lett volna szabad átvennie, annál kevésbbé ma. (L. Képviselőházi Napló X. k. 65—218. l., v. ö. Szilágyi Dezső beszédei II. k. 255—6. l. és Tisza István beszédei I. k. 251, 252, 414, 423, 424, 534. l.).

Révész Imre (Debrecen).

Payr Sándor; Gyurátz Ferenc életrajza. Sopron, 1931. 8°. 392 l. Könyve megírásánál a tudományos feldolgozás igényén kívül P. az építő célzatot is szem előtt tarja; erre a célra kiválóan alkalmas is a gyenge szervezésében kifoghatatlan munkádedvet és munkabírást hordozó, a nyugalmat még a hivatali teendőktől való visszavonulása korában sem ismerő Gyurátz Ferenc életpályájának ismertetése. Az egyszerű fúró-faragó falusi ember fiának a püspökségig emelkedő életútja nemcsak az akarakterével és tettvágygal megtelt tehetség megismerése szempontjából fontos, hanem az evangélikus egyház történetének ismeretéhez, az annak sorsát irányító, különböző pályán és hivatásban működő vezetőknek életéhez, munkaköréhez is közel hoz bennünket ez a széles mederben folyó, minduntalan új érrel gazdagodó életrajz. P. aprólékos gonddal gyűjti össze a művében feldolgozható adatokat. Minden felmerülő, mondanivalóiba bekapcsolódó tárgyhoz fűz valamit, ami ismereteinket gazdagítja, a felvetődő kérdéseket megvilágítja. De ezeket a gyakori kitéréseket — melyek előadásmódja jellegzetes sajátosságát alkotják — mindig úgy teszi meg, hogy azok sem figyelmünket nem terelik mellékvágányra, sem felesleges díszítésnek nem mondhatók, mert még a látszólag tárgyatól távoleső momentumokat is előadása szerves egységébe tudja kapcsolni. Így eléri azt is, hogy a nem szigorú tudományos szempontok keresői számára is élvezetes olvasmányt ad. P. nem a világnézet, a lelki adottságok és felépítettség elemzésében, a „belső ember” megrajzolásában, a cselekedetek és tettek végső mozgatóerejének kikutatásában látja feladatát, hanem elsősorban a cselekvő egyén állandó mozgásban levő életpályáját, annak fejlődését tárja elénk. Könyve módszerét, — ha az talán egyesek előtt ma már túlhaladottnak látszana is — jelen esetben a legalkalmasabbnak látjuk: a mindig cselekvésre kész, nagy aktivitásra képes Gyurátz egyéniségének hű tükrét nem adhatják elvont fejtegetések, sokkal inkább

maga e lüktető életet lehelő könyv. P. kétségtelenül érdemes munkát végzett a történelmi múltból a jelenbe átívelő egyházférfitői életpálya (1841 -1925.) megrajzolásával; a felhasznált forrásanyagon kívül a szerző és Gyurácz közt hosszú időn keresztül tartó szoros személyi kapcsolatok tapasztalatainak értékesítése révén műve számos helyén az élményszerűség gazdagságával is megajándékozott bennünket.

Varga Zoltán (Debrecen).

Jakabffy Elemér: Adatok a románság történetéhez a magyar uralom alatt. Lugos-Lugoj. 1931. 8°. 216 l. Az erdélyi magyar tudományos élet a ránehezedő megpróbáltatások súlya alatt csak igen vékonyka ereken esőrgedezik. Ügyszólván az „Erdélyi Múzeum” hasábjain jut a nyilvánosság elé. Dicséretre méltóan siet segítségére a Lugoson megjelenő „Magyar Kisebbség” című folyóirat, amely gyakran ad teret történelmi, nemzetközi jogi és statisztikai tanulmányoknak. A történelmi vonatkozású cikkek és tanulmányok a legújabbkori történelem s leginkább a nemzetiségi kérdés területén szoktak mozogni, ahol minden kis adatközlés egyben ismeretgazdagodást is jelent. Mint ilyen jelenséget kell tisztelettel köszöntenünk J.-nak, a folyóirat szerkesztőjének, önállóan is megjelent viszonylag testes közleményét. J. édesatyja 1910 tavaszától 1913 májusáig mint belügyi politikai államtitkár vezette az ország közigazgatását. Különös súlyt helyezett a nemzetiségi kérdésre s a sajtóosztály útján a hazai és romániai román sajtóból gazdag lapszemlét állíttatott nap-nap mellett össze. Ezek a lapkivágatok és a politikai rendőrség jelentései J.-ra maradtak mikor ő most a több ezer ívet kitevő anyagot rendezte, felismerte, hogy ez az utókor számára igen becses adalékul szolgálhat. Önmaga nem vállalkozott arra, hogy a román nemzetiségi kérdésnek csak egy kis részét is megírja, de az arra hivatott történétírók elől nem akarta gyűjteményét elzárni. Így jelentette meg ezt a közleményét, amely az 1910-es évből ugyan még kevés, de későbbből egész 1913-ig már gazdag ismeretanyagot hoz s érdekes betekintést nyújt a román belpolitika különböző frakcióinak harcaiba, a románság kulturális irredentájába, politikai felfogásába s nem egy még ma is élő és aktív román politikust helyez érdekes s számunkra újszerű megvilágításba. J. publikációja nemcsak a nemzetiségi kérdés historikusainak, de az erdélyi magyar kisebbségi publicisztikának is hasznosítható anyagot jelent. A megváltozott viszonyok a húsz év előtti román nemzetiségi viszonyokat nagyon közel hozták mindnyájunkhoz. A közlemény tehát még a nagyközönség számára sem idegen. **Asztalos Miklós.**

Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság. Csíksomlyó, 1931. 8°. 302 l. A könyvről sokan mondtak már véleményt. Legnevesebb publicistáink (Herczeg Ferenc, Milotay István, Tóth László stb.) vezércikkeket, vagy tanulmányok is beillő hosszú és sokoldalú ismertetést szenteltek neki s a szakfolyóiratok kifejezték elismerésüket a lelkes szerzőnek. D. ugyanis 1929 nyarán a saját költségén bejárta Moldvát, faluról falura vándorolva felkereste a századok óta ott élő magyarságot, hónapokig élt közötté és gazdag tapasztalatait — ugyancsak a saját költségén — ebben a testes könyvben adta közre. Utazását megelőzőleg alapos kutató munkát végzett, átbúvárkodta a fellelhető irodalmat, amiről a könyve elején felsorolt 80 mű jegyzéke tanuskodik. Ennek a kutató munkának eredményét kapjuk a könyv első felében, ahol szerzőnk a moldvai magyarság múltjára vonatkozó töredékes adatokat fűzte chronológiai rendbe a XIII. sz. derekától napjainkig. Az idézés módjára vonatkozólag volna egy megjegyzésünk: helyesebb lett volna az idegen szövegrészt lapalatti jegyzetben

adni, hogy így a szöveg közé nyomtatott párhuzamos idézetek ne zavarják a gondolatmenetet. Még zavaróbban hat az olvasóra az itt-ott található idegen szöveg, amelynek magyar fordítását szerzőnk egyáltalán nem adja (például többsoros román krónikarészlet a 20. lapon). D. könyvének bírálói egyöntetűen vallják, hogy a II. rész (A moldvai magyarság ma) sokkal értékesebb, mint a történeti áttekintés. Itt a szerző nagyon eleven leírást nyújt a moldvai magyarság jelenéről, sötét színekkel csevelve, hogyan pusztul lassan, de biztosan, miként veszíti el katolikus vallásával együtt magyar nyelvét és öntudatát. Rámutat az okokra is: színmagyar anyanyelvű községek papjai egy szót sem tudnak magyarul. (Bogdánfalva, Kákova, Forrófalva.) Másutt az 50%-ban magyar község csángószármazású papja „öntudatos románként” maga siettetti az elrománosítást. Teljesen érthető így az a mélabús, keserű hang, amely D. könyvén végigvonul. A kisebbségi sorsban élő székely tanár átérezve a fenyegető veszedelemet, könyvével igyekszik felkelteni a magyarság figyelmét. Ez éppen munkásságának főértéke. A könyv magában is csattanó válasz egyik román tudós azon megállapítására, hogy „Moldvában ma egyetlen egy katolikus sem tud egy mukkanást se magyarul”. (89. l.). Bár a munka elsősorban az etnografust érdekelheti gazdag néprajzi vonatkozásaival, — a 65 eredeti csángó magyar népdalról Bartók Béla és Kodály Zoltán mondott elismerő véleményyt — méltán keltheti fel a nyelvészek és történészek figyelmét is. **Vinceze Sándor.**

Slovensko kedysi a teraz. Politický prehľad So slovenskými autormi opracoval **R. W. Seton-Watson.** K vydání prihotovil Msgr. l. Kolisek. (A Felvidék valamikor és most. Politikai áttekintés. Tót szerzők közreműködésével feldolgozta R. W. Seton-Watson.) Praha, 1931, Orbis, 80. 14 + 360 l. A könyv, amely angolul is megjelent, propaganda céllal készült és azt akarja bemutatni, hogy a Felvidék milyen hatalmas fejlődésnek indult a csehszlovák állam megalakulása óta, mennyire áldásos a csehekkel való egyesülés a tótokra politikai s gazdasági, kulturális és szociális stb. tekintetben. A történelmi bevezetést a Scotus-Viator néven ismert S.-W., a tótbartát és magyar-ellenes skót írta, aki a magyar elnyomást, a tót nemzetiségi mozgalmakat, a csehszlovák állam keletkezésének körülményeit, valamint a tótoknak az új államban elfoglalt politikai helyzetét, a tót autonómista törekvéseket, a Tuka-pert a nála megszokott kiélezett magyar-ellenes tendenciával ismerteti. Van azonban munkájának egy része, amelyre a magyar közvéleménynek érdemes felfigyelnie. A revízió megakadályozására ugyanis S.-W. szükségesnek tartja sürgősen orvosolni a magyar kisebbség jogos sérelmeit, amelyeket a következő tíz pontban foglal össze: 1. Az állampolgárságnak a magyarság hátrányára való önkényes magyarázata, amelynek eredménye, hogy még a Lex Dérier után, 1928-ban is kb. 30.000 magyar embernek nem volt állampolgársága. Az államnak ezek a páriái teljesen jogtalanok ugyan, de a kötelességek teljes súllyal nyomják őket. S.-W. több „botrányos” példát hoz fel erre. 2. A nyugdíjasok kérdése. 3. A magyar iskolák hiánya, különösen a gazdasági szakiskoláké és tanítóképzőké. 4. A magyar könyvek bevitelének tilalma. 5. A magyar irodalmi és tudományos egyesületekkel tanúsított ellenséges magatartás. 6. A magyar sajtóval szemben követett cenzurapolitika. 7. A magyar nyelv kirekesztése a hivatalokból és a bíróságokból. 8. A magyar nyelvű feliratok teljes hiánya, amennyiben Pozsonyon kívül mindenütt csak tót feliratok találhatók (Azóta már onnan is eltüntették a magyart). 9. A magyarság mellőzése a földreformnál. 10. Magyarul

nem tudó hivatalnokok alkalmazása tiszta mágyar területeken. A könyv ezen kívül 25 csehbarát tót politikus cikkét tartalmazza. Ezek elfogulatlanságban messze elmaradnak S.-W. mögött. A magyarok helyzete pl. *Bella* szerint sokkal jobb, mint Magyarországon. A S.-W. által felsorolt sérelmeknek nála nyoma sincs. *Srobár* szerint a tótokat állandóan ismétlődő éhínségek pusztították a magyar uralom alatt, míg a cseh-tót uralom óta ilyenre egyetlen egyszer sem volt példa. *Srobár* elfelejtette megmondani, hogy éhínségek csak a vasutak kiépítése előtt fordultak elő a Felvidéknek nehezen megközelíthető területein, de akkor is a magyarság mindent elkövetett az éhező lakosság segélyezésére. Ilyen és ehhez hasonló tendenciózus állításokkal a könyvben lépten-nyomon találkozunk, ami a munkának propaganda-jellegét még kétségtelenebbé teszi.

Kniezsa István.

Espinas, George: Les origines du capitalisme. Sire Jehan Boinebroke patricien et drapier douaisien. Lille, 1933. 8°. 248 l. A párisi külügyminisztérium levéltárnoka, a középkori város és gazdaságtörténet művelője, a tőkés gazdálkodás kialakulását kutatja a flandriai Douai szülőtte, Boinebroke élettörténetén keresztül, akinek egyéniségével mint a városkormányzásban és gazdasági életben a legelső helyet elfoglaló patricius réteg képviselőjével a francia, belga, német és angol szakirodalom már többször foglalkozott. Az ipartörténetre nagyon értékes adatokat tartalmazó írásos maradványok gazdag társadalomtörténeti anyaga a városi élet szerkezetére vet világot: feltárja a rendszer erősségeivel együtt annak gyengeségeit is. E. patriciusunk életét tevékenysége szerint több fejezetre osztotta és így a legaprólékosabb, de mindig érdekes és értékes eredményekhez jutott. Érdekesen rajzolja meg, hogy Boinebroke, mint tanácsúr és posztó készítő, hogyan tudta összekapcsolni a politikát magánügyeivel. Gazdasági tevékenysége a kialakuló kapitalizmus szervezésének és törekvéseinek jegyében folyik le. Jövedelmének egyrészét ingó- és ingatlanvagyonba fekteti, melyek a városban lakó- és bérházakból, a környéken, sőt azon túl is, legelőből, szántóból, vidéki nyaralóból állanak. Emellett jelentős összegű készpénze is lehetett, mert az örökös pénzsűkében élő flandriai grófnak, Gui de Dampierre-nek többször nyújt kölcsönt. A hitelnyújtás és nagykereskedelem kapcsolata itt azért jelentős, mert a szerzőnek sikerült kimutatni, hogy ez nemcsak Itáliában volt szokás, amint ezt eddig Kulischer kutatásaiból tudtuk, kinek megállapításait egyébként a belga Pirenne is átvette. Mindezek után üzemének igazgatásáról nyerünk igen érdekes képet. A városon kívül Angliában, Skóciában voltak megbízottai, kik a szükséges nyersanyag-vásárlást intézték. Nyersanyag-szükségletének egyrészét, a gyapjú- és festőanyagot saját birtokai szolgáltatták, de a jelentősebb mennyiséget a cumberlandi linkolnshiri és newminsteri ciszterci apátságoktól vásárolta; ezt a dokumentumok „apátsági gyapjú” névvel jelölik. Amennyire az adatok engedik, E. ezeknek árát, minőségét, súlyát, csomagolási és szállítási módját is meghatározza. A gyártás Boinebroke vezetésével részben saját műhelyekben, részben kisiparosokkal és segédekkel történt. Ez utóbbiak, ha jogilag Boinebroke-kal egyenrangú tagjai is voltak a városnak, gazdasági és társadalmi szempontból teljes függőségi viszonyba kerültek tőle. A termelésben sokszor egész családok, férfiak, nők vesznek részt, amiből ez utóbbiak gazdasági szerepének egyenrangúsága állapítható meg. A munkavállalás módjában E. két kategóriát különböztet meg: a világosan kimutatható bér munkát és a kis

önálló vállalkozók részéről esetenként történő munkavállalást. E vállalkozók gazdasági függetlensége azonban már csak fikció, mert Boinebroke rendelkezett a termelés egész menete fölött és a nyersanyagok a feldolgozás minden fázisában, a szerszámokkal együtt, saját tulajdonában maradtak. S a függőségi viszonyt még szorosabbra fűzte azzal, hogy saját házaiban adott nekik műhelyt és lakást, úgy hogy az adós aztán 10—15 esztendőn keresztül kénytelen volt egyedül neki dolgozni. A munkapiacra a kereslet és kínálat áralakító hatása ilyen körülmények között nem érvényesülhetett: az önálló kisiparos egyszerű bér munkássá süllyedt. A gazdasági függetlenség elenyészett, a tökélet törekvéseiben semmiféle érdekképviselet nem gátolta, mivel céhek alakítása tilos volt. Boinebroke üzeme mint a „vertikális koncentráció“ gazdasági típusa bontakozik ki előttünk. Vállalkozása kereskedelmi részét illetőleg pedig túljutott nemcsak a városi, hanem a nemzeti gazdálkodás fokozatán is, ami azért nem meglepő, mert a posztókereskedelem a középkorban nemzetközi, mondhatjuk világkereskedelmi jellegű volt. A munka utolsó fejezetében a szerző Boinebroke személyiségének egyéni jegyeit, alárendeltjeivel való bánásmódját, jellemének fény- és árnyoldalait rajzolja meg. Mindez már nem a douais-i és flamand posztóiparra, hanem *egyedül* Boinebroke eljárására és üzemére vonatkozik. Éppen ezért legheti meg az olvasót következtetése — miután Boinebroke sorozatos erőszakoskodásait, hatalmaskodását, „gúnyal telített lelketlenségét“, csalásait, a truk-system-mel űzött munkabér megrövidítéseit illetőleg eljárásának legadekvátabb kifejezését az „ipari bandita“ megjelölésében találja meg — hogy mindez újabb megcáfolhatatlan bizonyítéka a XIII. század második felében kialakuló kapitalista rendszer és a flamand polgárisztokrácia bűneinek, Boinebroke-t most már mint típust állítva eléünk. A magunk részéről inkább Rörig értékelését tartjuk a történelmi igazságot megközelítőbbnek, aki azt írja, hogy Boinebroke „bizonyára osztályának kinövése és nem típusa volt. Ez azonban csak arra a módra érvényes, ahogy a rendszert kihasználta és nem magára a rendszerre“ (Die europäische Stadt 326. l.) A tanulmányt a felhasznált források közlése, fényképmásolatok, a helynevek és a technikai szakki-fejezések, valamint a forrásokban előforduló személynevek listája, továbbá a kérdés könyvészete egészíti ki. **Ungár László** (Pécs.)

Festschrift Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag 26. Mai 1932. gewidmet von Freunden und Schülern, herausgegeben von Theodor Menzel. Leipzig, 1932. Harrasowitz. 8° VIII + 381 l. G. J. a szó tágabb értelmében orientalista; nem csupán érdeklődése, hanem frői munkássága is igen széles körben mozog, érint vagy felölel tágakat, melyek a kínai vizektől az Atlanti óceánig helyezkednek el, tárgyal eseményeket és helyzeteket, melyek időben másfél évezredre terjednek szét. Kutatásainak központja mégis az iszlám, melynek mindhárom vezető népét és nyelvét — az arabot, perzsát, törököt — egyformán ismeri. Eleinte főleg arab kérdések érdekelték, később török témakörökre tért át. Irodalmi kérdésekkel, főleg a népies irodalommal foglalkozott, majd szinte párhuzamosan török forráskutatásba kezdett; ez a munkássága a világháborús idők török kapcsolatai révén nagy aktualitást nyert és a tudományos világban szinte rendkívüli érdeklődést keltett. Mint C. H. Beckernek a most tárgyalt kötet élen álló méltatása kiemeli, J. munkásságának egyik legnagyobb eredménye, hogy a három vezető mohamedán nép között az arabnak korábban vitatni se mert szellemi elsőségét megdöntötte, kimutatva

és sokszor hangoztatva, hogy az az elsőrangúság, illetőleg az általa szerzett vezető szerep nem a sémi arab fajt, hanem az arab eszmék szolgálatába fogott persza és török fajokat illeti meg: a perzsa fantázia és a török realitás, a perzsa költői lélek és a török politikai képesség adta meg századokra az iszlám fejlődési lehetőségeit. J.-nak nagy érdeme, hogy e két ható erő közül az egyiket, a törököt az iszlám egyetemes ismeretében jelentősebb tényezővé, a török kutatást egy nagy nyelv irodalmában tudományos céllá tette; neki köszönhető, hogy a német tudományos irodalom turkológiai vonatkozásban az utolsó harminc év alatt többet haladt, mint korábban száz év folyamán. A magyar történetkutatás szempontjából J. működése azért különösen fontos, mert turkológiai kutatásainak — ama véletlen körülmény folytán, hogy az Európában fenmaradt és könnyen hozzáférhető török források legtöbbször magyar vonatkozásúak — szinte központjává a magyar föld és annak története lett. Kieli szemináriuma füzetes kiadványainak, török olvasókönyvének (Türkisches Lesebuch für Vorlesungs-Zwecke, Hilfsbuch für Vorlesungen über das Osmanisch-Türkische) majd minden lapja a török történet magyarországi szakaszába nyúlik, facsimile-kiadása (Türkische Urkunden aus Ungarn) magyar tárgyú török okleveleket tartalmaz. J. minden alkalmat felhasznál, hogy magyarországi török forrásait megszólaltassa, majd az élő szó erejével (előadása: Aus Ungarns Türkenzeit), majd nyomtatásban, németül, törökül terjeszti azokat, sőt, ha anyagi forrásai nem elég bőségesek, hektograf útján adja őket tanítványai kezébe. Kitartó munkájával európaivá tett egy tudományt, melyben a magyarság mint faj szerencsés megvilágításba került, s nemzetközi érdeklődést tudott ébreszteni olyan tudomány-szak iránt, melynek súlyos feladatait a magyarországi kutatás emberöltőkön keresztül a közöny és magára hagyatottság fárasztó érzésével próbálta megoldani. J. munkássága és hatása révén a magyar történet — noha, ismétlem, közvetlen okból és céllal — belekerült sok olyan kutató érdeklődési körébe, akik nélküle az orientalisztika más tárgykörében találtak volna működési teret maguknak. S iskolája nemcsak török nyelvű forrásokból merítette hanem egyéb kutatások eredményeit is hamar felhasználta és tovább fejlesztette. Neki köszönhető, hogy a Takáts—Eckhart—Szekfü szerkesztésében kiadott nagyszerű forrásanyag, „A budai basák magyar nyelvű levelezése”, melyből egyes levelek a kieli szeminárium fentebb említett füzetében, majd a Der Islam-ban s végül — Hans Jensen (Kiel) fordításában — az előttünk levő emlékkönyvben német fordításban közlésre kerültek, szélesebb körben ismertté vált. Aligha túlzás, hogy a német turkológiában J. előtt összesen nem írtak le annyi magyar nevet, mint amennyi most egyedül az ő emlékkönyvébe vagy a hatása alatt megindult iszlám-folyóiratok bármely évfolyamába belekerült.

Az emlékkönyv 28 cikke közül tárgyuknál fogva közelebbről érdeklik folyóiratunk olvasóit Friedrich Giese (Breslau), Jan Rypka (Prága) és Rudolf Tschudi (Basel) cikkei. Giese a raguzai levéltár török anyagában végzett kutatásáról számol be (Die osmanisch-türkischen Urkunden im Archive des Rektorienpalastes in Dubrovnik [Ragusa]) és ad nagy vonalakban tájékoztatást a mintegy 5000 darabra becsült török iratról, melyek között a legrégebbnek jelzett irat 1460-ból, a legújabb 1807-ből, a köztársaság bukásának évéből való. Rypka a régen ismert, de kellően soha nem értékelt török forranyagújeménnyel: Feridun bej „Münşe' at es-selatin” („A szultánok levelei”) c. kiadvánnyal foglalkozik. (Briefwechsel der Hohen Pforte mit dem Krimchanen im II. Bande von Feridun Münşe'at)

Tudja, hogy az újabb kritika e gyűjteményben hamisítványokat fedezett fel, azonban a benne megőrzött adatok nagy száma miatt szükségessé teszi a munka megfelelőbb értékelését. Felfogásának helyességét igazolja dolgozatának eredménye. Cikke Feridün II. kötetének a porta és a krimi kánok levelezésére vonatkozó 37 iratát, melyek a kezdetleges kiadványban rendszer és kritika nélkül vannak kiadva, most konjekturák alapján ellátja hozzávetőleges dátummal, időrendben csoportosítja, tartalmilag ismerteti, miáltal ez az anyag összefüggést nyer s áttekinthető és könnyebben használható lesz. Tschudi I. Szülejmánnak Bagdadban 1535 ápril eleje körül I. Ferdinándhoz intézett levelét közli a baseli egyetemi könyvtárban őrzött eredetije után facsimilében, török szöveggel és német fordítással. Ez tudunkkal a legrégebb fennmaradt levél, melyet a porta Habsburg-uralkodóhoz intézett. Tartalma — Gritti megöletésének híre dacára békülékeny hangon szól, egyben győzelmi jelentés a perzsa hadjáratról — ismert lévén, a közlésnek főleg palaeografiai értéke van. Megemlíti még, hogy J.-nak egy magyar tanítványa. Németh Gyula „Zum Begriff der *tawba*” címen a keresztény-mohamedán kapcsolatokhoz közöl adalékot. A kötet rendkívül változatos és értékes tanulmányait a szerkesztőnek J.-ról összeállított bibliográfiája zárja be.

Fekete Lajos.

Dokumente zur Weltpolitik der Nachkriegszeit. Eine Quellensammlung für den akademischen Unterricht und für die politische Praxis. In Gemeinschaft mit W. Bertram herausgegeben von Otto Hoetzsch. 1932. Leipzig und Berlin. Teubner. Heft 2. Abrüstung und Sicherheit 8° VIII—142 l.; Heft 6. Der europäische Osten. VII+135 l.; Heft 7. Südosteuropa und naher Orient. VIII—203 l. H. a berlini egyetemen a keleteurópai tanszék tanára, a porosz közoktatásügyi minisztériumtól még 1927-ben megbízást nyert, hogy az egyetemi ifjúság külpolitikai tájékoztatása céljából tartson a nemzetközi politika problémáiról és alakulásáról rendszeres előadásokat. Hogy feladatának jobban megfelelhessen, előadásaival egyidejűleg külpolitikai szemináriumot nyitott, ahol a világháború után kötött nemzetközi szerződéseket behatóan ismertette, hallgatósága forrástanulmányainak megkönnyítése végett pedig egy 12 füzetből álló okmánytársorozat kiadását indította meg. A sorozatnak eddig megjelent második füzeté a leszerelés és biztonság érdekében kötött nemzetközi megállapodásokat ismerteti részben teljes szövegben, részben kivonatban a versaillesi békeműtől a leszerelési konferencia főbizottságának 1932 július 23-i határozataig. A kiválogatott okmányok közt jelentős helyet foglal el a nemzetközi vitás ügyek békés szabályozására irányuló ú. n. genfi jegyzőkönyv, melyet Politis és Benes jelentései és tervezetei alapján az V. népszövetségi ülészen 1924-ben szövegeztek meg. Ennek a jegyzőkönyvnek bár éles logikával, de tisztán teoretikus alapon összeállított pontjai — amelyeknek egyébként egyetlen pozitívuma az a dilatórius megállapítás, hogy 1925. június 15-én egy nemzetközi leszerelési konferenciának kell egybegyűlnie — a német birodalmi kormány éles kritikáját hívták ki. A Wilhelmstrasse a genfi jegyzőkönyvet ahhoz a kísérlethez hasonlította, mely a tetőnél akarja a házépítést elkezdni. Ezzel a hasonlattal kifejezésre öltöztette juttatni azt a meggyőződését, hogy a háborút nem új háborúra való előkészülettel, hanem csakis a világbéke mélyen fekvő, zavaró okainak felkutatásával és kiküszöbölésével lehetne a legcélszerűbben elkerülni. Az egyes nemzetek komoly leszerelési készségét palástoló végeláthatlan szócsata vonul el a további okmánykivonatokban

előttünk. Nem minden irónia nélkül állapítja meg Litwinow, hogy a szovjetkormány tapasztalatai szerint a nemzetközi leszerelési értekezletet előkészítő bizottság tulajdonképpen a leszerelés problémájának elodázására, illetőleg egyenesen az értekezlet sikertelenségének előkészítésére alakult. „Az előkészítő bizottság olyanfajta ernyő, mely a kormányoknak a fegyverkezés csökkentésére irányuló vonakodását eltakarja és a felelősséget ezért . . . magára vállalja . . .“ Az egyre tornyosuló viharfelhőket a páneurópa- és leszerelési tervezet nem tudják feltartóztatni, mert mindezek az okmányok a párizskörnyéki békék érinthetlenségének premisszáin, különösen pedig az egyenjogúság elvének figyelmen kívül hagyásával készültek, amely felfogásnak a német kormány a leszerelési értekezlet előmunkálatainak lezárása alkalmával kifejezést is adott. Míg a hatodik füzet „Kelet-Európa“ címmel Szovjetoroszországnak és Lengyelországnak a balti államokkal, illetőleg Franciaországgal kötött meg nem támadási, semlegességi és gazdasági szerződéseit közli, amelyek a világbéke fenntartásának elméletére támaszkodva tulajdonképpen a status quo biztosítására szolgálnak, a hetedik füzet Magyarország, Ausztria, a kisantant államok, Afganisztán, Albánia, Bulgária, Görögország, Irak, Perzsia és Törökország nemzetközi szerződéseit foglalja magában 1919—1933-ig terjedő kronológiai sorrendben. Igen tanulságos az állig felfegyverzett utódállamok által kötött barátsági és meg nem támadási szerződések hosszú sorát áttekinteni, melynek egyedüli célja a nagy zsákmány biztosítása. A magyar okmányok közül — az újjáépítési, barátsági és döntőbíróági szerződéseken kívül — különös érdeklődésre tarthat számot a Habsburg-család detronizálásával kapcsolatos diplomáciai levelezés, melyből különösen Csehszlovákia aktív, sőt agresszív magatartása tűnik ki, nemkülönben a kisantant államok azon sürgető javaslata, melynek értelmében Magyarországnak a Népszövetségbe való felvételét a detronizációs okmányoknak a Népszövetségnél való becikkelyezésétől kívánták függővé tenni. H. okmánytárai élénken bizonyítják, hogy a győztes államoknak egymás közt és a legyőzött államokkal a világháború óta kötött szerződései a párizskörnyéki békediktátumok archimedesi pontja körül csoportosulnak és az újraszabott Európa nemzetközi jogviszonyainak állandósítására irányulnak, tekintet nélkül arra, hogy ez az egész szerződésrendszer a szövegekben unalomig hangoztatott világbéke helyett az erősebb jogának a világhumanizmus mezébe öltözött kárlehetetlen megnyilatkozása. E kiadványokat érdeklődéssel forgathatja mindenki, aki az új Európa nemzetközi szerződéseinek hatalmas szövevényében gyorsan kíván tájékozódni.

Jánossy Dénes (Bécs).

Kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

A K. M. EGYETEMI NYOMDA KÖNYVÚJDONSÁGAI:

A MAGYARSÁG NÉPRAJZA

négy hatalmas kötetét Bátky Zsigmond, Györffy István, Viski Károly, Solymosy Sándor, Kodály Zoltán, Tolnai Vilmos, Lajtha László, Madarassy László, Szendrey Zsigmond, Bartha Károly, Ébner Sándor, Horger Antal, Zlinszky Aladár írják. Sajtó alá rendezi Czákó Elemér, a magyar Néprajzi Társaság elnöke.

Az első és második kötet a tárgyi néprajz, a harmadik-negyedik kötet pedig a magyarság lelki világa a legkiválóbb tudósok, zeneművészek és írók feldolgozásában. A teljes mű ára maroquin félbőrkötésben 80 pengő, megrendelhető havi 4 pengős részletfizetésre.

Szekfű Gyula:

Három nemzedék és ami utána következik.

A Három Nemzedék körülbelül másfél évtizeddel ezelőtt jelent meg, s azóta két kiadásban is teljesen elfogyott. A Három Nemzedék történetéhez megírta szerző a jelenlegi magyarság életsorsát, a szellemtudományi történetírás magaslatáról megvilágítva.

Rendkívül érdeklődésre tarthatnak számot azok a részletek, amelyek a mai társadalmi, politikai és gazdasági élet feszültségeit tárgyalják.

Ára 10 pengő.

Zádor István:

Egy hadifestő emlékei. (1914–1918)

A háború tüzeiben átélte, helyszínen készült megkapó rajzok a nagy világháború kimagasló eseményeiről a háború kitörésétől a forradalomig. Rajz és szöveg együtt hű képe az emberiség legnagyobb katasztrófájának egy vérbeli író naplójában és egy éleszemű művész rajzaiban visszatükrözöttetve.

Bolti ára 206 művészi képpel díszes kötésben 20 pengő

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Gólyavár

KÁROLYI ÁRPÁD EMLÉKKÖNYV

Történetíróink doyenjének nyolcvanadik születésnapja alkalmából Társulatunk elnöke nyújtotta át ezt az Emlékkönyvet, amely Szekfű Gyula tollából méltatást közöl a tudós jubilánsról és azonkívül 35 különböző értékes történeti tanulmányt tartalmaz.

Az 590 lap terjedelmű Emlékkönyvet, amelynek bolti ára 20 P, Társulatunk tagjai a Társulat titkári hivatalában 12 P kedvezményes áron szerezhetik meg.

Értesítjük tagtársainkat és előfizetőinket, hogy

A SZÁZADOK 1933. ÉVI PÓTFÜZETE

az előirányozottnál nagyobb terjedelemben megjelent.

A 173 lap terjedelmű füzet tartalma a következő:

TÓTH ZOLTÁN: A „gladius divinitus ordinatus”. (481—517. l.)

MORAVCSIK GYULA: III. Béla és a bizánci birodalom Mánuel halála után. (518—528. l.)

BOTÁR IMRE: Forgách Ferenc Emlékiratainak kritikája. (529—545. l.)

HARASZTI EMIL: Barokk zene és kuruc nóta. (546—610. l.)

BAKÁCS ISTVÁN: A sómonopólium Magyarországon III. Károly korában. (611—653. l.)

A füzet az 1933. évfolyam kiegészítő része s ára tagoknak 3 P. Bolti ára 4 P 50 f. — Megrendelhető a Társulat titkári hivatalában. (Budapest, I. Vár. Országos Levéltár.)

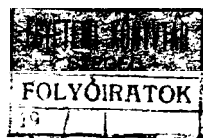
SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELEMÉR

LXVIII. ÉVF. 7—8. SZAM. 1934. SZEPT.—OKT.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1934.

Tartalom.

	Lap
RÉVÉSZ IMRE: Szempontok a magyar „kálvinizmus“ eredetének vizsgálatához	257
PLEIDELL AMBRUS: A magyar várostörténet első fejezete (III. és befejező közl.)	276
BARTONIEK EMMA: Corona és regnum	314

Történeti irodalom.

SZÓNYI OTTÓ: Régi magyar templomok. Ism.: <i>Pigler Andor</i>	332
DRAGOMIR, SILVIU: Istoria Desrobirei Religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII. I—II. Ism.: <i>Asztalos Miklós</i>	335
HAJDU JÁNOS: Eötvös József báró első minisztersége (1848). Ism.: <i>Imre Sándor</i>	338
HUIZINGA, J.: Herbst des Mittelalters. Studien über Lebens- und Geistesformen des 14. und 15. Jahrhunderts in Frankreich und in den Niederlanden. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	345
SEIGNOBOS, CHARLES: Histoire sincère de la nation française. Essai d'une histoire de l'évolution du peuple français. Ism.: <i>Baráth Tibor</i>	348
SCHIER, BRUNO: Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Ism.: <i>Mendöl Tibor</i>	355

Szemle.

	Lap		Lap
<i>Raffay S.</i> : A magyarság multja és jövője. (<i>Joó T.</i>)	360	<i>Schuller, H.</i> : Die Reden des Christian Schesäus. (<i>Kardos T.</i>)	362
<i>Juhász K.</i> : A csanádi püspökség története (<i>Hermann E.</i>)	360	<i>Fest, A.</i> : Fiume in difesa della sua autonomia. (<i>Szöke M.</i>)	364
<i>Liedtke, A.</i> : Walka księcia Jana Opolskiego „Kropidły“ z krzyżakami. (<i>Botlő B.</i>)....	361	Celebrazione di L. F. Marsili nel secondo centenario della morte. (<i>Tóth L.</i>)	364
<i>Strieder, J.</i> : Ein Bericht des Fuggerschen Faktors H. Dernschwam. (<i>Bakács I. J.</i>)	362	<i>Nowotny, E.</i> : Die Transmigration ober- u. innerösterr. Protestanten. (<i>Szabó I.</i>) ..	365

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. Évi tagsági díj 10 P. Nem tagok 16 P évi előfizetés ellenében.

Társulatunk pénztárnokának Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőiségi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII, Szentkirályi-utca 28. II. 16.

Szempontok a magyar „kálvinizmus“ eredetének vizsgálatához.

A magyar történettudomány egy idő óta öntudatos programszerűséggel igyekszik bekapcsolni a nemzet egyetemese életére vonatkozó kutatásaiba a vallási és egyházi tényezőt, amely történetírásunknak megelőző, liberális-pozitívista korszakában vagy egyáltalán elhanyagoltatott, vagy pedig csak a jelentőségének meg nem felelő, a liberális-pozitívista dogmák megszabta módon és arányban érvényesülhetett. Elég e változást illetően — bíráló nélkül — csak a „dunai“ és a „tiszai“ magyarság legújabbban kialakult történelmi képleteire utalnom, amelyekkel úgy összefoglaló művekben, mint részletkutatásokban találkozunk. Minél örvedetesebb jelenség ez a tudomány haladása és a történelmi tudat mélyülése szempontjából, annál jobban vigyázni kell arra, hogy bizonyos alapvető fogalmak és az ezekkel egybefüggő módszerei követelmények egészen tisztán álljanak előttünk és amikor a tudomány érdekében bizonyos régi, alaptalan képzetekkel leszámolunk, ne alkossunk esetleg magunk újabbakat, amelyek a régiektől csak tetszetős, modern színezetűekkel, de nem a jobb megalapozottságukkal különböznek.

Az újkori magyarság alapvetésének problémái közt kétségtelenül egyik sem múlja felül súly és érdekesség dolgában azt, hogy miként lett a színmagyarság egy jókora részének vallásává a nálunk közönségesen, bár nem alaposan, kálvinizmusnak nevezgetett református keresztyénség s miként hatott ki a magyarság e részének nemcsak szorosabban vett vallási és egyházi életére, hanem gondolkozására, erkölcsére, politikai és társadalmi magatartására, mondhatni egész etnikumára is. A protestáns színezetű liberális történetírásban, annak úgy egyházi, mint nem egyházi részében egészen a legújabb időig tartotta magát — s az ez oldalról befolyásolt köztudatban máig tartja — az a romantikus szemlélet, hogy magyarság és kálvinizmus között, főként a szabadság- és alkotmány szeretet meg a harciasság szempontjából, bizonyos „praestabilita harmonia“ van s ezzel lehet magyarázni a színmagyarságnak a XVI. század végéig csaknem teljességében

a „kálvinizmus“ mellé állását.¹ Ennek a felfogásnak nemcsak az a hibája, hogy bizonyos vallásfelekezeti és világnézeti értékelést akar a maga minden egyoldalúságában történet-tudományi magyarázó tényezőül alkalmazni — aminek aztán a másik oldalról tökéletesen megfelel a „Regnum Marianum“ vallási eszméjének történelmi tanná és történetpolitikai rendszerré kiépítése. Hanem tudományos szempontból még nagyobb hibája az, hogy nem a történeti tények aprólékos és szabatos kutatására és értelmezésére van építve, hanem bizonyos elmosódó körvonalú és százféleképpen értelmezhető kedvenc képzetek világából ered. Amíg ezeknek a képzeteknek a helyét el nem foglalja maguknak a tényeknek előítéletmentes vizsgálata s a tények megvilágítására hivatott történelmi alapfogalmaknak lehető legszabatosabb rögzítése : addig nem lehet reménységünk a problémának tudományosan kielégítő megoldásához. Hazai és külföldi irodalmi és egyéb források egész seregét kell a legkülönbözőbb szempontok szerint átvilágítani, a magyarországi és külföldi protestantizmus fejlődésének nagyszámú, eddig figyelembe sem vett érintkezési, illetőleg eltérési pontját kell nagyon türelmesen és aprószerezen megvizsgálni, hogy egykor a magyar református kereszténység eredetének és gyors népszerűvé válásának kérdésére a tudomány mai színvonalán megállható feleletet adhassunk.²

Ez a helyes célkitűzés vezette Asztalos Miklóst a probléma egyik részletének vizsgálatában.³ Rövidségében is becses és gondolatébresztő dolgozata részben a Pokoly József és a Zoványi Jenő régebbi megállapításainak egybevetésével és továbbfejlesztésével, részben a saját alapos iskolatörténeti

¹ Még a Pokoly József különben nagyérdemű s az egyoldalú protestáns felekezeti felfogásnál nem egyszer egyetemesebb történelmi és szociológiai szemléletre törekvő könyvein is (Az erdélyi református egyház története I—V. 1904—1905. A protestantizmus hatása a magyar állami életre 1910) áthúzódik ez a szemlélet, némileg tompítva. Lásd különösen az Erdélyi Egyháztörténet I. k. 58—59. l.-n olvasható jegyzetet, amelyben pedig bizonyos régebbi prot. felekezeti kedvenc képzetekkel maga P. is leszámol.

² Magam számos dolgozatomban mutattam rá a magyarországi protestantizmus történetírásának ezzel a kérdéssel kapcsolatos és egyéb megoldatlan feladataira. Legrendszeresebben : A magyarországi protestantizmus tudományos történetírása. Eredmények és feladatok. Prot. Szemle. 1924. és külön is a debreceni Tisza István Tudományos Társaság értekezései között.

³ A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus. Kl. a bécsi magyar történeti intézet évkönyvéből 1932. Ezt a dolgozatát kiegészíti s részben megalapozza másik értekezése : A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismerete a XVI. században. Egyetemes Philológiai Közlöny 1934.

kutatásainak értékesítésével arra az eredményre jut, hogy 1. *a hazai kálvinizmus nem Wittenbergből származik, csak onnan erősödik meg*; 2. *a megerősödésben Melanchthon szerepe és hatása mellett jelentősebb tényező volt a német nyelv nemismerése.* Asztalosnak ezekhez a megállapításaihoz és azokat megalapozni igyekvő fejtegetéseihez szeretnék néhány széljegyzetet csatolni, amelyek reménységem szerint a kérdés további vizsgálatához úgy öneki, mint másoknak segítségül lehetnek.

1. A legelső, amit nem lehet elég nyomatékosan hangoztatnom az, hogy magának a „kálvinizmus” szónak a magyarországi reformációtörténetben való használata is kerülendő, mert a szónak megfelelő történelmi fogalom egyáltalában nem fedí minden ponton a református keresztyénségnek azt a konkrét alakját, amely a XVI. század végére Magyarországon kialakult. A kálvinizmus a református keresztyénségnek az a fajtája, amely nemcsak némely fontos teológiai alaptanokban, hanem istentiszteletben, egyházalkotmányban és fegyelemben, politikai magatartásban, társadalmi és gazdasági értékrendszerben is a Kálvin eredeti tanításain, genfi példaadásán s az ő művét legeggyenesebben vonalban és legátfogóbb pillantással továbbfejtő francia, angol-skót és németalföldi teológiai tanításon, egyházi gyakorlaton, politikai-szociális eszméken és működésen alapul. Ami a református keresztyénségből nem ebbe az egyenes vonalba és nem ebbe az átfogó koncepcióba esik bele: azt minden további nélkül kálvinizmusnak nevezni állandó fogalomzavarnak a forrása. Mert igaz ugyan, hogy itt lehet az „a potiori fit denominatio” elvére is hivatkozni — amelynek gyakorlati érvényét és heurisztikus hasznosságát kétségbevonni talán szőrszálhasogatásnak látszhatik — és az is igaz, hogy a német és a németsvájci, a lengyel, a cseh-morva, az északamerikai meg a magyar református keresztyénség, amelyekről itt szó van, Kálvintól szintén döntő teológiai inspirációkat s némely más pontokon is többé-kevésbé jelentős indításokat kapott. Azonban az is bizonyos, hogy a kálvinizmus ezeket, mint egyetemes történeti áramlat, már nem vonta bele a maga teljes sodrába és nem formálta mindenoldalúlag. Ezért német, északamerikai vagy magyar „kálvinizmusról” beszélni még a mindennapi közhasználatban is, annál inkább a tudományban azzal az állandó veszedelemmel jár, hogy a német, amerikai, magyar református keresztyénség történeti képében olyasmit keresünk, ami benne vagy egyáltalában nincs meg, vagy pedig — a francia stb. református keresztyénséghez képest — csak nagyon lefokozott mértékben van meg, és hogy olyan magya-

rázó és értékelő szempontokat viszünk beléjük, amelyek tőlük nagyrészt vagy teljesen idegenek.¹

Ami közelebbről a magyar reformátusságot illeti: ennek teológiai tanítása nagyban és egészben véve kálvininak mondható (bár két, máig érvényben lévő hitvallási alapirata, a II. Helvét Hitvallás és a Heidelbergi Káté, éppúgy nem öleli föl a Kálvin egész teológiáját a maga minden jellegzettségében és mélységében, mint a saját XVI. századbeli, amazoktól hamar háttérbe szorított magyar hitvallásai² — amiről még a laikus is hamarosan meggyőződhetik, ha ezeket pl. a hugenotta, a skót, a „belga“, a „westminsteri“ stb., szóval az autentikusan kálvini hitvallásokkal egybeveti) — de sem liturgiája, sem egyházalkotmánya, szervezete és fegyelme, sem politikai és szociális gondolkozása és tevékenysége nem igazodott soha az eredeti és klasszikus kálvini eszmékhez és példákhoz. Ha kivesszük a történelmi tárgyalásra nem alkalmas legutóbbi emberöltőt — amelynek folyamán épp ezeknek az eszméknek és példáknak bizonyos renaissance-szerű hatása is tapasztalható a magyar reformátusságban — eddigi egész, közel négyszázados története során sehol sem találunk a magyar református keresztyénségben a teológián

¹ A kálvinizmus valódi mivoltának megismeréséhez mellőzhetetlenek a következő művek: Doumergue, E.: Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps I—VII. Troeltsch, E.: Die Soziallehren der christlichen Kirchen u. Gruppen. Diltthey, W.: Weltanschauung u. Analyse des Menschen seit Renaissance u. Reformation. Weber, M.: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I.² 1922. („Die protestantische Ethik u. der Geist des Kapitalismus“ magyarul is le van fordítva a Kultúra és Tudomány sorozatban). Kuyper, A.: A kálvinizmus lényege (két magyar kiadásban is) 1914. és 1921. U. a.: A kálvinizmus politikai jelentősége Bp. 1923. Ezeknek a műveknek kritikával való használatához igen értékes újjmutatásokat nyújt K. Holl több értekezése (a Gesammelte Aufsätze Der Westen c. III. kötetében 1928.). A kálvinizmus angol—amerikai puritán változatának történeti hatásaira nézve hatalmas angolnyelvű szakirodalom van; a kontinensen legalaposabb kutatója Weberen kívül Lang Ágost hallei professzor, kinek idevonatkozólag számos értékes tanulmánya jelent meg elszórtan. A kálvinizmus egyéb országokbeli hatásainak rendszeres kutatása és feldolgozása még csak most van indulóban. Troeltsch fentebb említett és sokat idézett művének kérdésünknel, az összefoglalás nagyszabású és gondolatébresztő volta mellett is, az a legnagyobb hiánya, hogy megelőző részletkutatásokra a kálvinizmust illetően jóformán csak genfi és angol—amerikai vonatkozásban támaszkodhatott.

² Ezek olvashatók Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései 1881. c. gyűjteményében, amely azonban, sajnos, a nagy többségben lévő latin szövegeket is csak magyar fordításban adja, még pedig teológiailag és filológiailag egyaránt fogytékos fordításban.

túlmenőleg, is magából a kálvini életműből eredő egyenes és közvetlen indításokat és az autentikus kálvinizmusból is csak keveset,¹ leginkább a Tolnai Dali—Medgyesi-féle XVII. századi puritán-presbiteriánus mozgalomban, amely a magyar reformátusságot nagyban megtermékenyítette és meggazdagította, de „kálvinizmus”-sá átformálni szintén nem tudta.² Ebből pedig nyilván következik, hogy teljesen téves úton indulna el az, aki a „magyar kálvinizmus” elnevezésnek a közhasználatba már meglehetősen átment voltából annak százszázalékos valóságértékére akarna következtetést vonni s a magyar reformátusságban és a tőle befolyásolt magyar közéletben például a presbiteri rendszernek, a politikai ellenállástannak, vagy a vallásilag meghatározott kapitalisztikus szellemnek ugyanolyanforma történeti jelentkezéseit és hatásait akarná föltételezni és fölfedezni, aminőkkel az angol vagy a németalföldi történetben találkozunk. Ez a nem szabatos elnevezésből fakadó hibaforrás még a XVI—XVII. századra vonatkozó kutatások során is állandóan zavarokat csinálhat, ahol pedig még a magyar reformátusság a Kálvin szellemének ha nem is klasszikus és nem is mindenoldalú, de tényleges és szembeszökő befolyása alatt áll. A XVIII. és XIX. századokra vonatkozásban pedig megsokszorozódik a zavaró hatása, mert annál a magyar reformátusságnál, amelyik évtizedről-évtizedre jobban átítatódik a felvilágosodás racionalista teológiájával és egyéb, tökéletesen antikálvinista szellemi hatásaival s amelynek vezető elméi politikai és szociális gondolkodás és magatartás tekintetében a kálvinizmusétól eltérő s vele részben ellentétes eszmények szerint igazodnak, kálvinizmust keresni és emlegetni legföljebb csak a vallásos érzés és gondolkodás hagyományszerűen öröklődött formáiban és stílusában, de a műveltebbeknél már ott is inkább csak a tudat alatt lehet.³

¹ Ezt részletesebben kifejtem az Evangelical Quarterly (Edinburgh 1934) f. é. júliusi számában olvasható dolgozatomban: Hungarian Reformed Christianity and Calvinism, a megelőző kutatás (főként a Pokoly és a Zoványi) eredményeinek összegezésével, de azokat saját kutatásaimból is kiegészítve.

² Erre vonatkozólag l. a Pokoly Erdélyi Egyháztörténetén kívül főként Zoványi Jenő nagyon alapos, csak a szélesebb szellem- és különösen teológiatörténeti távlatot nélkülöző művét: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban, 1911.

³ Erre részletesen rámutattam — a „kálvinista” jelző magyarországi jelentéstörténete elemzésének kapcsán — „A kálvinista Róma (két elnevezés története)” c. tanulmányomban, Theologiai Szemle 1934. és külön is, a „Theologiai Tanulmányok” sorozatában.

A tudományos szabatosság érdekében tehát legajánlatosabb a „kálvinizmus“ terminust a magyar történet vonatkozásában teljesen mellőzni — még a kezdetek vizsgálatánál is, annál inkább a későbbi fejlődés kutatásánál.

2. Hogy állunk mármost ama bizonyos „kripto-kálvinizmus“-sal, amely a wittenbergi egyetemen a Luther halálát követő három évtizedben uralkodott s melynek az Asztalostól főként a Zoványi kutatásai alapján módosított Pokoly-féle megállapítás szerint a református irány magyarországi elterjedésében, nem ugyan alapvető, de jelentős része volt?

Melanchthonnal és Wittenberggel kapcsolatban a „kálvinizmus“ elnevezésnek egy még sokkal lefokozottabb értelmét alkalmazhatjuk csupán, mint amilyen értelmezését magyarországi vonatkozásban használhatjuk. Itt ugyanis a „kálvinizmus“ csak azt jelenti, amit e kifejezés legelső forgalomba hozói: a Kálvint eretneknek tartó, Róma baloldali ellenképének tekintő, száz vagy annál is több százalékos lutheránus teológusok értettek rajta. Őszerintük kálvinista volt az, aki Kálvinnak egyik vagy másik jellegzetes tanát, legelsősorban az úrvacsorátant, azután pedig különösen a predesztinációtant elfogadta és többé-kevésbé nyíltan hirdette, tekintet nélkül arra, hogy a Kálvin tanrendszere és egész szellemisége egyéb irányban mennyire befolyásolta — ha ugyan egyáltalán befolyásolta — az illetőt.¹ A Luther-epigonok és Kálvin között legelőször az úrvacsoratanban csattant ki az ötvenes évek folyamán a nyílt ellentét. És Melanchthonnak s a lutheri teológia őt követő balszárnyának azért kellett a titkos kálvinizmus gyanuja alá kerülnie, mert a Praeceptor Germaniae a genfi prédikátorral nemcsak sűrű tartó személyes barátságban állt, hanem úrvacsorátant sem látta a Lutheréval oly merev ellentétben állónak, aminőt a lutheri jobbszárny vélt felfedezni a két tan között. Melanchthon, akiben a humanistát a Luther óriási személyes befolyása csak háttérbe szorította, de le nem fojthatta, a nagy wittenbergi halála után sokkal szabadabban nyilváníthatta a humanista teológiai gondolkozással való benső rokonszenvét, több ponton egységét. Ez volt az alapoka annak, hogy a „Hoc est corpus meum“ igének legközelebről a humanizmusból eredő képes, metonymikus magyarázatát, amely a helvét reformátori iránynak annyira egyetemes jellemzője, nem volt hajlandó oly ridegen elvetni és eretnekségnek bélye-

¹ L. idevonatkozólag „A kálvinista Róma“ c. tanulmányomat

gezni, ahogyan azt az intranzigens Luther-utódok tették. Soha sem szakított ugyan a Luther úrvacsoratanával nyíltan — ez már békülékeny, egységre törekvő és kissé félénk lelkületéből is következett — és sohasem sikerült őt sem jóbarátnak, sem ellenfélnek a Kálvin úrvacsorataná nyílt helyeslésére rábírní, úrvacsorataní megnyilatkozásaiban sem lehetett soha felfedezni a Kálvin jellegzetes formuláit és általában egyenes hatását. De annyi bizonyos, hogy a Krisztus testének és vérének az úrvacsorai jegyekben, jegyekkel és jegyek alatt való reális jelenlétét ő sohasem volt hajlandó oly éles egyoldalúsággal s a „corporalis praesentia“ minden következményének oly merész levonásával hangsúlyozni, amint azt a vele szemben álló Luther-utódok — e részben mesterüket csakugyan hívebben (bár persze a szolgáltságig híven) követve — cselekedték. Megértéssel volt a Bucer—Kálvin-féle álláspont iránt, amely a Krisztussal való teljes, valódi közösségrejutást a testi jelenlét egyoldalú hangsúlyozása, a megdicsőült mennyei Úrnak a földi világba lehozása nélkül is el tudta képzelni s ami fő : tapasztalni tudta. Ebben és nem egyébben állott az ő és tanítványai leplezett „kálvinizmusa“. Hogy ez az ő nagyszámú magyar tanítványai közül nem egynek adott indítást a helvét és közelebből a kálvini úrvacsoratanhoz való határozott odafordulásra : az annál természetesebb, mert hiszen német tanítványai közül is számosan ugyanezen kiindulásból barátkoztak meg a helvét iránnyal s lettek a németországi református egyházak alapvetőivé.

Egyéb tekintetben Melanchthon határozottan nem volt, még ilyen leplezett és lefokozott mértékben sem volt „kálvinista“. Nem volt az különösképen a másik nagy kálvini jellegzetesség : a predesztinációtan tekintetében. Szellemének humanista alapvonása a Luther halála után az emberi erő és az isteni kegyelem viszonya kérdésében különös erővel érvényesült. A kegyelemnek az üdvözülésben való abszolút mindenhatóságát oly elszántan hangoztatni, amint Luther hangoztatta s ezt a reformátori alapélményt (aminek tulajdonképpen már a „sola fides justificat“ is csak reflexe), tanbelileg oly következetesen megtámasztani és kiépíteni, amiként Kálvin a predesztinációtanban cselekedte — Melanchthon nem volt képes. Ő az emberi erő üdvözülési szerepének értékelésében hajlandó volt enyhébb álláspontra helyezkedni s ez volt az a pont, amelyen későbbi éveiben a római katolikus tannal szemben sem bizonyult eléggé vértezettnek. A kryptokálvinizmussal tehát megfért nála egy bizonyos kryptokatholicizmus s ez már magában nyilvánvalóvá teszi, hogy

Kalvin

Kálvinnal való személyes barátsága s *egy* tankérdésben való mindvégig határozatlan, szétfolyó rokonszenvezése lehet *egyik* alap, de nem lehet *elegendő* alap annak magyarázatára, hogy tanítványainak egy része a helvét irányhoz, többé-kevésbé magához a kálvini tanhoz csatlakozott. Hiszen azt, hogy közöttük éppen a predestináció tanában mélyreható ellentét van, maga Kálvin a nyilvánosság előtt irodalmilag is leszögezte, egy ama korban ritka nemes gesztussal jelentve ki, hogy azért a Melanchthonhoz való keresztyén testvéri bizalma és ragaszkodása ennek ellenére sem rendült meg.¹

Már most, a magyar reformátusság legelső nagy teológiai tanítói, Szegedi Kis István és Méliusz Péter, akik mindketten Wittenbergben tanultak s Melanchthonnak főként a formális tanításmód, a teológiai előterjesztés terén, a tőle módosított aristotelesi scholastikában, mindvégig erős hatása alatt állottak, mindkettőn következetes praedestinatianusok s teológiai tanai tartalmában és alapjelmében egyébként is határozottan helvét irányúak. Mindketten távol vannak még attól, hogy kálvinkövetőknek volnának nevezhetők: Kálvin is hat rájuk kétségtelenül, de nem egész tanrendszerével s még egyes tanrészletekben sem kizárólagosan és nem döntőleg. Magában az úrvacsoratanban sem, ahol Szegedi elhatározó hatásokat a Kálvinnal szemben viszonylag független, felé legfeljebb csak közeledő németsvájci református teológusoktól kap, Méliusz viszont ebben a kérdésben (mint sok egyébben) elsősorban a Szegedi tanítványa s a tőle vett hatást egészíti ki aztán annyira-amennyire a kálvinival is. Általában mind a ketten németsvájci típusú teológusok: jellegzetes eklekticizmusukban, mely bizonyos fokig a saját egyéni vonásaik érvényesülését sem zárja ki, a kálvini s általában a franciasvájci hatás csak az egyik, még pedig a vékonyabb és alárendeltebb szál. De amennyire nem kálviniak *még*, annyira nem is melanchthoniak *már*. Az ő példájuk — amely alapvető — maga eldönti azt, hogy a Melanchthon hatását a magyarországi református irány kezdeteiben semmikép nem szabad

¹ Melanchthonról egyik legújabb jeles monografia, amely az eddigi nagy irodalmat is jó áttekintésben adja, Engelland, H.: Melanchthon. Glauben u. Handeln 1931. Egyébként az összes kapcsolódó kérdésekre alapvetően fontos Seeberg, R.: Lehrbuch der Dogmengeschichte IV. (tkp. két kötet) 1933³ és 1920⁴; és Ritschl, O.: Dogmengeschichte des Protestantismus I—IV. 1908—1927, valamint Müller, K.: Kirchengeschichte II. (tkp. két kötet) 1911. és 1923. Melanchthon és Kálvin viszonyáról jó összefoglaló tájékozást ad Barnikol, H.: Die Lehre Calvins vom unfreien Willen u. ihr Verhältnis zur Lehre d. übr. Reformatoren u. Augustins 1927.

többnek tekinteni, mint egynek a sok közül s tartalmilag világért sem a legjelentősebbnek.¹

A mondottak alapján Asztalos első tételét csak a következő módosított formában lehet elfogadnunk: a magyarországi református protestantizmus, amely kálvinizmusnak csak erős fenntartással nevezhető, nem Wittenbergből eredt s onnan erősítést is csak annyiban kapott, amennyiben az ott tanuló magyar diákok, főként az 1550—60-as években a lutheri teológiának nem intranzigens, hanem békülékeny alakjával ismerkedtek meg. Ez is, de ennél jóval közvetlenebb és pozitívabb (legfőként irodalmi) hatások is terelték figyelmüket a németsvájci tanokra, amelyek azokban az években még jóformán minden nevesebb külföldi helvétirányú teológusnál, (Bullinger, Musculus F., Vermigli M. Péter, Laski stb.) a kétségtelenül közös alapszellem mellett nagyon erős egyéni vonásokkal is bírtak; Kálvin teológiájának egységbeforrasztó hatása e tanokkal szemben csak jóval későbbben érvényesült.²

3. Asztalos másik tételét, mely a magyarországi „kálvinizmus” megerősödésének egyik jelentősebb tényezőjét a magyar reformátor-teológusok s különösen a wittenbergi magyar diákok német nyelvismeretének hiányában látja, semmiképen sem írhatjuk alá.

Asztalos helyszíni levéltári kutatásokból állapítja meg azt az eddig is valószínűnek látszott tény, hogy a magyar anyanyelvű wittenbergi ifjak igen nagy többsége egyáltalában nem tudott németül. Ebből aztán azt következteti, hogy a magyarok az elsősorban németül író Lutherrel és tanításával nem tudtak bensőbb viszonyba kerülni s már ezért is inkább vonzotta őket az inkább latin nyelven író helvét irány.

Csak épp mellékesen emlitem meg Asztalosnak azt a nagy mértékben önkényes állítását, melynek hosszabb bírálatára nincs terem, de tán szükség sincsen: hogy a lutheránizmus „tömegmozgalom” volt és azért írt inkább németül, a svájci irány pedig „elvontabb, tudományosabb jellegű volt” és azért használta inkább a latin nyelvet. Ennek az állításnak cáfola-

¹ Méliusz és Szegedi teológiájáról s főképp a kettőnek Kálvinhoz és egymáshoz való viszonyáról nagyobb monográfiásorozatot készíték elő. Eddigi eredményeim egy kis része: A Debrecen—Egervölgyi Hitvallás és a Tridentinum 1934. (A Protestáns Szemle melléklete); valamint „Kálvin az 1564-i nagyenyedi zsinaton” c. dolgozatom (Kecskeméthy- emlékkönyv, Kolozsvár, 1934).

² A református teológiai irányok gazdag változatosságára — a Kálvin szellemének uralkodó felülkerekedése előtt — I. Lang, A.: Der Heidelberger Katechismus und vier verwandte Katechismen (1907) bevezetését.

tául is elég ez alkalommal arra az egyszerű tényre rámutatnunk, amely magát a főtételt is minden további nélkül, végérvényesen megcáfolja: arra, hogy a Luther és a Melancthon, a Zwingli és a Kálvin művei könyvészetének bizonyossága szerint (amelyről e négy teológus műveinek régibb s újabb kritikai kiadásai s ott az egyes művek elé írt bibliográfiai bevezetések átlapozásával bárki ad oculos meggyőződhetik) a reformáció e négy vezető teológusának alig-alig van egyetlenegy olyan, csak valamennyire is jelentős, akár népesebb, akár tudományosabb jellegű teológiai irata, amelyeknek ne léteznék egy latin és egy nemzeti nyelvű kiadása. Eredetileg latinnyelvű műveiknek nemzeti nyelvű szövegét számos esetben ők maguk készítették el, vagy elkészítették röviddel a megjelenésük után közvetlen munkatársaik vagy tanítványaik. Eredetileg nemzeti nyelven írott nevezetesebb munkáiknak szintén kivétel nélkül vagy egyidejűleg, vagy kevéssel utóbb megjelent a latin fordítása. Szinte megfoghatatlan, hogy ez a köztudomású tény hogy kerülhetett el Asztalos figyelmét. Ennek a ténynek világánál pedig nyugodtan állíthatjuk, hogy a lutheri, illetőleg a svájci reformáció eszméivel való megismerkedésnek és megbarátkozásnak a XVI. század „*respublica litteraria*”-jában senkire nézve sem lehett akadály a hiányos nyelvismeret. Kálvin a német nyelvnek még az elemeit sem ismerte,¹ de ez nem volt akadály sem annak, hogy a számkivetése alatt Strassburgban igen jelentékeny tevékenységet ki ne fejtсен, sem annak, hogy több németországi teológiai értekezleten személyesen részt ne vegyen, sem annak, hogy a Luther személyét mélyszélesen ne tisztelje és annak teológiai alapgondolataihoz állhatatosan ne ragaszkodjék, ugyanakkor, amikor a Zwingli teológiájától különösebben elragadtatva sohasem volt s annak egyes pontjait — így már a szorosabban vett istentant, sőt magát az úrvacsorát is — igen erőteljes kritikával illette. Méliusz viszont tudott németül,² de ez őt épp úgy nem tette maradandólag lutheri teológussá, ahogyan viszont a németül nem tudó Dévai Biró Mátyás nem lett *e miatt* svájci teológussá, mert hiszen ránk maradt művei mindegyikében határozottan

¹ Niesel, W.: „Verstand Calvin Deutsch?“ Zeitschrift für Kirchengeschichte 49, 1930. V. ö. ugyane szerzőtől az itt tárgyalt egyéb kérdésekre nézve is fontos művet: Calvins Lehre vom Abendmahl 1930.

² Saját állítása szerint (v. ö. Kiss Á. i. m. 69. lap), amiben kételkedni nincs ok, noha műveiben eddig *németnyelvű* és *csak* ily nyelven megjelent reformátori iratok tanulmányozásának nyomát vagy azokra való hivatkozást nem találtam.

lutheri teológusnak mutatkozik s az élete végén talán svájci, de lehet, csak buceri irányban történt úrvacsorai elhajlása — amelyre nézve, míg új adatok elő nem kerülnek, csak találgatásokra vagyunk utalva — szintén egészen bizonyosan nem nyelvi okokból történt.¹ Asztalos tehát egy való ténnyt, a magyar diákok nagy többségének németül nem tudását összekapcsolta egy önkényes föltevessel, azzal, hogy a lutheri reformációt igazán helyesen és mélyen csak német iratokból lehetett volna szerinte megismerni — s emiatt fővényre épített. Téves értesüléseit megkoronázza az az állítása, hogy „Luther maga viszonylag igen keveset írt latinul s azt is inkább dogmatikailag jelentéktelenebb, korábbi idejében”. Megvallom, nem szolgálhatok a Luther latin és német iratai számbeli viszonyának statisztikai képével, de azt hiszem, hogy az „igen kevés” viszonyjelzőt már a puszta statisztika megcáfolná.² Hogy pedig „korábbi ideje” dogmatikailag „jelentéktelenebb” lett volna a későbbinél, ez megint egészen meglepő állítás, melynek megdöntésére elegendő az Erasmus ellen 1525-ben írott nagyszabású „De servo arbitrio”, Luthernek az elvontabb teológia körében a legsúlyosabb jelentőségű irata, amelyet ő maga is mindvégig egyik legjobb, a szívéhez legközelebb álló művének tartott.

Azt hiszem, a német nyelvismeret hiányának a magyarországi református irány kialakulásához éppen semmi köze sincsen. A lutheránizmus a német népet lelke mélyéig megragadó s nemzeti jelentőségében alig felmérhető szellemi mozgalom volt ugyan — de tévedne, aki azt hinné, hogy vallási alapeszméihez a német nyelv útján közelebb lehetett volna férkőzni, mint a kozmopolita latin útján. A reformáció *minden* területén, Lengyel- és Magyarországtól Angliáig és Skóciáig, a nyelvi különbségre való minden tekintet nélkül lutheri eszmék és iratok végezték el a magvetést, latin forrásokból egyenesen nemzeti nyelven tolmácsolva. Ez természetesen következett egyrészt a latin nyelvnek Európa tanult emberei közt egyetemes uralmából, másrészt abból, hogy a lutheránizmus, a maga vallási eszmevilága szerint, nemzetfölötti áramlat volt, amelynek hódításában a német nyelv ismerete épp úgy nem volt jelentős tényező, ahogyan a keresztyénség hódító terjeszkedésében nem játszott szerepet — a nemzetközi görög-

¹ L. „Dévay Biró Mátyás tanításai” c. művet 1915; v. ö. Zoványi J.: A reformáció Magyarországon 1565-ig (1922.) és Súlyos J.: Luther és Magyarország (1933) Dévaival foglalkozó részeit.

² Inhaltsverzeichnis von D. Martin Luthers Werken. Kritische Gesamtausgabe. Weimar 1930.

gel szemben — a Jézus és a Pál apostol arámi anyanyelvének ismerete.¹

Már most, ezzel szemben egészen kétségtelenül ott áll az az ismeretes tény — amely valószínűleg az Asztalos gondolatmenetének is tudatalatti kiindulópontja volt — hogy a lutheri reformáció mégis csak a németiséggel és közeli fajrokonaisággal nőtt legfőképpen össze, nemcsak a birodalomban, hanem annak határain kívül, így hazánkban is. Viszont a helvét-kálvini reformáció a legkülönbözőbb fajú és nyelvű népek között meg tudott gyökerezni, így a XVI. század folyamán a színmagyarság zöme is ezt karolta föl. Ennek a ténynek a magyarázata azonban legkevésbé sem a nyelvi kérdés, hanem jóformán országonként és népenként más-más tényezővédek. Például annak, hogy a skandináv népek között, finn rokonnainkat is melléjük véve, miért tudott máig egyeduralomra jutni a lutheri protestantizmus, csaknem kizárólag politikai okai vannak. Viszont annak, hogy a némettel elvégre még közelebbi fajrokon holland nép körében miért a kálvinizmus lett a protestantizmusnak nem kizárólagos, de uralkodó irányává, elsősorban Németalföld egyetemes művelődési viszonyaiban kell keresni a magyarázatát. (Magától értetődik, hogy az „első mozgató“ *mindenütt* a vallási imponderabile és irreducibile). Hazánkat illetőleg pedig a dolog, azt gondolom, úgy áll, hogy a reformáció öt-hatféle, egymással szakadatlanul a legizgalmasabb és egész Európára kiterjedt szellemi harcot folytató fő- és mellékirányának rohanó és kavargó sodrában a német városaink teológusait és polgárságát a lutheránizmus mellett a vallási meggyőződés elsődleges erején kívül kétségtelenül hatalmasan segítette megrögződni az anyaországgal és népével való faji, lelki és művelődési közösségük eleven és folytonosan ápolott tudata, valamint — ezzel szoros összefüggésben — itthoni régi, erős és kiváltságos politikai és egyházi szervezettségük, amely persze különösen az erdélyi szászoknál szembeszökő, de kisebb mértékben csakúgy megvan a Szepességen, Nyugat- és Északnyugatmagyarországon is. Ennek a szervezettségnek az általános politikai és vallási bomlás és bizonytalanság korában hatalmas erősítő vakolatául tűnt fel a hazai német polgári tudat előtt az ágostai hitvalláshoz való kemény ragaszkodás és veszedelmes bomlasztójával minden, a lutheri alapon túlmenő vallási továbbtagozódás. Ha ez a gát — a német faj- és kultúraközösség tudatával

¹ Erről feltétlenül meggyőző, bár egyébként helyel-közzel erősen kihívja a bírálatot W. Elert nagyszabású műve: *Morphologie des Luthertums I—II.* 1931—32.

támogatott kiváltságos régi politikai és egyházi szervezet — meg nem lett volna, akkor a hazai némettség a helvét eszmék rohamának valószínűleg nem tudott volna oly tömören ellenállani, amikép tényleg ellenállott. És akkor nemcsak kivétel számba ment volna a Dávid Ferenc és a Heltai Gáspár esete, akik nem azért váltak ki a hitvalláscseréjükkel párhuzamosan a német népi és nyelvi közösségükből is, mintha a helvét hit önmagában valami „magyarabb” vallás lett volna, mint a lutheri, hanem azért, mert nyelvi és faji szempontoktól független, tisztára csak az egyéni üdvöszomjtól és igazságkereséstől motivált hitvalláscseréjük következtében a lutheri alapon egyházilag és politikailag szigorúan összezárkózó népük körében nem érezhették többé otthon magukat.¹

A színmagyarságnál viszont épp ez a lutheránizmuszhoz odarögzítő gát hiányzott. Az ő körében tehát több évtizeden keresztül szabadon versenyezhettek egymással a protestáns fő- és mellékirányok. S hogy ezek közül a küzdőtérre végre is a református irány maradt győztesen és szervezkedett meg maradandó hatással, annak éppen nem a „kálvinizmus” nemnémet volta a magyarázata, hanem a helvét irány ropantul erőteljes propagatív lendülete, a gyakorlati egyház-reformban nagyobb radikálizmusa, hatalmas földesuraknak és a rohamosan növekvő tekintélyű debreceni municipiumnak melléje állása és a hódoltságon kívüli országrész egész keleti felét politikai vonzata alatt tartó Erdélyben túnyomó politikai befolyáshoz jutása. Ha — természetesen mindig a valóási meggyőződés elsődleges ereje mellett — nincsenek ott ezek a hatalmas, bár másodlagos előmozdító tényezők, akkor a református iránynak a magyarság között is minden bizonnyal sokkal tartósabb és kimenetelében kétségesebb viaskodása lett volna versenytársaival: a lutheránizmussal, (melyről soha sem szabad elfelejteni, hogy a Dunántúl a színmagyarság egy része közt is máig maradandó hatással hódított),² valamint az anabaptizmussal és az antitrinitárizmussal, mely utóbbi kettő a keleti részekben sokszorosan összeszővődve is jelentkezett. Ha összehasonlítjuk a magyar reformáció törté-

¹ Erre nézve l. Teutsch, Fr.: Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen I—II. 1921—22. Bruckner Gy.: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen, I. 1922. Ugyanó: Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés. A Confessio Augustana és magyarországi variánsai (Emlékkönyv az ág. hitvallás négyszázados évford. ünnepére) 1930. (Németül is.) Schullerus, A.: Die Augustana in Siebenbürgen. Archiv d. Vereins f. siebenb. Landeskunde. 1925.

² Payr S.: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. 1924.

netét a lengyelével,¹ ahol épp ugyanezekben a döntő 50—60-as években nagyjából ugyanezek az irányok küzdöttek egymással : akkor látjuk igazán, mekkora helyzeti előnyt jelentett a magyar reformációra s közelebbről a helvét irányra nézve, hogy a keleti magyar államterület kormányja protestáns kezekbe, vagy legalább is túlnyomóan protestáns és pedig végtére is református befolyás alá került s hogy a római katolikus magyar főpapság politikai, társadalmi és gazdasági erejét a Mohács utáni évtizedek még ott is megroppantották, ahol teljesen fel nem őrlték — amíg Lengyelországban, a sok tekintetben a magyarországiakhoz hasonló kedvező körülmények (pl. erős nagyföldesúri támogatás) mellett az államhatalom soha protestánsná nem lett, sőt még csak döntően protestáns befolyás alá sem került, a főpapság politikai stb. súlya pedig érintetlen maradt. Ezért tudott az ellenreformáció a lengyel protestantizmussal sokkal alaposabban elkészülni, mint a magyarral. De ezért van az is, hogy Lengyelországban, az antitrinitárizmus teljes kiírtását nem számítva, legjobban a református egyházi életet sikerült összetörni, (pedig akadtak történetírók, akik a lengyel szabadság- és alkotmányszeretetet is éppúgy összefüggésbe hozták a „kálvinizmus“ népszerűvé válásával, mint mások a magyart !)² amíg a lutheránizmus az ott is erős német városi polgárságra támaszkodva, aránylag sokkal jobban tartotta magát romjaiban is — Magyarországon viszont legnagyobb és politikailag is legjobban kiépített ellenálló erőt éppen a helvét irány tudott a római katolikus restaurációval szemben kifejteni.

Mindebből azt hiszem, helyesen következtetem azt, hogy a magyar református keresztyénség eredetének vizsgálatánál s gyors és erős meggyökerezésének magyarázatánál a nyelvi és a vele összefüggő nemzetiségi tényezőt legföljebb csak abban a negatív alakban fogadhatjuk el, hogy a hazai németiség és a lutheránizmus között a tisztán vallásin kívül faji és kulturális közösség és vonzás is állt fenn, bizonyos, még a reformációt megelőző politikai és egyházi szervezettől támogatva — amíg a magyarságra nézve ilyen, a vallásin túlmenő kapcsolódás a lutheránizmushoz *nem* létezett.

¹ Wotschke, Ph. : Geschichte der Reformation in Polen 1911. Völker, K. : Kirchengeschichte Polens 1930.

² Így különösen Loesche, G. : Luther, Melanchthon u. Calvin in Österreich-Ungarn. 1909. 236. l. Egy részének (a lengyelekre vonatkozóan is) fordítása S. Szabó Józseftől : Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban 1912. Loesche megismétli azt a felfogását „Geschichte des Prot. im vorm. u. im neuen Österreich“ c. művében is, 3. kiad. 1930. 485. l.

4. De hangsúlyozzuk még egyszer : a XVI. század végéig a színmagvarság közt túlnyomó többségre jutott református irány nem volt „kálvinizmus”, legalább is nem volt magából a genfi forrásból merítő, teljesen kiépített kálvinizmus. Legyen szabad széljegyzeteimet azzal zárnom, hogy ezen — nem-teológus történetkutatók előtt még bizonyára szokatlan — tételtem igazolására reámutassak két csattanós példára, amelyekre az eddigi kutatás tudtommal még nem figyelt föl.

a) Tudott dolog, hogy az igazi és teljes kálvinizmusnak legjellegzetesebb politikai tanítása — kezdve már magán Kálvinon, folytatva legbensőbb tanítványán, Bezán, azután egy sor XVI. századi angol, francia stb. politiko-teológuson s betetőzve Althusiussal, akinél már teljes és rendszeres természetjogi megalapozást is nyer a gondolat — az, hogy az istentelen és zsarnok uralkodókkal szemben az alattvalóknak nem ugyan egyéenként (az egyének — ebben Kálvin egyetért Lutherrel — a végre is Istentől rendelt felsőséggel szemben legföljebb csak vallási okból s akkor is csak a passzív mártírium alakjában revoltálhatnak !), hanem alsóbbfokú alkotmányos hatáságaik, rendi képviselőik (magistratus inferiores) útján, sőt egyes rendkívüli esetekben Istentől csodálatosan küldött szabadító és bosszúálló hősök (vindices) fellépése által is, megvan az aktív ellenállási joguk, amely a Szentírásból is igazolható.¹ Semmi sem esnék jobban kezünk ügyébe, mint az a föltevés, hogy ez a tipikusan kálvinista tan ott szerepelt bizonyára a református erdélyi fejedelmek fölkeléseinek motivációjában is, még pedig legelsősorban az úttörésnél, az igen öntudatos református Bocskay István kitámadásában. Nos, a későbbi fölkelések dolgában az eszmei motiváció szempontjából még hozhat újat a kutatás, de Bocskayra nézve az eddig rendelkezésünkre álló anyag alapján aligha fogunk többet megállapíthatni, mint amennyit legújabban Eckhart Ferenc megállapított,² hogy az ő mozgalma eszmeileg teljesen a Tripartitum közjogi alapján áll s éppen a speciális kálvinista politikai indokolás hiányzik teljesen belőle. Ez meglepő lehet az előtt, aki az akkori Magyarországon és Erdélyben ugyanazt a típusú „kálvinizmust” keresi, amely azon időtájt Nyugateurópában éppen a kálvinista

Vö. Bocskay
Erdélyi

¹ E kérdés gazdag irodalmát részletesen felsorolva s részben feldolgozva l. a 260. l.-n felsorolt művekben, valamint Gierke, O. nagyjelentőségű könyvében : Johannes Althusius u. die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien (1880) 1913.³

² Bocskay és híveinek közjogi felfogása. Károlyi Árpád-émlékkönyv. 1933. 133. skk. l.

ellenállási tan alapján egyszerre két-három nemzeti és rendi fronton harcolt vagy készítette elő a közel jövőre harcát a abszolút monarchia eszméje és politikája ellen. De nem meglepő, ha tudjuk, hogy *ilyen* kálvinizmust keresni Magyarországon és Erdélyben még később sem lehet, az alapvetésnek a Boeckay fellépését közvetlenül megelőző félszázadában pedig éppen nem lehet. Minden hosszú magyarázatnál erősebben megvilágítja ezt az az egyszerű tény, hogy amikor a tiszajobbbparti, majd az erdélyi reformátusok 1562—63-ban elfogadják hitvallásukul a közvetlen Kálvin-tanítvány Beza Theodornak „Confessio christianae fidei, et eiusdem collatio cum papisticis haeresibus“ c., eredetileg magáncélra készült s franciául és latinul majdnem egyszerre (latinul 1560-ban) kiadott dolgozatát (amelynek magyar változata az egyház-történelemben „tarcaltordai hitvallás“ név alatt ismeretes) — akkor ennek teológiai tanításait teljesen érintetlenül szórólszóra átveszik, meglehetősen összetörve átveszik még az egyházalkotmányi és fegyelmi fejtegetései *egy részét* is (bár az életbe ezeket sem viszik át abban a sajátosan kálvini formában, amint Beza előterjeszti!), ellenben az eredeti Beza-féle munkát V. fejezetének 45. szakaszából, amely a magyar kiadásban a 33. szakasz, nyom nélkül kihagyják nemcsak a nőuralkodók legitim voltára vonatkozó fejtegetést (aminek nyilván gyakorlati oka van, mert hiszen ez idehaza nem volt probléma), hanem az Istentől küldött szabadítókra és az alkotmányos ellenállási jogra vonatkozó, Beza által az eredeti kálvini fogalmazásnál még jobban kihangsúlyozott tanítást is, (amelyről Beza egyébként külön híres és nagy európai hatású munkát is írt.¹) Ezt pusztán véletlen elnézésnek tekinteni nem lehet, a két szöveg egybevetése maga mutatja a teljesen öntudatos kihagyást, (amint egyebütt is mindenütt, a Bezaétól eltérő részekben, holott a munkát nagyobb része egészen szó szerinti átvétele, illetőleg magyar fordítása a Beza szövegének).² Ez az „argumentum e silentio“ mindennél hangosabban beszél arról, hogy az első magyar reformátusok csak a maguk módján, a maguk itthoni helyzetének, szükségének és lehetőségeinek megfelelően kívántak — mondjuk —

¹ De iure magistratum in subditos = Traitté... pour advertir de leur devoir, tant les Magistrats que les sujets... Az iratnak rendkívül érdekes történetéről l. Troeltsch i. m. 688—9. l. és Doumergue i. m. V. 536. l.

² L. a bilingvis szöveget: Az keresztyéni tudománnak... rövid summája... Sárospatak 1655.; csak a latin szöveget: Müller, E. F. K.: Die Bekenntnisschriften der ref. Kirche. Leipzig 1903, 376. skk.; csak a magyar szöveget Kiss Á. i. m. 295. skk.

„kálvinisták” lenni s a külföldi nagy példák és tanítások pontról-pontra való lemásolását fölöslegesnek, adott esetben politikai vagy egyéb szempontból talán még károsná válhatónak is tartották. De nemcsak a Felvidéken és Erdélyben gondolkoztak így, hanem a Tiszántúl és a Dunamelléken is, mert a Szegedi Kis István és a Méliusz Péter írásaiban hasonlóképpen szó sincsen erről a kálvinista ellenállási tanról, a felsőségről szóló tanításaik teljesen a tipikus luther—melanchthoni konzervatív-patriarkális keretek közt mozognak — pedig különben a nyugodt és mérsékelt Szegedivel ellentétben a szenvedélyes és harcias Méliusz írásaiban lépten-nyomon találkozunk a bálványozó és erkölcstelen „fejedelmek” elleni kemény feddésekkel, sőt átkozódó kifakadásokkal, nem egyszer olyan esetben is, amikor az illető nagyúrnak közvetlen támogatására Méliusz és reformációja ugyancsak rá volt szorulva s azt tényleg igénybe is vette.

b) Az is ismeretes, hogy a pénz „terméketlen” s a kamatszedés istentelen voltának középkori tanával a vezető reformátor-teológusok közül legelőször Kálvin szakított. A lehető legszigorúbb vallási és erkölcsi korlátokkal vette ugyan ő is körül — úgy elméletben, mint a genfi gyakorlatban — a pénzüzletet, de elvileg nem volt hajlandó annak egyéb tisztességes üzletkötéssel és kereső munkával szemben erkölcsi és keresztyéni szempontból alsóbbrendű voltát elismerni s a pénz terméketlenségének tanát sem bibliai alapon, sem a józanészből és a tapasztalathból nem látta igazolva.¹

A helvét irány két magyar teológiai megalapozója erről még semmit nem tud. Pedig erős és sokoldalú gyakorlati érdeklődésüknél fogva mindketten foglalkoznak a szorosan vett teológiai és egyházi kérdések mellett az emberi társasélet és művelődés legkülönbözőbb más kérdéseivel, így az „usurával” is. Ezen pedig ők, a középkori és a luther—melanchthoni felfogásnak megfelelően, egyáltalán nemcsak azt értik, amit mi ma, hanem általában a pénzkölcsönért felszámított bármilyen alacsony vagy magas kamatot. Méliusz Szegedivel elvben teljesen egyetértve, keményen megmondja: ha valaki „a derekát is megkéri a pénznek s fölt is kér reája: usora”.² És csak annyiban hajlandó — elméletileg nyilván a hajlékony

¹ L. a 260. l.-n felsorolt műveket és bennük kül. Holl tanulmányát: Die Frage des Zinsnehmens u. des Wuchers i. d. ref. Kirche. Kálvinnak idevonatkozó legfontosabb nyilatkozata magyarul is megjelent (Sebestyén Jenő: Kálvin és a kapitalizmus 1911).

² Az Aran Tamás hamis és eretnek tevelgesinéc és egyéb sok tevelgéseknec . . . meghamisítási 1562. 137 = S₄ levél.

Melanchthon hatása alatt, gyakorlatilag pedig a debreceni kereskedő polgárságra, reformációjának hatalmas támogatóira tekintettel — engedményt adni, amennyiben a nyereszkesedési célból, tehát nem közvetlen életszükségre kölcsönvett pénzt szerinte nemcsak magát köteles az adós visszaadni, hanem a hitelezőjét a nyereségből is részesíteni tartozik. Ez már nem is nevezhető uzsorának, úgymond, ahogyan a bérbeadott föld utáni bérnek, mint szintén haszonrészesedésnek, a követelése sem az. Sőt, ha a nyereszkesedés, kalmárkodás céljából fölvelt tőkepénzt valaki rosszhiszeműleg a kikötött időre vissza nem fizeti, adósának, akit ezzel megkárosít, joga van a tőke visszakövetelése és a haszonrészesedésre való igény mellett külön kártérítést is venni (tőle amit M. a középkori terminussal „interest“-nek nevez, szintén Melanchthon után).¹ Szegedi pedig még ennyi engedményre sem hajlandó, ő a Luther eredeti álláspontjának megfelelően a haszonrészesedési kamatot is uzsorának bélyegzi, legföljebb eltűrhetőnek tanítja s Luther mellett a régibb helvét tanítók-kal (Zwingli, Musculus F.) is egyetértve, teljesen középkori értelemben tör lándzsát a pénznek tisztán csereeszköz volta s ebből folyólag a „nummus nummum non parit“ tana mellett.²

Ha ezen a két példán — amelyek a szorosabban vett teológia köréből is bőségesen szaporíthatók volnának — elgondolkozunk, nem fogunk pusztán könyvkiadói fogást és szenzációhajhászó túlzást látni a Szenczi Molnár Albert szavaiban, amidőn a Kálvin halála után kerek hat évtizeddel, 1624-ben, ezekkel a szavakkal ajánlja honfitársainak figyelmébe a már megelőzőleg számos európai nyelvre lefordított Institutiót: „illendőnek láttatott, hogy *ez ember, melyet az Magyarok még ez ideig igazán meg nem hallgattanak*, elő állattatnék, és az Magyaroknak Magyaról predikállaná az megfeszített Christust.”³ „Kálvinizmus“ a szónak a nemzetközi tudományban elfogadott teljes, nyugateurópai értelmében 1624-ben épp úgy nem volt Magyarországon, amint nem volt 1564-ben. Egyéb okok mellett már csak azért sem alakulha-

¹ Confessio Catholica = Confessio Ecclesiae Debreciensis (1562) r₂—r₃ levelek (Müller: Bekenntnisschriften 361—362, Kiss Á. i. m. 260—262.). — Magyar Predikatioc, kit Postillanac nevezne 1563. Rrr levél. Méliusznak a Lutherénél sokkal pozitívabb kereskedelem-értékelésére vonatkozólag l. Kiss Á. i. m. 519. l.

² Theologiae Sincerae Loci Communes 1608, 459—461. l.

³ Az keresztyéni Religióra és Igaz Hitre való Tanítás, 1624. Tudósítás az Calvinus Hivataláról, e levél.

tott ki ilyen a mi hazánkban, mert a genfi reformátornak mindama nemzetek közül, amelyekben a tanítása többé vagy kevésbé integrálisan meghonosodott, éppen a magyarral volt legkevesebb, a semminél csak néhány vonallal több személyes összeköttetése.¹ Volt ellenben Magyarországon és Erdélyben már az ötvenes évek elejétől egy rendkívüli energiával terjedő, majd szervezkedő helvét reformátori, tehát (a közhasználatban és a tudományban rég bevett neve szerint) *református* protestáns irány, amely Kálvintól gazdag és mély, későbbi alakulására nézve elhatározó teológiai inspirációkat kapott, egyébként azonban a maga érdekesen kialakított eklektikus-egyéni vonásait a XVI. századtól fogva mai napig megőrizte, még némely teológiai pontokon is, annál inkább egyéb, a kálvini keresztyénség arculatára nézve gyakorlatilag épp oly fontos egyházi és egyházonkívüli kérdésekben.

Tárgyi és módszери szempontból egyaránt kíváncsónak ennek a magyar történettudományban — a *nem* egyháziban is — mielőbb köztudattá válása.

Révész Imre (Debrecen).

¹ S. Szabó J.: A helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben. (Az említett Loesche-fordítás függeléke.)

A magyar várostörténet első fejezete.

III. közlemény.

Már az elmondottakból is látszik, hogy a Felvidéken és Erdélyben szereplő olaszok vagy latinok vallon vagy flandriai bevándorlók voltak. Az erdélyi szászok legelső csoportját flandriaiak képezték, akiket II. Géza király telepített le Nagyszeben környékén.¹ A szepesieknek is jelentékeny része flandriai volt. Elárulja ezt IV. László 1273. évi szabadalomlevele, amelyben a szepesi szászoknak és latinoknak régebben engedélyezett kiváltságait a szepesolaszii vendégek számára külön is megerősítette.² Bár lehet, hogy ezek elszászai franciák voltak, mert a XIII. század elején állítólag Strassburggal szoros összeköttetésben állottak még.³ Kétségtől való vallon származású telepések voltak az Eger környéki Gallicusok, akiket éhség űzött a belgiumi Lüttich környékéről Magyarországra.⁴ Flandriaiak laktak a XIII. század elején az ugocsamegyei Batár községben és környékén⁵ s neve után ítélve, flandriai vagy vallon volt az az Angelus de Villa Gyó is, akit a szántóiak a szolnoki vár jobbágysai közé akartak szorítani, aki azonban azt hangoztatta, hogy ő latin vendégnek a fia és nem várjobbágy.⁶ Flandriaiak vagy vallonok voltak végül Várad-Olaszi első lakói is,⁷ akiket — úgy látszik — az augusztinusok telepítettek ott meg II. András király korában⁸ s voltak flandriai, vallon telepek Szatmár környékén, továbbá több helyütt a Szamos mentén is.⁹

Hangsúlyozzuk, a Felvidéken és Erdélyben szereplő latinok, olaszok kétségtelenül flamand vagy vallon telepések

¹ Zimmermann—Werner I. 2. l., Kaindl II. 181. l.

² Fejér V. 2. 127—28. l. V. ö. u. o. IX. 1. 142—43. l.

³ Kaindl i. m. II. 194. l.

⁴ Fejér VII. 5. 58—9., IX. 7. 480—1. l., Kaindl i. m. II. 208. l.

⁵ Karácsonyi J.—Borovszky J.: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróbalajstrom. Budapest, 1903., 212. l. 163. sz., Karácsonyi J.: Forgolány. Magyar Nyelv, XX. (1924.), 2. l.

⁶ Karácsonyi—Borovszky i. m. 165—166. l. 31. sz.

⁷ Karácsonyi J.: A vallon olaszok Erdélyben. (Kny. a Hírnök, 1923. évi 13—14. sz.-ból) l. kk. l. és Magyar Nyelv, XXI. (1925.), 22. kk. l.

⁸ Fejér IV. 2. 490—3. l.

⁹ Karácsonyi J.: Szatmár város eredete. Klebelsberg-Emlékkönyv, 218. kk. l.

voltak és ez róluk minden esetben bizonyítható. Ezzel szemben arra vonatkozólag, hogy a dunántúli olaszok, a Dunántúlon hasonlíthatatlanul nagyobb számban előforduló olasz-helynevek alapítói és lakosai szintén flamand vagy vallon telepesek lettek volna, — az Esztergomra vonatkozó egyetlen adat kivételével, amely azonban tatárjárás utáni telepítésekkel kapcsolatos és így figyelembe nem vehető, — semmi-féle bizonyítékunk sincs. Ez pedig csak úgy magyarázható, hogy a dunántúli latinoknak a felvidéki és erdélyi latinokhoz — a nagyon tág jelentésű latin néven kívül — semmi közük sincsen. A XII—XIII. századok folyamán Erdélyben és Felvidéken szereplő latinok különben a határok szélére telepített, mezőgazdasággal, erdőírtással foglalkozó hospesek voltak és kétségtelenül határőri szolgálatokat is teljesítettek csakúgy, mint a szászok, akikkel, mondhatni, egyszerre költöztek be s akik lassan fel is szívták őket. Ezzel szemben a dunántúli latinok zöme már feltűnésük idején tipikus város lakó volt.

Az esztergomi, székesfehérvári és zágrábi latinokra gondolunk, akik nemcsak területileg kapcsolódnak a dunántúli latinokhoz, hanem az által is, hogy forrásaink — a felvidéki és erdélyi latinokkal ellentétben — soha sem nevezik őket flandriaiaknak s nincsen adat bevándorlásukra vonatkozólag sem.¹ Annál feltűnőbb ez, mert tudjuk, hogy Bécsben a betelepült flandriai takácsokat ezen a néven nevezték egész beolvadásukig² s nem latinoknak, hanem Gallicusoknak nevezték Boroszlóban, Brünmben és Prágában is a flandriai és francia származású vendégeket.³

Esztergomban a város magvát képező legrégibb tele-

¹ V. ö. Erdélyi L.: A társadalmi osztályok Szent István államában s a Békefi-Emlékkönyv. Történeti Szemle, II. (1913.), 350. l. — Esztergomba a tatárjárás után vándoroltak ugyan be „de terra Latina“, nyilvánvalóan flamandok és vallonok, ezek azonban kétségtelenül *nem* voltak a város alapítói. Amikor tehát Schünemann a tatárjárás után élt esztergomi polgárok neveinek elemzése alapján a város *alapítóinak* származására, nemzetiségére von következtetéseket, — eltekintve attól, hogy az ilyen eljárás keresztnevекnél egyébként is nagyon labilis —, homokra épít, hiszen a tatárjárás előtti időből alig egy-két név maradt fenn. Mon. eccl. Strigon. I. 439. kk. l., Schünemann: Die Entstehung des Städtewesens 95. kk. l.

² Még 1373-ban is „purger zu Wienn“, die „besunderlich Fleming genant sind“. Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. II. Abt. I. Bd., bearb. von Uhlirz, K. Wien, 1898. 200. l.

³ Bastian, Fr.: Die Legende vom Donauhandel im Frühmittelalter. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XXII. (1929.), 327. kk. l.

pülést, amelynek Géza fejedelem korabeli fennállását fentebb igazoltuk, a királyi várost, vicus Latinorum, vicus Latinorum Strigoniensis, contrata Latina civitatis Strigoniensis néven emlegetik sokáig az oklevelek, sőt maguk a királyi városi polgárok is,¹ akik egyik oldalán „Sigillum Latinorum civitatis Strigoniensis“, másik oldalán pedig „Secretum Latinorum civitatis Strigoniensis“ felíratú pecsétet használtak egész a XIV. század utolsó negyedéig.²

„S. Latinorum civium Albensium“ volt a felirata Székesfehérvár pecsétjének is az egész középkoron át, bizonyosságul annak, hogy itt is a latinok nevéhez fűződött a város alapítása.³ 1221-ben és 1226-ban, a somogyi bortized miatt a pannonhalmi apáttal kitört viszályukkal kapcsolatban, úgy halljuk emlegetni a fehérvári latinokat, mintha ez a fogalom a fehérvári polgár fogalmát fedné⁴ s csak latinokat említ a civitas, tehát belsőváros polgárait Székesfehérváron Tamás spalatói esperes is.⁵ A fejlődés vonala itt is pontosan úgy haladt, mint Esztergomban, azaz, a Szent István király korában fennállott latin városhoz, amely megerősítve, mocsarak között, mintegy szigeten feküdt, csatlakoztak ugyancsak mocsarak között a királyi udvar és a fehérvári egyház tartozékaiként képződött újabb települések.⁶ Ezeket annyira, mint Esztergomban tettük, nem lehet ugyan szétválasztani, mert abban az időben, amikor elegendő adatunk van a városról, az egyes városrészek már az egész részeként tűnnek fel és nevükön kívül csupán a város közigazgatási szervezete őrzi a részek külön eredetét, az Esztergomban látott fejlődés azonban itt is kétségtelen. Valószínű, hogy a királyi város

¹ Mon. eccl. Strigon. I. 162., II. 458., 599—600., 606. stb. l.

² Országos Levéltár, Dl. 687., Dl. 812., Dl. 2655., Dl. 2670., Dl. 2691., Dl. 2698., Dl. 3412., Dl. 6992. — A város csak 1389 táján változtatott pecsétet, ez évben kelt oklevelén függő pecsétje már csak egyoldalas, „S. minus civitatis Strigoniensis“ felirattal s ettől kezdve ezt használja. U. o. Dl. 7532., Dl. 7556., Dl. 11905.

³ Wenrich, W.: Ueber ein altes italienisches Siegel. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge, VII. (1866.), 51. kk. l., Csapó K.: Székesfehérvár története. Székesfehérvár, 1861., 51—53. l. Károly J.: Fejér vármegye története. Székesfehérvár, 1896—, II. 50. l., Podhraczy J.: Okmányos közlések. Magyar Történelmi Társ., VI., (1859.), 233. l. 4. jegyzet, Dudás Gy.: Néhány városi pecsét. Turul, III. (1885.), 135—136. l., Országos Levéltár, Dl. 17.267., Dl. 18.022.

⁴ Erdélyi: Pannonh. rendt. I. 651—52., 680—81., II. 389. l., Wenzel: I. 174., VI. 431—32. l.

⁵ Historia Salonitana. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Ed. Rački, F., Zágráb, 1894. 172. l.

⁶ U. o. és Csánki i. m. III. 310. l.

a mellette kialakult újabb településeket mindjárt a tatárjárás után magába olvasztotta, mert IV. Ince pápa 1250.-i oklevele szerint a latin város mellett képződött káptalani várost IV. Béla király akkor csatolta a régi városhoz,¹ ehhez a káptalan hozzájárulását is kieroszakolva.

Ezt a jellegzetes települést, hogy tudniillik egy régi mag körül helyezkednek el a kétségtelenül a XI. század elejéről származó települések, nemcsak Esztergomban, Székesfehérváron, Győrött és Zágrábban találjuk meg, hanem Óbudán² és Sirmiumban is. Itt³ a régi római város folytatásaként, Jireček szerint⁴ annak régi templomai köré csoportosulva, két város, Szent-Iréne és Szent-Demeter fejlődött ki és állott fenn a középkorban, olyképen, hogy a templomáról Szent-Irénének is nevezett Sirmium vetus mellett, Szent Demeter egyháza körül alakult ki a másik város. A két település összeolvadása utóbb nem következett ugyan be, de nyilvánvaló, hogy olyan értelemben, mint az összeolvadás előtti Győrt, Esztergomot vagy Székesfehérvárt, kezdetben itt is egy városnak számították a két külön, önálló szervezettel bíró városrészt és közös névvel Sirmiumnak nevezték.⁵ Ez a magyarázata annak, hogy az egymástól már korán elvált és önálló fejlődésnek indult városrészeket már nagyon korán, rendszerint nem eredeti nevükről nevezték, ami zavart kelthetett volna, hanem egyházukról. Az pedig, hogy a régi Sirmium római eredetű város volt és a magyar uralom kezdetén még környékén is latinul beszéltek, mint fentebb rámutattunk, nem is vitatható.

Az elmondottak után aligha kétséges, hogy Esztergom, Székesfehérvár, Győr és Zágráb városok legrégebbi, a X. és XI. század fordulóján fennállott települései szintén római eredetű városok, latinoknak nevezett lakóik pedig római népmaradványok voltak, éppen úgy, mint a Dunántúlon elszórt olasz-falvak lakosai. Rogerius azt írja ugyan, hogy a tatárjárás idején Esztergom „urai“ a magyarokon kívül franciák és lombardok voltak,⁶ de ezt nem szabad szószerint

¹ *Habitatores suburbii castri Albensis in idem castrum transferri fecisset . . . cum curiis eorundem ac terram arabilem et etiam que est in eodem suburbio, in qua multi conditionales ac hospites . . . ecclesie morabantur . . . Monumenta Romanae episcopatus Vesprensiensis.* Budapest, 1896., I. 128. l.

² Csánki i. m. I. 9—10. l. V. ö. Fejér IX. 2. 377. l.

³ U. o. II. 238—39. l.

⁴ *Das christliche Element* 93. kk. l.

⁵ V. ö. Csánki i. m. II. 239. l.

⁶ *Hungari vero et Francigenae ac Lombardi, qui quasi erant domini ciuitatis . . . Florianus i. m. IV. 83. l.*

venni. Pestet „magna et ditissima teutonica villa“-nak mondja Rogerius,¹ holott láttuk, hogy Pest fejlődésének alapját a bőszőrmények vetették meg s ők képezték a város lakosságának tekintélyes részét a XIII. század elején is. Hogy Rogerius Esztergom latinjait franciáknak és lombardoknak nevezte, azzal magyarázható, hogy mint váradi kanonok, nagyon jól ismerte a váradi latinokat és tudta róluk, hogy azok valóban francia és lombard származásúak. Joggal hihette tehát, hogy hasonló bevándorlók voltak az esztergomi latinok is, annál is inkább, mert a Latinus synonymájaként használták nálunk a Gallicus s a Francus szavat is. A kétségtelenül itáliai származású pozsonyi Ventur-család tagjait Gallusnak, Gallicusnak emlegetik okleveleink s veronai származású bevándorolt volt egy másik, Gallicusnak nevezett pozsonyi polgár is,² egy II. Géza korában milánói menekültek által Kalocsa környékén alapított falu pedig „Francavilla“ nevet viselt.³ Ugyancsak Francavilla volt a neve a Sirmium szomszédságában fekvő Nagyolaszinak is,⁴ amelynek lakosai pedig, mint magának Sirmiumnak, nyilvánvalóan római eredetű latinok voltak. Nevezetes, hogy a bizánciak, akik önmagukat tartották a római név jogos viselőjének, a Szerémséget Frankochorion-nak nevezték ebben az időben.⁵ Így nem csoda, ha a különféle eredetű latin népeket Rogerius nem tudta egymástól megkülönböztetni, hiszen neki, az olasznak, a váradi — vallon származású — latinok nyelve éppen olyan idegen volt, mint a dalmáciai latinoké, vagy esztergomiaké.⁶ Valószínűnek látszik természetesen, hogy ez utóbbiak között a tatárjárás idején már flandriai és itáliai származású kereskedők is éltek. De Spalatói Tamás, aki Gallia, Velence és Lombardia fogalmával teljesen tisztában volt, Latinusok-nak nevezte a fehérvári polgárokat, ugyanazon névvel tehát, amit egyébként csak a dalmáciai latinok jelölésére használt, akiktől a Lombardusokat határozottan meg-

¹ U. o. IV. 57. l.

² Ortway : Pozsony város története. II. 2. 272—73., 287. l. V. ö. Bastian : Die Legende vom Donauhandel 326. l.

³ Schünemann : Die Deutschen in Ungarn 54. l. 4. j. és 123. l. V. ö. J(ung) J. ismertetését Jireček : Das christliche Element stb. című munkájáról : Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsf. XIX. (1898.), 388. l.

⁴ Csánki i. m. II. 236. l. V. ö. Pauler : A magyar nemzet története. I. 343., 511. l.

⁵ Schünemann : Die Deutschen in Ungarn 95. l.

⁶ V. ö. Jireček : Die Romanen in den Städten Dalmatiens I. 78. kk. l.

különböztette.¹ Pedig Spalatói Tamás értesüléseit elég jó forrásból meríthette.

Azt hisszük, nem szorul bővebb bizonyításra, hogy ezek a latinok voltak Anonymus dunántúli rómaiiai. El sem képzelhető, hogy a külföldi, párizsi iskolázottságú névtelen jegyző, akinek főleg Nyugat-Európa földrajzi viszonyaival tisztában kellett lennie, — az 54. fejezetben például Lotharingiáról és Franci orientalesről, az 55-ben pedig Bavariáról, Alemanniáról, Szászországról és Lotharingiáról, majd Franciáról és Galliáról beszél, — rómaiakat szerepeltetett volna a Dunántúl honfoglaláskori népei között, ha annak semmi alapja sem lett volna. Mint Pannóniától délre és nyugatra, ugyanúgy éltek a magyar honfoglaláskor és azután is hosszú ideig római népmaradványok Pannónia területén. A magyar nyelv az *olasz* szavat ezek jelölésére használta először. Mint már említettük, ez a szó a kaj-horvát, szlován nyelvből került a magyar nyelvbe s legalább is X—XI. századi átvétel lehet.² A magyar tehát még abban az időben, amikor itt flandriaiaknak, vallonoknak, sőt német telepeseeknek nyoma sem volt, a Pannóniában lakó szlovénektől tanulta ezt a szót, akik így nevezték a közöttük élő rómaiakat, mint ahogy így nevezték a déli szlávok a dalmáciai latinokat.

Ezek a dunántúli latinok tartották fenn és hozták a magyar nyelvbe például a Zala, Marcal, Arabona rómaikori neveket, melyekről a nyelvészek csak azt tudták bizonyosan megállapítani, hogy honfoglaláskori átvételek és sem németek, sem szlávok nem közvetíthették.³ Azt hisszük, a dunántúli latinok használták nálunk először a gyeprü elnevezésére a clausa, klus, kolos szavat is, akárcsak hasonló értelemben az alpesi latinok.⁴

A pannóniai rómaiságnak a honfoglalásig való kontinuitását bizonyítja az antropológia is. A Dunántúl déli részén, Baranyában, Somogyban, Zalában szétszórva, a nyugati határszél felé kissé gyakrabban, így főleg Sopron és Moson megyékben még ma is találkozunk egy alacsony termetű, barna színű s hosszas fejű rassz-elemmel, amely nem más,

¹ Mon. Slavorum merid. XXVI. 172. l. V. ő. u. o. 118., 203—4. l.

² Melich J.: A tővégi magánhangzókról. Magyar Nyelv, VI. (1910.), 16. l., A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Ű. o. VI. (1910.), 339. l., Horger i. m. 175. l.

³ Melich J.: Adatok hazánk honfoglaláskori s X—XII. századi helyneveinek értelmezéséhez. Magyar Nyelv, II. (1906.), 102., 105. l. és A honfoglaláskori Magyarország 379., 410. kk. l.

⁴ V. ő. ezzel szemben Karácsonyi: A vallon olaszok Erdélyben. Magyar Nyelv, XXI. (1925.), 22. kk. l.

mint a mediterrán rassz maradványa.¹ Mediterrán rassz fogalma alá pedig az antropológia tudvalevően a római, itáliai népet, illetőleg ennek utódait, a Földközi-tenger medencéje körül elhelyezkedett mai latin népeket sorolja. Minthogy a Dunántúl számbavehető olasz, francia stb. betelepedés kimutathatólag nem történt, a mediterrán rassz-elemeket római népmaradványoknak kell tekintenünk.² A tatárjárás idején, mint rámutattunk, Esztergomban és Székesfehérvárott nagy számban éltek még ilyen latinok, de vannak adataink — a zágrábi vicus Latinorumról nem is szólva — óbudai és pécsi latin polgárokról is.³

Nincsen semmi különös abban, hogy a hajdani római provinciákban római népmaradványok a birodalom összeomlása után évszázadokig fennmaradtak. Az avarok, akiket Nagy Károly a IX. század végén „megsemmisített“, a X. század közepén még többé-kevésbé önálló államiságot éltek, így 875 körül a frank király adófizetőiként emlegetik őket⁴ s egészen bizonyos, hogy csak a honfoglaló magyarok szívták fel őket maguk közé. A gepidákról, akiknek birodalmát a longobardok és avarok 567-ben tönkre verték, a bajorok és karantánok megtéréséről 875 körül⁵ írt krónikában olvasuk, hogy maradványaik még mindig ott élnek Pannóniában.⁶ A moldvai és oláhországi gót uralom pedig már a IV. században megszűnt s Tomiban még a IX. században is gótul prédikáltak.⁷ A tapasztalat tehát azt mutatja, hogy a népek

¹ Bartucz L.: Dunántúl népének antropológiai vázlata. Föld és Ember, IX. (1929.), 131. l.

² Említést érdemel Bátky Zs.: Adatok a fehér gyász viseletéhez. Ethnographia, XXII. (1911.), 101. kk. l. és Székesfehérvár kialakulásának és földrajzi helyzetének vázlata, i. h. 202. l., jegyzetben olvasható véleménye, mely szerint Bátky a délnyugati Zalában, Göcsej vidékén ma is otthonos különös alakú fehér fejviseletet, a pacsát, római kori örökségnek tartja, — továbbá Moór, E.: Ungarische Flussnamen. Ung. Jahrb., VI. (1926.), 434. l. megállapítása, mely szerint a magyar halászat ma is ugyanazokat az eszközöket használja, amelyeket a vendek használtak, úgyhogy a jellegzetes vend halászat kontinuitása Magyarország területén kétségtelen, azt a népvándorlás nem érintette.

³ Mon. eccl. Strigon. I. 280. l., Wenzel XII. 542—43., 578—79. l.

⁴ Mon. Germ. SS. I. 353., 563., 192., 209. l., Hunfalvy i. m. 164—65. l., Magy. Honf. Kútfoi 304. l.

⁵ Bresslau, H.: Die ältere salzburger Annalistik. Abh. der preussischen Akademie der Wissenschaften. Jahrg. 1923., Phil.—hist. Kl. Nr. 2. Berlin, 1923., 19. l.

⁶ Magy. Honf. Kútfoi 306. l.

⁷ Melich: A honfoglaláskori Magyarország 4. l.

nem tűnnek el, amikor vesztett csaták után vagy más okból államiságuk megszűnt.

Azt hisszük, igazuk van egyes kutatóknak, hogy a mai Dunántúl egyes részein — mint Sirmiumban és környékén — fennmaradt a római kortól a kereszténység is, hiszen a Helias aquileiai érsek által 579-ben, a pannóniai avar uralom második évtizedében, Gradóba összehívott tartományi zsinaton még Vindemius sisciai és Virgilius scarabantiai püspökök is megjelentek.¹ Már Hampel igen sok keresztény elemet észlelt a pannóniai avar leleteken s a mosonmegyei Bezenye népvándorlaskori temetőjében talált rúnás fibulák amellettt bizonyítanak, hogy ezek a keresztény elemekkel díszített avar emlékek nem feltétlenül külföldi ipar termékei. A bezenyei, 700—720-ból való ezüst fibulákat ugyanis a rajtuk olvasható felírás szerint, két salzburgi apáca küldte valamelyik avarországi keresztény nővérnek, amiből kétségtelen, hogy Pannóniában a kereszténység ebben az időben nem volt ismeretlen. Megállapítható ez a Sümegen talált földalatti épületmaradványokból is, amelyek arról tanuskodnak, hogy itt a római castrum hibernum helyén a VIII. és IX. században igen virágzó keresztény telep állott fenn.² A római kereszténységnek népvándorlaskorbéli folytonosságára következtethetünk abból is, hogy a népvándorlaskori temetőiről híres Keszthelyen, ahol a leletek szerint állandó és megszakításlan élet folyt a neolith-kortól kezdve,³ a grófi kastély előtt állott Szent Márton-templomnak 1880-ban történt lehontásakor igen sok római téglát és alapfalaiban római falmaradványokat találtak.⁴

Kétségtelennek látszik a kereszténységnek a római kortól való kontinuitása a híres balácai leleteknek majdnem szomszédságában fekvő Tótvázsonyban, ahol a hatvanas-hetvenes években, amikor a templomtér mellékét kiszélesítették és a templom háta mögött parkot létesítettek, sok csontvázra akadtak, de zsindegytégylák és római téglatormelekek még évtizedek után is kerültek elő, a temetőnél levő murvagödörben pedig késő római eredetű sírleleteket is

¹ Balogh A.: Pannónia őskereszténysége. Budapest, 1932., 137—8. l.

² Hampel J.: Keresztény emlékek a régibb középkorból. Arch. Ért. XIV. (1894.), 23. kk. l., Wimmer, L. F. A.: A bezenyei rúnás fibulák. Arch. Ért. XIV. (1894.), 21—23. l., Ádám J.: Sümeghi földalatti épületmaradványok. Arch. Ért. II. (1882.), 14. kk. l.

³ Kuzsinszky: A Balaton környékének archaeológiája 88. kk. l.

⁴ Lipp V.: A keszthelyi sírmezők. Budapest, 1884., 4. l.

találtak.¹ Nem véletlen tehát, hogy a veszprémi székesegyház átépítése alkalmával a padló felszíne alól longobard díszítésű faragott kövek kerültek elő, amelyek a zalavári, pécsi vagy aracsi IX. századi templomok építésénél is használt jellegzetes kristályos mészkőből készültek s amelyből a veszprémi szeminárium egyik sarokfalánál ma is látható egy kezdetleges formájú oszlop,² hanem a Veszprém környéki kereszténység és rómaiság népvándorláskori kontinuitásának ékes bizonyossága.

Hogy az avar birodalom fölbomlása után a pannóniai kereszténység másutt is rómaikori alapokon épült tovább, az nagyjában-egészben igazolható mindazokra a IX. századi helyekre vonatkozólag, amelyeknek azonosságát meg tudjuk állapítani. Így Mosaburg, a IX. századi pannóniai kereszténység legfontosabb helye, amelynek Szent Adorján tiszteletére a IX. század közepén felszentelt temploma és bencés apátsága túlélte a magyar pogánykort is, a hozzátartozó településsel, a szláv Privina székhelyével együtt római település fölött épült.³ Henszlmann a zalavári épületmaradványokban határozottan római castellumot ismert fel, amely minden valószínűség szerint a mogentianai castrum előre tolt erődje volt.⁴ Kuzsinszky ugyan a múlt század negyvenes éveinek elején lebontott vár helyén talált római téglákról, oszlopdarabokról és felíratos kövekről azt hiszi, hogy azokat a középkorban építőanyagoknak hordták oda, mert ilyen mocsaras vidéken a római sem le nem telepedett, sem pedig táborot nem épített, ugyanakkor azonban elmondja, hogy ezektől a romoktól egy kilométerre északra, az úgynevezett Bükkösszigeten építkezésnél felhasznált római sírkövet talált, a helyén folytatott ásásokkor pedig kőfalak kerültek elő, amelyeknek vakolata, illetve a vakolat festése római eredetre mutat. Bár ezt sem tartja római épületmaradványnak, csupán csak azért, mert fekvése majdnem olyan alacsony, mint a zalavári romoké, vele szemben meg kell jegyeznünk, hogy a Balaton vízszíne az idők folyamán olyan nagy ingadozásnak volt alávetve, hogy a legalacsonyabb és legmaga-

¹ Kuzsinszky i. m. 162 l.

² Rhé: Veszprém vármegye avar emlékei 25—26. l.

³ Füßy T.: A zalavári apátság története. Pannonh. rendtört. VII. (1902.), 9. kk. l., Gyulai R.: Zalavár legrégibb építészeti emlékei. U. o. 435. kk. l., Salzburger Urkundenbuch, II. 56., ill. 61. kk. l. V. ö. Melich: A magyar nyelv szláv jövevényei. Magyar Nyelv, VI., (1910.), 295. l.

⁴ Henszlmann I.: A székesfehérvári ásatások eredményei. Pest, 1864., 120. kk. l.

sabb vízállás között mintegy 12 méter a különbség s Balatonalmádi és Alsóórs között a Balaton partján előkerült, szokatlanul mélyen fekvő római leletek (kemencék, sírok) alapján éppen Kuzsinszky vonta le azt a következtetést, hogy a római korban a Balaton víztükrének alacsonyabbnak kellett lennie, mint ma, amit az archeológiai leletek másfelé is megerősítenek.¹ Ha tekintetbe vesszük, hogy az Alsó-Pannóniából Sabaria, Brigetio és Carnuntum felé utazóknak a Zala- és Mura-folyók posványain és berkein át csak egy útjuk volt s az éppen erre vezetett, alig lehet kétséges, hogy valóban a rómaiak építették ezt a várat a Kis-Balaton mocsarai közt s Privina a IX. században csak helyreállította.²

Pécsen, amelyet a IX. századi pannóniai kereszténység fennmaradt írott emlékei már *Quinquebasilicae*, *Quinqueecclesiae* néven emlegetnek³ s amely Savariához hasonlóan már a Karoling-korban egyházi birtok volt⁴ és maradt a magyar kereszténység idején is, a IX. század közepén Liutpramm salzburgi érsek által felszentelt templom ókeresztény temető közepén épült, ami a római-középkori kereszténység kontinuitásának félremagyarázhatatlan bizonyítéka. A véletlenül felszínre került archeológiai leletek alapján határozottan megállapítható, hogy *Sopianae* római táborhelye a mai székesegyház körüli magasabb lapályon foglalt helyet, ahol — Posta Béla szerint — az utcák felosztása még most is római táborra mutat s ahol — nem messze a székesegyháztól — egy kanonoki ház építése alkalmával márvánnyal vegyes mozaikkal kirakott padlatú római fürdőre akadtak. A polgárvárost Posta ettől nyugatra, a mai szigeti külváros tájára helyezi, főleg annak alapján, hogy itt a római utcakövezet maradványai megvoltak még a múlt század közepén is, kétségtelen azonban, hogy a város zöme — mint Szőnyi Ottó hiszi — a mai Deák-utca és Rákóczi-út környékén feküdt, ahol Pécs régiségeinek egyik legavatottabb ismerője, Gerecze Péter is képzelte. Itt a Deák-, Eötvös- és Kert-utcák által határolt telken a postapalota alapjainak ásásakor terjedelmes

¹ Kuzsinszky i. m. 40—43., 181. l., Kogutowicz i. m. 145. l.

² Römer F.: Pannonia területén Magyarországon fennmaradt néhány római várnáról. *Arch. Közl.* III. (1862.), 38—39. l. Gyulai i. m. 436. l.

³ Magy. Honf. Kútfői 311. l., Salzburger Urkundenbuch II. 61. l.

⁴ Arnulf király nevére 970—977 között hamisított, 890. nov. 20-ára keltezett oklevél szerint Arnulf a salzburgi érseknek adományozta „*ecclesiam . . . ad V ecclesias cum theloneis ac vineis, forestibus et cum omnibus que ab antecessoribus nostris antea beneficiata fuissent, firmanus in proprium . . .*“ Salzburger Urkundenbuch II. 56. kk. l.

római falak s közöttük római fogadalmi oltárkö egy része, valamint római pénzek kerültek napvilágra s nem messze innen, az Eötvös-utcában, néhány házzal nyugat felé, magánház építéskor szintén nagyarányú római épület alapjaira, köztük római áldozati kőre bukkantak s ez utóbbi épület falmaradványain több helyütt freskók részletei is mutatkoztak. Ugyanezen a környéken, a Rákóczi-út egyik telkén ástak ki római alapfalakat, továbbá 216 darab, a IV. század végéről való római rézpénzt és két fogadalmi oltárkövet, a mai Rákóczi-út vége által délről határolt, ma már beépített Búza-piacon pedig római pincét találtak.¹ A castrum és a város közötti területen sokhelyütt, így a mai Apáca-utcában, a zárda északkeleti sarkán, a Ferenciek utcájában, a Király-utca elején, a Hajó-szálló előtt, a gimnázium helyén, a Széchenyi-téren a Pécsi Takarékpénztár építéskor, a Jókai-téren, továbbá a régi budai vámház közelében, római sírok kerültek elő, a rómaiak temetője tehát a Ferenciek utcája és Király-utca, azaz, a régi római országút mentén feküdt.²

Találtak Pécssett határozottan római jellegű sírokat a tábor területén is, nyilvánvaló azonban, hogy ezek csak akkor kerülhettek oda, amikor a castrum megszünt katonai tábor lenni, vagyis a rómaiaknak Pannóniából való kivonulása után. Részben a sírokban lelt tárgyakból, részben a székesegyháznak a mult század végén történt restaurálásakor napfényre került őskeresztény feliratokból, domborművekből és szobormaradványokból, amelyeknek legnagyobb része már nem is a késő római korból, hanem a népvándorlás idejéből származik,³ nyilvánvaló, hogy őskeresztény temető

¹ Gerecze P.: A pécsi postapalota alatt kiásott régi falak. Arch. Ért. XXIV. (1904.), 322—5. l., Posta B.: Baranya őskora a magyarok bejöveteléig. (Baranya multja és jelene, szerk. Várady F.), Pécs, 1897., II. 105., 191. l., Gerecze: A pécsi püspöki múzeum. Arch. Ért. XIX. (1899.), 379. l., Szőnyi O.: Pécs város története. Magyar Művészet, 1929., 442. l., Gerecze: Római lelet Pécssett. Arch. Ért. XVI. (1896.), 448. l., Szőnyi: Római leletekről Pécssett. Arch. Ért. XXXI. (1911.), 369. l.

² Posta i. m. 104., 194—96. l., Gerecze: A pécsi postapalota alatt kiásott régi falak. I. h. 322—25. l., Szőnyi O.: A pécsi őskeresztény sírkamra. Budapest, 1907., 9—10. l. — A rómaiak idején az országút a mai szigeti Országút, Ferenciek-utcája és Király-utca helyén feküdt. V. ö. Horváth A. közlését: Arch. Ért. III. (1870.), 189. l.

³ Gerecze P.: Római emlékkövek a pécsi székesegyházból. Arch. Ért. XIV. (1894.), 388—92. l., XV. (1895.), 73—75. l. és A pécsi postapalota alatt kiásott régi falak. U. o. XXIV. (1904.), 322—25. l., Balics i. m. 100 kk. l., Szőnyi O.: A pécsi székesegyház. Magyar Művészet, 1929. 455. l.

volt ez, amely a római légiók kivonulása után olyképen keletkezett, hogy a visszamaradt római lakosság — csakúgy, mint Bécsben — a népvándorlás viharai elől a tábor területére húzódott és akkori keresztény szokás szerint, ottani temploma körül temetkezett. A székesegyház környékén, a sírok között talált őskeresztény sírkamrák és kápolnák keletkezési idejét az archeológusok erre a korra teszik.¹ A székesegyház nyugati oldala mellett, majdnem a kapu előtt, sőt alatt, 1922-ben kiásott temetői kápolna alapfalai pedig, — amelyekről Szőnyi Ottó megállapította, hogy a középkorban újra festették, sőt az akkor erősen divatozó keletelés hatása alatt, a kápolna oltárát az északi aspisból a keletibe helyezték át, — nem hagynak fenn kétségét aziránt, hogy ezt a kápolnát a népvándorlás egész korszaka alatt használták. Ezt megerősítik Alföldi András legújabb kutatásai is, aki más archeologiai tárgyakban is megtalálta Pécsen a római eredetű keresztény lakosság avarkori kontinuitásának biztos bizonyítékait.³ Ha még megemlíjtük, hogy ide egészen közel, a püspöki székház felé, egy oszlopos rendszerű bazilika maradványaira akadnak, amely a bajorok és karantánok megtéréséről szóló, mondhatni egykorú salzburgi krónikában emlegetett templommal lehetett azonos,⁴ továbbá, hogy a XI. században a székesegyházat ugyanitt építették fel, felhasználva hozzá a római sírköveket is, a nyugati kapu béli maradványainak hátsó feléről pedig megállapítható, hogy azok faragása még a római korban készült,⁵ — azt hisszük, a pécsi kereszténységnek és rómaiságnak a magyarság megtéréséig való fennmaradása nem lehet vitás.

Tervszerű ásatások bizonyára ugyanilyen eredményre vezetnének Sopronban is, amelyet Oudinburch, Odinburch,

¹ Henszlmann : A székesfehérvári ásatások 108. l. ** alatt, Hampel : Keresztény emlékek a régibb középkorból. Arch. Ért. XIV. (1894.), 26. l., Posta i. m. II. 105. l.

² Szőnyi O. : Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben. A Rég. Társ. Évkönyve, II. (1923—26.), 176. kk. l. és A pécsi ó-keresztény temető, sírkamrái és kápolnája. Magyar Művészet, 1929., 543—4. lapon.

³ Már idézett, sajtó alatt levő tanulmányában.

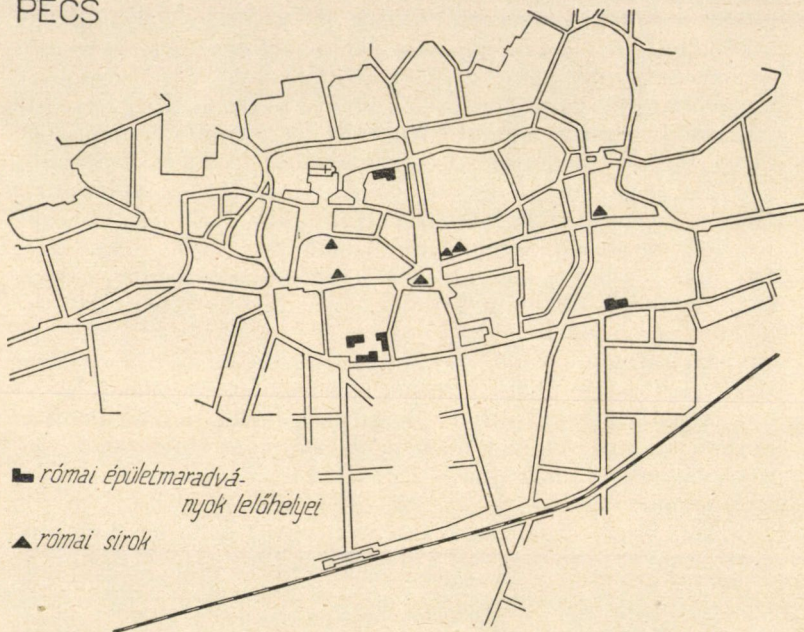
⁴ Magyar Honfoglalás Kútffői 311. l., Szőnyi : A pécsi ó-keresztény sírkamra 11. l. és Pécs város története. Magyar Művészet, 1929., 446. l.

⁵ Gerecze : Római emlékkövek a pécsi székesegyházból. Arch. Ért. XIV. (1894.), 388—92., XV. (1895.), 73—75. l. és Pécsi püspöki múzeum. U. o. XIX. (1899.), 380. l., Szőnyi : Ásatások a pécsi székesegyház környékén. I. h. 174. l. — Pécs vázlatát is dr. Varga Endre barátom szíveségének köszönöm.

Deserta civitas néven 845-től a források¹ elég sűrűn emlegetnek. A régi városháza lebontásakor előkerült nagyméretű díszes kapitólium hatalmas falait és a közöttük talált három óriási márványszobor töredékeit, mint a város rómaikori nagyságának bizonyítékát említhetjük, de tudjuk, hogy a kelták által alapított Scarabantiát 6—8 méter magas, téglakeményre épített földsánc vette körül, amely a mai belváros szélső utcáinak külső oldalán fekvő házak udvara

PÉCS

végében húzódott s ezt a sáncot a római hódítók nem bolygatták, hanem inkább támasztó bélésül használták az általuk emelt, átlag két méter vastagságú falakhoz, amelyekkel a várost megerősítették. Ezekből, továbbá abból, hogy a rómaiak egyik temetője a szóbanforgó területtől délre, a mai II. Rákóczi Ferenc- és Domonkos-utcáktól kifelé, egy másik pedig a fallal körülvett város északi oldalánál ugyanígy elhelyezkedve feküdt, nyilvánvaló, hogy az egész római korban inkább polgári, mint katonai szempontból jelentékeny

¹ Felsorolja Schwartz E.: A nyugatmagyarországi német helységnevek. Budapest, 1932., 124—5. l.

Scarabantia a mai belváros, azaz a középkori város helyén feküdt s talán még a győr-sopron-ebenfurti vasút állomása táján alakult ki valami iparostelep.¹ Alig lehet kétséges, hogy a IX. század közepén itt is keresztény egyház virult, lévén a város a VI. század végén püspöki székhely.

A város középkori neve ellentmondani látszik ugyan a kontinuitás feltevésének, mivel Schwartz Elemér szerint az Ödenburg név azoknak a romoknak köszöni eredetét, amelyet az új városalapítók Scarabantia helyén találtak.² Schwartz azonban elfeledkezik arról, hogy mióta Burebista dák király Kr. e. 60-ban a kelta bojokat ezen a tájon megsemmisítette, Pannóniának ezt a részét deserta Boiorum néven emlegették a rómaiak,³ ami így földrajzi fogalom lett és azt eredményezte, hogy a honfoglalás idején „Pannoniorum et Avarorum solitudines”-nek nevezték, sőt egyes írók arról is beszéltek, hogy egészen pusztaság.⁴ Hogy a „deserta” szót a középkor közepe táján kezdték ez utóbbi értelemben is felfogni, abban kétségtelenül nagy szerepe volt Einhardusnak, aki Nagy Károly életrajzában ezt írta: „locus in quo regia Kagani erat, ita desertus, ut nec vestigium quidem in eo humanae habitationis appareat.” A keleti lovasnépek harcmodorának ismerője azonnal látja azonban, hogy itt nem valami lakatlan területről, hanem ugyanarról a pusztaságról van szó, amit például Béla herceg hagyott maga után, amikor III. Henrik császár hadait csalogatta az országba, hogy azután a kiéheztetett sereget könnyűszerrel tönkre verje. Így harcoltak az avarok is Nagy Károly ellen, aki 791. évi hadjáratakor valóban jobbnak látta Győrnél visszafordulni.⁵ Semmi feltűnő sincs abban, hogy a „deserta Avarorum” legjelentékenyebb helyét „Deserta civitas”, németül „Ödenburg” néven kezdték emlegetni.⁶ A „civitas”

¹ Bella L.: Scarabantiai emlékekről. Arch. Ért. XIX. (1894.), 74—76. l., Alföldi: Kapitolumok Pannoniában. Arch. Ért. XXXIX. (1922.), 13. l. Bella L.: Scarabantia sánca. Arch. Ért. XVI. (1896.), 223. l., u. a. Római feliratos kő. Arch. Ért. XV. (1895.), 96. l., Római régiségek. U. o. XXV. (1905.), 286. kk. l. és Római leletekről Sopronban. U. o. XXXI. (1911.), 271—2. l.

² I. h.

³ Uhlirz, K. és Uhlirz, M. i. m. I. 52. l., Hunfalvy i. m. 64—65. l., további idézetekkel.

⁴ Magy. Honf. Kútfői 315. l., Mon. Germ. SS. I. 600. l., Hunfalvy i. m. 206. l.

⁵ Mon. Germ. SS. I. 177. l., 561. l.

⁶ Valószínűleg ugyanezek a megfontolások vezették Melich J.-t, amikor „Odinburch”-ot nem „Pusztavár”-nak, hanem „Odo várá”-nak tartja. A honfoglaláskori Magyarország, 409. l. 5. j.

elnevezés is arra vall egyébként, hogy Sopronnak abban az időben határozottan városias jellegű településnek kellett lennie.

Székesfehérvárt ebből az időből származó irott források nem emlegetik ugyan, azonban, mint fentebb rámutattunk, a város alapját képező castrumnak, amelyben a latinok laktak, itt is római eredetűnek kellett lennie. A rómaiakori Curta nem tartozott ugyan Pannónia legfontosabb helységei közé, jelentékeny voltát azonban számtalan lelet bizonyítja, tőszomszédságában, Sárpentele helyén pedig Alsó-Pannónia egyházi központja volt. Magában a városban egy, a canabensisek által Antonius Pius alatt emelt feliratos követ találtak s főleg a régi budai kapu lebontásakor, továbbá a püspöki palota alapjainak az ásásakor és a megyeház építéskor kerültek elő római feliratos kövek, domborművek, római pénzek és egy fogadalmi oltárkő. Különösen nevezetes azonban, hogy Henszlmann a Szent István korában épült bazilika kereszthajója keleti végének alapjaiban olyan betont talált, amelyben római téglá- és cserépdarabok voltak, az apsis alapzata köveiről pedig megállapította, hogy azok nagy többsége ugyanazon nemű sárgás-fehér, igen kemény, a márványhoz közel álló mészkőből áll, amelyből más, Székesfehérváron és környékén szétszórt római faragványok is készültek s amelyek a süttöi kőbányákból kerültek ide. Az apsis alapzatának ilyen kövei között római faragású kövek is akadtak, amilyenek a templom déli tornyának alapzatában is akadtak. Ha tekintetbe vesszük, hogy a római korban keresztény egyházközség állott fenn itt, a terepviszonyok pedig olyanok voltak, hogy a környező mocsarak és vizek a népvándorlás idején váratlan megrohanások ellen kiváló védelmet nyújtottak a lakosságnak, valószínűnek látszik, hogy a környék római lakossága a mozgalmas időkben ide húzódott.¹ Nem alapteljes tehát Salamon Ferenc érvelése, hogy Fehérvárnak, latinul Albának, a neve alighanem fordítás a szlávból. „Ezen nyelvű népek szokása volt, hogy főhelyeiket biela vagy beli előnévvel tüntessék ki, mi fehéret és fényeset jelent. A szerbek fővárosa — írja — ma is Belgrád. A horvátok hajdani tengerparti főhelye egészen azonos nevű volt. Erősebb bizonyosság a mi Fehérváraink

¹ Károly i. m. I. 97—98., II. 14. kk. I., I. 113. I., Kuzsinszky : Pannónia és Dácia CXXXIX—CXL. I., Károly i. m. I. 8. kk. I., Henszlmann : A székesfehérvári ásatások 90—93. I., Bátky : Székesfehérvár kialakulásának vázlata. I. h. 200. kk. I., Marosi A. : Székesfehérvár műemlékei. Székesfehérvár, 1927., 13. I.

szláv eredetére nézve az erdélyi Gyula-Fehérvár... De bizonyosságot nyerünk egy 1192-ben kelt hiteles följegyzésben, hol Székes-Fehérvár Beogradnak van írva.¹ Azt hiszem, az avarok idején nevezte el azok alattvalója, a szláv nép a mi Székes-Fehérvárunkat azon a néven, — s lehetett amellet avar neve is...²

A római Solva helyén, a Duna magyarországi folyásának közlekedési és kereskedelmi szempontból — Pest mellett — az egész középkoron át legfontosabb pontján fekvő Esztergomról talán elég annyit említenünk, hogy annak a magyar honfoglalás előtti fennállását Schünemann is hebizonyítottatnak tartja.³ A római tábor itt állítólag a mai Víziváros területén feküdt, ahol a Duna és az őrtoronnyal ellátott Várhegy⁴ által védve, úgyszólván csak délről volt kitéve eredményes támadásnak s ugyanakkor az ott összefutó utakon, magán a Dunán is, könnyű szerrel uralkodhatott. A polgár város tehát, amely egy 371-ből való fölíratos kő szerint, a sokatmondó *Commercium* nevet viselte, a *castrum*-tól délre került el⁵ — Schünemann is így mondja s Esztergom terepviszonyai következtében másképp nem is lehetett volna, — ott, ahol a magyar honfoglalás idejétől az egész középkoron át a „*civitas Latinorum*“ állott.

Csakis a régi római „*Commercium*“ és a középkori „*Vicus Latinorum*“ közötti kontinuitás teszi érthetővé azt a rendkívül érdekes körülményt, hogy amikor az 1091-ben elhunyt Altmann passauai püspök különös érdeméül említi,

¹ Fejér II. 282. l.

² Salamon : Budapest története II. 92—93. l. V. ö. Moór, E. : Ungarische Flussnamen. Ung. Jahrb., VI. (1926.), 439—40. l. Hogy Fehérvárnak csak a nevét vették a magyarok a szlávoktól, akik az avar uralom végén kezdtek csak nagyobb számmal beszivárogni Dunántulra, a római és ókeresztény kultúra továbbvitelében tehát nekik semmi szerepük nem volt, felesleges talán hangsúlyoznunk. L. Richthofen B. : A szláv kérdés Magyarország középkori archaeológiájában. Arch. Ért. XL. (1923—26.), 138. kk. l., továbbá Alföldi sajtó alatt levő, i. tanulmányát.

³ Schünemann, K. : Esztergom, der ungarische Name der Stadt Gran. Ung. Jahrb. VII. (1927.), 179. kk. l. és Die Entstehung des Städtewesens 45—6. l.

⁴ Némethy L. : Esztergom vármegye őstörténete. (Megyei monografiák : Esztergom vármegye.) Budapest, é. n. 186. l. A várhegyen feltűnően sok római felíratos követ találtak. Mommsen, Th. : Corpus Inscriptionum Latinarum. Vol. III. Pars 1. 458—9. l. Egyesek szerint itt az őrtorony — Quadriburg — alapjait is kiásták. V. ö. Villányi : Néhány lap Esztergom város és megye multjából 8. kk. l.

⁵ Corp. Inscript. Latin. III. 1. 459. l. = 3652. sz. : *Hunc burgum, cui nomen Commercium, qua causa et factus est, ... contruxit ...* Schünemann : Die Entstehung des Städtewesens 45. l.

hogy ő építette kőből egyházmegyéje templomait, amelyek az ő idejéig, majdnem mind fából voltak és teljesen dísztelenek,¹ amikor nálunk a Szepességben a XIII. századig kizárólag fatemplomokat építettek,² más vidékeken pedig még a XIV. században is többnyire csak fából épült a kolostorok és templomok nagy része,³ amikor a XIII. században a kőből épült lakóházak a német városokban is ritkaságszámba mentek s Speierben még a XIV. században is csak faházakat emlegetnek,⁴ amikor V. István király a város újjáalakításakor, 1271-ben kifejezetten azzal a céllal adta a győri polgároknak a berkes Duna-szigetet, hogy házaik javításához elegendő vesszővel és karóval rendelkezzenek,⁵ — ugyanakkor a XIII. század elején, az esztergomi latinok kőpalotákban laktak. De csak a „vicus Latinorum“-ban voltak kőpaloták, — mint Rogeriustól tudjuk, — ellenben a hozzácsatlakozó újabb, X—XI. századi településekben a házak fából épültek,⁶ éppen úgy, mint Európa többi városában. Nem tételezhető fel, hogy az esztergomi „paloták“ abban az időben épültek volna, amikor még a templomok is fából készültek Európaszerte. A kőépületek a római korból maradtak vissza éppen úgy, mint azok a „királyi paloták“, amelyeket a magyarok Óbudán még a XII. században is fölötté megcsodáltak.⁷

A magyarországi városfejlődés alapjait tehát — mint a római birodalom romjain kialakult országokban mindenütt — a régi római városok képezték. Ezek Németországban nagyon kicsinyek, szűkek voltak,⁸ Dalmáciában pedig a legtöbbnek alig volt valami határa, egyik-másiknak jóformán csak a kapuk közvetlen környéke. Szőlőskertjeik már a hódító

¹ Henszlmann : A székesfehérvári ásatások 109—110. l.

² Szepessmegye művészeti emlékei. I. rész : Divald K. : Építészeti emlékek. Budapest, 1905. 5. kk. l.

³ Ipolyi A. : Az egri megye régi székesegyháza. Bartakovics-Emlékkönyv. Eger, 1865., 108. kk. l. V. ö. Erdélyi : A pannoni. Szent Benedek-rend története, I. 107. l., Gyulai R. : A bencés egyházi művészetek. U. o. 477. l.

⁴ Below : Das ältere deutsche Städtewesen 66. kk. l., Schmoller : Deutsches Städtewesen 167. l.

⁵ Fejér, V. 1. 148. l.

⁶ Rogerii miserabile carmen. Florianus i. m. IV. 81—83. l. : ... combusserunt *suburbia et domos ligneas, quae multa erant*; usque ad palatia ciuitatis ... et ut se in palatiis defenderent, in eadem se receperunt ...

⁷ Anonymusnál, Florianus i. m. II. 39. l.

⁸ Schmoller i. m. 56 l.

szlávok kezén levő területeken feküdtek, akiknek a városi polgárság a szőlőkért bért fizetett.¹

Ezek a vonások Magyarországon Esztergomra, Székesfehérvárra, Sopronra, Győrre egyaránt találóak és jellemzőek. Az elsőről Schünemann állapította meg, hogy a magyar királyság első századaiban a városnak semmiféle határa nem volt;² a fehérvári latinok szőlői idegen területeken voltak s éppen ezzel kapcsolatban maradt fenn a rájuk vonatkozó legrégibb adat.³ Sopronnal és Győrrel kapcsolatban pedig a magyar királyokat, amikor a városok honvédelmi jelentőségét felismerték, éppen a városi határ hiánya és a lakosok csekély száma indította arra, hogy ne csak a körülöttük fekvő határt csatolják hozzájuk, hanem a közvetlen közelben megtelepedett lakosságot is, ami különben megtörtént Esztergomban és Székesfehérváron is.⁴

Kicsinyek, szűkek voltak ezek a városok, annyira, hogy például Esztergomban nemcsak a városi élet és fejlődés alapja, a vásártér⁵ feküdt idegen territoriumon, hanem — mint láttuk — még a városháza számára sem tudtak a latin városban helyet szorítani s így idegen területen kellett azt felépíteni. Az ok Magyarországon ugyanaz volt, mint Dalmáciában: a határt a hódító nép magának foglalta le, sőt arra rá is telepedett, éppen úgy, mint Mogentianában az avarokban. Így volt ez Esztergomban és Sopronban, erre utal

¹ Jireček: Die Handelstrassen und Bergwerke 4. l., Geschichte der Serben I. 158. l. és Die Romanen in den Städten Dalmatiens. Denkschriften XLVIII. 33. l.

² Die Entstehung des Städtewesens 50. kk. l.

³ Wenzel I. 174., VI. 431—32. l., Erdélyi: Pannonhalmi rendt. I. 651—52., 680—81., II. 389. l., Wenrich i. m. 51. kk. l.

⁴ IV. Béla 1269-ben a soproni udvarnokok földjét Sopron városnak adományozva, kifejezetten mondja, hogy „advertentes... incommunitates, quas propter paucitatem et defectum terrarum aptarum ad culturam prefati cives paciebantur“ tette ezt. Nagy I.: Sopron vármegye története. Oklevéltár. Sopron, 1889., I. 33. l. — V. László 1277-i oklevelében olvassuk: „cum villicus et ciues de castro nostro Suproniensi propter eorum paucitatem commode non suffecissent ad conseruationem castris memorati, et medietatem sagittariorum de villa Luer, circa dictum castrum existentium, in ipsorum civium numeri augmentationem Dominus Bela... et Stephanus... transtulissent, libertatem ipsorum civium eidem concedendo“ — s most IV. László király „et alia medietas sagittariorum de villa antedicta ad conseruationem praedicti castris et augmentationem ipsorum civium“ szintén a városhoz csatolja. Fejér V. 2. 375—76. l. — V. ö. Fejér V. 2. 397—401. — Esztergomra, Székesfehérvárra, Győrre vonatkozólag feleslegesnek tartjuk újabb bizonyítékok felsorolását.

⁵ A középkori vásártér jelentőségéről Below, G.: Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung. Düsseldorf, 1892., 15. kk. l.

a hatalmas népvándorláskori temető Győrben és történeti adatok, valamint archeológiai leletek ugyanezt bizonyítják Székesfehérváron is.¹ A városokba, kőházakba azonban egyelőre nem telepedtek be a szabad élethez szokott magyarok, azokat továbbra is meghagyták az ott talált lakosságnak.

Arra vonatkozólag, hogy ezek a római városmaradványok hogyan illeszkedtek be a hódító avarok, majd magyarok — ha szabad ezt a kifejezést használni — közgazgatási és jogi rendszerébe, mindaddig, amíg a középkori városi jogot a kutatás nem veszi tüzetes tanulmányozás alá, sőt talán azután is, csak találgatásokra vagyunk utalva. A városi szervezet — éppen a római eredetű városokban — Németországban, Itáliában és Franciaországban a régi római-tól teljesen független és idegen: germán jogalapokon fejlődött ki a középkor folyamán,² a dalmáciai és balkáni városokban azonban a római municipális szervezet fennmaradt a barbárok uralma alatt is.³ Azt hisszük, a magyarországi római városok ebben a tekintetben az utóbbiakhoz állottak közelebb. A keleti lovasnépek a meghódolt bennszülött lakossággal valószínűleg nem sokat törődtek, hiszen a választott bíróság még a királyság korában is sokáig jelentős szerepet játszott igazságszolgáltatásunkban s tudjuk, hogy évszázadokkal később, a török uralom alatt megmaradt magyarság szintén maga intézte saját ügyeit. Az ilyen igazságszolgáltatási szervezet mellett semmi akadálya sem lehetett annak, hogy a pannóniai városok autonómiájukat a magyar honfoglalás után is megőrizték. Hogy pedig ez a városi szervezet és városi jog nem egyezett pontosan a német városokéval, az már abból is valószínű, hogy az újonnan keletkezett városok a XIII. században a régieket vették mintául s azok szabadságát, nem pedig német városi jogot kérték maguknak.

IV.

A honfoglaláskori római eredetű városok tekinthetők tehát a magyar városi intézmény csiráiul; de kifejlődésükhöz, továbbá ahhoz, hogy csakhamar díszévé válhattak a fiatal

¹ Monum. eccl. Veszpremiensis I. 128. l., Károly i. m. II. 254. l., Marosi A.: Székesfehérvár honfoglaláskori temetői. Arch. Ért. XXXIX. (1920—22.), 25. kk. l. és A székesfehérvári rádiótelepi ásatás. U. o. XL. (1923—26.), 245. kk. l.

² Koehne i. m. 2. l., Beyerle i. m. 4. l., Below: Das ältere deutsche Städtewesen 2. l., Deutsche Städtegründung 8—9. l. és Stadtgemeinde, Ladgemeinde und Gilde. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, VII. (1909.), 411. kk. l.

³ Jireček: Geschichte der Serben, II. 24. kk. l.

Magyarországnak, a lehetőséget a magyar talaj adta meg. A magyarság csakúgy, mint a római birodalom romjain hazát talált germán népek, minden valószínűség szerint — legalább a honfoglalás idején — nagy egészében nem volt városlakó ugyan, de régi hazájából olyan kereskedelmi kapcsolatokat hozott magával, hogy azokkal, mint az átömlesztett vérrrel, egyszerre friss erőt adhatott volna még a halódó városi kultúrának is.

Ha ugyan ez a városi kultúra akkor csakugyan leáldozóban volt. Az előadottak után semmi okunk sincs feltételezni, hogy a népvándorlás eltéppte volna a városi élet tápláló ereit, a római uralom által kiépült kereskedelmi hálózatot. A tapasztalat azt mutatja, hogy a kereskedelmi utak túléltek a politikai változásokat, a tradíció által vezetett kereskedőt nem zavarja, ha új politikai hatalom képződött régi üzleti körében¹ s fokozott mértékben vonatkozik ez a középkori kereskedelemre, amelyről megállapították, hogy útjai és céljai nagyban-egészben a római korabelivel voltak azonosak.² Rendkívül tanulságos példát szolgáltat ennek igazolására a Pannóniával szomszédos Noricumban működött Szent Severin életrajzának egyik tudósítása, mely szerint a noricum városoknak a barbárokkal való élethalál harca teljében, az V. század második felében, a passauiak kérték szent Severin püspököt, járjon közbe Febánál, a rugiak királyánál, hogy a barbárokkal újra felvehessék a kereskedelmi kapcsolatokat.³ A limes-vonalon kívül, a Dunán túl fekvő vásárhelyek továbbra is fennmaradtak⁴ s alig lehet kétséges, hogy ugyanennek a kereskedelmi internacionalizmusnak köszöni a pannóniai római—barbár kereskedelem két limesen kívül fekvő gócpontja, Pozsony és Pest is fennmaradását.

Archeologiai leletek s főleg Alföldi megállapításai minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy az újjáéledő bizánci birodalom messze szétágazó kereskedelmi hálózatába a középkor első felében az avar uralom alatt álló Pannónia is beletartozott.⁵ Ugyanakkor adataink vannak arra, hogy az avarok

¹ Patzelt, E.: Die fränkische Kultur und der Islam. Baden-Brünn, 1932., 211. l.

² Heyd, W.: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Stuttgart, 1879., I. 3. kk. 1.

³ Dopsch: Die Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung II. 447. l.

⁴ U. o. II. 360. l.

⁵ Alföldi: Der Untergang der Römerherrschaft II. 4., 12., 16. kk., 42. kk. 1. — V. ö. Felvinczi Takács Z.: Gandhara-emlékek a Hopp Ferenc-Keletázsiai Művészeti Múzeumban. Arch. Ért. XLII. (1928.), 154. l.

a nyugati germán államokkal is kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn, amelyek oly erősek voltak, hogy eltépésüket Nagy Károly még háború idején sem tartotta kívánatosnak, hanem megelégedett azzal, hogy 805. évi kapitulárájával a birodalom keleti szélén kijelölt vásárhelyeken csupán megállítsa a frank birodalom szívébe tartó avar és szláv kereskedőket és üzleteiket felügyelet alá helyezve megakadályozza, hogy a birodalomból az ellenség számára fegyvert szállítsanak.¹ Egyes német kutatók szerint Nagy Károly a keleti kereskedelem fellendítésére a Rajna és a Duna csatornával való összekötését is tervbe vette.²

A Duna mentén az Enns torkolatához közel fekvő Lorch lett Nagy Károly intézkedése következtében ideiglenesen az avar—germán kereskedelem árukicserélő helye, a híres raffelstädteni vámszabályzatból³ tudjuk azonban, hogy ugyanabban az időben a Passau és Linz között fekvő Rosdorf, továbbá Linz, Eparesburg és Mautern, valamint maga Raffelstäden is nagy szerepet játszott a németek kelet felé irányuló kereskedelmében. Keletre utazó bajor és más német kereskedők találkoztak itt össze Cseh-, Morva- és Oroszországból jövő kereskedőkkel⁴, akik a jellegzetes orosz kereskedelmi cikkek — viasz, ló, rabszolga — mellett bizonyára levantei eredetűeket is hoztak a német piacokra. De rajtuk kívül gyakori vendégek voltak a raffelstädteni vámtarifában szereplő dunamenti vásárokon és vámhelyeken a IX—XI.

¹ Mon. Germ. Leges I. 133. l. — V. ö. Dopsch : Die Wirtschafts-entwicklung der Karolingerzeit II. 197—98., 241. l., Neubauer, Th. : Wirtschaftsleben im mittelalterlichen Erfurt. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgesch., XIII. (1916.), 135. l.

² Loehr, A. R. : Beiträge zur Geschichte des mittelalterlichen Donauhandels. Oberbayerisches Archiv für vaterländische Geschichte, 60. (1916.), 163. l., Fluss, M. : Donaufahrten und Donauhandel im Mittelalter und in neueren Zeiten. Leipzig, 1920., 24—25. l., Patzelt i. m. 222. l.

³ Mon. Germ. Leges III. 480—81. l., továbbá Schiffmann, K. : Die Zollurkunde von Raffelstetten. Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsf. XXXVII. (1917.), 479. kk. l.

⁴ Sclavi vero qui de Rugis vel de Boemanis mercandi causa exeunt . . . Hogy a „de Rugis“ jövő kereskedők kievi oroszok voltak, arra vonatkozólag l. Wasiliewski, W. G. : Kiew's Handel mit Regensburg in alter Zeit. Verhandlungen des Historischen Vereins von Oberpfalz und Regensburg, 57. (1905.), 192. kk. l., Dopsch : Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit II. 199. l., Heyd i. m. I. 95—96. l., Kulischer, J. : Russische Wirtschaftsgeschichte. Jena, 1925., I. 107—08. l., Goetz, K. L. : Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters. Lübeck, 1922., 541. l. — Schiffmann i. h. 488. l. viszont cseheknek tartja, mivel azonban a csehek külön meg vannak említve, ez egyáltalában nem valószínű.

század távolsági kereskedelmének talán legfürgébb résztvevői, a zsidók, továbbá más hivatásos kereskedők is.¹ Rendkívül jellemző, hogy a vámtarifa tételei között, mint illeték, az arab dirhem is szerepel.

Nem kétséges, hogy ez a kelettel nyilvánvalóan összeköttetést tartó kereskedelem fennállott a magyar honfoglalás idején, hiszen a vámtarifát megállapító okmányból tudjuk, hogy a X. század első éveiben éppen a bajorok és a kelet felé utazó kereskedők panaszára léptették életbe a feledésbe merült régi, alacsonyabb vámtételeket. Mivel azonban a vámtarifában az orosz kereskedők csehországiakkal együtt vannak említve, továbbá egyik tétele a nyugat felől Morvaországba utazó kereskedők vámjáról intézkedik,² arra kell következtetnünk, hogy ez az út Magyarország elkerülésével, Cseh- és Morvaországon ment keresztül. Felemlíthetjük azt is, hogy egykorú útleírások Magyarországon át Délországba vezető kereskedelmi útról mitsem tudnak, a szlávok földjén s kifejezetten Csehországon át vezető utakról azonban többen megemlékeznek³ s ugyanígy hivatkozhatunk Csehország megszervezőjének, a frank származású Samonak a históriájára is, aki mint kereskedő került későbbi alattvalóival közelebbi ismeretségbe.⁴

Ezeket a kereskedelmi kapcsolatokat a magyarság megjelenése a Duna völgyében csak erősítette. Mint Dopsch is rámutatott, a népvándorlás nem egyszer hozott létre új kereskedelmi kapcsolatokat,⁵ s ez a keletről nyugatra vezető kereskedelmi út, bármely országokon is ment keresztül, arról a területről indult ki, ahol a magyarság nemzetté alakult és élt a honfoglalás előtt csaknem félezer éven keresztül. Messze Krisztus születése előtti hagyományokon fejlődött, Nyugat-Európában egészen ismeretlen méretű árucicserélés folyt itt, a Káspi-tó és a Fekete-tenger környékén kelet és nyugat között; ide hordták selymeiket a kínai kereskedők és fűszereiket az indiaiak, hogy viaszért, prémért, bizánci árucikkért elcseréljék s innen látták el azután selyemmel, keleti árukkal,

¹ Mercatores id est Judei et ceteri mercatores...

² Si autem transire voluerint ad mercatum Marahorum...

³ Mon. Germ. SS. IX. 425. l., Wasiliewski i. m. 200 kk. l., Schiemann, Th.: Russland, Polen und Livland bis ins XVII. Jahrhundert. Berlin, 1886—87., I. 199., 445—46. l., Hrušewskyj, M.: Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig, 1906., 293—94. l., Patzelt i. m. 220—21. l.

⁴ Mon. Germ. Scriptores rerum Meroving. II. 144—45. l., Falke, J.: Die Geschichte des deutschen Handels. Leipzig, 1859., 38. l.

⁵ Dopsch: Die Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung II. 446. l.

fűszerekkel a bizánci birodalmat és az oroszországi nomád népeket, valamint a Földközi-tenger kereskedelmi körzetének jelentékeny részét is. A VIII—IX. században főleg az arabok adtak nagy lendületet ennek a kereskedelemnek. Az arab kereskedőknek a Káspi-tó déli és nyugati részein, föl egész Derbendig, hatalmas telepeik voltak s különösen azóta, hogy a kazár fejedelmek a Volga alsó folyásánál rendezett állapotokat teremtettek s zsidóknak, keresztényeknek és muzulmánoknak megengedték a letelepedést, sőt autonóm jogokat is adtak a kereskedőtelepeknek, az arabok rendszeres hajójáratokat tartottak fenn a Káspi-tó északi részeinél fekvő területekkel s a Volga partján fekvő kazár főváros, Itil lett mind hajóik, mind szárazföldi karavánjaik végcélja. De eljártak prémért messze Oroszország belsejébe és rendszeresen felhajóztak a volgai bolgároknak a Kama Volgába torkolása alatt fekvő Bolgar nevű fővárosába is, amely szintén egyike volt a keleti és nyugati áruk fő kicserélő piacainak.¹

Ennek a kereskedelmi útnak egyik ága a Volga alsó folyásától a kazár birodalom nyugati széleire, a Donhoz, az Azovi- és Fekete-tengerhez vezetett, amelyen azután a kazárok az araboktól átvett áru egy részét Bizáncba továbbították. Alig lehet kétséges, hogy sűrűn járták ezt az utat arab karavánok is, mert a Káspi-tó kereskedelmi körzetét nemcsak Bizánccal kötötte össze, hanem azzal a másik hatalmas úttal is, amely a Fekete-tenger és Bizánc kereskedelmét a Keleti-tenger vidékével közvetítette s amelynek kezdetei szintén messze, a Krisztus előtti évszázadokba² nyúlnak vissza. Ezt az utat használták már asszír és föníciai kereskedők is,³ különös lendületet azonban akkor vett, amikor a skandináv népek s közöttük főleg a varégek karavánjai kezdtek járni rajta, akik nemcsak kiváló harcosok, hanem Európának a középkor első felében legkiválóbb kereskedői is voltak.⁴ A Keleti-tengertől a Neván, Ladoga-tón és Volchov-folyón át Novgorodba, onnan az Ilmen-tavon és a Lovat-folyón, majd egy darabon szárazon Smolenszke, onnan a

¹ Heyd i. m. I. 53—55., 70. l., Jacob, G.: *Der nordisch-baltische Handel der Araber im Mittelalter*. Leipzig, 1887., 81 kk. l., Patzelt i. m. 217 kk. l.

² Patzelt i. m. 137—38. l.

³ Hennig, R.: *Zur Verkehrsgeschichte Ost- und Nordeuropas im VIII. bis XII. Jahrhundert*. Historische Zeitschrift, 115. (1916.), 1 kk. l.

⁴ Bugge, A.: *Die nordeuropäischen Verkehrswege im frühen Mittelalter und die Bedeutung der Wikinger für die Entwicklung des europäischen Handels und der europäischen Schifffahrt*. Vierteljahrsschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, IV. (1906.), 245. l.

Dnjeperen lefelé Kievbe s tovább a Fekete-tengeren part mellett hajózva egész Bizáncba jártak a vikingek karavánjai, de Novgorodból állandó kereskedelmi összeköttetést tartottak fenn a volgai bolgárokkal s állandó kereskedelmi telepük volt a kazár fővárosban, Itilben is.¹ Használták a Dnjeper-melléki utat az arab kereskedők is és följártak rajta Novgorodon túl, a Keleti-tenger melléki tartományokba, amit egyebek mellett az északi országok archeologiai leleteiben előkerült rendkívül nagyszámú arab ezüst dirhem bizonyít; ugyanakkor pedig a vikingek karavánjai eljutottak a Káspi-tón keresztül egészen Bagdadig.²

Ibn-Roszteh, Gurdézi, Ibn-Fadhlân, Isztakhri és Ibn-Haukal leírásából³ tudjuk, hogy a déloroszországi népek, a kazárok és bolgárok nemcsak területileg közvetítettek, hanem maguk is elsőrendű szerepet játszottak ebben a hatalmas arányú árukicserélésben; észak fő kereskedelmi cikkét, a különféle prémeket délre elsősorban ők közvetítették s Ibn-Fadhlánnal azt is olvassuk, hogy pl. a kazároknál rév- és vásárvámok, valamint fogyasztási adók voltak az állami kincstár fő jövedelmi forrásai.⁴ Konstantinápoly és Thessalonike mellett elsősorban a Fekete-tenger északi partján, a Dnjeper torkolatánál fekvő Cherson volt legfontosabb piaca a világkereskedelemnek,⁵ de a már említett Itilen és Bolgáron, továbbá Novgorodon kívül rendkívül fontos szerep jutott Kievnek, amely annak következtében, hogy a Dnjeper legfontosabb mellékfolyójának, a Desnanak a torkolatánál és a steppe- és erdővidék határán feküdt, ősidők óta központja volt Déloroszország cserekereskedelmének.⁶ Egy német kutató azt írja róla, hogy ebben az időben Bizánc mellett Kelet-Európa legismertebb városa volt, ahonnan kereskedelmi utak futottak szét a világ minden tája felé.⁷

Alig lehet kétséges, hogy az V. század közepétől a IX. század elejéig a Kuban alsó folyásától a Donig, majd a IX. században a Dnjeper és a Don között, a kazárok és bolgárok szomszédságában⁸ lakó magyarok, akiknek országa minden

¹ Goetz, i. m. 6 kk. l., Hrušewskyj i. m. I. 282. l., Kulischer i. m. I. 12. l.

² Bugge i. m. 247. l., Hennig i. m. 7—8. l.

³ Magy. Honf. Kútfői 163—64., 165., 213. kk., 229. l.

⁴ U. o. 215. l.

⁵ Heyd i. m. I. 15., 64—65. l., Patzelt i. m. 212. l.

⁶ Brutzkus, J.: Der Handel der westeuropäischen Juden mit dem alten Kiew. Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland. III. (1931.), 97—98. l.

⁷ Hennig i. m. 16. l.

⁸ Magy. Honf. Kútfői 172. l.

valószínűség szerint felnyúlt egész Kiev vidékéig s talán, a város is uralmuk alá tartozott egy időben,¹ bele ne kapcsolódjak volna ebbe a körülöttük nyüzsgő kereskedelembe. Gurdêzi szerint fényt kedvelők voltak a IX. századi magyarok, ruházatjuk színes selyemszövetből készült, fegyverzetük ezüsttel bevont s a vitézség mellett Bölcs Leo szerint is a pompa kifejtése és a gazdagság volt legfőbb gondjuk,² ami a kereskedelemben való részvételük mellett bizonyít. Ibn-Rosztah mondja, hogy a lebediai magyarok Chersont, a Fekete-tenger északi partjának legfontosabb piacát valóban felkeresték, ott adták el rabszolgáikat s annak vásárain szerezték be szükségleteiket, selymet, arannyal átszótt drága szöveteket, szőnyegeket és más kereskedelmi cikkeket.³ A magunk részéről hajlandók vagyunk azt hinni, hogy a magyarok részvétele a híres Cherson kereskedelmében sokkal nagyobb jelentőségű volt annál, mint amire Ibn-Rosztah tudósításának szószerinti értelméből következtetni lehet; az azonban mindenképen bizonyos, hogy a honfoglaló magyarság évszázadokon át tovább fűződő kereskedelmi kapcsolatokat hozott magával innen az új hazába, ami új lendületet adott a Duna-völgyén lebonyolódó keleti kereskedelemnek.

Ennek a Közép-Duna-völgyi kereskedelemnek talán legfontosabb emléke Ottokár stájer hercegnek 1192-i oklevele, amelyben a regensburgi kereskedők kérésére rendezi az ennsi vásárral és vámmal kapcsolatos ügyeket, illetőleg elrendeli, hogy a regensburgi, kölni, aacheni és ulmi kereskedőktől ugyanazt a vámot kell szedni, amelyet atyja, III. Ottokár őrgróf idejében (1129—1164) fizettek; mivel az oklevél a tételeket részletezi is, az tulajdonképpen a XII. század eleji állapotokat tükrözteti vissza.⁴ Nevezetes, hogy az átvonuló

¹ Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930., 151. kk. l., Schieman i. m. 39., 45. l., Hodinka A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916., 27. l. — Hodinka egyenesen Kiev magyar alapítására gondol.

² Magy. Honf. Kútfői 172. és 33. l.

³ U. o. 169—70. l. — Marquart i. m. XXXIII. és 162—63. l., Kuun G.: Magy. Honf. Kútfői 169. l. és Németh Gy. i. m. 155—57. l. véleményeivel szemben, akik a forrás Kerch helynevét Tamannak, a mai Keresnek vagy Vospornak, illetve pontosabban meg nem határozható helyen feküdt Gerhnek tartják, Zichyhez és Hómanhoz csatlakozunk, akik Kerch-et Chersonnal tartják azonosnak. Zichy J.: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Budapest, 1923., 82. l., Hóman: Magyar történet I. 64. l.

⁴ Meiller, A.: Österreichische Stadtrechte und Satzungen aus der Zeit der Babenberger. Archiv für Kunde österreichische Geschichtsquellen, X. (1853.), 92—93. l.

hajók kötelesek voltak vásár idején Ennsben megállni s csak a vásár befejeztével, megállapított értékvám lefizetése után vihették tovább áruikat, ha el nem adták, míg ugyanakkor az Oroszországba menő és Oroszországból jövő kereskedők szekerei — kétségtelenül nagyon régi úzus alapján — csak útvámost fizettek és vásár idején sem voltak feltartóztathatók.¹

Ugyanezeket a távolsági kereskedőket megtaláljuk Lipót osztrák herceg 1192. július 9-én kelt oklevelében is, amely szintén a regensburgi kereskedők kérésére a bécsi kereskedelmet szabályozta.² Ez a kölni és regensburgi kereskedőket kifejezetten is megemlíti, mint akik posztót szállító szekereiket nem kötelesek Bécsben kibontani, hanem a tranzító-szerű vám lefizetése után akadálytalanul tovább vihetik. Abból, hogy a Bécsen keresztül kelet felé és vissza vonuló regensburgi posztós szekerek vámja ugyanannyi (a kölnieké menet valamivel több, mert drágább szövetet vittek), mint a vámtarifa végén, talán utólagos kérelemre megemlített Oroszországba menő és onnan jövő kereskedőké, önként következik, hogy velük a regensburgi és kölni kereskedők nagyjában azonosak.³ Ugyanezt bizonyítja az esztergomi vámtarifa története is. Tudjuk, hogy éppen úgy, mint Ennsben, a regensburgi és általában a Rajnán inneni kereskedők — a Rajnán túliakkal, franciákkal és velenceiekkel ellentétben — Esztergomban is csupán útvámost fizettek s posztóbaalkaikat fel sem bontották, még akkor sem, amikor más, még belföldi kereskedőkre is vonatkozó és útkényszerrel egybekötött árumegállító jog érvényesült Esztergomban. A regensburgi és általában a Rajnán inneni kereskedőknek ez a privilégiuma a XIII. század elejét messze megelőző időből kell, hogy származzék, mert a XIII. század elején Esztergomban az útkényszer és árumegállítás fennállott már,⁴ — abból az

¹ Plaustra in Rvziam uel de Rvzia tendentia XVI denarios persoluant, nec retineri debent.

² Meiller i. m. 93—95. l., Tomaschek, J. A.: Die Rechte und Freiheiten der Stadt Wien. Wien, 1877., 1—3. l.

³ Bastian, F.: Die Legende vom Donauhandel im Frühmittelalter. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, XXII. (1929.), 317. kk. l. azt vitatja, hogy az Oroszországból jövő kereskedők, mivel ugyanakkora vámost fizetnek, mint az Ausztriából és Magyarországból visszajövők, nem fűszert vagy más keleti cikkeket, hanem csupán nyersanyagokat hoztak magukkal. Tekintve azonban, hogy az oklevélben megszabott vámost nem az áru értéke határozza meg, nyilvánvaló, hogy itt megállapodás alapján szedett tranzító-szerű útvámról van szó, amiből a visszafelé hozott áru értékére nem lehet következtetést levonni.

⁴ Pleidell: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem 19—20., 42. kk. l.

időből tehát, amikor, ugyancsak a vámtarifa történetének tanúsága szerint, Oroszországból jövő kereskedők, akik között prémkereskedők is voltak, az esztergomi piacot rendszeresen látogatták.¹ Ha figyelembe vesszük, hogy az Oroszországból jövő kereskedő vámjá egylovas szekérre van a vámtarifában megállapítva, ami után igen nagy összeget, fél márkát tartozik fizetni, csak arra gondolhatunk, hogy drága prémeket, fűszert és más keleti kereskedelmi cikkeket hoztak ezek a könnyű szekerek, — a prémkereskedőkről a vámtarifa kifejezetten meg is mondja, hogy drága prémeket¹ szállítanak. Ezt a következtetésünket a XII. század végéről, tehát az előbbiekkel azonos időből származó steini vámtarifa² is teljes mértékben igazolja. E szerint a regensburgi, aacheni, sváb és latin kereskedők — tehát ugyanazok, akik az 1191. évi ennsi vámszabályzatban s a regensburgiak 1192. évi bécsi szabadsomlevelében, valamint az esztergomi vámtarifában is, a Duna-völgyi német—orosz kereskedelem közvetítőiként szerepelnek — fegyver, nyereg, gyapjú- és lenáru, valamint különféle facikkek mellett, amit nyilván keletre visznek, viaszt, bőrt, prémeket, borsot, sáfrányt, gyömbért, köménymagot, szekfűszeget, édesgyökeret, olajat, babérlevelet, szerecsendiót, továbbá brokátselymet és más selyemanyagokat visznek szekereiken.

Mint már említettük, Déloroszország legfontosabb kereskedelmi centruma ebben az időben Kiev volt s nem lehet kétséges, hogy ez volt végcélja az Oroszországba irányuló Közép-Duna-völgyi kereskedelemnek is. Nemcsak abból következheto ez, hogy a XI—XII. században Russiának — ahová ezek a kereskedők mennek és ahonnan jönnek — a kievi fejedelemséget nevezték³ s hogy a Közép-Duna völ-

¹ Mon. eccl. Strigon. II. 238. l.: mercator autem, de Ruseya ueniens, unius equi, siue in Pest, siue Strigonij, siue alibi descendant, et similiter hij, qui pelles deferunt caras, soluunt dimidiam marcam. — Domanovszky S.: A harmincadvám eredete. Budapest, 1916. (Ért. a tört. tud. köréből XXIV. k. 4. sz.), 33. l. megállapítása szerint kétségtelen, hogy az esztergomi vámtarifának a legrégebb tétele ez s valószínűleg a XII. századba, vagy még korábbra nyúlik vissza.

² Rauch, A.: Rerum Austriacarum Scriptores. Vindobona, 1793., I. 106—13. l. — A steini vámtarifa koráról Mayer, Th.: Zur Frage des Wiener Stapelrechts. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, X. (1912.), 379. l., Loehr i. m. 235. l., Bastian i. m. 303. l.

³ Hrušewskij i. m. I. 194—195. l., Kliutschewskij, W.: Geschichte Russlands. Stuttgart—Berlin, 1925., I. 166. l. — Bächtold, H.: Der norddeutsche Handel im XII. und beginnenden XIII. Jahrhundert. Berlin und Leipzig, 1910., 87., 126. l. azt hiszi, hogy az ennsi oklevélben szereplő Ruzia a mai Galicia vidékét, Vörös-Orosz-

gyéből Kiev volt a legkisebb fáradsággal megközelíthető a keleti kereskedelem déloroszországi piacai közül, hanem közvetlen adatok is felsorakoztathatók. Így a XI. század közepén regensburgi kereskedők számára kievi kereskedők utalványokat állítottak ki;¹ a XII. század elején Mór regensburgi szerzetes a Szent Jakab és Szent Gertrud-kolostor építésére Kievbe ment adományt gyűjteni, ott a fejedelem bőrökkel ajándékozta meg, amit otthon eladtak és árából az építkezést sikerült is befejezni, — s a tudósítás szerint hazafelé a szerzetes kereskedők társaságában tette meg az utat; egy adat a XII. század második feléből arról szól, hogy a Kievben élő Hartwich a regensburgi Szent Emmeram-egyháznak adományozott 16 font ezüstöt, amivel neki — nyilván Kievben vásárolt áru fejében — regensburgi polgárok tartoztak;² 1191-ben pedig Kölnben Vladimírből való gazdag kereskedőről hallunk, aki üzleti ügyekben járt ott, de hamis feljelentés következtében letartóztatták.³ Ha még figyelembe vesszük, hogy Kievben a XII. században német kolónia volt, amelynek temploma a bécsi skót szerzetesek egyházának filiája,⁴ azt hisszük, a bécsi, regensburgi, kölni s általában a Rajna-menti német kereskedők Kievvél való közvetlen kapcsolata eléggé igazoltnak tekinthető. Nyilvánvalóan ezen az úton jutottak Mainzba is azok az arab dirhemek, amelyek a X. században ott forgalomban voltak, valamint a mainzi piacokon található keleti fűszerek is.⁵

Mint már rámutattunk, ez az egész Európát keresztűlszelő kereskedelmi út Magyarországon haladt át. Ennek igazolására egykorú zsidó emlékekben újabb támpontokat is találhatunk. Az 1070. körül meghalt Jehúdáh há Kóhén mainzi rabbi „A bírák könyve“ című munkájának egyik döntvénye szerint Kalonymos ben-Sábtái római talmudtudós 1050. körül Magyarországon megbüntette Ábrahám ben-Chijja és testvére Jákob regensburgi kereskedőket, mert azok pénteken terhes kocsikkal jöttek Oroszországból „a község“

országot jelenti, ennek a feltevésnek azonban semmi komoly alapja nincsen.

¹ Hennig i. m. 16. l., Bastian i. m. 291. l.

² Goetz i. m. 541. és 542. l.

³ Brutzkus i. m. 108. l.

⁴ Abraham: Die irländischen Mönche in Kiew. Anzeiger der Krakauer Akademie, 1901. nr. 7., idézi Dopsch: Mitteilungen des Instituts für öst. Geschichtsforschung, XXVII. (1906.), 333. l. Abraham dolgozata nem volt számunkra hozzáférhető.

⁵ Hennig i. m. 12. l., Brutzkus i. m. 100—01. l. — V. ö. Schaube, A.: Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge. München und Berlin, 1906., 89. l.

felé, de a Duna innenső partján, igen közel, nem egészen egy mil távolságban visszamaradtak, minthogy szekerük kereke eltörött s azt meg kellett csinálniok ; közben azonban beesteledett s csak akkor értek „a községbe“, amikor a zsidók esti istentisztelet után a zsinagógából már kimenőfélben voltak, miáltal a szombatot megszenteltelenítették.¹ Egy másik döntvényben arról van szó, hogy Magyarországon egy zsidó pénzt adott egy másiknak, hogy árut vegyen, azt Mainzba vigye s onnan ismét árut hozzon Magyarországra, de Mainzban a megbízást adó zsidó hitelezői ráakadtak s az árut lefoglalták, egy harmadikban pedig ötvösmunkáknak Magyarországból Mainzba való szállításáról hallunk, ugyancsak zsidók közvetítésével.² Ezeknél is érdekesebb adatokat tartalmaz Chászdai Ibn-Sáprútnak, III. Abdurrahmán kordovai kalifa zsidó orvosának József kazár királyhoz intézett, a X. század közepére datált levele, amelyben a levélíró elmondja, hogy hallott a zsidó kazárokról és régóta akart fejedelmüknek levelet küldeni, de próbálkozása mindaddig sikertelen maradt, míg a horvátok királyának követivel két zsidó nem került a kordovai udvarba ; ezek vállalkoztak azután arra, hogy elviszik a levelet s átadják magyarországi zsidóknak, akik eljuttatják majd Oroszországba, onnan továbbítani fogják Bolgárba s végül a kazárok fejedelméhez. József kazár fejedelem erre küldött válaszlevele kétségtelenül apokrif levél ugyan s valószínűleg az a kordovai zsidóé is, úgy látszik azonban, hogy a XII. század közepénél később nem keletkeztek³ s így annak bizonyítására, hogy a Duna-völgyén Kiebbe tartó európai kereskedelmi út Magyarországon haladt keresztül, más adatok mellett bátran figyelembe vehetők. Különösen, ha szem előtt tartjuk, hogy a zsidók rendkívül fontos szerepet játszottak ebben az időben az európai kereskedelemben.⁴

¹ Kohn S.: A zsidók története Magyarországon. Budapest, 1884., I. 59—60., 406—7. l.

² Kohn S.: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Történelmi Tár. 1880. 99—101. l.

³ Kohn: A zsidók története I. 28. l., Marquart i. m. 8. kk. l., Mandel J.: József khazár király válaszlevelének hitelessége. Pécs, 1929., 18. l.

⁴ Dopsch: Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung II. 438. kk. l., Patzelt i. m. 190—2. l., Heyd. i. m. I. 140—1. l., Scheffer-Boichorst, P.: Zur Geschichte der Syrer im Abendlande. Mitteilungen des Instituts für öst. Geschichte, VI. (1885.), 544—5. l., Brutzkus i. m. 98. kk. l. — Kievben a zsidók a lakosság jelentékeny részét képezték. Schieman i. m. I. 135. l., Sternberg, H.: Geschichte der Juden in Polen unter den Piasten und den Jagiellonen. Leipzig, 1878., 9. kk. l.

Arra a kérdésre, hogy Esztergomon túl ez a kereskedelmi út merre ment tovább kelet felé, határozott feleletet, sajnos, nem tudunk adni. Mint már említettük, Esztergomon túl a keletre utazó német kereskedőknek nincsen nyomuk, a XIV—XV. században pedig, amikor a magyar kereskedők Déloroszországba vezető útját nyomon követhetnénk, ezeken az utakon — a jelek szerint — a magyar kereskedők már egyedül jártak s a németek beérték a magyarországi piacokkal. Egyébként is akkora változások következtek be ez alatt, hogy a XIV—XV. századi Lengyelországba vonuló nagy kereskedelmi utakat a X—XII. századi tranzitó-úttal nem azonosíthatjuk.

Domanovszky szerint az oroszországi kereskedők a Szepességen át, azután a Vág völgyén leereszkedve jutottak Esztergomba,¹ a XI—XII. századi Magyarország főpiacára, ezt az utat azonban túlságos nagy kerülőnek tartjuk s azt hisszük, hogy a Kievbe utazó és onnan jövő kereskedők sokkal rövidebb utat használtak. Az esztergomi vámtarifa már idézett tételéből, amely az egylovas szekérrel Esztergomba jövő orosz kereskedő vámját, akár Pesten, akár Esztergomban, akár pedig másutt ereszkedik le,² fél márkában állapítja meg, arra következtetünk, hogy ezeknek a kereskedőknek egy része Pesten, Magyarországnak talán legforgalmasabb révénél érte el a Duna vonalát s onnan haladt tovább nyugat felé; eljuthattak azonban Esztergomba a pesti rév megkerülésével is. Úgy véljük különben, hogy a pesti réven keltek át és Budára igyekeztek az 1050. körül ünneprontásért megbüntetett zsidó kereskedők is.³ Arra viszont, hogy Pestre az orosz kereskedő hogyan jutott, egy II. András király nevére 1214-i kelettel hamisított oklevél, a híres leleszi alapítólevél szolgáltattat becses adalékot. E szerint Boleszló váci püspök a Szabolcs megye északi sarkában, a Tisza csapi hajlásához egészen közel fekvő Szalókát lakosaival és egész határával együtt még Imre király idejében 82 márkáért vásárolta Oroszországból jövő kereskedőktől, akiket a község lakosai kiraboltak s akiknek vádjára a budai egyházban tüzesvaspróban a szaló-

¹ Domanovszky i. m. 8—10. l. és A szepesi városok árumegállító joga. Budapest, 1922., 4—5. l.

² mercator autem, de Ruscy a ueniens, unius equi, siue in Pest, siue Strigonij, siue alibi descendant . . . Mon. eccl. Strig. II. 238. l.

³ A tudósítás szerint ugyanis a rév és a város között nagyobb távolságnak kellett lennie s ennek következtében inkább a pesti rév és (Ó-)Buda közötti útra kell gondolnunk, semmint az esztergomi rév és a város közötti rövid útszakaszra.

kaiak pervesztesek lettek.¹ Bár az oklevél kétségtelenül hamisítvány, megállapítható, hogy tartalma bizonyos fokig megfelelt a valóságnak s ezt a véleményünket IV. Bélának kapcsolatos 1252. évi oklevele² is megerősíti. Eltekintve attól, hogy az adományozott birtokok felsorolása egészen azt a benyomást kelti, mintha a hamisítvány írója előtt a compillatio készítésekor oklevelek vagy egykorú feljegyzések feküdtek volna s rövid adománylevél benyomását kelti a Szalókára vonatkozó rész is, semmi okát nem látjuk annak, hogy miért találta volna ki az oklevélhamisító Szalóka eredetének ezt a rendkívül szokatlan történetét, amikor arra semmi szükség sem volt. Azt hisszük, hogy a Szalókára vonatkozó rész Boleszló püspök eredeti adománylevelének a kivonata s a falut — amely a középkorban egyébként a leleszi konvent tulajdona volt, — Boleszló püspök valóban orosz kereskedőktől vásárolta.³ Ezek pedig csakis a Vereckei-szoroson kelhettek át a Kárpátokon és a Latorca völgyén leereszkedve juthattak a Felső-Tisza völgyébe; a Kievbe vezető kereskedelmi útnak tehát erre kellett haladnia.

Nem rendelkezünk biztos adatokkal arra vonatkozólag sem, hogy vajjon Magyarország milyen mértékben vett részt ebben a Duna-völgy—Kiev közötti X—XII. századi kereskedelemben, s így még inkább következtetésekre vagyunk utalva. Mindenesetre feltűnő, hogy a kievi kereskedelmi út nyomait ugyanott találtuk meg, amerre a Kiev felől jövő honfoglaló magyarok keltek át a Kárpátokon és ereszkedtek le a Tisza völgyébe; valószínű, hogy ezt az utat megtalálták mindazok, akik régebben kereskedelmi összeköttetésben álltak a magyarokkal. Mint már rámutattunk, a népvándorlás egymástól távol eső vidékek és kultúrkörök közt nem egyszer hozott létre kapcsolatot és kereskedelmi összeköttetést s bizonyos jelek arra mutatnak, hogy ugyanez történt a magyarok vándorlásakor. XI—XII. századi törvényeink tanúsága szerint is mindazok a népek — volgai bolgárok, kazárok, zsidók, sőt talán arabok is, — amelyek egykorú források szerint vezető szerepet játszottak a déloroszországi világkereskedelemben, ez időben nagy tömegekben éltek Magyaror-

¹ Fejér III. 1. 157., VII. 5. 208. l. V. ö. Szentpétery : Regeszták 295. sz.

² Fejér IV. 2. 140. l.

³ A gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk. Nagy Iván, Nagy Imre, Véghelyi D., Kammerer E. és Döry F. Budapest, 1872—, II. 176. l., Fejér IX. 5. 361—3. l. — Hogy ebben az időben (1211.) a budai egyházban valóban tartottak tüzesvaspróbákat, l. Pannonhalmi rendtörténet, I. 621—2. l.

szágon, ahol szintén kereskedelemmel foglalkoztak. (Szent László I. 9. a kereskedőkről szól, akiket izmaelitáknak is neveznek.¹) Amint arra fentebb már rámutattunk, a honfoglalás után betelepült mohamedán vallású volgai bolgár kereskedők adtak lendületet, sőt talán nevet is² az oroszországi kereskedelmi út egyik legfontosabb pontján fekvő Pest városának s utódaik nagy számban, mohamedán vallásukat megőrizve, még évszázadok múlva is ott találhatók. Ennek a kereskedelemnek az emlékét őrzik az ország különféle részein magyar pogánykori sírokból előkerült, a X. század első felében vert arab dirhemek és arab motívumokkal díszített tárgyak, valamint a vikingektől eredő kardok és egyéb emlékek.³ Nevezetes, hogy Kiev egyik kapuját a XII. század közepén „Magyar kapu“-nak hívták s tekintve, hogy a másik háromnak „Arany-kapu“, „Lengyel-kapu“ és „Zsidó-kapu“ volt a neve, valószínűnek látszik, hogy a „Magyar-kapu“ valamely közelében fekvő magyar kereskedőkolóniától vette nevét, mint ahogyan hasonló eredetű lehet a „Zsidó-kapu“ elnevezés is.⁴

Mint említettük, a magyar honfoglalás előtt — s egy ideig talán még utána is — a német—crosz kereskedelem Cseh- és Morvaországon keresztül bonyolódott le, amikor azonban ebbe a forgalomba a magyarság is belekapcsolódott, a Duna völgyén tovább haladva, a magyar—délorosz kereskedők útját kezdték járni a Duna- és Rajna-menti német kereskedők is. Természetes, hogy egyesek közülük, majd mind többen, a főbb magyar kereskedelmi centrumokban állandóan is megtelepedtek s számuk Pesten pl. annyira megsaporodott, hogy Rogerius a tatárjárás idején a várost már „theutonica villa“-nak találta, holott ott még két évtizeddel előbb igen nagy számú muzulmán élt.

¹ De negotiatoribus, quos appellant ismaelitas.

² A „Pest“ bolgár eredetéről Melich: A magyar nyelv szláv jövevényei. Magyar Nyelv, VI. (1910.), 296. l. és A honfoglaláskori Magyarország 137—140. l., Schwartz i. m. 238. l.

³ Nagy G.: A magyar pogánykor emlékei Fejér megyében. Arch. Ért. XII. (1892.), 299—300. l., Reizner J.: Magyar pogánykori sírleletek. U. o. XI. (1891.), 99—100. l., Hampel: A honfoglalási kor hazai emlékei. Magy. Honf. Kútfoi 329—30., 514., 531., 538., 821—24. l., Fettich N.: A levediai magyarság a régészet megvilágításában. Századok, LXVII. (1933.), 377. kk. l.

⁴ Hodinka i. m. 159—61. l. V. ö. Schiemann i. m. I. 135. l. — Arra, hogy ez a XII. századi magyar—orosz harcok emléke volna, nem gondolhatunk, mert nagyobb magyar sereg csak 1151-ben jutott először Kiev alá. Pauler: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. 277. l.

Fenntartották a magyarok a kereskedelmi érintkezést a honfoglalás után a bizánci birodalom világszerte is. Erre Ibrahim ibn-Jakúb spanyolországi zsidó is utal, aki 960—965. között kereskedelmi célból beutazva Németországot és a szomszédos szláv területeket, azt írja, hogy Prágába Krakó városából oroszok és szlávok, a magyarok földjéről pedig muzulmánok, zsidók és magyarok jönnek árukkal és bizánci mithkállokkal, hogy rabszolgákat, cint és különféle prémeket vásároljanak.¹ A szóbanforgó magyarországi kereskedők a prágai piacokra nyilvánvalóan keleti árucikkeket közvetítettek, amelyeket — a bizánci mithkállok legalább erre mutatnak — a bizánci birodalom keleti kereskedelmi piacain kellett beszerezniük.

A XI. századból származó orosz őskronika egyik részlete is mutatja, hogy ezeken a piacokon a magyar kereskedők valóban otthonosak, sőt szívesen látott vendégek voltak. Észreint egy évvel azután, hogy a bolgároktól Perejaslawecet elfoglalta, 969-ben, „mondá Szwjatoslaw az anyjának és a bojárainak: nem tetszik nekem Kiew, a Dunaj mellett Perejaslawecben akarok élni, mivel az földem közepe, mert oda gyűl össze minden jó: a görögöktől arany, szövetek, bor és különféle gyümölcs, a csehektől is, a magyaroktól ezüst és lovak.”² E tudósítás megítéléséhez tudnunk kell, hogy Konstantinápolyban az idegen kereskedők rendkívül szigorú ellenőrzés alatt állottak; az orosz kereskedők fejedelmük ezüstpecsétjét, majd később a karaván tagjainak számát feltüntető oklevelet tartoztak felmutatni, hogy a városba beléphessenek s még így is évenként csak hat hónapig tartózkodhattak ott, a Szent Mamas-templom körüli külvárosban s a városba csak meghatározott kapun, bizánci hivatalnokok felügyelete alatt mehettek be, egyszerre legfeljebb ötvenen.³ A szigorú ellenőrzésnek az lett a következménye, hogy a Fekete-tenger nyugati partján dél felé utazó kereskedők egy része a Duna deltájánál kötött ki s a X. században Konstantinápoly kereskedelmének jó része már a Duna torkolata körül fekvő tengerparti városokban bonyolódott le; ezek közt pedig a Duna-delta déli szára mellett fekvő Perejaslawec

¹ Westberg, F.: Ibrahim's-Ibn-Ja'kúb's Reisebericht über die Slawenlande aus dem Jahre 965. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg. Sec. VIII. Vol. III. Nr. 4. St.-Petersbourg, 1898., 20—21., 37—39., 53. l., Hóman B.: Adalék X—XII. századi pénztörténetünkhöz. Századok, LII. (1918.), 162. kk. l., Hennig i. m. 17. l. V. ö. Brutzkus i. m. 101—2. l.

² Hodinka i. m. 49—51., 71—72. l.

³ Hrušewskij i. m. I. 285—6. l., Bugge i. m. 245—6. l.

elsőrendű szerepet játszott s kereskedelme — úgy látszik — Kievét is fölülmúlta.¹

Eljártak emellett magyar kereskedők Konstantinápolyba is, amely minden politikai féltékenység mellett a latin császárság megalapításáig — és talán később is — a világ legfontosabb kereskedelmi piaca maradt. Ezeket a kereskedelmi összeköttetéseket nemcsak a koronázó palást bizánci szövésű anyaga és a Szent István király által Konstantinápolyban épített nagyszerű templom bizonyítja, amelynek minden valószínűség szerint az ottani magyar kolónia lelki-szükségleteinek ellátása volt a feladata,² hanem a Manuel császár korában Konstantinápolyban járt Tudelai Benjamin zsidó utazó útleírása is. Ez babilóniai, mezopotámiai, médiai, perzsa, egyiptomi, palesztinai, orosz, bolgár stb. kereskedők mellett külön megemlíti a konstantinápolyi piacok látogatói között a magyar kereskedőket is.³ Mint különben köztudomású, II. István 1127-ben azzal az ürüggyel tört be az Álmos hercegnek menedéket nyújtó bizánci birodalomba, hogy a barancsi görögök a Konstantinápolyba járó magyar kereskedőket megtámadják és kirabolják. Barancs pedig a Belgrádból a Balkánon át Konstantinápolyba vezető, ebben az időben még kifogástalan állapotban levő azon római hadiút mellett feküdt, amely a római uralom alatt és a középkorban is Európa egyik legfontosabb útvonala volt s már Szent István korában Jeruzsálembe utazó zarándokok, majd később a kereszteshadak is nagy előszeretettel használták.⁴ Bizonyára jártak ezen az úton görög kereskedők is, Magyarországon át fel egészen az Elbe vonaláig; azok a görögök ugyanis, akik a leitmeritzzi káptalan II. Spitinyev cseh herceg nevére hamisított alapító levelében, mint a leitmeritzzi vásárokon gyakori kereskedők szerepelnek, más úton nem juthattak Csehországba.⁵

¹ Hrušewskýj i. m. I. 285., 290., 478. l., Dieterich, K.: Zur Kulturgeographie und Kulturgeschichte des byzantinischen Balkanhandels. Byzantinische Zeitschrift, XXXI. (1931.), 39. l. V. ö. Schiemann i. m. I. 59 kk. l., Hennig i. m. 15—16. l.

² Heyd i. m. I. 93. kk. l. V. ö. Patzelt i. m. 177 kk. l.

³ Itinerarium Beniamini Tudelensis. Ex Haebraico Latinum factum B. Aria Montano interprete. Antwerpen, 1575., 28—29. l. V. ö. Heyd i. m. I. 244. l.

⁴ Pauler: A magyar nemzet története I. 235. l., Karácsonyi J.: Szent István király élete. Budapest, 1904., 25., 44. l.

⁵ Erben, C. J.: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. (Abh. der Königl. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, V. Folge, 8. Bd.) Prag, 1854., I. 51—52. l. Ez az oklevél XIII. századi hamisítvány ugyan, valószínűnek látszik

Ennek a Magyarországon összefutó két nagy keleti kereskedelmi útnak, a kievinek és konstantinápolyinak, illetőleg aldunainak különös jelentőséget adott az a körülmény, hogy akkor kapcsolódtak be az európai kereskedelembe, amikor annak egyéb keleti forrásai kezdtek elapadni. A délfraanciaországi városok levantei kereskedelmét nem sokkal Nagy Károly halála után az arabok, akiknek megjelenése a Földközi-tengeri kereskedelemre a római birodalom összeomlásánál is nagyobb csapást jelentett, teljesen megsemmisítették, Franciaország északi és nyugati partjait pedig ugyanakkor a normannok tartották állandó rettegésben.¹ A Keleti-tengertől Novgorodon és Kieven át a Fekete-tengerhez vezető kereskedelmi út a X. században elérte forgalmának csúcspontját s — nem tudni, mi okból, talán az oroszországi zavarok miatt — a X. század végén rohamosan hanyatlani kezdett, annyira, hogy a keleti-tengermelléki arab pénzletek az 1012—1013. évvel teljesen megszűnnek. A kereskedelem megszakadásának a következménye volt Kiev gyors hanyatlása is, a XII. század közepétől.² Velence és a felsőolaszországi városok keleti kereskedelme viszont csak a XIII. század elején vett akkora lendületet, hogy az az európai piacok levantei áruszükségletét — legalább részben — ki tudta elégíteni, míg a X—XII. században az olaszok Németországgal való kereskedelme nagyon kisméretű lehetett. A magyar honfoglalás utáni évszázadokban azonban ennek is szünetelnie kellett,

azonban, hogy a görög kereskedőkre vonatkozó rész régi köztudat alapján került bele. — A Magyarország—Kiev, illetőleg Konstantinápoly közötti kereskedelmi összeköttetésekre vonatkozó elszórt adatok adtak tápot a középkori Fekete-tengeri hajózás meséjének, amelynek több mint két évszázadon át szakkörök is hitelt adtak, míg Domanovszky S.: *Duna—Fekete-tengeri hajózásunk multjáról*. Tenger, 1918. és *Die Vergangenheit der ungarischen Donauhandel*. Ung. Jahrb., II. (1922.), legújabbán pedig — anélkül, hogy Domanovszky német nyelven is publikált tanulmányáról tudomást vett volna, — Bastian, F.: *Die Legende vom Donauhandel im Frühmittelalter*. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, XXII. (1929.), 289. kk. I. megcáfolta. Mindketten nemcsak a dunai hajózást tartják lehetetlennak, hanem Magyarország X—XIII. századi keleti kereskedelmi kapcsolatait is. Velük szemben a Balkánon át Konstantinápolyval való magyar kereskedelmi kapcsolatok fennállására legújabbán Glaser, L.: *Der Levantehandel über Ungarn im XI. und XII. Jahrhundert*. Ung. Jahrb. XIII. (1933.), 356. kk. I. mutatott rá, anélkül azonban, hogy a kérdést minden oldalról megvilágította volna.

¹ Heyd. i. m. I. 103. l., Schaube i. m. Einleitung., Jacob: *Der nord-deutsche Handel* 27—28., 118—19. l.

² Hennig i. m. 7—8., 14. l., Glaser i. m. 359. l., Schiemann i. m. I. 39., 45. l.

mert a IX. század végén egy kis szaracén kalózcsoapat elfoglalta Fraxinetumot és innen tovább terjeszkedve az arabok az amúgy is nehezen járható Alpokon keresztül való közlekedést egy évszázadig úgyszólván teljesen megbénították.¹

Ha figyelembe vesszük, hogy ebben az időben, amikor inkább csak part mentén hajóztak s mégis ezer veszedelem fenyegette a hajót, különösen kis helyet foglaló drága árucikkeknel, mint a fűszereknel, a tengeri szállítás a biztos szárazföldi út felett alig jelentett valami előnyt,² — a magyar piacoknak, amelyekre két nagy útvonalon hozták a keleti cikkeket, az európai kereskedelemben elsőrendű szerepet kellett betölteniök. Annál is inkább, mert az Észak-Németországtól a Német Középhegység, Itáliától pedig az Alpok által elválasztott középeurópai közlekedési vidéknek Magyarország természetes keleti végpontja volt.³ Azt pedig, hogy ebben az időben a földrajzi adottság a kereskedelmi forgalom irányát mennyire meghatározta, mutatja — éppen erre a középeurópai közlekedési vidékre vonatkozóan — az, hogy a XIII—XIV. században a dunavölgyi, rajnai, sőt flandriai kereskedők rendszeres — a jelekből következtetve — nagyarányú kereskedelmi összeköttetést tartottak fenn Magyarországgal.⁴

Ezeknek az összeköttetéseknek a szálai — mint fentebb már rámutattunk — a honfoglalás utáni időkre nyúlnak vissza s alig lehet kétséges, hogy a keletről közvetített árukon kívül a nyugati piacokon a híres magyar arany és só, amelyeket Bartholomaeus Anglicus 1240. körül írt munkájában emleget, már korán éppen olyan keresett cikkek voltak, mint a perejaslaveci vásárokon a magyar ezüst és ló; a magyarországi prém meg Itáliában volt otthonos, ahol az elvilágiasodott papság a X—XI. században papi süveg helyett télen prémes magyar kucsmát viselt, de meg lehetett találni a magyar prémet a XII. században Amsterdam piacain is.⁵ Valószínűleg jelentékeny magyar közvetítésű áru volt a

¹ Schaube i. m. 89. kk. I., Schulte, A.: Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausschluss von Venedig. Leipzig, 1900., I. 59—60. l.

² Patzelt i. m. 181. kk. I., Heyd i. m. II. 83. l.

³ Bächtold i. m. 2—3. l.

⁴ Pleidell i. m. 19. kk., 39. kk. I.

⁵ Schönbach, A. E.: Des Bartholomaeus Anglicus Beschreibung Deutschlands gegen 1240. Mitteilungen des Instituts für öst. Geschichtsf. XXVII. (1906.), 75. l., Schaube i. m. 94—5. l., Dresdner, A.: Kultur- und Sittengeschichte der italienischen Geistlichkeit im X. und XI. Jahrhundert. Breslau, 1890., 363. l., Mon. Germ. SS. XXVI. 346. l., Bächtold 213—14., Salamon i. m. II. 111. l.

prémjeiről híres kölni vásárokon is ; amikor Konrád kölni érsek 1259-ben Köln városának a Rajna mentén fölfelé haladó kereskedőkre vonatkozólag árumegállító jogot adományozott, a cseh, sváb, szász, thüringiai és ázsiai, valamint más keleti kereskedők mellett a magyarokat első helyen említette oklevelében, ami arra mutat, hogy az utóbbiak játszották ott — bizonyára régtől fogva — a legnagyobb szerepet.¹ A magyar piacok világkereskedelmi fontosságát bizonyítja az is, hogy a bécsiek az 1221-ben megszerzett árumegállító joggal a Magyarország és Nyugat-Európa közötti kereskedelem közvetítését akarták megszerezni ; jellemző, hogy a bécsi árumegállítás eleinte csak erre a vonalra szorítkozott, ellenben a Bécsen át észak—déli irányban (Velencébe) áthaladó kereskedelmi vonalat a XIV. század közepéig figyelmen kívül hagyták.²

Természetes, hogy Magyarország Duna-völgyi kereskedelmi szerepe³ a szűkre szorított római eredetű városok élet-

¹ Bächtold i. m. 76—77. l., Wenzel VII. 305. l. V. ö. Kuske, B.: Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter. Bonn, 1923., I. 9. l.

² Mayer: Zur Frage des Wiener Stapelrechts. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, X. (1912.), 358., 366—71. l.

³ A fentebb emondottakkal egyúttal a X—XII. századi magyar külkereskedelemről id. munkánkban vallott felfogásunkat is helyesbíteni kívánjuk. Szt. László II. törvényének 18. pontja, amely elrendeli, hogy az idegen kereskedőket a határispán embere a király elé vezesse és annak engedélyével, királyi pristaldus jelenlétében köthető üzlet, csak ellenőrzésnek tekinthető, aminek az idegen kereskedők — mint láttuk — Bizáncban, sőt oroszországi városokban is alá voltak vetve, annyira, hogy eleinte német kereskedőnek orosz városba be sem volt szabad lépnie. Kulischer i. m. 23—24. l. — Ez az intézkedés az akkori viszonyok között nálunk sem jelentett különösebb korlátokat, különösen, ha meggondoljuk, hogy a távolsági kereskedők abban az időben karavánokban utaztak. Szt. László II. 7. az a rendelkezése, hogy csak vásáron, a bíró és a vámos jelenlétében szabad üzleteket kötni, továbbá Kálmán zsidó törvénye, mely szerint a keresztények és zsidók közti 3 pensánál nagyobb üzleteket a tanuk nevét feltüntetve, írásba kell foglalni, teljesen azonos jelentőségű II. Frigyes herceg rendelkezésével, aki 1244 júl. 1-én Bécsnek adott szabadalomlevelével egy száz tagból álló testületet állított fel azzal a rendeltetéssel, hogy tagjai közül legalább ketten minden 3 talentumnál nagyobb üzletkötésnél, sőt zálogosításnál, vagy ajándékozásnál is tanuként legyenek jelen ; a testületet, ha valamelyik tagja meghalt, azonnal ki kellett egészíteni, tagjainak névsorát pedig a város szabadalomlevele mellett kellett állandóan őrizni. 1348-tól kezdve azután a város hercegi engedéllyel hivatásos kereskedelmi közvetítő-testületet — az ú. n. Unterkeufelet, kezdetben hatot — alkalmazott erre a célra, akiknek működésük megkezdése előtt esküt kellett letenniök. Tomaschek i. m. I. 28., 47—8., 88., 119. l. V. ö. Falke, J.: Die Geschichte des deutschen Handels. Leipzig, 1859.,

erejét hatalmasan felduzzasztotta. Ezek a városok — érdekeik a körülöttük képződött magyar települések érdekeivel teljesen azonosak lévén — megragadták az egyetlen terjeszkedési lehetőséget és az újabb települések beolvasztásával régi határuk visszaszerzésére törekedtek. Törekvésük a XIII. század közepén, mint láttuk, a központi hatalom érdekeivel is találkozott; s miután a régi és új lakosság között ekkorra a társadalmi és gazdasági különbségek is eltűntek, a XIII. század végére, a római település és a X—XI. századi magyar települések összeolvadásával, a magyar város teljesen kialakult.

Amint az másutt is történni szokott, a fontos városokban nálunk is megtelepedtek idegen kereskedők; így Esztergomban a XII. század közepe táján egy örmény lakosságú kereskedelmi település tűnik fel,¹ Pesten volgai bolgárok élnek s e keleti kereskedőelemek mellett, amelyek a magyarsághoz fajilag részben közelállóknak tekinthetők, egyre nagyobb számmal telepednek meg német kereskedők és iparosok. Ez a folyamat azután — támogatva főleg a tatárjárás utáni bevándorlásokkal és tudatos várospolitikával — egyes városok lassú németesedéséhez vezetett.²

Pleidell Ambrus.

267—8. l. — Szt. László I. 9. és Kálmán I. 33. magyar hivatásos kereskedőket említ. Szt. László I. 16., amely szerint a vásárnap vásárt ültő kereskedő bontsa le sátorát, ha pedig nem teszi, 55 pensát (!) fizessen büntetésül, valamint Kálmán I. 82., amely az országból a határispán tudta nélkül kilépő kereskedőt 50 pensa (!) bírsággal sújtja, egyaránt azt bizonyítják, hogy ezek a kereskedők nagyarányú üzleteket bonyolítottak le.

¹ Mon. eccl. Strigon. I. 345., II. 142. l.

² Bár nem hisszük, hogy a magyar városi intézmény eredetének kérdését véglegesen lezártuk volna, az a meggyőződésünk, hogy a történettudomány végső álláspontja nem fog jelentősen eltérni felfogásunktól. Álláspontunkat megerősítő újabb megállapításokat főleg a régészettől remélünk, amely a publikált adatok tömegét mostanában kezdi rendszerezni és az eredményeket összefoglalni; a salzburgi évkönyvek nem régen történt felfedezése viszont arra a reményre is jogosít, hogy Pannónia honfoglaláskori és előbbi történetére írott forrásokban is fognak még adatok előkerülni. Hiszünk, hogy Magyarországra is érvényes Dopsch híres tétele: „Die Lehre von der gewaltigen Kulturzäsur, welche nach der herkömmlichen Darstellung die vielberufenen wilden Zeiten der sogenannten Völkerwanderung bewirkt haben sollen, ist, meine ich, nicht anderes, als der bereifte Ausdruck einer Rückständigkeit der Kulturgeschichtsforschung auf diesem Gebiete.“

Corona és regnum.

A tudományos irodalom Imre király ismeretes oklevelében¹ látja a szent koronának első forrásos említését, ezt az 1197-i okmányt használja első kiindulási pontnak a szent korona értelmezésére. Emellett egész Werbőczyig csak az okleveleket veszi figyelembe. Pedig elbeszélő forrásaink — kezdve Szent István Intelmeiben, folytatva Szent István legendáin, a Szent László-kori gestán, s annak II. István és II. Géza-kori folytatásain — szépen hagyományozzák a korukbeliek felfogását a szent koronáról, s betöltik azt a csaknem két százados hiátust, ami Szilveszter pápa korona-adománya és a „corona“ első okleveles említése között nélkülük fennállana.

Szent István a fiához intézett intelmeiben — a jó kormányzásra adott tíz parancsában — mindenekelőtt a katolikus hit megtartását köti fia lelkére, si regalem cupis honestare *coronam*, mert a hit nélkül sem itt e földön nem kormányozhat tisztességgel, sem az örök birodalomból, vel *Corona* nem részesülhet. Hiszen nemo coronabitur, nisi qui legitime certaverit. Második parancsában az egyház gyarapítását írja elő, ut et *tua corona* laudabitur. Az egyházi rend védelmével — a harmadik parancsban — *gloriosam* . . . exaltabis *coronam*. Az igazságos bíraskodás — az 5. parancs szerint — quinta *regalis coronae* ornatio, kegyelmes ítélkezéssel pedig *tua corona* laudabilis sit et *decora*. Az idegenek — a 6. parancs szerint — regiam ornant . . . aulam, s ezek pártolásával *tua corona* ab omnibus habeatur augusta. Az ősök követése : az irántuk való engedelmesség, maximum regale ornamentum, az engedetlenség szelleme viszont : spiritus inobedientiae, dispergit flores *coronae*. (8. p.) Modus virtutum finit (ornat) *coronam* regum, mondja a 10. parancs és végül : haec omnia superius libata regalem componunt *coronam*, sine quibus valet nullus hic regnare, nec ad eternum pertingere regnum.

Kétségtelen, hogy e „corona“ képes kifejezés, jelképként értendő és szimbóluma valaminek, mégpedig — úgy véljük — az Intelmek „regalis dignitas, regius honor és regimen“ fogalmainak, vagyis mindannak, ami a király tisztevel, méltóságával (személyes tekintélyével és hivatalával) s a kormányzással összefügg.² Annál is inkább, mert az Intelmek, melyek a jó kormány-

¹ Fejér : Codex diplomaticus. II. 308.

² A kir. méltóság rendje a 10. parancsban kezdő szavai. A főpapok a „regalis dignitas“-ban a 3. helyet foglalják el, az idegenektől származó haszon a 6.-t, az ősök követése a 8.-at; az imádság a kir. méltóság regulájában, mint a 9. „viszi a hangot“, a királyhoz méltatlan pörökbéli ítélkezés elékteleníti a kir. méltóságot (5) s a nemesek (ellenkezése) hebetudo regalium fortitudinum (4), végül : kövesd az én erkölceimet, mert azok megfelelnek a „regalis dignitas“-nak. (8)

zásba avatják be a trónörököszt, felölelik a király egész hatáskörét, a királyi tiszt egész tartalmát, amit¹ a fentidézett záromondat fejez ki a legjobban. Mindebből kitűnik, hogy még az államnak és államéletnek ebben a XI. századi, legszemélyesebb — a király személyén nyugvó — korában sem lehetett az „államot és államhatalmat” a maga egészében a király személyével azonosítani és kifejezni. Már ez a kor — a XI. század — absztrahál valami kezdetleges állameszmét, amit — megfelelően a kor szimbolizáló hajlamának — egy jelvényben: szimbólumban konkrétizál. Ez a jelvény az Intelmek „coroná”-ja, a Szilveszter küldte diadém.

Az Intelmekben többször előfordul a „regnum” terminus, mely jelenti az „ország” földrajzi fogalma mellett az uralom, a kormányzás objektumát (pl. gubernans regnum).

Az Intelmekben „corona” is „regnum” is a királyé. A kormányzásban, államhatalomban senkinek része, abba beleszólása nincs, — csak akitől a király tanácsot kér. Az állam tehát a „királynál van”, de annak közjogi jellege, magánviszonylatokra nem redukálható volta, kétségtelen az Intelmekből is. Mindaz ugyanis, ami ott a király kötelességeiként előíratik — a hit és egyház védelme, az igazságszolgáltatás, a béke fenntartása, a külső ellenség elleni védelem —, mindez nemcsak a királyhoz különleges (ma magánjoginak nevezhető) kapcsolatokban állókra vonatkozik, hanem valamennyi alattvalóra.² Ezen mit sem vál-

¹ A hit és az egyház védelme (1—3. parancs), az igazságszolgáltatás (5. még pedig a középkor jogérzekének megfelelően az *igazságos* ítélkezés, s királyhoz méltó ügyekben való), a béke fenntartása (4. ut *regnum tuum sit semper pacificum . . . si eris pacificus, tunc dixeris rex, et regis filius, si . . . impacificus . . . alienis tradetur regnum tuum*) — az ország védelme, (7. *consilio defenditur patria, componuntur prelia, sumitur victoria etc.* — 4. *milites, principes, comites sunt regni repugnaculum, defensores imbecillum, expugnatores adversarium, augmentatores marchiarum.*) Ez a középkori király egész feladatköre.

² A hit teljesen a király kezében van az egész XI. században. Endre hercegtől azt kérik a Péter ellen felkelők, hogy visszatérhesenek a pogány vallásra, I. Bélától később ugyanezt. Tehát ez nem csupán a keresztény hitnek minden keresztény országban meglévő királyi védelme, hanem az uralkodó döntő szava alattvalói vallása ügyében. Leventéről is azt mondták, hogy ha életben maradt és uralomra jutott volna, visszaállította volna a pogányságot. (Képes Krónika 49. c.) Az Intelmek azon tilalma, hogy a király csak hozzá méltó pörökben ítélkezzék, talán arra is mutat, hogy ő nemcsak magánnépeinek bírója. A király honvédő kötelességét, melyben bennfoglaltatik az ország mindenrendű és rangú lakosa, még a gyerekek és nők is, szépen illusztrálja Szent István gondoskodása a bessenyő támadáskor (Nagy legenda, 14. c.), valamint Szent László szavai, a kúnok betörésekor: „Jobb nekem veletek meghalnom, semmint aszszonyaitokat és gyermekeiteket fogságban látnom. (Képes Krónika 62. c.) Sem itt, sem ott nemcsak magánnépek védelmére siettek szent királyaink. A király kötelessége az ország területének védelme is,

toztat az a körülmény, hogy az uralkodás hatalmi eszközeit (katonaságát), gazdasági alapjait magánbirtokai is és hozzá, ma magánjoginak tekinthető kapcsolatban élő népei is szolgáltatták, köztük idegen zsoldosok, a század harmadik negyedében pl. Ottó cseh herceg és Babenberg Ernő osztrák örgróf.¹

A Szilveszter-küldte korona Szent Istvánnak szentté avatása táján írt életiratában, a *vita maior*-ban a keresztény királyság jelvénye: *diadema regalis dignitatis*, sőt: *imperialis excellentiae signum*.² A korona viselésével a király a királynét is királyi méltóságának társává teszi: *gestamine coronae sociam* (Hartvik: *regni sociam*) *esse notificavit*. Tehát a „corona” értelme lényegében itt ugyanaz, mint az Intelmekben, ahogy a legenda egyébként is felhasználta az Intelmeket. Hartvik részletesen leírja a korona-küldés körülményeit — az egyház-szervezés következményeként tüntetve azt fel —, de emellett átveszi forrásának, a nagy legendának felfogását a „corona” fogalmáról.

Még Hartvik művét megelőzve, de már a nagy legenda után készült a Szent László-kori *Gesta Ungarorum*. Ez a nagyjelentőségű munka igen érdekes értesítéseket tartalmaz arról, hogy mit jelentett a korabeli magyarságnak, vagy legalább is az uralkodó Árpád-nemzetségnek — az író udvari történetíró — a szent korona. Hiszen mindaddig, míg az állam és mindaz, ami az állammal valami összefüggésben van, a király kezében nyugszik, addig a király felfogása irányadó ezekre vonatkozóan, sőt talán csak a királynak, nemzetségének és udvarának van ezekre vonatkozóan egyáltalán véleménye.

A Szent Istvánnal foglalkozó részben a *Gesta* átveszi a nagy legenda felfogását, csaknem szósz szerint idézve azt.³ Önállóan szólal meg azonban Endre és Béla viszályánál a várkonyi jelenetben, hol a koronát a királyság jelképeként szerepelteti, szemben a hercegséget jelképező karddal. „*Si vis regnum, accipe coronam, si ducatum, accipe gladium . . . sed corona cum iustitia tua est*” mondja Endre. „*Habeat filius tuus coronam, quia unctus est*”, feleli Béla.⁴ Érdekesebb egy más, két helyen is megismételt nyilatkozata, hol e koronán magát a királyi méltóságot, királyi tisztet és uralmat érti és egyenest az Intelmek képeiben szólva mondja, hogy III. Henrik „*Petrum*

ezt szolgálja a gyepűrendszer. L. még Kálmán I. 36. § 2. törvényét, mely a marchiak, vagyis határmegyék ispánjainak meghagyja, hogy ha „*magna fama*” (háborús hír) érkezne a határtartományokba, ezt a királynak azonnal jelentsék.

¹ Képes Krónika 58. és 59. c.

² Varju Elemér eredményei igen valószínűvé teszik e legenda 1077 és 1083 közötti keletkezését. *Legendae s. Stephani*. Bp. 1928. 82—89. l. — L. még Hóman B.: *A Szent László-kori gesta*. Bp. 1925. 84—5. l.

³ Szent István *regiae celsitudinis coronam divinitus est adeptus* (Kép. Kr. 38. c.) és *coronam regiae celsitudinis filio suo, Emerico . . . se daturum disposuit*. (Kép. Kr. 41. c.)

⁴ Képes Krónika 51. c.

regem regali coronae plenarie restitutum“ inthronizálta.¹ Majd: ita confirmabis coronam tuam.²

E három — minden kétséget kizáróan — különböző szerzőtől származó, azonban egymással tartalmilag és stílusban is érintkező és még a XI. században keletkezett mű a szent koronáról nemcsak hogy említést tesz, hanem arról lényegében azonos fogalmat is alkot. Ami nemcsak e három mű szoros kapcsolatait, hanem e „corona“-fogalom kialakult, megállapodott voltát is bizonyítja, hiszen nemcsak egymástól átvett helyeken élnek vele, hanem egymástól függetlenül, mondhatni mindhárman egyéni színt adva ugyanazon fogalomnak. Ebből meg az következik, hogy a Szilveszter-küldte diadém Szent Istvántól kezdve végig az egész XI. századon, szimbóluma a magyar királyi méltóságnak, tisztnek, hatalomnak, az uralomnak, s ebben a király személyében összpontosuló magyar államnak, az „állam“ terminus XI. századi értelmében.

Tovább menve a Szent Lászlókor Gesta II. István- és II. Géza-kori folytatásain, ezekben ugyanezen „corona“-fogalommal találkozunk. Álmos átengedi a „coronát“ bátyjának (Kép. Kr. 64. c.), vagyis a királyságot. Kálmán — a dubnici krónika szerint — azért vakítottatta meg a kis Bélát, ut non sit dignus portare coronam sancti regis, vagyis uralkodni (Kép. Kr. 67. c.). Majd a Borics legitimitása fölötti tanácskozáshoz mondják II. Béla hívei: Borichium adulerum esse et nullatenus (eum) dignum esse corona regis, vagyis a királyi méltóság-, hivatalra. (Kép. Kr. 69. c.) Tehát itt a szent korona megint csak a királyi méltóságot jelképezi, az uralmat, a királyi hatalmat, csak úgy, ahogy eddigi előfordulásaihoz. Szintígy a Képes Krónika további Árpád-kori részében: IV. István és II. László is a „coronát“ uzurpálják. (Kép. Kr. 72—73. c.)

Megállapítható tehát, hogy az Imre király-féle 1197. oklevél, s általában az okleveles forrásanyag megszólalását megelőző 200

¹ Képes Krónika 45. c.

² Képes Krónika 58. c. Vid szavai Salamonhoz. Géza megkoronázza Salamont, amivel királlyá a maga részéről is elismeri. (Kép. Kr. 53. c.) Aki meg van koronázva, az rex, még ha nem kormányoz és nincs is uralmon, így Salamon. (Kép. Kr. 52. és 53. cc.) A koronázatlan kir. hercegek címe dux, (U. o. 55., 56—58. cc.) s nem csak azé, aki a ducatusat bírja. Így Szent Imre, I. Endre és I. Béla is. (U. o. 35. és 48—49. cc.) Az uralkodó koronázása előtt dux. Így nem csak Szent István, hanem I. Endre is. (Kép. kr. 36. és 49. cop.) L. ezt épp ily következetesen Hartviknál, ami új szempontokat ad az ő vélt „idegen“ voltának és hitelességének megítélésére. A corona a királyság jelképe: Kép. Kr. 58. c. ismételten, „corona regni“ (59. c.) coronam optabat, (t. i. Vid, u. o. 58. c.) Szent László Gézához: „regnum vero et corona tibi tradetur a domino“ (u. o. 58. c.) és az angyal arany koronát helyez Géza herceg fejére, ami megjósolása az ő királyságának (u. o.). Szent Lászlóról: ius legitimum non habebat contra (Salomonem) sed omnia ex facto fecit, non de iure. (62. c.) már a XII. századi folytatásban. Legitime coronatus (u. o. 58. és 62. c.) corona vivi regis (u. o. 62. c.).

évre bőséges tájékozást nyújt a XI—XII. századi elbeszélő forráscsoport: Szent István korából az Intelmek, alig félszázad múltán a nagyobbik István-életírat, egy-két évtizeddel ezután a Gesta, majd a következő tizedekre ennek XII. századi folytatásai.

A „regnum” is megvan mind a Szent István-legendákban, mind a gestában, értelme is éppen úgy összevág, mint a szent koronáé. Mint az Intelmekben, a nagyobb Szent István-életíratban és Hartviknál is jelenti az országot, mint földrajzi fogalmat és a kormányzás objektumát,¹ de az uralmat is, a királyságot a szó legszorosabb értelmében.² A corona a királyé, s felette, vagyis a királyi méltóság átruházása felett is ő, s az ő nemzetsége rendelkezik (csakúgy, mint a trónöröklési jog felett is). Akaratukat azonban lényegesen befolyásolhatja az egyház, mint a koronázási és felkenési szertartás kiszolgáltatója. De a királyé a regnum is, szintén az Intelmekkel egyértelműen.³ Igen jellemző az ország felosztása I. Endre és Béla herceg között és a várkonyi jelenet.⁴ Mindkét aktus király és herceg közötti családi (magántermészetű) osztozkodás és Endre véleményét szépen fejezi ki üzenete, mellyel Bélát segítő társul behívja az országba: *bonis regni communicemus*.⁵ Legfeljebb a Salamon és Géza közötti egyezségben lehet némi közjogi színt látni, mert ez legalább a püspökök és apátok színe előtt, templomban — középkori közjogi aktusok gyakori színhelyén — történt, de onnan is kizár Géza mindenkit: *praeter episcopos et abbates*.⁶ Ez az osztozkodás aztán kihívja az alattvalók tiltakozását, ami országos ügygé emeli az országot és a kormányzás egységét,⁷ s amiről a következőkben lesz szó.

¹ Pl. *gubernandum regnum* (Kép. Kr. 41. és 44. cc.), vagy Hartviknál, hogy a „regnum” synonymáira is kitérjünk: Szent László *amministrabat rempublicam*. — *Regnum Hungariae*. (Kép. Kr. 42., 43., 46., 53. cc.) L. ehhez: Hóman: A magyarság neve a középkori latinságban. Tört. Szemle. 1917.

² Hartvik: (Stephano) primo in hac gente corona debetur et regnum. (i. 3.) — Caesar intenderet Petro regnum restituere. (Kép. Kr. 44. c.) — *Regnum regali semini restituere*. (U. o. 47. c.) — Endre *regnum posset obtinere*. (U. o. 54. c.) — *Regnum Salamon reddere*. (61. c.) *Regni potestatem obtinere*. (49. c.) — *Regnum et corona tibi tradetur*. (U. o. 58. c.) — *Tu in regnum succedas*. (U. o. 49. c.) — *Regni heredem . . . desideravit*, szót. István az ő fiát, szót. Imrét, (Szt. István nagy életírata, 15. c.) II. István *relicto regno*. (U. o. 68. c.) *Fideles regni*. (69. c.) — *Regni corona*. (64. c.) — *Regni solium*. (Szent István kislegendája, 10. c., és Kép. Kr. 69. c.) — *Regni desolatio és sterilitas* (68. c. és 67. c.) *regni perditio*. (51. c.)

³ I. Béláról: *regni sui*. Kép. Kr. 52. c. — Salamonról: *vivi regis corona*. U. o. 62. c.

⁴ Kép. Kr. 49. c.

⁵ U. o.

⁶ Képes Krónika 61. c.

⁷ Domanovszky S.: A trónöröklés kérdéséhez az Árpádok korában. (Budapesti Szemle, 1913. 156. k. 394—396.) Dopsch, A.: *Beneficialwesen u. Feudalität*. *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*, 46. (1932) 30.

Még egy elvont „regnum“ fogalommal találkozunk ugyanis, de ezzel már csak a Szent István nagyobb életiratóban és Hartvik művében, valamint a Gesta-ban. A nagy legenda Szent István uralomra léptéről mondja: *regnoque Pannonico beati iuvenis nutum attendente*, amiből kétségtelen, hogy itt nem az ország területét, sem az uralmat érti, hanem — az alattvalók összességét! És ugyanebben az értelemben használja e terminust — más, ugyanezt jelentő kollektívumokkal, pl. *Hungaria*, a Gesta is.¹ Az idézett helyekből az is kitűnik, hogy a „regnum“ már ekkor is beleavatkozik olykor a kormányzásba, s a politikai események alakításába. Természetesen még minden fluktuál, sem az nincs még megállapítva, hogy mely ügyekbe szól bele a regnum, sem az, hogy milyen formában, sem az, hogy kik, a társadalom mely tagjai is értendők e terminuson. Bizonyára azonban szélesebb körei a lakosságnak, mint a püspökök, apátok, *optimates*, *proceres*, *potentiores*, szóval az egyházi és világi vezető emberek. A regnum kompetenciájáról pedig csak annyi állapítható meg, hogy azokban az esetekben, mikor az alattvalók aktíve — bármily formában is — beleavatkoznak a politikai események irányításába, mindig három dologról van szó: az uralom Szent István nemzetségénél legyen (hogy a nemzetség mely tagjánál, az mindegy), a hit kérdéséről, s a tyrannus, a jogfosztó uralom megszüntetéséről.² Az alattvalók mindig a „közjó“ érdekében lépnek fel. A Péter ellen lázadók a középkorban legnagyobb bűnnek tekintett tyrannus ellen; *videntes mala gentis suae* és *desolationem regni gementes et liberationem Hungariae* a tyrannide Petri *cupientes*,³ ahogy a király is mindenben a közérdek sáfára. I. Béláról is azt írja a Gesta, hogy *bona gentis suae* kereste és félholtan is elvitette magát a határt védő seregéhez: *propter quasdam regni necessitates*.⁴

Az alattvalók beavatkozása a közügyekbe, mint már említettük, egész formátlanul történt, kivéve a király és hercegek-

¹ Pl. *Tota Hungaria eos fideliter expectabat et universum regnum eis, sicut regali semini . . . obsequeretur* izenik a Péter ellen „rebellantes“ Endre, Béla és Levente után. (Kép. Kr. 47. c.) Majd a XII. századi folytatásokban: *Placuit regno, ut rex Stephanus (II.) cum duce bohemorum colloquium haberet.* (U. o. 68. c.) Továbbá II. Béla *regnat cum consensu totius regni.* (Kép. Kr. 69. c.) II. István halálos betegsége idején is *coniuraverat regnum, ut post regem Saul regnaret* (u. o. 68. c.), de előbb az *optimates* és barones feleséget szereztek neki, *dolentes de regni desolatione et regis sterilitate.* (U. o. 68. c.) A kis Béla megvakíttatásáról u. o. 67. és 68. c.

² Így Péter elűzésekor, mert ez *non iam regnabat, sed potius tyrannidis sue crudelitate Hungariam deprimendo flagellabat.* (Kép. Kr. 47. c.) Aba Sámuel megválasztásakor, a Vászoly-fiak: Endre, Béla és Levente behívásakor, I. Géza és Szent László uralomraléptekor (u. o. 59. és 62. c.)

³ Kép. Kr. 47. c. és mikor megakadályozzák, hogy Szent László és Salamon felosszák egymás között az országot (u. o. 62. c.),

⁴ Kép. Kr. 52. c. Szent László pedig eléje megy a betörő kúnoknak: *timens depopulationem Hungarie!* (u. o. 62. c.)

nek adott tanácsokat. Egyébként lázadás, a király zászlajának cserbenhagyása,¹ az engedelmesség megtagadása az az eszköz, mellyel akarutukat, s a jogtalannak vélt intézkedések vagy uralom ellen a jogot érvényre juttathatják. Úgy véljük, ezekben a XI. századi fegyveres felkelésekben kell keresni a későbbi rendi korszak ellenmondási és fegyveres ellenállási jogának s ebben a király koronázási esküje mellett a jogrend, s az alkotmány egyetlen materiális biztosítékának első rudimentumait. Úgy véljük, ezt a századok óta gyakorolt jogot foglalja törvénybe az Arany Bulla híres záradéka az akkori, forradalminak nevezhető megmozdulás lecsillapítására, s nem új jogot alapít.

Eddigi vizsgálataink az oklevelek megszólalását megelőző időre terjedtek s az elbeszélő forrásokból merítettek. A XIII. században az oklevelek lépnek előtérbe. Ezek koronaemlékei mindenben megerősítik a fentebb nyert értelmezéseket, jelentvén a királyságnak a király személyétől absztrahált, elvont fogalmát: az államot, szimbolizálva a szent koronával. Két esetben pedig — bizonyára többen is — egyenest az Intelmek „coronája” bukkan fel: II. Endre a *honor corone*-ről szól,² V. István pedig apja ellen panaszkodik, hogy *nos voluit solempnitate nostre corone denudare*.³ Mégis, a XIII. századi „szent korona” fogalom már kissé módosult a XI—XII. századhoz képest és most már inkább az alattvalók szolgálataival kapcsolatos, míg régebben a király ténykedésével. Nem, mintha a szent korona állam-szimbolizáló jellege változott volna meg, hanem az alattvalók kezdenek hatalmas léptekkel, a XI—XII. századra fentebb megállapított mértéknél sokkal nagyobb lendülettel behatolni a magyar politikai és közéletbe. De még mindig s végig az egész következő XIV. századon is a korona a királynál van, *nobis* et *corone*, *regno nostro* et *corone*, *corone regie* történnek azok a jó szolgálatok, melyekért a korona és király híveinek jutalom jár, sőt IV. László szerint a *sacra corona „nostra”*, csakúgy, mint az Intelmekben.⁴ Mégis a

¹ Kép. Kr. 68., 65. c.

² *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. Ed. Knauz. I., 184., 1206-ból.

³ Wenzel, Árpádkori új okmánytár. VIII. 255. — L.: Váczy P.: A szimbolikus államszemlélet. *Minerva*. XI. (1932) 169. 1. 2. jegyz. és 170. 1. 4. jegyz. — *Ad cumulum honoris corone nostre*; mondja IV. Béla 1267-ben. u. o. I. 541. — ld. 542. is.

⁴ Fejér, V/2., 180., az 1199-i oklevél u. o. II. 364. — XIII. századi okleveles említések: II. Endre, 1206.: *ad honorem corone et regni utilitatem* ... Wenzel XI/83. és: *magnatum ... consiliis et virtutibus corone regnique status fulcitur* ... Knauz., I. 184. — 1214: ... *ad dedecus et opprobrium coronae regiae ... conspirantibus* ... Fejér, III/1, 152. és: 1228. Fejér III/2, 129. 1217: *magnatum ... consiliis ... corona regnique status fulcitur* ... Hazai Okmánytár, VII. 6. — 1228.: *bonos (sc. embereket) ... regni utilitatibus et coronae regiae pervigiles iutalmazni kell*. Bánfy cs. okltára. I. 4. — 1230: *fide, qua imperio et corone tenemur* ... Hazai Okmánytár VII. 18. — 1240: *qui multa regno et corone exhibuerunt servicia*.

corona nem a király személyét jelképezi, mint azt már fentebb is láttuk. A legvilágosabban kitűnik ez V. István okleveléből, melyben a *Serenitas regia regno prospicit et corone*: a király az országról és koronáról gondoskodik! Az Anjou-kor egyik legelső dokumentuma, Gentilis bíboros 1309-i oklevele elmondja, hogy a szent korona iránt *multum reverentiae atque auctoritatis ex dicti regni incolarum opinione defertur*, quasi in eo sit *jus regium constitutum*. Ami tehát igen szabatos kifejezése az előző korszak szent korona-felfogásának. Lényegében ugyanezen értelemben említetik a szent korona az egész következő korszakon — XIV. századon—keresztül, s az adomány-levelekben állandó formulák alakulnak ki az alattvalóknak a szent korona iránti hűsége és szolgálati dicsérésére. A szent korona itt is az alattvalók hűségének és szolgálatainak objektuma, a nemesek a királynak és koronának vagyis a magyar államnak tartoznak hűséggel és szolgálattal. A „regnum“-ra érdekes említés a Képes krónikában: *una pars regni Karolum, altera Ladislaum regem appellabant*. (91. c.)

Amily szabatos kifejezője szent korona jelentőségének a Gentilis-féle okirat, oly érdekes az Anjou-kor végéről származó turini békeokmány. (1381.)¹ Ebben a magyar királyság és Velence közötti békeszerződésben a magyar szerződő fél ismételten *rex et eius successores et corona-ként* említetik, a magyar tengermellék iure regno et *corone* Hungarie spectat et pertinet s az évi hadisarc is regi et eius successoribus in regno et *corona* et ipsi *corone, repre-*

U. a. VIII. 385. és 1256. *desiderans impendere regali corone fidelitatem ... nobis et corone tantam fecit fidelitatem*. (Knauz, I. 432.) — és: *per quos precipue Corone nostre insignia extolluntur ...* (u. o. 436.) — 1256. *infideles nostros et sancti Corone ... ad nobis et sancte Corone obediendum*. (U. o. I. 437.) — 1257 *corone regie devoti ... ob fidelitatem corone debitam ...* (Hazai okmt. VII. 64.) — 1260. *fidelitates ... que corone regie ... expeditionibus ...* (u. a. VIII. 80.) — 1261. *pro servicio corone et regno impenso* (egy várjobbágyról) u. o. 82. — 1264: *defendisset nos et iura Corone nostre*. (Knauz I. 501.) — Id. Mária (IV. Béla felesége) 1264: *tam Bele regi, quam nobis et Corone regie*. Knauz, I. 517. — 1267. IV. Béla, Joachim bán nobis ad herens, *Corone regie ... exhibuit famulatum ... Fülöp érsek ad cumulum honoris Corone nostre járt el Rómában ... pro corone nostre statu sereno ... fideles ... corone regie ...* Knauz, I. 541. — Sixtus mester *pro honore Corone nostre* munkálkodott Rómában. U. o. 542. — V. István, 1271, *non solum arma, sed preces iuste vivencium tueantur regnum et regium dyadema ...* Károlyi cs. oklt. I. 6. — IV. László, 1276. *contra capitalem nostre corone inimicum, regem videlicet boemorum ...* Hazai okmt. VII. 162. — 1286. *nostro regno, nobis et corone ... fidelis*. Knauz. II. 217. — III. Endre, 1293. *Raduzlaus banus recepto nostro mandato pro fidelitate corone Regie ...* Hazai O. VII. 230. — 1291. *Pro meritis fidelium corone regie devotorum*. Sztáray cs. oklt. I. 35. — 1296. *pro fidelitate nobis et corone regie debita*. Az Apponyi-család oklt. I. 31. — Vencel. 1302. *fidelitate nobis et Corone regie debita* Anjoukori okmánytár I. 42.

¹ Magyar Történelmi Tár. XI. 15—17. és 19. l.

sentanti dictum regnum et presidentibus pro ipsa corona in perpetuum annuatim fizettetik. Amikor tehát egy „in perpetuum“ szóló államszerződést kötnek, a magyar királyság: (állam) személy feletti állandó tényezőjét a mindenkori király felett, a szent koronában látják. A „sancta corona“ tehát az Anjou-kor végén is különálló valami a király személyétől: személyfeletti, csakúgy, ahogy a közelegykorú Küküllei János krónikájában is. Itt Galicia és Sándor oláh vajda meghódol Nagy Lajosnak. Galiciát az ott-hagyott magyar őrség megőrzi: *sub titulo sancte corone et regimine eiusdem domini regis*, Sándor meghódol: *suum dominium ac sanctam coronam recognoscendo*.¹

¹ Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. 189 és 174. — Továbbá *iura regni sui* . . . in *preiudicium s. corone distracta*. (U. o. 173. l.) — A horvát urak in *preiudicium s. corone lázadniak fel*. (U. o. 177. l.) Bulgária, Bosznia és Moldva *regie corone subiecta*. (U. o. 190., 191. és 196. ll.) és ad *obediantiam s. corone venire sunt compulsi*. (U. o. 178. l.) — A Dubnői krónikában Sándor vajdáról: *dominium (Ludovici) sub s. corona recognoscendo*. (151. c. Mátyás Fl. *Fontes domestic*. III. 138. l.) — A Képes Krónikában I. a 93. és 94. c.-t. — János minorita: *corone sacre fideles extiterunt*, a Laczkfiakról. (Mátyás, III. 154. l.) — Anjou-kori okleveles említés: 1343., *primum* . . . Karolo *quondam* . . . *regi* . . . et *demum nobis ac s. regie corone*. (Zichy-család oklt. XII., 16. sz. 17. l.) — 1364-ből: Kont M. nádor oklevelében: *fidelita(s) domino nostro regi et sue s. Corone regie conservand(a)*. Zichy oklt. III. 251. l.) — Az oklevelek-ből: *fidelitas*, vagy *servitia sacre corone debita (exhibita)*: 1307, Fejér, VIII./1., 227—8. l. — 1313, u. o. 489. l. Anjou-kori okmánytár. I. 290. l., 313. l. Fejér, VIII./1. 489. — 1317. A Pécz nemzetség Apponyi ágának okltára. I. 50. l. — Fejér, VIII./2. 47. l. — Anjou-kori okmtár. I. 426. l., 411. l., 427. — 1318. Anjou, I. 460—461., Apponyi I., 53. — 1319. Anjou, I. 528., 516., 521. — 1320: Fejér, VIII./2. 242. — 1321: Anjou, I. 619. Fejér, VIII./2. 293. — 1322: Fej. VIII/2. 358. — 1323: Fejér VIII./2. 425. — 1323: Apponyi I. 59. — (*infidelitas*: Anjou, II. 65.) — Fejér, VIII./2. 397. — Anjou, II. 98—99. — 1324. Anjou, II. 128. (*infidelitas és*) — Anjou, II. 153. és 135. — 1325. Fejér, VIII./2. 293. és 608. — 1327: Anjou, II. 283. — 1327. Fejér, VIII./3. 265., 281., 209. — 1328: Anjou, II. 363. és 369. — 1331: Anjou, II. 545. Fejér, VIII./3. 527., 594., 595. — 1332: Fejér, VIII./3. 596. — 1335: Fejér, VIII./4. 657. — Anjou, III. 175.: Bazaráb oláh vajdáról. — 1339: Anjou III. 621. — 1341: Anjou, IV. 176. és 264. — N. Lajos: 1347: Anjou V. 135. — 1348. u. o. 248. — 1349. Fejér, IX/1. 657. — 1349. Anjou, V. 340. (*patri nostro et s. corone regie fideles és: infidelis*.) — 1352: *pridem* . . . Karolo . . . *regi* . . . et *tandem nobis et s. regie corone* . . . Anjou, V. 549. — 1354: Anjou, VI. 222. — 1355. u. o. 373. — 1377. Fejér, IX/6. 229. — Más kifejezések: *nobis et Regie corone complacere*, 1317. Anjou, I. 446. *primum* . . . Carolo . . . et *demum nobis ac s. regie corone* . . . *complacere* . . . 1343. Fejér, IX/1. 105. *erga nos et s. nostrum dyadema regium virtuosum* . . . *studuerunt complacere* . . . 1371. Héderváry oklevéltár. I. 71. — *pro honore nre corone, nostrique regiminis exaltatione* . . . 1324. Anjou, II. 128. — *pro honore sancte regie corone* . . . 1345. Fejér, IX/1. 283. — *pro regno et regali corona* . . . *pro corone regalis*

A szent korona államszimbolizáló értelme túlélte a szent királyok nemzetségének Mária királynővel kihalt nőágát, ahogy túlélte a fiágot is.¹ A XV. században beköszöntött dinasztia-változások és király-választások, míg egyfelől a rendek politikai hatalmát növelték és szerepét az államéletben megalapították, addig, másfelől, lényegesen hozzájárultak a szent korona eszméjének megerősödéséhez és tartalma kibővüléséhez, ahogy ez a XIII. századvégi zűrzavar és a XIV. századeleji dinasztia-változáskor is történt.² Éppen a változások e korszakában volt szükség egy, az államot eszmeileg, személyek felett képviselő jelvényre.

E személyfelettliség következménye, hogy a korona jogairól szólnak, a korona jövedelmeiről, a koronára háruló birtokokról³ a szent korona joghatóságáról, ami másfelől azt is jelzi, hogy a jogi gondolkodás elmélyül, a terminológia és a definíciók szabatosabbak lesznek, a fogalmak differenciálódnak. De mindez élesekben precízított jogok a szent koronát, mint a magyar állam immár négy százados szimbolumát illetik. Lényeges újítás csak egy van a XV. században, ez azonban annál sorsdöntőbb: a rendek megváltozott álláspontja a szent koronával szemben, kifejezésül annak a megváltozott szerepnek, melyet ők a XV—XVI. században az államéletben maguknak kivívtak. Már 1401-ben, mikor foglyul ejtik Zsigmond királyt, az államhatalmat a rendek,

honore se . . . exponere . . . Fejér, IX/1. 483. (gyanus!) — in contentum (recte: contemptum!) regie corone et status regalis excellentie materiam malignandi concipientes . . . 1324. Anjou, II. 134. — pro attollentia nostri regalis honoris et incremento corone nostre regieque Maiestatis . . . 1324. Fejér, VIII/2. 519. — A Záh Felicián elleni ítélettel a ország nagykortól: ne regie maiestatis diadema et regni status . . . offensā iniurietur et hoc s. regie corone et regni vacillationis succrescat derogamen . . . 1330. Fejér, VIII/3. 426. — pro exaltatione uri nominis et honoris ac defensione s. regie corone . . . 1335. Fejér, VIII/7. 277. — nobis et corone nostre . . . adversari . . . 1320. u . . . VIII/2. 246. — L. még Károly Róbert okleveleiből: az égi kegyelem nos in regno nostro iure et ordine geniture nobis debito ad tronum et coronam regalis fastigii honorifice sublimavit . . . 1326-ból. Fejér, VIII/3. 191. — 1332. u. o. VIII/3. 608. — 1341. u. o. VIII/4. 490. — 1335. u. o. VIII/4. 657.

¹ Budai Krónika, ed. Podhradszky, 345. l., Dubnici Krónika c. 221. ed. Mátyás Flórián; Fontes; III. 194. l. Máriáról.

² Hóman: Magyar Történet. II. 248. l. — Rendek helyett szabatosabban főrendeket kellene írni, mert ezek mellett a köznevesek eltörpülnek. A főnemesi családok az Anjouk kihalta óta megszerezik a koronabirtokok felét, egyébként is vagyonosodnak, s evvel alapozzák meg anyagilag XV. sz.-i. politikai hatalmukat, mely a királlyal konkurál. Ld. Hóman i. m. III.

³ Még I. Károlynál és Nagy Lajosnál ad manus nostras száll vissza a magvaszakalt birtokos birtoka (Pl. 1317. Apponyi okltár. I. 50. — 1323. Anjou, II. 66. — 1351. Zala megye oklt. I. 513—4. — szintűgy, mint a XIII. század végén is: 1277. és 1280. Hazai okmánytár, VI. 257. és VII. 164.

helyesebben a primás vezetésével a főméltóságok viselői, a főpapok és főurak (prelati, barones et proceres) veszik kezükbe. Kanizsai János esztergomi érsek, a mozgalom vezetője, felveszi a „sacrae coronae regni Hungariae cancellarius” címet s az ő, Bebek Detre nádor és Szécsényi Frank országbíróból — ekkor index curiae regiae, eddig i. c. Sigismundi regis! — álló rendi kormány „auctoritate iurisdictionis Sacrae Coronae regni” ad ki rendeleteket.¹ Vagyis, mikor a rendek királyuktól átveszik az államhatalmat, akkor a magyar államnak immár négyszáz éves szimbolumát, a szent koronát is a magukénak tekintik. A szent korona 1401-ben tehát a rendeknél van, úgy látom, először a magyar történetben. Zsigmond kiszabadultával, s a béke helyreállításával az állam ujólag a királyra száll vissza s a rendek ennek megfelelően Zsigmond haláláig, sőt 1439-ig megint csak a szent korona iránti hűségi és alávetettségi kapcsolatukban említettnek.

Az 1401-i kezdet — bár csak májustól november végéig tartott — nem maradt folytatás nélkül. Az 1403. forradalomban s az ekkori rendi kormánynál nem látni újból a szent korona szerepeltetését, annál jelentékenyebb azonban az 1440-i királyválasztás.

¹ Két oklevél is hagyományozza a rendi, helyesebben főpapi és főrendi kormány felfogását a szent koronáról: 1401 nov. 3. Hazai okmánytár: VII. 431, melynek eredetije a gróf Károlyi-család levéltárában van, honnan ismét kiadva: Károlyi-család oklára, I. 514—5, a másikat kiadta Szentpétery I. Az országos tanács 1401-ben. Századok, 1904. 764—765., eredetije a Kállay-családnak a M. N. Múzeum levéltárában őrzött levéltárában van: 1401. júl. 26. Székesfejérvárról keltezve. Mindkettőnek a szent koronát illető szavai egybevágóak: Prelati, barones et regni Hungarie proceres Universi, *Sacre Corone Regni Hungarie fidelibus comiti vel vicecomiti et iudicibus nobilium comitatus Zathmariensis* . . . nos unanimiter concordi parilique deliberatione et consilio pro communi bono regnicolarum ac re publica et utilitate patrie . . . iure iurando assumpsimus, quod . . . omnes et singulos regni incolas in suis iuribus inconcusse conservaremus et unicuique iusticiam faceremus . . . quare requirimus vos, hortamur et monemus, vobisque *auctoritate iurisdictionis Sacre Corone* firmiter mandamus, stb. . . .

Mindkét oklevél (a nov. 3.-iban: *Corona regni!*) és más, a főrendi kormány által kiadott oklevél (így Forgách-cs. lvt. 1401. okt. 24-én Zakanban kelt oklevél és az Esztergomban, 1401. május 22. oklevél Kállay-cs. Itára) pecsétjén az országos címer kettős keresztje látható, mely címerrész vésetik aztán az 1445. 15. t.-c. értelmében (Kováchich M. G.: Sylloge 103), az akkori rendi kormány pecsétnyomójára is, mint „signetum regni Hungariae”. Ez nem áll ellenében a korona államszimbolizáló jellegével, mert hiszen a korona-szimbolum mellett megállhat más jelvény is, amint Szent István óta a kereszt, III. Béla óta a kettős kereszt mindig is jelképezte a magyar királyságot. Hóman B.: A magyar címer történetéhez. Turul, 1918—1921. 3—11. — A kereszt, később a kettős kereszt azonban sohasem lett olyan jelentős, mint a szent korona s mindenekfelett ennek viseléséből sohasem származott át a királyra az uralkodói hatalom.

Az 1439-ben Albert király váratlan halálával beállott interregnum újból alkalmat adott a rendeknek, hogy az államhatalmat a kezükbe vegyék, ezuttal nem a maguk számára, nem is, hogy egy rendi-köztársasági államot szervezzenek, hanem azért, hogy az államhatalmat egy, saját akaratukból választott királynak adják át. Meggyőződésük szerint erre nekik joguk volt és Erzsébet özvegy királyné és hívei — a nyugati, észak- és délnyugati részek nemessége — hiába hivatkoznak az özvegy királyné, majd fia, László öröklési jogára. Midőn pedig a Visegrádból elvitt koronával mégis csak a gyermek László fejét ékítették (1440 pünkösd, május 15), akkor a Székesfejerváron júliusban I. Ulászló koronázására összegyűlt rendek — köztük vannak az ellenpárt tagjai is — oklevélben érvénytelenítve a májusi koronázást, részletesen kifejtik a maguk szuverén rendelkezési jogát a szent korona fölött s ezzel kapcsolatban felfogásukat a szent korona eszméjéről. Ezek szerint a „prior corona“-nak, vagyis a szent koronának minden hatályosságát, bármely jelentőségét, miszteriumát és erejét (efficatia, quodlibet signaculum, mysterium et robur) átruházzák a Szent István fejereklje-tartóját ékítő koronára, mellyel I. Ulászlót a szent korona híján megkoronázták, minthogy — mondja a rendek oklevele — a mi hatáskörünkbe tartozik a korona érdemét megállapítani, helyeselni, vagy helyteleníteni. Ehhez képest a királynak (I. Ulászlónak) átadjuk, „dantes“ a királyi teljhatalmat, mintha a „prior“, most elvitt koronával koronáztatott volna meg. E „prior“ koronát pedig minden hatályosságától megfosztják, mindaddig, míg az újra az ő kezükbe nem kerül. Körülírják aztán a királyi hatáskört is, mely a koronával száll át az új uralkodóra. Ennek részei: mindennemű kegyosztás, igazságszolgáltatás, hívek jutalmazása, hűtlenek és vétkesek megbüntetése és mindannak végzése, amire a régebbi királyok jogosultak voltak. Ez tehát az egész királyi hatáskör, vagyis az a névtelen jogtudós, ki ezt az 1440. július 17. oklevelet szerkesztette, sokkal precízebben és teljesebben állapítja meg az átruházott királyi hatalom elméletét s a koronával átruházott királyi hatáskört, mint azt hetvennégy év mulva Werbőczy tenni fogja.¹

Annak ellenére, hogy a szent korona 1440-től 1464-ig III. Frigyes császár kezén volt, ki mint V. László gyámja jutott a koronához, nemkülönben az 1440. július 17. oklevél ellenére, továbbra is a szent korona a magyar állam szimboluma, mind Ulászló alatt, mind a rendi kormányzás idején, mind Hunyadi János kormányzóságakor, mind pedig Mátyásnak koronázása előtti éveiben (1458—

¹ Az oklevél kiadva: Dogiel, M.: Codex dipl. Poloniae. I. 56, köv. II. — Katona St.: Historia critica. XIII. 91—99. és Kovachich, M. G.: Vestigia. 235—243. — Idézik: Timon Á.: Magyar alkotmány és jogtörténet. Budapest, 1910, (4.) 508. és Fraknoi V. a Szilágyi Sándor szerkesztette Magyar Nemzet Története IV. k. 21—22. l.-on, anélkül azonban, hogy vele érdemben foglalkoztak volna. — L. ellenben: Hóman B.: Magyar Történet. Budapest, III. 289—290 és 458.

1464). És a szent koronát értik 1450-ben a rendek is, midőn „corona nostra”-ról szólnak a szentszékhez írt levelükben.¹

Werbőczy aztán — bizonyságául a XV. század nemesi társadalmában kifejelett erős történeti öntudatnak és e fényes jogász elme történeti érzékének — a nemesség eredetét és azt kutatva, hogy hogyan is ruháztatik át a királyra az uralkodói hatalom

¹ Schwandtner : *Scriptores*, II. 78. június 12-ről, a pesti országgyűlésből : (patimur) iura, dignitatemque *corone nostre* et nos pariter contemnere. Az 1440—1464-ig terjedő időre, míg a korona III. Frigyesnél van, okleveles említések : I. Ulászló 1440. 2. tc. §. 1.: infidelitatis notam contra coronam eiusdem regni incurrere contigerit. (Kovachich : *Sylloge*, 72. l.) — Tamás István bosnyák király : 1444. jún. 3. (tenuta et castra) *corone ipsius regni* (Bosznia !) . . . fidelita(s) és servitia . . . domino nostro Wladislao regi et sacre eius (!) *corone observanda* . . . (Thallóczy, L. : *Studien zur Geschichte Bosniens*. Lipcse, 1913. 366.) — 1449 nov. 11-én pedig Hunyadihoz : *Regno Hungarie et s. eiusdem regni Hungarie corone* necnon Johanni de Hunyad . . . nullam faciemus infidelitatem. (Teleki J. : *Hunyadiak kora* X., 245.) — Az 1446. X. t.-c. : gubernator his, qui fideliter s. regni *corone* servierunt, de . . . posseissionibus, que deinceps ad s. regni *coronam* fuerint devolutae . . . (Kovachich, M. G. : *Vestigia*, 258—259.) — Az 1446. XIV. t.-c. : az elzálogosított, de a kormányzó által visszaváltott királyi városok *Corone* reapplicando, domino regi reservare kell. (Kovachich : *Vestigia*, 260.) — 1447. jan. 15. Vitéz János levele Carvajal legátushoz, amely szerint Hunyadi az oláh vajdát servitiis et fidei huius *coronae* reuinxit. (Schwandtner : *Scriptores*, II. 40.) — 1448. június 3. Hunyadi János adománylevele : ipsi s. regni Hungarie *Corone* et exposit nobis . . . fidelitate studuerint complacere . . . (Teleki : *Hunyadiak kora*, X. 229.) — V. László, 1453. s. huius regni *Corone* rebellando . . . (Teleki, i. m. X. 350.) — V. László, 1453. törvényének, 4. c. : mindenki, aki ad *coronam regni Hungarie* pertinent (a membrum anticipációja !) . . . contra suam regiam serenitatem et eius *coronam* . . . (Corp. Juris. I. 312.) V. László alatt egy osztrák urral (Eizing Ulrikkal ?) készítettett összeírás a m. király jövedelmeiről : grosse irrung u. notdurfftikeit d. landes u. d. heiligen kran ze Vngern . . . rennt vnd gult der heiligen kron ze Vngern. (Birk : *Adalék Magyarország pénzügytörténetéhez Új Magyar Muzem*. 1853. 511—2. l.) — Hunyadi hűségesküje V. Lászlónak : 1453. iuro . . . Ladislao . . . omnibusque successoribus vestris Hungarie regibus ac s. ipsius regni vestri *Corone* . . . (Teleki, i. m. X. 355.) — 1454. július 28. : a raguzaiakhoz, fides, quam ad progenitores nostros et s. *Coronam regni nostri Hungarie* . . . tenuistis . . . (Teleki, X. 426.) — 1456. máj. 6. vera fidelitas *Corone huius regni* observanda. (Teleki, X. 512.) — 1457. márc. 21. castra ad nos, ut regem et s. regni *Coronam* spectantia . . . (Teleki, X. 549.) — Mátyás a koronázás előtt, 1458. primum s. huius regni nostri Hungarie *corone*, tandemque nostre maiestati. (Héderváry oklt. I. 287.) — 1460. egy híve szolgálatairól : Joh. de Hunyad . . . genitori . . . et tandem, uti propria experientia agnovimus maiestati nostre et s. dicti regni nostri Hungarie *corone* . . . (U. o. 293., primum s. huius regni nostri Hungarie *corone* ac Johanni . . . genitori . . . et tandem maiestati nostre. 1458., u. o. I. 290) — 1461. ad s. dicti regni nostri Hungarie *coronam*, sequenterque (sic !) nostram maiestatem hárult birtokok. (Héderváry oklt. I. 297.)

(és ebben a nemesítés joga), Thuróczy János krónikáját e részt csaknem szószserint idézve, a következő eredményre jut.¹ A pogány, Szent István előtti korban a népgyűlésnél: *communitás*nál volt a főhatalom s ebben a szolgaságra taszítás, szabadságtól megfosztás joga. Mikor pedig kereszténységre térve, a magyarok Szent Istvánt megkoronázták — szerinte meg is választották — akkor a nemesítés joga, melyet Werbőczy egynek vesz a szabadságtól megfosztás jogával, simul *cum imperio et regimine átruháztatott in iurisdictionem sacre coronae regni huius, et per consequens in . . . regem nostrum*, még pedig „a *communitate et communitatis ab auctoritate*“, vagyis az (utolsó) pogány népgyűléstől.²

A szent koronával átruházott uralkodói hatalom elméletét az 1440. oklevél ismeretében nem tekinthetjük Werbőczy fikciójának. Neki nem is volt célja a szent korona elméletét kifejteni s azzal csak másodsorban foglalkozik, a nemesség eredetének már említett kutatásakor, majd pedig a törvényhozói jog kialakulásának vizsgálatánál. Ez utóbbival kapcsolatban kifejti,³ hogy a törvényhozási, birtokadományozási és törvénykezési jog a pogány *communitástól* „in *iurisdictionem sacrae regni huius coronae . . . subsequenterque . . . regem nostrum . . . simul cum imperio . . . translata est*“, mikor a magyarok a kereszténységre tértek s maguknak „sponte“ királyokat választottak. A törvényhozási és igazságszolgáltatási királyi hatáskör eredetének ez a történeti magyarázata már valóban Werbőczy egyéni munkája s kiegészíti a nemesítési és birtokadományozási jog fentebb említett eredettörténetét.

Werbőczy a király nemesítő jogának, illetőleg a magyar nemességnak eredetét kutatva, kitér a szent korona-tagság magyarázatára is. Miután kifejtette, hogy a királyt és nemeseket elválaszthatatlanul összefűzi a király nemesítő joga s a nemesek királyválasztó joga, megállapítja, hogy az így előállt kapcsolat (*connexio et participatio*) révén a nemesek a szent korona tagjainak számíttatnak s csakis a törvényesen koronázott király hatalma alá tartoznak.⁴ Ez a szent korona tagság megint történeti magyarázata a XV. század folyamán kialakult „*membrum s. corone*“ fogalomnak, melyet — úgy látom — déli koronatarományokkal, Szerbiával és Raguzával kapcsolatban használnak először.⁵ Brankovics György rác despotáról mondja V. László, hogy „*huius regni (sc. Hungariae) membrum fidele*“, majd Raguzavárosa mondja magáról, hogy ő „*membro della corona di Ungheria*“ s „*membro del regno de Ungharia*“ s arról is biztosítja Magyar-

¹ L. ehhez Mályusz E.: *Az Eckhart-vita. Századok*, 65. (1931)

416. L. még: *Századok*, 60. (1926) 787—788.

² *Pars I. tit. 3. §§ 2—7.*

³ *P. II. tit. 3. § 2.*

⁴ *P. I. tit. 4. § 1.*

⁵ Teleki J. gr.: *A Hunyadiak kora*. X. 360. V. Lászlónak Hunyadi Jánost megadományozó 1453. jan. 30-án, Bécsben kelt oklevelében.

országot, hogy Raguza a „s. Hungarie corone devotissima“, vagy „fidelissima di la corona de Hungaria.“¹

A „totum corpus s. corone“ kitételt sem Werbőczynél, sem más középkori írásműben nem találtam meg. A Zsigmond-féle 1435. II. decretum prologusában említett „totum corpus regni Hungarie“, melyre Timon hivatkozik,² s mely megvan az 1439. Albert-féle törvénynek a rendek által szerkesztett prologusában is, nem a királyt és nemzetet egységbe foglaló, hanem a rendek összeségét a királlyal szemben jelentő fogalom, melynek megfelelője az 1440. július 17. oklevél bevezetésében és a rendek 1452 márc. 5. oklevelében található meg.

1435. II. decretum :	1439. decretum :	az 1440. júl. 17.
Prelatorum, baronum nostrorum, necnon nobilium regni nostri, totum corpus eiusdem regni cum plena facultate absentium representantium unanimi voto . . . disposuimus . . . ³	Nos prelati, proceres et nobiles, nunc in hac civitate Budensi constituti, totum regni Hungarie corpus representantes notificamus . . . ⁴	oklevél : Nos prelati, barones, milites, proceres et nobiles totius regni Hungarie cum efficacissima facultate communitatem eiusdem representantes . . . ⁵

Az 1452. márc. 5.-i rendi oklevél:

Nos Johannes de Hunyad, Dionysius. archiepiscopus . . . ceterique milites, nobiles, cives et nuncii universitatis nobilium, civitatum et incolarum regni Hungariae, ipsum totum regnum Hungariae praesentantes . . .⁶

Vagyis a „totum corpus regni Hungarie“-nek synonymája a „communitas totius regni Hungariae“ és a „totum regnum Hun-

¹ Az oklevelek: Gelcich, J.: Raguza és Magyarország összeköttetéseinek okltára. 1454. nov. 2. 560. l., 1454. okt. u. o. 556. és 1454. jan. 26. u. o. 543. — Minthogy Raguza egy oklevelében Magyarországot „sacro regno d'Ungeria“-nak is nevezi, itt valószínűleg német birodalmi hatásról lehet szó, mert a szent jelző csak a német-római birodalmat illeti meg s annak hűbérországait szintén nevezik a birodalom „tagjainak“. L. Schreuer, H.: Die rechtlichen Grundgedanken der französischen Königskrönung. Weimar, 1911. 74. — Werbőczy előtti említés szent korona tagságra még: II. Ulászló oklevele 1510-ből Nagy Szebenhez: „cum autem fidelitates vestre specialis ramus s. corone nostre et membrum huius regni existant.“ Verfassungszustand der sächsischen Nation in Siebenbürgen. Bécs, 1791. 54. a. jegyzet és Kovachich, M. G.: Suppl., II. 352.

² Timon Á.: i. m. 493.

³ Magyar Törvénytár, millenáris kiadás. I. k.

⁴ Kovachich, Vestigia, 228—229.

⁵ Katona, St. Hist. crit. i. h.

⁶ Katona, St.: Hist. crit., XIII. 819. — Ugyanígy az 1459. törv. bevezetése: Kovachich, M. G.: Sylloge decretorum. 162. és az 1470. törvényé, u. o. 202. — Mátyás 1458. törvényének bevezetése pedig a rendek választását így írja körül: „totius regni nostri corpore unum sentiente.“ Kovachich, i. h. 135.

garie“. Kétségtelen tehát az is, hogy a „regnum“ terminus — elég paradoxon — mutatis mutandis az 1083-ban, vagy még előbb keletkezett nagyobb Szent István-legendában előforduló regnum-fogalom, XV. századi tartalommal, politikai, alkotmányos és társadalmi jelentőséggel. Vagyis „regnum“ lényegében most is ugyanazt jelenti, mint a XI. században és pedig a királlyal szemben álló alattvalókat. (Hogy a XI. századi „regnumot“ kik, a társadalom mely rétegei alkotják s kik a XV. sz.-t. s hogy ez utóbbiaknak már van alkotmányos szervezetük, míg a XI. századiaknak nincsen, ennek vizsgálása túlhaladja e dolgozat kereteit.)

Tehát, miként a magyar államot jelenti a „corona“ Szent Istvánnál, csakúgy, mint Werbőczy-nél, akként az alattvalókat jelenti a „regnum“-fogalom Szent István nagyobb legendájában csakúgy, mint a XV. sz.-i törvényekben.¹ Az új-korban, a XVI-tól a XIX-ig terjedő századok rendiségének gondolkodásában, terminológiájában a „regnum“-fogalom még szűkebb s jelenti a köznemességet (nemes ország, nobile regnum, adeliges Land), szemben nem is a királlyal, hanem a főpapi, főnemesi és polgári renddel.

A szent korona tehát már Szent István korában a királyi hatalom, méltóság jelképe és az államéletnek e személyes, a király személyén nyugvó korában jelképe egyúttal az államnak is. Ez a szimbolum marad az egész középkoron át. Innen van, hogy míg mintegy a XIV. század végéig a királlyal kapcsolatos, a korona a király kezén van — minthogy ekkor az államhatalomnak is kizárólagos birtokosa a király — s az alattvalók a koronával kapcsolatban csak a királyhoz (államhoz) való hűségi, szolgálati viszonylatukban említetnek, addig a XV. században a nemesek behatolva az államéletbe, ráteszik kezüket az állam szimbolumára, a szent koronára s a szent korona eddigi fideleseit, subditi-jeit és subiecti-jeit a szent korona tagjaivá lesznek.

Nem akarjuk kétségbe vonni, hogy a szent korona-tannak ez a XV—XVI. századi fázisa „nem más, mint a késő középkorban mindenütt uralkodóvá lett organikus államtannak egyik válfaja“.² Kétségtelen az is, hogy a koronával más (európai) keresztény országokban is szimbolizálják az államot,³ hiszen Szent István is külföldről kapta az ő koronáját, a keresztény királyi hatalom és méltóság jelvényét s ő volt az, ki az eszmét magyar földre elültetve az Intelmekben alapját vetette meg az egész későbbi fejlődésnek. Mégis, bármily erős külföldi analógiák mutathatók is ki a szent korona XIV. századvégi és XV. századi tartalmára, a magyar szent korona tana nem lehetett volna a magyar rendiség államszemléletévé, ha a szent korona már addig is és pedig Szent István óta mindig nem lett volna a magyar állam szimboluma.

¹ Ld. pl. 1468 törvény bevezetése 5. §.: Kovachich, Sylloge 195.

² Mályusz, i. h. 416. l.

³ Schreuer, H.: i. m. 74.

Nem a szent korona államszimbolizáló jelentősége változott meg Szent Istvántól Werbőczyig, hanem a magyar állam, melyet szimbolizál.¹

¹ A XV—XVI. sz.-ra pár okleveles adat: nobis et s. nostro regio dyademati. 1403., Héderváry cs. oklevéltára. I. 119., u. i. 1410., 1417-ből kétszer, 1421-ből Hazai oklt., 348., 369. és Magyar Címeres Emlékek: LIV. sz. és u. o. LV. — 1418-ból u. o.: VIII—X., XXIX., XXX., XXXII., XXXIV. U. így „coroná“-val: 1414 és 1435: Teleki-család levéltára, I. 403. és Hazai oklt., 394 és 1479. M. Cím. Eml.: XXII. U. az „nostro“ nélkül: 1403 Teleki, I. 291. l. — Maiestati nostre sacroque nostro regio diademati. 1510., M. Cím. Eml.: LXXI., ugyanígy N. Lajos: 1363: Teleki lt. I. 124. és Zsigmond 1387. Héderváry-cs. oklt. I. 99. — Nobis et s. regni nostri Hungarie corone: 1514., M. Cím. Eml. LXXII. és LXXIII., 1465., Zichy-cs. oklt. X. 331. — Igen érdekes Hunyadi János kormányzóí oklevele 1447-ből: s. regni Hungarie corone et exposit nobis. Hazai oklt. 414. és 1446.: s. corone et exposit nobis: Zichy oklt., XII. 212. — Primum s. huius regni nostri Hungarie corone deindeque maiestati nostre. 1482.: Hazai oklt. 436., u. így 1522. M. Cím. Eml. LXXVIII. sz., u. így, de: et deinde: 1521 és 1525. M. Cím. Eml. LXXVII. és LXXIX. U. így, de: tandemque: 1466 és 1517-ből: M. Cím. Eml. LXVIII. és LXXIV. sz. — S. regio dyademati, penultimoque (!) nobis: 1406. Hazai okmt. VII. 432. ad s. regni nostri Hungarie coronam et per consequens maiestatem nostram. Zichy oklt. X. 331, 1465. — Mátyás a koronázás előtt: 1459-ben: primum quondam... Joh. de Hunyad, alias gubernatori... tandemque maiestati nostre et s. corone dicti regni nostri Hungarie. (Hazai oklt. 426.) — Zsigmond, 1436. Pozsony városának címert ad: maiestati nostre et s. corone nostre ac ipsius regni nostri Hungarie (M. Cím. Eml. LX. sz.). — V. László 1454-ben: regio nostro Hungarie sacreque corone eiusdem et etiam nostre maiestati. (M. Cím. Eml. LXIV.) 1456-ből u. így, de: „maiestati“ helyett: „tandem nobis.“ U. o. XLIV. és: 1454: nobis et predecessores nostris ac. s. corone regni nostri Hungarie. (U. o. LXV. sz.) — II. Ulászló 1496, 1501 és 1505-ből: s. imprimis dicti regni nostri Hungarie corone deindeque maiestati nostre. (Teleki-cs. lt. II. 215., 287., 246.) és 1507: Héderváry oklt. I. 507. és 1488 M. Cím. Eml. XXIII. — 1491: divis condam regibus et s. huius regni corone. (Héderváry, I. 467) Továbbá 1498: s. corone... et condam... Matthie regi immediato predecessori nostro... deindeque maiestati nostre. (Teleki-cs. lt. II. 222.) — II. Lajos 1518-ban az Armbruster címereslevélben a megadományozott apja érdemeiről: primum... Wladislao regi... deindeque... civitati Cibiniensi et toti reipublice eiusdem... complacere studuit... consideratis fidelitatibus, que... s. imprimis huius regni nostri Hungarie corone... exhibuit. (M. Cím. Eml. LXXXVI.) — Egypár érdekesebb kifejezés: V. László, 1453: huic regno et s. corone nostre. (Gr. Zichy-cs. oklt. IX. 344.) U. o. 1455: Ut didicimus, s. corone regni nostri Hungarie tanusított hűség. (U. o. IX. 444.) — Mátyás 1459-ben, koronázás előtt: Ut didicimus, primum regni nostri Hungarie predicti s. corone, tandemque maiestati nostre. (U. o. X. 70—71.) — 1462: s. corone dicti regni nostri maiestatique nostre. Ugyancsak Mátyásról mondja a dubnici krónika a koronázása előtt: nonnulli incole s. corone subiecti. (cap. 227., Mátyás Fl., Fontes

domestici. III. 197.) — Zsigmond, 1417: s. nostro regio dyademati ac nostre celsitudini. (M. Cím. Eml. VI.) — 1422: regnum Bozne, iurisdictioni s. nostre corone Hungarie subiect(um). (M. Cím. Eml. XXXV.) — 1434, egy birodalmi címeradományozó levélben: nos et s. Romanum imperium ac coronam regni nostri Hungarie... honorastis... nobis et s. Romano imperio ac corone regni nostri Hungarie. (M. Cím. Eml. XL.) — Mátyás a koronázás előtt, 1459: nobis et regno nostro ac s. corone eiusdem regni nostri Hungarie. (M. Cím. Eml. XIX.) — 1462-ből, a korona visszaszerzésére vonatkozóan: nunc enim videbitur, quam fidelitatem et affectum s. corone et regni huius libertati unusquisque exhibebit. (Zichy-es. oklt. X. 221—222.) — 1468: nobis impendit et corone. (U. o. X. 442.) — Ld. még Mátyásra, M. Cím. Eml. XXI., XLVI., XLIX., XXIV. — II. Ulászlóra: u. o., 1506 XXV. — Zsigmondra, 1415 és 1417 (kétszer): IV., VII., XXVIII. — Ez oklevelekben egyfelől a szt. korona király-felettsége, másfelől az alattvalóknak irántai hűsége, hozzávaló kapcsolata domborodik ki. A szt. korona tanának egész tartalma csak az elbeszélő forrásokkal, vagyis minden természetű forrással ellenőrizve bontakozik ki, csakúgy, mint az előző korszakban.

Bartoniek Emma.

Történeti irodalom.

Szónyi Ottó: Régi magyar templomok. Budapest, év n. Műemlékek Országos Bizottsága és a Magyar Könyvbarátok kiadása. 4° 244 l. 323 kép.

Erre az úttörő könyvre, amely a magyar templomépítéssel foglalkozó minden további munka számára kényelmes tájékoztatásul szolgál, régóta szükség volt s a szerzőnek és a kiadóknak tagadhatlan érdeme, hogy felismerték és legjobb igyekezetük latbavetésével pótolták a hiányt. Azt maga a szerző is hangsúlyozza, hogy a további kutatásoknak tág terük nyílik; amint nem saját helyszíni vizsgálatai, ásatásai és felmérései alapján volt kénytelen véleményt alkotni, rögtön tapasztalnia kellett az előmunkálatok, a részletmonografiák fogyatékosságait és pontatlanságát. Így régi templomainknak ez az összefoglaló ismertetése egyenetlen, sok helyen megbízhatatlan alapokon nyugszik, mégis rendkívül fontos, hogy végre megvan az a nagy keret, melybe az újabb eredményeket be lehet majd illeszteni. Addig is nemcsak a művészettörténet, hanem az egyház- és gazdaságtörténet művelője is sok haszonnal fordulhat utbaigazításért e könyvhöz; Nagy-Magyarországnak Szent István korától kb. 1830-ig terjedő templomépítészetre nézve sehol teljesebb áttekintés nem található, már pedig nyilvánvaló, hogy minden művészeti tevékenység közül éppen a templomépítészet a korszakok és népek szellemi és anyagi műveltségének egyik legbiztosabb fokmérője.

Ebből a szempontból is nagyfontosságú, mindjárt a bevezetés elején, a szerzőnek új felfogása a Szt. István-kori templomok kérdésében. Henszlmann Imre, kinek elmélete a magyar keresztény templomépítés első korszakának történetéről oly sokáig uralkodott a tudományos közvéleményben, „szükségleti” és „enyészeti” építményeknek tartotta még az első magyar székesegyházakat is és csak két szilárd építésű, monumentális templomot ismert el Szt. István korából, a székesfehérvári királyi bazilikát és az esztergomi székesegyházat. A többi templom szerinte III. Béla koráig ideiglenes jellegű volt; valószínűleg fából épült. Az újabb kutatások eredményei alapján Sz. más képet rajzol a magyar templomépítés kezdőkoráról. Szerinte nem tételezhető fel, hogy a Szt. István alapításából eredő püspökségek fából épített székesegyházakkal elégedtek volna meg olyan korban, mely az ezredik évhez fűzött világpusztulás jóslatának lidércnyomása alól felszabadult és Európaszerte lázas építőtevékenységet folytatott. A Szt. István

korabeli magyar székesegyházak közül úgy-ahogy épségben egyedül fennmaradt pécsi székesegyház legrégibb részei, két főfalának szerkezete, két nyugati tornyának alapzata és altemploma feltétlenül XI. századbeli építkezési módszereket mutatnak. A veszprémi és gyulafehérvári székesegyházak restaurálása alkalmával pedig olyan nyomokra bukkantak, amelyek ezeknek legrégibb részeit, illetőleg utóbbinál az elődjét szilárd építkezéseknek tüntetik fel. A magyar templomépítés elindulásának legizgatóbb kérdése természetesen az, hogy milyen volt Szt. István példát mutató saját temploma, melyet az esztergomi után új székhelyén, Székesfehérvárra építtetett. Udvari templomnak nevezhetnénk, amelynek ezenfelül az uralkodócsalád temetkező- és a Szt. Korona őrzőhelyéül is kellett szolgálnia. Elrendezésének vizsgálatánál e körülményt nem szabad szem elől téveszteni. És figyelemmel kell lenni arra, hogy Szt. István térítő munkatársai bencés szerzetesek voltak, akik Európa nyugatának a clunyi reform neve alatt ismert nagy szellemi mozgalmát közvetítették hazánkban és akik egyzersmind az új magyar püspökségek főpásztorai voltak. Ennek a mozgalomnak pedig egyházművészeti programja is volt. A székesfehérvári bazilika művészettörténeti helyének még esedékes kijelölésénél Montecassino, Regensburg és Bamberg felé is kell tekintenünk. Henszlmannak azzal az elméletével szemben, hogy az Árpádkori magyar székesegyházak négytornyúak voltak, Sz. az ásatási eredmények gondos mérlegelése alapján arra az eredményre jut, hogy mindezek eredetileg csak két toronnyal épültek. A tornyoknak a hajókkal való összefüggése magyar különlegességgé alakult. Míg a külföldön a tornyok a hajóktól áttöretlen falaik által vannak elválasztva, addig nálunk úgy a megfelelő oldalhajó, mint a középhajó felé nyíltak. Kétséggkívül ilyen kéttornyú templom volt, a székesfehérvári királyi bazilikán kívül, az esztergomi, veszprémi, kalocsai és pécsi régi székesegyház, míg a többi Árpádkori székesegyház szerkezetéről az ismételt pusztulások és átépítések következtében nem lehet biztos képet alkotni.¹

Nagy elmélyedéssel foglalkozik szerzőnk a szerzetesrendek templomaival és a családi monostortemplomokkal. A sokféle típus közötti eltérések pusztá felsorolásán túlmenőleg nyomatékosan figyelmeztet az eltérések mélyebb okaira, a számos különböző rendeltetésre. A templomtípusok kialakulását csak akkor lehet megmagyarázni, ha előbb minden esetben megállapítottuk az illető templomban végzett istentisztelet különleges formáját. De a liturgikus követelményeknél nem kevésbé volt döntő szerepük

¹ Mellesleg említve, sokat beszél a könyv az újabb és legújabb „helyreállítások”, restaurálások jóvátehetetlen kártevéseiről; ezek a jelenségek is szorosan beletartoznak az ízlésváltozások történetébe. Sz. nagy és tanulságos irodalmat idéz ehhez a szomorú kérdéshez; tekintve, hogy a pécsi székesegyház történetének éppen ő a legalaposabb ismerője, talán szívesen lát ennek restaurálására vonatkozólag két kiegészítő utalást: *Revue de l'Art chrétien* 1890. 179. l. és „*Zeitschrift für bildende Kunst*“ 1892. 7. sk., 80. sk. l.

az egyes szerzetesrendek szabályainak. A régi ciszterciek építkezéseinek tárgyalásánál már közhellyé lett az egyszerűség elvének hangoztatása; ugyanígy a többi szerzet is külön-külön törvényszerűségeket követett építkezéseinél.

A XIII. század végén kizárólagosságra jutott csúcsíves stílus legbuzgóbb terjesztői gyanánt a cisztercieket szokták feltüntetni. Sz. azonban úgy gondolja, hogy a városokban letelepedő kolduló szerzetesrendek, a ferencesek és a domonkosok az igazi apostolai az új stílusnak. Ugyanígy a városi polgárság, mely ebben a korszakban ébred közületi fontosságának tudatára, gazdaságilag megszervezkedik, jólétnek örvend és azokhoz a vagyoni feleslegekhez jut, melyek a művészeti ambíciók kielégítését és a polgári öntudatnak az istenháza nagyszerűségével való kifejezését lehetővé teszik. Csak így magyarázható meg az a tény, hogy a csúcsíves stílus korszakának legnagyobb szabású szakrális alkotásai hazánkban a kolduló szerzetek egyházai mellett a városi plébániatemplomok. Ez különben régebbi templomaink első nagy átalakításainak korszaka is.

A székesegyházak, monostortemplomok és városi plébániatemplomok áttekintése után külön szakaszban foglalkozik Sz. a középkori falusi templomokkal. A tárgykörtől távolabbálló számúra meglepő, hogy ilyenek, vagy részleteik, sokszor persze csak romjaik, az Árpádok korából is milyen tekintélyes számban maradtak fenn. Sajátos és maradandó beosztásukat megint az istentisztelet rendje határozta meg. Aránylag terjedelmes tárgyalásuk nagyon is helyénvaló, mert az eddigi magyar építészettörténeti irodalom keveset törődött velük, akárcsak a Kárpátok fatemplomaival, melyek a könyvben szintén jellegzetes példákkal szerepelnek. A 132—145. oldalakon közölt képek, mind ilyen elrejtett, érdekesebb falusi templomok felvételei, valóban a felfedezés örömét fogják szerezní a legtöbb olvasónak.

Az összefoglaló bevezetésben, sajnos, aránytalanul kevés hely jut a XVI. század óta folyó templomépítkezések méltatásának. Kívált az oly sokrétű és művelődéstörténeti szempontból is rendkívül fontos XVIII. századi tevékenységet kellett volna jobban kiemelni. Ezt a szövegoldalak számának emelése nélkül is meg lehetett volna tenni, mert a kötet végén, az egyes képekhez fűzött magyarázó és történeti jegyzetek helyenként meglehetősen szétfolynak. Ez az „apparatus criticus“, melyet tehát könnyű lett volna rövidebbre fogni, odaadó gondddal készült. A leírások túlnyomórészt saját megfigyeléseken alapulnak. Csak természetes, hogy a speciális kutató, aki egy-egy templommal, egyes vidékekkel vagy korokkal foglalkozik, a maga szemszögéből nézve helyenként helyesbítéseket, pótlásokat lát majd szükségeseknek. Legkevesebb tárgyi tévedés persze a szerző kedvenc és valóban kitűnően ismert területén, a középkori részben akad. Véletlen elírásnak tartjuk, hogy a szentkirályi timpanonnál és a kisszebeni főoltárnál hiányzik a jelenlegi őrzési helynek, a Szépművészeti Múzeumnak megnevezése. Érzékenyebb hiány, hogy a jáki és lébényi templomokról

szólva, a szerző nem vette figyelembe Richard Hamannak 1923-ban megjelent munkáját, *Deutsche und französische Kunst im Mittelalter*, bár ennek a mi szempontunkból különös fontosságára e sorok írója éppen a Századok hasábjain (1928, 804.) már felhívta a magyar műtörténeti kutatás figyelmét.

Részünkről megint főleg a barokk stíluskorszak emlékeinek adatait szeretnők pontosabbaknak, teljesebbeknek látni. Így a 207. l.-hoz megjegyezzük, hogy a minoriták nagyszerű egri templomának tervező építéste Matthias Gerl volt (Magyar Művészet. 1932, 246 skk. l.), míg az egri cisztercita-templom pompás főoltárának szobordíszét Johann Anton Krauss jászói szobrász készítette (Henszlmann-Lapok 9—10. sz. 1930). Krausst a jászói prépostsági templommal kapcsolatban Sz. tévesen Grass Antalnak nevezi. A budapesti egyetemi templomra vonatkozó jegyzetből és az Irodalomból is hiányzik az utalás Réh Elemér idevágó cikkére (Archaeológiai Értesítő XLV. [1931] 168.). Így kiemelve az ilyen észrevételek a kelletténél súlyosabbaknak látszanak, ha azonban a könyv által nyújtott új ismeretekkel szemben mérlegeljük őket, serpenyőjük helyeként föllebben. Sajnálatosnak tartjuk azonban, hogy a Név- és tárgymutató nagyon hiányos, egész sor fontos művésznév, mint Altomonte, Fellner, Galli Bibiena, Hebenstreit, Kracker, Mayerhoffer, Palko, Rössler, Sambach, Unterberger, nem található benne. Ami az irodalmi utalásokat illeti, célszerűbbnek tartanánk, ha ezeket nem összefoglaló rovatban kaptuk volna, hanem külön-külön az egyes templomokkal vagy problémákkal kapcsolatban.

Végül egy szót még a könyv kiállításáról. A legfontosabb rész, a képanyag nyomása általában jól sikerült, de nagy kár, hogy új felvételek készíttetésére a kiadók a mostani viszonyok között nem bocsájthattak nagyobb anyagi eszközöket az érdemes szerző rendelkezésére. A szövegrész, kivált a bevezetés és a német, francia, angol kivonat tipográfiája nyugtalan. A sok dőlőbetűs kiemelés és az ugyancsak kurziv szedésű utalások a képekre tarkává, felemássá teszik a szöveget. Az új nyomdatechnika ezzel szemben a minél egységesebb hatású és főleg harmonikus arányú szedéstükröket kedveli. A címlappal szemben lévő oldalon áll a nyomda és a klisékészítő megnevezése. Van ebben valami tola-kodó magakelletés és formája is ízléstelen: a rácsos négyszög alatt a kerek pecsét, így együtt, minden csak nem esztétikus látvány. Talán a megjelenés helyének és évének megjelölése fontosabb lett volna, már csak azért is, mert reméljük, hogy e könyvet a külföldi irodalom is gyakran fogja idézni.

Pigler Andor.

Dragomir, Silviu: *Istoria Desrobirei Religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII.* (A románok vallási felszabadításának története Erdélyben a XVIII. században.) I—II. Sibiu, 1920 és 1930. 8° VIII+259+224 l.; VII+440 l.

D., aki a kolozsvári egyetemen a román-szláv történelem tanára, gazdag irodalmi munkássága során különösen két kér-

déssel foglalkozott. Az egyik a románság 1848—49. évi szerepe. Ebből a tárgykörből legutóbb két tanulmánya jelent meg, amelyek Ioan Buteanuval Zaránd megye 1848—49. évi prefektusával, illetőleg Nicolae Bălcescu erdélyi szerepével foglalkoztak. Ezeket kívül sajtókészen áll nagy forrásgyűjteménye is, amely szintén a románság 1848—49. évi történetét világítaná meg. A másik kérdés, amely évtizedek óta foglalkoztatja, a nem-egyesült román egyház és vallás XVIII. századbéli erdélyi sorsa. Egy erre vonatkozó részlettanulmánya „Relațiile bisericești ale Românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII.” már 1914-ben napvilágot látott. Most tárgyalandó nagy műve, amelynek 1920-ban megjelent első kötetét egy évtized múlva követte a második, annál inkább számíthat a magyar történettudomány érdeklődésére, mert a szerző nemcsak a kérdés történetét adta benne elő, hanem bőséges oklevél-adalékkal is kiegészítette. Kétszázhuszonöt olyan latin, német, román és magyarnyelvű hivatalos iratot, levelet, jelentést, krónikatörödelket tartalmaz a két kötet függeléke, amely valamennyi élesen belevág Erdély köztörténetébe is.

A D. által feldolgozott kérdéssel a magyar irodalomban mindössze Jancsó Benedek foglalkozott „A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota” c. műve első kötetében. (1896.) Ez az előadás D. eredményeivel, ha alapjában nem is módosul lényegesen, mindenesetre nagyon gazdagodik s a közölt iratanyag világa mellett összefüggőbbé és plasztikusabbá válik. Ez a kérdés, az erdélyi nem-egyesült románok vallási küzdelmei a Habsburg-házzal elismertetésükért s az ezzel kapcsolatos román népmozdulások, az erdélyi románság történetének egyik legérdekelőbb és legszomorúbb fejezetét jelenti. Jancsó kétségtelenül helyesen és tömören jellemezte ezt a kort ezekkel a szavakkal: „A hatvan éves korszak alatt a bécsi politika a görög-keleti román egyházat a katolizáló törekvések, illetőleg az unió érdekében nem létezőnek tekintette és odadobta az erkölcsi, az értelmi és a hitbeli elzüllöttségnek.”

Az a román tudós, aki ehhez a korhoz közeledik, kényes kérdéshez nyul hozzá. Elsősorban annak a veszélynek van kitéve, hogy összetéveszti a bécsi udvar szempontjait a magyarsággal s esetleg az egész ódiomot az utóbbi nyakába varrja. Másodsorban könnyen túlzásokba eshet már azért is, mert a románság hivatalos álláspontja még ma is az, hogy az igazi román nemzeti egyház csakis az orthodox s így minden, az orthodoxiát valamikor is ért bántalom szemében a román nemzet bántalma is. D. akkor kezdett a könnyen túlzásokra csábító kérdés feldolgozásához, amikor a román nemzet elérte politikai vágyai teljesülését s ebben a boldog légkörben kétszeresen szomorú lett a visszatekintés egy olyan korba, mint amilyen a XVIII. század első nagyobb fele volt az erdélyi román orthodoxokra. D. becsületére válik, hogy sem ez a légkör, sem a tárgy természetében rejlő alkalmak nem csábították arra, hogy művét történetpolitikai vádirattá torzítsa a magyarság ellen. Ez az érdeme magában is szükségessé tenné, hogy munkás-

ságát a magyar tudományosság fokozott mértékben figyelembe vegye. De más okunk is van erre. A kolozsvári egyetemen számos magyar ifjú tanulja tőle a történelmet, s mint személyes tapasztalatból tudom, nem hatástalanul. Továbbá ugyanő, legjobb értesülésem szerint, egyik hivatalos irányítója a románok tudományos antirevizionista munkásságának.

D. könyve megírásánál majdnem azokat a szempontokat követte, amelyeket a Magyar Történelmi Társulat írt elő az újkori Fontes-kötetek szerzőinek. A köteteknek mintegy felét kitevő tanulmány részletesen feldolgozza és a történelmi köztudatba beállítja a második részben közölt iratanyagot. Az iratok mellől azonban, sajnos, teljesen hiányzik a magyarázó jegyzetapparatus, amely pedig nagyon emeli a magyar Fontes-kötetek iratanyagának forrásértékét és önálló újra felhasználhatóságukat is elősegíti. D. gondosan értékesítette a már kiadott anyagot és irodalmat s emellett gazdag eredményű levéltári kutatást is folytatott. A magyar anyagot becsületesen felhasználta mindvégig úgy előadásában, mint a Függelékben. A levéltári iratok legnagyobb részét a szepeni Bruckenthal-Múzeum könyvtárában őrzött Rosenfeld-gyűjteményből és a szász universitas levéltárából valók. Emellett azonban használta a bécsi udvari levéltár, az erdélyi kancellária és gubernium levéltára, a Hevenessy-gyűjtemény, a karlovici érseki-, a moszkvai külügyminisztériumi-, a szepeni városi levéltár, az Erdélyi Múzeum levéltára anyagát és értékesítette A. Petrow gyűjteményéből az Orsz. Levéltár és a Károlyi-család levéltárából származó másolatokat is.

A mű Erdélynek a Habsburgok jogara alá kerülésével veszi kezdetét s röviden, mintegy bevezetőül elmondja az erdélyi unitálás ismert történetét. Az események előadása az 1740-es évektől kezdve lesz részletesebb, amikor kezdetét vette Visarion és Sofronius kalugyerek működése kapcsán az erdélyi orthodox románság izgatása, amely két évtized alatt lassan komoly forradalmi színvetű eseményekig fejlődött.

D. részletekbe menő és minden kis adatot értékesítő előadása folyamán különösen e két kalugyer működése és hatása bontakozik ki élesen, igen plasztikusan domborodik ki azonban az erdélyi románság oroszországi összeköttetéseinek jelentősége is, amely az erdélyi orthodox-unitus vitához külpolitikai háttérrel szolgáltatótt. A mű tulajdonképeni gerince az 1759 és 1761 közötti események előadása. Ez a három év már az egymást követő forradalmi események izgalmaiban zajlik le s Bukow generális melléktekintetekre nem ügyelő kegyetlen rendcsinálásával végződik. Az erdélyi román orthodoxok vallási „szabadságmozgalma” Bukow fellépésével gyászos véget ért, viszont egyházuk Nedakovich Dénes orthodox püspöki adminisztrátorra történt kinevezésével hivatalosan mégis elismertetett. Míg Jancsó azt véli, hogy Sofronius 1761-ben nyomtalanul eltűnt, addig D. azt állítja, hogy az argei kolostor archimandritája lett. Itt talált menedéket s itt élte le hátralevő napjait. Ez az állítása meglehetősen bebizonyítottnak is tekinthető.

A művet két külpolitikai vonatkozású fejezet zárja le, amelyben a szerző összegezi a román vajdaságok és az orosz cárnő állásfoglalását az erdélyi román orthodoxok vallási forradalmával szemben. A kufsteini börtönben több mint harminc évet töltött Oprea Miclăusról megemlékező zárófejezet melankolikus akkorddal zárja le a munkát, amely kétségtelen nyeresége az erdélyi románság történetirodalmának s amely sem egészében, sem részleteiben nem mellőzhető az erdélyi mult magyar historikusai részéről sem.

D. könyve széles megalapozottságú, becsületos szándékú munka, amelyet politikai szempontok nem torzítottak el. Szerzője bármily kitűnő hazafi is, megmaradt végig európai szintre emelkedett tudósnak. Csak örülnünk lehet, ha erdélyi magyar fiataljaink történeti ismereteiket a kolozsvári egyetemen ilyen felvilágosodott és tisztánlátó tanártól nyerik, legalább nem tanulnak olyant, ami ellentétben áll a magyar történelmi tudattal. Hisz mennyi magyar szempontból helytelen állítást kell egyébként megtanulnia a román egyetemeken magyar diákjainak s milyen szinte megoldhatatlan feladat lesz aztán mindenik számára az egyetemen nyert román történelmi műveltség talajáról átküzdeni magukat a magyaréra! D.-ről műve után elhihető, hogy nem végezt lélekhalásvást a románná lett kolozsvári egyetemen.

Asztalos Miklós.

Hajdu János: Eötvös József báró első minisztersége (1848). Budapest, 1933. Magy. Tud. Akadémia 8°. VIII+283 l.

E könyvre már régen szükség volt. Eötvöst miniszteri tevékenységének részletes története nélkül ma már csak azok láthatják világosan, akik külön tanulmányozással igyekeztek ezt a tájékozottságot megszerezni; ilyenek pedig meglehetősen kevesen vannak. Különösen a művelődéspolitikus Eötvös került valahogyan árnyékba jóidőre, pedig művelődéspolitikánk történelmi tudatossága nélküle nem alakulhat ki. Ezért kell örülnünk, hogy H. alapos kutatással elkezdte a levéltári anyag feltárását s becsületos jóakarattal a feldolgozást is megkísérelte. Ezzel — nyilván tudta nélkül — annak az immár nagyon régi kezdésnek lett a folytatója, amelyre Schneller István ösztönözte hallgatóit, amikor a kolozsvári egyetemen az 1897/98. tanévre kitűzött pályatétellel Eötvös egyik legfőbb kérdését állította eléjük (Eötvös nézetei az oktatásra vonatkozó állami jogokról és kötelességekről). Ez az indítás akkor mindjárt felismertette, hogy a magyar neveléstörténetnek egyik legfőbb feladata Eötvös két miniszterségének feltárása (Magyar Paedagogia 1900: 457, 1905: 16). Nagyon időszerű is volt ez akkor, de ami hozzá kellett volna, t. i. a levéltári anyag felkutatása és az egykorú irodalom teljes összeállítás, akkor is, azóta is csak feladat maradt. E feladat egy részét H. elvégezte. Érdeme éppen az, hogy most, amikor Eötvös újra nagyon is időszerűvé lett, az első minisztérium levéltári adatait összeszedte. Az Orsz. Levéltárból vett anyag becses, felhasználása komoly törekvésre vall és tárgyias; a munka ebben az alakjában is rászol-

gált a kiadásában rejlő hivatalos megbecsülésre és az ismertetéseken sokszorosán kifejezett elismerésekre. Minthogy azonban ez a kötet Eötvös első miniszterségére nézve bizonyosan nagyon hosszú ideig legfőbb forrása lesz a tájékozódásnak és remélhetően következik utána a II. miniszterség története is, talán nem árt az elismeréshez való készséges csatlakozáson kívül itt néhány észrevételt is tenni.

Az első észrevétel mindjárt az, hogy a szerző terve nem látszik tisztán, a gyűjtött anyag bősége miatt az összeállítást vezető gondolat nem határozott. A cím félre nem érthetően Eötvös személyét állítja előtérbe, az ő miniszterségének rajzát igéri; az Előszó pedig már „az egész első v. és k. minisztérium érdemi történetét” jelenti be. A kettő csakugyan összetartozik s jól meg is lehetett volna oldani együtt mindkét feladatot. Csak-hogy gondos tagolással el kellett volna választani Eötvös kormányzásának öt hónapját és a Szász Károly államtitkár vezetése alatt telt jóval hosszabb időt; főként pedig mindkét szempontból, azaz mind Eötvös személyére, mind az újonnan szervezett v. és k. minisztériumra nézve, meg kellett volna adni az egésznek a történelmi keretet. A szerző akarta is ezt, de a körvonalakat nem húzta meg világosan, ezért aztán, aki tájékozatlanul nyúl H. könyvéhez, innen nem kap eléggé határozott képet sem Eötvösről, sem az „egész első minisztérium”-ról. Ennek oka nyilván abban van, hogy a szerző nem állapodott meg: mit is akarjon. Ha az ember érdekelte, akkor azt a rövid miniszterséget, mint Eötvös életének, fejlődésének egyik szakaszát kellett volna néznie és a benső fejlődés menetéből értethette volna meg velünk azt a nevezetes jelenséget, hogy Eötvös már első minisztersége kezdetén minden lényeges kérdésben ugyanazt az elvi alapot követte, amely 19 évvel később, annyi tanulás és megfontolás, annyi irodalmi alkotás után s oly változott körülmények között is irányította. Ha pedig a szerző a figyelmét az első magyar minisztériumra szegezte, akkor ennek történetét élesebben kellett volna a magyar művelődéspolitikai történetébe, a magyar előzmények és európai hasonlóságok világításába beállítania; úgy látszanék meg igazán, hogy milyen nevezetes szakasz ez a magyar művelődésügy szervezésének és kormányzásának alakulásában. Látszik, hogy a szerző gondolt ilyesmire, de sem egyik, sem másik szempont nem érvényesül eléggé. Innen nem tűnik ki Eötvösnek az a történelmi szerepe, hogy a XVII. századig (Apáczai Csere Jánosig és Zrínyi Miklósig, sőt Pázmányig és Bethlen Gáborig) visszanyúló s a XVIII. századi megújhódástól kezdve meg nem szakadó művelődéspolitikai törekvések általa jutnak el a köz-akaratú való szervezés küszöbéig. Nem tűnik ki az sem, hogy a nevelésügyi közakarat egyértelműségének benső akadályai mennyire egyetemesen európai jellegűek és mily mértékben sajátosan mégis hazai eredetűek. Ennek kimutatása pedig nem egyedül e kötet tárgyát tenné egészen világossá, hanem a kiegészítés korának nevelésügyi ellentéteit is megvilágítaná.

Úgy látszik, H. csak a tényeket, a terveket és intézkedéseket akarta bemutatni, az eredet nyomozásáról mintha eleve lemondott volna. Arról ugyanis, hogy egy-egy tervnek vagy intézkedésnek mi volt, avagy a szerző mit gondol, hogy mi lehetett az eredete, nem hallunk jóformán semmit, még olyanról sem, amit saját adatai alapján is tárgyalhatna (például a számszerinti osztályozás eltörlése); a munkatársak (Szász Károly, Szőnyi Pál) szerepét s a beérkezett sok javaslat hatását nem vizsgálja; azt pedig, hogy Eötvös egész lelkivilágába nyissa meg a bepillantást az olvasónak, tudatosan elhárítja magától. Az előszó szerint egyenesen szándékosan mellőzi az Eötvös „szépirodalmi műveiben található nevelésügyi észrevételeket és eszméket, minthogy azok kultúrpolitikai felfogásával szerves kapcsolatban nincsenek“. Ezt alapvető tévedésnek tartom. Ezzel az állításával nem döntötte meg a szerző azt a véleményemet, amelyet Eötvös művelődéspolitikájáról 1913-ban írt tanulmányomban (A magyar nevelés körvonalai, 1920) igazolni is törekedtem: Eötvös írói munkássága és politikai tevékenysége mélyen egységes, ezért tehát iskolás ízü elaprózás, ha róla mint költőről, politikusról, filozófusról külön beszélünk anélkül, hogy gondolkodásának legfőbb vonásait, mindenütt uralkodó gondolatait egész munkásságából mutatnók fel. Azt pedig éppenséggel csak ezen az úton lehetséges pontosan kimutatni, hogy egyáltalában mi köze Eötvösnek lelkileg a nevelés ügyéhez. E mélyebb nyomozás mellőzése az oka, hogy jöllehet H. maga is szükségesnek érzi Eötvös felfogásának kialakulásáról szólnia (I. fej.), csak ismeretes, bár érdekes és becses, egyes adatokat kapunk, de a kialakulást nem látjuk.

Ez a hiány nyilván azzal a másikkal kapcsolatos, hogy az itt állandóan szükséges alapfogalmak a szerző nyelvén meglehetősen bizonytalanok. Elsősorban ilyen maga a művelődéspolitika fogalma; másról nem is szólok. Több pontnak, az I. fej. címének, alcímének, a 8. l-on írt „szorosabban vett művelődéspolitiká“-nak s más helyeknek összevetése azt mutatja, hogy ezt a fogalmat a szerző még nem tisztázta önmaga számára. Azt sem fejti ki sehol, sőt röviden sem mondja meg, hogy ez a fogalom Eötvösben miként él, pedig ez nagyon fontos és ezt keresve nem is kellett volna járatlan útra lépnie. Eötvösnek a műveltségéről és művelődésről levő fogalma egyszerre megadta volna az útmutatást a Széchenyi és Eötvös felfogásában tagadhatatlanul meglevő eltérés megértésére és kifejtésére. A könyvnek egyik legértékesebb része lehetett volna, ha e két embernek a műveltség jelentőségéről való azonos, azonban a művelődés útjáról és kivált a művelés (nevelés) szervezésének sorrendbeli helyéről szembe állított véleményét alapján megvilágítja. Ez ma egészen időszerű kérdés is mind a nemzeti politika szempontjából, mind pedig a neveléelmélet mai állapota miatt. Amikor ugyanis Széchenyi nevelésügyi nézeteiről először volt szó részletesen (1904), akkor nem igen sikerült sem politikusokkal megértetni, hogy a nevelés a jövő szempontjából mit jelent, sem a nevelés szakembereivel elfogadtatni, hogy Széchenyi ebben

a tekintetben is életre való, korát megelőző és igen messzire néző állásponton volt; most azonban Széchenyi nevelői gondolatait szélteben hangoztatják s a nevelői gondolkodás legújabb alakulása, kivált pedig a ma újjáalakuló államok művelődéspolitikája immár magától értődővé teszi a Széchenyiből kivilágló gondolatot a művelődéspolitika mivoltáról és útjairól. Ma már inkább meg lehet érteni, hogy a Széchenyi és Eötvös felfogása e tekintetben miért különbözött. Azért, mert Széchenyiben a nevelésnek akkor — és egészen a legújabb időkig — szokatlanul tágkörű fogalma élt s ennek hatása alatt nem népiskolák állításával, nem a népek könyvekből való iskolai oktatásával, hanem az élet, a körülmények tervszerű alakításával akarta kezdeni a nemzetté nevelést, minden társadalmi réteg lelki átalakítását; Eötvös gondolkodása pedig szakszerűbb volt, minden történetfilozófiai mélysége ellenére is „szűkebb időkörben” gondolkodott, azaz közvetlenebb és gyorsabb eredményt látott égetően szükségesnek és ezért volt az ő szemében a jól szervezett népiskola a népnevelés legfőbb eszköze. S hogy magasabb pontról nézve nem elvi ellentét, csak sorrendi különbség volt kettejük között, azt mutatja egyik oldalról például Széchenyi törekvése reáliskolák és ipartanodák létesítésére, a másik oldalról Eötvös egyik alaptétele, az iskolai nevelésnek az élet szükségleteihez való alkalmazása. Szakszerűen ma azt mondjuk, hogy Széchenyi és Eötvös meg annak a vitának többi részesei között (l. Gr. Széchenyi I. nézetei a nevelésről, 1904, c. munkámban, 185—208: A közoktatásügy Sz. rendszerében) a köznevelésügy és a közoktatásügy fogalmának tisztázatlansága okozta az ellentétet.

A művelődés ügyében száz évvel ezelőtt igen sokan meglátták a feladatokat, de ezek körét nem azonos terjedelműnek látták, legalább is a nevelés és a közoktatás szavával nem azonosan jelölték meg. Vizsgálni kellene, hogy e szavak kasználata mennyire volt tudatos; a kétféleség nyilvánvaló. Ez a tisztázatlanság látszik például abban az ingadozásban is, hogy a minisztériumot hivatalosan hol nevelésügyi, hol közoktatásügyi minisztériumnak nevezték. Ezt a szerző is említi. Éppen ezért igen kíváncsatos lett volna gondosan tisztáznia, hogy mit is vártak akkor Eötvöstől, vagy általában a minisztériumtól. Csakhogy ehhez az egykorú irodalom feldolgozása kellett volna, ezt pedig csaknem teljesen mellőzte. Amit felhasznál, inkább régiebb anyag. Igaz, hogy a szorosabban idetartozóból itt-ott már használtak fel mások egyet-mást, de korántsem állította össze senki a 40-es évek ilyen vonatkozású irodalmát. Örömmel üdvözöltük volna itt a magyar művelődéspolitikai gondolkodás megiratlan történetének legalább néhány adalékát. Ezek nélkül innen nem kaphatunk kellő alapot a véleményalkotásra. Mind Eötvös illetékeségét, mind az új v. és k. minisztérium szervezetének célszerűségét jobban tudnók mérlegelni, ha elmondaná a szerző, hogy mit várt a nevelésügy szervezésétől, sőt egyenesen a nevelési minisztériumtól például Wesselényi Miklósnak művelődéspolitikai

tekintetben is rendkívüli jelentőségű *Szózat*-a (1843), Győry Sándor nagy tanulmánya (*Népnevelés, Tudománytár, 1843*), Warga János cikke (*A magyar nevelési minisztérium teendői, Prot. Egyh. és Isk. L. 1848*), a Kolozsvárt megjelent *Előleges nyilatkozat a nevelés ügyében* (1848, talán Salamon Józseftől), vagy Tóth Lőrinc füzetje (*Eszmék a magyar tudományosság, academia s iskolaügy körül, 1848*) és más hasonlók. Ha az akkori irodalmat ily szempontból megvizsgálja, akkor nemcsak azt az irodalmat ismerteti meg velünk, hanem mások kezében még nem járt adatai alapján az eddigi feldolgozások próbáját is szolgáltathatja. S ezzel hasznot tett volna, mert igen kíváncsok a nagyjából való tájékoztatások alaposá tétele.

Az irodalom feltűnő mellőzésénél nem kevésbé meglepő, hogy azt sem dolgozza fel mindig, amit összeszedett. Nyilvánvalóan több levéltári anyaga van, mint amennyit részletesen elénk tár. Nem egészen látszik, mily szempont vezette abban, hogy valamit bőven adjon, mást csak felemlítsen. Egyébként is egyik tulajdonsága a könyvnek, hogy sokszor hallunk nevezetes dolgokról anélkül, hogy azok mibenléte tisztázódna, utalásokat olvasunk, holott itt szeretnők az idetartozó anyagot együtt találni. Itt kellene látnunk, hogy pl. miben állottak Deák Ferenc „szenvedelmes panasza” az 1832/36. és 1839/40. országgyűlésen „a nemzet művelődési vágyainak makacsul útját szegő felsőbb hatalommal szemben” (2), — mi az alapja a Wesselényire való, különben helyes hivatkozásnak (11), — miért mondja Pius Desideriust „reformbuzgalmában túlzásra is hajló bíráló”-nak (23), jóllehet sokat idéz tőle és nem cáfolja meg, — mik voltak az Akadémia nevelésügyi pályatételei és kiadványai (33). Szükséges volna igazolnia is azt az állítását, hogy a katolikus vallású miniszter mellett „az arányosságnak megfelelően” lett protestáns ember az államtitkár (49). Szorosan a minisztérium történetébe tartoznék feltüntetnie, hogy mire alapítja azt, amit Szőnyiről mond (51, 107). Nagyon szeretnők részletesen megismerni, hogy mi volt „az egyszerű iskolamesterek felirata”-ban és a „bőségesen beérkező tervezetek”-ben (39); ezeknek legalább a teljes jegyzéke lett volna kíváncsok, ha már csak kiragadott példákat mutat is ezek halmazából (164). S meg kellett volna mondania, hogy mit tud elveszettek a v. és k. minisztérium iratai közül (41). Azt mondja, hogy ezek „javarészt elvileg nem jelentékeny ügyre” vonatkoztak; de mi volt az, ami szerint jelentékeny? Ha ismerjük ezek jegyzékét, talán egyházi és vármegyei irattárakban utána lehetne nézni a megfelelő iratoknak. Azt sem elég felemlítie, hogy „a kisdédóvásügyi bizottság pedagógiai szempontból igen célszerű tervet” készített; nem tudjuk meg, hogy mi van benne (189). Űdvös volna továbbá itt olvasnunk Csen-gery Antal „jellemző észrevételeit” is (229). Azt sem tudjuk meg, hogy Eötvös miféle kérdésekkel akarta az első tájékozódást az iskola-ügyről megszerezni, sőt azt sem, miféle kéziratok vannak kiadatlanul a Magy. Nemzeti Múzeumban és van-e azok között erre a korszakra tartozó is. Minthogy pedig ezt a munkát szerzője önálló kutatásra építette, nem lett volna szabad Eötvösnek egyetlen tételét sem ismertetnie mondania és ezért bizonyítás nélkül odavetnie, hiszen az ilyen összefoglaló természetű munka az egész kérdésnek egyetemes feldolgozása tartozik lenni és az eredeti források alapján a nagyon ismert tételeket is állíthatja tisztultabb világításba. Feladata nem

az, hogy érdeklődést keltsen, hanem hogy a kitűzött tárggyal a most lehetséges teljességgel végezzen. Itt most igen sok hiányérzésünk marad.

Mindeme hiányokat abból magyarázom, hogy a munka feladata csakugyan nem szigorúan határozott. Lehet az ok a járatlanságban is. Erre az mutat, hogy a gondos szerkesztésre szembeötönnön törekvő szerző nem tudta nagy anyagát természetes rendbe állítani. Nem kapunk igazi összefoglalást semmiről, az összetartozó részek különféle címeken szétszóródnak, azonos ügyek más alakban többször kerülnek elő. Pedig egészen más lett volna, ha pl. egy menetben kapjuk a népiskolák állapotát 1848-ban, a rendezésre vonatkozó kívánságok és tervezetek rendszeres összefoglalását, Eötvös szándékait, intézkedéseit, törvényjavaslatát és ennek tárgyalását; ugyanígy a többi iskolafaj történetét. Most az egyetem ügyéről, Eötvös tervezetéről a sorsáról is, hallunk már a 20—22. l., az egyetemi törvényt megismerjük a IV. fej.-ben, de előzményeit csak az V.-ben, Eötvös szándékait a VI.-ban s az egyetemre vonatkozó különféle javaslatokat a VII. fej.-ben. Közben másról van szó. Az ifjúság mozgalmáról is többször hallunk. Az egyetem ügye is, az ifjúsági mozgalom is örömdetesen bő ismertetésben részesül, de egyöntetűbb, tisztázottabb összegezést érdemelt volna.

Éppen a most említett részletek arra vallanak, hogy a szerző nem ismerte fel elég tisztán egyes jelenségek jelentőségét. Így pl. feltűnő kicsinylést lehet kiéreznünk az ifjúsági mozgalmak iránt, holott ezek először is nagy figyelmet kívánó bizonyítékai annak, hogyan nézték, milyen hatásúnak tartották az egyetemet és felsőbb iskolákat azok, akik a mai pedagógus szemében már nemcsak némán tűrő tárgyai a nevelésnek, de másodsor ezek a mozgalmak nem is állanak magokban, hiszen nemcsak az ifjúság volt a felsőbb iskolákkal elégedetlen! Már csak az ifjúság szerepének helyes megítélése érdekében is jó lett volna a reformtörekvések összegezése és a különböző eredetű kívánságok szembeállítás. Ma már egy másik forrongó korszak tapasztalatai közvetlenül is rendelkezésünkre állanak, abban a 48-as ifjúság mozgalmak minden különbség ellenére is sok hasonlósággal ismétlődtek, tehát mégis jobban meg lehetne már értenünk a 48-as fiatalságot. A kívánságok hangja valóban kellemetlen volt néha, de a hang csak modor dolga s az igazságot az illetlen hang mögött is fel kell ismerni. Ez a súlyosan bíráló hang különben a 70-es évek elején az országgyűlésen is hangzott az egyetem ellenében s hogy hangzania lehetett, annak az oka valamennyire abban is rejtett, hogy Eötvös a 48-as kívánságokat és saját szándékait sem első, sem második minisztersége alatt nem tudta megvalósítani.

Az iskolákra való felügyelet terén „jellemző az idők szellemére, hogy erős hangok hallatszanak (protestáns tanítók részéről is) a népoktatás egyházi felügyelete ellen“ (34). Ez így volt, de erről ennyit megállapítani nem elég. Ezeket a hangokat vizsgálnia kellett volna és akkor aligha rá nem talál a szerző arra, hogy ezek nem annyira egyházellenes és korántsem vallásellenes forrásból erednek, legalább is jórészt nem onnan, hanem talán abból, hogy hazánkban akkor erősödött a nevelők hivatástudata, akkor hatott nálunk újból erősen és általánosabban Pestalozzi szelleme. Nem lett volna érdektelen, ezt a szellemet és a politikai korszaklehetet összevetni, akkor a fejlődő nevelői tudatosság és a nemzet egységére való törekvés együttíthatóságából lehetett volna megérteni a tanítóság kívánságait s érthetővé lett volna éppen ennek a kívánságnak a XIX. századon végig, sőt annál is tovább észlelhető kitartó hangoztatása.

Sok más kérdésben is jó lenne a megértető vizsgálódás és fejtegetés. Így pl. a szerző is megérezteti, hogy Eötvösnek már 48-ban sok küzdelme volt az iskolaügyi hagyományokkal s küzdenie kellett az állami vezetéssel szemben egyik egyház részéről sem titkolt, de különböző módon jelentkező féltékenységgel is. Ez a küzdelem azonban még erősebb lett a kiegyezés után s az csakugyan köztudomású, hogy az 1868 : 38. tc. sem egyezik meg mindenben Eötvös szándékaival. Ezért nem lehet csupán a szabadságharc megpróbáltatásainak tulajdonítanunk (12), hogy Eötvösnek akkor nem sikerült a népnevelés ügyét rendeznie. Eötvös mindkét miniszterségét úgy kell felfogni, mint az állami jogok érvényesítéséért folytatott tudatos küzdelmet és az állami köteleességek teljesítése legjobb módjának elvi alapú keresését. A szerző ezt látja, a küzdelem sok adatát feltárja, de jó lett volna ezt így összefoglalóan is kifejtienie.

Az Eötvöshöz benyújtott mindenféle javaslatokról azt mondja a szerző, hogy ezeknek sok egyező vonása van, „ez a reformtörekvések alapjául szolgáló közös ideológiában nyeri magyarázatát“ (181). Ha tudnók, kik adták be a javaslatokat, kiké egyezett jobban és mik voltak az eltérések a különféle körből eredt javaslatok között, akkor lehetne csak az egyezések magyarázatát megtalálni. Így látatlanban az ú. n. korszellem hatását nem tartom elég magyarázatnak. Ez a korszellem nagyon eltérően hatott különböző életű emberekre és igen sokféleképpen szólalt meg a törekvésekben. Inkább keresném az egyezések alapját a nevelésügyi állapotok azonos meglátásában és megítélésében, a különbözőségeket pedig a nevelés közvetlen feladatainak, a neveléstől várt eredményeknek eltérő felfogásában. Ezt a tanítógyűlés is igazolja.

Az első tanítógyűlést is olyanféle idegenkedéssel nézi H., mint az ifjúsági mozgalmakat. Nagyon is igaz, hogy a gyűlés előkészítői „meglehetősen radikális programpontokat terjesztettek elő, melyek a szabadság és demokrácia elveinek erős érvényesítését célozták“ (188). De ez a „radikális“ jelző vajjon mit jelent? Vajjon milyen viszonyban voltak ezek a kívánságok azokkal a tényekkel és nevelési szükségletekkel, amelyeket a szerző az anyaggyűjtéséből megismert, vajjon mi volt és miért túlzás, mit lehetett volna másként kívánni? ! Itt a történelmi szempont nem érvényesül eléggé. Ha a szerző azokat a kívánságokat történetirői szemmel megvizsgálja, nyilván meglátta volna a messzire nyúló gyökereket, részletesen megítélhette volna, hogy melyik kívánság mennyire volt indokolt, megállapíthatta volna némelyiknek későbbi (1868) törvénnyé válását, egyes kívánságok nem érvényesülésének következményeit, a mai világban újraeledését. Ha alaposan mérlegeli az egész helyzetet, akkor nem mondhatná, hogy „a gyűlés határozata az ajánlott pontokra nézve végeredményben egyetlen keveset jelentő tétellé zsugorodott össze : *Az állam állít tanintézeteket a tanszabadság teljes biztosításával.*“ Ez a tétel a magyar iskolapolitika alap tétele lett s Eötvös fogalmazásában : „Az oktatás terén minden monopoliium káros“, ma még sokkal nagyobb jelentőségű, mint 1848-ban volt.

A népiskolai törvényjavaslatot összeveti Guizot elveivel és az 1833. évi francia törvénnyel. Ez az összevetés magában véve nagyon érdekes és becses. Erre nézve azonban figyelmet érdemel az a körülmény, hogy egy legújabbán megjelent munka (a szerző erről még nem tudhatott : H. J. Ody : Victor Cousin ; I. k. V. C.'s pädagogisches Wirken mit besonderer Berücksichtigung des Volksschulwesens ; Karlsruhe, 1933) azt a francia törvényt teljesen Cousin munkájának

mutatja ki (72. s. köv. l.) s igen érdekes a törvény egyes pontjainak és Cousin nézeteinek némely eltérése; így pl. az általános tankötezettség kérdésében. Érdemes volna megvizsgálni, hogy milyen a viszony Cousin és Eötvös javaslatai között. Annál inkább érdekes ez, mert a francia törvény kidolgozásában Cousint több országban szerzett tapasztalatai irányították s az ezeket részletesen kifejtő tanulmányúti jelentésének első része magyarul is megjelent (V. C. ... jelentése a közoktatás állapotjáról Németország némely tartományban, különösen pedig Poroszhonban. Fordítva Bártfay Kálmántól. Pest, 1844.), ennek tehát a magyar törekvésekre hatása lehetett. Azonban éppen ezzel a kérdéssel kapcsolatban lenne nagyon fontos azt vizsgálni meg, hogy az egyezések és eltérések akár Guizot-val, akár Cousinnal kapcsolatban mennyire gyökereznek egyrészt Eötvös gondolatvilágában, másrészt talán munkatársainak javaslatában. Egyáltalában nem ismerjük ily tekintetben ezekhez való viszonyát nemcsak a népiskolai törvényre, hanem pl. a 48-i egyetemi tervezetre nézve sem.

Mindezekkel a részletekre vonatkozó és még bőven szaporítható megjegyzésekkel pusztán azt óhajtottam jelezni, hogy Eötvös első miniszterségének története H. érdemes könyvével még nem jutott a megoldott feladatok sorába. Tehát nem vehetjük le a gondunkat róla, sőt a most már általánosabban felismerhető komoly kérdések alapos tanulmányozást követelnek. Ezt ez a munka határozottan megkönnyíti. Egyúttal azt is bizonyítja, hogy még ilyen, aránylag kisebb feladat sem oldható meg előzetes részlettanulmányok nélkül. Nagyon kíváncsi, hogy ezt a tanulmányt Eötvös második miniszterségére vonatkozó és sokat ígérő kutatásaiban a szerző érvényesítse. **Imre Sándor.**

Huizinga, J. : *Herbst des Mittelalters. Studien über Lebens- und Geistesformen des 14. und 15. Jahrhunderts in Frankreich und in den Niederlanden.* 3. kiadás. München, 1931. Drei Masken Verlag. 8°. XII+556 l.

E könyv elolvasása után úgy érezzük, mintha egy képtárlatot néztünk volna meg, ahol hosszú termeken át ízléssel csoportosított, mesteri munkák vannak felfüggesztve, melyek a késő-középkori francia és németalföldi élet egy-egy jelenetét ábrázolják. Az a számtalan példa, mely egykorú forrásokból kiszemelve, telt színeivel változatossá teszi könyvünknek mind a huszonkét fejezetét, mintha külön-külön magábasűrítve adná az egész középkor lelkét. H. munkája szerkezetében, előadási módjában igen finoman simul ahhoz a középkori szellemhez, amelynek alapformáit és végső stádiumát igyekszik megrajzolni.

Minden kor csak azoknak a kristályosodási központoknak, néhány rendező fogalomnak kihámozása után érthető meg, melyeknek léte, „értelme“ néha évekhez, néha századokhoz van kötve. H. a kései középkor két századát próbálja hozzánk közelebb hozni nemcsak fogalmi, hanem egész szellemvilágának feltárásával. Részletesen vizsgálja irodalmi, művészeti megnyilatkozásából és a mindennapi élet változatosságából előcsillanó közös hátterét.

A középkori ember gondolatvilágát a szimbolizmus és a skolasztika értelmében vett realizmus fogta egységbe. Számára minden történés, minden jelenség csak úgy nyert értelmet, ha kép gyanánt fogva fel, egy másik dologgal összefüggésbe hozta. A két dolog (jelenség) közt lényegbeli azonosságot látott. Ez a lényegbeli azonosság, mely a kettőt összekötötte, mintegy kivetítve egy másik világba, felettük állott önálló szubstanciaként. „A szimbolizmus oly világképet alkotott, melynek egysége még szigorúbb és összefüggése még bensőbb volt, mint a kauzális-természettudományos gondolkodás világképéé. Erős karjával átfogta a természet és történelem világának egész birodalmát. Megmásíthatatlan rangsort, architektónikus tagozódást, hierarchikus szubordinációt teremt benne. Mert minden szimbolikus összefüggésben egyik dolognak alacsonyabban, másiknak magasabban kell állania: hasonló értékű dolgok egymásnak szimbolumul nem szolgálhatnak, mindkettő csupán egy harmadikra utalhat, mely magasabban felettük áll.” (298. l.) Ez a kissé légiesnek tetsző világkép közelebb jut hozzánk, mihelyt másik, nagy rendezőelvét, a realizmust is figyelembe vesszük. Amikor a középkori ember az ártatlan leányt fehér rózsával szimbolizálja, mindkettőben a szépséget, tisztaságot és fehérséget látja meg. Az ő szemében ezek a tulajdonságok határozzák meg mindkét dolognak lényegét. Két jelenség összekapcsolását a mindkettejükben rejlő közös tulajdonságok teszik lehetővé. A középkori ember ezekben az elvont fogalmakban (szépség, fehérség) látja az igazi valóságot, a létezőt, a realet. Ezek a realiák élnek ott abban a másik világban, mely prefigurációja a jelenvalónak. A középkor szimbolizmusát csak a realizmus teszi érthetővé. Látásmódja a gyermeké, aki a virágot és lepkét egyaránt virágnak, az almát, lapdát és narancsot egyaránt lapdának mondja, mert neki a fehérség, a gömbölyűség a fontos, az ő szemében mindaz, ami fehér, ami gömbölyű, *lényegében* egy.

H. könyvének csupán alapjául szolgálnak a filozófiai fejtegetések; munkájának nagy részét a francia és németalföldi irodalom és művészet emlékeinek megszólaltatása és elemzése tölti be. Ezeknek tükrében vonultatja fel előttünk a középkornak sorvadó életformáit. A szimbolizmus és realizmus világképe nemcsak a teológiai és filozófiai irodalomban élt; ez determinálta az egyszerű polgár képzelet- és gondolatvilágát, kiformálva benne minden, még a legkisebb élethivatás ideálképét is. Amilyen egyszerű volt azonban ez a világkép a maga architektónikus hierarchiájával, éppoly hamar merevedett meg, vált üres mechanizmussá, lettek benne „a szimbolumok megkövesedett virágokká”. (300. l.) A kései középkor „világképe olyan mozdulatlan, olyan merevvé vált, mint egy katedrális, mely csendesen alszik a hold fényében”. (310. l.) Amilyen mértékben élte ki magát a szimboliztikus és realiztikus világnézet, olyan mértékben jutott előtérbe a talajából kinőtt, élethivatási ideálképekben — élén a lovagi életideállal — a formális elem. Ami azelőtt a lényeket jelentette, az most merőben

üres értelmetlenséggé vált. A burgundi udvar lovagi életformái éppúgy magukon viselték a kiélttség bélyegét, az átlelkesítő gondolat hiányát, mint a középkorvégi élet minden más formája. A könyvnek sok és néha igen terjedelmes fejezete ezeket a megmerevedett és sokszor régi tartalmukkal ellentétbe jutott formákat rajzolja meg és analizálja.

H. munkája szellemének és feldolgozási módjának futólagos bemutatására ennyi is elég. További példák felsorolása semmikép sem pótolhatja a könyv elolvasását, amit mindenkinek csak a legmelegebben lehet ajánlanunk, megjegyezve, hogy e könyvet igazán lassan kell olvasni, mert különben úgy járunk, mint az, aki néhány óra alatt akar megnézni egy nagy képtárat: elfárad és a képek özöne sem az egyes szépségekről, sem az egész szelleméről nem hagy lelkében maradandó nyomot.

Mivel a szerző már előre mentegeti és helyteleníti eljárását, hogy könyvének „A középkor össze” címet adta, nem kívánjuk szóvátenni, hogy mennyiben jogosult korszakokat évszakkal szimbolizálni. Előszavában hivatkozik arra is, hogy a munkájában tárgyalt két évszázadot igazabbul ítéljük meg akkor, ha bennük egy hanyatló kultúra végső stádiumát látjuk, nem pedig egy kibontakozóban levő korszak hajnalát. El kell ismernünk, hogy metodikai szempontból gyümölcsöző lehet, ha egy-egy korszakban csak valamely hanyatló, vagy csak egy éledő kultúrának jellegzetes vonásait igyekszünk összegyűjteni. A kép amelyet ilyenképen nyerünk, élesebb lesz, de egyszersmind — egyoldalúbb is. Az élet sokkal gazdagabb, semhogy benne csupán egy haldokló, vagy egy megszülető kultúra megnyilvánulását lehessen látni. Ma a szellemtörténeti gondolkodás felismerései nyomán talán világosabban látjuk, mint valaha, hogy annál hűbben ábrázoljuk a történeti valóságot, mennél inkább sikerült elménk egyoldalú beállítottságát, absztraháló hajlamát leküzdennünk és a multnak vizsgálat alá vett szakaszát a maga összes megnyilvánulásaiban rekonstruálnunk. Tárgyi tekintetben a legkevésbé sem merném kritizálni H. forrásinterpretációit; a fentebbi, elvi hivatkozással is csak arra akartam felhívni a nem-szakbeliek figelmét, hogy a H. könyvéhez hasonló munkák nem jelentik a legtökéletesebb történeti feldolgozást. Ennek szükséges és hasznos előkészítői csupán. De éppen ezért tudományos szempontból nézve, jelentőségük nem kisebb, mint az úgynevezett szintetikus munkáké. A tudománynak egy-egy kérdésre vonatkozó haladásában csupán fokbeli különbséget jelentenek.

Végezetül legyen szabad még néhány észrevételt tennem. A munka egyik-másik fejezete rapszodikusán végződik, nem eléggé kerek. Nem egyszer zsúfoltan soknak érezzük az illusztráló példát. Általában a könyvből hiányzik az erőteljes gondolatvezetés; a szerkezet laza, az előadás gyakran mozaikszerű, kissé szétfolyó. Nagyon nélkülözzük az eredmények időnkénti világos összefoglalását is. E néhány hibáért azonban bőségesen kárpótol

a sok, új részlet, eddig figyelemre nem méltatott összefüggések feltárása, kiváltképp azonban a feldolgozás művésziessége. H. munkájában sok, költői szépségű helyre bukkanunk. A legszebbek közül való az a finom elemzés, amelyet Kempis Tamás Imitatiójának szentel. (331—3. l.) Szeretném még felhívni a figyelmet a könyv didaktikai jelentőségére. A középiskolai tanár H. szép példáiból tanítás közben sokat felhasználhat. Ezzel bizonyára igen hatásosan fogja szolgálni azt a — különben már jó régi — pedagógiai elvet, hogy az elsajátítandó ismeretanyagnak minél szemléletesebben kell a tanuló elé kerülnie. Nem egyszer nyílnék alkalma hazai források előadásával való egybevetésekre is; például az I. fejezetnek az uralkodók temetéséről szóló részleteivel szépen összhangban áll a budai és dubnici krónika elbeszélése Károly Róbert haláláról és temetéséről. **Kring Miklós.**

Seignobos, Charles : Histoire sincère de la nation française. Essai d'une histoire de l'évolution du peuple français. Paris, Rieder, 1933. 8°. XII+529 l.

Közkézen forgó rövidebb összefoglaló francia történelmek a háború után meglehetősen gazdag számban jelentek meg. S. „őszinte“ történelme is ilyen összefoglalás, a nagyközönséghez kíván szólni. Céljához, a nyelv és elrendezés egyszerűségén túl, még a szokatlan hangzású címmel is alkalmazkodni kívánt. Fursza dolognak tartjuk azonban az őszinteségnek, minden tudományos munka szükségszerű feltételének, ilyen cégerszerű hangoztatását. Úgy tűnik ugyanis fel, mintha azt akarná vele mondani, hogy mindeddig takargatták az igazságot a be nem avatottak szemei előtt. Mielőtt azonban S. igazságát és őszinteségét: elméletét és szemléletét közelebből megvizsgálónk, vonjunk párhuzamot a francia és német történettudományok egésze között, ha e pár sorban még olyan durván sikerül is. Mert csakis a különbségek ismeretében kerülhetjük el a hibát, hogy saját kultúrkörünk szemüvegén keresztül nézve, a nálunk is járatos német fogalmakba szorítsuk bele a francia gondolatok lényegesen más szabású formáit. A francia civilizáció történetírása ugyanis már a XIX. században is erősen elütött a német kultúrkörbe tartozó nemzetekétől, az ő pozitívizmusuk lényegesen mást tartalmazott, mint a közép- vagy keleteurópai országoké. Ez a különbség pedig azóta csak élesebbé vált.

A német történettudományra fordítva figyelmünket észrevehetjük, hogy a szellemtudományok közt az központibb jellegű, mint bármely más tudomány. A történelemmel ugyanis szorosan kapcsolódik a földrajz, a közgazdaságtan, a társadalomtudomány, az alkotmánytan, lélektan, nyelvészet, sőt újabban a filozófia és az archeológia is. E messzeágazó és jól kiépített szervezet miatt már Roscher, Weber és Sombart kora óta szinte az összes szellemtudományoknak velejárója egy bizonyos historizáló hajlam. Gyakorlati értelemben ez a tény azáltal is kifejezésre jut, hogy ott a felvetődő tudományos problémáknak elsősorban jórészt

történeti mozzanatait dolgozzák ki. Innen van a történelemnek az a sok új és messzevivő ágazata, ami szinte beláthatatlanul nagyra növeli e tudomány birodalmát.

Azonban e külső elhelyezkedésen túl, belső fölépítés tekintetében is sajátos a német, illetőleg a német kultúrkör történelmének helyzete. Benne a hangsúly legtöbbször az ember belső, érzelmi-lelki világára esik és így kiindulópontul is az szolgál. Nemcsak egyszerűen a lelki tényező kidomborításáról van szó, hanem egyenest arról, hogy a lelkiség a történeti műfajok szerkezeti tengelyévé tétetik. Emiatt az újabb történeti munkákban főképen az életrajzok közt, nem ritkán valóságos homo psychológusokat találunk, akiknél mindent a belső dinamika magyaráz.¹ Ezen az alapon, az eseményeknek következetesen egy szemléleti síkba szorítása révén, a német kultúrkör historikusai fantasztikus visszaéléseket követnek el anélkül, hogy azt könnyen észrevennék. Tudományukat szinte teljesen elárasztják szubjektívizmusukkal — látszólag jogosan — és akaratlanul is a publicisztika futóhomokjára építenek.² Ez a modern psychizmus, amely idealizmus és szellemtörténet cégeinek alatt terjed, kétségtelenül a szellemtudományi lélektanig nyújtja vissza gyökérzetét, attól kölcsönözte fogalmi rendszerének lényeges elemeit. Ez az érzelmek ködös világát a kelleténél jobban fürkésző történetírás azonban nem jár kellő óvatossággal, mert nem vizsgálja meg eléggé a saját dominiumába áttültetett idegen eredetű fogalmak használhatóságát. E történetelméleti bizonytalanságból temérdek homályosság, sok fölfoghatatlan és bizonytalan értelmű összetett szó, Magyarországon a történetírói stílus megdőbbséget romlása, buborékszerű mondatok s gyakran ellenmondásokban gazdag, homályos elgondolási művek keletkeznek.³

A francia történelem tudományközi elhelyezkedését és belső fölépítését egészen más vonások jellemzik. Úgyancsak kívülről indulva el megfigyeléseinkben, látjuk, hogy az itteni szellemtudományok közt, illetőleg helyesebben: a tiszta természettudományok kivételével minden más tudomány közt, nem a história a központi fekvésű, hanem a hagyományos nagy multtal rendel-

¹ Mindez persze nálunk sem ismeretlen. Joó Tibor szolgáltatta az általam ismert legtöbb magyar példát, Zrínyi-dolgozatával. (Századok, 1932. 261. l.)

² Ezt az „histoire pseudo-scientifique“-ot aggodalommal kíséri egy folyamatban levő nagy nemzetközi ankét is, mely a felsőoktatás-üggyel kapcsolatban hívja rá figyelmünket. L. a kézirat gyanánt kiadott ideiglenes összefoglaló jelentést M. Handelsmantól: L'Histoire dans l'Enseignement supérieur (Comité international des Sciences historiques, Commission pour l'Enseignement, é. n. 1933.), 7. l.

³ Itt nem vettem figyelembe a német történetírásnak a kétségtelenül kisebbségben levő, de sokkal egészségesebb hegelianus szárnyát, mely ugyancsak „szellemtörténetnek“ nevezi magát, de a lelki helyett az értelemben épít. Meglepő, hogy szellemtörténetet író történészeinknek csak milyen kis része veszi észre ezt az alapvető különbséget.

kező szociológia.¹ Ennek van meg az a messze szétágazó szervezete, amelyet a német kultúrkörben a történelemnél találunk s e helyzetet Comte után Durkheim és Lévy-Bruhl világhírű iskolája csak erősítette. A történettudomány helyett itt a szociológia a nemzeti tudomány. Hozzá a história csak úgy viszonylik, mint túl a Rajnán a társadalomtudomány a történelemhez. Azaz itt a tudományos problémák elsősorban „szocializálódnak”. Ez a szociognosztikus látás oly erős, hogy a településtörténetnek például még csak neve sem keletkezhetett, hanem egész problematikája szétporlott az urbanizmus, a statisztika és a geografia között. Ugyan emiatt sinylett az emberföldrajz oly sokáig a szociológia parcelláján mint „morphologie sociale”, emiatt nem virágzik még ma sem az úgynevezett történetfilozófia. E helyzet észszerű következménye, hogy a francia történelem birodalma jóval kisebb a németénél.

A szociológia befolyása azonban több szempontból, mégis szerencsésnek mondható. Azáltal ugyanis, hogy ez a tudomány nem engedi a história területén túltengeni az érzelmi világot, a történetnek értelmi síkon oly nehezen kifejezhető mozzanatait, lehetővé teszi a minden tudományos munka alapvető követelményének, a „clare et distincte percipere” arany szabályának megvalósulását. A lelkiek invázióját megakadályozó e negatív szerepen kívül egyéb érdeme is van. Azáltal ugyanis, hogy az értelmi kategóriák által pontosabban kifejezhető történeti anyaghoz a szociológia készen adja pompásan csiszolt fogalmi rendszerét, meglepően nagyot lendít a történettudományok formai fölépítésén és kifejező erején egyaránt. Nyelvezetük mindvégig pontos marad, architektúrájuk levegős lesz és első pillanatra is elárulják az építőművész nagy konstruktív erejét.

A belső fölépítés tekintetében persze itt is nagy egyoldalúságot találunk: a francia történetírók túlságosan is elmoszák az egyéniséget, szinte tagadják a lelki eredetiség lehetőségét s hajlandók többet magyarázni a társadalmi tényezőkből, mintsem kellene. Történeti szerkezeteik tengelye pedig szinte kizárólagosan a társadalmi-politikai tényező.²

A francia szellemtudományok e másirányú fejlődésének okai mélyen gyökereznek a történeti multban. Az egész folyamat visszavezethető a laicizálódás mindent átalakító nagy erejére s a

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a francia szociológia jellege más, mint a németé. Utóbbi erősen történeti szempontok befolyása alatt műveltetik. V. ö. Dékány I. beszámolóját, Századok, 1932. 221—23. l., a Handwörterbuch der Soziologie-ről és Szombatfalvy Gy. tallózását A szociológia helyzete körül, Társadalomtudomány, 1931. 287. l.

² A német és francia történetírásnak szemléletbeli különbsége sajátságosan tükröződik a kölcsönös kritikákban is. A francia kritikák a német könyvek psychismusát kisiklásnak tartják, szellemtörténeti építményeikről pedig azt vélik, hogy azok egy „imagination quelque peu romantique” szülöttei. A német kritikákban pedig rendszeren a „zu einfache Darstellung” a visszatérő kifejezés.

civilizáció racionálisabb fogalmára. A történettudományok elszigeteltségének marandósága pedig nem utolsó sorban függ az egyetemi oktatás szervezetétől. A tanárjelöltek ugyanis, akiknek sorából a tudományos vezérkar kikerül, nem két, hanem csak egy szakot szoktak maguknak választani. Ennek következtében a történettudománynak éppen egyik legfontosabb lehetősége hiányzik arra, hogy közvetlenül gazdagodhassék más tudományok szempontjaival. De a lelkiek irányában való elmélyülés, legalább is egyelőre, minden jóakarató fel-felhangzó sürgetés ellenére sem, sőt akár egy esetleges szervezeti változtatás után sem következhetnék be, minthogy erre a gondolkodás egész struktúrájának átépítésére lenne szükség, aminek nehezen végrehajtható voltáról talán éppen mi magyarok lehetünk a legjobban meggyőződve. Ezt az állítást látszik igazolni az a tény is, hogy Franciaországban az összes nem tiszta természettudományi jellegű tudományok közt jelenleg éppen a lélektan helyzete a legsivárabb.

Ismerve most már egy szélesebb horizont, jobban megértjük S.-t is. Az ő történelmében a fejezetek címei felerészben a politika, felerészben pedig a szociológia szótárából gyártódtak. Felépítése tehát mindenben megfelel a francia céhbbeliek elméletének, úgyszintén szemléletének, mely utóbbiban, mint S. esetében látni fogjuk, az értékvonatkoztatás szinte kizárólagosan társadalmi alapon történik.¹

S. történetelméletére vonatkozólag, az általános részben is elmondottakon kívül, az alábbi jellemző mozzanatokat emeljük még ki. *Válogatási elve* abban jut kifejezésre, hogy olyan eseményeknek biztosít nagy jelentőséget, amelyek marandó hatást gyakoroltak. S. minél nagyobb hatás, annál fontosabb számára valamely esemény vagy személy. E meglehetősen egyszerű és történettudományi szempontból tökéletlen nézet elégtelenségét ma már nem is kell külön hangsúlyoznunk. S. szeme folyvást a külső eseménysoron függ; a belső, lelki mozzanatokat az őket megillető mértékben nem veszi figyelembe. Szerinte a történész leglényegesebb feladata: keresni, miként következett egyik tény a másikból. E kiváltképen causalis, tehát elégtelen magyarázat mellett egészen világos, hogy *fejlődésvonala* nem lehet folytonos. A zökkenőkn a „véletlen“ invokálásával segíti magát keresztül. Így lesz aztán a reformáció, sőt a XIX. század három legnagyobb eseménye: 1830, 1848 és 1871 egy-egy „accident“ következménye.²

¹ Itt mondjuk meg, hogy a céhbeli francia történetíráson kívül van egy elég hatalmas és nagy erudiciójú dilettáns történész gárda is, mely figyelemre méltó eredményeket alkot és felfogása különböz. Egyik ilyen kiválóság a nálunk is jólismert Julien Benda, az „Írástudók árulása“ című könyv szerzője, aki 1932-ben adta ki a S. történeti fölépítésével szinte homlokegyenest ellenkező, ideális koncepciójú művét: *Esquisse d'une histoire des Français dans leur volonté d'être une nation.*

² L. szerző régebbi Európa történetét is.

Nemzet-fogalma se lelki-érzelmi, se nem biológiai, de nem is politikai, hanem súlyos hibája mellett is (a népet azonosítja a nemzettel) elsősorban értelmi. Következésképpen — szerinte — a történetírónak valamely nemzet kialakulásának vizsgálatánál nem az összeolvadás és az új egység születésének folyamatára kell fordítania legfőbb figyelmét, hanem magára a folyamat eredményére. Őt tehát az érdekli, amivel az új nemzetet (népet) alkotó néptöredékek a születő civilizáció nagy épületének megalkotásához hozzájárulnak. A három dinamikus fogalom helyébe tehát ő egy sztatikus negyediket állít. Az ilyen történeti színpadon persze külön kell gondoskodni a *mozgató erő*ről. S.-nál ez a nemzeti génusz által oldódik meg, értve génuszon bizonyos népcsoportnak veleszületett, másra vissza nem vezethető tulajdonságát.¹

S. a rendszeralkotók ritka tulajdonságával: önmagának soha ellent nem mondva, valósítja meg elveit az egész francia történet menetében. Fölépítését azonban nem részletezzük, hiszen aki ismeri a francia történet tényhalmazát, az az ismertetett színpadon könnyen megszólíthati Clio vásznát. Ehhez hozzásegít S. a XIX. század első kétharmadában élt történetírók felől alkotott véleménye is. Ezeket egyszerűen azzal tolja félre, hogy túlságosan individuális ábrázolást végeztek. E nagy egyoldalúság szerint azzal menthető, hogy a két polgári nemzedék, amelynek e korszak alkotása, még szoros kapcsolatot tartott fenn az 1789-ben elbukott egyházi és klerikális-feudális társadalommal s emiatt nem is vehette észre a nemzet zömének fontos történetalkotó szerepét. A nemzet zömén persze elsősorban a polgári osztályt, főként a kispolgárságot érti. Már ebből is sejthetjük, melyik társadalmi osztály felé fordul figyelme, melyik lesz történeti mértékegysége.

Történeteszemléletét a francia történelem mestergerendáján: a *forradalom és hagyományos problémakörének beépítésén* vizsgáljuk meg. Ez olyan kapitális kérdés, mint amilyen például a cseh történetírásban a huszita-kor,² vagy aminővé nálunk újabban az erdélyi probléma kezd válni. S. hovatartozása felől semmi kétséget sem hagy fenn. Ő a hivatalos, sorbonnei tantételt fejti ki, mely egyúttal a radikális polgári és kis változtatással (A. Ma-

¹ Szerző e felfogását részletesen kifejti és konkrétan meg is jelöli a francia génusz alkotó elemeit. Mivel a francia történet folyásában a XII—XIII. századig nem találunk egyetemes nemzeti génuszt, azért addig a fejlődést külső, egyetemes európai mozgalmak szabják meg. Azután azonban S. nem állítja be többé hazája történetének folyását semmiféle nemzetinél magasabb rendű keretbe, minthogy azt most már immanens erői viszik tovább. Meg kell jegyeznünk, hogy e felfogással nem jár szükségszerűen együtt egy bizonyos determinizmus, mert a francia génusz meglehetősen színes és törekvészekben gazdag tartalmú.

² L. Bulletin d'Information des Sciences historiques en Europe Orientale, 1928, I. k. 204. l.

thiez) a szociális ideológia történet szemlélete is. Ez a szoros politikai kapcsolat magyarázza meg, hogy 1789 nemcsak frázis, hanem ma is időszerű kérdés és emilyen vagy amilyen magyarázata gyakorlati következményekkel jár. Szerzőnkre például olyan előnyös volt, hogy hajlott öregkora ellenére is igen hosszú ideig mint aktív professzor ülhetett katedráján.

E problémacsoport fölépítésében jobb és baloldali historikusok már alapállás tekintetében is különböznek egymástól. A jobboldaliak a monarchiából, főleg XIV. Lajos korából, tehát 89 előttről szemlélik a forradalmat és eredményét: a köztársaságot; a baloldaliak pedig éppen megfordítva: a köztársaságból a monarchiát és a forradalmat, szóval az egész legújabb-kor kialakulását 89 utánról. Ez az alapállás két különböző szempontú értékelésnek válik forrásává. Az egyik szerint XIV. Lajos személye és kora, továbbá általában a monarchikus kormányforma, mivel önmaguk mértékei, tökéleteseknek, ma is kívánatosaknak tűnnek fel, Lajos érdemei pedig hervadhatatlannak látszanak, hisz ő alkotta meg a nagy Franciaországot, ő szerezte meg számára az európai hegemoniát s voltaképen ő tette népét modern nemzetté; a forradalom mindezt a tengernyi értéket elpusztította s mérhetetlen szenvedést zúdított az egyébként jobb sorsra érdemes francia népre. A baloldal tétele ellenkezőleg hangzik s ezt S. tipusosan fejt ki. Gondolatmenete a következő: amikor Lajos 1661-ben személyesen átvette az ország kormányzását, az a nagy erő, mellyel Franciaország rendelkezett, voltaképen már megvolt. Malherbe, Corneille, La Rochefoucauld, Pascal, Poussin, Claude Lorrain, Condé, Turenne már akkor mélyen gondolkodtak, Molière, La Fontaine, Racine, Boileau, Bossuet viszont szellemileg már teljesen kiforrtak. Következésképen Lajos nem újíthatott, hanem csak konzerválhatott. Személyes művének elkönnyvelni szokott kormányzása pedig nem az ő műve volt, hanem azoké a Mazarin által nevelt polgári származású minisztereké — Le Tellier, Louvois, Pomponne, Lionne, Colbert, — akikről Lajos csak képzelte, hogy egyszerű szolgák, akaratának pusztá eszközei, holott a valóságban ők voltak a dolgokban jártas kiválóságok, ők szügerálták a királynak a szükséges teendőket, s az csak nevét adta. (Ils savaient suggérer au roi les décisions qu'ils désiraient lui faire prendre 306—7. l.). E nagy polgári származású miniszterek halálával az utódok szerepe arra szorítkozott, hogy nézhették az uralkodásnak most már valóban személyes részét: a nagy nemzeti katasztrófa siralmas földidézését. Lajosnak csak ez volt műve, a monarchiának pedig ez az igazi produktuma. A király tehát nem egyesíthette a nemzetet, hanem éppen ellenkezőleg, széttagolta. Még politikailag sem alkotta meg Franciaország természetes egységét, mert nem vitte az ország határait a már Richelieu által kijelölt természetes vonalig: az Alpokig, Rajnáig és a Pyrénéusokig, amit pedig Caesar is Gallia határaiul tekintett. Lajos tehát nem alkothatott maradandót, miért is lehetetlen őt nagy uralkodónak tekinteni. Ellenkezőleg, a ráhagyott gazdag örökséget

elherdálta, országát kiszípolozta és tönkretette. Meghalt — írja most már súlyos ítéletét S. — „hátrahagyva egy megesőkent lakosságú szegény országot s oly súlyos adósságot, melyet túlságosan is nehéz volt kiheverni. Nagyzóló politikájával eljátszotta Franciaország hatalmas pozícióját, melyet a kardinálisok politikája épített össze.“ (323. l.)

Lajos korával együtt az egész ancien régime úgy tűnik fel S. előtt, mint valami különböző korokban összevasalt praktikus tákolmány, anélkül azonban, hogy az épület heterogén elemei valamikép is szervesen egymáshoz kapcsolódtak volna. Franciaország egységesítése és a nemzet igazi megszületése nem is a monarchia, hanem a nagy forradalom és a köztársaság műve, melyek hosszú szenvedéseken át juttatták el a népet mai békés otthonába.

Mint mondtuk, S.-t elsősorban a polgári társadalom érdekli. Ennek szerepét emelte ki Lajos korában is. Ez a társadalmi osztály, főleg a *moyenne des Français*, a kispolgár érdekli korábban is, ezt teszi meg történelmi építményének tengelyévé. De lehetetlen észre nem vennie, hogy a középkorban ez a társadalmi osztály nem annyira a ráció szavára hallgatott, hanem cselekedeteiben igen nagy szerepet játszottak az érzelmi mozzanatok is. Mondja is, hogy a vallás nagy mozgató erő volt, de bármint is erőlködik a szűkszavú latin fóliánsok közt, szociológus szövéssű értelmi hálójával itt nem valami gazdag fogást végez. Mi sem bizonyítja azonban ékeesebben szellemi frissességét, mint éppen ez a törekvése. Ő látni akarja a kispolgárt s *impression personelle* alapján, ahogy az intuiciót nevezi, igyekszik is ennek képét (498—499. l.) megrajzolni. „A XVII. század közepe táján — írja — az egyéniségek nagy különbözősége ellenére is, állandósúlni látszanak azok a vonások, amelyek a franciák átlagának : a parasztoknak, iparúzóknak és polgároknak jellemét meghatározzák. Ezek szerint egy böcs, bizalmatlankodó, takarékos, hiúság felé nagyon hajló, társaságbeli, de kevésbé vendégszerető, éles, tiszta és világos észszel megáldott, a gúnyoskodást inkább kedvelő, mint lelkesedő ember áll előttünk, aki könnyen és élvezettel beszél, lélektani megfigyelésekre alkalmas és sokkal meggondoltabb, mintsem nyájas beszéde és bőséges gesztusai sejtetnék az idegennel. Rendes élethez szokott, mindennapi szokásához nagyon ragaszkodó és inkább egyéni, semmint társas vállalkozásra alkalmas, de jó katona, ha arra kényszerül, lényegében mindazonáltal nem szívleli a háborút. Egyszóval, igenis elűtő vonásai vannak attól a képtől, melyet róla az idegenek rendszeren alkotni szoktak.“

Rólunk, magyarokról, mindössze ennyit mond : „A (népvándorlás utolsó korszakában) harmadik fajta pusztító nép egy sárga fajú ázsiai nép volt : a magyarok. Ezek íjjal felfegyverzett lovasok voltak, akik, elpusztítva Dél-Németországot, a X. században betörték Lotharingiába, Bourgogneba, sőt még déli Franciaországba is, egészen Toulouseig hatolva. Vad szörnyetegek benyomását keltették és semmi egyéb emléket nem hagytak hátra,

mint az „ogre“-oknak adott nevet, akik természetfölötti lények és megeszik a gyermekeket.“ (93. l.)¹

E rövid elmefuttatásunk nyomán, úgy véljük, kétségtelenül világos előttünk, hogy a francia történetírás sajátos vonásait érdemes közelebbről is megvizsgálni. Mert minden viszonylagos fogyatkozása mellett is, a társadalmi elemek megfelelő hangsúlyozásával, hasznosan mérsékelné a szellemtörténet jelszava alatt talán már túlságosan is elburjánzott magyar psychismust. Az is kétségtelen továbbá, hogy világos szerkezeteivel, pontos fogalmaival valamennyiünk okulására szolgálhatna. Történettudományunk területén tehát a germán kultúrának franciával való ellensúlyozása, — miként ez a magyar szellemi életben nem is új gondolat — szerény véleményünk szerint nagyon-nagyon időszerű lenne.²

Baráth Tibor (Páris).

Schier, Bruno: *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa.* (Beiträge zur sudetendeutschen Volkskunde, XXI. k.) Reichenberg, 1932. Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus. 8°. VIII+456 l. 20 tábla, 8 térképmelléklet.

Az utóbbi években alig jelent meg a művelődéstörténet és a tárgyi ethnográfia határterületéről olyan munka, amely a feldolgozott anyag terjedelme, a hatalmas irodalom kiaknázása és a levont következtetések súlya tekintetében Sch. könyvével mérkőzhetnék. Bár a szerző Csehországban és a Felvidéken végzett saját helyszíni adatgyűjtésére és innen származó régebbi monográfiáira is épít, amiről egyebek között a könyv szép fényképmellékletei is tanuskodnak, munkájának igazi súlyt mégis a közép- észak- és keleteurópai házformák főleg német és szláv irodalmának kritikai feldolgozása ad. Ezen a téren természetesen nem ő az első, hiszen szűkebb vagy tágabb határok között mások s eredménnyel megkísérelték a szintézist. Sokat vett át készen Niederle, Sirelius, Geramb és főleg Rhamm számtalan nyelvészeti és néprajzi monografia részleteredményeit összefogó munkáiból. Rhammra maga is nagyon sokszor mint tekintélyre hivatkozik. Célkitűzése jórészt mégis új. Véleménye szerint az eddigi kutatás

¹ Az ogre-okról szóló teóriát megcáfolta Eckhardt Sándor: *Revue des Etudes hongroises*, 1927. 360. kk. 1. (V. ö. Magyar Nyelv, 1927. 246. l.) A sárgafaj problémájáról: Ligeti Lajos: *A magyarság keleti kapcsolatai.* Minerva, 1932. 49. l., és főleg Bartucz Lajos: *Antropológia és a magyar őstörténetkutatás.* Népelet. 1932. 69. l.

² A Seignobossal kapcsolatos újabb reflexiókat és beszámolókat l. *Revue de Synthèse*, V/3., 1933. dec.; *Mercure de France*, 244/839., 1933. jún. 1.; *Revue Historique*, 172/345., 1933. júl.-aug.; H. Sée: *Sciences et Philosophie de l'Histoire*, Paris, 1933., 2e éd., 129, 130, 201, 215, 231, 245, 247, 283. l. — A francia tudományok helyzetéről vázolt képhez l. D. Essertier: *Philosophes et Savants français du XXe siècle. Extraits et notices.* IV. k.: *La psychologie és V. k.: La sociologie.* Paris, 1929—1930. — *Anthologie des Philosophes français contemporains*, éd. du Sagittaire, 1931. — *Tableau du XXe siècle, 1900—1933.* III. k.: G. Truc: *La pensée*, Danoël et Steele, 1933.

legnagyobb hibája, hogy a házban legtöbbször merev egységeket láttak, holott az önálló fejlődésre és vándorlásra is hajlamos alkatrészek konglomerátuma; nem beszélhetünk tehát addig háztípusokról, háztípusok történetéről, azok vándorlásáról és területi elterjedésük határaitól, amíg a házalkatrészek típusait, azok fejlődéstörténetét, vándorlását és elterjedését nem ismerjük. Sch. nem keresztmetszetet akar adni a fejlődésről, nem a formátípusok jelenlegi vagy múltbeli elterjedésének állapotrajzát, hanem magát a fejlődést, az elemek vándorlásának irányát, a terjeszkedés dinamizmusát igyekszik vázolni. Sorra vesz mindent, ami a házhoz tartozik: az építés technikáját, a tető és fal szerkezetét, anyagát és alakját, a ház és telek alaprajzát és belső berendezését a tűzhelytől és kemencétől az asztalig és székig. Módszere kettős: a formák leszármazásának és átvételének technikai indokolása mellett a formát jelölő szó leszármazásának vagy kölcsönvételének tisztázásával is bizonyít. Alapos technikai és nyelvtudományi felkészültséggel kell tehát rendelkeznie. Egyik módszer szükség esetén olykor pótolja is a másikat.

A munka főcélja annak kimutatása, hogy Skandinávia, Kelet-Európa és az Alpok nagyrésze a házzépítés tekintetében egységes kultúrákör. Ennek a kultúrának a hordozói a történelem folyamán az északi germánok, keleti germánok és szlávok. Ez a kelet-európai és alpi kultúrákör erős érintkezésben állott és áll ma is Alsó- és Középnémetország nyugati germán alapokon kifejlesztett kultúrájával, amely viszont a maga részéről román hatásokat fogadott be. A két kultúrákör határterületét az érintkezésnek megfelelően átmeneti és keverékformák jellemzik. Ezt a határterületet a szerző keleti Középeurópának nevezi és a balti országokat, Lengyelországot, Keletnémetországot, a Szudéták és Kárpátok vidékét (= mai Cseh-Szlovákiát), a Keleti-Alpokat, valamint a mai Jugoszlávia északi részét számítja ide. Cseh-Morvaország és a Felvidék nyugat-keleti irányú példátlan kiterjedésénél fogva végignyúlik ezen az egész átmeneti övön és így kiválóan alkalmas a házformákban mutatkozó fokozatos „kultúraesés” tanulmányozására. Ez a magyarázata annak, hogy a szerző először csak a mai cseh állam területére tervezett összehasonlító tanulmányát az egész keleti Középeurópára kiterjesztette.

Ma a német népterület keleti határain túl — mondja szerző — mintegy 300 km széles övben a német házkultúra uralkodik, vagy legalább is annak erős hatása érezhető. Ami azonban ezen túl, sőt keleti Középeurópán is túl, az igazi kelet-európai kultúrákör területén fejlettebb, magasabbrendű formaelem, végeredményében mind a keleti vagy északi germánokra vezethető vissza: kultúratalálmányaikat csupán átvették, vagy azokkal a maguk kezdetlegesebb kultúrjavit megnevesítették a szlávok. Ennek a kelet-európai házkultúrának egy- és más eleme a szlávok közvetítésével jut el a nyugati germánokhoz, majd később a németekhez, akik viszont a maguk meglévő formái közé illesztve továbbfejlesztik s mint tökéletesebb formákat adják vissza ismét a szlávoknak, főleg

a késői középkori német keleti gyarmatosítás idején és azóta mind a mai napig. Végeredményben tehát az Alpok-Rajna vonalától északra és keletre az egész házkultúra magasabb színvonala igazában germán találmány; a keleti germánok és a németek a fejlődés alfája és ómegája, a szlávok szerepe csupán passzív, egyetlen érdemük a nem tőlük származó kultúrájuk megőrzése és azok közvetítése. Ez a könyv — bár ilyen határozottan ki nem mondott, de soraiból logikusan következő — legfőbb megállapítása.

Sch. legelőször a tető szerkezetét vizsgálja. Itt a legjelentősebb ténynek az úgynevezett Sparrendach térhódítását tartja a Pfettendach rovására. A Sparrendach Alsó-Németország nyugati germán lakóinak találmánya Kr. u. 500—800 körül. (Rhamm ezt tartotta ezen a területen az eredeti tetőszerkezetnek; Sch. ezzel szemben hivatkozik arra, hogy az angolszászok angolai új hazájukban is kezdetben csak a Pfettendachot ismerték). A Sparrendach mint magasabbrendű forma mind szűkebb területre szorítja egész Európában az ősi Pfettendach körébe tartozó tetőformákat: az északgermán Ansdach-ot, az ősi szláv szochatetőt, az alemann és alpi Pfettendachot. A német Sparrendach és felnémet Pfettendach között Németországban is fellelhetők az átmeneti formák: ilyen a középnémet tetőszékes Sparrendach. Tulajdonképpen ez az utóbbi nyomul a középkor óta egyre keletebbre s teremti az átmeneti formák egész sorát, amint az pl. Csehszországban a XIII. sz. óta mutatkozik erősebben. Ez a hatás kelet felé mindegyre gyöngül, úgyhogy az Északkeleti-Kárpátok rutén területein még ma is megtaláljuk az ősi szochatetőt.

A tető külső alakjának két legősibb típusa a minden oldal felé lejtő, orom nélküli sátoros és a ház két keskenyebb végén háromszög alakú oromfalat hagyó ú. n. nyerges tető. Az előbbi a természetes minden meredek tetőszerkezetnél (amilyen pl. a szochatető és a Sparrendach), az utóbbi tehát eredetileg csak a Földközi-tenger és Nyugateurópa lapos tetőinél keletkezhetett. A nyerges tető a térhódító. Először Középnémetország felett „Fachwerk”-építkezésének területén honosodik meg és innen terjed minden irányban. Terjeszkedése folyamán — mielőtt a sátoros tetőt végkép kiszorítaná — először kombinált formákat hoz létre: a ház oromzatán meredek homlokzat- és ereszszerű tetőrészek váltakoznak esetleg többszörösen is. A Felvidéken is nagyon szép példái láthatók ezeknek az átmeneti formáknak. Ilyen az ú. n. kontyos tető is.

A tető fedélanyaga összefüggésben áll a tető szerkezetével és meredekségével. A laza zsindely, vagy a nehéz tűzfedél csak lapos-tetejű házon képzelhető (alpi ház, skandináv Ansdach), viszont a szalmafedeleat átázás és rothadás ellen csak a tető meredeksége védi. Ez a magyarázata annak, hogy a szalmafedél fejlettebb formája az alnémet Sparrendach területén keletkezik és innen nyomul egyre keletebbre, kiszorítva a primitívebb szláv szalmatetőt.

A tető a ház legrégibb alkatrésze, hiszen kezdetben földbe vájt veremlakásban és csupán többször álló kunyhóban tanyázott az ember. Magas fejlődési fokot jelent a házepítés történetében a függőleges házfalak alkalmazása. A szerző is elismeri, hogy a fal anyagának megválasztásában elsősorban földrajzi tényezők a döntők (hivatkozik Vidal la Blache-nak a házak építőanyag szerinti eloszlását ábrázoló térképére), de viszont az ember technikai ismeretei, általában műveltség-szintje is szerephez jutnak a legalkalmasabb anyag kiválasztásában. Így pl. a sövényfal (legtöbbször agyaggal tapasztva) olyan ősi

építésmód, amelynek legalább is egykori előfordulása úgyszólván mindenütt kimutatható, olyan vidékeken is, ahol ma a gerenda-építkezés divatozik s a multban is bőven volt fa. Különösen Kelet-európában a szlávoknál gyakori még ma is ez az ősi állapot, másutt ellenben már régen magasabb formák váltották fel. A sövényfal kerek, vagy ovális alaprajznak, ez viszont megint kerekded sátoros tetőnek kedvez. Az agyaggal tapasztott sövényfalon kívül (v. ö. magyar paticsfal; az ősi magyar nádfalról Sch. semmit sem szól!) a tiszta agyagépítésnek az előbbinél magasabbrendű formái is elterjedtek voltak Németországban is, de lassan mind keletebbre és keletebbre szorultak. Itt a nálunk is fokozatosan eltűnő fecskerakás, a vert- vagy döngölt fal és a vályogfal jól ismert formáiról szól a könyv. A vertfal még ma is előfordul Belső-Csehországban, Morvaországban, a Felvidéken és Lengyelországban. A vályogépítkezéstről a szerző azt hiszi, hogy a német Backsteinbau hatása alatt fejlődött ki a XVI. sz. óta és Észak-Csehország német nyelvterületén a XIX. sz. végén tűnt el, ellenben ma is él a Felvidék német nyelvterületén. Az az állítása azonban, hogy ez az építésmód a Visztula—Tisza vonalát ma sem lépte túl (!), természetesen óriási tévedés.

Nagyon részletesen szól a könyv a gerendákból összerótt boronás házról (Blockwerk) és az ú. n. Fachwerk-ről (gerendaszerkezet, többnyire téglával kitöltve). Az előbbi a hosszú szálfaiban bővelkedő fenyves vidékeken keletkezett (Alpok, Kárpátok, orosz-skandináv fenyőerdő-öv) s nyomai a bronzkortól kezdve kimutathatók. Fejlettebb formája, amelynél az egymást keresztező gerendák kiálló végei végkép eltűnnek, Németországból indult keleti hódító útjára. Bár Németországban idők folyamán a fenyőerdők területe a lomboserdők rovására megnőtt, a fejlődés rendjén mégis a Fachwerk, a fa- és tégláépítésnek ez a keverékformája terjeszkedik, de Kelet-európa szláv területei meglehetősen idegenkednek tőle.

A könyv egyik legérdekesebb része a ház alaprajzáinak fejlődéséről szól. Itt is két főtypust különböztet meg: a középeurópai istállós-házat (Wohnstallhaus) és a kelet- és észak-európai csűrös, vagy helyesebben kamrás házat (Wohnspeicherhaus). A két forma fejlődéstani különbsége, hogy az előbbi belső tagolódással, az utóbbi eredetileg különálló épületek és épületrészek fokozatos bekebelezésével keletkezett. Az istállós ház ősfarmája a nyílt tűzhelyes „egysejtű” ház: állat és ember közös lakóhelye, amelyen belül később közfal választja el a tűzhelyes emberi lakásrészt az istállótól, majd a tűzhely környékét újabb tűzfal konyhává, annak előterét pedig pitvarrá különíti el. 1200 körül már készen áll a hármastagolású (szoba, konyha + pitvar, istálló) középnémet istállós ház s a nagyarányú német telepítésekkel együtt nyomul a szláv Kelet-európa felé. A kelet-európai „Wohnspeicherhaus” ősfarmája a füstös ház, illetőleg előtornácos füstősház. Az előtornác nyomai a kőkortól kimutathatók az Alpoktól északra, a szlávok azonban északi és déli szlávokra válásuk előtt nem ismerték. Az északi szlávok az északi és keleti germánoktól veszik át ezt az egyetlen kemencés lakó- és főzőhelyiség elé, a ház oromzatához csatlakozó nyitott verandát. Ehhez az épülethez a keleti szlávoknál a XI—XII. sz.-ban északi hatásra, a nyugati szlávoknál a XII. sz.-ban német hatásra csatlakozik az előtornác folytatásaként az addig különálló ruha- és ételkamra épülete (klet, Speicher); az előtornácból a ház közepét elfoglaló pitvar (de nem tűzhelyes konyha!) lesz. Ezzel készen áll a szintén hármastagolású Wohnspeicherhaus. Ennek a háztípusnak ősi, szobának, konyhának használt egyetlen helyiségű — bár a német tűzhellyel némileg módosított — kemencés formája a Keleti-

Alpok főleg szlovén vidékein uralkodó s az utóbbi években főleg Geramb kutatásaival kapcsolatban annyit emlegetett Rauchstubenhaus.

Szorosan összefügg az alaprajznak említett két típusával a tűzhely kérdése is. Itt megint elkülönül Közép- és Keleteurópa: amott a nyílt tűzhely, emitt a kemence az ősi forma. Ezt a kemencét Sch. szerint először a keleti germánok, majd 200 évvel később a szlávok viszik nyugatra, az Alpok területére, ahol az északitáliai kultúra peremvidékén a római boltozatépítés hatása alatt kályhává válik. Ezt a kályhát felveszi a felnémet ház a lakóhelyiség fűtésére s kialakul a felnémet kályhás szoba. A szoba tovább vándorol északra, Közép- és Északnémetország istálló házaiba és innen a német gyarmatosítással újból kelet felé.

A szerző is elismeri, hogy az embert az állattól elkülönítő keleteurópai kamrásház nagyobb fejlődéslehetőségeket rejtett magában, mint a középeurópai nyugati germán istállósház, viszont valószínűnek tartja, hogy a keleteurópai fejlődés kezdetén északi és keleti germánok álltak, akiknek a szlávok nemcsak az előtornácot, hanem a különálló istállót is köszönhetik, mert feltételezhető, hogy ősidőkben a szláv egy fedél alatt élt az állatával. A keleteurópai Wohnspeicherhaus különben is csak a fejlődés lehetőségeit rejtette magában, az igazi fejlődés német földön indul meg. Keletről csak a Dönse (< dvornica) = kemencével fűtött helyiség érkezett mint ajándék, amelyet azután „megnemesítve“ mint felnémet szobát, igazi „Kulturraum“-ot ajánlókoz vissza a német a szlávnak.

Kár, hogy a magyar háztájékot egy-két odavetett — s mint láttuk, ott is részben hibás — megjegyzésen kívül teljesen figyelmen kívül hagyja Sch. Ennek bizonyára főleg nyelvi okai lehetnek, de ez nem mentség s annál feltűnőbb, mert hiszen egyébként „keleti Középeurópa“ egész területére: a Felvidék német és tót-nyelvű tájaira, sőt részben Horvátországra és Boszniára is kiterjeszkedett. Már pedig a mai magyar ház — mint azt német kutatók is elismerik — egy ősi, a honfoglaláskor idehozott házformának a környező idegen formák hatása alatt továbbfejlődő leszármazottja, így éppen belső berendezésében a szlovén Rauchstubenhaus erős hatását mutatja. Bizonyos, hogy ilyen átfogó, nagy területet felölelő formaanalízis kapcsán, mint amelyet Sch. végzett, nagyon sok új kérdés merülhetett volna fel, sőt sok kérdés esetleg más feleletet is találhatott volna, éppen a magyar viszonyok figyelembevételével. Nem célunk, hogy Sch.-nek különösen a fejlődés ősformaival kapcsolatban tett néhány túlmerész és kissé hipotetikus értékű megállapításával szemben itt bármilyen irányban állást foglaljunk, hiszen azt bizonyára megteszik mások, valószínűleg elsősorban szláv kutatók, akik aligha lesznek hajlandók elismerni, hogy népeiknek a házkultúra terén betöltött szerepe mindössze „rég“ és „új“ germánok kultúrjainak ide-oda kölcsönzéséből és közvetítéséből állott, de bizonyára németek is, akiknek már eddig is volt és van egy sereg elmélete a közép- és keleteurópai házformákról. Kifejezhetjük azonban abbeli reményünket, hogy a magyar szempontból hézagossá válnak tagadhatatlanul sokban eredeti felfogásával és szempontjaival magyar kutatóinkat éppen ezeknek a hézagoknak kitöltésében fogja segíteni.

Mendöl Tilbor (Debrecen).

Szemle.

Raffay Sándor: A magyarság multja és jövője technikai szemléletben. Szeged, 1932. (A szerző kiadása.) 8° 96 l. A munka nem tudományos, hanem publicisztikai céllal készült. Azt a módot igyekszik megmutatni, amelyen országunk és népünk jövője biztosítható, a mult csak a „magistra vitae” szerepét játssza. A történész számára érdekes megfigyelést ad maga a könyv, mint dokumentum: hogyan látja a technikus racionalizmusa a történetet? Meg kell állapítanunk, hogy bár a legjobb magyar források nyomán dolgozik, a történetiség lényege homályban marad előtte és egész folyamata ferde világításba kerül. Szívesen elismerjük, hogy nemzetünk élete sokkal kedvezőbbben alakult volna, ha kezdettől fogva mindmáig az absztrakt ráció irányítja a felvilágosodás elvei szerint, de kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy a történet nem ennek az egyetlen tényezőnek a munkája, tehát meddő dolog efelett moralizálni, mert így sohasem fogjuk megérteni. Sőt az a gyanunk, hogy ez a helyzet a jövőben sem fog megváltozni, — az ember, aki a történetet éli, nem csak ész, — s így azt sem hihetjük el, hogy a magyarság jövője „egyedül az olcsó energia kérdése” és egy csapásra minden megváltozik, ha szakemberek — természetesen technikusok — kerülnek az ország élére. Ki kell emelnünk a szerző nemes széchenyies gondolkodását és számos — Széchenyi és Szekfü nyomán menő — józan kritikáját a magyar bűnökkel szemben. A füzet bizonyára számot tarthat publicisztikai érdemre, de még nagyobb hatással léphetett volna fel, ha szerzője tájékozódást szerez nemcsak a történeti anyag terén, hanem a történelmi szemlélet dolgában is.

Joó Tibor.

Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig (1030—1242.). (Csanádvármegyei Könyvtár 19—20. sz.) Makó, 1930. 8°. 180 l. J. már jelen műve megírása előtt is számos cikkben és egy önálló monografiában (Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter, Münster, 1927.) foglalkozott a csanádi egyházmegye püspökeivel és intézményeivel. Ebben a munkájában kísérli meg az egyházmegye első korszakának rendszeres összefoglalását. Elismerésre készítet nagy olvasottságával és szorgalmával, amellyel minden fellelhető adatot összehord, adatait azonban nem ötvözi össze szerves egésszé. A szellemtörténeti beállítás is elnagyolt: legtöbbször megelégszik Hóman (Magyar Történet, I. k.) megállapításainak nyers idézésével, anélkül, hogy felolvasztaná őket előadásaiba. A mozaikszerű hatást még fokozza, hogy az anyagot a 11 tatárjárás előtti püspök egyházkormányzata szerint tagolja. Az egyes püspökökre vonatkozó sovány anyag mellett persze túlságosan sok helyet kénytelen szentelni rövidebben is elintézhető kérdéseknek, például Szent Gellért Vita-inak, de itt is megelégszik a szövegkritikai megállapítások felsorolásával és nem mélyed el a legenda szellemébe. Az adatszegénység ezután néha kétes értékű feltevésekre is csábítja, mint amilyen például (175. s köv. l.) Böles püspök legalább is feltételes azonosítása utódjával, Balázssal, amiből levonja annak legalább is a lehetőségét, hogy a tatárjárás borzalmai Bölesből egészen más embert faragtak. Nem tudjuk egészen elhinni J. megállapítását, hogy Szent Gellért egyházmegyéjét a speciálisan „germán-keresztény” kultúrába kapcsolta bele (82. l.). Gellért maga semmiesetre sem volt germán és a Vita is azt mondja, hogy Gellért főképen a dunántúli

monostorokból nemcsak német, hanem cseh, lengyel, francia és más szerzeteseket is küldött egyházmegyéjébe (67. l.). Hogy ezek éppen csak germán-keresztény kultúrát terjesztettek volna, arra nem elég bizonyíték a szerző által felhozott földrajzi szomszédság Németországgal és Szent István német rokonsága. J. munkája kibővítve egyidejűleg német nyelven is megjelent „Das Tschanad-Temeschwarer Bistum im frühen (!) Mittelalter. Einführung des Banats in die westeuropäische germanisch-christliche Kulturgemeinschaft“ címen. A német kiadás, bár a szakkritika ennek is nem egy állítását utasította vissza (Századok, 1933. 95—97. l.), több elmélyedéssel készült és J. történetírói kvalitásait előnyösebb színben tünteti fel, mint a magyar munka. **Hermann Egyed.**

Liedtke, ks. Antoni; Walka księcia Jana Opolskiego „Kropidło“ z krzyżakami w obronie majątkowych praw diecezji wrocławskiej. („Kropidło“ Oppelni János hercegnek a német lovagrenddel folytatott küzdelemre a wrocławai egyházmegye birtokjogainak védelmében.) (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu 38.) Torun, 1932. 89. XV—139 l. Kropidło János herceg a XIV. és XV. sz. fordulójának kétségtelenül legrejtélyesebb és leginkább félreismert egyénisége. Neve a magyar történelemben is ismert. XII. Gergely pápa a reservatio alapján Zsigmond jelöltjével szemben neki juttatta 1407-ben a pannonhalmi apátságot s ezt a tisztséget haláláig (1421) viselte. (Erdélyi L.: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története III. 37—46.) A kor szokása szerint simultán és successive több püspöki katedrálja volt. A poznan-i püspökségre Nagy Lajos pártfogásával és nagybátyja, Oppelni Ulászló magyar nádor közbenjárásával került, a wrocławai egyházmegye élére pedig Erzsébet királyné és Zsigmond segítették. Itt azonnal kezdetét vette a német lovagrenddel való küzdelme, amelynek során a tannenberg-grünwaldi ütközetkor (1410) került a legnehezebb helyzetbe; egyházmegyéje ugyanis részben lengyel királyi, részben lovagrendi terület volt. Noha a lengyel Piast családhoz tartozott, nem állt a háborúban a lengyel király mellé, sőt semlegességének megóvása végett pannonhalmi apátságába vonult. Birtokait azonban így sem tudta megmenteni a lovagok pusztításától s a torun-i béke sem oldotta meg helyzetét. Erre megkezdte a diplomáciai háborút a Szentosz és Zsigmond előtt. A pörnek az egyházi fórum előtti kimeneteléről nincs tudomásunk. Zsigmond 1412 aug. 24-én elvben Kropidło mellett döntött és még ugyanazon év őszén a részletekben való ítélet meghozatalára Makray Benedek vezetése alatt bizottságot küldött a wrocławai egyházmegyébe. Makray hosszas tárgyalások után 1413 ápr. 12-én Gniewków-ban hozott ítéletével a lovagokat kártérítésre kötelezte. A nagymester azonban a Szentoszékhez föllebezett. Az újra kitört háború utáni brodnicei béke (1414) az ügy végleges elintézését a zsinatra és Zsigmondra bízta. A konstanci zsinatnak a budai ítélet alapján hozott ítéletében a lovagok azonban nem nyugodtak meg s végül is több terminus kitézése után Torunban egyezett meg Kropidło ellenfeleivel, később a pápa és Zsigmond megerősítését is kieszközölve. A lovagok formai okokra hivatkozva nem voltak hajlandók jóvátenni a károkat s így a lengyeleknek meg kellett elégedniök azzal, hogy a wrocławai egyházmegye pomorániai főesperességét megtarthatták a lengyel érdekkörben. A tanulmány a forrásadatokat kritikailag értékeli, Kropidło tetteit a belső, lelki rugók alapján ítéli meg s hőst rehabilitálni igyekszik, feltárva a lovagrendi és lengyel érdekek küzdelmét, továbbá a Piastok, Zsigmond és Jagiello Ulászló közti ellentéteket. **Bottló Béla.**

Strieder, Jakob: Ein Bericht des Fuggerschen Faktors Hans Dernschwam über den Siebenbürgener Salzbergbau um 1528. Ungarische Jahrbücher XIII. (1933.) 260—290. I. Az augsburgi Fuggerlevéltár őrzi ezt az eddig ismeretlen jelentést, amelynek keletkezésére az adott alkalmat, hogy Ferdinánd az erdélyi sóbányákat 1528-ban bérbe adta a Fuggereknek, akik Dernschwamot küldték ki azok megtekintésére. Bevezetésében S. vázolja a jelentés létrejöttének körülményeit. Iparkodik kidomborítani a Fugger-Thurzó-cég magyarországi szereplését s azt állítja, hogy a Fuggerek jelentős investációkkal — útépitésekkel — emelték a magyar gazdasági életet. Szerinte a Fuggereké volt a magyar sóbányászat is 1528—48 között. A Magyarországon beálló változásokról: az erdélyi fejedelemség megalakulásáról nem tesz említést, pedig ezáltal érthetővé lenne, miért hiányzik Dernschwam második, részletesebb jelentése. A most kiadott ugyanis 1528 aug. 16-án kelt, novemberben pedig János már visszafoglalta Erdélyt. A jelentés a magyar gazdaságtörténet szempontjából igen értékes. Az erdélyi sóbányákról, meglehetősen elhanyagolt állapotukról kapunk képet. A bányászok életmódja, munkaviszonyai, a tisztviselőszemélyzet, sőt az egész magyar sómonopólium helyzete nyer itt pontos rajzot. Említi, hogy a tordai aknák fedetlenek s a munkások a szabad ég alatt dolgoznak. A tisztviselőknek magyarul kell tudniuk, de emellett a német, lengyel és oláh nyelv ismerete is szükséges. Érdekes, hogy az aknászok jóval több sókövet bányásznak, mint a XVIII. században Máramarosban: a téli hónapokban heti 300, nyáriakban 100 darabot. Nagymennyiségű sót visznek ki az oláhok Törökországba. Dernschwam szükségesnek tartaná, hogy az ország különböző részein mintegy tíz sólerakóhelyet létesítsenek. Közli a sóbányák számadásainak mintáját s kimutatást is a tisztviselők fizetéseiről.

Bakács István János.

Schuller, Hermann: Die Reden des Christian Schesäus im Lichte der humanistischen und reformatorischen Rhetorik. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. Hermannstadt, 1932. 46. k. 454—504 l. Már a cím sejteti, hogy az értekezés szükségképpen érinti a magyar humanista kutatás homlokterében álló kérdések egyikét, a reformáció és a humanizmus viszonyát. Annál nagyobb figyelmet érdemel a tárgy, mivel Schesäus nemcsak egyik reformátora a szászoknak, hanem kiváló alakja a magyarországi humanizmusnak is. A szerző, Schesäus életének alapos ismerője, dolgozatát három részre osztotta. Az elsőben Schesäus beszédei közül kettőnek belső rokonságát tárja fel a Melanchton által meghonosított wittenbergi egyetemi szónoklatokkal, a másodikban az Erdélyben dúló pestisről tartott nyolc beszédét a protestáns egyházi szónoklat humanista vonatkozásai alapján tárgyalja s végül igyekszik Schesäus helyét kijelölni az akkori prózai stílus körében. A két történeti jellegű beszéd — az erdélyi reformációról és Stöckel Lénárdról — a wittenbergi humanista szónoklatok nyomába lép, melyekben a humanizmus inkább a történeti és egyháztörténeti eszményképek hangsúlyozásában nyilvánul meg, mint a szerzői hírnévre való törekvésben. Azonban Schesäus szétfeszíti ezeket a kereteket s anyagát isokratesi célra-irányítottsággal kezeli. A Stöckel- emlékbeszéd erősen panegyrikus. Humanistára vallanak a helynevek naív magyarázatai, mint Bártfa leszármaztatása „baráthból“, Kassáé a latin „Cassius“ névből. Prédikációit az akkori gyakorlathoz híven latinul fogalmazta s csak aztán fordította le németre. A protestáns egyházi szónoklat alapján véve bibliamagyarázat, ezért nem tűri meg a humanista beszédszerkezetet.

Schesäus a beszédek gondolatmenetében és műveltségében mutatkozik humanistának. Idézetei a klasszikusok műveiből nem bizonyítók, hanem díszítő jellegűek. A korabeli vagy megelőző humanista irodalom nem állott tőle távol, latin stílusa a latinul író reformátorokéhoz viszonyítva felsőbbrendű, magát Melanchtont is felülmúlja. Mióta Erasmus polgárjogot szerzett a humanista latinban a skolasztikus kifejezéseknek, könnyebb lett a latinul író reformátorok feladata és a két kifejezésmódnak, valamint szókinsnek összeolvasztása szemmel látható stílus-emelkedést hozott létre. Erasmusnak ezt az álláspontját magyar humanisták is átvették és terjesztették, mint pl. Oláh Miklós. Melanchton stílus-eszménye a „perspicuitas”-ban nyilvánul meg. Ha a szász reformátor, Honterus mégis cicerói periódusokban beszél, azt Sch. a magyarországi, még Janus Pannoniussal kezdődő, ciceronianizmus hatásának tulajdonítja. De már Schesäusnál nem vonja le ugyan ezt a következtetést, pedig jól megfigyeli szónoki és történeti periódusait, észreveszi ünnepélyességét és frázis-gazdagságát, miután megállapította, hogy a magyar ciceronianus stílusnak jellemző vonása a szinonimák bőséges használata. A dolgozat hátrányai nagyjából célkitűzéséből származnak. A tisztán formai vizsgálatoknak ugyanis megvan az a hibájuk, hogy bármennyire is alaposak, mégis a felületesség látszatát keltik, mert éles vagy értelmes képet adni akár írói egyéniségről, akár irodalmi művekről tisztán formai alapon, tartalmi kérdések belekapcsolása nélkül, lehetetlen. Pl. Schesäus harmadik prédikációjában beleütközik a humanizmus szerencse-gondolatába, midőn Sesostris király forgó kerekéről beszél. Nem tagadja a szerencse létezését, de megoldása jellemző a reformáció korára: a szerencse által meggyötört ember tartson ki hitében, mint Jób, hagyja magát Istenre. Sch. megjegyzés nélkül hagyja ezt a jellemző mozzanatot. A szónoki közhely az emberi és állati képességek összehasonlításáról, amely skolasztikus örökségként szállott a reneszánszra, szintén kihasználatlanul marad. Hasonló hátránya Sch. dolgozatának az érdeklődés zárttsága. Nem lehet kétségbe vonni, hogy a hazai németiség reformátorai belekapcsolódtak az akkori német szellemiségbe. De épen Schesäus, mint humanista, tagja volt egy másik egyenrangú kulturális közösségnek, a humanista irodalmi világnak, vagy még inkább a magyarországi humanizmusnak, melynek figyelembe vétele nélkül középeurópai humanizmusról beszélni nem lehet. Nem Brandolinus Lippus könyvének (*Dialogus ..... de vitae humanae conditione et corporis aegritudine toleranda*. Basel. 1541.) beható ismerete az egyetlen szál, mely Schesäust ehhez a közösséghez fűzi. A török veszedelem európai, humanista gondolatának a wittenbergi magyar tanulók annál inkább hangot adhattak, mert az számukra „véres” valóság volt: így szentelnek szigetvári Zrinyi Miklós halálának emlékalbumot. A közös műben résztvesz egy epigrammával Schesäus is. Hőskölteménye a „Ruinae Pannonicae” az első nagyobb szabású kísérlet a végvári élet epikus kiszélesítésére. Hőskölteményét Forgách Ferenc humanista történeti művére és magyarországi históriás énekekre építi mint forrásokra. Zrinyi Miklós az ő kezén lesz először eposzi hőssé (Hegedüs István: *Analecta Recentiora* 299—304 l.) Ha a szerző elmélyül a magyar humanizmus további vizsgálatában, önmaguktól kiküszöbölődnek az apró szépséghibák, mint pl. hogy Brandolinus Lippus „Vitéz János esztergomi érsek idejében jött mint professzor Budapestre.” Az értekezés tanulságos példa gyanánt mutatja, hogy sürgös feladat lenne nálunk is kiterjeszteni a humanista stílus vizsgálatát és belefogni a reformátorok latin stílusának, humanista vonásainak méltatásába.

Kardos Tibor.

Fest, Alfredo: *Fiume in difesa della sua autonomia al principio del secolo XVII.* Budapest, 1933. Franklin-társulat. 8°. 111 l. I. Ferdinánd 1564-ben másodszülött fiának, Károlynak juttatta az alpesi tartományokkal együtt a tengerparti városokat: Triestet, Fiumét. Az így kialakult Innerösterreichnek Graz volt a fővárosa. Károly, majd 1595 után fia, Ferdinánd főherceg az akkor háromezer lakosú Fiume kormányzását egy-egy „kapitány”-ra bízta, akinek uralma alatt a helyi hatóság: a helyettes kapitány, a kancellár, a vikárius, a két bíró: a kapitányi bíró és a nép-bíró intézte az autonómia ügyeit. A tárgyalat időben Manlio Flaminio volt Fiume kancellárja 32 éven át, egészen 1609-ig. Igazi életető lelke volt városának, minden közügy elszánt harcosa, a polgárság érdekeinek lelkes védelmezője. Az ő írásai, előterjesztései, levelei, feljegyzései, szónoki, illetve követjelentései alapján ismerteti F. Fiume belső állapotát és állandó elkeseredett harcát a gráci kormányzóság kirendelt kapitányával, Giovanni Federico de Paarral. Ferdinánd főherceg, a későbbi II. Ferdinánd, az ellenreformáció gondolatával eltelve, nem sokat törődött a helyi hatóságok autonómiagondjaival. Kapitányai közül e fiumei Paarbon érdekes képét nyújtja F. a szenvedélyes, nyers, korlátlan uralomra törő, hivatalától távol élő udvari kegyencnek. Csak tíz év történetét közli F., ez a tíz év azonban találó vonásokkal mutatja meg — különösen a nép-bírók autonómia- és alkotmányvédő szerepének tüzetes leírásával —, hogy a fiumei nép, mely mindig tisztában volt városának gazdasági és politikai jelentőségével, milyen törhetetlen akarattal és kitartással szolgálta és védte kis hazáját. A Századok 1891-i évfolyamában megjelent: Az uszkokok és velencések Fiume történetében (1575—1618) c. értekezésnek értékes kiegészítését adja F. mostani munkája. Kobler: *Memorie per la storia di Fiume* c. forrásművét és a többi, Fiuméről szóló vázlatos történeti művet — ha rövid időszakra terjed is ki F. könyve — igen sok vonatkozásban színnel és élettel telíti meg. Sok új adatot közöl e könyvében is a fiumei, gráci és a budapesti Országos Levéltár adatainak lelkiismeretes — talán túlságosan is részletes — felhasználásával a mű szorgalmas szerzője. **Szőke Mihály** (Szeged).

Luigi Ferdinando Marsilinek, a török felszabadító hadjáratok után Magyarországon működött bolognai származású hadmérnöknek halála kétszázadik évfordulóját méltó keretek közt ünnepelte meg 1930-ban Bologna városa. Az ünnepségek leírását tartalmazó kötetben, amelyet a *R. Accademia delle scienze dell' Istituto di Bologna* boesított közre: *Celebrazione di Luigi Ferdinando Marsili nel secondo centenario dalla morte (29—30 Novembre 1930), Relazione delle cerimonie e discorsi a cura del comitato ordinatore* (Bologna, 1931, Zanichelli, 8°, 250 l.) figyelemreméltó értekezésekkel is találkozunk. Ezek között Pericle Ducati M. nagyvonású életrajzában működésének főirányait is jellemzi. Umberto Puppini M.-nek, mint vízmérnöknek a munkásságát ismerteti részletesen. Így foglalkozik a Bosporusról szóló munkájával, amely M. 1679—80-i konstantinápolyi útján szerzett tapasztalatainak és megfigyeléseinek összegezése, ismerteti a tenger fizikájáról írott és 1725-ben Amsterdamban megjelent könyvét és részletesen megemlékezik a Dunáról 1704 táján készült, de csak 1726-ban megjelent munkájáról, amely magyar szempontból a legfontosabb. Szól azután M.-nek a Garla-tót tárgyaló művéről, amely a bolognai ünnepi bizottság kiadásában most jelent meg először, valamint a bolognavidéki mocsarak és a Reno-folyó szabályozásáról szóló könyvéről is. — A M.-emlékkiállítás — szükségavü jegyzékének

tanusága szerint — legnagyobbbrészt magyar vonatkozású anyagot tartalmazott. Itt a M.-kéziratok felsorolásánál erősen hiányzik a Lodovico Frati kitűnő Marsili-kéziratkatalógusára (Catalogo dei Manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili, Firenze, 1928.) való utalás; ez ugyanis a kiállítás anyagában való tudományos tájékozódást teljessé tette volna. Bolognai vonatkozású Ettore Bortolotti tanulmánya M.-nek a bolognai egyetem reformjánál játszott szerepéről. Inkább szónokias hangú jellemzés Carlo Errera tanulmánya M. jelentőségéről a földrajzi tudományok körül. Különösen M. magyarországi működésének részletesebb ismerete szempontjából érezhető egy olyan tanulmány hiánya, amelyik M.-vel, mint hadimérnökkel foglalkoznék részletesebben. Részben enyhít ezen a hiányon Iványi Bélának a függelékben közölt terjedelmes értekezése M.-ről, mint a Nagy Magyar Alföld első felkutatójáról (L. F. M. primo esploratore della Grande Pianura ungherese, 191—248 l.). Iványi itt az irodalmon kívül felhasználja a bécsi és budapesti levéltárak anyagát is, különösen részletesen foglalkozva az 1699 telén Karlócáról Buda felé utazó M. kirablása miatt indított processussal. Iványi a felkutatott és függelékben eredetiben közölt adatok alapján tisztázza M. magyarországi működésének eseményeit, de a magyar történetírás megoldatlan feladata még mindig a bolognai Marsili-kéziratok magyar vonatkozásainak módszeres feldolgozása, mert az eddigi kutatók csak tallóztak M. kézírataiban.

Tóth László.

Nowotny, Ernst: Die Transmigration ober- und innerösterreichischer Protestanten nach Siebenbürgen im XVIII. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte der „Landler“. (Schriften des Instituts für Grenz- und Auslandsdeutschtum an der Universität Marburg. 8.) Jena, 1931. G. Fischer 8°. X + 114 l. A magyar történet szempontjából is figyelemreméltó munkát végző marburgi intézet e kiadványa a Délkelet felé irányuló telepítéseknek egy nálunk kevésbé ismert részletéről, az ausztriai protestánsoknak az erdélyi százok közé történt telepítéséről szól. Ez az akció, miként N. kifejti, valláspolitikai indítékai miatt lényegesen elüt az állam- és gazdaságpolitikai érdekekből létesített e századbeli telepítésektől. A heves ausztriai ellenreformáció, a katolicizmus teljes diadala dacára ugyanis a magas hegyvidéken szétszórt és nehezen ellenőrizhető településekben a katolikus külső alatt jelentékeny számú lakosság maradt meg lelkileg protestánsnak. Ez a lappangó protestántizmus hol itt, hol ott a felszínre törve, 1731-ben Salzburgban a hatóságok nyílt üldözését vonta magára, majd a nyugtalanság átharapózott az örökös tartományokra is. Az elfajuló küzdelemben a protestánsoknak a westfáliai béke biztosította „jus emigrandi“ komoly gyakorlati jelentőséget nyert. A jog alkalmazása az állami életet ekkor már teljesen átható merkantilista elvekkel, melyek éppen a népesség szaporodásától várták az állam boldogulását, szöges ellentétbe került volna s a Habsburg-birodalomra annál veszélyesebb lett volna, mivel a protestánsok Poroszországban óhajtottak új hazát keresni. A valláspolitikai mozgalomba így hatoltak be állam- és gazdaságpolitikai elemek s a kormány a jus emigrandi-t végül is megtagadva, helyette egy új térítési akcióval párhuzamosan az át nem térőknek Erdélybe a százok közé való transplantatio-ját szervezte meg. E megoldás tehát az örökös tartományokat a makacs protestáns maradványoktól úgy kívánta megszabadítani, hogy a birodalomban maradjanak és pedig olyan helyre átültetve, ahol a katolicizmus nagy kisebbségben, a protestáns vallásszabadság pedig elismert volt. A valláspolitikai szempontból

a nyílt vallásüldözés és II. József türelmi rendszere között átmenetet képező kényszerű plantatio meg is indult, jöllehet az osztrák protestánsok éppúgy ellenszegültek, mint az erdélyi katolikusok, sőt maguk a szászok is. 1734—1737-ben Felső-Ausztriából és Karintiából körülbelül 1000 protestánszt költöztettek át, 1752—1757-ben 2664 személy (1022 család) került Felső-Ausztriából, Karintiából és Stájerországból az erdélyi szászföldre, s utoljára még 1774-ben indult el két szállítmány 125 személlyel, de II. József az akciót még ez évben beszüntette. N. részletesen ismerteti a végrehajtásra felállított hatósági szervezetet, a szállítmányok összeállításának, útjának, letelepítésének lefolyását s a települők további sorsának alakulását is. Az új lakosok ingyen telket, háromévi adómentességet kaptak, a kincstár által épített ház előlegezett költségét azonban meg kellett téríteniük. Tagjai lettek a szász protestáns egyházközségeknek s végül magának a szász nemzetnek is. Idáig azonban viszontagságokkal telt és hosszú út vezetett. Az átköltözőknek családjaik szétszakitása s gyakran gyermekeik visszatartása mellett, még visszahagyott s számukra hatóságilag értékesítendő javaik eltékozlását is el kellett viselniük. Sorsukat hanyag és lelkiismeretlen hivatalnokok intézték, akiknek kezén jó részben a házépítési kölcsön is elsikkadt s így a települők éveken át kénytelenek voltak az ideiglenes és tömegelhelyezés hátrányait szenvedni. A sok testi-lelki bajt a szomorú halálozási statisztika is kifejezi: az 1734. évi első szállítmány 329 tagjából egy év alatt 125 halt meg. A szerző a helyes történetírói érzékkel körülhatárolt kérdésre az ausztriai levéltárak mellett a Magyar Országos Levéltárban és Erdélyben is végzett kutatást s gazdag németnyelvű irodalmat tanulmányozott át. Adatai a mozgalom 1734—1737. évi szakaszára mégis hézagosak; az a sejtésünk, hogy körültekintőbb kutatással e hézagok kitölthetők lettek volna. Annál nagyobb tömegben kerültek kezére a további szakaszokra vonatkozó adatok, azonban ezek özőnlésében is szerencsésen megőrizte munkája ökonomikusan megszerkesztett rendjét. Sajnálatos, hogy az előadásba itt-ott elfogult és propaganda írások közhelyei is beférkőztek. Az a beállítás például, hogy Erdély lakosságának három főelemét a székelyek, szászok és oláhok alkotják, akik mellett a fejedelemségben még laknak magyarok és örmények is, éppannyira tudománytalan, mint a szerzőnek az a megállapítása, hogy a protestánsok a vallási szemponton kívül még arra való tekintettel telepítették a szászok közé, mivel a szászság volt az államgondolat mindenekfeletti hordozója s a fejedelemség kulturális és gazdasági magja. E könnyed megállapítás kétszeresen is hamis. A szerző adatai ugyanis semmiféle támpontot nem nyújtanak arra, hogy a szász földre történt telepítésnek a vallási és nyelvi megegyezésen s a valóban rendelkezésre álló telepítési lehetőségen kívül más oka is lett volna. De hamis maga a szemlélet is, mivel Erdély kulturális és gazdasági életében a szászok jelentőségét mindenkor messze felülmúlta a magyarságé.

Szabó István.

Ns. Petrichevich György: *A katonai Mária Terézia-rend helyes közjogi és történeti megvilágításban.* Budapest, 1933. 8°. 93 l. és 1 térkép. — Reiner János: *A katonai Mária Terézia-rend.* Budapest, 1933. Stephaneum-ny. 8°. 15 l. — Polner Ödön: *A Mária Terézia-rend közjogi jellege.* (Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből IV. k. 7 sz. Kiadja a M. Tud. Akadémia.) Budapest, 1934. 8°. II., 58 l. Ausztriával való államjogi kapcsolatunk felbomlása és IV. Károlynak az uralkodástól mindkét államban való visszalépése nem egy bonyolult s mindeddig megoldatlan problémát vetett

fel. Ezek közé tartozik a Mária Terézia-rend ügye is, nevezetesen az a kérdés, vajjon fennáll-e még jogilag a Rend s ha igen, vajjon kit illet meg a rendtagság adományozásának a joga és kit illet a Rend vagyona. Ezeket a kérdéseket kívánta tisztázni P. Gy. ezredes, a Rend lovagkeresztese. Célja volt kimutatni az eddigi általános felfogással szemben, hogy Mária Terézia a Rendet magyar királynői minőségben, mint magyar rendet alapította s ennél fogva a rendtagság adományozásának joga ezidőszerint Magyarország kormányzóját, a vagyon pedig a Rend magyarországi tagjainak autonóm testületét illeti. P. Gy. abból a tételből indul ki, hogy Mária Terézia csak magyar királynői minőségében volt szuverén, csak mint ilyen volt egyenrangú a többi európai szuverénnel, mint az osztrák örökös tartományok ura ellenben hűbérese volt a német-római császárnak, tehát a szóbanlevő katonai Rendet is csak mint magyar királynő alapíthatta. Ebből következik szerinte, hogy a Mária Terézia-rend „kimondottan magyar királyi, a külföldtől teljesen független rend“, már „kezdetttől fogva a magyar alkotmány keretein belül álló, önkormányzattal bíró magyar királyi rendintézmény“ volt s habár ez a mivolta az alapítás óta lefolyt idő alatt elhomályosult, de jogilag nem változott. A Rend magyar voltának bizonyosságául hivatkozik továbbá arra is, hogy az alapszabályok, melyeket Mária Terézia férje, Ferenc császár, mint a Rend első nagymestere, adott ki 1758. dec. 12-én, a polgári érdemek jutalmazására alapított s kifejezetten magyar Szent István-rend alapszabályaival együtt a magyar Királyi Könyvekbe szintén bevezetettek s ezzel teljes törvényerőre emelkedtek. P. Gy. azt sem hajlandó elismerni, hogy a Mária Terézia-rend Magyarországnak és Ausztriának közös katonai intézménye lett volna s azt vitatja, hogy miután a Rend Ausztriában és a csehszlovák köztársaságban meg lett szüntetve, egyedül a magyar királyságban áll fenn s hogy a nagymesteri méltóság ezidőszerint betöltetlen lévén, annak jogai és kötelességei átvitt hatáskörben Magyarország kormányzóját illetik. Ezzel kapcsolatban közli azt is, hogy az 1931. okt. 6-án tartott minisztertanács az ő általa felhozott érvek alapján a Mária Terézia-rendnek magyar rendként való fenntartása mellett már állást is foglalt s a Kormányzó Úr Ó Főméltósága erre nézve pár nappal később ünnepélyes nyilatkozatot tett. A Mária Terézia-rend alapításának körülményei eddigelé is ismeretesek voltak. Általánosan tudott tény az, hogy Mária Terézia a kolini csata után, 1757. jún. 22-én levelet intézett gróf Daun Lipót tábornagynak, melyben értesítette, hogy régi szándékát megvalósítva, egy katonai rendet alapít; közölte vele a rendi tagság elnyerésének feltételeit s azt is, hogy a Rend nagymesteri tisztségét férje, a császár vállalta magára. Az alapszabályokat, mint említettük, ez utóbbi adta ki a házi és udvari rendszabályokat, mint említettük, ez utóbbi adta ki a házi és udvari ügy rendelkezett, hogy a császár halála után a nagymesteri méltóság az ausztriai főhercegi ház kormányzóját és e ház összes örökös királyságainak és tartományainak uralkodóját illesse; a 7. pont pedig meghatározta a Rend jelvényét, melynek egyik oldala Mária Terézia és Ferenc császár nevének kezdőbetűit, másika pedig az osztrák főhercegi címet tünteti fel s vörös-fehér-vörös, vagyis az osztrák főhercegség színeit jelképező szalagon viselendő. Első tekintetre látható tehát, hogy a P. Gy. által felállított közjogi elmélet nem fedi a történeti tényeket. Jogászai körökből csakhamar el is hangzottak az ellentmondások. Először R. J. budapesti egyetemi tanár tollából jelent meg egy füzetke, melyben röviden rámutat arra, hogy a Mária

Terézia-rend alapításának körülményei szerint nem magyar, hanem osztrák rend s példákra hivatkozva bizonyítja, hogy téves P. Gy. kiinduló pontja, mely szerint a német-római birodalommal hűbéri viszonyban álló fejedelem önálló rendet nem alapíthatott. Arra is helyesen utal R., hogy a Habsburg-uralom alatt álló Ausztria a westphali békében, mint lényegében szuverén hatalom szerepelt s hogy Mária Terézia is nem mint magyar királynő, hanem mint az osztrák örökös tartományok fejedelme foglalta el világhatalmi állását az európai nagyhatalmak között.

Még részletesebben foglalkozott P. Gy. könyvével és a Mária Terézia-rend kérdésével akadémiai felolvasásában P. Ö. szegedi egyetemi tanár. Pontról-pontra cáfolva P. Gy. érveit, kimutatja azok tarthatatlanságát. R.-ral egyértelműleg ő is hangsúlyozza, hogy habár az osztrák állam, mint ilyen, Mária Terézia korában még nem létezett is, a német császársággal hűbéres viszonyban álló tartományok a gyakorlatban jóformán önállókká váltak s a Domus Austriaca quasi szuverénnek tartatott. Az ebből a házból származó uralkodóink Magyarországot is csak olyan birtokuknak tekintették, mint a német birodalombeli tartományait s osztrák főhercegi hatalmukból kifolyólag gyakoroltak olyan jogokat is, melyek őket magyar királyi minőségben illették volna. Nemzetközi vonatkozásban a magyar király legtöbbször mint osztrák főherceg szerepelt s a szuverén Magyarország a nem szuverén Ausztria fogalmába beleértődött. „Azt lehet mondani“ — jegyzi meg helyesen — „hogy ennek nem így kellett volna lennie, de azt bizonyítani, hogy ez nem így volt, annyi, mintha valaki a szerecsent fehérre akarná mosni.“ A Mária Terézia-rend alapításának összes, fentemlített körülményei pedig világosan mutatják, hogy a királynő itt mint az osztrák örökös tartományok ura járt el. Ha magyar rendet akart volna alapítani, az alapszabályokat nem a házi és udvari, hanem az idevágó magyar törvényeknek megfelelően a magyar királyi kancellária útján adta volna ki, mint azt a Szent István-rendnél tette s jelvényül sem az osztrák főhercegi címert alkalmazta volna. Hogy az alapszabályokat utólag bejegyezték a magyar királyi kancellárián vezetett Királyi Könyvbe, semmit sem bizonyít a Rend magyar volta mellett, mert ez a bevezetés más esetekben is csak abból a célból történt, hogy az esetleg elveszett eredetit pótolni lehessen, de legkevesebbé sem jelentette azt, mintha a bevezetett okirat ezzel jogilag erősebb lett, vagy főleg, hogy törvényerőre emelkedett volna. Mint P. Ö. kimutatja, téved P. Gy. abban is, hogy Ferenc császár mint Magyarország társuralkodója adta ki az alapszabályokat. Ennek nincs semmi nyoma; ellenkezőleg, az alapszabályok bevezetéséből kitűnik, hogy Mária Terézia és férje, aki neki az osztrák örökös tartományokban is uralkodótársa (Mitregent) volt, a Rendet együtt alapították s a császár ebből folyólag nyilvánította magát a Rend nagymesterének és adta ki az alapszabályokat. Az együttes alapítást bizonyítja az is, hogy a rendjelvényen rajta van a császár nevének kezdőbetűje is. Nincs tehát egyetlen elfogadható érv sem, mely azt bizonyítaná, hogy a Mária Terézia-rend magyar rend volt. P. Ö. felfogása szerint változás e részben csak 1867-ben állt be oly értelemben, hogy a Rend a monarchia két államának közös intézményévé vált. Ezt a nézetét arra alapítja, hogy a Rend kancellárja az alapszabályok szerint a házi, udvari és államkancellár. kinek helyébe 1848-ban az osztrák külügy-miniszter lépett, aki 1867-ben közös külügyminiszterré lett, továbbá, hogy az 1867: XII. t.-c. 14. §-ából következtetve, a hadsereg tagjainak

a katonai szolgálatra vonatkozó ügyei közös ügyek, a Mária Terézia-rend pedig a hadsereg tagjainak a katonai szolgálatra vonatkozó viszonyait, jogait és kötelezettségeit érintette. P. Ö. véleményét ebben a részben nem tehetem magamévá. A közös külügyminiszter nem tekinthető a volt házi és udvari kancellár jogutódának oly értelemben, hogy annak jogköre mindenben reászállott volna s különben is, mint maga P. Ö. is felemlíti, gróf Beust óta sohasem a külügyminiszter töltötte be a Mária Terézia-rend kancellári tisztét. Az a körülmény pedig, hogy a Mária Terézia-rend kizárólag katonáknak és katonai érdemekért adományoztatott, még nem tette azt közössé, aminthogy nem volt közös ügy a katonai érdemekért való nemességadományozás sem. Az egyébként is nagyon pongyola szövegezésű 1867: XII. t.-c. megalkotásakor bizonyára egyáltalán nem gondoltak a Mária Terézia-rend hovatartozására, mint a többi osztrák érdemrendekére sem, melyeket a közös uralkodó magyar állampolgároknak is adományozott, a magyar haza iránt szerzett érdemekért, magyar miniszter ellenjegyzése mellett. Amint ezek az érdemrendek nem lettek e közjogi szabálytalan gyakorlat folytán sem közös rendekké, éppúgy megmaradt a Mária Terézia-rend 1867 után is annak, ami azelőtt volt, vagyis osztrák, helyesebben osztrák főhercegi rendnek. A Mária Terézia-rend ugyanis lényegében dinasztikus rend volt, amennyiben nem az osztrák örökös tartományokhoz, hanem magához az ausztriai házhoz volt kapcsolva. Királyaink az egykori abszolutisztikus felfogás maradványaképpen még a legutolsó időkig is sajátjuknak tekintették és nevezték az országaik által felállított és fenntartott hadsereget („hadseregem“, „meine Armee“) s így az ennek a hadseregnek a részére alapított érdemrendet is kétségkívül a saját házuk, nem pedig országaik rendjének tekintették. P. Ö. dolgozata további részében azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a megváltozott közjogi helyzetben fennállhat-e még jogilag a Mária Terézia-rend s arra a következtetésre jut, hogy mivel az alapszabályok a nagymesteri méltóságot az úgynevezett osztrák ház összes országainak uralkodói állásával kötötték össze s mivel a Mária Terézia-rend kétségtelenül közös intézmény volt (?), a kettős uralkodói minőség megszűntével megszűnt a nagymesterség s az ennek a jogkörébe tartozó tagságadományozási jog is, tehát jogi lehetetlenség a Rendnek, mint magyar rendnek a fenntartása. Ehelyett felveti azt a gondolatot, vajjon nem volna-e megfelelőbb a katonai érdemek jutalmazására a Mária Terézia-rendével azonos feltételekkel bíró magyar rendet létesíteni, vagy a megszűnt Mária Terézia-rend magyar állampolgársággal bíró tagjait magyar Mária Terézia-renddé nyilvánítani. Legvégül a Rend vagyonának kérdését veszi vizsgálat alá, különösen abból a szempontból, hogy Magyarország arra mennyiben tarthat jogot. Ezekkel az egyébként igen érdekes s a Rend tagjai szempontjából aktuális kérdésekkel e helyen nem foglalkozhatunk. A történelmi részt P. Ö. dolgozatával elintéztnek tekintjük.

Döry Ferenc.

Kertész Manó: Szállók az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története. Budapest, év n. (1932). Révai. 8°. 4+214 l. — K., aki 1922-ben „Szokásmondások“ címmel nyelvünk művelődéstörténeti emlékeinek gazdag gyűjteményét tette közzé, új könyvében megint a magyarság belső életének történetéhez, társadalmi fejlődéséhez szolgáltat becses anyagot. Régi levelek, szindarabok, „secretariusok“ rétvén járva — bizonyára haszonnal járt volna átkutatni a XVIII. századtól már magyar nyelven is sűrűn burjánzó alkalmi irodalmat is —

elmúlt századok rangneveiből, címeiből, jelzőiből, udvarias fordulataiból szed össze egy csokorra valót. Tarka színekkel, sok finom árnyalattal ékes az udvariasság e szó- és írásheli formáinak s azok hullámzó életének ez a gyöngéd kézzel kötött bokréája, hiszen a magyarnak, ha udvariasságról volt szó, nem kellett a szomszédba mennie kifejezésekért. Persze különösen az utolsó két évszázad folyamán a bécsi udvar, előkelő társaság és a hadsereg stb. közvetítésével sok idegen elem szivárgott be s bizonyára nagy volt az írásbeliség közvetítő hatása is. Kár, hogy utóbbit, különösen a nyugati formáknak a latin szó és írás útján való terjedését s ezzel együtt udvariasságunk középkori gyökereit nem látjuk tisztán, mert K., az udvarias *magyar* beszédről szólván, csak az újkori fejlődésre terjeszkedik ki. De mindezt kárpótlást találunk a részletek gazdagságában s különösen a társadalomtörténeti tanulságokban, bár, például, itt is szívesen láttuk volna az „úr“, „úriember“ sorsának bővebb tárgyalását s annak a mai, speciálisan magyar szóhasználatból való részletes összefüggését. Viszont a „servitor“ magyar megfelelői: a „szolga“, „atyafiszolga“, „szolgálóleány“, akik „köteles szolgálói“ az ő uruknak s — hozzátehetjük — az „apámuram“, „bízott“, „bizodalmas uram“ megszólítások, melyekkel „fogadott atyafisága“ illetve az előkelő urat, érdekes színfoltokkal gazdagítják a XVI—XVII. századi magyar familiaritás képét, annál is inkább, mert akkor még használatuk őszinte s teljesen fedi a valóságot. Csak ezután, főleg a XVIII. századtól fogva lesz egyre nagyobb az eltérés a szóhasználat és az érzelmi tartalom között: a barokk beköszönt a superlatívusok s a földöncsúszó megalázkodás kora. Az udvariasság régi formái szegényeseknek lútszanak immár, új, cikornyásabb szólamok kapnak lábra, amelyek már nem is törekednek őszinteségre. Ezóta dagad igazán jelentőssé az a folyamat, amelyet napjainkban is láthatunk: az udvariasság szavainak szüntelen devalválódása. Ez az alaphangja K. könyvének, minden egyes szóban újabb példáját adja annak, hogy a társadalom felső rétegéből hogyan indul sorban lefelé az udvariasságnak egy-egy kifejezése, hogy, amint egyre szélesebb körre terjed ki, egyre nagyobb legyen az úr lelke és teste között, egyre többet veszítsen érzelmi tartalmából s ezzel együtt értékéből, sőt néha díszes formájából is, a személyes viszony kifejezőjéből pusztá, sokszor már értelmetlen címmé váljék, míg végül teljesen ki nem kopik a használatból. Egyéb elvi következtetésekkel a szerző, mint maga is mondja, egyelőre adós maradt s ezért érdeklődéssel tekintünk további, a magyar köznyelv kialakulását kutató munkásága elé.

Wellmann Imre.

Bár történetirodalmunk gyarapodását eredményesebben szolgálná megjelent művek helyett kiadatlan forrásmunkák sajtó alá rendezése, mégis nyereségnek tekinthetjük a **Magyar Irodalmi Ritkaságok** (szerk. Vajthó László) 14. füzetét, mely Vedres Istvánnak *A Tiszát a Dunával összekapcsoló új hajókázható csatorna* (1805) című nehezen hozzáférhető könyvecskéjét tartalmazza. (Bp., 1932. Egyetemi Nyomda. 160. 99 l.) Ma is az aktualitás erejével hat a jól átgondolt és széles köröket foglalkoztató csatornaterv, amely az Alföld fásításához és a futóhomok megkötéséhez hasonlóan egy láncszeme a reformkor hajnalán dolgozó szegedi mérnök programjának. Vedres a pest—szegedi megoldás mellett foglal állást, arra szeretné vinni a csatornát, ahol sok a termény és kevés a munkáskéz. Fejtetésében megrázó erővel bontakozik ki az Alföld százados elmaradottsága, amelyen a víziközlekedés javításával, tárházak építésével

és a csatornaépítés folytán kenyérét vesztő fuvarosságnak a mezőgazdasági életben való elhelyezésével szeretne segíteni. A korai reformkor gazdasági törekvéseinek tanulmányozásához hasznossal forgatható könyvecskét Farkas László rendezte sajtó alá, aki több tanulmányban (így a VIII. ker. felső kereskedelmi fiúiskola 1930-i értésítőjében „Vedres István élete és közgazdasági jelentősége” címmel) foglalkozott már Vedres tevékenységével. A Farkas által életrajzi bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott új kiadás hű hasonmása a Szegeden Grün Orbánnál készült 1805-i kiadásnak. Kíváncos volna, ha a házagópótlo és életrealónak bizonyult sorozatban Vedres tanulságos művét a kor más munkásainak — például Teschedik Sámuelnak — valamelyik kéziratban levő vagy ma már alig hozzáférhető munkája is követné. Eperjessy Kálmán (Szeged).

Brătianu, Gheorghe I.: Politica externă a lui Cuza Vodă și desvoltarea ideii de unitate națională. (Cuza vajda külpolitikája és a nemzeti egység eszméjének kifejlődése.) Revista Istorică Română 1932. 113–163 l. A tárgyra vonatkozó újabb irodalom ismertetése után Br. jellemzi Cuza politikáját a magyar és a lengyel fölkeléstervekkel kapcsolatban, azután leírja egy Balkán-szövetség tervét és Cuza viszonyát Franciaországhoz. Cuza helyzete kétségtelenül kényes volt a magyar és a lengyel ügyben, bár a szerző kiemelhetette volna azt a könnyebbséget, amelyet Oroszország és Ausztria ez időbeli ellenséges viszonya jelentett. Cuza elejétől bizalmatlansággal nézte a magyar terveket és aktív beavatkozásra csak úgy lett volna hajlandó, ha „minden román jóléte és szabadsága biztosítottatik” — érteve a Magyarország területén élő románokat. A magyar emigráció mintegy 30.000 puskához juttatta Cuzát, akinek „hadserege” az uralom átvételekor 4—5000 Katalin cárnő korabeli puskával rendelkezett, a fegyverszállítás korai leleplezését, amely az 1859-i fegyverszállítványnak román kézre jutását eredményezte, Br. mégis tisztán a magyar ügynökök fecsegésének tulajdonítja. Az a körülmény, hogy az 1860-i szállítvány nagyobb részében a román kormányra nézve is elveszett, tényleg inkább ellenszól Kossuth Br. által nem említett gyanakvásának, amely szerint Cuza maga is részes lehet az indiszkrécióban. 1862 augusztusában Klapka sürgős adósságainak kifizetésére 40.000 frankot kért kölcsön Cuzától, levelében hivatkozott arra, hogy papirosai a hitelezők kezébe kerülhetnek és belőlük kényes természetű adatok juthatnak nyilvánosságra a dunai tartományokban folytatott tárgyalásairól. Cuza a 40.000 frankot megadta a sajátjából. Később, mikor ő maga vált száműzöttté, kérte Klapkától, de nincs nyoma annak, hogy Klapka megadta volna. A lengyel fölkelésnél megemlékezik Br. Frigyesy szerepléséről, aki magyar légiót akart szervezni román területen, de osztrák követelésre letartóztatták. A cikk függelékében olvasható Cuza néhány levele után Klapka három levele, nyugtája 40.000 frankról — és a lengyel nemzeti kormánynak Jászvásárból 1865 dec. 10-én kelt irata Frigyesyhez.

Török Pál.

Hajnóci R. József: A szepesi bányavárosok története. Budapest, 1931. A Szepesi Szövetség kiadása. 8°. 106 l. Ennek a munkának, mint a Szepesmegyei Történelmi Társulat milléniumi kiadványai VII. kötetének első, nagyobb fele még 1903-ban kikerült a sajtó alól, befejezése azonban, noha a szerző csak pár éve hunyt el, nem tudni mi okból, abbamaradt. Az utolsó íveket H. hagyatékából végre is fia, Hajnóczy Iván állította össze. A könyv a régi monografikus irodalom általános szabályainak megfelelőleg, a talajviszonyokkal

és az őstörténettel kezdődik és a népvándorlás eseményének elmondása után jut el az írásos történeti korszakig. A munkának H. által megírt része tulajdonképen már bevezetődik ott, ahol az általános fejlődés ismertetése után az érdemi rész kezdődne; így a szépesi irodalom sok helyes és helyt nemálló állításának átvételéből a tervezett munka jelentőségét, már befejezetlensége miatt is, megítélni nem lehet. A második rész azonban, amelyet a kiadó az eredeti elgondolással szemben pár ívre szorított össze, annál jobban rávilágít arra az óriási munkára, melyet H. az adatgyűjtésre fordított. A városok, illetőleg községek nevének alakváltozatait és a legfontosabb dátumokat feltüntető rövid történetét megtaláljuk ebben a pár ívben, bár, sajnós, forrásidézés nélkül, ami a munka használhatóságát erősen csökkenti, anélkül azonban, hogy ez a körülmény a munka hitelét érintené. Ugyanis a saját adatgyűjtésem is legtöbb esetben igazolta H. előadását. A munka, amely a bányavárosok régi virágzásának és gazdagságának helyes és valóságos képét adja, a szépesi történeti irodalomnak komoly nyereségét jelenti. Ismétljük, kár, hogy a szerző fia, aki az adatgyűjtést folytatta és a feldolgozásban az újabb irodalmat is felhasználta, a könyvet nem az eredeti elgondolás szerint és lapalji jegyzetekkel bocsátotta közre; ezt annál inkább sajnáljuk, mert apró botlásoktól és hibáktól eltekintve, megmutatta, hogy az atyja kezéből kihullott tollat nagy felkészültséggel és történetírói készséggel használja.

Fekete Nagy Antal,

Maggiorotti, Leone Andrea-Banfi, Florio: Le fortezze di Temesvár e di Lippa. (Kl. az „Atti dell' Istituto di Architettura Militare Italiana“ III. kötetéből.) Róma, 1933. 80. 47 l., 12 képpel. Mint a szerzőknek korábban ismertetett nagyobb munkája (Századok, 1933. 79. l.), ez a tanulmány is elsősorban az olasz építcmestereket méltatja. A két erősség az Anjou-korban lett az olasz építészek működésének színterévé. Temesvár helyén már a magyarok honfoglalása idején is állhatott valami „pogányvár“, amelynek tőszomszédságába építtette I. Károly az új erősséget. Mivel Temesvár mocsárvidék északi szélén feküdt s vízjárta talaja nem bírta el valamely nagyobb építmény súlyát, velencei módon, cölöpökből kellett alapot teremteni. Ez az „Anjouvár“ négyoszloptű volt, mindenik sarkán egy-egy kerek toronnyal. Udvarában kastély épült. A további fejlődés — természetesen még a középkori várépítés szabályai szerint — Hunyadi János idejére esik. Paolo Santini 1443 és 1447 között, az u. n. „Vízikapu“ s a fölötte levő torony kivételével, leromboltatta a korábbi erődítményeket, a valamivel nagyobb „Hunyadi-várat“ építvén helyükre. A XVI. század közepétől fogva nálunk is terjedő olasz bástyarendszer még igen sokáig nem érezte hatását Temesváron. V. Ferdinánd 1551-ben meghízta ugyan Castaldo tábornokot Temesvár átalakításával, de ez az építkezés még nem alkotott bástyákat. Idő hiányában a Hunyadi-várra és a Kispalánk nevű városrészre nem is terjedt ki. Ellenben elkészült a Nagypalánk erődítése, mintegy átmenetül a középkori vár és a bástyarendszer között. A török uralom alatt alapjában véve alig változott az erődítmények képe. A törökök mindenütt nagyon elmaradtak a várépítés terén és Temesvárott is csak a legszükségesebb tatarozásra szorítkoztak. Csak az 1716-i visszavívás után lehetett szó a teljesen elavult vár újjáépítéséről, a nagy munkát azonban már nem olasz katonai építészek hajtották végre. — Lippa első erődítménye a XIII. században, nem sokkal a mongoljárás után épült. Nagyobb fontosságra az Anjouk idejében jutva, alkalmasint ekkor épült a városka tőszomszédságában, a Maros kiöntésétől övezett kicsiny vár,

amely négyszögletű építmény lehetett, kerek saroktornyokkal. Földhányással is megerősített körfal övezte. Magát a várost csak 1510 után vették körül palánkkal akkori tulajdonosa, Brandenburgi György örgróf. Ugyancsak a XVI. században épült a vár mellé a „Tövisvár“ nevű palánk is. A törököktől 1551-ben történt első visszavétel után, Castaldo megbízta Alessandro da Urbinót, hogy a bástya-rendszer szerint alakítsa át Lippa várát, a megkezdett munka bevégezésére azonban már nem volt idő, mert a törökök 1552-ben újból elfoglalták. Korszerű megújítására 1691 és 1695 között, amikor ismét császári hadak ültek benne, két tervrajz is készült, az egyik Luigi Ferdinando Marsili gróf, a másik Morando Visconti műve. De még mielőtt a tervek teljesen megvalósultak volna, újból a török lett úrrá Lippán (1695). A karlovitzi béke kikötötte a vár lerombolását, ami csakhamar meg is történt. Manapság már csak a vár falainak, továbbá a várospalánk árkanak egyes nyomai láthatók. A szerzők a magyar-olasz kapcsolatok történetéhez sok érdekes adattal járuló tanulmányukhoz nem csupán az olasz forrásokat vették alapul, hanem a bécsi Hadi-levéltár anyagát, valamint az idevágó magyar irodalmat is gondosan felhasználták.

Gyalóky Jenő.

Weyde, Gisela: *Pressburger Baumeister der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts*. Pressburg, év nélk., 8°. 76 l. A XVIII. század második felében élénk építészeti tevékenység indult meg az ország akkori fővárosában, Pozsonyban. Nem csupán egyes épületek, hanem programszerű városrendezési tervek alapján egész városrészek épültek újjá. A belső városfalak lebontásával a város egységesebb képet öltött, ezek helyét aránylag rövid idő alatt középületek, főúri paloták és magánházak foglalták el. Ekkor épült az egykori városfalakon kívüleső kertes paloták nagyrésze, a Grassalkovich-, az Aspremont-palota, a primási palota, a jellegzetes „Schiittkasten“, a vízikaszárnya. Az udvari építkezéseknél a vezető építészek természetesenül külföldi, főképp bécsi mesterek voltak, akik alkalmmal főuraink részéről nyert megbízásokat is teljesítettek. A kisebb igényű polgári építkezéseket Pozsonyban letelepedett helyi mesterek végezték, kiknek működése a jelenkorig csaknem ismeretlen maradt. A Pozsony műemlékeinek felkutatása körül eddig is nagy érdemeket szerzett W. figyelme ezúttal a kismesterek felé fordult. Régi céhkönyvekből, a város jegyzőkönyveiből és más korabeli feljegyzésekből fáradszomjas szorgalommal kutatta fel ez építőmesterek személyi adatait és működését. Sorrendben az első a Nyugat-Magyarországon született Walch Mátyás, aki 1764-ben Pozsonyban polgárjogot szerzett s mint vagyonos polgár és háztulajdonos fiatalon ott is halt meg. Alig egy évtizedre tehető működésének emlékét a pozsonyi jezsuita-rendház, az evangélikus templom, a városi színház átépítése, a gróf Illésházy és gróf Erdődy-palota őrzi. Grassalkovich ismételtén foglalkoztatta, tervrajzokat készíttetett vele s hívására Walch 1770-ben a gödöllői kastélyban is megfordult. Nem annyira tehetségével, mint inkább fékezhetetlen történetével, összeférhetetlen természetével és pereivel, korában nagy híre tett szert a csehországi születésű Franz Karl Römisch kamarai építőmester, kinek pozsonyi munkásságát először Kapossy János méltatta; W. kutatásai most Römischről szóló ismereteinket is lényegesen kibővítették. Főleg e két építőmester nevéhez fűződik Pozsony városképének aránylag gyors átalakulása a késő-barokkból a klasszicisztikus építőformákba. A W. által felsorakoztatott többi pozsonyi építőmester jelentősége jóval kisebb. A csehországi születésű Norbert Danko és a magyar eredetű és jó magyar

neve dacára az újabb magyar művészeti irodalomban következetesen elcsesésített alakban emlegetett Csillag (Zillack!) György Károly pozsonyi szereplése inkább csak átépítésekben és részletmegoldásokban merül ki. Csillag a nagyszombati és budai egyetemi építkezéseknél is munkálkodott. Több építőmester működése egyelőre inkább csak szignált tervrajzokban tükröződik, de testet öltött építkezéseknél alig rögzíthető meg. W. munkája kitűnő áttekintést nyújt Pozsony bámulatosan nyilaként építkezéséről. Anyagát lankadatlan buzgalommal hordta össze, a felemlített mesterek munkásságát kitűnő szakértelemmel, localpatriotismustól és túlzásoktól menten, tárgyilagosan és találóan jellemezte. Minthogy Pozsony mai városképe ez épületek jórészt mindmáig megőrizte, W. munkája értékes és szakszerű kalauzunk az egykori koronázó város építészeti emlékeinek elbírálásánál.

Fleischer Gyula (Bécs).

Nagy Sándor: A debreceni református kollégium. I. k. Szerző kiadása. Hajdúhadház, 1933. 8° 424 l. A debreceni kollégium történetének mai követelményeket kielégítő megírása nagy tudományos érdem, egy élet munkájára méltó feladat lenne. Hiszen alig van néhány modern tudományos részletmunka, amely megkönnyítené a vállalkozók útját. A debreceni nagy professzorokról, az iskola tudományos szelleméről, annak eredőiről és eredményeiről nem ad a rendelkezésünkre álló irodalom elfogadható képet. Éppen ezért merész vállalkozás N. részéről, hogy a tárgy megkívánta szükséges előmunkákat megkerülésével, mindjárt kétkötetes nagyszabású iskolatörténeti munkával lép elő, még pedig komoly tudományos igényekkel; erre vallanak legalább is bevezetésének azon sorai, melyekben Balogh Ferenc könyvéről (A debreceni református kollégium története adattári rendszerben. Debrecen, 1904—1915.) úgy emlékezik meg, hogy „lemond arról az igényről, hogy szintetikus, tehát szellemtörténeti munkának tarthassuk.” N. a maga módszeres célját abban látja, hogy „a kollégium életének a képét egyetemleges mértékben” mutassa be. Ezt a célt azonban műve első kötetében egyáltalában nem érte el. A legelső, ami kevésbé igényes dolgozatnál is kifogásolandó lenne, a szerzőnek az anyag feldolgozásában tanúsított módszere. Nemcsak hosszabb idézetek nyers beillesztését (pl. latin nyelven könnyen fellelhető esküszövegek magyar fordítását, imák, versek közlését) nem tartjuk helyénvalónak, de azt sem, hogy a szövegbe olvasztva e 337 lap terjedelmű műből (a 337—424. l. függelék, név- és tárgymutató) 5 oldalt szentel a szeniorok névsorának, 25 oldalon foglalkozik jórészt adatszerűen, Csokonai perével, 8 oldalon 6—8 soros rövid, csak felszínes adatokra támaszkodó életrajzokat ad az iskola rektorairól és nevezetesebb tanárainról, 18 oldalon közli a professzorok segéderőinek névsorát, 56 oldalon pedig a kollégiumban használatos tankönyveket ismerteti, megelégedvén azonban a szerzők és könyvcímek elősorolásával s csak néhol tesz azokra—többnyire felszínen maradó—megjegyzéseket, hogy azután 15 oldalon az alapítványokról, 17 oldalon pedig a kollégium partikuláiról és a Debrecenből vitt rektorokról számoljon be.

N. figyelmét elsősorban az iskola történetének külsőségei ragadják meg. Szívesen időzik szerintünk kevésbé fontos részeken: az iskola szervezetének túlrészletes rajzánál, az ifjúsági tisztviselők kötelességének kimerítő előadásánál. A mindennapi iskolai életet részletesen ecseteli, nagy jelentőséget tulajdonít az iskolai büntetések minél kimerítőbb tárgyalásának, az iskola valódi életének képét azonban mégsem adja vissza, rajza teljesen élettelen. Nagy

gondot fordít a tanszékszervezések időpontjának és a professzorok időrendi névsorának összeállítására, — de annál sivárabbá válik könyve, midőn az iskola szellemi életének mélyére kellene bocsátkoznia. A kollégium középiskolai tagozatának 1791-től 1821-ig ötször változó tantervéről nem kapunk a szerzőtől tiszta képet. Úgy látjuk, nem tanulmányozta át kellő figyelemmel Kornis Gyula könyvét, (A magyar művelődés eszményei I—II. 1.311—326., II.65—66.) melyre egyébként nem is hivatkozik, mert ha ezt megtette volna, ennek eleven előadása és tudományos rendszerezése nyomán kétségtelenül szembetűnőbben meg tudta volna rajzolni a humanisztikus és realisztikus irány küzdelmét, melynek következménye volt a gyakori tantervváltozás. Feltűnhet, hogy Kornisnak az egész magyar kultúréltre kitekintő könyve terjedelemre is nagyobb súlyt helyez a debreceni iskola tantervi változásainak és az azokból kisugárzó szellemnek ismertetésére, mint N. munkája. Az 1842-i tantervről N.-nak csupán annyi közölnivalója van, hogy az az 1820. évekkel összehasonlítva „a reális tudományokkal szemben még szabadelvűbb.” Az ezt megelőző 1838—41. évi reformtörekvéseket pedig, melyek valójában már 1831 óta éltek, csak „pár meghíúsult és módosító reformkísérlet” néven foglalja össze, bővebben egyáltalában nem ismertetve őket. Így történhetik meg azután, hogy báró Vay Miklósról csupán egy kántusalapítvánnyal kapcsolatban emlékezik meg, pedig nem hihető, hogy a második kötetben találkozunk vele, mert e kiváló ember 1849-ben megvált főgondnoki székétől. Vay nemcsak elvi jelentőségű kijelentésekkel gazdagította egyházát és nemzetét, (Elvi nyilatkozata: méltóságos vajai báró Vay Miklós cs. kir. kamarás stb.), mint helv. vallástételt követő tiszántúli főtiszt. egyházkerület segédfőcuratora ezen hivatalában 1840. évi januárius 13-án lett ünnepélyes beiktatásának *emléke* Debrecenben, 1840. A tudományos küldöttség munkálatára: koll. könyvtárkézirattár R/717/11.) de gyakorlati útmutatásokat is bőven adott: a gimnáziumi tanításban is a szakrendszer behozatalát sürgeti, külföldi iskolák tanulmányozását, tankönyveik kölcsönvételét, idegen nyelvek, zene, rajz fokozott tanítását és a testnevelésről való gondoskodást ajánlja. Az ő és Szoboszlai Pap István elnöksége alatt működő egyházkerületi küldöttség tárgyal a kollégium kebelében létesítendő pedagógiai szemináriumról, valamint itt esik szó egy filológiai szeminárium felállításának szükségességéről s ennek a bizottságnak egyik ülésén ajánl fel Tisza Lajos egy 1000 pengős alapítványt a tornatanítás céljaira.

Említettük, mennyire nincs hely egy szintetikus jellegű műben a tankönyvek címének terjedelmes, tudományos rendszerezés nélküli mechanikus regisztrálására. E felsorolást a tantervi fejlődéssel egy időben kellett volna a szerzőnek elvégeznie. Nem veszi tekintetbe, hogy egyes tudományágak oktatásunkban, de tudományos életünkben is kezdetleges fokukon szoros kapcsolatban állottak. Így történik meg, hogy noha (161. l.) beszél a kollégiumi felsőoktatással kapcsolatban Lisznayai földrajzról, könyvét mégis az írásmagyarázattal kapcsolatos régiségtani művek között sorolja fel, noha maga is megjegyzi, hogy e könyv inkább történelem, mint régiségtan (226. l.). (Professionum scholasticarum opera et studia...) Ily módszerrel Lisznay könyvét három helyen is fel kellene sorolnia; ha azonban a fejlődés fokozatait képes láncba fűzni, szemléletesen ki tudja domborítani e három tárgy kapcsolatát s az oktatásban való kezdetleges jelentkezését. Nem említi meg, hogy előbbi művével szemben, mely

elsősorban bibliai földrajzot s szent történeteket tartalmaz, ugyan-ezen szerzőnek másik műve (*Origo gentium et regnorum...*) arra enged következtetni, hogy Lisznyai tanítványaival egyetemes, sőt magyar történelmi ismereteket is közölt. Hasonlóképpen nem említi, hogy Perjesi János már 1726-ban tanította itt a történelmet. (Sinka Sándor dolgozata a debreceni kollégium 1894—95. évi értesítőjében és Balassa Bruno: *A történettanítás hazánkban*. Pécs, 1929. 52—3. l.) Sinai Miklós munkásságának jellemzésére megelégszik azzal, hogy az ő és Budai Ézsaiás korára esik a „szent historiától elvált világi magyar történelem tanításának fénykora“. Sinai részletes és lassú előadása az egyetlen, ami ennek a nem mindennapi történetírónak az egyéniségből megragadja: ennek a hírnek külföldön elterjedtségét még külön is jónak tartja bizonyítani. Révész Imre munkáinak alapján (Sárospataki Füzetek 1857., Századok 1868.) talán mégis meg kellett volna kísérelnie, hogy Sinai tudományos arcáról legalább valamelyes képet tárjon elénk. Ugyanezt kell elmondanunk a történettanítással kapcsolatban Budai Ézsaiásról és Péczeli József-ről is; legalább az eddig rendelkezésre álló irodalom alapján kellett volna méltatnia őket.

Hasonló megállapításokat műve minden egyes részletére tehetnénk. A nagy egyéniségek, de a fejlődés menetének elsikkadása végzetes fogyatkozása N. könyvének. A lényeg felismeréséhez általában kevés az érzéke, nem tudta kivenni azt Varga László derék disszertációjából (*A debreceni református kollégium tanárainak klasszika-filológiai munkássága 1738—1849*. Debrecen, 1930.) sem, melynek felhasználását többszörös egyezések is mutatják, bár nem hivatkozik rá. Adatokat és kevesetmondó könyvcímeket közöl — gyakran kisebb-nagyobb tévedésekkel — és így könyve elolvasása után, ha arról akarunk fogalmat alkotni magunknak: vajjon a debreceni kollégiumban milyen teológiát, filozófiát, történelmet, földrajzot, matematikát, fizikát stb. tanultak, hogy a jogi oktatás miként fejlődött, milyen elveket vallott, nem marad más hátra, mint hogy magunk lássunk a felelet megadásának valóban nem könnyű munkájához. Az egész könyvet módszer nélküli elszórt munkának tartjuk, amelyről sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a régi és új irodalmat, a rendelkezésre álló forrásokat nem használta fel, sőt — mint hibái alapján feltehető — nem is ismerte kellő mértékben. A kutatás elnagyolt voltát, a módszertani iskolázatlanságot nem pótolhatja a szerzőnek a feladattal szemben tanúsított buzgósága, sem a kollégium iránt érzett hálájának őszintesége. Ez utóbbit éppen a tárgyban való nagyobb elmélyedéssel fejezhetné ki. Reméljük, hogy műve második kötetében nemcsak a magasabb célt jelöli meg, hanem igyekezni is fog azt elérni.

Varga Zoltán. (Debrecen.)

Chudovszky Mór dr.: 130 esztendő az emberszeretet szolgálatában. Zemplén vármegye első közkórházának története 1803—1833—1933. Sátoraljaújhely, 1933. 8°, 544 l. A felvilágosult abszolutizmus racionalizmusa s az újhumanizmus filantropizmusa mind az állam sorsát irányító centrális tényezőkben s a közigazgatás helyi szerveiben, mind az alattvalók, a társadalom széles rétegeiben fokozottabb figyelmet keltett a közegészségügy számos kérdése iránt, kórházügyünk nagyobbarányú fellendülése azonban mégis később, csak a XIX. sz. első felében indult meg. A reform-kor hozta létre vagy tette életképpé azokat a különböző természetű, de a közületekkel valamilyen kapcsolatban álló gyógyintézeteket, melyekből

idővel vármegyei nyilvános közkórházaink és egyéb, a hatóságok által fenntartott egészségügyi intézményeink organizációja fejlődött ki. Szerző igen tanulságos áttekintést nyújt egy ilyen megyei kórház történetéről. A vármegye által e célra fordított pénzekből, közadakozásból, főleg egyes nagyobb adományokból, alapítványokból 30 éven át gyűlt össze a szükséges összeg, melynek segítségével Zemplén megye első közkórháza 1833-ban megkezdhette működését s azóta a lehetőség szerint a kor szükségleteihez igazodva növekedett, fejlődött egy évszázadon keresztül. Ch. könyve ezt a fejlődést jól érzékelteti s ha sok hasonló monográfiával rendelkezünk, megismerhetnénk végre, hogy az orvostudomány legutolsó száz esztendejének eredményei: a bódító- és altatószerek alkalmazása, az antiszeptikus sebkezelés, a szülő-osztályok elkülönítése, a pavillon-rendszerű építkezés, a tbc. elleni intézményes védekezés stb., stb. ténylegesen mikor s milyen formában, milyen mértékben és eredménnyel kerültek alkalmazásba s honosodtak meg az ország különböző vidékein. A feldolgozás módjával azonban nem lehetünk úgy megelégedve, mint a könyv tartalmával, anyagával. Csak mellékesen említve, hogy a közölt szövegekben zavaró másolási hibák láthatók vagy gyaníthatók, hogy a munka stílusa több helyen nehézkes, idegenszerű, erősen kifogásolnunk kell, hogy a szerző nem nevezi meg a helyeket (levéltári jelzeteket), ahol a felhasznált iratok találhatóak s hogy nem gyúrta, olvasztotta anyagát kompaktabb egészbe. Az évről-évre közölt, egy séma szerint készült kórházi jelentések megegyező részei feleslegesen sok helyet foglalnak el s fásasztják az olvasót. Publikálásuk helyett lényegük kiemelésével jóval rövidebben s hozzáférhetőbben lehetett volna a kórház életét rekonstruálni, mert e rekonstrukciót most, a kapott adatok alapján, tulajdonképpen sokszor magának az olvasónak kell elvégeznie, ami természetesen nem egyszer akadályoz abban, hogy ezt az egyébként hasznos szakmunkát kellő élvezettel forgathassuk.

Varga Endre.

Családi regeszták. (Acta archivi Pazmaniani.) Szilasi levéltárból közli szilasi Pázmány Zoltán. I—III. Pécs, 1928—1931. Taizs J. könyvnyomdája. 8°. 43, 65, 191 l. Köznemesi családaink nagyértékű levéltárai közül eddig csupán néhánynak az anyaga került nyilvánosságra. A történeti kutatás nagyon érzi ezt a hiányt, mert e magánlevéltárak gyakran nélkülözhetetlen missilis anyagot őriznek. Például annak is, hogy még ma sem látjuk tisztán a köznemességnek a reformációval és ellenreformációval szemben tanúsított, nem egyszer elhatározó magatartását, okát nagyrészt éppen e köznemességre vonatkozó adatok és irodalom hiányában kereshetjük. Családtörténeti munkáink jórésze igen sok jóakarattal, de a legtöbbször az igazi célt fel nem ismerő és módszeres képzettség nélkül dolgozó dilettánsok művei, amelyeket a tudomány rendszeren nemigen értékesíthet. Még rosszabb a helyzet az anyag publikálása terén. 1909-ben adta ki Gárdonyi a Péchy-család iratait, 1917-ben Iványi a Máriássy-család leveleit és legújabbban Fekete Nagy a szintén szépesi Petróczy-család okleveleit tette közzé (Levéltári Közlemények, VIII.). Ezzel körülbelül ki is merítettük a számbavehető újabb kiadványokat. Hozzájuk csatlakozik most P. háromfüzetes munkája. A Pázmány-család iratanyagának a kiadása mindenképen szerencsés gondolat volt, de már a gondolat formábaöntése kevésbé mondható sikerültnek. P. munkája nem éri el az imént idézett könyvek színvonalát. Ma, amikor a forráskiadás terén Házi Jenő gondosan szerkesztett, közismert kötetei állanak rendelkezésünkre, P. közlési

módja kétszeresen idejét multnak látszik. Benyomásaink szerint P.-t a szerkesztésben elsősorban az a gondolat vezette, hogy — saját szavait idézve — „emlékezetül“ adja „utódainknak“ az ősök nemzedékrendjét, amely szerint Hunt és Pázmán lovagoktól veszi eredetét (V. ö. erre Turul, 1904. 100., 190—192. l.), neveiket, nevesebb tetteiket és anekdotáikat és emellett csak mint másodrangú követelmény, jut szóhoz a tudományos szempont. így a munkának alig tulajdoníthatunk több értéket annál, hogy megmentette a közölt adatokat az esetleges pusztulástól. Ha szem előtt tartja P. a forráskiadás modern szabályait, annyi fáradsággal sokkal jobban és hasznosabban megszerkeszthette volna munkáját. Ennek első nagy hiánya abban mutatkozik, hogy P. nem szól semmit a családi levéltár történetéről, kialakulásáról és általában anyagáról, pedig egy ilyen ismertető nagyban hozzájárult volna a publikáció több homályos részletének a megértéséhez. Itt lehetett és kellett volna többek között megmagyarázni, hogy mit kell értenünk az „egyszerű családi feljegyzés“ alatt (I. k. I. l.), amilyen sok lehet a családi levéltárban. Mikor és miért készülték és ki készítette őket? Mert a minden közelebbi meghatározás nélkül odavetett kifejezés sokféle magyarázatra alkalmas. Érdekelte volna bennünket továbbá, hogy a családi levéltárat időnként hol és ki kezelte, megvolt-e vajjon itt is az a szokás, hogy a családi levelek mindig a legidősebb testvér őrizetére voltak bízva? Utalunk itt Iványinak és Fekete Nagynak az általuk publikált levéltárakhoz írt tartalmas ismertetésére. Bizonyosra vesszük, hogy P. is talált volna e kérdésekre anyagot (v. ö. III. k. 9. l.). De nem állapítható meg munkájából az sem, hogy ma milyen rend van a levéltárban, csak sejteti az időrendet. A regeszták a legtöbb esetben hiányosak; igen pongyolán és rendszertelenül vannak szerkesztve. Itt mutatkozik a legfeltűnőbben, hogy a korábbi hasonló adatközlések fejlettebb fokon állanak. A dátum után, amelyben a datálás helye csak ritkán szerepel (talán nem lehetett megállapítani? — nem tűnik ki), hol az irat jellegének a meghatározása következik (missilis, inkvizíció, bevallás), hol meg az irat kiállítójának a megnevezése. Igen nehézsé teszi a kivonatokat a sok fölösleges idézet, bizonyos sablonos kifejezések állandó visszaadása, amelyekre a regesztákban semmi szükség nincs. Ilyenek: *Ns*, *tettes*, *nemzetes* és *vitélz*o, *pecsétek* részletes leírása, a dátumok megokolatlanul eredeti formában való közlése stb., stb. Mindezek csak „sallangok“ a regesztákban, a megértést megnehezítik és csupán a kiadvány terjedelmét növelik. Ezeket sajnos, ott találjuk azokban a regesztákban is, amelyek pedig egyébként nagyjában elérnék a célt. A III. k. 4. skk. I.-n lenyomatott „*Elenchus literarum familiae Pázmán*“ több oldalra terjedő jegyzéket pedig végleg nem tudjuk értelmezni. Ezt nézetünk szerint, a többi hasonló évekről kelt adathoz lehetett volna jegyzetek gyanánt beilleszteni. Ez az eredeti helyesírással leközölt iratjegyzék csupán neveket (olykor egyedül keresztneveket) tartalmaz és nem tudjuk meg azt sem, hogy a benne feljegyzett iratok megvannak-e valahol. És itt jutottunk a kiadvány egy további nagy hibájához, a szövegmagyarázó jegyzetek teljes hiányához. Egy komoly igényekkel fellépő forráskiadványnál ma már elengedhetetlen feltétel, hogy szerkesztője a szövegben magyarázatra szoruló helyeket jegyzetekben megvilágítsa, utánajárjon a személy- és helyneveknek, eseményeknek, hogy így közölt adatai egymásközötti összefüggésükben is tiszta képet adjanak az olvasónak, használható épületköveket a szintetikusnak. De magának a szerkesztőnek is, ha a kiadást pontosan akarja elvé-

gezni, a saját használatára össze kell állítania a jegyzetekben közzéteendő anyagot és így annak lenyomatása rendesen nem okoz már külön fáradságot. Jó példa erre éppen az imént említett „Elenchus“. Ha P. jegyzetben meghatározza ezt és megállapítja a benne felsorolt nevek genealógiáját, összefüggését, az elenchus mindjárt használható lenne. P. közöl ugyan elvétve jegyzeteket, de ekkor is inkább jelentéktelen, családi vonatkozásokat magyaráz, míg az igazán magyarázatra szoruló helyeket mellőzi. Ezt annál inkább sajnáljuk, mert a közlésből kitűnik, hogy P. gyűjtött adatokat a györmegyei levéltárban is. Az itt felkutatott és az I. k. 21. l.-től kezdve közölt adatait sokkal jobban értékesíthette volna, ha ilyen jegyzetelésre használja fel őket. A munka végén közölt sok értékes családi anyakönyvi dátum áttekinthetőbb lenne, ha P. táblázatban közölte volna őket, mint az már általános szokás. Így nagyon nehéz bennük a tájékozódás. Mindent egybevetve, ismételhetjük, hogy P. a saját célját a kiadvánnyal talán elérte, mi azonban szívesebben vettük volna, ha az egyébként értékes adatok modernül szerkesztett kiadványban kerültek volna a nyilvánosságra.

Ha Bálint.

Rohden, Peter Richard: Menschen, die Geschichte machten. Viertausend Jahre Weltgeschichte in Zeit- und Lebensbildern. Zweite vermehrte Auflage. Wien. Seidel & Sohn. 1933. 8°. XI, 613 és IX, 626 l. A történelemnek életrajzokban való bemutatása mindig divatos volt, mivel az összefoglaló munkák a hasonló kitéréseket nem igen teszik lehetővé. Az egyetemes és a nemzeti történetírás egyaránt gazdag életrajzgyűjteményekben, bár a világtörténelem egészét felölelő életrajzi lexikonok kísérletei nem érhetvén el az egyetemességet, madldőknek bizonyultak, a nemzeti gyűjtemények pedig oly hosszú idő alatt jelentek meg, hogy első kötetekből néha majdnem több maradt ki, mint amennyi bennük helyet kapott, amint az a belgák életrajzi lexikonával is történt. Az a lendület, amely korunk figyelmét a történelmi nagyságok életküzdései felé irányította, nemcsak azokat a romantikusan átértékelő leírásokat és regényes életrajzokat termelte ki, amelyek sokszor kritikátlan kísérletekben és léha intimításokban sekélyesedtek el, hanem a mai korszemléletnek megfelelően komoly és maradandó vonzódást váltott ki a vezető egyéniségeknek szakemberektől megalkotott életrajza és jellemzése iránt is. Ennek az áramlatnak volt köszönhető R. vállalkozása, mely néhány év alatt két kiadást ért meg és amely jelen alakjában, az érdeklődésre való tekintettel, bővített alakban is versenyképesnek bizonyult. Közel kétszáz fejezete a világtörténelem nagy periódusai szerint „Az ókori kelet és a klasszikus Görögország“-tól kezdve „Az imperializmus és osztályharc“-ig van csoportosítva. Az egyes fejezetek nem csupán egyes szereplő emberek életrajzait adják; gyakran kettesével jelennek meg, mint Plátó és Aristoteles, Barbarossa Frigyes és Oroszlán Henrik, Robespierre és Danton, Witte és Stolypin. Máskor pedig egész családokra kiterjednek, mint például a Fuggerekre és Rotschildokra. Ez utóbbi egybefoglalást gyakrabban lehetett volna alkalmazni, így például a Hohenstaufok, az Anjouk vagy a Habsburgok eseteiben. A korszakok elosztása nagyjában arányosnak mondható, a hozzánk közelebb eső újkori anyag megfelelően növekedvén. Mivel a gyűjtemény természetesen csak a vezető egyéniségekre terjed ki, szembetűnő hiányt nem lehet megállapítani, bár olyan egyéniségek, mint Szent István, Erasmus, Kossuth helyet kaphattak volna. Az egyes életrajzok gondosan kidolgozott, a szakembereket és a művelt közönséget egy-

formán kielégítő összefoglalások, szerzőik pedig elsőrendű szakemberek. Meissner Hammurabija, Rosztovcev Hadrián császára, Diehl Justinianusa, Hampe Nagy Károlya, Brackmann, Vasiliev, Schneider és Schmeidler középkori életrajzai, O. Redlich Habsburg Rudolfja, Michael angol és Pages francia életrajzai elsőrendű alkotások. A magyar történelmet Alföldi Attilája, Mályusz Mátyás királya és Széchenyiye képviselik. Horváth Jenő.

Alföldi András: Magyarország népei és a római birodalom. (Kincsestár, a Magyar Szemle Társaság kis könyvtára 42. sz.) Budapest, 1934. 8°. 76 l. Ez a kis mű, amelynek a fenti sorozat céljának megfelelően csak a művelt nagyközönség igényeinek megfelelő általános tájékoztatást kellene nyújtania, többet ad ennél. Kitér azokra az időkre, amelyek a rómaiság hódítását hazánkban előkészítették, majd a római uralom bukása után a latin kultúrának a népvándorlás áradatától való elsöpítésére is és egészen a honfoglalás koráig viszi a történet fonalát. Azután nem is száraz vázlat, események, adatok felsorakoztatása az, amit A. nyújt. Inkább azt a kiizdelmet érzékelteti, amelyet a történeti Magyarország területén a különböző kultúrkörök folytattak egymással, mintegy azért vetélkedve, hogy melyikbe is tartozzék bele a Duna-medence. A római foglaltság történetének előadásában is tehát A. mindenütt kidomborítja Róma világpolitikai felfogását és a Nyugat felett való nagy kulturális hatalmát, szemben a görögségnek a Keletre gyakorolt kultúrhatásával. Igen érdekesek azok a fejtegetései is, amelyekben kimutatja, hogy milyen fontos szerepe volt hazánk földjének és népeinek, különösen Pannoniának a római birodalom hatalmas egységén belül s hogyan vették át a régi római vezető osztályok fokozatos clerótlenedésével a birodalom politikai és katonai vezetését először az italicusok, majd a hosszú időre friss öserőt jelentő pannonok, végül a germánok. Hosszabb fejezetben emlékezik meg A. a húnokról és Attila világuralmi koncepciójáról is. Végül nagyon tanulságos befejező tájékoztatása a modern történetírás és régészet módszereiről és forrásanyagáról, amelyben mindennél megemlíti a legfontosabb modern szakirodalmat, különös tekintettel a hazai kutatókra és eredményeikre. A. e kis művében igen szerencsésen juttatja érvényre történési és régési mivoltát: egyik sem teng túl a másiknak a rovására. Egész művén végigvonul a kultúrtörténeti eredményeknek a történeti előadásba való beleszövése, amit a történész számára csak a régészet eredményeinek ismerete tesz teljes mértékben lehetővé. Érthető várakozással tekintünk a készülő nagy munka elé, amelynek ez a kis könyv, a szerző szerint, mintegy csak vázlata.

Gronovszky Iván.

Walser, Ernst: Gesammelte Studien zur Geistesgeschichte der Renaissance. Basel, 1932. Verlag von Benno Schwabe et Co. 8°. LX+359 l. 1. A renaissance képét számunkra egy remekmű és a népszerűsítői szabták meg. Burekhardt nagy munkája 1860-ban íródott, ez maga is, de különösen a későbbi változtatott kiadások, valamint a hatása alatt keletkezett szemlélet a XIX. század dekoratív igényét, esztétizáló hajlamait érvényesítették ábrázolásukban, mint a historizáló építészet a nagyarányú és pompás újjáalkotásokban. A pogány életöröm, a féktelen egyéniségek, a modern állam, a diadalmaskodó természet, a feltámadó szabadgondolat és a nemzeti kultúrák nagyszerű kezdeteit ünnepelték benne, a középkor sötétjéből kiragyogó újkort. A középkor értékelésének kellett elsősorban megváltoznia, hogy ezt az ellentétet mesterkéltnek érezzék. A szellemtudományi fordulat meghozta az erők egyensúlyát; az univerzalisztikus

századok önállóságra emelkedtek, nem csupán előzményként szerepeltek, a renaissanceban megérződött a régóta ható eszmék összefoglalása; a renaissance kultúra vesztett élénkségéből, hogy megővekedjen problémavoltának tudata. 2. Megindult a támadás a burckhardti hagyományok ellen. Egy holland tudós, Huizinga és egy svájci, W. (a bázei egyetem tanára, meghalt 1929-ben) képviselik eddig legteljesebben az új irányzódást. Huizinga nyomán W. is vállalja a követelést: „Seien wir vorläufig vor allem Pluralisten!“ Az árnyalatok igazságát szögezni az elhamarkodott szintézis ellenébe — ez előadásainak és tanulmányainak, amelyeket e posthumus kötetben összegyűjtve adtak ki, a célja. Induktív módszerrel, egyes humanisták elemzésével, a részletjelenségekre figyelmeztetéssel próbálja a közkeletű képet felfrissíteni. Rámutat az első humanista generáció, Petrarca, Boccaccio, Salutati erős keresztény hitére, amely nagyon jól megfér az antik studiumokkal, a későbbiekben is megtalálja a dogmákban való hitet a külsőleges paganizmus mellett, az egyház-, illetőleg inkább papságellenes gúnyolódásokkal kapcsolatban pedig helyesen utal a középkori novellákra, ahol ez jól megfér a kétségtelen orthodoxiával. Az ókor hatása sem szűnt meg a középkorban sem, az antik filozófia, retorika, a tyrannis erkölcsi, politikai problémája folytonosan élt, ha módosítva is a keresztény világnézetből és felfeltámadó ignorantista törekvésektől. Felújulásról mindezekkel kapcsolatban alig beszélhetünk, az eltérő csak az esztétikai szempontok előtérbe nyomulása a középkor moralizáló hajlandósága helyett. A forma diadala az új a renaissanceban — ez W. kissé sovány általános következtetése. 3. Az újjáértékelés eddig legfőbb hiánya, hogy inkább anti-burckhardti, mint pro-renaissance indítékú. Bár a forrásanyaghoz visszatérést sürgeti, az egyes eseteket még mindig a genialis burckhardti tételek valóságában látja, bizonyítékokat keres kizárólagosságuk ellen, de kísérletet sem tesz más szemléleti kategóriák teremtésére. Innen az ingadozás is, amivel hol a középkor vallásosságát fedezi fel a renaissanceban, hol a renaissance szabadgondolkodásához keres nemes elődöket a megelőző korszakban. Gyengéje, hogy a művészettörténeti tanulságokat (Burckhardt erőssége) teljesen figyelmen kívül hagyja; a humanistákra alapít mindent, anélkül, hogy a humanizmus valódi jelentőségéről, a kor-szellemmel való összefüggéséről különösebb mondanivalója volna. Kétségtelen, hogy a humanizmus lelki gyökerei körül kell kereskedni még a művészi stílusváltás megismerésében is, de ehhez elmélyült tudásra és teremő szellemre volna szükség, burckhardti erőre, hogy az ő állításainak szintelen antitézisei helyébe egyenrangú szemlélet kerüljön. A határok elmosása két korszak között semmivel sem magyarázza a letagadhatatlan újat; hogy ez valójában mi, még a jövődő renaissance-kutatókra vár eldönteni.

Halász Gábor.

Robert, André: *L'idée nationale autrichienne et les guerres de Napoléon*. L'apostolat du baron Hormayr et le salon de Caroline Pichler. Librairie Félix Alcan. Paris 1933. 8°. 603 l. A napoleoni háborúk idején Európa népeinek érzelmi és szellemi életében meginduló változás, a nemzeti mult tudatosulási folyamata az irodalmi élet kereteiből kilépve, a nemzetállam megvalósításának eszközeit és formáit igyekezett valaminő módon kialakítani. Ennek a folyamatnak osztrák hajtását vizsgálja a bécsi francia intézet tanára testes doktori értekezésében. A francia invázió, az osztrák örökös tartományok megcsonkítása, a pozsonyi békehatározatok, Hofer András sikertelen kísérlete adott e gondolat fejlődésének hatalmas

lökést, amely szellemi gyökereit a XVIII. század racionalizmusa elleni küzdelemben és az ezt követő osztrák romantikában találta meg. A mozgalom éltető lelke a tiroli származású Hormayr volt, aki a Hofer-féle felkelésben János főherceg mellett mint császári biztos szerepelt. Hatalmas történelmi műveltségét — már 20 éves korában a császári levéltár igazgatója — az osztrák nemzeti mozgalom szolgálatába állította. „Österreichischer Plutarch“-jában hídat akart építeni a szellemi élet — irodalom, művészet — és politika között, ettől várva az osztrák haza iránti érzés megerősödését a Habsburgok egész birodalmában. Munkájában hűséges, megértő segítőre talált a költői hajlamú Pichler Karolinában, akinek szintelen, kiegyensúlyozott polgári lelkületét és irodalmi munkásságát a házában megfordult Staël asszony a „Külvárosok Műzsjája“ szavakkal jellemezte. Hormayr és követői munkásságuk legnemesebb eszközét és legeredetibb forrását a sajátos „osztrák szellemben“ látták. Ez politikai téren Ausztria történelmi hivatásának betöltését jelentette, melynek tartalmát a birodalmi egység gondolata, katolikum és közös dinasztia ad. Hormayr e két tényező megerősítésére, illetőleg a dinasztia megnyerésére törekedett. Azonban minden oldalról csalódás érte. A körje csoportosult irodalmárok, az egyetlen Körner kivételével, a szó legrosszabb értelmében, poéta minorok lévén, nem tudtak maradandó művészi formát adni e gondolatnak s a jórészt olvashatatlan művek, alkalmi darabok hivatalos közönsége céljait nem segíthette elő. Az osztrák szellem egyedül a birodalom német nyelvterületére korlátozódott, ami drámai jelleget kölcsönözött az egész kísérletnek. Ezt még csak fokozta a német írók befolyása, kik a német célok megvalósítását várták a Habsburgoktól, mint például: Kleist, aki a „Katechismus der Deutschen“ című művében azt írja II. Ferencről, hogy ő az, aki Németországot ismét valósággá tette. Ez a befolyás nem korlátozódott csupán irodalmi térre, politikai és katonai oldalról is megindultak a különböző tervezgetések: többek között Stein báró, lemondatása után, brünni tartózkodása idején Poroszország és Ausztria németországi szerepéről készített emlékiratot, a kegyvesztett Scharnhorst porosz tábornok pedig a két birodalom közös akcióját sürgette a franciák ellen. A Németországból jövő hangok Hormayr munkáját támogatták, azonban választani kellett volna a német gondolat vagy a sajátosan osztrák gondolat között s amint R. megállapítja, ebben a munkában a monarchia többi népének szellemi kincseire kellett volna támaszkodnia. Ez lett volna az igazi osztrák, helyesebben a monarchia-gondolat szilárd alapja, amint azt Hormayr is óhajtott, de a német romantika politikai és irodalmi törekvése, a dinasztia német feladatai előtte is elhomályosították az eredeti célkitűzések tisztaságát. Ezt a, ma úgy mondanók: nagy német szellemet és szemléletet, melynek testvéreként jelentkeztek az örökös tartományokban a nagy irodalmi és szellemi áramlatok, nem ellensúlyozhatták irodalmi téren azok a művek, melyek tárgyukat a dinasztia jogára alatt élő népek történelméből merítették, mint Collin Máté Imre királyunkról, vagy Pyrker László Corvin Mátyásról, Kis Károlyról és Zrinyi haláláról írott művei. A mozgalmat a legsúlyosabb csapás az anyyira magasztalt uralkodó család részéről érte. A császárné, Mária Ludovika és Stadion, kik a háborús politika mellé szegődtek, rokonszenveztek Hormayr törekvéseivel, de 1809-ben ez a politika megbukott; Metternich a parvenühöz adatta Mária Lujzát, a Tirolért rajongó János főherceg és Hormayr sikertelen kísérlete a tartomány fellázítására pedig megadta a kegyelemdőfést. A császár örült az alkalomnak,

mert irtózott a politizáló költőktől, a cenzura elfojtotta még az ártatlan Habsburg-tirádákat is. Hormayr szereplése befejeződött, 1813-ban elfogták, két évig Munkácson raboskodott, majd kiszabadulása után bajor szolgálatban szórta Ausztriára és a Habsburgokra mérges nyilait. R. nagyterjedelmű művéből ez az, ami legjobban érdekelheti az olvasót. Bármennyire is a művelt nagyközönségnek szánta ugyanis tanulmányát, nem lett volna szabad mondanivalóit olyan munkák bőséges kivonatával terhelni, mint Kralik könyve, amely szerint az osztrák nemzeti érzés már az osztrigótok között eleven valóságként élt, sem pedig a bécsi szalonélet kifejlődéséhez írott fejezetben nem kellett volna az olasz renaissance és a francia szalonok történetét jólismert kézikönyvekből hosszasan kivonatolni. Mindezt még mentheti az a körülmény, hogy mégis csak összefüggésben állanak tárgyával. De még ennyit sem mondhatunk el arról a fejezetről, amelyben a XVIII. századi Bécset rajzolja, művelődéstörténeti kuriózumokkal terhelt összevisszaságban. A felvilágosodás fércműveinél hosszasan időzik, nem titkolva ellenszenvét minden iránt, ami a vallásos élettel és kedéllyel függ össze és maga körül a „bigottizmus illatát” árasztja. Tagadhatatlan azonban, hogy az inkább az irodalomtörténet, mint a történelem területén járó szerző hatalmas irodalmi apparátusával érdekes eredményekhez jutott, s amellett a monarchia népeinek sorsközösségét hangoztatva, az Európai Egyesült Államok eszméjét is megcsillogtatja az olvasó előtt.

Ungár László (Pécs).

Török Pál: Az első lépés a világháború felé. (Az 1911-i marokkói válság története.) H. n. 1933. 8°. 59 l. Tíz évvel ezelőtt még merész dolog lett volna a nagy háború közelebbi és távolabbi okainak részletes feltárására vállalkozni. Azóta azonban a német, osztrák, angol és francia külügyi kormányok hivatalos aktaközlései és az orosz szovjet leleplezései olyan bő fényt árasztottak a háború kitörését közvetlenül megelőző időszak diplomáciai történetére, hogy világuknál szinte lépésről-lépésre követhetjük az események kibontakozását. Hiányok, hézagok és ellentmondások természetesen még bőven akadnak, de ezek kiküszöbölése már nem annyira a további forrásközlésnek, mint inkább a történeti feldolgozás simító, összeegyeztető és kikövetkeztető munkájának feladata. T. a világháború egyik távolabbi előkészítő mozzanatán, az 1911. évi marokkói válságon próbálta elvégezni ezt az átleltető és megleveztető munkát; mégpedig elismerésreméltó sikerrel. Előadásában részletes és mozgalmas képét adja a huszonhárom év előtti világhelyzetnek és nem egy tekintetben helyesbíti az akkori és későbbi közvéleménynek hiányos tárgyismereten alapuló felfogását. Így, hogy csak egyet említsünk, Lloyd George-ot teljesen tisztázza a német háborús irodalom vádjai alól, mintha tudatosan és szándékosan mérgeztette volna el a válságot. Annál súlyosabb megállapításokat tesz Metternich londoni német nagykövet magatartására vonatkozólag s első sorban az ő nehézkességét és tájékozatlanságát okolja a krízis elfajulásáért. Igen érdekesek s az eddigi köztudathoz viszonyítva, részben újszerűek a francia államférfiakról adott jellemzése is. Azzal a megállapításával azonban, mintha az 1911. évi válság mutatta volna először félreismerhetetlenül azoknak a nagyhatalmaknak együttesét, melyek később a világháborúban egymás oldalán küzdöttek, nem tudunk egyetérteni, mert az együttműködés körvonalai már jóval előbb, az algécirasi konferencián világosan mutatkoztak. Egyébként e kis munka igen tanulságos és vonzó olvasmány. Előadása általában higgadt és folyamatos; kár, hogy helyenkint szinte novellisztikus hangba csap át.

Balanyi György.

Szakharow: A cseh légiók Szibériában. Budapest, 1932. Dr. Vajna György és Társa kiadása. 8°. 145 l. Nem nagyszabású eszközökkel megírt, de igen tanulságos munka. Szerző — a Kolesak admirális ellenforradalmi seregének vezérkari főnöke — a világháború utolsó szakában és közvetlenül azután Szibériában lejátészódott borzalmas eseményekhez oly közel állt, hogy maga sem hisz elfogulatlanságában s tapasztalatait és tanúságát eléggé hőséges irodalmi adathalmazsal próbálja megerősíteni. Szóval, történelmi feldolgozást akar nyújtani; úgy érezzük, helytelenül. A memoire-jelleg elmosódása ilyen természetű munkában mindenképen káros, még akkor is, ha a szerző történetírói hivatottságához semmiféle szó sem fér. A pillanat, s a friss visszaemlékezés közvetlenségében fogant forrás helyett tekintélyekkel megtámogatott rekonstrukciót kapunk. Legalább is részben. Ámde éppen az az elfogultság, mitől oly becsületesen tart, az idézett művektől sem idegen éppen. Ami a lényegét illeti, azokból is hiányzik a távlat s a tárgyvilágos elmélyedés lehetősége. Szerintünk helyesebb lett volna a csehek híres Anabasisának történetéből csak azt imi meg, amit önszemével látott. A legértékesebb részek így is kétségkívül azok, melyek az úgynevezett legionáriusok vezéreiről s tömegeik magatartásáról szerzett egyéni megfigyeléseken alapulnak. A kép lesújtó s egyúttal rendkívül lebilincselő. Az orosz tábornokot a pánszlávizmus meggyőződéses ellenségévé s a nemzeti öncélúság fanatikusává teszi. Másrészt egészen rendkívüli tömeglélektani rejtélyekbe enged bepillantást, ha nem is magyarázza azokat egyúttal. Csak érezzük, de szinte elijedt megdöbbenéssel, mivé tehet egy népet a hosszú és céltudatos belső s a kellő időben és körülmények között alkalmazott külföldi propaganda. Ugyanaz a nép, mely békeidőben a régi monarchia legfontosabb polgári- és katonai pozícióit tartja kezében, ugyanakkor nagy tömegeiben szívósan készül a végső leszámolásra. A legelső alkalommal elhagyja a hadizászlót, melynek hűséget esküdött s egykori bajtársai legveszedelmesebb ellenségévé szegődik. Űgyüket elsősorban az orosz fegyverekre bízzák, de az új táborba sem elszánt odaadást, hanem hihetetlenül rideg önzést visznek. „Oroszország összeomlása tette lehetővé, hogy brevi manu elláthattuk magunkat az orosz készletekből“ — írja egy kicsit titokzatosan Masaryk, de S. világosan megmondja, mit jelentett ez a brevi manu felszerelődés: Szibéria teljes kirablását. Kolesak tengernagy vére is az ő fejükre száll, sok magyar, német és osztrák hadifogollyal egyetemben. Ugyanakkor azonban legalább is mutatóban akadtak cseh kötelékek, melyek mindvégig kitartottak a kétféjű sas alatt. Ezek voltak a „hűségesek“, kik — S. is úgy sejtí — ha a végzet másképpen fordul, áruló társaikat sorsukra hagyva, a monarchián belül jelentkeztek volna a jutalomért. A politikai viszontbiztosításnak olyan sátáni példája elevenedik meg előttünk, melynek a multban talán nincs is mása s erre nézve S. leírása igen hasznos ablakot nyit az érdeklődő előtt. A kibonyolódás eseményeit már innen is egészen jól láthatni; a teljes megértetés, az elégségesen magyarázó rugók feltárása ellenben magától értetődően a jövődő történetkutatásra vár. Ez nem is lehetett a tábornok feladata. Ám a könyvet így is érdemes elolvasni minden magyar embernek, hiszen amint szerzőnek és emigráns-társainak, egyelőre nekünk is csak az a vigaszunk és reményünk, mivel a mondanivalóját befejezi, hogy t. i. „csak egy igazság van és előbb-utóbb ez az igazság fog győzedelmeskedni“.

Tóth Zoltán.

	Lap		Lap
<i>Petrichevich Gy.</i> : A Mária Terézia-rend közjogi és tört. megvilágításban. (<i>Döry F.</i>)	366	<i>Nagy S.</i> : A debreceni ref. kollégium. (<i>Varga Z.</i>)	374
<i>Reiner J.</i> : A katonai Mária Terézia-rend. (<i>Döry F.</i>)	366	<i>Chudovszky M.</i> : Zemplén megye közkórházának története. (<i>Varga E.</i>)	376
<i>Polner Ö.</i> : A Mária Terézia-rend közjogi jellege. (<i>Döry F.</i>)	366	<i>Pázmány Z.</i> : Családi regeszták. (<i>Ila B.</i>)	377
<i>Kertész M.</i> : Szállók az úrnak. (<i>Wellmann I.</i>)	369	<i>Rohden, P. R.</i> : Menschen, die Geschichte machten. (<i>Horváth J.</i>)	379
<i>Vajthó L.</i> : Magyar irodalmi ritkaságok, 14. (<i>Eperjessy K.</i>)	370	<i>Alföldi A.</i> : Magyarország népei és a római birodalom. (<i>Grokovszky I.</i>)	380
<i>Brătianu, Gh.</i> : Politica externă a lui Cuza Vodă. (<i>Török P.</i>)	371	<i>Walser, E.</i> : Gesammelte Studien zur Geistesgesch. der Renaissance. (<i>Halász G.</i>)	380
<i>Hajnóci R. J.</i> : A szepesi bányavárosok története. (<i>Fekete Nagy A.</i>)	371	<i>Robert, A.</i> : L'idée national autrichienne et les guerres de Napoléon. (<i>Ungár L.</i>)	381
<i>Maggiorotti, L. A.</i> — <i>Banfi, F.</i> : Le fortezze di Temesvár e di Lippa. (<i>Gyalóky J.</i>)	272	<i>Török P.</i> : Az első lépés a világháború felé. (<i>Balanyi Gy.</i>)	383
<i>Weyde, G.</i> : Pressburger Bau-meister. (<i>Fleischer Gy.</i>)	373	<i>Sakharow</i> : A cseh légiók Szibériában. (<i>Tóth Z.</i>)	384

A magyarság néprajza

négy hatalmas kötetét Bátky Zsigmond, Györfly István, Viski Károly, Solymossy Sándor, Kodály Zoltán, Schwartz Elemér, Tolnai Vilmos, Lajtha László, Madarassy László, Szendrey Zsigmond, Bartha Károly, Ébner Sándor, Horger Antal, Zlinszky Aladár írják. Sajtó alá rendezi Czákó Elemér, a Magyar Néprajzi Társ. elnöke. Az első és második kötet a tárgyi néprajz, a harmadik-negyedik kötet pedig a magyarság lelki világa a legkiválóbb tudósok, zeneművészek és írók feldolgozásában. A teljes mű ára maroquin félbőr-kötésben 80 pengő, megrendelhető havi 4 pengős részletfizetésre.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6. GÓLYAVÁR

**A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
LEGÚJABB KIADVÁNYA**

a **HÓMAN BÁLINT** szerkesztésében megjelenő
MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE
I. k. 6. b. füzete:

MORAVCSIK GYULA
A MAGYAR TÖRTÉNET BIZÁNCI FORRÁSAI

A 256 lap terjedelmű kötet behatóan ismerteti a bizánci-magyar politikai és kulturális érintkezéseket megvilágító történeti kútfőket.

A kötet ára 12 pengő.

A Társulat tagjai kedvezményes áron **9 pengőért** szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalában: *Budapest, I. Vár. Orsz. Levéltár.*

A SZÁZADOK
1933. ÉVI PÓTFÜZETE
még kapható.

A 173 lap terjedelmű füzet tartalma a következő:

TÓTH ZOLTÁN: A „gladius divinitus ordinatus”. (481—517. l.)

MORAVCSIK GYULA: III. Béla és a bizánci birodalom Mánuel halála után. (518—528. l.)

BOTÁR IMRE: Forgách Ferenc Emlékiratainak kritikája. (529—545. l.)

HARASZTI EMIL: Barokk zene és kuruc nóta. (546—610. l.)

BAKÁCS ISTVÁN: A sómonopólium Magyarországon III. Károly korában. (611—653. l.)

A füzet az 1933. évfolyam kiegészítő része s ára tagoknak **3 P.** Bolti ára **4 P 50 f.** — Megrendelhető a Társulat titkári hivatalában. (Budapest, I. Vár. Országos Levéltár.)

62000

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI

TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELEMÉR

LXVIII. ÉVF. 9—10. SZÁM. 1934. NOV.—DEC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1934.

EGYETEMI KÖNYVTÁR
SZEGED
FOLYÓIRATOK
19

Tartalom.

	Lap
HÓMAN BÁLINT: Elnöki megnyitóbeszéd	385
ANGYAL DÁVID: Ferenc József ifjúsága. (1830—1848).....	391
SZENTPÉTERY IMRE: A Zágrábi és Váradi Krónika egymáshoz való viszonya	410

Történeti irodalom.

LUKCSICS PÁL: XV. századi pápák oklevelei. I. kötet. V. Márton pápa. Ism.: <i>Tóth László</i>	426
KÓNYI MÁRIA: Az 1715—22. évi rendszeres bizottság javaslatai. Ism.: <i>Bónis György</i>	429
WELLMANN IMRE: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770—1815. esztendőkre. Ism.: <i>Szabó István</i>	432
ROTH, STEPHAN LUDWIG: Gesammelte Schriften und Briefe. Herausgegeben von Otto Folberth. I—IV. k. Ism.: <i>Pukánszky Béla</i>	435
GRÓF APPONYI ALBERT EMLÉKIRATAI. II. k. Ism.: <i>Balanyi György</i>	443
GRÓF APPONYI ALBERT: Élmények és emlékek. Ism.: <i>Balanyi György</i>	443
AUBIN, HERMANN: Staat und Nation an der deutschen Westgrenze. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	449
AUBIN, HERMANN: Die Ostgrenze des alten deutschen Reiches. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	449
ANDREAS, WILLY: Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende. Ism.: <i>Révész Imre</i>	451
GROSS, LOTHAR: Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806. Ism.: <i>Hajnal István</i>	457
LEFEBVRE, GEORGE; GUYOT, RAYMOND; SAGNAC, PHILIPPE: La révolution française. Ism.: <i>Ungár László</i>	461

Szemle.

Szemle.	Lap		Lap
<i>Busse-Wilson, E.</i> : Das Lebend. heil. Elisabeth. (<i>Hermann E.</i>)	464	<i>Bascapè, G. C.</i> : Le condizioni dell'Ungheria nel 1584. (<i>Szöke M.</i>)	466
<i>Skoczek, J.</i> : Wychowanie Ya-giellonów. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	464	<i>Turóczi—Trostler J.</i> : Az országokban való sok romlások-nak okairól. (<i>Tóth L.</i>)	466
<i>Sólyom J.</i> : A magyar vámügy 1519-ig. (<i>Pleidell A.</i>)	465		

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére, Budapest VIII, Múzeum-körút 6, Bölcsészettkar, küldendő.

Kiadóhivatal: I., Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulék-ként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevő-ségi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII, Szentkirályi-utca 28. II. 16.

Elnöki megnyitóbeszéd.

Mondotta a Társulat 1934 október
25-én tartott évi rendes közgyűlésén
Hóman Bálint elnök.

A Magyar Történelmi Társulat alapítói az első alapszabályok tanúsága szerint egyesülésük célját „a hazai történettudomány minden ágának művelésében, megkedvelésében és minél szélesebb körű érdekeltségnek ébresztésében,” másszóval a történettudomány szakszerű művelésében és népszerűsítésében látták. Ugyanígy jelölte meg az egyesülés célját gróf Mikó Imre, az elnöki székből első elődöm a magyar történetírás színvonalának emelésében és a nemzeti társadalom politikai műveltségének gyarapításában. Ezt a kettős feladatot az alapítók a magyar történettudomány minden művelőjének, a nagy távlatokban dolgozó tudósoknak és szerényebb körben buvarkodó kutatóknak, másrészt a történelem minden kedvelőjének, a történetirodalmat élvező és abból okulni vágyó művelteknek a Társulat keretében való egyesítése, a tudósmunka megszervezése és rendszeres irányítása, másrészt az eredmények élőlőszóval és írásban való megismertetése által kívánták megoldani.

Ebben a célkitűzésben a történettudomány népszerűsítése, e szónak magasabb és nemesebb értelmében, egyenrangú célként jelentkezik a tudomány művelése mellett.

A magyar társadalom történeti műveltségének gyarapítására irányuló törekvés az alapítóknál kétségtelenül a pragmatikus történetírás korábbi időszakából átörökölt utilitárius elv reminiscenciájaként jelentkezik. Gróf Mikó Imre végcélként látja „oly történelmi mű megalkotását, mely a nemzetet polgári ösvényén vezesse és politikájának kalauzává váljék,” vagyis elfogadja az elvet, mely szerint „a történelem

az élet mestere“ s a maga tanulságaival gyakorlati politikai célok szolgálatában áll. Nem kívánok itt ennek az elvnek bírálatába bocsátkozni s ezzel a történettudományban már régen lezárult vitát feleleveníteni és legkevésbé kívánok ennek a történet szemléletünk tisztaságát könnyen elhomályosító, módszerünket könnyen megingató elvnek védelmére kelní. Mégis meg kell állapítanom, hogy Társulatunk alapítóinak a nagyközönség történeti műveltségének gyarapítására, a magyar társadalom történeti nevelésére irányuló törekvése nemzetpolitikai szempontból kétségtelenül helyes, indokolt és időszerű volt. Ha a történelem — semmi újat sem mondok — nem is tekinthető a mondott értelemben az aktuális politika segítőeszközeként, „az élet mesterének,“ ha a belőle vont tanuságok a fejlődési folyamat változatosságához és a jelenségek szinguláris természetéhez képest a gyakorlati politikában ritkán jutnak is igazoláshoz, mégis tagadhatatlan, hogy az állami, társadalmi, gazdasági élet aktuális jelenségei és korszerű problémái a múlt ismerete nélkül meg nem érthetők s még kevésbé értékelhetők. Az állami, társadalmi, gazdasági szervezet betegségei a történeti előzményeknek, a szervezetek kialakulási folyamatának ismerete nélkül helyesen nem határozhatók meg és még kevésbé gyógyíthatók. A történeti műveltség ezért az evolúció elvi alapján álló politikának nélkülözhetetlen segítőeszköze. Az államélet irányítóinak és a politikai életben részes társadalmi rétegeknek történeti műveltsége, a nemzeti múlt ismeretére feltétlenül szükségük van.

A Magyar Történelmi Társulat alapítói jól tudták, hogy a kiegyezés éveiben újból önálló politikai életre berendezkedő magyar társadalomnak sokszorosan szüksége van erre a történeti műveltségre és tudatosan igyekeztek ezt a szükségletet kielégíteni, midőn a tudomány művelése mellett annak népszerűsítését is feladatukul vállalták s a magyar történettudomány művelőit evégből a társadalom szélesebb rétegeivel igyekeztek kapcsolatba hozni.

Sajnos, később ez a kapcsolat meglazult és a Társulat népszerűsítő munkássága mind szűkebb körre zsugorodott

össze. A tudományok specializáló iránya a XIX. század utolsó évtizedeiben nem vált azok népszerűségének javára. Az aprólékos részletkutatás bármily gyümölcsöző volt is magában a tudományban, melynek anyagát hatalmas forrás- anyaggal, módszerét új szempontokkal és eszközökkel gazdagította, bénítólag hatott a művelt társadalom tudományos érdeklődésére. A nagy összefüggések s a részletekben csak a közérdekű ténymegállapítások iránt érdeklődő laikus közön- ség elidegenedett a részletkérdések fejtegetésébe, szemében kicsinyes kutatásokba merült tudósoktól. Megszűnt érdeklődni munkásságuk iránt. A szaktudósok pedig saját körükben elzárkózva, továbbművelték tudományukat, de hovatovább elvesztették minden kapcsolatukat az élettel. A tudós társadalomnak ez a fokozatos elzárkózódása s a korábban érdeklődő laikusoknak a társulati életből való elmaradása a Magyar Történelmi Társulat életében is megfigyelhető és meg kell vallanunk, hogy munkásságunkkal az utóbbi évtizedekben már csak a magunk legszűkebb szakkörének érdeklődését tudtuk biztosítani. Habár egy-egy kiadvány vagy egy-egy érdekesebb tárgyú ülés nyomán tapasztalhattuk, hogy a magyar társadalomból korántsem vészett ki a történeti érdeklődés, annak ébrentartására, fejlesztésére komoly és tartós kísérletet nem tettünk.

Ennek az állapotnak visszássága a századforduló évtizedeiben, nyugalmas békés, mozgalom nélküli napokban kevésbé tűnt fel. Annál kirívóbban ötlík szemünkbe ma, mikor a nemzeti történet új fordulójához érve, a társadalom széles rétegeiben ébredt fel a történeti mult ismerete utáni vágy, mikor a nemzeti élet irányítói a kiegyezés korának politikusaihoz hasonlóan keresve-keresik a nemzeti történetből vonható tanulságokat, óhajtva-óhajtják a mult ismeretét, hogy a fejlődést, mai létünk történeti alapjait megismerve, nagyobb biztonsággal találhassanak rá a ránczudult válságok káoszából kivezető útra és eszközökre, mikor a közeli mult mulasztásaira ráeszmélve, a céltudatos és erőteljes nemzetnevelés eszméjének igyekszünk minden eszközzel érvényt szerezni. Az újkori világ nagy válságának idején, állampolitikai,

gazdasági, társadalmi rendszerek és elméletek folytonos küzdelmének nehéz légkörében a helyes útát keresve, melyen járva nemzetünk jövőjét, állami létünket és országhatárok változása folytán egymástól elszakadt magyarok kulturális közösségét biztosíthatjuk, sokszoros jelentőséget nyer a vezető férfiak és az egész nemzet tudatos nevelésének, a határozott célkitűzésű nemzetnevelésnek gondolata. A nemzetnevelésnek pedig egyik legfontosabb eszköze a történeti műveltség gyarapítása, ami módot ad helyzetünk és problémáink megértésére és helyes megítélésére, a magyar közösség történeti tudatának ébrentartására. Nemzetünk csak akkor járhat biztosan korunk ingoványos talaján és kétes útvesztői közt, ha a görög bölcse tanítása szerint megismeri önmagát, megismeri múltját, az elődök, a nép minden erényével és minden hibájával egyetemben. Ez az ismeret lesz — hogy elnök-elődöm szavaiba kapcsolódjam — „a nemzet biztos kalauza jövő politikájának ösvényén.“

Épp ezért a Magyar Történelmi Társulatnak vissza kell térnie ismét arra az útra, amelyet hatvanhét esztendeje az 1867. évben alapítói kijelöltek. Minden eszközzel törekednie kell továbbra is a magyar történettudomány színvonalának fenntartására és emelésére, de ki kell részét vennie a nemzet életében irányító szerepre hivatott művelt és okulni vágyó társadalmi rétegek neveléséből is. Ki kell elégítenie azt az érdeklődést, amellyel társadalmunk ma a történeti múlt felé fordul. Elő kell segítenie az állami, gazdasági, társadalmi berendezkedés új formáinak a magyar történeti fejlődéssel összhangzó kialakulását.

A történettudomány mai iránya és törekvései kedveznek az erre irányuló törekvésnek. A tudományok egész nagy területén és a nemzetek életében általában megnyilvánuló jelenségekkel összefüggésben a történettudomány terén is jelentkező szintetikus törekvések, a történeti fejlődés mélyebbenfekvő lelki rúgóit és nagy összefüggéseit vizsgáló modern történeti módszer s annak a tudományos ismeretek teljessége szempontjából kétségtelenül fontos, de az egész fejlődési folyamat rekonstrukciójában mégis mellékes részlet-

kérdések túlbecsülésével szakító szelektív eljárása közelebb hozták a tudományt a történetkedvelő s abból okulni vágyó művelt közönséghez. Ezt a kedvező helyzetet ki kell használnunk s a benne rejlő lehetőséget meg kell ragadnunk anélkül, hogy a tudomány komolyságát veszélyeztető, alacsonyrendű „népszerűsítés“ útjára lépnénk, újra ki kell építenünk a kapcsolatokat Társulatunk és a művelt magyar társadalom közt, mert ha ez a Társulat és vele együtt mindazok a szaktudományos társulatok, amelyek hazánkban a történeti tudományok művelésére hivatottak, nem veszik ki részüket a nemzetnevelő munkából, ha tovább folytatják — nevezzük nevén — kriptogám életüket, nemcsak kötelességüket mulasztják, hanem saját létüknek alapjait is megrendítik.

Nézzünk végre szemébe annak az elvitathatatlan ténynek, hogy a tudományos egyesületek nyilvános ülésein bemutatásra kerülő és folyóírataikban megjelenő aprólékos, speciális kérdésekkel foglalkozó tanulmányok okfejtése, kritikai fejtegetések hosszadalmas elbeszélése egyáltalában nem, eredményük is alig érdekli, nem is érdekelheti a szaktudósok szűkebb körén kívül állókat.

Egyesületeink ezen az úton járva, szélesebb rétegekben sem érdeklődésre, sem támogatásra igényt nem tarthatnak. Viszont ismerjük el azt is, hogy ha például e nyilvános ülések programján oly témák szerepelnének, amelyek aktuális politikai, társadalmi, gazdasági vonatkozással bírnak, vagy egyébként a történetkedvelő közönség könnyen kipuhatható történeti, politikai, művészeti vagy egyéb irányú érdeklődésének körébe vágnak s amelyeknek kidolgozása művészi formájú lesz és ha lenne egy magas színvonalú népszerűsítő folyóiratunk, a magyar társadalom sok-sok tagja szíves-örömezt állana a társulatok munkájának támogatói, üléseinek hallgatói, folyóiratuknak olvasói közé.

Ezzel a ténnyel leszámolva kell történettudományi társulataink jövő működési programját az eredeti célkitűzés értelmében átdolgoznunk. E társulatoknak tovább kell folytatniuk azt a módszeres kutató, rendszerező és feldol-

gozó munkát, amelynek során oly sok és becses eredménnyel gazdagították a magyar tudományt. Erre a célra szolgáló kiadványaikban továbbra is rendszeresen kell napvilágra hozniok ennek a szigorú értelemben vett tudományos munkálkodásnak, a magyar tudósok részletkutató munkájának eredményeit. Emellett azonban meg kell találniok azokat a korszerű eszközöket is, amelyekkel közel férközhetnek a magyar társadalom lelkéhez és előmozdíthatják e társadalom történeti műveltségének a gyakorlati politika és a nemzetnevelés szempontjából egyaránt kívánatos gyarapodását. Mik ezek az eszközök, miként kell nyilvános üléseink programját kidolgoznunk, miképen tudunk a nagyközönség igényeihez mért folyóiratot életrehívni, nem kívánom most vizsgálat tárgyává tenni. A Magyar Történelmi Társulatnak mint legrégibb, mondhatjuk anyaegyesületnek elnöki székéből felhívom azonban a rokon tudományos egyesületek — az Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társaság, a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság, a Magyar, Néprajzi Társaság, a Magyar Numizmatikai Társaság, sőt a távolabb eső történeti irányú szakegyesületek — vezetését, hogy e kérdések megvitatására és a programm előkészítésére velünk a tárgyalás fonalát vegyék fel. A Magyar Történelmi Társulat részéről a legutóbbi választmányi ülésen az igazgató választmány kebeléből az elnökség támogatására kiküldött szűkebb bizottság lesz hivatva e tárgyalásokat kezdeményezni s mi mindent el fogunk követni, hogy az akció teljes sikerrel járjon.

Adja Isten, hogy egyetértő, harmónikus munkával, a társulatok közt és az egyesületek kebelében esetleg fennálló ellentétek teljes kiküszöbölésével tudjuk ezt a fontos feladatot megoldani s hogy a jövő közgyűlésen már az első eredményekről is beszámolhassunk.

A Magyar Történelmi Társulat LXVIII. évi közgyűlését megnyitom.

Ferenc József ifjúsága.

(1830—1848.)

Miksa József, az első bajor király udvarában s általában Münchenben nem nagy örömmel fogadták azt a hírt, hogy I. Ferenc császárnak második fia, Ferenc Károly főherceg nőül fogja venni a bajor királyleányt, Zsófiát, akit szépszámu nénjei és húgai köre „koronájának“ nevezgettek. Ferenc Károlyról ugyanis az a hír volt elterjedve, hogy szellemileg alacsony értékű és külseje nem kellemes. Zsófia állítólag sírva könyörgött szüleinek, hogy müljék el tőle a keserű pohár. De a válasz az lett volna, hogy a házasságot a bécsi kongresszus határozta el s így azt meg kell kötni.

A házasságot valóban I. Ferenc kívánta, mivel ismerte negyedik nejének, a bajor Karolinának húgát s úgy hitte, hogy jobb feleséget nem választhat fiának, aki éppúgy szót fogadott mindenben apjának, mint ahogy később mindenben szót fogadott nejének. Midőn 1824 júniusában meglátogatta menyasszonyát a bajor udvarban, Zsófia örömmel vette észre, hogy vőlegénye többet ért hírénel. A tizenkilencéves leány s a huszonkétéves ifjú megbarátkoztak s könnyekben kitörő érzékenységgel fogadkoztak, hogy egymást boldogítani fogják.¹

Ferenc Károly jóltermett, egészséges tüdejű és szívű, noha igen érzékeny szervezetű férfiú volt. Vonásai nem hatottak kellemetlenül, csak tompán egykedvű nézése, mely évek multán bambává lett, bántotta a szemlélőt. Sokszor oly értelmesen s annyi érdeklődéssel beszélt állami ügyekről, hogy a dinasztíának előkelő szellemű hívei méltánylattal nyilatkoztak a főhercegről. Azonban a problémák lényegét nem értette meg, az igazi szellemi munkától húzódozott. Miklós cár jellemezte legjobban Ferenc Károly szellemi

¹ Redwitz, Marie Freijin von : Hofchronik 1888—1921. München 1924. 25. l. Thiersch, Heinrich : Biographie Friedrich Thiersch's. Leipzig 1866. I. k. 274. l. Ferenc Károly levelei apjához 1824 júniusából és július 21. Bécsi állami levéltár. (A továbbiakban így rövidítve : B. Á. L.) Familien Korrespondenz. Fasc. 311. Konv. 2.

állapotát. A cár 1835-ben beszélt vele, amikor a főherceg 33. évében járt. Ez a fiatalember — mondotta a cár — olyan, mintha fejlődése megakadt volna. Ha 18 évesnek mondhatnám, nagy reményeket fűznék jövőjéhez. De kétségbeejtő, hogy már harminc éves is elmúlt.

Az örökké ifjú szellemű trónörökös szenvedélyesen szerette a színházat. A bécsi élce azt terjesztette róla, hogy az állam veszedelmes válságai idején is csak a külvárosi színházak érdekelték. Az élces bírálat már annyiban is nagyított, hogy csak a külvárosi színházak páholyaiban vette észre Ferenc Károlyt, aki a magas színvonalú Burgszínházat is szenvedélyesen látogatta. Hetvenegyéves korában látta itt Grillparzer egy drámájának első előadását, de mikor páholyába fölment, megbotlott a lépcsőn s noha térdén a sérülés miatt égető fájdalmat érzett, az előadás végéig ottmaradt a színházban. Ez igazán bécsies szenvedélyben szellemi érdeklődésének köre ki volt merítve.

Mindamellettszerencsétlen bátyjához mérve méltósággal viselhette volna az uralkodás terhét és díszét. Jól mondja Kübeck, hogy amidőn Ferenc Károlyt mellőzve, Ferdinándot ültették a trónra, a legitimizmus elvének e balgatatagul következő tiszteletben tartásával magát az elvet sértették meg igen veszedelmes módon. Ferenc Károly beérte volna a neki juttatott aránylag szerény hatáskörrel. De nejét az arany középszer örömei nem vonzották s így Ferenc Károly nagyravágyó lett, igazi erély, igazi szenvedély és tehetség nélkül. Kényes helyzetekbe sodródott és kétszínűnek látszott, mivel jóindulatát vagy támadó szándékát nem bírta leplezni diplomáciai símasággal. Tekintélye megsemmisült a felsőbb körökben már évekkal a forradalmi vihar előtt, mely azután gyöngeségét igen éles világításban tüntette fel.¹ Egy szellemes grófné, a női kedély kitűnő megfigyelője, Ferenc Károly nejeről csodálattal beszélve megjegyzi, hogy Zsófia férjén nehéz volt felfedezni azt, ami nejének vonzalmát megérdemelte volna.² De Zsófia lelkében, mint egy másik jeles író nő hiteles családi hagyományok alapján írja, életfelfogásának józansága mellett nagy kötelességérzet és

¹ Schlitter, H.: Aus Oesterreichs Vormärz. IV. 118., 119. l. — Hausarchiv, Familien Akten Kart. 182. Bielke orvosi véleménye. (B. Á. L.) — Henry Solvins, belga ügyvivő jelentése 1848 július 19. (Brüsszeli Külügyi Levéltár.) — Kübeck: Tagebücher: I. k. 2. rész, 679, 684, 699/700, 719. l. — Arneth: Wessenberg. II. 184. l. Metternich: Nachgelassene Papiere. VI. k. 223. l. — Srbik: Metternich. II. 7, 138. l.

² Thürheim, L.: Mein Leben IV. 73. l.

bátor áldozatkészség fejlődtek ki. Mikor lakodalmi útjára indulva elbúcsúzott az övétől, mosolyogva mondta: elhatároztam, hogy boldog leszek és leszek is boldog.¹

Az első bajor király, Miksa József leányait úgy nevelték, hogy romantikus képzelődés ne zaklathassa lelki nyugalmaikat. Vigyáztak olvasmányaikra. Nem akarták, hogy a királyleányokban az ideálokért oly rajongás fejlődjék ki, mely engedetlenségre csábítaná őket, ha szüleik férjeket választanak számukra.²

Miksa Józsefnek második feleségétől született öt leányát Thiersch Frigyes, a nagy filológus, kit praeceptor Bavariae-nek is neveztek, tanította gyermekkoruktól házasságukig. Tehát klasszikus tanításban volt részük. Thiersch Homeroszt olvastatta velük jó német fordításban s azután továbbkalauzolta őket Virgiliuson át az újkor nagy költőinek alkotásaihoz. A tanítványok, de különösen Zsófia lelkesen és megértéssel hallgatták Thiersch előadásait. Verstani feladatokat is kaptak, leírták például a nymphenburgi parkot hexameterekben.

A klasszikus szellemű tanítás antiromantikus hatását még erősítette az a körülmény, hogy Zsófia protestáns és liberális környezetben nevelkedett. Édesanyja, a badeni Karolina protestáns volt, Thiersch is e felekezethez tartozott. Schmidtnek, a badeni Karolina udvari papjának, a müncheniek nem akartak szállást adni, mivel attól tartottak, hogy Isten büntető nyila lesujt arra a gazdára, aki eretneket fogad hajlékába. A király erre kijelentette, hogy ő ad szállást Schmidtnek a királyi palotában. Ez a király kihívta VII. Pius rosszállását, mivel eltúrte a protestánsokat, elnézte Schmidtnek a vegyes házasságok megáldását és mivel eltörölt kolostorokat és jószágait elkobozta. Tizenhárom éves volt Zsófia hercegnő, mikor apja 1818-ban a rendek küldöttségét e szavakkal fogadta: Az a nap, melyen a rendi gyűlés kamaráit megnyitom, életem legboldogabb napja lesz, azután már nyugodtan halok meg. A király örömében felolvasta leányainak a trónbeszédet, mielőtt azzal a rendi gyűlést megnyitotta.

Thierschnek jó barátja volt a tudós Jacobs Frigyes, a szintén protestáns filológus és novellairó. Thiersch örömmel jelentette barátjának, hogy egyik novellás könyvét Zsófia a saját vallomása szerint a legmohóbb érdeklődéssel olvasta. Pedig Jacobs novelláiban — mint maga írja — „különböző felekezetű embereket hoz össze, akiket az istentisztelet

¹ Redwitz i. m. 25. l.

² U. a. 23. l.

különböző formái elválasztanak, de a valódi és mély jámborság által, mely magva minden vallásosságnak, felekezeti érzésük kára nélkül szép és nemes szeretetben kapcsoltnak egybe.¹ Jacobsnak ez alapeszméje mélyen vésődött az élelkszellemű ifjú hercegnő lelkébe. Szóval Zsófiát nevelése elárta a romantikus képzelődés veszélyeitől, vallásos felfogása pedig oly írónak szellemétől volt áthatva, aki a XVIII. század racionalizmusából kiindulva a felekezeteken felülemelkedő jámborság erkölcsi értékét hirdette. Már pedig a Ferenc József életével foglalkozó írók Zsófia életének rajzában nem mulasztják el megemlíteni, hogy Münchenben leánykorában Goerres romantikus katolicizmusának hatását érezte.²

Zsófiát bizonyára jó katolikusnak nevelték Münchenben, de Goerres hatása nem volt észrevehető vallásosságán, amikor Bécsben Ferenc Károly neje lett. Nem volt észrevehető még 1839-ben sem, amikor Goerres Athanasiusának megjelenése után a vegyesházasságokból származó gyermekek felekezete miatt kitört a harc Közép-Európában, a katolikus egyházi felfogás védői és a felekezeteket békíteni törekvő állami felfogás közt. Zsófia főhercegné nem a kölni és a poseni érsekek pártjához csatlakozott, nem Goerres nyomdokain járt, hanem a szülői ház hagyományához híven rábeszélte a II. Ferdinánd valláspolitikai hagyományaihoz visszakíváncozó, de önállótlan férjét, hogy vegye rá a kormányt a liberális felfogás védelmére. A főhercegné befolyásának köszönhető az 1839 április 30-i kormányrendelet, mely a magyar püspököket arra inti, hogy a vegyesházasságok kérdésében tartsák tiszteletben az 1791: 26. t.-c.-et, azaz ne akadályozzák meg a vegyesházasságokat, megnyugodván abban, hogy a protestáns apák fiai a protestáns hitben neveltessenek.³

¹ Kobell, Luise von: Unter den vier ersten Königen Bayerns. München 1894. 98, 99. l. — Thiersch i. m. 65. és kk. 181, 274. l. — Jacobs, Friedrich: Vermischte Schriften. VII. k. Personalien. Leipzig. 1840. 158, 509. l.

² Lorenz, Ottokar: Staatsmänner und Geschichtsschreiber des XIX. Jahrhunderts. Berlin 1896. 103. l. — Redlich, Joseph: Kaiser Franz Joseph v. Oesterreich. 1928. 27. l. — Srbik: Metternich. II. 232. l. — Friedjung: Oesterreich von 1848—1860. I. 104. l. többekévesbbé egyeznek a Goerres hatás kiemelésében. Úgy látszik Lorenz után indulnak.

³ A rendeletet l. Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. 3. kiadás. II. k. Budapest 1886. 108. l. — Zsófia pártfoglalásáról Stern, Alfred: Geschichte Europa's von 1830—1848. II. k. 2. kiadás. Stuttgart und Berlin 1924. 440. l. — Ferenc Károly egyházpolitikai irányáról Kübeck: Tagebücher. I. k. 2. rész. 775. lap.

A főhercegné maga vallotta, hogy csak Ausztriában lett teljessé lelkében a valódi katolikus érzület.¹ A 40-es évek eseményei bizonyára fokozták katolikus érzelmeinek hevességét s ekkor történhetett az, hogy egyes jozefinus hajlamú főhercegek gúnyolták átérzett, szerintük „újszerű katolicizmusát”.² Vallásos érzéséből erőt merített egy nagy csalódás keserűségének elviselésére. I. Ferenc halála után az ő férje mellözésével a szellemileg és testileg beteg elsőszülött örökölte a trónt. A büszke főhercegnő nem bírta megbocsátani Metternichnek, hogy feláldozta a monarchiát egy lehetetlen fikció kedvéért.³ A kedvetlen hangulat, mely a bécsi előkelő körökben elterjedt az elöregedett Metternich ellen, a Zsófia érzelmeihez való alkalmazkodás által erősödött.⁴

Bizonyos tekintetben igaznak kell elismernünk azt a megállapítást, hogy Zsófia liberalizmusának híre a Metternich-chel való ellentétből magyarázható.⁵ De ez csak részben igaz, mert Zsófia Metternichhez mérve liberalisnak volt nevezhető a március előtti időben. A rendi alkotmányos jogok gyarapítása Miksa király leányának kíváncsatos rendszabály volt. Apjától örökölte a rendi alkotmány formáinak kedvelését. 1848 februárjában, mikor az udvarban ő volt az egyetlen, aki a közlgő vészt sejtette, fájdalmas aggodalmaiban a rendi alkotmányos reform által szeretete volna a katasztrófát megelőzni. Naponként kapott akkor névtelen leveleket, melyek cselekvésre bátorították, hűséget és szeretetet ígérve neki, mert általánosan hitték, hogy a haladók pártja felé hajlik. Ebben a közhit nem is csalódott, a főhercegnő valóban kérlette a közömbös Lajos főherceget a cselekvésre s mikor ezúton nem boldogult, a februári francia forradalom után férje megjelent az iparegyletnek azon március 6-i gyűlésén, mely feliratban kívánta a kormánytól, hogy szorosan csatlakozzék a rendekhez és a polgársághoz, ami válasz volt Metternichnek ama felszólítására, hogy szemben a francia eseményekkel, az alattvalók szorosan csatlakozzanak a kormányhoz. Ferenc Károly helyeselte a

¹ „Hier in Oesterreich nach Ihrem eigenen Bekenntnisse erst vollends mit der wahrhaft katholischen Gesinnung erfüllt.“ (Gottfried Marschall: Erzherzogin Sophie in Ihrem Leben und Wirken. Trauerrede. Wien 1872).

² Ezt Lorenz említi, de az ő előadása szerint a főhercegek a Bajorországból hozott Goerres-féle katolicizmust gúnyolták.

³ Schlitter: Aus Oesterreichs Vormärz. IV. 119. l.

⁴ Srbik: Metternich. II. 261. l.

⁵ Redlich: Kaiser Franz Joseph von Oesterreich. 1928. 27. l.

Metternich-ellenes feliratot, mivel neje felfogását jól ismerte. De Zsófia nem akart forradalmat. Neki oly alkotmányos kormányzat kellett, mely az uralkodó akarata érvényesítésének tág teret nyit.¹ Metternich bukását nem sajnálta, de a forradalom sértette érzéseit s aggodalmait is növelte. Megbékült volna a márciusi vívmányokkal, melyek neki és férjének népszerűséget is szereztek. De a májusi bécsi forradalom elől az udvar az ő kívánságára menekült Innsbruckba s midőn Innsbruckban alkalma volt fogadni a népszuverenitást követelő, de még mindig naivul monarchikus érzésű bécsieket, az apjától örökölt katonás hangon érezte haragját az ámuló demokratakkal. A bécsi közbiztonsági bizottság küldötteinek ez a fogadtatása 1848 júniusában Zsófia liberalizmusának hírnevét örökre eltemette. A június előtt még a magyar jurátusok közt is népszerű főhercegnőt azóta már szidalmazta és gyanúsította a közvélemény. Októberben már száműzetését követelték. Zsófiában olthatatlan gyűlölet fejlődött ki a forradalom ellen. Személyének és családjának megaláztatását nem bírta elfelejteni. Az otthonában gyöngéd anya és önfeláldozó hitves nem ismert könyörületet azok iránt, akiket a hatalom bosszúja letiport a forradalom után. Sorsukat megérdemelt büntetésnek tekintette, mert felfogása szerint az Istentől rendelt hatalom ellen támadtak fel. Bár eszes, sokat olvasott, szellemes nő volt, aki gyönyörködött a természet szépségeiben s a művészet iránt is fogékonyságot mutatott, nem bírta megérteni, hogy a nemzeti jogok férfias védelme jól megfér a dinasztikus hűséggel s hogy a nemzeti vértanuk lelke sokáig hazajár, sőt a késői utódokkal is érezeti az elődök könyörtelenségének átkát.² Zsófia nem volt megelégedve férje politikai erélyével s azt olykor érezte is vele, de Ferenc Károly nejének szellemi felsőbbsege előtt oly alázattal hajlott meg, hogy a házaspár a kisebb zivata-

¹ Graf Vitzthum von Eckstädt: Berlin u. Wien in den Jahren 1845—1852. Stuttgart 1886. 72—74. l. és Srbik i. m. II. 259. l.

² A bécsi belga követ jelentései 1848 június—október (Brüsszeli külügyminiszteri levéltár), Redlich: Kaiser Franz Joseph. 28. l., Hitvesi gyöngédségéről l. B. von S.: Hofdamenbriefe. Zürich 1903. az 1843. március 7-i levelet. Zsófia apját érdekesen jellemzi Tschup-pik, Karl: Franz Joseph I. Hellerau bei Dresden. 27. l., Hübner, Alexander: Ein Jahr meines Lebens. Leipzig 1891. 329. l. röviden jellemzi Zsófiát. Könyörtelenségére nézve l. Reinöhl, Fritz: Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie. Historische Blätter. Wien 1931. Heft 4. 109. l., különösen a 131. lapon a július 25-i följegyzést, melyet kellően világít meg Károlyi Árpád: Batthyány Lajos főbenjáró pöre. Budapest 1932. 520. l. L. még Károlyi munkájában a 607/8. l. a 2. sz. jegyzetet. Zsófia érzékéről a természet iránt l. leveleit unokájához. Kronprinz Rudolf. Karton 13. (B. Á. L.)

rokat felejtve, boldog egyetértésben élt gyermekeikben gyönyörködve. A legtöbb öröme Ferenc Józsefben telt, aki hat évi házasságuk után 1830 augusztus 18-án született.

Az elsőszülött szellemi frissességét, erős, józan esztét, humorát, szép külsejét, korán kifejtett érzékét a természet szépségei iránt anyjától örökölte. Kötelességérzetében, vallási és politikai érzéseiben is hozzá hasonlított. Az apai ágon örökölte a lotharingiai ős vadászszenvedélyét, a Habsburgok nagy ügyességét a nyelvek tanulásában, jelentékeny tehetségét a rajzra és azt a nem ritkán jelentkező hajlamát, hogy politikai elhatározásaiban másokra kívánt támaszkodni, még a saját jobb belátása ellenére is.

Báró Sturfeder Lujza, az érzelmes hajadonnak maradt aja, aki szinte anyai szeretettel viselte gondját Ferenc Károly gyermekeinek életük első éveiben, azt írja a kis, még nem is másfél éves Ferenc Józsefről, hogy mindnyájan imádják. Környezete nemcsak a szeretetreméltó gyermeket, hanem a jövődó császárt imádtta benne, hiszen előrelátható volt, hogy Ferenc Károly gyermekei fogják örökölni a trónt. Maga Ferenc császár is gyöngéden szerette első unokáját, aki nagyon szomorkodott, ha nagyapját hiába kereste s annak egyetlen intésére rosszalkodó makacsságát rögtön abbahagyta. Bizonyára tetszett Ferencnek kis unokájának rendkívüli érzéke a rend iránt. A gyermek alig másfél éves korában rendezni szerette játékszerei tömegét s noha erre senki sem készítette, addig nem nyugodott, amíg gyűjteményének minden darabját nem rakta a maga helyére. Vérében volt a megszokott rendnek tisztelete. Az öreg császár halálos ágyán megáldotta gyermekeivel együtt a még nem egészen ötéves Ferenc Józsefet, mintha sejtette volna, hogy ez a gyermek több tekintetben feléleszti majd nagyatyja uralkodói módszereit.¹

Ferenc József még nem töltötte be életének hatodik évét, midőn anyja Metternichkel behatóan tanácskozott arra nézve, hogy kinek a kezére bízható a jövődó uralkodónak nevelése. Metternich az akkor 47 éves gróf Bombelles Henriket ajánlotta, aki Versaillesban született és 16 éves kora óta Ausztriát szolgálta, mint katona, azután mint diplomata. Metternich azt mondotta róla, hogy Bombelles azt gondolja, látja és akarja, amit ő gondol, lát és akar. A liberális közvélemény nem szerette a grófot, szemérevetve

¹ Sturfeder, Baronin Luise : Die Kindheit unseres Kaisers. különösen 92. l. Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. V. k. 625. l.

tüntető katolicizmusát és vonzódását a jezsuiták iránt. Wessenberg, aki liberális létére Zsófia főhercegnő tisztelője volt, azt állította, hogy Zsófia ellenezte Bombellesnek kinevezését, de Metternich ellen nem bírta érvényesíteni akaratát. Friedjung és Srbik nem kételkednek Wessenberg állításában, noha az igen valószínűtlennek látszik. Az említett tanácskozás után (1835 dec. 19.) ugyanis Metternich igen dicsérte Zsófia szellemi és lelki kiválóságát, ami azt bizonyítja, hogy Zsófia nem ellenezte komolyan Bombelles kinevezését. Talán csak aggodalmát fejezte ki a grófnak feltűnő népszerűtlensége miatt. Máskülönben Bombellest bizonyára nagyrabecsülte, mint a napoleoni háborúban megsebesült katonát, akinek tehetségét, sok tapasztalásból s könyvekből is merített ismereteit s tiszteletreméltó egyéniségét a mérsékelt liberálisok is elismerték. Az sem volt lényegtelen körülmény Zsófia előtt, hogy gróf Bombelles Henrik öccse volt Mária Lujza harmadik férjének.¹

Alighogy megbízták Bombellest Ferenc Károly gyermekei felett az ajoini tisztséggel, Zsófia főhercegnő nagy kitüntetést szánt neki, ki akarta neveztetni a szolgálaton kívüli kapitányt tábornoknak, mert illőnek hitte, hogy a legidősebb főherceg minél magasabb rangú tiszt vezetése alatt minél hamarabb katonának neveltessék. Gróf Clam-Martinitz, a nagytekéntélyű tábornok, V. Ferdinánd főhadsegéde és az államtanács katonai előadója, akit büszke önérzete miatt a főhercegek nem igen kedveltek, ellenezte Zsófia kívánságát, fejtegetve előtte, hogy a gyermeknek nincs szüksége az egyoldalú katonai nevelésre, hanem a vallásos és morális nevelés által kell fejleszteni a kis főherceg kötelességérzetét és munkakedvét.² Clam tábornok győzött és Bombelles mint egyszerű kapitány ügyelt fel 1836 óta Zsófia gyermekeire. Ez a vita a katonai nevelés időszerűségére nézve nem volt egészen új a Habsburgok történetében.

¹ Zsófia és Metternich tanácskozásáról l. Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. VI. k. 27. l. — Friedjung : Oesterreich von 1848—1860. közli Wessenberg följegyzéseit Bombellesről. Wessenberg másoktól hallotta Zsófia ellenkezését s elhiszi tudósítóinak, hogy Zsófia ismerve Bombelles értéktelenségét, olyan embereket bízott meg fia nevelésével, mint Coronini és Rauscher. Világos, hogy ezt csak tájékozatlan emberek mondhatták Wessenbergnek. Bombellesről l. Friedjung i. m. 109. l., Srbik : Metternich. II. 320. l., Hübner : Ein Jahr meines Lebens, 9. l., Schmidt, Adolf : Zeitgenössische Geschichten. Berlin 1859. 516. l., Moering : Sibyllinische Bücher aus Oesterreich. Hamburg 1847. 311. l.

² Srbik : Metternich. II. 59. l. és Schmidt, Adolf : Zeitgenössische Geschichten. 519.

1592-ben a stájer rendek panaszkodtak, hogy a későbbi II. Ferdinánd noha 15 éves már elmúlt, még mindig Ingolstadtban tanul s hogy egészen gyöngé és félénk ifjút nevelnek belőle a jezsuiták, noha most már itt volna az ideje, hogy jártasságot szerezve a katonai gyakorlatokban, edzett erővel készüljön uralkodói hivatására. A stájer rendek Ingolstadt légköréből akarták kiszabadítani a trón örökösét, Ernő főherceg és tiroli Ferdinánd pedig az uralkodói nevelés érdekében helyeselték a stájerek felfogását. Azonban Mária, a kis Ferdinánd anyja kérte Rudolfot, hogy hagyja fiát még Ingolstadtban. Három év alatt ott sokat tanult, még gyöngé arra, hogy minden idejét fegyverforgatásra fordítsa ; tanuljon még egy vagy két évig jogot a főiskolán.¹

Mária tehát ellentéte volt Zsófiának, aki úgy hitte, hogy a jövődő fejedelemmel már zsenge korában is éreztetni kell, hogy a hadsereg lesz hatalmának legerősebb támasza. A monarchia szerkezetének átérzése ösztönözte e felfogásra, de Miksa Józsefnek, az ancien regime hajdani francia ezredesének leánya úgy is a katonai hivatás tiszteletében nevelkedett.

Ha engedett is 1836-ban Clam-Martinitz érveinek, ez nem annyit jelentett, hogy nem kívánja Ferenc Józsefet olyan uralkodónak nevelni, aki magát katonának érzi és katonai szaktudást egyesít általános műveltségével. Redlich József azt hiszi, hogy e nevelői célkitűzés tulajdonkép újítás volt a bécsi udvarban s hogy Ferenc József volt családja történetében az első trónörökös, akit tisztnek neveltek.²

Ezt az észrevételt némi pótlással kell helyesbítenünk. Mária Terézia is nagyrabecsülte az ifjú főhercegek katonai nevelését. A gróf Thun Antalnak, két főherceg ajójának instrukciójában 1764-ben azt írja, hogy különösen a katonai szolgálatot ismertesse meg velük, hadd szolgáljanak így hasznosan családjuknak és hazájuknak s hadd mutassam ki ezáltal különös tiszteletemet a katonai rend iránt hálám és hajlamom jeléül. II. József is Ferenc főherceg nevelőinek „a nélkülözhetetlen katonai nevelést“ köti szívükre.³ Másrészt igaz, hogy az újkori Habsburgok uralkodói sorában senki sem volt szokásaiban és érzéseiben annyira összeforrv a hadsereggel, mint Ferenc József.

Az ajón, a főnevelőn kívül minden főhercegre külön

¹ B. Á. L. Hausarchiv Akten. 145. kartonban Máriának és az idézett főhercegeknek levelei.

² Redlich: Franz Joseph. 31. l.

³ B. Á. L. Hausarchiv. Karton 146, 148.

nevelő is vigyázott. Gróf Coronini-Cronberg Sándor, ekkor még százados, lett Ferenc József nevelője. Szerencsés kézzel választották. Coronini komolyan vette feladatát, intette s buzdította tanítványát. Bölcs intelmeinek tartalmát saját szavaival így foglalhatjuk össze: Az uralkodó ne legyen pusztán nevének aláírója. Igyekezzen az ügyek lényegébe behatolni idegen segítség nélkül. Ennek meglesz üdvös hatása, amennyiben az elposványosodott bürokráciát önálló tevékenységre ébreszti.¹

Ezt hirdette Coronini fáradhatatlanul, úgy hogy magát tréfásan vén prédikátornak nevezte. Jól látta, hogy a monarchia kormányzatában hol van a bajok gyökere s úgy látszik, attól tartott, hogy tanítványának nem lesz elég szellemi erélye kitépni azt a gyökeret. Az ifjú főherceg tanárainak néhány bíráló megjegyzése érthetővé teszik Coronini aggodalmait. A matematika tanára, Löschner hadnagy azt írja egy tanulmányi jelentésében, hogy igen nehéz a főherceg figyelmét egy kérdés iránt állandóan lekötni. Igen dícséretes szorgalma ellankad, mihelyt mélyebben kell hatolnia tárgyába. A történet tanára, a nagyműveltségű dr. Frick igen sajnálta, hogy tanítványának figyelme nem eléggé aktív, akaratának nincs elég rugalmassága a tudományos anyag felvételében. Még Hauslab ezredes is hibáztatja a már 15 éves ifjút, hogy a tereptani feladatok feldolgozásában önállósága igen hiányos. Néha nem bírt figyelni a főherceg, bárhogy igyekezett, amin nem csodálkozunk, ha sokféle tantárggyal zsúfolt órarendjét nézzük. Hagyományos szokás volt a Habsburgok udvarában reggeltől estig tanulással, aránylag kevés pihenést vagy testgyakorlatot vetvén közbe, szabott rend szerint foglalkoztatni az ifjú főhercegeket, már 6 éves koruktól kezdve. Mint a XVIII. század végén mondták egy főhercegnek: mindaz, amit a szellem vagy az anyag világa tartalmaz, úgyszólván szemlében vonult fel ön előtt. A tárgyak sokféleségét és a tanításon felül még a pihenésnek és ügyességeknek szánt órák szabályozottságát Moering, a dinasztikus érzésű, de szabad szellemű katona így jellemzi: „Mint egy labdát, úgy dobálják a szegény főhercegeket az egyik tanító kezéből a másikéba. Minden beosztás, felosztás, módszer, még a néhány pihenő óra is. Pedig nem a sokféle tudás a fő, hanem az érzület, hiszen Vauvenargues szerint a nagy gondolatok a szívből erednek.“

¹ Steinitz, Eduard Ritter von: *Erinnerungen an Franz Joseph* I. Berlin. 1931. 22. l., Tschuppik i. m. 32. l. nagy elismeréssel nyilatkozik Coroniniről.

Moering érzelmes bírálata nem volt egészen jogosultalan, de általában mégsem találó, mert a bíráló felejtí, hogy a monarchia trónörökösének sokféle tárgyat kellett tanulnia, olyat is, amelyre a legjobban nevelt gentlemannek sincs szüksége. Azután a szabott rend és a sokféle lekötött fogékonyság nem ártottak a főherceg fejlődésének, sőt fejlesztették köteleességérzetét és értelmének erejét. Felszólítás nélkül is félbeszakította játékait, mulatságát, mert eszébe jutott, hogy feladatot kell írnia másnapra. Mikor tizenöt-éves lett, születése napján ezt írja naplójába: „Már kevés időm marad a nevelésre. Nagyon meg kell feszítenem erőmet, hogy jobbitsam magamat.“ Az olasz harctéren is gondja volt arra, hogy gyarapítsa ügyességét az idegen nyelveken való társalgásban. Francia, magyar, cseh és olasz születésű tanárok tanították anyanyelvük írásbeli és szóbeli használatára. És a kis főherceg gyorsan tanult nyelveket. Néhány más szellemi tudományokban nem ért el ilyen sikereket, aminek nem mindig ő volt az oka. A német irodalom tanára, dr. Hoffer a matematikát és fizikát is tanította s úgy látszik, ezekben a tárgyakban otthonosabb volt, mint az irodalmi pedagógiában. Sokáig időzött kisebbjelentőségű íróknál s ezek, valamint Klopstock Messiásának hosszas tárgyalása nem igen hívogatták az ifjú főherceget oda, hol Parnassus önti csábjait. Igaz, hogy az ő lelkében, mely edzve volt a fantázia minden kísértése ellen, nehéz volt vágyat ébreszteni azok iránt a csábok iránt. De olyan tanár, aki szerette a költészetet, felébreszthette volna tanítványában a költészet kedvelését. Hiszen Ferenc József gyermekkorában játszva tanult német költeményeket könyv nélkül, különösen Schillerét s amellet szabatos és fordultatos levélírói stílusa emlékeztetett anyjának kiváló leveleire. A történettanárra a kelletténél többet időzött a régi századoknál s csak akkor bírta felélénkíteni tanítványa figyelmét, mikor a francia forradalomhoz érve a népszuverénítás és a fejedelmi hatalom összeütközésének történetét kezdette tárgyalni.

Azok közül, akik Ferenc Józsefet a szellemi tudományokra tanították, legjelentékenyebb volt Rauscher József Öthmár, akkor még infulás apát, a későbbi bíbornok érsek. Rauscher előadta növendékének a filozófiai tudományok enciklopédiáját három éven át. 1844 novemberétől 1845 októberéig 11 hónapon át — szeptemberben szünetelven a tanítás — előadta a lélektant, a logikát és metafizikát. A következő évfolyamnak ugyanabban a hónapjaiban az esztétikát, az etikát, a közjogot és nemzetközi jogot végül 1846/47-ben, Ferenc József tanulásának utolsó rendszeresen

végzett évfolyamában, előadta a filozófia történetét Thales-től Hegelig. Ugyanez évfolyamban Rauscher a latin filológiát is tanította, magyarázta Virgiliust, Horatius levelét a Pisokhoz, Senecát s a római állami régiségeket. Sőt még 1848 novemberében is, egy hónappal Ferenc József trónralépte előtt, Zsófia hívására az olmtüzi udvarban tanította a trónörököszt és öccseit a történetre, mert e tárgynak nevelő értéke a nagy válság idején emelkedett az udvar becsülésében.

Ferenc József lankadatlan figyelemmel hallgatta Rauscher előadásait, de hatásuk lelkére nem volt olyan mély, mint rendesen hiszik. Az ifjú tanítvány igaz tisztelettel tekintett a szentéletű főpapra, Hofbauer szent Kelemen lelki tanítványára, nagyrabecsülte tudományát s költői lendületű ékesszólását. Az egyházipolitikai téren engedett is bizonyos határig befolyásának, de vallásos meggyőződése kialakulását nem Rauschernek kell tulajdonítanunk, aki különben sohasem tanította hittanra. Ferenc József buzgó katolikus volt, aki szigorúan teljesítette mindazt, amit az egyház a jó katolikustól kíván, de szembeszállt azokkal, akik az igazi vallásosságot csak a maguk felekezete körében hitték lehetségesnek. 1903 decemberében egy udvari ebédnél azt jegyezte meg valaki, hogy II. Vilmos német császár sokkal büszkébb a luteránus summus episcopus méltóságára, semhogy igazán jámbornak volna nevezhető. Ferenc József erre élesen és hangosan jegyezte meg, hogy ő komolyan veszi II. Vilmos jámborságát. „Vilmos császárnak valódi mélyen vallásos érzülete“ — így folytatta az uralkodó — „minden kétségen felül áll. A vallás neki többet jelent, mint a felekezet. És ezt dicsérem a német császárbán s mindenkinben, aki ezt a meggyőződést vallja.“¹ Ez a felfogás élénken emlékeztet a Zsófia főhercegnőtől annyira kedvelt Jacobs nevű írónak már idézett vezető eszméjére s így világossá lesz, hogy hol kell keresnünk Ferenc József vallásos meggyőződésének gyökereit.

Ferenc József 1845-ig, azaz 15 éves koráig elvégezte már a középiskolainak nevezhető tanfolyamot. Követke-

¹ Ferenc József tanulóéveire nézve fontos Ernst, Otto : Franz Joseph in seinen Briefen. 50. l. s kk. l. Helfert : Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener October Aufstandes. III. 368. s kk. l. volt eddig főforrásunk F. J. neveltetésére nézve. Mi azonban a bécsi nemzeti könyvtár kőzíratai közt őrzött Schulhefte K. Fr. Josephs című gyűjteményből kiegészítettük Helfert értesüléseit. — Rauscherre nézve l. Wolfigruber : Cardinal Rauscher, Freiburg 1888. 55. 57. l. — A fent idézett mondást l. Margutti : Kaiser Franz Joseph. 1924. 54. l. — Egyes vonások Sturmfeder i. m. és Schnürer : Briefe Fr. Josephs an seine Mutter. 57. l.

zett ekkor a felsőbb tanfolyam, melynek szervezését és vezetését a kormány a maga kezébe vette. Pilgram államtanácsos javaslatot készített a tanítandó tárgyakról és a kijelölt tanárokról. A három évre tervezett tanfolyam harmadik évére a magyar magán- és közjog is fel volt véve tárgynak és Fejes udvari tanácsos volt kiszemelve a magyar tárgyak tanárának. De ez az évfolyam 1848-ra esett volna, amikor az udvari tanácsosok stílusa a magyar közjog terén már nem érvényesülhetett. Metternich elfogadta Pilgram előterjesztését minden részében, de néhány reá nézve jellemző megjegyzést fűzött hozzá. Szerinte még egy tantárgyat kellene felvenni a tantervbe, oly tárgyat, mely az egyetemi tanulmányok méreteit felülmúlja, de a birodalmak sorsára igen nagy a hatása. Ez a tantárgy a kormányzás. A kormányzás nem egészen tudomány ugyan, hanem nagyrészt művészet s így inkább ösztönszerű, semmint tudatos eljárás. De mégis figyelmeztetni lehet a tanítványt arra, hogy mi az alapja a kormányzás művészetének. Metternich szerint ez az alap nem egyéb, mint a kormányzás és közigazgatás megkülönböztetése. Az uralkodónak és közvetlen tanácsosainak feladata a kormányzás, a közigazgatás elintézése más körökre szorítkozzék. Metternich ezzel azt akarta mondani, hogy az uralkodó még nem teljesíti feladatát, ha egyszerűen aláírja a kormányzások hivatalos lépésőzetén át hozzájutott iratokat, felülről kell a kezdeménynek felfrissítően vagy szilárdítóan hatni az állami szervezetre. Ezt a gondolatot az öregedő Metternich gyakran ismételte, sőt hangoztatta, hogy Ferenc és Ferdinánd korának az volt a fő hibája, hogy az uralkodók a közigazgatást összetévesztették a kormányzással. Ez valóban meglepő kritika olyan államférfiúrészéről, aki ha nem is volt annyira mindenható, mint a közvélemény hitte, elég hatalmas volt arra, hogy ne vegyen lelkére oly mulasztásokat, melyeket az utólagos kritikával kellett mentgetnie.¹

Nem valószínű, hogy azok a tanárok, akiket Pilgram kiszemelt a politikai tudományok oktatására, a Metternich-féle megkülönböztetést szívére kötötték volna a főhercegnek. Ellenben tudjuk, hogy dr. Fränzl Móric, az udvari kamara titkára mikép határozta meg a fejedelmi jogot a főherceg számára írt tankönyvben. „A fejedelmek koronái —

¹ Vorschlag des St. und C. Raths, Freiherrn von Pilgram. (1845.) Äusserung des Fürsten Metternich. B. Á. L. Hausarchiv. Familien Akten. Karton 149. — továbbá Hartig: Genesis der oest. Revolution. 34—37. l.

így írja — Istentől származnak, a fejedelmi jog isteni eredetű. A fejedelemtől nem követelhető, hogy népei érdekében feláldozza magát, mert ő az első népében, messze fölötté áll népe minden nemes családjának.“ A kamarai titkár ugyan megengedi, hogy a fejedelem ne áldozza fel népének vérét és vagyonát a maga mulatságára, de oly emberfeletti magasságba emeli az uralkodót, hogy onnan a leszállás a messze mélységben nyüzsgő alattvalók sorsa felé szinte lehetetlennek látszik. Az ilyen tanítás megerősítette Ferenc József hitét a fejedelmi abszolutizmus jogosságában. Ez a hit vele született érzés volt, mely a körülmények szerint mérsékletre vagy szigorúságra hajlott, mint az anyjáié.¹

Maga Metternich is tanította Ferenc Józsefet 1847 őszétől kezdve vasárnaponként egy órán át. Ezt diplomáciai leckének nevezték. Előadta ifjú hallgatójának ötvennégy éves diplomáciai pályájának történetét. Bizonyára kiemelte, hogy annyi zivataros változás között ő szilárdul állott, soha meg nem ingott meggyőződése alapján és körülbelül mindent előrelátott. Beavatta tanítványát a napi események diplomáciai titkaiba és nevelni akarta bölcs intelmekkel. Sejthetjük, hogy az intelmek közt nem állott utolsó helyen az a gondolat, hogy a fejedelem ne a közigazgatással, hanem a kormányzással törődjék, ami ekkor azt jelentette, hogy erőt fejtsen ki az alulról felfelé törő mozgalmak ellen. Bizonyára a maga példájára is hivatkozott, hiszen még március 2-án, 11 nappal bukása előtt azt izente a belga királynak, hogy ő teljes nyugalomát fogja majd a készülő vihar ellen szegezni s hogy Ófelsége legyen arról meggyőződve, Metternich nem veszíti el a fejét. Úgy is volt, nem a fejét vesztette el, hanem a hivatalát, mert lehet, hogy teljes nyugalommal, de kitért a vihar elől, ahelyett hogy szembe szállni bírt volna vele.

Ferenc József bírálat nélkül mély tisztelettel és fogékony figyelemmel hallgatta végig nagyapja hírneves miniszterének, az uralkodócsalád előregedett hívének előadásait.²

Példás szorgalommal tanult egészen trónraléptéig nyelveket, irodalmat, történetet, természettudományt, technológiát, mennyiségtant, jogot, államtant, de a legnagyobb öröme telt a katonai neveléshez tartozó ügyességekben és tudományokban. Már tanulása kezdetén, hatéves korá-

¹ Fränzl: Staatsrecht für S. K. Hoheit den Erz. Franz v. Oesterreich verfasst. (Kézirat. Nemzeti Könyvtár 131. C. 18.)

² Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. VII. k. 312. l., VIII. k. 13—15. l. Sullivan belga követ március 2-i jelentése. (Brüsszeli külügyi levéltár.) Srbik: Metternich. II. 291. l.

ban, heti két órában katonai gyakorlatok voltak felvéve leckerendjébe. Tizenhároméves kora óta katonai nevelését a zseniális Hauslab ezredes vezette. Maga az ezredes csak néhány tárgyat tanított, de felügyelt minden a katonai neveléssel kapcsolatos tárgy tanítására. Ferenc József e katonai nevelés által jártassá lett a gyalogság, lovasság és tüzérség szolgálatának szabályaiban, nem csupán elméletileg. A gyakorlótéren maga is tanult, mint közlegény, azután vezetni tanult minél nagyobb egységeket. Tanult nagy kedvvel mértani rajzot, helyzetrajzolást, tereptant, háromszögelest; megismerkedett a műszaki csapatok szolgálatának mindenféle ágával, szóval kiképezték, mint törzstisztet, kivéve, hogy a hadi történetet és stratégiát nem tanulta, mivel e magasrangú katonai tárgyak tanítása a trónfoglalás miatt elmaradt. Az aprólékos gondosság, mellyel Ferenc József mint uralkodó katonáinak viselkedését vizsgálta, visszavezethető az ifjú főhercegnek gyakorlótéri élményeire. Amit ő akkor örömmel és fáradsággal megtanult, annak alattvalóitól való szigorú megkövetelését kötelességének hitte.¹

Ily sokféle szellemi és testi megerőltetés nagyon is fárasztó lett volna, ha szórakozások, mulatságok félbe nem szakítják. Ferenc József boldogító mulatsága volt már igen kora ifjúságától kezdve a vadászat. Táncolni is szeretett farsang idején s a színházat is kedvelte, ha nem is oly szenvedéllyel, mint atyja. Rajongás a művészetért nem illet az ő kritikára már ifjú korában hajlandó lelkéhez. Mikor 1847 farsangján egész Bécs lelkesedett Jenny Lind énekéért s bánkódott azon, hogy a svéd csalogány végleg búcsúzik Béctől, a még 16 éves Ferenc József elismeréssel szól ugyan Lind művészetéről, de megjegyzi, hogy a búcsút véglegesen nem hiszi, mert az egy estére kapott 600 forintnyi honorárium majd visszacsábítja a csalogányt.

Azonban ő maga is fellépett élőképekben, sőt színdarabokban is a rokonság és az udvarhoz tartozó közönség előtt. Talán 14 éves volt, midőn a Zsófia főhercegnő névnapi ünnepére rendezett élőképek közt volt egy, mely van Ostadet ábrázolta, midőn egy korcsma falára parasztokat rajzolt, akik a korcsmaasztal mellett kockavetéssel és kancsóüritéssel mulatoztak. Van Ostadet Ferenc József személyesítette bizonyára sikerrel, mert ő nagyon szeretett rajzolni szatirikus képeket s valóban figyelemreméltó humoros genreképeket a hollandiak modorában. 1845-ben a fiatal főher-

¹ Helfert i. m. id. helyen, a bécsi Nemzeti Könyvtárban őrzött Schulhefte és Ernst i. m. id. h.

cegek egy Cromwell korából vett francia színdarabot adtak elő, valószínűen Hugo Victor Cromwelljéből egyes jelene-
teket pusztán francia tudásuk bemutatása végett.¹

1848 február 21-én is szerepelt Ferenc József Kotzebue „Der Wirrwarr“ (Zúrzavar) című bohózatában gróf Széchenyi Lajosnak, Zsófia főhercegnő udvarmesterének házában. Ő játszotta Fritz Harlebuscht, a jólelkű, de vakmerő és furfangos amorózót. Metternichné Zichy Melaniának nem tetszett, hogy abban a zivatarral fenyegető időben épp ezt a darabot adják elő. Talán nemcsak a színmű címét hitte időszerűtlennek, hanem azt is, hogy az udvar ízlése a veszés politikai források idején oly léha bohózzal táplálkozik. De az udvarhölgyek nagyon dícsérték Ferenc József színpadi művészetét s valószínű, hogy nem pusztá hízelgésből.² Voltak Ferenc Józsefnek olyan már korán jelentkező tulajdonságai, melyek egyaránt hasznosak az emberábrázolás, vagy a kormányzás művészetében. Éles szeme egy pillanatra észrevett minden csekélységet az emberek öltöztetésében vagy magatartásában. A rajz művészeinek vizuális emlékező tehetsége tette azt lehetővé, hogy Ferenc József végigtekintve egy nagyobb csoporton, visszaemlékezett a csoport tagjai öltöztetésének részleteire is.³

Születése és lelki értékeinek tudata olyan igaz, nemes büszkeségre készítették, hogy a hiúság legcsekélyebb kísértése sem fért hozzá. Alig 13 éves korában írja egy iskolai dolgozatában, hogy a hiúságot, ez undok vétket komoly munkához edződéssel és szigorú önvizsgálattal kell legyőznünk. Ezt a gondolatot bizonyára másoktól hallotta, de emlékezett reá egész életén át. Épp ezért a hiúságot mások külső viseletében vagy belső szerkezetében hamar észrevette s amint rajzban vagy szóval utánozni bírta a torzító vonásokat, éppúgy környezetének értékét gyakran felismerte egy közönséges szemnek alig észrevehető csekély fogyatkozás által.⁴

Így fejlődött, tanult s szemlélődött a sokféle fogékony-
sággal és tehetséggel megáldott ifjú főherceg az 1848-i év
küszöbéig. Moering, a liberális osztrák katonatiszt mondotta

¹ Schulhefte és Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. VII. k. 67. l.

² Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. VII. k. 53. l. — Hofdamenbriefe, gesammelt von B. von S. Zürich 1903. (Wien 27. Februar.) — Márki Sándor Ferenc József életrajzában írja, hogy F. J. Kotzebue Pagenstreiché című bohózatában is játszott. Ez tévedés. Harlebuscht csak a Wirrwarrban játszhatta.

³ Redwitz: Hofchronik. München 1928. 80. l.

⁴ A hiúságról szóló dolgozat a Schulheftekben.

Ferenc Józsefről 1847-ben, hogy nagyon sok reményre jogosít s hogy boldogulásáért milliók vágyakozó szíve imádkozik.¹ Tegyük hozzá, hogy nem csupán osztrák milliók, hanem magyarok is, amint az akkor legnépszerűbb magyarnak, Kossuth Lajosnak korszakos március 3-i szónoklatából tudjuk.

Ferenc József hétéves volt, midőn a második elemi iskolai évben heti 3½ órán át kezdett magyarul tanulni. Már ötéves korában volt egy magyar dajkája, Aczél Mari, akit Döbrentei Gábor ajánlott az udvarhoz. E dajka szoktatta magyar beszédre a kisfiút.² Tízéves volt a trónörökös, mikor Nemeskéri Kiss Pál kanonok lett a magyar tanára. Kiss magyar nyelvtant írt németek számára s általában igen gondos és ügyes pedagógus volt. A magyaron kívül a latint és görögöt is tanította. A latin nyelv tanítását felhasználta arra, hogy tanítványával megismertesse a magyar földrajzt és történetet, mert e tárgyak nem voltak fölvéve a tudományok ama tárházába, melyből az ifjú főhercegek szellemét táplálták. Kiss ilyen módon hazafiságra, a magyar önállóság megbecsülésére buzdította tanítványait. A magyar irodalmat is meg akarta kedveltetni velük. Olvastatta a Falu jegyzőjét és mint a Széchenyi-családnak és Széchenyi István politikájának tisztelője, a Politikai Programtörvédeket is felhasználta a nyelv tanítására olyformán, hogy a németre fordított szöveget Ferenc Józseffel magyarra fordíttatta. Kiss Pál néha elégedetlen volt tanítványával, neki nem haladt elég gyorsan, különösen sokat kellett küzdenie Kissnek a határozott és határozatlan igeragozás helyes alkalmazásáért. De már 1847 felé meglelégedéssel szól Ferenc József magyar nyelvtudásáról.³

Az ifjú főhercegek Ausztriából néha-néha kirándultak világot látni és a nagy monarchia területét minden részében megismerni. 1843 szeptember 13-án Magyarországba utaztak néhány napra az ajo és a nevelők társaságában. Ferenc József leírta ezt az utat. Kiemeli, hogy mi mindenben különbözik a dunántúli magyar vidék az osztráktól építkezés, tájak, viseletek dolgában. A keszthelyi Festetics-kastélyba éjjel érkeztek, ébredéskor — úgy mond — fölséges látvány tárult eléim, a Balatont láttam szép partjaival, szőlőhegyeivel, az erdőkkel és falvakkal. A Balaton világoskék vizében gyönyörködött, azután a Bakonyon

¹ Sibyllinische Bücher. 311. s. kk. 1.

² Ernst i. m. 48. l. — Bellaágh Aladár: Ferenc József Magyarországon. Budapesti Szemle. CCXIX. 16. l.

³ Schulhefte.

átutazva érdekelte a kanászok élete s az ottani rablóvilág. Sümegen tetszett neki a gyönyörű kilátás a régi várból de hogy itt Kisfaludy Sándort bemutatták neki,¹ azt nem említi leírásában. Ellenben följegyzí, hogy szeptember 17-én Cenken reggeliztek gróf Széchenyi István kastélyában. A második útja Magyarországra egy vadászati kirándulás volt a Fertő-tó vidékére. Harmadszor 1847 január közepén utazott magyar földre a nádor temetésére. Ezt az útját elég jó magyarsággal írta le. Érdekes, hogy mennyire tetszett neki akkor Pestnek a Dunához közel eső része, az új városrész.²

Igen nevezetessé vált negyedik magyar utazása, amikor 1847 október 16-án István főherceget beiktatta Pest megye főispáni hivatalába. Eredetlieg Albrecht főhercegnek kellett volna leutaznia, de öccsének, Frigyesnek hirtelen halála miatt útja elmaradt. A magyar szónoklás úgy sem lett volna ingyére Albrechtnek. Ferenc József számára a beiktató beszédet gróf Apponyi György és Szögyény-Marich László készítették,³ olyan szerzők, akik jól tudták, hogy minő beszédet kíván az alkalom a főhercegtől. Nem is a beszéd tartalma, hanem Ferenc József virágzó ifjúsága, huszártiszti egyenruhája s különösen meglepően szabatos magyar kiejtése hatottak úgy, hogy Toldy Ferenc szerint „mély megindulásunkban gyermekeké válva, a szív remegett, a szemekre öröm harmatja szállt s ezer ajak zsvivaja kimondá, hogy e nemzet végzetetlenül tud szeretni.”⁴ Ennek a csodálatos lelkesedésnek visszhangja hallatszott az utolsó rendi országgyűlésen március 3-án, mikor Kossuth Lajos hivatkozott a „Habsburg-ház nagyreményű ivadékára, Ferenc Józsefre, ki első fellépésekor e nemzet szeretetét magáévá tette.”⁵ Maga a főherceg az emlékezetes megyeházi jelenet után nyugodtan, sőt kissé hidegen beszélt a föllelkesített magyarokról. Nehezeére esett hűvös tárgyilagosságával beleélnie magát a rajongás ilyen vulkanikus kitöréseinek okaiba s nem is akarta szerénytelenül a maga érdemének tulajdonítani a fényes sikert.⁶ Nemsokára újra visszatért Magyarországra ötödik útjára, az utolsó rendi országgyűlés megnyitása alkalmából. Ezt az útját szintén leírta németül

¹ Bellaágh i. h.

² Ezt az útját Bellaágh kihagyta elbeszéléséből.

³ Szögyény-Marich László Emlékiratai. I. k. 44. l.

⁴ Toldy Ferenc: Irodalmi Beszédei. I. k. Pest 1872. 226. l.

⁵ Kossuth Iratai. XI. k. 131. l.

⁶ Schnürer: Briefe Kaiser Franz Josephs an seine Mutter. 1930.

egy barátjához írt levélben, mely bővebb, mint az anyjához küldött tudósítás.¹ E baráti levélben leírja, hogy V. Ferdinándnak néhány magyar szavára milyen határtalan lelkesedés tört ki, olyan jelenet volt ez — mondja —, mely csak Magyarországon látható. Nekem nem igen tűnt fel, mert egy hasonlót már átéltem Pesten. „De ez a lelkesedés érthető volt, mert a nemzetnek egyik leghőbb vágya teljesült, hiszen 300 év óta V. Ferdinánd volt az első magyar király, aki magyarjaival magyarul beszélt.“ Figyeljük csak a szavakat: A magyar király magyarjaival! Nem érezzük-e a melegebb érzés áramlatát, mely egyszerre ellepte az ifjú nagy úr hűvösen előkelő lelkét? Ha minden annak az államférfiúnak akarata szerint történik, akinek a gyermek Cenken vendége volt s akinek Politikai Programmtörvényeit a serdülő fű Nemeskéri Kiss Pál vezetése alatt olvasta, az a meleg áramlat nem szivárgott volna el s a magyar király együtt maradt volna magyarjaival. De így két évtizednek kellett elmúlnia, míg a szomorú tapasztalatok újra meggyőzték a királyt és magyarjait, hogy együtt kellene haladniuk.

Angyal Dávid.

¹ U. o. és Schulhefte.

A Zágrábi és a Váradi Krónika egymáshoz való viszonya.

Azokban a vizsgálatokban, melyek középkori krónikáink egymáshoz való viszonyának bonyolult kérdéseit igyekeznek megvilágítani, a rövidebb feldolgozású krónikák közül különösen kettőnek jut jelentős szerep: a Zágrábi és a Váradi Krónikának. A hazai források összefüggését kutató történettudósok főként a ránkmaradt krónikaszövegek közös forrásának keresésében, az ősforrás nyomozásában vették jó hasznát ennek a két rövid krónikának, mert — Pauler szerint¹ — „mint a kémiában elválasztósavak használatával ismerünk meg néha bizonyos részeket“, úgy ismerhetjük fel ezen krónikák segítségével a régi forrást. De méltán nagy fontosságot nyer a szóbanforgó két krónikaszöveg az újabb krónikatanulmányokban, így Hóman Bálint alapvető vizsgálataiban is² krónikáink ősforrásának kutatásánál.

A két rövid krónikaszöveg rendszerint együtt szerepel ezekben a vizsgálatokban, mert kétségtelenül szorosan összefüggnek egymással. Jó részükben vagy szó szerinti, vagy tartalmilag egyeznek. De vannak eltérések is, amelyek többé-kevésbé külön értéket és jelentőséget adhatnak a két szövegnek. Sőt az a felfogás alakult ki, hogy az eltérésekből következtetve összefüggésüket nem is szabad közvetlennek, tehát olyannak tekinteni, mintha az egyik a másiknak átdolgozása útján keletkezett volna. Vagyis, ámbar a Zágrábi Krónika szövege a régibb,³ nem az a helyzet, hogy a Váradi Krónika a Zágrábi Krónika szövegének átdolgozása útján jött létre, hanem a két szöveg egy közös forrásra, az „alapkrónikának“ egy kivonatára megy vissza, melyet a két krónika külön-külön, egymástól függetlenül használt és dolgozott fel. A két krónika egymással egyező részei tehát ebből a közös forrásból származnak. Ezt a felfogást legélesebben Kaindl fejezte ki a magyar történeti források összefüggéséről szóló tanulmányaiban,⁴

¹ A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, II². 2. függelék, 604. l.

² A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói (1925), passim, főként a IV. és az V. fejezetben.

³ A két krónika keletkezésének idejéről olv. egyebek közt Domanovszkytól a Századok, 1905. évf. 539. l.

⁴ Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen, XI. tanulmány (1900), 70. l.

de — némileg tompítva — megmaradt ez a vélemény a későbbi kutatóknál is.¹

XI—XIII. századi történetünk forrásainak új gyűjteménye : a „Scriptores rerum Hungaricarum saeculi XI—XIII.” számára a Zágrábi és a Váradi Krónika szövegének kritikai kiadását készítvén elő, hamarosan meg kellett állapítanom, hogy a Kaindl által megalapozott nézet nem tartható fenn, de azt is, hogy ezt a felfogást — legalább részben — Mátyás Flórián hibás kiadása okozta.

Mátyás Flórián a Fontes domestici III. kötetében (250—261. l.) a két krónika szövegét a kutatók számára mindenestre „nagyon kényelmesen”² használható módon, de annál hibásabban közölte. Közlése alapjául ugyanis ő Koller 1812-i és Batthyány 1827-i kiadását vette,³ melyek azonban hibásak ; holott Mátyásnak a Fontes megjelenésekor (1884) legalábbis a Zágrábi Krónikára nézve Tkalcichnak sokkal jobb (bár még szintén nem egészen kifogástalan) kiadása már régen rendelkezésére állhatott.⁴ A Mátyás Flórián kiadásában való bizalom aztán a forráskritikusokat is megvesztegette : őt vették tanulmányaik alapjául, Tkalcichnak, a Váradi Krónika szövegére nézve pedig Bunyitaynak⁵ jobb kiadása helyett.⁶ A Zágrábi Krónika és a Váradi Krónika szövegének azok között az eltérései között, valamint egyezéseik között is, melyek a krónikatanulmányokban különböző következtetések alapjává lettek, vannak olyanok, melyek csak a hibás kiadás bűnei, a kódexben azonban ezek helyén mást találunk.⁷

¹ Pauler viszont egy mondatban egyszerűen azt állapította meg a Váradi Krónikáról, hogy ez a Zágrábinak „később . . . készült és a váradi egyházat illető adatokkal módosított reproductioja.” (I. m. II². 604. l. 19. jegyzet.) Ez azonban ilyen formában, amint látni fogjuk, semmiképen sem állhat meg.

² Kaindl i. m. 69. l. : „sehr bequem“.

³ Koller : Historia episcopatus Quinqueecclesiensis, tom. VII. pag. 338. skk. Ign. comes de Battyán : Leges ecclesiasticae, tom. III. p. 220. és 343. Olv. a Fontes domestici III. köt. Praefatio, V. l.

⁴ Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis, vol. II. (1874), p. 1—4.

⁵ A váradi káptalan legrégibb statutumai (1886), 8—14. l.

⁶ A „Scriptores rer. Hung.”-ban közlendő szöveg és a jelen tanulmány is a zágrábi statutumok kódexéről (a zágrábi káptalan levéltárában) és a váradi statutumok kódexéről (a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban), illetőleg a bennük foglalt krónikákról készült fotografiai másolatokon alapszik.

⁷ Mátyás Flórián kiadásának nagyszámú hibája közül felemlíték itt néhányat, melyek a krónikatanulmányokban különböző következtetésekre adtak okot : Z (a következőkben így jelölöm a Zágrábi Krónikát) : 3. pont (Mátyás Flórián számozása szerint) : *nutu factus divino*, a kódexben : *nutu tactus divino* ; *qui scilicet S. rex Stephanus natus est anno Domini nongentesimo sexagesimo nono*, — a kódexben ez egyáltalán *nincs* ; 4. pont : *die XIII. Kal. Sept.* — kódex : *die XVIII. Kal. Sept.* ; 8. pont : *Wegon*, — kódex : *Begon* ; 10. pont : *MXCV. Kal. Aug.* ; — kódex : *MCV. IIII. Kal. Aug.* 24. pont : *scil. anno Domini MCCCXLII.* — kódex : *scil. Dominico, anno Domini*

A szóbanforgó krónikaszövegeket fenntartó, illetőleg magukban foglaló káptalani statutumkönyveket: a zágrábit és a váradi az okleveles gyakorlat szempontjából fontos adataikért már régebben tüzetesen kellett tanulmányoznom.¹ Már akkor felmerült bennem a kétség aziránt, hogy a bennük foglalt krónikaszövegek egymástól függetlenül egy közös forrásnak külön-külön, önállóan való felhasználásával jöttek volna létre, mint ahogy Kaindl óta ezt általában tartották.

A Váradi és a Zágrábi Krónikáról írt rövid tanulmányában Domanovszky ugyan rámutatott arra, hogy „a krónikák közös eredetét már az is elárulja, hogy hasonló szavakkal vannak a statutumok közé illesztve”,² ami már ebben az irányban egy további lépés megtételére: a két krónikát fenntartó statutumok összehasonlítására vezethetett volna. Ezt a lépést azonban senki sem tette meg.

Pedig ha nemcsak a Mátyás Floriánnál közölt krónikaszövegeket hasonlítjuk össze egymással, hanem a zágrábi káptalan statutumait is teljes egészükben egybevetjük a váradi káptalan statutumaival, úgy, ahogy azokat Tkalcic és Bunyitay közölték, szembe kell tűnnie annak a nagy, igen sok helyen szószerinti egyezésnek, mely a kettőn elejétől kezdve végigvonul.

Az egyezés már a két egyház alapításának elbeszélésénél kezdődik: „Ante omnia (autem) est nota dignum — quarto Kalendas Augusti”,³ s ugyanott egyező a tatárdulásról szóló

MCCCXLII. A kódex általában *Geycha*-t ír, mely M. Fl.-nál *Gexcha*-vá lett. — A W szövegében (így jelölöm a Váradi Krónikát): 4. pont: *virgo corporis*, — kódex: *virgo existens*; 7. pont: *et tandem obiit in Pola civitate Styriae*, — kódex: *et tandem obiit et in Pola civitate Styriae sepultus est*; 14. pont: *quorum primus fuit rex Bela*, — kódex: *quorum primus fuit dux Stephanus tandem rex, secundus fuit rex Bela*; 15. pont: *millesimo centesimo septuagesimo secundo tertio Kal. Febr.* — kódex: *MCLXXIII. tertio Februarii*; u. o.: *tertio Idus Augusti*, — kódex: *tertio Idus Aprilis*. 19. pont: *Obiit anno Domini millesimo ducentesimo trigesimo sexto*, — kódex: *Obiit a. D. millesimo ducentesimo XXXV*. 21. pont: *fuit multum austerus*, — kódex: *fuit in wultu austerus*; u. o.: *obiit a. D. millesimo ducentesimo septuagesimo secundo*, — kódex: *MCC.LXXVIII.*; 22. pont: *anno scil. millesimo ducentesimo quinquagesimo quarto*, — kódex: *anno scil. Domini M.CC. LXXXIX*; u. o.: *scil. a. D. millesimo ducentesimo quinquagesimo tertio*, — kódex: *anno scil. millesimo CC.LXXXV*. stb. stb. Ezeknek a hibáknak egy része azonban Batthyánynál sincs meg, csupán Mátyás kiadásában találjuk őket; viszont Mátyás Fl. Batthyány néhány hibás helyét a Zágrábi Krónika nyomán javította, amint ezt kiadásának előszavában (V. l.) mondja is. — Arról, hogy Mátyás Floriánnál a Dubnici Krónika kiadása is mennyire hibás, olv. Domanovszkytól az Akad. Értes. 1899. 397. sk. l.

¹ Olv. Magyar Oklevéltanom 218. és köv. l.

² Századok, 1905. 539. l.

³ Tkalcic i. m. II. (a következő jegyzetekben Tk.-val jelölöm), 1. lap. Bunyitay i. m. (a következőkben: Bv.) 6. l. Az itt következő összehasonlításban az egyező helyeknek csak kezdő és végső szavait írom, ameddig az egyező rész terjed.

rész: „sed processu temporum — flebiliter devastantibus.“ A krónikát s az utána következő püspöklajstromot mellőzve, a tulajdonképeni statutumokat tartalmazó rész ismét egyezéssel indul: „Equitas naturalis — incrementa“; „tempore autem — fuerint et discussa“ (egy-két szó eltéréssel).¹ „Illi procul dubio — publice vel occulte“ (közben némi változtatások).² „Quoniam (Et quia) in regno Hungarie — capitulorum“.³ „Quamvis quilibet — capituli portione“.⁴ stb. A további részletes megjelölés helyett legyen szabad egyszerűen utalnom az alant jegyzetben⁵ felsorolt helyekre, melyeknek egybevetése mindenkit meggyőzhet arról, hogy a vagy szószerint egyező, vagy többé-kevésbbé módosított, de világosan egymásból folyó helyek végig vonulnak a két egyház statutumaiban, egészen a csonka váradi példány végéig. Ezeket az egyező helyeket hosszabb-rövidebb (olykor igen terjedelmes) részek választják el, melyek az illető egyház speciális viszonyairól szólva (birtokfelsorolás, jövedelmek stb.) természetesen egészen elütnek egymástól; de aztán ismét és ismét feltűnnek az egyezések, hol csaknem szószerinti egybevágás, hol feltűnően szoros rokonság formájában.

A káptalanok részére biztosított statutumalkotási jog,⁶ mellyel a káptalanok élni is szoktak, a statutumok megszerkesztésében bizonyos szempontok szem előtt tartását s ezeknek a statutumokban általános előfordulását hozta magával. A káptalan tagjainak felsorolása, a prépost és a dékán választása, a praebendák, a distribúciók stb. ilyen, a különböző statutumokban rendszerint előforduló pontok. Azonban az előttem ismeretes középkori káptalani statutumok nemcsak általában nem mutatnak a zágrábi és a váradi statutumokéhoz fogható egyezést, hanem nem is tudok másik két olyan középkori statutumról sem, melyeknek egymásra való hatása ilyen nagymértékben és ilyen kétségtelenül mutatkoznék.⁷

¹ Tk. 13. Bv. 21.

² Tk. 14. Bv. 22.

³ Tk. 14. Bv. 25.

⁴ Tk. 15. Bv. 26.

⁵ Tk. 17. cap. IX. X. — Bv. 28. Tk. 18. cap. XI. — Bv. 29. Tk. 25. cap. XXIII. — Bv. 55. Tk. 28. c. XXVIII. — Bv. 64. Tk. 28. c. XXIX. — Bv. 64. Tk. 32. c. XXXIV. — Bv. 67. Tk. 64. — Bv. 80. Tk. 67. c. IV. — Bv. 83. Tk. 69. c. VII. — Bv. 81. Tk. 74. — Bv. 88. Tk. 77. c. II. — Bv. 90. Tk. 80. c. III. — Bv. 94. Tk. 81. — Bv. 95.

⁶ J. B. Sägmüller: Lehrbuch d. kathol. Kirchenrechts, (3. kiad. 1914.) I. 119.

⁷ L. az Andr. Mayer: Thesaurus novus iuris ecclesiastici-jében (1791—1793) közölt XIII—XIV. századi statutumokat (Mainz, Braunschweig, München, a II. kötetben: Regensburg, Landshütten, a III.-ban: Hünfeld statutumai stb.), valamint E. Martene: De antiquis ecclesiae ritibus, ed. 2. (1737) t. III. Az 1397-i esztergomi káptalani visitatio jegyzőkönyvében fenntartott statutumok is teljesen különböznek a zágrábi és a váradi statutumoktól. V. ö. Történelmi Tár, 1901. 257. sk. 1.

Nyilvánvaló ezek alapján, hogy Imre kanonok, aki a bevezetés szerint¹ a váradi káptalan megbízásából állítólag a régi, csak emlékezetben őrzött („ab olim memoriter sine scriptis servatis“) constitutiókból és szokásokból, de újaknak is hozzátételével szerkesztette össze egy könyvbe a statutumokat, nagyon megkönnyítette a maga dolgát, mert tulajdonképen a zágrábi statutumokat vette alapul s azokat részben szó szerinti átvéve módosította, kiegészítette és a váradi káptalan számára megfelelővé alakította.

Azon senki sem ütközhetik meg, hogy éppen a zágrábi egyház statutumait használták fel erre a célra Váradon. Hiszen az egy alapítótól való származás hagyománya² magában is elég erős kapocs lehetett az érintkezés fenntartására,³ amely érintkezésnek különben később is találjuk jeleit.⁴

Ámbár a zágrábi statutumoknak a váradi statutumokra való szembetűnő hatása méltán szolgálhat alapul arra, hogy a két statutumba illesztett krónikaszövegek közt is ilyen közvetlen kapcsolatot keressünk, magábanvéve ebből még nem következik okvetlenül az, hogy a két krónika ne lehetne független egymástól. Hiszen elképzelhető, hogy a két statutumba külön-külön keletkezett krónikákat illesztettek be. Biztos megállapításra csak a két krónikaszöveg részletes összehasonlító vizsgálata vezethet.

Kétségtelen, hogy a két krónika szövege közt tényleg fennáll, szembeötlően nagy egyezés az egymással való közvetlen kapcsolat valószínűségét magában is felszínre hozza. Felmerült ez a statutumokra való tekintet nélkül, pusztán a két krónika összehasonlítása nyomán is. Már Kaendl is mint legközelebb eső feltevést említette azt, hogy az egyik krónika a másik nyomán

¹ Bunyitay i. m. 5. l.

² A Szent Istvántól vagy Szent Lászlótól való alapítás kérdésére nézve olv. Bresslau-tól a Neues Archiv, VIII. (1882) 594—5. l. Pauler i. m. I². 397. sk. l. Bunyitay: A váradi püspökség tört. I. 29. sk. l. és A váradi káptalan legrégibb stat. VI. sk. l.

³ Ellenben Tkalčićnak 1345-i (helyesen: 1346-i), a kapcsolatok megállapítása szempontjából nagyon kedvezőtlennek látszó adata, hogy ekkor bizonyos ügyben János gercsei főesperes Jakab zágrábi és László császári préposttal együtt képviselte a váradi káptalant a veszprémi káptalan előtt (i. m. Predgovor, IX. l.), tévesnek bizonyul. Az oklevélnek Marčelović-féle kivonatában, melyből Tkalčić adata származik (a zágrábi Egyet. Könyvtár 3341. sz. kéziratában), Šišić prof. úr szíves közlése szerint csakugyan *nomine capituli Vardiensis* történt a tiltakozás János veszprémi püspök, királyi kápolnaispán előtt. Azonban itt kétségtelenül tévedés van a regestában, mert a felpanaszolt visszaélés, bizonyos birtoknak a tárnokmester által a város javára ítéltése és a káptalannak mint patvarkodás miatt elítélnek feltüntetése *Gréc (Zágráb) város és a zágrábi káptalan* közti ügyben történt, amint ez a Šmičiklasnál (Cod. dipl. XI. 289. és 311. l.) közölt, erről szóló oklevelekből világosan kitűnik.

⁴ Az is többnek látszik a pusztá véletlennél, hogy a XV. század elején egymásután két püspök: Eberhard és Scolari András jutott a zágrábi székről Váradra. Bunyitay i. m. I. 225. 232. l.

keletkezett.¹ Ezt a feltevést azonban — amint láttuk — ő mindjárt el is vetette, mert szerinte a Váradi Krónika az „alapkrónikához” (XIV. századi krónikáink közös forrásához) olykor közelebb áll, mint a Zágrábi Krónika és több olyan, az alapkrónikából származó értesülése van, melyek a Zágrábiban nincsenek meg.² Ez Kaindl szerint kizárja azt, hogy a Váradi Krónika — pedig ez a fiatalabb! — közvetlenül a Zágrábi Krónika alapján keletkezett volna.

Hogy ennek a bizonyításnak az értékét megállapíthassuk, lássuk a két krónika szövegének egymástól való eltéréseit.

A kiindulási pont tehát az, hogy a két szöveg jelentékeny részében (körülbelül talán felerészben) szószerinti egyezést mutat. Az ezekhez a teljesen egyező részekhez csatlakozó, vagy az egyező részekben belül mutatkozó eltérések három csoportba foglalhatók.

Az első csoportba a pusztán stiláris eltéréseket sorozzuk, melyek igen nagy számban fordulnak elő. Hogy az egyik szöveg *nominabatur*-t, a másik *vocabatur*-t, az egyik *ut infra apparebunt*-ot, a másik *ut infra dicitur*-t, az egyik *in legenda . . . sunt descripta*-t, a másik *ut in legenda . . . continentur*-t, az egyik *fecit laute dotari*-t, a másik *uberrime dotavit*-ot ír, ezek lényegben egészen jelentéktelen átstilizálások. Ilyen stiláris módosítások még: *confectus senio* és *in senectute bona*; *ad regnandum* és *ad regendum*; *de regno periclitatus est nullo sciente* és *de regno evanuit nemine sciente*; *reliquit duos filios* és *habuit duos filios*; *filius secundus* és *filius secundogenitus*; *antequam nomen regis acciperet* és *priusquam in regem coronaretur* stb. stb.³

Ide sorozhatjuk azokat a szintén csak stiláris jellegű eltéréseket is, amikor az egyik krónika a másikban található kifejezésből egy vagy több, az értelmet lényegben nem változtató szót elhagy, vagy a kifejezéshez hozzátesz. Ilyen elhagyások (első helyen mindig a Zágrábi, második helyen a Váradi Krónikában található kifejezést említve): *propter suam nobilitatem et virtutem* és *propter suam virtutem*; *in sancto proposito et statu* és *in sancto proposito*; *de quo supra in proximo* és *de quo supra* stb. Hozzátételek: *plenus sanctitate* és *plenus sanctitate et gratia* (bibliai idézet); *. . . filios tres, primus fuit . . .* és *filios tres, quorum primus fuit*; *in sancto proposito* és *in huiusmodi sancto proposito* stb.

Ezek a stiláris eltérések, amelyenek a felhozott példákon kívül még nagy számban vannak a két krónika szövegében, magukban jelentéktelenek. De azáltal, hogy egyébként szószerint egyező szövegrészekben fordulnak elő, mégis jelentőséget nyernek, mert

¹ I. m. 69. l.: „Dies könnte nun auch so erklärt werden, dass etwa die eine aus der anderen floss.“

² I. m. 70. l.

³ Az itt és a következő bekezdésben felhozott stiláris eltéréseket éppen csekély jelentőségük miatt feleslegesnek tartom pontosabban megjelölni (Tkalčić és Bunyitay kiadása szerint). Szükség esetén a krónikák szövegében úgyis könnyen megjelölhetők.

azt mutatják, hogy a krónikák szerkesztői nem kötötték magukat az előttük fekvő szöveghez, melynek alapján dolgoztak. Valószínű azonban, hogy ez csak egyikükre vonatkozik: ez vagy a közösen használt szöveghez ragaszkodott kevésbé mint a másik, vagy pedig, amit már itt okvetlenül számításba kell vennünk, a másik krónika szövegét követve, azon tette ezeket a változtatásokat, (ami persze csak a Váradí Krónikára vonatkozhatik).

A másik csoportba tartoznak azok az eltérések, melyek már nem csupán stíláriis jellegűek, hanem tárgyi tekintetben is jelentősek. Itt elsősorban a két szövegnek egymáshoz képest mutatkozó bővülései veendőik figyelembe.

Ezek közt a bővítések közt vannak olyanok, melyek helyi vonatkozásúak, vagyis speciálisan a zágrábi, illetőleg a váradi egyházzal kapcsolatosak. A Z-ben (így jelölöm ezentúl a Zágrábi Krónikát) csak egyetlen ilyen, a közös szövegtől elütő, helyi vonatkozású bővítmény van: ez a krónika végén a zágrábi káptalannak Medvevárral szemben viselt kötelezettségei alól való felszabadulására vonatkozik: *qui* (t. i. Nagy Lajos király) *etiam nos et nostram ecclesiam liberavit ab ... onere castri Medue*.¹ Ellenben a W (= a Váradí Krónika) több ilyen helyi vonatkozású bővítményt tartalmaz. Ilyen a Szent László királyról írt *fundator et dotator ecclesie nostre*, s hogy az ő szent teste Váradon pihen nagy tiszteletben tartva; továbbá az Imre király vámadományát tartalmazó rész; IV. Bélánál pedig a váradi egyház okleveleinek elpusztulása. Ezek a helyek kritikai szempontból kevésbé fontosak, mert a helyi vonatkozások betoldása természetes. De megállapíthatjuk, hogy a W dúsabb ilyen betolásokban, mint a Z.

Sokkal jelentősebbek azok a bővítmények, melyek nem helyi hanem általános történelmi tartalmúak. És itt megint úgy áll a dolog, hogy alig találunk olyan többletet, amelyet a Z mutatna a W-hez képest. Egyetlen ilyennek látszó hely volna Imre király uralkodása tartományában a hónapok száma (*mensibus VII*), mely a W-ben hiányzik: ott csak az éveknek és a napoknak (a Z-vel egyező) száma van kitéve, a hónapoké elmaradt. Ez azonban a W-ben kétségtelenül írási, illetőleg másolási hiba, mégpedig vagy már a W XIV. századi (elveszett) kéziratának, vagy a jelenleg egyetlen, XV. századvégi másolatnak a hibája.²

Viszont a W-ben — a helyi vonatkozásokon kívül — egész csomó olyan hozzátétel van, mely a Z-ből hiányzik. Ezek a helyek a következők: I. Szent István király születési éve (*qui scilicet sanctus rex Stephanus natus est ei anno Domini nongentesimo*

¹ Ennek a helynek az értelmére nézve olv. I. Lajos királynak 1342. dec. 14-i oklevelét: Smičiklas: Cod. dipl. XI. 26.

² Így ítéli meg ezt a helyet Domanovszky is i. m. 541. l. Ellenben II. Géza fiai közül István nevének a W-ben kimaradása csak Mátyás Florián kiadásának a hibája; a kéziratban István neve is benne van.

sexagesimo nono) ; 2. Péternél : *de sorore sancti Stephani genitus* ; 3. Abánál : *sororius Stephani regis* ; 4. Aba meggyilkolása a magyarok által ; 5. I. András temetkezési helyénél : *in . . . Thyan (!) iuxta lacum Balaton* ; 6. Salamonnál : *in Pola, civitate Styrie sepultus est* ; 7. Szent László halálánál a heti nap : *feria prima* ; 8. II. Istvánnál az uralkodási évek száma után : *mensibus quinque* ; 9. II. Bélánál a *cecus* jelző és a negyedik fiú : *et Almus* ; 10. III. Istvánnál II. László trónbitorlása : *sub cuius imperio — anno dimidio* ;¹ 11. IV. István halála ideje ; 12. II. Andrásnál a negyedik gyermek : *et unam filiam, beatam scilicet Elizabeth* ; 13. IV. Bélánál a tatárjárás megemlézése ; 14. V. Istvánnál : *Hic primus Bulgaris in prelio superatis ducem eorum sibi subiugavit* ; 15. ugyanott a temetkezési hely : *in loco Beginarum* ; 16. IV. Lászlónál : Ottokár és a kunok legyőzése ; 17. IV. László meggyilkolása ; 18. a IV. László alatti tatárbetörés ; 19. a III. András megkoronázásáról és haláláról szóló sorok.

Ha a W-nek ezeket a bővítményeit összevetjük a XIV. században keletkezett bővebb krónikáink szövegével, kitűnik, hogy ezek a helyek — amint azt a fentebb felsorolt bővítmények nagyobb részéről már Domanovszky megállapította,² — egytől-egyet megtalálhatók a bővebb krónikákban, részint szószerint, részint félre nem ismerhető tartalmi egyezésben.³

De bár a felsorolt helyek a bővebb krónikáknak általában a b n mindkét csoportjában (a Budai Krónika és a Képes Krónika családjában) megvannak, pontosabban csakis a Budai Krónikát vehetjük figyelembe az egyezéseknél. Egyrészt ugyanis II. István uralkodási idejénél a Képes Krónikában a hónapok száma nincs kiteve, csak a Budai Krónikában (illetőleg az ide tartozó krónikacsaládban) találjuk ezt. Másrészt meg kell állapítani, hogy a Szent László király szent testére vonatkozó rész, melyet már a helyi vonatkozású adatok közt is felhoztunk fentebb, szintén szószerint megvan a Budai Krónikában is, míg a Képes Krónikában (a LXIV. fejezet végén) ezt a helyet eltérő fogalmazásban találjuk.⁴

¹ Lásd a szöveget Bunyitay : A váradi kápt. legr. stat. 11. l.

² Századok, 1905. 540. sk. 1.

³ Ide jegyzem a fenti számozás sorrendjében a Budai és a Képes Krónika megfelelő helyeit, a Budai Krónikánál — rövidség végett — a Podhradezky (1838) kiadásának lapszámait, a Képes Krónikánál a (Mátyás Fl. számozása szerinti) fejezetszámokat adva. 1. 61. l. — XXXV. c. 2. 75. l. — XLII. c. 3. 78. l. — XLIV. c. 4. 85. l. — XLV. c. 5. 107. l. — XLIX. c. 6. 169. l. — LXII. c. 7. 171. l. — LXIV. c. 8. 183. l. — *nincs*. 9. 184. l. — LXIX. c. 10. 188. l. — LXXII. c. 11. 188. l. — LXXIII. c. 12. 191. l. — LXXVII. c. 13. 199. l. — LXXIX. LXXX. c. (V. ö. azonban a Z bevezető részével is.) 14. 204. l. — LXXXIII. c. 15. u. o. 16. 206. l. — LXXXIV. c. 17. 210. l. — LXXXVII. c. 18. 208. l. — LXXXV. c. 19. 213. és 218. l. — LXXXVIII. c.

⁴ Arra nézve, hogy a két krónika szövege általában a Budai s nem a Képes Krónika szövegéhez áll közelebb, olv. — azonban

A **Z** szövegéhez képest a **W**-nek egyetlen olyan bővítése van, melynek megfelelőjét a Budai (és a többi bővebb) Krónikában nem találjuk. Ez IV. László uralkodási éveinek száma: *circa XII. annum regni sui* öletett meg. Ezt a **W** szerkesztője valószínűleg önállóan számította ki — elég szerencsétlenül — akként, hogy a forrásában talált 1290-ből kivonta V. Istvánnak hibásan írt¹ halála évét, 1278-at, s így kapta a 12-t.

A második csoportra nézve megállapított eredményhez hasonlóra vezet az eltérések harmadik csoportjának vizsgálata is. Ezek az eltérések nem bővítmények, hanem a **Z**-hez képest a **W**-ben javításoknak (?) mutatkozó változtatások.

Vannak ugyan olyan helyek is, melyek a **Z**-ben tűnhetnek fel javításoknak a **W**-ben fenntartott adatokhoz képest. Három ilyen helyet találunk; de mind a háromról könnyen megállapítható, hogy nem arról van szó, mintha itt a **Z** javította volna az előtte fekvő forrás adatát, melyet viszont a **W** változatlanul vett át. Az egyik ilyen adat Kálmán király halála éve, melyet a **Z** 1114-nek, **W** 1113-nak ír. Ez azonban világosan a **W** íráshibája, mert hiszen a Budai Krónikában is 1114 van, de az 1095 júl. 29-től számított 18 év, 6 hó, 5 nap uralkodási időnek is ez felel meg, s így nyilván ez volt a régibb forrásban is. A másik helyen szintén csak a **W** íráshibájáról lehet szó: II. István a **Z** szerint (de a Budai Krónika szerint is) 18 évig, a **W** szerint XIII évig uralkodott. Kétségtelen, hogy az utóbbi szám a **W**-nél íráshiba: kimaradt az V-ös. A harmadik helyet nagyon fontosnak tartom. Imre király halála évét a **Z** 1204-nek, a **W** (a Budai és a Képes Krónikával is egyezően!) 1200-nak írja. Bizonyos, hogy a **Z** adata a helyes, olyan értelemben, hogy ennek kellett abban a régibb forrásban is lennie, amelyből a **Z** merített. Mivel t. i. Imre uralkodását a nagyobb krónikák is a **Z**-vel egyezően 8 évre, 7 hónapra és 6 napra teszik, ezt III. Béla halála idejéhez, 1196. április 23-ához hozzáadva, pontosan 1204. november 30-hoz jutunk, ameddig a **Z** szerint Imre uralkodása tartott. III. Béla halála évét ugyan a **Z** is, a Budai és a Képes Krónika is — hibásan — 1190-re teszi.² Ellenben a Toldy- és a Knauzkódex a helyes 1196. évszámot tartotta fenn. Ez pedig azt mutatja, hogy ez az évszám volt a közös régibb forrásban is. Hasonlóképen Imre halála évéül a Toldy- és a Knauzkódexben is 1204 van és így a **Z** adata kétségtelenül a régibb forrásból való. A **Z**-nek ez a helye sem javítás tehát, hanem ellenkezőleg a **W**-é — rontás.

A **W** szövegében ellenben számos olyan helyet találunk, melyek a **Z** adataihoz képest csakugyan javításoknak mutatkoznak.

a **Z** és **W** egymáshoz való viszonyát másként fogva fel —) Dománovszky i. m. 543. l.

¹ Ennek a hibának a keletkezéséről alább lesz szó.

² III. Béla halála éve a Képes Krónika kódexében is *M^o XC*-nek van írva, de utólag, kisebb betűkkel *VI* van föléje írva, ami nyilván az évszámnak, nem a napok számának javítása akar lenni, bár a *Kal. Maii* előtt is hiányzik a Budai Krónikában kitett *nono*.

Ilyen javításszerű eltérések a következők: 1. A honfoglalás évszáma a **Z**-ben 889,¹ a **W**-ben 888. 2. Péter uralkodásának tartama a **Z**-ben VII, a **W**-ben XII év. 3. I. Béla jelzője a **Z**-ben Begon, a **W**-ben Belyn. 4. Szent László király halálának éve a **Z**-ben 1105, a **W**-ben 1095. 5. II. Gézát a **Z** *tertius*-nak, a **W** *secundus*-nak írja. 6. III. István halálának ideje a **Z**-ben *M^o centesimo LXXII. duodecimo Kal. Februarii*, (ami a nagyobb krónikákban II. László halála ideje), a **W**-ben *MCLXXIII*. (és *tertio Idus Aprilis*-ből javítva :) *tertio Februarii*. 7. III. László halála a **Z** szerint *M^o[CC].XI. quinto Non. Maii*, a **W** szerint *M.CC. primo Non. Maii* történt. 8. II. András a **Z** szerint 30 év, 6 hó és 25 napig, a **W** szerint 30 év, 6 hó és 26 napig uralkodott. 9. IV. Lászlót a **Z** szerint *prope Waradinum*, a **W** szerint *prope castrum Keweszeg* (!) gyilkolták meg a kúnok. 10. Ilyen javítás végül az, hogy a **Z**-nek Mária (V. István lánya) férjhezadásáról szóló helyét: *in consortem magno Karolo, regi Sicilie* a **W** így helyesbíti: *in consortem Karolo claudo, filio Karoli magni, regis Sicilie*.

Ezek közül a változtatások közül kettő kétségtelenül rontás, vagyis egyszerűen a **W** másolási hibája. Hogy a Péter uralkodási éveként a **W**-ben szereplő XII szövegromlás, bár e szám Albericus krónikájában is így fordul elő, azt már Hóman helyesen állapította meg, hozzátéve, hogy könnyen lehet, hogy ez a szövegromlás Albericusnál és a **W**-nél egymástól függetlenül, a **Z**-ben fentartott VII számból keletkezett.² Hogy kétségtelenül rontással van dolgunk, világosan mutatja az, hogy a **Z**-ben is, a **W**-ben is pár sorral előbb egyezően ott van, hogy Szent István király halála után *regnum vacavit vero regimine annis undecim, mensibus quatuor et medio*, amely időn belül esik Péter és Aba uralma, melyeknek ideje ezért együttvéve sem lehetne 12 esztendő.

De nem javítás, hanem valószínűleg másolási hiba II. András uralkodási idejében a napoknak a **Z**-ben található XXV helyett a **W**-ben XXVI-nak írása is. II. András ugyanis a nagyobb krónikák szerint május 29-én, pünkösd napján koronáztatott meg, ami 1205-re talál, mivel 1205-ben pünkösd május 29-én volt. Ez, bár a krónikákban e helyen az évszámok különféle képen el vannak rontva, tudvalevőleg helyes is és megfelel a II. András 1235 szeptember 21-i haláláig számított 30. uralkodási évnek is, mely mind a **Z**-ben, mind a **W**-ben így található. Ellenben az uralkodásnak a 30 éven (és 3 hónapon) felül számított napjai ugyan a **Z** 25-jének nem egészen felelnek meg, de a **W** 26 napjának még kevésbé: 1205 május 29-től 1235 szeptember 21-ig 30 évet, 3 hónapot és legfeljebb 24, de inkább 23 napot számíthatunk. A **W** 26-os számát tehát csakis romlásnak foghatjuk fel: valószínűleg másolási hiba ez, nem tudatos módosítás.

¹ A **Z** kódexe ezen a helyen rongált, az *octuagesimo* után következő szám nem látszik, de valószínű, hogy *nono* volt, ahogy Koller és Tkalčić is közölte.

² I. m. 28. l.

A többi idetartozó felsorolt változás javítás ugyan, de egynek kivételével mind a bővebb krónikák adataival egyezők. Ez az egy kivétel II. Géza *tertius* számjelzőjének, mely a Z-ben nyilvánvaló botlás, *secundus*-ra javítása. Bővebb krónikáink Géza neve mellé nem tesznek számot.¹ Ellenben a Toldy-féle és a Knauz-kódexben szintén *Geyza secundus* van. Hogy azonban ezen a helyen a W és e két kódex közt valami közvetlen kapcsolat lenne, azt azért nem tehetjük fel, mert a W-nek többi „javításai” mind a bővebb krónikákra mennek vissza, olyan esetekben is, amikor a Toldy- és a Knauz-kódex e helyeken mást mutat.² Így W-nek ez a javítása, úgy látszik, függetlenül történt. Ez azonban ilyen nyilvánvaló és könnyen észrevehető hibánál semmi különösebb jelentőséggel nem bír.

A honfoglalás évszáma, I. Béla jelzője (*Belyn* alakban), Szent László halála éve (hogy ez a Z-nek ezen a helyén csak írás-hiba, mutatja a Szent László király haláláról szóló bevezető szakasz, ahol a Z-ben is 1095 van), s a III. Lászlóé is, továbbá Várad helyett Körösszeg írása, valamint a Sánta Károlyra és atyjára, „Nagy” Károlyra vonatkozó kifejezés teljesen egyezik a bővebb krónikákkal.³

Ezek közül III. László halála éve: M^o C[C]XI, mely a Z kódexében a lapnak rongált helyén van és kiegészítése nem is biztos, mindenesetre hibás. A szövegromlást nehéz magyarázni. A napi adat azonban kétségtelenül jó, és a többi krónikák adatával szemben (Non. Maii) ezt kell a régi forrásból származónak tekintenünk. Imre t. i. a Z szerint 1204 november 30-án halt

¹ A Hess kiadásának rubrumaiban a sorszám valószínűleg későbbi hozzátétel s így itt nem vehető figyelembe. A vatikáni kódex rubrumában Géza neve mellett nincs szám.

² Lásd a Toldy- és a Knauz-kódex szövegét Mátyás Fl.-nál: Hist. Hung. fontes domestici, vol. IV. 99. sk. l. — Ideírom a Knauz-kódexnek (Kn) néhány olyan helyét, melyek a W-nek a bővebb krónikákkal egyező bővítményeitől eltérnek, tehát a W-be a Kn-ból nem kerülhettek: II. István uralkodási idejében a Z-nél hiányzó, de W-be bepótolt *mensibus quinque* a bővebb krónikákban megvan, Kn-ban nincs. Imre halála éve a Z-ben 1204, a W-ben és a bővebb krónikákban 1200, a Kn-ban 1204. A III. László trónbitorlásáról szóló rész, mely a Z-ben hiányzik, a W-ben a bővebb krónikákkal egyező, Kn-tól eltér. IV. Bélánál a tatárokra vonatkozó mondat, mely a Kn-ban hiányzik, a bővebb krónikákban megvan. IV. Lászlóról és III. Andrásról is a W egészen a bővebb krónikákkal egyezően szól, eltérően a Kn-tól. Ezeket csak esetleges téves feltevések kiküszöbölése miatt kell kiemelni.

³ Ezekre nézve is közlöm (elsőnek) a Budai Krónika és (másodiknak) a Képes Krónika megfelelő helyeit: 36. l. (883.). — XI. c. (677.). 116. l. (*Benyn*) — LII. c. (*Benyn*). (A vatikáni kódexben — v. ő. 422. l. 2. jegyz. — Belyn-alakban is előfordul, fol. 27'.) 171. l. — LXIV. c. 191. l. — LXXVI. c. 210. l. — LXXXVII. c. 217. l. — LXXXIX. c.

meg.¹ III. László 6 hó és 2 napig² uralkodott. Ez Imre halála idejéhez adva, 1205 május 2-át adja, mint utolsó uralkodási napot és így III. László halála csakugyan május 3-ára esett.³ A Z adata tehát helyes.

Érdeemes külön szólni pár szót III. István halála idejéről is. A Z-nek erre vonatkozó helyét a bővebb krónikákkal összevetve, látjuk, hogy itt a Z II. László nevét (szándékosan?)⁴ kihagyva, tévesen ennek halálát (és temetési helyét) írta II. István halálaként (és temetési helyeként).⁵ Ezt a W szerkesztője észrevette s javítani akarta, megint csak a bővebb krónika nyomán, de maga is belezavarodott, mert ő meg a bővebb krónikában II. László után következő IV. István halála idejét írta a III. Istváné gyanánt: *M.C.LXXIII. tertio Idus Aprilis*.⁶ Majd, pár sorral tovább haladva, észrevette, hogy ez IV. István halála ideje s ezért III. Istvánnál az *Idus Aprilis*-t kihúzta és a margóra — ismét hibásan! — *Februarii*-t írt, ami azonban IV. István koronázásának dátuma. Egyik legjellemzőbb hely ez a W szerkesztőjének dolgozási módjára nézve.⁷

Mielőtt a végső eredményt levonnók, még egy megállapítást kell tennünk.

Bár a W-nek a Z-től való eltérései a fentebbiekben számos esetben javításoknak mutatkoznak, mégpedig a bővebb krónikákkal egyező javításoknak, van a Z-nek több olyan helye, mely a bővebb krónikák adataitól eltér s a W-ben úgy találjuk őket, mint a Z-ben. Ilyenek a következők:

1. Endre, Béla és Levente a Z-ben és a W-ben egyaránt

¹ A Budai Krónika szerint keddi napon. 1204 november 30-a valóban keddre esett. Pauler (i. m. II². 491. l. 37. jegyz.) a nov. 30-i adatot tévesnek tartja.

² Így a bővebb krónikák szerint is.

³ III. László halála napjául Knauz óta, aki a Kortan 516. l. éppen csak a Zágrábi Krónika adatát nem vette figyelembe, mind-egyedül általánosan május 7-e szerepelt.

⁴ Bár Imre fiának *Ladizlaus secundus*-ként említése a Z-ben (amit a W átvesz) II. László kihagyásának szándékos voltára mutat-hatna, ezt mégsem tartom valószínűnek. Lászlót a Z II. Béla fiai közt felemlíti és öccsének trónbitorlásáról is szól. II. László halála ideje is bentvolt az előtte fekvő régibb szövegben, mely után dolgozott. Nyilván valami elnézés folytán ugrotta csak át László rövid uralmának említését, (valószínűleg éppen egy sort) és csak következetes volt, hogy aztán alább III. István halála idejét elhagyta.

⁵ A Budai Krónika IX. Kal. Febr.-ja helyett (a vatikáni kódexben a IX. — a sor végén — kimaradt) a Z XII. Kal. Febr.-t ír.

⁶ Podhradezky (188. l.) IV. István halála idejét hibásan közli 1170 április 11-nek. Hessnél: *anno Domini millesimo centesimo septuagesimo tertio, tertio Ydus Aprilis* van.

⁷ Nem tulajdonítok nagyobb jelentőséget annak, hogy a Géza nevet a Z (egy kivétellel) *Geycha*, a W Geysa alakban, az Imre nevet a Z általában (de nem mindig) *Emericus*, a W Imre hgnél *Emericus*, Imre királynál *Henricus* alakban írja, mert e neveknek (főleg a Géza névnek) írásában a bővebb krónikák sem következetesek.

Wazul fiaiként szerepelnek, eltérően a bővebb krónikáktól, melyek tudvalevően Szár László fiainak tűntetik fel őket. Újabb kutatások igazolják a **Z** és a **W** egyező adatának a helyességét, illetőleg a régi forrásból való származását.¹ Ide kell vennünk a **Z** és a **W** szerint Szár László fiának mondott Bonuzlo-t is, kinek nevét másutt nem találjuk. 2. I. Géza halála napja **Z**-nél és **W**-nél *VIII. Kal. Maii*, a bővebb krónikákban *VII. Kal. Maii*. Nem tudni, melyik a pontosabb adat. 3. A **Z**-ben és a **W**-ben egyaránt hiányzik IV. István uralkodási idejéből az *et diebus quinque*, mely a bővebb krónikákban ki van téve, kivéve a vatikáni kódexet,² melyben szintén hiányzik. 4. II. András temetkezési helye a **Z**-ben és a **W**-ben is Egres, a Budai Krónikában *Varadini ad pedes sancti Ladislai*, a Képes Krónikában és a vatikáni kódexben is (29'. lap) *in monasterio de Egrus*. 5. IV. Béla uralkodási ideje a **Z**-ben s a **W**-ben is: *annis XXXV, mensibus septem*, a bővebb krónikákban csak *XXXV annis*. Tulajdonképpen egyik adat sem egészen helyes, mert IV. Béla trónraléptétől fogva (akár II. Andrásnak a **Z** és a **W**-ben megadott halála napjától: 1235. szeptember 21-től, akár IV. Bélának a bővebb krónikákban írt koronázásától: 1235. okt. 14-től számítunk), haláláig, 1270. május 3-áig³ 34 év és körülbelül 7 hónap telt el. Valószínű, hogy az évek hibás száma mellett⁴ levő hét hónap a régi forrásból való, annál is inkább, mert a hónapoknak ezt a bővebb krónikákból hiányzó számát a Toldy-féle és a Knauz-kódex is tartalmazza. 6. V. István halála ideje a **Z**-ben és a **W**-ben egyaránt hibásan *M.CC.LXXVIII° Idus Augusti*.⁵ A bővebb krónikákban ez a dátum hiányzik. 7. I. Károly halála a **Z**-ben és a **W**-ben is 1342. július 18. (*XVIII. die mensis Julii*), míg a Budai Krónika szerint júl. 16. (*sequenti die Divisionis Apostolorum, XVII. Kal. Aug.*) Hozzátehetjük: valószínűleg a Budai Krónika adata a helyes, mert I. Lajos koronázása a **Z** szerint atyja halála után a 6. napra, vasárnapra esett s 1342-ben a Budai Krónika által fenntartott július 16-a utáni hatodik nap (júl. 21.) volt vasárnap.⁶

¹ Olv. Hóman i. m. 88. sk. l.

² A következőkben **R**-rel jelölöm. A kódexben, melynek jelzete: *Vat. Lat. 6970.*, a kérdéses hely a 28'. lapon van.

³ A **Z**-ben és a **W**-ben, valamint a **R**-ben is a *M.CC.LXX.V. Non. Maii* hibásan így van összevonva: *M.CC.LXXV. Non. Maii*.

⁴ Nem éppen minden jelentőség nélkül valónak látszik az, hogy a Toldy- és a Knauz-kódexben IV. Béla uralkodási ideje *annis triginta tribus et mensibus septem*. Itt tehát lefelé romlott eggyel az évek száma.

⁵ A hibás kelet nyilván (— hibás összevonás által —) *M.CC.LXXII. VIII. Idus Aug.*-ből keletkezett. Megjegyzendő, hogy az *M.CC.LXXVIII.*-ban sem a **Z**-, sem a **W**-ben nincs az *M.CC.LXX.* és a *VIII.* között pont, bár Bunyitay (i. m. 13. l.) így közli.

⁶ Júl. 16-át mond az ú. n. Thuróczy-kódex is, amint erre Dománovszky S. barátom volt szíves figyelmemet felhívni: „illucescente feria tertia proxima post festum b. Margarethe virginis“, mely nap 1342-ben júl. 16-a volt.

Emeljük ki ezek után az előadottakból levonható következtetés alapjait.

a) A **Z**-nek vannak olyan, a **W**-ben is meglevő adatai, amelyek a bővebb krónikákból vagy hiányzanak, vagy ott másként vannak meg. (Lásd a megelőző felsorolást.) Ide tartozik az a — Kaindl által is felhozott — hely is, amely a **Z**-ben és a **W**-ben egyezően Károly király 1300-i koronázásáról szól, míg a bővebb krónikák Károlynak csak 1310-i koronázását említik. Ezek az adatok nyilván a régibb forrásból származnak.

b) De vannak a **Z**-nek olyan helyei is, melyek a **W**-től s a vele egyező bővebb krónikáktól is eltérnek és kétségtelenül helyesek, vagy legalábbis szintén a régibb krónikából valók. (Péter uralkodási ideje, Imre halála éve, III. László halála napja.)

c) A **W**-nek a **Z**-hez képest mutatkozó bővítményei, valamint javításnak tekinthető eltérései is (a helyi adatokat, egy hibás betoldást és egy egyszerű, durva hiba javítását nem számítva) mind a bővebb krónikák szövegével egyezők.

Ebből a három pontból nem lehet mást következtetni, mint azt, hogy a **Z** mindenesetre közvetlenül használt egy régibb forrást, de a **W**-re nézve csak egyrészt a **Z**-nek, másrészt a bővebb krónikáknak a használata állapítható meg, ellenben a régibb (a **Z** által is használt) forrás közvetlen használata nem.

Ha ehhez most hozzávesszük azt a kétségtelen ténnyt, hogy a váradi statutumok a zágrábi statutumok nyomán, ezeknek felhasználásával készültek, a következtetés csak ez lehet: *a Váradi Krónika a Zágrábi Krónikának felhasználásával készült, némi stiláris változtatásokkal és egyrészt helyi adatoknak, másrészt a bővebb krónikákból vett adatoknak beillesztésével, valamint a Zágrábi Krónika némely adatainak a bővebb krónikák alapján való változtatásával.*

Ezt a megállapítást mostmár ki kell egészíteni egy körülménnyel, melyet eddig szándékosan nem említettem. Van a **W**-nek egy olyan helye, melyet eddig — a kiadások alapján — a **W** önálló változtatásának tartottak. Ez a Nagy Lajos király öccsére, István hercegre vonatkozó mondat, mely a **Z**-ben így szól: *qui nunc in ipso suo ducatu existit, scilicet anno Domini / MCCC.LIIII.*¹ A **W** ezt így változtatja meg: *qui Stephanus obiit in vigilia beati Laurencii anno Domini M.CCC.LIIII. in reversione de exercitu moto contra Rasciam.* Nem vették eddig figyelembe, hogy a **Z**-ben a *(qui) nunc in ipso suo* ... stb. sor és a következő új beke-

¹ A kódexnek ez a része rongált és hozzá még rosszuláttetsző papírral le is van ragasztva. Az eredeti évszám nem látható, de az átragasztás alkalmával *MCCCLIII*-at írtak a szám helyén a ráragasztott papírra. Tkalčić és Koller s természetesen Mátyás Fl. is *MCCCLIV*-et közöltek. Eszerint ennek az utóbbi évszámnak a helyessége nem bizonyos. István herceg 1353-ban is *Sclavoniae, Croatiae et Dalmatiae dux* volt.

dés közti üres helyen egy valamivel későbbi bejegyzés van, melynek végét a lapra ragasztott papírfelzet (melyet már említettem) eltakarja. Ezt a helyet, a látható nyomok szerint, valamikor korábban reagens szerrel akarták olvashatóbbá tenni. A sornak látható része így szól:

Iste dux obiit pi . . . .

Tkalčič kiadásában mellőzte e szavakat, úgyszintén Mátyás Florián is. Pedig Koller,¹ akit Mátyás egyébként követ kiadásában, néhány betűt közölt ebből a sorból:

Iste dux . . . . . Lad . . . .f . . . . .

A beírás későbbi a kódex szövegénél, de, amennyire a reagens szerrel kezelt helyen megállapítható, úgy látszik, hogy még maga a kódex írója (másolója) írta be utóbb ezt a mondatot.

A Koller számára másoló Mandichnak, aki még valamivel többet látott a rongált beírásból, fentírt töredékét is figyelembe véve s a *Lad . . .*-ot (a rosszul látott utolsó betű elhagyásával) a *Laurencii* kezdetének tekintve,² kétségtelennek látszik, hogy a bejegyzés — talán némi eltéréssel — ugyanaz volt, amit a *W*-nek ezen a helyén a *Z qui nunc* stb. mondata helyett találunk. Ez pedig annyit jelent, hogy a *W* írója minden valószínűség szerint a Zágrábi Krónikának ezt a jelenleg is meglevő példányát használta (természetesen a statutumokkal együtt), vagy esetleg (ami azonban kevésbé valószínű) ennek olyan másolatát, melybe az utólagos beírás már bele volt dolgozva.

Megerősíti ezt a *Z*-nek két sorral lejjebb következő helye is, ahol szintén utólagosan, az a *medio Carnerii* szavak fölé van beírva: *usque ad fines Duracii* (sajnos, reagentiával és későbbi utánírással torzítva), mely szavakat Koller kiadása ugyan dült betűkkel megkülönböztetve közölt, Tkalčič és Mátyás Fl. azonban minden megjegyzés vagy figyelmeztetés nélkül adtak. Ezek a szavak is bele vannak véve a *W* szövegébe, igazolva a fentebbi megállapítás helyességét.³

Érintettem már, hogy azokban a bővítményekben, amelyek nem helyi vonatkozásúak, a *W* általában a bővebb krónikákat követi, de a Képes Krónika szövegétől itt-ott eltér. Ilyen, a Képes Krónikával nem egyező bővítmény pl. II. István uralkodási idejében a *mensibus quinque*, ami a Képes Krónikában nincs meg,⁴ csak a Budai Krónikában, és III. András koronázása idejének meghatározása: *Tertio autem decimo die obitus eiusdem Ladislai regis*.

¹ I. m. VII. 344. l.

² A Kollernél levő . . .f . . . is bizonyára más betű töredékének elnézése.

³ Az „usque ad fines Duracii” szavak beírása nyilván az 1358. febr. 18-i békekötés után történt.

⁴ A II. Istvánról sokkal részletesebben szóló Képes Krónika a LXVIII. fejezet végén csak az uralkodási évek számát adja.

Az utóbbi helyen azonban a Budai Krónika Hess-féle szövegében sem ezt a változatot találjuk. Ellenben *XIII. die* van a Budai Krónika csoportjához tartozó *vaticáni kódex*-ben, annak 31. lapján.

Ez külön-is rátereli figyelmünket a Budai Krónika csoportjának erre a tagjára.

Körülbelül ugyanide vezet azonban egy másik nyom is. II. András temetkezési helyeként a *Z* Egrest mondja s ezt változatlanul megtartja a *W* is. A Hess által kiadott szöveg itt Nagyváradot írt, ellenben a vaticáni kódexben (29'. lap) szintén *Egrus* van. Nem igen hihető, hogy a *W*, ha a javítgatásnál általa használt bővebb krónika-szövegben *Varadini*-t látott volna, szó nélkül meghagyta volna, illetőleg a *Z*-ből átvette volna az Egrest. Hasonlóképen a vaticáni kódexben fenntartott szöveg felé mutat a *W*-ben IV. István uralkodási idejéből a napok számának (*et diebus quinque*) a *Z*-vel egyező módon való elhagyása is, mert az 5 hónapon felüli 5 nap a Hess kiadásában megvan, ellenben a vaticáni kódexben (— igaz, hogy itt a sor végéről —) hiányzik (28'. lap.) (V. ö. még fentebb, a 420. l. 3. jegyzetében a Belyn névről mondottakat is.)

Valószínű ezek szerint, hogy a *W* szerkesztője a *Z* átdolgozásához a Budai Krónika csoportjának a vaticáni kódexhez nagyon közelálló szövegét használta.¹

Ezek után megállapítottunk tekinthetjük azt, hogy a *Váradi Krónika szövege* a *Zágrábi Krónika nyomán, annak részben stílárís, részben a vaticáni kódex szövegéhez közelálló bővebb krónikaszöveg alapján való átdolgozásával s helyi vonatkozású adatok betoldásával készült, és egyetlen olyan adata sincs, mely a régibb (a Zágrábi Krónikáéval közös) forrásnak a *Váradi Krónika* által való önálló használatára mutatna. Eppen ezért a *Váradi Krónika*-nak a Zágrábi Krónika mellett (a helyi adatokon kívül) mind történeti, mind forráskritikai értéke is alig van.*

Ellenben a Zágrábi Krónikának vannak a régibb forrásból származó s a bővebb krónikáktól eltérő értékes adatai (Bonuzlo neve, Péter király uralkodási éveinek száma, Imre király halála éve, III. László halála napja). Azt a jelentékeny forráskritikai értéket pedig, melyet ez a krónikapár a régibb forrás kutatásában nyert, egyedül a Zágrábi Krónika igényelheti magának.

Szentpétery Imre.

¹ Nem magát a vaticáni kódexet, mert pl. III. László halála idejét a *W* — a *Z* adatát megváltoztatva — *MCC. primo Non. Maii*-nak írja, egyezően a Hess-kiadás, az Acephalus- és a Sambucus-kódex adatával, míg a vaticáni kódex (a 29. lapon) *M^oCCII^o Non. Maii*-t ír.

Történeti irodalom.

Lukcsics Pál : XV. századi pápák oklevelei. I. kötet. V. Márton pápa (1417—1431). (Olaszországi magyar oklevéltár. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. I. kötet.) Budapest, 1931, Magyar Tudományos Akadémia, 8°. 320 l.

A háború után újjászervezett és Gróf Klebelsberg Kunó által megteremtett külföldi tudományos intézetek közé beillesztett Római Magyar Történeti Intézetnek első terjedelmesebb, önálló kiadványa az előttünk fekvő kötet. Mint ilyen, bizonyos mértékig programot is jelent az Intézet jövő munkásságára nézve, ezért is nagyobb figyelemre kell méltatni. L. publikációja tulajdonképpen a Fraknoi Vilmos által alapított Történeti Intézetben végzett munka eredménye, amennyiben Áldásy Antal még a múlt század kilencvenes éveiben átnézte és kijegyezte V. Márton, Kollányi Ferenc IV. Jenő, maga Fraknoi pedig V. Miklós pápa regesztaköteteinek magyar vonatkozású adatait. Ez a gyűjtés azonban, a Vatikáni Magyar Okirattár pénzalapja kimerülvé, publikálásra már nem került. Időközben a vatikáni levéltár állandóan folyó rendezési munkálatai során újabb regesztakötetek kerültek elő, úgy hogy már csak ezért is indokolt volt a régebben gyűjtött anyagot kiegészíteni és az eredetivel összevetni a közzététel előtt. L. római tartózkodása alatt ezt a munkát végezte el s ezen tanulmányainak első eredménye ez a kötet, amelyet most ismertetni óhajtunk.

L. kiadványa nem öleli fel az V. Márton pápasága idejéből ismeretes egész okleveles anyagot, hanem csak a supplicatiók, valamint az úgynevezett lateráni és vatikáni regesztakötet-sorozatokat. Átnézetlenül maradtak ebből a korból az Introitus és Exitus, a Miscellanea, az Instrumenta Miscellanea-sorozatok, valamint a consistoriális jegyzőkönyvek, a pápai udvar pénzügyi feljegyzéseinek magyar vonatkozású adatait pedig, az először, most rendező sajtó alá Lukcsics József, akinek a Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis befejező kötetén kívül végzett ilyen irányú római kutatásai már régóta ismeretesek nagy vonalakban (v. ö. Középkori pápai adókönyvek, Bp., 1908). Ha Lukcsics József munkájának küszöbön álló megjelenése indokolja is, hogy a jelen kötet kiadója mellőzte a pénzügyi természetű feljegyzések közlését, annál kevésbbé érthető s ennek okát maga a kiadó sem próbálta adni, hogy miért tekintett el egész sorozatok

átnézésétől és magyar adatainak regesztázásától. Ezzel L. megint csak növelte a nem teljes oklevélkiadványok sorát, amelyeknek végzetesen nagy száma a Századok egyik kritikusának (1922. 563—8. l.) megállapítása szerint a magyar középkor történetére vonatkozólag lehetetlenné teszi az eredményes munkát s „addig az egész középkorról oly naiv marad hitünk, hogy az utókor megmosolyog bennünket érte”.

L. a kutatásnak ezen saját maga által indokolatlanul megszükitett határain belül összesen 1453 magyar vonatkozású regesztát közöl V. Márton pápa uralkodása idejéből. Zsigmond kora ez, amidőn élénk a politikai és egyházpolitikai kapcsolat Róma és Magyarország között, de ez a virágkora a magyar protorenaissance-nak is, amelynek itáliai vonatkozásait és az egyetemes renaissance-mozgalomhoz való viszonyát éppen Horváth Henrik római kutatásai tárták fel (v. ö. Siena ed il primo rinascimento ungherese. Roma, 1925). Csak természetes tehát, hogy L. regesztái gazdag és változatos anyagot szolgáltatnak a kor egyház- és társadalomtörténetéhez, de bőségesen gyarapítják egyházi helytörténelmi és családtörténelmi ismereteinket is.

Más kérdés, vajjon L. közlési módszere mennyiben felel meg a ma felállítható tudományos követelményeknek. Egyik bírálója (Levéltári Közlemények. 1932. 140—5. l.) erősen kifogásolja a kiadó által készített latinnyelvű regeszták nyelvi szerkesztését, valamint azok sok esetben túlhajtott rövidegét is. A bíráló szerint jobb lett volna Bossányi Árpád módszerét követni, aki az avignoni pápák magyar vonatkozású supplicatioit kivonatos közlés formájában adta közzé (Regesta supplicationum, I—II., Bp. 1916—8.). Nézetünk szerint L. regesztáinak alapvető hibája, hogy nem egységesen keresztülvitt elvek szerint készültek. L. maga mondja (27. l.), hogy a *Repertorium Germanicum* 1897-ben Robert Arnold gondozta bő szövegű IV. Jenő regeszta-kiadása, vagy pedig VII. Kelemen avignoni ellenpápa Emil Göller készítette s 1916-ban megjelent, szinte indexrövidségű supplicatio-kiadása állott előtte mintául (v. ö. Századok, 1922., 586—8. l.). Azonban, mint írja, egyik mód se felelt meg teljesen a magyar kiadvány céljának, ezért L. Arnoldéinál rövidebb, de Gölleréinél terjedelmesebb regesztákat készített, amelyeket a külföld tudományos érdeklődése miatt közölt latin nyelven. L.-nak, ha már helykímélet miatt le kellett mondania a terjedelmesebb kivonatos közlésről, kétségkívül helyesebb lett volna, ha a Göller-féle, gyakran siglaszerűen rövidített közlési módot választja, viszont a közölt anyag értékelését, eddigi tudásunkba való szerves beillesztését az ugyan-csak a Gölleréhez hasonló mintaszerű tanulmány keretében végezte volna, amelyet szintén kellett volna latin nyelven is publikálni. Egy, a jelenleginél lényegesen bővebb, minden fontosabb problémát módszeresen tárgyaló bevezető tanulmány mellett, nemcsak a bővebb regesztákról mondtunk volna le, de bizonyos mértékig feleslegessé váltak volna azok a tárgyi jegyzetek is, melyeket méltán nélkülöznek a kötet használói s amelyeket csak részben

pótol az egyébként terjedelmes index. A szövegközlés és az anyag feldolgozása közti aránytalanság a szervi baja L. publikációjának.

Három éve már, hogy L. kötete megjelent s azóta, bár a következő kötet anyaga sajtókészen áll, nem jött a folytatása. A rendkívül becses adatok gazdagsága miatt kívánatos volna, hogy a publikáció, az első kötet gyarlóságaitól menten, mielőbb folytatható legyen.

Más kérdés, s ez már elvi probléma, amelynek felvetésére L. kötete is készített sok más, a Vatikánból származó részletpublikáció mellett, hogy nem érkezett-e már el a vatikáni, általában az egyetemes európai értékű történeti forráspublikációk intézményes megszervezésének az ideje. Több, mint félévszázada, hogy XIII. Leó pápa megnyitotta a vatikáni archivumokat a történeti kutatás számára s ezzel a keresztény országok közép- és újkori történetének szinte kimeríthetetlen forrását tette szabaddá. Azóta a legkülönbözőbb nemzetbeli tudósoknak egész légiója dolgozott e levéltárakban s munkájuk eredménye ma már valóságos könyvtár, amelyben pusztán a tájékozódás is hosszabb ideig tart s nem mindennapi nehézségekkel jár. Arról azonban még csak szó sem lehet, hogy ezek a kutatások bármilyen szempontból, vagy bármelyik nemzet részére már le volnának zárva; ellenkezőleg, a teljesen elűtő módszerek szerint készült publikációk sok esetben inkább megnehezítik, mint elősegítik a tájékozódást s ezért sok felesleges munkának az okozói is. Legfőbb ideje volna tehát a szétágazó erőket eredményes munkára egyesíteni. A feldolgozás és közlés módszereit pontosan megállapítva, pápák szerint — mint például V. Kelemen és avignoni utódai okleveleinek kiadása történt és történik a francia intézet gondozásában — kellene az anyagot felosztani a római Történeti Intézetek, illetőleg a munkából részt kérő tudományos testületek között. Így évtizedek munkája után, amelyet szellemi és anyagi létfeltételeiben megszervezni a Szellemi Együttműködés Történeti Bizottságának kétségtelenül egyik legszebb feladata volna, az egyetemes történeti kutatás számára hiánytalanul rendelkezésre állana a Vaticana középkori okleveles anyaga, illetőleg bizonyos mértékig a pápaság középkori történetének lehetőségig teljes oklevéltára. Nem kétséges, hogy ebből a vállalkozásból, amelynek szükségessége felől folytak eszmecserék úgy a vatikáni és az olasz, mint a külföldi tudományos körökben, a Római Magyar Történeti Intézet is ki-venné a maga részét és ezzel hosszú időre terjedő programot kapna tagjai és egyáltalán munkássága számára. De addig is, amíg ilyen nagyszabású programok ideje elérkezik, kívánatos volna, amennyiben az egyéni kutatásoknak a magyar történetkutatás mai helyzetében rendkívül fontos előmozdításán kívül az Intézet, a jelenlegihez hasonlóan, nagyobb önálló munkálatokat is végeztetni kíván, az Intézet tevékenységét úgy irányítani, hogy az eddigi, erősen tallózásszerű munkálatok kiáltó hiányai egészítessenek ki. Legalább a Monumenta Vaticana Hungariae középkori sorozatát kellene befejezéshez juttatni, ha nem is a régiekhez

hasonló gazdag kiállításban, hanem széles látókörű bevezetésben egységes képpé összefoglalt regesztagyűjtemények formájában, gondosan ügyelve a lehető teljességre, vagyis arra, hogy egész anyagcsoportok ne maradjanak figyelmen kívül a feldolgozásnál, amint az eddigieknél történt. L. nagyértékű forrásanyagot tartalmazó kötetének az volna a legszebb eredménye, ha az illetékeseket ilyen elhatározásra ösztönöznék addig is, amíg az Intézet bekapcsolódhat a nemzetközi történetkutatás munkájába.

Tóth László.

Kónyi Mária : Az 1715—22. évi rendszeres bizottság javaslatai. (Különlenyomat a Bécsi Magyar Történeti Intézet 1932-i évkönyvéből.) Budapest, 1932. 80, 48 l.

K. széleskörű levéltári kutatások alapján készült munkája a XVIII. század elejének egy jelentős, de összefoglalóan fel nem dolgozott reformbizottságával foglalkozik: azzal a Systematica Commissióval, melyet az 1715 : 59. t.-c. a közigazgatás, hadügy- és gazdaságügy rendszerének kidolgozásával bízott meg.¹ A dolgozat tárgya a bizottság működésének és tervezett újításainak ismertetése, de kiterjeszkedik a javaslatok sorsára is és így magában foglalja többek között a helytartótanács előkészítésének és felállításának történetét is.

A közigazgatás újjászervezését és a helytartótanács felállítását az 1687. országgyűlés óta követeli Esterházy Pál nádor Informatiója, Kollonics bíbornok bizottságának *Einrichtungswerkje*, Pattachich Boldizsár kancelláriai tanácsos *Proiectuma*. Ezeknek azonban gyakorlati eredményük nincsen, a munka csak az 1712. országgyűlésen vesz nagyobb lendületet, mikor a rendek bizottsága, az első magyar országgyűlési bizottság, javaslatot tesz az említett ügyek, valamint az igazságügy rendezésére (Csáky-féle Systema). Ez az elfogadott, de be nem cikelyezett munkát eredményezte azután a tárgyal választott Syst. Com. kiküldését, de az intézkedés csak 1722-ben valósult meg. Három hónap leforgása alatt a Csáky bíboros vezetése és Károlyi Sándor tevékenységének befolyása alatt álló és munkálkodó tagok részletes tervezetet dolgoztak ki, melyben a korszerű reformok egész sorát ajánlották. Így elsősorban a „magyar királyi tanács” szervezését, a telepítést, az adóterhek könnyítését, a közegészségügy és a népjólét szabályozását, a nemes ifjúság gondosabb nevelését, a nemes családok birtokainak fokozottabb védelmét, a lelkészek fizetésének állami megállapítását, a közrendészet hatékonyabb működését, az adókezelés rendezését, a kereskedelem és ipar fellendítését, gyárak felállítását, a főbb víziutak csatornázását, a magyarok érvényesülését a hadseregben, a hadügy terheikhez való hozzájárulás észszerűbb szabályozását stb. A nőági örökösség elfogadását is ebben a bizottságban készítették elő az

¹ Nem azonos az 1715 : 24. t.-c.-ben kiküldött és a régi Corpus Iuris jegyzeteiben, valamint Szegedinél lépten-nyomon szereplő igazságügyi Systematica Commissióval.

udvar emberei, különösen a feltűnően ügyes Mannagetta királyi biztos. A munka megkezdését, lassítását vagy siettetését a successio szempontjai szerint intézte az udvar. Az 1722—23. országgyűlés el is fogadta a leányág trónöröklési jogát, de a Systema politico-oekonomico-militaréból csak az eléggé mérsékeltnek látszó intézkedéseket és ezeket is csak hosszas huzavona után cikkeylezte be. A helytartótanácson kívül nem is valósult meg más javaslata a bizottságnak.

K. dolgozata ezt az eseménysort foglalja össze, ami már maga is eredmény, mert bár a bizottság egyes terveivel és munkájának menetével többen foglalkoztak,¹ de az egész deputationalis munka monografikus feldolgozását eddig nélkülöznünk kellett. Ezen az összefoglaló feldolgozáson kívül eredménye a dolgozatnak számos eredeti adat felkutatása is; ilyen nevezetesen a Pattachich-Proiectum keletkezési idejének (1700—1) megállapítása s ezzel annak a Bidermann nyomán elterjedt nézetnek megdöntése, hogy a helytartótanács szervezetének kidolgozásával Pattachichot bízták meg. Szerző kimutatja, hogy Pattachich már 1719-ben meghalt, s így ez a megbízás még akkor sem volna lehetséges, ha a Proiectum nem lenne datálható. Erősségei a dolgozatnak a nőági örökösödés előkészítésének végigkísérése a bizottság munkája során, a rendszeres munkálatok és a successio szoros kapcsolatának kimutatása, valamint a rendiség és a modern közigazgatási és merkantilista elvek sajátságos és a korra annyira jellemző kapcsolatának kidomborítása. K. állításaival kapcsolatban nem vonakodik a vitatkozástól sem és nyugodt biztonsággal itéli el a feltűnőbb tévedéseket.

A tanulmány legnagyobb erénye mégis az alaposág. Majdnem minden állítása oklevelekkel bizonyítható, adatait lelkiismeretesen használja fel, s így alig néhány helyen találunk olyan állítást vagy pongyolaságot, melyet a dolgozat használhatóságának érdekében ki kell igazítanunk. Így Esterházy Pál nádor Informatióját K. a Kollonics-bizottság munkájának kezdetén kért írásbeli véleményezésének tartja (5. l.), vagyis ezt az úttörő javaslatot nem a nádor, hanem az idegenekből álló bizottság kezdeményezésére vezeti vissza; viszont maga is idézi az *Einrichtungswerk* állítását,² hogy t. i. az Informatiót már az 1687—88. országgyűlésen nyújtották be, mely pedig a bizottsági munkát elrendelő leirat kelte (1688 júl. 29.) előtt zárult (jan. 25-én),³ tehát a munka megkezdésével nem eshetett egybe; máshelyütt meg Esterházy Imre egy leveléből idézi K., hogy egy külön nádori bizottság volt a Kollonics-féle mellett; három helyen háromféle magyarázatta l

¹ Többek között Horváth, Fessler, Marczali, Szekfű összefoglaló munkáikban, továbbá Turba, G.: *Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion* I. Leipzig u. Wien, 1911. és Málnási Ö.: *Gr. Csáky Imre bimbok élete és kora*. Kalocsa, 1933.

² Nemzeti Múzeum Kézirattár, Fol. Germ. 210.

³ Fessler: *Geschichte von Ungarn*. Leipzig, 1877. IV. 403.

találkozunk tehát.¹ 1715-ben nem tárgyaltak a helytartótanácsról; K. (12. l.) egy olyan irat alapján állítja az ellenkezőt, mely Pálffy Miklóst emlegeti országbíróként, pedig az irat az országbíró jellemzése után *külön* bekezdésben tárgyalja Pálffy Jánost! Itt K. állítása nyilván téves, mert az előíráson kívül semmiféle adat nem támogatja. Ezzel szemben meg kellene említenie, hogy 1708-ban állandó magyar tanács felállítását javasolták a rendek gravameneik conclusiójában; a tagokat mind a négy rendből akarták választani és a tanácsot a törvényhozás és igazságszolgáltatás elkülönítésével (!) csupán a kormányzásra felhatalmazni. A király hozzájárult a tervhez és a részletek kidolgozását kívánta, ezt azonban az idő rövidsége miatt későbbre halasztották.² Az igazságszolgáltatási javaslatokat nem a török háborúk befejezése után dolgoztatta ki a király (14. l.), akkor már be is fejezték azokat (a passzarovici békével egyidőben: *iustitia et pax osculata sunt*, mondja az egykorú *chronostichon*).³ Menti a tévedést, hogy Károlyi Sándor önéletírása félreértésekre ad okot,⁴ s a régebbi írók is K. véleményén vannak.⁵ A helytartótanács cseh mintára való szervezését nemcsak az udvar tervezte, hanem egy magyar főúr is, az aulikus Esterházy Imre.⁶ De hogy a szervezés csakugyan cseh mintára történt, ezt a célzatos állítást (Bidermann) csak összehasonlítással lehetne megcáfolni.⁷ Hasonló kisebb hibák még: el nem fogadott országgyűlési *propositio-tervezetet* K. *propositióknak* nevez (16. l.), a király állandó erős beavatkozását nem domborítja ki eléggé, föltételezi a rendek áldozatkészségét (15. l.), ami igen merész feltevés⁸ stb. Mindezek az előírások nem csorbitják azonban lényegesen a tanulmány alaposságát.

De éppen ebből az alaposságból folynak a tanulmány legnagyobb hibái. Az iratok szövegétől és terjedelmétől sokszor nem tud elszakadni, az egyes eseményeket inkább regisztrálja, mint feldolgozza; tartózkodik a problémák felvetésétől ott, ahol azokra csak következtetés adhatna választ; a törtéetésnek sokszor csak felszínén mozog, annak összetevőit nem kutatja. (Pl. okvetlenül

¹ A kérdés eldöntését l. Szekfű: Magyar történet VI. 9.

² Gravamina, resolutiones, replica: N. M. Fol. Lat. 565 és 588.

³ Gábor Gy.: A pesti kir. tábla felállítása és szervezése. (M. Jogászegyleti Értekezések, Új Folyam, XV. k. 86. sz.) Budapest, 1925.

⁴ 1721—22-re teszi a jogi bizottság működését (nyilván összefoglalja a másikkal), pedig őt már 1717. nov. 30-án fel is mentették onnan. (Régi orsz. ltár, Lad. Q. Fasc. A. Nr. 1. C. melléklete D. alatt.)

⁵ Fessler i. m. 203., Horváth M.: Magyarország történelme. Budapest, 1873. VII. 95.

⁶ 1722. jan. 27. levele, B. mell.: „ad normam Burgravii Bohemiae, solitaeque Locumtenentiae suae.” (Bécsi áll. ltár, Hung. Fasc. 201. conv. a.)

⁷ A tévedés pedig tovább terjed: Málnásinál már *figyelmeztetik* (a régen elhalt) Pattachichot a cseh minta követésére. (267. l.)

⁸ 1720-ig legalább is minden bizottságot a király fizetett. Orsz. Ltár. Kanc. Conc. Exp. 1720. aug. Nr. 70.

fel kellene tennie a kérdést : miért nem cikkelyezték be az 1712—15-i országgyűlésen az értékes Csáky-Systemát, ha már egyszer elfogadták ?)¹ E hiányok miatt az olvasóban nem alakul ki egységes kép a dolgozat tárgyról, nem nyer áttekintést az anyag felett s az egyes eseménysorok lezárásakor amúgyis hiányzó összefoglalásokat nem tudja magának megszerkeszteni. Mindez pedig részben onnan ered, hogy szerző nem választja el elég erős kritikai érzékkel a lényegest és lényegtelenét (pl. a helytartótanács végleges berendezéséről alig esik szó, de a bizottságot megelőző javaslatok terveiről annál több); részben onnan, hogy e szétválasztás és a gondolatmenet kiemelésére szolgáló szerkesztési és technikai lehetőségeket K. nem használja ki. (Nem választja el az új tárgyat a régítől, a kritikát az ismertetéstől, még egy aláhúzással sem, a polémiát és a párszavas idegennyelvű idézeteket nem teszi jegyzetbe, hanem az elbeszélésbe olvasztja stb.) Ilyen hibák okozzák azután, hogy a kétségkívül meglévő rendszert az olvasó előszörre nem fedezi fel. Tekintetbe véve, hogy az anyag igen nagy és a szerzőnek első munkájáról van szó, mindezek a hibák természetesen nem ítélnélhetők meg olyan súlyosan, mintha kiforrott történetíró munkájáról kellene ezeket elmondani.

Végeredményben tehát K. tanulmánya megfelel a címben kitűzött céljának, de a kétségtelenül nagy adatgyűjtés és alaposság ellenére sem állíthatjuk, hogy a felvetett kérdéscsoportot minden vonatkozásban és főleg jogtörténeti szempontból kielégítően megoldotta. Különösen a helytartótanács felállításának története az a tárgy, amely még nem tekinthető feldolgozottnak.

Bónis György.

Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770—1815. esztendőkre. (Domanovszky Sándor: Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 7. sz.) Budapest, 1933. 80, 186 l.

A magyar gazdaságtörténetírásban új fejezetet nyitó Domanovszky-sorozatban napjainkig kilenc kötet látott napvilágot; közülük ötben egy-egy nagybirtok történeti monográfiáját kapjuk. E monográfiákban a szerkesztő-professzor céltudatos munkatervének megfelelően, a magyar nagybirtok történeti arculatának más és más vetületei látszanak meg, amennyiben a kor, táj, birtokos és a történeti tényezők különfélesége szerint jutott be a sorozatba az ország egy-egy nagybirtoka. A XVI. századtól a XIX. századig különféle korszakokban elevenedik meg előttünk egy-egy sík-, vagy dombvidéki, egyházi vagy világi, a korábbi hódoltság területére vagy azon kívül eső nagybirtok gazdasági élete. Nem véletlen az sem, hogy a sorozat súlypontja a nagybirtokra esik. Amellett, hogy a történetkutató elsősorban a nagy-

¹ Szerintünk az elmérgesedett nézeteltérések miatt választották a legkényelmesebb módot : a halasztást és bizottság kiküldését. Így kallódtak el más értékes javaslatok is, mint a magyar büntető-törvénykönyv első javaslata, 1712-ben.

birtokos-családok szép számmal s aránylag még hozzáférhető rendben fenntartott levéltáraiban jut monografikus mezőgazdaságtörténeti forrásanyaghoz, az elgondolásnak mindenekelőtt elvi gyökerei vannak. A rendi nagybirtok szervezetében a jobbágyság fontos szerepet játszik, benne tehát két oly társadalmi elem — nagybirtokos és jobbágy — gazdálkodását vehetjük szemügyre, amely a multban az ország mezőgazdasági életében döntő súlyban volt. A nagyszámú kisenemesség e téren egy kategóriába fogható a jobbágysággal, a nagybirtokok mellett tehát még az alföldi mezővárosok s a már jóval kisebb gazdaságtörténeti jelentőségű középbirtokok azok a társadalmi tényezők, amelyek a mezőgazdaságban eltérő életformát fejezhetnek ki. Alföldi mezővárosaink is tömegesen csak a XVIII. században jutnak nagyobb jelentőségre. A török hódoltság alatt csak néhány helyen folyik állandó, de annál egyénibb formákat létrehozó élet s szerencse, hogy a két nagy s egymástól már akkor eltérő típust képviselő alföldi mezőváros, Debrecen és Kecskemét levéltáraiban a hódoltság korából a birtokpolitikára és gazdálkodásra egyformán értékes, de eddig alig megbolygatott forrásanyag maradt reánk. A magyar mezőgazdaság történelmi szintézisében e külön táj- és fajtípusok is szóhoz fognak jutni, a szintézis pilléreit mégis a nagybirtok és jobbágysága fogja szolgáltatni.

Ezekkel a szempontokkal kell fogadnunk a Domanovszky-monografiák egy-egy újabb kötetét, melyek között W.-é a török hódoltságból szinte pusztán visszakerülő Alföldön föltámasztott nagybirtok típusát képviseli. A gödöllői Grassalkovich-uradalom egyben arra is példa, hogy a birtokos egyénisége mennyire magában hordozza a föld sorsát. W. szinte drámai mozgalmassággal írja le az uradalom életének, megteremtésétől elpusztulásáig csupán három birtokos-nemzedék alatt gyorsan lepergő folyamatát. A birtokszerző Grassalkovich Antal megragadó, erős egyéniség, kiváló gyakorlati ember és született jó gazda volt, aki az elpusztult hódoltsági földön 24 évi szívós munkával összegyűjtötte és felvirágoztatta a gödöllői uradalmat. Fiából már hiányzott a gyakorlati érzék és a földhöz való ragaszkodás, külföldön a fényűzésnek élt. A földtől, a néptől, a patriarchális hazai élettől való elszakadás s a költekezés és adóssággyűjtés továbbfolyt és betetőződött az unoka életében, az ő kezén a birtokszerző nagyapa óriási vagyona teljesen megsemmisült.

A szerző különös gondot fordít arra, hogy az apa, fiú és unoka előtti egyéniségeinek az uradalom vezetésében és állapotában kifejezésre jutó hatásait kielemezze és pontosan lemérje. Az alapviszonyokat, melyekben e hatásokat keresi, alapos közgazdasági iskolázottságra valló biztonsággal vonja meg a termelés tényezői, a föld, munka és tőke között. Leírja a hódoltság alól felszabadult terület gazdaságföldrajzi állapotát, fokozatosan gyarapodó településeit, a földesúri telepítéseket, a lakosság ebből eredő nemzetiségi keveredését s a föld kihasználásának módjait. Jellemzi a birtokszerző Grassalkovich Antalnak a jobbágyok elő-

menetelét biztosító patriarchális rendszerét, mely akaratlanul is serkentőleg hatott a jobbágyfaluk közösségi szellemének fejlődésére. A patriarchalizmust az úrbérrendezés bontotta meg; ennek végrehajtását és eredményeit világosan adja elő W. s megállapítja, hogy az úrbérrendezés a gödöllői jobbágyoknak inkább kedvezőtlenebb, mint kedvezőbb helyzetet teremtett. Hangsúlyoznunk kell, hogy W. eredményét nem szabad általánosítani, minthogy az ország más részein, ahol a jobbágy tavasztól őszig az egész mezőgazdasági időszakot robotban töltötte, a jogok és köteleességek egyensúlyba hozása bizonyára áldásos volt. A munkaerő, különösen a jobbágyrobot és a termelési eredmény viszonyáról, valamint a jobbágyság társadalmi rétegződéséről szintén jó magyarázatot kapunk, egyébként a továbbiakban a munka a már megszokott szerkezetben az aránylag csekély allodiumot, az uradalom szervezetét, földművelését, állattenyésztését s az egész gazdálkodás jövedelmezőségét írja le, a végeredményeket összefoglaló szöveget külön táblázatsorral egészítve ki.

A gazdag levéltári és irodalmi forráson felépített munka harmonikus, kiegyensúlyozott egész, melyben a nagybirtok gazdasági életének minden jelensége helyes megvilágításba és megfelelő helyére került. A szerző ismeri a kor gazdasági eszméit és társadalmi erőit s így megfigyeléseinek kellő távlatot ad. Ezek a megfigyelések általában véglegeseknek látszanak s így alkalmasak további ráépítések vállalására. Az izmos írói egyéniség kibontakozását ígérő munkában a nagybirtok történeti monográfiája, véleményünk szerint, elérte a fejlődés normális lehetőségeinek határát. Az olvasó élvezni fogja W. pompás, erőteljes, de sohasem szélsőséges impresszionista írói nyelvét is.

Ez éppúgy nem mindennapos jelenség, mint a mezőgazdaság történész gyakorlati mezőgazdasági ismerete, bár lesznek, akiknek figyelmét nem fogja elkerülni, hogy W. sem annyira az életből, a természetből, mint inkább elméletből szerezte ezeket az ismereteket s éppen ezért itt-ott tévedéseket, elírásokat fognak észrevenni. Igazolásunkra példaként idézzük azt a megállapítását, hogy „a háromnyomású gazdálkodás elhanyagolta a trágyázást, aminek bizonyára oka volt az is, hogy a gabona nem termett jól (t. i. megdőlt) a frissen trágyázott földben“. A valóság az, hogy a gabona nagyon is jól termett, mert éppen a kövér, zsíros földön szokott megdőlni. Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy a századokig pihent alföldi talajban még mindig sok volt a természetes táperő. Az is fel fog tűnni, hogy a szerző indokolatlanul is a mezőgazdaság maximális teljesítményeihez méri a gödöllői gazdálkodást. A rendszeres trágyázás, a takarmánynövények és más termesztmények termelésének hiánya, az ugarhagys, egyoldalú kritikára indítták, mintha nagyon is a mai elméletek hatása alá került volna. Míg például sok volt a föld, a legelőnek is felhasználható s a pihenten kevés trágyával is jól termő ugar racionális, tehát a természetes erő súlyával érvényesülő elv volt, miként a termelés differenciáltságának hiánya sem szükségképpen a magyar

paraszt elmaradottságára mutat. A gazdasági életben is törvények uralkodnak s a haladásnak nemcsak lelki, hanem anyagi előfeltételei is (pl. fogyasztópiac) vannak. Különös, hogy a magyar paraszt kaszálás-, nyomtatásrendszerében is csak a lustaság indítómotívumait látja a szerző. (Azért dolgozik gyorsabb eredményhez juttató módon, mert így több ideje jut a henyézésre!) A gazdasági élet ugyanis törvényszerűen halad a minél kisebb erővel minél nagyobb eredményt biztosító, tehát racionálisabb munkaeszközök és munkarendszerek felé; ezzel a megfontolással a magyar paraszt kaszálás-, nyomtatásrendszerében a sarló-, kézicséplérendszerrel szemben a fejlődés egy magasabb fokát kell felismernünk.

Végül talán nem feleslegesen mutathatunk rá a munka egy olyan tulajdonságára, amely inkább hátrányára, mint hasznára válik. A tárgytól elkanyarodó kitérésekre, epizódyszerű problémakísérletekre gondolunk. Az ilyen rövid kitérések aligha alkalmasak elvi jelentőségű kérdések, vagy éppen kérdéskomplexumok megnyugtató megoldására. A szerző pl. nem elégszik meg a gödöllői uradalom közsegeiben dívó földközösség kitűnő leírásával, hanem megkísérli a magyar földközösség kérdésének eldöntését is. Kialakulását a török hódoltságra szeretné visszavezetni s a döntő hatómotívumot a faluk közös szolgáltatásaiban ismeri fel. Messze vinne az elmélet megvitatása, de az okoskodás bizonytalan alapjaira egy példával is rámutathatunk. W. nem ismeri el a falubeli szabad foglalásban a földközösség elvét, „uratlan“ területről beszél, melyen a foglalók birtokjogot szereznek. „Uratlan“ területről azonban nem lehet szó, mert ezen a területen nem akárki (pl. a szomszéd falu!), hanem csak a közösség tagja tehet foglalást. Ez a föld tehát nem „res nullius“, hanem „res communis“, melyen a közösség joga él s rajta a foglalás után is megmarad, minthogy a fejlődés további során ez a közösségi jog váltja át a földet felosztásos rendszerbe. Tagányi eljárása tehát éppen ezen a ponton megtámadhatatlan; egyébként e példa amellett is szól, hogy a földközösségekben gazdaságiak mellett társadalmi és jogi elemek is működnek s gyökerei jóval mélyebbre nyúlnak, mint ameddig W. rövid kitérésében eljutott. A messzebbeső problémák zsúfolása tehát nemcsak szükségtelenül, hanem esetleg tévedésekkel is megterheli a szerkezetet s A. Daudet szellemes mondását juttatja eszünkbe: „Az első mű mindig túlságosan bő, melybe szerző belezsúfolja összes tartogatott eszméit, véleményeit, amelyek úgy szoronganak, mint a víz a zsilipen s amely gyakran legdúsabb, ha nem is a legjobb műve az írónak.“ Végeredményben tehát ez a megfigyelésünk is csak fokozza a W. történetírói indulása által joggal felkeltett várakozásokat.

Szabó István.

Rotl, Stephan Ludwig: *Gesammelte Schriften und Briefe.* Aus dem Nachlass herausgegeben von Otto Folberth, I—II. k. Kronstadt, 1927—28. Klingsor Verlag. III—IV. k. Hermannstadt, 1930—33. Verlag der Krafft et Drotleff A. G. 8° 333, 335, 345, 439 l.

Honterus Jánoson, a nemzeti egyház megteremtőjén kívül nincsen az erdélyi szász történelemnek egyetlen olyan alakja sem, kit a hódolatnak és kegyeletnek az az osztatlan mértéke övezne, mint R.-t (1796—1849), a XIX. század legnagyobb szász szervezőtehetségét. Bámulatosan sokoldalú munkássága valóban rászolgált erre a hódolatra és kegyeletre: mint kultúrpolitikus a népoktatás reformját sürgető útmutatásaival s a testnevelés meghonosításával, mint gazdaságpolitikus a mezőgazdaság és háziipar fejlesztésével és nagyszabású telepítési akciójával megbecsülhetetlen szolgálatokat tett népének. A negyvenes évektől kezdve az ő mindent átfogó szelleme irányította láthatatlanul az erdélyi szász nemzeti törekvéseket. Egymásután adta ki erőteljes, az erdélyi szász irodalomban páratlanul álló stílusban írt népszerű röpiratait, melyekben a legégetőbb gazdasági, szociális és művelődési problémákat tárta népe elé. Ezek a röpiratok ma is élnek, a negyvenes években pedig egy új világ képét vetítették a szász közvélemény elé. Azonban az utókor szinte példátlan tisztelete és megbecsülése elsősorban nem R. gazdag munkásságának szólt — a szász vezető körök, melyeknek maradiságával szemben életének legkeservesebb küzdelmeit vívta, később is csak lassan ismerték fel életművének pozitív értékeit — hanem emberi sorsának, tragikus végű politikai pályájának. A nagy népnevelő minden erejével küzdve népe jogainak csorbitatlan megtartásáért, a diadalmasan előretörő magyarsággal szemben a szabadságharcban az osztrákok táborába terelte a szászságot és 1849 május 11-én mint a császári generális megbízottja s a magyar statáriális bíróság elítéltje halt meg. Ez a „mártír”-halál R. egyéni sorsát az intelligencia szemében az erdélyi szász kisebbségi sors szimbolumává emelte s a kitünően megszervezett szász tudomány gondoskodott arról, hogy ez a szimbolum minél szélesebb néprétegekben szolgálja a népi öntudatosítás nagy célját. Már 1852-ben megjelent Andreas Gräser népszerűsítő életírása R. néhány munkájával,¹ majd — nem tekintve a számtalan kisebb tanulmányt, folyóirat- és ujságcikket — 1897-ben Franz Obert közrebocsátotta tudományosabb igényű monográfiáját és kiadását,² végül pedig napjaink ujjaéledt népi öntudatának szellemében állította a nyilvánosság elé a nagy népreformátor alakját O. Folberth szemelvényes kiadása³ és Th. Heinrich Mayer inkább népnevelési, mint művészi szempontból figyelemreméltó regénye.⁴ Az erdélyi szász tudomány és publicisztika természetesen egyúttal arról is gondoskodott, hogy R. életét és munkásságát a birodalmi németiség

¹ Dr. Stephan Ludwig Roth, nach seinem Leben und Wirken dargestellt. Kronstadt, 1852.

² Stephan Ludwig Roth. Sein Leben und seine Schriften. Wien, 1897.

³ Stürmen und Stranden. Ein Stephan Ludwig Roth-Buch. Stuttgart, 1924.

⁴ Deutscher im Osten. Leipzig, 1932.

is a legragyogóbb fényben lássa. Az eredmény nem is maradt el, különösen az utóbbi években, amikor — mint tudjuk — a német tudomány elsősorban a külföldön élő fajtestvérekhez küldte el olthatatlan ambícióval eltelt előőrseit kutatómunkára, előadások tartására és a közvetlen szellemi kapcsolatoknak egyéb módon való állandósítására. Igen tanulságos ebből a szempontból Walther Lindennek, az új német nacionalizmus egyik temperamentumos harcosának ítélete,¹ aki Medgyesen áhitattal állott R. emléke előtt, megrendülve szemlélte meg a szászság nagy „vértanújának” a városi múzeumban közszemlére kitett, szétlőtt kabátját és lendületes beszámolójában azt javasolja, hogy a német iskolák feltétlenül szenteljenek egy-egy órát R. emlékének, aki életével és halálával egyformán a legtisztábban, legmeggyőzőbben képviselte a heroikus életesményt és példájával különösen a mai ifjúság számára megbecsülhetetlen nevelő erőt jelent.

Történettudományunk eddig — sajnos — következetes szótlansággal haladt el R. alakja mellett. Akár a milleniumi történet, akár a legújabb összefoglaló művek köteteit forgatjuk, hasztalanul keressük bennük még csak nevét is. Pedig ez a szász pap-tanító legfőbb életfeladatát abban látta, hogy a magyarsággal szemben szervezze meg népének tömegeit, a szervezés lázas iramában példát mutatott és fegyverbarátságot ajánlott fel az oláhságnak is s ezzel a magyarság és a nemzetiségek viszonyának — legalább Erdély felé — évtizedekre irányt szabott. Mert tragikus halála csak növelte tekintélyét és hatását s a szászok politikai vezetői híven követve nyomdokait, népük vélt jogainak védelmében nemcsak népi öntudatosító munkájukat terjesztették ki a bánáti, bácskai és nyugatmagyarországi németsegre, hanem tovább fűzték a fegyverbarátság szálait is a szerbek és horvátok felé. Újabb történetírásunk meggyőzően mutatta ki, hogy XIX. századi történetünk elsősorban a közjogi és nemzetiségi problémával küzködve — de igazán meg nem küzdve — haladt az összeomlás katasztrófája felé. Ez a felismerés szükség-szerűen arra kötelezi a fejlődés lényegének feltárására törekvő történetíróinkat, hogy figyelmet szenteljenek R. írásainak is, mint a nemzetiségi öntudat kialakulásának sokatmondó, olykor izgalmas tartalmú dokumentumainak.

Az előttünk fekvő kiadást joggal tekinthetjük a szász R.-kultusz betetőzésének. Külső köntöse a legmagasabb követelményeket is kielégíti. A magyar olvasó végiglapozva az eddig megjelent négy gyönyörű kötetet (a hátralevő két kötet rövidesen szintén megjelenik), bizony fájdalmasan elboronghat azon a gondolaton, hogy irodalmunk hány klasszikusának akad hasonló illusztrációkkal, kéziratfényképekkel ékesített, hasonló filológiai gondnal és apparátussal szerkesztett kiadása. Az érdemes szer-

¹ Stephan Ludwig Roth. Zeitschrift für Deutschkunde. 1933. 699. 1.

kesztő, a „Deutsche Buchgilde in Rumänien“ vezetője és a népi színjátékok fáradhatatlan szervezője, kitünő munkát végzett. A szakember bizonyára némi idegenkedéssel fogja fogadni, hogy szerkesztői munkáját nem korlátozza a pontos, megbízható szövegközlésre, hanem mintegy nagyszabású életrajz keretébe foglalja — főkép a kiadás első három kötetében — R. leveleit, naplójegyzeteit és ifjúkori dolgozatait, mindenekelőtt pedig azt, hogy a közölt leveleket önkényesen megcsonkítja, sőt néhányat teljesen el is hagy belőlük. (A szerkesztő szerint e levelekben nem volt semmi lényeges s az olvasó kénytelen ítéletében megnyugodni.) Azonban a kiadás e hiány ellenére is hű képet ad R. mozgalmas pályájáról és működéséről s készséggel elismerjük, hogy ez a kiadás-technika olyan írónál, akinek írásai czernyi szállal szövődnek össze gyakorlati munkásságával és a politika napi problémáival, zárt egységbe fogja össze az egyébként szerte hulló, sokrétű anyagot, főkép pedig hatékonyabban szolgálja a népi öntudat terjesztését és megerősítését. Már pedig — erdélyi szász kiadványról lévén szó — kétségtelen, hogy a szerkesztő előtt ez a végső cél állott.

A kiadás nagyobbik felét a nagyszebeni Brukenthal-múzeum könyvtárában őrzött kéziratos hagyaték alkotja, amelyet a szerkesztő először rendezett nagy gondnal. Ez a hagyaték minden részletében és megszokottatlan egységben tárja eléink R. drámai módon liktető életfolyását; éppen ezért nem egészen értjük, hogy a szerkesztő miért különítette el egymástól kissé regényszerű címekkel („Die Wanderschaft“, „Die Heimkehr“, „Der Kumpf“) a biografikus kötetek tartalmát. (Bizonyára itt is a laikus olvasók széles rétegére volt tekintettel.) A magyar olvasó talán eleinte visszariad a levelek és naplójegyzések czernyi jelentéktelenség látszó, sokszor nagyon is kispolgári részletétől és titkolt unalommal próbál keresztlivergődni a családi érzés kissé pietisztikus kenetességgel stilizált ömlengésein. De már a serdülő ifjú első úti benyomásait, tapasztalatait és személyes kapcsolatait követve látjuk, miként bontakozik ki minden egyéb érzésén felülemelkedő német népi öntudata, amely tanulmányait, pályaválasztását, egész írói és gyakorlati működését döntő módon meghatározza és viszi tovább az egyéni katasztrófa felé. E német nép öntudat mögött pedig — láthatóan vagy láthatatlanul — állandóan ott van a magyarság, mint egyik fő mozgató erő, amellyel szemben — olykor támadva, olykor védekezve —, állást kell foglalnia. Milyen jellemző, hogy a húszéves ifjú a kissé nyomott medgyesi és nagyszebeni légkörből kilépve, Pest csodálatos gazdasági fellendülésében a büszke magyar életakaratot bámulja, de idegenkedéssel szemléli a kapitalista fejlődésben előretörő zsidó befolyást; duzzadó önértéssel látogatja a nagy német színházat, ahol ugyan nehezen érti meg a színészek beszédét, de feltétlen elragadtatással nyilatkozik játékukról. Nem kevésbé jellemző, hogy rövid pesti tartózkodása alatt ösztönyszerűen megtalálja az utat Schwartzner Mártonhoz, akit — tudjuk — bensőséges társadalmi kapcsolatok fűztek a művelt polgárság azon „biedermeier“-rétegéhez, amely később, a magyar reformmozgalom hullámai közepette is némán, de következetesen ragaszkodott német műveltségéhez és hagyományos, zárkózott polgári életformájához. A hosszú úton, mely Nagyszebenből Tübingába, külföldi tanulmányainak első állomására vezet, a fogékony ifjú minden alkalmat megragad,

hogy új benyomásait és tapasztalatait elsősorban szűkebb hazája szempontjából dolgozza fel. A Salzburg környékén lévő falvak jellegzetes Mária-képei és szobrai az erdélyi Madonna-szobrokra s ezeken keresztül a székelylek vitézségére emlékeztetik ; az Ulmból Tübingába menő postakocsin magyar teológusokkal hosszasan vitatkozik Magyarország és Erdély történelméről. Az akaraterőtől és tettvágytól duzzadó ifjú Tübingában, de még inkább Yverdonban, ahol Pestalozzi mellett évekre megértő barátokat és hajlamainak megfelelő munkakört talál, egyre nyomasztóbban érzi távolba szakadt kis népének szellemi elmaradottságát, politikai kiskorúságát, Bécs mindent elsekélyesítő hatását és végleg elhatározza, hogy a több egyéni sikerrel, anyagi boldogulással kecsegtető papi pálya helyett a küzdelmesebb tanári pályát választja. (Az elhatározás részben kicsinyes személyi intrikák, részben R. összeférhetetlen természete miatt mégsem valósulhatott meg teljesen.) A Pestalozzi körében töltött évek alatt alakulnak ki véglegesen pedagógiai elvei is, melyeknek első irodalmi kifejezése „Der Sprachunterricht“ című, mindeddig kiadatlan tanulmánya (II. 49—222. l.). A történezt kevésbé fogják érdekelni a tanulmányok a nevelés általános irányvonalait vázoló elmékedései, vagy a grammatikai oktatásra vonatkozó gyakorlati útmutatások, annál inkább azonban azok a szakaszok, amelyek a nyelv és nemzetiség kapcsolatairól, valamint az anyanyelv tanításának jelentőségéről szólnak. Természetes, hogy R. — mint a legtöbb korabeli nyelv művelő és kultúrpolitikus — a nyelvben látja a nemzetiség fogalmának leglényegesebb jegyét, ezen túlmenően azonban szinte misztikus hatalommal ruházza fel az anyanyelvet ; lendületes érvelésében, amellyel ennek kizárólagos közösségformáló erejét igyekszik bizonyítani, már nem a pedagógus, hanem a romantika állambölcséleti elméletein nevelődött öntudatos német szólal meg, aki az erdélyi szászok jövőjéért aggódik. Ehből a szempontból ez az igénytelen nyelvoktatási tanulmány mintegy előhangja R. legsúlyosabb politikai röpiratának : „Der Sprachkampf in Siebenbürgen“. Egyébként R. pedagógiai reformtörekvéseivel szervesen belekapcsolódik abba a munkába, amelyet már a század eleje óta különösen a felső- és nyugatmagyarországi német származású evangélikus tanárok a hazai oktatásügy korszerű átszervezése érdekében irodalmi és gyakorlati téren végeztek. Schedius Lajos, Glatz Jakab, a két Genersich-fivér és Liedemann Márton tervei és javaslatai jelzik ennek a reformmozgalomnak az útját, majd később R. fiatalabb kortársai, Schröer Tóbiás Gottfried, Steinacker Gusztáv és Glatz Ede vették át szellemi örökségüket. Miként R., ők is — Schedius kivételével — egyúttal hatékony élesztői és ápolói a német népi öntudatnak Magyarországon. E reformerek egymástól többször élesen eltérő nevelési irányelvei között R. pedagógiai gondolkodásával, mintegy középhelyet foglal el : egyformán távol tartja magát Liedemann kissé harcias realizmusától, meg Schedius, Glatz és a Genersichék gyakran kritikátlan neohumanista lelkesedésétől ; ebben is, mint a tanítás formális tényezőinek hangsúlyozásában, hű tanítványa Pestalozzinak. Szerettük volna, ha a kiadás kitűnő szerkesztője a bevezetésben legalább röviden rámutat ezekre a kapcsolatokra, annál inkább, mert R., külföldi tartózkodásából hazatérőben, Bécsben ismételten tárgyalt Glatz Jakabbal (II. 303. l.) és éppen Liedemann Márton volt az, aki mint kolozsvári lelkes, sok megértéssel fogadta a fiatal szász pedagógusnak tervét, hogy nevelési elveinek gyakorlati megvalósítására tanítóképző-intézet létesüljön (III. 20., 41., 46., 104. l.). R.-nak e tervéről — mely végeredményben a szász egyházi körök merev konzervatívizmusa miatt hiúsult meg —

mozgalmas képet tár elénk a II. és III. kötet levél- és iratanyaga; érdekes, hogy a szász népi öntudat előharcosa törekvéseinek pártfogását nem csekély részben gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellártól remélte (II. 307., 310. l.). Végül is — miután a tanítóképző-intézet létesítése nem sikerült — meg kellett elégednie azzal, hogy a megyesi iskolánál szívós küzdelem árán a rektori tisztségig emelkedve, próbáljon érvényt szerezni pedagógiai reformjainak. Az átszervezési munka ezernyi gondja és keserves csalódásokkal járó személyes torzaskodásai között bámulatraméltó energiával és fogékonysággal mélyed el nyelvi, történelmi, diplomatikai, numizmatikai és mitológiai tanulmányokban. (Itt csodálkozunk a szerkesztő egyik jegyzetén: Schwartner Márton „Introductio in rem diplomaticam aevi intermedii praecipue Hungaricam“ c. művének kivonatát közölve megjegyzi (III. 171. l.), hogy a mű szerzője „sejthetően“ ugyanaz a Schwartner, akit R. 1817-ben Pesten meglátogatott; ennek a kétségtelen és egyszerű ténynek a megállapításánál talán mégsem kellett volna „sejtésre“ szorulnia!) R. kritikai feljegyzései és összefoglalásai között különös figyelmet érdemel Erdély történelméről szóló vázlata (III. 180—188. l.), mely szélsőségesen protestáns-liberális és osztrákelles történet-szemléletéről tesz bizonyosságot; e tekintetben is egy úton jár azokkal, akik vele egy időben a szűkebb Magyarországon élesztgették a német öntudatot s akik 1848-ban ugyanazzal a következetlenséggel — igaz, hogy jóval kevesebb eredménnyel — igyekeztek a németiséget az osztrák „ultramontanizmus“ táborába terelni, mint ő. R. prédikátori működéséről, melyet a rektori tisztségből való elég barátságtalan elmozdítása után előbb Medgyesen, majd kisebb szász községek élén kifejtett (1834—49) fontosabb egyházi beszédeinek közlésével szintén ad ízelítőt a kiadás; ezek a beszédek meglehetősen színtelenek, bár figyelemreméltó, hogy írójuk az erdélyi szász egyházban uralkodó iránnyal szemben közelebb áll a romantika misztikus érzelmi vallásosságához, mint a racionalizmushoz és ismételten hangsúlyozza a vallásos élményben az „érzelem színtézisének“ primátusát az „értelem analitikus képessége“ fölött.

Az első három kötet gazdag és változatos életrajzi anyaga után a kiadás negyedik kötete az 1842—43. évek gazdaság- és művelődéspolitikai tanulmányait foglalja magában („Die Zünfte, eine Schutzschrift“, „Der Sprachkampf in Siebenbürgen“, „Untersuchungen und Wohlmeinungen über Ackerbau und Nomadenleben“, „Wünsche und Ratschläge, eine Bittschrift fürs Landvolk“, „Der Geldmangel und die Verarmung in Siebenbürgen, besonders unter den Sachsen“). E tanulmányok ugyan igen különböző kérdéseket ölelnek fel, de tartalmi és nyelvi szempontból mégis szorosan összefüggnek egymással: a fáradhatatlan népnevelő egységes munkatervének más-más részletét tárják elénk.

A magyar olvasó érdeklődésére köztük elsősorban a „Der Sprachkampf in Siebenbürgen“ c. tanulmány tarthat igényt (1842), az a röpirat, amelyben R. szenvedélyes hangon szölt bele a nyelvkérdés körül támadt politikai vitába és érvelésével hatékonyan előkészítette a szászág állásfoglalását Erdély uniójával és a 48-as magyar szabadságmozgalommal szemben, siettetve vele saját egyéni katasztrófáját is. A röpirat lényegében el nem mondott országgyűlési beszéd; közvetlen indítékot megírására az 1841/43. erdélyi országgyűlés nyelvi harcai adtak és

célja is az volt, hogy a szászok álláspontját képviselő Schreiber Simon nagyszabeni követ szereplésének erkölcsi nyomatékot adjon. Ez a körülmény magyarázza meg sokszor az ízléstelenségbe átcsapó gúnyolódásait, túlfűtött pátozását és általában azt, hogy a tárgyi érvek meglepően szerényen huzódnak meg az érzelmi meggyőzés eszközei mögött. Nagy elismerés illeti meg a szerkesztőt a röpirathoz írt tárgyilagosságra törekvő bevezetésért, amely minden megbecsülés és kegyelet ellenére sem hallgatja el a munka kirívó gyöngéit: makacs elfogultságát a magyar nyelv államnyelvi hivatottságával szemben, melyre — mint a szerkesztő találóan megjegyzi — az 1867 utáni évek története alaposan rácsafolt s korszerűtlen állásfoglalását a latin hivatalos nyelv mellett. Kissé könnyedén siklik el a bevezetés kritikái része a röpirat túláradó osztrákbarát magasztalásai fölött, melyeket pedig az erdélyi történelem említett vázlata mellé állítva sehogyszem értünk meg. Ezek azonban csak a részletekben mutatkozó zökkenők és fogyatkozások; a magyar olvasó, ha figyelmesen végigolvassa a röpiratot, önkéntelenül felveti a kérdést: vajjon csakugyan a magyar és székely rendek meggyőzésére készült-e? Mert ha erre készült — s ehhez alig fér kétség — akkor alaposan célt tévesztett! Hiszen a „Sprachkampf“ egész gondolatmenete egyetlen hatalmas támadás a magyar nyelv életképessége és jövője ellen. Igaz, nem hiányzanak a német öntudat erőteljes megnyilatkozásai sem és különösen feltűnő melegséggel követel R. politikai jogokat a rendi alkotmány kereteiből kizárt oláh tünegek számára. (Igaza van a szerkesztőnek: a hatalom mai birtokosaitól joggal várhatna különb bánásmódot az a szász-ság, melynek egyik legjobb fia majdnem elsőnek emelt szót a Habsburg-birodalom területén élő oláhság érdekében, de nem szabad megfeledkeznie arról, hogy a szászok Nagyromániához való önkéntes csatlakozásukkal szintén közreműködtek a mai helyzet kialakulásában!) De a német öntudat s az oláhság védelme a röpiratban csak igen szerényen jut szóhoz a nagy támadó célzat mellett. S éppen ez a bántóan negatív állásfoglalás az, amely a „Sprachkampf“-ot élesen elkülöníti R. többi írásától, melyekben mindig pozitív alkotások érdekében szállott síkra. Mert a röpirat végén tett javaslata a nyelvkérdésnek „ílem szerint“ való szabályozására s a latin hivatalos nyelv részleges fenntartására, igazán nem tekinthető pozitívumnak nála, aki mint paedagógus szinte misztikus hatalmat tulajdonított az anyanyelvnek. Valószínű, hogy R. a „Sprachkampf“ néhány mondatában, melyekben az emberiesség szellemében megértést és harmóniát hirdet, Széchenyi hatása alatt áll, bár csak egyetlen jelentéktelen jegyzetben hivatkozik rá. (IV. 102. l.) Ebből a szempontból ismét közel áll a magyarországi öntudatosan német intelligencia szellemi vezetőihez, akik egyrészt Széchenyi politikai gondolatrendszerét saját ízlésüknek megfelelően liberális szellemben értelmezték, másrészt azonban érdekes ellmondással élesen szembeállították a liberálizmussal, mihelyt

ez a nemzetiségterjesztés külső eszközeihez folyamodott.¹

Természetes, hogy R. röpirata mellett a korabeli magyar publicisztika és politikai irodalom nem haladt el szótlánul. A válaszok és cáfolatok tömkelegéből helyesen emeli ki a szerkesztő mint legjelentékenyebbet a „Der Sprachkampf und seine Bedeutung in Siebenbürgen“ c. 1847-ben Lipcsében névtelenül megjelent terjedelmes tanulmányt. Kár, hogy nem állott módjában beletekinteni a nyelvi harc magyarnyelvű irodalmába, mert ennek alapján — ha a szerzőt nem is tudjuk biztosan megállapítani — könnyen meghatározható a kör, amelyből a válasz-röpirat kiindult. Ha ugyanis gondolatmenetét és érvelését összehasonlítjuk Pulszky Ferenc 1844-ben ugyancsak Lipcsében kiadott „Nyelv-kérdés Magyarországon“ c. magyarnyelvű írásával, meglepő egyezésekre akadunk. Tekintettel arra, hogy Pulszkyt szoros kapcsolatok fűzték a németországi liberális publicistikához — tudjuk, hogy éveken át az augsburgi „Allgemeine Zeitung“ levelezője volt — kitűnően írt németül és ismételten szölt bele magyar részről a nyelvi vitába,² igen valószínű, hogy a német válasz-irat is tőle való, de kétségekívül az ő inspirációjára készült; hogy ez az irat a nagy német közvélemény előtt sikeresen képviselte a magyar álláspontot, azt Roth első életírója is kénytelen elismerni.³

A kötet többi tanulmánya nem kapcsolódik hasonló közvetlenséggel a magyar politika időszerű kérdéseire, mint a „Sprachkampf“, de természetes, hogy R. — hagyománymentő és öntudatosító céljához híven — bennük is folyton rámutat a magyar „veszedelemre“. A céhekben gazdasági szerepükön túlmenően elsősorban a szász elkülönülés és a népi erők csorbitatlan megőrzésének hatékony szerveit látja, s ezért emel szót fenntartásuk érdekében. Mezőgazdasági írásaihoz — mint leveleiből kitűnik — már a tübingai tanulmányi év alatt gyűjtött anyagot Schubart és Thaer műveiből, majd Hofvylben, Fellenberg mezőgazdasági iskolájában tett látogatása alkalmával ismerte fel az okszerűen elhelyezett mintagazdaságok nevelő és formáló hatását. E mintagazdaságok meghonosítása áll R. írásainak középpontjában, de célkitűzései a mezőgazdaság fejlesztésénél jóval tovább vezetik. Világosan látja, hogy népének ereje a magyarsággal és a veszedelmesen szaporodó oláhsággal szemben kimerülőben van s gazdasági reformterveit egybekapcsolja a népfejlesztés gondolatával. Németországból, nevezetesen Württembergből parasztokat akar telepíteni a szászlakta területre, hogy friss vért vigyenek a szászság ernyedő szervezetébe és egyúttal okszerűbb gazdálkodásra neveljék új honfitársaikat. A terv kudarcot vallott ugyan,

¹ V. ö. cikkemet: Graf Stephan Széchenyi im deutschungarischen Schrifttum. Festschrift für Gideon Petz. Budapest, 1933. 99—109. l.

² V. ö. Székfű Gy.: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. Budapest, 1926. 204. l.

³ Gräser i. m. 39. l.

mert a sváb telepesek (számszerint mintegy 2000) nem tudták megszokni az erdélyi viszonyokat s legnagyobb részük rövid idő múlva itthagyták az országot, de R. ösztönzéseinek annyi eredménye mégis lett, hogy Br. Bedeus József közreműködésével megalakult az erdélyi szász mezőgazdasági egyesület, amely szívs, szinte évtizedekig tartó munka után valóban szép eredményeket tudott elérni az ókonzervatív szász parasztok között. A kiadásban utolsónak közölt tanulmányban („Der Geldmangel und die Verarmung in Siebenbürgen, besonders unter den Sachsen“) R. a pénzsűkét s a hitelszerzés nehézségeit az általános európai viszonyokon kívül a jogszolgáltatás hiányaira próbálja visszavezetni, s ezeknek legfőbb okát abban látja, hogy a szász jogászok Marosvásárhelyt vagy Kolozsvárott tanulnak „ellen-séges“ politikai és jogi légkörben s gyakorlatukban is csak az ott elsajátított úrhatnamságot, nemesi önkényt és öncélú pörös-ködést akarják érvényesíteni. Az elszegényedésről szólva R. kíméletlen őszinteséggel vádolja népét pazarlással, üres élvezet-hajhászással, a családi érzés, polgári tisztesség lezüllésztésével és tudatlansággal, mely a multon csüngő terméketlen ábrándok-ban nyer kielégülést. „Vajjon — írja — az országszerte mutatkozó fellendülésben mi legyünk az egyetlenek, akik szunyókálnak, ásitoznak, alusznak vagy éppen horkolnak? Mások most szedik és ültetik a babért és borostyánt. Abban látjuk biztonságunkat, ha az elmúlt idők emlékének elszáradt levelein henyélünk?“ (IV. 427. l.) Önkéntelenül Széchenyire gondolunk és a „Hitel“ gondolataira, melyek nélkül a szász öntudat tüzes-szavú prófétája aligha irányíthatta volna népét a szellemi és anyagi boldogulás felé.

Igazat kell adnunk a kiadás érdemes szerkesztőjének, mikor a negyedik kötet előszavában azt mondja, hogy a népe sorsáért aggódó művelt erdélyi szász ma, az anyagi elszegényedés, erkölcsi süllyedés és nemzeti bomlás napjaiban aligha találhat idősezerűbb olvasmányt R. külső és belső megújhodást hirdető írásainál. De egyben sok tanulsággal szolgálnak ezek az írások annak a magyar olvasónak is, aki a nemzeti katasztrófánkat előkészítő erők teljes ismeretében keresi a jövő felemelkedés útjait. Érdeklődéssel várjuk a kiadás két utolsó kötetét, amely R. egyéni tragédiáján keresztül fényt derít majd a magyar-szász viszony kialakulására 1848—49-ben.

Pukánszky Béla.

Gróf Apponyi Albert Emlékiratai. II. k. 1899—1906. Magyar Tudományos Akadémia. 1934. 8°. 212 l. Gróf Apponyi Albert: Élmények és emlékek. Budapest, é. n. Athenaeum irod. és nyomdai r. t. 8°. 265 l.

Az összeomlás kényszerű nyugalomában gondolt először emlékiratainak kiadására. Az első kötet megírását azonnal munkába is vette, de a nagy nyilvánosság elé csak négy évvel később, 1922-ben lépett vele. A könyv váratlan sikere — négy év alatt három kiadás fogyott el belőle — a megkezdett munka tovább-folytatására ösztönözte őt. A harmadik kiadás elé írt előszavában

határozottan kijelentette, hogy a közönség érdeklődéséből buzdítást merít a folytatás megírásához. De ígéretének teljesítésére sokáig nem nyílt alkalma. A nemzetközi fórumok, főleg a Népszövetség előtt kifejtett tevékenysége ugyanis annyira igénybe vették idejét, hogy rendszeres memoire-írásra nem is gondolhatott. Így évek múltak évek után anélkül, hogy a várva várt kötetekből valami is elkészült volna.

Kedvezőbb fordulat csak 1931-ben, A. születésének nyolcvanötödik évfordulóján állott be. Ekkor ugyanis Almássy László képviselőházi elnök az országgyűlés egyhangú hozzájárulásával felkérte, hogy a jelen és a jövő nemzedék okulására vállalkozzék hosszú politikai pályafutása alatt szerzett tapasztalatainak és élményeinek megismertetésére. Így került ismét sor az emlékiratok folytatására. De egyébirányú elfoglaltsága s főleg gyakori genfi utazása most sem engedte meg a grófnak, hogy egész odaadással dolgozzék az immár szívügyvé lett feladaton. A jóakarat megvolt, de hiányzott hozzá az idő és a kellő nyugalom. A halála után özvegye a képviselőház határozatának megfelelően a kiadásra szánt feljegyzéseket azonnal beszolgáltatta a hazelnöknek, aki viszont a maga részéről a Magyar Tudományos Akadémiát kérte fel a közzétételre. Az Akadémia példaszerű lelkiismeretességgel teljesítette is a kegyeletes megbízást. Tájékoztató előszót maga az elnök, Berzeviczy Albert írt a kötethez, míg a kézirat itt-ott mutakozó hiányainak pótlására és homályosabb vonatkozásainak megvilágosítására Nagy Miklós, a képviselőházi könyvtár főigazgatója vállalkozott.

De bármily gonddal és szeretettel történt a kézirat sajtó alá rendezése, torzójellegét semmiféle kiadói ügyeskedéssel nem lehetett eltüntetni. Különösen fájdalmasan érezzük csonkaságát. Mert a kötet mostani formájában a Bánffy-kormány bukásától csupán a koalíciós kormány megalakulásáig, vagyis 1899 elejétől 1906 közepéig vezeti az elbeszélés fonalát. Ez más szóval azt jelenti, hogy éppen a legérdekesebb és legizgatóbb fejezetek hiányoznak belőle. Például milyen érdekfeszítő volna A. előadásában olvasni a koalíciós kormányzat mérlegét vagy a nemzeti munkapárt és a világháború korának bírálatát! A torzó-jelleg másik megnyilvánulása, a végső simítás hiánya kevésbé érzhető, mivel a kiadó ügyes áthidalásaival és megvilágosító jegyzeteivel nagyobb zökkenő nélkül átsegíti az olvasót az itt-ott mutakozó nehézségeken.

A torzójelleg hangoztatásával azonban legkevésbé sem akarjuk kisebbiteni a kötet értékét. Mert kétségtelen, hogy az mostani csonka és fésületlen állapotában is méltó nagynevű szerzőjéhez. Frissesség és elevenség dolgában talán mögötte marad az elsőnek, de viszont mélység és benső igazság tekintetében magasán fölötte áll. Tulajdonképen nem memoire a szó közönséges értelmében, hiszen sem az események előadásában, sem a szereplő személyek jellemének megvilágításában nem nyújt lényegesen újat. Inkább nyilvános lelkiismeretvizsgálásnak és a

magyar élet sorsdöntő kérdéseinek való eltűnésnek mondhatnók. Az események felvázolása csak külső keret, melyet a belső okok mélyreható boncolása és a szubjektív vallomások meleg líraisága tölt ki tartalommal. Ez adja meg történeti értékét és egyéni varázsát egyaránt. A szerző finom elemzéseinek át egy messzeségre nemzedék küzdelmeinek homályos hátterébe, mindenekfölött pedig a saját bonyodalmas politikájának rejtett rugóiba nyílik bepillantásunk.

Előadása során legtöbbször a katonai kérdéssel foglalkozik A. Ez természetes; hiszen ő a kiegyezés legsebezhetőbb pontját mindig a katonai kérdésben látta s nemzeti életünk legfájóbb hiányainak orvoslását annak kielégítő rendezésétől várta. Felfogására jellemző, hogy még a mélyebb nemzeti öntudat hiányát és a nemzetiségi kérdés elfajulását is katonai inferioritásunkkal hozza okozati összefüggésbe. Egész közpályáján annyira át volt hatva a kérdés alapvető fontosságának tudatától, hogy politikai magatartását szinte kizárólag ahhoz igazította. Így 1899 elején, mivel a magyar tisztképzés bevezetésével legalább formailag teljesítettnek látta a nemzeti párt legfőbb katonai követelését, híveivel együtt belépett a szabadelvű pártba. Mint kormánypárti képviselő, majd mint házelnök szintén a katonai kérdés megoldásán, illetőleg elmérgesedésének megakadályozásán fáradozott. Mikor azonban meggyőződött róla, hogy ezen az úton sohasem fog célt érni, 1903 nov. 26-án kilépett a szabadelvű pártból, melyben különben sohasem érezte magát egészen otthon és 26 barátjával újból életre keltette a régi nemzeti pártot. Látszólag tehát visszatért oda, ahonnan négy évvel előbb elindult. De csakhamar be kellett látnia, hogy a történelmet nem lehet visszafordítani: az új nemzeti párt tökéletesebb programja ellenére halvaszületett gyermeknek bizonyult, mert életbentartásához hiányoztak a szükséges lélektani feltételek. Az egész próbálkozásnak, A. saját bevallása szerint, csak annyi jelentősége volt, hogy előkészítette a függetlenségi párthoz való csatlakozását. Ezt a lépést 1905 jan. 3-án tette meg. A belépésnél ugyan fenntartással akart élni a függetlenségi program egyik-másik pontjával szemben, de Kossuth Ferenc és vezértársai kérésére elállott a kényes kérdés feszegetésétől, mert nem akarta a nemzeti küzdelem elszántságát gyengíteni. Ehelyett egész lélekkel belevetette magát a küszöbön álló választási küzdelembe s agitációjával mindenki másnál nagyobb mértékben hozzájárult a koalíció s ezen belül a függetlenségi párt győzelmének kivívásához.

A diadal után azonban újabb keserves csalódás várt rá, mert látnia kellett, hogy a király a parlamenti többség ellenére sem hajlandó hadügyi felségjogaiból engedni. A szövetkezett ellenzéki pártoknak a hatalom átvétele előtt meg kellett ígérniök, hogy a nemzeti irányú katonai követeléseket az általános választójog bevezetéséig függőben tartják. Így a nagy győzelem meddőnek bizonyult: a parlamentarizmus és a korona harcában az utóbbi maradt felül. A. igen érdekes és mélyreható megjegyzéseket fűz e tényhez s el kell ismerünk, hogy fejtegetései elméleti tekintetben teljesen helytállóak és megtámogatlanok. Reálpolitikai szempontból azonban már kevésbé megnyugtatók. Így utólag ugyanis lehetetlen nem látnunk, hogy A. akkori állásfoglalásában jókora ellenmondás volt: egyfelől a nemzeti élet teljességét sürgette, másfelől pedig továbbra is hiánytalanul biztosítani akarta a monarchia fennállásában és nagyhatalmi pozíciójában rejlő előnyöket. Másszóval a 48-at össze akarta házasí-

tani 67-tel. Ezzel nyilvánvalóan lehetetlen feladatra vállalkozott, mert minden, egyik irányban elért eredménnyel a másikat gyengítette. Természetesen nem elméleti alapon, hanem az akkori tárgvi és személyi adottságokból következőleg.

Sokkal kevesebbet hallunk a szerző szociális felfogásának alakulásáról. E tekintetben maga kénytelen bevallani, hogy mióta az 1889-es véderővtés túlnyomóan a közjogi kérdések felé terelte figyelmét, a szociális problémák aktualitásának átérezésében bizonyos visszaesés állott be nála. Mint kortársai általában, ő sem érezte meg a társadalmi kérdés átiúő erejét. Ennek főokát utólag a kérdés megoldásában első sorban érdekelt munkásosztály parlamenti képviselőinek hiányában, végelemzésben tehát a választójog elégtelenségében állapítja meg. Az akkori politikai közvéleménytől azonban még teljesen távol állott ez a felismerés. Maga A. az új életre keltett nemzeti párt programjában éppen a választójog tekintetében próbált ugyan közeledni a kor demokratikus felfogásához, de saját bevallása szerint koránt sem kielégítő mértékben. A kérdés forradalmi jelentőségére tulajdonképen csak akkor döbbsent rá, mikor Kristóffyék az általános választójogi törvénytervezet publikálásával egy csapásra kihúzták a koalíció lába alól az erkölcsi talajt; csak akkor vette észre, milyen gyenge a nemzeti eszme, ha a nemzet nem foglalja magában az egész népet. Sietett levonni a végső következtetést s jó részben az ő műve volt, hogy a függetlenségi párt 1905 dec. 11-én tartott ülésén egyhangúlag az általános választójog mellett foglalt állást. Tudjuk azonban, hogy az elméleti állásfoglalás még koránt sem jelentette a demokratikus választójog törvénybeiktatását.

Még a szociális kérdésnél is kevesebbet szól A. a magyar államiság másik nagy veszedelméről, a nemzetiségi kérdésről. A szerző ebben a tekintetben is osztozott korának általános felfogásában. Lelkileg ugyan a Deák—Eötvös-éra hagyományaihoz érezte magát legközelebb állónak, de nem volt elég ereje hozzá, hogy kivonja magát a Tisza-korszakban uralkodóvá vált áramlatok alól. Egyes pártbíveinek, főleg Grünwald Bólának ellenkező álláspontja és a hozzá oly közel álló Budapesti Hirlapnak túlzó sovinizmusa szintén erősen gátolták abban, hogy az 1868. évi nemzetiségi törvény álláspontjára emelkedjék s annak hiánytalan végrehajtását követelje. Különben is meg volt róla győződve, hogy amint 48 előtt a nemesség kifogástalanul képviselte a nemzeti egység gondolatát, azonképen az egységösítendő intelligencia is méltó és öntudatos hordozója lesz a demokratikus magyar állameszmének. Ezért elegendőnek tartotta egy olyan folyamat pozitív és negatív támogatását, mely az *aufsteigende Klassenbewegung*-ot magyarba vezeti át. Azt a vádat azonban, mintha állásfoglalásával súlyosbította volna a helyzetet, a leghatározottabban elutasítja magától és még sokat emlegetett népiszkolai törvényéért is kész vállalni a felelősséget bármely elfogulatlan nemzetközi fórum előtt. És ebben bizvást igazat adhatunk neki: a nemzetiségi kérdés megítélésében nem volt próféta, de viszont nem is tett semmi olyat, amivel az ütskösödő sebet még jobban elmérgesítette volna.

Politikai tevékenységének vázolósa mellett szívesen kitér A. külföldi kapcsolatainak ismertetésére is. Így pl. részletesen beszámol az interparlamentáris unió párizsi, bécsi, londoni és saint-louisi konferenciáján kifejtett munkásságáról. Szemmelláthatóan szívesen időz c tárgynál, melyet maga is sokoldalú tevékenysége legjavának érez. Amit amerikai tapasztalatairól, Roosevelt elnökkel való érintkezéséről, az amerikai magyar, tót és rutén kivándorlók viszonyairól és az

ottani katolikusok helyzetéről ír, az mind maradandó kortörténeti értékű.

De nagyon messze vezetne, ha a könyv minden érdekes részletét fel akarnók vonultatni. Azt nem dícsérni, hanem olvasni kell. Mindenképen megérdemli a rája fordított fáradságot; megérdemli tárgyánál fogva, mivel jórészen olyan dolgokról szól, melyek a legnagyobb mértékben belevágnak a most élő nemzedék életébe s megérdemli önmagában, mivel minden lapja egy nagy egyéniség töretlen optimizmusát és idealizmusát sugározza felénk. Mert A. a politikában is idealista akart és tudott maradni. Egy helyütt maga mondja, hogy „lelki diszpozíciójánál fogva jobban szereti a fényt, mint az árnyat“. Innét van, hogy politikai ellenfeleiről állandóan a legnagyobb kímélet és megértés hangján ír s magáéval ellentétes állásfoglalásuk igazolására mindig talál valamilyen mentő vagy legalább magyarázó körülményt. Gondolkodására rendkívül jellemző következő nyilatkozata: „Ha csakugyan égető szükség volt a létszámemelésre és ha másfelől lehetetlen volt azoknak a nemzeti követelményeknek teljesítése, amelyeket a létszámemelés igénybevétele okvetlenül felébresztett, akkor egy fátummal állottunk szemben, amelyért lehetetlen a felelősséget egyoldalúlag az egyik vagy másik tényezőre hárítani, mert akkor az egyesek hatalmi körén kívül eső történelmi erők működéséből keletkezett.“ Tehát a maga lelkiismeretének megnyugtatóra és ellenfelei relatív igazának kiemelésére kész inkább a vak fátumra, mint emberekre hárítani a felelősséget. És ez az irenikus hang végighúzódik egész munkáján: a mult mérlegének felállításánál általában fenntartja ugyan igazát, de mindig szívesen megengedi, hogy ellenfelei állásfoglalásában is volt vagy lehetett valamelyes igazság. Optimista világszemléletének megfelelően mások részéről is csak nemes motívumokat tudott feltételezni. A csalódások, melyek e tekintetben érték, leperegtek róla, mint a falevélről az esőcseppek. A. a politikában is megmaradt az idealizmus félelem és gáncs nélküli lovagjának. Idealizmusa volt nemzete szebb és boldogabb jövőjébe vetett hitének állandó élesztője s az képesítette rá, hogy késő aggastyán korában is fiatalos hévvel tudjon síkra szállni nemzete igazáért. Ezért emlékiratainak olvasása, még ha talán nem is értünk mindenben egyet okfejtéseivel, mindig üdítő és lélektágító időtöltés marad. A történész és a lélek-búváron kívül bőven talál bennök anyagot az is, aki nem speciális kutatási célból, hanem a közelmúlt tüzetesebb megismerése okából merül bele tanulmányzásukba.

Az *Élmények és Emlékek* címen megjelent másik posztumusz-kötet nem egységes mű, hanem különböző tárgyú és terjedelmű cikkek gyűjteménye, melyeknek túlnyomó része, legalább mostani formájában, itt lát először napvilágot. Tulajdonképen ezek is az önéletrajz számára készültek; mivel azonban terjedelmöknél és szubjektív előadásuknál fogva kikívánczik az eredeti komoly történetpolitikai elgondolás keretéből, szerzőjük már életében

külön kötetbe szánta őket. Afféle műhelyforgácsokkal állunk tehát szemben, melyek színes és részletező előadásukkal nagyszerűen egészítik ki az Emlékiratok sokszor szűkszavú elbeszélését. Így mindjárt az első fejezetből (Gyermekkori emlékek) tüzetesen megismerjük azt a harmónikus környezetet, mely a leendő államférfi egyéniségét olyan mélylyé és bensőségessé formálta : az előkelő családi kört mély vallásosságával, őszinte dinasztikus hűségével és Mária Terézia koráig visszanyúló franciás műveltségével, majd a kalksburgi kollégiumot századok gyakorlatán kipallérozott nevelési rendszerével és kedélyes diákéletével. Igaz, minderről már az Emlékiratok első kötetében is olvashattunk, de csak futólag és vázlatosan ; itt ellenben színes és eleven előadásban áradnak eléink az események, gazdagon tarkázva jóízű anekdotákkal és jellemző epizódokkal. Ugyanezt kell mondanunk a második fejezetről is. (A nyilvános élet előcsarnokában.) Ebből láthatjuk, hogy az ifjút szerencsés sorsa mindjárt elindulásakor olyan emberek körébe sodorta, akiknek barátsága csak termékenyítőleg hathatott lelkére. Így kora fiatalságától fogva élvezte Deák Ferenc, gr. Andrássy Gyula és br. Eötvös József bizalmát és atyai barátságát ; 1869. évi rövid párizsi tartózkodása idején Montalembert-rel jutott közeli érintkezésbe, míg 1870. évi római útján Dupanloup püspökkel, Manning bíborossal, Ketteler püspökkel és a vatikáni zsinat számos más kitűnőségével volt alkalma megismerkedni. A legnagyobb élmény azonban a IX. Pius pápánál tett látogatás volt számára. A harmadik fejezet (Személyes kapcsolataim Liszt Ferencce és Wagner Richárddal) a szenvedélyes zenekedvelő A.-t revelálja előttünk. Ha egyebünnét nem tudnók, innét bőven megtudhatjuk, milyen prominens szerepet játszott életében a zene. A könyvnek ez a része nemcsak életrajzi, hanem általános zenetörténeti szempontból is elsőrendű értékű. A negyedik (Egyiptomi benyomások hatvan esztendő előtt és ma) és a hatodik fejezet (Római benyomások) nem annyira életrajzi, mint inkább lélektani szempontból fontosak : mindkettő bizonyosága A. lelki rugékonyságának, mellyel még késő öregkorában is megértéssel tudta fogadni az új eszméket és minden öreges elfogultság nélkül meg tudta bennök találni azt, ami igazán értéket jelent. Részben ugyanez áll az ötödik fejezetről is, melyben 1904., 1911. és 1924. évi amerikai útjain szerzett személyes benyomásairól számol be. Itt is első-sorban impresszionizmusa és az új viszonyokhoz való gyors asszimilálódása lep meg. Tárgyi tekintetben is megvan mind-egyiknek a maga külön érdekessége ; főleg a harmadiknak, melyre köztudomásulag a revíziós hangulat élesztése céljából vállalkozott az akkor már nyolcvan felé járó aggastyán.

Köztörténeti szempontból legnagyobb értéket kétségkívül a hetedik fejezet képvisel, mely a magyar békedelegáció viszonyosságait és a trianoni béke létrejöttének előzményeit ismerteti. A történetírás ezért magáért hálás lehet a kötet megjelentetéséért ; annyi benne az új vagy legalább részletesebben és szaba-

tosabban leírt mozzanatot. Az egész fejezet fénypontja természetesen a Legfőbb Tanács előtt lejátszódott ismert epizód. A két utolsó fejezetnek semmi életrajzi vonatkozása nincsen s valószínűleg csak kegyeletből került a kötethez; egyik az öreg-ségről tartott előadás, melyben A. saját lelki állapotának nyújtotta mesteri rajzát, a másik pedig közvetlenül halála előtt Bécsben tartott felolvasása a Nemzetek Szövetségéről.

Mint e futólagos áttekintésből látható, a kötet feltétlenül megérdemli a nyilvánosságra hozást. Jórészt olyan dolgokat tartalmaz, melyeknek ismerete nélkül hiányos volna A.-ra vonatkozó tudásunk. Az a körülmény, hogy a politika teljesen ki van belőle kapcsolva, szinte csak növeli értékét, mert az ember nagysága előtt azok is tisztelettel hajolnak meg, akik a politikussal nem tudnak mindenben egyet érteni. Éppen nagy értékére való tekintettel sajnáljuk, hogy a kiadó nem fordított nagyobb gondot kiállítására. Ha már név- és tárgymutatót nem csatolt hozzá, legalább a tartalomjegyzékről nem lett volna szabad megfeledkezni. Igazán bosszantó, hogy nincs semmi, ami az aránylag terjedelmes könyv tartalmában eligazítaná az olvasót.

Balanyi György.

Aubin, Hermann: Staat und Nation an der deutschen Westgrenze. (Völkerrechtsfragen. 34. sz.) Berlin, 1931. 8°. 30 l. **Aubin, Hermann:** Die Ostgrenze des alten deutschen Reiches. Historische Vierteljahrsschrift XXVIII. (1933). 225—272 l.

Hanyagló és életrekelő korszakok határmesgyéje a történelem problémagazdagodásának legtermékenyebb talaja. Amikor a párizskörnyéki béketárgyalások folyamán új színpaltok kezdtek felrajzolódni Európa térképén, a szétدارabolásra ítélt államok épűgy, mint az ismeretlenség homályából felmerűlők, fennállásuk és létrejűttűk igazolását a multban keresték. A válságos órákat átélű európai kultűra újjáépítésének sűksége az idűtű állű értékek megállapítására terelte a figyelmet. Minél mēlyebbnek tetszett a szakadék, amely a világháborűt megelőző idűket a jelentű elvალasztotta, annél élénkelbbé vált az érdeklűdés a mult iránt. Az átalakulások természetéhez képest az érdeklűdésnek — lehet mondani — gyűjtűpontjába kerültek azok az erűk, melyek az állami életben döntű szerepet játszanak. Az államtűrtűneti vizsgálűdások igen értékes terméke Au. két kis tanulmánya, mely a régi Németország nyugati és keleti határainak kialakulásával foglalkozik.

A nyugati határ már a verduni szerződés óta biztosan haladű vonal, míg a keleti nemcsak a rekonstrűalű számára, hanem a valóságban is bizonytalan, sűt többé-kevésbbé nyűlt volt. A nyugati határ a kultűra és államiság azonos fokán állű országok felosztási vonala volt, amelyben a római nyomokon haladű bürokácia hatása erűsen érezhetű. Kelet felé idegen népek, más kultűra, nyugati szemmel barbarizmus, mely a birodalmat a védekezés és terjeszkedés kötelessége és lehetősége elé állította. A keresztűny hit- és kultűraterjesztés, a missziós gondolat és az

imperialisztikus törekvések azok a tényezők, amelyek a keleti határszegély különleges jellegét megszabták. A szorosabb értelemben vett államterület előtt húzódott a birodalom megvédésének célját szolgáló marcaöv. Az innen fokozatosan előrenyomuló kolonizáció szorosabbá tette a germánság és a szomszédos népek között a kapcsolatokat. E népek egy része rövidebb-hosszabb időre adózási viszonyba került a birodalommal. A marcaöv előtt vonuló, ezen tributárius szegély határvonalai már sokkal bizonytalanabbak voltak, hogy a német birodalom befolyási körébe tartozó népek által lakott területek határai a teljes elmosódottságba vesszenek. Nem mindenütt és nem mindenkor állott fenn ez a hármasonvonalú határszegély, ami az államhatár bizonytalanságát még inkább fokozta. A magyar kalandozások elcsendesedése után csak Nagy Ottó politikájának sikerült ismét hosszabb időre állandósítani a fentebbi értelemben a viszonyokat Jütlandtól le egészen Csehországig. Magyarország felé, többszöri sikertelen próbálkozás után, a legkorábban zárult le a határképződési folyamat: a XII. század ötvenes éveit végén még nem vonalszerűen ugyan, de már nem is hármasonvonalasban húzódtott a német birodalom határa.

Hogy az állam fogalmában a kultúrgondolat mekkora szerepet játszik, annak igen világos illusztrálása a német birodalom nyugati határának a verduni szerződés utáni alakulása. Jóideig lényeges változás e határ vonalán nem észlelhető. A kései középkortól azonban egészen Napoleon bukásáig Franciaországnak mindig céltudatosabb keletre törése (a négyfolyam-határ megvalósításának vágya!) a germán elem rovására fokozatosan eltolta a római-bürokratikus alapokon megvolt vonalról e határokat. Amily aktívnak bizonyult a német birodalom a keleti határ kiépítésében, annyira passzívan viselkedett a franciák terjeszkedésével szemben. A Párizsból szétáradó magasabb műveltség csaknem ugyanazt a szerepet biztosította az egykori nyugati frank birodalomnak a keletivel szemben, mint aminő szerep jutott ez utóbbinak a magyar és szláv népek „európaizálásában”. A sajátos francia nation-fogalom (államnemzet) megalkotásával, melybe az egységes párizsi műveltséggel átítatott idegen nyelvű népeket is beletartozóknak hirdették már korán a franciák, civilizatórikus misszionnak szerették látni a francia állam keleti terjeszkedését. Nem nehéz felismerni, hogy mindez csupán a nyers imperialisztikus törekvések kifelé való szépítése volt, hasonlóan a németiség állandóan túlértékelt kultúrmunkájához, mellyel Pilgrintől a legújabb időkig leplezni igyekeztek kevésbé ideális céljaikat. Mindkét esetben az örök Nyugat arcát látjuk előtűnni az örök Kelet felé.

Au. tanulmányai ezt az önként kínálkozó párhuzamot nem érintik. Igaz, hogy a két értekezés egymástól függetlenül, nem egymás kiegészítésének készült, célkitűzéseikben is más feladatot kívánván megoldani. Mert míg a keleti határ kialakulásával foglalkozó tanulmány nem megy tovább a régi birodalom korának

vizsgálatánál, a másik értekezés a jelenkorig halad. Szól benne a francia előnyomulás megtorpanásáról s a német reakció nagy sikereiről. A területiális rendi Németországnak a centralizált, abszolutisztikus Franciaországgal szemben nem lehetett programja. A nemzeti gondolatnak kellett az államalkotó tényezők között domináló szerephez jutnia, hogy határainak nyugatra tolását a politikai cselekvések leghatalmasabb lököereje, a szellemi megmozdulások gyors ütemben megvalósítsák (1813, 1815, 1871). A mai németiség számára a nyugati határ kialakulásának ez a szakasza a legéletbevágóbb. Érthető tehát, hogy Au. tanulmánya, mely egy, nemzetközi jogi kérdésekkel foglalkozó sorozatban jelent meg, vizsgálódásainak gyújtópontjába ezt az időt teszi s értekezésének tárgyát azon kérdés vizsgálatában jelöli meg, hogy „mikor és milyen formában folyt be a nemzetfogalom a határok megvonásának gyakorlati-politikai problémájába“ (2. l.) Kis terjedelméhez mértén rendkívül sok, szemléltető adatot hoz dolgozata a nemzetiségi kérdés legkorábbi jelentkezésétől egészen a legújabb időkig, a problémának az államhatárképződés tükrében vizsgált oldaláról.

A határok mikénti alakulása mindenkor elsősorban a kérdéses ország, másodsorban pedig a vele szomszédos országok államiségének függvénye. Bármely országra vonatkozóan is vegyük e kérdést vizsgálat alá, ezt a szempontot figyelmen kívül hagynunk nem lehet. Bár Au. utal a francia, német és a némettel kelet felé szomszédos országok állami életében folyton fennállott különbségekre, szerintünk, kivált a német birodalomra vonatkozólag, még fokozottabban kellett volna érvényesítenie ezt a nézőpontot. Így mindenestre világosan látta volna a francia és a német terjeszkedési politika jelszavainak lényegbeli azonosságát. Államtudományi kézikönyveink, ha melleleg szólnak is néha az államhatárokról, rendszerint megelégszenek néhány, inkább posztulátumszerű megjegyzéssel (milyennek kell lennie a jó határnak? stb.). Pedig az államhatárok kialakulásának történeti vizsgálata arról győz meg, hogy e kutatások kapcsán sok olyan probléma vetődik fel és sok olyan megállapítás tehető, mely az államfogalom filozófiai megalapozásához s így gyakran a gyakorlati politika terén uralkodó számtalan homályos és téves nézet tisztázásához közelebb segít. Au. két tanulmánya sok tekintetben megerősíti ezt az állítást, bár az övénél sokkal szélesebb körben, általánosabb szempontokkal kell majd dolgozni, hogy a történetírás megfelelhessen azoknak a feladatoknak, melyek az új idők teremtette új helyzetben tornyosulnak eléje s amelyeknek megoldása egyedül biztosíthatja számára az európai kultúra újjáalkotásában az őt joggal megillető iránymutató szerepet.

Kring Miklós.

Andreas, Willy: Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart—Berlin, 1932. 8°. 644 l.

A német humanizmus történetírásáról szólván, azt mondja

ennek a könyvnek a szerzője — heidelbergi egyetemi tanár, Windelband, W. Goetz és K. Hampe tanítványa, eddig is számos, a német szellemtörténetnek különösen gazdasági és társadalmi oldalait érdeklő monográfia írója — : „Németország politikai formáinak túltengése és a történeti folyamatnak végtelen szétágazása a német történet egységes ábrázolására törekvőket jóformán megoldhatatlan föladatok elé állította s tényleg mind e mai napig nem akadt olyan lángész, aki meg tudott volna ezzel a feladattal birkózni.“ Nem akarjuk éppen azt megállapítani, hogy ez a lángész ő benne jelentkezik, de merjük állítani, hogy az óriási tudásanyag való szuverén uralkodás, a rejtett szellemi folyamatok mélyreható elemzése, a legkülönbözőbb nemű történeti folyamatok egymásra vonatkoztatásának virtuóz, pedig a realitás talaját soha el nem hagyó képessége, az előadásmód nagyvonalú és bonyolultlan szoborszerűsége kiváló historikusnak mutatják s nem alaptalanul engedek bennünk fölkelni azt a sejtelmet, hogy hátha éppen ő az, aki a német történettudomány mostani fejlettségi pontján el van hivatva még nagyobb feladatok megoldására is, mint amilyenek megoldását ez a könyv jelenti.

Pedig ez a könyv maga is elég volna életműnek. A reformáció küszöbére érkezett német nép és német lélek képének összefoglaló megrajzolása s benne az emberi történet egyik legdöntőbb fordulátát bevezetett egyik legnagyobb (a máig teljes történelmi pontossággal megismerhetők közül minden bizonnyal a legnagyobb) „világválságnak“ érzékeltetése olyan történetési feladat, amely a legnagyobb képességeket is erős próbára teszi. És ezt a föladatot eddig senki még csak megközelítő mértékben sem oldotta meg úgy, mint A. Igaz, hogy megvoltak tudománytörténeti előfeltételei, amelyeket a német tudomány öntudatos tervszerűsége teremtett meg. Az a hatalmas méretű specializálás, amely a német történettudományt a legutóbbi két emberöltő folyamán annyira jellemezte, s a profán lelkek számára oly sok olcsó élcélődés céltáblájává is tette. Nem állhatott volna viszont elő ennek a könyvnek nagyszerű kompozíciója a szellemtörténeti irány kialakulása nélkül, amely a legkülönbözőbb jellegű történeti életfolyamatok együttnézésére, kölcsönhatásaikat felismerő egységes értelmezésére és szemléltetésére törekszik, anélkül, hogy akár régebbi, hegelianus vagy marxi dogmatikus előfeltételektől vezettetné, akár újabb iskolás lélektani vagy egyéb schémának uralma alá adná magát (ami pl. az egyébként nagyszerű Lamprecht nek volt súlyos eltévelyedése). De egy harmadik nagy előfeltétel is szükséges volt ahhoz, hogy egy ilyenszabású összefoglalás létrejöhessen. Le kellett tűnnie annak a felfogásnak, amely hosszú ideig a komoly történettudományi munkát is a vallásfelekezeti szempontnak rendelte alá s akarva-akaratlan, így formulázta az alapproblémát: „Volt-e szükség a Luther reformációjára s az annak nyomán bekövetkezett nagy szakadásra?“ Amelyre aztán a történészek természetesen hitvallási álláspontjuknak megfelelő feleletet adtak: alapjában véve igenlőt, mint maga az egyébként olimpusilag tár-

gyilagos Ranke is, nemlegest viszont az iskolát teremtett Janssen, akiről az elfogulatlan protestáns bíráló is elismer annyit, hogy tények meghamisításával nem vádolható, csak a tények csoportosításában és értelmezésében nyilvánul nála a célzatosság, — de akiről viszont legkitűnőbb tanítványa és műve folytatója, Pastor, is kénytelen megállapítani annyit, hogy a tárgyilagosság „finom határvonalát” nem mindig sikerült tiszteletben tartania. Mivel a reformáció korában felvetődött vallási és egyházi problémák a jelennek is élő és kínzó kérdései, a mai emberi lélek sem tudhat tőlük tökéletesen szabadulni, ha tisztán tudományos célú is vizsgálódása. De viszont ma már megannyi nagyértékű kísérletezésből kiérlelődöttnek tekinthető legalább annyi tanulság — mint A. mondja — hogy „az egyházjavítás szükségességének mértéke és eszközei s általában maga az a kérdés, szükség volt-e a katolicizmussal való szakításra, alighanem mindörökké különböző megítélés tárgya marad” (627. l.). S hasonlóképen az is kiérlelt megállapítás — már Ranke megvetette ehhez az alapot, de különös mértékben a legutóbbi félszázad kutatásai tették nyilvánvalóvá —, hogy a reformáció előkészítésében a vallási és egyházi kérdésnek bármilyen mély és sorsdöntő, de nem egyedülálló szerepe van : a kor egész politikai, társadalmi, gazdasági, sőt a valláson kívüli szellemi élete is tele van a pattanásig feszülő krízises problémákkal, amelyeknek meglátása és átértése nélkül, pusztán és egyedül csak vallási és egyházi ellentétekből vezetni le és magyarázni a német cinquecentót, éppen olyan elégtelen és hamis képet adó eljárás, mint hogyha valaki az olasz cinquecentót kizárólag művészettörténeti elemzéssel akarná kimeríteni. A szerző ugyan protestáns ember, de művének mindössze talán egy vagy két olyan mondata van, amelyekből erre a kevésbbé iskolázott szem is következtethet, egyébként pedig a hitvallási és világnézeti szempont befolyásának nyoma sincs nála. Ahogy embertől egyáltalán lehetséges, úgy beváltja a „föltétlen”, a „rendíthetetlen” igazságosságra vonatkozó ígéretét, amelyet többször kifejez.

Műve célját a következőképen jelöli meg : „Darstellung des gesamtdeutschen Geisteslebens, ein Stück Volksgeschichte also”. Módszere : „eine synthetisch verknüpfende Betrachtungsweise, die bei aller Freude an der farbigen Aussenseite der Dinge zu ihrem geistigen Kern vordringt.” Tehát a valódi, minden doktrinerezmustól ment szellemtörténeti módszer, amely nem érheti be a pusztá analízissel — ez csak föltétlen előföltétele —, hanem „unbedingte Anschaulichkeit”-re, „greifbar, sinnliche Lebensnähe” ábrázolására törekszik (632—4. l.). A szintetikus szemléletességre törekvés a mű külső formájára is kihat : a „lábjegyzeteknek” aprólékos tudományos apparátusa — néha már inkább csak cafrangja — eltűnik s helyüket (éppúgy, mint a Hóman—Szekfü-féle Magyar Történetben, a mellyel a mű egyébként koncepciójában és módszerében is a legszorosabban rokon) a könyv végén az egyes fejezetekhez fűzött, a kútfőirodalomról, a kutatás jelenlegi állásáról, módszerei kérdésekről és egyéb „műhelytitkokról”

tanulmányosan tájékozó összefoglaló jegyzetek foglalják el. Kőművesállványok nélkül áll előttünk a hatalmas rekonstrukció épülete s szerves részleteinek plasztikus kidolgozottságát még jobban kidomborodni segíti a nyelvezet szigorú tisztasága, világossága és egyszerűsége, amelyet a szerző „in einer Gegenwart von bedenklícher Sprachverwilderung“ különleges kötelességül tekintett.

A könyv első főrésze a vége felé siető középkor világmépét, egyházi életét és mozgalmait, meg népi és laikus vallásosságát mutatja be. Ezen a területen legkevésbé szakember a nem teológus szerző s mégis nagy tárgyismerettel s elmélyedéssel látja meg a középkori világmép nagyszerűségét s az abban már akkor erősen megmutatkozott kisebb-nagyobb repedéseket. Fényes képet fest a Cusa Miklós nagy és rejtelmes alakjáról és szellemvilágáról, amelyben középkori és modern vallásosság, keresztyénység és filozófia egészen egyedülálló módon nyújt kezét egymásnak. A személyiségek rajzára különben műve későbbi folyamán is különös gondot fordít, de másfelől a tömegmozgalmak, személytelennek nevezhető fejlődési dinamizmusok ábrázolásában is mester. Ezernyi szemléltető adat segítségével rajzolja meg az egyházi állapotok romlottságának képét, de sohasem esik bele az erkölcsbíráskodó hangba, a leglelkismeretesebb mérlegeléssel igyekszik eloszteni az árnyék mellett a fényt is, amelyet a maga tisztaságában mutat meg még a legkérdésebb állapotok közepette is. Mint a klastromok életéről megállapítja: „Man sieht förmlich, wie Gut und Böse... miteinander ringen.“ Egyénítő rajzok sorozatában vonultatja föl a római egyházon belül maradó reformtörekvéseket és azok hordozóit s pompásan mutat rá, hogy azok minden nemességük mellett is csak a negációban egyeztek, pozitív mondanivalóikkal egy-egykes frontot alkotni sohasem lettek volna képesek. Színes, mozgalmos képet ad a nép forró és tarka vallásos életéről, végtelen gyöngéd megértéssel elemzi és ábrázolja a szentkultuszt, de egyszersmind leplezetlenül megmutatja elfajzásait is. Csudakórság, babona, boszorkányüldözés, a haláltáncok, a világvég hangulatai s minden egyéb, a német nép lelkét akkor felszántó másvilági sejtelem és borzongás megragadó szemléltetéssel és elmélyült lélekrajzolással kerül fel vásznára. A népi lelkiség ilyen mélyreható és ennyire sokoldalú elemzése és megjelenítése a tudományos irodalomban — nemcsak a vallás- és egyháztörténetiben — igazán kivételes jelenség, hiszen itt a kútfők, bármilyen bőven buzognak is, sokszor a lehető legzavarosabbak, a leggondosabb és legaprólékosabb szűrő munkát kívánják s hozzá még az egyéni átélésnek legmagasabb fokát is. A végeredmény: „A késő gót népi vallásosságnak ebben a fülledt, vad világában, amely a formák és az életnyilvánulások féktelen sokszerűségébe árad széjjel, szorosan egymás mellett van a szellemiség és az eldurvulás, az áhitat és az ellaposodás; a legtisztább ösztönök keverednek a legzavarosabb toldalékokkal, a legszentebb a legnagyobb hétköznapisággal; babona, kétségbeesés és eleven hit kulcsolódnak egymásba. Az ember érzi, amikor ezt a forrongást, minden erőnek ezt a megfeszülését látja: így a dolgok már nem mehettek tovább! A legmagasabb szempontból tekintve, maga az egyház sem kívánhatta ezt! Itt valami nagy dolognak beakonyodott s egy vagy más formában valami újnak kellett jönnie.“ (210—211. l.)

A mű derekas része a középkorvégi német állam, társadalom és gazdaság képével foglalkozik. Ez a szerzőnek tulajdonképeni szakterülete s ide vannak bedolgozva régebbi kutatásainak eredményei is.

A szinte áttekinthetetlen tarkaságú német politikai szétदारabolásban egységes, nagyvonalú szempontok szerint teremt rendet a megértés és a szemlélet számára. Politikai eszmeáramlatok, újra meg újra felvetődő s megint csak zátonyra jutó birodalmi reformtörekvések mellett hatalmas arányú s a részletekben különösen finom kidolgozású képet fest I. Miksa császárról, „az utolsó lovagról”, akinek lelkiségében, eszmevilágában, törekvéseiben megint csak pompásan szembeszökik a közép- és újkor ölekezése, ennek az egész „kormesgyének” kiváló mértékben átmeneti jellege. Az abszolutizmusra hajló német Landesherr alakja, a tartományi bürokrácia kialakulása, a német jogéletben a római jog befogadása által bekövetkezett végzetes fordulat megvilágítása után a rendiség és különösen a haldokló lovagvilág rajza következik, a lovaglelkiség és lovagi életformák művészi és szolid megalapozású képe, amelyek ellenállhatatlan vonzóerővel voltak a polgárságra is. A városok gazdasági életének s ezzel kapcsolatban a korai kapitalizmusnak levezetése és ábrázolása elméleti brálítások helyett szemléleten nyugvó értelmezést nyújt s a termelés, a tőke, a munka kérdéseinek szürke világát a lélek varázssával teszi vonzóvá és mozgalmassá. A fejezet tetőpontja itt is személyiségrajz: a Fuggerek, főként a „gazdag” Jakab személyiségének, szédületesen átfogó kereskedelmi és fináncelméjének és egészen újkori típusú profitéségének a rajza, aminthogy általában a német korakapitalizmus története szerinte „a legerősebb mértékben személyiségek története”. A német város kulturális jelentőségéről írja a szerző könyvének úgy tudományos felszereltség, mint lélekelemző és szemléltető erő tekintetében legfényesebb lapjait: a német várostörténetnek valósággal szintézisét. A városok belső szerkezete, alkotmányos belviszályai, szociálpolitikája, a zsidókérdés bonyodalmai, az erős önállósági törekvések az egyházi élet terén, az irodalmi és művészeti élet, a nyomdászat, a könyvkereskedés felvirágzása, a városi humanizmus különösen nagy jelentősége, egypár remek humanista polgárportré, így különösen a nürnbergi nagy szenátor Pirkheimer Willibaldé: egy közelmesen bontakozó „laikus kultúra” fényes képe. E mellé állítja a legmélyebb árnyat: az agrárviszonyok rajzát, a szűnni nem akaró parasztforrongások villámló viharfelhőivel. Különös figyelmet fordít a parasztságnak az egyházhoz való viszonyára, amely egyáltalában nem volt radikálisan forradalmi s igazában csak a papság világi hatalmát, a papot, mint földesurat nem tűrte szívésen.

Végül a kor szellemi életét, művészetét foglalja össze. Természetesen „szellemi élet” volt az is, amit eddig bemutatott, mert hiszen mindenütt, a gazdasági tevékenység ismertetésénél is leásott az értékelő és értéktermelő lelkiség gyökeréig. Most azonban a szellemi élet legarisztokratikusabb nyilvánulásait veszi külön is vizsgálat alá: a német humanista eszmevilágot és annak szellemtudományi törekvéseit és termelését, továbbá a természettudományi és természetbölcséleti renaissancekísérleteket, végül „Der Ausklang der Gotik” sokatmondó címe alatt a képzőművészet életét és alkotásait. Különös finomsággal mutatja meg itt a humanizmus sokarcúságát: miként keveredik éppen a német humanizmusban erős egyházi tradicionálizmus a biblikus-evangéliumi egyház- és vallásreform türelmetlen követelésével, skolasztikus hagyományok pogány filozófiai hatásokkal, misztika és racionalizmus, erős ethikai szenvedély és érzéki szomjúság, hívős kriticismus és reflektálatlan életöröm. Agricola, Celtis, Reuchlin, különösen pedig Hutten és Erasmus arcképei nagyvonalúak, a részleteknek dürreri rézkarhoz hasonlító finom és szeretetteljes

kidolgozásával. Tanulságos, többoldalú párhuzamokat von a német és az olasz humanizmus lelki szerkezete között. A művészetről szóló fejezetben természetesen Grünewald és Dürer a központ, de mellettük és körülöttük szemlét tart a kor minden kimagasló német képzőművészeti alkotása felett, amelyeket — mint maga hangoztatja — közvetlen szemléletből iparkodott megismerni, s nagy műtörténeti iskolázottsággal és esztétikai elmélyedéssel tárja föl azoknak gazdag és áhítatos eszmevilágát, folyvást változó és tökéletesedő formanyelvét.

„Vallási vezetők és ébresztők nem az intellektualizmus és a műveltség talajáról érkeznek meg: az ő küldetésük a lélek legmélyebb inségéből és olthatatlan vágyából nő ki.“ Ezzel a nagy tanulssággal hajlik vissza a mű tetőpontja a mű alapvetéséhez, a vallásos élet ábrázolásához. A gazdasági, a politikai, a tudományos, a művészeti élet telítve volt megoldhatlan, kínzó problémákkal, a régítől való határozott elfordulással, homályosan jelentkező új szükségletekkel. De a legalapvetőbb kérdés mégis az örökkévalósághoz való viszony kérdése volt s amíg ebben az irányban nem talált magának egy határozott új útát — most nem kérdés, milyen értékűt — az emberi lélek, addig más természetű problémái közt is csak úgy vergődött, mint a hálóba került vad. Talán ezt olvashatjuk ki a nagy reformációkúszób, az egyedülálló „Zeitenwende“ legvégső és mindenkor időszzerű értelmeként A. könyvéből.

Merjük tudománytörténeti fordulópontnak tekinteni ezt a könyvet, mert egy oly magas fokban sikerült, annyira szolid részletalapvetésen nyugvó s másfelől a rendező szempontok és a rekonstruktív szemlélet erejével annyira átvilágított szintézis, hogy mellette ennek a hatalmas tárgykörnek egyetlen ezutáni kutatója sem fog büntetlenül elmehetni. Részleteiben nem egy jogosult s talán kemény bírálat fogja majd érni — ahogy érte pl. húsz év óta a Troeltsch nagy standard-könyvét —, de egészében, éppúgy, mint amaz, nagyon sokáig útjelző marad. Emellett igen nagy vigasztalás és biztatás lesz mindazok számára, akik a történetkutatás elspecializálódása fölött hajlandók kétségbeesni s a nagy, már nemcsak tudományos, de műalkotásszámba is menő összefoglalások lehetőségét egyre inkább kétségbevonni. Íme, ez a könyv is példa arra, hogy van a szellemi munkának valami csodálatos belső dialektikája, amellyel önnön egyoldalúságait folyvást korrigálja, amellyel tehát egy ismeretlen törvényszerűséggel megérkező időpontban éppúgy kitermeli a nagy szintézisek létrehozására alkalmas személyes erőket, amint másfelől, amikor arra szükség van, mindig előhívja az új meg új szempontok szerint tájékozódó s a régi szintéziseket lebontó kritikai analízist s ezzel együtt természetesen az anyaggyűjtést, az empiriát is, még át nem kutatott területeken. Amíg a Természetnek és a Történetnek lesz az Emberhez mondanivalója, addig mindig meglesz az emberi szellem világ- és önismerő munkájában ez a dinamikus váltakozás. A magyar történettudomány legújabb törekvései és alkotásai is ugyanerre mutatnak.

„Az emberi művelődés minden egyes korszakát másképen látja minden egyes emberöltő. Így a történész feladatai folyvást

meg-megújulnak, másfelől pedig a multa való minden igazi rá-
eszmélésnek megvan az a hatalma, hogy a jelent is megvilágosítsa
s mélyebben bevezessen bennünket a saját lényünk ismeretébe.
Az én feladatomban az volt, hogy a reformáció küszöbének nagy
időmesgyét úgy mutassam be, amint azt egy olyan mai német ember
látja és érzi, aki a dolgok minden változásában és a nemzet nagy
összeomlásában sem adta fel azt a hitét, hogy a pusztulás új élet
ígéretét is hordozhatja magában. A mi népünknek pedig az állami
hatalom megerősödése mellett szüksége van a belső megújódásra
is, hogy újra visszanyerhesse elvesztett szabadságát és önrendel-
kezési jogát." A könyv előszavának ezeket a sorait saját lelkéből
fakadottnak tekintheti a mai magyar történész munkája is, ame-
lyet ennek a műnek elmélyedő tanulmányozása nem egy ponton
lesz hivatva erősen megtermékenyíteni. Ennek a tanulmányo-
zásnak a során következhetik majd el a mű egyes fejezeteinek
bizonyára szükséges, részletekbe menő szakkritikája is, amelyre
ez az áttekintő ismertetés nem érezhette magát hivatottnak.

Révész Imre (Debrecen).

**Gross, Lothar: Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von
1559 bis 1806.** (Inventare österreichischer staatlicher Archive.
Inventare des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. I.) Wien,
1933. 8°, XI + 498 l.

Hivaltörténet, rekonstruálva a hivatal fennmaradt irat-
termelése alapján. Mint L. Bittner kísérszava elmondja, már a
mult század végén határozta el az osztrák állami levéltárak
tudományos kiaknázásának elősegítésére annak a kiadványsoro-
zatnak megindítását, amelynek G. műve az ötödik kötete. A hiva-
tal funkciójának leírása tehát elsősorban az iratanyag tudományos
felhasználásának és értékelésének céljait szolgálná: „Aktен-
kunde“, új segédtudomány, amely tulajdonképpen a középkori
anyaggal dolgozó diplomatikának az újkori iratanyagra átalakított
alkalmazása. De ott kezd, ahová a diplomatika hosszú fejlődés
után ért el: az állam- és társadalomszerveződés menetének vizs-
gálatához akar hozzájárulni, az írásos aprómunka nyomait kö-
vetve. Kicsiny, de éles és exakt megfigyelésekkel a valóságyszerűség
alapjaira állít bennünket, az állam és egyéb társadalmi képletek
fejlődésének elméleti konstrukcióit mintegy a tények aprópénzévé
váltván. A vizsgálat odatapad ahhoz, ami a múlt intellektuális
munkájából szemmel látható és kézzelfogható, az elméleti el-
gondolásokat mintegy lehúzza a szerveződésfolyamat elemi tala-
jára. S ezzel a szintézisnek új lehetőségeit nyitja meg, az eddigiek-
től eltérő fogalmakkal.

G. a levéltári anyaggal összefüggő tudományágak rég elismert
mestere. Nagyszabású művében az aprólékos megfigyelések hihe-
tetlen munkája van felhalmozva és páratlan szaktudással, ön-
tudatos módszerrel értékesítve. A birodalmi kancellária belső
történetét, a kiadvány céljaihoz ragaszkodva, valóban az irat-
anyag tudományos megtermékenyítésének céljaira dolgozza fel, de

a legtágabb értelemben véve, a régi hivatalos munka minden részletének megvilágításával.

Lehet, hogy túlságosan is tartózkodott a feladatán kívül álló összefogó szempontok követésétől. A magunk részéről is óhajtottunk volna legalább óvatos utalásokat, megjegyzéseket a hivatalfejlődés magasabb értelmét s összefüggéseit illetőleg. Összehasonlításokat, különösen a nyugati, francia s angol példákkal. E célra hiányzanak ugyan még a kellő előmunkálatok, inkább csak hozzávetőleges problémaállításokról lehetne szó, de már az ilyen kérdéstevések is termékenyek lehetnek. A Reichskanzlei, a Geheimrat, a Reichshofrat valamiként a francia királyi kancellária, a Conseil és a parlement csenevész fejlődésű analógiája; a hasonlóságok és az eltérések okait nem a politikai történet szokott frázisai adják meg, hanem magának a hivatalnokságfejlődésnek, és mélyebben, a társadalomfejlődésnek módszereiben rejlő egyezések és különbségek. A részleteredmények magasabb fejlődésértelmét is sejtetni lehetett volna talán egy-egy megjegyzéssel, figyelmeztetni jelentéktelennek látszó momentumok jelentőségére az állam- és társadalomigazgatás módszereinek alakulása szempontjából. Azonban magunk is kétségben vagyunk a felől, hogy kifogásolandó-e a szerző tartózkodása az ilyen általánosabb beállításoktól. Hiszen a feladat éppen az elemi folyamatnak mintegy kitapintása, előzetes konstrukciók nélkül. És ily értelemben az exakt eredményeknek oly sorozatát adja a munka, hogy az európai hivatalnokság összefoglaló vizsgálata a jövőben mint egyik leggazdagabb és legbiztosabb alaptanulmányt használhatja.

Az embernek az az érzése támad, hogy a hivatalnokság és tágabban : az európai állam és társadalom fejlődése nem megfoghatatlan folyamat többé, amit csak többé-kevésbé filozófiai szemlélettel érthetünk meg. Tagadhatatlan, hogy minden fejlődésmagyarázat kénytelen volt eddig valamiként az egyszerűen emberi és köznapi gondolkodástól eltérő fogalomalkotásokkal dolgozni. A szervezőfolyamatnak közvetlen közeli, aprólékos feltárása mentesíthet minden misztikumba játszó elképzeléstől.

A kormánysszervek belső fejlődése nem egyszeri, öntudatos elgondolásoktól függ. A hatóságok külső kereteit keresztezve, az írásemler munkájának természete adja a fejlődés lényegét. A kancellária egy-egy titkára, eleinte inkább mint az ügyek intézését kísérő fogalmazó, dolgozik a titkos tanácsban, a birodalmi törvényszéken is ; az ügyek, amik reájutnak, mintegy az ő testéhez vannak szabva, területi és tárgyi tájékozottságához, nyelvkészségéhez, de az irodajövedelemre való igényéhez is. A tanácsok az aktuális döntés fórumai, de az írásemler a szervezeti fejlődés hordozója. Az ő munkája teszi szervessé az ügyek vitelét, nagy tisztségek eljelentéktelenednek, háttérbe szorulnak, címeikké válnak, a titkár szerepe mind lényegesebb lesz. A titkos tanácsot végül konferencia néven oly testület váltja fel, amelynek tagjai maguk is írásos üzenet vívó főtisztviselők. A birodalmi udvari

törvénytörvénysszék akkor válik valóban külön hatósággá s szervezetté, amikor teljesen saját írásüzemre rendezkedik be.

Persze, az egész társadalom- és államelmélet újkori fejlődése áll mindennek mély hátterében. A „tömegfejlődés“, amely szintén nem misztikus frázis, hanem új társadalomszervező módszerek eredménye s amelynek a hivatalnokság csak egyik, élesebb körvonalú lecsapódása. G. műve például kézzelfoghatóan jelzi apró eredményeivel Ausztria külön állami létének lassú kialakulását, régen a politikai elhatározások ideje előtt is : miként válik egyre fontosabbá az osztrák ügyekkel foglalkozó titkárok szerepe, milyen szívóssággal helyezik magukat a kormányzat súlypontjába a birodalmi ügyek nagyjelentőségű, de aktuális és szervesen mélyre le nem nyúló szerepével szemben ; s végül, miként dolgoznak az önálló osztrák kancellária kialakításán, még arra is gondolva, hogy a birodalmi kancellária készletéből titokban irodafelszerelést rakjanak félre jövőendő hivataluk számára. Az osztrák dinasztia birtokainak külön állammá képződése régi, szívós szervező folyamatnak következménye.

Az államszervezet haladottságát, hiányosságát, racionális és irracionális vonásait csak az apró szervezőfolyamat megjelenítésével lehet igazán megérteni. Kezdetben az ügyek masszív differenciálatlanságban kerülnek a hatóságok elé s e hatóságok ügykörét semmiféle szempontból sem lehet egymástól elhatárolnunk. A resszortszerűség a XIX. század elejéig sem tud élesen kialakulni. Jellemző ez az egész európai hivatalnokságfejlődésre ; de egyáltalán minden európai „racionalizálódásra“ is. A csupasz, egyetlen cél szerint való erőszakos racionalizálás tulajdonképpen kényszerképletekre vezet a társadalomban, mint amilyeneket a kései antik és az orientális kultúrákban tapasztalhatni. Európában a módszer melegebb összefüggésben maradt az emberrel, egészen a legújabb időkig.

Az írásember egyre finomodó intellektuális technikája s nem valami immanens racionális szellem dolgozott itt, a személyiesség légköréből kiindulva. Az ügyek felosztása, a társadalomalakulás vidékből kinőtt természetének megfelelően, elsősorban területi, különben a hivatalnok készségeihez alkalmazkodó, de taksa-jövedelemre való igényeihez is. Jövedelemeltolódás esetén e célból az ügyek új elosztása következett, akár a francia hivatalnokságnál. A rendes tisztviselők mindvégig nagyban dolgoztattak magánalkalmazottaikkal, sokszor írnutudó inasokkal is ; Rudolf Kammerdiener-kormányzata csak egyik legfeltűnőbb jelensége ennek. A hivatalnok s a magánember nem különült el még tárgyiasan : az alárendeltakat magánmunkára is használják, néha durva bánásmóddal. Ajándékok elfogadása kifejezetten megengedett dolog, a biblia rendszeres jövedelem, idegen kormányoktól húzott járadékokon senki sem ütközik meg ; s a hivatalos takasákról a felekkel való alkudozás is inkább az érdekelt alkalmazottak ügye, mint a hivatalé. Az új, intellektuális munkamódszer tehát erősen személyies viszonyokba volt beleágyazódva. A hivatal

személyies együttes még, szinte magában foglalja a magánélet közösségét is; a munkarend, a munkaidő betartása nehezen halad, közös visszaélésekről, fecsegő időtöltésről és dorbézolásról annál többet hallani. A rokonság szerepe nagy, egyes családok generációkon át ülnek bizonyos állásokban.

Mindez akadályja a racionális fejlődésnek, mint ahogyan hasonló a helyzet a társadalomélet más alakulóban lévő szerveinél is. De a korai, hirtelen, erőszakos racionalizálódás, amely nem idomul a társadalom formálódásához és fejlettségéhez, egyoldalúságra és merevségre vezetett volna, erőszakot követve el az élet tényein. Nálunk nem egyoldalú elgondolás, hanem a módszer kényszerítette ki a racionalizálódást. G. munkájában felsorakoznak fáradtságos vizsgálatainak eredményei, amelyekből a szerves finomodást kiolvashatjuk. Minthogy az ügyek az intéző emberhez vannak kötve, a korai fogalom- és stílusmegmerevedés veszélyét sikerül kinőni, az ügy-fajok és fogalmazás-típusok merev, gondolat nélküli tradicionalizmusát, ami pl. a török császári hivatalnokságnál meggyökerezett. Az eredetileg túlnyomó „latin expedíciót” az eleven „német expedíció” lassankint inkább csak a távoli külügyekre szorítja vissza. Az írásmunkát hajlékony elevenesége viszi bele a régebben kizárólag szóbeli tanácskozásokba is, hogy végül ezek csak függvényeivé váljanak az írásos előkészítésnek. A titkárnak érdeke, hogy az ügyeket szervesen tartsa kezében: apróságok, mint a prezentációs-jegyzetek, iratkivonatok, majd rendszeres protokollumok, regiszterek, mutatók bizonyítják a szerves folytonosság alakulását.

El kell gondolnunk, hogy V. Károly még nem használta elődeinek birodalmi levéltárát, kormányzatának székhelyétől távol maradt az; s halála után az ő irattára sem került az új kormányzat kezére! Másrészt már a XVI. században kialakult a titkárok ügymenetében az „előakta” fogalma, majd a levéltár szervesebb használata is. Különösen politikai természetű iratanyag nagymértékben marad ezután is a titkárok magánhagyatékában; de a szervesen fejlődő ügymenet végül is az ember fölé kerekedik, útban van arra felé, hogy a hivatalnok váljék az ügykör függvényévé, és nem fordítva, mint régen volt.

A kormányzat elhivatalosodása lassabban ment végbe, mint Franciaországban. A titkárok nem váltak államtitkárokká, mint ott már igen korán, kiszorítva a tekintélymértékságokat. G. alapos munkát fordított a háromszáz éves birodalmi kancellária alkalmazottainak életrajzösszeállítására, szerepüket kézírásuk jelentkezése és fogalmazványaik alapján is megvizsgálva. Elvonulnak előttünk a XVI. század doktorai, akiktől a kor tudós államigazgatás megszervezését remélte. A magasabb iskolaképzettségben való hit, szerencsére — s ez is európai vonás, — helyet adott az ügyek természetéhez idomuló intellektuális munkának. Alacsony sorból tudós fokozat nélkül is jelentős szerepre juthatott némelyik, pl. egy trombitás fia, egy titkár szolgálja, stb. Viszont Európában a hivatalnokság nem vált technikai szolgálószemélyzetté sem;

munkájuk nem mechanizálódott fölöslegesen, szerepük jelentősége elismerést kívánt. A polgári származásúak nemesítése elejétől gyakori, a XVII. századtól a titkároknál már rendszeres. Kegyajándékok, birtokadományok, magasabb nemességre való emelések egyeseket nagy osztrák arisztokrata családok őseivé tettek. A XVI. században még egyetlen alkancellár sem gróf vagy Freiherr: a XVII.-ben már csaknem mind gróf, a XVIII.-ban már mind az, sőt Fürst is van közöttük. A hivatalnokság feudalizálódásának veszélye fenyegetett volna, ha az ügyek nem lettek volna már urai az embereknek. Így azonban megvolt a jó oldala is e jelenségnek, amely szintén általános európai: a nemességtől átvette tekintélyszerepét a hivatalnokság, de általában az intellektuális rétegek is; biztosította önálló súlyukat akár az uralkodói, akár másféle, kiváltképen gazdasági hatalmak önkényével szemben: a kései antik, vagy a török hivatalnokság szinte rabszolgaretegnek számítottott uralkodójával vagy más gazdájával szemben.

Hasonló nagyarányú vizsgálatok Európa egyes hivatalnoktestületeiről módot nyújtanak majd összefoglaló fejlődéstörténeti elgondolásokra, s ezzel az okcidentális kultúrfejlődés egyik legfontosabb kérdésének tisztázására. A magyar hivatalnokság történetének, szélső helyzetüknél fogva, jelentős szerepe lehet az összehasonlító vizsgálatban, és ezért is különös örömmel üdvözljük G. nagyszabású példamutatását.

Hajnal István.

Lefebvre, George; Guyot, Raymond; Sagnac, Philippe: *La révolution française*. (Peuples et Civilisations XIII. k.) Paris, 1930. Librairie Félix Alcan. 8°. 577 l.

Három egyetemi tanár dolgozta fel annak a tíz esztendőnek (1789—1799) történetét, amely Franciaországot átalakítva, új európai fejlődés alapjait rakta le. Világrészek, kormányok és népek helyzetét a forradalom előestéjén, az ancien régime bukását, a koalíció megalakulását és a forradalmi Franciaországgal 1795-ig terjedő küzdelmeit a strassburgi egyetem tanára, Lefebvre, az őt jellemző élénk előadási modorban és szenvedélyességgel tárgyalja. Előadásának új szint ad a gazdasági kérdések állandó szemmel tartása; ezzel a politikai, társadalmi és hadi események, diplomáciai tárgyalások is élesebb megvilágításba kerülnek. L. azonban nem tart kellő mértéket a történelmi tényezők értékelésében. A történelmi materializmus felé hajló szemlélet sajnálatos egyoldalúságra ragadtatja. A gazdasági erők mindent elöntenek előadásában s az események egyetlen magyarázatát szolgáltatják.

A francia társadalom széthulló keretei között az őrlő erők egyik legerősebbje, az alsó társadalmi osztályok nagyobb anyagi jólétre való törekvése tagadhatatlan ugyan, L. azonban ennek a feszítőerőnek egyforma hatást tulajdonít minden egyes államban: ez egyoldalú történet szemléletének következménye. Többhelyütt egyenesen az osztályharc megnyilvánulását keresi a különböző társadalmi csoportok politikai törekvéseiben. A paraszt

helyzetének vizsgálata közben nem a sajátos nemzeti fejlődés egyszerűségéből indul ki, hanem az általánosít, törvénytörést keresi egy előre megkonstruált tétel, a forradalom elkerülhetetlenségének bizonyítására. A magyar, lengyel, orosz, porosz, cseh és szász jobbágy helyzete csakis ilyen előzmények után minősíthető „rabszolgaságnak”; ugyanakkor azonban azt állítja L., hogy Olaszországban, hol a paraszt sorsa semmivel sem volt különb, „a déli nap verőfényében a nyomor úgylátszik elviselhetőbb volt.” A polgárság a legtöbb helyen mély álomba sülyedve élt, „a papi alamizsnán tengődő nép között”. A német nemzeti idealizmus mozgalmát, amely számolt az adott politikai helyzettel, s erkölcsi meg szellemi apostolkodás útján mutatott az egyesülés nagy célja felé, L. nem mérlegeli, mert ő egy európai forradalom lehetőségeit, a régi rend robbanásra kész elemeit keresi, amelyek érvényesülését szerinte Svájcban és Németországban éppen a nemzeti egység hiánya gátolta. Spanyolországban pedig az inkvizíció működésével a nemzeti egység „forradalmosító erejét elvesztette”. A forradalom közvetlen okát a rendi gyűlés összehívásában látja, amely a rendi jogok visszaállítására törekedett. A polgárság saját jogainak és érdekeinek később jutott tudatára, de ekkor szemben találta magát a kisbirtokosok nagy tömegével, kik a középkori gazdasági rend maradványain élve — közbirtokosság —, erős ellenállást fejtettek ki a városi polgárság gazdasági és politikai törekvéseivel szemben. A nagy tömegeket az általános rendi gyűlés összehívásával egybeeső mezőgazdasági és pénzügyi válság lendítette forradalmi útra. Az 1791-i alkotmány előadásakor szerzőnk demokrata érzelmeit nem rejti véka alá és lemondással állapítja meg, hogy a nemzetgyűlés nem állt a „helyet a kormányzásban mindenkinek” elv alapján, a polgárság pedig olcsó kenyérárakkal mellőzni tudta a munkásságot és népet. A forradalom és egyház kérdésében antiklerikalizmusa nem engedi tárgyilagos eredményekhez. Kárhoztatja, hogy a nemzetgyűlés nem ment el egészen a vallásszabadság kimondásáig, ami a katolikus egyház franciaországi helyzetének teljes félreismerését jelenti. Ugyanakkor azonban a tények parancsoló ereje láttára kénytelen elismerni, hogy a parasztok és munkások nagy része nem óhajtotta még az egyház polgári alkotmányának keresztülvételét sem. A közigazgatás újjászervezését nagy elismeréssel üdvözli, de rámutat, hogy a decentralizáció a pénzügyekben a legnagyobb zavarokat okozta. A nemzeti javak eladásából, amint már azt a gazdaságtörténeti kutatás is megállapította, nem a nincstelen zsellérek, hanem a középbirtokos parasztok és tehetős városi polgárok részesültek. Az egyházi javak elkobzása az iskolákra, kórházakra és egyéb jóléti intézményekre mért halálos csapást. Pompás rajzát nyújtja a nagyhatalmi törekvéseknek és a lengyel kérdés disszolváló erejének. A 92-es „második forradalom” valódi okait az assignaták elértéktelenedésében látja, amivel ki akarja kerülni azt a látzatot, mintha ismét Páris forradalma győzött volna. Augusztus 10-e *nemzeti* és nem párisi forradalom (118. l.), de már valamivel

alább (122. l.) e nemzetinek mondott forradalmat „nem fogadta azzal az egyöntetű lelkesedéssel a nemzet, mint az előbbit.“ A második forradalom az általános választójog jegyében indult meg (122. l.), míg a 124. lapon „a konventi választások nem az általános választójog megvalósulását, hanem az aug. 10. embereinek diktatúráját jelentették.“ A harctéri események világos összefoglalása során tagadja, hogy a hadvezetésben új módszer érvényesült volna. Ez a régi maradt és a szövetségesek stratégiai elveitől semmiben sem különbözött. Az utóbbiak eredménytelen-sége az egységes fővezérlet hiányában rejtett, a közös akciót a híradás lassúsága paralizálta: Londonból Toulonba egy-egy pa-rancs eljuttatása 11 (!) napig tartott. A terrort ismét gazdasági okok tették *szükségessé*, amely lételeben veszélyeztette a forra-dalmat. A megtorlást a háborús idők lelki feszültségével magya-rázza, de az oktalan gyilkosságokat azzal igyekszik enyhíteni, hogy az áldozatok nagyrésze „*valószínűleg*“ lázadók, emigránsok és sikkasztók voltak. Annál élesebben ítéli el a külföldi hatalmak „véres“ reakcióját, a néhány olaszországi és svájci akasztást és a német szabadkőműves páholyok bezárását.

A Direktórium történetét Guyot dolgozta fel, aki finomabb történeti érzékkel egységes és hű képet nyújt a Brumaire 18-ig terjedő időről. A belpolitika fő törekvése a zilált pénzügyi viszonyok rendezése volt, ami sikerült is a pénzügyigazgatás újjászervezésével, holott ezt gyakran a konzulátus érdemül szokták felhozni. A külpolitikai törekvések világos előadása a könyv egyik legszebb fejezete. A nagyarányú gazdasági háború Anglia ellen, a spanyol szövetség létrehozása, amely a Földközi-tenger elhagyására kényszerítette az angolokat, a direktoriumot a diplomácia nagymesterévé avatta. Mindez Itália zavartalan birtoklását tette lehetővé, Svájc elfoglalása pedig az új hódításokat katonailag is biztosította. Campoformiót a második koalíció követte, amely Pitt diplomáciai diadala volt. A brumairei államcsínyben a hadseregszállítók és nagytőkések szerepét is kiemeli, kik a kényszerkölcsön elrendelésére államcsinnyel feleltek.

Sagnac a forradalom és műveltség viszonyát taglalja. Nagy erőfeszítéseket tesz azon vád elhárítására, amely a köztársaságtól minden kultúrpolitikai koncepciót megtagad, bár kétségtelen, hogy a forradalom rombadöntötte a tudományos élet legmagasabb fórumait és műhelyeit, az akadémiákat és egyetemeket s a tudományok ápolását katonai célok alá rendelte. Rövid, lexikális jellegű összefoglalást nyújt a tudományos, irodalmi és művészeti élet legkiválóbb szereplőiről és a kollektív munka eredményeiről. Mindez azonban a forradalommal inkább csak külső kapcsolatban volt, a szerves fejlődést tekintve a XVIII. század mozgalmainak szülötte. Néhány sorban összefoglalja S. a jogalkotás, közoktatásügy és az ezzel összefüggő nyelvi egységesítésre irányuló intézkedéseket. Előadása során számtalan, mosolyra készítő sort olvasunk, amidőn a szellemi élet területén is köztársasági és demokrata színt akar kimutatni. A színészetéről azt írja,

hogy „az előadások nem antik tárgyuak, hanem menzietiek, a színészek nem a társadalom páriái, hanem színész polgártársak.“ A politikai „ékeksszólás úgy terjed, mint az ókori köztársaságokban“. A forradalom vezetőinek fejlett kultúrérzékét a következő módon szemlélteti: „A forradalom a szobrokat és képeket úgy vette birtokába, mint a területeket s e művészi foglalatásokra épp oly büszke, mint a többire.“ A Szépművészeti Akadémia bezárása „a művészetek szabadságlevele volt“.

A túlzások és tévedések mellett is sok újat nyújtó munkát kitűnő bibliográfiája teszi értékessé, mely a kérdés hatalmas irodalmáról pontos tájékozódást nyújt. Sayousnak Magyarországról írt könyvét elavultnak minősíti. Hazánk többször szerepel a könyvben és Martinovics mint „tudós professzor“, mélyen érző idealista fejeztetik le Budán. A mellékelt térképen Magyarország egyetlen település nélküli füves térség, amelyen a négy folyó zúg keresztül. Ungár László (Pécs).

Szemle.

Busse-Wilson, Elisabeth: Das Leben der heiligen Elisabeth von Thüringen, Das Abbild einer mittelalterlichen Seele. München, 1931. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 8°. 339 l. „Thüringiai“ Szt. Erzsébet halálának hétszázéves fordulója (1931) nem keltett nagyobb mozgalmat se Németországban, amely egészen kisajátította magának, se nálunk, akik egyedül és visszhang nélkül illettük őt a „magyarországi“ jelzővel. Pompázó ünnepségek nem voltak ezen centennárium alkalmából, ellenben a megnehezült idők szellemében egészen stílszerűen itthon és a külföldön is mindgyakrabban jelenik meg alakja a tevékeny felebaráti szeretet, a „Karitás“ verbuváló plakátjain. Általános tiszteletének jeleként B.-W. leszögezi azt a kétségtelenül való tény, hogy Erzsébet a középkornak az a szentje, akit a német protestantizmus is megtartott. Ha B.-W. művét végigolvassuk, csodálkozva fogjuk észrevenni, hogy egyetlen vonás sem maradt meg a megszokott Erzsébet-képből. Összbenyomásunkat talán legrövidebben úgy fejezhetjük ki, hogy a mű „szellemtörténeti“ munka, amelyben azonban a transcendens fonalak el vannak vágva. Minden valóság, de csak szubjektív és „természetesen“ magyarázható. Nem akarunk a szerző egyes tételeivel perbe szállni, csak azt az egyik alapgondolatát emeljük ki, hogy minden hagiográfia szükségképpen tendenciózus! Erre az alapra támaszkodva rajzolja meg Erzsébet „megtisztított“ képét. Így éppen ma programot jelentő erénye: a jótékonyság forrásául B.-W. anyjától, Gertrud királynétől örökölt pazarlási hajlamát jelöli meg. Atyjától, akit a szerző szerint fia „Beda“ detronizált, örökölte viszont a passzivitást, amely különösen élete utolsó éveiben ütközött ki végzetesen rajta. Hermann Egyed.

Skoczek, Józef: Wychowanie Jagiellonów. (A Jagellók nevelése.) Lwów, 1932. 8° 123 l. Sk. a XV. századi lengyel pedagógiai eszméi tartalomnak a Jagelló hercegek nevelésében való visszatükröződését mutatja be. A lengyel humanizmusról, a kor általános jellemzése tekintetében könyve nem sok újat mond, mert szempontjai meg-egyeznek az eddigi kutatások nézőpontjaival s így eredményei és

megállapításai nem mások, mint elődei gondolatainak lelkiismeretes pontossággal összeállított idézgetései. Ha tehát a kor pedagógiai eszmévilágát szeretnénk megismerni, nem Sk. könyvét fogjuk első sorban kezünkbe venni. Ezzel szemben nagyon értékesek azok a magyarázatások, amelyeket a „Jagelló hercegek neveltetése“ c. fejezetében foglal össze, mert azok már történeti értékeket tartalmaznak és itt Sk. önálló utakon halad. Magyar szempontból különösen hasznosíthatók az I. Ulászló nevelésére vonatkozó megállapítások. Szépen megrajzolja a herceg nevelőjének, Zbigniew Olesnicki kancellárnak nagy hatását, akinek érdeme, hogy a fiatal, már 6 éves kora óta tanított herceg megtanult szépen írni, latinul jól, görögülkevössé beszélni. Dlugosz különösen fontosnak tartja kiemelni a herceg nagy érdeklődését a politikai élet iránt, friss szellemének azonnali reagálását a politikától. Szintén közelről érint bennünket II. Ulászló gyermekkorára; az ő nevelője Dlugosz, majd később Kallimachos volt, akiknek munkáiból kiválglik a gyermek nagy elmélyedő természete, szeretete a bölcselkedés iránt, szentimentális érzékenysége, tartózkodó kedvetlensége a politikától. Ékes szónok volt — mint nevelői írják — de idegrendszere nem bírta a mozgalmasságot, a változásokat: egy-egy problémával hosszasan szeretett foglalkozni. Megérteti velünk e jellemzés a gyermek Ulászló későbbi szerepét, a magyaroktól ráruházott „dobzse“ jelző pszichológiai hátterét is. Az Ulászlók jellemzésén kívül megismerjük e könyvből Sándor, I. Zsigmond, Zsigmond Ágost, — majd közvetve II. Albert leányának, Erzsébetnek, Bona királynőnek egyéniségét is, ezek azonban magyar szempontból érdektelenek. A könyvet letéve, megelégedést érzünk, mert az utolsó Jagellók jellemrajza kárpótolt az általános korrajz régyszerűsége miatt is.

Komoróczy György.

Sólyom Jenő: A magyar vámügy fejlődése 1519-ig. Budapest, 1933. 8°. 216 l. Történeti tárgyú munkának két célja lehet. Vagy valamely részletkérdést kíván megoldani, esetleg előbbrevinni, vagy pedig az eddigi kutatás eredményeit akarja a szakemberek számára a további problémák kijelölésével, az olvasó közönségnek pedig tájékozódásul és okulásul összefoglalni. S.-nak, dolgozata tárgya szerint, e két feladatot együttesen kellett volna megoldania; sajnos, egyik sem sikerült neki s megfelelő felkészültség hiányában könyve a jószándékú, szorgalmas dilettáns munkájánál nem lett egyéb. A középkori magyar vámügy fejlődésvonala helyett csupán mozzanatokat ad, de ezek olvasása közben is nem egy helyütt meglehetősen zavarólag ható téves fogalmakkal találkozunk. A harmincadról például azt írja, hogy „a középkorban ‚tricesima‘ volt mindazon vámoknak a neve, melyet az ország határán és annak belsejében a XIII. századig szokásjog folytán szedtek“, holott Domanovszkynak a harmincadvám eredetéről szóló tanulmányából is világos, hogy ilyesmiről szó sem lehet. Még kevésbé áll meg azonban szerzőnek ezt követő az az állítása, hogy „a XIV. század végén már egyes városok, nemesek, papok, később köztisztviselők (!) is megkapták a harmincadszedés jogát“ (13. l.). A harmincad — eltekintve legelső formájától, a királynéi harmincadtól — kialakulásától kezdve mindig királyi jövedelem volt, amelyet a király bérbe adhatott, vagy elzálogosíthatott s a bérlet vagy zálog tartama alatt az illető harmincadhivatal jövedelmét a bérlő vagy zálogos szedte, a harmincadhivatal maga azonban továbbra is királyi maradt. Egyetlen esetet sem tudunk s kétségtelenül S. sem tud felhozni arra, hogy a király valamely harmincadhivatalt eladományozott vagy valakinek harmincadszedési

jogot adott volna. A harmincad nemcsak a középkorban, hanem az újkorban is, mindvégig regale maradt. Másutt azt olvassuk, hogy „a régi vám- és harmincadhelyeken befolyt jövedelem kevésnek bizonyult. A tiltott úton lebonyolított áruforgalom elősegítette az amúgy is elharapódzott csempészetet. *E visszas helyzet megakadályozása céljából* a király 1402-ben Nagyszombat, Pozsony és Sopron városokat árumegállítójoggal ruházta fel.“ A valóságban Zsigmondnak ez az intézkedése nem a vámjövdelem pillanatnyi fokozásával, még kevésbé a csempészet megakadályozásával, hanem nagy kereskedelmi koncepcióval állott kapcsolatban. Az ilyen és hasonló megállapítások természetesen sok téves következtetést eredményeznek. Nem hallgathatjuk el, hogy a munka olvasása közben gyakran ismerős sorokkal, sőt oldalakkal találkoztunk, amelyeknek azonban sokszor csak egy része vonatkozik a magyar vámműgyre, míg az idézet további felét vagy harmadát bizonyára csak azért másolta be munkájába a szerző, mert érdekesnek vagy szépnek találta.

Pleidell Ambrus.

Baseapè, Giacomo C.: *Le condizioni dell'Ungheria nel 1584 secondo una relazione di Antonio Possevino. L'Europa Orientale, 1934. 17—33. l.* Possevino újabban előkerült kódexéről beszámoltunk már a Századokban. (1932. 455. l.) B. most kiegészítésül közölte a milánói Ambrosiana-könyvtárból Possevinonak Vercelli püspökéhez, Bonomihoz — ekkor pápai nuncius a császári udvarban — írt hosszabb tájékoztató jelentését a felsőmagyarországi politikai, kultúrális és különösen vallási állapotokról. A tudós pápai diplomata felhívja a nuncius figyelmét, mennyire fontos volna, hogy megbízható kezekben legyen a magyarországi császári hadsereg fővezérlete. Miksa főherceget ő ilyennek ismeri. Figyelme különben legnagyobb részt a vallási csatákra rögződik. A társadalmi állapotokra vonatkozólag érdekes az a megállapítása, hogy a gazdagabb nemesség a török elnyomulással jobbra Ausztria és Csehország felé húzódtott el s így a töröktől meg nem szállt területen csupa egyszerű, földet művelő népet látni, mintha kizárólag ők alkotnák a magyar királyságot. Szól a császárok germanizáló törekvéseiről is. Leírásai színes, élénk képet adnak nemcsak a vezérek belső törzssalkodásairól, nemcsak, főpapok lelki világáról, hanem szerzője pompás megfigyelőképességéről is.

Szőke Mihály (Szeged).

Turóczi-Trostler József: *Az országokban való sok romlásoknak okairól.* (Minerva Könyvtár. 32. sz.) Budapest, 1930. 8°. 21 l. Beöthy Zsolt túlméretezte Magyar István alakját, amidőn a protestáns kor legjelentékenyebb prózaírójának mondja, akinek munkája „megoldja Pázmány magyar nyelvét, előkészíti Zrínyit s leghatásosabban jut-tatja kifejezésre a protestáns-katholikus ellentét gondolatát.“ T. most Magyar eredetiségének problémáját vetve fel, megállapítja munkájának külföldi előzőit és forrásait. Eszerint Magyar könyvének alaphangulatát a török veszély tradicionális európai irodalmából meríti, amelynek mottója, hogy a török veszedelem bűnhődés a keresztény nemzetek bűnei miatt. Főforrása pedig Aventinusnak az a röpirata, amelyet valószínűleg Mohács idején írt és 1529-ben átdolgozott, de nyomtatásban csak 1563-ban jelent meg több más, a török veszedelemre vonatkozó irattal együtt. T. meggyőzően bizonyítja, hogy Magyar nemcsak munkájának szerkezetét vette Aventinustól, hanem ennek röpiratát hol kivonatolva, hol szöveget fordítva dolgozta fel. Magyar egy fejezete azonban feltűnően elüt a reformáció és a barokk gondolatvilágától és pedig az, amely a békes-

ségről szól. Ez a rész Erasmus hatása alatt készült. Bizonyos eredeti hanggal, öntudatos színnel tolmácsolja Erasmusnak pacifista eszményeit. T. tanulmánya találóan jelöli meg Magyar helyét a magyar szellemi fejlődés és annak európai vonatkozásai történetében.

Tóth László.

Drasenovich Mária: Zrínyi Miklós könyvjegyzetei. Pécs, 1934. 8°. 78 l. A Zrínyi-könyvtár sorsa egyike tudományos életünk legszomorúbb fejezeteinek. A legjobb akarattal sem lehet mehetséget találni arra, hogy „honunk nagyjainak” leglángolóbb imádata idején Zrínyi-Miklós könyvtára — kéziratokkal és széljegyzetekkel! — könnyen megszerezhető kincsként hevert közgyűjteményeink előtt s ez a kincs előbb egy bécsi antikváriushoz, majd Zágrábba került. Az pedig örök rejtély marad, hogy a forráspublikációk leglázasabb szakában sem jutott senkinek eszébe, hogy Zrínyi széljegyzeteit közzétegye. Sajnos, alig mondhatjuk, amit a szerző állít, hogy „a terjedelmes Zrínyi-irodalom e kérdésben érezte a hiányt”. Károly Tibor az első, aki sürgeti kiadásukat. (A szerző által is idézett helyen: Zrínyi a költő a XVII. század világában. Bp. 1932. 10. l.) Most végre előtűnik állanak. Dicséret illeti meg a szerzőt, hogy hozzáférhetővé tette őket. Pontos ellenőrző kritikát természetesen csak az eredeti szöveggel való összehasonlítás tehetne lehetővé, ám az a benyomásunk, hogy a közlés alapos filológiai lelkiismerettel és gonddal történt. És sokkal előnyösebb színben mutatkoznék a szerző, ha ezzel be is fejezte volna munkáját, — bár akkor, természetesen, nem lett volna elegendő doktori értekezésül, amelynek készült. Mindenekelőtt már ott hibázik, hogy a széljegyzeteket nem úgy adja, amint az egyes könyvekben egymásután következnek, feltüntetvén, hogy milyen chronológiai viszonyban állanak egymással, már ahol errenézve valami magállapítható, hanem „egy-egy érdeklődési kört tanúsító jegyzeteket foglal közös csoportba”. Ez az öt csoport amúgysem mutat valami rendszert. A bevezetés kissé kezdetleges kísérlet, sok téves állítással vegyes forgácsok a szerző olvasmányaiából ötletszerűen feltáralva. Jó példa arra, hogy milyen szegényessé és valóban ellenszenvenssé válnak a história újabb módszere és eredményei avatatlan kezekben. Négy oldalon „világnézeti elemek”-et sorjázni el: merész vállalkozás. Ahhoz a barokkról is többet kellene tudni, mint Weisbach agyoncított könyvét, melynek megjelenése óta bizony történt egy és más e kor vizsgálata terén. A dolgozatot, mint alkalmat használva fel, felhívjuk a figyelmet arra, milyen veszedelmes a modern historikus módszer jóhírneve szempontjából, ha valódi tudósok komoly kutató munkával és átééléssel nyert eleven élettől duzzadó szemléletei üres frázisokként és félreértve visszhangzanak gyengébbek ajkain.

Jóó Tibor.

Váczy Elemér: Duna—Odera csatornaterv a XVII—XVIII. század fordulóján. Budapest, 1932. 8°. 38 l. Az osztrák merkantilizmus történetéhez nyújt értékes adalékot ez a kis dolgozat. A magyar gazdaságtörténetet csak annyiban érdekli, hogy a terv megvalósulása esetén, ha a Fekete-tengert a Duna—Odera-csatorna megépítésével sikerült volna a Balti-tengerrel összekötni, nemcsak a magyar terményeket, így bort, sőt és gabonát lehetett volna külföldi piacokon versenyképesen elhelyezni, hanem kereskedőinknek más kereskedelmi úgakban is szerepet lehetett volna biztosítani. A csatorna tervét, amely már régebbtől kísértett a bécsi udvar gazdaságpolitikájában, a XVII. század végén a Lipót császár környezetében élő kalandorok egyike, a lotharingiai származású Vogemont Lothár vetette fel

komoly, de kellően át nem gondolt formában. Ennek a tervnek a sorsa sem lett más, mint a Lipót udvarában élő többi tervezgető javaslataié, főlelevenítése azonban nem volt felesleges, mert közvetlen bepillantást enged a kor gazdasági ideológiájába. V. könnyedén, ügyesen állította be Vogemont alakját a XVII—XVIII. századi kameralista mozgalmakba s ha sok újat nem is mond munkája, annyit mindenesetre elért, hogy a XVII. század közepétől kezdve a bécsi udvarban forgolódó tudós kalandorok és rajongó álmodozók típusát közelebb hozta hozzánk. **Pleidell Ambrus.**

Sas Andor: Kis Lázár tündöklése és pusztulása. Egy zsidó üzletember élettörténete és sorsa Mária Terézia korában. Századunk, 1934. 1—13. l. A XVIII. századi magyarországi zsidóság eddig ismeretlen egyéniségének pályáját ismerteti ez a rövid cikk. Höse valószínűleg lengyel származású; az 1730-as években mint lókereskedő, egészen kismérvű üzleteket bonyolít le. Azután bérleteket szerez a kincstári birtokokon, majd mint állami és hadiszállító lovat, dohányt, zsírt szállít: ami éppen a legjobban jövedelmez. Beférkőzik Grassalkovich kegyébe is. 1767-ben azonban egy haragosa feljelentésére vizsgálati fogságba vetik s minden vagyonát — készpénzben 236.000 frt — elkobozzák. S. csak nagy vonalakban rajzolja Kis életpályáját s éppen azt: miként tudott fokról-fokra emelkedni, nem látjuk. Hasonlóképen adós marad a bukás okainak magyarázatával, mivel a kincstár állítólagos, több mint 110.000 forintos káráról nem ad bővebb felvilágosítást, noha a bécsi levéltárban felhasználta „Jud Simon Lazarische Akten“ bizonyára tartalmaznak erre nézve adatokat. **Bakács István János.**

Loserth, Johann: Das Ende der mährischen Wiedertäufer in Ungarn und Siebenbürgen. Ein Beitrag zur Geschichte der Toleranz unter Maria Theresia und Joseph II. (Zeitschrift des deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens. 32. évf. 41—55. l.) L. Johannes Waldnernek, az eseményeket maga is végigszenvedett írónak eddig ismeretlen feljegyzései alapján vázolja a Karinthiából Mária Terézia alatt 1755-ben Erdélybe transmigrált protestáns családok szomorú történetét. Itt Alvincen megismerkedtek a Bethlen Gábor által odatelepitett morva újrakeresztelkedők (Huterische Brüder) tanaival, ezeket átvették és így lettek ők is evangélikusokból újrakeresztelkedők. De ezzel csak súlyosbították amúgy is nehéz helyzetüket és az üldöztetések elől kénytelenek menekülni. 1767-ben elindulnak Erdélyből és sok viszontagság után végre is Oroszországban találnak új hazát. Waldner szüleivel szintén 1755-ben vándorolt ki, körülbelül öt éves korában. Nagy figyelmet érdemelnek feljegyzései, mert értékes adalékokat szolgáltatnak Mária Terézia és II. József vallásiügyi politikájához. Igen hasznos lenne, ha L. e birtokában levő feljegyzéseket teljes szövegükben közzétenné. **Ila Bálint.**

Gönczi Magdolna: Az árvaházak kialakulása Mária Terézia korában. Budapest, 1933. 80. 45 l. Az emberbaráti tevékenység hazánkban csak a XVIII. század folyamán kezd egyszerű formáiból intézményekké szerveződni. Az árvaházak alapításának gyakran jelentéktelennek látszó adataiból igyekszik felfedni a szerző a kor jótékonykodásainak szellemi indítékait, melyek nyomán a kisszerű kísérletezések az országos rendezés tervéig jutottak el. Az első impulzusokat a modern kor követelményeinek megfelelőbb berendezések életrehívására a pietizmus adta meg. Bármily kecsesgató August Hermann Francke gyorsan fejlődő hallei pietista intézményeinek

példája, nálunk a mostoha protestáns sors miatt csak rövid életű árvaházak keletkezhetnek egy-egy lelkes pietista pap áldozatkészségéből. A katolikusok reakcióként emelt árvaházai megakadályozni igyekeznek a katolikus árvák protestáns árvaházban való nevelését, másrészt a protestáns árvák számára a katolikus nevelést akarják biztosítani. E tendenciát világosan jelzi a közzei és nagyszzebeni árvaház alapítása. Mária Terézia személyes érdeklődése és kezdeményezései, melyekben a filantrop célzat egybeolvad a vallással, erősen fellendítik az alapításokat. 1763-ban létesül a tallói királyi árvaház és megkezdődnek a királynő figyelmét felkelteni akaró magánalapítások (Kolozsvár, Sopron, Nagyvárad, Veszprém, Vác), anélkül, hogy tőlük a legmagasztosabb emberszeretet elvitatható volna. Akadnak protestánsellenes tendencia nélküli alapítások is Pozsonyban és Győrött. Korán gondolnak az árvaházak egységes szabályozására. A helytartótanács körkérdéseket intéz és terveket hallgat meg, rendezés mégsem történik Mária Terézia életében. A felvilágosulás hatalmas cszme-komplexumának egy forrásból táplálkozó, gyakran mégis ellenlábasokként jelentkező áramlatai közül a pietizmus ért először magyar földre úgy, hogy maradáno nyomokat is hagyott szellemi életünkben. Emeli a dolgozat értékét, hogy megkísérli a pietizmus egységes jellemzését Mahrholz, Troeltsch, Dilthey stb. szellemtörténeti kutatásai nyomán és rámutat magyarországi elterjedésének főbb útjaira. Kár, hogy teológiai tendenciáit nem értékeli eléggé, pedig éppen a jóte-konykodás terén fontos a nyomában megváltozott felfogás, mely a szeretetet ülteti az orthodoxia legálisan kiképzett racionalista Isten-fogalma helyébe.

Szent-Iványi Béla.

Parkas László: Gróf Széchenyi István és a „Balatoni Gőzhajózás“. (Veszprérmegye multja. 3. sz. Kiadja a Veszprérmegyei Történelmi-, Régészeti- és Néprajzi-Társulat.) Veszprém, 1933. 8°. 57 l. Széchenyi 1846-ban megjelent dolgozata, amellyel kapcsolatban F. ismerteti a legnagyobb magyar Balaton-fejlesztő tevékenységét, nem olyan jelentős a magyar közlekedésügy történetében, mint az 1848 tavaszán megjelent „Javaslat“. Széchenyi maga mondja, hogy lenne a hazában fontosabb teendő is, de már másban is kezdtek a második lépésen. A balatoni gőzhajózást azért tartja szükségesnek, hogy a vidék elhanyagoltságán segítsünk. A tisztán közgazdasági szempontokon kívül nem hagyja ki érvei közül a köztevékenység, az összefogás nemzetalakító hatását sem: „Fogjunk tehát össze — s ha egyelőre nem is lesz nagy eredmény, idővel mégis csak elérjük azon magasztosabb célt, mely vérünk és fajtánk kifejtése, nemesítése.“ Széchenyi naplójából vett idéztekkel igazolja F. a Balatonért megindított tevékenységének tudatos voltát. 1845-ben szakértőkkel és hajóépítő mérnökökkel megy helyszíni szemlére, majd szokott lázas tevékenységével tanácskozik, tervez, levelez, úgy, hogy ez év végére megalakult a „Balaton Gőzhajózási Társaság“. A Kisfaludy-gőzös, melynek gépe Londonban, teste pedig az óbudai hajógyárban készült, 1846 október 18—21-ig tette meg próbaútját és 1847-ben már rendszeres hajózás folyt. 1848 eseményei a balatoni hajózást is elvonták a közfigyelem elől. A szerző szorgalmas munkát végzett, szívesen hallottunk volna azonban a hajózás további sorsáról is. Nem tudjuk meg azt sem: foglalkozott-e e kérdéssel a három törvényhatóság, a veszprémi káptalan s van-e ennek valami nyoma a megfelelő levéltárakban?

Szalai Béla.

Barna, Catherine: Une femme de lettres du second Empire. La comtesse Julie Apraxin. Sa vie, ses oeuvres. (Études françaises pub-

liées par l'Institut Français de l'Université de Szeged. 12.) Szeged, 1934. 8°-206 l. Apraxin Julia halálának évétől még húsz esztendő sem választ el bennünket és mégis alig van magyar író, akiről — e könyv megjelenéséig — olyan keveset tudtunk volna, mint erről az orosz származású s Magyarországon töltött ifjúkor után Franciaországba szakadt főúri dámáról. A lexikonok hibás és szűkszavú adatai nem világíthatták meg határozatlan körvonalu alakját, kortársainak eltérő véleményei közt tájékozatlanul állott az érdeklődő. B. a legmesszebbmenő gondossággal kutatta ki az író nő életrajzi adatait, ismerteti munkáit s kortörténeti tudása alapján iparkodik egyéniségét olyan keretbe állítani, hogy az ítélet — amelynek megalkotását az olvasóra bizza — helyes legyen. Az adott kép egységesebb lenne, ha életrajz és irodalmi munkásság nem lennének oly élesen szétválasztva a dolgozatban, a recensens munkáját azonban megkönnyíti ez a beosztás, miután így az elsőt nem kell foglalkoznia. A magyar kultúrával Apraxin elsősorban mint író nő került kapcsolatba. Franciául fogalmazott, magyarra csupán fordított regényei, elbeszélései hiányos emberismeretről, hibás társadalomszemléletről tanuskodnak. Ez a két alapvető fogyatékoság nemcsak művészi-letlenné teszi munkáit, hanem megfosztja őket attól az értéktől is, hogy korrajz gyanánt szerepelhessenek. Magyar színésznői pályája művészi szempontból említésre sem méltó. Apraxin élete jelentős éveit töltötte magyar földön, Cseklészen nőtt fel, magyar mágnással lépett házasságra, de kora magyar életével csak külsőségekben, értelmetlen tüntetésekben (v. ö. a 27. l.-on közöltek) keresett közösséget, lelkeben mindvégig megmaradt „előkelő idegennek“, internacionális féltetheységnek. Életének, működésének — véleményünk szerint — a magyarság szempontjából csupán az a jelentősége, hogy regényes alakja felkeltette néhány szépírónk érdeklődését, Molnár Györggyel való kapcsolata pedig fordulóponthoz jelentett „az első nagy magyar rendező“ életében.

M. Császár Edit.

Gálos Magda: *Sigismond Justh et Paris.* (Specimina Dissertationum Facultatis Philosophicae Regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis 36.) Budapest, 1933. 8°. 119 l. A századvég most kezd történetivé válni visszatekintő emlékezetünk előtt és a magyar szellemiségnek ezt a nyugtalan, ellentétes eszmékkel telített, de mindenekfelett esztétizáló korszakát egyre több értekezés veszi vizsgálat alá irányjaiban és egyes képviselőiben. G. jól összefogott dolgozatában a fin de siècle-hangulatok legrokonszenvesebb összegezőjét, Justh Zsigmondot ismerteti. Felkutatta és megvilágítja a párizsi környezetet, ahol a fiatal regényíró oly barátságos fogadtatásra talált s ahonnan első irodalmi élményei táplálkoztak; ez és a közölt kiadatlan levelek a munka erőssége. Itthoni életével, különösen a szenttornyai parasztszínház kísérletével, a címben jelölt célkitűzés mellett is, talán többet lehetett volna foglalkozni, annál inkább, mert külföldi barátait is erősen érdekelte mindaz, amit az érzékeny lélek távoli puszták hangulatából hozzájuk eljuttatott. Persze, a rendelkezésére álló anyag, még az idegen és hazai kortársak szorgalmas kifaggatásával is, egyelőre kevés; Justh hatalmas levelezéshagyatékához, amely a múzeumi kéziratrárt zárt letéte, nem férhetett hozzá. A jónéhány év múlva felszabaduló anyag teszi majd lehetővé a kimerítő életrajzot és irodalmi portrét.

Halász Gábor.

Szilassy, Baron J. de: *Le procès de la Hongrie. Les relations franco-hongroises devant l'histoire.* Paris. Librairie Félix Alcan. 1932.

8°. 261 l. A szerző „L’empire du travail“ c. művében az USA belső életét rajzolta meg, a „Traité pratique de diplomatie moderne“-t pedig a nemzetközi dipl. Akadémia koszorúzta meg. Hivatali pályáját a külügyminisztériumban kezdte és mint teljhatalmú miniszter végezte. Emelkedésének és tapasztalatainak fokai Bukarest, Washington, Stuttgart, Kairó, Bern, Konstantinápoly, London, Tokio, Szent-pétervár, Bécs, Athén és Párizshoz fűződnek. Itt szerzett tapasztalatait értékesítette jelen művében is. Felhasznált azután tudományos munkákat is, mint pl. a Bittner-féle nagy kiadványt, vagy Boghitchewitschnek „Le procès de Salonique“-jét, de „Die auswärtige Politik Serbiens“ diplomáciai iratait már nem. Sz. a francia vezető államférfiaknak és nem az átlag közönségnek szánta könyvét, a német terjeszkedés ellenében a francia politikának kíváncsnak mintegy szolgálatot tenni azzal, hogy Európa vezetőállamának jóakarát megnyeri a mi revíziós törekvéseink számára. Történeti adatai természetesen jól ismertek minden átlagos műveltségű magyar előtt. Részletesebben foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel. Az illirizmus és pánszlávizmus következményének tekinti mai sorsunkat. Nem tér ki arra, hogy a szláv (cseh) propaganda már a múlt század harmincas éveitől kikezdte Párizsban integritásunkat és hogy ez ellen részünkről élelmező nem történt. Behatóan fejtegeti a magyarországi nemzeti-ségek történetét. Az „oláh“-„román“ kérdésben nem elég szabatosan magyarázza a nyelvi kérdést. Kiemeli, hogy maga a magyarországi román kisebbség nem volt elégedetlen, inkább a lázító irredentista intellektuálisok voltak azok, akik ellenünk dolgoztak. (Pl. memorandum-pör.) Nagyon fontos, hogy e kérdésben ki nem merül a külföldi példák (Francia-, Angol-, Spanyol-, Olasz-, Oroszország és Svájc) párhuzamosításában. A magyar kulturális hódító hatás jellemzésére főleg, hogy Petőfi szerb, Hunyadi János oláh, Zrínyi horvát, Kossuth tót családból származott. Ami a monarchia összeomlását illeti, ebben a folyamatban a legutolsó pontnak Bosznia-Hercegovina és a Szandzsák annexióját tekinti, ami, jóllehet a nagyhatalmak beleegyeztek, Szerbiát a végletekig fölháborította. Alig érinti a szerb adriai és a szaloniki vasúttervet. Bővebben ismerteti Ferenc Ferdinánd nemzetiségi politikáját, a 15 nemzetiségi autonóm terület ter-
vénék föladása után érlelt trialista gondolatot, mely a németiség szupremáciáját biztosította volna. A trianoni békét a Wilsoni-elvek esődjének, tekinti; a világháború következményeiül tünteti fel az áldatlan nemzetiségi viszonyokat. A szerző előszavában hangsúlyozza, hogy könyvét nem propaganda-célból írta. Vérteli diplomata műve, mely azonban hívőket szerezhet veszített ügyünknek.

Morvay Győző.

Bánffy Miklós: Emlékeimből. Kolozsvár, 1932. Erdélyi Szép-művés Céh 8°. 170 l. Az államférfiak emlékiratai rendszeren azért születnek meg, hogy igazolják a politikust. B. kivétel; ő azért szedi össze emlékeit, hogy igazolja magát az író. Ahogy a koronázásból a dekoratív külsőségek izgatták (a templom művészi kiképzését tervezte), az eseményekből is, amik érték, a jelenetezésre hálá-sakat választja ki, ahol érvényesülhet könnyű ironiája, az emberek gyöngeségét, hiúságát megleső érzéke, például bécsi külügyminisz-
tériumi barátjának kitűnő rajzában, aki a forradalom legfőbb ered-ményének azt tartja, hogy Metternich asztalánál ülhet, vagy lelki indítékokat fűrkésző kíváncsisága, mint Károlyi Mihály portréjában. Így hát nem csodálkozhatunk, hogy a szovjeturalommal kapcsolatban, hágai festőkalandokról hallunk; a choses personnelles értékét ismeri

és élvezi minden irodalmár. Forrásul, persze, a könyv legfeljebb csak írója érdekes egyéniségére szolgálhat, aki írói, művészi, rendezői hivatása mellett, egyszer mellesleg Magyarország külügyminisztere is volt.

Halász Gábor,

1831—1931 Jubileumi Emlékkönyv. Kiadja: A budapesti növendékpapság Magyar Egyháziroldalmi Iskolája. Budapest, 1931. 8° 131 + 300 l. A budapesti „papnövelde” Magyar Egyháziroldalmi Iskolája (eredetileg „Magyar Gyakorló Iskola”) a multban jelentős nemzeti és kulturális hivatást töltött be. Egyike volt azoknak a gócpontoknak, amelyek a nemzeti újjáébredés korában a magyar nyelv és nemzeti szellem művelését tűzték ki céljukul, hiszen keletkezéséhez is az első lökéseket Dayka Gábor, Guzmics Izidor, Czuczor Gergely adták. Amikor ez a célkitűzés a változott viszonyok következtében elvesztette a közvetlen aktualitását, az Iskola főiskolai színvonalú önképzőkörré vált. Kifelé irányuló főtevékenysége katolikus teológiai munkák, jórészt fordítások, kiadásában állott, ami az egyházi irodalom szolgálatára mellett a fordítókra is kétségteljesen haszonnal járt. Emellett megírták az Iskola történetének egyes szakaszait is. A százéves fennállás emlékére kiadott Emlékkönyv első részében az iskola nevezetesebb volt tagjaitól közöl megemlékezéseket és kisebb értekezéseket; ezek közül általánosabb érdeklődésre tarthatnak számot Tóth Tihamér naplójegyzetei a kommunizmus napjairól. A második rész az Iskola jelenlegi tagjaitól nyújt dolgozatokat. Örömmel látjuk, hogy a történeti tárgyuak vannak legnagyobb számmal; ezek egyike az Iskola történetének még meg nem írt szakaszát tárgyalja 1909-től 1930-ig, azonban túlságos aprólékos-sággal. Miután ezeknek az értekezéseknek elsősorban az egyetemi tanulmányok módszerbeli eredményeit kell tükröztetniök, azt vár-nánk, hogy a modern történeti módszer ismeretéről és alkalmazásá-nak készségéről szolgáltatnak bizonyosságot. Ebből a szempontból azonban csak bátortalan próbálkozásokat találunk. Úgy látszik, mintha inkább az előadás retorikai formájában találnának kielégülést s bár itt-ott ez is tehetséget sejtet, a szűkre szabott látókör és a tekintélyekre való túlságos támaszkodás nem emelheti ezeket a dolgozatokat a sikerültebb önképzőkori munkáknál magasabb színvonalra. A csinos kiállítású tekintélyes kötetet az Iskola eddigi kiadványainak jegyzéke egészíti ki.

Wiczián Dezső (Sopron).

Emlékkönyv a sárospataki ref. főiskola fennállásának négy-százados ünnepéről. 1931. szept. 30 és okt. 1. Sárospatak, 1932. 8°. 329 l. A mai nehéz könyvkiadási viszonyok között az ember nagy örömmel nyúl az ilyen terjedelmes és biztató című könyv után. Joggal remélheti, hogy iskolatörténelmi irodalmunk gazdagodott egy maradandó értékű és tárgyát gondosan kimerítő művel, mely méltán reprezentálja a ritka jubileumot s a négyszázados ünnepet. Előlegezett örömrünk azonban leplezhetetlen csalódássá, sőt bosszúsággá válik azonnal, amint a könyvbe tekintünk. Ez a vaskos munka mintájául szolgálhatna a feleslegesen kibocsátott könyveknek. Nem volt rá szüksége sem a közönségnek, sem a jubiláló főiskolának. Hasznát más, mint a nyomda, amelynek munkát adott, nem vette és nem is veheti. Az emlékkönyvek komoly tanulmányokat, értékes cikkeket szoktak tartalmazni, amelyek vagy egyes emberek, vagy egyes intézmények, egyes események köré csoportosulnak, a szerint, hogy kinek, vagy minek kívánják emlékeztetést szolgálni. Ezzel szemben emlékkönyvünk nem más, mint egy kínosan bőbeszédű jegyzőkönyv, amely elmeséli, hogy az ünnepséget előkészítő bizottság

mi mindent csinált. Ez a beszámoló csekély 62 lapot tölt be, hisz a templomi ülőhelyek biztosításától a táncestély előkészítéséig mindenről értesülünk. Ezután következik 200 sajnálatosan hosszú lapon keresztül a két ünnepély teljes szövegének lenyomatása: a számtalan beszéd, alkalmi költemény, sőt az énekelt dalok is kottamelléklettel. Az ilyen ünnepélyek impozánsak és magukkal ragadók a jelenlevők számára, de olvasva annál lesújtóbbak. A beszédek nagyobbik fele ismétlés és frázis, ami meghallgatva nem téveszti hatását, de ilyen tömegesen olvasva egyenesen lesújtó. Őszintén meg kell állapítanunk, hogy a lenyomatott szövegnek alig néhány százaléka érdemelte meg a nyomdafestéket. A könyv legelrettetőbb része a függelék, amely többek közt több mint harminc lapon közli az ünnepségeken megjelentek névsorát, valamint lak- és címjegyzékét. Az emlékkönyv többször ad kifejezést sajnálatának, hogy ez a névsor nem lett teljes. Mi ezt a névsort, éppúgy, mint az egész könyvet, tévedésnek tartjuk s csak azért írunk róla, hogy követőkre ne találjon. **Asztalos Miklós.**

Mihályi Ernő: A magyar falu egyházművészete. (A Pannonhalmi Szemle Könyvtára, 8. sz.) Pannonhalmi, 1934. 8°. 47 l. Míg az egész országra kiterjedő, rendszeres magyar műemléktopográfia ügye változatlanul zátonyon vesztegel, vidékenként itt-ott munkához látott néhány lelkes és szorgalmas kutató, hogy legalább e kisebb területek műemlékeit számbavegye, lajstromozza. Fáradtságos a munkájuk, de amit eddig, a többnyire teljes ismeretlenségből napfényre hoztak, az becses és tanulságos anyag s kitűnően értékesíthető, ha végre mégis sor kerül a magyar művészettörténelem becsületbeli kötelességének teljesítésére, egységes műemléktopografiánk megírására. Két évvel ezelőtt Csatkai Endre adta ki Sopron környékének műemlékei című inventáriumát, melyben tizenkét község helytörténetét és művészeti emlékeit ismerteti. Most pedig M. mint a pannonhalmi és veszprémi egyházmegyéek egyházművészeti bizottságának tagja, körülbelül nyolevan községet járt be s tanulmányában összefoglalja, milyen egyházi műemlékeket talált a pannonhalmi egyházmegyében, a tihanyi és zalavári apátság plébániáin, a bakonybéli és dömölki apátságokban, a csóti, füredi, pacsai és pápai esperesi kerületek plébániáin. Figyelme kiterjed a templomépítkezés, felszerelés és díszítés minden fajtájára, az Árpád-házi királyok idejétől egészen a jelen század elejéig s így munkája valóban a dunántúli magyar falu egyházművészetének egész hosszsmetszetét szemlélteti. Ma ezen a területen természetesen a XVIII. századi emlékek vannak többségben s az uralkodó templomtípus nem más, mint az osztrák barokk-típusnak végsőkéig egyszerűsített, provinciális változata. Ennek megfelelően az előkerült mesternevek között is sok az ausztriai, míg az átvizsgált templomokban működött hazai mesterekről kénytelen a szerző megállapítani, hogy nem jelentenek különösebb értéket. Hogy a faluról falura haladó, sok önmegtagadást kívánó kutatásnak sokszor váratlanul milyen értékes eredményei vannak, arra M. tanulmánya számos példával szolgál. Csak egyet említünk. Nemrégén még úgy tudtuk, hogy az osztrák későbarokk festészet egyik legjelentékenyebb képviselőjétől, a kremsi M. J. Schmidttől Magyarországon csak a váci székesegyház őriz oltárképeket. Újabbban Kapossy János találta meg egy további festményét a nógrádmegyei Kállón, míg most M. munkájából a mesternek egyszerre öt oltárképéről értesülünk, melyek 1778-ban, vagy rövidebbel ezután készültek s jelenleg a zalavári apátság zalaapáti templomát díszítik. Wurzbach (Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich XXX. 297. l.) említi ugyan

az egyik képet, helyét azonban Salova-nak írja; utólag immár könnyű ebben Zalavár nevére ismerni. Ugyancsak a zalaapáti templomban találta meg szerzőnk a nagytevékenységű bécsi festőnek, J. A. Mölknek (sz. 1714 körül, megh. 1794) Magyarországon eddig egyetlen ismert freskóját. Ami az összegyűjtött gazdag anyag elrendezését illeti, talán nagyobb áttekinthetőséget lehetett volna elérni, ha a csoportosítás a Delio-féle zsebkönyvek mintáját követve csupán lajstromszerűen történik s csak ezután következett volna az összefoglaló jellemzés. Ez a megjegyzés azonban semmit sem vonhat le a munkának abból a nagy érdeméből, hogy számos új, becses ismerettel gazdagította a magyar művészettörténelmet.

Pigler Andor.

Réh Elemér: A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában. Budapest, 1932. 8°. 112 l. Magyarország XVIII. századi művészetének kutatása működésének új fázisába lépett. Míg a korábbi kutatás a hazánkban csak esetről-esetre megfordult idegen, főképp osztrák mesterek munkásságát tárta fel, az utóbbi években az érdeklődés inkább a hazánkba bevándorolt s itt végleg megtelepedett kismesterek felé fordult. Miután Kaposy János a m. kir. udvari kamara építészeit, Schoen Arnold pedig a barokk-korban Székesfehérvárott működött építőmesterek, kőfaragók és festőket kutatta fel, most R. gyűjtötte össze a régi Pest-Buda Mária Terézia korabeli építőmestereit, kiknek az ismeretlenségéből való feltámasztása is jórészt az ő érdeme. Tanulmányának bevezető részében tanulságos rajzát adja a magyarországi kőműves-, kőfaragó- és építőmester céhek szervezetének, belső életének, majd jelentőségük rangja szerint csoportosítja és eddig felderített munkásságuk tükrében méltatja Pest-Buda XVIII. századi építőmestereit. Ezek sorában R. kiváló helyet szánt a salzburgi születésű Andreas Mayerhoffernek, aki ifjúkorában a nagy osztrák építőművész, Lukas v. Hildebrandt segédei közé tartozott, majd Pesten polgárjogot szerzett s a régi Pest-Buda, valamint a környék építkezéseiben csaknem négy évtizeden keresztül tevékeny működést fejtett ki. Munkásságának írott forrásokkal alátámasztható csoportján kívül R. fővárosunk és környékének számos olyan épületével hozza kapcsolatba, melyek mestereit nem ismertük. Idetartozik a pesti egyetemi templom, a kalocsai székesegyház, az angolkisasszonyok pesti temploma, a lebontott pesti Grassalkovich- és Jeszenovszky-palota, a pestkörnyéki kastélyok közül pedig a péceli, nagytétényi, aszódai és — mint legjelentékenyebb — a gödöllői kastély. Minthogy azonban Mayerhoffernek egyelőre csak egyetlen hiteles művét ismerjük a pesti Péterffy-palotában (ú. n. Kriszt-ház), a stíluskritikai elemzés módszere ez egy épület alapján nem nyújt kellő alapot a fentemlített épületek mesterkérdésének eldöntésére. R. bizonyára túlozza Mayerhoffer jelentőségét, midőn az alkotásaiban alig agnoszkálható mestert a magyarországi barokk-építészet legnagyobbjai közé sorozza. Hiszen eddig kimutatható egész működése az egyéni jellegzetességeket alig nyújtó, belső megoldásában meg épenséggel primitív Péterffy-palotán kívül, jóformán csak másodrangú építészeti feladatokból, átépítésekből, félbenmaradt építkezések folytatásából és kisebb jelentőségű kiegészítő munkákból állott. Bármint szerelnék is fővárosunk és környékének XVIII. századi vezető építőművészt végre magunk előtt látni, R. fáradtsággal és kitaró szorgalommal egyhehordott anyaga alapján nem tudunk Mayerhofferben más látni, mint sokat foglalkoztatott, megbízóinak teljes megelégedésére működő, alkalmilag részletmegoldásokat önállóan tervező, lényegében mégiscsak „kivitelező” építőmestert. Azonban igazságtalanok lennénk,

ha R. munkáját csakis az említett attribúciók alapján bírálják el. A nem elég meggyőző módon megoldott mesterproblémák hátterében a szerző annyi ismeretlen és nagyértékű anyagot hordott össze, hogy munkásságát e területen alapvetőnek kell minősítenünk és fáradozását őszinte elismeréssel jutalmaznunk.

Fleischer Gyula (Bécs).

Horváth Detre: A multak emlékei a jelenben Kőszegen. II. Szombathely 1931. Dunántúli nyomdavállalat r. t. 16°. 164 l., 1 tábla. Szerző e kötetkében napilapokban megjelentetett cikkeit gyűjtötte egytívé, nyilván abból a célból, hogy városának műemlékeiről kalauzszerű, könnyen kezelhető összefoglaló s egyben kimerítő ismeretést adjon. Ha maga elé tűzött feladata csakugyan ez volt, akkor a megoldás csak nagyon szerény sikerűnek mutatkozik. Művében a Szentháromság szobrának feliratain kívül nincs olyan említésre-méltó új megállapítás, mely az általa mélyen alábecsült Chernel-féle monografiában ne lenne felemlítve, úgy, hogy megállapítható az a kétségkívül nem lekecsítő tény, hogy szerzőnk az önálló levéltári kutatást meg sem kísérelte. Pedig művének szinte egyedüli tudományos érdeme az ismeretlen adalékok (szerzőnevek stb.) felkutatása és közlése lett volna; művészettörténeti iskolázottsága ugyanis csekély ahhoz, hogy anonim emlékek kapcsán értékes megállapításokat tehessen. Sőt figyelmébe ajánljuk H.-nak, hogy legalább a terminusok terén igyekezzék ismereteit fejleszteni, mert a cikkeiben használt magacsinálta elnevezések révén helytelenségeket plántál laikus olvasóinak tudatába. (Pl. 1693-ban „klasszicizáló barokkról” beszél. 57. l.) Egyébként is gyakori könyvében a gyors munka eredményeként a pongyolaság és elszólás. Ezek közül csak néhányat említünk: a „szoborzat” szót a magyar nyelv nem ismeri (26. l.), a Szt. Jakab-templom ezüst kelyhe nem „gyártmány” (80. l.), „hivatalos” megállapítás nem dönt meg végérvényesen semmit (84. l.); egyáltalán nem valószínű, hogy a soproni városház tornya s kőszegi Szt. Imre-templom tornya „után” épült volna stb. Kifogásoljuk a szerző túlzott szubjektívizmusát is, mely az általa végzett munkát úgy önmagában, mint mások rovására túlértékeli. Így pl. a „Reflexiók a megcsontított szobrokkal kapcsolatban” c. fejezet ok és cél nélkül vétetett be a kötetbe. Az a tény pedig, hogy a különben képek nélkül megjelent mű egyetlen táblamelléklete a szerző ajándékaiként elhelyezett ízléstelen műkööntvény képe, egyenesen elidegenítőleg hat.

Mindent összevéve, megállapítható, hogy H. műve semmivel sem haladja meg a vidéki lapok historizáló tárcáinak színvonalát s így tudományos szempontból való megbírálásra nem is igen tarthat számot. Ha mégis foglalkoztunk vele, ezt csupán azért tettük, hogy mind a szerzőnek, mind pedig a kiadónak dicséretes szándékát, buzgalmát és áldozatkészségét helyesebb és egyben a magyar tudományosságra nézve hasznosabb meder felé irányítsuk. Mert nem kétséges, hogy a cél hasznos, a példa pedig követésre méltó. Megbecsülendő feladat a lokális történetnek aprólékos kikutatása azok által, akik ott ülnék a forrásnál, s az eredmény néha triumfussal szolgál. S ha a mának megülő nehézségei közepette komoly és új eredmények napilapok tárcarovatát kénytelenek igénybevenni, csak örülnünk kell annak, hogy akad szerkesztő és kiadó, aki a tudománynak is helyet ad. Ám ebben az esetben kár és véték a félúton megállni. Hiszen, mint a legutóbbi évek eseményei igazolják, a vidék levéltárai telve vannak ismeretlen vagy eddig még kéllően ki nem aknázott történeti és művészettörténeti adatokkal. Legendás elnevezések helyett szinte napról-napra kerülnek napvilágra a biztonságosan kikutatott helyi

mesterek adatai és relációi. (V. ö. különösen Schoen Arnold és Réh Elemér dolgozatait.) Nem hisszük, hogyha H. a községi levéltárakat behatóbban átvizsgálja, ne tudna a hazai művészettörténet szempontjaiból nagyon értékes és figyelemreméltó új adatokat napvilágra hozni, melyek a maguk esetleges szerénységében is biztosítani fogják számára a megérdemelt elismerést. Ebből a szempontból a szerzőnek nagyon figyelmébe ajánljuk a Székesfehérvárt Marosi Arnold szerkesztésében megjelenő Székesfehérvári Szemlét, amely népszerűsítő folyóirat és hasonló szerény anyagi eszközökkel juthat csak laikus közönség elé, azonban tudományos szigorúságát és megbízhatóságát tekintve, elsőrendű segítője a szakembernek is. **Kampis Antal.**

Baranyai Károly: Régi borsodi jog, különös tekintettel a peres jogra. Miskolc, 1933. 8°. 99 l. A könyv a miskolci vármegyei és városi levéltár anyagából érdekes és részletes adatokat közöl a bűnvádi eljárásról és büntetőjogról, majd néhány kapott részletet ad a polgári peres eljárásból és a magánjogból. Időbeli korlátot nem alkalmaz. A legrégibb levéltári adatoktól a múlt század közepéig minden feltalálható és közlésre érdemes adatot közöl. Ezeket azonban nemigen foglalja rendszerbe. A büntetőjogi résztől eltekintve, melyen azonnal meglátszik, hogy e tárgykörben teljesen otthonos szakember munkája, B. művét nem minősíthetjük rendszeres dolgozatnak, hanem csak papírra vetett adathalmaznak. A munka így regeszta-kiadás, mely rendkívül érdekes, de gyakorlatilag alig használható, mert a szerző elmulasztott mutatót készíteni hozzá. Előnye, hogy csupa eredeti, eddig jórészen ismeretlen adatot tár elénk. Például a XVI.—XVII. századból az ítéletek egész sorát adja, melyek a limitált árak túllépését büntetik. Közöl egy 1702.-i, büntetőszankciókkal ellátott dohányzási tilalmat. Felsorolja az ítéletlevelek alapján, hogy melyik bűncselekményt rendszerint mivel büntették. Ismeretlen részleteket közöl a kihágások büntetéséről. Érdekes a boszorkánypereket illető azon adata, hogy a vádlottat azért ítélték el, mert az kigyóvá változva, megharapta egyik szomszédját. Ez az adat ellentmond annak az eddig általános meggyőződésnek, hogy csak malefica-boszorkányperek voltak, állattá átváltozni tudó boszorkányt (striga) nem ismertek, illetőleg ezért Kálmán király törvénye (I. 57) óta nem lehetett büntetőpert indítani. Kár, hogy a szerző általában nem közöl dátumokat. Így bármily érdekesek is az adatok, belőlük a jogfejlődést kiolvasni nem lehet, pedig ez volna a jogtörténeti kutatás célja. De a dátumok hiánya miatt azt sem dönthetjük el, hogy vajjon az országos rendelkezésekkel egybevágó ítéleteket hozták-e az országos jogszabályok alapján, vagy pedig ez utóbbiakat a szokásjog alapján, ítéletek szintézisből készítették-e. Tisztán látnánk e kérdésben, ha B. közölte volna, mikor keltek az ismertetett ítéletek. Más hibák is származnak abból, hogy a szerző az országos jogra nincs figyelemmel. Így például a perben a zsidó által teendő esküt egy 1768. évi bejegyzésből ismerteti és nem tesz említést arról, hogy a Tripartitum (III. 36.) ezt szószerint ugyanígy írja elő. A fenti eset egyszerűen a Tripartitum alkalmazása, azt pedig mindenki tudja, hogy a Tripartitumot a XVI. század közepétől az egész országban fenntartás nélkül alkalmazták. Ugyancsak elmulasztja az ország-szerzte használt jogkönyvekkel (Tripartitum, Quadripartitum, Kit-tonich : Directio Methodica) való összehasonlítást ott, ahol az rendkívül célszerű volna, mert az esetek e jogkönyvekben alaposan és részletesen vannak kifejtve. Például hamis vád, hamis eskü, calumnia stb. Így kénytelenek vagyunk úgy vélekedni, hogy B. az általános

magyar jogtörténetnek és a középkori jogrendszernek ismerete hiányában, egyszerűen jogtörténeti emlékek gyűjteményét állította össze, pedig tekintettel a könyvben összegyűjtött óriási és igen fontos joganyagra, könnyűszerrel elsőrendű forráspublikációt, sőt monográfiát készíthetett volna.

Degré Alajos.

Das Fürstengrab von Hassleben. I. Schulz, Walther: Das Fürstengrab und das Grabfeld von Hassleben, m. e. Beitrag von Fr. Weidenreich. II. Zahn, Robert: Die Silberteller von Hassleben und Augst. (Röm.-Germ. Kommission d. Deutschen Archäologischen Instituts zu Frankfurt a. M. Römisch-Germanische Forschungen, Hrsrg. von G. Bersu und H. Zeiss, 7. k.) Berlin—Leipzig, W. de Gruyter, 1933. 4°. 96 l., 40 képestáblával. Amikor a késői császárkorban a germánság — részben mint támadó ellenség, részben mint a légioók keretébe helyezkedő s ezt szétfeszítő római katonaság — egyre nagyobb hatalmi tényező lesz a birodalomban, a Magyarországon és a Pontusnál lakó népek jelentősége kiemelkedik a többiek közül. Nagy szerepük tükröződik az archeológiában is: Skandináviáig mindenütt érzik a hatásuk. Ily szempontból érdekelnek bennünket a rendkívül gazdag hasslebeni sírleletek, amelyek Kr. u. 300 körül kerültek a földre. Nemcsak a kerámiái formákat illetően és az ötvösmunkákon, stb. nyilvánul a dunai és déloroszországi befolyás itten, hanem még a temetési ritushoz is. Tudniillik, a keleti germánság módjára nem tették a férfiak fegyvereit sírjukba. Úgy látszik, hogy az exportált római provinciális holmik zöme is Illyricumból került ide és nem a Rajnától. Sch. feldolgozása gondos és megbízható. Eredményei (különösen a kerámiát illetően) egyeznek az Arch. Hung. IX. füzetében (42 sk. l.) közölt fejtegetéseimmel. Érdekesekek a fibulák lokális műhelyeit igazoló megfigyelései (34. l.), de van sok egyéb hasznos észrevétele is. A második részt az antik iparművészet talán legjobb élő ismerője, Z. írta. Élesen megfigyelt technikai leírások, imponáló anyagismeret, finom stíluselemzés jellemzik művét. Mesteri módon hámozza ki a tárgyalt ezüsttálak ornamentikájának eredetét. Az alexandriai és pergamoni művészeti centrumok kisugárzásának speciális galliai színeződését állapítja meg. Ez a virágzó galliai ezüstművéség már az I. században Kr. u. Itáliában is tért nyer, úgy, mint példának okáért a terra sigillata-edényekről ugyanezt már rég tudjuk. De a császárkor derekán is nagyban virágzik ez a műipar Galliában, — úgy, mint példának okáért a portréművészetben is magas nivóra emelkednek a gall művészek s amint a latin retorika súlypontja is idekerül ekkor. Közvetlen hasznunk is van ebből a szép analízisből: néhány jó megjegyzés az egyedi kancsó- és serpenyő ékítményeiről (71. és 84. l.), melyek Nemzeti Múzeumunk büszkeségei. Hasonlóan nagy perspektívákba állítja az augsti ezüsttál dekorációját is (76. sk. l.), míg a mandula- és körteforma díszítő-motívumokról első exkurzusa inkább csak nagy anyaggyűjtés. A mű kiállítása elsőrangú, képanyaga pompás.

Alföldi András.

Schneider, Fedor: Mittelalter bis zur Mitte des XIII. Jahrhunderts. — Schmeidler, Bernhard: Das spätere Mittelalter von der Mitte des XIII. bis zur Mitte des XV. Jahrhunderts. (Kende, Oskar: Handbuch für den Geschichtslehrer. III. és IV. l. k.) Leipzig u. Wien. 1929—1932. 8°. VIII+491, VI+226 l. E sorozat első, a történetbölcseletet tárgyaló kötetéről folyóiratunk már régebben megemlékezett. (1931, 87. l.) Az újabb kötet szerzőire a nagyterjedelmű anyag szelekció nélküli feldolgozása igen nehéz feladatot rótt volna. Ezért arra törekedtek, hogy csak a lényegest válasszák ki. A kiadó szándékának

megfelelően az ábrázolás tengelyévé a politikai történetet tették. A korkép teljessége azonban azt is kívánta, hogy az anyagi és szellemi művelődés, a gazdasági és társadalmi viszonyok rajzát is nyújtásák. Ezt meg is teszik, de mindig csak abban a mértékben, amennyire ez az állam fejlődésével kapcsolatban van. A tárgyalás középpontjában a német történet áll; a többi országról és népről csak annyiban van szó, egyszer részletesebben, máskor szüksézárváiban vagy éppen csak mellékesen, amennyire kapcsolatuk vagy érintkezésük volt a német történettel. Még így is igen bő és gazdag anyagot dolgoznak fel az egyes kötetek, amelyekben világos, áttekinthető képet kapunk kor- és időszakokról, szellemi mozgalmakról és problémákról. Az is előnyére válik e hézagpótló kézikönyvnek ezen kívül, hogy a források jegyzékét és a fontosabb irodalmat is felsorolja. Az általános fejtegetések közül kiemeljük azt a részt, amelyben a korán elhunyt Schn. körvonalazza a középkor fogalmát, világnézetét és feltárja matematikus kérdéseit. Az a tíz század, melyet középkornak nevezünk, igen nagy különbségeket mutat és csak a kor lényeges, főbb vonásait tekintve (a potiori) lehet szó virtuális középkorról, mint azt Schn. nevezi. Ebben a tíz században alakul ki világnézete (transzcendentális monizmus). Mielőtt azonban a középkor fejlődése zárt egésszé alakult volna, megindult az áthajlás a fejlődés újabb irányába. A középkornak az államról való felfogása az egyetemes imperium és az egyetemes egyház gondolatában jutott kifejezésre. A gazdasági és társadalmi életet örökölhető kapcsolatok szilárd rendszere jellemzi, mely a terménygazdálkodás elsőbbségén alapszik és nem az egyén teljesítő-képességén. Az egyén szolidarizmusban él, még nem kapcsolódott ki a közösségi életből. Ez azonban, mint visszahatás, rövidesen megindul, mind politikai, mind gazdasági és társadalmi téren. Itt vetődik fel a középkor és az egyéniség egymáshoz való viszonya; midőn az egyéniség szembehelyezkedik a tipikus közösségi emberrel, ez már az individualizmus szárnybontogatásának jele. Az individualizmus fejlődése legkorábban Olaszországban indul meg a társadalmi és politikai felszabadulással kapcsolatban. Schn. szerint a középkor műveltsége három elemből tevődött össze: római, keresztény és germán kultúrából. A középkori univerzalizmus szükséges átmeneti állapot volt, melyben kicsírázott és fejlődésnek indult az új nemzeti élet és művelődés. Kifejlődésének előfeltétele a föléledő pénzgazdaság. Ez utóbbi azonban nem a keresztes hadjáratok nyomán megélcünkült kereskedelem fejleménye, hanem a lombardiai gazdálkodásé, városi életé. A városiaság kifejlődése másutt is hasonlóan megy végbe, a szellemi művelődés azonban, mely már a renaissance csiráit rejtgeti, a langobardok teljesítménye volt. — Schmeidler, a másik kötet szerzője, a középkor határpontjául Luther fellépését tekinti. Rámutat arra, hogy a középkorban minden az egyházzal kapcsolatos. Husz és Wyclif föllépése még nem bontja meg a középkor egységét, hatásuk részleges. Ezzel szemben a reformáció mélyebb és általános európai hatást kiváltó mozgalom volt, amely újabb fejlődést indított meg. Átalakította a gazdasági életet, nem egy országban az államot. Terjedésével előmozdítója lett a katolikus megújulásnak s politikai ellentétekkel összeszővődve előidézte a vallásháborúkat. Schm. tehát a reformáció hatását tekintve tartja Luther fellépését határválasztó időpontnak. Mellette ugyan más események is vannak, melyek fordulópontot jelentenek, de mégsem annyira jelentősek. Konstantinápoly elfoglalása inkább a Habsburgok nagyhatalmának kialakulását veszélyeztette (Magyarországot nem is említi!). A nyomtatás és a puskafor feltalálása, Amerika felfedezése csak tovább

lőkték a fejlődést. Jelentősnek tartja Schm. VIII. Károly francia király olaszországi hadjáratát 1494-ben. Ezzel indul meg ugyanis Franciaország küzdelme a Habsburgok ellen. A német történetre nézve inkább az 1495. évi wormsi birodalmi gyűlés volt jelentős. Mindezen események teszik lehetővé, hogy az 1250—1517-ig terjedő időszakot mind a korai középkorról, mind az újkortól elhatárolja. A két kötetben a magyar történetről csak tangencialisan és német szemszögből van szó. Schn. a húnokat finnugor népnek tartja. A magyarok jellemzésében minden kritika nélkül adja a német krónikák gyűlölködő jellemzését a nyershús evő és vérivó magyarokról (145). Midőn Nagy Ottó augsburgi győzelmét, mint világtörténeti eseményt elkönyveli, a magyarokat vad és nomád ázsiaiaknak nevezi (182). Egyébként az érintkező pontokon a német irodalom alapján elég tájékozott. Az 1278. évi morvai győzelemnél Schm. egy szóval sem említi meg, hogy a győzelem kivívásában nagy része volt a magyaroknak és Kun László szövetségének (57). Egyébként a munka igen jól használható és nemcsak az első tájékozódást elősegítő, hanem alaposabb elmélyedésre is alkalmas kézikönyv.

Nyers Lajos (Kecskemét).

Huizinga, J.: Holländische Kultur des XVII. Jahrhunderts. Jena, 1933. Diederich, 8° 62 l. A Herbst des Mittelalters szerzője ez évben a kölni Németalföldi Intézetben három előadást tartott Hollandia XVII. századi műveltségéről. Hollandia 1587-ben vált önálló állammá, kultúrájának valamennyi jelentős mozzanata 1600—1670 között játszódott le, a kezdetet tehát azonnal a fénykor követte. A kis állam műveltségének rendkívül erős egyéni zamata van, melynek legfőbb jellegzetessége, hogy nincs sok köze a kor óriási szellemi áramlatához, a barokkhoz. Nem törekszik pompára és méltóságra, nincsenek színpadias gesztusai, nem áll a megújult egyház és a nemzeti öntudat államának szolgálatába, nincs érzéke a ragyogó formások iránt, mint a barokk nagy mestereinek, Rubensnek, a spanyoloknak és Bernini-nek. Ez a kultúra Rembrandt idejében produktíve és receptíve nem többre, mint 100 négyeszmérföldre volt koncentráva. Csodálatosnak tűnik, hogy mégis oly erősen elütött a szomszédos országok műveltségétől.

H. megkeresi ennek okait. Hollandia hajóosfuszág volt mindig; a lovas, a lovag nem jutott jelentékeny szerephez. A városok a halászkok és parasztok világából a kereskedelem révén alakultak ki, sokáig nem is versenyezhettek a belga városokkal, míg később átvették a vezető szerepet tőlük. Az egyház nem jutott nagy szerephez. Az egyetlen püspökségen kívül (Utrecht) csak két nagy apátsága nevezetesebb. A kálvinizmus győzelmével ezek is eltűntek. Az ország ereje a kereskedő polgárság volt; 1596-ban Hollandiának már több hajója volt, mint Angliának vagy Franciaországnak, kereskedett a keleti tengeren, majd a Kelettel, Indiával. Hollandia gazdagsága nem a kapitalista szellemből vagy a kálvinizmus gazdasági beállítottságából folyik, természetesen alakult ki a középkori formákból, fejlesztett ki nagy városokat. A műtörténet annyi festőiskolát ismer, amennyi nagyobb város volt. A polgárok tartották fenn a kultúrát, anélkül, hogy nagyszabású mecénások lettek volna. Két társadalmi formának volt nagy jelentősége, a lövészegyletnek és a szónoklati kamarának. A város vezetése oligarchikus jellegű, a társadalom patríciusokra és polgárookra oszlik. A XVII. század öt nagy költője közül kettő polgár: Vondel harisnyakereskedő, Brederloo pedig bőrárus fia, a többi három, Hooft, Cats és Heygens patrícius. A festők javarésze kispolgári csa-

lábból való. A kispolgárság adta a kálvinista papokat is, kik inkább prédikátorok voltak, mint lekipásztörök. A kálvinizmus sohasem vált szigorúvá, keveredett a humanizmussal. A kálvinista egyetemeknek nagy vonzóerejük volt külföldre, többek között Magyarországra is. A vallás józanságát bizonyítja, hogy a boszorkányperek egy századdal előbb szűntek meg, mint a szomszédos országokban. A hollandi kultúra nem egyértelmű a kálvinista kultúrával, a XVII. század nagyjai közül egy sem volt aktív kálvinista, se Grotius, se Vondel, se Rembrandt. A polgárság takarékos, egyszerű és tiszta. Ez a tisztaság az irodalomban és a művészetben is nagy szerephez jut. Az írók közül nevezetes Constantijn Huygens (a fizikus apja) fáradhatatlan, univerzális érdeklődésű lélek a genialitás nyoma nélkül, ki tirádát írt az alvás, a „mindennapi halál“ ellen; a boldogtalan szerelmesversek szerzője, Brederloo, kinek két kitűnő népies vígjátéka is maradt, Hoof, ki Tacitus modorában írta meg a németalföldi felkelést, de egyszerű szerelmesversei a legjobbak. Valamennyi eltörpül Joost van den Vondel mellett, kiről honfitársai tudják, hogy az egészen nagyok közé tartozik. Bár egész életében alkalmi költő volt, hallatlan tisztasága és nemessége révén számot tarthat az emlékezetre. Ő és az erazmiánus, antikval elegy békés vallásosságot hirdető Hugo Grotius még leginkább rokonok a barokk szellemmel.

Hollandiában nem volt ellenreformáció s így rubensi feladatok nem akadtak, sőt a szentkép is ritka. Hiányzik a mitológiai és történeti festészet is, mert a képek polgároknak készültek. A holland művészet realista, a festők nem elég műveltek ahhoz, hogy „stílus“ utáni vágyaik legyenek. Az impresszionisztikus Franz Hals, aki ma rokonszenvesebb, mint flamand kortársa, Van Dyck, a napi életet ábrázolja, mint Vermeer van Delft is. Ez utóbbinak csodálatos interieurképei Jolles szerint egytől-egyig Terentius-illusztrációk. Képeiből a gyermekkori emlékek atmoszférája száll, az álomszerű nyugalom és elegikus tisztaság festője. Nincsenek tézisei és ideái, „stílushoz“ nincs érzéke. Rembrandt a romantika mákonyával menekült el a mindennapi életből, de képzelete, mely a bibliai jelenetek fantasztikus kosztümjeiben a dilettáns színházak előadásaira emlékeztet, nem tud a polgári mivoltából kiemelkedni. Ott igazán nagy, ahol nem akar nagyszabású, klasszikus-harmonikus lenni, hanem a lét misztériumát a legegyszerűbb eszközökkel érzékelteti s ott egyúttal mélyen gyökerzik nemzete művészetében. A holland művészetben, főképp Rembrandtban az örök és mindenütt jelenlevő szépség győzött a stílus szabályain, ami egyúttal a tisztas polgárság és az egyszerű szív diadala. A szobrászat a polgári kultúrában nem virágozhatott ki, az építészet nem nagyon díszes, de könnyed és elegáns, azonban hamarosan francia hatás alá kerülve, elvesztette sajátos vonásait. — H. ezzel a rövid összefoglalásával mesteri képet rajzol hazájának fénykoráról a külföld számára.

Genthon István.

Dictionnaire diplomatique. Publié sous la direction de M. A.-F. Frangulis. Paris, év n. Lang, Blanchong et Cie, I—II. k. 8°. 1282 l.; 1120 l.+CIII bis l. A diplomácia iránt érdeklődők használatára készült ez a hatalmas munka, de különös figyelmet érdemel a történelemmel foglalkozók részéről is. Az egyes államok legújabb történelmét, diplomáciai események, szerződések, intézmények és a fontosabb nemzetközi jogi fogalmak (kisebbség, háború stb.) ismertetését kapjuk előkelő államférfiak tollából. A politikusok természetesen nem tagadhatják meg önmagukat. A „Minorité“ című első cikkének írója, Titulesco szerint: „Szerencsére, ebből semmi sem vált

be (t. i. a kisebbségi kérdés miatt fölmerült aggodalmakból). Az utolsó tíz év politikai történelme bizonyítja, hogy ellenkezőleg, ha van terület, amelyen megerősödött a nemzetközi szolidaritás és különbség nélkül az összes államok (nations) egybefoglaló nemeslelkűsége, az a kisebbségek kezelésének területe." Ugyanerről a kérdésről a második cikk szerzője, báró Wlassics Gyula mérsékelt hangon, de eltérőleg nyilatkozik. Magyarország részéről cikkeket írt Apponyi Albert, Bethlen István, Berzeviczy Albert, Kánya (Kagnia) Kálmán, Gratz Gusztáv, Lukács György és báró Szilassy. Történésznek mindig gyanus az, amit politikus ír, de mindig érdekes is; a jelen esetben egyébként számos kérdésnél látszik az elfogulatlanságra való komoly törekvés. Ez az igyekezet, az anyag roppant tömege és a bőséges bibliográfia nélkülözhetetlen kézikönyvvé teszi a munkát azok részére, akik a legújabb korról, különösen a világháború előzményeivel és következményeivel foglalkoznak. **Török Pál.**

Megjegyzések Döry Ferenc bírálatára. A „Századok“ legutóbbi számában Döry Ferenc összehasonlító bírálat alá veszi egyrészt „A katonai Mária Terézia-rend“ stb. című művet, másrészt Polner Ödön és Reiner János egyetemi tanároknak az ebben foglaltakat cáfoló értekezéseit. A bírálat teljes egészében P. és R. állításainak ad igazat, melyek homlokegyenest ellentétesek a Mária Terézia-rend intézményének általam felkutatott okmányok alapján megvilágított közjogi helyzetével, s végeredményben azt a megállapítást kockáztatja meg, hogy a történelmi részt P. Ö. dolgozatával elintézettnek tekinthetjük. Sajnálom, hogy D. nem olvasta a Magyar Jogi Szemle folyó évi februári számában megjelent, P.-nek adott válaszomat, mert ez D. bírálatának minden állítását már eleve pontról-pontra megcáfolta. Ezeket itt helyszűke miatt nem akarom mind ismételni, csupán néhány fontosabb körülményt emelek ki. P. és R., valamint D. összes következtetései és állításai már eleve megdőlnék annál a körülménynél fogva, hogy ők bizonyításaiknál csupán a rend alapítását gr. Daunnal röviden közlő királyi kabinetirathból, valamint az alapszabályokból indulnak ki, de a közjogi helyzetet félremagyarázhatatlan pontossággal lefektető alapítólevelet nem is említik. A főokmány pedig ez utóbbi! Ebből kitűnik, hogy a Mária Terézia-rend nem az osztrák főhercegi hatalomból osztrák rendként (P. és R.), nem is a „quasi szuverénnek tartott Domus Austriaca“ dinasztikus rendjeként (D.), hanem „királyi országló hatalmunk teljéből“, a királynő összes országainak alattvalói részére alapított. Teljesen ilyen intézmény pl. az angol király összes országainak alattvalói számára alapított Victoria-rend is, melyet ezért senkinek sem jutna eszébe indiai vagy kanadai rendnek tartani.

Mária Teréziában még a német örökös tartományok rendei is elsősorban a szuverén magyar királynőt tisztelték, teljesen a nemzetközi jog szerint, és csak azután látták benne a vazallus cseh királynőt, osztrák főhercegnőt stb. Erre vonatkozólag számos okmányt tudnék idézni. Itt röviden csak két bizonyítékot hozok fel: 1. A bécsi Burg hivatalos neve „königliche Hofburg“ volt, „királyiak“ voltak az összes hivatalok, tisztviselők, „királyi Guardia“ a bécsi városi milícia stb. Csak öt év múltán, midőn férjét német-római császárrá választották, használták a királynőnek császárnéi személyi címzését az összes intézmények, hivatalok és méltóságok megjelölésére, aminek abszolút helytelen közjogi voltát bővebben bizonyítanom nem kell, mert tudvalevő, hogy Mária Terézia „császári“ közjogi főhatalmat nem gyakorolt. 2. Az 1745. évi frankfurti császárválasztáson a

választófejedelmek, élükön II. Frigyes porosz királlyal élénken tiltakoztak az ellen, hogy „a császárválasztás szabadsága a magyar királyi hadseregnek Frankfurt kapui elé történt közeledésével” befolyásoltassék, ami „minél tovább tart, annál hátrányosabb a választófejedelmek biztonságára és szabadságára.” (Wahlprotokoll zur Kaiserwahl in Frankfurt, 5. l. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Bécs.) Kérdem: kell ennél fényesebb cáfolata R. azon állításának, hogy „Mária Terézia nem mint magyar királynő, hanem mint az osztrák örökös tartományok fejedelme foglalta el világhatalmi állását az európai nagyhatalmak között.”

Áttérve most D., ill. P. és R. egyes állításaira, azokra a következőket jegyzem meg: A katonai Mária Terézia-rend már csak azért sem lehet osztrák rend, mert alapítása idején „osztrák” császárság vagy birodalom még nem létezett, s sem Alsó-, sem Felső-Ausztriának tartományai nem voltak. Azt pedig csak nem akarja valaki állítani, hogy pl. a cseh királyság Ausztria tartománya lett volna? „Osztrák főhercegi” pedig azért nem lehet, mert akkor nem járhatna vele „eo ipso” az örökös magyar nemesség. Nem dinasztikus rend, mely magához az Ausztriai Házhoz volt kapcsolva, mert úgy alapszabályai, mint alapítólevele világosan kimondják „a hadügyek fejlesztése végett” és „államaink boldogulása és fenntartása” céljából, tehát államérdekből történt alapítását. Az „Ausztriai Ház” megjelölésre vonatkozólag művem III. részében (25. l.) alaposan kifejtettem, hogy az „Osztrák Ház”, „Domus Austriaca”, „Erzhaus” csupán különféle megjelölései — de nem közjogi meghatározásai — annak a Habsburg-családnak, melyet 1687-ben Magyarország *emelt* (!) vazallus főhercegi házból örökös szuverén magyar királyi házzá! Ha tehát elfogadjuk P. azon tételét, hogy a rend ehhez a Házhoz van kapcsolva, úgy ez alapon is csak magyar lehet. A piros-fehérszínű piros színről is kimutattam, hogy az nem az osztrák főhercegség színe, hanem a Habsburg-család címere alapján keletkezett, melyet csak azóta használ, mióta a Babenbergeket kihalása után az ausztriai és stájer hercegségeket hűbéres országokul kapta. A rendnek Mária Terézia és I. Ferenc által együttesen történt alapítására vonatkozólag művem I. részének 44. oldalára utalok, ahol kifejtettem, hogy Ferenc nem mint császár, hanem mint Mária Terézia örökös országainak társuralkodója szerepel úgy is, mint együttes alapító, úgy is, mint királynője parancsára intézkedő nagymester. Ellenkező esetben a rend hatálya kiterjedt volna az egész német-római császárság területére. D. állítása szerint „a Mária Terézia-rend alapításának körülményei eddigelé is ismeretesek voltak.” Kutatásaimból kétségtelenül ennek épp az ellenkezője tűnik ki.

Mindezek után kétségbe merem vonni D. azon állítását, mely szerint „első tekintetre látható tehát, hogy a Petrichevich által felállított közjogi elmélet nem fedi a történelmi tényeket.” D., P. és R. következtetéseire még részletesen vissza fogok térni úgy a napisajtóban, mint műveimnek a jövő év folyamán megjelenő IV. részében.

Petrichevich György.

Tárca.

Dedek Crescens Lajos

1862—1933.

Dedek Crescens Lajos, igazgatóválasztmányunk tagja, akinek halálhírére fájó érzéssel közöljük az emlékének szentelt e sorokban, kora fiatalságától kezdve lelkes és érdemes munkása volt történetirodalmunknak s buzgó munkatársa folyóiratunknak.

Már mint a budapesti egyetem theologiai fakultásának hallgatója pályadíjat nyert „I. Miklós pápa élete és kora“ c. pályamunkájával, s ott írta meg „A magyarországi főpapnevezések történelmének vázlata 1000—1526“ c. tanulmányát is, amelyet a Fraknoi-díjjal tüntettek ki, s amely 1886-ban nyomtatásban is megjelent. Városv Gyula, aki folyóiratunkban részletesen ismertette a fiatal budapesti segédlelkész könyvét, helyesen ismerte fel szerzőjében „a kiváló tehetségű, választott tárgyáért lelkesülő, ékes magyarsággal író fiatal erőt, kire a magyar egyháztörténelem terén igen szép jövő vár“. Amikor e műve megjelent, akkor már akadémiai pályamunkáján dolgozik, a karthauziak történetén, amelyet az Akadémia az Oltványi-jutalommal tüntetett ki, s amelyhez az igen elismerő előszót Fraknoi Vilmos írta. Kétségtelenül e sikerének köszönhetette, hogy az Akadémia őt bízta meg a domonkosok magyarországi történetének megírásával is.

A fiatal pap neve, aki a Szent István-műintézet igazgatása s az általa alapított Egyházi Közlöny szerkesztése mellett oly buzgalommal és eredményesen tudott tudományos téren is dolgozni, már jóhangzású volt ekkor; 1891-ben az Egyetemi Könyvtárhoz neveztetett ki, ahol Szilágyi Sándor vezetése és irányítása alá került, s ettől kezdve éveken át sűrűn találkozunk folyóiratunk könyvismertetési rovatában Dedek névvel. Ekkor már megindultak a közelgő nagy millennárius kiállítás előkészületei, s a nagy tudású, jószemű s fáradhatatlan könyvtárnok előtt hamarosan új munkaterület nyílt meg: reá bízta a történeti fősoportban az irodalomtörténeti osztály rendezését, s hogy ez minél teljesebb legyen, a bizottság tanulmányútra küldi Cseh-, Morva- és Oroszországba; ennek eredményeiről a Századokban számolt be (1893). Az Egyetemi Könyvtárban a kéziratár gondozása volt a munkaköre, s neki köszönhetjük jórészen, hogy a könyvtár igen gazdag kézirati kincseiről oly pontos képet nyerhetünk az általa szerkesztett Catalogus kötetei alapján.

Nyitra megye volt a szülőföldje, s így szívesen vállalta azt a feladatot, hogy írja meg a Magyarország városai és vármegyéi sorozat részére megyéje történetét. Ennek kitűnően megfelelt, s ő írta meg ugyanott később Pozsony, majd Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye történetét is.

1913-ban esztergomi kanonoknak neveztetett ki, s ekkor átvette Knauz Nándor örökét, a Monumenta ecclesiae Strigoniensis szerkesztését. Nagy buzgalommal fog hozzá e fáradságos, de szép munkához, s tíz év múlva — az első kötet megjelenésének ötvenedik évfordulóján — napvilágot láthatott a Monumenta harmadik kötete, mely az 1321—1349-ig terjedő okleveleket foglalja magában. Ezt a munkát tovább folytatta, de a nehéz idők s egyre gyengülő egészsége megakadályozták abban, hogy a következő kötetet sajtó alá rendezhesse.

E pár sorban nem tudtuk teljes képét adni Dedek Crescens egész munkásságának. A kitünő s könnyed tollú tudós egész sorát írta a nagyközönségnek szánt történeti munkáknak, s 1913-ban „Tu me sequere” címmel regényes korrajzot is írt a XVII. század elejéről, — így nemcsak Társulatunk, hanem a magyar közönség szélesebb rétegei is hálás kegyelettel fogják megőrizni emlékét!

Holub József (Pécs).

A királyi kúria bírósága és I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga.

A Turul tavalyi évfolyamában (56—74. l.) Jakubovich Emilnek, koraközépkori történetünk nagytudású, érdemes kutatójának tollából egy cikk jelent meg, amely ragyogó dialektikájával s gazdag bizonyító anyagával méltán vívta ki szakköreink osztatlan bámulatát. A tanulmány: „I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga” tulajdonképen a pecséttan körébe vág, de szétágazó eredményei jóval túlhaladják ennek a segédtudománynak a határát. Jakubovich cikke tanuságot tesz arról, hogy a pecsétek, akárcsak a pénzek, történeti emlékeink igen fontos darabjai közé tartoznak s vizsgálatuk útján nem egy mély, általános érvényű összefüggésre bukkanhatunk rá.

A kérdéses „érbillog” pecsétformájú, felül füllel ellátott darab, amelynek egyik lapja síma, másika azonban trónuson ülő királyt ábrázol kidomborodó alakban ezzel a körirattal: „*Andreas dei gracia vngariorvm rex*”. A pecsét valóságára kétségtelen. Joggal kérdezhetjük a szerzővel, vajjon mi célja is lett volna a hamisításnak? Pecsétünkön ugyanis az a különös, hogy ércből készült, domború öntésű s füles. Ilyen furcsa pecséttel sohasem találkozunk okleveleinken. Jakubovich igen helyesen ezeknek a különlegességeknek magyarázatát abban leli meg, hogy az ércpecsétet — későbbi hasonló emlékek alapján — nem oklevélre való pecsétnek, nem is typariumnak, hanem idéző pecsétnek tekinti.

Vitán felül áll az is, hogy a köriratnak „*Andreas . . . rex*”-je alatt I. Endre királyunkat kell értenünk. Jakubovich számos érveléssel bizonyítja ércpecsétünk korszerűségét. A tanuságtételre kiszemelt külföldi királyi és császári trónpecsétek között megtalálta ércpecsétünk mintáját is, azonban nem az I. Endre-kori uralkodók, hanem a Szent Istvánnal egyidőben élt német csá-

szárok és királyok pecsétei között. Miután nem tételezhetjük fel azt, hogy I. Endre maga nyúlt volna vissza a mult egy idegen országu emléke után, ezt a rokonságot csakis úgy tudjuk megmagyarázni, ha felvesszük, hogy I. Endre Szent István pecsétjét utánozta, amely viszont egy korabeli német minta után készült. Szent Istvánnak tudvalevőleg nem maradt egyetlen egy pecsétje sem korunkra.¹ Így hát közvetlenül nem tudjuk ellenőrizni Jakubovich következtetésének helyességét, ám közvetve számos érv szól igaza mellett.

Minden jel arra mutat, hogy I. Endre tudatosan a szent istváni állapotok visszaállítására törekedett. Egész működését a „renovatio regni” szelleme hatja át. Amikor seregével megjelenik az országban, a pogány lázadás a legnagyobb erővel dühöng s áldozatait szedi az idegenek, a keresztény papok s az új hit harcosainak sorából. Szent István életműve, a keresztény királyság, romokban hevert. De ekkor Endre a népet újra visszatértítette az igaz hit útjára s a Gellért-legenda,² valamint a Bécsi Képes Krónika³ egybehangzó előadása szerint⁴ mindenkinek „megparancsolta, hogy Szent István király törvényei szerint éljen”. Ezt a híradást szépen egészíti ki egy külföldi forrás, a Fundatio ecclesiae Namucensis, amelynek értesülései szemtanura mennek vissza. I. Endre ugyanis koronázása után Leudwint, a belga eredetű bihari püspököt, azzal a feladattal bízta meg, hogy azokat az ereklyéket, amelyeket Szent István gyűjtött össze, kutassa ki. A püspök a megbízatásnak eleget is tett, de az ereklyéknek csak egy részét szolgáltatotta be, másik részét megtartotta magának s később, hazájába visszatérve, a namuri egyháznak adományozta.⁵ Ezen a nyomon haladva, J. v. Sawicki annak a gyanújának ad kifejezést a szent istváni törvények szöveg-

¹ A pannonthalmi alapítólevél pecsétjéről már Baróti Lajos kimutatta 1896-ban, hogy az nem királyságunk megalapítójának, hanem Kálmán királynak a pecsétje.

² Endlicher: *Rerum Hungaricarum monumenta* Arpadiana 230: dux autem Endre in Alba coronatus est, precipiens uniuerse genti sue sub pena capitalis sentencie, ut deposito paganorum ritu ad fidem Christi conuerterentur, et secundum statuta sancti regis Stephani uiuerent.

³ Florianus: *Fontes domestici* II, 158: Precepit itaque uniuerse genti sue sub pena capitalis sentencie, ut deposito ritu paganismo prius eis concesso, ad ueram Christi fidem reuerterentur, et in omnibus secundum legem illam uiuerent, quam sanctus rex Stephanus eos docuerat.

⁴ A szövegegyezés alighanem onnan ered, hogy mindkét forrásunk az elveszett Szent-László-kori Gesta Ungarorumból merített. V. ö. Hóman B.: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. 1925. 36.

⁵ MG. SS. XV, 964: Leuduino presuli precepit, ut breues reliquiarum legeret et, quorum lipsana essent, pro certo sciret. Cartas legit pontifex prefatus, relocansque in eorum thecis, partim sibi retinuit. Ibi eas assumpsit, quas nobis postea dedit.

kritikájával foglalkozó dolgozatában, hogy a szentistváni törvények újabb redakciója I. Endre reformtörekvéseivel függ össze és valószínűleg Leudwin püspök műve.¹ Ebbe a történeti keretbe jól illik bele Jakubovich megállapítása I. Endre király pecsétjéről. I. Endre egész törekvése arra irányult, hogy Szent István országát a romokból újra feltámassza. Ez a cél vezeti, amikor gondoskodik Szent István törvényeinek új redakciójáról. De ugyanaz a szellem szólal meg abban a kegyeletes cselekedetben, hogy belga eredetű püspöke által felkutatja Szent István reliquia-gyűjtésének elhalódott darabjait. Szent Istvánt állította maga elé pénzverésében is mintául, mint ahogy azt Hóman Bálint kimutatta.² Amíg ugyanis Urseolo Péter és Aba nembeli Sámuel a Szent István-féle pénzek „*Regia Civitas*“ köriratát az ország nevével, „*Pannonia*“ val cserélték fel, addig I. Endre itt is visszatér a szentistváni hagyományhoz s pénzeire „*Regia Civitas*“ feliratot vésetett. I. Endre renovációs törekvéseiből érthetjük meg, miért utánozza billogja Szent István — korunkra nem maradt — pecsétjének képét.

Jakubovich tanulmányának végén kitér arra a kérdésre, hogy vajjon melyik bíróság használta ércpecsétünket idézés céljából és a királybírák a XII. század végén jelentkező billogos (bilochus) nevéből³ azt a következtetést vonja le, hogy „ércpecsétünk nem lehet más, mint ily királybírói idézőpecsét: billog“. De szabad-e az idézőpecsét billog neve alapján ércpecsétünket egyszerűen a billogosnak hívott királybíró idéző-jelvényének tartanunk? Bajosan. Mert igaz ugyan, hogy a királybíró nevét — legkésőbb a XII. század végén — billogjától kapta, de ebből még nem folyik, hogy most már az I. Endre király nevét és képét viselő billog is királybírónak volt az idézőpecsétje. Azok a példák, amelyeket Jakubovich a kérdés tisztázására felhoz, így pl. a veszprémi székesegyház szent-mihályos billogja, vagy Terestyén comes híres bölényfejes idézőpecsétje, épp az ellenkezőt bizonyítják. Ezek az idézőpecsétek kivétel nélkül annak képét és nevét hordják magukon, akinek nevében s képében az idézést foganatosították. De így is van rendjén. Hiszen az idézőpecsétnek épp az volt a rendeltetése, hogy a perbehívott a legszemléletesebb s a legkönnyebben érthető formában lássa, ki előtt kell megjelennie. Tudvalevőleg az egész ország királybírói körzetekre (termini) hullott szét, amelyek a megyéknél kisebb területekből állottak. Valószínű, hogy egy-egy megyében két királybírói körzet feküdt.⁴ Ha a királybírák billogja a király képét s nevét mutatta, jogosan kérdezhetjük, honnan ismert rá a beidé-

¹ Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetze König Stefans des Heiligen. Ungarische Jahrbücher IX (1929) 423—425.

² Magyar pénztörténet. 1916. 192.

³ V. ö. Váczy P.: A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI—XII. században. 1930. 16.

⁴ Váczy. i. m. 11.

zett arra, hogy a királyi kúriába hívják-e avagy az illetékes királybíró elé? Erre csak azt felelhetjük: a királybírók mint a vidéki igazságszolgáltatás képviselői tulajdon pecsétjükkel idéztek, idézőpecsétjeik tehát elütöttek egymástól. Nevüket is így kaphatták. Billogosoknak hívták őket, mert *saját billoggal* rendelkeztek, szemben a királyi kúria bíróságával (náddal), amely nem saját, hanem a király pecsétje alatt hozta ítéleteit. Lássuk ezt közelebbről!

A pecsétküldés több ízben fordul elő Szent László és Kálmán törvényeiben. Ezen az alapon világosan meg tudjuk határozni, hogy ércbillogunkkal kinek bírósága elé idéztek. Szent László III. törvénykönyvének 25. cikke szerint „*possit iudex sigillum suum mittere super quoscumque*“.¹ Ugyane törvénykönyv 26. cikke azokra állapít meg öt pensa büntetést, akik a „*sigillum iudicis*“t semmibe vették s az idézésre nem jelentek meg. Kálmán I. 6. törvénye pontosan szabályozza, hogy az egyháziak és világiak egymásközi pereiben kinek pecsétjével történjék az idézés. A „*per sigillum iudicis*“ eset szembenáll a „*per sigillum episcopi vel archipresbiteri*“ esettel. Az előző, 5. cikk, úgyszintén szól a „*per sigillum episcopi vel archiepiscopi*“ idézésről. Pár cikkel odább(14) Kálmán megtiltja a *secularis iudex*-nek, hogy pecsétjét klerikusra küldje („*sigillum clerico dare*“). Hogyan kell elképzelnünk most már egy ilyen „saját pecsétet“. Erre Kálmán I. 82. cikke adja meg a feleletet. A határon kilépőknek úgy a király, mint a comes vámosaitól pecsétet kellett kérniök, hogy visszajövet tudják igazolni magukat. A királyi teloneariustól eredt a kapott pecsét egyik oldala, a másik oldalát „*thelonearius comitis figura comitis sui concludat*“.² Nyilván a comes embere ura jelével, figurájával diszített pecsétet adott. Így kell elképzelnünk a királybíró „*sigillum suum*“-ját is.

A királyi kúriában is a pecséttel való idézés szokása dívott. Az igaztalanul ítélező királybíró „*ad curiam regis*“ pecséttel i lézték be, a synodus elé pecsét nélkül.³ László I. 42. cikke most már éles különbséget tesz a király pecsétje és a királybíró pecsétje között. Ha valaki a király pecsétjét („*regis sigillum*“) megveti s nem jön a királyi kúriába, perét elveszti s öt pensa-t fizet a makacsságért. Aki viszont a királybíró pecsétjére nem jön a törvény elé („*iudicis sigillum*“), azt száz nummusra elbírságozzák.⁴ Nem lehet tehát abban kételkednünk, hogy a királybíró pecsétje és a királyi kúria idéző billogja különbözött egymástól. Egy lépéssel még tovább mehetünk. A királyi kúriába a

¹ Závodszy L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. 1904. 179.

² Závodszy, i. m. 184., 185., 194.

³ Kálmán I., 23. l. Závodszy i. m. 186. l.

⁴ Závodszy i. m. 165: Si quis autem *regis sigillum* super aliquem proiciens et ipse *in curiam venire* neglexerit, *rationem perdat* et *quinque pensas persolvat*... Si vero *iudicis sigillum* proiciens non venerit, *centum nummos solvat*.

király pecsétjével idéztek¹, ezzel szemben a királybírók saját képüket viselő tulajdon billogjukat küldték rá a beidézettre. Visszatérve I. Endre király ércbillogjára, bizonyosnak látszik előtűnk, hogy e legrégebb ismert idézőpecsétünk a királyi kúria s nem — mint ahogy azt Jakubovich állítja — a királybíró billogja volt. Erre mutat királyi pecsétet utánzó formája, a király neve s trónuson ülő alakja. Ha ércpecsétünk királybírói lett volna, akkor az illető királybíró jelét s nem a király képét viselné.

Már előbb szó volt László I. 42. cikkéről, amelyben azt olvashatjuk, hogy a királyi kúriába a király pecsétjével idéztek. Így a király pecsétje jelképezi mintegy a királyi kúria bíróságát. Ez még világosabban tűnik ki László III. 3. cikkéből. Egy a királyi kúria — mondja a törvénycikk kifejezően —, egy legyen tehát pecsétje is. Ezt a pecsétet pedig „*regis et curie sigillum*“² nak nevezi. Mindez nem jelent kevesebbet, mint hogy a királyi kúriának a szó igaz értelmében véve ekkor még nem volt bírósága, mert bárki, aki a királyi kúriában ítélt, csak a király személyét helyettesítette, annak képében s pecsétjével gyakorolta a bírói hatalmat. A királyi kúriának egyedüli bírása — maga a király. Míg tehát a vidéki bíróságok saját tisztükből kifolyólag tartanak törvényszéket, „hivatalok“ saját ügykörükben, addig a központi bíráskodás Szent László korában — természetszerűleg I. Endre alatt is — még mindig a király kezében nyugodott. Nyilvánvaló, hogy a király személy szerint csak egyes esetekben ítélkezett. Az eleje vitt ügyek nagy részét döntés végett egy-egy főemberre bízta. És az is bizonyos, hogy a királyi praesentiát általában az udvar comese, a kúriának legállandóbb s legkéznélvőbb tagja, látta el. Amde a palatinus comes ilyenkor nem saját tisztéből kifolyólag bíraskodott a kúriában, hanem pusztán mint a király hovatovább állandosult „delegáltja“. A nádor bíraskodása tehát a praesentián alapult. Épp ezért a király pecsétjével idézett a kúriába. Bíraskodása a király képében azt hozta magával, hogy idézőpecsétjét, vagyis a király billogját, mielőst elhagyta a kúriát, helyettesének át kellett adnia³. A kúrián kívül praesentiális bíraskodását többé nem fejthette ki, mert a billog a kúriában maradt. Ilyenkor a nádor azzá vált, aki tulajdonkép mindig is volt, a királyi kúria egyszerű comesévé. Akárcsak a megyés comesnek, úgy a nádornak is feladatköre a hadi, gazdasági, közigazgatási, rendészeti, stb. dolgokra egyaránt kiterjedt. A nádor még Kálmán törvénykönyvében is úgy jelenik meg, mint a királyi kincstár, s pénztár feje.³ Portáján egyedül udvarispáni tisztében tevékenykedhetett; épp ezért, ott saját billogját

¹ László, III, 3 (Závodszy i. m. 174): *Placuit eciam, ut si aliquando palatinus comes domum ierit, regis et curie sigillum, qui in vice eius remanserit, illi dimittat, ut sicut regis una est curia, et ita unum sigillum persistat.*

² U. o.

³ Kálmán I, 36 (Závodszy i. m. 188): (nuntii) *precium viatici sui a palatino comite exigant.*

csak azokra küldhette, akik nádorsága alá hivatalból tartoztak, így az udvarnokokra, vagy akik perükben döntőbírónak kérték fel.¹

Váczy Péter.

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1933. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés !

A Magyar Történelmi Társulat közgyűlésein ügyrendszerűen elhangzó főtitkári jelentések évek óta a társulati élet hanyatlásáról kénytelenek beszámolni. A történeti idők, melyek közepette élünk több mint két évtizede — úgy látszik —, lassanként közömbössé teszik a társadalmat a mult emlékei iránt. A „ma“ emberét inkább a jövő problémái izgatják ; a mult csak annyiban érdekli, amennyiben az a jelenkor politikai, társadalmi vagy szellemi mozgalmainak közelebbi megismeréséhez anyagot nyújt ; benne legfeljebb az analógiákat keresi, hogy megnyugtassa magát, hogy feleletet kapjon a feléje meredő sok kízó kérdésre és megkíséreljen tovább hinni és tovább remélni. A történelemnek önmagáért való művelése ma már keveseknek a szívügye ; a nagy társadalom jobbra értetlenül áll a tudományos intézményekben vagy a főiskolai szemináriumokban folyó kutató munka előtt, ha ebben nem lát aktualitást, vagy gyakorlati lehetőségeket.

De a világháború után felserdült nemzedékek történet-szemlélete sem azonos már a megelőző idők történet-szemléletével. Az öncélú történeti problémakeresés, a részletkérdések filológiai vagy forráskritikai megoldása már alig érdekli s e tekintetben csak akkor hajlandó kivételt tenni, ha a részletproblémákban közelebbi kapcsolatokat vagy vonatkozásokat vél megállapíthatni azzal a korral, melyben él, s melyet gyökeréig ismerni kíván. Szintézisre való hajlandóságában is az a fő indító ok, hogy meglássa a nagy összefüggéseket és azokat a törvényszerűségeket, melyek a nemzetek történetét irányítják s melyek alapján esetleg felelni tud a „ma“ és a „holnap“ szerinte mindennél fontosabb kérdéseire.

Ha a szintézis induktív módszerrel dolgozik és a történeti mult anyagát nem példatárnak tekinti egyes, már előre megfogalmazott vagy elképzelt tételek bizonyítására, akkor annak rendkívül nagy a jelentősége a további kutatások szempontjából. De bárminő legyen is a szintézis jellege — mert hiszen ez koronként változik —, a szintetikus munkát mindig meg kell előznie a ténytörténeti kutatásnak és a részletek gyakran filológiai

¹ László III, 3 (Závodszy i. m. 174) : Domi vero comes idem quamdiu manserit, super neminem sigillum mittat, nisi super eos dumtaxat, qui vocantur udornic et qui spontanea voluntate iuerint ad eum, illi et liceat iudicare.

módszerű megállapításának. Az analitikus és a szintetikus történetírás tehát nem egymást kizáró és egymással ellentétes történet szemléleti megnyilvánulás, hanem egymást kiegészítő és szorosan egybekapcsolódó történetírási forma, melynek azonos a módszere: az indukció.

Hóman Bálint történetírói módszerét az analitikus és szintetikus módszernek tudatos és tervszerű alkalmazása jellemzi. Azt a történelmi korszakot, mely kora ifjúságától fogva közelebb-ről érdekelte, a maradandó értékű forráskritikai és filológiai módszerű ténytörténeti tanulmányok egész sorozatával világította meg s csak évtizedek fáradságos munkája után vállalkozott az árpádkori magyar történelem szintézisére, amikor ezt a korszakot saját szemével megismerte. Természetes, hogy munkája ezzel a módszerrel megbízható beszámolója az eddigi történetkutatások eredményeinek, de a sok problémameglátás következtében egyúttal kiindulója is lett a további részletmunkáknak. Az ő történetírói pályája valósággal ideális történetírói pálya, mert egyesíti magában az analitikus és a szintetikus módszerrel dolgozó történetkutatónak, illetőleg történetírónak minden jellemvonását s mert arra tanít, hogyan kell a modern történetírónak dolgozni. Amikor a Magyar Történelmi Társulat 1933 január 12-én tartott rendkívüli közgyűlése Hóman Bálintot ültette gróf Klebelsberg Kunó elárvult örökébe, ezek előtt a nagy kvalitások előtt akart hódolni, abban a meggyőződésben, hogy a történetírók közt elfoglalt vezető szerepénél, kivételes szervező képességeinél s nem utolsósorban egyéniségének közvetlenségénél és mindent megértő melegségénél fogva hivatásszerű szerepet fog betölteni ezekben a nehéz időkben társulatunk történetében. Az imént lefolyt választás is azt mutatta, hogy a személyét politikamentes őszinte tisztelet és szeretet veszi körül mely nem a miniszternek, hanem a tudósnak és az embernek sz. Valamennyien meg vagyunk győződve, hogy elnöksége a Magyar Történelmi Társulat történetében, dacára a kedvezőtlen körülményeknek, a haladás és a fellendülés korszakát fogja jelezni.

Ugyancsak az 1933 január 12-i közgyűlés emelte a társulat első alelnöki székébe *Domanovszky Sándor* eddigi másodalelnököt, azon érdemei elismeréséül, melyeket a társulat érdekében, mint folyóiratának szerkesztője és mint másodalelnök évtizedeken át szerzett. Aki valamikor megírja a Magyar Történelmi Társulat 75 vagy 100 éves történetét, annak módjában lesz megállapítani, hogy voltak évek társulatunk életében, melyekben a zavartalan ügymenet és a tudományos munka folytonosságának biztosítása elsősorban és főként Domanovszky Sándor személyén és ügyszereteten múlott. Kiváló adminisztratív képességeit társulatunk elnöke is elismerte akkor, midőn felkérte a társulat ügyeinek vezetésére.

Társulatunk évi rendes közgyűlése 1933 május 4-én folyt le. A közgyűlés néhai elnökünk gróf Klebelsberg Kunó emlékének volt szentelve, elnökünknek azonban, aki az emlékbeszédet

tartotta, ugyanakkor arról a fájdalmas veszteségről is meg kellett emlékeznie, mely társulatunkat egykori ügyvezető alelnökének, a közgyűlés előtt néhány nappal váratlanul elhunyt *Csánki Dezső*nek halálával érte. Bár erről a veszteségről már a mult évi főtítkári jelentésben is megemlékeztem, legyen szabad ez alkalommal újból megállapítanom, hogy nem volt társulatunk 67 éves történetében Szilágyi Sándoron kívül olyan funkcionárius, aki annyira azonosította volna magát a társulattal és annak érdekeivel, mint Csánki Dezső. A társulat mindig az ő legszemélyesebb ügye volt s bár a Gondviselés kegyelme egyéb tudományos intézményeinkben is vezető szerepet juttatott neki, szívéhez és lelkéhez a Magyar Történelmi Társulat állott a legközelebb, ahonnan tudományos pályája kiindult s amelyhez első sikereinek emlékei fűzték. Társulatunk bizonyára gondoskodni fog arról, hogy emlékének külön ülésben áldozzon.

Említett május 4-i közgyűlésünk történetéhez tartozik annak felemlítése, hogy azon három nagyérdemű ig. vál. tagtársunkat és pedig *Angyal Dávidot*, *Fináczy Ernőt* és *Szádeczky-Kardoss Lajost* tiszteleti tagokká, *Paul Kehr*, *H. T. Colenbrander*, *Hans Nabholz* és *Stanislaw Ketrzinski* külföldi történetírókat pedig levelező tagokul választottuk. Az ugyanakkor esedékes ig. választmányi tagsági választások alkalmával új ig. vál. tagokként jutottak be a választmányba: *Alföldi András*, *Bartoniek Emma*, az első női választmányi tag, *Deér József*, *Iványi-Grünwald Béla* és *Pleidell Ambrus*, valamennyien a fiatalabb történetírói nemzedéknek kiváló képzettségű tagjai, akik méltóképen fogják pótolni azoknak a helyét, akik tiszteleti tagokul történt megválasztásuk következtében megszűntek az választmányunk időnként választás alá kerülő tagjai lenni. E sor töltöttük be *Kollányi Ferenc* helyét is, aki 1899 óta volt a buzgó és szorgalmas tagja választmányunknak, s akit közgyűlésünk előtt éppen egy nappal kísértünk utolsó útjára nagy részvét mellett.

Társulatunk történetében kétségkívül emlékezetes marad az az ünnepi ülés is, melyet *Báthory István erdélyi fejedelem* és lengyel király születésének négyszázadik évfordulója alkalmából és az erre az alkalomra Budapestre érkezett lengyel vendégek tiszteletére, Magyarország kormányzójának, a magyar és a lengyel kormányznak, Magyarország hercegprímásának és Lengyelország primásának, továbbá nagyszámú magyar és lengyel közönségnek jelenlétében 1933 szeptember 16-án tartottunk. Az ünnepi ülésen *Domanovszky Sándor* ügyvezető alelnök francia nyelvű megnyitó beszéde után *Gyalóka Jenő* ig. vál. tag felolvasta *Szádeczky-Kardoss Lajos*nak: *Báthory István* megválasztása lengyel királlyá című tanulmányát, *Divéký Adorján* ig. vál. tagtársunk pedig lengyel nyelvű előadást tartott azokról a magyarokról, akik Báthory korában Lengyelországban éltek és ott jelentős szerepet vittek.

A két közgyűlésen és az ünnepi ülésen kívül több ig. választ-

mányi és felolvasó ülést tartottunk ez év folyamán. Ezekről a Századok megfelelő füzetében közzétett Hivatalos Értesítő pontosan tájékoztatja az érdeklődőket, miért is a felolvasások felsorolását mellőzhetőnek véltem. Bár társulatunk 1933 folyamán nem tartott vidéki felolvasó üléseket, mégis felemlítendőnek tartom, hogy az Esztergomvidéki Tört. és Régészeti Társulat által rendezett Sobieski-ünnepélyen Társulatunk is képviseltette magát az ügyvezető alelnökkel és a főtítkárral, sőt ez utóbbi felolvasást is tartott.

A Magyar Történelmi Társulat „*Fontes*” című tudományos vállalatában 1933 folyamán megjelent *Szabó Dezső* ig. vál. tagnak: *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában* című hatalmas forráskiadványának I. kötete, továbbá *Széchenyi István gróf naplójának* III. kötete *Viszota Gyula* gondozásában. S most kell megemlékeznem arról a hálánkat és minden elismerésünket egyaránt megérdemlő akcióról, melyet *Hegedűs Lóránt* volt pénzügyminiszter kezdeményezett és vitt teljes sikerre, mely akció az általa gyűjtött 105 előfizető révén Széchenyi naplói hátralévő kötetaineinek megjelenését biztosította.

Nem volt ugyan társulati kiadvány, de társulatunk ügyvezető alelnöke kezdeményezte azt az *Emlékkönyvet*, mely *Károlyi Árpád* tiszteleti tagtársunk születésének 80-ik évfordulójára 1933 őszén megjelent. A kötetben megjelent 36 tanulmányt társulatunk tagjai írták, hogy ezzel is kifejezésre juttassák hódolatukat a legnagyobb magyar történetírók egyikének személye és pihenést nem ismerő munkássága iránt. A Magyar Történelmi Társulat folyóiratának, a *Századoknak* 67-ik évfolyama (1933) 30 ív terjedelemben évnegyedes füzetek formájában pontosan megjelent, minden egyes alkalommal igen gazdag és változatos tartalommal, ami a gondos szerkesztésnek magától értetődő következménye. Minthogy azonban a Századok ez idő alatt az egyedüli magyar történelmi folyóirat, mely felekezeti, világnézeti vagy osztály érdekeket nem szolgál, hanem az *egyetemes magyar nemzeti ügy* szolgálatát vallja feladatának, a korlátozott ívterjedelem miatt alig tud megfelelni maga elé tűzött feladatának és rendeltetésének. Az ig. választmány azon határozata, melynek értelmében 1935-től fogva helynyerés végett egészen elmarad a Hivatalos Értesítő, alig enyhít valamit a helyszűkén. Ennél sokkal jelentősebb a *Pótfüzet* beiktatása, melynek megindítását a szerkesztőbizottság és a társulat vezetőségének anyagi hozzájárulásával és javaslatára az 1933 június 8-i ig. vál. ülés egyelőre kísérletképen határozta el. Ez a Pótfüzet 173 oldal terjedelemben jelent meg és öt olyan tanulmányt tett közzé, melyek egyike sem jelenhetett volna meg nagyobb terjedelmüknél fogva a Századokban. A társulat tovább folytatja a pótfüzetek kiadását, mert meg van arról győződve, hogy ezzel a magyar történetírás ügyének tesz szolgálatot és egyúttal a maga részéről is elősegíti a fiatal magyar történetírói nemzedék tudományos érvényesülését. S ebben csak a hagyományokat követi.

Lukinich Imre.

Pótlás a „Corona és regnum“ című dolgozathoz. (Századok. 1934. 314.) 1. Hogy az Intelmekben a korona „corona regni, regiae potestatis vel dignitatis“ értelemben szerepel, azt felismerte már Mátyás Flórián. (Fontes domestici. I. 227. l.) Csakhogy ő ebben az Intelmek hitelessége ellen szóló bizonyítékot lát, amennyiben — szerinte — ez a korona-fogalom a XII. század végére s a XIII. század elejére jellemző. Pauler Gyula Mátyással szemben úgy véli, hogy az Intelmekben corona „ország, államhatalom értelmében . . . nem fordul elő, amiről kiki az illető helyek elolvasásából meggyőződhetik.“ (A magyar nemzet története. Budapest. 1899. I.² 384. l., 37. jegyzet.) Ezt a felfogást magáévá tette Békefi Remig is. (Szent István király intelmei. Századok, 1901. 972—3. l.) Úgy véljük, a többi XI. századi magyar írásművel sikerült bizonyítanunk, hogy a corona-fogalom igenis megvolt már a XI. században is. 2. A 320. lapon az ellenállási jog keletkezése előadlásánál kimaradt a hivatkozás a Minerva 1924. évfolyamának 125. lapjára. **Bartoniek Emma.**

Hivatalos értesítő.

Az 1933. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés !

Az igazgatóválasztmány 1934. évi január hó 11-én tartott ülésében alulírottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1933. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírt napon a következőleg jártunk el.

Folyó évi április 16-án Balassa Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1933. évi bevételt 14.651 P 87 fillérben, az 1933. évi kiadást 14.214 P 90 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1933. évi december 31-én 436 P 97 fillér volt, mely összeg a Postatakarékpénztárnak 1933. évi december hó 30-án kelt 203. számlakivonata szerint 436 P 97 fillér pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél s a Földhitelbanknál vezetett „Forgótőke“ című folyószámla ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. Eszerint a könyv szerint 1933. évi december 31-én a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 49 P 32 f, a Földhitelbanknál pedig 193 P volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásul csatoljuk 1. és 2/. alatt az illető folyószámlakivonatokat.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1933. évi december hó 31-én összesen 679 P 29 fillér készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben, a főkönyv adatai alapján a Magyar Történelmi Társulat 1933. évi összes bevételeit 15.001 P 49 fillérben és összes kiadásait 14.322 P 20 fillérben állapítottuk meg. Eszerint a főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1933. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 679 P 29 fillérben állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1933. évi zárószámadás meghíralására. Ezt a zárószámadást 3 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási eredményeit tünteti fel. Eszerint a zárószámadás szerint is a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1933. évi december 31-én 679 P 29 fillér volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvét. Eszerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 1,506.550 koronát tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 256.550 korona névértékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénzügyiintézetnek hitelesen kiállított és 4 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab millenniumi emlékérmét is őriz.

A Társulat vagyonához tartozik továbbá ugyancsak az említett Takarékpénztár letétében levő, a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 62 darab, összesen 868 P névértékű részvénye és 1 darab 1.250.000 korona névértékű Kir. Magyar Egyetemi Nyomda-részvény.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1933. év folyamán öt különböző rendeltetésű alapot kezel. Az öt alapnak a pénzei folyószámlákon vannak elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél.

Az alapok a következők :

1. A Thaly—Szilágyi-alap 1933. évi december hó 31-én az 5 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt számlakivonat szerint 7 P 26 fillér készpénzmaradvánnyal zárult.

2. „Magyarország újabbbkori történetének forrásai“ című alap, mely a 6 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt számlakivonat szerint 1933. évi december 31-én 124 P és a Postatakarékpénztárnak 1933. évi december hó 23-án kelt 35. számú számlakivonata szerint 1507 P 50 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

3. Az alapítványi folyószámla 1933. évi december hó 31-én 10.100 P készpénzvagyonnal rendelkezett a 7 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt számlakivonat szerint.

4. A dr. gróf Klebelsberg Kuno-alap 1933. évi december hó 31-én 1722 P 68 f készpénzvagyonnal rendelkezett a 8 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt számlakivonat szerint.

5. A gróf Széchenyi István naplóinak kiadására létesített alap, mely a 9 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt számlakivonat szerint 1933 december 31-én 1529 P 50 f és a Postatakarékpénztárnak 1933. évi december hó 23-án kelt 66. számú befizetési lapja szerint 21.491 P 51 f készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

Végezetül felsoroljuk a Magyar Történelmi Társulat értékpapírjait a 4 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1932. évi december 31-én volt eredménnyel :

	1932	1933
1. Magyar koronajáradékkötv., 4%-os .	48.100 K	48.100 K
2. 6%-os hadikölcsönkötvény	60.150 „	60.150 „
3. 5-5%-os állami pénztárjegy	148.300 „	148.300 „
4. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részv.	1,250.000 „	1,250.000 „
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény	868 P	868 P
Összesen	1,506.550 K	1,506.550 K
és	868 P	868 P

Az összes törzsvagyon 1933. évi decem-

ber hó 31-én . . . . . 1,506.550 K + 37.161 P 74 f.

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Balassa Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, ennél fogva felkérjük a tisztelt Közgyűlést, hogy Balassa Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással, megadni méltóztassék.

Budapest, 1934. évi április 16-án.

Maradtunk tisztelettel

dr. Varga Endre s. k.,
a számvizsgálóbizottság tagja.

Schiller Rezső s. k.,
a számvizsgálóbizottság tagja.

A Magyar Történelmi Társulat 1933. évi zárószámadása.

I. Bevétel.

	Előirányzat 1933-ra	Eredmény 1933-ban
1. Pénztári maradvány	497-76 P	497-76 P
2. Alapítvány utáni kamat	— „	— P
3. Forgótőke utáni kamat	120- „	58-18 „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés ..	6.800- „	7.144-61 „
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	100- „	134-96 „
6. A vallás- és közokt. min. segélye	1.500- „	1.200- „
7. Rendkívüli bevételek	1.000- „	3.543-31 „
8. Remélhető új alapítványok	1.000- „	513-20 „
9. Átfutó pénzek	100- „	587-47 „
10. A Századok 1933. évi pótfizetése : a) előfizetés	— „	522- „
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjából felajánlott hozzájárulása	— „	800- „
Összesen	11.117-76 P	15.001-49 P

II Kiadás.

1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.200- P	2.220- P
2. Szolgák díjazása	75- „	81- „
3. Irodai költségek	600- „	709-96 „
4. A Századok folyó évi nyomdaköltsé- geire	5.200- „	5.487-74 „
5. A Századok írói és szerkesztői ho- noráriumára	4.000- „	3.211-68 „
6. Egyéb nyomtatványokra	300- „	279-85 „
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	100- „	111-44 „
8. Rendkívüli kiadások	1.000- „	338-06 „
9. Alapítványok tőkésítésére	1.000- „	— „
10. Átfutó pénzek	100- „	587-47 „
11. A Századok 1933. évi pótfizetésének nyomdaköltségeire	— „	1.295- „
Összesen	14.575- P	14.322-20 P
I. Bevétel	11.117-76 P	15.001-49 P
II. Kiadás	14.575- „	14.322-20 „
Hiány, illetve maradvány	3.457-24 P	679-29 P

Budapest, 1934. április 13.

A Magyar Történelmi Társulat 1934. évi költségvetése.

I. Bevétel.

	Eredmény 1933-ban	Előirányzat 1934-re
1. Pénztári maradvány	497.76 P	679.29 P
2. Alaptőke utáni kamat	— „	— „
3. Forgótőke utáni kamat	58.18 „	50. — „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	7.144.61 „	6.500. — „
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	134.96 „	120. — „
6. A vallás- és közokt. min. segélye	1.200. — „	1.200. — „
7. Rendkívüli bevételek	3.543.31 „	1.000. — „
8. Remélhető új alapítványok	513.20 „	200. — „
9. Átfutó pénzek	587.47 „	500. — „
10. A Századok 1933. évi pótfüzetére ..	1.322. — „	— „
Összesen	15.001.49 P	10.249.29 P

II. Kiadás.

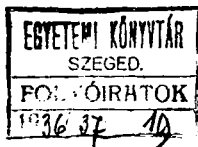
1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.220. — P	2.220. — P
2. Szolgák díjazása	81. — „	81. — „
3. Irodai költségek	709.96 „	710. — „
4. A Századok folyó évi nyomdaköltségeire	5.487.74 „	5.200. — „
5. A Századok írói és szerkesztői honoráriumára	3.211.68 „	3.300. — „
6. Egyéb nyomtatványokra	279.85 „	500. — „
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	111.44 „	120. —
8. Rendkívüli kiadások	338.06 „	1.000. — „
9. Alapítványok tőkésítésére	— „	713.20
10. Átfutó pénzek	587.47 „	500. —
11. A Századok 1933. évi pótfüzetének nyomdaköltségeire	1.295. — „	— „
Összesen	14.322.20 P	14.344.20 P

Összegezés :

I. Bevétel	15.001.49 P	10.249.29 P
II. Kiadás	14.322.20 „	14.344.20 „
Maradvány, illetve hiány	679.29 P	4.094.91 P

Budapest, 1934. április 13-án.

Kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

AUSZUG AUS DER ZEITSCHRIFT DER
UNGARISCHEN HISTORISCHEN GE-
SELLSCHAFT:
EXTRAIT DE LA REVUE DE LA SOCIÉTÉ
HISTORIQUE HONGROISE:

ESTRATTO DELLA RIVISTA DELLA SO-
CITÀ DI STORIA UNGHERESE:
EXTRACTS FROM THE PROCEEDINGS
OF THE HUNGARIAN HISTORICAL
SOCIETY:

S Z Á Z A D O K

BAND LXVIII. 1934. HEFT 1—10. VOLUME LXVIII. 1934. FASCICOLI 1—10
TOME LXVIII. 1934. LIVRAISON 1—10. VOLUME LXVIII. 1934. NOS 1—10

Das erste Kapitel der ungarischen Städtegeschichte.

VON AMBRUS PLEIDELL.

Die meisten Grundfragen der ungarischen Städtegeschichte, so auch das Problem des Ursprungs, sind noch grösstenteils ungelöst. Gustav Wenzel, Josef Szalay und Valentin Hóman befassten sich in erster Reihe mit Recht und Organisation der altungarischen Städte. Neuerdings untersuchte Konrad Schünemann das Problem der Entstehung der ungarischen Städte in seiner „Die Entstehung des Städtewesens in Südost-Europa“ betitelten Studie. Da er jedoch seine Folgerungen nicht aus dem historischen Material ableitete, sondern vielmehr eine im voraus aufgestellte These zu beweisen suchte, sind seine Ergebnisse nicht befriedigend.

Schünemann reiht die ungarischen Städte unter diejenigen ein, die man — besonders seit Rietschel — „gegründete Städte“ zu bezeichnen pflegt und die in Schlesien, Böhmen, Mähren und Polen als Produkte der Expansion der deutschen Kultur nachweisbar sind. Im grossen ganzen stimmt diese Schlussfolgerung Schünemanns mit dem bisherigen Standpunkt der ungarischen Geschichtswissenschaft überein. Die Vertreter dieses Standpunktes gründen jedoch ihre Ansicht überwiegend auf die Verhältnisse der letzten anderthalb Jahrhunderte des ungarischen Mittelalters, in denen die Bevölkerung der ungarischen Städte grösstenteils aus Fremden bestand. Es ist jedoch nicht zulässig, aus den Zuständen des 15. Jahrhunderts auf die Anfänge, auf die Keime des ungarischen Städtewesens zu folgern. Vor der Zeit König Béla's IV. (1235—1270) gab es in Ungarn keine bewusste Städtepolitik, keine Städtegründungen. Das Privileg der Stadt Nagyszombat (Tyrnau) aus dem Jahre 1238 ist das erste Stadtprivileg, auf das bald eine lange Reihe anderer stadtgründender Privilegien folgte. In den Jahren 1240—1269 erhielten Bars, Zágráb, Szepesolaszi, Zólyom, Pest, Körmend, Korpona, Beregszász, Nyitra, Szina, Vágújhely, Dobronya, Bátaszék, Besztercebánya, Füzitő, Komárom und Késmárk von Béla IV. ähnliche

Privilegien, deren Ziel ausgesprochen und unverkennbar die Gründung einer Stadt war ; sie hatten häufig an beinahe gänzlich unbewohnten Orten die Gründung von Städten in europäischem Sinne zur Folge. Diejenige politische Bewegung, die in Westeuropa eine ganze Reihe von Stadtgründungen zum Ergebnis hatte und in manchen Gegenden in einigen Jahrzehnten ein blühendes Stadtleben hervorzauberte, hat also auch Ungarn erreicht, aber erst zur Zeit Béla's IV. Unter den aufgezählten Städten finden wir die ansehnlichsten Städte des ungarischen Mittelalters wie z. B. Székesfehérvár (Stuhlweissenburg), Esztergom (Gran), Sopron (Ödenburg) nicht, — diese sind bereits viel früher entstanden. Aber auch aus der obigen Aufzählung müssen noch zwei Städte, Pest und Zágráb, herausgehoben werden. Das Privileg der Stadt Pest soll nämlich nach seinem Wortlaut nichts anderes als eine Bekräftigung der alten allgemeinbekannten Vorrechte der Stadt sein, da die alten Privilegialbriefe während der Invasion der Tataren verschollen sind. Und auch von Zágráb ist es nachweisbar, dass — wenn auch nicht auf genau demselben Ort, wo Béla IV. im Jahre 1242 die neue Stadt gegründet hat — bereits früher eine bescheidene stadtähnliche Siedlung bestanden hat. Zu diesen noch vor der Zeit Béla's IV. entstandenen Städten müssen auch Győr (Raab) und Pozsony (Pressburg) gezählt werden, obzwar die erste erst im Jahre 1271, die zweite im Jahre 1291 ein Privilegium erhielt. Ebenfalls früher ist auch Óbuda (Alt-Ofen), dessen Entwicklung durch wirtschaftsgeographische Ursachen gehemmt wurde, entstanden. Und auch das im Jahre 1248 ausgestellte Privilegium von Nyitra (Neutra) betont, dass die Bürger dieser Stadt auch vorher völlige Stadtfreiheit genossen haben.

Die Entstehung dieser Städte hängt mit den grossen Einwanderungen unter Géza II. (1141—1162) und Béla IV. nicht zusammen. Die Zipser Sachsen waren auch am Ende des 13. Jahrhunderts noch einfache Bauern, die von König Géza auf den zu der Burg Szepes (Zips) gehörenden königlichen Domänen angesiedelt wurden, teils, um hier an der Rodungsarbeit teilzunehmen, teils zu Grenzbefestigungszwecken. Gleichfalls waren damals auch die Siebenbürger Sachsen noch Bauern. Die dritte grosse Gruppe der deutschen Siedler der Arpadenzeit — in der Gegend von Szatmár und den Fluss Szamos entlang — konnte auch keinesfalls aus städtischen Elementen bestehen, da ja in dieser Gegend die Klausen (indago) nur in der Mitte des 12. Jahrhunderts so weit vorgeschoben wurde, dass sich hier überhaupt Landbevölkerung niederlassen konnte.

Die beliebtesten Hilfsmittel der deutschen städtegeschichtlichen Forschung, die Stadtpläne, sind in bezug auf die ungarischen Städte kaum zu gebrauchen, denn die meisten von ihnen wurden von tatarischen, türkischen, deutschen und ungarischen Heeren verwüstet, so dass weder ihre heutige Topographie, noch die des 18—19. Jahrhunderts irgendwelche Schlüsse in bezug

auf ihre Entstehung zulässt. Die sporadischen mittelalterlichen Überlieferungen über einige wenige Städte, wie Buda, Pest, Esztergom, sind nicht ausreichend genug, um daraus die Topographie der betreffenden Stadt rekonstruieren zu können. Wir müssen uns damit begnügen, aus den örtlichen und öffentlich-rechtlichen Verhältnissen der verschiedenen Elemente der Stadtbevölkerung — soweit diese feststellbar sind — auf den Ursprung der Stadt zu schliessen.

Diese Arbeit wird dadurch erleichtert, dass die Zeit Bélas IV. auch in bezug auf die bereits früher bestandenen Städte nicht unbemerkt verstrich. Die Städtegründungspolitik Bélas IV. verfolgte nämlich nicht nur wirtschaftspolitische Ziele, — er wollte auch das Land gegen einen eventuellen neuen Tataren- oder andern feindlichen Einbruch mit stark befestigten Städten schützen, so wie es Heinrich I. im 10. Jahrhundert in Sachsen tat. Zu diesem Zweck verlegte er einen grossen Teil der bereits früher entstandenen Städte, diejenigen nämlich, die aus dem Gesichtspunkte der Landesverteidigung ungeeignet lagen, auf einen befestigten oder wenigstens leicht zu befestigenden neuen Ort. So war es z. B. in Zágráb, Esztergom und Pest und später unter Stephan V. in Győr. Das Stadtprivileg aus dem Jahre 1271, das die Stadt Győr aus dem Anlass dieser Umsiedelung erhielt, ist hauptsächlich deshalb von grossem Interesse, weil es uns mit den Bevölkerungselementen bekannt macht, die vor der Umsiedelung in der Stadt lebten: Am zahlreichsten waren natürlich die königlichen hospites, denen das Privileg auch nach der Umsiedelung dieselben Sonderrechte zusicherte, die die königlichen cives und hospites von Székesfehérvár genossen; es lebten hier ferner zu der Burg von Győr und Szolgagyőr gehörende Burgleute, sonstige königliche Dienstmänner, Dienende der Johanniter und andere ähnliche Elemente, die der König jetzt in den Bürgerstand erhob. Es ist unzweifelhaft, dass die Aufnahme der Dienenden der Johanniter in den Bürgerstand nur mit Einwilligung der Letzteren vorgenommen werden konnte. Der König hatte gleichzeitig auch die in Győr wohnhaften Dienenden des Bischofs und des Kapitels von Győr mit den gesamten Vorrechten der königlichen Bürger ausgestattet, aber mit dem Vorbehalt, dass sie den census oder terragium an den Bischof, bzw. an das Kapitel, zu Händen ihres besonderen eigenen Richters auch in der Zukunft entrichten müssen. Census oder terragium hiess aber diejenige Leistung, die der Bürger für den Besitz seines Grundstückes an den Stadtherrn bezahlte, — eine städtische Steuer römischen Ursprungs, die in der Fachliteratur unter dem Namen Emphyteusis bekannt ist. Dies war auch in Ungarn die übliche Steuer der königlichen Städte. Sie wurde ursprünglich den einzelnen Stadtbewohnern auferlegt, vom Ende der Arpadenzeit aber von der Stadt in einer Summe entrichtet. Census oder terragium konnte aber auch Gegenstand einer Schenkung sein und so hat aus städtegeschichtlichem Gesichtspunkte diejenige Bestimmung

der Urkunde eine viel grössere Bedeutung, laut der von den Bürgern des Bischofs oder des Kapitels die erwähnte Abgabe von ihrem eigenen besonderen Richter eingesammelt werden soll. Dies bedeutet nämlich, dass, obzwar das Privileg die gesamte Bürgerschaft der Stadt mit den gleichen Rechten ausstattete und in gewisser Hinsicht, so z. B. was ihre militärischen Verpflichtungen anbetraf, ihnen dieselben Lasten auferlegte, — die Sonderstellung der bischöflichen und der kapitularen Stadt dadurch nicht angetastet wurde. Ohne eine Verletzung bestehender Rechte hätte der König auch nicht anders verfahren können. Zwei Jahre später wurde von König Ladislaus IV. die Jurisdiktion des Kapitels über seine eigenen Bürger in einer besonderen Urkunde anerkannt und die Sonderstellung der bischöflichen und der kapitularen Stadt neben der königlichen wurde Jahrzehntelang nie in Frage gestellt.

In Győr wohnten also vor der Erlassung des Privilegs von 1271 von der königlichen Stadt unabhängige bischöfliche und kapitulare Stadtbürger, ferner Burgleute, königliche Dienstmänner und andere nicht-bürgerliche Elemente. Das gleiche trifft auf Esztergom zu, das im 12. Jahrhundert sehr berühmt war und im internationalen Handel eine grosse Rolle spielte. Hier sind wir jedoch in der Lage, die bischöfliche Stadt, wie auch die des Kapitels, von der königlichen Stadt auch topographisch zu unterscheiden. Die Lage dieser verschiedenen Stadtteile und die diesbezüglichen, wenn auch recht spärlichen Urkundenangaben lassen es einwandfrei feststellen, dass die älteste Siedlung in Esztergom die sich konsequent *Civitas Latinorum* nennende königliche Stadt war, ferner, dass die Siedlung bereits in der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts bestand. Ungefähr zu denselben Ergebnissen gelangt man in bezug auf den Ursprung von Győr, Székesfehérvár, Zágráb, Pest und im allgemeinen aller derjenigen oben aufgezählten Städte, die am Anfang der Regierungszeit Béla's IV. eine Rolle gespielt haben, — alle diese Städte waren schon zur Zeit der ungarischen Landnahme vorhanden.

Es ist auffallend, dass — ausgenommen Nyitra — alle, von den landnehmenden Ungarn hier vorgefundenen Städte in Transdanubien, innerhalb des einstigen römischen Limes lagen (bei Pozsony und Pest überschritt der Limes die Donau, so dass auch diese beiden Städte hierzu gezählt werden müssen). Hieraus folgt aber, dass diese Städte, ebenso wie die linksrheinischen und die an der Donau gelegenen deutschen Städte, römischen Ursprungs sind. Von den Städten Esztergom, Székesfehérvár und Zágráb wissen wir es mit Bestimmtheit, dass unter ihrer Bevölkerung bis in das 13. Jahrhundert hinein Latinen gelebt haben; der Kern dieser Städte, die älteste Ansiedelung, wurde auch im Laufe des ganzen Mittelalters *Vici Latinorum* genannt.

Bei der Untersuchung der Frage der Möglichkeit einer Kontinuität im Bestehen der römischen Städte bis zur ungarischen Landnahme — wir dürfen hierbei nicht vergessen, dass die an-

gebliche rumänische Kontinuität nichts weiter als ein Märchen ist — müssen wir vor allem darauf hinweisen, dass die neueren Forschungen das Weiterleben der römischen Kultur in sämtlichen europäischen Provinzen auch nach dem Zusammenbruch des Römerreiches nachgewiesen haben. Hier und da gab es zwar einen Bruch in dieser Entwicklung, aber eben die Ergebnisse der städtegeschichtlichen Forschungen zeigen, dass die Berichte über die Zerstörung der Städte in der Völkerwanderungszeit teilweise auf Schlecht-Unterrichtetsein beruhten, teilweise rhetorischen Übertreibungen entsprangen. Im benachbarten Noricum gab es zahlreiche römische Städte, die die Völkerwanderung überlebten, darunter auch das so ziemlich auf der Heerstrasse der Völkerwanderung liegende Wien, und auch in Dalmatien, sogar in Serbien blieben römische Städte bestehen. Es wäre also mehr als verwunderlich, wenn nur Pannonien eine Ausnahme dieser Regel bildete, das vier Jahrhunderte lang unter römischer Herrschaft stand und in dessen Boden die römische Kultur nach dem Zeugnis sowohl der archäologischen Funde wie der geschriebenen Quellen bald nach der Eroberung tiefe Wurzeln schlug. Andererseits ist es bekannt, dass der Zusammenbruch des Limes und der Abzug der Legionen im Leben Pannoniens keine Katastrophe hervorrief. Die Barbaren, die die Herrschaft von den Römern übernahmen, gehörten ja bereits früher, als römische Söldner, der pannonischen Wehrmacht an, die Hunnen, die an Stelle der Goten traten, waren Verbündete der Römer. Einer der einflussreichsten Hofleute Attilas war der aus Pannonien stammende Orastes, dessen Schwiegervater im weströmischen Reiche ein vornehmes Amt bekleidete und dessen Sohn unter dem Namen Romulus Augustulus den kaiserlichen Thron bestieg. Nach dem Tode Attilas gehörte Pannonien eine Zeit lang wieder dem römischen Reiche an und mit seiner Verteidigung wurden die im römischen Solde stehenden Westgoten und später die Langobarden betraut, die dann die Provinz wieder auf friedlichem Wege, auf Grund eines Vertrages, den Avaren übergaben. Unter den archäologischen Funden gibt es römische Münzen, die am Ende des 4. Jahrhunderts in Pannonien geprägt wurden, aber grösstenteils so abgenutzt sind, dass man sie gar nicht bestimmen kann. Dies zeigt, dass das Wirtschaftsleben hier auch in der Völkerwanderungszeit in den alten Bahnen weiterging. Auch die Städte blühten weiter. In der offiziellen römischen Chronik ist es aufgezeichnet, dass am 7. September 456 Savaria von einem grossen Erdbeben heimgesucht wurde. Da diese Chronik nur die wichtigsten Ereignisse verzeichnete und den Angelegenheiten der Provinzen nur sehr selten Aufmerksamkeit schenkte, so ist daraus zu schliessen, dass Savaria in dieser Zeit eine berühmte und wichtige Stadt gewesen sein musste. Einige Jahre später hören wir über Aquincum; im 7. Jahrhundert über Mogentiana, das in der Nähe des heutigen Keszthely lag, wegen seiner blühenden Gold- und Silberschmiedekunst berühmt war und später durch

eine uns unbekannte Katastrophe vernichtet wurde. In Sirmium widerstand die römische Bevölkerung jahrelang der Belagerung durch die Avaren; die Stadt war auch in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts noch weithin bekannt. In Sirmium wie auch in Siscia ist nicht nur das Weiterleben der römischen Bevölkerung und der lateinischen Sprache, sondern auch das Fortbestehen des Christentums bis zur ungarischen Landnahme nachweisbar. Am Ende des 8. und im 9. Jahrhundert erwähnen wieder verschiedene Quellen die *civitas Savaria*, die dann am 20. November 860 von Ludwig dem Deutschen dem Salzburger Erzbisium geschenkt wurde. Nach dem unzweifelhaften Zeugnis archäologischer Funde wissen wir, dass der im Zentrum des heutigen Szombathely liegende Kirchplatz das Forum von Savaria war und dass die heutige innere Stadt genau dort liegt, wo früher das Zentrum der alten römischen Kolonie lag. Eine interessante Verkörperung der Kontinuität der römischen und der mittelalterlichen Stadt war hier eine Dreieinigkeitsstatue, die auf einer römischen Granitsäule stand. Die innere Stadt des heutigen Győr fällt mit dem Zentrum der Römerstadt Arrabona zusammen, die in einer Quelle vom Anfang des 8. Jahrhunderts erwähnt wird und deren Fortbestehen bis zur ungarischen Landnahme durch die die Stadt umgebenden mächtigen Gräberfelder aus der Landnahmezeit schlagend bewiesen wird. Obzwar Aquincum seit dem Ende des 5. Jahrhunderts nicht mehr erwähnt wird, so liegt das heutige Óbuda doch auf derselben Stelle, wo das Castrum von Aquincum und die um dieses herum entstandene sog. Soldatenstadt lag. Die aus der Mitte des 12. Jahrhunderts stammende, aber auf früheren Quellen fussende Chronik des Anonymus zeigt, dass man sich im 10. und 12. Jahrhundert des römischen Ursprungs dieser Städte noch bewusst war, dass damals sogar auch die alten römischen Paläste noch erhalten waren und von den an Zelte und primitive Holz- und Lehmhütten gewöhnten landnehmenden Ungarn sehr bewundert wurden. Auch romanisierte Bevölkerungselemente lebten in dieser Zeit noch in der Stadt, ebenso wie in Sirmium und Siscia.

Es ist allgemein bekannt, dass zur Zeit der ungarischen Landnahme Bevölkerungselemente römischen Ursprungs östlich vom Kanton Graubünden, in den Alpen zerstreut zwischen den Germanen und in den mittleren und nördlichen Teilen der alten Ractia, ferner auf dem Gebiete Noricums, in den Nebentälern der Drau, in Oberösterreich, in der Gegend von Salzburg und auch entlang der Donau ganz bis St. Gotthard in einer grossen zusammenhängenden Masse lebten, sich *romani*, *latini* nannten und von den Deutschen Walchen genannt wurden. Auch in Dalmatien hielt sich die römische Bevölkerung inmitten der eingewanderten Slawen, in erster Reihe natürlich in den Städten: die Stadtbevölkerung wurde hier noch in der zweiten Hälfte des Mittelalters im Gegensatz zu den Slawen *latini* — slawisch „*vlasí*“ — genannt. Wenn also Pannonien auch noch eine geraume

Zeit nach der ungarischen Landnahme von Überresten römischer Völkerelemente umgeben war, so musste es zur Zeit der Landnahme auch in dem mit den obenerwähnten Gebieten geographisch zusammenhängenden Pannonien eine romanisierte Bevölkerung gegeben haben. Von diesen Römern redet auch Anonymus; wenn er erzählt, wie Óbuda und Veszprém von den landnehmenden Ungarn den Römern entrissen wurden. Auch die in Transdanubien recht häufigen Ortsnamen „Olasz“, „Olaszfalu“ sind, ebenso wie die Ortsnamen mit dem Wort „Walch“ auf bayrischem und alemannischem Gebiet, das Andenken dieser römischen Bevölkerung und sind gleichzeitig unzweifelhafte Beweise für das Fortbestehen römischen Lebens in diesen Territorien. Das deutsche Wort „Walch“ und das ungarische „olasz“, das gleichen Ursprungs mit dem ersteren ist, aber mit südslawischer Vermittlung zu den Ungarn gelangte, sind gänzlich gleichbedeutend mit den lateinischen Wörtern *romanus*, *latinus*. Es ist also kein Zufall, dass in allen Gegenden jenseits der Donau mit dem Wort „olasz“ verbundene Ortsnamen zu finden sind, wo die landnehmenden Ungarn nach dem Bericht des Anonymus römische Bevölkerung vorgefunden haben. Die Bedeutung dieser Tatsache wird noch grösser, wenn man erfährt, dass Anonymus die Ortsnamen etymologisch analysierte, — dies beweist, dass diejenige Bevölkerung, deren Andenken in den Ortsnamen mit „olasz“ bewahrt wurde, auch seines Wissens römischen Ursprungs waren. Es ist zwar wahr, dass auch in Oberungarn und sogar in Siebenbürgen Ortsnamen mit dem Wörtchen „olasz“ vorkommen, bei diesen ist es aber in jedem einzelnen Falle nachzuweisen, dass ihre Bewohner wallonische oder vlämische Siedler waren. Im Gegensatz hierzu steht uns keine einzige Angabe darüber zur Verfügung, dass die Bewohner der erwähnten transdanubischen Ortschaften eingewanderte Siedler gewesen wären; sie wurden auch nie Vlamen oder Gallier genannt, wie die ersteren. Während schliesslich die oberungarischen und siebenbürgischen „Latinen“ ohne Ausnahme Ackerbauer waren, waren die meisten transdanubischen Latinen, vornehmlich die Latinen von Esztergom, Székesfehérvár und Zágráb, typische Städter.

Die Anthropologie liefert einen weiteren Beweis für die Kontinuität des pannonischen Römertums bis zur Landnahmezeit. In den südlichen Teilen Transdanubiens, in den Komitaten Baranya, Somogy und Zala findet man heute noch sporadisch, im westlichen Grenzgebiet, hauptsächlich in den Komitaten Sopron und Moson, sogar etwas häufiger, einen niedrig-gewachsenen, braunhäutigen, langschädelligen Menschentyp, der unverkennbar die Rassenmerkmale der mediterranen Rasse trägt.

Auch das Fortbestehen des Christentums in Pannonien in der Zeit zwischen Römerherrschaft und Landnahme wird durch die Archäologie nachgewiesen (Funde von Bezenye, Keszthely, Tótvázsony, Zalavár). In Pécs, — das bereits in den Quellen des 9. Jahrhunderts *Quinqueecclesiae*, *Quinquebasilicae* genannt

wurde und das ähnlich wie Savaria bereits in der Karolingerzeit kirchliches Besitztum war und dies auch später unter ungarischer Herrschaft blieb — wurde Mitte des 9. Jahrhunderts vom Salzburger Erzbischof Liutprand eine Kirche eingeweiht, die inmitten eines altchristlichen Friedhofes erbaut wurde. Der Friedhof entstand aber um die Wende des 4. und 5. Jahrhunderts an der Stelle, wo früher das römische Castrum lag, — die zurückgebliebene römische Bevölkerung rettete sich nämlich vor den Wogen der Völkerwanderung, ebenso wie in Wien, in das frühere Castrum und bestattete ihre Toten nach damaligem christlichem Gebrauch in der Nähe der Kirche. (In der selben Zeit und auf die gleiche Weise entstand auch Székesfehérvár.) Die ausgegrabenen Ruinen der in der spätrömischen Zeit erbauten Friedhofskapelle von Pécs verraten, dass die Kapelle während der ganzen Völkerwanderungszeit ihre Aufgabe erfüllt hat, dass sie sogar neu gestrichen und auch ihr Altar verlegt wurde. Die Tatsache, dass die Kirche in der Karolingerzeit und sogar die spätere im 11. Jahrhundert an derselben Stelle erbaut wurden, liefert, von archäologischen Daten unterstützt, den Beweis für das kontinuierliche Fortleben des Christentums und damit auch der römischen Bevölkerung in Pécs. In bezug auf Esztergom, dass an einem wichtigsten Punkt der ungarischen Donau, auf dem Platz der römischen Stadt Solva liegt, hat es auch Schünemann zugegeben, dass dort bereits vor der Landnahme irgendeine Siedlung vorhanden sein musste. Während der Römerzeit lag hier das Castrum angeblich am Fusse des Schlossberges : die den vielsagenden Namen *Commercium* tragende bürgerliche Stadt musste also südlich vom Castrum gelegen haben, dort, wo seit der Landnahme die *civitas Latinorum* lag. Nur diese Kontinuität vom römischen *Commercium* bis zum mittelalterlichen *Vicus Latinorum* gibt eine Erklärung für die interessante Tatsache, dass die Latinen von Esztergom in Steinhäusern wohnten, wo doch sonst in Ungarn bis zum 13. Jahrhundert auch die Kirchen beinahe ausschliesslich aus Holz gebaut wurden und die steinernen Wohnhäuser in dieser Zeit auch in den deutschen Städten noch als Seltenheit galten. In Esztergom gab es aber auch nur in der Latinenstadt Steinhäuser, wie wir das von Rogerius über die Mitte des 13. Jahrhunderts wissen : die an die Latinenstadt sich anschliessenden neueren Siedlungen des 10. und 11. Jahrhunderts sind ebenso wie in den übrigen Städten Europas, aus Holz erbaut worden. Es ist also klar, dass die Steinpalais Esztergoms Überreste aus der Römerzeit waren.

Die alten römischen Städte waren also in Ungarn ebenso wie in allen andern auf den Trümmern des Römerreiches entstandenen Ländern, die Grundlage der Entwicklung des Städtewesens. Diese waren auch auf heutigem deutschen Gebiete ganz klein und eng ; von den dalmatinischen wissen wir sogar, dass die meisten unter ihnen überhaupt keine Stadtmark hatten. Sogar in der unmittelbaren Nachbarschaft der Städte waren die Aecker im Besitze slawischer Eroberer, denen die Stadtbewohner,

die Latinen, für ihre ausserhalb der Stadt gelegenen Weingärten Pachtzins zahlen mussten. Dieselben Züge finden wir bei den ungarischen Städten Esztergom, Székesfehérvár, Sopron und Győr: die Latinen von Esztergom mussten sogar ihr Rathhaus auf fremdem Territorium errichten. In Ungarn war also die Lage dieselbe wie in Dalmatien. Die Stadtmark wurde vom Eroberervolk beansprucht und besiedelt und die alte Bevölkerung hat nichts anderes behalten als ihre Freiheit und ihre Steinbauten.

Die Keime des ungarischen Städtewesens lagen also in den hier vorgefundenen alten Römerstädten, die Möglichkeit für die Entwicklung dieser Keime lag jedoch in der Eigenart des ungarischen Volkes. Die Ungarn waren zur Zeit der Landnahme im allgemeinen sicher keine Städter. Sie brachten jedoch aus ihrer alten Heimat eine solche kaufmännische Tradition mit sich, die der hier vorgefundenen städtischen Kultur sofort neue Lebenskraft verlieh. Nach der Landnahme und als deren Folge entwickelten sich zwischen West und Ost neue Handelsbeziehungen, die Ungarn für drei Jahrhunderte zu einem wichtigen Handelszentrum gemacht haben. Auf ungarischen Märkten trafen sich Kölner, Aachener, Regensburger, Wiener Kaufherrn mit russischen und griechischen Händlern, die teure Pelze, Seide und orientalische Gewürze mit sich brachten. Gleichzeitig besuchten aber ungarische Händler nicht nur die Märkte von Kiew, Konstantinopel und die der unteren Donau, sowie auch Prag, sondern auch diejenigen des Westens, z. B. Köln, regelmässig. An diesem Welthandelsverkehr nahmen selbstverständlich auch Ungarn teil, die sich dicht um die alten Städte angesiedelt hatten und deren Siedlungen am Ende des 13. Jahrhunderts in den meisten Städten, wo keine besonderen Hindernisse im Wege standen, wie z. B. in Győr oder in Esztergom, mit der Altstadt verschmolzen. Andererseits siedelten sich aber in den wichtigen Handelsemporien nicht nur dem Ungartum ihrer Rasse nach nahestehende östliche Händler an, wie z. B. die nach Pest recht zahlreich eingewanderten Wolga-Bulgaren, sondern es kamen allmählich auch immer mehr Deutsche und sogar Franzosen. Dieser Prozess führte, besonders nach dem Tatareinbruch, wo die Einwanderung im Interesse der Städtspolitik von den Königen systematisch gefördert wurde, zu der allmählichen Germanisierung mancher Städte.

Drei Zeitschriften.

VON ELEMÉR MÁLYUSZ.

Seit dem Weltkriege wendet sich die Aufmerksamkeit der deutschen wissenschaftlichen Welt immer intensiver dem Volke zu. Besonders Ethnographie und Geschichtswissenschaft sind bestrebt, das Leben der niederen Volksschichten zu erforschen. Es gibt zahlreiche neue Zeitschriften, die diese neue Richtung des wissenschaftlichen Interesses dokumentieren, darunter auch das „Karpathenland“ und die „Deutsch-ungarischen Heimatsblätter“.

Aus deutschem Gesichtspunkte erfüllen beide Zeitschriften eine hohe Mission, da sie völkische Gruppen, die früher beinahe keine Notiz voneinander nahmen, als ein einheitliches Volk auffassen und in ihnen das deutsche historische Bewusstsein zu vertiefen trachten. Die Geschichtsbetrachtung des Karpathendeutschen und des Deutsch-Ungarn kann heute eben an Hand der sich an die oben erwähnten Zeitschriften knüpfenden Literatur schon klar umrissen werden. Der erste kümmert sich um die Vergangenheit des alten Staatsorganismus, innerhalb dessen er vor 1918 gelebt hat, überhaupt nicht, sondern nur um das Schicksal seines Volkes, wie dieses, unabhängig vom Staate, in seiner Stadt oder seinem Dorf zurückgezogen lebt, seinen völkischen Charakter während. Der zweite beschäftigt sich intensiv mit dem Werdegang der ungarischen Kultur, da er darauf dem Kulturzentrum Wien einen entscheidenden Einfluss, dem Deutsch-Ungartum aber eine Vermittlerrolle zuschreibt. Die Vertreter dieser Auffassung machen sich recht häufig grosser Übertreibungen schuldig, — die Reaktion hierauf ist eine Richtung, die eine ungarische kulturelle Autokratie verkündet. Es wäre von grosser Wichtigkeit, diese zwei Auffassungen miteinander in Einklang zu bringen. Den geeignetsten Weg zu diesem Ziele erblicken wir in einer Erforschung der ungarischen Kulturentwicklung mit Hilfe der Methode, die Aubin bei seinen Rheinlandforschungen angewendet hat. Der Begriff der Kulturprovinz kennt nämlich das Gleichnis vom Lehrer und vom Kinde mit bescheidenem Anspruch nicht, sondern bewertet die Rezeption und die Verschmelzung der Kulturgüter und ihrer Ausgestaltung zu einer selbständigen Kultur höher als eine einfache Übergabe und Übernahme dieser Kulturgüter. Das Beispiel der deutsch-ungarischen Heimatsblätter ist trotz aller Einseitigkeit der Zeitschrift sehr lehrreich, — nach diesem Vorbilde müssten auch wir Zeitschriften schaffen zur Kräftigung des völkischen Bewusstseins des in der Slowakei, in Siebenbürgen und Südslawien lebenden Ungartums.

In Ungarn sind in der Nachkriegszeit eine ganze Reihe von neuen lokalen Zeitschriften gegründet worden, die sich jedoch mit einer Untersuchung der Vergangenheit der adeligen und städtisch-bürgerlichen Kultur begnügen; als Beispiel führen wir die Zeitschrift „Győri Szemle“ an. Sie strahlen also eine gänzlich vorkriegszeitliche Atmosphäre aus, was z. B. bei Győr, das ganz nahe an der Trianoner Grenze liegt, darin zum Ausdruck kommt, dass die Zeitschrift sich mit dem Schicksal des abgetrennten Gebietes des Komitats Győr und dessen ungarischer Bevölkerung überhaupt nicht befasst. Diese Einseitigkeit ist so unzeitgemäss, dass ihre Beseitigung als dringende Pflicht betrachtet werden muss.

Neuere Abhandlungen historischen Interesses im ungarischen geographischen Schrifttum.

VON TIBOR MENDÖL.

Die heute noch in ihren Kinderschuhen steckende historische Geographie hat die Aufgabe, eine treue Rekonstruktion des physischen Milieus, im Rahmen dessen die historischen Geschehnisse vor sich gingen, dem Historiker zur Verfügung zu stellen; das Endziel wäre freilich die Schaffung ganzer systematischer Sammlungen solcher Rekonstruktionen für den Gebrauch der Historiker. Solange dieser Idealzustand in dem Grenzgebiete von Geschichte und Geographie nicht erreicht ist, muss die Geschichte die Ergebnisse der geographischen Forschungsarbeit aufmerksam verfolgen und mit mühevoller Arbeit das für sie brauchbare Material daraus ausscheiden. Fast jede geographische Studie enthält ja Material, das für den Historiker wertvoll ist und manche wirtschaftsgeographische und siedlungsgeographische Abhandlungen sind fertige Materialsammlungen für den Wirtschafts- und Siedlungshistoriker. Im folgenden werden acht in den letzten Jahren erschienene ungarische Inauguraldisertationen aus dem Gesichtspunkte untersucht, ob sie durch eine Rekonstruktion der Urlandschaft oder einer späteren historischen Landschaft oder schliesslich durch die Mitteilung jedweder Angaben auch dem Historiker brauchbares Material bieten. Es wird hierbei auch versucht, in welchem Grade die gebotenen Rekonstruktionen zuverlässig bzw. hypothetisch sind.

Die Aufgaben der mittellateinischen Philologie in Ungarn.

VON KONRAD HEILIG.

Die mittellateinische Philologie ist keine einfache historische Hilfswissenschaft, — sie hat ein ebenso gutes Recht, als selbständiger Wissenschaftszweig angesehen zu werden wie die klassische Philologie. Ihre Aufgabe erschöpft sich nicht in der Erleichterung des Verständnisses der mittelalterlichen Quellentexte, sie hat einen eigenen Zweck: die Entwicklungsgesetze der wichtigsten mittelalterlichen Sprache systematisch zusammenzufassen. Um diese Aufgabe erfolgreich lösen zu können, muss der mittellateinische Philologe vor allem ein heute weitverbreitetes Vorurteil über Bord werfen: er darf das Mittellatein nicht als eine verdorbene Form des klassischen Lateins, als „Mönchslatein“, „Küchennlatein“ ansehen. Warum sollte denn z. B. Cicero massgebend für die Beurteilung des Lateins der viele tausend Bände umfassenden mittelalterlichen Literatur sein? Wenn man der Sprache des Mittelalters Gerechtigkeit widerfahren lassen will, muss man sie als etwas selbständiges und nicht nur in ihrem Verhältnis zum klassischen Latein bewerten.

Die erste Voraussetzung der mittellateinischen Studien ist eine gründliche philologische Schulung. Man darf das Mittel-

latein nicht als eine Sprache auffassen, die jede Konstruktion, jede Regelwidrigkeit zulässt. Das Mittellatein hat ebenso feste Regeln wie jede andere Sprache. Diese Regeln sind jedoch häufig von denen des klassischen Lateins abweichend und deshalb ist die Ansicht falsch, dass eine noch so gründliche Kenntnis des klassischen Lateins zum Verständnis mittellateinischer Texte ausreichend ist.

Der beste Weg zur Erlernung einer Sprache ist die Lektüre, — das Vorhandensein guter Lesebücher ist also eine der ersten Voraussetzungen für das Studium des Mittellateins. Ein solches Lesebuch haben wir in Ungarn nicht, — dieser Mangel müsste also bald behoben werden. In ein solches Lesebuch müssten vor allem Stücke aus den Quellen der ungarischen Geschichte und zwar möglichst aus solchen, deren Verfasser Ungarn waren, aufgenommen, werden — u. zw. müsste sich dieses Lesebuch hauptsächlich auf die Literatur des 13. Jahrhunderts beschränken, da die Texte des 14. Jahrhunderts die Sprache nicht mehr in ihrer charakteristischen reinen Form zeigen.

Im mittelalterlichen Wortschatz lassen sich drei grosse sprachgeschichtliche Gruppen unterscheiden: die literarische Latinität, die eine organische Fortsetzung des Spätlateins ist, das Kirchenlatein, das mit dem Christentum in die Sprache eingedrungen ist und schliesslich das Vulgärlatein, aus dem sich die romanischen Sprachen entwickelt haben, die ihrerseits wieder dem Mittellatein unzählige Lehnwörter geliefert haben. Die mittellateinische Philologie hat die Aufgabe, diese Elemente genau herauszuanalysieren, neben den neuen Wortbildungen auch dem Bedeutungswandel der klassischen lateinischen Wörter nachzugehen und zum Verständnis des Vulgärlateins die romanische, germanische und in ungarischen Belangen auch die ungarische Philologie zur Hilfe zu nehmen.

Aber auch auf dem Gebiete der mittelalterlichen Poesie harren noch viele Aufgaben der Lösung. Nach der herrschenden Ansicht hat das Mittelalter nur den Hexameter, den Pentameter und das Distichon als Verse angesehen. Die Wahrheit demgegenüber ist, dass das Mittelalter einen solchen Reichtum von neuen Versformen hervorgebracht hat, von dem die klassische Latinität nicht einmal eine Ahnung hatte. Der Reim wird, wenn auch vielleicht nicht vom Mittelalter ins Leben gerufen, so doch von diesem vervollkommenet. Das grösste Gewicht hat jedoch das Mittelalter auf den Rhythmus gelegt.

Neue ungarische theatergeschichtliche Literatur.

VON EDITH M. CSÁSZÁR.

Die ungarische Theatergeschichtsschreibung blickt auf eine ca 50-jährige Vergangenheit zurück. Bis zur Jahrhundertwende entwickelte sie sich parallel mit der westeuropäischen Forschungsarbeit und wendete ihre Aufmerksamkeit — ebenso wie die deutsche

Fachliteratur dieser Periode — in erster Reihe den Fragen des Theaterbetriebes, der materiellen Seite des Theaters zu. Am Anfang dieses Jahrhunderts nahm das Interesse für die Theatergeschichte ab und die ungarische Fachliteratur blieb hinter der westeuropäischen zurück. Ein grosser Teil der in der neuesten Zeit erschienenen theatergeschichtlichen Werke befasste sich mit den deutschsprachigen Bühnen Ungarns, was ein Zeichen dafür ist, dass das Deutschtum sich des kulturhistorischen Wertes des Theaters völlig bewusst ist. Die zu dieser Kategorie gehörenden Bearbeitungen sind sehr gründlich und zuverlässig, da sie aber ohne Auslese zu viel Material mitteilen, auch grösstenteils trocken. Von den zusammenfassenden, einen grösseren Problemkreis behandelnden Arbeiten ist das Buch Jolantha Pukánszky-Kádárs über das deutsche Theater in Ungarn hervorzuheben. Das Werk ist meisterhaft; sein einziger Fehler ist, dass es den Einfluss des deutschen Theaters auf das ungarische überschätzt. Die Autoren der Arbeiten, die sich mit der Geschichte des ungarischen Theaters befassen, sind im allgemeinen nicht genügend in der Aesthetik bewandert und haben auch zu wenig Interesse für die ausländische Fachliteratur, für sozialgeschichtliche Fragen und für die nationale Bedeutung der Schauspielkunst. Hervorzuheben ist nur das Buch Anton Némeths („Die Tragödie des Menschen auf der Bühne“), das besonders über die Geschichte der Regie sehr viel wertvolles bringt. — Eine wichtige Aufgabe der ungarischen Theatergeschichtsschreibung wäre, die Entwicklung der Schulbühne in der Zeit vor der Aufklärung gründlich zu erforschen; den Spuren des mittelalterlichen und des Renaissance-Dramas nachzugehen, ist vielleicht die ethnographische Forschung in erster Reihe berufen.

Gesichtspunkte zur Erforschung des Ursprungs des ungarischen Calvinismus.

VON EMMERICH RÉVÉSZ.

Ein bedeutender Teil eben des rassenreinsten Ungartums bekannte sich nach der Reformation zum Calvinismus und hält auch heute noch hieran fest. Wie dieser Vorgang sich abspielte, ist noch nicht genügend klargelegt worden. Neuerdings hat Nikolaus Asztalos die Theorie aufgestellt, dass der ungarische Calvinismus nicht vom Wittenberger Cryptocalvinismus abstammt, wie man das früher annahm, sondern nur durch diesen befestigt wurde, und dass ferner an dieser Befestigung neben dem Einfluss Melancthons besonders der Umstand von grosser Bedeutung war, dass diejenigen Ungarn, die mit der Reformation einen Kontakt hatten, die deutsche Sprache im allgemeinen nicht beherrschten. Beide Thesen bedürfen einer Korrektur. Der reformierte Glaube war im Ungarn des 16. Jahrhunderts noch kein Calvinismus. Calvins Einfluss darauf war in theologischer Hinsicht noch nicht entscheidend, in bezug auf die Kirchenverfassung, die Disziplin und

die Liturgie kam er sogar überhaupt nicht zur Geltung. Der Wittenberger Cryptocalvinismus bestand aber im wesentlichen in einer gewissen Zuneigung zu der Calvinschen Lehre vom Abendmahl; mit der für Calvin viel charakteristischeren Lehre von der Prädestination haben weder Melanchthon noch andere zeitgenössische Wittenberger Theologen sympathisiert. Dagegen waren die ersten grossen theologischen Lehrer der ungarischen Reformierten, Stephan Szegedi-Kiss und Peter Meliusz, unbedingte Anhänger dieser Lehre. Von Melanchthon haben sie nur eine mehr formelle Schulung erhalten, — der Inhalt ihrer Lehren geht auf die deutsch-schweizerischen Theologen zurück. Calvin kannten sie nur wenig. Ihr Reformiertentum war eklektisch und Wittenberg spielte darin nur eine untergeordnete Rolle. Was die 2. These Asztalos' betrifft, so können wir die Unkenntnis der deutschen Sprache keinesfalls als eine ausreichende Erklärung dafür ansehen, dass die ungarischen protestantischen Theologen sich mehr nach der Schweiz als nach Wittenberg wandten. Alle bedeutenderen Schriften Luthers und seiner Anhänger sind ja auch in lateinischer Sprache erschienen. Obzwar der Lutherismus hauptsächlich bei den Völkern germanischer Rasse verbreitet war und ist, so kann eine ernste Geschichtsschreibung die Gründe hierfür keinesfalls allein in den Faktoren der Rasse und der Sprache suchen.

Im Ungarn der Reformationszeit lebte die deutschsprachige Bevölkerung in starken, alten, privilegierten politischen und kirchlichen Organisationen, — deshalb konnte sie sich einheitlich zur Augsburger Konfession bekennen. In dieser ihrer Stellungnahme wurde sie selbstverständlich durch ihre kulturellen Beziehungen und ihre Rassenverwandtschaft mit dem überwiegend lutherisch gewordenen Volke des deutschen Reiches bestärkt. Um das Ungartum, bei dem diese Faktoren wegfielen, wetteiferten alle Richtungen der Reformation frei miteinander. Der Sieger blieb schliesslich die schweizerische („helvetische“) Reformation und zwar nicht deshalb, weil diese Richtung nicht „deutsch“ gewesen wäre und so unter den Ungarn mehr Sympathien gefunden hätte, sondern nur, weil sie die kräftigste Propaganda entfaltete, weil sie für die radikalsten Reformen eintrat, weil die meisten grossen Grundherrn und einige angesehene Städte eben der rein ungarischen Gebiete sich ihr anschlossen und schliesslich weil sie sich im siebenbürgischen Fürstentum einen überwiegenden politischen Einfluss errang.

Dieses schweizerische, helvetische Reformiertentum der Ungarn war aber im Laufe des ganzen 16. Jahrhunderts noch kein Calvinismus, — nicht nur die Ergebnisse theologischer Untersuchungen zeigen dies, sondern auch die Tatsache, dass in der ältesten ungarischen reformierten Gedankenwelt noch keine Spuren der calvinistischen politischen Widerstandslehre und der liberalen Stellungnahme in bezug auf die Zinsfrage aufzufinden sind, — und doch hätten beide Thesen einerseits in den politischen Ver-

hältnissen des Landes, andererseits in der regen kaufmännischen Tätigkeit des reformierten ungarischen Bürgertums einen fruchtbaren Boden gefunden. Dass sie trotzdem in bezug auf beide Fragen bei der konservativen lutherischen bzw. bei der mittelalterlichen Auffassung ausharrten, ist ein schlagender Beweis dafür, dass der Calvinismus als geistesgeschichtliches Ganzes in das Ungarn des 16. Jahrhunderts noch nicht einzudringen vermochte.

Corona und regnum.

VON EMMA BARTONIEK.

In den ältesten erzählenden Quellen der ungarischen Geschichte, in denen des 11. Jahrhunderts, kehrt ein konsequent immer im selben Sinne angewendeter Begriff wieder: die „corona“, die alles umfasst, was mit dem Amt, der Würde, der Regierungstätigkeit des Königs zusammenhängt. Sie bedeutete also in dieser Zeit, wo das Leben des Staates auf der Person des Königs ruhte, soviel wie Staat. Also schon das 11. Jahrhundert hat einen primitiven, aber doch abstrakten Staatsbegriff, dessen symbolischer Ausdruck die Königskrone ist. Ebenso konsequent wenden diese Quellen aus dem 11. Jahrhundert die Bezeichnung „regnum“ an, die neben dem geographischen Begriff des Landes das Objekt der königlichen Herrschaft, der Regierung, und in ihrer dritten Bedeutung, die dem König gegenübergestellte Gesamtheit der Untertanen bezeichnet. Im 13. Jahrhundert erfährt der Begriff „corona“ einen Bedeutungswandel, — den grossen Umwälzungen im Leben des Staates entsprechend. Früher wird das Wort „corona“ immer im Zusammenhang mit der Tätigkeit des Königs gebraucht; im 13. Jahrhundert dagegen schon mehr in Verbindung mit den Diensten der Untertanen am Staate, — seit dieser Zeit fangen die letzteren bereits an, ihren Anteil an der Regierungstätigkeit zu fordern und in das Staatsleben einzudringen. Während des 13. und 14. Jahrhunderts ist aber die Krone noch ununterbrochen beim König und die starken Herrscherpersönlichkeiten des 14. Jahrhunderts verdrängen die Untertanen sogar aus ihren bereits früher eroberten staatlichen Machtpositionen.

Im 15. Jahrhundert stellen sich entscheidende Änderungen ein. Die rasche Aufeinanderfolge der verschiedenen Dynastien, die Erschütterungen der wirtschaftlichen Grundlagen der königlichen Macht und das ungeheure Anwachsen des Grossgrundbesitzes zeitigen einerseits eine Kräftigung der politischen Macht der Stände oder richtiger des sich auf seine Besitztümer stützenden Hochadels und schaffen die Grundlage für seine Stellung im öffentlichen Leben; sie tragen andererseits aber auch viel zur Hebung der Bedeutung der heiligen Krone bei. Eben in diesen bewegten Zeiten besteht das Bedürfnis nach einem Symbol, das den über der Person des Königs stehenden Staat verkörpert. Eben diese Überpersönlichkeit der heiligen Krone hat es ermöglicht, dass die Stände, die im 15. Jahrhundert die Regierung und die

Staatsgewalt häufig an sich reißen, sich auch der hl. Krone, die früher immer im Besitz des Königs war, bemächtigen. Es kommt die ständische Auffassung auf, dass die Übertragung der königlichen Macht das souveräne Recht der Stände sei und dass diese infolgedessen befugt sind, über die hl. Krone zu bestimmen. Diese Auffassung wird im Jahre 1440 auch in der Krönungsurkunde Wladislaus' I. zum Ausdruck gebracht. Im Zusammenhang hiermit kommt der Begriff der Mitgliedschaft der hl. Krone auf: der Adel ist jetzt nicht mehr „fidelis“, Untertan, Untergeordneter der Krone, sondern ihr Mitglied. Nach dem im Jahre 1514 erschienenen Tripartitum Werbőczys, des grossen Kodifikators des ungarischen Gewohnheitsrechtes, sind König und Adel durch das Recht des ersteren, seine Untertanen in den Adelsstand zu erheben und durch dasjenige des letzteren, seinen König zu wählen, zu einer untrennbaren Einheit verbunden. Auf Grund dieser Einheit ist der Edelmann Mitglied der hl. Krone.

Eröffnungsrede des Präsidenten

VALENTIN HÓMAN

in der ordentlichen Generalversammlung
der Ungarischen Historischen Gesellschaft
am 25. Oktober 1934.

Die Gründer unserer Gesellschaft hatten ein doppeltes Ziel im Auge: einerseits die Pflege der historischen Wissenschaften, andererseits die Popularisierung der Forschungsergebnisse, die Hebung der historischen Bildung der Nation. Es spielte hierbei wohl auch eine Reminiszenz des utilitaristischen Prinzips einer früheren Periode der pragmatischen Geschichtsschreibung mit, — der eigentliche Beweggrund dieser Zielsetzung war jedoch die richtige Erkenntnis, dass die Nation, die eben zu der Zeit der Gründung (1867) ihre politische Selbständigkeit auf dem Wege des Ausgleichs mit Österreich wieder errang, einer historischen Bildung sehr bedurfte. In den späteren Zeiten ging der Kontakt zwischen unserer Gesellschaft und den breiten Kreisen der Öffentlichkeit leider verloren. Die Entwicklung der Wissenschaften in der Richtung der Spezialisierung am Ende des 19. Jahrhunderts trug nicht zu deren Volkstümlichkeit bei. In den friedlichen Jahrzehnten um die Jahrhundertwende fiel dies wenig auf, heute jedoch, wo die dramatische Bewegtheit unserer historischen Zeit wieder in breiten Kreisen der Gesellschaft das Verlangen nach der Kenntnis der historischen Vergangenheit erweckt hat, darf dieser Zustand nicht länger aufrechterhalten werden. Auch das Streben nach Synthese in unserer Wissenschaft, ihre ganze heutige Richtung ist für die Wiederherstellung des Kontaktes mit dem grossen Publikum günstig. Unsere Gesellschaft muss also den Weg, den ihr ihre Gründer vor 67 Jahren gewiesen haben, wieder einschlagen.

Franz Josefs Jugend.

VON DAVID ANGYAL.

Franz Josef hat beinahe alle seine hervorragenden Charakterzüge von seiner Mutter geerbt, — deshalb müssen seine Biographien mit einer Schilderung des Lebens und des Charakters der Erzherzogin Sophie beginnen. Die Autoren, die sich mit dem Leben Franz Josefs befassen, behaupten eindeutig, dass die Erzherzogin während ihrer in München verbrachten Mädchenjahre unter den Einfluss des Görres'schen romantischen Katholizismus gelangte. Dies ist jedoch falsch, — die Traditionen des väterlichen Hauses haben im Gegenteil ihre Seele dem politischen und religiösen Liberalismus zugänglich gemacht. In den 40-er Jahren wurde jedoch ihr Katholizismus eifriger und im Jahre 1848 schloss sie sich leidenschaftlich derjenigen Partei an, die sich für den erbarmungslosen Absolutismus einsetzte. Auf die Erziehung Franz Josefs hat sie sehr viel Sorgfalt verwendet. Die Schuljahre des jungen Erzherzogs waren uns bis jetzt hauptsächlich in der Beleuchtung Helferts bekannt. Jetzt sind wir in der Lage, das Bild, das Helfert entwarf, auf Grund der in der Wiener Nationalbibliothek aufbewahrten Schulhefte des Erzherzogs zu ergänzen. Diese zeigen, dass Franz Josef ein sehr aufmerksamer und gewissenhafter Schüler war, der allen Wissenszweigen gegenüber empfänglich zeigte, aber in der Lösung der Schulaufgaben nicht immer originell war. Auch Rauschers oft erwähnter Einfluss ist auf Grund dieser Schulhefte nachweisbar. Die Lieblingsmaterie des jungen Erzherzogs waren die Kriegswissenschaften, — das Eindringen in diese hat ihm seine bedeutende Fertigkeit im Zeichnen erleichtert. Daneben zeichnete er sich hauptsächlich durch ein schnelles Lernen fremder Sprachen aus. Unter der Führung des Domherrn Paul Kiss von Nemeskér hat er auch ungarisch gelernt. Derselbe unterrichtete ihn auch im Lateinischen und Griechischen und hat dabei die lateinischen Sprachübungen dazu benutzt, um seinen Zögling in die ungarische Geschichte und Geographie einzuführen. Er liess ihn auch Széchenyis „Politische Programmfragmente“ lesen. Vor 1848 hat Franz Josef Ungarn fünfmal besucht. Als sein Auftreten und seine gute ungarische Aussprache bei den Ständen des Komitats Pest eine grosse Begeisterung hervorriefen, betrachtete der junge Erzherzog diesen ungarischen Temperamentsausbruch mit Kälte. Als er jedoch bei der Eröffnung des letzten ständischen Landtages den grossen Eindruck sah, den die ungarischen Worte Ferdinands machten, erwärmte sich auch sein Herz für die loyale ungarische Nation.

Das Verhältnis der Zágráber und der Várader Chronik zueinander.

VON EMMERICH SZENTPÉTERY.

Für die Untersuchung der Zusammenhänge der erzählenden Quellen der mittelalterlichen ungarischen Geschichte sind unter

den sog. kleineren Chroniken diejenigen von Zágráb und Várad von grosser Bedeutung. Besonders seit der Untersuchung Kaindl's (1900) ist die Ansicht vorherrschend geworden, dass die Verwandtschaft der beiden stark übereinstimmenden Chroniken nicht auf einem direkten Zurückgreifen der späteren (der Várad) auf die ältere beruht, sondern dass beide auf eine gemeinsame Quelle zurückgehen. Die Richtigkeit dieser Ansicht sollen die voneinander unabhängigen, aber auf eine gemeinsame Urquelle zurückgreifenden Erweiterungen beweisen. Die Vertreter dieser Ansicht haben jedoch nicht auf die Codices zurückgegriffen, die uns die Chroniken bewahrt haben, sie haben sogar in den meisten Fällen nicht die besseren Publikationen von Tkalcic und Bunyitay benutzt, sondern die ganz schlechten, in mancher Hinsicht irreführenden Textausgaben Flórián Mátyás'; ferner haben sie bei der Vergleichung der Texte der Statuten der beiden Kapitel, in die eingefügt uns die Chroniken überliefert sind, nicht beachtet. Ein Vergleich der beiden Statuten zeigt jedoch, dass sie in demselben Masse übereinstimmen wie die Chroniktexte, dass also bei der Abfassung der Statuten des Kapitels von Várad diejenigen von Zágráb benutzt worden sind. Dies ist nicht auffallend, — die beiden Kapitel wurden von Ladislaus dem Heiligen gegründet und standen in Verbindung miteinander. Die Übereinstimmung der Statuten lässt es jedoch als wahrscheinlich erscheinen, dass die ebenfalls stark übereinstimmenden Chroniktexte nicht voneinander unabhängig entstanden sind. Ein gründlicher Vergleich macht diese Wahrscheinlichkeit zur Gewissheit. Es stellt sich dabei heraus, dass die Abweichungen teils nur stilistischer Art bzw. unbedeutend sind, teils in Erweiterungen von lokalem Belang liegen (solche Erweiterungen finden wir in der Zágráber Chronik nur eine, in der Várad)er bedeutend mehr) und dass einzelne Stellen der Várad)er Chronik von nicht lokalem Interesse in der Zágráber fehlen.

Die letzterwähnten Stellen der Várad)er Chronik sind mit einer einzigen Ausnahme auch in den grösseren Chroniken, die zu der Gruppe der Ofener Chronik gehören, vorhanden. Die erwähnte Ausnahme, nämlich die Jahreszahlen der Regierungszeit Ladislaus' IV., ist ein einfacher Rechenfehler, den sich der Kompilator der Chronik zuschulden kommen liess. Die Abweichungen aber, die zwischen den Angaben der Zágráber und der Várad)er Chronik bestehen, sind teils Schreib- und Copierfehler der Várad)er Chronik (hier müssen wir auch berücksichtigen, dass das Statutenbuch, das uns den Text der Várad)er Chronik erhalten hat, kein Original ist, sondern eine Abschrift vom Ende des 15. Jahrhunderts), teils finden sie sich an Stellen, wo die Angaben der Zágráber Chronik von denen der grösseren Chroniken abweichen. Unter den letzteren gibt es auch einige Daten, die in der Zágráber Chronik richtig, in den grösseren Chroniken falsch mitgeteilt worden sind und die die Várad)er Chronik in Anlehnung an die grösseren Chroniken ebenfalls falsch mitteilt. Aus obigen Fest-

stellungen folgt, dass der Text der Várader Chronik unzweifelhaft auf den Text der Zágráber zurückgeht; den letzteren hat der Kompilator der Várader Chronik mit lokalen Ereignissen ergänzt und hier und da auf Grund der grösseren Chroniken umgeändert. Eine Nebeneinanderstellung der Originaltexte zeigt ferner, dass der Verfasser der Várader Chronik den auch heute vorhandenen Text der Zágráber (bzw. dessen genaue Abschrift) benutzt hat und dass er bei seinen Umänderungen sich auf einen zur Gruppe der Ofener Chronik gehörenden umfangreicheren Text, einen Codex des Vatikans, stützte.

Literatur.

(Die näheren bibliographischen Angaben der besprochenen Werke s. im ungarischen Originaltext. Die in Klammern hinter den Titeln der Bücher stehenden Zahlen weisen auf die entsprechenden Seiten der ungarischen Hefte hin.)

Hajnal, Stephan über *Thienemann, Theodor*: *Literatur-historische Grundbegriffe*. (Ung.) (S. 73.) — T.'s „Grundbegriffe“ gehören nicht allein der Literaturgeschichte an. Sie geben eine gemeinsame Basis für die Erklärung der Entwicklung der menschlichen Kultur im allgemeinen, — deshalb ist sein Buch auch für den Historiker ausserordentlich wertvoll. Der erste Teil ist einer Analyse des Entwicklungsbegriffes gewidmet. Für T. ist die Hegemonie des Geistes, das Aufsteigen zum absoluten Geist, der zusammenfassende Gedanke und gleichzeitig auch die letzte Triebkraft der Entwicklung. Die philosophische Konzeption hindert jedoch T. nicht an einer realistischen Beobachtung der einzelnen Stufen der Entwicklung. Er zeigt den Weg, den die Anhänger der Hegelschen oder irgend einer andern philosophischen Entwicklungslehre gehen müssen, um jede erzwungene Spekulation zu vermeiden. Der zweite Teil gibt die Untersuchung der Entwicklungsstufen, er stellt Verfasser, Vortragenden, Publikum und Werk in ihrem Verhältnis zueinander dar; es ist also nicht die Dynamik der Ideen, Inhalte, Gedanken, die er hier wertet, sondern die Ergebnisse des gegenseitigen gestaltenden Einflusses von Mensch zu Mensch und von Mensch zu Kulturprodukt. T. hat es hier versucht, eine zwischen der deutschen Geistesgeschichte und der französischen *littérature comparée* vermittelnde Methode auszubauen. Auf die allgemeine Geschichtswissenschaft übertragen, bedeutet sein Versuch eine Befreiung von den Einseitigkeiten der geistesgeschichtlichen und der positivistischen Richtung, die Gewinnung einer gemeinsamen, tieferen, natürlicheren Grundlage, die für eine jede Forschungsmethode einen fruchtbaren Boden abgibt.

V. über Joó, Tibor: *Die Aufgabe der Geschichtsphilosophie und die Lehre Ernst Troeltsch's*. (Ung.) (S. 75.) — Die Studie gibt eine kritische Untersuchung der Troeltsch'schen Geschichts-

philosophie und gleichzeitig liefert sie auch Bausteine zu einem positiven geschichtsphilosophischen System. Bei den kritischen Betrachtungen geht der Verfasser von dem Postulat aus, dass das Werk nicht auf Grund eines Abmessens an äusseren Gesichtspunkten, sondern durch die Persönlichkeit des Schöpfers betrachtet, erfasst werden muss. Er fragt erst nach dem zentralen Problem Troeltsch's und zeigt dann das Verhältnis der Einzelprobleme und Ergebnisse zu diesem Zentralproblem. Er forscht danach, wie Troeltsch zu seinen Problemstellungen und seinen Lösungen gelangt ist, warum er einige Detailfragen berührt, andere vernachlässigt. Die anhand der Kritik dargebrachten positiven Beiträge geben einen vielversprechenden Anfang zu einem im Sinne der kritischen Philosophie konstruierten System der Geschichtsphilosophie.

Darkó, Eugen über Fehér, Géza: Die Denkmäler der bulgarisch-türkischen Kultur und ihre Beziehungen zu der ungarischen Urgeschichte. (Ung.) (S. 79.) — Der um die Erforschung der Denkmäler der protobulgarischen Kultur vielverdiente Verfasser hat sich in diesem Buche das Ziel gesetzt, alle sprachlichen und sachlichen Denkmäler dieser Kultur zu einem einheitlichen Bilde zusammenzufassen und aus dieser Synthese auf Ursprung, Art und Bedeutung der untersuchten Kultur Schlüsse zu ziehen. Er geht von der Feststellung aus, dass die Bulgaren schon in ihrer zwischen den Flüssen Don und Kuban gelegenen Urheimat keine Nomaden, sondern ein sesshaftes, Ackerbau und Tierzucht treibendes Volk waren. Als sie am Ende des 7. Jahrhunderts nach Moesien gewandert waren, brachten sie hierher schon eine ziemlich hohe Kultur mit sich. F. ist bestrebt, die Spuren dieser aus der Urheimat mitgebrachten Kultur auch an den im heutigen Bulgarien gefundenen protobulgarischen Denkmälern nachzuweisen.

Belitzky, Johann über Húšťava, Alexander: Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia. (Die Besiedelung des Komitats Liptó bis zum Ende des 14. Jahrhunderts.) (S. 84.) — Nach H. war das Gebiet des Komitats Liptó am Anfang des 13. Jahrhunderts grösstenteils von Waldungen bedeckt und unbewohnt. Im Hauptteil seiner Arbeit ordnet er auf Grund der Donationen die Ortschaften des 13. und 14. Jahrhunderts nach ihrem Vorkommen in chronologischer Reihenfolge, um auf diese Weise ein Bild von dem örtlichen und zeitlichen Ablauf der Besiedelung zu gewinnen. Diese Aufgabe hat er gut gelöst, einigen Schlussfolgerungen jedoch, die er in bezug auf die Nationalität der ersten Bewohner dieses Komitats zieht, können wir nicht beistimmen. Er summiert seine Ergebnisse darin, dass die erste Siedlerwelle in diesem Komitat aus Slawen und zwar aus Tschechen bestand und dass dieses Komitat zusammen mit der ganzen mittleren Slowakei im 13. Jahrhundert mit Mähren eine ethnische Einheit gebildet hat. Demgegenüber scheint es uns nicht sehr wahrscheinlich zu sein, dass die Slawen hier vor dem Einbruch der Tataren eine grössere Rolle gespielt hätten als die Ungarn. Von sieben uns bekannten Sied-

lungen waren doch zwei ungarisch, eine wahrscheinlich ungarisch und 2—3 zweifelhaft. Nach dem Tatareneinbruch war aber das Ungartum nicht mehr in der Lage, dem fernen Norden von seinem Bevölkerungsüberschuss abzugeben und so erlangte hier in der Mitte des 13. Jahrhunderts das slawische Element das Übergewicht.

Baráth, Tibor über Hajnal, Stephan: Die Periode des geplanten Landtages von 1642. (Ung.) — und Fekete, Ludwig: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy. (S. 86.) — Die beiden Bände erschienen in einer Serie, die Fürst Paul Esterházy zur Beleuchtung der Tätigkeit des Palatins Nikolaus Esterházy veröffentlicht. Im ersteren gibt H. sowohl mit Hilfe des sorgfältig ausgewählten Quellenmaterials, wie auch in der vorzüglichen umfangreichen Einleitung einerseits ein plastisches Bild des grossen Palatins, andererseits einen wertvollen Beitrag zu dieser ziemlich vernachlässigten Periode der ungarischen Landesgeschichte. Der zweite Band will teils der Geschichte der türkischen Botmässigkeit, teils der Turkologie dienen. Da jedoch der Bestand des Archivs an türkischen Schriften in keiner Weise ein geschlossenes Material bietet, hat das Bild, das es über die Geschichte der Zeit zu vermitteln vermag, einen ziemlich fragmentarischen Charakter. Als turkologische Veröffentlichung hat der Band dagegen einen sehr hohen Wert und deshalb wäre es vielleicht zweckmässiger gewesen, ihn von dem Ballast der historischen Hülle gänzlich zu befreien.

Pukánszky, Béla über Chr. Oeser's — Tobias Gottfried Schröer's — Lebenserinnerungen. (S. 89.) — Die Memoiren dieses Pressburger Schriftstellers und Professors sind das erste Dokument, das über die Entstehung des völkischen Bewusstseins eines gebildeten Deutsch-Ungarn berichtet. Da die ungarische Öffentlichkeit noch bis vor kurzem in der Illusion lebte, dass die deutsche Minderheit des Landes bereit war, einheitlich und widerstandslos in dem Ungartum aufzugehen, sind ähnliche Veröffentlichungen, die geeignet sind, die dieser Illusion widersprechende Wahrheit aufzudecken, mit Freude zu begrüßen. Mit der Art der Publikation können wir uns jedoch nicht einverstanden erklären. Die Herausgeber haben nämlich die Memoiren mit Ausnahme des 2. Teiles nicht in ihrer ursprünglichen Form veröffentlicht, sondern in der Umarbeitung des bekannten Germanisten Karl Julius Schröer, des Sohnes des Verfassers. Die Umarbeitung stammt aus den 70-er Jahren, also aus einer Zeit, wo die Schulverein-Bewegung das deutsch-ungarische Verhältnis getrübt hat und es ist klar, dass die überhitzte Atmosphäre nicht ohne Einfluss auf die Umarbeitung blieb.

Angyal, David über Berzeviczy, Albert: Die Periode des Absolutismus in Ungarn 1849—1865. Bd. III. (Ung.) (S. 93.) — Der vorliegende 3. Band des grosszügig angelegten Werkes zeichnet sich durch eine noch grössere Ausführlichkeit aus als

die zwei ersteren; er berichtet in chronologischer Reihenfolge über die Ereignisse von nur drei Jahren. Die Ausführlichkeit gereicht aber dem Werke nicht zum Nachteil, der Reichtum an Einzelheiten belebt die Erzählung. Der Band enthält nur die politische Geschichte der drei Jahre; die Kultur- und Sozialgeschichte sind einem 4. Bande vorbehalten.

Szentpétery, Emmerich über Kehr, P.: Die Kanzlei Ludwigs des Deutschen — und — derselbe: Die Kanzleien Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren. (S. 97.) — Die neuere Erweiterung des Forschungsgebietes der Diplomatik kann natürlich nicht das Aufheben der alten bewährten Grundlagen bedeuten. Das dies auch nicht der Fall ist, zeigen u. a. die neueren Bände der Monumenta Germaniae Historica. Die zwei hier besprochenen Studien des hervorragenden Vertreters der klassischen deutschen Diplomatik fassen die historischen und diplomatischen Ergebnisse zusammen, die das neuerdings in den Monumenta veröffentlichte Material liefert und zeigen wieder einmal, wie ergebnisreich die diplomatische Forschung auch für die Allgemeingeschichte ist, — wie manche scheinbar ganz spezifische diplomatische Tatsachen geeignet sind, sonst gänzlich unzugängliche politische Verhältnisse und historische Ereignisse zu beleuchten.

Lederer, Emma über Spangenberg, Hans: Territorialwirtschaft und Stadtwirtschaft. (S. 102.) — S. befasst sich mit einer Detailfrage der Wirtschaftsstufentheorien und polemisiert hauptsächlich mit G. von Below. Er behauptet, dass von einer Stadtwirtschaft in dem von Bücher und Below gebrauchten Sinne des Wortes nur in bezug auf die Grossstädte gesprochen werden kann.

Thomas-Treml, Ludwig über Drăganu, Nocolae: Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii. (Die Geschichte der Rumänen im 9—14. Jahrhundert auf Grund der Orts- und Personennamen.) (S. 211.) — Das Buch stellt einen bisher unerreicht kühnen Flug des dakoromanischen Pegasus dar. Wir wollen uns hier diesmal nur mit seinen Behauptungen über die pannonische Urbevölkerung befassen, deren Unwissenschaftlichkeit und Übertreibungen wohl auch von den nicht voreingenommenen Landsmännern des Verfassers mit wenig Begeisterung aufgenommen werden. Der Verfasser versucht, den Beweis zu führen, dass die landnehmenden Ungarn in Pannonien, d. h. im heutigen Transdanubien, eine rumänische Urbevölkerung vorgefunden haben. Er beruft sich hierbei auf die Arbeit des bekannten ungarischen Chronisten Meister P. (Anonymus), ferner auf Ergebnisse der Orts- und Personennamenforschung. Bei Anonymus kommt nämlich der Ausdruck *romani* vor; D. stellt nun gänzlich willkürlich, ohne ein ernstes wissenschaftliches Argument hierfür liefern zu können, die Gleichung: *romani* = *pastores romanorum* = *blachii* auf. Die gänzliche Unhaltbarkeit dieser These kann sehr leicht nachgewiesen werden. Die Personen- und Ortsnamen, auf die er sich beruft, zeugen

von einer grossen Phantasie, stellen aber den Rezensenten vor eine sehr schwierige Aufgabe, da der Verfasser nie mitteilt, wann er selber an die Richtigkeit seiner Behauptungen und Lösungen tatsächlich glaubt und wann nicht. Es gibt kaum ein zweites Buch auf diesem Gebiete, in dem die Wendungen „es könnte sein“, „es wäre möglich“ so oft vorkämen, wie in D.'s Buch; allerdings kommt es bei ihm nicht selten vor, dass er seine Kombination einmal als Möglichkeit und ein andermal als das gesicherte Ergebnis einer methodischen Forschung hinstellt. Seine etymologische Methode ist recht einfach: bei jedem Personen- und Ortsnamen (möglichst unklaren Ursprungs), dessen Klang an eine rumänische Wortform erinnert, stellt er den rumänischen Ursprung fest. Er arbeitet mit den Griffen der Propaganda: behauptet, ohne zu beweisen und stellt es dem Ungläubigen anheim, die Unrichtigkeit seiner Behauptungen nachzuweisen.

Murarik, Anton über Luby, Štephan: Liptovský a turtianský register z roku 1391. (Die Register von Liptó und Turóc aus dem Jahre 1391.) (S. 221.) — Die Studie ist unter der geistigen Führung Prof. Rauschers entstanden, der die Existenz einer eigenen slowakischen Rechtsgeschichte nachzuweisen versucht. Der Verfasser ist der Ansicht, dass die zwei wichtigsten Quellensammlungen der slowakischen Rechtsgeschichte die zwei erwähnten Register sind und deshalb unternahm er deren Bearbeitung aus dem Gesichtspunkte der Geschichte des Privatrechtes. Trotz ihrer Originalität bringt aber seine Studie kaum etwas, was der ungarischen Geschichtsschreibung bisher unbekannt gewesen wäre und auch der Nachweis einer selbständigen slowakischen Rechtsgeschichte ist ihm misslungen. Die sporadischen particularen Züge, auf die er hinweisen kann, entspringen den Besonderheiten der lokalen Verhältnisse und der Besiedelung und verschwinden gänzlich in der einheitlichen ungarischen Rechtsmaterie, die er als die Rechtsordnung der Register darstellt. Letzten Endes ist also die Studie ein unfreiwilliges Zeugnis für die historische Integrität des ungarischen Rechtsgebietes.

Domanovszky, Ákos über Fitz, Josef: Andreas Hess, der Ofener Wiegendrucker. (Ung.) (S. 224.) — Trotz der Popularität, der sich Hess in dem ungarischen historischen und literaturgeschichtlichen Schrifttum erfreut, ist F. der erste, der sich wirklich eingehend mit ihm befasst hat. Das umfangreiche Wissen und die lebendige Invention des Verfassers, der sich eines ganz modernen Forschungsapparates bedient, bürgen für den Erfolg der bahnbrechenden Arbeit. Er bereichert das uns bisher bekannte Bild Hess' mit einer ganzen Reihe von neuen Zügen, wobei er die Gewissheiten immer scharf von den Wahrscheinlichkeiten trennt. Er hat manches unbekannte und unvermutete über den Meister Hess, über seinen Typenvorrat, über den Betrieb der Ofener Druckerei, über seine Abstammung usw. mitzuteilen und weiss sogar über einen bisher unbekannten vermutlichen Druck der Hess'schen Offizin zu berichten.

Váczy, Péter über Ligeti, Paul: *Der Weg aus dem Chaos. Eine Deutung des Weltgeschehens aus dem Rhythmus der Kunstentwicklung.* (S. 227.) — L. baut seine Ausführungen auf die Beobachtung auf, dass die einzelnen Perioden der Kunstgeschichte, die einzelnen Kunststile, einmal der Malerei am nächsten stehen, ein andermal der Plastik oder sogar der Architektur. Er meint auch eine regelmässige Aufeinanderfolge dieser verschiedenen Kunststile feststellen zu können: auf eine Periode der Hegemonie der Architektur soll immer eine bildhauerische Periode und darauf eine malerisch empfindende folgen. Dass er die gesamte Kunstentwicklung, ja, sogar das Weltgeschehen, in dieses dreigliedrige Schema hineinzwingen will, wirkt selbstverständlich forciert und wenig überzeugend.

Deér, Josef über Hampe, Karl: *Das Hochmittelalter. Geschichte des Abendlandes von 900—1250.* (S. 231.) — H.'s Interesse wendet sich in erster Reihe den historischen Individuen, ihrer die Geschichte gestaltenden Tätigkeit und ihrem Verhältnis zu den Institutionen und zum im Rankeschen Sinne aufgefassten Zeitgeist zu. In unserer Zeit der Geistesgeschichte und der soziologischen Geschichtsbetrachtung macht das von H. gegebene Bild den Eindruck einer übermässigen Einfachheit und Hintergrundlosigkeit. Das Mittelalter sieht er als etwas Fertiges, Feststehendes an und vernachlässigt infolgedessen die Kräfte, die dieses Zeitalter als eine einmalige und individuelle Erscheinung erzeugt haben. Es ist seinem bedauernswerten Mangel an ethnologischer Schulung zuzuschreiben, dass er das Mittelalter noch immer auf die alte Weise als eine germanisch-romanische Kulturgemeinschaft ansieht, die aus der Begegnung der antik-christlichen und der germanischen Welt hervorging: von den Ergebnissen der völkerkundlichen Universalgeschichte nimmt er überhaupt keine Notiz.

Husztí, Josef über Martin, Alfred: *Soziologie der Renaissance.* (S. 233.) — Der Verfasser ist historisch erstklassig orientiert. Trotzdem hat man den Eindruck, dass er sich diesmal in allzu hohe Regionen verstieg, dass er aus der Hochburg der Abstraktion die Geschichte betrachtend, nur noch die wesentlichsten Züge erkennt, die Einzelheiten aber nicht mehr. Es ist jedenfalls beruhigend, dass diese wesentlichsten Züge im grossen und ganzen mit den von Burckhardt skizzierten übereinstimmen. Verallgemeinernd könnte man das Werk mit der Formel charakterisieren, dass es die wichtigsten Thesen Burckhardts zu einem System zusammenfasst und die Mängel und Lücken dieses Systems ergänzend ausfüllt. Trotz seiner Mängel und seiner zum Widerspruch herausfordernden Feststellungen, gibt das Werk sehr viele anregende, befruchtende Gedanken, — es gibt nicht viel Bücher, die ein höheres Lob verdienen.

Komoróczy, Georg über Brückner, Alexander: *Dzieje kultury polskiej.* Bd. I—III. (S. 236.) — Das Buch ist bisher die beste Synthese der polnischen Geschichte. D. ist ein Forscher mit sehr

weitem Gesichtsfeld; er ist Philologe und Literaturhistoriker und dies sichert ihm manche Vorteile, so z. B. bei der Feststellung der Verbreitung der polnischen Urbevölkerung auf Grund der Ortsnamen. Es erwachsen daraus aber auch manche Nachteile: er kümmert sich nicht um das innere Leben des Staates, forscht nicht nach den Ursachen der Entwicklung, beachtet nicht die europäischen geistigen und sozialen Bewegungen und nimmt deren Einwirkungen auf die polnische Entwicklung nicht wahr.

Piegler, Andreas über *Szönyi, Ottó: Alte ungarische Kirchen.* (Ung.) (S. 332.) — Sz. gibt eine zusammenfassende Darstellung der Geschichte der ungarischen Kirchenbaukunst Grossungarns seit Stephan dem Heiligen bis ca 1830. Am besten gelungen ist der Abschnitt über das Mittelalter, — hier ist der Verfasser am heimischsten. Von grosser Bedeutung ist gleich am Anfang des Buches seine Feststellung von den Kirchenbauten Stephans des Heiligen, — dass sie nämlich keine Holzbauten waren, wie man das bis jetzt annahm. Sehr eingehend befasst er sich auch mit den Kirchen der verschiedenen Orden. Man pflegte immer die Zisterzienser als die eifrigsten Vorkämpfer des am Ende des 13. Jahrhunderts zur Alleinherrschaft gelangten gotischen Stils hinzustellen. Sz. hält dagegen die in den Städten sich niederlassenden Franziskaner und Dominikaner für die wahren Apostel des neuen Stils, schreibt aber auch der städtischen Bürgerschaft eine wichtige Rolle um dessen Verbreitung zu. Ein besonderes Kapitel befasst sich mit den Dorfkirchen: für den nicht unterrichteten Leser ist es hier recht erstaunlich, wieviel Kirchen, bzw. Kirchenruinen aus der Arpadenzeit uns erhalten sind.

Asztalos, Nikolaus über *Dragomir, Silviu: Istoria desrobirei religioase a Românilor din Ardeal în Secolul XVIII.* (S. 335.) — Das Buch behandelt eines der interessantesten, aber auch traurigsten Kapitel der Geschichte der siebenbürgischen Rumänen: die mit den Habsburgern ausgefochtenen Kämpfe der rumänischen Orthodoxen um die Anerkennung ihrer Kirche. Das Buch ist auf breiter Grundlage aufgebaut und von ehrlichen wissenschaftlichen Bestrebungen getragen, die nirgends von politischen Gesichtspunkten gestört werden.

Imre, Alexander über *Hajdu, Johann: Die erste Minister-schaft Baron Josef Eötvös' 1848.* (Ung.) (S. 338.) — Der Verfasser trug ein reiches archivalisches Material zusammen, es gelang ihm jedoch nicht, dieses Material zu einem einheitlichen Bild zu gestalten. Er war scheinbar selber nicht im klaren damit, ob er in erster Reihe die Persönlichkeit Eötvös' oder die Geschichte des ersten ungarischen Kultusministeriums in den Vordergrund schieben wollte. Im ersten Falle hätte er die kurze Amtszeit Eötvös' als einen Abschnitt seines Lebens darstellen, im zweiten Falle seine Ausführungen mehr in die Geschichte der ungarischen Kulturpolitik einbetten müssen. Er tat beides nicht und so vermittelt sein Buch weder von der Persönlichkeit Eötvös' noch vom ersten Kultusministerium ein klares Bild.

Kring, Nikolaus über *Huizinga, J.: Herbst des Mittelalters.* (S. 345.) — Das Buch ist wie eine Bildergalerie, in der in geschmackvoller Gruppierung eine Reihe meisterhafter Bilder zu finden sind, die Szenen aus dem spätmittelalterlichen Frankreich und den Niederlanden darstellen. Eine methodische Einwendung können wir jedoch nicht unterdrücken. Wenn man in einem Zeitabschnitt nur nach den charakteristischen Zügen einer sterbenden oder einer neuentstehenden Kultur sucht, so wird das so gewonnene Bild vielleicht an Schärfe gewinnen, es muss aber andererseits einseitig werden. Es heisst unbedingt, den Reichtum, die Mannigfaltigkeit des Lebens zu vergewaltigen, wenn man in irgendeiner beliebigen Periode nur die Erscheinungsformen eines vergehenden oder eines aufsteigenden Zeitalters erblickt.

Baráth, Tibor über *Seignobos, Charles: Histoire sincère de la nation française.* (S. 348.) — In Deutschland hat unter allen Geisteswissenschaften die Geschichtswissenschaft die zentralste Lage, in Frankreich dagegen die Soziologie. Dies darf man nicht vergessen, wenn man S. richtig beurteilen will. In seinem Geschichtswerk sind die Kapitelaufschriften zur Hälfte dem Begriffskreis der Politik, zur Hälfte dem der Soziologie entnommen. Seine Geschichtsbetrachtung ist typisch französisch. Er wertet beinahe ausschliesslich aus soziologischen Gesichtspunkten. Sein Ausleseprinzip misst denjenigen Ereignissen eine Bedeutung zu, die dauernder Wirkung waren. Er betrachtet es als die vornehmste Aufgabe des Historikers, den kausalen Zusammenhang, die kausale Aufeinanderfolge der Ereignisse zu erforschen. Es ist klar, dass er hierbei keine kontinuierliche Entwicklungslinie geben kann; über deren Brüche versucht er sich damit hinwegzuhelfen, dass er sich auf den Zufall beruft. Trotz all der Mängel der französischen Geschichtsschreibung, die bei S. auf eine typische Weise zum Ausdruck kommen, würde sich eine eingehende Untersuchung ihrer spezifischen Züge doch lohnen: die Betonung des sozialen Elementes würde den hinter dem Schlagwort der Geistesgeschichte bereits übermässig üppig wuchernden Psychismus auf eine wohlthuende Weise mildern.

Mendöl, Tibor über *Schier, Bruno: Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa.* (S. 355.) — In den letzten Jahren ist auf dem Grenzgebiete der Kulturgeschichte und der beschreibenden Ethnographie kaum eine zweite Arbeit erschienen, die in bezug auf den Umfang des bearbeiteten Materials und der bearbeiteten Literatur und auf das Gewicht der Ergebnisse sich mit dem vorliegenden Buche messen könnte. Der Schwerpunkt des Buches liegt in der kritischen Bearbeitung der Literatur über die Hausformen Mittel-, Nord- und Osteuropas. Wir bedauern es nur, dass es das ungarische Haus, abgesehen von einigen beiläufigen, teilweise sogar falschen Bemerkungen gänzlich unberücksichtigt lässt; die Miteinbeziehung der ungarischen Hausformen hätte sicher zu einer Reihe neuer Probleme

geführt und in bezug auf manche Fragen von denen des Verfassers abweichende Lösungen ergeben.

Tóth, Ladislaus über: *Ungarn betreffende Urkunden aus italienischen Archiven, hrsg. vom Ungarischen Historischen Institut in Rom. Bd. I.: Lukcsics, Paul: Papsturkunden des 15. Jahrhunderts. Bd. I.: Papst Martin V.* (Ung.) (S. 426.) — Der Band teilt 1453 Regesten aus der Zeit Kaiser und König Sigismunds mit, — eine Zeit, in der Rom und Ungarn miteinander in enger politischer, kirchenpolitischer und kultureller Verbindung standen. Leider erschöpft die Veröffentlichung nicht das ganze bekannte urkundliche Material der Regierungszeit Martins V., sondern lässt ganze Serien des Vatikanischen Archivs unberücksichtigt. Aber auch an der Methode der Mitteilung selbst ist manches auszusetzen, — die Regesten sind nicht nach einem einheitlichen Prinzip redigiert, teilweise viel zu kurz und auch die einleitende Studie müsste reichhaltiger und systematischer sein.

Bónis, Georg über *Kónyi, Mária: Die Reformvorschläge der Systematica Commissio von 1715—1722.* (Ung.) (429.) — Die Studie befasst sich mit der Tätigkeit der vom Reichstag 1715 entsandten Reformkommission, die die Ausarbeitung von die Verwaltung, das Heerwesen und die Wirtschaftspolitik betreffenden Reformvorschlägen zur Aufgabe hatte. Sie erstreckt sich aber auch auf das weitere Schicksal der Projekte, so u. a. auf die Errichtung und die Organisation der ungarischen Statthalterei. Die Verfasserin leistete eine sehr gewissenhafte und gründliche Arbeit.

Szabó, Stephan über *Wellmann, Emmerich: Die Bewirtschaftung des Grassalkovich'schen Dominiums von Gödöllő unter besonderer Berücksichtigung der Jahre 1750—1815.* (Ung.) (S. 432.) — Das Buch erschien in der von Alexander Domanovszky herausgegebenen, in der ungarischen Wirtschaftsgeschichtsschreibung epochemachenden Sammlung des Kulturhistorischen Instituts der Budapester Universität. Unter den Abhandlungen der Sammlung finden sich bisher bereits fünf historische Monographien von Grossgrundbesitzungen, die zeitlich, landschaftlich, aus dem Gesichtspunkte des Besitzers usw. so ausgewählt sind, dass sie die historische Entwicklung des ungarischen Grossgrundbesitzes von möglichst vielen Seiten beleuchten. Der vorliegende Band fusst auf einem reichen archivalischen und literarischen Material. Der Verfasser ist über die wirtschaftlichen Ideen und sozialen Strömungen der Zeit gut unterrichtet und versteht es, die Darstellung des Grossgrundbesitzes von Gödöllő in eine entsprechende historische Perspektive zu stellen. Seine Beobachtungen scheinen unanfechtbar und endgültig zu sein.

Pukánszky, Béla über *Roth, Stephan Ludwig: Gesammelte Schriften und Briefe. Bd. I—IV.* (S. 435.) — Die ungarische Geschichtswissenschaft nahm bisher von Roth, diesem vielseitigen und begeisterten Förderer der Entwicklung der Siebenbürger Sachsen, kaum Kenntnis. Dies ist umso weniger verständlich

da R. der grösste Verkünder des völkischen Bewusstseins unter den Sachsen war. Er versuchte die grossen Massen seines Volkes für den Widerstand gegen das Ungartum zu organisieren und bot sogar hierin den siebenbürgischen Rumänen die Waffenbrüderschaft an, — damit das Verhältnis der siebenbürgischen Minderheiten zum Ungartum für Jahrzehnte bestimmend. Die vorliegende Veröffentlichung erweckt im Fachmanne zwar einige Befremdung, weil sie die einzelnen Schriften, Briefe und Tagebücher in eine grossangelegte Biographie eingebettet mitteilt und die Briefe R.'s stellenweise willkürlich kürzt, bzw. als belanglos gänzlich unberücksichtigt lässt. Man muss jedoch zugeben, dass das Werk ein treues und einheitliches Bild des Lebens und der Tätigkeit R.'s vermittelt.

Balanyi, Georg über Apponyi, Albert Graf: Memoiren. Bd. II. — und — derselbe: Erlebnisse und Erinnerungen. (Ung.) (S. 443.) — Der nach dem Tode A.'s erschienene 2. Band seiner Memoiren hat leider einen stark fragmentarischen Charakter. Die Herausgabe der vorgefundenen Aufzeichnungen hat die Akademie der Wissenschaften übernommen. Diese Aufgabe wurde auch auf eine musterhafte Weise gelöst und die Mängel des nicht druckfertigen Manuskripts mit Hilfe von Anmerkungen und Erläuterungen behoben. Dafür, dass die Erzählung mit dem Jahre 1906 abbricht, und so eben die bewegtesten Zeiten der politischen Laufbahn A.'s daraus fehlen, konnte jedoch keine Abhilfe geschaffen werden. — Die „Erlebnisse und Erinnerungen“ enthalten eine Reihe unzusammenhängender Aufzeichnungen aus dem Privatleben A.'s, die er eben wegen ihres privaten Charakters aus den „Memoiren“ ausschied.

Kring, Nikolaus über Aubin, Hermann: Staat und Nation an der deutschen Westgrenze — und — derselbe: Die Ostgrenze des alten deutschen Reiches. (S. 449.) — Die Gestaltung der Grenzen eines Landes ist die Funktion nicht nur des Staatslebens des betreffenden Landes, sondern auch der Nachbarländer. Au. weist zwar in seinen zwei vorzüglichen Studien auf die Unterschiede im staatlichen Leben Frankreichs, des deutschen Gebietes und der östlichen Nachbarn des letzteren hin, lässt aber diesen Gesichtspunkt doch nicht genügend zur Geltung kommen, sonst hätte er die Wesensgleichheit der Schlagwörter (Kulturmission usw.) der gegen Deutschland gerichteten französischen Expansionspolitik und der deutschen Expansionspolitik nach dem Osten hin, klarer zum Ausdruck bringen müssen.

Révész, Emmerich über Andreas, Willy: Deutschland vor der Reformation. (S. 451.) — Das Buch ist die bisher am besten gelungene synthetische Darstellung dieser Zeitenwende in der Geschichte des deutschen Volkes. Die Einzelkenntnisse des Verfassers sind imponierend umfangreich, seine Fähigkeit, diese Einzelheiten zu einer geistesgeschichtlichen Einheit zusammenzufassen, ungewöhnlich gross und seine religiöse Unparteilichkeit

in der ganzen Literatur des von ihm behandelten Fragenkomplexes beinahe beispiellos. Sein Buch ist nicht nur wissenschaftlich, sondern auch als Kunstwerk hervorragend. In Einzelheiten wird es wohl das Objekt harter und vielleicht auch berechtigter Kritiken sein, — ebenso wie die „Soziallehren“ Troeltsch's im Laufe der letzten 20 Jahre, — im ganzen wird es aber, ebenso wie letzteres, der weiteren Forschung lange Wegweiser sein.

Hajnal, Stephan über *Gross, Lothar*: *Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559—1806*. (S. 457.) — Das Buch gehört einer neuen historischen Hilfswissenschaft, der Aktenkunde an, die im wesentlichen eine umgestaltete Form der Urkundenlehre darstellt und deren Objekt das neuzeitliche Aktenmaterial ist. G. ist ein bewährter Fachmann auf diesem Gebiete. Sein Buch ist unglaublich reich an minutiösen Einzelbeobachtungen, die mit einem grossen fachmännischen Wissen und einer bewussten Methodik verwertet werden. Er schaltet die ausserhalb seines Aufgabenkreises stehenden, zusammenfassenden Gesichtspunkte gänzlich aus. An exakten Ergebnissen ist die Arbeit so reich, dass man bei ihrer Lektüre das Gefühl hat, die Entwicklung der Bürokratie, aber auch die des europäischen Staatswesens und der Gesellschaft wäre nun kein unbegreiflicher Prozess mehr, der nur mit Hilfe eines mehr oder minder ans Mystische grenzenden Rekonstruktionsversuches verstanden werden kann.

Ungár, Ladislaus über *Lefebvre, George* — *Guyot, Raymund* — *Sagnac, Philippe*: *La révolution française*. (S. 461.) — L. schildert die Lage der Kontinente, Regierungen und Völker am Vorabend der Revolution, den Zusammenbruch des ancien régime, das Zustandekommen der Koalition und ihre Kämpfe mit dem revolutionären Frankreich bis 1795. Er neigt zu einem platten historischen Materialismus und lässt sich infolgedessen manche grobe Übertreibungen und Einseitigkeiten zuschulden kommen. — Die Geschichte des Direktoriums bearbeitete G. mit einem viel feineren Geschichtssinn; besonders die klare Darstellung der aussenpolitischen Bestrebungen dieser Jahre muss als musterhaft hervorgehoben werden. — S. untersucht das Verhältnis der Revolution zur Kultur. Er macht verzweifelte Anstrengungen um den Vorwurf zurückzuweisen, dass die Republik keine kulturpolitische Konzeption gehabt hätte. Die wissenschaftlichen, literarischen und künstlerischen Schöpfungen dieser Zeit versucht er als Produkte der Revolution hinzustellen, obzwar sie organisch mit dieser nichts zu tun hatten, sondern die Früchte der geistigen Bewegungen des 18. Jahrhunderts waren.

Rundschau.

(In diesem Abschnitt können wegen Platzmangels nur die Auszüge von einigen der umfangreichsten Besprechungen mitgeteilt werden. Für die bibliographischen Angaben der besprochenen Werke gilt hier dasselbe wie in dem Abschnitt „Literatur“.)

Kampis, Anton über: *Studien aus der Vergangenheit Budapests Bd. I.* (Ung.) (S. 114.) — Der Band hat ein ausgesprochen kunst-historisches Gepräge. Die darin enthaltenen 8 Studien befassen sich mit der Ortsbestimmung der früheren Franzstädter Kirche, mit der Geschichte der königlichen Burg, mit einem bisher völlig unbekannten Maler des 17. Jahrhunderts, mit den Ofener und Pester Architekten der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts, mit den neuen Ausgrabungen des Schlosses König Matthias' in Budanyék, mit dem Gebäude des Hotels „Königin von England“ und dem der Kaserne „Drei Hasen“ und schliesslich mit den alten Spielkartenmalern Ofens und Pests. — *Barta, Johann* und *Franz Eckhart* über *Váczy, Peter*: *Die Zeit der symbolischen Staatsbetrachtung in Ungarn.* (Ung.) (S. 239.) — Die philosophische Einleitung der Studie weist schwere Mängel auf, — der unüberlegte und willkürliche Gebrauch philosophischer Begriffe führt zu fortwährenden Begriffsverwirrungen. V. versteht unter symbolischer Periode das Ende des 12. Jahrhunderts und das 13. Jahrhundert, da in dieser Zeit die öffentlich-rechtlichen Begriffe in Bildern des Privatrechtes in der Form von Gleichnissen ausgedrückt werden. Nach V.'s Meinung ist die Betrachtungsweise dieser Periode eine gänzlich feudale, die Wirklichkeit entspricht jedoch dieser Betrachtungsweise gar nicht. Unserer Meinung nach dürfen Betrachtungsweise und Wirklichkeit nicht so scharf einander gegenübergestellt werden. *Mihalik, Alexander* über *Genthon, Stephan*: *Die alte ungarische Malerei.* (Ung.) (S. 241.) — Die Probleme der mittelalterlichen ungarischen Tafelmalerei waren noch grösstenteils ungelöst, G. musste also neben der Bearbeitung der grösstenteils veralteten Literatur auch Einzelforschungen in imponierendem Umfange leisten. Es gelang ihm auch, seine Aufgabe beinahe restlos zu lösen. Die ungarische Malerei steht bis zum 1. Viertel des 15. Jahrhunderts unter dem Einfluss der italienischen, in den späteren Jahrzehnten unter dem der deutschen gotischen Malerei. In ihren glücklicheren Perioden zeigt sie Kunstwerke auf, die, auch mit den besten Produkten der westeuropäischen Malerei verglichen, ersten Ranges sind. — so die Bilder des Thomas v. Kolozsvár, die des Meisters der St. Elisabeth-Bilder von Kassa und die des Meisters M. S. — *Szabó, Stephan* über *Szabó, Desider*: *Die Geschichte der Urbarialregulierung in Ungarn unter Maria Theresia. Bd. I.* (Ung.) (S. 244.)

Der vorliegende Band umfasst eigentlich nur die Vorgeschichte der Urbarialregulierung. Das aus dem ungarischen Landesarchiv und dem Wiener Staats- und Hofkammerarchiv stammende Material besteht aus den Berichten und Vorschlägen der ungarischen Behörden, den Referaten der Staatsräte, den Resolutionen der Königin und aus verschiedenen Verordnungen und erstreckt sich nicht nur auf die verwaltungsmässige Abwicklung der Urbarialregulierung, sondern auch auf die soziale und wirtschaftliche Lage der Bauernschaft. Die umfangreiche Einleitung enthält eine erschöpfende Darstellung der vom Aktenmaterial illustrierten Ereignisse. — *Révész, Emmerich* über *Török, Michael Nikolaus*: *Die Geschichte des ungarischen kirchenpolitischen Kampfes.* (Ung.) (S. 247.) — Der Verfasser steht

auf dem offiziellen Standpunkt der katholischen Kirche. Er war seiner Zeit als Journalist aufmerksamer Beobachter des kirchenpolitischen Kampfes von 1890—1894 und gibt eine recht geschickte kurze Zusammenfassung nicht nur der Ereignisse dieser Jahre, sondern auch der Vorgeschichte des Streites. Er vermag jedoch nicht in die Tiefen des Problems einzudringen und festzustellen, welchen Anteil die geistigen Strömungen, die politischen, sozialen und wirtschaftlichen Kräfte der Jahre 1840—1890 an der Zuspitzung der kirchenpolitischen Gegensätze gehabt haben. — *Fekete, Ludwig* über: *Festschrift, Georg Jacob zum 70. Geburtstag gewidmet*. (S. 253.) — Es ist J.'s Verdienst, dass die deutsche Turkologie im Laufe der letzten 30 Jahre grössere Fortschritte zu verzeichnen hatte als während des ganzen vorigen Jahrhunderts. Für Ungarn ist seine Tätigkeit deshalb von grosser Bedeutung, weil im Mittelpunkt seiner Forschungen — da die in Europa erhaltenen, leicht zugänglichen Quellen sich grösstenteils auf Ungarn beziehen — das ungarische Landesgebiet und seine Geschichte steht. — *Kardos, Tibor* über *Schüller, Hermann: Die Reden des Christian Schesäus im Lichte der humanistischen und reformatorischen Rhetorik*. (S. 362.) — Die vorzügliche Studie hat auch einige Mängel, die sich grösstenteils aus der Zielsetzung ergeben: auch die gründlichsten formellen Untersuchungen erwecken bei einer Ausschaltung der inhaltlichen Probleme den Schein der Oberflächlichkeit. Zu bemängeln ist ferner, dass Sch. den ungarischen Humanismus gänzlich unberücksichtigt lässt, wo doch der Humanist Schesäus unbedingt Anteil an der ungarischen humanistischen Bewegung nahm. — *Döry, Franz* über *Petricherich, Georg: Der militärische Maria Theresien-Orden in der richtigen öffentlich-rechtlichen und historischen Beleuchtung*. — *Reiner, Johann: Der militärische Maria Theresien-Orden* — und — *Polner, Edmund: Der öffentlich-rechtliche Charakter des Maria Theresien-Ordens*. (Ung.) (S. 366.) — Oberst G. P. versucht den Beweis zu führen, dass Maria Theresia den Orden in ihrer Eigenschaft als ungarische Königin als ungarischen Orden gegründet hat und dass infolgedessen die Mitgliedschaft gegenwärtig vom Reichsverweser Ungarns verliehen werden kann. Seine Beweisführung ist jedoch nicht stichhaltig; die historischen Tatsachen widersprechen seiner Theorie. Seine Arbeit blieb auch nicht unbeantwortet: die Studien der Professoren J. R. und E. P. weisen überzeugend darauf hin, dass der Orden kein ungarischer, sondern ein österreichischer Orden ist. — *Varga, Zoltán* über *Nagy, Alexander: Das reformierte Kollegium von Debrecen. Bd. I*. (Ung.) (S. 374.) — Die Arbeit will ein synthetisch zusammenfassendes Bild der Geschichte der alten Hochschule entwerfen, — dem vorliegenden I. Bande gelang es jedoch nicht, dieses Ziel zu erreichen. N. widmet seine Aufmerksamkeit in erster Reihe den Äusserlichkeiten der Geschichte der Schule: ihrer Organisation, den Pflichten der Würdenträger der Jugend, dem alltäglichen Leben der Schule, zu. In die Tiefen des geistigen Lebens der Schule vermag er jedoch nicht einzudringen. — *Ungár, Ladislav* über *Robert, André: L'idée nationale autrichienne et les guerres de Napoléon*. (S. 381.) — Trotz seiner zahlreichen Mängel — wie z. B. die Einschmelzung von umfangreichen Auszügen teilweise gänzlich veralteter Werke in den auch sonst uneinheitlichen und unproportionierten Aufbau der Darstellung — enthält das auf einem imponierenden literarischen Apparat fussende Werk manche interessante Ergebnisse. — *Genthon, Stephan* über *Huizinga, J.: Holländische Kultur des 17. Jahrhunderts*. (S. 479.) — Die Kultur des kleinen Hollands hatte im 17. Jahrhundert einen ausgesprochen

individuellen Charakter, der nicht viel mit der grossen geistigen Strömung des Zeitalters, dem Barock, gemein hatte. H. sucht nach den Ursachen dieser Sonderstellung und erblickt sie hauptsächlich darin, dass der Träger der holländischen Kultur in dieser Zeit die handel-treibende Bürgerschaft war.

Feuilleton.

Extra Hungariam non est vita.

VON KONRAD HEILIG.

Das im Auslande wohlbekannte Sprichwort über Ungarn „*Extra Hungariam non est vita, Si est vita, non est ita*“, ist aller Wahrscheinlichkeit nach nicht ungarischen Ursprungs. Es lässt sich für drei deutsche Universitätsstädte nachweisen: für Leipzig, Göttingen und Heidelberg und das macht es wahrscheinlich, dass es sich hier um einen Studentenspruch handelt, der tief ins Mittelalter hineinreichen kann. Eine genaue rythmische Ausglei-chung des ersten Verses, die Reduzierung auf den im Mittelalter sehr beliebten Achtsilber, wie ihn der zweite Vers bietet, lässt vermuten, dass der Name der Universitätsstadt, in welchem der Spruch zuerst geprägt wurde, zweisilbig gewesen ist. Am nächsten liegt da wohl die Annahme, dass dies die älteste Universität des alten deutschen Reiches war, nämlich Prag (Praga).

Das Gericht der königlichen Kurie und das Vorladungssiegel König Andreas' I.

VON PETER VÁCZY.

Im vorigen Jahre hat Emil Jakubovich einen glänzenden Aufsatz über dieses metallene Vorladungssiegel veröffentlicht. Er zeigte darin, dass das Siegel unzweifelhaft echt ist und wahrscheinlich ein ähnliches Siegel Stephans des Heiligen zum Vorbild hatte, ferner, dass es Vorladungssiegel war. Nur mit einer Behauptung J.'s können wir uns nicht einverstanden erklären; er meint nämlich, dass das Siegel das Vorladungssiegel eines königlichen Richters (*judex regius*, *bilotus regalis*) gewesen wäre. Die Vorladungssiegel der königlichen Richter trugen jedoch immer ihr eigenes Zeichen und nicht das Bild des Königs, wie unser Siegel. Hauptsächlich aus diesem letzten Umstand meinen wir folgern zu müssen, dass dieses älteste bekannte heimische Vorladungssiegel das Siegel der königlichen Kurie war.

Für die Ausgabe verantwortet: Alexander Domanovszky.

Jan. 20-1942

1. 100 P. bolni
 2. 100 P. bolni
 3. 100 P. bolni
 4. 100 P. bolni
 5. 100 P. bolni
 6. 100 P. bolni
 7. 100 P. bolni
 8. 100 P. bolni
 9. 100 P. bolni
 10. 100 P. bolni
 11. 100 P. bolni
 12. 100 P. bolni
 13. 100 P. bolni
 14. 100 P. bolni
 15. 100 P. bolni
 16. 100 P. bolni
 17. 100 P. bolni
 18. 100 P. bolni
 19. 100 P. bolni
 20. 100 P. bolni
 21. 100 P. bolni
 22. 100 P. bolni
 23. 100 P. bolni
 24. 100 P. bolni
 25. 100 P. bolni
 26. 100 P. bolni
 27. 100 P. bolni
 28. 100 P. bolni
 29. 100 P. bolni
 30. 100 P. bolni
 31. 100 P. bolni
 32. 100 P. bolni
 33. 100 P. bolni
 34. 100 P. bolni
 35. 100 P. bolni
 36. 100 P. bolni
 37. 100 P. bolni
 38. 100 P. bolni
 39. 100 P. bolni
 40. 100 P. bolni
 41. 100 P. bolni
 42. 100 P. bolni
 43. 100 P. bolni
 44. 100 P. bolni
 45. 100 P. bolni
 46. 100 P. bolni
 47. 100 P. bolni
 48. 100 P. bolni
 49. 100 P. bolni
 50. 100 P. bolni
 51. 100 P. bolni
 52. 100 P. bolni
 53. 100 P. bolni
 54. 100 P. bolni
 55. 100 P. bolni
 56. 100 P. bolni
 57. 100 P. bolni
 58. 100 P. bolni
 59. 100 P. bolni
 60. 100 P. bolni
 61. 100 P. bolni
 62. 100 P. bolni
 63. 100 P. bolni
 64. 100 P. bolni
 65. 100 P. bolni
 66. 100 P. bolni
 67. 100 P. bolni
 68. 100 P. bolni
 69. 100 P. bolni
 70. 100 P. bolni
 71. 100 P. bolni
 72. 100 P. bolni
 73. 100 P. bolni
 74. 100 P. bolni
 75. 100 P. bolni
 76. 100 P. bolni
 77. 100 P. bolni
 78. 100 P. bolni
 79. 100 P. bolni
 80. 100 P. bolni
 81. 100 P. bolni
 82. 100 P. bolni
 83. 100 P. bolni
 84. 100 P. bolni
 85. 100 P. bolni
 86. 100 P. bolni
 87. 100 P. bolni
 88. 100 P. bolni
 89. 100 P. bolni
 90. 100 P. bolni
 91. 100 P. bolni
 92. 100 P. bolni
 93. 100 P. bolni
 94. 100 P. bolni
 95. 100 P. bolni
 96. 100 P. bolni
 97. 100 P. bolni
 98. 100 P. bolni
 99. 100 P. bolni
 100. 100 P. bolni

[illegible]

y. : Gróf Széchenyi István	
I—III. kötet, á	25—
5f Széchenyi István írói és	
vitája Kossuth Lajossal.	
. (1841—43.)	25—
. a. II. rész. (1843—1848.)	40—
z. : Gróf Széchenyi István	
írói irodalmi hagyatéka. III.	25—

	Lap
<i>Drasenovich M.</i> : Zrínyi M. könyvjegyzetei. (Jóó T.) ..	467
<i>Váczi E.</i> : Duna—Odera-csatorna-terv. (Pleidell A.) ..	467
<i>Sas A.</i> : Kis Lázár. (Bakács I. J.) ..	468
<i>Loserth, J.</i> : Das Ende d. mährischen Wiedertäufer. (Ila B.) ..	468
<i>Gönczi M.</i> : Az árvaházak kialakulása. (Szent-Iványi B.) ..	468
<i>Farkas L.</i> : Széchenyi és a „Balatoni Gőzhajózás”. (Szalai B.) ..	469
<i>Barp, C.</i> : La comtesse Julie Apraxin. (M. Császár E.) ..	469
<i>Gálos M.</i> : Sigismund Justh et Paris. (Halász G.) ..	470
<i>Szilassy, J.</i> : Le procès de la Hongrie. (Morvay Gy.) ..	470
<i>Bánffy, M.</i> : Emlékeimből. (Halász G.) ..	471
1831—1931. Jubileumi Emlékkönyv. (Wiczán D.) ..	472
Emlékkönyv a sárospataki főiskola ünnepéről. (Asztalos M.) ..	472

Tárca.

	Lap
HOLUB JÓZSEF : Dedek Crescens Lajos.....	483
VÁCZY PÉTER : A királyi kúria bírósága és I. Endre király törvénybe- idéző ércbilloa ..	484
LUKINICH IMRE : Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1933. évi mű- ködéséről ..	489
BARTONIEK EMMA : Pótlás a „Corona és regnum” című dolgozathoz ..	493
<i>Hivatalos értesítő</i> ..	493

	Lap
<i>Mihályi E.</i> : A magyar falu egy- házművészete. (Pigler A.) ..	473
<i>Réh E.</i> : Buda és Pest építőmes- tereinek Mária Terézia korában. (Fleischer Gy.) ..	474
<i>Horváth D.</i> : A multak emlékei Köszegen. (Kampis A.) ..	475
<i>Baranyai K.</i> : Régi borsodi jog. (Degré A.) ..	476
<i>Schulz, W.—Zahn, R.</i> : Das Fürstengrab von Hassleben. (Alföldi A.) ..	477
<i>Schneider, F.</i> : Das Mittelalter. (Nyers L.) ..	477
<i>Schmeidler, B.</i> : Das spätere Mit- telalter. (Nyers L.) ..	477
<i>Huizinga, J.</i> : Holländische Kultur d. XVII. Jahrhun- derts. (Genthon I.) ..	479
<i>Frangulis, A. F.</i> : Dictionnaire diplomatique. (Török P.) ..	480
<i>Petrichevich Gy.</i> : Megjegyzések Döry Ferenc bírálatára ..	481

A Századok 1934. évi pótfüzete megjelent!

TARTALMA:

Murarik Antal: A szabad rendelkezési jog Szt. István törvényeiben. — *Ifj. Szentpétery Imre*: A tárnoki ítélőszék kialakulása. — *Friedreich Endre*: A Thököly-kor az egykorú piarista krónikákban. — *Weidlein János*: Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. — *György Tibor*: A budapesti orvosi kar történetéhez.

A füzet ára tagok részére 3.20 P, nem tagoknak 4.60 P

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYCSZ ELEMÉR

PÓTFÜZET. 1934.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.

TARTALOM.

	Lap
MURARIK ANTAL: A szabad rendelkezési jog Szent István törvé- nyeiben	497
IFJ. SZENTPÉTERY IMRE: A tárnoki ítélőszék kialakulása. ..	510
FRIEDREICH ENDRE: A Thököly-kor az egykorú piarista króni- kákban	591
WEIDLEIN JÁNOS: Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában	611
GYÖRÝ TIBOR: A budapesti orvosi kar történetéhez.....	631

A Pótfüzet bolti ára 4 P 60 f. — Tagok részére 3 P 20 f.

---

*Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére,
Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészettkar, küldendők.*

**Kiadóhivatal: I., Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.**

**A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként
kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú posta-
takarékpénztári folyószámlára fizetendő.**

---

*Társulatunk pénztárnokának Balassa Nándor m. kir. bel-
ügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest
VIII, Szentkirályi-utca 28. II. 16.*

A szabad rendelkezési jog Szent István törvényeiben.

Ezzel a problémával a közelmúltban hosszasan foglalkozott Váczy Péternek folyóiratunkban megjelent értekezése¹. E szerint „a szentistváni magyarságnál a birtok feletti rendelkezést korlátlanak tekintették“. Szent István első törvénykönyvének 6. cikke „nem alakít ki új jogállapotot, pusztán a meglévőt kívánja megvédeni az erőszakos beavatkozásokkal szemben.“ Felfogásának igazolása végett hivatkozik Váczy arra, hogy minden primitív társadalomban korlátlan a tulajdon feletti rendelkezés; azután Szent István egyéb törvénycikkeivel bizonyítja azt, hogy voltak erőszakoskodások, amelyekkel szemben meg kellett védeni a „meglévő jogállapotot“; továbbá a német-római császári kancelláriából kikerült egykorú, teljes rendelkezési jogot biztosító, ú. n. „in proprium“ birtokadományozásról szóló oklevelek analagónjának tartja Szent István I. könyvének 6. cikkelyét. Végül pedig az 1351. évi decretumig terjedő jogfejlődést elemezve, arra az eredményre jut, hogy abból „a szentistváni törvények hangja csendül ki“.²

Bizonyos, hogy, mint ezt Váczy is érzi, Szent István korának jogrendjét csupán magyar források alapján nem lehet megismerni. Forrásaink ugyanis rendkívül gyérek és pongyolák. Ezért külföldi analógiákat kell igénybe venni. Váczy arra hivatkozik, hogy *minden* primitív társadalomban a tulajdon feletti rendelkezés korlátlan,³ s ezért volna nyilvánvaló, hogy a magyarságnál is megvolt eredetileg a tulajdon feletti korlátlan rendelkezés joga. Azt, hogy minden primitív társadalomban valóban korlátlan a tulajdon feletti rendelkezés, oly természetesnek tartja, hogy — nem is bizonyítja. Pedig az újabb külföldi szerzők között nehéz lenne olyat találni, aki ennek nem éppen az ellenkezőjét állítaná.

¹ A hűbériség szerepe Szent István királyságában. Századok, 1932. 369.—393. l.

² 381., 376., 385. l.

³ 381. l.

A német jogtörténészek közül már Gierke¹ tisztán látja azt, hogy az öröklési jog történeti vizsgálatának kiindulópontja az az intézmény, amelyet házközösségnek fogunk nevezni. Általános szokás első helyen idézni Caesar sokat emlegetett mondatát: „magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, quiqui una coierunt, quantum et quo loco visum est, agri attribuunt”.² A német jogtörténeti irodalom, elsősorban e kérdés legkiválóbb kutatójának, Fustel de Coulanges³ meggyőző érvelésére támaszkodva, ma már egyöntetűen vallja, hogy Caesar, sajtáságosan ferde szemlélete mellett is, helyesen látta meg a nemzetségek („gentes et cognationes”) közösségét, mely elsősorban a föld közösségében nyilvánult, de Tacitus leírásával⁴ kiegészítve, vallási és katonai közösséget is jelentett.

Míg a német jogtörténeti irodalom a házközösségben a germán népek jogintézményét látja, addig a cseh irodalom⁵ a *zadruga* intézményében szláv jogintézményt vél — elsősorban a délszlávoknál — felfedezni. A *zadruga* azért jelent értéket a jogtörténelem számára, mert benne napjainkig fennállott, sőt itt-ott ma is fennálló jogintézménnyel állunk szemben. Aprólékos megismerése egyszerű etnográfiai feladattá törpül.⁶ A *zadruga* feje a kněz. A kněz szó a mai szerb nyelvben vezért is, papot is jelent. Valóban kettős szerepe van a *zadrugában* is: a nemzetség vezére és papja. Vezéri szerepe néhány évtizeddel ezelőtt is, midőn a *zadruga* még

¹ „... der einfache und ursprüngliche Fall, von dem man auszugehen hat, ist die Hausgenossenschaft.“ Erbrecht und Vicinenrecht im Edikt Chilperichs. Ztschr. f. Rechtsg. XII. G. A. 482. 1.

² De bello Gallico VI. 22.

³ Recherches sur quelques problèmes d'histoire II. Recherches sur cette question: Les Germains connaissaient-ils la propriété des terres? Paris 1885. 219. skk. 1.

⁴ Germania VII.

⁵ Elsősorban Kadlec, K.: Rodinný nedil čili zadruga v právu slovanském. Praha 1898. és ugyanő: Rodinný nedil v světle dat srovnávacích dějin právních. Praha 1901.

⁶ J. N. Smirnofff írja le, hogy pl. Nyugat-Bulgáriában a *zadrugában* 30—80 dologbíró egyén volt együtt. Ezek mind egy hatalmas nemzetségszék alatt állnak, házában étkeznek. Egy megfigyelt esetben az állatállomány 100 marha, 150 ló és 800 juh. A földvagyon nagyságára támpontot ad, hogy 10—15-en szántottak rajta, szénakaszálásra 20—25-en jártak, míg a gabona learatásában kb. 40-en vettek részt. (Outlines of cultural history of the southern Slaves. Kazan. 1900. II. 201. l.)

katonai egységet¹ alkotott, gyakorlati jelentőségű volt. Pogány eredetű papi méltóságát pedig a kereszténység felvétele után sem veszítette el. A zadruga vallási különállása u. i. megmaradt: fétise helyébe védőszent került. E védőszentről nevezték magukat a zadruga tagjai². (pl. Nikoljstaci, Jovanjstaci stb.)

A házközösség intézményét a germánok és szlávok intézményével azonos tartalommal és formában megtaláljuk Spanyolországban, Franciaországban³, Tirolban (casata); Svájcban 1820-ig találunk „Vorhauser“ alatt élő „Mithauser“-ekből álló „Gemeinderschaft“-okat.⁴ Megtaláljuk Angliában,⁵ különösen a norman hódítás előtt. Lar néven a baszkoknál, maelstede néven a flamandoknál⁶, otok néven a mongoloknál⁷ fordul elő. E felsorolást hosszasan lehetne még folytatni. Ehelyett hivatkozom arra, hogy az inkáknál, — akiknél valóban nem lehet európai hatásról beszélni — szintén megvolt ayllu néven a házközösség⁸, amint ezt a spanyol litérítók krónikaiból⁹ tudjuk. Végül említésre méltó még az a körülmény, hogy — Tagányi Károly szerint¹⁰ — a múlt század huszas éveit a kalotaszegiek, bánffyhungyadiak, borsodi matyók, a palócok és Órség lakói a házközösségnek késői formáját őrizték meg.

A házközösség tehát az a társadalmi forma, mely az egyedülálló¹¹ embercsoportok gazdasági, védelmi és vallási szükségleteinek önellátását szolgálja, hatalmas nemzetségfő uralma alatt.

A házközösség állapotában tulajdonképpen helytelen

¹ A „vojska“ hadat is, háznépet is jelent. — Jireček, C.: Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. (Denkschrift d. k. Akad. d. Wiss. Wien. Phil.-hist. Kl. 56. k.) Wien 1912. I. 26.

² Lippert, J.: Socialgeschichte Böhmens. Prag 1896. I. 102.

³ Cohn, G.: Gemeinderschaft und Hausgenossenschaft. Z. f. vergl. Rechtsw. XIII.

⁴ Dopsch, A.: Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenslaven. Weimar 1909. 147.

⁵ Holdsworth, K. C., D. C. L.: A history of English law. London 1923. III. 180; Glanvil VII. 3.

⁶ Meijers, E. M.: Le droit Ligurien de succession en Europe occidentale. Haarlem 1929. I. 2.

⁷ Riasanovsky, V. A.: Customary law of the Mongol tribes. Harbin (China) 1929. 80.

⁸ Minnaert, P.: Les institutions et le droit de l'empire des Incas. Paris 1928. 6., 7., 55.

⁹ U. o.

¹⁰ A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. Ethnographia XXVIII. (1917.) 222.

¹¹ Lippert i. m. I. 191.

öröklési jogról beszélni. A nemzetség tagjainak az a szoros együvértartozása, amely olyfokú, hogy a nemzetségtagok egy asztalnál (a nemzetségfő házában) étkeznek, közös gabonájukat közös malmon őrlik, a közös nyájból élnek stb., feleslegessé teszi az egyes nemzetségtagok örökösödését¹. A nemzetségfő halála esetén a nemzetségfői méltóságban való utódlásnak van helye. A nemzetségfői méltóságban rejlő hatalom lehetővé teszi mindenkori birtokosa számára azt, hogy a nemzetség gazdálkodását irányítsa. Ezért a nemzetségfőségben való utódlás igen közel esik az egész nemzetségi vagyon örökléséhez. Bár elvileg helyesebb azt mondani, hogy a házközösségben nincs öröklési jog, mégis a való élethez jutunk közelebb akkor, ha a köz- és magánjogi vonatkozások kétes értékű szétboncolását mellőzve a házközösség intézményének lényegét az öröklési jog szempontjából abban látjuk, hogy itt az öröklési jog egyetlen személyre (t. i. a nemzetségfő utódára) korlátozódik.²

A házközösség természete nyilván ellenkezik a vagyonátruházás szabadságával. A házközösség létének alapja ugyanis az a körülmény, hogy az egyes embercsoportokat nagy távolság, vagy járhatatlan terep választja el egymástól.³ Éppen ezen önmagukraagyottságuk kényszeríti őket arra, hogy ebben a maguk kis világában rendezkedjenek be: házközösséget alkossanak. A rendkívüli távolság és a terület járhatatlan volta a legfőbb akadálya annak, hogy különböző nemzetségek tagjai között vagyonátruházás jöjjön létre. Ehhez járul a többi nemzetségtől való idegenkedés, ami igen gyakran ellenségeskedéssé fokozódik. Különben is az egymás közelében élő népek nagyban-egészen azonos gazdasági kultúrával rendelkeznek és így nincs célja a vagyoncserének. Tekintetbe veendő az is, hogy az idegen javára történő vagyonátruházást nem nézhetné jó szemmel a többi nemzetségtag.

A nemzetségen belül, a nemzetségtagok szoros együttbirtoklása következtében nincs értelme a vagyonátruházás-

¹ Az elmondottakból következik, hogy csak annyiban hiányzott az örökösödési jog, amennyiben éppen a közös birtoklás megvolt. Az elmondottak tehát nem vonatkoztathatók pl. használati tárgyakra, ékszerekre, stb.-re.

² Így szokták ezt látni az egykorú jogkönyvek is. Pl. Manu 6-indus jogkönyve IX. 105—107.

³ A szétszóródottság minden primitív népnél megvolt. Ez a magyarázata annak, hogy minden primitív népnél megtaláljuk a házközösséget.

nak.¹ Az öröklésről mondtak pedig arra világítanak rá, hogy a házközösségben nincs mód *végrendelkezésre* sem. Az idézett irodalom is arról tanuskodik, hogy vagyonátruházásra a házközösségben nem kerül sor. Ahol azonban vagyonátruházás nincs, ott a vagyon feletti rendelkezés szabadságáról beszélni illuzórius.

A *vagyonátruházás kora* akkor kezdődik, amikor szaporodás következtében az egyes embercsoportok közötti távolság lecsökkenvén, a közöttük való érintkezés rendszeressé válik. Midőn azonban az embercsoportok szét-szóródottsága megszűnik, a házközösségi szervezet létindoka (az önellátás szükségessége) esik el. Az e foknál mindig felépő központi (törzsfői, fejedelmi) hatalom pedig gondoskodik arról, hogy az útjában álló nemzetségfői hatalmat megtörje. Ezzel a házközösség, ez a nagy mértékben hatalmi szervezet, megszűnik. Az a gondolat azonban, hogy a vagyon a nemzetségé, fennmarad. Ebből viszont az következik, hogy az egyes nemzetségtag kezén lévő vagyon² elidegenítéséhez a többi nemzetségtag, az „osztályos atyafiak” beleegyezése szükséges. Annak bizonyítására, hogy *minden* népnél, mely a házközösség fokán túljutott, a vagyon — tehát elsősorban a földbirtok — elidegenítéséhez (eladás, elajándékozás, csere, végrendelet, sőt zálogbaadás) valóban szükség volt az osztályosok beleegyezésére, a források szinte végtelen sorát lehetne felemlíteni.³ Hazai forrásaink is a fejlődésnek e

¹ V. ö. Navratil Á.: Közgazdaságtan. Budapest 1933. I. 73—74. l. (A „Zárt gazdasági körzetek kora.”)

² Szándékosan szoltam az előzőkben általában vagyonról és nem birtokról. „Vagyonon” a legfontosabb vagyontárgyakat érttem. Hogy ezek mik, az a nép életmódjától függ. Letelepedett népnél általában elsősorban a földbirtok, vándorlónál az állattállomány, de emellett más vagyontárgyak is. Mivel azonban nem házközösségben élő népek csakis letelepedett népek lehetnek (a vándorló embercsoport, éppen vándorlása következtében magára hagyott s így házközösségre kényszerül), a következőkben „birtokról” fogunk szólni.

³ Néhány példa. Platon a haldokló athéninek megmagyarázza, hogy azért nem készíthet végrendeletet, mert semmi sem az egyéné, hanem minden a nemzetségé. (Nomoi XI.) Skandináviában Vestmania törvénykönyve kimondja, hogy „gonosz dolgot művel az, aki a családi birtokot elidegeníti.” (Corpus Juris Suevo-Gothorum I. Bp. 1.) Svealand törvénykönyve pedig már szabatosan ad kifejezést azon jogi meggyőződésnek, hogy az elidegenítés feltétele az osztályosok beleegyezése. (u. o. III. Upl. Kkb. 14. : pr.) Ugyanezt látjuk a lengyeleknél: „... ego Venceslaus filius Ade, vendidi fratribus de Andrzeiow de consensu amicorum (= fratrum divisionalium) meorum.” (Piekosinski, F.: Kodeks dyplomaticzny Małopolski. (1309) CXLII. 171.). Német jogterületen: „Ich Peter von Ebergoszingen vnd ich Ofmei ... wir ... tvn chvnt, ... Daz wir mit vnser erben

fokán szólalnak meg. Azt, hogy a magyar jog is megkívánta az osztályosok beleegyezését, mint vitán felül álló tény, nem kell bizonyítani. Az elidegenítési tilalom hatálya alól az egyes népek régi jogforrásai nem veszik ki a szerzett birtokot sem. Ez mindenütt csak későbbi fejlődés eredménye.

Meg kell állapítanunk, hogy a házközösség és a most ismertetett öröklési rend között más fejlődési fokot nem lehet felfedezni. Arra vonatkozólag, hogy ez valóban így van, a legjellemzőbb az a körülmény, hogy a vonatkozó irodalom¹ a két rendszer között — sok zavarra adva okot. — nem is tesz különbséget. De tömegesen volt megfigyelhető a Balkánon szinte napjainkig (s egyes helyeken bizonyára ma is megfigyelhető lenne), hogy a régi rendszer miként ömlik át közvetítő nélkül az újba.²

Az elmondottak után — úgy hiszem — megcáfoltnak tekinthető az az érv, amely szerint a magyarságnál a tulajdon feletti teljes rendelkezési jog azért volt meg, mert minden primitív társadalomban korlátlan a vagyon feletti rendelkezés. Sőt bizonyítottnak látom ennek ellenkezőjét: *mint minden primitív társadalomban, úgy a magyarságnál is a vagyon legteljesebb fokú kötöttsége az eredeti jogállapot.*

Váczy a továbbiakban rámutat arra, hogy Szent István több intézkedése³ mélyén ott található a nemzet és királya közötti nagy háborúságnak bevégzésére irányuló törekvés, amelynek kapcsán egyfelől a király megígéri a nemzetnek azt, hogy nem fogja a birtokokat elkobozni, de másfelől ő is megkívánja, hogy birtoklásában ne zavarják. Ebbe a konszolidációs folyamatba állítja bele Váczy Szent István I. könyvének 6. cikkelyét. A régi jogi felfogást megtartván, „úgy a királyság, mint az alattvalók érdekében törvényt hoznak tehát a tulajdonjog sérthetetlenségéről. Ezt fejezi

gvten willen vnd gēnst . . . Daz vorgeant gvt alles haben wir geben . . . vmb zwaincieh phvnt wiener phenninge . . . hern Stephan von Hohenberch. (1312. Urkb. d. L. ob der Enns V. k. LXIX. sz.) Ugyanezt látjuk Indiában is. (Tupper, C. L. : Punjab customary law. Calcutta 1881. III. k. 94. l.)

¹ Legutóbb, magyar vonatkozásokkal is foglalkozva Rauscher, R. : O rodinném nedilu v českém a uherském právu zemském před Tripartitem. „Bratislava“. 1928. évf.

² 1862-ből pl., mikor a szerb hegyek között még virágzik a házközösség, találunk oklevelet, mely arról tanuskodik, hogy Vladjovič el akarván cserélni Prizrenben lévő birtokát egy Ochridban lévővel, ehhez az egész nemzetség (rodstvo) beleegyezését kéri ki. (Glasnik XV. 270.)

³ I. 7. és II. 2. (Corpus Juris H.-ben II. 6. és II. 35.)

ki a hatodik cikk a szabad rendelkezés hangsúlyozásával".¹

Nem vonható kétségbe, hogy mind a király, mind az alattvalók részéről történtek erőszakos birtokháborítások és Szent István idézett törvényhelyei valóban ezek megszüntetését célozzák. Mégsem lehet szó arról, hogy az I. könyv 6. cikkének esetében is tabula rasa-t csinált volna a királyi hatalom, azaz egyszerűen visszatért volna az eredeti jogállapotra: a birtok feletti korlátlan rendelkezés jogának kétségbe nem vonására. Itt nem visszatérésről van szó, hiszen eredetileg — mint láttuk — a birtok feletti korlátlan rendelkezésről szó sem lehetett. E kor jogát éppen a birtok teljes kötöttsége jellemzi. Ha tehát Szent István a birtok feletti rendelkezést biztosítja, új intézményt teremt. De miért hozza be első királyunk ezt az újítást? *Miért alapítja meg a birtok feletti rendelkezés jogát?*

A történetírás felismerte azt a mérhetetlen jelentőségű szerepet, melyet az Egyház a középkori társadalom s így a középkori állam kialakítása terén jelentett. Hazai jogtörténelmi irodalmunk azonban nem vizsgálta, hogy vajjon minő hatással volt az Egyház a magyar jogfejlődésre? Szent István I. könyve 6. cikkelyének értelmére is egyszerre világosság derül, ha rúgóját az Egyház megfelelő törekvéseiben keressük.

Mi volt az Egyház törekvése az öröklési jog terén?² Az Egyház mindig tántoríthatatlanul hirdette azt az elvet, hogy aki embertársával tesz jót, Krisztussal tesz jót.³ Az áldozatos szeretet megnyilvánulásának azonban rideg korlátja volt a birtok kötöttsége, ami a nagyobb adományokat szinte lehetetlenné tette.

Szent Ágoston Sermoi-ban többször szól e kérdésről.⁴ „Fac locum Christo cum filiis tuis, accedat familiae tuae Dominus tuus, accedat ad prolem Creator tuus, accedat ad numerum filiorum frater tuus . . . Duos filios habes, tertium illum computa; tres habes, quartus numeretur; quintum habes, sextus dicatur; decem habes, undecimus sit. Nolo

¹ Századok 1932. 377.

² E kérdés német vonatkozásával a német jogtörténelmi irodalom néhány maradandó értékű műve foglalkozik. F. Dahn, E. F. Bruck, H. Brunner, S. Adler az úttörők. Eredményeikre támaszkodva építi ki A. Schultze, alapos kutatás gyümölcseként, elméletét alapvető művében: Augustin und der Seelteil des germanischen Erbrechts. Leipzig 1928. — Magam is eredményeikre támaszkodom.

³ Máté XXV. 40. alapján.

⁴ A 9., 86. és 355. Sermóban. (Schultze i. m.).

amplius dicere : unius filii tui serva locum Domino tuo. Quod enim dabis Domino tuo, et tibi proderit, et filiis tuis; quod autem male servas filiis tuis, et tibi oberit et filiis. Dabis autem portionem unam, quam unius filii deputasti“. Krisztus számítsen családtagnak, a családtagként reá jutó rész legyen az övé : adoptio Christi. A „Krisztusnak tett adomány“ elsősorban a rászoruló felebarát javára szolgált. Ez tűnik ki az idézett szövegből¹ és a 9. Sermo „pars ipsius pauperibus debetur : Christo debetur“ kitételéből. A Krisztusnak tett ajándék másodsorban az Egyháznak szól. Tisztán látszik ez a 335. Sermoból, amelyben Szent Ágoston arról szól, hogy temploma ilyen módon jut adományhoz. A Krisztusnak tett adomány az egész középkorban legtöbbször éppen az Egyház javára történik. A kétféle adomány azonban hatásában sem különbözik egymástól lényegesen : az Egyház feladatának tekintette a szegények segítségét. Egyébként pedig az oltárnak tett adomány fokozott mértékben keltette az ajándékozóban azt az érzést, hogy Krisztust ajánlódkozta meg. Szent Ágoston nem akarja az örökösöket kizárni öröklési igényükből, sőt tiltakozik ez ellen. Egy esetben nem fogadja el a templomának felajánlott ajándékot, mert ez az örökösök kizárásával történt.

Salvianus, ez a középkorban sokat olvasott író² az ilyen ajándék mértékének nem szab határt : „... hoc specialiter dico et peculiari admonitione commoneo, ne ullum omnino aliquis quamvis carissimum pignus animae suae praeferat, neque enim iniquum est ut quilibet christianorum etiam legitimis heredibus in hoc saeculo minus congerat, dummodo sibimet in aeternitate succurrat multis modis“³

A *donum pro salute animae*⁴ kérdésében a középkor folyamán Szent Ágoston és Salvianus iránya váltakozva jelentkezik. A Decretum Gratiani Szent Ágoston felfogását teszi magáévá : „qui habet unum filium, si vult, alterum faciat Christum, dimidiam ecclesie reliquendo, qui habet duos, faciat tercium Christum et sic in ceteris“⁵. A Glossa

¹ „Accedat ad numerum filiorum frater (= felebarát) tuus.“

² Schultze i. m. 191. l.

³ Salvianus : Timothei ad Ecclesiam libri IV : lib. III. cap. 4. §. 17.

⁴ Így fogjuk nevezni azt az adományt, melyet a középkori ember, lelke üdvösségét szolgáló, „Krisztusnak“ tesz. A középkori forrásokban ennek többfajta terminus technicus van : donatio pro salute animae, donatio in remedium animae, d. pro expiatione peccatorum stb. Az egyébként helyesebb „donatio“ helyett célszerűbbnek látszott a „donum“ szó használata.

⁵ Decr. Gratiani 13. qu. II. c. 8.

Ordinaria viszont e szakaszra vonatkozólag azt írja, hogy „falsum dicit, quia etiam totum dare potest ecclesie.“ Hogy még Róma is mennyire ingadozott a két álláspont között, arra vonatkozólag jellemző három pápának e kérdésben Svédországhoz intézett levele.¹ III. Sándor, midőn a donum pro salute animae lehetővé tétele érdekében fordul a svéd nemzethez, Szent Ágoston álláspontját teszi magáévá. III. Ince már korlátlan rendelkezési szabadságot kíván a donum pro salute animae céljára. X. Gergely viszont, kifejezetten III. Sándor levelére hivatkozva, újra Szent Ágoston álláspontját érvényesíti.

A törekvés ingadozó volta érthetővé teszi azt, hogy az egyes országoknak ennek nyomán kifejlődött gyakorlata sem lehetett egységes.² Szent Ágoston felfogása alapján áll a Lex Westrogothorum, amelyik III. Sándor pápa levelének rendelkező részét („Unum habet filium, putet Christum alterum ; duos habet, putet Christum tertium ; decem habet, putet Christum undecimum“) szószerint átveszi.³ Más megfogalmazásban fejezi ki ugyanezt a gondolatot a Leges Baiuvariorum :⁴ „Ut si quis liber persona voluerit et dederit res suas ad ecclesiam pro redemptione animae suae, licentiam habeat de portione sua, postquam cum filiis suis partivit.“⁵

A joggyakorlat másik része nem vont határozott korlátokat. Így pl. az angol Glanvil⁶ : „Potest itaque quilibet homo terram habens, quandam partem terrae suae cum filia sua, vel cum aliqua qualibet muliere dare in maritadium sive habuerit heredem sive non, velit heres vel non, imo et eo contradicente vel reclamante. Quilibet etiam cuicumque voluerit, potest dare quandam partem . . . in renumerationem servitii sui, vel religioso loco.“⁷ A Capitulare Italicum Caroli Magni ugyancsak megengedi a vagyon feletti rendelkezést : „si quis Longobardus . . . pro salute animae suae de rebus suis cartulam donationis cuilibet facere voluerit“⁸. Jámbor

¹ Schultze i. m. 191. l.

² A felsorolandó példák kivétel nélkül oly jogrendszerekből valók, amelyek — miként a magyar — a birtok kötöttségének fokán állanak.

³ Corpus Juris Suevo-Gothorum II. Kb. 60.

⁴ I. l. az ingolstadti kézirat nyomán.

⁵ Ugyanígy a Lex Alamannorum I. l. és a Lex Burgundionum Gundobada I. l.

⁶ Az angol jog első kodifikátora, az 1100-as években Anglia főjusztiáriusa, jogtudós. Ezért igen autentikus szerző.

⁷ Tractatus de legibus et consuetudinibus regni Angliae. VII. l.

⁸ C. l.

Lajosnak 818/819-ben kelt *Capitulare Legibus Addendum*-ja¹ kimondja, hogy „*omnis homo liber potestatem habeat, ubicunque voluerit, res suas dare pro salute animae suae*“. Értékes az artikusulus címe: „*Si quis res suas pro salute animae suae vel ad aliquem venerabilem locum, vel propinquo suo, vel cuilibet alteri tradere voluerit*“.

A joggyakorlatnak ebbe az utóbbi ágába tartozik bele Szent István törvénye is:² „*Decrevimus nostra regali potencia, ut unusquisque habeat facultatem sua dividendi, tribuendi uxori, filiis filiabusque atque parentibus sive ecclesie, nec post eius obitum quis hoc destruere audeat*“. A későbbi magyar joggyakorlat azonban ismét Szent Ágoston felfogására tér vissza, amint erről egyik oklevélünk tanúskodik: „... ego ... Chak ... comes Soproniensis ... pro remedio animae ... inter *filios meos sex, septimum Ecclesiam praedictam auctoritate paternali, tamquam primogenitum constituam hereditate legitima in his scilicet, quae a progenitoribus meis possedi vel possideo*.“³ Bár az idézett oklevélről Szentpétery Imre kimutatta, hogy hamisítvány, mégis — amint Holub József írja — „Csáknak az a kijelentése, hogy hat fia közé hetediknek az Egyházat teszi meg, egyenesen a kor lelkéből fakadt“.⁴

Mit jelent hát Szent István ünnepélyes hangú törvénye? Vegyük sorra azok kategóriáit, akiknek javára *donum pro salute animae* tehető jelen törvény alapján.

Uxori. Arra vonatkozólag, hogy a pogány magyarságnál, — mint hasonló fokon mindenütt, — alantas volt a nő jogállapota, elég rámutatnunk arra, hogy Szent Istvánnak törvényt kellett hoznia a leviratus ellen,⁵ még pedig a nő védelmére.⁶ Ebben a stádiumban semmi esetre sem lehet szó arról, hogy a feleség, illetőleg az özvegy örökösnek szá-

¹ VI. 1.

² I. 6. (a *Corpus Juris H.* szerint II. 5.)

³ Fejér: *Codex diplomaticus*. IV. 1. 98. 1. Folytatása: „*ea autem bona, quae cum labore meo a domino rege, vel ab aliis acquisita habeo, aut in futuro habere potuero, siue quae comparauero, absque ulla contradictione saepe dictae ecclesiae me daturum deuoeo*“. Tisztán látszik az avitica-acquisita distinkcióban, hogy az egyház itt valóban az (elsőszülött) gyermeknek jogát szerezte meg.

⁴ H. J.: A halálesetre szóló ajándékozások régi jogunkban. A Szent István Akadémia Értesítője 1920. 144.

⁵ I. 26. (C. J. H. szerint II. 24) §. 1.

⁶ A törvény azt a kezdetleges fokot örökíti meg, mikor a leviratus még kötelessége a nőnek. Magasabb fokon u. i. a leviratus igénye a nőnek.

mított volna.¹ Szent Istvánnál ugyanaz a keresztény gondolat érvényesül, amelyet Glanvilnál olvasunk: „... pium esset et marito valde honestum, si rationabilem devisam uxori suae concessisset.”²

Filius. De hisz ezek ügyis jogosultak az öröklésre! Milyen mód lehetett tehát itt a donum pro salute animae számára? Gyakorlati jelentőségű az, ha az atya a fiaknak a reájuk jutó részt még halála előtt (pl. családalapításukkor) kiadja. Emellett azonban még más lehetőség is kínálkozik: a melioratio. Lényege az, hogy az atyának módja van arra, hogy fiai közül annak, „qui melius servit”, többet juttasson, mint annak, aki kevésbé szolgált erre rá. A középkorban Európaszerte ismert — de a gyakorlatban ritkább — melioratio intézményének alapgondolatára jellemző az, hogy Liutprand azért honosítja meg a kötött rendszerű longobard birtokjogban a melioratit, „quia credimus secundum Deum esse”, hogy a fiak közül, „qui melius servit”, elvegye jutalmát, miként Isten is megjutalmazza hűséges szolgáját.³

Filiabus. A leányok e kultúrfokon sehol sem örökölnek,⁴ tehát valóban helye volt donum pro salute animae-nek.

Parentibus. Nyilván oly rokonokról van szó, akik öröklésre nem jogosultak.

Ecclesiae. Az Egyház javára tehető donum pro salute animaeról az elmondottak után nem kell külön szólnunk.

Felvetődik ezután a kérdés, hogy bizonyítható-e az

¹ Szent István I. könyvének 26. articulusa (C. J. H. szerint II. 24.) — pongyolasága ellenére is — világosan tanuskodik amellett, hogy itt csak az ú. n. ius viduale-ről van szó. (Ennek megalapítása.)

² Tractatus VII. 5. §. 3.

³ Leges Longobardorum: Liutprandi I. 113.; ugyanígy Formulae Andacavenses. c. 37.

⁴ E kultúrfokon a leányok csak eltartást igényelhetnek; majd hozományra is volt joguk és csak jóval későbbi fokon fejlődött ki fokozatosan öröklési joguk. Például a Lex Salica szerint „... de terra nulla in muliere hereditas est, sed ad virilem sexum ... tota terra pertineat” (c. 54.); a Schwäbisches Landrecht szerint „di (sune) sulen besitzten daz ansidel mit reht fur di svester.” A leányoknak az öröklésből való teljes kizárását csak az edictum Chilperici 3. caputja szünteti meg a frankoknál. A zsidóknál Mózes szüntette meg (IV. 17.). A Russkaja Pravda Troicky-kézirata mondja, hogy a leánytestvér nem örököl, hanem csak kiházásításra van igénye. (Goetz, L.: Russisches Recht III. Redaktion. 125. §. Stuttgart 1910.) Markulf is megemlékezik arról az ősrégi, de „pogány” szokásról, hogy a leányok nem örökölnek (Formulae II. 12.: „Diuturna, sed impia inter nos tenetur consuetudo, ut de terra paterna sorores portionem non habent”). — Liutprand megengedi a leányok javára tehető donatio pro salute animae-t. (Leges Longobardorum: Liutprand I. c. 65.)

Egyház hatása Szent István törvényhozásában? Közismert tény, hogy Szent István, államépítő munkásságában, legelsősorban a papságra támaszkodott. E helyütt elég még annyit megemlíteni, hogy törvénykönyvének elejét az Egyházat érintő kérdések rendezésének szenteli. Velük egy helyen szerepel a tárgyalta törvény is.¹ E törvények közül pedig mindjárt az elsőről és másodikról jól tudjuk azt, hogy a 847. évi mainzi zsinat megfelelő kánonjainak szószerinti, illetőleg szinte szószerinti másolata.² Egészen valószínűtlen, hogy az Egyház ott, ahol ügye ekkora felkarolásban részesült, megfeledezett volna a *donum pro salute animae* intézményéről, amelyet Európaszerte oly nyomatékkaal hirdetett.³

A *donum pro salute animae* — különösen egyházaknak tett adomány formájában — később is igen gyakori, azonban *consensus regius*-hoz van kötve. Így tehát *donum pro salute animae* tevésére való *jogról* a további fejlődés során nem beszélhetünk. Jogilag: egyszerű ajándék. Így van ez külföldön is.⁴ A *donum pro salute animae* jogának utolsó fellobbanása az 1291: XXXII. t.-c.⁵ Mint a törvény egyéb intézkedései, ez sem vert gyökeret.

Nyilvánvaló, hogy aki *donatio pro salute animae*-ban részesül, az ezt „*in proprium*“ kapja, nem pedig hűbérként. Ez a *donatio pro salute animae* jellegéből következik és nem abból, hogy — mint Váczy Péter állítja — a német „*in proprium*“ joggal történt donációs oklevelek stereotypje lenne Szent István I. könyvének 6. cikke. Hogy e törvény esetében valóban nem lemásolásról van szó, ami az artikus

¹ Említésre méltó külsőség az, hogy a *donatio pro salute animae*-ra vonatkozó intézkedés a legtöbb törvénykönyvben az első cikkben, vagy legalább a törvénykönyv legelején nyer elhelyezést.

² Závodszy L.: Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest 1904. 15—17. l.

³ Hatására vonatkozólag írja Holdsworth: We shall see, that to die intestate, unless death was sudden, was ... regarded with horror (horror of intestacy), because it was almost tantamount to dying unconfessed. (A History of English Law. London 1923. II. 93. l.)

⁴ Angliában pl. e jog megszüntetését külön törvény mondja ki. (Statute de Viris Religiosis 1279.) Nálunk az 1351-es dekrétum jelenti e jog törvényi elvételét. A gyakorlat már régen nem ismerte el. Ugyancsak a joggyakorlat ölte meg e jogot pl. Cseh-, Morva- és Lengyelországban, ahol a királyi *consensus* (és az *assensus fratrum*-ot) először csak „nagyobb biztonság kedvéért“ kéri ki.

⁵ „... decedens propinquis suis aut alicui propinquorum seu uxori vel eciam ecclesiis *pro remedio animae* sue legare in morte vel conferre in vita cuicunque voluerit, liberam habeat facultatem“.

írójának „könnyen szaladt tolla alá“,¹ arra vonatkozólag kommentár nélkül tegyen tanuságot a két szöveg.

Szent István I. 6.:

„Decrevimus nostra regali potencia, ut unusquisque habeat facultatem sua dividendi, tribuendi uxori, filiis filiabusque atque parentibus sive ecclesie.“

A német oklevélformula:²

„... in proprium tradimus cum omnibus appertinenciis... ea ratione ut liberam inde habeat potestatem faciendi quid velit, dandi, uenendi, commutandi vel sibi tenendi.“

Végül öröklési törvényeink felsorolásával kívánja Váczy *érzékelteni* azt, hogy mennyire ragaszkodott a nemzet az „ősi joghoz“, a rendelkezési szabadsághoz. Eltekintve az ősi jogról mondottaktól, legyen elég rámutatnom arra, hogy nem a rendelkezési szabadságért küzdött a nemzet, hiszen ez a birtokrend reá nézve *e korban* hátránnyal nem járt. A küzdelem a *fiskalizáció* ellen irányult,³ amely koronként oly durván lépett fel, hogy ott is érvényt kívánt szerezni magának, ahol az elhúnytnak csak fia nem volt, de rokonokat hagyott hátra. A vonatkozó törvények (1222: IV.; 1231: X.; különösen 1267: IX., továbbá 1291: XXXII.) szövege elégséges bizonyítéka a felfogásnak.

A magyar birtokjog történetének iránya a birtokforgalom teljes fokú kötöttségéből visz az 1848-ban bekövetkezett rendelkezési szabadság felé. Ebben az állandó irányú fejlődésben csak epizód jellegű Szent István I. könyvének egyházi hatás alatt létrejött 6. cikke. Nem zavarta ez meg a *jogfejlődést*, de megzavarta a jogtörténetírást. Az a körülmény, hogy öröklési jogunk történetének ez az első forrása a rendelkezési szabadságot biztosítja, továbbá, hogy a hasonlóképpen rendelkező Aranybulla Szent István törvényeire hivatkozik, oly pompás csapdának bizonyult, hogy első foglya a kitűnő Verbőczy, aki azt hirdette, hogy Nagy Lajos hozta be az ősiséget az eredeti rendelkezési szabadsággal szemben. (Tripart. I. 64.) Verbőczy tekintélye azután sok kiváló tudósunkat rántotta magával.

Murarik Antal.

¹ Századok 1932. 375. l.

² Ezt idézi Váczy is i. h. 374. l.

³ Igaz viszont az, hogy a fiskalizációnak létfeltétele a rendelkezési szabadság korlátozott volta. A rendelkezési szabadságot két lakat tartja béklyóban: az osztályosok érdeke és a király érdeke. Ha az első (assensus fratrum révén) megnyílik, még mindig ott marad a másik. Aki tehát ez utóbbi lakatot leszedi, valóban gyengíti a rendelkezési szabadság tilalmát.

A tárnoki ítélőszék kialakulása.

A rendi állam kialakulása nem egyszerre történt. Lassú fejlődés útján kapcsolódtak be az egyes rendek az állami élet gépezetébe, renddéválásuk sorrendjében. Nálunk a polgárság tömörült legkésőbb renddé, ez volt a „negyedik rend“. Ezzel párhuzamosan történt a polgárság rendi bíróságának, a tárnoki ítélőszéknek a kialakulása is. A polgárság a tárnoki ítélőszéken a bíraskodásban akkor vett részt először, amikor országos viszonylatban is jelentősebb szerepre kezdett szert tenni; azelőtt tisztán a nemesség ítélkezett a polgárok felett. Amikor pedig országrendiségét a többi rend is már elismerte és a polgárok követeit az országgyűlésre is kezdték meghívni, akkor a polgárság a tárnoki ítélőszéket már teljesen a maga hatalmába kerítette és ott a saját akaratát érvényesítette. A tárnoki ítélőszék alakulásának egyes szakaszai egyúttal a polgárság renddé tömörülésének a mérföldkövei.

A következőkben a tárnoki ítélőszéknek nem a történetéről, hanem — mint a cím is mutatja — kialakulásáról lesz szó. Ez másszóval azt jelenti, hogy a feldolgozás felső korhatára nincs egy évszámmal pontosan meghatározva. A tárnoki ítélőszék is, mint minden más intézmény, folyton változott, alakult egészen megszűnéséig, a XIX. század közepéig. De mégis volt egy időszak, amikor már elnyerte azt a formáját, amelynek a keretei közt állott fenn továbbra is, kisebb változásoktól eltekintve. Ez az időszak, amikorra a tárnoki ítélőszék kiteljesült és megállapodottabb alakját elnyerte, a XVI. és XVII. század fordulója volt. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy alakulás, változások ezután is történtek, de azok az intézmény lényegét illetőleg már nem voltak alapvetők, csupán annak működésében hoztak létre esetleges módosulásokat.

A tárnoki ítélőszékhez hasonló intézmény más országokban is fejlődött ki, így például Csehországban, ahol felsőfokn az alkamarás volt a városi polgárság bírása.¹ Hasonlóság

¹ Čelakovsky, J. : Povšechné České dejny právní. Praga, 1892. ; Soud komorní za krále Vladislava II. Právník, XXXIV. 1895. ; Peterka, O. : Rechtsgeschichte der böhmischen Länder, I. 70., 108. l., II. 47. sk. 1.

azonban csak a kiindulási pontnál van, nevezetesen abban, hogy a királyi kamara főnöke, illetőleg annak helyettese gyakorolt a királyi városok felett joghatóságot. A későbbi fejlődés azonban nagyon eltért egymástól, mert irányát itt is, ott is a hazai viszonyok szabták meg.

I. A királyi tárnokmester.

1. Az Árpádok uralma alatt a király központi kamarájának élén a tárnokmester (*magister tavernicorum regalium*) állott. Főnöke volt az egyes királyi gazdaságokban felhalmozott szolgálmányok őrzőinek, a tárnokoknak és hatósága alatt állottak a vámügy kivételével az összes regale-közegek.¹ A telepítések megindulásakor az uralkodók hozzák saját birtokaikra a sok idegent, akik mind a földesúrnak, a királynak lesznek adófizetői. E jövedelmek a király központi kamarájába folytak be.² Így ez idegenek által alapított városok a központi királyi kamarának bizonyos fokig alantasai lévén, mikor arról volt szó, hogy a király a kialakuló városok felett a bíraskodásban magát valakivel helyettesítse, e joghatóságot tárnokmesterére bízta.³

A XIII. század elejéről való városi privilégiumok a tárnokmestert ilyen minőségében még nem említik.⁴ Első említésével 1230-ban találkozunk, amikor II. Endre Szatmárnémeti lakosai felett a felsőbbbíráskodási hatalmat magának és tárnokmesterének tartja fenn.⁵ Ez azonban nem azt jelenti, hogy a tárnokmester most már a városok feletti állandó főbíró, mert ekkor még csak a királynak, mint a városok főbírájának alkalmasszerűen kiküldött helyetteseként szerepel. Buda és Pest privilégiumában 1244-ben a király meghagyja, hogy ha a polgárok által választott bíró az igazságszolgáltatásban hanyag lenne, nem a peres felek, hanem maga a bíró tartozik megjelenni őelőtte, vagy megbízottja előtt.⁶ Itt a megbízott

¹ Boreczky E. : A királyi tárnokmester hivatala. 1904. 17., 48. l.

² U. a. 22. l.

³ U. a. 57. l. ; Hajnik I. : Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt. 1872. 156. l. ; Hóman B. : A magyar városok az Árpádok korában, 1908. 92. l.

⁴ Hóman i. m. 93. l. és Boreczky i. m. 60—61. l.

⁵ Endlicher, *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana* 1849. 426. l. ; Fejér G. : *Codex diplomaticus*, III. 2. 211. l. — Eredetije : Nemzeti Múzeum, Törzssanyag, Szatmár város oklevelei. Növ. naplósza. 31/1934. Mindennemű későbbi betoldás gyanújától ment hibátlan hártya.

⁶ Fejér IV. 1. 327. l. ; Endlicher 467. l. ; Michnay—Lichner : *Öfner Stadtrecht* 239. l.

meg sincs nevezve közelebből ; lehetett az a tárnokmester, de lehetett más is. Legközelebb 1248-ban találkozunk a tárnokmester említésével Nyitra privilégiumában¹ s ettől kezdve mind gyakrabban.²

A városi élet fejlődésével természetesen a tárnokmester teendője is szaporodott. Nagyobb lendületet a városok fejlődése az Anjouk alatt vett. Ugyanekkor azonban I. Károly a pénzügyeket is rendezte és ezzel a tárnokmester központi kamarai teendői is gyarapodtak. A hivatalnak előbb-utóbb ketté kellett válnia.³ Neksei Demeter volt az első a tárnokmesterek között (1315—1338.), akinek idejében a kétirányú tevékenység annyira megnövekedett, hogy azok elvégzésére egy ember nem volt elegendő. Őt Károly király a pénzügyek átszervezésénél vette igénybe,⁴ tehát első-sorban kincstárnok volt. Helyettesítése a városok feletti főbírói tisztében Péter comes tárnokmesteri udvarbíróval történt.⁵ Utódának, Szécsényi Tamásnak (1338—1342) korában a két hatáskör már kezdett különválni. Ennek bizonyítéka az, hogy a tárnokmester, ha a városok feletti főbírói tisztjéről volt szó, „procurator et iudex magisterii tavarnicatus domini regis“-nek nevezi magát.⁶ Ugyanebben az időben találkozunk először a királyi kincstárnok említésével.⁷ A tárnokmestert, mint városok feletti főbíró, most már nemcsak a városi privilégiumokban látjuk említve, hanem tényleges ítélezésben is mind gyakrabban szerepel. Így 1342-ben Bars és Csütörtökhely,⁸ 1344-ben a szomolnokiak és Bebekek,⁹ 1358-ban Makramáli Domokos és a patakiak,¹⁰

¹ Fejér IV. 2. 455. l.; Endlicher 498. l.; az évszámra nézve ld. Szentpétery I.: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 266. l.

² A tárnokmesteri hivatal kezdeteiről elég jó összefoglalást nyújt Boreczky E. i. m., azért itt azzal bővebben nem foglalkozunk.

³ Boreczky i. m. 50. l.

⁴ Hóman B.: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. 1921. 248. s k. II.

⁵ 1323. „... Comite Petro, iudice curiae magnifici viri Demetrii, magistri tavarnicorum...“ Fejér VIII. 2. 404. l.

⁶ Anjoukori okmt. III. 552. l.; Fejér VIII. 4. 611. l.

⁷ 1340. „Paulus dictus Magyar castellanus de Cymus thesaurarius noster.“ Zichy okmt. I. 593. l. Idézi Hóman: A magy. királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája. 250. l. 4. jegyz.

⁸ Fejér VIII. 4. 611. l.

⁹ Fejér IX. 1. 257. l. — Eredetije az Országos Levéltár Diplomatikai Osztályán (a következőkben: MODL.) 3661. sz.

¹⁰ Magyar Történeti Tár, II. k. 185. l.

1361-ben Bábaszék és Korpona,¹ 1362-ben a jászói prépost és Szomolnokbánya² közt ítélkezik és így tovább. A teljesen városi főbíróvá lett tárnokmester vállairól a kincstárnoki feladatokat most egészen le kellett venni és ennek megfelelően, az 1370-es évektől már mind gyakrabban találkozzunk a kincstárnok (thezaurarius) említésével. 1373-ban János váci püspök a király thezaurarius.³ Zámbo Miklós, aki 1382—1388 közt volt tárnokmester,⁴ egyúttal thezaurarius is volt, de a kettőt már mint két külön hivatalt viselte.⁵ Ekkor történt tehát a tárnokmesteri és kincstárnoki hivatalok végleges szétválása. A tárnokmester ettől kezdve már csak mint a városok feletti felső bíró szerepel.

Annak, hogy a tárnokmester tulajdonképpen kincstárnokból lett a városok főbírájává, még később is megmaradt a nyoma. A tárnokmesteri és kincstárnoki hivatalnak később is többször egy kézben való egyesítése⁶ nem sokat jelent, mert a középkorban a legkevésbé rokon hivatalok is sokszor egyesültek egy kézben. De előfordul, hogy a tárnokmester adóügyben intézkedik, illetőleg nyugtázza az adó lefizetését, legtöbbször városokkal szemben;⁷ máskor meg ilyenféle tevékenységére a relációs jegyzetekből lehet következtetni, amelyekben a király nevében kiállított adó-nyugtákon a tárnokmester szerepel relátorként.⁸ I. Mátyás korában pedig, amikor a tárnokmesteri hivatal nem volt betöltve, Mátyás király kincstárnokát, nagylucei Dóczy Orbán prépostot, aki egyébként is nagy szerepet játszott az udvarban,⁹ bízta meg tárnoki ítélőszék tartásával, 1481 és 1483 közt többször

¹ Fejér IX. 7. 504. l. — Ercdetije a Nemzeti Múzeum levéltárában, Törzssanyag (*a következőkben : N. Múz. Törzsa.*)

² Fejér IX. 7. 209. l.

³ Fejér IX. 4. 498. l. Idézve Boreczkynél i. m. 51. l.

⁴ Kassay A.: Tárnokszék és tárnoki törvénycikkelyek. 1848. 12. l.

⁵ Boreczky i. m. 51. l.

⁶ Rozgonyi János 1434—1438 közt volt tárnokmester és egyúttal thezaurarius is. 1435. ápr. 26. Pozsony városi levéltára, 3586. sz. — Thurzó Elek 1523—1527 közt szintén Kassay i. m. 13. l.

⁷ 1390. Házi J.: Sopron szabad királyi város története, I. 1. 305. sz.; 1425. u. o. I. 2. 334. sz.; 1426. máj. 23. Bártfa lvt., Actorum fasc. I. no. 14. (A Magyar Tud. Akadémia Történeti Bizottságánál letett Fejérpataky-hagyatékából. *A következőkben : F. h.*)

⁸ 1392. dec. 5. Kassa lvt. (F. h.); 1397. máj. 30. Kőrmöcbánya lvt. (F. h.).

⁹ Városi ügyek Orbán kincstartó relációjára. Szilágyi L.: A királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458—1526. 1930. 36. és 50. l.

is ;¹ 1488-ban szintén és ekkor a kincstárnok a tárnokmesteri jelenlét kiküldött bírójának nevezi magát.²

De a tárnokmester városok feletti bíraskodása korántsem volt már a XIII. század végén „megszokott és következetesen rendszeres“.³ Mint láttuk, a XIV. század elején is vannak még ingadozások, amikor a tárnokmester tevékenységi körét a kincstárnoki funkciók betöltése foglalja le. Az uralkodó ebben a korban még csak alkalomszerűen, ad hoc küldte ki a városi ügyek elintézésére a tárnokmestert, mint az erre leginkább hivatott személyt ; de nem kellett okvetlenül a tárnokmestert megbíznia e teendők elvégzésével. Kassa 1347-i privilégiumában például egyáltalában nincs megnevezve közelebbről, hogy ki tölti be ezt a szerepet : a király azt küldi ki, akit akar.⁴ Gyakran előfordult, hogy mást bízott meg ezzel. Szepesi Jakab országbíró 1374-től 1379-ig viselte a „iudex universarum civitatum Lodovici regis“ címet⁵ és ítélkezett is városi polgárok pereiben,⁶ bár ugyanakkor be volt töltve a tárnokmesteri hivatal is.⁷ De ez volt az utolsó eset, hogy hosszabb időn keresztül és rendszeresen nem a tárnokmester végezte ezt a funkciót. Az 1380-as évektől kezdve kevés kivétellel állandóan a királyi tárnokmestert látjuk a királyi városok főbírójaként működni, úgyhogy ezek a kivételek már visszaélésnek számítottak. Körülbelül ugyanettől a kortól számítható, mint láttuk, a kincstárnoki hivatalnak a tárnokmesteritől éles határokkal való különválása is. A XIII. század első felétől az 1380-as évekig tartott tehát a kialakulási korszak s ettől kezdve mint teljesen kialakult hatóság áll előttünk a tárnokmesteri hivatal, tisztán és kizárólag a királyi városok felettes bírójaként. Az 1405-i törvények azután ezt véglegesen megerősítették.

¹ Kassay i. m. 13. l. ; Kovachich : *Formulae solennes*, 213. l. ; Iványi B. : *Éperjes szabad királyi város levéltára*, II. 603. sz.

² „Nos Wrbanus . . . in causa et causis in praesentia magistri thavernicorum regalium vertentibus . . . iudex specialiter deputatus.“ Házi i. m. I. 6. 48. sz.

³ Boreczky i. m. 68. l.

⁴ „ . . . ipse villicus et non villa debeat conveniri coram nobis vel illo, cui duxerimus committendum.“ Júl. 28. Kassa titkos lvt. B. no. 3. (A Székesfővárosi Levéltárban letétbe helyezett Csánki-gyűjteményből. *A következőkben : Cs. gy.*)

⁵ Fejér IX. 6. 191. l., IX. 5. 84. l., 244. l., IX. 7. 597. l., 600. l. ; Országos Levéltár, *Liber dignitariorum saec.*, 104. l.

⁶ Pozsonyi városi lvt. 324., 327., 328., 333. sz.

⁷ 1376. János tárnokmester. Fejér IX. 5. 84. l.

2. A királyi tárnokmester városok feletti főbírói tisztét az a körülmény hozta létre, hogy az uralkodó nem tudott vagy nem akart minden városi perben ítélezni és azt egyszerűen rábízta tárnokmesterére. A XIV. század végéig még nem is vált általános szokássá, hogy a tárnokmesterre bízta a király az ilyen ügyeket, hanem akit erre éppen alkalmasnak, illetékesnek talált.

Bár a XIV. század végétől kezdve az uralkodó már állandóan a tárnokmesterét küldte ki e feladat elvégzésére, a tárnokmesternek még sokáig megmaradt a kiküldött bírói jellege. Az uralkodó helyettese volt csupán, aki az uralkodó megbízásából, az ő felszólítására képviselte, helyettesítette a városi polgárok pereinek elbírálásában. Ezt bizonyítja a sok fennmaradt királyi parancslevél is, amelyekben az uralkodó vagy a tárnokmesternek hagyja meg, hogy hozzon ítéletet egy bizonyos ügyben,¹ vagy a városi bíróságnak, hogy a pert tegye át a tárnokmesterhez.² Néhány kitételeből egész tisztán ki lehet venni, hogy az uralkodó, másirányú kormányzati tevékenysége miatt, szabadulni akart a városi polgárság pereinek elintézésétől s ezért azt tárnokmesterére bízta. Így például 1399-ben egy nemesasszony Miklós pozsonyi polgár ellen a király előtt panaszt emelt s a király az ügyet tárnokmesterére, vagy annak helyettesére bízta, hogy Anna asszony ne kényszerüljön ez ügyben máskor is az ő személye elé járulni.³ Máskor egy 9 éve húzódó pert nem is a tárnokmester, hanem több város bíróságának eldöntésére bíz, csak ne jöjjenek többé már ő eléje azzal az üggyel.⁴ 1437-ben a budai káptalan prépostja tesz panaszt a pesti révészek ellen s a király megbízta tárnokmesterét, hogy tegyen igazságot, hogy a káptalannak máskor ne kelljen őt zaklatnia.⁵

Ez az eljárás a földesúri bíraskodáshoz hasonlítható leginkább, ahol az uralkodó a földjén, vagyis a királyi városok-

¹ 1399. Pozs. lvt. 553. sz. ; 1409. MODL. 9544. sz. ; 1419. Iványi B. : Bártfa város lvt. I. 84. sz. ; 1426. Házi i. m. I. 2. 340. sz. ; 1429. febr. 24. N. Múz. A lipótszentiváni Szentivány-család lvt. ; 1437. Fejér X. 7. 862. l.

² 1428. márc. 11. N. Múz. Berzeviczy-cs. Berzeviczei lvt. ; 1434. Házi i. m. I. 3. 102. sz.

³ „... ne eadem domina super eo ulterius nostre majestati cogatur querulari...” Pozs. lvt. 553. sz.

⁴ 1429. „... ut ipsa causa de cetero et peramplius nostrum nullatenus deveniat in conspectum...” Wenzel G. : Nevezetes per löcsei polgárok közt. Ak. Ért. a tört. tud. köréből. 1873. 25. l.

⁵ „... quod eisdem praeposito et capitulo de caetero pro defectu iustitiae non sit necesse nostram infestare Maiestatem.” Fejér X. 7. 862. l.

ban lakó népek feletti joghatóságot officialisára, a tárnokmesterre bízta.¹

Zsigmond király korában a tárnokmester mindvégig megtartotta ezt a másodlagos, helyettesi jellegét. A városi privilégiumokban a király *vagy* a tárnokmester van feltüntetve a polgárok felső bírójául,² tehát nem tisztán a tárnokmester. Ha azonban a város az uralkodóhoz fordult, az, amint láttuk, legtöbbször a tárnokmesterhez utalta az ügyet. Zsigmond után nem volt az országban erős királyi hatalom és a negyvenes években egészen a század közepéig nem is találkozunk a tárnokmester bírói működésének pozitív nyomaival, amit az előbb elmondottak alapján egyszerűen azzal magyarázhatunk, hogy az uralkodó, nem törődve a városokkal, nem küldte ki a tárnokmestert sem a városi ügyek elintézésére. Ez a negatívum tehát, vagyis a tárnokmesteri ítélkezés szünetelése bizonyítja, hogy annak önállósága még mindig nem alakult ki.³

A XV. század közepe táján annyiban volt változás az előzőkhöz képest, hogy míg a század első felében fellebbezési fórumnak a királyt vagy a tárnokmestert említik, itt a tárnokmester már közhírső fórum a város és a király közt ;⁴ vagyis nem lehet a királyhoz fellebbezni a tárnokmester bíróságának elkerülésével. Ez azt jelenti, hogy a XV. század közepe táján kezdett a király és a tárnokmester városok feletti joghatósága egymástól különválni, amely a XV. század első felében még egybeolvadt. De ezt az egybeolvadást úgy kell érteni, hogy

¹ Ezt az analógiát még az a körülmény is alátámasztja, hogy a tárnokmester joghatósága eleinte még gyakran egybeolvadt a királyi várnagyokéval, akiknek tudvalevőleg a királyi jobbgynépek felett bíraskodási hatalmuk volt. V. ö. Hajnik : A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok korában 1899. 102—103. l. 1403-i privilégiuma szerint Buda közvetlen felettes hatósága vagy a király, vagy a tárnokmester, vagy a budai várnagy s az újonnan választott bírót is ezek egyikének kell bemutatni. Michnay—Lichner : Ofner Stadtrecht. 241. l. és Fejér X. 4. 237. l.

² 1402. Eperjes. Iványi : Ep. lvt. I. 142. sz. ; 1403. Buda. Fejér X. 4. 237. l. és Michnay—Lichner, 241. l. ; 1435. Kassa. Osváth Gy. : Adalékok Kassa város közjogi helyzetéhez és közigazgatási szervezetéhez I. Lipót koráig. 1918. 113. l.

³ 1447-ben még Hunyadi kormányzó parancslevelében meghagyja, hogy akinek a pozsonyi polgárok ellen panasza van, ne idézze őket a nádor vagy országbíró elé, hanem „in praesentia magistri tavernicorum, *consequenterque* coram nobis“ perelhetők. Pozs. lvt. 4066. sz.

⁴ 1453. Teleki : A Hunyadiak kora, X. 371. l. ; 1459. Pozs. lvt. 1804. sz. Kiadva : Kaprinay : Hungaria diplomatica, II. 243. l. Idézve : Király J. : Pozsony város joga a középkorban 1894. 345. l.

Zsigmond már állandóan arra törekedett, hogy a két joghatóságot különválassa és a pereket a tárnokmester elé utalja. 1405-ben törvényileg is elrendelte, hogy akkor hozhatók eléje a polgárok perei, ha a tárnokmester nem akarna igazságot szolgáltatni.¹ De Zsigmondnak ezek a törekvései ekkor még nem arattak sikert.

A század második felében is találunk tárnoki ítélőszék tartását elrendelő uralkodói parancsleveleket V. Lászlótól,² Hunyadi Jánostól³ és Hunyadi Mátyástól;⁴ 1454-ben pedig Perényi tárnokmester az országtanács parancsára tart ítélőszéket.⁵ 1458-ban Györgyi Bodó Gergely tárnokmester a hozzá fellebbezett perekről úgy nyilatkozik, hogy azok „a királyhoz, azaz az ő (a tárnokmester) bírósága elé” vannak fellebbezve.⁶ 1479-ben a polgárok a pereket „a király személye helyett rendelt tárnokmesterhez” fellebbezik.⁷ I. Mátyás korában a tárnokmester a városokhoz intézett csaknem mindegyik meghívólevelében odateszi, hogy a király különös megbízásából hívja össze a tárnoki ítélőszéket;⁸ sőt sokszor maga az uralkodó adja ki a meghívólevelet.⁹ Ha valamelyik meghívott város nem küldte el ülnökeit a tárnoki ítélőszékbe, a király erről személyes tudomást szerzett és a tárnokmester vagy helyettese útján megrótt a városi tanácsot.¹⁰ Előfordult az is, hogy a király a tárnokmesterrel együtt szolgáltatott igazságot.¹¹ Ha a tárnoki ítélőszék huzamosabb ideig szüne-

¹ Corpus iuris Hungarici 1405. II. 11. tc.

² MODL. 14.712. sz.

³ MODL. 14.784. sz. oklevélben megemlítve.

⁴ „Commisimus autem eidem Johanni de Rozgon, magistro tavernicorum nostrorum, ut ipse... vobis iudicium et iustitiam facere debeat auctoritate nostra in hac parte praesentibus attributa...“ MODL. 16.034. sz.

⁵ MODL. 14.784. sz.

⁶ „... causus... ad regem, nostrae deliberationi appellatus...“ Pozs. lvt. 1789. sz.

⁷ „... domino magistro thavarnicorum tanquam in persona regiae Maiestatis constituto...“ Pozs. lvt. 5153. sz.

⁸ 1468. Pozs. lvt. 1913. sz.; 1471. Teleki i. m. XI. 429. l.; 1480. Pozs. lvt. 2018. sz.; 1490. Iványi: Bártfa lvt. I. 2748. sz.

⁹ 1463. Iványi: Bártfa lvt. I. 1448. sz.; 1468. „Commissio propria domini regis“, tehát csakugyan az uralkodó személyes parancsára keltek ezek a meghívólevelek. Kaprinay kéziratai a budapesti Pázmány Péter Tudománygyűjtemény könyvtárában, Quarta, XXVII. köt. 117—118. l., 53. sz. (a következőkben: *Kapr. Qu.*) és Iványi: Bártfa lvt. I. 1761. sz.; 1481. u. a. I. 2207. sz.; 1488. u. a. I. 2657. sz.

¹⁰ 1471. Iványi: Bártfa lvt. I. 1815. sz.; 1480. Pozs. lvt. 2018. szám.

¹¹ 1469. dec. 7. Alsólindvai Bánffy Miklós pozsonyi ispán és a pozsonyi polgárokközt. N. Múz. Törzsa.; 1486. András pesti plé-

telt, emiatt a polgárok nem a tárnokmesternél, hanem a királynál panaszkodtak.¹ Mindez azt mutatja, hogy a tárnokmester bíraskodása még nem független.

Nem változott a helyzet Mátyás halála után sem, mert a tárnokmester akkor is a király akaratából, az ő megbízására hívta egybe a tárnoki ítélőszéket.² Még 1528-ban is ezt tapasztaljuk, amikor Báthory András tárnokmester Ferdinánd megbízásából tart tárnoki ítélőszéket.³ Körülbelül eddig tartott a tárnokmesteri bíraskodásnak a királyt helyettesítő jellege. Amint a főkancellár, majd a titkos kancellár s utóbb a személynök a királyt nemesek feletti személyes bíraskodásában helyettesítette, úgy a tárnokmesternek ugyanez volt a tiszte a polgárok felett.

Ferdinánd uralkodásának elején még nem volt semmi változás e téren és úgy látszott, hogy minden a régi mederben fog tovább folyni.⁴ De a kettős királyság és az állandó török veszedelem ezt megakadályozta. Ettől kezdve már megszűnik a király személyes bíraskodása az egész magyar igazságszolgáltatásban,⁵ következésképp meg kellett szűnnie a tárnokmester királyi személyes ítélkezést helyettesítő jellegének is. Amikor a zavaros idők után a tárnokmester bírói fóruma a század derekán ismét működésbe lépett, a meghívólevelet a tárnokmester a saját nevében bocsátja ki és nem említi, hogy az a király különös meghagyásából történik.⁶ De még más körülmények is mutatják, hogy a tárnoki ítélőszék a XVI. század közepétől már teljesen önálló bíróság volt.

Ha az ítélőszékbe valamelyik meghívott város nem küldött ülnököket, 100 марка pénzbüntetést kellett fizetnie. Ezt a birságpénzt a XV. században még a király és a tárnokmester közt osztották fel.⁷ A XVI. század közepétől az ilyenféle

bános és Veronika asszony közt Drághy Tamás személynök és Pakosi László tárnokmesterrel. MODL. 10.119. sz.

¹ 1471. Történeti Tár, 1861. 168. l.

² 1493. Iványi : Eperjes lvt. II. 698. sz. és Kapr. Qu. XI. 21. l. 21. sz. ; 1513. Pozs. lvt. 2501. sz. ; 1521. Pozs. lvt. 2596. sz. és Kapr. Qu. XI. 94. l. 86. sz. ; 1523. Pozs. lvt. 2634. sz.

³ Pozs. lvt. 2737. sz.

⁴ Báthori András 1528-i Pozsony városához intézett meghívólevelében : „... Ea enim est voluntas maiestatis suae, ut vos in pristinis vestris libertatibus conservemini...” Pozs. lvt. 2737. sz.

⁵ Vinkler J. : A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig. 1927. I. 159. l.

⁶ 1550. Pozs. lvt. 3232. sz.

⁷ 1493. Lossonezy László tárnokmester a pozsonyi tanácshoz intézett tárnoki ítélőszéket egybehívó levelében : Küldjétek el... „dictos iudices et iuratos electos, vestros seniores... Aliud sub poena amissionis vestrae libertatis et solutionis centum marcarum

bírságpénzeken már csak a tárnoki ítélőszék osztozott, az uralkodót az nem illette meg.¹ A városi bíróság által már egyszer eldöntött per újrafelvételéhez, vagyis az új ítélethez (*novum iudicium*) a parancslevelet az egész középkoron át csak az uralkodó adhatta.² A tárnoki ítélőszék önállósodása után a tárnokmester is.³ A tárnoki ítélőszék a XVI. század folyamán teljesen önálló bírósággá alakult, ettől kezdve hosszabb megszakítás nélkül működött és az uralkodótól annyira különvált, hogy amikor a XVII. század elején egy pert királyi parancslevélre nem pontosan a kialakult gyakorlat szerint kellett felvennie, az uralkodó akaratának csak húzódozva és a jogszokások fenntartására hivatkozva tett eleget.⁴

3. Ha azt akarjuk megállapítani, hogy a tárnokmester milyen helyet foglalt el a többi országos főméltóság között, akkor nagyon óvatosan kell eljárunk. Ebben a korban a hivatalok még túlnyomóan személyes jellegűek voltak. Nagyon sokat számított, hogy a hivatalt ki viselte, tudott-e súlyt szerezni tisztségének. Majdnem azt lehet mondani, hogy nem a hivatal adott tekintélyt a viselőjének, hanem a hivatalnok egyéni érdemeivel szerzett elismerést, tekintélyt a hivatalának. A tisztelet nem a hivatalnak járt ki, hanem a személynek. Különösen áll ez a korai középkorra, nálunk a XI—XIII. századot érte alatta, amikor a hivatalok még alakulóban voltak. A tárnokmesteri hivatalt a XV. századnál korábban ebből a szempontból egyáltalában nem vehetjük vizsgálat alá, mert nem volt még kellőleg megállapodva, kialakulva. De még a XV. században is csak bizonyos fenntartással, éppen az előbb említett személyi okokból kifolyólag.

A privilégiális királyi oklevelek végén álló méltóság-felsorolások nem használhatók fel ebből a szempontból, bár

gravis ponderis partim regiae maiestatis, partim vero nobis non facturi...“ Pozs. lvt. 2130. sz.

¹ 1587. *Protocollum sedis tavernicalis* I. az Országos Levéltárban, 44. a. lap; 1599. u. o., bevezetés, no. 6.; 1609. u. o. 96. b. lap és 97. a. lap, stb. — A nádori törvényszék bírságpénzein már a XIV. században a nádor és a károsult fél osztoztak. Nyers L.: A nádor bírói és oklevéladó működése. 1934. 17. l. és Hajnik: A magy. bíró-sági szervezet, 443. l.

² Hajnik i. m. 433. l.

³ Erre nézve csak 1611-ből van az első adatunk, *Prot. sedis tav.* I. 113. a. lap, de 1613-ban már a tárnoki ítélőszéken az országbíró új ítéletre szóló parancslevelét azzal semmisítik meg, hogy ez „non a suo iudice competentis, magistro scilicet tavernicorum ordinario sit impetratum“. U. o. 125. b. lap. A tárnokmesternek ez a joga tehát nyilván már a XVI. század második felében kialakult.

⁴ 1626. *Prot. sedis tav.* I. 187. b. lap.

azoknál — különösen a világiaknál — kétségtelenül volt bizonyos rangszerinti elrendezés, mert például a nádort, az ország főtisztviselőjét, mindig az első helyen találjuk. De a tárnokmesteri hivatal végleges kialakulása előtt, tehát még a XIV. században is, e méltóságfelsorolásnál erősen kidomborodott a fent leírt személyi érvényesülés. Demeter tárnokmestert, akinek I. Károly korában oly nagy szerepe volt, állandóan közvetlenül a nádor után találjuk; az országbíró, erdélyi vajda és a többi méltóságok is, mind utána következnek.¹ Később ezek a felsorolások rendezettebbekké lettek és akkor a tárnokmestert mindig az udvari tisztségek viselői (magister dapiferorum, cubiculariorum, pincernarum stb.) közt tüntetik fel, a XV.,² sőt még a XVI. században is,³ amikor annak állása kétségtelenül már jóval megelőzte a többi, jóformán pusztán címme vált udvari tisztséget. Ebből tehát nem lehet a tárnokmester tényleges rangjára következtetéseket levonnunk, éppen akkor nem, amikor a tárnokmesteri hivatal már megállapodott. A tárnokmester a városok főbírája lévén, a városok jelentőségüknek a XIV. és XV. században bekövetkezett rohamos fejlődésével kapcsolatban a tárnokmesteri méltóságot is messze kiemelték a többi udvari tisztség közül. Hivatali tekintélyének megállapítására két más módszer kínálkozik; ha mindkettővel ugyanarra az eredményre jutunk, akkor ez annak a jele lesz, hogy talán magához a hivatalhoz is, függetlenül a személytől, aki azt viselte, fűződött már valami rang, amelynek a többi hivatal lépcsőzetes sorrendjében egy fok felel meg.

1417-ben Zsigmond Konstanzból egyrészről Máréi András és Mihály, másrészről Báthmonostori László örökösei közt Márévár tartozékai miatt folyó pert, amely az ő személyes bíráskodásának volt fenntartva, Garai Miklós nádor, Perényi Péter országbíró, *Pelsőczy János tárnokmester*, Ozorai Pipó, Temes vármegye és a sókamarák főispánja, Rozgonyi János kincstárnok, János alkancellár és bácsi prépost, Ezdegei Besenyő Pál, volt szlavón bán, Albeusi Dávid, volt zólyomi főispán és Nánai Kompolt István eldöntésére bízta.⁴ 1423-ban Zsigmond király megújítja a békét Ulászló lengyel királlyal s a szerződésért kezeskednek és pecsétjükkel meg-

¹ Fejér VIII. 2. 403. l., 503. l., 607. l.; VIII. 3. 61. l., 176. l., 267. l., 529. l., 685. l.; VIII. 4. 55. l., 161. l. stb.

² 1434. Fejér X. 7. 540. l.; 1435. Osvalth i. m. 115. l.; 1464. Kapr. Qu. XIX. 45. l. 7. sz.

³ 1565. Kapr. Qu. XIX. 21. l. 6. sz.; 1569. u. o. 49. l. 7. sz.

⁴ Zichy okmt. VI. 314. sz.

erősítik a magyar világi hatóságok közül : Garai Miklós nádor, Perényi Péter országbíró, *Henrikfia Péter tárnokmester*, Ozorai Pipó temesi főispán, Garai Dezső mácsói főispán, Garai János, Maróthi János bán, Alsáni Gergelyfia János, Ezdegei Pál bán, Szánthói Jakab vajda, Rozgonyi János főkinestárnok, Pálóczi Mátyus borsodi és beregi főispán, Perényi Miklós istállómester, Tamássy Henrik udvarmester, Báthori István asztalnokmester, Kompolthi László pohárnokmester, Kusali Jakch János, ifjabb Rozgonyi István pozsonyi főispán, Istvánfia Mihály nógrádi főispán.¹ 1432-ben Zsigmond a pénzegységek megállapítása végett tanácskozást tartott Budán, amelyen a világi méltóságok közül résztvettek : Garai Miklós nádor, Pálóczi Mátyás országbíró, *Berzeviczi Henrikfia Péter tárnokmester*, László mácsói bán, Ezdegei Besenyő Pál szlavón bán, Lévai Cseh Péter másik mácsói bán, Báthori István asztalnokmester, Tamásy Henrik, volt ajtónállómester, stb. és a szabad királyi városok képviselői.² Az 1435. II. törvény 1. tc. az ország bírait így sorolja fel : nádor, országbíró, *tárnokmester*, kancellár, alkancellár, ezeknek ítélőmesterei, helyettesei vagy törvényszékük ülnökei, erdélyi vajda, székely ispán, dalmát, horvát, szlavón, mácsó, bán, a megyeispánok és szolgabírák. 1452-ben Hunyadi³ János szövetkezik a magyar és osztrák rendekkel V. László kiszabadítására. Az egyháziak után a magyar világi méltóságok felsorolása így kezdődik : Újlaki Miklós erdélyi vajda, Pálóczi László országbíró, *Perényi János tárnokmester*, Kőrögyi János mácsói bán, Rozgonyi Rajnald székely ispán, Tornai Szilveszter ajtónállómester stb.³ 1461-ben az egyházi és világi méltóságok, és pedig : Guthi Ország Mihály nádor, Pálóczi László országbíró, *Rozgonyi János tárnokmester*, Csáki Ferenc volt bihari főispán, Olncdi Czudar Simon és Hédervári Imre ajtónállómesterek, Rozgonyi Sebestyén volt erdélyi vajda, Zápolyai Imre kincstárnok stb. kezességet vállalnak mindazért, amit Mátyás király egy másik oklevélben György cseh király lányának, Kunigundának ígért.⁴

A felsorolt példákban az derül ki, hogy a tárnokmesteri méltóság függetlenül a személytől, aki viselte, közvetlenül a nádori és országbírói után következett, megelőzve a bánokat, kincstárnokot és a többi kúriai magistert. Az így kapott

¹ Wagner : *Analecta Scepusii*, I. 14—16. l.

² Fejér X. 7. 429. l.

³ Fejér : *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad*. 167. l. — Eredetije : N. Múz. Törzsa.

⁴ Teleki i. m. XI. 7. l.

eredményt még azért nem tekinthetjük önmagában véve teljesen bizonyítónak, mert az ilyen méltóságmegnevezések gyakran igen rendszertelenek, különösen az országgyűlési dekrétumok megerősítéseiben;¹ olykor még az egyháziak és világiak is össze vannak keverve.² Ha azonban egy-egy tárnokmester pályafutását vizsgáljuk, vagyis, hogy e hivatal előtt milyen más hivatalt viselt és azután mi lett belőle, akkor az előbb kapott, esetleg még nem teljesen bebizonyított tételünk végkép beigazolódik. Azt találjuk ugyanis, hogy sokan lettek tárnokmesterből egyenesen országbíróvá, mint ifjabb Rozgonyi János,³ Bethlenfalvi Thurzó Elek,⁴ Nádasdi Tamás,⁵ ifjabb Báthori András⁶ és később is többen. Tárnokmesteri állását megelőzően főkincstárnok volt Jakchy György,⁷ Rozgonyi János,⁸ Guthi Országh Mihály,⁹ Bethlenfalvi Thurzó Elek.¹⁰ Pelsőczy Bebek János főlovászmesterből lett tárnokmesterre.¹¹ Laki Thúz János pályafutását előbb dalmát-horvát al-bánként kezdte meg,¹² majd főkincstárnok lett,¹³ utóbb királyi udvarmester,¹⁴ dalmát-horvát bán¹⁵ és csak ezután királyi tárnokmester. Dalmát-horvát-szlavón bánból lett tárnokmester Egervári László is.¹⁶

Íme, tehát a hivatali ranglépcső is azt mutatja, hogy a királyi tárnokmester rangban egyfelől az udvari tisztségek, a főkincstárnok és délvidéki bánok, másfelől az országbíró közt foglalt helyet.¹⁷ Zsigmond távollétekor az országos

¹ Kovachich : Vestigia comitiorum, 348. l., 390. l. és Kovachich : Sylloge decretorum I. 210. l.

² Kovachich : Vest. com., 286. l.

³ Kovachich : Formulae sol., 552. l.

⁴ Liber dignit. saec., 106. l. (Országos Lvt.) és N. Múz. Törzsa. 1528. júl. 10.

⁵ Liber dignit. saec., 106. l.

⁶ N. Múz. Törzsa. 1554. szept. 6., 1555. okt. 3., 1560., stb.

⁷ MODL. 29.738. sz.

⁸ Kapr. Qu. XXVII. 366., 367., 368. l.; 1427. jún. 30. Bártfa lvt. Act. fasc. I. no. 17. (F. h.).

⁹ Kapr. Qu. XXVII. 369. l.

¹⁰ U. o. 377. l. és Pozs. lvt. 5454. sz.

¹¹ Kapr. Qu. XXVII. 365. l.

¹² 1453. Pozs. lvt. 4372. sz.

¹³ 1458—1459. Szilágyi L. : A magy. kanc., 36. l.

¹⁴ 1466. máj. 30. N. Múz. Törzsa. és MODL. 16.528. sz.

¹⁵ MODL. 16.528. sz., 16.563. sz.; 1467. aug. 9. N. Múz. Törzsa.; Hazai okmt. IV. 300. sz.

¹⁶ N. Múz. Törzsa. 1478. jan. 23., 1481. máj. 13., 1493. júl. 15.; Liber dign. saec. 106. l.

¹⁷ A kancellárral nincs módomban összehasonlítani (az különben is egyházi ember volt), az erdélyi vajda pedig ritkán került a többi országos hatósággal közelebbi viszonylatba.

ügyek vezetésével megbízott öt főúr egyike volt a tárnokmester is.¹ Természetesen tagja volt a királyi tanácsnak, ha az udvarban tartózkodott.² Werbőczy az „igazi bárók“ (veri barones) közé számítja a tárnokmestert.³ Olykor ő látta el a nádor igazságszolgáltatási teendőit is, mint kiküldött bíró;⁴ de az 1846 : 68. t.-c. és az 1492 : 42. t.-c. nem számítják az ország rendes bírái közé, és pedig azért nem, mert akkor már nem az udvarban bíraskodott, azaz nem tartozott a nemesek ügyeiben ítélkező udvari főbírók közé.

A városok feletti főbírói tiszteből kifolyólag nemcsak igazságszolgáltatási ügyekkel foglalkozott, hanem a városok feletti felsőhatóság is a tárnokmester volt. Ilyen minőségében résztvevő városi határjárásnál.⁵ Ő tartozott felügyelni arra is, hogy a városok kiváltságaikat zavartalanul élvezhessék;⁶ olykor a privilégium kiadásáért is közbenjárt az uralkodónál.⁷ A városok közbékéjére felügyelt, olyan értelemben, hogy intézkedett, ha a városi tanács nem teljesítette a feladatát.⁸

Ezekután szinte természetes, hogy egyrésztől mint a királyi tanács tagja, másrésztől mint a városok felettes hatósága, a tárnokmester igen gyakran volt kancelláriai relátor, eleinte mindenféle ügyben,⁹ később csak városi ügyekben, privilégiumok, exemtiók, királyi mandátumok

¹ 1432. szept. 8. Bécsi áll. lvt. Ung. Urk. (F. h.); „Sigismundus . . . Georgio archiepiscopo Strigoniensi et Petro episcopo Agriensi necnon magnificis Nicolao de Gara . . . palatino, comiti Mathys de Palocz iudici curiae nostrae et Johanni de Rozgony magistro tavernicorum et summo thesaurario nostrae maiestatis, vicariis nostris generalibus per nos in regno nostro Hungariae constitutis . . .“ 1433. nov. 24. Bártfa lvt. Act. fasc. I. no. 27. (F. h.), regesztája : Iványi : Bártfa lvt. I. 260. sz.

² Szilágyi L. i. m. 25. l.

³ Tripartitum, p. I. tit. 94.

⁴ „ . . . in causis in praesentia palatinali vertentibus per serenissimum principem dominum Wladislaum . . . iudex deputatus . . .“ 1503. MODL. 21.194. sz. és 21.230. sz.; 1504. márc. 21. N. Múz. Törzsa.

⁵ A XIV. században elég gyakran, Házi i. m. I. l. 120. sz., Boreczky i. m. 101. l.; de még a XV. században is. 1420-ban Zsigmond a tárnokmestert, kincstartót, az abatyvármegyei főispánt és a szépesi prépostot bízta meg, hogy járják be Kassa határait. Aug. 9. Kassa titkos lvt. A. 28. sz. (F. h.)

⁶ 1420. Iványi : Bártfa lvt. I. 88. sz.; 1425. u. o. 135. sz. : Wagner : *Analecta Scepusii*, I. 221. l.

⁷ 1449. Iványi : Bártfa lvt. I. 528. sz.

⁸ 1426. Házi i. m. I. 2. 362. sz., 363. sz., 365. sz.

⁹ 1391. Királyi adománynál, MODL. 33.682. sz.; 1392. Hatalmaskodásnál, MODL. 7748.

kiadásakor,¹ magához a tárnokmesterhez intézett mandátumokban is.² A tárnokmester rendelte el a kancelláriánál azokat az okleveleket is, amellyel a király a városi követeket a tárnoki ítélőszékbe hívta meg.³ A királyi tanácsban a városi ügyek referenseként is szerepelt.⁴

A tárnokmesternek, mint világi hatóságnak, volt bizonyos, a hiteles helyekre emlékeztető oklevéladói működése már a XIII. századtól,⁵ természetesen itt is csaknem kizárólag a városi polgárok számára. Állított ki bevalló,⁶ tiltó,⁷ ügyvédvalló⁸ leveleket, nyugtát⁹ a polgárok kérésére és okleveleket is írt át.¹⁰ Enemű tevékenysége egyáltalában nem volt különleges, mert az megvolt a többi országos bírónak is, sőt olykor az udvari tisztségeknek is.¹¹

4. A tárgyalt korszakban — vagyis a polgároknak a tárnokmesteri bíraskodásban való részvételétől a tárnoki ítélőszék végleges kialakulásáig — a királyi tárnokmesterek a következők voltak:¹²
 1382—1388. Mezölaki Zámbo Miklós, pozsonyi főispán. (1385-ben rövid ideig Treutel János.)
 1388—1398. Osl nembeli Kanizsai Miklós; vasvári, soproni és zalai főispán, a kúnok főbírája.
 1398—1401. Kusaly Jakchy György, szabolcsi főispán.
 1402—1408. Nénai Treutel Miklós, pozsegei főispán.

¹ 1400. Zsigmond privilégiuma, mely szerint az országban utazó kassai kereskedőket nem szabad letartóztatni. „Relatio Georgy Jakch magistri thavernicorum regalum.“ N. Múz. Törzs. — 1400. dec. 6. Zsigmond az ország összes hatóságainak meghagyja, hogy ne engedjék a kassaiak árumegállító jogát senki által kijátszani. „Relatio Georgii Jakch magistri tavernicorum regalum.“ Kassa titkos lvt. (F. h.) — 1422 okt. 29. Zsigmond az egyházi bíróságoknak meghagyja, hogy a kassaiak világi ügyeiben ne ítélkezzenek. „Relatio Petri filii Henrici de Berzevicze magistri tavernicorum regiae majestatis.“ Kassa titkos lvt. B. 26. (F. h.)

² 1422. okt. 29. Eperjes lvt. loc. 185. fasc. A. (F. h.)

³ Szilágyi L. i. m. 52. l.

⁴ U. o. 37. l. és 63. l. 57. jegyz.

⁵ Szentpétery I.: Magyar oklevéltan, 1930. 141. sk. l.

⁶ Házi i. m. I. l. 306. sz.; 1452. szept. 20-i ítéletlevélben átírva. N. Múz. Perényi cs. lvt.

⁷ MODL. 10439. sz.

⁸ Magyar Történeti Tár. II. 1855. 193. l. és MODL. 22563. sz. oklevelekben megemlítve.

⁹ 1510. jún. 29. N. Múz. Törzs. a.

¹⁰ MODL. 6656. sz.

¹¹ Szentpétery: Magyar oklevéltan.

¹² A névsort a Liber dignit. saec.-ból vettem (Orsz. Lvt.), annak hiányait saját adataimmal kiegészítve. — Kissé hiányos névsor, — amely azonban elejétől kezdve tartalmazza a tárnokmesterek felsorolását a XIX. század közepéig, — található Kassaynál is: Tárnoksék és tárnoki törvénycikkelyek, 1848. 9. sk. l.

- 1408—1410. Balogh nembeli Szécsi Miklós, vasvári és soproni főispán.
 1410—1419. Pelsőczy Bebek Nagy János, gömöri főispán.
 1419—1433. Berzeviczi Henrikfia Péter, szepesi és lipthózi főispán.
 1433. Pelsőczy János fia Miklós.
 1433—1438. Idősb Rozgonyi János, főkincstárnok.
 1438—1458. Perényi János, ugocsai főispán, a Felső Részek kapitánya, V. László tárnokmestere (1441—1444. Guthi Országh Mihály, I. Ulászló tárnokmestere).
 1458—1459. Györgyi Bodó Gergely.
 1459—1470. Ifjabb Rozgonyi János, erdélyi vajda.
 1470—1472. Rozgonyi Rajnald, abaújházi és zempléni főispán, székelői ispán.
 1472—1478. Perényi István, abaújházi főispán.
 1478—1481. Laki Thúz János.
 1481—1483. Nincs betöltve.
 1483—1487. Pakosi László.
 1487—1488. Nincs betöltve.
 1489—1490. Hédervári Miklós, mosoni főispán.
 1491—1493. Lossonczi László, erdélyi vajda.
 1493—1496. Egervári László.
 1496—1498. Lossonczi László.
 1499—1518. Ráskai Balázs.
 1518—1523. Béltéki Drágffy János, Középszolnok és Krasznai főispánja.
 1523—1527. Bethlenfalvi Thurzó Elek, főkincstárnok.
 1527—1534. Báthori András, szatmári és szabolcsi főispán, I. Ferdinánd tárnokmestere. (1527—1533. Homonnai Drugeth Ferenc, ungvári főispán, Zápolyai János tárnokmestere.)
 1535. Nincs betöltve.
 1536—1543. Nádasdi Tamás, horvát- és tótországi bán, vasvári főispán.
 1544—1554. Ifjabb Báthori András, szatmári és szabolcsi főispán, erdélyi vajda, székelői ispán.
 1554—1557. Perényi Gábor, Abaújház örökös főispánja, a Tiszántúli Részek főkapitánya.
 1557—1566. Gróf Zrínyi Miklós, Szigetvár főkapitánya, a Dunántúli Részek kapitánya.
 1567—1603. Gróf Zrínyi György, trencséni és zalai főispán, a Dunántúli Részek kapitánya.

5. A tárnokmesternek, munkaköre gyarapodásával, korán szüksége volt segédzemélyzetre. Már az Árpád-korban hallunk protonotáriusáról¹ és az Anjou-korban mind gyakrabban, 1325-ben², 1371-ben,³ 1382-ben,⁴ 1383-ban,⁵ 1385-

¹ 1281. Hajnik : A magy. bírósági szervezet, 92. l. és Boreczky, i. m. 66. l. Az oklevél eredetije : MODL. 1102. sz. Kiadva : Wenzel : Árpád-kori új okmt. XII. 340. l. és Fejér V. 3. 107. l.

² Hazai okmt. III. 79. l.

³ Fejér IX. 7. 315. l.

⁴ MODL. 6886. sz.

⁵ MODL. 6998. sz. ; Pozs. lvt. 408. sz. ; Magyar Történeti Társ., II. 1855. 197. l.

ben.¹ A fejlődés menetéből következően azt lehetne várni, hogy ezután már rendszeresen fogunk találkozni tárnokmesteri protonótárius említésével. Ehelyett azonban az egészen elmarad és a XIV. század végétől már csak egészen kivételesen találunk ilyent. Ettől kezdve helyébe lép az altárnokmester (vicemagister tavernicorum regalum), akivel a XIV. század végétől már gyakran találkozunk.² Ez egybefügg a tárnokmesteri tisztség kialakulásáról mondottakkal, mert maga a tisztség is a XIV. század végére alakult ki véglegesen, mint a városok főbírája és ettől kezdve találjuk mellette rendes hivatali segédjét is, az altárnokmestert. Ő volt a rendes kisegítő személy a tárnokmester mellett, míg a protonótárius elnevezés csak a többi országos bírótól volt kölcsönözve. Ez elnevezés bizonytalanságát éppen gyakori ingadozása jellemzi, mert hol protonótáriusnak nevezik, hol viceiudex és protonótáriusnak,³ hol pedig a tárnokmester udvarbírájának.⁴ De a sok név alatt tulajdonképpen mindig ugyanaz a személy rejtőzik, a későbbi altárnokmester. Amikor 1559-ben Nagyváthi Antal altárnokmester és protonótáriusról olvasunk,⁵ az már egészen speciális eset és azzal magyarázható, hogy Nagyváthi Antal ezen állását megelőzőleg (és talán közben is) személynöki ítélőmester volt.⁶ Altárnokmester és ítélőmester a tárnokmester mellett egyidejűleg⁷ sohasem volt, sem ekkor, sem máskor.

A középkori viszonyokból kifolyólag egészen természetes, hogy az altárnokmester a tárnokmester személyéhez kötött hivatalnok volt, azaz a tárnokmester nevezte ki altárnokmesterét familiárisai közül.⁸ Ez néhol szószerint is ki van mondva,⁹ de hogy a kevés pozitív adaton kívül máskor is így volt, azt bizonyítja az is, hogy sohasem volt senki két egymásután következő tárnokmesternek az altárnokmestere, azaz az új tárnokmester mindjárt a saját emberét nevezte ki segédjének.¹⁰ Így volt ez a többi országos bíró-

¹ Pozs. lvt. 430. sz.

² Hajnik i. m. 94. l.

³ 1382. MODL. 6886. sz. ; 1383. MODL. 6998. sz.

⁴ 1323. Fejér VIII. 2. 404. l.

⁵ Prot. sedis tav. I., 1. a lap.

⁶ Pozs. lvt. 3211. sz. ; 1555. febr. 6. N. Múz. Törzsa.

⁷ Mint azt Hajnik állítja, i. m. 94. l. Ő a notariust értelmezi ítélőmesternek, ami pedig tudvalevőleg azt sohasem jelentette.

⁸ Szekfű Gy. : Serviensek és familiárisok. 1913. 107. l.

⁹ Pozs. lvt. 1853. sz. ; Házi i. m. I. 5. 128. sz. és 329. sz.

¹⁰ Hogy csak a hosszabb ideig működő altárnokmestereket említsük, Dubói János 1421—1428 ; Kovácsy Demeter 1460—1469 ;

nál is, de míg a megyei nemesség már a XVI. század elején elérte, hogy az alispánt ő válassza, az altárnokmester mindig a tárnokmester familiárisa maradt.¹ A polgárok csupán annyit értek el, hogy az altárnokmesternek hivatalára fel kellett esküdnie,² a XVII. század elejétől a szabad királyi városok kiküldöttei előtt is,³ és hogy ugyancsak ebben az időben a tárnokmester azt is megígérte, hogy az altárnokmester kijelölésénél a polgárok véleményét is figyelembe fogja venni.⁴

Az altárnokmesterekre vonatkozólag aránylag kevés az adat; de valószínűleg nem azért, mintha az adatok nem maradtak volna fenn, hanem, mert ez az állás nem volt állandóan betöltve, helyesebben szólva, a tárnokmester csak ad hoc vett maga mellé segédet, amikor arra szükség volt. 1490-ben Hédervári tárnokmester elhalasztja a tárnoki ítélezés napját, mert neki Ausztriába kell utaznia és helyettest nem állíthat.⁵ Ugyanígy volt ez még a XVI. század közepén is. 1538-ban Nádasdi tárnokmester értesíti a pozsonyi tanácsot, hogy mivel őt a király egyéb teendőkkal bízta meg, a városok ügyeivel nem foglalkozhatik kellő mértékben és ezért Laki Balázst választotta altárnokmesterévé.⁶ Ez a közlési mód már magában véve is eléggé mutatja, hogy altárnokmester nem volt állandóan. Egy-egy tárnokmester idejében később is szerepel az előbbi altárnokmester, noha közben már másnevű altárnokmesterrel is találkozunk. 1420-ban⁷ és 1422-ben⁸ Bernárdi Ferenc, 1421-ben,⁹ majd 1425-től 1428-ig¹⁰ Dubói János, 1424-ben¹¹ és 1426-ban¹² Szalóki

Ethelei Miklós 1499—1508 ; Debreczeny György 1573—1587 ; Kubiny Kristóf 1596—1602.

¹ Mályusz E.: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. XX. (1928.) 388. l. 77. jegyz.

² 1456-i cikkelyek, art. 27. Ld. Függelék.

³ Tavernicalia adversaria. Kovachich kézírata a M. Nemz. Múzeum kézírattárában. Fol. Lat. 172. I. köt. 101. a lap ; Prot. sedis tav. I. 134. b lap.

⁴ 1616. Prot. sedis tav. I., u. o.

⁵ Iványi : Bártfa lvt. I. 2748. sz.

⁶ Pozs. lvt. 2999. sz.

⁷ Pozs. lvt. 790. sz.

⁸ Házi i. m. I. 2. 243. sz.

⁹ Iványi : Eperjes lvt. I. 182. sz.

¹⁰ 1425. jan. 2., 1426. jan. 6., 1427. jan. 19., 1428. jan. 7. Ep. lvt. loc. 103. fasc. B. (F. h.)

¹¹ 1424. júl. 16. Eszt. főkápt. magánlvt. Lad. 53. fasc. 2. no. 3. (Cs. gy.)

¹² Házi i. m. I. 2. 337. sz.

Demeter, 1422-ben Páthi János¹ szerepelnek altárnokmestereként; 1499-től 1502-ig és 1508-ban is Ethelei Miklós,² 1504-ben és 1513-ban Thasi Gergely.³ Ezek alapján nyilván úgy képzelhetjük el, hogy a tárnokmester ad hoc megbízta valamelyik familiárisát, hogy járjon el az ő nevében és végezze el a rábízott tárnokmesteri teendőket.⁴ Az is lehet, hogy több familiárisnak esetleg egyidejű megbízását a munkakör területileg való felosztása hozta létre.⁵ Familiárisi mivoltához képest eleinte ura birtokán élt,⁶ bár a városoknak ezen a téren az volt a követelésük, hogy az altárnokmester lehetőleg állandóan a tárnoki ítélőszék székhelyén lakjék. A XV. század második felében ezt el is érték és ettől kezdve az altárnokmester Budán,⁷ később Pozsonyban⁸ tartózkodott, hogy állandóan kéznél legyen, ha szükség volna rá.

Az altárnokmestert gyakran küldte ki a tárnokmester a bírói eljárás folyamán, mint „homo noster“-t vizsgálat lefolytatására vagy birtokbaiktatás végett.⁹ De volt sokkal önállóbb tevékenysége is. Királyi megbízásból városi határt járt be;¹⁰ kancelláriai relátorként is működött városi ügyekben.¹¹ A tárnoki ítélőszéken neki is jelen kellett lennie,¹² sőt ő maga is tartott tárnoki ítélőszéket, a XV. században még ritkán,¹³ a XVI. század második felében azonban már gyakrabban;¹⁴ de azért a saját neve alatt kiadott oklevelet „a nagyobb bizonyosság okáért“ olykor a tárnokmester pecsétjével erősítette meg.¹⁵

¹ Pozs. lvt. 815. sz.

² Iványi: Bártfa lvt. I. 3425. sz., 3508. sz., II. 3641. sz., 4027. sz.

³ U. a. II. 3766. sz., 4393. sz.

⁴ „... nostra in persona ...“ Iványi: Bártfa lvt. I. 1578. sz. Idézve Szekfűnél, i. m. 107. l.

⁵ Bernárdi Ferenc és Szalóki Demeter az ország nyugati részein működtek, Dubói János a Felvidéken.

⁶ Sinkovics I.: A nagybirtok élete a XV. század elején. 1933. 37. l.

⁷ 1456-i cikkelyek, art. 17. Ld. Függelék.

⁸ Prot. sedis tav. I. 201. b. lap.

⁹ MODL. 1102. sz., 8618. sz.; 1454. jan. 21. Pozs. kápt. lvt. Capsa Budensis I, fasc. 3. no. 7. (Cs. gy.)

¹⁰ Wagner: *Analecta*, I. 83. l.

¹¹ 1405. Pozs. lvt. 645. sz. és 646. sz.; 1407. jan. 6. Bártfa lvt., *Privilegia* T. no. 99. (F. h.); 1422. Pozs. lvt. 815. sz.

¹² Laki Thuz-féle tárnoki cikkelyek, Kovachich: *Codex authenticus iuris tavernicalis*, 1803. 268. l. (1602. art. 12.)

¹³ 1420. Pozs. lvt. 790. sz.; 1426. Házi i. m. I. 2. 337. sz.; 1480. Pozs. lvt. 2018. sz. — V. ö. 1456. art. 6.

¹⁴ Prot. sedis tav. I.

¹⁵ 1421. Nyugtán: „... Praesentes autem propter maiorem

Helyettesítésével (vicegerens) a tárnokmester megbízhatta egyik hozzátartozóját is,¹ de legtöbbször erre is altárnokmesterét használta. 1408-ban Tótfő Lukácsfia Miklóst nevezi vicegerensnek,² aki altárnokmester volt.³ 1426-ban Szalóki Demetert,⁴ szintén altárnokmestert.⁵ 1465-ben Kovachy Demetert egyszerre nevezi altárnokmesternek és vicegerensnek.⁶ Ugyanígy volt vicegerens Nádasdi Tamás altárnokmestere, Pókateleki Szomori János is,⁷ és a felsorolást még tovább is folytathatnók. A vicegerens kifejezés gyakori használatából az tűnik ki, hogy annak nemcsak szigorúan vett „helyettes” jelentése volt, hanem körülbelül az altárnokmesterrel volt azonos fogalom.

A városi polgárságnak az altárnokmesterrel szemben való viselkedéséről annyit jegyezhetünk meg, hogy bár ő a tárnokmester helyettese volt és annak nevében járt el, a polgárság a középkorban még nem sokba vette. Az előtte folyó pert igyekezett a király vagy a tárnokmester elé vinni⁸ és az ő elnökelete alatt tartott tárnoki ítélőszéken a városi kiküldöttek nem akartak megjelenni.⁹

Sokkal kevesebb biztosat tudunk a tárnokmester jegyzőjéről. Minthogy ítélőmesteréről már a XIII. században hallunk, ebből azt lehetne következtetni, hogy akkor már jegyzője is volt. Másfelől azonban erről pozitív adat legkorábban csak a XV. századból van.¹⁰ Így lehetséges — tekintetbe véve, hogy a tárnokmester a XIV. században még a kúriában ítélkezett¹¹ —, hogy az okleveleket is az udvarban állíttatta ki valamelyik ott időző jegyzővel; vagy az is lehet, hogy az oklevél kiállítása a felek dolga volt s a tárnokmesteré csak a megpecsételés, ami korábban, oklevelés gyakorlatunk kezdetén általános szokás volt más oklevéladó közegeknél is.¹² Annyi kétségtelenül megállapítható,

certitudinem sigillo praescripti domini nostri sub appresso consignavimus...“ Eperjes lvt. loc. 103. fasc. B. (F. h.)

¹ 1381-ben a tárnokmester helyettese öccse volt. Pozs. lvt. 386. sz.

² MODL. 9375. sz.

³ 1407. Fejér X. 4. 646. l.; Wagner: *Analecta Scep.* I. 83. l.

⁴ Házi i. m. I. 2. 340. sz.

⁵ U. a. 368. sz.

⁶ Iványi: Bártfa lvt. I. 1578. sz.

⁷ Pozs. lvt. 3023. sz., 3046. sz. és 3051. sz.

⁸ Pozs. lvt. 790. sz.; Házi i. m. I. 2. 337. sz.

⁹ Pozs. lvt. 2018. sz.

¹⁰ 1421. Fejérpataky: Városi számadáskönyvek, 190. l.

¹¹ Olv. alább III. l. §.

¹² Eredményeket e téren csak alapos és körültekintő frásösszehasonlítás útján lehetne elérni, amit azonban az egyidőből fenn-

hogy még jóval később sem volt állandó jegyzője. Általában ebben a tekintetben a legteljesebb rendszertelenség uralkodott és semmiesetre sem volt a tárnokmesternek rendezett és kialakult kancelláriája. 1479-ben a tárnoki ítélőszékre „kiküldött jegyző”-ről olvasunk;¹ Ráskai Balázs viszont saját jegyzőjéről beszél² és az ugyanabból a korból származó „Lecta per notarium”,³ „Lecta et correcta per notarium”⁴ kifejezések arra engednek következtetni, hogy akkor a jegyzőnek már segédszemélyzete is volt. Ez azonban nem a hivatal fejlődésének az eredménye, hanem csupán személyi vívmány, mert a XVI. század végén a tárnoki ítélőszéken a jegyzői teendőket még a pozsonyi jegyző látta el kiküldött jegyzői minőségben.⁵ Csak a XVII. század elejétől van a tárnoki ítélőszéknek külön felesküdt jegyzője,⁶ de ez már nem a tárnokmesteré, hanem a teljesen önálló intézményé alakult tárnoki ítélőszéké.

II. A tárnoki ítélőszék kialakulása.

1. Uralkodóink közül IV. Béla volt az első, akinek határozott városalapító és várospártoló politikája volt.⁷ Halála után ez a törekvés feledésbe ment és csak I. Károly karolta fel újból a városokat, talán a délen ekkor már intenzív városi élet hatása alatt.⁸

A városok pártolásának mértékéül az uralkodók részéről kibocsátott városi privilégiumok mennyiségét szokták tekin-

maradt eredeti tárnokmesteri oklevelek csekély száma és még sok egyéb gátló körülmény tesz nagyon nehézvé és kétes eredményűvé. Azt például megállapítottam, hogy Zámbó Miklós tárnokmesternek egy 1383. szept. 7-i (N. Múz. Törzsa.) és egy 1384. jan. 10-i (u. o.) oklevele ugyanazon kéz írása. De ebből még nem lehet biztosan következtetni azt, hogy a tárnokmesternek ebben az időben saját tárnokmesteri jegyzője volt; mert Zámbó M. egyszersem pozsonyi főispán is lévén, lehet, hogy a jegyző a főispáni hivatalához tartozott; sőt, minthogy mindkét oklevél pozsonyiakat érintő ügyben van kiállítva, az is lehet, hogy a pozsonyi városi jegyző írta azokat. Esetleg véletlenül ugyanazzal a kúriában időző jegyzővel is állíthatta ki a tárnokmester mindkét oklevelet.

¹ „Notarius ad hoc deputatus.” Kovachich: Codex auth. iuris tav. 268. l. (1602. art. 12.)

² 1516. Házi i. m. I. 6. 304. sz.

³ Pozs. lvt. 2449. sz.

⁴ Pozs. lvt. 2489. sz.

⁵ Prot. sedis tav. I. 71. a lap.

⁶ U. a. 80. a, 122. b, 143. a, stb. lap.

⁷ Pleidell A.: A magyar várostörténet első fejezete. Századok, 1934. 13. l.

⁸ Zsindely I.: Magyar alkotmány az Anjouk és Zsigmond alatt. 101. l.

teni. De ezt a módszert nem használhatjuk minden megszorítás nélkül, mert a privilégiumot sokszor a városi polgárok kérték és ellenszolgáltatásokat vagy nagy pénzösszegeket adtak érte; ilyenkor már az uralkodónak a privilégiumadásban semmi érdeme nincs, mert a város járja ki azt magának. I. Károly sok városi kiváltságot adott önmagától vagy bárói tanácsára, egyszóval nem a város kérésére.¹ Károly halála után a privilégiumokban kevés kivétellel már mindenütt ott találjuk, hogy azt az uralkodó a város kérésére bocsátotta ki. Ezt nem tekinthetjük az oklevélszövegezés fejlődésének, esetleg a korral együttjáró pontosabb fogalmazásnak, mely szerint a későbbi korokban a szövegezésbe belefoglalták volna az oklevélkérő személyt vagy testületet is, amit azelőtt nem tettek volna meg. Találunk már I. Károly korában is olyan privilégiumokat és adományleveleket, amelybe be van iktatva, hogy a városi polgárok kérésére adta ki azt a király;² viszont jóval később is találunk — bár elvértve — ilyen kitétel nélküli, tehát az uralkodónak saját jószántából kiadott kiváltságlevelet.³

Ebből azt kell tehát következtetnünk, hogy uralkodóink I. Lajostól kezdve nem sok gondot fordítottak a városok emelésére. Erre vall a királyi városoknak elzálogosítása, elajándékozása, idegen kézbe juttatása is.⁴ Zsigmond intézkedései tulajdonképpen a kereskedelem fellendítését célozták és csak mintegy véletlenül karolták fel a városi polgárságot, mint a kereskedelemmel leginkább foglalkozó néposztályt. 1402-ben Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Lőcse, Bátfá és Trencsén nem saját kérelmükre, hanem a királyi tanács kezdeményezéséből azért jutottak árúmegállító joghoz, mert az árúmegállító helyeket a kereskedelempolitika megváltoztatásával az uralkodó az ország középső részeiről a határookra

¹ 1328. Kőrmöcbánya, Fejér VIII. 3. 295. l.; 1330. Zólyom-megyei Lépese, u. o. 416. l.; 1331. Komárom, u. o. 531. l.; 1333. Szomolnokbánya, u. o. 682. l.; 1337. Kőszeg, u. o. 4. 214. l.; stb.

² Fejér VIII. 2. 46. l., 3. 298. l., 4. 440. l.

³ 1436. jún. 30. Nagyszombat lvt. (F. h.)

⁴ Mályusz: *Gesch. d. Bürgertums*, 361. l. — Nagy Lajos Bátfát; Zsigmond Varasdót (u. o.), Debrecent, Bátfát (Iványi: *Debrecen és a budai jog. A debreceni Tisza István tudományos társaság I. osztályának kiadványai. I. 7. 8. l.*), Szatmárnémetit (1411. júl. 15. Jászói orsz. lvt. Statutor. Lit. G. fasc. 3. no. 40. F. h.), Eperjest (1405 jan. 17. N. Múz. Törzsa.); I. Mátyás Kissebent (Mályusz, u. o.); II. Ulászló Sopront, Bátfát (*Corpus iuris Hung. 1504. 22. t. c.*), Kissebent (Kapr. Qu. XI. 44. l. 42. sz.), Esztergomot (*Történeti Tár, 1909. 153. l.*), stb.

tolta ki.¹ Az 1405-i városi törvénynek is sok a kereskedelem körébe vágó rendelkezése² és e törvény kereskedelmi jellegét épp az bizonyítja leginkább, hogy a törvényhozáskor a városi kiküldöttek is jelen voltak, mint 1432-ben, amikor Zsigmond velük és az országtanáccsal a pénzegységeket állapította meg.³

I. Lajos korától tehát a városok magukra voltak hagyva és önerejükkel kellett új privilégiumokat szerezniök, eredményeket elérniök.⁴ Kassa városnak 1347-i nagy kiváltságleveléért súlyos pénzüsségeket kellett fizetnie Nagy Lajos nápolyi hadjáratának céljaira, épp úgy, mint Buda városának a saját kiváltságaért.⁵ A királyi földbirtokadományt sem kapta már a város ajándékba, hanem az évi adó növelése fejében.⁶ Pénzadomány ellenértékeképen nyerték meg a pestiek is azt a jogot, hogy önállóan választhassanak bírót és hat esküdttet.⁷ A legjellemzőbb eset az, amikor a pozsonyi polgármester kisebb pozsonyi privilégiumokat erősített meg Budán 300 forintért és a kancellár *rábeszéli*, hogy a nagy kiváltságlevelet is erősíttessék meg, mint azt Buda, Székesfehérvár, Kassa, Nagyszombat és a többi városok is teszik.⁸ El lehet képzelni, hogy a nagy privilégiumért a kancelláriában még jóval borsosabb árat kértek volna. Ez fényt vet arra, hogy a sok városi kiváltságlevél a XV. században az uralkodó szempontjából már csak bő jövedelmi forrást jelentett.⁹ Hogy a kiváltságlevelekben biztosított előnyök a város költségeivel sokszor nem is állottak arányban, azt az a privilégium mutatja legjobban, amelyben V. László Kassát felmenti a harmincad fizetése alól azon 302.000 forint költség miatt, amelyet az utóbbi háborús időkben az ő jogainak megvédésére kiadtak.¹⁰ A bártfaiak 1518-ban már nehezen tudták a sok hadisegélyt fizetni s ezért kérésükre a nádor a kancellárt és a kincstartót is kérte, hogy járjanak közben

¹ 1402. jan. 22. Kassa lvt. Regisztrálatlan oklevelek (F. h.); Iványi : Bártfa lvt. I. 37. sz. — Domanovszky Sándor professzor úr egyetemi előadása alapján.

² Corpus iuris Hung. 1405. I.

³ Fejér X. 7. 428. l.

⁴ Mályusz i. m. 361. l.

⁵ Osváth Gy. : Adalékok, 29. l.

⁶ 1397. szept. 15. Kassa titkos lvt. (F. h.)

⁷ Michnay—Lichner : Ofner Stadtrecht, 264. l.

⁸ 1436. júl. 6. N. Múz. Törzsa.

⁹ Mályusz i. m. 362. l.

¹⁰ Osváth Gy. : Adalékok, 125. l. — A számösszeg hitelességét a nagysága már egy kissé gyanússá is teszi.

a királynál a szegény bártfaiak érdekében;¹ de II. Lajos fej- és jószágvesztés terhe alatt meghagyta a bártfaiaknak, hogy a kirótt hadisegélyt okvetlenül fizessék meg.² A sok költségért a városok csakugyan megérdemelték a kiváltságleveleket, amelyekben ilyenformán nem kell különös királyi kegy megnyilvánulását látrunk.

A városok olyan mértékben erősödtek gazdaságilag és önállósodtak jogi tekintetben, amilyen mértékben az uralkodók az irántuk különösképen való gondoskodásukkal alábbhagytak. A két jelenség találkozása lehet véletlen is, azaz lehet, hogy történetesen akkor, a XIV. század második felében érték el a fejlődésnek ezt a fokát; de az is lehet, hogy a két tényező — a királyi várospolitikai és a városok fejlődése — közül az egyikben bekövetkezett változás váltotta ki a másik részen is a megfelelő hatást. Vagyis lehetséges, hogy a királyi közvetlen gondoskodás megszűnése következtében alakult ki a városoknak magukramaradottságukban szükséges öntevékenyséjük, de az is lehetséges, hogy éppen ezen öntevékenység kifejlődése tette a királyi várospártoló politikát fölöslegessé. Tény az, hogy városaink — a nagyobbakat véve alapul — általában Nagy Lajos korában érték el azt a fejlődési fokot, amikor a privilégiumok értékének tudatára ébredve, már maguk is kezdték azok megerősítését vagy újak kibocsátását kérni. A fejlődésnek ez a foka természetesen az egyes városoknál más-más időpontban következett be. A hamarabb fejlődő nyugati városok közül Pozsony már 1313-ban és 1323-ban kérte korábbi, III. Endrétől 1291-ben kapott kiváltságának megerősítését;³ Sopron szintén 1317, 1323, majd 1327-ben.⁴ Eperjesnél ez a fejlődési fok a XIV. század közepére esik,⁵ Bártfánál pedig a XIV. század utolsó negyedére.⁶ A XIV. század folyamán a középkorban valamennyire számottevő városaink mindegyikében kifejlődött ez az öntevékenység szükségességének tudatára való ébredés és a város, amely eleinte csak királyi kezdeményezés, gondoskodás folytán tudott fejlődni, a kívülről jövő segítség korából kinőve, sajátmaga szerzett mindig

¹ Iványi: Bártfa lvt. II. 4763. sz. és 4764. sz.

² U. a. II. 4770. sz.

³ 1456-i tárnoki cikkelyek bevezetésében. N. Múz. Törzsa.

⁴ Házi i. m. I. 1. 62 sz., 63. sz., 67. sz.; u. a. 1. 80. sz.; u. a. 1. 101. sz., 104. sz.

⁵ Iványi: Eperjes lvt. I. 45. sz. (1348.), 50. sz. (1349.), 67. sz. (1361.), 69. sz. (1364.), stb.

⁶ Iványi: Bártfa lvt. I. 26. sz. (1385.), 27. sz. (1387.), 31. sz. (1392.), 37. sz. (1402.), stb.

több és több kiváltságot és a saját erejéből fejlődött, gyarapodott, gazdagodott tovább.¹ Eredményeit saját maga vívta ki magának és igyekezett törekvéseinek érvényt szerezni.

2. Városaink legtöbbjének polgársága idegenből szakadt ide és ennek megfelelően idegen szokásokat és jogokat hozott magával. Letelepedése után arra törekedett, hogy ezen szokásainak és jogainak megtartása mellett zavartalanul aknázhassa ki gazdasági kiváltságainak a hasznát. Ez — akármilyen egyszerűnek látszik is — magában hordja az egész városi fejlődés csiráját, mert a városok alkotmányos törekvéseinek az volt mindig a principiuma, hogy saját jogaik szerint élhessenek. Már 1242-ben Zágráb privilégiumában IV. Béla megerősíti a zágrábiaknak maguk közt kialakult jogaikat és szokásaikat.² Hogy saját jogaik szerint élhessenek, annak előfeltétele az volt, hogy a köztük felmerült peres ügyeket a közülük való bíró intézze el, aki e szokásokban benne élve, azokat jól ismerte. Ezért minden városi kiváltság, amelyben ilyen irányú jogi rendelkezés is van, elsősorban azt mondja ki, hogy peres ügyeiket saját bírójuk dönti el. Az, hogyha saját bírójuk elfogult volna, akkor hol kereshetnek jogorvoslást, az csak másodsorban van feltüntetve, vagy ki sincs téve; az azonban sohasem hiányzik, hogy a városi polgár csak saját bírója előtt perelhet. Nyilvánvaló ebből, hogy a városi polgárság a privilégiumadásakor elsősorban azt kérte, mert ebben látta legfőbb biztosítékát annak, hogy ne háborgassák városi szokásainak gyakorlásában. A polgároknak ezt a kiváltságot azonban az ország lakosai gyakran sértették meg és a polgárokat más bíróság elé idézték. A polgárok kérelmére tehát az uralkodó újból és újból meghagyta az ország valamennyi bíróságának, hogy a városi lakosság csak saját bírósága előtt perelhet.³ Olykor még az egyházi bíróságoknak is szigorúan meg kellett ezt parancsolni.⁴ A polgárt elsősorban saját bírósága előtt kell perelni és csak onnan lehet a pert megokolt esetben tovább vinni.⁵

Előfordulhatott azonban, hogy a bírót az egyik fél elfogultnak tartotta, vagy az hanyag volt az igazságszol-

¹ Mályusz i. m. 361. l.

² Michnay—Lichner i. m. 244. l.

³ 1399. febr. 28. N. Múz. Törzsa.; 1427. Iványi: Bártfa lvt. I. 178. sz.

⁴ Osváth Gy. i. m. 132. l.; Kovachich: Formulae sol. 212. l.

⁵ 1456-i cikkelyek, art. 1.; Kovachich: Form. sol. 212. l.

gáltatásban. Kihez forduljon ilyen esetben a városi polgár, aki jogszokásait is ismerje és akinek részéről jóindulatot is remélhet? A polgárságot legtöbbször a király telepítette be, ő adta és erősítette meg a kiváltságait és a városi lakosságot különös pártfogásába vette; a polgárság tehát az uralkodóhoz fordul jogorvoslásért, aki különben is a legfőbb bíró és jogforrás az országban. Az első privilégiumok legtöbbje is fellebbezési fórumként a királyt említi,¹ vagy azt, akit a király megbíz ezzel.² A polgárok törekvése tehát arra irányult, hogy az uralkodó személyesen szolgáltasson nekik jogorvoslást; hogy az uralkodó ezt valaki másra bízza, az nem volt a polgárság kívánsága, azt a király már csak a saját könnyítésére tette. Számtalan esetről van tudomásunk, amikor a polgárok egyenesen az uralkodóhoz fordultak és ott jogorvoslást nyertek,³ vagy az uralkodó parancsot adott a városi bíróságnak, hogy hozzon igazságos ítéletet.⁴ A lényeges a király személyes bíraskodásakor is az volt, hogy a pert a város jogszokásai szerint döntse el.⁵

A kisebb városok, amelyek nem voltak elég jelentősek ahhoz, hogy egyenesen a királyhoz fordulhassanak panaszaiikkal és amelyek jogaikat egy másik várostól, az anyavárostól kapták, nehezebb jogi kérdésben ehhez az anyavároshoz fordultak tanácsért és pereiket is ide fellebbezték. Ebben ugyanaz a törekvés nyilvánult meg, hogy tudniillik felettük felsőfokon is az ő jogszokásaikat ismerő fórum, vagyis egy másik város ítéljen a saját joguk szerint, amelynek az övékhez hasonló jogai voltak. Így vihette Kőszeg peres ügyeit a soproni bíróság elé,⁶ Modor adóssági pereit Nagyszombat, ingatlanügyi pereit Pozsony városi bíró-

¹ 1238. Nagyszombat. Fejér IV. 1. 133. l.; 1240. Perina. Wenzel: Á. U. O. XI. 313. l.; 1242. Zágráb. Fejér IV. 1. 260. l.; Szamobor, u. o. 265. l.; 1244. Korpona, u. o. 330. l.; Zólyom, u. o. 332. l.; 1254. Dobronya és Bábaszék, u. o. IV. 2. 228. l.; 1257. Jasztrebarszka. Hazai okmt. VII. 62. l. stb., a legtöbb XIII. századi városi privilégiumban; de még jóval később, a XV. században is. Pl. 1402. szept. 29. Bártfa lvt. Acta fasc. 1. no. 2. (F. h.)

² 1244. „... cui duxerimus committendum...” Fejér IV. 1. 327. l. Ilyenféle kitételek még: 1255. Fejér IV. 2. 297. l.; 1347. júl. 28. Kassa titkos lvt. B. no. 3. (Cs. gy.)

³ Ortvay: Pozsony város története, 1898. II. 2. 236—37. l., több eset felsorolása; 1397. Fejér X. 2. 433. l.; 1456. Iványi: Bártfa lvt. I. 869. sz.; stb.

⁴ 1392. jan. 16. N. Múz. Törzsa.

⁵ Pozs. lvt. 5153. sz.

⁶ 1328. Fejér VIII. 3. 279. l.

sága elé;¹ és a sok-sok leányváros bizonynyal mind fellebbezhetett anyavárosának bíróságához.²

Az országos bíróságoktól azonban — azt lehet mondani — valósággal irtózott a városi polgárság. Bizonyítják ezt éppen azok a privilégiumok, amelyek úgy rendelkeznek, hogy a városi bíróságtól a pereket *csak* a király személyes jelenléte elé lehet vinni. De ez érthető is; hiszen az országos főbírók mind nemesek, sőt főnemesek voltak, a városi polgárság pedig 1405-ben még teljesen egyenlő színvonalon állt a jobbágysággal;³ sőt a XV. század folyamán is a városi lakosság gyarapodásának jelentékeny részét a városokba beköltöző jobbágyság tette ki.⁴ Ennélfogva éles rendi ellentétek választották el őket a főnemesi rangú főbíróktól és ezekről nem is sok jót remélhettek, különösen olyankor nem, amikor nemes perelt polgárral. Elsősorban a nádor és az országbíró bíráskodásától idegenkedtek a polgárok, de *idegenkedtek a tárnokmestertől is* és amikor csak lehetett, kivonták magukat joghatósága alól. Annyit elértek, hogy legalább az országos vásárokon felmerült peres ügyekben sem a nádor, sem az országbíró, sem a tárnokmester és semmiféle más főúr nem illetékes dönteni, hanem egyedül csak a városi bíróság.⁵ Ha a tárnokmesternek valamelyik városi polgár ellen panasza van, neki is a városi bíróság előtt kell keresnie igazát.⁶ Elsőfokon egyáltalában nem szabad a polgárt sem a király, sem a tárnokmester, sem más főpap vagy főúr előtt perelni, hanem csak a városi bíróság előtt.⁷ A város bírósága még azt sem látta szívesen, ha az általa már eldöntött pert fellebbezték a tárnokmesterhez; ezért Budán 10 márka pénzbüntetést fizetett a bíróságnak az, aki perét a tárnokmesterhez fellebbezte, ha a tárnokmester a város ítéletét helybenhagyta és megerősítette.⁸ Olykor a városi

¹ 1361. u. a. IX. 3. 251. l.

² Felsorolásukat ld. Boreczky, i. m. 116. l.

³ Mátyusz i. m. 360. l.

⁴ Mátyás király 1470-ben azokat a polgárokat és jobbágyokat, akik Korponára költöznek és ott új házat építenek, 10 évre minden adó alól felmenti. Teleki i. m. XI. 412. l. 1471-ben az ország összes hatóságainak meghagyja, hogy a jobbágyoknak Eperjesre való szabad költözését ne akadályozzák. Iványi: Eperjes lvt. I. 489. sz. Jobbágyoknak Eperjesre való szabad költözésére engedélyek: u. a. II. 605. sz., 639. sz., 770. sz., 1488. sz., 1498. sz., stb.

⁵ 1287. jún. 23. Buda kiváltsága. Brassó lvt. Privilegia no. 5. (Cs. gy.); 1347. Kassa kiváltsága. Ósváth: Adalékok, 91. l.

⁶ 1382. Fejér IX. 5. 583. l.

⁷ 1435. okt. 20. Kassa titkos lvt. B. 31. sz. (F. h.)

⁸ Michnay—Lichner i. m. 118. l. 202. sz.

tanács egyszerűen nem akarta a pert a tárnokmester elé fellebbezni és a királynak külön parancsal kellett ezt meghagynia.¹

Nyilvánvaló tehát, hogy a város nem törekedett pereit a tárnokmesterhez vinni és nem kereste a maga jószántából a tárnokmester bírói fórumát. A városi polgár szemében a tárnokmester éppen olyan főnemes volt, mint a többi, akit tőle mérhetetlen rendi távolság választott el. De a rendi különbségen kívül — ami pedig, tudjuk, a középkorban magában véve is igen nagy szétválasztó erő volt —, vagy éppen a rendi ellentétekből kifolyólag, komoly összetűzések is fordultak elő tárnokmester és polgárság közt, amelyek még érthetőbbé teszik a város idegenkedését a tárnokmestertől. I. Lajos korában a pozsonyi polgárok panaszkodtak a királynénál, hogy a királyi tárnokmester a városlakókat minden módon sanyargatja; örökségeiket a polgárok elhalálozásakor törvénytelen úton igyekszik magának megszerezni; a polgárokat fogságra veti minden komoly ok nélkül.² Úgy látszik, erre a panaszra volt a felelet Nagy Lajos parancsa, amelyvel eltiltja, hogy a tárnokmester a városi polgárok örökségeit magának foglalja le.³ 1410-ben a kassai polgárok nem akarták a tárnokmestert városukba beengedni és becsukták előtte a város kapuit. A dolog a királynak is tudomására jutott, aki neheztelésének adott kifejezést.⁴ Bebek tárnokmester nem akart a városi követekkel egy asztalhoz ülni, a polgárok szakállát tépázta és őket állatoknak nevezte.⁵ A polgárok panaszára Zsigmond akkor eltiltotta a tárnokmestert a polgárok bántalmazásától és erre vonatkozólag a nádornak is parancsot adott. De, úgy látszik, a tárnokmester gorombaságait tovább is folytatta, mert Zsigmondnak újabb és újabb parancsokat kellett kiadnia ez ügyben.⁶ Valószínű, hogy a polgárok a tárnokmester parancsainak sem szívesen engedelmeskedtek, mert ha az uralkodó a tárnokmestert a városba küldte az elintézendő ügyek végrehajtására, külön parancsban kellett a polgároknak meghagynia hogy a tárnokmesternek mindenben engedelmeskedjenek.⁷ Az is előfordult, hogy a tárnokmester illetéktelen vámot szedett

¹ 1484. Kovachich : *Formulae sol.* 194. l.

² Év nélkül. *Pozs. lvt.* 585. sz.

³ 1382. *Fejér IX.* 5. 583. l.

⁴ 1410. okt. 14. *Kassa lvt.* 68. sz. (F. h.)

⁵ Mályusz i. m. 387. l.

⁶ Wenzel G. : *A XV. századi tárnoki jog.* (Ak. ért. a társad. tudományok köréből.) 1878. 37—40. l.

⁷ 1425. *Házi i. m. I.* 2. 332. sz.

a várostól, úgyhogy a polgárok panaszára újból csak a királynak kellett intézkednie.¹

Érthető tehát, hogy a város nem akart a tárnokmesterhez fordulni ügyesbajos dolgaival; de hogyan került akkor mégis oda? Kényszerből, közvetett úton; egyszerűen úgy, hogy a város a királyhoz fordult jogorvoslásért és a király tette át az ügyet tárnokmesteréhez, vagy utasította a várost, hogy forduljon oda. Így alakult ki a tárnokmesternek a városok feletti joghatósága. Számtalan konkrét esetet lehetne ennek bizonyítására felsorolni. 1343-ban I. Lajos király Budára érkezett vadászatról és eléje járultak budai polgárok a peres ügyekkel. I. Lajos meghagyta, hogy egy bizonyos időpontban a felek jelenjenek meg tárnokmestere előtt, hogy az a nemesekkel tegyen igazságot. A király még a per különböző eshetőségeinek elbírálására is adott utasításokat.² A városi polgár a király előtt előadta sérelmét, kérve, hogy az uralkodó gondoskodjék jogorvoslásról és erre a király a pert áttette a tárnokmestere elé.³ Vagy sok esetben a polgárok panaszkodtak a királynál, hogy régi szabadságaik ellenére, amely szerint csak saját bíróságuk előtt perelhetők, mindenféle más fórum elé idézik őket; amire az uralkodó megparancsolta, hogy a városi polgárok csak bírójuk elé idézhetők és *onnan a tárnokmester elé lehet jellebbezni*.⁴ Ilyen esetekben is a polgároknak a saját joguk szerint való jogszolgáltatás volt a fontos; ők csak a saját bírójuk előtt való perelést kérték, de a király a tárnokmestert is belefoglalta. Vagyis, más szóval, a városi polgárok nem akartak tudomást venni a tárnokmesteri bíróságról, csak az uralkodó kényszerítette azt rájuk. 1423-ban Zsigmond király a kassaiaknak arra a panaszára, hogy őket, akik csak saját bíróságuk előtt vonhatók perbe, idegen bírák előtt perelik, megparancsolja, hogy kassai polgár csak a saját bírója *vagy* a tárnokmester előtt perelhető.⁵ A város a királyhoz fordult jogorvoslásért és elő-

¹ 1472. Iványi: Eperjes lvt. I. 498. sz.

² 1343. júl. 5. Esztergomi főkápt. magánlvt. Fundationalia no. 1. f. (Cs. gy.)

³ 1399. Pozs. lvt. 553. sz.; 1421 ápr. 13. N. Múz. Törzsa.; 1428 márc. 11. N. Múz. Berzeviczy cs. berzeviczei lvt.; 1434. Házi i. m. I. 3. 102. sz.; 1468. Pozs. lvt. 1913. sz.; 1481. Kovachich: Formulae sol. 212. l.; 1521. Pozs. lvt. 2605. sz., stb.

⁴ 1393. febr. 23. Kőrmöcbánya lvt. (F. h.); 1396. jún. 8. Kassa titkos lvt. (F. h.); 1406. Átírva a váradi káptalan 1407. szept. 2-i oklevelében. N. Múz. Törzsa. Szatmár város oklevelei. Növ. naplós. 31/1934.

⁵ Jún. 17. Kassa titkos lvt. B. 27. sz. (F. h.)

fordult az is, hogy a király nem a tárnokmestert, hanem mást bízott meg a jogszolgáltatással. Így 1421-ben a szepesi prépostot és a tárnokmestert,¹ 1429-ben Várdai Miklóst és Báthori István főasztalnokmestert,² 1430-ban az ország-bíró és a tárnokmestert,³ 1481-ben a főkincstárnokot.⁴

Ha a város egyenesen a tárnokmesterhez fordult panasz-szal vagy kérelemmel, annak rendszerint valami külön oka volt; például az, hogy a tárnokmester a városban vagy közelében tartózkodott és ilyenkor a takarékos polgárok inkább hozzá fordultak, minthogy az uralkodót keressék fel a távoli Budán. Így történt 1430-ban, amikor egy soproni polgár kereste fel a Pozsonyban tartózkodó tárnokmestert.⁵ Máskor a bártfaiak járultak az Eperjesen tartózkodó tárnokmester elé.⁶ 1449-ben, amikor a király különben sem gyakorolhatta hatalmát, ugyancsak a bártfaiak kérték Perényi tárnokmestert, akinek Zemplén megyében, Terebesen volt a kúriája, hogy erősíttesse meg Hunyadi kormányzóval a város kiváltságait.⁷ Más esetben ugyancsak ő eléje járultak a kassaiak is.⁸ Másfelől viszont a tárnokmester is féltékenyen őrizte lassan kialakuló joghatóságát a városok felett. 1462-ben Mátyás király Pozsony városához bizonyos ügyben kiadott parancsához hozzáteszi, hogy ha parancsának a pozsonyiak nem tesznek eleget, a nádor fogja őket erre kényszeríteni. Erre Rozgonyi tárnokmester ráírt a városra, hogy kéri, tegyenek eleget a királyi parancsnak, mert az az ő hivatali tisztének és joghatóságának a rovására menne, ha ez ügybe a nádor beleavatkoznék.⁹

A városok, akaratuk ellenére, a tárnokmester bírói fóruma elé kerültek; itt sok jót nem várhattak és elsősorban azt nem, ami a főtörékvésük tárgyát képezte, hogy tudniillik peres ügyeiket az ő jogszokásaik szerint döntsék el, különösen akkor, ha másrendű országlakossal pereltek. De a városok öntevékenysége, mint láttuk, a XIV. század második felétől már annyira céltudatos volt, hogy nem hagyták magukat

¹ Iványi B.: A márkusfalvi Máriaassy cs. levéltára. 53. l., 168. sz.

² Fejér X. 7. 87. l.

³ Nov. 11. Bárta lvt. Act. fasc. I. no. 22. (F. h.)

⁴ Kovachich: Formulae sol., 213. l.

⁵ Házi i. m. I. 3. 8. sz.

⁶ Iványi: Bárta lvt. I. 330. sz., 354. sz.

⁷ U. a. I. 528. sz.

⁸ U. a. I. 735. sz.

⁹ „... quia in derogamen honoris officii nostri id succederet, si huic rei magnifici domini Michaelis palatini vel eius vicegerentis manus ingerentur...” Pozs. lvt. 1840. sz.

jogaikból kiforgatni. Hogyan érték el hát azt, hogy a tárnokmester ne vetkőztesse őket ki jogaikból és az ő bírói fóruma előtt is saját jogaik szerint perelhessenek?

3. A királyi tárnokmester ítélkezéskor már a XIV. században maga mellé vett néhányat az udvarban lévő nemesek közül, akárcsak a többi, a királyi udvarban működő országos bíró;¹ egyrészt, hogy azok az ítélethozatalban segítségére legyenek, másrészt, hogy így némileg a teljes felelősséget is elhárítsa magáról. Demeter tárnokmester már 1320-ban az ország báróival és nemeseivel ítélkezik.² I. Lajos király egy városi pert 1343-ban a tárnokmesterre bíz, hogy az a főpapokkal és főurakkal a peres felek okleveleit felülvizsgálva, hozzon ítéletet.³ 1344-ben Lőrinc tárnokmesternél látjuk ugyanezt.⁴ Így volt ez a század második felében is, amikor Miklósfia János tárnokmester 1361-ben,⁵ Zámbo tárnokmester pedig 1383-ban⁶ ítélkezik városi polgárok ügyében főúri és nemesi bírótársakkal.

Ha a tárnokmester, aki maga is főnemes volt, bírótársait is kizárólag a nemesek sorából veszi, akkor bizonyos, hogy a polgárok pereit nem fogják ott a városi jogok szerint elbírálni, és ami még rosszabb, két különbözőrendű, nemesi és polgári peres fél közül biztosan a polgár fogja a rövidebbet húzni. Ezért a városok, mihelyt a tudatos öntevékenységnek abba a stádiumába jutottak, mihelyt gazdaságilag és politikailag annyira megerősödtek, hogy sajátmaguk is tudtak még a nemesi törekvésekkel is szembehelyezkedő eredményeket elérni, arra igyekeztek, hogy a tárnokmester mellett a városi polgárok közül való bírótársak is foglaljanak helyet. A XIV. század utolsó negyedében sikerült is ezt elérniök. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a polgárok ekkor már rendet képeztek volna. Hiszen a földesúri bíraskodásnál is szerepeltek jobbágyok bírótársakként,⁷ anélkül, hogy a jobbágyok rendisége egyáltalában csak szóba is jöhetne.

¹ Hajnik : A magy. bírósági szerv., 92. l. ; Hajnik : a királyi bírósági személyes jelenléte. (Akad. ért. a tört. tud. köréből.) 1892. 6. l.

² Boreczky i. m. 69. l.

³ 1343. júl. 5. Esztergomi főkápt. magánlv. Fundationalia, no. 1. f. (Cs. gy.)

⁴ MODL. 3661. sz. Kiadva : Fejér IX. 1. 257. l.

⁵ Hajnik : a magy. bírósági szerv., 92. l. 10. jegyz. (Fejér IX. 7. 504. l.)

⁶ Magyar Történeti Társ., II. 1855. 197. l.

⁷ Hajnik i. m. 98. l.

A tárnokmester polgári bírótársaira az első adat 1383-ból van, amikor Zámbo Miklós tárnokmester főpapokkal, főurakkal, nemesekkel és több város bírájával ítélezik.¹ Ettől kezdve nemesi és polgári bírótársak vegyesen szerepelnek.² A tulajdonképeni tárnoki ítélőszék története itt kezdődik, az 1380-as években. Véletlenül-e vagy belső összefüggés következtében ez éppen egybeesik a tárnokmesteri méltóságnak a városok felsőbírájaként való állandósulásával.

Kétféle törekvés küzdött egymással: a tárnokmester saját rendjéből való bírótársakkal akart ítélezni; a polgárság viszont nem akarta magát az övétől teljesen elütő gondolatvilágban élő és az övétől elütő érdekekkel bíró nemesség ítéletének alávetni. Ahol a városi elem nem volt kizárólagos az ítéletmondásban, ott a városi jogszokások könnyen háttérbe szorultak az országos jogokkal szemben.³ Ezért a polgárság a nemességet egészen ki akarta szorítani.⁴ Ez mindenesetre nehéz volt és olykor az is előfordult, hogy a tárnokmester még ebben az időben is tisztán nemesi bírótársakat vett maga mellé.⁵ De a már megindult fejlődést nem lehetett megállítani. 1416-ban már tisztán városi elemeket látunk Bebek tárnokmester mellett.⁶ Előfordul ugyan még 1426-ban is, hogy Berzeviczy Péter tárnokmester Lőcsén György szepesi prépost, Henkel Péter szepesi gróf és Lőcse, Kassa, Bártfa és Eperjes kiküldöttjei társaságában ítélezik,⁷ sőt Perényi tárnokmester mellett még 1439-ben is vannak nemesi bírótársak is a polgárok mellett.⁸ De hogy ezek mennyire elszigetelt esetek már ekkor, mutatja Zsigmondnak a kassaiak számára 1419-ben kiadott privilégiuma, amelyben többek között elrendeli, hogy a kassaiak saját bíróságuktól a tárnokmesterhez fellebbezhetnek, aki azt néhány város bírójával és tehetősebb polgárával tartozik eldönteni *a szokott módon*.⁹ Itt más szokásos módnak van feltüntetve, ha a tárnokmester csak polgárokkal ítélezik. Tisztán csak polgári bírótársakkal ítélezett a tárnokmester már 1420-ban,¹⁰

¹ Hajnik i. m. 92. l. 11. jegyz. Eredetije: MODL. 6998. sz.

² Mályusz i. m. 389. l.

³ Ortvay: Pozsony tört. II. 2. 216. l.

⁴ Mályusz i. m. 387. l.

⁵ 1401. MODL. 8618. sz.

⁶ Hajnik i. m. 93. l. 15. jegyz.

⁷ Wenzel G.: Nevezetes per lőcsei polgárok közt. 7. l.

⁸ Pozs. lvt. 1092. sz.

⁹ Jún. 9. „... cum iudicibus et potioribus civibus aliarum civitatumstrarum more solito sibi associatis...” Kassa titkos lvt. B. 22. (F. h.)

¹⁰ Jún. 14. N. Múz. Törzsa.

1424-ben,¹ 1426-ban Kőrmöcbányán² és Sopronban,³ 1433-ban.⁴ Ez a küzdelem tehát a nemesek és polgárok közt, amely a XIV. század végén kezdődött, a XIV. század elején már be is fejeződött és a huszas években a polgárok kerültek ki abból győztesen.

Azok a városok, amelyeknek polgárai ekkortájt bírótársakként szerepeltek, igen különbözők. A tárnokmester bíraskodásának helye nem volt állandó; legtöbbször Budán ítélkezett, de gyakran tartott az ország különböző városaiban a szomszédos városok segítségével bírói széket.⁵ A bíraskodása helye gyanánt a XV. század közepe felé mindinkább állandósult Buda. A XV. század közepén azután a bírótársak is állandósultak, amennyiben azok ettől kezdve a 7 szabad királyi város: *Buda, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Bártfa, Eperjes* és *Sopron* polgárai közül kerültek ki.

4. Városainknak a XIV. század második felében kialakult öntudatosodása és a jogi élet differenciálódása következtében szükségessé vált a polgárság szokásjogainak kodifikációja. Erről első emlékeink 1370-től kezdve vannak és a történeti fejlődés alapján nem is valószínű, hogy ilyenek sokkal korábban keletkeztek volna, amelyek azután nem maradtak fenn. 1370-ből való a szepesi szászok joga.⁶ A XIV. század végéről való az újabb kutatások szerint a selmecbányai jogkönyv is.⁷ A XV. század elejéről való a budai jogkönyv⁸ és a pozsonyi jogkönyv.⁹ Ebben a korban keletkezett még az említett hét szabad királyi város jogszokásainak összefirása is.

Az anyaváros-rendszer a XIV. század végére erősen kifejlődött. De ezt inkább csak a kisebb városokra kell érteni, mert a nagyobb városoknak nem lett volna igényükre egy másik város jogi felsőbbségét elismerni és jogi tanácsért

¹ Júl. 16. Eszterg. főkápt. magánltv. Lad. 53. fasc. 2. no. 3. (Cs. gy.)

² Házi i. m. I. 2. 337. sz.

³ U. a. I. 2. 340. sz.

⁴ Febr. 23. Szepesi káptalan orsz. lvt. Scrin. XII. fasc. 5. no. 23. (F. h.)

⁵ Mályusz: *Gesch. d. Bürg.* 389. l.

⁶ Ide vehető a pozsonyi zsidók jogkönyve is 1371-ből. — Relković N.: *Buda város jogkönyve*, 1905. 16—17. l.

⁷ Zycha, A.: *Das böhmische Bergrecht des Mittelalters*. 79—85. l.; Szentpétery: *Az Árpád-házi királyok okl. krit. jegyzéke*, I. 1678. sz.

⁸ Relković i. m. 18. l.

⁹ Király J.: *Pozsony város joga*, 16. l.

állandóan ahhoz fordulni. Ezek tehát kölcsönösen egymáshoz fordultak jogi tanácsért, és pedig az egymás közelében levők, vagy az azonos jogesaládokhoz tartozók. Így bizonyos város-csoportok alakultak ki, mint a szepesi városok, alsómagyarországi bányavárosok, felsőmagyarországi bányavárosok stb. Ilyen város csoportot alkotott a hét említett szabad királyi város is, amelyeknél az összekötőkapocs a budai jog volt.

Azon városaink közt, amelyeknek, mint anyavárosoknak, mintájára a többi város a jogait kapta, a XIII. században leggyakrabban Székesfehérvár, de már a XIII. és főleg a XIV. században Buda szerepel. Ennek egyebek közt az is lehetett az oka, hogy a kancelláriában, ha valamely fejlődő kereskedelmi forgalmú hely jogéletét szabályozni kellett, minden különösebb fejtörés nélkül egyszerűen a fővárosnak önként kínalkozó privilégiumait vették mintául.¹ Így Buda jogát kapja egészen vagy részben: Pozsony, Füzitő, Komárom, Désakna, Sopron, Rimaszombat, Kassa, Zsolna, Galgóc, Brassó, Eperjes, Bártfa, Trencsén, Kőrös stb.² Ezek a városok tehát tulajdonképpen leányvárosai voltak Budának. De közülök egyik-másik — különösen azok, amelyeknek áru-megállító joguk is volt³ — nagyot fejlődött, fényben és népeségben Budát is megközelítette és jogilag is egyenrangúnak érezte magát vele. Ilyen volt az a hét szabad királyi város, amelyek közt már csak mint első az egyenlők közt szerepelt Buda.⁴ De hogy mégis tulajdonképpen anyavárosuk volt, arra nézve több bizonyítékunk van, még a XV. század végéről is, például amikor a bártfaiaknak egy perében Kassa és Lőcse városok tanácsa ítélezett, azzal a fenntartással, hogy ha a felek az ítélettel nem volnának megelégedve, Buda város tanácsa elé fellebbezhetnek.⁵

A hét szabad királyi város jogszokásait írásba foglalta. Ennek a kodifikációnak a legkorábbi változata ugyan csak 1484-ből maradt fenn,⁶ de ez már minden bizonnyal csak

¹ Iványi: Debrecen és a budai jog, 14. l.

² U. a. 13. l.

³ A hét szabad királyi városnak volt áru-megállító joga. Mályusz i. m. 389. l.

⁴ Nagyszombatnál nincs közvetlen tudomásunk a budai jog átvételéről, de — mivel ez Pozsonnyal és Sopronnal állandó összeköttetést tartott fenn és a jogközlés közöttük a XV. században határozottan kimutatható, — kétségtelen, hogy Nagyszombat is ugyan-ehhez a jogesaládhoz tartozott.

⁵ 1493. Iványi: Bártfa lvt. I. 3094. sz.

⁶ Wenzel G.: A XV. századi tárnoki jog, 5. l. Kiadta Kovachich: Codex auth. iuris tav., 87—249. l., jobboldali hasáb. Ld. Kovachich: Tavernicalia adv. II. 25. b—26. a lap.

megújítás.¹ Erre a legerősebb bizonyíték az, hogy szó van benne a wikliffistákról.² Wikliff tanait tudvalevőleg Huss vette át s a konstanzi zsinat után e vallás híveit husszitáknak nevezték. Hazánkban a Wikliff—Huss-tanok követőit körülbelül még Zsigmond haláláig nevezték wikliffistáknak is, de azontúl már nem.³ Ezek szerint a kodifikációnak is még legalább Zsigmond korából kellett származnia. Már csak azért sem tehető fel, hogy az 1484-i kézirat az eredeti és a tárnoki ítélőszék számára készült kodifikáció lett volna, mert a tárnokmesterről egy szó említés sincs benne; ellenben sok szó esik a bűnügyekről, az ilyen ügyek elbírálásával pedig már a XV. század elejétől kezdve nem foglalkozott a tárnoki ítélőszék, hanem ezekben a városnak véglegesen kellett ítékeznie.⁴ Tisztán a hét szabad királyi város jogszokásainak írásbafoglalása ez, minden külön célzat nélkül. Nemcsak a címben van kimondva, hogy a kódex a hét város jogainak az összefoglalása — ami esetleg a későbbi megújításkor is belekerülhetett —, hanem szövegekben is történik említés a hét városról.⁵ Mindezeket, továbbá azt is tekintetbe véve, hogy a hét városról első konkrét adat 1441-ből van,⁶ valószínűnek fogadhatjuk el, hogy a hét város szövetkezése Zsigmond uralkodása végén, a harmincas években történhetett.⁷

A város csoportok közül a hét szabad királyi városé volt a XV. század közepén a legjelentékenyebb, mert a kötelékébe tartozó városok ekkor már az országban a legtekintélyesebbek

¹ Ez a kodifikáció a 41. fejezetben hivatkozik a budai jogra, Kovachich i. m. 129. l., a 108. fejezetben pedig a Dunát említi. U. o. 207. l. Már ezek a külső jelek is elárulják Budával és a budai joggal való közeli viszonyát.

² Kovachich i. m. 230. l. — Ez már Kovachichnak is feltűnt, *Tavernicalia* adv. II. 28. b lap.

³ Tóth—Szabó Pál: *A cseh-huszita mozgalmak*. 1917., 145. l.

⁴ Ld. alább, III. 4. §.

⁵ A 132. fejezetben. Kovachich: *Codex auth.*, 227. l. — A hét szabad királyi városnak város csoporttá tömörülése és jogainak egybeírása nem okvetlenül történt egyszerre. A jogok kodifikációjáról mondottakat nem tekintem teljességgel bebizonyítottak; mint-hogy azonban annak tisztázása terjedelmes, a többi városjogokra is támaszkodó tanulmányokat követel, azzal külön óhajtok majd foglalkozni.

⁶ Hajnik: *A magy. bírósági szervezet*, 91. l. 37. jegyz.

⁷ Korát Wenzel Kovachichsal együtt 1414—1418-ra teszi. Wenzel: *A XV. századi tárnoki jog*, 36. l. — A szabad királyi város fogalom kialakulása még igen tisztázatlan problémája várostörténetünknek. Kétségtelen, hogy a XIV. században és a XV. század elején az még nem volt terminus technikus. Valószínű, hogy a hét szabad királyi város volt az első, amelyeknél ez a kifejezés már nem-

voltak.¹ A tárnokmester bíraskodásának székhelye pedig már csaknem kizárólag Buda — tehát a hét szabad város közül az első — volt. Így történt, hogy a hét város, ha szabad azzal a kifejezéssel élni, a tárnokmestert valósággal kisajátította magának és megalakította az állandó tárnoki ítélőszéket, amelynek élén áll a tárnokmester és mellette van a hét város kiküldötteiből álló testület. Mikor és hogyan történt ez?

Állítólag még Zsigmond korából maradt fenn néhány tárnoki cikkely,² amelyekben már a hét várost emlegetik; eszerint tehát a hét városnak a tárnoki ítélőszékkel már Zsigmond korában lett volna közelebbi kapcsolata. De itt nyilván későbbi, minden bizonnyal Mátyás-korabeli szerkesztéssel állunk szemben, amit bizonyít e cikkelyeknek a címe is, amely így hangzik: „Az a kérdés, milyen módon és mily szokások szerint tartotta ítélőszékét a tárnokmester Zsigmond király korában?” Ez a fogalmazás nyilván nem Zsigmond-korabeli. Ezek a cikkelyek rendszerint a Laki Thúz-féle cikkelyekkel együtt fordulnak elő. A pozsonyi városi jegyzőkönyvben, amelynek szövegében még 1457-es dátum is előfordul,³ a jogkönyv végén, az 1479-i Laki Thúz-féle cikkelyek előtt állnak s így valószínű, hogy az

csak azt jelentette, hogy szabadságokkal ellátott és királyi birtokot képező város, mint azelőtt, hanem talán azt, hogy ezek a városok a királytól nem voltak elidegeníthetők, azaz nem voltak földesúri várossá süllyeszthetők. Legalább is erre enged következtetni az az 1441-i adat, amikor Pozsony követe Erzsébet királynénak panaszkodik Sopron elzalogosítása miatt, mivel „Sy der sieben Stet ayne sind und wellen sich von der heiligen Cron nicht theilen lassen.” Hajnik i. m. 91. l. 37. jegyz. Ezt bizonyítaná az is, amikor jóval később, 1492-ben a pozsonyi tanács írja a soproninak, hogy Bazini és Szentgyörgyi Zsigmond gróf tőlük „... wider den peschluss koniglicher maiestet decrets und wider dy gerechtikait der ziben freyen steten...” kilencedet, tehát földesúri adót akar szedni. Házi i. m. I. 6. 94. sz. Talán ilyenféle, a király és városok közti megegyezéssel alakult meg a harmincas években a hét város szövetsége, amelyeknek azután terminus technikussá váló „szabad királyi” jellegét más városok is elnyerték.

¹ Az országgyűlésen is, amikor a városi követek először kezdenek megjelenni, legtöbbször a hét város követeivel találkozunk. Mályusz : Gesch. des Bürg., 393. l. — Így 1446-ban Pozsony és Kassa. Teleki i. m. X. 184. l.; 1447-ben Bártfa. Iványi : Bártfa lvt. I. 470. sz.; 1449-ben Kassa, Bártfa, Eperjes. U. o. 533. sz.; 1450-ben Eperjes. Iványi : Eperjes lvt. I. 340. sz., stb.

² Prot sedis tav. I. bevezetésében, no. I. Kiadva : Kovachich : Codex auth. iuris tav., 256. sk. l. 1—18. art. Német változata : Király J. : Pozsony város joga 420. sk. ll.

³ Király i. m. 16. l.

állítólagos Zsigmond-kori cikkelyeket 1457 és 1479 közt, vagy éppen 1479-ben írták össze.¹ Minthogy egyrésről e cikkelyek egybeírásának korát nem lehet pontosan megállapítani, másrésről azok, amúgy is nem egykorú, hanem elmúlt viszonyokra vonatkoznak, történeti értékük úgyszólván semmi sincs. A tárnokmester és a hét város közt Zsigmond korában fennálló kapcsolatnak ez az egyetlen bizonyítéka eszik.

Nem volt közöttük kapcsolat még 1439-ben sem, amikor Perényi János tárnokmester Buda, Pest és Esztergom polgárai-val és néhány nemessel tartott ítélőszéket.² 1447-ben Perényi tárnokmester a szabad városok néhány esküdtjével tart tárnoki ítélőszéket.³ 1448-ban a tárnokmester az országbíró-val, Kassa és más városok polgáiraival tartott gyűlést.⁴ 1452-ben Hunyadi kormányzó Pálóczy országbíró-t és a hét szabad várost együtt említi.⁵ Az első határozott adatunk 1453-ból van, amikor V. László király az összes magyar és osztrák rendeknek meghagyja, hogy a pozsonyi polgárok városi bíróságuk ítéletétől csakis a tárnokmester és a hét város ítélőszéke elé idézhetők.⁶ A hét város tárnoki ítélőszékének megalakulása, vagyis a tárnokmester és a hét város testületének egyesülése körülbelül erre az időre tehető. Ezt bizonyítják az első, 1456-ban keletkezett tárnoki statutumok is, amelyek annyira az alapokat rakják le, hogy korban nem lehetnek messze az újjáalakított tárnoki ítélőszék alapításától. Alapításról nyilván azért beszélhetünk, mert a tárnoki ítélőszéknek a hét város által való kisajátítása — mint az a felsorolt adatokból kiderül — egyszerre, átmenet nélkül történt.

A városok, mint láttuk, jogorvoslásért állandóan az uralkodóhoz fordultak. De a polgárságnak és pereiknek a XIV. század második felétől és különösen Zsigmond király korában való fokozott elszaporodásának az lett a következménye, hogy az uralkodó a pert mind gyakrabban utalta

¹ Wenzel: A XV. századi tárnoki jog, 13. l. a XV. századra teszi keletkezését, a 34—35. l. pedig a XVI. századra.

² Pozs. lvt. 1092. sz.

³ „... unacum nonnullis iuratis et coassessoribus civibus civitatum liberarum.“ MODL. 14.074.

⁴ Iványi: Eperjes lvt. I. 326. sz.

⁵ Szept. 19. Bécs város lvt. 3478. sz. (Cs. gy.) — Csak a század közepén uralkodó zavaros viszonyok okozták, hogy itt az országbíró a városok felettes hatósága.

⁶ Teleki i. m. X. 371. l. és Wagner S.: Jurisdictio tavernicalis, 1834. 55. l.

tárnokmesteréhez. A polgárok erre kivívták, hogy ha már pereiket nem az uralkodó dönti el személyesen, a tárnokmester mellett az ő küldöttjeik is résztvegyenek a bíraskodásban. Ez a gyakorlat Zsigmond uralkodásának rendezett és nyugodt második felében egészen megszokottá lett. Zsigmond halála után azonban egyszerre megváltozott a helyzet. 1439-ben már újból résztvettek nemesek is a tárnoki bíraskodásban. A negyvenes években országszerte megkezdődtek a pártviszályok és az ezzel együtt lábrakapott rendetlenségben a polgárokat igen gyakran vonták illetéktelen bíróság elé. 1444-ben I. Ulászló meghagyja a székesfehérvári bíróságnak, hogy hozzon egy ügyben igazságos ítéletet ; ha a felek nincsenek megelégedve az ítélettel, a pert tegye át az országbíróhoz.¹ 1447-ben ugyanezt az ország főurai parancsolják meg a székesfehérvári bíróságnak.² Ugyancsak a székesfehérváriakat 1448-ban Komárom vármegye hatósága elé idézték meg, ahol azok természetesen tiltakoztak a megye illetékessége ellen.³ A központi hatóságoknak számtalanszor kellett elrendelniök a városok kérésére, hogy a polgárság csakis illetékes bírái előtt vonható perbe. Így 1446-ban Sáros megye tisztikarának hagyják meg az országnagyok, hogy a bártfaiakat ne idézzék bírói székük elé.⁴ 1447-ben Hunyadi kormányzó a nádornak és az országbírónak parancsolja meg, hogy a pozsonyi polgárokat ne idézzék bíróságuk elé, mert azok egyedül a tárnokmester előtt perelhetők, régi kiváltságaik szerint.⁵ Ugyanezt elrendeli 1450-ben, majd 1451-ben is.⁶ A sok zaklatás a polgárságot arra indította, hogy megalkossa az állandó tárnoki ítélőszéket.

Az alakulás előszakasza ezek szerint a XV. század első felében volt. Akkor azonban a király és a tárnokmester városok feletti joghatósága még egybeolvadt. A kettő különválására vezető fejlődést Zsigmond rendeletei indították meg, amelyekkel a hozzá fellebbezett pereket következetesen a tárnokmesterhez tette át. A polgárság pedig a maga részéről nemcsak hogy megszokta ezt, hanem meg is barátkozott e gyakorlattal ; hiszen számára az volt a lehető legelőnyösebb,

¹ „... in nostram curiam, nostrae praelatorumque et baronum nostrorum deliberationem . . .” Ház i. m. I. 3. 293. sz. Ez az országbíró bíróságát jelentette. V. ö. Hajnik : A magy. bírósági szerv. 33. l.

² Ház i. m. I. 3. 317. sz.

³ Wenzel G. : Tata fénykora. (Ért. a tört. tud. köréből.) 1879., 50. l.

⁴ Iványi : Bártfa lvt. I. 461. sz.

⁵ Teleki i. m. X. 221. l.

⁶ U. a. X. 258. l., 304. l., 317. l.

hogy az ő soraiból való bírák — a tárnokmester polgári bírótársai — ítélkezzenek fölötte. Amikor pedig ez a bíraskodás hosszabb ideig szünetelt a negyvenes években, maga a polgárság gondoskodott a már megkezdett gyakorlat folytatásáról.

A negyvenes években bekövetkezett rövid ideig tartó visszaesés a fejlődés menetében szakadást hozott létre; mert a XV. század első felében a tárnoki ítélkezésben minden számottevő királyi város kiküldöttei résztvettek, mint hírotársak, de természetesen csak felváltva, egyszerre csak egy-néhányé, a század közepétől, a tárnoki ítélőszék végleges megalakulásától kezdve azonban csak a hét szabad királyi város (Buda, Kassa, Bártfa, Eperjes, Pozsony, Sopron, Nagyszombat) kiküldöttei. A fejlődés tehát itt terelődött mellékvágányra. Mert ez a hét város tulajdonképpen csak egy olyan — jogilag egybefüggő — város csoportot alkotott, amilyen hazánkban a XV. század folyamán több is alakult; így a hat alsómagyarországi bányaváros Kőrmöcbánya vezetésével, a hét felsőmagyarországi bányaváros Gölnicbánya elsőbbsége mellett.¹ E város csoportok közül kétségtelenül a hét szabad királyi városé volt a legtekintélyesebb és ez okozta azután azt, hogy ez a hét város tette magáévá a tárnokmester ítélőszékét, olyan értelemben, hogy csak az ő kiküldötteik foglalhattak helyet a bírótársak sorában. Az ítélőszék ezen átalakulásának semmi közvetlen következménye nem volt, mert elvben továbbra is minden királyi város bíróságától lehetett a pereket ide fellebbezni.² Minthogy azonban itt a hét szabad királyi város kiküldöttei a saját jogaik szerint jártak el, más jogok szerint élő város polgárai nem szívesen fellebbezték ide pereiket. Ennek a következménye az lett, hogy a tárnoki ítélőszék lassankint tisztán csak a hét szabad királyi város felsőbíróságává vált.

A hét szabad királyi város polgársága által alakított tárnoki ítélőszék négy századon keresztül állott és működött. De megalakulása után még több, mint egy évszázadra volt

¹ Hajnik i. m. 90. l.

² Lossonczy tárnokmester 1492-ben tárnoki ítélőszéket hirdet „... tam liberarum, quam et aliarum civitatum causantibus...“ Házi i. m. I. 6. 84. sz. Ugyanez a kitétel még a XVI. század közepén s előfordul. Prot. sedis tav. I., bev. A XV. század második felében ihatározott adat van arra, hogy a tárnoki ítélőszékhez fellebbezhettek: Beszterce. 1478. Teleki i. m. XII. 72. l.; Keve. 1489. Magdics I.: Diplomatarium Ráczeviense. 1888. 54. l.; Debrecen. 1484. Iványi, Debrecen és a budai jog, 9. l.

szüksége, míg teljesen kifejlődött és elnyerte végleges alakját.

5. A tárnoki ítélőszék megalakulása után további működését statutumokkal szabályozta. Az első hiteles statutumok 1456-ból maradtak fenn, német nyelven.¹ A Nemzeti Múzeum levéltárában van a kis, nyolcadrétalakú, fogalmazványyszerű 10 lapos kézirat, kissé rongált állapotban. Az elején a pozsonyi városi privilégiumok és megerősítéseik vannak felsorolva évszám szerint. Utána következnek az 1456-i tárnoki ítélőszéken alkotott cikkelyek, amelyeket a függelékben közlök. A második tárnoki cikkelysorozat, az úgynevezett Laki Thúz-féle cikkelyek Mátyás király korából, nevezetesen 1479-ből valók.² Ennek az eredetije nem maradt fenn, csak több másolata, amelyek többé-kevésbbé eltérnek egymástól.³ 1494-ből is maradtak fenn tárnoki statutumok.⁴

Ezeket a tárnoki cikkelyeket sohasem a tárnokmester alkotta, hanem a városi kiküldöttek és azután a tárnokmester megerősítette azokat, vagy pedig a tárnokmester és a kiküldöttek közös megegyezéséből jöttek létre. Kitűnik ez már maguknak a statutumoknak a szerkezetéből, fogalmazásából is. Nem is lehetett ez másképp; a tárnoki ítélőszék egybehívására, a tárnoki cikkelyek összeírására adhatta esetleg a parancsot az uralkodó is, de a tevékeny szereplők, a bíróság tényleges tagjai maguk a polgárok voltak. Az eperjesi városi könyvben, a Laki Thúz-féle cikkelyek végén ez áll: „1479-ben Mátyás király idejében, a fenti cikkelyeket *fogadta el és erősítette meg* Thusz János tárnokmester.“⁵

A tárnoki ítélőszék működését az 1479-i statutumok határozták meg egészen pontosan. Ettől kezdve a városi kiküldöttek minden esztendőben összeültek, míg azelőtt csak

¹ 1456. márc. 9. N. Múz. Törzsa.

² Az évszámra vonatkozólag olv. az eperjesi városi könyvbe írt cikkelyek végén levő megjegyzést, Iványi: Eperjes lvt. I. 68. l. Idézve alább a szövegben.

³ Az eredetihez legközelebbinek látszik az a kézirat, amelyik a Prot. sedis tav. I.-ben van, bevezetés, no. 2.; továbbá az eperjesi városi könyvben levő másolat, melyet azonban eredetiben nem használtam. Leírása: Iványi: Eperjes lvt. I. 68. l. Kiadásait ld. Függelék. — A Laki Thúz-féle cikkelyeknek egy eredeti fogalmazványa fennmaradt a pozsonyi városi levéltárban, 5153. sz., amely még olyan határozatokat is tartalmaz, amelyek a cikkelyek végleges alakjában már nincsenek meg.

⁴ Kiadva: Iványi: Eperjes lvt. I. 68—69. l.

⁵ Iványi: Eperjes lvt. I. 68. l.

szórványosan, nagyobb időközökben,¹ habár már 1456-ban úgy egyeztek meg a városok, hogy évente egyszer, vagy esetleg kétszer fognak ítélőszéket tartani.²

Egyes nyomok azt mutatják, hogy a tárnoki statutumok 1479-i összeírása Mátyás király parancsára történt.³ Ebből továbbá abból a körülményből, hogy I. Mátyás gyakran hívta maga egybe a tárnoki ítélőszéket, arra lehet következtetni, hogy ez kapcsolatban állott Mátyás király igazságszolgáltatási reformtörekvéseivel. Mátyás király az igazságszolgáltatás rendszeresebbé tételére irányuló törekvéseit a városi polgárságra is kiterjesztette a tárnoki ítélőszék működésére vonatkozó rendeleteivel.

Mátyás halála után a tárnoki ítélőszék továbbra is az ő korában kialakult gyakorlat alapján működött, csupán annyi különbséggel, hogy valamivel nagyobb időközökben ült össze. Az uralkodók elhanyagolták, nem törődtek annyit vele, mint az „igazságos“ Mátyás; a tárnokmesternek magának kellett gondoskodnia az ítélőszék összehívásáról,⁴ mert ha ezt nem tette, az uralkodó ritkán törődött azzal, hogy az ítélőszéket összehívja.¹

A mohácsi vész, az utána következő zavarok és a kettős királyság még kevésbé kedveztek a tárnoki ítélőszéknek s nem biztosították nyugodt fejlődését. Eperjes, Kassa és Bártfa a többi felvidéki német várossal együtt Ferdinánd zászlaja mellé állt.⁵ Amellett Zápolyai János is bízatta őket, hogy térjenek az ő pártjára.⁶ 1528 után Felső-Magyarország keleti részén a Zápolyai-párt került hatalomra s e városok, amelyek éppen a két hatalmi kör érintkező területén feküdtek, ettől kezdve igen sok megpróbáltatásnak voltak kitéve.⁷ A két királynak külön tárnokmestere volt, akik felváltva

¹ Mátyás korában adataink szerint 1479 előtt csak 1463-ban, Iványi: Bártfa lvt. I. 1448. sz.; 1469-ben, u. o. I. 1761. sz.; 1471-ben, u. o. I. 1813. sz. tartottak ítélőszéket. 1479 után 1481-ben, u. o. I. 2162. sz.; 1483-ban, u. o. I. 2264. sz.; 1484-ben, u. o. I. 2335. sz.; 1486-ban, u. o. I. 2444. sz.; 1487-ben, u. o. I. 2531. sz.; 1488-ban, u. o. I. 2657. sz.; 1489-ben, u. o. I. 2732. sz.; 1490-ben, u. o. I. 2773. sz.

² 1456. art. 28.

³ Kassay: Tárnokszék, 16. l.

⁴ Lossonczy tárnokmester egybehívó levelében írja 1498-ban: „... cum nos statuerimus et ordinaverimus, quod ... tribunal iudiciale sedeamus ...“ Házi i. m. I. 6. 156. sz.

⁵ Krones, Fr.: Beiträge zur Städte- und Rechtsgeschichte Oberungarns. 1894. 34. l.

⁶ Kapr. Qu. XXVII. 256—260. l., 167. sz.

⁷ Krones i. m. u. o.

buzdították a városokat, hogy az ő királyukhoz pártoljanak.¹ Mindez annyira akadályozta a tárnoki ítélőszék működését, hogy 1528² után jó darabig nincs semmi nyoma, hogy ülést tartottak volna.³

Ezekben a zavaros időkben a városok a tárnoki ítélőszéket nélkülözve, úgy segítettek magukon, ahogy tudtak. 1532-ben Ferdinánd király egy pozsonyi polgár fellebbezett perét Pozsony, Sopron és Nagyszombat városok tanácsa elé teszi át, elrendelve, hogy mindenik városból 2—2 esküdt jöjjön össze egy bizonyos helyen és időben és vizsgálja felül a fellebbezett pert.⁴ 1536-ban ugyanígy jártak el egy másik esetben.⁵ Hogy azonban visszaélés ne történjék, 1539-ben elhatározták, hogy csak a tárnoki ítélőszék elé egyébként sem fellebbezhető kisebb ügyeket fogják kölcsönösen elbírálni.⁶

Amikor János király halála után az ország azon részei, amelyeken a megmaradt tárnoki városok voltak, — Budát a török foglalta el, — véglegesen egy kézen egyesültek, a tárnoki ítélőszék működése újból megindult. Az a néhány évnvi szünet az 1530-as években az ítélőszék számára kialakulás, önállósodás szempontjából épp oly jó hatással volt, mint az 1440-es évek szünete. A tárnoki ítélőszék most már végleg a maga lábára állott és az uralkodó gyámkodása teljesen megszűnt. A tárnoki ítélőszék a XVI. század második felében teljesen állandósult, intézményszerű jelleget nyert; az ügymenet is véglegesen kialakult, annyira, hogy a későbbi századok folyamán azon már csak kisebb, differenciálódás-jellegű változások történtek. Erre legjellemzőbb, hogy még a XIX. században is, egészen a tárnoki ítélőszék megszűnéséig, az 1602-ben összeállított tárnoki cikkelyek voltak érvényben.⁷ Éppen ezért a XVI. század második felére kell a fősúlyt helyeznünk, ha azt akarjuk vizsgálni, hogy a középkori gyakorlat hogyan ment át az újkori. A XVI. század vége pedig már az egész újkori gyakorlat csirájának, alapjának tekinthető.

6. A tárnokmester a városi polgároknak nem volt végleges fellebbezési fóruma, mert pereiket innen még a királyi

¹ Kapr. Qu. XXVII. 160., 162., 167. sz., stb.

² Pozs. lvt. 2737. sz.

³ A legközelebbi 1541-ben. Kovachich kézirata: Tavernicalia adv. I. 106. a. lap.

⁴ Pozs. lvt. 2822. sz.

⁵ Kovachich: Tavernicalia: adv., I. 99. a. lap.

⁶ U. o. 99. b. lap.

⁷ Kassay A. 1848-ban az egykorú tárnoki ítélőszéki gyakorlatot az 1602-i cikkelyek alapján tárgyalja. Tárnokszék 42. sk. l.

kúriába fellebbezhették. A XV. század elejéig a kiváltságok a város tetszésére bízták, hogy perét a tárnokmester vagy a király elé vigye. De Zsigmond azon törekvései, hogy a mind gyakoribbá váló fellebbezések elbírálásától magát mentesítse, a városok közvetlen fellebbezési fórumául a tárnokmestert jelölte meg. Már 1405-ben törvényileg kimondja, hogy akkor lehet eléje vinni városi pert, ha a tárnokmester nem akarna igazságot szolgáltatni.¹ A fellebbezés tehát a várostól a tárnokmesterhez, onnan pedig a királyhoz ment. Az a kérdés, hogy csakugyan a király személyesen bírálta-e el a tárnokmestertől fellebbezett pereket?

A városoknak mindig az volt a törekvésük, hogy a tárnokmestertől fellebbezett pereket a király személyesen intézze el.² A tárnokmestertől a királyhoz való áttétel a XV. század elejétől lett rendszeressé. Ekkor pedig már a tárnokmester bírótársai részben vagy egészen polgárok voltak. Nem lett volna tehát semmi értelme a városi elemekből álló tárnokmesteri ítélőszéktől egy másik, nemesekből álló bírósághoz fellebbezni, ahol a fellebbező esetleg jogsérelemnek volt kitéve. Ezért óhajtották a polgárok, hogy a tárnokmestertől fellebbezett perben maga az uralkodó ítéljen, amit sokszor sikerült is elérniök.

Az Anjouk kora óta a király személyes bíraskodására fenntartott perek nagy részét a főkancellárral az élén a speciális praesentia regia bírósága intézte el.³ Mivel azonban ítéletleveleit ez is a király nevében állította ki, legtöbbször nem lehet megállapítani, hogy a főkancellár, vagy a király személyes ítélkezéséről van-e szó. Ez csak olyankor lehetséges, ha egyenesen meg van nevezve a speciális praesentia regia, illetőleg a personalis praesentia regia, amely Zsigmond korában a személyes királyi bíraskodással volt azonos;⁴ vagy pedig, ha valami más esetleges kitételből arra következtethetünk, hogy a király csakugyan személyesen volt jelen. Így a következő esetekben kétségtelenül megállapítható, hogy városi polgárok fellebbezett perei a király személyes bírósága elé kerültek.

1392-ben Kanizsai tárnokmester a kőszegi polgárok és a borsmonostori apát közti vitás földterület miatt folyt per eldöntése végett a feleket február 6-ra Kismartonba, a

¹ Corpus iuris Hung. 1405. II. 11. t.-c.

² Hasonló értelemben Szegedi: Tripartitum iuris Hungarici utrocinium, 1751. 779. l.

³ Hajnik: A magy. bírós. szerv., 33. sk. 1.

⁴ Hajnik: A király bírósági személyes jelenléte, 12 l.

király elé rendeli, amikor a tárnokmester testvére ott nász-
ünnepélyét fogja tartani s azon a király az egyház és
ország nagyjával szintén jelen lesz.¹ 1411-ben Zsigmond
Szeged város és a szőregi Chybak nemesek közt, valamint
a Szeged város és Gyálai Mihály közt régóta folyó határ-
perekben az ország főpapjai és főnemesei jelenlétében hoz
ítéletet.² 1416-ban Zsigmond Pelsőczy Bebek tárnokmesternek
ír, hogy a tárnokmester előtt megkezdett pert, amely János
esztergomi érsek és Pozsony város polgárai közt támadt,
halassza a tárnokmester Zsigmondnak az országba való meg-
érkezésére.³ 1422-ben Zsigmond király a bártfai polgárok
és Zudar Benedek közt folyó határpert, amelyet Berzeviczi
tárnokmester a királynak Magyarországra való érkezése
utáni 32. napra halasztott, egyéb elfoglaltsága miatt újból
elhalasztja.⁴ 1424-ben Berzeviczi tárnokmester előtt két budai
polgár és az esztergomvári Szent István-egyház káptalanja
közt lefolyt perben a káptalan a tárnokmester ítéletével
nem volt megelégedve és a királyhoz fellebbezett. Az ítéletet
a király a tárnokmester jelenlétében főpapjaival és báróival
személyesen vizsgálta felül s azt mindenben helyesnek
találva, megerősítette.⁵ 1426-ban Zsigmond király Szalóki
Demeter altárnokmesternek körmöcbányai polgárok felett
hozott ítéletét Buda, Kassa, Pozsony, Sopron, Bártfa, Lőcse,
Eperjes, Brassó, Késmárk és más városok jelenlévő tekinté-
lyesebb polgáraival megsemmisíti.⁶ 1430-ban a soproni pol-
gárok a tárnokmestertől egy pert a király személyes jelenléte
elő fellebbeznek, de Zsigmond visszaküldi azt a tárnokmester-
hez, mivel az ügy nincs kellőleg megvizsgálva és a felek nem
mutattak be elegendő bizonyító oklevelet.⁷

Amint a felsorolt példákból láthatjuk, a király gyakran
ítélt személyesen a polgárok pereiben. Azokban a perekben
is, amelyekben polgár és polgár állottak szemben egymással.
Hogy mégis a király személyéig eljutott perek legtöbbje pol-
gár és nemes közti per volt, annak oka az lehetett, hogy a

¹ Nagy I.: Sopronmegyei oklvt. I. 504. l.

² Reizner J.: Szeged története, IV. 19—24. l.; Varga F.: Sze-
ged város története, 210—215. l.

³ 1416. szept. 9. N. Múz. Törzsa.

⁴ Okt. 29. Bártfa lvt. Act. fasc. I. no. 16. (F. h.) Regesztája :
Iványi : Bártfa lvt. I. 106. sz. Ehhez hasonló ügy Iványi : Eperjes
lvt. I. 189. sz., szintén regesztában.

⁵ Júl. 16. Esztergomi főkápt. magánlvt. Lad. 53. fasc. 2. no. 3.
(Cs. gy.)

⁶ „... convocatis in nostrae maiestatis praesentiam iudicibus ...“
Házi i. m. I. 2. 337. sz.

⁷ „... nostri personali in praesentia ...“ U. o. I. 3. 1. sz.

nemesek nem tartották maguk felett illetékesnek a tárnokmester polgárokból álló ítélőszékét s annak ítéletével nem voltak megelégedve. Kisebb perekben, ha a király nem volt az országban, nem várták meg a hazajövetelét, hanem a fellebbezés a specialis praesentia regiához ment, mint például 1433-ban.¹

Zsigmond uralkodása alatt ezek szerint legnagyobbbrészt a király személyesen, vagyis a personalis praesentia regia bírósága bírálta el a városi polgárok fellebbezett pereit. Zsigmond után azonban már a personalis praesentia regia alatt nem a király személyes bíraskodását kell értenünk, mert a király ott helyettesíttette magát; az ötvenes évektől pedig a király személyétől független külön bírósággá alakult, amelyben a királyt állandóan a titkos kancellár, később pedig a személynök helyettesítette.² Ettől kezdve a király személyes bíraskodása számára fenntartott ügyeket a personalis előtt folytatták le s így a városi polgárok fellebbezéseit is. V. László 1453-ban Pozsonynak,³ Mátyás 1474-ben Sopronnak⁴ rendeli el, hogy pereiket legfelső fokon a personalis praesentia elé vigyék, ami itt már nyilván nem a király személyes bíraskodását jelenti.⁵ A század végére azután ez már teljesen megszokottá vált.⁶

Amikor a fejlődés idáig jutott, a városok újból abba a helyzetbe kerültek, hogy pereiket legfelső fokon nemesi bíróság intézte. Így előfordulhatott az az eset, hogyha polgár és nemes közti perben a tárnoki ítélőszék a polgár javára döntött, a másik fél az ítéletet megfellebbezte, amely most

¹ Berzeviczi tárnokmester 1433-ban a királyhoz fellebbezett per transmissionalisának címzésében: „Speciali praesentiae domini regis.“ Febr. 23. Szepesi káptalan orsz. lvt. Scrin. XII. fasc. 5. no. 23. (F. h.) Zsigmond ekkor nem volt az országban. V. ö. Ráth K.: A magyar királyok hadjáratai. 1861. 149. l.

² Hajnik: A kir. bírósági szem. jelenléte, 13. l.

³ Teleki i. m. X. 370. l.

⁴ Házi i. m. I. 5. 372. sz.

⁵ Házi i. h. Mátyás király Sopronnak meghagyja, hogy egy perben hozzanak új ítéletet, mivel tárnoki ítélőszék régóta nem volt s ha a felek az ítélettel még mindig nincsenek megelégedve, „non curata solita vestra consuetudine hactenus observata“ terjesszék az ügyet a personalis praesentia elé. Ez a kitétel arra vonatkozik, hogy ekkor már a tárnoki ítélőszék elkerülésével egyenesen a kúriába nem szokták fellebbezni a pereket.

⁶ 1494. MODL. 8840. sz.; 1506. okt. 13. Pozsonyi káptalan lvt. Capsa Budensis, 2 a (79) fasc. 1. no 18. (Cs. gy.); 1513. MODL. 22.563. sz. — Kivételesen természetesen előfordul a király személyes bíraskodása még ekkor is, mint pl. 1494. febr. 17. Kassa titkos lvt. B. no. 52. (Cs. gy.)

már a nemes számára előnyösebb fórumhoz, a nemesi bírósággal működő personalishoz került. Azonban a szabad királyi városoknak a XV. század végén már volt akkora tekintélyük, hogy e — számukra káros következményekkel járó — gyakorlat ellen tegyenek valamit. Keresztülvitték, hogy II. Ulászló 1499-ben a tárnoki ítélőszéktől a personalishoz való fellebbezést általánosan rendezve, elrendelte, hogyha a tárnoki ítélőszéktől a personalishoz érkezik fellebbezés, azt ott ne a rendes kúriai ítélőmesterek bírálják el, hanem más jóhírű és becsületes országlakosok. Az ítéletet pedig ne a nemesek, hanem a szabad királyi városok szokásjogai szerint hozzák.¹ E rendelet nem mondja ki egész világosan, hogy itt polgári ülnökökről van-e szó, vagy nem; de annyi kétségtelen, hogy az ítélkezésnél a városi jogszokások voltak az irányadók. A szabad királyi városok tehát jogaikkal újból győzelmet arattak, mint a XIV. és XV. század fordulóján, amikor ülnökeiket bevitték a tárnokmester ítélőszékébe, vagy a XV. század közepén, amikor végleg kiszorították onnan a nemesi elemeket.

7. A tárnokmester ítélőszéke minden királyi város számára fellebbezési fórum volt. A XV. század közepéig használta is azt minden város, amíg a pereket a fellebbező város jogai szerint döntötték el. A XV. század közepétől azonban, amikor a hét város vette azt birtokába, természetesen, hogy a hét város polgárai közül kiküldött ülnökök a saját jogaik szerint ítélkeztek. A többi város most mostohagyermek lett. Azok közül a városok közül, amelyek azelőtt a tárnoki ítélőszékhez tartoztak, Lőcse szepesi város volt és a szepesi jog szerint élt.² Székesfehérvár tiszta magyar város volt,³ mint Szeged is. Debrecenben többszöri kísérletezés ellenére is azért nem tudott a budai jog mélyebb gyökeret verni, mert a város

¹ 1499. art. 4. „Ubi vero aliqua causa de Sede imprimis liberarum civitatum nostrarum, vel etiam aliorum locorum, et deinde magistri tavernicorum nostrorum, iuxta earum consuetudinem, in praesentiam nostram regiam appellata et deducta fuerit; extunc huiusmodi causam non protonotarii curiae nostrae, sed alii domini, regnicolae scilicet nostri, probitate, dignitate, bonaque fama insigniti, per maiestatem nostram deputati, iuxta consuetudinem earundem liberarum civitatum nostrarum, et non iuxta morem et consuetudinem iudiciorum nobilium, quia illa directe istis iudiciis ipsorum sunt contraria, revidere et finaliter, concludere possint et valeant.“ Kovachich: Codex authenticus iuris tav. 49. l.

² Demkó K.: Lőcse története, 1897.

³ Bírása és esküdtei egytől-egyig magyar nevűek. 1471. MODL. 17.267. sz.; 1478. MODL. 18.022. sz., stb.

tősgyökeres magyar lakossága körében speciális magyar jogszokások alakultak ki.¹ Ezeknek a városoknak tehát a budai jogtól és az azzal rokonságban álló hét város jogától elütő jogszokásaik voltak. Így volt ez a többi várossal is. Ennélfogva a hét város kiküldöttei a tárnoki ítélőszéken nem bírálhatták el igazságosan egy olyan város polgárainak perét, amelynek jogszokásait nem ismerték. A többi város tehát megpróbálta régi jogait érvényesíteni — amely szerint városi bíróságuktól a királyhoz *vagy* a tárnokmesterhez fellebbezhetnek — és pereiket egyenesen a királyhoz fellebbezték. Csakhogy már ebben az időben, a XV. század második felében, az uralkodó sokirányú teendői miatt nem ítélkezhetett személyesen az ilyen perekben s ezeket épp úgy, mint a tárnoki ítélőszéktől hozzá fellebbezetteket, a personalishoz tette át. Egy Lőcse és Késmárk közti per már 1456-ban és 1474-ben is a personalis előtt folyt.² 1476-ban Béltéki Drágfi Miklós és Bertalan a nagybányai közönséget jogtalan erdőhasználatért perelte be a personalis előtt.³ Mátyás király 1482-ben meghagyja Székesfehérvár tanácsának, hogy a városi tanács által eldöntött perben hozzon új ítéletet; ha azzal a felek nem volnának megelégedve, a personalis praesentiához fellebbezhetnek.⁴ Ugyancsak Mátyás két székesfehérvári polgár panaszára ügyüket a personalishoz teszi át.⁵ Más alkalommal Pachkó János komáromi polgár jelenti Mátyás királynak, hogy a komáromi bíró nem akart neki igazságot szolgáltatni. Mátyás ezért meghagyja Komárom vára ispánjainak és várnagyainak, valamint két városi esküdtnak, hogy szolgáltatssanak a panaszosnak igazságot s ha ezzel az nincs megelégedve, küldjék át a pert a királyi kúriába a personalis praesentiához.⁶ A personalis előtt pereltek 1496-ban Lőcse és Késmárk,⁷ 1500-ban Selmezbánya és Körömbánya,⁸ stb.

A tárnoki ítélőszéktől kimaradt, jobban mondva az oda fellebbezni nem akaró városok egy darabig még ingadoztak; nem alakult ki egyszerre a felebbezési fórumuk, egyik ide,

¹ Iványi : Debrecen és a budai jog.

² Domanovszky S. : Szepesi városok árumegállító joga. 1922. 224. l. és 229. l.

³ Kapr. Qu. XVI. 34—43. l., 7. sz. — Minthogy az alperes bírósága előtt kellett perelni és alperesek itt a nagybányaiak voltak, nyilván az ő illetékes bíróságuk volt a personalis.

⁴ Kovachich : Formulae sol., 174. l.

⁵ Év nélkül. U. o. 178. l.

⁶ Év nélkül. U. o. 174. l.

⁷ Domanovszky : A szepesi városok árumegállító joga, 252. l.

⁸ Aug. 16. N. Múz. Törzsa.

másik oda került. Így történt ez a fentemlített Komárom esetében, amelynek perét Mátyás király a várispán elé tette.¹ Máskor székesfehérvári polgárok a székesfehérvári káptalan elé fellebbezik a városi bíróság ítéletét.² 1477-ben Keve városnak a kúriába fellebbezett pere az országbíróhoz került,³ szintúgy Lőcse is Késmárk városát ott perelte 1492-ben.⁴

A XV. század volt a városok renddé tömörülésének a kora. A hét szabad királyi város és a tárnoki ítélőszék megalakulásával párhuzamosan város csoportokba tömörültek a felső és alsómagyarországi bányavárosok is. Ezek így, csoportokba verődve, hasonló jogokkal élve, képesek voltak a hét szabad királyi városhoz hasonlóan, a saját kiküldötteikből álló felsőbírószéket létrehozni, talán még a XV. században.⁵ Azok a városok, amelyek egyik csoporthoz sem tartoztak, egy darabig ingadoztak, hogy azután véglegesen egyenesen a személynök joghatósága alá kerüljenek.

Ez a gyakorlat a XV. század végén, sőt még a XVI. század elején is kezdeti, kialakulási stádiumában volt. Az sem volt pontosan meghatározva, hogy mely városok fordulhatnak egyenesen a személynökhöz: kétségtelenül azok, amelyeknek erre szükségük volt, amelyek szerteszét az országban nem tudtak egy már kifejlődött város csoportnak a joggyakorlatába beleilleszkedni. Ezért Werbőczy sem tudja magát pontosan kifejezni, akinek pedig személynök léteére legjobban kellett az e téren kifejlődött gyakorlatot ismernie. Ő három személynöki várost említ — Székesfehérvárt, Lőcsét és Esztergomot —, de nem mondja, hogy ezeken kívül nincs is több.⁶ Valószínűleg, mint a fejlődés folyamán a személynök közvetlen joghatósága alá kerülő városok közt a legjelentősebbek, ezek fellebbeztek oda leggyakrabban, hiszen a kis városoktól évtizedekig nem került ki olyan per, amelyet érdemes lett volna fellebbezni. Így megállapíthatjuk, hogy I. Mátyás korában, a hét város tárnoki ítélőszékének megalakulásával kapcsolatban indult meg az a fejlődés, amelyből a városok egy

¹ Azelőtt Komárom is tárnoki város.

² Év nélkül. Szintén Mátyás király korában. Kovachich: *Formulae sol.*, 163. l.

³ Teleki i. m. XII. 30—32. l.

⁴ Domanovszky i. m. 236. l. — E városok mindegyike azelőtt tárnoki város volt.

⁵ V. ö. Hajnik: *A magy. bírósági szerv.*, 90. l.

⁶ „... aliae subsunt iurisdictioni personalis praesentiae regiae maiestatis, ut Alba-Regalis, Strigonium, et Leuchovia...” *Tripartitum*, III. 8.

része mint közvetlenül a személynök joghatósága alá tartozó város bontakozott ki.¹

A körülmények kényszerítő hatása folytán kerültek ezek a városok közvetlenül a személynök joghatósága alá; mert alapjában véve, a személynök bíraskodása nem volt a városokra nézve kívánatos, hiszen itt újból nemesi bíróság elé kerültek! II. Ulászló rendelete, hogy a személynök ne a rendes ítélőmesterekkel hozza ítéletét és hogy a városok jogszokásai szerint ítélkezzenek, kimondottan csak a tárnoki ítélőszéktől fellebbezett ítéletekre vonatkozott. Hogy a városi polgárság mennyire nem óhajtotta a personalis joghatósága alá tartozást, azt legjobban Kolozsvár példája bizonyítja. Kolozsvár 1473-ban megkapta a jogot, hogy a városi bíróságtól egyenesen a personalis praesentiaéhoz fellebbezhessen. De már 1481-ben a kolozsváriak kérésére Mátyás király Nagy² szebent, majd felsőbb fokon a hét szász szék bíróságát jelölte ki fellebbezési bíróságokként.³ 1491-ben tényleg a hét szász szék ítélkezik a kolozsvári tanács által eldöntött és hozzá fellebbezett perben.⁴ Kolozsvár, amely az Anjou-korban még szász város volt és csak a XV. század közepén kezdett elmagyarosodni,⁵ a szászokkal állandó érintkezést tartva fenn, a közelség és a hasonló joggyakorlat miatt inkább akarta felsőbíróságának a szászok polgári, mint a personalis nemesi bíróságát.

Később, amikor az újkorban már kialakult a személynői szék (sedes personalitia),⁶ akkor már voltak polgári bírótársak a személynök mellett, ha személynői várostól fellebbeztek is; de akkor is csak néhány alkalmasszerűen kiküldött városi esküdt, rendszerint Pest városából (nem intézményszerű jelleggel, mint a tárnoki ítélőszéken) s azok is csak a királyi tábla ülnökei mellett foglaltak helyet, való-

¹ Hogy Mátyás korában ez a fejlődés még mennyire kezdeti stádiumban volt, arra vall például az is, hogy Pakos tárnokmester 1483-ban — valószínűleg tévedésből — Kassa, Bártfa és Eperjessel együtt Lőcse kiküldöttjeit is meghívta a tárnoki ítélőszékbe. Iványi: Bártfa lvt. I. 2264. sz. Pedig Lőcse sohasem tartozott a hét szabad kir. város kötelékébe. E tévedésre az adhatott okot, hogy e négy város és azonkívül Kísszeben, egymáshoz közel lévén, állandó összeköttetésben álltak egymással. Mályusz, i. m. 384—385. l.

² Jakab Elek: Kolozsvár története, Oklevéltár, 240. l.

³ U. o. 266. l.

⁴ U. o. 292. l. — 1496-ban a nagyszombati tanácshoz fellebbeznek. U. o. 306. l.

⁵ Teutsch, G. D.: Geschichte der Siebenbürger Sachsen. 1874. I. 148. l. és 189—190. l.

⁶ A középkorban ilyenről még egyáltalában nem beszélhetünk.

színűleg másodrendű szerepet töltve be.¹ Ez — az egész fejlődést tekintetbe véve — természetes is. Hiszen a personalis közvetlen joghatósága alá már eredetileg is azok a városok kerültek, amelyek a polgárság rendi támaszát nélkülözték, amelyek a városok renddé tömörülésekor nem alakultak város csoportokká. Magukban állva pedig külön-külön mégsem voltak elég erősek ahhoz, hogy a nemességgel felvegyék a harcot. Azt is természetesnek fogjuk találni ezek után, hogy a XVII. században és az országnak a töröktől való felszabadítása után a jelentősebb, magyar uralom alá visszakerült városok közül egyik sem nagyon törekedett, hogy a személynöki szék joghatósága alá kerüljön.²

III. A tárnoki ítélőszék működése.

1. A tárnokmester az Anjou-korban a királyi kúria egyik rendes bírása volt. Az idézés az ő bírósága elé „in curiam regiam“ szólt.³ Ebben nincs semmi különös, hiszen bírótársai is a kúriában időző nemesek voltak, akik valószínűleg a többi kúriai bíró ítélkezésénél is résztvettek. Az a kérdés, hogy később, amikor bírótársai közt már polgárok is szerepeltek, hol tartotta ítélőszékét?

Minden jel arra vall, hogy még ezután is jó darabig a kúriában működött. Ezt látszik bizonyítani az a tény, hogy a tárnokmester pecsétje távollétében a nádor,⁴ az ország-bíró⁵, tehát a kúriában jelenlévő bíró pecsétjével pecsételt. A XV. század elején a tárnokmester gyakran szállt ki vidékre és valamelyik nagyobb városban a helybeli és a közeli városok polgáraival tartott ítélőszéket.⁶ De ha Budán ítélkezett — s a gyakoribb eset ez volt —, akkor a királyi kúriában történt ez, valószínűleg Zsigmond egész uralkodása alatt. 1408-ban együtt ítélkezett a királyi különös jelenlét és a nádor ítélő-mestereivel;⁷ 1417-ben a többi kúriai nagybíróval, a nádorral,

¹ Személynöki szék iratai az Orsz. Levéltárban. Sajnos, csak a XVIII. századra vonatkozólag, tehát III. Károly reformjai után. 1733.: 107. sz.; 1734.: 212. sz.; 1738.: 108. sz.; 1745. l. sz.; 1746.: 74. sz., stb.

² Mályusz: *Gesch. d. Bürg.*, 390. l.

³ Hajnik: *A kir. bírósági szem. jelenléte*, 6. l.

⁴ 1385. Pozs. lvt. 430. sz.

⁵ 1386. Pozs. lvt. 437. sz.

⁶ Mályusz, i. m. 389. l. — 1407. márc. 21. Kassán. Kassa város lvt., 53. sz. (F. h.); 1411-ben Kassán. Iványi: *Bártfa lvt. I. 64. sz.*; 1426-ban Sopronban és Pozsonyban. Házi i. m. I. 2. 340. sz.; Lőcsén. Wenzel: *Nevezetes per lőcsei polgárok közt*, 7. l.; stb.

⁷ MODL. 9375. sz.

az országbíróval, az alkancellárral és több más főúrral;¹ 1429-ben a tárnokmester megbízottja² a polgárokat a kúriába idézi meg a saját jelenléte elé;³ 1433-ban szintén az országbíróval.⁴ Mindez nagyon valószínűvé teszi a feltevést, hogy a budai várban, a királyi udvarban tartott a tárnokmester ítélőszéket. 1448-ban Perényi tárnokmester Füzéren, a saját várában.⁵ Csak a XV. század közepétől találkozunk a polgárok részéről olyan törekvésekkel, hogy az ítélőszéket a tárnokmester ne a várban, hanem Budán, a városban hívja össze egy arra alkalmas helyen.⁶ Ezt bizonyára azért kötötték ki, hogy a nemesség befolyását még ezáltal is lehetlenné tegyék. Az „alkalmas hely” pedig minden valószínűség szerint egy budai városi polgárnak — talán az egyik ítélőszéki ülnöknek — a háza volt.⁷ Buda feloglalása után a tárnoki ítélőszék Pozsonyba költözött át és ott tartotta üléseit.⁸

Amíg a tárnokmester bírótársai a kúriában időző nemesek voltak, addig a szokásos nyolcadosok alkalmával ítélkezett,⁹ nemcsak az Anjou-korban, hanem még azután is.¹⁰ De ahogy polgárokat is kezdtek az ítélőszékbe meghívni, az időpontnak addigi szabályossága kezdett alábbhagyni. A polgárok kiküldötteinnek egybehívása, vagy a tárnokmester vidékre utazása sok külső körülménytől függött (időjárás, hadi és politikai helyzet, utak állapota, stb.) és ennek megfelelően a szabályos nyolcados terminusok helyett már a XIV. század végétől a legkülönbözőbb időkben hívta össze a tárnokmester az

¹ Zichy okmt. VI. 314. sz.

² „... commissarius sincerus in causis in iudicatu specialibus magistri thavarnicorum regalium...” Valószínűleg a tárnokmester helyettesének különleges megnevezése.

³ „... in curia regia nostri in praesentia...” Házi i. m. I. 2. 446. sz.

⁴ Febr. 23. Szepesi káptalan orsz. lvt. Scrin. XII. fasc. 5. no. 23. (F. h.)

⁵ Iványi: Eperjes lvt. I. 326. sz.

⁶ 1456. art. 12.; 1479., Kovachich: Codex auth. 268. l. (1602. art. 12.)

⁷ 1494-ben „in domo prudentis et circumspecti Georgii funificis alias Zeler...” üléseztek. Iványi: Eperjes lvt. I. 68. l.

⁸ Ld. Prot. sedis tav. I., 1. sk. l.; u. o. bev., no. 5. art. 1. (1602. art. 31.)

⁹ Hajnik: A magy. bírós. szerv. 92. l.

¹⁰ 1388-ban Szt. György oktavájáról Szt. Jakab oktavájára halaszt. Pozs. lvt. 444. sz.; 1401-ben Szt. Mihály oktavájáról Szt. György oktavájára. U. o. 606. sz.; 1411-ben Szt. György oktavájáról Szt. Mihály oktavájára. U. o. 694. sz.

ítélőszéket : Szent István ünnepének nyolcadára,¹ Gyertya-szentelő Boldogasszony nyolcadára,² Pünkösöd nyolcadára,³ stb. De előfordult később is, hogy a rendes nyolcados terminusok valamelyikén tartották Szent Jakab,⁴ vagy Szent Mihály⁵ nyolcadán; leggyakrabban Szent György nyolcadán, úgyhogy ez a XVI. század elejétől szokássá lett, hogy ha nem is éppen az oktaván, de Szent György táján üléseztek.⁶ 1596-ban azután egy tárnoki statútummal Pál fordulását (jan. 25.), illetőleg annak nyolcadát tűzték ki az ítélőszék szabályszerű ülésezési napjául.⁷ De ez természetesen még nem jelentette azt, hogy mindig pontosan be is tartották, mert ha a szükség úgy hozta magával, más napra tették át.⁸ Az is elő volt írva, hogy évente esetleg kétszer,⁹ de legalább egyszer össze kell ülniök a városok kiküldötteinek a fellebbezett ügyek elintézésére;¹⁰ azonban ezt a tárnoki statútumot tartották be legkevésbé, mert gyakran évekig nem ült össze az ítélőszék. Nem is volt arra szükség, hiszen nem érkezett annyi fellebbezés, hogy érdemes lett volna gyakran egybehívni az ülnököket. Még olyankor is, ha kétvétenként tartották, 2—3—5—6—7 fellebbezés érkezett¹¹ és csak hosszabb szünet után gyűlt össze tíznél több fellebbezés.¹²

Előfordult már akkor, amikor a tárnokmester még a nemesekkel ítélkezett, hogy országgyűlés idején tartotta ítélőszékét,¹³ ami azért volt közelfekvő, mert akkor a nemesség

¹ 1382. Pozsony lvt. 392. sz.; 1434. U. o. 3567. sz.

² 1382. Pozs. lvt. 398. sz.

³ 1383. Magyar Történeti Tár, II. 1855. 193. l.; 1492. Kovachich kézírata : Tavernicalia adv. I. 18. a lap

⁴ 1458. Pozs. lvt. 1789. sz.

⁵ 1461. Pozs. lvt. 1834. sz.; 1505. U. o. 2371. sz.

⁶ 1506. Iványi : Eperjes lvt. II. 911. sz.; 1511. Pozs. lvt. 2449. sz.; 1516. Házi i. m. I. 6. 304. sz.; 1521. Pozs. lvt. 2596. sz.; 1523. U. o. 2634. sz. s., stb. V. ö. Hajnik : A magy. bírós. szerv., 94. l. 23. jegyz.

⁷ 1596. Prot. sedis. tav. I. bev., no. 5. art. 2. (1602. art. 35.); Prot. 80. a lap.

⁸ 1602-ben febr. 23. Prot. 80. a lap; 1626-ban máj. 8. U. o. 152. a lap.

⁹ 1456. art. 5. és 28.

¹⁰ U. o.; 1479. Kovachich : Codex auth. 260. l. (1602. art. 1.)

¹¹ 1609 után 1611-ben 6 fellebbezett per, 1613-ban 7, 1617-ben 5, 1619-ben 3; 1626 után 1628-ban 2. Prot. sedis tav. I.

¹² 1609-ben 16, 1626-ban 12, stb. Ezért rendelték el a XVII. század közepén, hogy csak akkor lehet ülést tartani, ha legalább 5 fellebbezés érkezett. Kovachich : Tavernicalia adv., I. 103. a lap.

¹³ 1401. MODL. 8618. sz.

együtt lévén, bírótársakat is mindjárt kapott a tárnokmester. Amikor polgárok is résztvettek az ítélkezésnél — minthogy nekik semmi keresnivalójuk az országgyűlésen nem volt —, az ülés időpontjának megválasztásánál ez a szempont elmaradt. Csak a XV. század közepétől, amikor a városi polgárság is elküldte követeit az országgyűlésre,¹ fordult elő ismét, hogy országgyűlés idején tartotta a tárnoki ítélőszék is ülését.² Ez főleg a kettős költség megtakarítása céljából történt,³ amitől a polgárság legjobban idegenkedett és a fővárosba való kétszeri utazást szívesen kapcsolta egybe.

Az ülés nem egy napig tartott, hanem rendszerint tovább és tartama a fellebbezett perek számától függött.⁴ 1564-ben május 4-től, csütörtöktől, 13-áig, a következő hét szombatjáig tartott s ez alatt 10 pert tárgyaltak le, naponta egyet-kettőt, a közbeeső vasárnapon és áldozócsütörtökön szünetet tartva.⁵ 1609-ben november 2-tól, hétfőtől, 13-ig, a következő hét péntekjáig tartott az ülés és közben 16 pert tárgyaltak le.⁶ Általában egy-két hétig szokott tartani. Ha az ülést az országgyűléssel egyidejűleg tartották — minthogy az országgyűlés idején országos törvényszünet volt,⁷ a királyi városokban is,⁸ — a tárnoki ítélőszéken vagy az országgyűlés megnyitása előtt tárgyalták le a pereket, míg a rendek egybeültek,⁹ vagy ha addig nem tudták elvégezni, az országgyűlés befejezése után vették elő a még hátralevő pereket.¹⁰

Ha a már kihirdetett ülést elhalasztották, akkor az újonnan kitűzött terminus egyszerűen helyettesítette az elmaradottat, vagyis az akkorra érkezett fellebbezések az új terminusra voltak érvényesek.¹¹

¹ Mályusz : *Gesch. des Bürg.* 393. l.

² 1450. Iványi : *Bártfa lvt.* I. 560. sz. ; 1454. *MODL.* 14.784. sz. ; 1475. Wagner : *Diplomatarium Sarosiense*, 128. l.

³ 1596. *Prot. sedis tav.* I., bev. no. 5. art. 3. (1602. art. 33.)

⁴ A meghívólevélben szokásos formula volt az ülésszak idejének megjelölésére : „... (in dominica Reminiscere) proxime ventura et aliis diebus ad id aptis et sufficientibus...” *Pozs. lvt.* 2397. sz. ; *Kapr. Qu. XXVII.* 180. l., 106. sz. ; *Kapr. Qu. XI.* 49. l. 47. sz. ; u. o. 81. l. 73. sz. ; stb.

⁵ *Prot. sedis tav.* I. 12. sk. l.

⁶ U. o. 85. sk. l.

⁷ *Corpus iuris Hung.* 1507. 12. tc.

⁸ 1596. *Orsz. Lvt.*, N. R. A. fasc. 417. no. 4.

⁹ 1596. *Prot. sedis tav.* I., bev., no. 5. art. 3. (1602. art. 33.) ; mint pl. 1619-ben, *Prot.* 147. sk. II. ; 1630-ban, *Prot.* 193. sk. II.

¹⁰ 1613. *Prot.* 124. sk. II. ; 1618-ban két fellebbezett per közül az egyiket jan. 10-én, a másikat márc. 27-én tárgyalták. Közben folyt le az országgyűlés. *Prot.* 144. sk. l.

¹¹ 1629. „Quae tamen Sedes Tavernicalis ob certos respectus et

Az ülés napját hat héttel, vagy legalább egy hónappal előbb kellett a tárnokmesternek vagy helyettesének a szabad királyi városokkal tudatnia.¹

2. A tárnoki ítélőszéken a tárnokmester elnökölt, távollétében az altárnokmester. Olykor a tárnokmester az egybehívó levélben is kitette, hogy személyesen is jelen lesz.²

A XV. században is előfordult már, hogy a tárnokmester nem volt ott és az altárnokmester elnökölt és később még gyakrabban. 1550-ben Báthori tárnokmester meghívólevelében egyenesen az altárnokmesterhez, Pozsonyba rendeli a városi kiküldötteket.³ Amennyire meg lehet állapítani, az altárnokmester elnökölt 1559, 1564, 1579, 1591, 1596-ban is.⁴ Az altárnokmesternek mind gyakoribbá váló ilyenirányú működése talán azzal állítható párhuzamba, hogy amíg az uralkodó volt tulajdonképpen a városok közvetlen fellebbezési fóruma, addig ő igyekezett magát tárnokmesterével helyettesíteni; amikor pedig az uralkodót ebben a tárnoki ítélőszék váltotta fel s a tárnokmester is már nem helyettes, hanem önálló bíró lett, akkor a tárnokmester már elég tekintélyesnek érezte magát ahhoz, hogy csak reprezentáljon és a bíraskodási teendőket lehetőleg altárnokmesterére bízza.

Az altárnokmesternek mindig jelen kellett lennie az ítélőszéken, akár ott volt a tárnokmester, akár nem, valamint a jegyzőnek is.⁵

A tárnokmester a városoktól bíraskodásáért honoráriumot kapott. Amily mértékben általánosodott a bírói

rationes intermitti et differri debuit. Ea videlicet conditione, ut transmissiones sub hoc termino Sedis Tavernicales revidendae, sine causantium praeiudicio, in suo vigore maneant, in primitus futura Sede Tavernicali reproducendae et revidendae.“ Prot. 192. b lap.

¹ 1456. art. 5.; 1479. Kovachich: Codex authenticus, 260. l. (1602. art. 1.); 1596. Prot. sedis tav. I., bevezetés, no. 5. art. 5. (1602. art. 35.)

² 1450. „... propria in persona ...“ Pozs. lvt. 1424. sz.

³ Pozs. lvt. 3232. sz.

⁴ Prot. sedis tav. I. — A jegyzőkönyvben az ülészekok elején fel van mindig említve az akkori tárnokmester és altárnokmester, de ez nem jelenti okvetlenül, hogy mindkettő jelen is volt. Ezt az egyes peresügyek tárgyalásához fűzött megjegyzésekből lehet kihozni, mint pl. 1579-ben: „... sed in Sede Tavernicali per vicemagistrum tavernicorum regaliū et seniores liberarum civitatum revideri non posse iudicaverant ...“ Prot. 40. b lap. Ha a tárnokmester is jelen volt, akkor ilyenféleképp fogalmazták: „... nobis ac praefatis vicemagistro et senioribus dictarum liberarum civitatum Sedis utpote praedictae nostrae Tavernicalis assessoribus cernebatur ...“ 1599. 72. b lap.

⁵ 1479. Kovachich: Codex auth., 268. l. (1602. art. 12.)

tevékenysége, a városoknak könnyű volt belátniok, hogy érdekükben áll a tárnokmester jóindulatát is megnyerniök a maguk számára. Ezért különféle ajándékokkal kedveskedtek neki. szövettel, szőrmével, borral, stb.¹ Amikor ez már gyakorlattá vált, a tárnokmester valósággal megkövetelte a neki járó ajándékot.² A XV. századtól a különböző nagyságú ajándékok lassanként az egyes városok által évente fizetendő hat forintra változtak.³ ami a század végére öt forintra szállt le.⁴ Ezt a díjat a tárnokmester a városok feletti gondviseléséért, de elsősorban a bíraskodásáért kapta. Ha a tárnoki ítélőszéket az altárnokmester tartotta, akkor ez a díj is neki járt.⁵ A tárnokmester a XVI. században már könnyen átengedhette azt altárnokmesterének, mert akkor már neki rendes fizetése volt az államtól.⁶ Az esetleges bírságpénzekben is az ülnökökkel a tárnokmester vagy az altárnokmester osztozott, aszerint, hogy melyik elnökölt az ítélőszéken.⁷

A tárnoki ítélőszéken a legfontosabbak a bírótársak, az ülnökök voltak. A tárnokmester bírói fórumát csak azóta nevezhetjük tárnoki ítélőszéknek, amióta ott polgári ülnökök is helyet foglaltak. A XIV. század végétől a XV. század közepéig néha még nemesekkel vegyesen, de már gyakran tisztán csak polgárok vettek abban részt, és pedig rendszerint az ítélőszék közelében levő városok polgárai.⁸ Minthogy azonban e korban a tárnokmester olykor más-más helyen tartotta ítélőszékét, az ülnökök is mindig különböző városokból kerültek ki. Bírótársakként szerepeltek a jelentősebb

¹ Boreczky i. m. 110. sk. l.

² 1426. Házi i. m. I. 2. 358. sz., 364. sz.; 1434. U. o. I. 3. 95. sz.

³ Házi i. m. I. 2. 40. sz., 126. sz., 138. sz., 215. sz.; I. 5. 128. sz., 302. sz.; Iványi: Eperjes lvt. I. 182. sz., 184. sz., 199. sz.; 1424. Eperjes város számadáskönyve, N. Múz. Törzsa.; 1458. febr. 28. N. Múz. Törzsa.; Pozs. lvt. 938. sz., 1724. sz., stb. — Olykor nem 6, hanem 12 forintról olvasunk, főleg a felvidéki városoknál. Ennek oka az, hogy a kassai forint nem 100, hanem csak 50 dénárt tett ki. Ld. Eperjes lvt. loc. 103. fasc. C. (F. h.)

⁴ 1486. Iványi: Bártfa lvt. I. 2469. sz.; 1487. U. o. 2542. sz.; 1494. U. o. 3130. sz.; 1497. U. o. 3302. sz., Pozs. lvt. 2184. sz.; 1494. Iványi: Eperjes lvt. II. 701. sz.; 1502. Iványi: Bártfa lvt. II. 3641. sz.; 1504. U. o. II. 3766. sz.; 1506. U. o. II. 3932. sz.; 1504. Pozs. lvt. 2358. sz., stb.

⁵ 1550. Pozs. lvt. 3232. sz.

⁶ 1536-ban 1000 forint, később 250—500 forint. Orsz. Lvt., Liber dign. saec., 106. l.

⁷ 1587. Prot. 44. a lap. (1602. art. 29.); 1599. U. o. bev. no. 6. art. 2. (1602. art. 38.); U. o. 187. b lap.

⁸ Mályusz i. m. 389. l.

királyi városok, mint Buda,¹ Pest,² Esztergom,³ Pozsony,⁴ Lőcse,⁵ Kassa,⁶ Eperjes,⁷ Bártfa,⁸ Kisszeben,⁹ Körmöcbánya,¹⁰ Libetbánya, Besztercebánya, Selmechbánya, Zólyom,¹¹ Sopron,¹² Nagyszombat,¹³ Korpona,¹⁴ Székesfehérvár,¹⁵ Trencsén,¹⁶ polgárai. Amelyik város ügyében ítélkezett a tárnokmester, annak a városnak a bírója és esküdtjei is résztvettek az ítélkezésben és a városban jelenlévő más városi bírókat és esküdteket is meg kellett hívnia, mondja a budai jogkönyv.¹⁷ Meghívta a közelfekvő városok bíróit és esküdtjeit is, hogy a per eldöntésében segítségére legyenek; Pozsonyt például 1434-ben Rozgonyi tárnokmester azzal hívja meg, hogy „nem akar ily nehéz és bonyolult ügyben nélkülük döntené”.¹⁸

¹ 1408. MODL. 9375. sz.; 1409. MODL. 9544. sz.; 1416. jún. 16. Kassa lvt. 109. sz. (Cs. gy.); 1420. jún. 14. N. Múz. Törzsa.; 1424. júl. 16. Eszterg. főkápt. magánlvt. Lad. 53. fasc. 2. no. 3. (Cs. gy.); 1426. Házi i. m. I. 2. 340. sz.; 1427. Fejér X. 8. 612. l.; 1433. febr. 23. Szepesi kápt. orsz. lvt. Scrin. XII. fasc. 5. no. 23. (F. h.); 1439. Pozs. lvt. 1092. sz.

² 1416. jún. 16. Kassa lvt. 109. sz. (Cs. gy.); 1424. júl. 16. Eszt. főkápt. magánlvt. Lad. 53. fasc. 2. no. 3. (Cs. gy.); 1433. febr. 23. Szep. kápt. o. lvt. Scrin. XII. fasc. 5. no. 23. (F. h.); 1439. Pozs. lvt. 1092. szám.

³ 1416. jún. 16. Kassa lvt. 109. sz. (Cs. gy.) 1433. febr. 23. Szep. kápt. o. lvt. Scrin. XII. fasc. 5. no. 23. (F. h.); 1439. Pozs. lvt. 1092. szám.

⁴ 1383. MODL. 6998. sz.; 1426. Házi i. m. I. 2. 340. sz.; 1427. Fejér X. 8. 612. l.; 1434. Pozs. lvt. 3567. sz.

⁵ 1402. szept. 30. Bártfa lvt. Act. fasc. 1. no. (F. h.); 1426. Wenzel: Nevezetes per. 7. l.; 1426. Házi i. m. I. 2. 340. sz.

⁶ 1402. szept. 30. Bártfa lvt. Act. fasc. 1. no. 1. (F. h.); 1407. márc. 21. Kassa városi lvt. 53. sz. (F. h.); 1426. Wenzel: Nevezetes per. 7. l.; 1426. Házi I. 2. 340. sz.; 1427. Fejér X. 8. 612. l.

⁷ 1402. szept. 30. Bártfa lvt. Act. fasc. 1. no. 1. (F. h.); 1426. Wenzel: Nevezetes per. 7. l.

⁸ 1416. jún. 16. Kassa lvt. 109. sz. (Cs. gy.); 1426. Wenzel: Nevezetes per. 7. l.; 1426. Házi i. m. I. 2. 340. sz.; 1433. febr. 23. Szep. kápt. o. lvt. Scrin. XII. fasc. 5. no. 23. (F. h.)

⁹ 1402. szept. 30. Bártfa lvt. Act. fasc. 1. no. 1. (F. h.)

¹⁰ 1416. jún. 16. Kassa lvt. 109. sz. (Cs. gy.)

¹¹ 1416. jún. 16. U. o.; 1426. Házi i. m. I. 2. 337. sz.

¹² 1383. MODL. 6998. sz.; 1427. Fejér X. 8. 612. l.; 1433. febr. 23. Szep. kápt. o. lvt. Scrin. XII. fasc. 5. no. 23. (F. h.)

¹³ 1383. MODL. 6998. sz.; 1426. Házi i. m. I. 2. 340. sz.; 1427. Fejér X. 8. 612. l.

¹⁴ 1416. jún. 16. Kassa lvt. 109. sz. (Cs. gy.)

¹⁵ 1416. jún. 16. U. o.; 1424. júl. 16. Eszt. főkápt. magánlvt. Lad. 53. fasc. 2. no. 3. (Cs. gy.); 1427. Fejér X. 8. 612. l.

¹⁶ 1426. Házi i. m. I. 2. 340. sz.

¹⁷ Michnay—Lichner: Ofner Stadtrecht, 35. l., 16. sz.

¹⁸ „... propter ipsius ambiguitatem necnon arduitatem sine praesentia vestrorum circumspectorum determinare et diffinire nolumus.” Pozs. lvt. 3567. sz.

A XV. század közepétől csak a hét város : Buda, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Eperjes és Bártfa kiküldöttei foglalhattak helyet a tárnoki ítélőszéken, más senki, sem nemes, sem más város polgára.¹ Ettől kezdve a tárnokmester nem hívhatta meg azt, akit éppen akart, mert a polgárok határozták meg, hogy kik legyenek az állandó meghívottak : a hét város kiküldöttei. Az az egyensúly, amely a XV. század első felében volt a tárnokmester és a polgárság közt, s amely abban mutatkozott, hogy a tárnokmester gyakran hívott ítélőszékébe nemeseket is, a század közepére teljesen felborult. Az ülnököket a tárnokmester hívta ugyan egybe, de hogy kit, azt nem ő, hanem a polgárság határozta meg ; saját rendjebelit, nemest pedig egyáltalában nem hívhatott.

A Budával szembenfekvő Pest városa is gyorsan fejlődött ; azonkívül Budával állandó összeköttetést tartott fenn, minek alapján a jogi közösség is köztük minden valószínűség szerint kifejlődött. Így előbb-utóbb várható volt, hogy Pest is helyet kér magának a tárnoki ítélőszékben. És csakugyan Werbőczy már Pestet tárnoki városnak mondja a többi hét más várossal együtt.² Az 1498 : 38. t.-c. és az 1514 : 3. t.-c. pedig — a szabad királyi városok felsorolásánál — Pestet is szintén az említett hét várossal együtt említik. Az a kérdés tehát, hogy mikor került a hét város mellé nyolcadiknak Pest ?

Sopron város tanácsa 1486-ban a városi bíróság ítéletét átteszi a tárnoki ítélőszékhez, hogy a tárnokmester *a hét várossal* vizsgálja azt felül.³ Ekkor tehát még csak heten voltak s így Pest nem lehetett köztük. 1489-ben a budai tanács transzmissionálisában még mindig a hét város ülnökeit említi.⁴ Hajnik év nélkül idéz egy oklevelet, amely szerint Pestet II. Ulászló vette be a tárnoki városok sorába.⁵ A II. Ulászlótól János Albert herceghez pártolt eperjesiek 1491-ben a tárnoki városok sorából kiestek ; de Ulászló már 1492-ben megkegyelmezett nekik és meghagyta Lossonczy tárnokmesternek és a városi ülnököknek, hogy Eperjest újból fogadják maguk közé.⁶ Valószínű, hogy ugyanekkor került be nyolcadiknak

¹ 1456. art. I., 5., 6. ; 1479., Kovachich : Codex auth. 261—262. l. (1602. art. 3.)

² Tripartitum, III. 8. 2. §.

³ Házi i. m. I. 6. 38. sz.

⁴ MODL. 8840. sz.

⁵ A magy. bírósági szervezet, 94—95. l., 27. jegyz.

⁶ Wenzel : A XV. századi tárnoki jog, 46. l. és Iványi : Eperjes lvt. II. 675. sz.

Pest is, mivel az ő érdemeik gyanánt éppen a János Albert ellen tett szolgálatok vannak említve. 1494-ben pedig már nyolc város említésével találkozunk.¹ Minthogy azonban a budai jogkönyv 1403-i függelékében — amely tehát még közel egykorú és ennél fogva hitelesnek látszik — azt olvassuk, hogy „a pestiek kérésére Mátyás király Pestet szabad királyi várossá emelve a hét szabad királyi város mellé sorozta“,² lehetséges, hogy e kiváltságot Pest már Mátyás korában elnyerte, de a hét város ellenállása miatt nem vehetett részt a tárnoki ítélőszéken, míg II. Ulászlótól is végérvényesen el nem nyerte ezt a jogot.

Ez a nyolc város küldött ettől kezdve állandóan ülnököket mindaddig, míg a török hódítás Budát és Pestet el nem szakította a többitől. Így számuk hatra csökkent. 1577-ben Szokolca is megkapta e jogot³ s így megint heten lettek és maradtak is egészen a XVII. század elejéig. A XVII századtól azután egymásután kerültek a tárnoki városok sorába Modor, Korpona, Kőszeg, Kismarton, Debrecen, Zágráb, Szatmárnémeti, Buda, Pest, Szeged, Komárom⁴ s végül a bányavárosok is.⁵ Az ítélőszék gyarapodott és bővült, mert ahogy egy város bekerült a tárnoki városok sorába, azonnal küldött oda ülnököket.

A XV. század közepétől tehát mindig a megállapított városok vettek részt a tárnoki ítélőszéken. Csak nagy ritkán és tévedésből fordult elő, inkább csak eleinte, hogy a megállapított városok valamelyikét nem hívta meg a tárnokmester, mint 1469-ben Nagyszombatot,⁶ vagy hogy azokon kívülálló várost is hívott oda, mint 1483-ban Lőcsét.⁷

A XIV. század végén és a XV. század elején nagyon különböző még az egy-egy várostól kiküldött ülnökök száma. 1383-ban Pozsony, Sopron és Nagyszombat 4—4 esküdtet küldtek ki,⁸ 1402-ben Zsigmond kettőt-kettőt rendel ki;⁹ 1435-ben Rozgonyi tárnokmester a városi bírót és néhány esküdt küldését kéri¹⁰ s ugyanígy rendelkezik a budai jogkönyv is.¹¹ Később a meghívólevélben a tárnokmester rend-

¹ Febr. 17. Kassa titkos lvt. B. no. 52. (Cs. gy.)

² Michnay—Lichner i. m. 264. l.

³ Wagner S.: Jurisdietio tav., 61. l.

⁴ U. o. 60. sk. l.

⁵ Corpus iuris Hung. 1741. 12. tc.

⁶ Pozsony lvt., 4759. sz.

⁷ Iványi: Bártfa lvt. I. 2264. sz.

⁸ MODL. 6998. sz.

⁹ Szept. 30. Bártfa lvt. Act. fasc. 1. no. 1. (F. h.)

¹⁰ Pozs. lvt. 3586. sz.

¹¹ Michnay—Lichner, i. m. 35. l. 16. sz.

szerint „2 vagy 3 esküdt küldését“ kérte,¹ míg a XVI. század elejétől ez a szám állandóan kettőben meg nem állapodott.² Ezután mindig szabályszerűen két kiküldött jelenik meg az ítélőszéken, akit seniornak vagy assessornak neveztek. Az assessor elnevezés a kiküldöttnek tárnoki ítélőszéki funkciójára vonatkozott, a senior pedig valószínűleg arra, hogy a kiküldöttek a városi nagytanács tagjai közül kerültek ki, akiket a városokban legtöbbször így neveztek.³ A XVI. század végén ez a gyakorlat végkép kikristályosodott, hogy csak senior, akinek a városban ingatlanulajdona van, küldhető ülnöknek a tárnoki ítélőszékbe.⁴

A tárnoki ítélőszékbe küldendő ülnököket a város ad hoc választotta, minden ülésszakra külön-külön.⁵ 1513-ban egész kivételesen kérte a tárnokmester, hogy ugyanazokat az esküdteket küldjék, akik az előző ülésszakon is jelen voltak, mert egy, már akkor megkezdett ügyről lesz szó.⁶ Nem állandósultak személy szerint az ülnökök később sem, mert például 1596-ban és 1599-ben, két egymásra következő ülésszakon a 14 ülnök közül csak 4 volt azonos,⁷ 1611-ben és 1613-ban ugyanúgy.⁸

A városi kiküldötteknek megvolt állapítva pontosan a helyük is, hogy hogyan üljenek sorban egymás után az ítélőszéken. Az 1456-i cikkelyekben fel van sorolva a hét város és úgy látszik, nagyjából ez a sorrend maradt meg később is, azzal a kis különbséggel, hogy Eperjes és Bártfa helyet cseréltek. Az utóbb bekerült város mindig, a sor végén kapott helyet. A budai jogkönyv 1500-i függeléke szerint a sorrend a következő volt: Buda, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Bártfa, Eperjes, Pest.⁹ Ezt a sorrendet annyira szigorúan vették, hogy 1528-ban per támadt abból,

¹ Pozs. lvt. 1424. sz., 1519. sz.; Kaprinay: Hung. dipl. II. 187. l., stb.

² 1519. Pozs. lvt. 2561. sz.; 1521. U. o. 2596. sz.; 1523. U. o. 2634. sz.; 1528. U. o. 2737. sz., stb.

³ Osváth: Adalékok, 54. l.

⁴ Kovachich kézirata: Tavernicalia adv. I. 98. b és 102. a lap.

⁵ 1513-ban írja Ráskai tárnokmester meghívólevelében: „...electos iuratos seniores... *eligatis* et transmittatis...“ Pozs. lvt. 2501. sz.; ítéletlevelében 1511-ben: „...assessoribus, nobiscum in iudicio et examine *praesentis causae* existentibus...“ MODL. 22563. sz.

⁶ Pozs. lvt. 2489. sz. és Házi i. m. I. 6. 271. sz.

⁷ Prot. sedis tav. I. 61. a és 71. a lap.

⁸ U. o. 110. a és 124. a lap.

⁹ Michnay—Lichner i. m. 263. l.

hogy az egyik város a másik helyét foglalta el.¹ A török foglalás után, amikor Buda és Pest kiestek, Kassa lett a sorban az első, Szakolca és a többi később csatlakozó város a végére került. Az ülnökök nevét is mindig pontosyn e sorrend szerint vezették be a jegyzőkönyvbe, a hiányzókat is a megfelelő helyen tűntetve fel.²

A városi kiküldötteknek ez a megbízatás nem volt kellemes; távoli városból az ítélőszék helyére utazni az akkori közlekedési viszonyok mellett kényelmetlen és költséges dolog volt.³ Ezért a városok olykor felmentést is kértek az ítélőszéken való megjelenés alól,⁴ vagy egyik-másik egyszerűen nem jelent meg.⁵ A részvétlenség természetesen csökkentette az ítélőszék tekintélyét és esetleg az ítélezést is lehetetlenné tette.⁶ Ezért már a hét város ítélőszékének megalakulásakor elrendelték, hogy legalább négy város küldötteinek kell jelen lenniök,⁷ 1479 óta pedig minimálisan öt város kiküldötteinek a jelenléte volt szükséges az ülés megtartásához.⁸ Az a város, amelyik ülnökök küldését elmulasztotta, 100 márka bírságot fizetett,⁹ a XVI. század végétől az ülésszak minden elmulasztott napjáért három márkát,¹⁰ hacsak az elmaradásra nem volt elegendő okuk az ülnököknek.¹¹

Amíg a tárnokmester volt az irányadó és nemesek is voltak jelen az ítélőszéken, természetes, hogy annak nyelve magyar, vagy a hivatalos latin volt.¹² Amikor a nagyobbára német városok kerültek ott túlsúlyra a század közepén,

¹ Házi i. m. I. 7. 243. sz., 244. sz., 245. sz., 246. sz.

² 1599-ben pl.: „... Georgio Santha aliter Fyldessy et Georgio May Tyrnaviensibus, Soproniensibus in praesenti absentibus...” Prot. 71. a lap.

³ 1528-ban a nagyszombatiak kérdezik a pozsonyiaktól az ülés pontos dátumát, „... ne gravamina, impensas et expensas frustra faciamus...” Pozs. lvt. 5591. sz.

⁴ 1513. Iványi: Bártfa lvt. II. 4343. sz.; 1639. Kovachich: Codex auth., 75. l. Mon. VIII.

⁵ 1452. Pozs. lvt. 1519. sz.; 1471. Iványi: Bártfa lvt. I. 1817. sz.; 1480. Pozs. lvt. 2018. sz.; 1493. U. o. 2130. sz.; Prot. sedis tav. I. 71. a, 201. a lap.

⁶ A tárnokmester 1452-i meghívólevelében írja: „... hactenus propter vestram et vestrorum non interessentiam pluribus causidicis iustitiae impensio omissa extitit.” Pozs. lvt. 1519. sz.

⁷ 1456. art. 6.

⁸ Kovachich: Codex authenticus 267. és 270. l. (1602. art. 11.)

⁹ 1493. Iványi: Bártfa lvt. I. 3090. sz.; Pozs. lvt. 2130. sz.

¹⁰ 1596. Prot. bev. no. 5. art. 4. (1602. art. 34.) és 1599. U. o. bev. no. 6. art. 2. (1602. art. 38.)

¹¹ 1596. U. o. bev. no. 5. art. 4. (1602. art. 34.); U. o. 203. b lap.

¹² 1404-ben Nénai Treutel Miklós tárnokmester egy német-nyelvű oklevelet tolmáccsal fordíttat le. Fejér X. 4. 343. l.

minden valószínűség szerint elnémetesedett az ítélszék is, bár éppen ebből az időből nincs erre konkrét adatunk. Az azonban kétségtelen bizonyossággal megállapítható, hogy a XVI. század közepétől, amikor a városaink is kezdtek magyarosodni, a tárnoki ítélszék nyelve is újból a latin vagy a magyar lett. Többször előfordult, hogy a tárnokmester kimondottan latinul vagy magyarul tudó esküdteket kért az ülésre,¹ sőt kérte, hogy a német okleveleket is latinra fordítva küldjék az ítélszékbe.² Bár a német, vagy legalább is németnevelt polgárok ott többnyire nagyszámúak voltak,³ ez nem sokat jelentett, mert a németneveltek is magyarul beszéltek.⁴

3. A tárnokmester joghatósága kezdetben minden királyi városra kiterjedt. Azokon a városokon kívül, amelyeknek a polgárai bírótársakként is szerepeltek az ítélszéken, Szatmárnémeti,⁵ Nyitra,⁶ Torda,⁷ Kolozsvár,⁸ Torockó,⁹ Désakna,¹⁰ Komárom,¹¹ Szomolnok,¹² Korpona,¹³ Zágráb,¹⁴ Körmend,¹⁵ Debrecen,¹⁶ Szeged¹⁷ felettes hatósága volt a tárnokmester; de minden bizonnyal még a többi királyi városé is, amelyekről nincs közvetlen adatunk. A XV. században, amint a királyi

¹ 1550. Pozs. lvt. 3232. sz.; 1553. Kovachich kézirata: Tav. adv. I. 98. b. lap; 1628. u. a. I. 102. b. lap.

² U. o. 102. b. lap.

³ Mályusz i. m. 403. l.

⁴ 1573-ban Ahynger Mátyás és Szabó János pozsonyi polgárok a tárnoki ítélszék előtt pereltek. „Johannes Zabo in facie Sedis Thavernicalis dicto Ahyngero haec verba dixit: Myndenkor chak wygyorgasz...“, amiből új per keletkezett. Prot. sedis tav. I. 29. a. lap.

⁵ 1230. Endlicher: Mon. Arp., 427. l.; 1406. A váradi kápt. 1407. szept. 2-i átírásában. N. Múz. Törzsa. Szatmár város oklevelei; 1412. jan. 11. U. o.

⁶ 1248. Szentpétery: Kritikai jegyzék I. 266. l., Fejér IV. 2. 455. l. és Endlicher i. m. 498. l.

⁷ 1291. Endlicher i. m. 621. l.

⁸ 1291. Jakab E.: Kolozsvár tört., Oklvt. 28. l.

⁹ 1291. Fejér VI. 1. 121. l.

¹⁰ 1291. Wenzel: Árpádkori új okmt. V. 21. l.

¹¹ 1331. Fejér VIII. 3. 532. l. és Takáts S.: Lapok egy kis város múltjából, 65. l.

¹² 1344. Fejér IX. 1. 260. l.

¹³ 1361. Fejér IX. 7. 504. l.

¹⁴ 1384. Tkalčič: Monumenta historiae civitatis Zagradiensis, V. 216. l.

¹⁵ 1388. Fejér X. 8. 267. l.

¹⁶ 1405. Iványi: Debrecen és a budai jog, 7. l.

¹⁷ 1409. Reizner: Szeged tört. IV. 18. l. és Varga F.: Szeged város tört., 210. l.

hatalom gyengült, a nagy uradalmak magántulajdonba mentek át s éppígy a mezővárosok közül is több.¹ Debrecen Zsigmond 1410-ben elzálogosította Balitzky Andrásnak, majd 1411-ben örök jogon a rác deszpótának adományozta,² éppígy Szatmárnémetit is.³ Korpona 1428-tól kezdve királynői város lett és az maradt egészen 1548-ig.⁴ E városok elszakadásuk pillanatától kezdve már nem tartoztak közvetlenül a király s annak tárnokmestere joghatósága alá, hanem mint földesúri városok, bírájuktól az úriszékhöz fellebbeztek, akárcsak a földesúr birtokán élő jobbágyok; az úriszéktől a megyéhez lehetett fellebbezni,⁵ de csak elvben, mert a valóságban az úriszéktől a per rendszerint nem ment tovább.⁶ Földesúri város polgárai felett a tárnokmester csak egész kivételes esetben ítélkezett.⁷ A városok egyrésze így lassan kivált a tárnokmesteri bíráskodás alól. Ez azonban a királyi városoknak csak a kisebbik része volt. A nagyobbik rész akkor maradt el, amikor a hét város ítélőszéke megalakult. Kétségtelen, hogy *ezután is fellebbezhetett a többi város is*, legalább is még egy jó darabig. De azok, amelyek nem voltak a tárnoki ítélőszéken képviselve, nem igen fellebbeztek az ítélőszékhez, mert ott nem számíthattak méltányos elbírálásra, minthogy az ítélőszék tagjai az ő, a hét városétól elütő jogaikat nem ismerték és az eljárás is ott a hét város jogai szerint történt. Ezért Werbőczy is csak azt a nyolc várost sorolja fel tárnokinak — és akkor már nyilván a közvélemény is csak ezeket tartotta azoknak —, amelyeknek kiküldötteiből kerültek ki az ítélőszék ülnökei.⁸ Ha elvben tehát nem is, a gyakorlatban az ítélőszék a XVI. században már valóban csak a nyolc — illetőleg 1541 után hat — város fellebbezési fóruma lett. 1561-ben azután Szokolcától, amely akkor még nem volt tárnoki város,⁹ egyszerre 5 pert fellebbeztek a tárnoki ítélő-

¹ Mályusz i. m. 371. l.

² Iványi : Debrecen és a budai jog, 8. l.

³ 1411. júl. 15. Jászói orsz. lvt. Statutor. Lit. G. fasc. 3. no. 40. (F. h.)

⁴ Matunák M. : Korpona város levéltárából. Történeti Tár, 1901. 430. l. 1. jegyz.

⁵ Hajnik : A magy. bírós. szerv. 99. l. és Winkler : A magy. igazságszolg. szervezet, II. 245. l.

⁶ Sinkovics : A magybirtok élete, 21. l.

⁷ 1383-ban Szentgyörgy lakosai felett. Ila B. : A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása. Turul 1927. 71. l.

⁸ Tripartitum III. 8. 2. §. — A Quadripartitum Zágrábot is említi, IV. 20., pedig Zágráb nem küldött ülnököket és nem is fellebbezett. Ld. Prot. sedis tav. I.

⁹ Csak 1577-ben lett azzá. Wagner : Jurisdietio tav., 61. l.

székhez.¹ Az ítélőszék ezek tárgyalását szabály szerint lefolytatta, de mégis ennek lehetett az eredménye az a statutum, amelyet a következő ülésen 1564-ben hoztak. Eszerint „a szabad városok seniorjai nem tartoznak a nem szabad városok fellebbezett ügyei felett ítéletet hozni, mivel erről semmi rendelet nincs. Ne tűnjék tehát úgy fel, mintha maguknak akarnák megszerezni az ilyen fellebbezések feletti joghatóságot is”.² Ezzel a tárnoki városok 1564-től teljesen elkülönültek a többi várostól és kizárólag a saját fellebbezett pereikben ítéleztek.

Ha nem ugyanabból a rendből valók, vagyis nemes és polgár pereltek egymással, a polgárnak a nemes természetesen annak a bírósága, nádor, országbíró, megye stb. előtt kellett bepanaszolnia. De a nemesség nagy hajlandóságot mutatott, hogy ugyanezt tegye akkor is, ha ő volt a felperes és a polgárt gyakran idézte a saját bírósága elé,³ habár már az 1405. I. 7. tc. is elrendelte, hogy a városi polgárt csakis saját bírója előtt lehet beperelni. E visszaélés ellen a polgárság sokat tiltakozott; tiltakozásainak meg is lett az eredménye, mert elérte, hogy — nem tekintve azokat az időszakokat, amikor a központi hatalom gyengülésével a nemesség önkényeskedése magasabb fokra hágott — a különböző rendűek pereiben mindig az alperes bírósága volt illetékes.⁴ S így a polgárságnak sikerült elérnie, hogy tekintet nélkül a per tárgyára, — eleinte tudniillik a város területén kívül fekvő ingatlanügyek nem tartoztak a városi bíróság elé⁵ — városi polgárt csak saját bírósága előtt lehetett bepanaszolni,⁶ azaz vagy a városi bíróság, vagy a tárnokmester előtt.

Ez azonban a tárnoki ítélőszéken csak addig volt szintén irányadó elv, amíg az ítélőszék foglalkozott fellebbezés nélkül, egyenesen ott indított perekkel is.⁷ A XV. század második felétől a királyi városok bíróságától ide bárki fellebbezhette perét (természetesen csak 1564-ig, attól kezdve csupán a tárnoki városoktól). Ha a városi bíróság már hozott

¹ Prot. sedis tav. I. 7. sk. l.

² Kovachich: Codex auth. 24. l.

³ 1385. Pozs. lvt. 431. sz.; 1388. U. o. 448. sz.; 1390. U. o. 461. sz.; 1408. Fejér X. 4. 704. l.; 1421. ápr. 13. N. Múz. Törzsa.; 1422. szept. 4. Jászói házi lvt. fasc. 13. no. 18. (F. h.), stb.

⁴ II. Ulászló ezt szószerint kimondja a városi polgárookra vonatkoztatva. Házi i. m. I. 6. 272. sz.

⁵ 1383. Magyar Történeti Tár, II. 197. l.; 1423. jún. 17. Kassa titkos lvt. B. 27. sz. (F. h.)

⁶ Trip. III. 10.; Vinkler J., i. m. II. 247. l.

⁷ V. ö. alább, III. 5. §.

ítéletet a perben, akkor az a peres felekre való tekintet nélkül fellebbezhető volt a tárnoki ítélőszékhez. Így került 1489-ben az ítélőszék elé az óbudai apácák és a Szent Lőrinc-remetekolostor szerzeteseinek pere, amelyet Buda város bíróságától fellebbeztek.¹ Épígy nemesek ellen indított per is kerülhetett a tárnoki ítélőszékhez fellebbezés útján, ha a nemest bármily okból kifolyólag — legtöbbszörre, ha városi polgárrá lett — a városi bíróság előtt perelték be.² Sőt az egyik 1479-i statutum szerint a városi bíróság által eldöntött pert csakis a tárnoki ítélőszékhez lehetett fellebbezni, bárkik is voltak a peres felek.³ Az illetékesség eldöntésével bizonyára azért nem foglalkozott a tárnoki ítélőszék, mert ha a per már a városi bíróságtól került oda, akkor a városi bíróságnak már amúgy is el kellett döntenie az illetékességet még a városi bíróság perfelvétele előtt. Amelyik peres fél számára a városi bíróság illetékes volt, annak illetékes volt a tárnoki ítélőszék is.

A peres félnek nem kellett okvetlenül személyesen megjelennie az ítélőszéken, hanem képviseltethette magát prokurátorral már a XIV. században is.⁴ Ennek természetesen itt is úgy, mint más bíróság előtt, ügyvédvalló levéllel kellett történnie.⁵ De valamiképen, akár személyesen, akár képviseltetve magukat, a feleknek okvetlenül meg kellett jelenniök perük tárgyalásánál.⁶ Az sem volt elegendő, ha egy perben szereplő több alperes vagy felperes közül megfelelő ügyvédvalló levél nélkül csak az egyik jelent meg, mert a meg nem jelenteket akkor is elmarasztalták s ezt az ítéletet csak bírság fizetésével lehetett semmissé tenni és új perfelvételt kérni.⁷

4. A peres ügyeket a felek az Árpád-korban általában maguk intézték el s a bíró csak az eredmények konstatálására szorítkozott.⁸ A pert tulajdonképpen az isteni igazságszolgáltatás döntötte el. A vizsgálat, a bizonyítási eljárás formális volt, ebben a bírónak nem volt tevékeny része. Neki csak az

¹ MODL. 19.604. sz.

² A tárnoki ítélőszéken 1582-ben egy esetben az alperes nemes volt, Prot. 42. b lap; 1596-ban 5 esetben, u. o. 61. sk. l.; 1599-ben 3 esetben, u. o. 71. sk. l.; stb.

³ Kovachich: Codex auth., 263—64. l. (1602. art. 6.)

⁴ 1383. Magy. Tört. Tár, II. 193. l.

⁵ U. o.; 1513. MODL. 22.563. sz.; stb.

⁶ 1564. Kovachich: Codex authenticus, 24. l. Mon. II.

⁷ 1618. Prot. 146. b lap.

⁸ Vinkler: A magy. ig. szolg. szerv. II. 635. l.

volt a dolga, hogy az igazság kiszolgáltatása formáit és rendjét megtartsa ; ha ezt nem tette meg és így az igazság kiszolgáltatását megtagadta, magasabb bíróság elé lehetett idézni.¹ Ugyanígy akkor is, ha a bíró az egyik félle szemben elfogult, amint mondani szokták: gyanús volt,² és kétes volt, hogy igazságos ítéletet fog hozni. Ezek tekinthetők a fellebbezés első formáinak, ha egyáltalán fellebbezésről beszélhetünk, mert ezeknél nem a pert fellebbezték, hanem a bíró személyesen tartozott számot adni viselkedéséről. A fellebbezésnek valamivel fejlettebb foka volt, amikor maga a bíróság fordult a felsőbb fórumhoz tanácsért, ha egy súlyos és bonyolult perben nem tudott ítéletet hozni.³ Itt már az egész pert vitték mindenestől a másik bírósághoz ; ez tehát a szó szoros értelmében vett fellebbezésnek tekinthető. A XIII. század végén és a XIV. század folyamán az inquisitíóval a bíró mind jelentősebb szerephez jutott. A bizonyítás kötöttségének részben való megszűnésével a bíró legfőképpen mérlegeléshez jut. Ha nem mérlegel jól, még nem tagadta meg az igazság kiszolgáltatását, hanem legfeljebb annak szükségét hagyta hátra, hogy érettebb megfontolásra, jobb mérlegelésre a pert magasabb bíróság elé vigyék. Nem arra van szükség, hogy a bíró magát igazolja, megtartotta-e a formákat, hanem hogy magát a pert egy másik bíróság is vizsgálja meg.⁴

Ebből a szokásból fejlődött ki a későbbi fellebbezés, amit ma is értünk alatta, és pedig szélesebb rétegekben először a szabad városokra és községekre vonatkozólag. Ez összefüggésben állott az anyaváros-rendszerrel,⁵ mert a leányváros bonyolult ügyben már korán anyavárosához fordult jogi tanácsért.

Hogy a fellebbezés éppen a városi polgárságnál honosodott meg először, abban része lehet a polgárság realitás és józan racionalizmus iránti érzékének. Mert a fellebbezés csak ott fejlődhetett ki, ahol a formalizmus háttérbe szorul és a perben az anyagi bizonyítékok túlsúlyra jutnak az alakiai rovására ; ahol az egész pert újból át kell vizsgálni a bizonyítékokkal együtt és nem csupán a bírót felelősségre vonni, hogy megtartotta-e az előírt formákat ? A polgárságban megvolt ez a realitás iránti érzék, az anyagi bizonyítékok előtérbe

¹ Hajnik : A magy. bírós. szerv. 421. l.

² 1242. Zágráb privilégiumában. Endlicher i. m. 454. l.

³ Ezt írja elő Nyitra privilégiuma. Endlicher i. m. 499. l. Komárom priv. Takáts S. : Lapok, 65—66. l. Hajnik i. m. 421. l. 4. jegyz.

⁴ Vinkler i. m. II. 636. l.

⁵ Hajnik i. m. 422. l.

helyezése, amit eléggé bizonyít például a párbajnak, mint bizonyító eszköznek a háttérbeszorítása.¹

A tárnoki ítélőszékhez is fellebbeztek peres ügyeket a bíró gyanus volta miatt, még a XV. században is.² Ilyen esetekben még perfolyam közben, azaz ítélethirdetés előtt is lehetett fellebbezni, a pernek más bírósághoz való áttételét kérni, mihelyt észrevették, hogy a bíró nem pártatlan.³

A szabályszerű fellebbezés, vagyis a pernek más bírósághoz való áttétele úgy történt, hogy a fellebbező fél, miután fellebbezési igényét a saját bíróságánál az ítélethirdetés után bejelentette, a magasabb bírói fórumtól saját bíróságának szóló parancslevelet (*mandatum, litterae praeceptoriae, mandatum praeceptorium*) kért, melynek erejénél fogva a pert az ítélettel együtt áttették ehhez a bírósághoz. A tárnoki ítélőszéken az ilyen parancslevelet a XV. században még, s főleg annak első felében, rendszerint a királytól kérték,⁴ olykor még a XVI. században is a királytól, vagy a helytartótól, bár ekkor már csak ritkán.⁵ Ez esetekben az eljárás oly módon történt, hogy a fellebbezni akaró fél parancslevelet kért az uralkodótól, melyben az uralkodó megparancsolta a fellebbező városi bíróságnak, hogy tegye át a pert a tárnokmester elé, vagy pedig a tárnokmesternek, hogy hozzon ítéletet a megnevezett perben. A XV. század első felében ritkán fordult elő, hogy a tárnokmester adott ki ilyen parancslevelet;⁶ de a hét város ítélőszékének megalakulásától kezdve szabály szerint a tárnokmestertől kellett azt kérni.⁷ A XVI. század közepétől ez már teljesen kialakult gyakorlatként áll előttünk; az ítélőszék ragaszkodott ahhoz, hogy parancslevél nélkül

¹ Városjogaink már igen korán kiszorították a párbajt. V. ö. 1257. Jasztrebarska priv., Endlicher i. m. 496. l.; 1266. Zágráb priv., u. o. 507. l. Később az összes városjogok.

² 1420. Pozs. lvt. 790. sz.; 1428. márc. 11. N. Múz. Berzeviczy cs. berzeviczei lvt.; 1435. okt. 20. Kassa titkos lvt. B. 31. sz. (F. h.)

³ 1420. Pozs. lvt. 790. sz.

⁴ 1399. Pozs. lvt. 553. sz.; 1409. MODL. 9544. sz.; 1419. Iványi: Bártfa lvt. I. 84. sz.; 1428. márc. 11. N. Múz. Berzeviczy cs. berzeviczei lvt.; 1429. febr. 24. N. Múz. A lipótszentiváni Szentivány cs. lvt.; 1433. febr. 23. Szep. kápt. orsz. lvt. Scrin. XII. fasc. 5. no. 23. (F. h.); 1434. Házi i. m. I. 3. 102. sz.; 1437. Fejér X. 7. 862. l.; 1454. MODL. 14.784. sz.; 1456. Pozs. lvt. 1735. sz.; 1484. Kovachich: Formulae sol., 194. l.; stb.

⁵ 1521. Pozs. lvt. 2605. sz.; 1579. Prot. sedis tav. I. 38. a és 40. b. lap; 1609. U. o. 106. b—107. a. lap.

⁶ 1410. febr. 7. Kassa lvt. 72. sz. (F. h.); 1429. Házi i. m. I. 2. 472. sz.

⁷ Az 1479-i statutum csak a tárnokmesteri praeceptoriaról beszél. Kovachich: Codex auth. 264. l. (1602. art. 7.)

nem lehet fellebbezni és parancslevelet csak a tárnokmester vagy az altárnokmester bocsáthat ki.¹ De úgy látszik, hogy bizonyos esetekben — különösen, ha a tárnokmesteri hivatal üresedésben volt — elfogadták az országbíró parancslevelét is.²

A fellebbezés módja a hét város ítélőszékének megalkakulása óta kezdett pontosabban kialakulni. A fellebbező félnek az ítélethirdetés után azonnal, vagy legkésőbb négy napon belül be kellett jelentenie fellebbezési igényét saját bíróságánál.³ A fellebbezés bejelentésétől számított hat héten belül ki kellett kérni a tárnokmestertől a per átküldéséhez szükséges parancslevelet és azt a városi bíróságnál be kellett mutatni. A budaiaknak azonban mindezt két héten belül kellett eszközölniök, minthogy az ülést Budán tartották.⁴ Ez a parancslevél szolgált a másik fél megidézésére is,⁵ külön idézőlevél kiállítása nem volt szükséges.⁶ A parancslevéllel annak bemutatásától számított újabb 6 héten belül a városi bíróságtól ki kellett váltani az átküldő levelet (*litterae transmissionales*)⁷ és egyidejűleg 10 forintot kellett lefizetni.⁸ Az átküldő levélben le volt másolva a tárnokmester parancslevele, le volt írva az egész perfolym, a bemutatott bizonyítékok és az allegációk, valamint a városi bíróság ítélete.⁹ E levelet kiadás előtt fel kellett olvasni a feleknek, hogy ha valami esetleg kimaradt abból, azt még idejében be lehessen venni.¹⁰

Nem volt minden peres ügy a tárnoki ítélőszékhez fellebbezhető. A XIII. századi privilégiumok, amikor a városi vagy községi bírónak juttatják a polgárok feletti joghatóságot, azt gyakran kettéosztják és csak a kisebb ügyek feletti ítélkezést

¹ Prot. 18. b., 27. b. lap; Kovachich: *Tavernicalia adv.* I. 101. a. lap; 1602. art. 40., Kovachich: *Codex auth.* 71. l.; stb.

² Prot. 57. b., 183. a. lap.

³ 1564. Kovachich: *Codex auth.* 24. l.; Mon. II. art. 4.

⁴ 1479. Kovachich: *Codex auth.* 264. l. (1602. art. 7.); 1564. u. o. 24. l., Mon. II. art. 4.

⁵ 1456. art. 3., 4., 19.

⁶ 1628. Kovachich: *Codex auth.* 272. l. art. 5.

⁷ 1596. Prot. bev. no. 5. art. 6. (1602. art. 36.)

⁸ 1479. Kovachich: *Codex auth.* 268—269. l. (1602. art. 13.); 1494. Iványi: *Eperjes lvt.* I. 69. l.

⁹ Tárnokmesteri parancslevélben: „... totum seriem vestrae adiudicationis nobis vestrīs in litteris rescribatis...” 1452. Pozs. lvt. 4346. sz. Legtöbbször az átküldőlevél a tárnokmesteri parancslevelet és a városi ítéletlevelet tartalmazta. Ezért neve is *litterae adiudicatoriae transmissionales*.

¹⁰ 1564. Kovachich: *Codex auth.* 24. l. art. 3.; 1587. Prot. 44. b. lap, art. 2. (1602. art. 30.)

engedik át a bírónak, a nagyobb ügyek elbírálását a földesúr, királyi községek esetében a király magának tartotta fenn.¹ Ezek a nagyobb ügyek többnyire a bűnügyek, a főbenjáró ügyek.² Azonban a városok legtöbbje a XIV. század folyamán megszerezte polgárai felett a teljes joghatóságot és pallos-jogot is nyert a város területén belül elkövetett bűncselekmények fölött.³ Ettől kezdve a városok arra törekedtek, hogy nemcsak elsőfokon, hanem véglegesen is ők ítélkezhessenek a főbenjáró ügyekben, vagyis, hogy azokat ne lehessen a tárnokmesterhez fellebbezni.⁴ Bár a XIV. század végén és a XV. század elején még előfordult, hogy ilyen perek is a tárnokmester elé kerültek,⁵ azután már nem és a városi polgárság szívós kitartással itt is elérte kitűzött célját. A budai jogban kifejeződött gyakorlat lett a tárnoki ítélőszéken mérvadó, mely szerint a bűnügyek nem fellebbezhetők, hanem csak ingatlan és nagyobb pénzádósság miatt támadt perek.⁶ Az 1456-i tárnoki statútumok már pontosan megállapítják, hogy az adósságból keletkeztet perek csak akkor fellebbezhetők, ha az adósság meghaladja a 60 forintot.⁷ Fellebbezhető ügyeknek fogadták el még ugyanebben a században a világi tárgyú végrendeletekből származó pereket is.⁸ A tárnoki ítélőszék ezután változatlanul és állandóan ragaszkodott ahhoz, hogy csak e három ügyben: ingatlan, 60 forinton felüli adósság vagy ez értéknek megfelelő ingóság és világi tárgyú

¹ Hóman: Városaink 92. l.

² Boreczky i. m. 92. l.

³ Kassa 1347-ben. Osváth: Adalékok, 89—90. l.; Bártfa, 1365-ben, Kapr. Qu. X. 8. sz. 17. l.; Eperjes 1402-ben. Fejér X. 4. 103. l., stb. 1405-ben törvényileg minden város. Corpus iuris H. 1405. I. 5. t.-c.

⁴ Boreczky i. m. 95. l. A német városi polgárságnál is kimutatható ez a törekvés. Below, G.: Das ältere deutsche Städtewesen, 1925³. 79. l.

⁵ 1383-ban emberölés. Magy. Tört. Tár. II. 192—98. l.; 1421-ben verekezés. Ápr. 13. N. Múz. Törzsa.

⁶ „... nichts anders, dan erberig sachen, umb erbe und aigen und mercklich geltschuld an des tarnakmaisters gericht mugen perüeffen.“ Michnay—Lichner i. m. 35. l. 16. sz. — Az „örökség“ a polgárság terminológiájában *ingatlan* jelent. Szolgáljon erre bizonyítékul néhány különböző helyről vett idézet. „Si aliquis civis... vineas vel aliquas alias haereditates...“ Corpus iuris Hung. 1498. 38. t.-c., 4. §.; „... non alibi, nisi coram iudice illius civitatis, in qua ipsa haereditas sita est.“ 1511. Pozs. lvt. 5283. sz.; „... ratione rerum immobilium seu haereditatum, puta domorum, allodiorum, hortorum, piscinarum, aut vinearum...“ Trip. III. 14.

⁷ Art. 2.

⁸ 1479. Kovachich: Codex auth. 266. l.

végrendeleti ügyekben fogadott el fellebbezést.¹ A jogi élet differenciálódásával az adóssági pereknek egy külön faja keletkezett, a *debitum liquidum*, középkori magyar műszóval „szembe való adós“, amely kézzelfogható, nyilvánvaló adósságot jelentett, olyant, amelyet bizonyítani sem kellett, mert az adós maga sem tagadta az adósságot.² Az ebből származó pert sem lehetett a tárnoki ítélőszékhez fellebbezni,³ aminek nyilván az a magyarázata, hogy ezt már félig-meddig bűnügynek vették.

5. A tárnokmester bírói fóruma, mint már mondtuk, Zsigmond korában indult erőteljesebb fejlődésnek. Az volt a kialakulási kor. Így természetes, hogy sem azelőtt, sem akkor még, a kialakulás korában, nem volt pontosan megállapítva az ügymenet. Gyakran megtörtént, hogy a tárnokmesterhez nem fellebbezés útján kerültek perek, hanem egyenesen elsőfokon, fellebbezés nélkül.⁴ A perfolym is ennek megfelelő volt: éppen olyan, mint az elsőfokú bírósági tárgyalásokon abban a korban. Ha már valamelyik városi bíróság ítéletet hozott a perben és úgy került az, fellebbezés útján a tárnokmester elé, akkor is előfordult, hogy a tárnokmester előtt egészen új eljárás indult meg, új allegációkkal, okleveles bizonyítékok bemutatásával, egészen új ítélethirdetéssel, amely után a tárnokmester emberével a nyertes felet birtokba iktatta.⁵ Előfordult viszont az is, hogy a fellebbezés útján odakerült pert a tárnokmester csupán felülvizsgálta a városi bíróság átküldőlevele alapján, új bizonyítékok bemutatása és új vizsgálat megindítása nélkül és csak a városi bíróság

¹ Számtalan példát lehetne felhozni, amikor e 3 eseten kívüli, ügyekben a városi bíróság, vagy a tárnoki ítélőszék megtagadta a fellebbezést. Házi i. m. I. 7. 332. sz.; Pozs. lvt. 3210. sz.; Prot. 10. b., 11. b., 22. a., 77. b., 82. b., 134. b., 184. b. lap, stb. Még a szomszédi viszonyból, a „szomszédi türelem“-ből (*servitus*) keletkezett per sem volt fellebbezhető. Prot. 23. a. lap.

² *Corpus iuris Hung.* 1486. 29. t.-c. I. §., 1492. 92. t.-c.

³ Prot. sedis tav. I. 57. b., 60. b., 99. a., 181. a. lap; stb.

⁴ 1281. MODL. 1102. sz.; 1344. MODL. 3661. sz.; 1401. MODL. 8618. sz.; 1404. Fejér X. 4. 343. l.; 1408. MODL. 9375. sz.; 1409. MODL. 9544. sz.; 1410. Pozs. lvt. 684. sz.; 1416. jún. 16. Kassa város lvt. 109. sz. (Cs. gy.); 1426. Házi i. m. I. 2. 340. sz.; 1433. febr. 23. Szepesi kápt. o. lvt. Scrin. XII. fasc. 5. no. 23. (F. h.); 1452. szept. 20. N. Múz. Perényi cs. lvt.; 1452. Pozs. lvt. 1550. sz.; 1454. jan. 21. Pozs. kápt. lvt. Capsa Bud. I. fasc. 3. no. 7. (Cs. gy.)

⁵ 1424. júl. 16. Eszt. főkápt. magánlvt. Lad. 53. fasc. 2. no. 3. (Cs. gy.); 1439. Pozs. lvt. 1092. sz.

ítéletét változtatta meg vagy emelte jogerőre.¹ Az eljárásnak ez a rendszertelensége teljes összhangban áll azzal, hogy a XV. század első felében még a bírótársak sem voltak pontosan megállapítva, sem az ítélőszék helye, sem pedig az ideje. Ez mind együtt járt azzal, hogy — bár ekkor már mint teljesen kialakult hivatal áll előttünk a királyi tárnokmesteré — a tárnoki ítélőszék, mint állandó intézmény, csak a XV. század második felétől jöhet számításba.

A század első felében tapasztalt rendszertelen eljárásnak a század második felében is volt csökevénye, voltak mellék-hajtásai. Ilyennek tekinthető az, amikor a tárnokmester nem szabályosan, a hét város kiküldötteivel ítélkezett a polgárok pereiben, hanem csupán az uralkodóval,² vagy csak Buda és Pest kiküldötteivel és néhány nemessel.³

A városoknak az a törekvése, hogy polgáraikat elsőfokon csakis a városi bíróság előtt lehessen beperelni, lassankint célt ért, éspedig olyan mértékben, hogy még a saját felső-bíróságuk, a tárnokmester elé sem lehetett a városi polgárt közvetlenül idézni, hanem csak akkor, ha a városi bíróság már hozott ítéletet. Ezt azonban ténylegesen, a gyakorlatban a polgárság csak akkor tudta keresztülvinni, amikor a tárnoki ítélőszéket teljesen a hatalmába kerítette és törekvéseinek ott érvényt tudott szerezni, azaz a XV. század második felében. Az ítélőszék ügymenete is ennek megfelelően alakult ki: csak felülvizsgálták ott a városi bíróság előtt lefolytatott, minden részletében pontosan leírt és a tárnoki ítélőszékhez átküldött pert. Új bizonyítékokat, okmányokat nem lehetett ott már bemutatni és új allegációknak sem volt helye.⁴ Ha közvetlenül a tárnoki ítélőszékre vittek a polgárok valami pert, ezt ott csakis királyi parancsra fogadták el s még így is vagy egyszerűen nem hoztak ítéletet — bár a pert formálisan lefolytatták⁵ —, vagy ha mégis ítélkeztek, akkor ezt húzódozva, a régi szokások fenntartását hangsúlyozva tették meg.⁶ Ha az átküldőlevél hibás szerkesztés, pontatlanság, avagy egyéb okok miatt érthetetlen volt, úgyhogy az ítélőszéken nem tudtak rajta eligazodni, még akkor sem a peres felektől kérte az ítélőszék a szükséges felvilágosí-

¹ 1383. MODL. 6998. sz.; 1416. jún. 15. Bártfa lvt. Act. fasc. II. no. 21. (F. h.); 1454. MODL. 14.784. sz.

² 1469. dec. 7. N. Múz. Törzsa.; 1486. MODL. 10.119. sz.

³ 1526. Kapr. Qu. XL. köt. 36—41. l., 8. sz.

⁴ 1479. Kovachich: Codex auth. 262—263. l. (1602. art. 4.); 1494. MODL. 8840. sz.; 1499. Hazai okmt. I. 247. sz.

⁵ 1609. Prot. 106. b. sk. l.

⁶ 1626. Prot. 187. b. lap.

tásokat (akiknek azonban, mint láttuk, azért jelen kellett lenniök), hanem visszaküldte az egész pert a hiányok pótlására.¹ Ugyanígy tett akkor is, ha úgy találta, hogy magánál a városi bíróság vizsgálatánál voltak hiányok, esetleg a felek nem voltak eléggé kihallgatva, egyszerűen az ügy nem volt eléggé megvizsgálva.²

Ugyanígy volt ez a XVI. században már az országos eljárásban is a fellebbezéseknél. A fellebbezett ügy tárgyalásánál a felek nem szólalhattak fel és az ítélet után bemutatott okiratokat sem vették figyelembe.³ Úgy látszik, a fejlődés itt is ugyanazon az úton haladt, mert míg a XV. század elején a megyétől fellebbezett perben a kúriában egészen új bizonyítási eljárás indult meg,⁴ később ez elmaradt és csupán a fellebbezett per menetét és az ítéletet vizsgálták felül az átküldőlevélbe foglaltak alapján.⁵

6. Ha a városi polgár nem bízott abban, hogy a bíró helyesen ítélte meg a pert és perét érettebb megfontolásnak akarta alávetni, akkor a tárnoki ítélőszékhez fellebbezett. Ha ellenben úgy érezte, hogy ő is oka pervesztésének, vagyis hogy nem mutatott be minden bizonyítékot, nem sorakoztatott fel minden tanut, ügyét rossz beállításban adta elő, vagy esetleg ítélethozatal után talált még fontos bizonyítékot a maga igazának bizonyítására, akkor novum iudiciumot, perújítást kért.

Minden bíróságnál az ítélethozatal után, ha azt a feleknek már kihirdették vagy ki is adták, a vesztes fél kérhetett perújítást, vagyis kérhette, hogy perében a bíróság, mely az ítéletet hozta, újabb előadás alapján újból ítéljen.⁶ Ugyanígy volt ez a városoknál is.⁷ Az volt itt a lényeg, hogy a feleket újból kihallgatták, azok újból allegáltak, egyszerűen az egész pert elejétől kezdve egészen újonnan letárgyalták.⁸ A XV.

¹ 1561. Prot. 11. b. lap; 1626. U. o. 187. a. lap.

² 1630. Prot. 198. b. lap.

³ Vinkler i. m. II. 650. l.

⁴ 1411. Nagy Gy.: Sztáray oklvt. II. 83. sz.

⁵ 1506. dec. 7. N. Múz. Törzsa.; 1579. Orsz. Lvt. N. R. A. fasc. 188. no. 38.; 1591. MODL. 24.626. sz.; 1604. N. R. A. fasc. 213. no. 15.; 1659. U. o. fasc. 190. no. 24.; stb.

⁶ Hajnik i. m. 432. l.

⁷ 1437. jan. 12. N. Múz. Törzsa.; 1456. Ortvay i. m. II. 2. 237. l.; 1474. Házi i. m. I. 5. 372. sz.; 1482. Kovachich: Formulae sol. 360. l.

⁸ 1482. Kovachich u. o.; Tripartitum, II. 77.; 1530. Pozs. lvt. 2766. sz.; 1559. Prot. sedis tav. I. 2. b. lap; 1577. U. o. 31. a. lap; stb.

század elején, amikor az új ítélet fogalma még nem volt pontosan kialakulva, olykor a tárnokmester ítéletét is novum iudiciumnak nevezték;¹ nyilván azért, mert akkor még a tárnokmester előtt új perelés is volt és nem csupán a hozott ítéletet vizsgálta felül. De később már annyira elvált egymástól a perorvoslat két formája, hogy ha a tárnoki ítélőszéken úgy találták, hogy a felek nincsenek eléggé kihallgatva, akkor a hiányt nem ott mindjárt pótolták, hanem az egész pert visszaküldték a városi bírósághoz, hogy az vizsgálja meg az ügyet alaposan, hozzon új ítéletet és csak akkor terjessze a pert a tárnoki ítélőszék elé.²

Perújításhoz a középkorban minden bíróságnál — és így a városi bíróságoknál is — királyi engedély, illetőleg parancslevél volt szükséges.³ Csak a XVI. századtól volt kérhető rendes bíraktól is.⁴ A tárnoki városok ettől kezdve a tárnokmestertől is kérhettek új ítéletre szóló parancslevelet, de csakis tőle vagy helyettesétől az uralkodón kívül, más országos bírótól egyáltalában nem.⁵ Aki tehát új ítéletet kért, annak a tárnokmestertől erre vonatkozó parancslevelet kellett szereznie, azt a városi bíróságnál be kellett mutatnia és akkor a városi bíróság perét újból felvette, letárgyalta és új ítéletet, hozott az előzőleg már kihirdetett ítélettől teljesen függetlenül. Ha a peres fél ezzel sem volt megelégedve, ezután még a tárnoki ítélőszékhez fellebbezhetette perét,⁶ ahol a második perfolyamot és az új ítéletet felülvizsgálták, de már nem indítottak új vizsgálatot, hanem csak megerősítették vagy elvetették a városi bíróság novum iudiciumát. Új ítéletet csak addig lehetett kérni, amíg a per nem került a tárnoki ítélőszékhez és ott nem kezdték meg a fellebbezett per felülvizsgálatát, azaz az átküldőlevél felbontása előtt.⁷

7. Tárnoki ítélőszék hirdetése után az ülőszak kezdetén hirdetett terminusra nyolc napon belül az ülnököknek össze kellett gyülekezniük.⁸ Az ülés megnyitásakor a jegyzőkönyvbe beírt tárnoki statutumokat felolvasták az ülnökök jelenlé-

¹ Corpus iuris Hung. 1405. II. 11. t.-c.

² 1630. Prot. 198. b. lap.

³ Hajnik i. m. 433. l.

⁴ Vinkler i. m. II. 662. l.

⁵ Prot. 113. a., 125. b., 133. a., 136. b., lap; Steeger J.: Darstellung der Rechte und rechtlichen Gewohnheiten der königlichen freyen Städte in Ungarn. 1834. II. 219. l.

⁶ 1613. Prot. 125. a. lap.

⁷ 1609. Kovachich: Codex auth. 69. l., Mon. V. art. 2.

⁸ 1599. Prot., bev. no. 6. art. 1. (1602. art. 37.)

tében,¹ ami azért volt szükséges, mert az ülnökök többségének még semmi dolga nem volt azelőtt az ítélőszékekkel és így a statutumokat sem ismerhette. Azután elővették a fellebbezett pereket.

A feleknek a pert a városi bíróság zárt átküldőlevelében kellett az ítélőszékre vinniök és azt csak ott, az ülnökök és az egész ítélőszék jelenlétében lehetett felbontani.² Ezt az átküldőlevelet a városi bíróság másolatban a feleknek is kiadta, nyílt alakban.³ Az átküldőlevelet, amelyben az egész perfolyam le volt írva a városi bíróság ítéletével együtt, a felek vagy képviselőik jelenlétében az ítélőszéken felolvasták.⁴ Az ítélőszék tagjai azután megtárgyalták az ügyet és döntést hoztak.

Ítélethozatalnál nem a tárnokmester szava volt a döntő; nem úgy kell elképzelnünk, hogy a tárnokmester ítélkezett bírótársainak, a városi kiküldötteknek a segítségével. A tulajdonképeni bírói széket a XV. század közepétől a városi kiküldöttek képezték, akiknek elnöke, a tárnokmester csak mintegy a nevet adta a bírói fórumnak. Ezt bizonyítja már V. László 1453-ból fennmaradt oklevele is, amely kimondja, hogy aki Pozsony város bíróságának ítéletével megelégedve nincs, az a tárnokmester és a hét szabad város esküdteinek jelenléte elé fellebbezhet.⁵ A polgároknak kimondottan az volt a törekvésük, hogy a tárnokmesternek ne is legyen beleszólása az ítélethozatalba. Az 1456-i statutumokban elrendelik, hogy az ülnökök tárgyalás közben véleményt nyilváníthatnak, de a tárnokmesternek semmi beleszólása nincs a dologba és az ítéletet a peres felek valamelyikének a bírója mondja ki.⁶ Nem lehet pontosan megállapítani, hogy ebből a rendelkezésből mennyi ment át a gyakorlatba, mert erre vonatkozólag a későbbi időkből semmi támpont nem maradt fenn; az 1479-i statutumok fogalmazványának az a része, amely elrendeli, hogy az ítélőszék ülnökei közös akarattal válasszanak egy bírót maguk közül és a perlekedők ügyeit annak elnökletével felülvizsgálva, terjesszék a tárnokmester elé jóváhagyás végett,⁷ nem került be a statutumok végleges szövegébe. Tény azonban az, hogy

¹ 1602. Prot. 80. a. lap.

² 1456. art. 8.; 1479. Kovachich; Cod. auth. 265. l. (1602. art. 8.); 1602. Kovachich u. o. 25. l., Mon. III.

³ 1602. Kovachich i. m. u. o.

⁴ 1609. Prot. 86. b. lap.

⁵ Teleki i. m. X. 371. l. és Wagner: Jurisdictio tav. 55. l.

⁶ 1456. art. 8.

⁷ Pozs. lvt. 5153. sz. — Ilyenféle rendelkezés az 1456. art. 7. is.

az ítélethozatalban döntő szerepük az ülnököknek volt; szavazatukat legjobb belátásuk szerint minden per tárgyalásánál mindegyiküknek le kellett adniok.¹ Az is előfordult, hogy az ülnökök eltérő véleményen voltak és a városi bíróság ítéletének megerősítésére, illetőleg megváltoztatására vonatkozólag nem tudtak megegyezésre jutni.² Hogy mennyire nem a tárnokmester, hanem polgártársaik ítélete volt fontos a polgároknak, arra igen jellemző, hogy sokszor nem is vitték a tárnoki ítélőszék elé perüket, hanem egyszerűen 2—3 szomszédos város együttes bíróságának felülvizsgálata alá bocsátották.³

A pereket ugyanazon az ülészakon kellett letárgyalni, amikor a perfelvétel történt. Csak egészen kivételes esetekben fordult elő, hogy valamelyik pernek a tárgyalása a következő ülészakra is elhúzódott.⁴

Ha az ülnökök letárgyalták a fellebbezett pert, hamarosan meghozták az ítéletet is. Ezt mindnyájuk jelenlétében felolvasták;⁵ a jegyző a tárnoki ítélőszék jegyzőkönyvébe⁶ két esküdt jelenlétében beírta s csak akkor lehetett lepecsételni és kiadni a feleknek az ítéletlevelet.⁷

8. A XV. század közepéig a tárnoki ítélőszék lehetőleg a peres felek városi joga szerint ítélezett, illetőleg azt vizsgálta felül, hogy az ítéletet a város jogszokásai szerint hozták-e. 1382-ben I. Lajos tárnokmesterét Zsolnára küldi, hogy ott a perekben a város szabadságai szerint hozzon ítéletet.⁸ 1383-ban a szentgyörgyi bíróság ítéletét a tárnoki ítélőszék megerősíti, minthogy azt Szentgyörgy szokásai szerint, helyesen és igazságosan hozták.⁹ 1416-ban az ítélőszék meg-

¹ 1494. Iványi: Eperjes lvt. I. 69. l.

² 1582. Prot. 42. a. lap.

³ 1481. Iványi: Bártfa lvt. I. 2202. sz.; 1486. Iványi: Eperjes lvt. II. 628. sz.; 1488. Iványi: Bártfa lvt. I. 2621. sz.; 1489. U. o. 2720. sz.; 1493. U. o. 3094. sz.; stb.

⁴ 1513. Házi i. m. I. 6. 271. sz.; 1579. Prot. 38. a. és 42. b. lap.

⁵ 1456. art. 14.; 1479. Kovachich: Codex auth. 265—266. l. (1602. art. 9.)

⁶ Ilyenről csak 1479 óta tudunk. Kovachich u. o. 261. l. (1602. art. 2.)

⁷ 1479. Kovachich u. o. 265—266. l. (1602. art. 9.)

⁸ „... una vobiscum inter vos et in dicta civitate habitas more ipsius civitatis libertatum diiudicet, finiat et decidat...” Fejér XI. 527. l.

⁹ „... consuetudine civium requirente necnon libertate civitatis Szentgyörgy exigente vero et iustomodo lata fore...” MODL. 6998. sz.

bünteti a kassai bíróságot, mert az Kassa kiváltságainak ellenére vásár napján letartóztatott egy budai polgárt.¹ Perényi János (1438—1458 tárnokmester) pesti polgárok közt folyó perben kéri Pest város jogainak bemutatását,² hogy a perben tudja magát mihez tartani.

Könnyű azonban belátnunk, hogy nagyon bonyolult dolog volt mindig más és más jogok szerint ítélezni. Ez sokkal egyszerűbbé vált, amikor a hét város ítélőszékének megalakulása óta az ítékezés a hét város közös jogai szerint történt; s hogy csakugyan aszerint folyt, arra biztosítékul szolgált már maga az is, hogy az ülnökök a hét város polgárai közül kerültek ki. A tárnoki statutumokban is nyíltan ki van mondva, hogy az ítélőszéken azért nem lehet senki más jelen, hogy a hét város jogai valamikép csorbát vagy változást ne szenvedjenek.³ Gyakran hivatkoznak is az ítélelhozatalnál vagy egyébkor, az ügymenet folyamán a hét város szokásaira.⁴ A „hét város szokásai“ (*more et antiquae consuetudines septem liberarum civitatum*) fogalomra vált és olyankor is hivatkoztak rá, amikor nem hét volt a tárnoki városok száma, hanem több vagy kevesebb.⁵ A XVI. század második felében azután változás következett be Werbőczy Hármaskönyve következtében.

Ismerjük jól azt az óriási hatást, amelyet a Tripartitum a magyar jogi életre tett. A mű hamar elterjedt az egész országban, úgy hogy a XVI. század közepén már általánosan használták bírói téren.⁶ Bekerült a városokba is,⁷ főleg a török hódítás folytán elmenekült és a városokba költöző nemesség révén, akik a tárnoki ítélőszék ülnökei közé is eljutottak, mint polgárjogot nyert városlakók.⁸ Így eljutott

¹ 1416. jún. 16. Kassa nyilv. lvt. 109. sz. (Cs. gy.) — Vásár idején senkit sem volt szabad Kassán letartóztatni. Osváth: Adalékok, 91. sk. 1.

² Év nélkül. Kovachich: *Formulae sol.*, 383. l.

³ 1479. Kovachich: *Codex auth.* 262. l. (1602. art. 3.)

⁴ 1494. MODL. 8840. sz.; 1513. U. o. 22.563. sz. — A Protocollumban igen gyakran.

⁵ Például 1559-ben, amikor számuk csak 6 volt. Prot., bev. — A hét város jogát (*Vetusta iura civitatum*) kiadta Kovachich: *Codex auth.*, 87. sk. 11. és Harsányi I.: *Történeti Tár.* 1909. 52. sk. 11. és 481. sk. 11.

⁶ Illés J.: *Bevezetés a magyar jog történetébe* 1930.² 258. l.

⁷ Eperjes már 1520-ban megvette. Iványi: *Jogtörténeti vonatkozások Eperjes középkori számadáskönyveiben.* Fejérpataky Emlékkönyv, 243. l.

⁸ 1599-ben az ítélőszék ülnökeinek a megnevezésénél: „... prudentibus circumspectis ac nobilibus...” Prot. 71. a. lap; 1602-ben

a Hármaskönyv a tárnoki ítélkezéshez is. Hatása — különösen a század második felében és végefelé — kétségtelenül kimutatható. Számtalan hivatkozás történik általánosan a iura regni-re,¹ de külön a Tripartitumra is, megnevezve annak egyes cikkelyeit. A városi jog sokszor eltért a Hármaskönyv előírásaitól s így a kettő közt küzdelem fejlődött ki. 1582-ben a tárnoki ítélőszék az eperjesi tanács ítéletét felülvizsgálva a Tripartitum I. 99. szerint² úgy döntött, hogy az elhalt férj ingóságai özvegye és gyermekei közt egyenlő arányban osztandók fel. De ez ítélet ellen a pozsonyi és nagyszombati követek tiltakoztak, mivel az ő jogaik szerint az elhalt ingóságai csupán annak özvegyét illetik.³ Hogy ebből a küzdelemből a Hármaskönyv került ki győztesen, annak főoka az volt, hogy jogszabályai a városjogoknál sokkal részletesebbek voltak, a jogesetek kisebb eltéréseire is jobban kiterjeszkedtek. A század végén már egészen általános volt a használata, különösen az anyagi jog terén.⁴ De ugyanez tapasztalható az alaki jog terén is. Ott a régebbi tárnoki statutumok rendelkezései a XVI. század második felében meglehetősen feledésbe mentek. Ezért az ítélőszék ezeket egybeírva, Rudolffal 1602-ben megerősítette.⁵ Ettől kezdve az ügymenetben az eljárásnál erre hivatkoznak; hogyha azonban a perfolyamban valami olyan adódott elő amiről ezek a statutumok nem rendelkeztek, akkor erre nézve is a Tripartitumot vették elő.⁶

A Hármaskönyv használatával a tárnoki ítélőszéken természetszerűleg teret hódított az általános országos jog. A városi, municipális jogot nem szorította ki teljesen, hanem azzal egyesült. De a Hármaskönyv ugyanezt a hatását gyakorolta nemcsak a tárnoki, hanem a többi városokban is. Az

ugyanúgy. U. o. 80. a. lap. Máskor csak „prudentibus ac circumspectis“.

¹ 1579. Prot. 38. a., 38. b., 39. a. lap; 1582. U. o. 41. a., 43. b. lap; 1587. U. o. 47. a. lap, stb.

² A Tripartitum a jelen esetben nincs megnevezve, de mivel az ítélet az idézett cikkel pontosan megegyezik, kétségtelenül annak alapján hozták; különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a hét város joga, a Vetusta iura másképp rendelkezik.

³ Prot. 42. a. lap.

⁴ 1596-ban hivatkoznak az I. 27-re. Prot. 69. a. lap; az I. 99-re. U. o. 69. b. lap. 1602-ben a III. 11-re. U. o. 82. b. lap. 1626-ban az I. 51-re. U. o. 167. a. lap, stb.

⁵ Ld. Függelék.

⁶ 1613-ban Trip. II. 32. 4. §. Nincs megnevezve, de a rendelkezésre hivatkoznak Prot. 125. b. lap. 1626-ban Trip. II. 72. Prot. 166. b. és 167. a. lap, stb.

egyes városoknak egymástól ridegen eltérő szokásait az általános városjogi cikkelyekkel¹ egyesítette, részletes intézkedéseivel pedig a differenciáltabb jogesetek számára is szolgáltatott jogorvoslást. Így az ország legtávolabb eső és legkülönbözőbb jogok szerint élő városaiban is jogi közvéleményt alakított ki. Ez lehetett az oka annak, hogy a városok a XVII. századtól mind a tárnoki ítélőszék joghatósága alá igyekeztek jutni,² és pedig azok a városok, amelyek a XV. és XVI. század folyamán önként váltak le a tárnoki ítélőszéktől, mert nem akarták pereiket az ő jogaiktól eltérő hét város joga szerint ítélkező tárnoki ítélőszék elbírálása alá bocsátani.

9. A tárnoki ítélőszéken felülvizsgált pert végrehajtás végett visszaküldték a városi bíróságnak, ahonnan a pert fellebbezték.³

A tárnoki ítélőszék végzése ellen a személynökhöz lehetett fellebbezni. Ennek módját a II. Ulászló által 1499-ben megerősített cikkelyek szabályozzák.⁴ Ha valaki perét a tárnoki ítélőszéktől a személynökhöz fellebbezte, a tárnoki ítélőszéken három napon belül 20 forintot kellett lefizetnie.⁵ Akármilyen pert nem lehetett fellebbezni, hanem csak ha a per tárgyának értéke meghaladta a 300 forintot.⁶ Ehhez a tárnoki ítélőszék annyira ragaszkodott, hogy még a 300 forint értékű pert sem engedte fellebbezni, hanem csak ha az értéke a 300 forintot meghaladta.⁷ A fellebbezések itt is, mint a tárnoki ítélőszékhez, zárt alakban kellett törtennie.⁸

¹ Tripartitum III. 8. sk. cikkelyek.

² Mályusz: *Gesch. d. Bürg.* 390. l.

³ 1468. Pozs. lvt. 1913. sz.; 1514. MODL. 22.637. sz. A perek végén a jegyzőkönyvben a szokásos formula: „Causa ipsa pro debita sui executione et perfectione in praesentiam eiusdem iudicis et senatus ... est remissa.”

⁴ Pozs. lvt. 2224. sz. Németnyelvű kiadása Király: Pozsony város joga 425. s k. II. Latinul ki van adva az 1602. Rudolf-féle tárnoki cikkelyek közt is. Kovachich: *Codex auth.* 45. s k. I. *Corpus iuris Hung.* régi kiadása. De itt csak az első 6 cikkely való II. Ulászló korából, a 7. art. az 1479-i tárnoki statutumokból csúszott ide. V. ö. Kovachich: *Codex auth.* 266. l. Ahol ennek a cikkelynek az 1602-i cikkelyek közt helye volna (1602. 9. és 10. cikkely közt), ott — nyilván tévedésből — kimaradt és a polgárok Rudolffal azután külön kiváltságlevélben erősítették meg ezt a cikkelyt. Ld. Kovachich: *Codex auth.*, 54—58. l.

⁵ 1587. Prot. 44. a. lap (1602. art. 29.); 1609. art. 3. Kovachich: *Codex auth.*, Mon. V., 70. l.

⁶ 1499. art. 1.

⁷ 1568. Prot. 20. b. lap.

⁸ 1479. Kovachich i. m. 263. l. (1602. art. 5.)

Az eljárás a személynök előtt is csak a per felülvizsgálatából állt,¹ már akkor is, amikor a tárnokmester előtt még új allegációk is hangzottak el.² Az ítélkezésnél nem a rendes kúriai ítélőmesterek voltak a személynök segítségére, hanem más, a városi jogokat ismerő férfiak ; és az ítélkezés nem az országos jogok szerint történt, hanem a városi jogok alapján.³

A tárnoki város polgárának tehát a következő perorvoslatokban lehetett része. Városi bíróságának ítélete ellen novum iudiciumot, új ítéletet kérhetett ; de csak egyszer, másodszor azt nem engedték meg.⁴ Innen a tárnoki ítélőszékhez fellebbezhetett, ahol a városi bíróság ítéletét felülvizsgálták. A tárnoki ítélőszéken novum iudiciumot már nem lehetett kérni,⁵ ami érthető is, hiszen ott a pert csak felülvizsgálták, a novum iudicium pedig új perelést jelentett ; a kettő egymást kizárja. De lehetett még a személynökhöz fordulni. Ha valaki ezt mind végig akarta csinálni, csak a fenti sorrendben tehetette, felcserélni a fórumokat nem volt szabad.⁶

A városi jogban ezeken kívül sem elűzés,⁷ sem semmiféle más perorvoslat nem volt ismeretes és nem is volt engedélyezve.⁸

Függelék.

Az alábbiakban közöljük az 1456. márc. 9-i, eddig még kiadatlan, tárnoki statutumokat, az utána következőknek pedig a felsorolását kronológiai sorrendben.

10 lapos, nyolcadrétaalakú fogalmazvány a Magy. Nemz. Múzeum levéltárában. Törzsanyag. Pozsony város privilégiumainak kivonatos felsorolása után :

Das sind die Siben freystett, Ofen, Caschau, Presburg, Tirna, Ödnburg, Eppresch, Partuell.

Anno domini 1456 feria tertia ante festum Sancti Gregory pape sein die von den siben freistettn alle Richter vnd Etlich geschworn purger derselbigen stett alhie ze offen beyeinander gewesen vnd Ratt gehabt von wegen alter gerechtighayt und loblicher

¹ 1499. art. 3. ; Tripartitum, III. 10.

² 1424. júl. 16. Eszterg. főkápt. magánlv. Lad. 53. fasc. 2. no. 3. (Cs. gy.) ; 1430. Hází i. m. I. 3. 1. sz.

³ 1499. art. 4.

⁴ 1626. Prot. 166. b. lap.

⁵ 1499. art. 3.

⁶ A perorvoslat mind a három fajának végigjárása elég ritka volt. Pl. 1613. Prot. 124. s k. ll.

⁷ 1591-ben megtörtént, de a tárnoki ítélőszék ülnökei tiltakoztak ellene. Prot. 60. b. lap.

⁸ Itt természetesen csak a szabályszerű perorvoslatokat kell érteni, a rendkívüli és kivételes eseteket nem számítva.

gewonhayt der gedingn Jeder statt von der herrn Tarnackhmayster.
item

(1). Am Ersten wann ainer zw dem andrn klagt die do gesessen sein in der Stett ainer oder ein frembder ze klagn hatt das scholl er thuen vor seinem Richter und welher tayll nit ingeuallen darann hatt, der mag das Recht fur den herrn Tarnackmayster dingn und fur die Siben Freystett. item

(2). Wann soll und mag er nit dingn nur allain umb Eribtayll oder geltschuld die über sechtzig guldein ist und umb annderlay nit als geschäft todschlag, verwunden oder dieberey. item

(3). Der gedingt hatt, der soll den anndrn tayll auf das erst recht sechs wochen do vor laden, precht aber der gedingt die Ladung kurtzer als in vier oder drew wochen, so sol im der do geladn wirt anntwurtn auf das nagst recht das mann nach ordnung besitzen wirdet. item

(4). Ob der der do gedingt hatt wollt verziehen und denn anndrntayll nit ladenn als vor vermelt ist, so sol er auslign und verlorn haben und das vrtayll das gesprochen ist wordn in der stett ainem scholl krafft haben und sol noch mag hinfur darumb in nit mer laden noch dingn von dannen in kaynerlay weg. item

(5). Wann her Tarnackhmaister will recht sitzen, so soll er zw denn siben freinstettn seinen botten mit seinem brieff senden sechs wochen vor und die orfordern das Recht zebesitzen auff ainen gewis-sentag Zwier oder aynest im jarr. item

(6). Wann der Tarnackhmaister oder der unttertarnackhmayster am Rechten will sitzen, so soll er haben zemister 3 oder 4 von den vier freinstett und nit weniger und soll niemant vom andrn Rechten sitzen. item

(7). So stattlewt fur Recht khumen und gedingt haben auf den selbign soll ain Richter den stattlewttn erwelt werden. ut infra

(8). Wann mann zerecht gesessen ist, so soll der, der do hatt gedingt, sein sach ingeschrift furpringn und verschlossen vntter der das sigl, von dann er ist oder von dann sölehs geding beschehen ist; das sollen die anndrn wol verhörn in iren ratt und unnder in selbs sollen sy bekhennen was recht ist und darein hatt der her Tarnackhmaister nichts zeredenn und das selbig urtayll soll ainer aus den Stetten den Baydentayllen einsagen. item

(9). Welichem tayll aber das urtayll nit geuiell, der mag das dingn fur unnsern herrn khönig und das soll er thuen inner acht tagn mit der Ladung dem annderntayll, ist, das unnser herr der khunig in der selbigen statt ist, do das recht peschehen ist; wer aber unnser herr der khunig amderswo in dem khunigreich, so soll er das thuen inner XV tagn oder lennger; und ob unnser herr der khunig wer ausser Lande, so sol er das thuen inner XLV tagn oder lennger; wurd aber der, der gedingt het sawmig in indert ainem, als vor vermelt ist, so sol noch mag hinfur dem andrn tayll nit mer laden, noch peclagn, noch verner dingn, sunder das gesprechen recht von den stett von den stett (igy!) soll krafft haben und die weil und die weil (igy!) das recht nit Enndt, so soll der, der do hatt gedingt, pehalltn werden mit Leib und guet. item

(10). Die von den Sibenfreystett welcher vellig in dem Rechten wurdet, der ist dem hrn Tarnackhmaister khain wann dl pflichtig noch schuldig oder annder wann dl.

(11). Item. Der vrtaylbrieff soll von den stett gehort werdenn.

(12). Item. Inder vesten sol mann nit sitzen Sonder in der statt hie ze Ofenn an ainer pillichen statt.

(13). Item. Der herr Tarnackmaister mag khainem tayl ze wanndl sprechen durch die stett ob ainer sawmig wurd sein, der geladn wer worden vnten die selbigen Recht an der selbign octauen werden geenndt durch die siben freynstett vnd zwm minsten durch vier stett vnd wurden daruber brieff ausgeen so soltn die selbign brieff krafftlos sein.

(14). Item. Es sol auch khain vrtaylbrieff der freystettn gesprochen vrtayls gefertigt werden sy werden dan vor von inn verhört.

(15). Item. Ein Jede statt soll bleibn bey irnn freytumben und gerechtighaytten damit sy begnad und gefreytt sindt.

(16). Item. Ob inndert aine aus den freystettn in iren freytumb vnd gerechtighaitn von herrn vnd Edln lewttn beschwert wurd, so soll der her Tarkhenmaister ein sölchs von vnserm herrn dem khönig nach seinem pesten vermugen hellfen werden von ampts wegen darumb das im die steet gehorsam sein mitrecht besitzen vnd darzwe im auch geben Erlichen Zinss von jeder statt.

(17). Item. Darumb das Ofenn ist die hauptstatt darinn annder Recht des Adels gesprochen vnd vollendt werdn, auch die Ladung darauss gerun pillich ist das, das der herr der Tarnackmaister in derselbign statt stets hab sein vnntertarnackmaister, der sölch Ladung ausgeh wenn schwärlich wer vmb sölch klain sach zw ziehen nach amte Ladung.

(18). Item. Der herr Tarnackmaister soll dem behaben brieflich schaffenn mit seinem richter do der verloren hatt gesessen ist ain genuegen zw thuenn nach gewonhayt vnd recht der selbign statt als ver er pfanntmässig ist dafür.

(19). Item wann ainer den andrn will ladenn nach dem gedingn das soll er thuenn mit des Tarnackmaister brieff der lautnnd ist dem richter und radt der statt do einer gesessen ist.

(20). Item wer den richter Radt und gemain wolt ladenn, der sol das thuenn vor vnserm herren dem kunig vnd nit vor dem Tarnackmaster.

(21). Item des herren Tarnackmaister schreiber vmb die brieff was mann im schuldig ist zw thuenn.

(22). Item vmb ainen ladbrieff oder gepott brieff auch schab-brieff sol der schreiber nit mer nemen dann zweliff pfening wann der fl. gilt 2 d.

(23). Item vmb ainem sententz vmb geltschuld 100 fl. dovon ain fl.

(24). Item ob die summa gros wer von jedem 100 fl. 1 fl.

(25). Item umb Eribbrieff gueter die vil werd sein vmb ain sententz 6 fl.

(26). Item umb klain Eribguetter die nit vill werd sein 2 fl.

(27). Item der vnntertarnackmaister sol am ayd schwern zw seinem ambt.

(28). Item zwir im jar soll er die stett beruffen als vor gros sach verhuetten sein, sunst ist ain genuegn im jar.

Item. Als die herrn Richter und Radt von den siben freystettn sein gesessen zw ofenn am Rechten hernach gemelt das ist geschehen anno domini Tausennt vierhundert vnd sechsendfunzig jar.

Ofenn Hanns Hinsser vnd die andrn purger XII. Caschaw Steffan Kramer, Gabriel Zipser, Steffann Zetmann.

Prespurg Steffann Gmätzl Richter.

1479. Kiadva : Kovachich Codex authenticus iuris tavernicalis. 1803., 259—270. l. Kovachich, Formulae solennes. 203—206. l. Német fordításban : Király. Pozsony város joga a középkorban. 422—425. l., 19. c.-től a II. Ulászló-féle cikkelyekig.

1494. Kiadva : Iványi B. : Eperjes sz. kir. város lvt. I. 68—69. l.

1564. Kiadva : Kovachich : Codex auth., 24. l.

1587. Protocollum sedis tavernicalis I. 44. a—b lap. Orsz. Lvt.

1596. U. o. bevezetés, no. 5.

1599. U. o. bevezetés, no. 6.

1602-ben a tárnoki városok a cikkelyeket összegyűjtötték és Rudolfal megerősítették. Kiadva : Kovachich : Codex auth. 25. sk. l. Corpus iuris Hungarici, régi kiadás, II. 188. sk. l. Magyar fordításban : Kassay A. : Tárnokszék és tárnoki cikkelyek. 1848. 21. sk. l. E cikkelyek eredete : 1—14. 1479-i statutumok. 15—28. Mátyás király korában összeállított, Zsigmond korára visszavetített, történeti forrásértéket nélkülöző koholmány. 29—30. 1587-i statutumok. 31—36. 1596-i statutumok. 37—38. 1599-i statutumok. 39—41. 1602-ben hozzácsatolt új cikkelyek.

Ifj. Szentpétery Imre.

A Thököly-kor az egykorú piarista krónikákban.

I.

1678-ban, mikor Thököly Imre a Felvidéken a felkelés zászlóját kibontotta, a piarista-rend tagjai már három házban működtek hazánk területén. 1642-ben Lubomirski Szaniszló herceg a 16 elzálogosított szepesi város egyikében, Podolinban telepítette meg a harmincéves háború viharai elől Morvaországból menekült piaristák egy kicsiny csapatát, 1666-ban özv. gróf Pálffy Pálné, Khuen Franciska jóvoltából a bajmóci uradalomhoz tartozó Privigyén nyertek alapítványt, 1673-ban pedig gróf Collalto Mátyás császári ezredes a zólyommegyei Breznóbányán visszavette az evangélikusoktól a templomot s a paróchiát a piaristáknak adta át, akik 1675-ben megszerezték a királyi megerősítést a plébánia birtoklására. A podolini, privigyei és breznóbányai rendházak 1678-ban a lengyel rendtartomány kötelékébe tartoztak a Lengyelországban alakult hét kollégiummal együtt. A protestáns jellegű mozgalom a magyarországi iskolák békés munkáját megzavarta: különösen a breznóbányai és privigyei házak szenvedtek sokat a felkelés viharos éveiben. Ezeknek viszontagságait óhajtom vázolni a budapesti kegyesrendi levéltárban őrzött, kevésbé ismert vagy teljesen ismeretlen források alapján.

E források tárgyukban, terjedelmükben és értékükben nagyon különbözök. Házi krónikáink közül a Thököly-korszak éveire vonatkozólag csak a podoliniban találunk egykorú feljegyzéseket, a hiányosan vezetett, vagy a mozgalmas időkben elkallódott háztörténet pótlását Privigyén Moesch Lukács (1651—1701) kezdte el 1687 után,¹ Breznóbányán pedig Bojár András 1689-ben.² Munkáik hézagait a

¹ *Annales domus Prividiensis Scholarum Piarum.* (Budapesti kegyesrendi levéltár.)

² A legrégebbi breznóbányai krónikát az első házfőnök, Hauzenka Miklós kezdte meg, majd utódai folytatták 1678-ig: „*Origo residentiae parochiae Briznensis Scholarum Piarum.* (Kézirat a breznóbányai plébánia levéltárában.) Ezt átdolgozta és 1695-ig folytatta Bojár András (1643—1716) „*Originale clericorum regularium Matris Dei Scholarum Piarum. Egressus et regressus ad lib. regiaeque civitatis montanae Breznobanyensis parochiae administrationem*“ c. alátt. (Budapesti kegyesrendi levéltár.)

podolini születésű Kraus Mihály (1628—1703) „*Historia provinciae Scholarum Piarum Polonae*“ c. 735 ívoldalra terjedő krónikája egészíti ki, melyben a lengyel-német, illetőleg a lengyel-magyar provincia történetét írja meg 1642-től 1686 június 6-ig. Művének tárgya elsősorban rendjének belső története, de az év végén rendszerint összefoglalja az esztendő nevezetesebb politikai eseményeit is. A Thököly-korról szóló feljegyzései annál értékesebbek, mivel 1677—1680 a rendfőnöki, 1681—1686 a podolini házfőnöki tiszteletet viselte és így a Felső-Magyarországon lejátszódott eseményeknek közvetlen szemtanúja volt. 1662-től kezdve naplót is vezetett és ezután elbeszélésében pontos dátumok szerint halad, ezenkívül felhasználta a podolini rendfőnöki levéltárat és a többi házak iratait is. Minthogy munkáját nem a nagy nyilvánosságnak, hanem rendtársai okulására szánta, leplezetlenül leírt mindent, amit érdemesnek tartott megörökíteni. Bár az eseményeket krónikás modorban adja elő, mégis élesen kidomborítja rendtársai jellemét. Adataiban megbízható, azonban több részletből kiérzik az ellenszenv, melyet egyes társai iránt táplált és amelyet dokumentumai nem indokolnak eléggé.¹

Egy másik piarista krónikásnak, a morva származású Hanacius Ferencnek, a felsőmagyarországi ellenreformáció egyik érdekes harcosának önéletrajza csodálatos egyvelegét alkotja a megbízható és megbízhatatlan adatoknak. Ahol reá nézve közömbös dolgokról van szó, előadása csaknem mindenütt hitelt érdemel, azonban saját tevékenységének és misszionáriusi pályájának vázolásában igen sokszor nagyít és csak szigorú ellenőrzés mellett használható.²

¹ Kraus krónikájának a budapesti kegyesrendi levéltárban őrzött példánya utolsó lapján a következő feljegyzés olvasható: „*Historiae huius simile exemplar vel potius ipsum originale eiusdem P. Michaelis manu propria scriptum asservatur in archivo provinciali Varsaviae, duo vel tres anni subsequentis historiae desiderantur huic libro adscribi.*“ Eszerint Kraus krónikájának volt egy teljesebb, talán 1689-ig terjedő példánya a varsói piarista rendfőnökség levéltárában. Ezen példány valószínűleg 1864-ben tűnt el, amikor Paskevics herceg a varsói piaristák javait és iratait elkoboztatta.

² *Apocalypsis P. Francisci a S. Venceslao Hanacii, id est Annales, fasti, seu acta, series et epitome sacrarum missionum in apostolico regno Hungariae et Poloniae.* Továbbá: *Diarium P. Francisci Hanacii a S. Venceslao e S. P.* (Budapesti kegyesrendi levéltár.)

II.

A Thököly-féle felkelés idején a három magyarországi piarista-ház közül a podolini szenvedett legkevesebbet. A város gyenge falai ugyan még a futó latrok ellen is alig védelmezhettek volna meg, de megoltalmazta a 16 szepesi város különleges, semleges helyzete és az a körülmény, hogy amint a korábbi felkelő fejedelmeknek, úgy Thökölynek is szüksége volt a lengyelek, különösen a Lubomirski hercegek barátságára, akik a 16 várost a lengyel királytól 100.000 forintért zálogban bírták és azokat a lublói várból sztarosztáik által kormányoztatták. Még 1684-ben, amikor Thökölynek a lengyelekkel való viszonya megromlott, és hadai végigpusztították a Szepességet, sem érte a házat nagyobb károsodás.

Annál nagyobb veszedelem zúdult a privigyeiekre az 1678. évi hadjáratban, mikor Thököly az év őszén gróf Pálffy Károly bajmóci vára ellen indult, hogy bosszút álljon azon pusztításokért, melyeket a császári lobogó alatt küzdő Pálffy az ő birtokain okozott. A portyázó előcsapatok közeledtére a kurucokkal rokonszenvező evangélikusok szeptember 25-én elejbük mentek Németprónára és alkudozni kezdtek velük, hogy váltságdíj fejében megkíméljék a várost. A lakosság egy része az ígéletben bizakodva nyugodtan várta a kurucokat, de a másik rész Bajmócra menekült. A piaristák sem érezték magukat biztonságban és 26-án a hajnali órákban a hivatalos látogatáson ott időző Kraus Mihály rendfőnökkel együtt Bajmócra siettek. Csak két rendtag maradt hátra a kollégiumban, Zweier Wolfgang klerikus és Slupnicki Simon laikus testvér. Ezek önként vállalkoztak arra, hogy a házat tőlük telhetőleg megvédik.

Alig hogy beérkeztek a várba, megkezdődött a kuruc sereg felvonulása, kisebb török és tatár lovascsapatok tündeztek fel a vár alatt elterülő síkságon, de nem álltak meg és úgy látszott, mintha tovább akarnának haladni Trencsén vagy Nagyszombat irányában. Egyes csapatok közel jártak a várhoz, de innét nem lőttek rájuk, viszont azok sem mutattak támadó szándékot. Tizenegyóra tájban felvonult a fő-sereg Thököly, a francia Christophe d'Alenduy de Boham tábornok és a lengyel zsoldosok parancsnoka, és Bakos kurucezredek vezérlete alatt. Privigye alatt ütöttek tábornok, idegyülekeztek hozzájuk az említett török lovascsapatok is.¹

¹ Privigye és Bajmóc megsarcolásának történetét Kraus krónikája alapján (458—465. l.) adjuk elő.

A várbeliek az ostromtól tartva minden előkészületet megtettek, megszállták a falakat és megtöltötték fegyvereiket.

Kraus Mihály nagyon jól tudta, hogy Thököly seregét a francia Boham vezeti és mivel a piaristák Lengyelországban jól ismerték s — mint írja — rendjüknek igaz barátja volt (instituti nostri amantissimus), minden áron találkozni akart vele. Ezért megkérte Wohlmuth Mihályt, a bajmóci vár kapitányát, hogy ha a tábornok nevében francia vagy lengyel tiszt jönne hozzá a várat fölkérni és a tárgyalásra ki akarna menni, vigye magával. Bizton remélte, hogy Boham vagy valamely ismerős lengyel tiszt pártfogásával oltalmat eszközöl ki a privigyei kollégiumnak s a városnak és megmenti a felgyújtástól és felpredálástól, még azon esetben is, ha a vár ostromára kerülne is a sor. Arra is ajánlkozott, hogy Thököly elé járul és tőle kér kegyelmet, mert atyjával, a Késmárkon lakó Istvánnal a podolini piaristák jó szomszédságot tartottak és Thököly István egykor sok szívességet tett a podolini kollégiumnak.

Kívánsága azonban nem teljesült. Egyik rendtársa, Mudrán János megtudta, hogy egy francia tiszt jelent meg a várral összeépített Bajmóc város kapujánál és tárgyalásra hívta ki Wohlmuthot. Mire ezt Krausnak jelentette, és ez a városkapu bástyája felé sietett, Wohlmuth már visszatért és a várba ment, a francia tiszt pedig sarkantyúba kapta lovát és a kuruc sereg felé vágatott a síkon.

A francia tiszt, mint Kraus megtudta, azt kívánta, hogy Wohlmuth a várost adja át Bohamnak, aki néhány hétig akar ott maradni, a várat pedig Thökölynek. Wohlmuth azt válaszolta, hogy sem a várost, sem a várat nem adhatja át, mert azzal csak ura, Pálffy Károly gróf rendelkezhetik, akinek hűségére fölesküdt. Ha Boham nem éri be azon szolgálatokkal, melyeket ő ura birtokainak pusztulása nélkül teljesíthet és meg akarja ostromolni a várat, ám tegye, de ő készebb vérét ontani, mint urának tett esküjét megszegni. Erre a francia így válaszolt: Isten és a világ színe előtt kijelentem, hogy az elkövetkezendő vérontásnak Uraságod lesz az oka.

Wohlmuth a várba visszatérve, leverette az épületekről a zsindelyt, hogy tüzes lövegekkel fel ne gyújthassák és minden előkészületet megtett az ostromra. Ezalatt a privigyeiek tárgyalásba bocsátkoztak a kurucokkal és 500 rénes forintot fizettek váltságul. De az semmit sem használt, mert a salva guardia gyanánt beküldött katonaság végigrabolta a várost és kegyetlen kínzással csikarta ki a lakosságtól elrejtett érté-

keit. A további pusztítást és vérengzést Thököly akadályozta meg azáltal, hogy többi katonaságát nem engedte be a városba, mert ismerte a kurucok erkölceit. Tilalmát azzal indokolta, hogy a város lakói mindannyian keresztények és nem tűrheti, hogy földesuruk vétke miatt életükkel lakoljanak.

Mire az éj leszállt, már Németpróna és a környék többi falvai is lángban álltak. A piarista-házat is felgyújtották, Zweier Wolfgang fellopózkodt a padlásra és a már előre odakészített vízzel oltogatta a tüzet. A gyújtogatók észrevették, hogy valaki odafent meghiusítja az ő munkájukat és Zweiert társával együtt elfogták. A kollégium nagy része és csaknem az egész város a tűz martaléka lett.

Wohlmuth várkapitány látván a környék szörnyű pusztulását, a további vérontás elkerülése végett szeptember 26-án éjjél tájban levelet küldött Thökölyhez és kérte, hogy szüntesse be a falvak égetését : inkább váltságot fizet, mintsem hogy a tatárok perzseljék fel annyi védtelen ember hajlékát, amiből egyik félnek sincs semmi haszna. Nem magának és a várnak kér kegyelmet, sem Bajmóc városának, hanem azoknak, akik a veszedelmeknek kiteve nem kerülhetik ki a pusztulást, ha Thököly lelke nem hajol kegyelemre.

Thököly pályája kezdetén is az ékes szavak embere lévén, ezúttal sem tagadta meg magát és a következő érdekes választ adta Wohlmuth küldötteinek : Amit ez a vidék szenvedett, annak nem én vagyok az oka, sem az én seregem. Ha a várkapitány úr emberségesebben bánt volna követemmel, katonáimat sem ragadta volna oly nagy kegyetlenségre az elkeseredés. De a kapitány eljárását is tudom menteni. Azt cselekedte, amit ily körülmények közt a hű szolgának kell tennie. Az egészért Pálffy grófot terheli a felelősség. Ha emberségesebben bánt volna az én birtokaimmal, talán itt is kegyelmet lehetett volna gyakorolni. Ő azonban katonáival sokkal nagyobb kárt okozott nekem, mintsem hogy azt valaha jóvá lehetne tenni. Szégyelheti magát fényes nemzetsége miatt ! Mint magyar nemesnek szabadságunkat és törvényeinket kellene védenie és ő mégis saját költségén hadakozik ellenünk és tűzze¹-vassal üldöz bennünket, akik a hazai törvényekért vérünket ontjuk ! Isten ítélje meg, hogy illik-e ez egy igaz hazafihoz ! Uratok, ha igaz magyar nemesnek tartja magát, emlékezzék arra, hogy ősei mennyit áldoztak a hazáért ! Csak atyját, Pálffy Pált, Magyarország egykori nádorát említtem : milyen buzgósággal védte hazáját ! Minden kincsét, birtokát hazája tulajdonának tekintette és

nem a magáénak. A ti uratok pedig őseitől és a legjobb atyától elfajulva nem szégyel mindent elkövetni, szabadságunk, törvényeink és saját vérei megrontására. De hogy megmutassam, hogy bennem több emberség lakozik, mint a ti uratokban, a kérést bizonyos feltételek mellett teljesítem.“

Ezután alkudozások következtek : Thököly 6000 tallért, sok lovat, igás- és vágómarhát s élelmiszert kívánt, végül is beérte 3000 tallérral és egyéb követeléseiből is engedett.

Privigyén a kurucok — bizonyára még az egyezség megkötése előtt — összefogdosták a gyermekeket és a kollégiumban elfogott két piaristával együtt, kiket jezsuitáknak néztek, váltságdíj reményében táborukba hurcolták. Zweier és Slupnicki szerencsájükre Boham elé kerültek. Boham kérdésére elmondták, hogy társaik Bajmócon vannak. „Miért nem jött valaki előljáróitok közül hozzám a táborba?“ — kérdezte Boham —. „Semmi bántódástok sem lett volna és a kollégiumban sem esett volna kár.“ Ezután egy Kraus nevű lengyel lovasezredes oltalma alá helyezte őket, majd kérésükre összeszedette a táborba hurcolt gyermekeket és megbízható őrség fedezete alatt a kollégiumba kísértette.

A következő 1679. évben a kurucok megismétlődő portyázásai miatt Kincel István házfőnök jónak látta a Selmecbánya körül télitáborban állomásozó Thökölytől oltalomlevelet szerezni a privigyei ház és iskola részére, de ennek nem sok hasznát tapasztalták és több ízben Bajmócon kellett menedéket keresniök tanítványaikkal együtt.¹ 1681-ben egy nagyobb csapat kuruc tört be Privigyére. A lakosság egy része 22 körmői hajduval, akik vásározni voltak ott, a kolostorba menekült és ott oly vitézül védekeztek, hogy a kurucok visszavonultak.²

1683-ban Germani János Márton házfőnök az egyre súlyosbodó veszedelem miatt rendtársait Lengyelországba küldte, míg végre Hidvéghy Mihály, Thököly nyitra- és trencsénmegyei javainak prefektusa szeptember 16-án őt is távozásra kényszerítette. Az eltávolítás elég emberséges módon történt, mert Hidvéghy útlevéllel látta el. Ebben elmondja, hogy a fejedelem parancsára Germanit, mint az ország törvényei szerint be nem kebelezett szerzetes-rend tagját ki kell utasítania, azonban neki szabad menetet biztosít, a hatóságokat felszólítja, hogy útjában támogassák és a fejedelem szigorú büntetésével fenyegeti azokat, akik feltartóztatni vagy bántalmazni merészelnék. Germani a prefektus

¹ Kraus i. m. 480. l.

² Moesch : Annales 9. l.

menlevelével szerencsésen el is jutott Podolinba és onnét a hadihelyzet változtával november 22-én visszatért Privigyére.

III.

Egy breznóbányai piarista 1680 szept. 10. kelt levelében, mely a római generalátus levéltárában maradt fenn, ezt olvassuk: „Privigyei testvéreink a kurucok elől Bajmóca, a podoliniak Lublóra vagy még tovább Lengyelországba menekülhetnek, de hova fussunk mi, szerencsétlen breznóiak? Azt sem tudjuk, ki nagyobb ellenségünk, a városi polgárok, akik csak fogcsikorgatva tűrnek bennünket a templomban és plébánián s mohón lesik az alkalmat kiűzésünkre, vagy a falaink alatt ólálkodó martalócok. Úgy érezzük, magunkat, mintha farkasverembe estünk volna!”

Az aggódó félelem hangja csendül meg a rendfőnökök leveleiben is: nem győzik eléggé ajánlani breznóbányai testvéreiknek a mérsékletet és óvatosságot a protestánsokkal szemben, mert nagyon jól tudják, hogy helyzetük ott nagyon bizonytalan.

A félelemnek lehetett is alapja, mert mikor Collalto Mátyás gróf — krónikáink szerint *zelosus receptor ecclesiarum* — 1673-ban a breznóbányai templomot fegyveres erővel visszafoglalta és az evangélikus lelkészt eltávolítván, Hauzenka Miklós piaristát a plébániába behelyezte, az evangélikus vallás ott — immár körülbelül százéves gyakorlat után — mély gyökereket vert és a katolikusok csekély számában voltak. Az 1675-ben megszerzett érseki és királyi megerősítés jogilag ugyan biztosította a piaristák birtoklását, de a lelkek nyugalomát nem teremthette meg. Hauzenka Miklós, Hanacius Ferenc és az utánuk következő piarista plébánosok az akkori idők szellemében gyakorolták a hatalmat és az évenként megismétlődő tisztujításokon igyekeztek az evangélikusokat a városi tisztségekből kizárni, ami a királyi kamara támogatásával sikerült is. A protestánsoknak a katolikus istentiszteletre való kényszerítése és más hasonló erőszakoskodások nagy gyűlölséget támasztottak, úgy hogy 1677-ben a rendfőnök is kénytelen volt meginteni a túlbuzgó rendtagokat, hogy a városi ügyekbe ne avatkozzanak és a világi dolgokat hagyják a világiakra, ne akarjanak féllábbal a tanácsházban, féllábbal a templomban állni.¹

1678-tól kezdve a kurucok gyakran ellátogattak Breznóbányára. A város a terhes adók beszolgáltatásával sem vált-

¹ Bojár i. m. 43. 1.

hatta meg biztonságát, minduntalan újabb csapatok jelentek meg és erősen megsarcolták a szerencsétlen polgárságot. Így október 24-én Farkas Fábián és Géczy András, 1679 május havában pedig Zétényi István, Kassai Mihály és Nagy Pál kuruc kapitányok csikartak ki nagy váltságot.¹

1681-ben a breznóbányaiak a soproni országgyűlésen próbálkoztak meg a templom visszaszerzésével és különböző vádakot emeltek a piaristák ellen. Törekvéseik ellensúlyozására a rendfőnök Hauzenka Miklóst és Berzeviczy Valeriánt küldte Sopronba, megbízván azzal is, hogy szorgalmazzák rendjük honosítását és országgyűlési becikkelyezését.

Az 1681. év szomorú eseményei közé tartozik Madách Péter július 18-i támadása, amikor Kincel Istvánt és két társát elhurcolták, erről azonban később fogok megemlékezni. 1682-ben már evangélikus papot hoztak be és Rauschek Vencel piarista házfőnök kénytelen volt Besztercebányára menekülni. Itt a kurucok elfogták, mert jezsuitának nézték és csak akkor bocsátották szabadon, mikor több kamarai tiszttal esküvel erősítette, hogy piarista.² Száműzetésük hat évig tartott, és csak 1688 június 5-én jutottak vissza a breznóbányai plébániára.

IV.

1666-ban Podolinban egy Kincel János nevű 28 éves lublóí születésű német ifjú jelentkezett a rendbe való felvételre. A piaristák ismerték, mert 1653-ban tanítványuk volt. Később hol és merre tanult, nem tudjuk, de úgy látszik, valahol elvégezte a filozófiai tanfolyamot és magiszteri diplomát is szerzett. Anyanyelvén kívül jól tudott magyarul, tótul és lengyelül is. Szívesen fogadták és március 25-én be is öltöztették. Könyvet — mint a beadott holmik leltárából látjuk — keveset hozott, de hozott több rendbeli szép ruhát, nyergeset, drága fegyvereket, kardot, egy pár pisztolyt, aranyos és ezüstös díszű puskaportartót. Talán valamely nemes úrnál szolgált vagy katonáskodott. A felvétel után két évre a varsói noviciátushoz küldték,³ ezután egy évig Podolinban, majd néhány évig valahol Lengyelországban tanított, 1674 november havában pedig Varsóból Privigyére küldték házfőnöknek. Itt igen nehéz körülmények közt viselte hivatalát 1681

¹ Protocollum politico-juridicum III. 61, 86—87. 1. Breznóbányai városi levéltár.

² Kraus i. m. 602—3. 1.

³ Vestes et res aliae novitiorum. Kézirat a budapesti kegyesrendi levéltárban.

március 3-ig, amikor Breznóbányára helyezték át. Míg Berzeviczy Valerián házfőnök Sopronban járt, ő helyettesítette.

1681 július 18-án hajnalban Madách Péter kuruc-ezredes 1200 emberrel megrohanta Breznóbányát. A városban talált 100 főnyi császári őrség nagy részét lemészárolták, Geldy századost és több tisztet. továbbá Kincel Istvánt két rendtársával, az öreg Sperath Tamással és Zweier Wolfganggal együtt elfogták, a piarista házat és a templomot, valamint a polgárok lakásait kifosztották. Minthogy a szegény piaristáktól semmiféle kínzással sem tudtak váltságdíjat kicsikarni, magukkal hurcolták őket.¹ Kincel Istvánt mint házfőnököt tekintették olyan személynek, akiért nagy váltságot remélhetnek, azért a másik kettőt a városon kívül elbocsátották. Ezek visszatértek Breznóbányára, ahol a házat feldulva találták. Bojár krónikája szerint Sperathot egy emberseges kuruc mentette meg azáltal, hogy beletaszította egy vízmosásba, melynek oldalait sűrű bokrok takarták és meghagyta neki, hogy ott csendesen vonja meg magát, amíg az egész had elvonul. Mikor már eltakarodtak, kimászott az árokból és nagy keservesen visszavánszorgott Breznóbányára. Bojár szerint Zweier úgy menekült meg, hogy mikor a kurucok délután megosztottak a zsákmányon és a foglyokon, kiktől váltságot reméltek, nehezen tudtak megegyezni és a kótyavetye sokáig tartott, ezalatt foglyaikra nem igen ügyeltek. Zweier és néhány polgár felhasználta a kedvező alkalmat és a bokrok közé húzódtak. Mikor látták, hogy nem figyelnek rájuk, az est homályában hazaindultak.²

Útközben Kincelt többször szörnyen megkínozták, úgy hogy egy ízben már Rác Ádám és Vernay (alias Suhajda) György kuruc-kapitányok is megsokalták a torturát és kiementették a pribékek karmai közül.

Kincel tragédiájáról először Moszynski András lublói sztarosztja értesült és már július 23-án kelt levelében nyoma-

¹ Kincel István elhurcoltatásának történetét úgy Kraus (558—560. l.), mint Bojár (50—56. l.) részletesen leírják.

² Ezzel szemben Kraus határozottan azt írja, hogy Sperathot, aki öregsége és a kínzás miatt nem bírta menni és Zweiert maguk a kurucok engedték szabadon. Ezt megerősíti Weczyrka Jakab rzeszowi piarista rektornak a római generálishoz intézett, közel egykorú, 1681 aug. 27. kelt tudósítása is. Egyébként az üzletszerűleg gyakorolt embervadászat technikájához tartozott az is, hogyha egy családot vagy valamiként összetartozókat elfogtak, egyet-kettőt eleresztettek, hogy igyekezzenek a fogságban synylődők váltságát mentől előbb felhajtani.

tékosan kérte Madách Pétert, hogy a három elfogott piaristát küldje Podolinba, nem tudván még, hogy a másik kettő már megszabadult. Egyúttal Kraus Mihály podolini rektort is tudósította. Kraus megköszönte a sztarosza gondoskodását és arra kérte, hogy inkább közvetlenül magához Thökölyhez forduljon : Thököly a privigyei esetből ismeri a piaristákat, 1679-ben oltalomlevelet is állíttatott ki nekik, tehát bizonyára teljesíteni fogja kérését. Biztosra vette, hogyha Kincel Thököly elé kerül, szabadon fogja bocsátani, míg a marta-lócok útközben könnyen megölhetik vagy halálra kínozzák. Ha tehát Thökölynek ír, tudósítsa, hogy ő is csatolhassa a podolini ház nevében irandó kérését. Számítását arra alapította, hogy Thököly — mint írja — ezidőtájt nagyon kereste a lengyel király és a köztársaság barátságát és Moszynski sztarosztával nagy barátságot tartott és sűrűn levelezett.

Kraus csakugyan jól ismerhette Thökölynek a lengyelekhez való viszonyát és azt is, hogy mily nagy szüksége van a jó szomszédságra, hiszen ez időtájt történt, hogy a Thököly breznóbányai expedícióval egyidőben Szilézia pusztítására küldte Füleki Kiss Mihályt 3000 emberrel, azonban Caprara Aeneas gróf császári tábornok visszatérében Liptóban és Árvában útját állta és Kiss a reá várakozó barátságos fogadtatás elől kénytelen volt nagy kerülővel lengyel területen át Nowytarg irányában vonulni vissza a Szepességre.¹

Madáchék Igló alá érkezve egy korcsmában állapodtak meg a foglyokkal. Kincel azt színelte, hogy nem tud magyarul és így végighallgatta, amint róla tárgyaltak és azon tanácskoztak, hogy elbocsássák-e vagy mennyi váltságot követeljenek érte. Végül is arra akarták kényszeríteni, hogy írjon Podolinba és kérjen 2000 arany váltságdíjat. Minthogy kezét összeverték, a levelet más írta meg helyette, ő pedig csak aláírta és neve után e szavakat jegyezte a levélre : *Frum. sum.*

Mit jelentenek e szavak? A kurucok bizonyára nem sejtették, de podolini testvérei megértették. Mikor Szent Ignác antiochiai püspököt Trajanus császár idejében Rómába hurcolták és a vadállatok elé vetették, hallván az oroszlnak ordítását, ezen fohással ajánlotta fel magát a vértanúságra : *Frumentum Christi sum, dentibus bestiarum molar, ut panis mundus inveniar* — (Az Úr gabonája vagyok, a vadállatok fogai őrlnek meg engem, hogy tiszta kenyérré váljak.) Ezen fohász benne van a Breviárium Sz. Ignác-napi officiu-

¹ Angyal D. : Thököly Imre 239. 1.

mában, megvan a február 1-i szentmise communiójában is, úgy hogy ezt minden katolikus pap ismeri. Kincel tehát e szavakkal azt akarta tudatni társaival, hogy elkészült a vértanuhalálra : ne aggódjanak, hogy miként teremtik elő a váltságot, hiszen annyi pénzt nemhogy a lengyel provincia, hanem az egész rend sem bírna összeszedni.

Kraus július 26-án sürgősen közölte Moszynskival Kincel levelét és megkérte, hogy azonnal írjon Thökölynek. Ezt Moszynski készségesen meg is cselekedte. Ezután a foglyokat Rozsnyóra vitték. A kurucok nem kapván meg a remélt váltságot, már-már meg akarták ölni, mert sejtették, hogy Thököly, ha Kincel színe elé kerül, szabadon fogja bocsátani.

Rozsnyón ekkor egy Balogh István nevű jezsuita lakott és — ami különösnek látszik — Thököly oltalomlevele által védve szabadon járt kelt a kuruc táborban. Tudnunk kell azonban, hogy Thököly bár még a reformátusokat sem szerette, a jezsuitákat pedig gyűlölte, bizonyára valakinek szívességet akart tenni azáltal, hogy Baloghnak oltalomlevelet adott vagy talán valami közvetítésre is felhasználta, hiszen egész pályája alatt többet alkudozott, mint hadakozott. Balogh fölkereste Kincelt és nemcsak lelki vigasszal látta el, hanem 100 tallér váltságot is felajánlott érte. A kurucok már ezzel is beérték volna, azonban nagy szomorúságukra megérkezett Thököly parancsa, hogy a foglyokat kísérvék hozzá a szerencsi táborba.

A kurucok dühösen, éktelen cáromkodások közt, folytonosan fenyegetőzve hurcolták magukkal Kincelt, hiszen most már tisztán látták, hogy hiába vesződtek vele és a váltságdíjból egy garast sem fognak kapni. Szerencsen, mielőtt még Thököly elé került volna, egy órával előbb megérkezett Thökölyhez Moszynski levele. Kincelt egy Demek nevű lublói származású lengyel százados, aki követségben járt a táborban, megismerte és felajánlotta, hogy közben jár érte és ezt meg is tette.

Thököly így szólt az elébe vezetett Kincelhez : „Tisztelendőségedet kivégeztethetném és karóba huzathatnám, mint ahogy a pápisták a mi papjainkat, de mégsem cselekszem ezt, hanem a lublói kormányzó úr közbenjárására szabadon bocsátom. De azt kívánom, hogy vigye el leveletem Szelepcsényi érsek úrhoz és Caprara grófhhoz, a császári hadsereg parancsnokához és élőszóval közölje velük, amit Önnek, mondok. Menjen tehát békességgel és emlékezzék arra, hogy nekem köszöni életét.” Kincel nyomorúságos állapotára

hivatkozva nem vállalkozhatott a bécsi útra Szelepcsényi érsekhez, azt azonban megígérte, hogy elmegy Caprarához. De úgy látszik, hogy az elszenvedett kínzások okozta gyengesége miatt ez utóbbi ígéretét sem válthatta be és úgy Szelepcsényivel mint Caprara gróffal csak írásban hozólhette Thököly leveleivel együtt annak izenetét.¹

Podolinban a noviciusokat tanította a humaniorákra, de elüljárói ismervén a lengyel mágnásokkal való összeköttetéseit, többször küldözték Lengyelországba a rend függöbben lévő alapítványai ügyében. 1683-ban mikor Sobieski Bécs felmentésére készült, Lubomirski Jeromos herceg, tábornagy és máltai lovag nagy nyelvismeretei miatt tábori lelkészül kérte táborába. Csak augusztus elején érkezett el a herceg hadtestéhez. Szeptember 15-én Bécs alatt kelt levelében, mely a római generalatus levéltárában maradt fenn, örömtől

¹ Bojár krónikája több részletben eltér Kraus elbeszélésétől. Eszerint Rácz és Suhajda kapitányok kísérték Thököly elé és ők támogatták, mert a kínzások miatt már nem bírt járni. Thököly megkérdezte, hogy mit tettek vele, hogy olyan nyomorúságos állapotba jutott. A kérdésre a kapitányok feleltek. Thököly láthatólag megsajnálta. Magyarul szólott hozzá, de Kincel azt színelte, hogy nem tud magyarul, mire Thököly is latinul szólott hozzá : „Karóba huzathatnálak, mint ahogy a császáriak tették Pozsonyban az evangélikus és református papokkal, mivel nem akarták hitüket megtagadni.“ Kincel azt válaszolta, hogy vallását ő sem fogja megtagadni. „Ezt nem is kívánom“, felelte Thököly, majd magyarul közölte titkárával elhatározását, melyet az latinra fordítva adott elő Kincelnek : „Három a magyar igazság. (Omne trinum perfectum.) Uram már három pápista papot bocsátott el váltságdíj nélkül, többet már nem kellene elbocsátania, de az itt járt lengyelek kérésére, akik érted könyörögtek, megkegyelmez neked és visszaadja szabadságodat, te pedig mindazt meg fogod cselekedni, amit parancsolni fog.“ Kincel azt válaszolta, hogy készségesen engedelmeskedik a parancsnak, csak tudja teljesíteni. „Tehát el fogsz menni Caraffa tábornokhoz a Szelepcsényi érsekhez és el fogod nekik mondani, amit uram négy szemközt közöl veled.“ Kincel Bojár szerint is állapotára hivatkozva elnézést kért, hogy Caraffával és az érsekkel csak írásban közölheti az izeneteit, Rabattához azonban el fog menni. Thököly ezután közölte vele a bizalmas izeneteiket, még három napig táborában tartotta, gyógyította, és asztaláról ételmezettette. Szerencsi időzése alatt a két kuruc kapitány vidám társaságában egy kissé felüdült, majd katonai kísérettel kocsin indult Breznóbányára, innét pedig a Garam vizén tutajon Besztercebányára, de valószínűleg nem Rabattához — mint Bojár írja, — hanem Caprara Aeneas grófhoz. Bizonyára téves a Caraffához való küldetésről szóló feljegyzés is, mert ennek csak később jutott szerep. Besztercebányáról Bajmócra ment, onnét pedig augusztus 26-án Bojár András kíséretében Podolinba indult. Bojár az úton faggatta, hogy mit izent Thököly a tábornoknak, de Kincel nem árulta el.

áradozva írja le Lubomirski vitézi tetteit és Bécs felmentését és ezzel zárja sorait: *in Hungariam tendimus.*

Csakugyan el is jutott hazája földjére, de nem a kombatans sereggel, hanem betegen, dizenteriában szenvedve került Pozsonyba az Irgalmas-rendiek kórházába, ahol 1683 október 4-én kilehelte lelkét.

Az 1683. évi bécsi ostrom előzményeiről szintén részletesen emlékezik meg Kraus krónikája. Lubomirski Szaniszló Herakliusz herceg, hogy Thökölynek ne legyen oka a vallászatbadság ürügye alatt az elzálogosított szepesi városok megrohanására, január havában a 13 városnak szabad vallásgyakorlatot engedélyez. Erre a protestánsok megmozdulnak és a varsói országgyűlésen elvett templomaik visszaadását követelik, de eredménytelenül. Szól arról az akcióról is, melyet Thököly követei, Görgey János és Lessenyei Nagy Mihály ez év tavaszán a varsói országgyűlésen kifejtettek, hogy Sobieski János királyt a császárral való szövöttekezéstől visszatartsák. A követek csakugyan a franciabarát párttal szövöttekezve izgattak a szövetség ellen, de az nem valószínű, hogy e célra 80.000 tallér állott rendelkezésükre és ha XIV. Lajos követe pénzzel akarta erősíteni a francia álláspontot, a pénzt aligha bízta Thököly követekre, hiszen a lengyelek azért maguk is szoktak jelentkezni. Arról sem tudunk, hogy a követeket letartóztatták volna, az ellenben igaz, hogy az országgyűlés elé nem juthattak és Thököly azon reménye sem teljesedett, hogy János király az ő fejedelmi rangját elismeri és csak az országgyűlés eloszlása után fogadta őket magánjellegű kihallgatáson. A podolini piaristák jó szomszédtságot tartottak fenn a közeli Toporcon lakó Görgeyekkel: innét származhatott azon értesülése, hogy a császárpártiak két lovasszázadot küldtek a hazatérő követek után és egészen Bártfaig üldözték őket, de Görgeyék vezetőjük ügyessége révén szerencsésen hazajutottak.¹

Thököly bár általában igyekezett a jóviszonyt fenntartani a lengyelekkel, időnkint nekik is megmutatta karmait. Erre jellemző Joannelli Szilveszter báró esete. Az olasz származású Joannelli dúsgazdag pénzember volt, régebben a szomolnoki bányaművek bérletével hatalmas vagyont szerzett és ezidőtájt is nagy haszonnal kereskedett ércekkel, különösen rézzel. Ekkor a dunajeci várat bírta és a zűrzavaros viszonyok miatt lengyel oltalom alá helyezkedett és Krakkóban is szerzett polgárjogot. 1683 március 28-án Thököly hadai a nem mindennapi zsákmány reményében ostrom alá

¹ Kraus i. m. 659. l.

vették Dunajec várát s öt hétig tartották megszállva. Sobieski a Varsóból visszatérő követek útján küldött levélben is tiltakozott Thökölynél Joanelli szorongatása ellen, aki neki — mint krakkói polgár — alattvalója. Thököly azt felelte, hogy neki nem a krakkói polgárral, hanem a királypárti magyar indigenával van számadása hazaáruló magatartása miatt és elrendelte az ostrom folytatását. Joanelli végül is május 6-án szabad elvonulás feltétele alatt feladta a várat. Az átadás után Joanelli felesége nagy ügyel-bajjal még el tudott menekülni lengyel földre, Joanellit azonban a kapituláció ellenére is elfogták, kifosztották s Regéc várába hurcolták és csak 8000 aranyat kitevő sarc árán bocsátották el Lengyelországba.¹ A Joanelli-eset leírása Kraus krónikájában részletesebb és pontosabb, mint más forrásokban.

Bécs ostromának és felszabadításának valamint az esztergomi és párkányi harcoknak hosszas leírása lengyel történetírók munkáin alapszik, közben felhasználja a piarista Kincel Istvánnak, Lubomirski Jeromos tábori papjának néhány levelét is. A hadjárat elbeszélése világos és teljes áttekintést nyújt, de kevés új adattal gyarapítja eddigi ismereteinket, ha csak Petneházy merész diverzióját nem említjük, aki a felvonulás kezdetén betört Jablonownál Sziléziába és elég érzékeny kárt okozott Lubomirski seregében, továbbá, azon másutt nem említett tudósítást, hogy Thököly vállalkozása sikeréért hetenkint három napos böjtöt rendelt el.² Egy-egy kőszá hír is becsúszik elbeszélésébe: Thököly azon reményben indul Pozsonyba, hogy ott Sz. István koronájával megkoronáztatja magát, felesége, Zrínyi Ilona már varratja is a királynői díszruhát.

Sokkal értékesebb a lengyel hadak keserves visszavonulásának és Thököly felvidéki uralma utolsó idejének leírása, mely számos új adattal egészíti ki a szepesi és sárosi krónikákat. Sobieski hazatérő seregét már a dögvész megtizedelte, előtte mindent elpusztítanak, utócsapatait a kurucok portyázó támadásai állandóan veszélyeztetik. Kassa alatt ágyúszóval, puskatűzzel fogadják, szintúgy Eperjesen is. Erélyesebb fellépésre nem is gondolhat, serege beteg és elernyedtt. Karácsonyra Lublóra érkezik és innét kivonul az országból. A császáriak néhány ágyúlövés árán dec. 10-én elfoglalják Lőcsét, Lubomirski pedig Késmárkot, hogy ott rendezze be téliszállását. December végén megérkezik a litván sereg is:

¹ Kraus i. m. 660. l.

² U. o.

ez megjárta Árvát, Liptót, Turócot, Trencsént, megfordult Érsekújvár alatt, anélkül, hogy bármiféle ütközetben is részt vett volna, de a betegség és a nélkülözés mégis csaknem az egész sereget megsemmisítette.¹

Említettük, hogy Kraus azelőtt erősen bízott abban, hogy a piaristákat, mint a lengyel király klienseit Thököly részéről nem éri bántódás, de most napról-napra tapasztalhatta, hogy Thökölynek a lengyelekhez való viszonya egyre ellenségesebbé vált és már nem számíthatott arra, hogy a lengyelek miatt fogja őket kímélni. Különösen gondolkodóba ejthette a Nedecen állomásozó lengyelek romlása. A dunajeci vár kapitánya, Görgey István nagy barátságot színlelt s a vár alatt elterülő Nedec városkában elszállásolt lengyelek iránt. Ezek vakon bíztak benne. 1684 február 28. küldött nekik ajándékba egy nagy hordó bort. A jó lengyelek vígan lakoztak a borból és mély álomba merültek. Éjjel után Görgey előzetes hívására vagy ezer kuruc jelent meg Kisszebenből a város alatt. Felgyújtották a várost és miközben Görgey a várból néhány ágyúlövést is adatott a városra, megrohanták a mámoros lengyeleket és csaknem valamennyit lemészárolták.² Harmadnapra Szepesbéla alatt volt egy kisebb csetepaté a lengyelek és a kurucok közt. A lengyelek arra a hírre, hogy Thököly török-tatár hadakkal akarja elárasztani a Szepességet, kivonultak és csak Podolinban maradt vissza egy zászlóalj. Ez már a piarista kollégiumba vonta meg magát és ott állította fel ágyúit. Már Moszynski András lublói sztarosztja is azt ajánlotta Krausnak, hogy meneküljenek Lengyelországba.³ Kraus március 15-én 12 rendtársát útnak indította, de néhány nap múlva, mikor a hadihelyzet megváltozott, feleútról visszatértek. A császári hadak elfoglalták Késmárkot, Lőcsét és Szepes várát, azután Sáros megyére került a sor, Schulz tábornok szept. 10-én bevette Kisszebent, megszállotta Bártfát és Makovicát, 16-án pedig Thököly táborát verte szét Eperjes mellett. A fejedelem csak nagynehezen, az utolsó pillanatban tudott elmenekülni. Eperjes sikertelen ostroma miatt Thököly ismét erőre kap, Szádvárról néhány portyázó kirohanást intéz, azonban dec. 16-án, mikor Iglóról Rozsnyó felé indul, Schulz — akárcsak Eperjes alatt — szétveri táborát.

Mindezen hadműveletek leírása sokszor pontos időjelzéssel, becses adatokat szolgáltat a Thököly-korszak hadtör-

¹ Kraus i. m. 663—665.

² Kraus i. m. 685. l.

³ Kraus i. m. 670. l.

ténetéhez. A következő, 1685. év eseményei közt röviden Jászó, Eperjes és Kassa, azután Dunajec és Szepesvár elfoglalásáról számol be.

V.

Történetünk szereplő egyéniségei közül kevésnek alakja érdekelte annyira a külföldet, mint Thököly Imréé. Viszontagságos gyermekkora, kora ifjúságában magasra ívelő pályája, a török szövetségében vívott harcai, bukása és számkivetése a krónikásnak és a szépirórnak egyaránt gazdag anyagot nyújtott. A protestáns világ kezdetétől fogva élénk figyelemmel kísérte küzdelmeit. Sok nyelven jelentek meg tudósítások életéről és harcairól és alakja még halála után is foglalkoztatta a külföldet. A Kara Musztafa hadjáratában való részvétele miatt a Bécs ostromáról és felmentéséről szóló rendkívül gazdag irodalom sem mellőzheti szereplésének ismertetését. Így egy Kalinski Damascén nevű lengyel piarista költő 1717-ben Varsóban megjelent 12 énekes nagy latin eposzában munkája egy negyed részében csaknem kizárólag vele és felkelésével foglalkozik. Az eposz címe: *Viennis memorabili Turcarum obsidione insigni Joannis III. victoria principum Sacri Romani Imperii auxilii, procerumque Poloniae fortitudine Asiae exitio gloriosa*. Tárgya a lengyel hősiesség legfényesebb ténye, Bécsnek Sobieski János király által történt felmentése és az ezt követő magyarországi hadjárat. A munkát gróf Koniecpolski János syradi palatinusnak, a hadjárat egyik résztvevőjének ajánlja. Bizonyára ennek költségén jelent meg. Magában az eposzban mecénásának, Koniecpolski palatinusnak nem jut akkora szerep, mint amilyet áldozatkészségeért megérdemelne, azért az eposzt egy 728 soros verses panegyrrissel vezeti be, melyben a Koniecpolskiak vitézségét magasztalja. Maga az eposz 12 énekre, 10.790 sorra terjed, tehát nagyságban körülbelül Vergilius Aeneisével egyezik.

Az I. énekben elmondja, hogy a török Bécs elfoglalására készül; Lipót császár a pápától, a német fejedelmektől és Sobieskitől kér segítséget. A II. és III. énekben Sobieski hadikészülődéseit és felvonulását, a IV-ben pedig a harcok kezdetét írja le. A IV. ének végén odáig jut, hogy Sobieski Stedeldorfba érkezik. Az öreg Hardegg gróf, a vár ura hódolattal fogadja királyi vendégét. A király a várkastély lovagtermében csodálkozva szemléli a nagyszerű gobelineket: ezek harci jeleneteket ábrázolnak. Ott láthatók a magyar felkelők alakjai is, Hardegg a királynak megmutatja Thökölyt, Petróczyt, Wesselényit, hogy pedig megértse a felkelés okait

és megismerje annak történetét, egy krónikát nyújt át neki elolvasás végett. A király egész éjjel olvassa a krónikát. Ezen olvasmány költői leírása az V. énekben kezdődik és a VIII-ban végződik. Eszerint a Vallás geniusza feltüzeli Lipót császárt, hogy írta ki az eretnekséget ; a császár szigorúan lép fel a protestánsok ellen és eltávolítja papjaikat. Ekkor Erynnis a vizsály istennője a Szabadság képét ölti fel és felkelésre ösztönzi Petrőczy Istvánt. Petrőczy lázadásra ingerli a nemzetet. Első seregét rongyos, fegyvertelen zendülők alkotják, majd több város is meghódol neki. Wesselényi vadászat közben egy barlangba téved és ott fegyveres bujdosókra talál. Ezek vezérükül választják, de habozik. Egy öreg bujdosó átadja neki Petrőczy kiáltványát. Itt egy 106 soros eleven distichonokban megírt betoldás következik, melyben Petrőczy a nemzet sérelmeit tárja fel és felkelésre izgat.

Wesselényi még ingadozik, végül is a bujdosók élére áll. A Tisza mellett találkozik Petrőczyvel és átveszi tőle a vezérséget.

A császár harcra készül a lázadók ellen, azonban a Kegyesség, a Clementia szelleme meglágyítja szívét. A Kegyesség magára vállalja a magyarok lecsendesítését és szétzilleszti Wesselényi hadait, majd a császárhoz visszatérve megmagyarázza, hogy miként lehetne a lázadást lecsillapítani. A Kegyesség támogatására leszáll az égből a Béke és a Házasság nemtője, hogy a császárnak szolgáljanak. A Kegyesség arany ajándékokat kér Vulcanustól a meghódoló magyarok számára, de Tysiphone furia Brontes alakját ölti fel és miközben Vulcanus műhelyében segédkezik, az arany közé vasat és mérget kever. A Kegyesség a meghódoló magyarok közt szétosztja a veszedelmes ajándékokat, Wesselényi remekbe készült pajzsot, Petrőczy nyakláncot kap. A még Erdélyben tartózkodó ifjú Thököly lelkét a szerelem által akarja megkörnyékezni és Vénusz segítségével össze akarja házasítani Zrínyi Ilonával. A mérgezett ajándékok ismét eltántorítják a császár hűségétől Petrőczyt és Wesselényit és Thökölynek adják át a bujdosók vezérségét. Thököly örül, hogy bosszút állhat megölt atyja szelleméért és segítséget kér a szultántól. De azért a házasság létrejön és a költő eleven színekkel írja le Thököly és Zrínyi Ilona lakodalmát. A szerelmi boldogság már-már elfeledteti vele a lázadás tervét, mikor Erynnis magára ölti megölt atyjának képét és bosszúállásra tüzeli. Zrínyi Ilona vészes álmot lát és megtudja férje terveit. Thököly hazug szóval lecsillapítja és fényes kíséret-

tel Bécsbe megy megköszöni a császárnak, hogy Zrínyi Ilonát neki adta feleségül. Kézcsókra járul a császár elé, majd ékes szavakkal fogad hűséget. A császár kegyesen válaszol és neki adja a Tiszától az északi Kárpátokig terjedő országrész fejedelemségét. A VIII. ének elején Lipótnak és fiának, Józsefnek magasztalása következik. A császár kegyessége mit sem használ: Thököly a lázadás élére áll és a törökkel szövetségre lép. A császár a német fejedelmektől és a lengyel királytól kér segítséget.

A későbbi énekekben már alig esik szó Thökölyről. A költő a hosszú diverzió után visszatér tulajdonképeni tárgyához és elbeszéli a Bécsért vívott harcokat, majd a párkányi csatát és Esztergom visszavételével fejezi be munkáját.

A költemény verselése folyékony, leírásai színesek és elevenek, csak a sok harci jelenet olvasása fárasztó. Úgy látszik, munkáján akart könnyíteni, mikor a négy énekre terjedő epizóddal megszakította a hadikrónika fáradságos versbefoglalását.

Felmerül a kérdés, ki a munka szerzője és mik voltak forrásai. Kalinski Damascen 1664 május 8-án született a kujavi palatinátus Sempo nevű városában. Valószínűleg Lovicban végezte tanulmányait a piarista iskolában, itt öltözött be a rendbe 1681-ben. Ugyanezen év augusztus havában a podolini noviciátusba küldötték. Itt tett fogadalmat 1683 július 19-én. További életpályájáról keveset tudunk, mert tanulmányait Lengyelországban folytatta és mindvégig ott működött, 1686-ban Gorában tanított. Ez évről kedvező jelentést küldenek róla Rómába és kiemelik költői tehetségét. Úgy látszik, hogy később megingott hivatásában és megkísérelte fogadalmát érvényteleníttetni. Ez ügyben Salistri János generális hivatalos látogatása alkalmából 1690 szeptember 16-án a chelmi házból, ahol akkor tanított, maga elé hivatta Varsóba és kihallgatta, és megkérdezte, hogy mit tart fogadalmáról. Azt válaszolta, hogy fogadalma ugyan érvénytelen lehetett, minthogy azonban azt a fogadalom-újításkor többször megújította, most már azt érvényesnek tekinti és a rendben kíván maradni.¹ Megnyugvása azonban nem volt végleges, mert Zawadski Ignác lengyel provinciálisnak 1700 augusztus 22 k. és a generálishoz intézett leveléből tudjuk, hogy egyideig a renden kívül élt.² Később

¹ Salistri vizitációs iratai a római piarista generalatus levéltárában.

² Literae Provinciae S. P. Polonae. Római piarista generalatusi levéltár.

mégis visszatért és több évet töltött főurak udvarában mint házikáplán és több helyen tanított is. 1726 november 26-án halt meg, mint a dobrovici ház rektora. A lengyel könyvészeti munkák több szónoklatát és alkalmi költeményét említik.¹

Az eposz lengyel történeti forrását sikerült megtalálnom Kochowski Vespasián „Commentarius belli adversum Turcas ad Viennam et in Hungaria” című, 1684-ben Krakóban megjelent krónikájában. Kochowski — mint Sobieski udvari történetírója — részt vett a bécsi és magyarországi hadjáratban. Munkája megbízható forrása Sobieski expedíciójának, de nagy hibája — mint sok azon korbeli krónikának — hogy nagyon fukarkodik a dátumokkal. Nemcsak a hadjáratot beszéli el, hanem a lengyelek viszontagságos hazatérését is Felső-Magyarországon keresztül. A császári hadseregben vitézkedő magyarok szereplését kidomborítja. Thökölyvel is sokat foglalkozik és a király főhadiszállásán tartózkodván jó forrásból értesült Thökölynek Sobieskivel folytatott alkudozásairól, viszont Thököly régebbi dolgairól több helyen tévesen ír, így azt állítja, hogy Lipót császár az északkeleti részek kormányzatát fejedelmi címmel bízta Thökölyre. A más külföldi krónikákban is felbukkanó tévedés onnét ered, hogy Thököly a többször meghosszabbított fegyverszünetek alapján valóságban uralkodói joggal bírta az északkeleti vármegyéket anélkül azonban, hogy fejedelmi rangját az udvar elismerte volna. Ezt Kalinski is átvette tőle, valamint azt is, hogy Zrínyi Ilona a császár kívánságára ment férjhez Thökölyhez.

Kochowski egy helyen felsorolja a felkelők panaszait a bécsi kormány ellen: Kalinski ezt is szépen versbe foglalja és Petrőczy izgató levele gyanánt szövi be eposzába. A hadjárat megéneklésében elejétől végig Kochowski előadásához igazodik: azonban a Lubomirskiak vitézkedését, kikkel a piaristák közelebbi viszonyban voltak, jobban magasztalja. Azt is Kochowskitól vette, hogy Sobieski Stedeldorfban Hardegg grófnál megszállott. A gobelinképek és a magyar felkelés krónikája természetesen már Kalinski fikciója.

Amíg a hadjárat feldolgozása Kalinskinál alig tekinthető egyébnek, mint Kochowski munkája versbefoglalásának, addig az V. énektől a VIII-ig terjedő kitérésben sokkal önállóbbnak mutatkozik. Ha van az eposznak valami irodalmi értéke, akkor csak ennek a résznek tulajdoníthatjuk

¹ (Bielski Simon): Vita et scripta quorundam e Congregatione S. P. in Provincia Polona professorum, qui operibus editis nomen suum memorabile fecerunt. Varsaviae, 1812. 21. 1.

azt. A hadjárat verses krónikájában a történeti igazságtól nem kanyarodhatott el oly messzire, itt azonban képzelete szabadon csaponghatott és bátran odavethette a kantárt pegazusa nyakába.

Egyébként Podolinban 1681-től 1683-ig társaitól és előljáróitól eleget hallhatott Thökölyről. Éppen akkor érkezett oda, mikor Kincel Istvánt Breznóbányán elfogták és a ház tagjai a legnagyobb aggodalomban voltak miatta. Majd Kincel két évig tanára is volt a noviciátusban. Eljutott oda Thököly és Zrínyi Ilona házasságának híre is 1682-ben, 1683 tavaszán pedig Podolin alatt is sűrűn láthatott kurucokat elvonulni.

Ifjúkori benyomásai és élményei is közrejátszhattak akkor, mikor élete főmunkájába beleszótta a bujdosók világának regényes rajzát és a viszontagságos életű kuruckirály alakját, mikor az már régen örök álmát aludta messze hazájától Nikomédiában.

Friedreich Endre.

Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában.

A nálunk még kevés figyelemre méltatott dűlő- és dűlő-névkutatás kétségtelenül a történettudomány számára fogja a legértékesebb és legkönnyebben hasznosítható anyagot szolgáltatni. A régiek földműveléséről és gazdasági életéről, birtok- és jogviszonyairól a dűlőnevek adnak hírt; visszatükrözik a hazai föld természetét, állat- és növényvilágát, emlékeztetnek az itt lejátszódott eseményekre, elpusztult falvak neveit őrizték meg és értékes adatokkal szolgálhatnak, főleg nemzetiségi vidékeken, a telepítésekre vonatkozólag is.¹ Dolgozatomban nem akarom példákkal illusztrálni a dűlőneveknek ezt a sokféle alkalmazhatóságát — ezt máskorra hagyom, — csupán az elpusztult falvaknak a dűlőnevekhez való viszonyát fogom tárgyalni.

Amint azt már máshelyütt említettem,² a II. József korában készített katonai felvételeket az újabb térképekkel összehasonlítva, azt látjuk, hogy a puszták és majorok száma az utolsó 150 év alatt nagyon megsaporodott. Ezek az újabb eredetű telepek sokszor régi magyar falvak neveit viselik, melyek a török uralom alatt elpusztultak és csak később, mindenesetre az 1780-as évek³ után mint puszták vagy majorok keltek új életre. Ezt a körülményt csak úgy tudjuk megmagyarázni, ha feltesszük, hogy a helységnevek a falu pusztulása után dűlőnévként fentmaradtak és hogy az újabb telepek már az illető dűlőkről kapták nevüket. Joggal kutat-hatunk tehát olyan dűlőnevek után is, melyek nem lettek újból helységnevekké, mégis elpusztult falvak emlékét őrizték meg. A dűlőnevek segítségével már Csánki Dezső is megállapította igen sok középkori helységnek fekvését, de ő főleg csak újabb eredetű térképeket vett igénybe és így nem is meríthette ki ezt a gazdag forrást.⁴ Kétségtelen ugyan, hogy

¹ Vollmann, R.: Flurnamensammlung, München, 1926. 12. 1.

² Egyetemes Philológiai Közlöny, 1933. 183. l.

³ T. i. 1783—85-ből valók a Dunántúl déli részének térképlapjai.

⁴ A vizsgált terület teljes dűlőnévanyagát a kataszteri térképeken találtam, de száznál több faluból összegyűjtöttem a dűlőnevek nyelvjárási alakjait is. A régibb térképek közül első helyen a II. József korabeli katonai felvételeket kell megemlítenem. A mi számunkra rendkívül fontos Schnemann József térképe a XVIII. század legvégéről, mely a tolnamegyei uradalmak fekvését is megadja és így Ludo-

a török kiűzése óta főleg az őslakosság pusztulása és német és szláv népek betelepődése következtében sok név feledésbe ment, mégis nagyszámú helységnevet találhatunk még ma is a dűlőnevek közt. Különös óvatossággal kell azonban vizsgálnunk az összegyűjtött névanyagot, mert hiszen ki sejtene a Kapás, Láz, Ökörkút, Rekettye, Ároki, Hab, Zarándok stb. dűlőnevekben régi helységneveket? Vagy a népetimológia által megváltoztatott nyelvjárási alakok, melyek nem egyszer a kataszteri térképlapokra is átkerültek, milyen furcsa tréfákat űzhetnek velünk! Ki keresné pl. a Sefing, Petrence, Hietl vagy Hietlent, Werkl, Hidatzko polje, Jenich, Bácsin, Usztine-féle dűlőnevekben elpusztult magyar falvak neveit? (Csefő, Petrócz, Hertelend, Berekalja, Hidága, Jenő, Bátya, Esztyén.) Még a nyelvjárásokat alaposan ismerő kutatót is félrevezethetik ezek a nevek. Tudjuk pl., hogy Mekényes német nyelvjárásában, mint a felsőhesszeni nyelvjárásokban általában, régibb *i*-nek *e* felel meg¹ (tehát *met*, *Tesch*, mit, Tisch), és ha a falutól keletre találunk egy 'Teschler Berg' nevű hegyet, hajlandók volnánk ezt a nevet a 'Tischler' szóval összekapcsolni, holott a *Tésla* falunévvel függ össze. Azt is tudjuk, hogy német nyelvjárásainkban a kicsinyt, nyavalyást *krätzlich*-nek hívják, hogy tehát a *Krätzerstiklcher* dűlőnév mindenütt 'kis földeket' jelent. A Németpalkonyánál levő *Krätzer Wald* — a katonai térképeken Grätzer Waldnak írva — mégis az elpusztult *Gerec* falu nevéből származik. A nép néhol már kis mondákkal magyarázza ezeket a megváltoztatott helyneveket. A Pélmónostor határában fekvő *Háli* erdőt a németek *Heiligenwald*-nak nevezik, még pedig azért, „mert régebben egy remete lakott ott, kit a nép szentnek tartott“. Pedig csak a magyar névalak hasonlósága (*halixwald* ~ *heilixwald*) hívhatta életre a német nevet.

Mielőtt az egyes érdekesebb példák felsorolására áttér-

vics Nagy (1828) munkájának értékét messze meghaladja. (Mappa inclyti Comitatus Tolnensis . . . A gróf Apponyi-család högyészi levéltárában.) Meg kell még említenem a högyészi uradalom átnézeti térképét (Generalplan der Herrschaft Högyész aus dem Jahre 1791; ugyanott), mely több régi falunak határát is feltünteti. Több adattal szolgált az a néhány száz régi térkép is, melyet a szekszárdi és pécsi törvényszék irattárában találtam. A Ferenc József-féle katonai felvételek (a bécsi hadilevéltárban) ezek mellett már nem sok újat tudtak mondani. Összehasonlításként Csánki Dezső „Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában“ c. munkáját (Budapest, 1894—97) és a török kincstári deftereket (Velics-Kammerer, Budapest, 1890) használtam.

¹ V. ö. Weidlein, J.: Eine oberhessische Mundart in der Schwäbischen Türkei. Deutsch-ung. Heimatsblätter, 1931. 124. l.

nék, néhány általánosabb jelentőségű kérdést akarok megvizsgálni, melyek a dűlőnévkutatást a történész számára közelebb hozzák, és a dűlők történetére nézve is különös jelentőséggel bírnak.

Említettem már, hogy a régi falunevekből keletkezett dűlőneveknek egy része újabb puszták nevévé emelkedett, egy másik — nagyobb — részük azonban csak mint dűlőnév maradt meg vagy teljesen el is tűnt. Hogy a dűlőneveknek ebben a kétirányú fejlődésében valamilyen szabályszerűséget figyelhetünk-e meg vagy sem, az az alábbiakból ki fog tűnni. Ez a kérdés szoros kapcsolatban van telepítéstörténeti tényekkel és ezért megoldásának keresésénél telepítési oklevelekhez kell visszanyúlnunk.

A XVIII. században nem telepítettek be minden régi falut. Sokszor 2—3 vagy még több középkori falu határát egyesítették és ezekből keletkezett az új helység határa. A mai Hőgyész területén találjuk a régi Hőgyészt, Csefőt, Csernyédet és Csicsót, sőt délen egy kis darabkát Hertelendből is. A mucsii határban fekszik a régi Mucsi, Hertelend, Papd és Lázi. A mai Mágocsban megtaláljuk Bik, Györgyi, Szárazpuszta, Kapás, Varjas, Olaszfalu és egy ismeretlen nevű elpusztult falu (mai neve Kispusztá) határát: a mai falu tehát 8 régi helység egyesítéséből keletkezett. Hogy miért nem telepítettek be minden régi falut, azt a regölyi telepítési szerződés (1715) következőképpen magyarázza meg:¹ „Tudván azt, hogy város nagysága számban szállított lakosoknak elégséges földje és határja nem légyen, ezért is Somoly és Kistaha nevű két pusztámat is hozzá adjungálni kívánom.“ Ez azt jelenti, hogy Regöly határa a nagyobbszámú új lakosságnak nem volt elegendő, ezért Somoly és Kistaha földjeit is Regölyhöz csatolja a földesúr. Ebből az adatból arra is következtethetünk, hogy a régi falvak jóval kisebbek voltak, mint az újak.

Anélkül, hogy ezt a tényt tovább is figyelemre méltatnók,² vizsgáljuk a többi ismert telepítési szerződést. A mó-

¹ Pesty helységnévtárából. (A Nemzeti Múzeum kéziratárában.)

² Várady, Baranya multja és jelene, II. k. 521. l., erről a kérdéstről így ír: „A sok apró és több részre vált községek helyébe kevesebb, de nagyobb községek léptek. Ez jobban meg is felelt a viszonyoknak. A nagy uradalommal rendelkezők ugyanis a területek felosztásában semmiben sem lévén akadályozva, ... arra törekedtek, hogy urasági tagul nagy és művelésre érdemes területet mérjenek maguknak, melynek műveléséhez a robot idején nagyobb erő is kellett, azaz nagyobb falut kellett a nagyobb urasági részhez teremteni. A kisebb falvak újjáteremtése céljukkal teljesen ellentétes lett volna.“

rágyiak 1724-ben kapták Mórágysz helységet, Ziasz- és Kardapusztákat.¹ Ezekről az egykori pusztákról ma már semmit sem tudunk, csak két dűlőnév: Cias és Kartas² őrizte meg emléküket.

Högyészen is csak Csernyéd és Csicsó puszták nevei ismeretesek, az egykori Csefő faluról azonban már senki sem tud, nevét csak a *Csefő Höhe*, *Csefő Wiese* (nyelvjárási alakja *Sefing*) dűlőnév őrizte meg. Miért maradt itt az elpusztult három falu neve közül kettő helynév, és miért sülyedt az egyik a dűlőnevek sorába? Az 1722 július 27-én Mercy által aláírt telepítési szerződés³ talán felvilágosít ebben a kérdésben. Ennek az alig olvasható oklevélnek 3. pontja így szól: „Saepefatae possessionis inhabitatores territorium proprium cum adjuncto praedio Csefő nominato libere pascuabunt, falcabunt, arabunt...“ A telepesek tehát szabadon szánthatnak, legeltethetnek, egyszóval szabadon használhatják a szomszédos Csefő földjét. Csefő tehát parasztbirtok lett, ezzel szemben Csicsó és Csernyéd az uradalom kezén maradt.⁴ Ezeken már korán urasági majorok épülhettek⁵ — talán éppen a régi falvak helyén —, amelyek aztán az egykori falvak nevét felvették és ezt a nevet a jövő számára is mint településnevet őrizték meg. Éppen ebben látom az okot, hogy az elpusztult falvak neve különböző irányban fejlődött. A XVIII. században újonnan telepített falvak természetesen mindenütt megtartották régi nevüket,⁶ azon elpusztult falvak nevei azonban, melyeknek földjét a parasztnak mérték ki, dűlőnevek maradtak, míg azok a nevek, melyek uradalmi birtokot jelöltek, korán újból hely- (puszta-) nevekké lettek.

De nem minden újabban keletkezett pusztának van

¹ Göttling, H.: Aus Vergangenheit und Gegenwart des deutsch-ungarischen Volkes. Budapest 1930. 66. l.

² Az alsónánai határban Mórágysz mellett fekvő *Kortasberg*, melyet a földmérők „Kürtöshegy“-nek fordítottak, szintén *Kardából* származhatik. Megjegyzendő azonban, hogy a defterek 1554-ben felsorolnak egy *Kürtös* nevű falut is.

³ A högyészi községi levéltárban.

⁴ Mercy ezeket a pusztákat különben is csak 1726-ban vásárolta. V. ö. Deutsch-ung. Heimatsblätter, 1930. 249. l.

⁵ A „Generalplan der Herrschaft Högyész im Tolnenser Komitat“ c. térkép (1791) már épületeket tüntet fel a mai puszták helyén. Az 1780-as katonai felvételek idején még nem voltak itt házak!

⁶ Csak *Belác* neve nem fordul elő régibb oklevelekben. Kétségtelenül rác eredetű *név*, ami még mindig nem jelenti azt is, hogy magát a falut is rácok alapították. Ezen a vidéken feküdt Bát, Kakucs és egy 1734-ből való oklevél tanúsága szerint (a Döry-család levéltárában) a régi Harez is. Az 1718 körül bejött németek már *Belác*-nak nevezték. V. ö. Deutsch-ung. Heimatsbl. 1933. 81. l.

ilyen régi eredetű neve. A tolnai és baranyai puszták legnagyobb része az urasági és parasztbirtokok elkülönzése után keletkezett. Az uraság az úrbéri elkülönzés idején az addig közösen bírt erdő- és legelőterületekből szép darabot kapott minden faluban.¹ A régi legelőket feltörték, a legelőnek használt erdőket kiirtották és az így nyert szántóföldön 1860 körül urasági épületeket emeltek. Új majorok, új puszták keletkeztek, melyek vagy az uraság nevét viselik, vagy pedig az illető dűlő nevét vették fel, amelyen épültek. Így pl. az Apponyi-pusztá vagy *Nánaer Heide*, mely 1855 után épült.² Tárkány és Űrgevár Szakály határában, 1862-ben keletkezett. A dűlőnév maga lehetett természetesen régi magyar falunév is, mint pl. *Kistava*³ Regölynél, melyről fentebb hallottuk, hogy 1715-ben a jobbágyoké lett. A régi Csipőtelek helyén is új pusztá keletkezett 1854-ben, de ez építője (Ida Schauburg Lippe) után Idahof nevet kapott, a nép azonban a régi helységnevet után máig Csiperdának nevezi.

Gyakran megtörtént az is, hogy egy új faluhoz a szomszédos pusztafalu határának csak egy részét csatolták, vagy hogy ezt 2—3 falu között osztották fel. Ennek magyarázatát az Apponyi-uradalom 1780-as dűlőtérképeiről könnyen leolvashatjuk. *Nagy-tormás* régi határát pl. három részre osztották:⁴ a nyugati részt a felsőnánaiak munkálták meg (cultivatur per Nanaieses); északnyugaton a kistormásiak kaptak egy szép darabot (usuatur per Kistormasienses) és csak a régi határ keleti fele maradt uradalmi birtok (allodiatura dominialis). A jobbágyfelszabadítás idején a parasztok által munkált terület az ő birtokukba ment át, ami által az eredetileg nagytormási föld végérvényesen idegen falvakhoz csatolódott. Hasonlóképen kaptak a kalaznóiak is néhány dűlőt Rekettye déli csücskéből, a duzsiaik pedig Csicsó délnyugati részéből, minthogy saját határuk kétharmadrésze erdővel volt borítva. Ilyen határváltoztatás természetesen csak az egyazon földesúrhoz tartozó szomszédos falvaknál volt lehetséges.⁵

¹ Számos példa mutatja, hogy az urasági birtok sok esetben pontosan megegyezik régibb erdő- és legelőterületekkel. (Pl. Murgán, Kalaznón, Csibrákon, Felsőnánan stb.)

² Felsőnána határának 1855-ből való térképe még nem ismeri. (A gróf Apponyi-család hűgyészi levéltárában.) A Mucsfa határában fekvő József-majort máig is *Sauloch*-nak hívják, minthogy a régi Saulochwald, Saulochberg és Saulochfeld dűlőkön fekszik.

³ A Ferenc József-féle katonai felvételen (1856) csak *Tárkány-malom*- és *Űrgevár*-hegy van. *Kistaha* sincs meg ezen a térképen.

⁴ Praedium Nagytormás. (Év nélkül.)

⁵ Udvarira és Nagyszékelyre vonatkozólag v. ö. alább.

A mellékelt térkép a Sió és Kapos közti falvak egykori és mai határát és azok változását is feltünteti. A már említetteken kívül szemet szúr még Felsőnána északi, Kalaznó és Dúzs keleti, Hőgyész déli és Mucsi délnyugati határának megváltozása. Ennek okát megint a mult század közepén végrehajtott úrbérrendezésben kell keresnünk. Említettem, hogy az úrbéri elkülönzés idején az uraság elsősorban erdő- és legelőterületeket kapott. Felsőnána, Kalaznó és Varsád határánál a régi térképek tanúsága szerint nagyobb erdő terült el. Ezt az erdőt az elkülönzésnél az Apponyi-uraság kapta, minthogy azonban három falu területén feküdt, közigazgatási nehézségek elkerülése végett az egészet Varsádhoz csatolták. Ennek az erdőnek a helyén épült a *Rudolf-pusztá*, melyből legújabbban a kalaznóiak vásárolnak maguknak szép darabokat. Hertelend északnyugati csücske is erdő volt, mely — miként a duzi erdő is — a hőgyési uradalmi erdőkkel függött össze : az elkülönzésnél ezek a részek Hőgyészhez csatolódtak. Forrásaim : Generalplan der Herrschaft Hőgyész . . . 1791 és 1796. Plan von denen sämtlichen . . . Märkten, Dorfschaften und Prädien, welche dem . . . Herrn Anton von Apponyi . . . zugehören. 1790. (A térképek a gróf Apponyi-család hőgyési levéltárában vannak.) Régi térképek hiányában a mai kataszteri térképek, illetőleg a dülő-nevek segítségével állapítottam meg Felső- és Alsópél, Bán, Szabatoný, Gerenyás, Németpuszta,¹ Berence (!), Puszta-Pél, Kemece, Oldány, Guszla egykori határát, Ökörkút a mai Viddin-pusztá helyén feküdt, határának pontos kiterjedését nem lehetett megállapítani. Viddin és Ferenckút újabb eredetű puszták, melyek régieb erdőterületeken keletkeztek. V. ö. Deutsch-ung. Heimatsbl. 1932. 41. l. és 1933. 86. l. Az egykori *Patlan* határát sem tudtam meghatározni.

Eredményeinket összefoglalva, mondhatjuk, hogy területünkön valóban nem minden középkori falut telepítettek újra ; a pusztán maradt falvak határa vagy újonnan telepített falvakhoz kapcsolódott, vagy pedig kezdettől fogva a földesúr birtokában maradt. Utóbbi esetben már korán — még a XVIII. század folyamán — a régi falu nevével ellátott urasági major (puszta) épült rajta. A mai pusztáink legnagyobb része azonban újabban, az úrbéri elkülönzést követő években, régi erdő- és legelőterületek helyén keletkezett és csak elvétve akad köztöttük olyan, melyet régi magyar falu nevével jelöltek volna.

A középkori magyar falunevek részben dülőnévvé süllyedtek, és mint ilyenek aztán osztoztak a dülőnevek sorsában : vagy megmaradtak dülőneveknek (főleg magyar falvakban), vagy pedig — elsősorban nemzetiségi vidékeken — helyet adtak más, a lakosság nyelvéből való neveknek. Az új lakosság a birtokba vett pusztá földet t. i. kisebb darabokra, *dülőkre* felosztva munkálta meg. Minden egyes dülő új nevet

¹ Valószínűleg *Villa Nemty*-nek felel meg (1280), melyet Csánki (III. 444) Döbrököz és Hőgyész táján keres. Területe a település óta parasztbirtok.

kapott és így a nagyobb területnek, a pusztafalu határának *közös* neve feledésbe ment és nincs is semmi kilátás arra, hogy a közeljövőben valamilyen módon meg tudjuk állapítani az ilyen pusztá helység nevét.¹ Mert azt, hogy a helységek nagyjából hol feküdtek, más meggondolások alapján mégis csak el tudjuk dönteni, éppen csak a nevük marad ismeretlen.

A tolnai és baranyai falvak alakjainak vizsgálatánál arra az eredményre jutottam, hogy a délről jött rácok mint falualapítók nem szerepeltek ezen a vidéken.² Ennek a megállapításomnak azonban nemcsak XVIII. századi oklevelek, hanem dúlőnevek is ellentmondani látszanak. Winkler Mihály lelkész 1759-ben a szakadati parochia jegyzőkönyvében elmondja,³ hogy a németek bevándorlása idején (1723) még álltak Szakadátan az orthodox szerbek templomának falai; Diósberényben is találtak a németek régi temetőt, mely bizonyára rácoké volt. Závodon rác lakóházakat találtak, Diósberényen, Szakadátan, Szárazdon és Varsádon a rácok egykori ittlétének emlékeit: templomromokat, kereszteket stb.

Elpusztult rácfalvakról dúlőnevek is adnak hírt. Így pl. a *Ráctemető* (Udvari, Németmárok), *Raizenberg* (Duzs, Nagynyárád), *Raizengrund* (Varsád); aztán pl. *Rácegres*-puszta neve. Különben egész Tolnában azzal a felfogással találkozunk, hogy a vármegye legrégebb lakói rácok voltak! Ha azonban a felsorolt dúlőneveket közelebbről megvizsgáljuk, látni fogjuk, hogy mindvégig elpusztult magyar falvak helyét jelölik. Az udvari *Ráctemető Bán* falu fekvését jelöli (v. ö. alább); a németmárok *Ráctemetőn* pedig a középkori *Márok* falu állott. A nagynyárádi *Raizenberg* dúlőn a régi *Lóta* helyét kereshetjük;⁴ a varsádi *Raizengrundban* *Kisvarsád* feküdt. Az elpusztult *Egres* falut *Rácegresnek* nevezték, megkülönböztetésül a fejérmegyei *Felsőegrestől*. A duzsi *Raizenbergen* népvándorláskori tárgyakat találtak,⁵ valószínű tehát, hogy ez is régi magyar telep. Mágocs határában a *Varjas* és *Kapás*⁶ dúlők mellett találjuk a *Ráclakás* és *Ráccokföldje* dúlőket: itt is kétségtelenül Varjas és Kapás falvak helyével van dolgunk.

Látnivaló tehát, hogy a középkori magyar kultúra maradványait a rácoknak tulajdonítják nemcsak német falvakban, hanem magyar vidékeken is (pl. Udvariba a mostani magyarok előbb jöttek, mint a németek). Ez a tény is mutatja, hogy az általunk vizsgált

¹ A régi falunév legtöbbször mint erdő vagy szőlő neve maradt fenn. Egészen rendkívüli dolog, hogy *Szalatnakon* az elpusztult *Kéthely* határába eső dúlőcsoportot összefoglaló néven *Kéthelynek* is nevezik; ez azonban onnan van, mert a háromnyomású gazdálkodási rendszer által megkövetelt három *calcatura* (nyomás, vetés, forgó) közül az egyik a kéthelyi határt foglalta magában és így az *egész* nyomás megőrizte a régi falu nevét. A falu helyét a *Kirchwald* erdő mutatja, melyben Pesty idejében még templomromok látszóttak.

² Az erről szóló dolgozatom még nem jelent meg nyomtatásban.

³ Protocolum Parochiae Szakadathiensis. V. ö. Deutsch-ung. Heimatsbl., 1930. 66. 1. Pesty is említi Szakadátánál és Diósberénynél.

⁴ Németh, B.: Geschichte der Grossgemeinde Németbóly. Pécs, 1900. 24. 1.

⁵ Woschinszky M.: Tolna vm. története. I. k. 172. kk. 1.

⁶ Középkori helységnevek.

terület mostani magyarsága ide szintén csak a török kiűzése után telepedett le, és semmit sem tudott már az előtte ott élt magyar elődeiről, mert bevándorlásakor csupán rácokat talált azok helyén, — bár ezek is csak a XVII. században özönlöttek el ezt a vidéket. Ilyen körülmények között Winkler lelkész közléseit sem tarthatjuk megbízhatóknak, ha mindjárt a diósberényi öreg magyarok vallomását vette is jegyzőkönyvébe, mert hiszen ő maga mondja, hogy ezek a magyarok Mucsi és Papdi falvakból vándoroltak Berénybe 1703-ban. De hogy ide is honnan jöttek, azt ki tudná megmondani? Az 1715-ös és 1720-as összeírások szerint a rácoknak még rendes lakóházuk sem volt, hogy templomokat mégis építettek volna, az nagyon valószínűtlen. És ha mégis építettek, azok a XVIII. elején még nem lehettek volna régiek és omladozók. Itt jegyezzük meg, hogy a grábóci szerb templomot és kolostort is a szekszárdi apát (Mérey) építtette a kuruc-háborúk után.¹ Egy másik tolnamegyei szerb telepen, Szálkán is csak igen későn gondoltak a görögkeletiek templomépítésre. Az 1780-as katonai felvételekhez tartozó „Beschreibung“ Szálkánál ezt mondja: „Hat eine neue, schlecht gebaute griechische Kirche.“

Azok az épületek és épületromok, melyekről Winkler hírt ad, egész biztosan a háborúk alatt elpusztult magyar lakosságtól származtak. Az 1780-as évek katonai felvételei még igen sok ilyen romot ismernek, amelyek az egész területen szét voltak szórva, de valamennyiben a régi magyar kultúra emlékeit kell látnunk.²

Az elmondottakból kitűnik az is, hogy milyen dűlőnevek adhatnak hírt elpusztult falvakról akkor is, ha magának a falunak a neve eltűnt volna. Ha a felsoroltakhoz még hozzátesszük a *Régi faluhely*, *Pusztafalu*, *Kövestele*, *Alter Dorfplatz*, *Alte Hofstellen*, *Dorfgrund*, *Ziegeläcker*, *Szelistye*, *Falucska* neveket, akkor nagyjából ismerjük mindazokat az elnevezéseket, melyek eltűnt falvak helyeit jelölik. Említettük már, hogy a dűlőnévvé lett falunév főleg német és szerb helységekben pusztult el. A magyarnak megmaradt Szebény dűlőnevei között pl. négy falunevet (Szentlászló, Horpács, Fehéregyház, Émen) találunk, ezzel szemben a Szebénynél jóval nagyobb kiterjedésű német Mekényesben egyet sem, ami persze nem azt jelenti, hogy a középkori Mekényes határa a maival azonos lett volna. Mindjárt a határ délkeleti csücskében találjuk a *Raizenkreuz* (mellette állítólag „rác“ temető volt), *Raizenweingarten* („rácok“ ültették be, azaz régi magyar szőlő) és *Raizenkeller* dűlőket. Nyilvánvaló, hogy itt egykor falu állott. A mai helységtől nyugatra, a *Langes Tal* erdő mellett van a *Pusztta Grund* (régebben gyümölcsös) és az *Alte Kirche* dűlő. Itt is egy pusztta falu helyével van dolgunk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a régi Mekényes sem a mai helyén feküdt: a németek beván-

¹ Fényes E.: Magyarország geogr. szótára. Pest 1851. II. k. 57. l.

² A szakadati paróchia jegyzőkönyvét részletesen ismerteti W. Kuhn, Deutsch-ung. Heimatsbl. 1934. 111—122. l.

dorlásukkor (1735) egy forrásnál telepedtek le, melynek helyét még ma is mutogatják az idegennek.¹ *Tevel* határanak legészakibb csúcsában is falu volt valamikor, amint azt a következő dűlőnevek mutatják: *Öreg templom*, *Jó szántók* és *Jó rétek*. Utóbbi két név mindjárt azt is mutatja, hogy ez a szántóföld és rét a németek bevándorlása idején még meg volt munkálva, szemben a körülöttük fekvő legelővel és mocsaras területekkel, melyeknek mai nevei: *Felső és Középső mocsaras*, *Hosszú hajtás*, *Szénvölgy*, *Gémeskútvölgy*, *Új legelő* stb. Hogy ennek az elpusztult falunak mi volt a neve, azt nem tudjuk, de sejtjük. Az *Öreg templom* dűlőhöz kapcsolódik keletről az urasági birtokká lett *Berényi völgy*, nyelvjárási neve *Beriner Tal*. Ez bizony nagyon furcsa név, mert hiszen (*Diós-*)*Berény* falu jó messzire van ettől a völgytől, amelyet az ember inkább *Hőgyései völgy*-nek nevezhetne annál is inkább, mert a Szekszárdról Hőgyészre vezető országút ezen visz keresztül. De vajjon nem keresetnők-e esetleg a teveli Öreg templom-dűlőn állott falunak a nevét ebben a mai értelmetlennek látszó dűlőnévben? Csánki szerint² Hőgyész, Kölesd és Regöly körül feküdt egy *Berencs* vagy *Berencz* nevű falu. Az 1571-i török defterekben találunk a simontornyai náhieban Kalaznó és Berény után egy *Berencze* helységet is. Nem lehetetlen, hogy a környékbeli német falvak lakossága ezt a nevet összekapcsolta Berény nevével és ez a megváltoztatott (*Berencz* > *Berény*) név került aztán át a kataszteri térképekre is. Még sok hasonló esetet lehetne felsorolni, de az egykori helységnevekre vonatkozólag — egyelőre — még találgatásokhoz sincs elegendő adatunk. A térképeimre sem vettem fel ezeket a faluhelyeket, minthogy nevüket úgysem tudtam volna megmondani.

Az elpusztult falvak vizsgálatánál biztos kiindulópontul a II. József-korabeli katonai felvételek is szolgálhatnak. Hangsúlyozni akarjuk azonban, hogy ebből a szempontból az egyes térképlapok különböző értékűek: a romok és régi épületek nincsenek minden lapon egyforma pontossággal feltüntetve,³ bár az éppen ránk nézve lett volna különösen fontos, hiszen pl. egy templomrom egy régi falu helyzetét pontosan megjelölhette volna. Legnagyobb fontosságúak számunkra a felmérők azon megjegyzései, melyek egykori falvak helyét tüntetik fel, mint pl. Bonyhádtól északra *Fülöpszerdahely Gegend*; Bártól északra *Ujfalv*; Regölynél *Somoly rudera*; Páritól délre *Verecegyház rudera*; Szentlőrinc-től északra: *Csetény rudera*, *Rudera Rácegres Kirche*. Az *Alte Kirche* megjelölések a helynévre

¹ Deutsch-ung. Heimatsbl. 1930. 173. l.

² I. m. III. 417. l.

³ Ezt más források igazolják; pl. Pesty helységnévtára is.

vonatközlő nem tudnak felvilágosítást adni; a régi falu neve a templom mellett csak ritkán van feltüntetve: *Odány alte Kirche* (Kétynél), *Szent Ladislaus oder Szürer Kirche* (Szürnél; állítólag itt állt egykor Krakó falu),¹ *Henye Capel* (Tamásitól keletre). Néha malmok, kocsmák mutatják a régi falu helyét: *Cselye Mühle* (Mohács-tól északra); *Sziploch* (Széplak) kocsmá Bonyhádnál; *Furka* és *Martincza* Bátánál és ezektől északra *Ebes Wirtshaus*, Ebes falu helyén.

A legfontosabb kérdés az, hogy az itt megrögzített történeti tények hogyan tükröződnek a dűlőnevekben. Vajon alkalmasak-e a dűlőnevek a régi templomok, kocsmák, illetőleg falvak helyének megállapítására? Ha igen, akkor más esetekben is rábízhatjuk magunkat a dűlőnevekre és az ő segítségével olyan régi falvak után is kutathatunk, melyeknek neve a térképeken már nincs feltüntetve.²

Bátánál találunk ma is egy *Furka*, *Martincza* és *Ebes* mezőt; Cíkó egy dűlőjét *Siplochnak* hívják a németek. A régi *Fülöpszerdahely* vidékén, *Rácegres* és *Odány* helyén puszták keletkeztek, melyek az egykori falunevet új életre keltették. Talán még legkevesebb adat maradt a régi templomok után. Azok a romok, melyek 1780 körül még megvoltak, ugyanúgy eltűntek, mint a többiek, melyeket már a XVIII. század első évtizedeiben lebontottak. Egykori helyükről dűlőnevek adnak hírt. Ilyenek: *Pusztá szentegyház*, *Pusztá templom*, *Ráctemető*, *Alter Kirchgrund*, *Kirchberg*, *Raizenkirchberg* stb. Csak igen kevés régi templomot renováltak (pl. Szakadát, Csibrákon, Szárazdon), az elpusztult helyek templomai közül tudtommal csak a széplaki maradt meg változatlanul.³

A dűlőnevek azonban nemcsak elpusztult helységek fekvéséről adnak hírt, hanem az azokhoz tartozó határ kiterjedésének megállapításához is megbízható adatokat szolgáltathatnak. Már csak azért is figyelembe kell vennünk ennél a munkánknál a dűlőnevek vallomásait, mert ezek az egyetlen efajta forrásaink, minthogy azok a határfák, melyeken a XVIII. század első felében „valamennyire a régi keresztjel még látszott”,⁴ ma már nem léteznek. A legtöbb esetben a dűlőnevek is csak egyetlen támpontot nyújtanak, egy szőlőnek, rétnak vagy erdőnek a nevében, nem ritkán azonban egész pontosan eligazítanak bennünket.

A mellékelt kis rajz és annak rövid magyarázata szolgáljanak

¹ Várady i. m. II. 229. l.

² Mondanunk sem kell, hogy az új telepések nemcsak ezeket az 1780-as térképeken még feltüntetett romokat találták új hazájukban, hanem másokat is, melyeket azonban korán lebontottak. A templomok anyagából pl. új templomokat, vadászlakokat építettek. Kétségtelen, hogy a táj arculata főleg a település első évtizedeiben változott meg.

³ Nemrég műemléknek nyilvánították.

⁴ Határsértési perek irataiból kitűnik, hogy akkor ilyen határt jelölő fák még nagyszámban voltak. Pl. az Apponyi-levéltár izményi fiókjában, 1748.

ezelőtt még régi szőlőhegynek maradványai látszottak¹ (Pesty). Nagyon valószínű tehát, hogy a falu maga is itt feküdt.²

Amint a mellékelt kis rajzból is kitűnik, a báni határ Udvari és Nagyszékely között fekszik, e két falu betelepítésekor a parasztnak méretett ki, részben azonban, — amint a német dűlőnevekből kitűnik, — az uraság birtokában maradt.³ A régi báni terület meghatározásánál csak a *Donát* dűlő hovátartozásának kérdése okoz nehézségeket, mert mindkét mai falu határába nyúlik át. Az az egy kétségtelen, hogy sem a vele északon határos *Csillag* pusztához, sem a tőle délre fekvő *Alsó-* és *Felsőpél*hez nem tartozik. Nem lehetetlen, hogy Bánhoz tartozott, bár ennek a falunak a határa Donáttal együtt a szomszédos helységek kiterjedéséhez képest feltűnően nagy lett volna.⁴

Külön magyarázatra szorulnak még az 1, 2 és 3-mal jelölt dűlők is. Ezek nevei: 1. *Szélesi* dűlő, 2. *Hegyesi* dűlő (német neve *Buckel Acker*) és 3. *Csapás dűlő*, (német neve *Wald Acker*). Ez a három tábla nem tartozott a régi udvari határhoz, minthogy a felsőpéli *uradalom* birtok elválasztja őket az udvari parasztföldektől. De Felsőpélhez sem tartozhatott, mert ha az uraság az udvari jobbágynak innen akart volna földet adni, akkor bizonyára az udvari határ felé eső részből vágta volna ki a háromnyomásos rendszer által megkövetelt három dűlőt, nem pedig a határ északi részéből.

Gróf Styrum-Lymburnnak, aki 1720-ban hozott német telepeket birtokaira, ezen a vidéken két gyéren lakott magyar faluja (Nagyszékely és Udvari) és öt praediuma (Kosta, Csillag, Alsó- és Felső-Pél, Bán) volt. Minthogy Nagyszékely és Udvari régi határa az új lakosok számára nem volt elegendő, átadta nekik Bán szántóföldjeit is. Erdő és rétek az uraság kezén maradtak. Ezzel megkímélte egyéb uradalmait a felosztástól; ezek még ma is önálló puszták, csak Kusta vagy Kosta nem maradt meg helynévnek, bizonyára azért, mert egész területe erdővel van borítva, melynek neve németül *Herrschaftswald*.

Talán még pontosabban határozhatjuk meg a szintén elpusztult *Háb* falu határának egykori kiterjedését. A Baranya

¹ *Ökörkút* falunak az erdő közepén fekvő szőlőjét szépen feltűnteti *Csibrák* térképe 1776-ból. V. ö. Deutsch-ung. Heimatsbl. 1933. 86. 1. A Fekedtől északra fekvő *Szamáros* erdőben is látszottak még a XIX. század közepén *Szamáros* falu szőlőjének nyomai. (Pesty.)

² Pesty nagyszékelyi tudósítója az ottani *Sósdombon*, — mely a Ráctemetőtől körülbelül 400 méternyire a Báni rét túlsó oldalán van, — ismert egy templomromot, amiből megint arra lehetne következtetni, hogy a falunak legalább egy része a nagyszékelyi oldalon feküdt. A II. József-féle katonai felvételek nem jelölik ezt a romot, a Sósdomb neve sincs a kataszteri térképekre rávezetve.

³ Ugyanazzal az esettel van tehát dolgunk, mint amilyent látnunk Nagytormásnál is.

⁴ Arra nézve nincs adatunk, hogy *Donát* maga is önálló falu lett volna. Talán még az 1397-ben Kölesd mellett felsorolt *Dunatur*-nak felelhetne meg. A *Dunatur* > (*Dunat-úr*) > *Donát* fejlődést nem tartanám lehetetlennek, sokkal nagyobb baj az, hogy sem *Schnemann*, sem *L. Nagy* nem ismer ilyen nevű praediumot vagy divertiolumot. Egy hasonló dűlőnévvel különben találkozunk Somogyban, *Zala* község ény. részében. (*Donáti* dűlő és *Donáti* rét.)

északnyugati vidékén fekvő Gerényes és Csikóstöttös határában a következő dűlőneveket találjuk : Hábi hegy, Kishábi hegy, Hábi pusztá, Hábi mező, Hábi sziget, Kishábi kút. Ezeknek a neveknél a segítségével a régi hábi határ megközelítő pontossággal meghatározható. A falu maga a csikóstöttösi *Pusztá udvar* dűlőn feküdt. Egy 1852-ből való térkép¹ ezen utóbbi mellett ismer még egy *Pusztaszentegyház* dűlőt is, ami még inkább megerősíti azt a megfigyelésünket, hogy Háb falu nem Gerényes területén, a mai Hábi pusztá helyén, hanem ettől északra, Csikóstöttös határában feküdt. Háb neve különben 1296-ban tűnik fel legelőszőr (Poss. Haab), a török defterekben azonban már nem tudtam megtalálni.

Általában véve mindazon esetekben, mikor 2—3 szomszédos falu érintkező területein ugyanazokat a neveket találjuk, nemcsak hogy elpusztult falvakra következtethetünk, hanem a nevek figyelembevételével megállapíthatjuk egykori kiterjedésüket is. Csak néhány példát említünk meg mindkét megyéből.

Kesztölcz (Villa Keztelch, 1240) nevű dűlőket találunk Alsónánán (német nyjárási alakja : *kestuś*), Decsen és Alsónyéken.

Kemecse. (Poss. Kemechey 1329. Schnemann. térképen Praed. Kömöcsény.) Egy 1731-ben kihallgatott rác tanu² még ebben a faluban lakott. Kéty dny-i határának neve *Kemecsei határnál* (német neve : Kemecs) ; Tevelen is találunk egy *Kemecse* dűlőt (németül Hauswiesen). A régi falu területét tehát itt kell keresnünk : a Kéty és Tevel közt fekvő és Dőrypatlan adóközséghez tartozó mai Juhé pusztán.

Baranyában is könnyű szerrel meg lehetne pl. állapítani *Ágod* (Dinnyeberki és Nyugotszenterzsébet közt), *Boldogasszonyfalú* (Dinnyeberki, Helesfa és Kacsota közt), *Hidága* (Maráza és Kékesd táján), *Sarád* (Vásárosdombó, Kaposzecső és Jágónak találkozásánál), *Szemejfalva* (Liget és Varga között), *Szentimre* (Mánfa és Németszék táján), *Zomba*³ (Mecsekpölöske és Liget vidékén) helységek határának egykori kiterjedését.

Igen nagy azoknak a helységneveknek a száma, melyek egyáltalán nem fordulnak elő Csánkinál, falunévvoltukat azonban vagy maga a névalak, vagy pedig más források —

¹ A pécsi törvényszék irattárában.

² A Dőry-család levéltára, a Nemzeti Múzeum levéltárában.

³ Össze nem tévesztendő a tolnamegyei Zombával. A pécsváradi náhieban feküdt és az 1554-i defterekben említett Zombával van itt dolgunk.

elsősorban a török adóösszeírásokra gondolok, — árulják el. Mert hogy pl. az oklevelekben teljesen ismeretlen *Kugatfalu* dűlőnév,¹ mely Dunakömlőd telepítési térképén fordul elő (1770), helynév volt, ahhoz kétség nem fér. Hasonlóképen helységnév volt *Szomfova* is, amely név ma egy Decs határában fekvő erdőt jelöl. A II. József-féle katonai felvételekhez tartozó „Beschreibung“ erről a következőket írja: „Ausser dem Ort (t. i. Decs) gegen der Donau befindet sich noch eine solide alte Kirche, Sonfowa von dem allda gestandenen Ort.“ Erről a templomról Pesty tudósítója azt írja, hogy anyagából egy ma is fennálló vadászlak épült; a falu ház-helyei is látszanak még (1864). Más esetekben (pl. Guszla, Karda, Sziacs) telepítési szerződése figyelmeztetnek régebbi helység-, illetőleg pusztanevekre.

Csak a török adóösszeírásokban fordulnak elő pl. ezek: *Egrestő* (Orfütől dny-ra), *Fehéregyház* (Szebény dny), *Gáta* (Lánycsók ény), *Kishímes* (Hímesháza ny), *Kocsid* (Zengővárkony), *Kispál* (Rácmecske dny), *Zomba* (Mecsekpölöske é).

Vannak azonban olyanok is, melyeknél teljesen magukra vagyunk hagyva, mert sem a név alakja, sem valamilyen más oklevélbeli adat nem utal arra, hogy az illető dűlőnév helységnévből keletkezett volna. Még jó, ha a hagyomány nyújt némi alapot a következtetésre, mint pl. *Icse* esetében. A mai Mözstől ny-ra és dny-ra a következő dűlőket találjuk: *Öreg icsei szántók*, *Icsei legelő*, *Csetner Hofwiesen*, *Alte Csetner Hofäcker*, *Icsei erdő Acker*. A hagyomány azt tartja, hogy ezen a vidéken állott valaha Icse falu, ahol már sok régi edényt is találtak. Ez a név valószínűleg az 1397-ben előforduló *Wlchefalva*-val azonos.

Probléma aztán *Cselény* esete is. Sombereken és Cseledobokán van egy *Cselény* szőlő, német neve *Csali*; az egyik része *Alt Cselin*, a másik *Novo Cselin*. Az 1720-as conscriptio ismer egy Cselin pusztát, mely Mohácshez tartozott. Nem merjük ezt a nevet minden további nélkül *Csele* város nevével azonosítani (*Oppidum Chele* 1475) már csak azért sem, mert hiszen ennek a neve is megmaradt dűlőnévként. Mohácstól északra van egy *Cselei hegy* és egy *Cselei malom*, mely az első katonai felvételen is fel van tüntetve. A Cselei malomnál állott a Beschreibung tanúsága szerint a cselei templom romja is.

¹ V. ö. Schilling R.: Dunakömlőd és Németkér telepítés-, népiség- és nyelvtörténete. (Német Phil. Dolg. LII.) Budapest, 1933. 163. l. *Guga*-falu alakban Pesty Helységnévtára is ismeri Paksnál. Az illető határ rész mai neve *Schafflertal*.

Megoldhatatlan rejtély a Rácgörcsöny (ny) határában fekvő *Kácsfalica* és *Gaspalic* dűlők neve. Az oklevelek csak egyetlen Kácsfalut ismernek, mely ma is Baranya délkeleti részében fekszik. Vajjon Rácgörcsöny vidékén is volt-e egy ilyen nevű falu, vagy talán a Kácsfaluból érkezett rácok birtokát jelölte-e ez a név, azt sem tudtuk megállapítani. A népnyelvi *Kasplic* sem tud erre nézve felvilágosítani.

Pesty hidasi tudósítója egy *Luca* faluról is tud, mely a hidasi *Lutzer Wiesen* táján feküdt. Hasonlóképen tudni véli, hogy a hidasi *Maróc* dűlőn a maróci kolostor állott, melynek tégláiból 1793-ban az ottani ev. templomot építették fel. Egyéb adatok hiányában azonban csak fenntartással fogadhatjuk el ezeket a jelentéseket.

Hogy a hasonlónevű falvakat a régi oklevelek alapján nem tudjuk mindig megkülönböztetni, arra *Hidas* és *Pusztá Pél* esetében már más helyen¹ rámutattam. Ezekhez hasonló *Olaszfalu* is, melyből szintén kettőnek kellett lennie, még pedig egymáshoz igen közel, Baranya északnyugati felében, Mágocstól dny-ra és Jágónaktól északra találunk ilyen nevű dűlőket. Hogy ezek nem ugyanazon falut jelölhetik, azt egy pillantás a térképre kétségtelenné teszi. *Bát* is kettő volt. Az egyik Felsőíreg és Tengőd között, a másik pedig Szekszárdtól ény-ra, Belác mellett. Ez utóbbi azonos lehet a Csánkinál² felsorolt *Kisbach* faluval, mely a szekszárdi apátságához tartozott. Schnemann térképe még feltünteti *Bát* várának romjait: *Rudera Bati vár*, németül *Schlossberg* a neve, amelyről a „Beschreibung“ is megemlékszik. „Auf dem Schlossberg hat vor Zeiten ein Schloss gestanden, wovon aber ausser denen starken Verschanzungen nichts mehr zu sehen.“ *Herend* helységet is csak egyet ismer Csánki: a mai baranyai Herendet. A baranyavári náhieban volt azonban egy *Diósherend* is, mely helység Ráctöttös (mai dűlőnév *Herendszántó*), Borjád (*Herend erdő*) és Némethboly (*Nagyherendi* és *Kisherendi földek*) között feküdt. Maga a falu ezen utóbbi község határában terülhetett el, minthogy régi pincék (házak?) nyomai itt még ma is láthatók.³

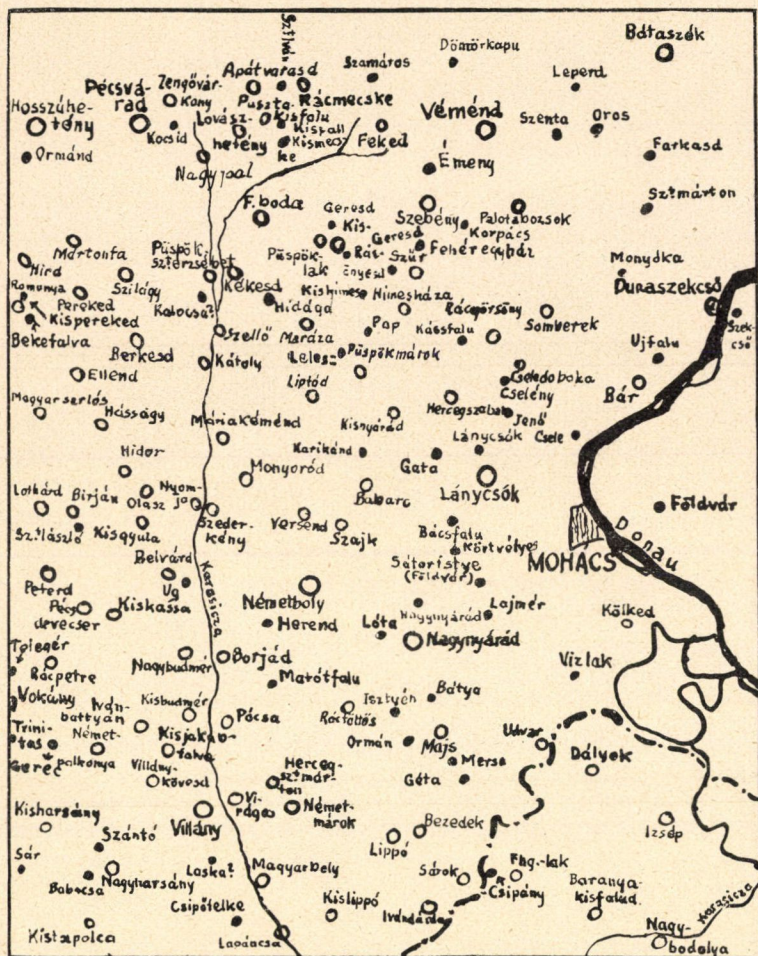
Legnagyobb számban vannak azonban olyan falvak, melyeknek neve a középkori oklevelekben, illetőleg Csánkinál

¹ Egyetemes Philológiai Közlöny. 1933. 184. l.

² III. 415. l.

³ Németh, B.: Illustrierte Geschichte der Grossgemeinde Némethboly (Pécs, 1900) már ismeri ezt a falut. A 32. l.-n meghatározza oklevelek segítségével és a dűlőnevek figyelembevételével Némethboly körüli középkori falvak helyét.

előfordul ugyan, éppen csak a fekvésükről nem tudtunk eddig semmit vagy legfeljebb csak általánosságokat. Nagyon is rövidre fogott dolgozatomban nem tudtam valamennyi ide-

Mai és elpusztult falvak a keleti Baranyában.

○ Mai helységek. ● Elpusztult falvak. (Méterarány : kb. 1 : 363.000.)

tartozó esetet felsorolni, hiszen a vizsgált két vármegyéből kétszáznál is több nevet találtam, melyeknek több mint fele eddig ismeretlen fekvésű elpusztult faluról ad hírt. A teljes

felsorolást némiképen pótolják a mellékelt rajzok, melyek a más helyütt¹ közölt kis térképpel együtt körülbelül 120 pusztá helységet tüntetnek fel.

Kétségtelen ugyan, hogy a régibb településeket, — már amennyiben középkori falvakról van szó — beható levéltári kutatások alapján is megismerhetjük, a helytörténetíró érdeklődését azonban elsősorban mégis csak a dűlőnevek irányítják felénk. Néha azonban a népies utcanevek is jó szolgálatokat tehetnek ezen a téren a kutatónak. Hosszúhetény helység déli részét ma is *Ormánd*-nak hívják. Ez valaha önálló falu volt, amely összeépült Heténynyel. Villa Vrmandy (1015—1168) a pécsváradi apátságához tartozott. Gerényes egyik utcáját *Hódos*nak hívják. Ez is önálló falu volt, amint ezt a *Hódosi föld*, *Hódosi rét* dűlőnevek és a *Hódosi malom* is bizonyítják. (*Hódos* 1554). Hódostól ny-ra feküdt *Kishódos*, melynek helye ma Tékesen szántóföld. Belác dél felé húzódó utcáját *Kokovits*nak hívják; ez a név valószínűleg a középkori *Kakucs*-nak elszlávosított alakja. (Kakuch 1500; Schneemann térképén: Praed. Kokovits).

Arra a kérdésre, hogy ezek a falvak mikor pusztultak el, nem nehéz feleletet találni: a török hódoltság idején, és a kuruc háborúk alatt. A Johann Christoph Müller által 1709-ben elkészített térkép²több olyan helységet tüntet fel, melyek a következő években már ismeretlenek. Mohácsról nyugatra találunk ezen a térképen egy *Alt-Orman*, délnyugatra pedig egy *Orman* falut. Már az 1715-ös összeírásokban sem fordul elő egyik sem. A név maga csak a kataszteri térképeken maradt fenn mint dűlőnév (*Ormány*), népnyelvi alakja *Alte Pusztá*. Jelentős helyek lehettek 1709-ben pl. *Szalacska* és *Mitvár* is, melyek azóta szintén elpusztultak: 1783-ban a katonai felvételek tanúsága szerint csak 1—2 házból álló puszták voltak.

Az emberi lakóhelyek pusztulásának közvetlen oka azonban nem mindig háború és a török pusztítás volt. A folyók medrének változása is siettethette a partmenti falvak romlását. Érdekes példa erre *Szekcső* esete.

A II. József-korabeli katonai térképek feltüntetik a régi *Szekcső* helyét a mai Duna balpartján a régi templom romjával egyetemben. A mai Dunaszekcső azonban a Duna jobbpartján, a Buda—Eszéki országút mentén fekszik. A Duna folyásáról a felvételhez tartozó Beschreibung a következőket mondja (Mohácsnál): „Der neue Arm (der Donau) theilet sich ober Báta und schliesst eine morastige und

¹ Egyet. Phil. Közöny 1933. 185. 1.

² V. ö. Eperjessy K.: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. Föld és Ember, 1928. 49. 1.

waldige Insel ein, die vorher bewohnt, jetzt aber wegen der öfteren und grossen Überschwemmung dazu unbequem geworden. Nur einige Szallaschen, die wegen der Viehzucht erforderlich, sind hier zu finden. Der alte Arm der Donau nimmt wegen seiner Erhabenheit merklich ab hingegen umso mehr das Wasser in dem neuen Arm, der sowohl in der Tiefe als in der Breite zunimmt.“ Szekeső falut tehát a Duna új és hatalmas ága elvágta az országúttól, egy szigetre került, ahol az áradások állandóan fenyegették. Lakói elhagyták tehát régi lakhelyüket és új falut alapítottak a Duna jobb partján a mai Szekeső helyén. Lehetséges, sőt valószínű, hogy az elpusztult falu *Alszekeső* volt, melynek lakói az áradástól védett *Felszekesőbe* átköltöztek. Mindkét falu neve előfordul az oklevelekben. A régi templom romját még 1864-ben *Angyalok egyháza* névvel jelölték. Hogy Szekeső valamikor tényleg a Duna régi (keleti) ága mentén feküdt, mutatja a *Vár* is, melyet még Diocletianus császár építtetett.¹ A Vár alatt fekszik a *Régi rét* és a *Városrét*; továbbá a *Régi városrét* és a *Régi kertek*. Mindezek a nevek világosan mutatják, hogy a XVIII. században már használhatatlan szigeten régebben rétek és kertek voltak, hogy ott templom is állott: e nevek segítségével a történeti tényeket teljes pontossággal rekonstruálhatnók még akkor is, ha az 1780-as katonai felvételeket nem ismernők.

Tolna és Baranya vármegyék éppen a leginkább veszélyeztetett vidékeken, a legfontosabb hadi utak mentén (Buda—Eszék, Székesfehérvár—Eszék, Szigetvár—Pécs—Siklós) feküdtek és így szinte természetesnek tetszik, hogy területükön olyan sok helység tűnt el. A török hódoltság és az utána következő zavaros idők pusztításai azonban nem kímélték meg a Dunántúl más vidékeit sem. Erdemes volna hasonló kutatásokkal Somogy, Veszprém, Komárom stb. megyékre is kiterjeszkedni. Az első katonai felvételnek azok a lapjai, melyek a Külső-Somogyra vonatkoznak, még tele vannak várak, templomok, kolostorok romjaival. Ha ezeket az adatokat dűlőnevekkel beszédessé tennők, még sok régi falu helyzetét állapíthatnók meg a legnagyobb pontossággal.

A somogymegyei falvak határában fekvő pusztá helységekre már Somogyvármegye monografiája² is rámutat, de a legfőbb forrásra, a dűlőnevekre, ez sem fordít kellő gondot. Bőszénfáról pl. megtudjuk, hogy Kisbőszénfa és Szenttamáspusztá határát is magában foglalja. A kataszteri térképlapokra is felvett dűlőnevek azonban még három eddig ismeretlen fekvésű falu emlékét őrzik, ezek: *Törjék*, *Magyarfalu* és *Tátifa*.³

Veszprém megyében sem lehet sokkal jobb a helyzet. Péterdi Ottó az észak-bakonyaljai német falvak dűlőnévkincsében több falunevet talált.⁴ Komárom megyében csak

¹ Várady: Baranya multja és jelene II. k. 90. l.

² Az ismeretes, népszerűsítő „Magyarország vármegyei és városai“ c. sorozatban.

³ Tádéfalva, Csánki II. k. 649. l.

⁴ Német Phil. Dolgozatok LXI. Budapest 1934. 44. l.

az egyetlen *Baj* falu névanyagát vizsgáltam meg és abban is találtam egy helységnevet: *Szentandrás-Weingärten*. Ez a szőlő a falutól délkeletre, közvetlenül az erdő mellett fekszik. Komárom vármegye monográfiája szerint¹ ebben az erdőben egy régi templom alapkövei még láthatók, úgy véli azonban, hogy ez valaha Halap helység temploma lehetett. Szentandrást pedig Komárom városnak Szent András-temploma táján keresi. Minthogy a dűlőnévadásban véletlenek nincsenek, különösen pedig nem lehet véletlen, ha egy német falu német nevei közt egy Szentandrás szőlőhegyet találunk, el is fogadhatjuk ennek a névnek a vallomását, hogy t. i. Szentandrás helység Baj határában feküdt.² Sohasem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a dűlőnevek csak egy forráscsoport gyanánt jöhetnek számításba, melyet más adatokkal is összhangba kell hoznunk. **Weidlein János** (Szarvas).

¹ Az említett sorozatban, 48. l.

² A szőlőhegy mellett fekszik a *Szentandrás* *Hofäcker* nevű dűlő is, mely a falu beltelkeinek a fekvését árulja el.

A budapesti orvosi kar történetéhez.

(Megemlékezés Polyánkay Ignác dr.
egyetemi adjunctusról.)

Aligha akad valaki, aki dr. Polyánkay Ignác nevét hallotta volna. Irodalmi dolgozatok nem őrzik a nevét. Pedig becsülettel megállotta a helyét, amelyre végzete állította s az orvostudományi tanártestület ítélete szerint éppígy megállotta volna azokon a tanszékeken, melyeknek láncolatossorára egy ízben pályázott és nem kevesebb, mint kilenc ízben folyamodott, mindannyiszor sikertelenül, visszautasításban részesülve. Pedig tanszékre való ember volt. Ha megüresedett tanszékeket kellett helyettesként ellátni, Polyánkayt, a természetrajz tanárának adjunctusát szokta volt az orvostudományi tanártestület megbízni, ami már magában véve is nemcsak jogcímet, de egyben megnyugvást is nyújt a helyettes tanár valóságossá való kinevezésének igazságos indokoltága iránt. Elénk mered a kérdés: miért nem érte el, miért nem tudta Polyánkay elérni hön öhajtott célját, a tanszéket? Ungvármegyei Polyánkáról származó nemes ember és római katolikus, tehát se nem protestáns, se nem zsidó vallású volt, származásában tehát nem volt akadály. A Pázmány Péter-egyetem orvosi karának matrikuláiból s egyéb feljegyzéseiből kivehetőleg az 1784-ben született ifjú nemcsak az orvosi tanulmányokat végezte el annak rendje és módja szerint és avattatott az 1805—06. tanév folyamán med. doctorrá, de közben elsajátította a német, latin, olasz, francia és angol nyelvet. 1809-ben a különös természetrajz, vagyis az állat- és ásványtan tanárának, Reisinger Jánosnak a kineveztetésével egyidejűleg mint adjunctus kerül hozzá, egyelőre négy év tartamára szólólag, Polyánkay s már itt kezdődik az ő, a maga korának símább és rövidebb útú előmeneteli lehetőségein túl is gyors és rátermettséget igazoló pályafutása s jóakarói bizonyára szép jövőt is jósoltak neki. A valóság azonban kegyetlenül rácsáfolt Polyánkaynak, s őt méltányoló tanárainak reményeire, mert egyetemi működését 1847-ben, tehát 63 éves korában, még mindig csak mint adjunctus fejezte be. Egy mindenképen érdemes férfiú vérzett el vele az ambíciók arénáján, jövátelhetetlenül s életének imhol felidézett emléke emberi együttérzésünket váltja ki, mert

nagyon is aprók voltak azok az útja elé dobott kavicsok, melyeken e csalódásba kergetett életű férfiú ismételten is elesüszott s végül el is esett.

25 éves volt 1809-ben Polyánkay, amidőn a sebészi tanulmányon a therapia és a clinica medicá-nak, mai nomenclaturánk szerint a belgyógyászatnak, megürült tanszékére pályázott. Vele együtt pályáztak : Sobay György dr., Szeged városi tisztii orvosa, Petrovits Mátyás dr., Krassó vármegyei tisztii orvosa, Stulfa (később Széký) Péter dr. az állatorvostan tanárának adjunctusa. A pályázókön kívül Andrejovits József dr. volt egyetemi előadó kérvényt nyújtott be a tanszék elnyeréséért, tehát kivonni kísérelte meg magát a pályázás alól, ami azonban nem sikerült s kérvénye figyelmen kívül hagyatott, mellesleg még azért is, mert szembajos és nyugdíjas ember volt. Az előbbieket, köztük Polyánkay is, mégpedig kitűnő jelzéssel, szabály szerint levizsgáztak úgy a szóbeli, mint az írásbeli részből, minek eredményeként az orvosi kar a pályázók egyikét se tartotta a tanszék elnyerésére teljességgel megfelelőnek, de elméleti nagyobb képzettségénél fogva Polyánkayt ajánlja első, gyakorlati képzettségéért pedig Stulfát második helyen azzal az indokolással, hogy a szóbanlevő tanszéken az elméleti képzettség fontosabb a gyakorlatinál. Az egyetemi tanács viszont Stulfát ajánlotta első helyen és Polyánkayt a másodikikon. Mindkét forum Sobay Györgyöt harmadik helyen ajánlja. Az udvari tanulmányi bizottság tagjainak véleményei teljességgel szerteágaztak, míg a magyar udvari kancellária a tanács véleményét tette magáévá, a helytartótanács pedig a facultását.

Az állásfoglalások ezen erős szétágazása oda vezetett, hogy új pályázat kiírása rendeltetett el, melynek eredményeként Stulfa nyerte el a tanszéket.¹

Az 1812/13. tanév végével Prandt Ignác, a praxis medicá-nak a facultás felállítása óta egyhuzamban működő tanára, aki 43 évi szolgálata folyamán immár teljesen előregedett, nem volt továbbra is állásában megtartható. Nyugalomba helyezése nem volt könnyű dolog. Prandt bár maga is elismerte, hogy klinikai teendőinek ellátására törődöttsége miatt alkalmatlanná vált, előadásait azonban mindenképen továbbra is meg akarta tartani, jóllehet ezek már oly gyengék voltak, hogy emiatt igen sok orvostanhallgató Bécsbe ment tanulni. Az egyetemi tanács úgy döntött, hogy Prandt az összes kötelezettségei alól kell felmenteni s azokat Bene

¹ Házi-, udvari- és államlevéltár. Bécs. Staatsrat. 1848/1809.

Ferencre bízni, akinek az ilymódon megüresedett tanszékei, t. i. a sebészek részére rendszeresített elméleti és gyakorlati sebészet, valamint a törvényszéki orvostan Polyánkayra, a természetrajz tanárának adjunctusára bizassanak.

Ezzel a javaslattal az egyetem elnöke is egyetértett és pedig olykép, hogy Polyánkay rendes tanárrá volna kinevezendő eddigi fizetésével mindaddig, míg Prandt él, az adjunctusi állás pedig addig betöltetlen maradjon. Ezt a helytartótanács is helyeselte. I. Ferenc azonban 1813 október 22-én úgy döntött, hogy a Bene Ferenc által eddig előadott tárgyak tanszékeire — a Polyánkay megbízatása iránti javaslat mellőzésével — pályázat irandó ki¹.

Nemsokára ezekután megürül a sebészi tanfolyamon az elméleti orvostan, az institutiones medicae tanszéke s a tanártestület Polyánkayt bizza meg a r. tanár helyettesítésével, ki 1813/14-től 1815/16-ig oly szorgalommal és rátermettséggel látja el e teendőket, hogy közben, 1814 szept. 16-án a dékán „testatum“-ot ad neki, mely szerint „omnem laudem et adprobationem Facultatis Medicae sibi meruisse.“ E bizonyítvány még külön is kiemeli Polyánkay helyes tanítási módszerét. 1816/17—1817/18-ban a sebészet részére rendszerezített különös gyógytan tanszékeire vezénylik át helyettesnek, 1818/19-ben pedig vissza az előbbi tanszékre.

Közben, 1814 végén, Polyánkay folyamodványt nyújt be felsőbbbségéhez, melyben a sebészi tanfolyam tanszékében való működésének véglegesítését kéri. Mellékeli eddigelé szerzett jó bizonyítványait s hivatkozik arra is, hogy már 1809-ben kiállotta a tanszék-pályázati vizsgát. A helytartótanács rámutat, hogy Polyánkay e vizsgán ki is tüntette magát s hogy mint helyettes tanár tovább is képezte magát, miért is kinevezhető lenne r. tanárrá, 1200 frt fizetéssel. A magyar kancellária is támogatja Polyánkay kérvényét. A gyakorlati orvostan tanszéke Benére volna bízandó.

A mindenütt kedvezően fogadott és előnyösen elbírált ügy — mint minden egyetemi ügy — a király elé kerül, de I. Ferenc 1815 jun. 6-án, Heidelbergben, azzal utasítja el, hogy előbb a Bene dologára vár javaslatot.²

Az orvoscari levéltár egyik aktájából,³ illetve az 1815 aug. 20-án kelt s a nádorhoz tett felterjesztéséből nyilvánvalólag az derül ki, hogy a helyettesítés eddig letelt évei alatt

¹ St. R. 3345/1813.

² St. R. 669/1815. és Orvoscari Lt. 1818. okt. 26. r. ülés jegyzőkönyvei.

³ Fjk. I. 745/195 : 1814/5., No 236/1815.

még díjazást sem kapott Polyánkay, de a tanszékkal való jutalmazásának reménye fejében tán nem is kért. A király júniusi döntése újabb csalódást jelenthetett számára, mert a nádornak keserűen írja, hogy „cum tamen ejusdem consolationis, ac in Professorem praefatae Cathedrae publicum ordinarium denominatio ad longum adhuc tempus remota esse videatur“.

A fakultás jó helyen fogta meg a dolgot, amidőn a Polyánkay révbeérésének útjába gördített akadályokat Stifft bárónak, Ferenc császár nagyhatalmú személyi orvosának, államtanácsosának és egyetemügyi referensének csökönyös álláspontjában látta, ki minden egyes tanszék megfolyamodásakor új és új vizsgát követelt az összes pályázóktól. Stifft nem tett itt kivételt senkivel sem. Hiába működött valaki, mint a jelen esetben Polyánkay, az összes illetékes tényezők legnagyobb meglepődésére évek során át mint helyettes tanár, hiába hivatkozott rá, hogy egy ízben már sikeresen levizsgázott: Stifft báró, a közepes tehetségek pártfogója, mereven elzárkózott a józan megítélés méltányos követeléseivel. Ezért a kar, részben Polyánkayra vonatkoztatva, elvi állásfoglalást provokáló felterjesztést tesz a magistratus academicus útján, melyben dekretálni kéri, hogy valamely tanszék megpályázásánál az, aki abban mint helyettes már működött, feltétlenül előnyben részesíttessék.¹

Nem sok idő telt bele, hogy a fakultásnak módjában álljon felterjesztésének eredménytelenségét tapasztalhatni. Az államtanács 1816 január 19-én foglalkozott az egyetemi magisztrátus előterjesztésével, illetve Bene Ferenc nyilatkozatával, melyben a törvényszéki orvostani és orvosrendőri tanszékről lemond. A magyar kancellária Benét a belorvostan (praxis medica) r. tanárává, a lemondással üresedésbe jutott tanszékre pedig Polyánkayt ajánlja kinevezni.

Stifft referátuma alapján I. Ferenc nem volt hajlandó Polyánkayt kinevezni, hanem elrendelte, hogy e tanszékre nyílt pályázat irassék ki.

Polyánkay tehát ismét félreállítatott. Néhány hónappal később, június 6-án beadvánnyal fordul a fakultáshoz: Négy év telt el azóta, hogy az elméleti és gyakorlati sebészeti instituciókat a sebészeknek előadja; három dékán alatt szigorlatoztatott s az ifjúság előmenetelét szolgálta. E tanszékre két ízben is pályázott a fakultás ismert kalkulusával s ettől

¹ Orv. kari lt. Fjk. 1. 752/236: 1814/5, az 1815. nov. 2-i kari ülés határozatából folyólag.

fogva nem az utolsónak érezte magát. Ezért kéri a tanári kart, kegyeskednék őt az elmondottak alapján ny. i. tanárnak kedvező véleményezéssel felsőbb helyen javaslatba hozni.¹

A Kar teljesíti Polyánkay kérését s a sebészeti tanszék betöltése tárgyában tett felterjesztésében mellette foglal állást. E tanszékre csakis Petrovits Mátyás pályázott, Polyánkay pedig kérvényt nyújtott be annak elnyerése iránt. A Kar véleményezésének szövegéből az látszik kitűnni, hogy a professzorok kérlelték-bíztatták, vetné alá magát a pályázattal együtt előírt vizsgának, azonban Polyánkay hajthatatlan maradt: megtagadta a vizsga újbóli letételét. A Kar — minekutána Petrovitsra nézve megállapítja, hogy sem írásbeli, sem szóbeli vizsgája nem volt kielégítő, — hogy a saját-maga által felsorakoztatott érdemei figyelmet sem érdemelnek, s hogy az ország nyelvét sem ismeri kellőkép, — Polyánkayt illetőleg a következőkép nyilatkozott: Már eddigelé is több ízben pályázott tanszékre s mindig megfelelő eredménnyel. Kiváló képzettségű egyéniség, ki a kérdéses tanszéket már négy év óta látja el nagy sikerrel s a tanulók javára. Kíváncsú lett volna, ha magát a vizsgának alávetve, képességeit beigazolja.

Kissé bátoratlannak hangzik a Kar véleményezésének utolsó mondata. Hiszen a Kar százszázalékosan Polyánkay mellett állott és meg lehetünk győződve róla, hogy teljességgel feleslegesnek tartotta, hogy az, kit a most végleges betöltésre kerülő tanszék ellátásával immár négy év óta bízott meg, ugyanezen tantárgyból még le is vizsgáztattassék. De ne felejtjük, az abszolutizmus korszakában vagyunk, Ferenc császár királykodása és a csökönyös Stifft-uralom idejében. A Kar méltán úgy érezhette, hogy Polyánkaynak árt vele, ha nem optativust használ az indicativus helyett. Bölcs szereposztásnak minősíthetjük tehát, hogy a forma határozottabbságát az egyetemi tanács vállalja magára, amidőn a kancelláriához továbbított felterjesztésben a maga véleményeként ezeket írja: „Polyánkay vizsga nélkül is javaslatba hozható, mert már egy korábbi pályázaton kitűnő eredménnyel vizsgázott egy hasonló tanszékre, melyre javaslatba is hozatott.” A kancellária pedig a következő kísérő sorokkal terjeszti fel az államtanácson át az uralkodóhoz a sebészeti tanszék betöltésének személyi részét: „Polyánkay nem vetette magát alá a vizsgának, melyen képességeit beigazolhatta volna, s így a fennálló rendelkezések értelmében

¹ Orv.-kari ltár. Ülésjegyzőkönyvi melléklet.

kiváló tulajdonságai nem is volnának figyelembe vehetők,“ a kancellária azonban az egyetemi tanács előterjesztésére eltekint a szabályoktól való eltéréstől, melyek azonban más-kor betartandók lesznek.

Ime, Polyáncay javára lélektanilag is jól elkészítve kerül az ügy Ferenc király elé, aki Stifftre hallgatva megint csak eldöntetlenül elhárítja magától a döntést.¹

Két év múlik el eseménytelen csendben, Polyáncay pedig tovább is helyettesként látja el, általános megelégedésre, a szóbanforgó tanszéket. Hogy milyen érzések közt, elgondolhatjuk. Végül 1818-ban Stifft előveszi a megrekedt ügyet és elrendeli, hogy a tanszék-pályázatot nemcsak Pesten, de Bécsben is meg kell hirdetni. Pesten ismét csak Petrovits Máttyás pályázik, Polyáncay pedig, a tanszéki supplens, pályáza-tonkí-vüli kérvényt terjeszt elő. Bécsben Milunovics Sándor nevű dr. med. nyújtja be pályázatát, a bécsi egyetem belklinikai asszisztense.

A pesti fakultás jelölése ez volt : első helyen Polyáncay, másodikon Milunovics, harmadikon Petrovits ajánltatik. Bécsben az orvos-sebész tanulmányok igazgatója Türkheim báró, az aligazgató és két professzor bízott meg a pályázatok elbírálásával. Az előzmények után nem meglepő, hogy Polyáncayt második helyre szorították le a bécsi Milunovics javára, akit a király aug. 12-én ki is nevez a pesti egyetem sebész tanfolyamán az elméleti orvostan tanárának s ezzel Polyáncay újra mellőzésben részesül. Milunovics azonban nem foglalhata el a tanszékét, mert nemsokára kinevezése után meghalt.

Az ezen ügyről szóló iratok tanulmányozójának nagyon fel kell hogy tűnjék az a kíméletlen kitörés, melyben Stifft a pesti egyetem tanári karát erősen korholva megvádolja azzal, hogy a Brown-féle rendszernek (sthenia-asthenia) hívei. Meg kell itt jegyeznünk, hogy kevés rendszer örvendett egy időn keresztül nagyobb elterjedésnek, mint éppen a Brown-féle. Hiszen Joh. Peter Frank is, az akkori bécsi iskola egyik büszkesége, egy időn át ennek a rendszernek az elvei szerint járt az Allgemeine Krankenhausban, mire ugyancsak Stifft, a Brownismusnak és Franknak is egyaránt ellensége, azzal a Frank által utóbb alaposan megcáfolt váddal illette a nagy orvost, hogy hallgatói nem tanulnak tőle semmit s hogy a Brown-féle rendszer alkalmazása következtében oly magas a kórház halandósága.

¹ St. R. 6444/1816.

Mellesleg még csak annyit, hogy Frank Péter, bár könnyű szerrel cáfolta meg Stifft vádjait, mégis hátat fordított Bécsnek és Szentpétervárra költözött ki. Stifft kitörései arra engednek sejtető következtetést vonni, hogy Polyánkay is a még mindig ki nem mult divatú Brownismus híve lehetett s hogy Stifft által való üldöztetésszerű mellőzése is ebben a körülményben leli legalább némi magyarázatát.¹

Stifft magatartása azonban a Kart is megingatja s Polyánkayt 5½ évi kifogástalan helyettesítő tevékenysége alól felmenti s ezzel Schordann Zsigmond dr.-t bízta meg.

Milunovics halála következtében Polyánkay részére ismét megnyílt az út egy újabb próbálkozásra. Benyújtotta tehát írásbeli kérvényét (megint nem a vizsgáztatással járó pályázatát) a még mindig üres tanszékre, hatalmas érvül hozva fel, hogy 5½ év óta működött mint helyettes tanár, az illetékesek meglegedésére. Ezúttal hivatkozott rá először, hogy 1809-ben a francia háborúban is kitüntette magát, melyben mint az insurrectio törzsorvosa vett részt.

Úgy az egyetem elnöke, Ürményi József, a kir. Kúria bírása, miként a helytartótanács melegen pártolják Polyánkay kérését, mint akit az egyetem az elhalt Milunovics után második helyen jelölt a tanszékre. De Stifft nem tágit, pályázást követel. Gyerekes bürokratasággal kifogásolja, hogy Polyánkay nem igazolta írásban helyettesi működését. Egyébként sürgősnek tartja, hogy a pesti egyetemen egy racionálisabb orvostan taníttassék az eddiginél. Stifft referátuma és kívánsága értelmében I. Ferenc helyettesítésében Lajos főherceg elrendeli, hogy pályázat irassék ki az elméleti orvostani tanszékre.²

Ugyanez időtájt a tények időbeli találkozásánál fogva érdekes legfelsőbb elhatározás lát napvilágot, mely megszünteti az egyetemen az összes adjunctusi állásokat egyetlen egynek: a Polyánkay adjuncturájának a kivételével, kimondván, hogy Polyánkay „stabilis adjunctus“-nak megtartatik mindaddig, míg másutt nem kap alkalmazást.³

Nyilván azt remélte Stifft, hogy Polyánkay — ha ily kivételes kegyben részesül és megélhetése iránt biztosítva érzi magát — különösen annyi sikertelen próbálkozás után, le fog mondani további tanszéki aspirációiról.

Végül, 1819 aug. 31-én kiírják a pályázatot az elméleti orvostanra, és pedig ismét úgy, hogy Pesten is, Bécsben is

¹ St. R. 4366/1818.

² St. R. 906/1819.

³ Helytartótanács 1819. aug. 5-én kelt 21.996. sz. leirata.

be lehet nyújtani pályázatot. Bécsben vetették magukat alája a pályázás eljárásának Schordann Zsigmond, aki a tanszéket immár két év óta suppléálta, továbbá Schimko Theophil és Szathmáry József. Pesten csak kérvényezők jelentkeztek: Polyánkay Ignác adjunctus, a régi helyettes, Gener-sich Sámuel, Lócse sz. k. város t. orvosa, Petrovics Máté, vesztegzár-orvos és Bécsben is egy kérvényező: Peterka József, a Kiskunság orvosa. A pesti Kar első helyen Schordannt, másodikon Schimkót jelölte, hozzátéve, hogy amennyiben a kérvényezőket is szabad lenne figyelembe venni, első helyen Schordannt, a másodikon Polyánkayt jelöli. Az egyetemi tanács kizárólag Schordannt hozza javaslatba. A bécsi tanulmányi aligazgató a következő jelölést terjeszti be: 1. Schordann, 2. Schimko, 3. Szathmáry. A magyar kancellária, hivatkozva az 1819. évi legfelsőbb elhatározásra, Polyánkayt már jelölni sem meri, mivel ismét csak kérvényt nyújtott be s nem pályázott. A tanszék sorsa végre eldőlt, a király 1820 jún. 25-én Schordann Zsigmondot nevezi ki tanárrá.¹

Ami ezután következik, már csak afféle vonaglásnak nevezhető. Stifft erőszakossága ellen nincs appellátum. De Polyánkay elszántan tovább remél, tovább is kérvényez, de nem pályázik.

Megüresedvén Stipsits Ferdinánd nyugalomba helyezése következtében a pathologia és a materia medica (gyógyszer-tan) tanszéke, 1819 november 6-án tartják meg a reája való pályázást. Pesten csak Peterka József pályázik, Bécsben: a cseh Jokliczke József, továbbá Schimko Theophil, Auer Károly Gábor, Christen Keresztély és Rátz István. Kérvényt nyújtott be: Polyánkay. A pesti orvosi kar jelölésének eredménye: 1. Jokliczke, Schimko, Auer; a bécsiek egyhangúlag Jokliczkét jelölték első helyen, Peterkát, mint teljesen alkalmatlant („ganz unfähig zu einem Lehramte“) végleg elejtették, a többi pályázóra nézve pedig erősen szétágaztak a vélemények. A magyar kancellária az egyedüli, mely Polyánkayt nem ejti el, sőt részletesen méltatja eddigi tevékenységét, sőt jóhiszemű és jóakarátú tévedéssel azt írja róla, hogy több ízben való folyamodásaikor „mindig“ első helyen jelöltetett a tanszékre; végül azonban kénytelen kimondani, hogy Polyánkay kérvénye nem vehető figyelembe, mert nem pályázott. Közben az udvari tanulmányi bizottságtól értesítés jön, hogy az első helyen jelölt Jokliczke dr.-t a prágai

¹ St. R. 3561/1820.

egyetemre nevezték ki tanárnak, mire a király 1820 dec. 18-án Auer Károly Gábort nevezi ki a kór- és gyógyszer-tan r. tanárának a pesti egyetemre. A tanszék elfoglalására azonban nem kerülhet sor, mert Auer 1821 márc. 3-án patriájában, Laibachban meghalt.¹

1821-ben, Stulfa (Széky) Péter nyugalomba vonulásával ismét megüresedik a sebészi tanfolyam belgyógyászati tanszéke. Pesten már nem jelentkezik senki, mindenki Bécsben nyújtja be a pályázatát és pedig: Gebhardt Ferenc a tanszék supplense, Tognio Lajos bécsi tanársegéd, Csorba József Somogy megye t. orvosa és Schuster János dr. med., Pesten pedig ismét csak kérvényt ad be Polyánkay. A pesti orvos-sebészi tanulmányok igazgatója Polyánkayra nézve kijelenti, hogy érdemesnek tartaná őt e tanszék odaítélésére, melyre már két ízben is pályázott a multban, azonban nem lévén hajlandó magát újólagos pályázati vizsgának alávetni, nem ajánlhatja őt. Hasonlóképen nyilatkozik a magyar helytartóság is, a kancellária is.

A helytartóság a javaslatok figyelembevételével Togniot ajánlja első, Gebhardtot második és Csorbát harmadik helyen. A kancellária elfogadja, illetve magáévá teszi a helytartótanács jelölését, azonban Csorba jelölését, ennek református vallása miatt megsemmisíti.

I. Ferenc 1823 dec. 10-én Gebhardt Ferencet nevezte ki tanárrá.² Polyánkay tehát ismét lemaradt; ezuttal utóljára, mert többé semmiféle katedrára nem aspirált s nem adta be kérvényét. 25 évig, egy álló negyedszázadig, nem is hallunk róla, mindössze csak még annyit, hogy 1831-ben a kolera dúlásakor, báró Perényi kir. biztos oldalán önfeláldozó működést fejtett ki. Egyébként továbbra is zajtalanul tölti be az adjunctusi teendőket a természetrajz tanárának oldalán. Közben a 38 éves férfiúból 63 éves ember lett s elérkezik „jubilálásának“ az ideje. Ezen vidáman hangzó kifejezés alatt küldettek ezekben az évtizedekben a kiszolgált emberek nyugdíjállományba. Nos, Polyánkaynak is „jubilálnia“ kellett 1847-ben. Így olvassuk ezt a helytartótanács akkori „fő-jelentésében“, mely egyúttal előterjesztést tesz adjunctusi állásának beszüntetése s helyébe egy asszisztensnek kinevezése iránt.

Mi lett ezután Polyánkayval, mikor fejeződött be a csalódások áradatától elborított élete, nem sikerült megállá-

¹ St. R. 480/1821.

² St. R. 8129/1822.

pítani, talán azért nem, mert kiszolgálván s elnémulván, róla további feljegyzések nem maradtak.

Polyánkay életének szemlélete lehangoló gondolatokat ébreszt az epigonban. Lehangoló az is, ha az utilitarisztikus gondolkodásukat fölényesen mosolyogni látja Polyánkay hajthatatlansága felett, mellyel kitartott az először kimondott elvi álláspontja mellett s nem volt hajlandó „kitűnő” jelzéssel kiállott pályázati vizsgáját minden újabb alkalomkor megismételni, jóllehet csakhamar észrevehette és érezhette ezen eljárásának reája nézve végzetes következményeit, köztük azt a nyomorúságos anyagi helyzetet, melybe a francia háború után bekövetkezett nagy pénzértéktelenedés folytán erősen csökkent vásárló erővel bíró, évi 800 frt fizetése kényszerítette s azontúl is mindvégig fogva tartotta. De ennél is lehangolóbb az az erkölcsi csapás, hogy emiatt végleg le kellett szorulnia azon egyetemi tanszékekről, melyeket mint helyettes a tanártestület teljes megelégedésére 51½ éven át látott el. Egyenetlen erők birkózása indult meg és tartott közel 14 évig, Polyánkay elnémulásáig, mely alatt természetesen az erősebbik fél maradt a győztes: Stifft báró, a nagyhatalmú egyetemügyi diktátor, I. Ferenc kedvenc embere, közepes tehetségűek és megalázkodók pártolója, kiemelkedők elnyomója. Polyánkay előtt sem lehetett kétséges a harcok e kimenetele, de nem tért ki előlük. Tegnér költőnek, a tragikus végű XII. Károly svéd király frederikshaldi emléksobrára vésett szavai jutnak az eszünkbe: „Kitérni nem tudott, csak kidőlni.”

Polyánkay végzetének tragikumánál azonban nem kisebb az az erkölcsi érték, melyet egyénisége képviselt. Neki s a hozzája hasonló egyéneknek nagyon sokat köszön az emberiség; köszöni elsősorban azt a nemes példát, hogy igazságos meggyőződésükhöz tántoríthatatlanul ragaszkodtak s az igazságtalanság előtt meg nem hajoltak. Így támadtak a mártírok a századok és évezredek folyamán, kik közül egy sem élt hiába. Van, aki máglyán bűnhődik az igazságért, van, aki életelőját nem tudja elérni soha. Olyanok ezek, olyan Polyánkay is, mint a tragédia hősei, kiknek az irodalom évezredek szabályai szerint mindig el kell bukniuk, jóllehet az igazság mindig az ő oldalukon van.

Győry Tibor.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÚJABB KIADVÁNYAI

Gróf Széchenyi István naplói. IV. k. (1830—1836) Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: *Viszota Gyula*. 826. l.

Bolti ára 25 P, tagoknak 18 P.

A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. Az iratokat sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: *Szabó Dezső* 813. l.

Bolti ára 25 P, tagoknak 18 P.

Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai. (A Magyar Történettudomány Kézírókönyvének I. k. 6. b. füzete.) 256. l.

Bolti ára 12 P, tagoknak 9 P.

A Századok 1933. évi pótfüzete. 173 l.

Bolti ára 4 P 50 f, tagoknak 3 P.

Mindezek a könyvek, valamint a Társulat egyéb kiadványai is a titkári hivatalban (Budapest, I. Vár Országos Levéltár) kaphatók. Ugyanitt rendelhető meg a

Károlyi Árpád Emlékkönyv, amely 36 történelmi tanulmányt tartalmaz.

Az 590 lap terjedelmű kötet bolti ára 20 P,
tagoknak 12 P.

Rendkívüli árleszállítás 1935 jan. 20-ig.

A Magyar Történelmi Társulat tagjai az alábbi kiadványokat, ha *nincs tagdíjhátralékuk* és az 1934. évi tagdíjat is megfizették, legalább 50 pengő bolti árú könyv megrendelésénél a bolti árból 50% kedvezményt, legalább 100 P bolti árú könyv megrendelésénél pedig ugyanabból 65% kedvezményt kapnak.

A szállítási költség a rendelőt terheli. Rendelések, az összeg egyidejű beküldésével, a titkári hivatalhoz (I. Vár, Orsz. Levéltár) intézendők. Csekklap-szám: 1099.

	Pengő		Pengő
I. Századok. 1901—1929. évf. Év-folyamonként	16.—	<i>Ferenczi Z.</i> : Gróf Széchenyi István: A Kelet népe	25.—
<i>Bányai E.</i> : A Századok név- és tárgymutatója 1867—1876. I. k.	9.—	<i>íj. Iványi-Grünwald B.</i> : Gróf Széchenyi István : Hitel	25.—
<i>Pelz B.</i> : A Századok 1867—1916. évfolyamainak tartalommutatója	4-50	<i>Domanovszky S.</i> : József nádor iratai. II. és III. köt., à	25.—
II. Történelmi Tár. 1891—1899. évf. Év-folyamonként	9.—	<i>Lukinich I.</i> : A szatmári béke története	25.—
Az 1900—1911. évfolyamokból csak egyes füzetek ; füzetenként	2-25	<i>Mályusz E.</i> : Sándor Lipót főherceg nádor iratai	25.—
III. Magyar Történeti Életrajzok.		<i>Miskolczy Gy.</i> : A horvát kérdés története. I. és II. kötet	40.—
<i>Bodnár I.—Gárdonyi A.</i> : Bezerédj István. I—II. köt.	40.—	<i>Hajnal I.</i> : A Kossuth-emigráció Törökországban. I. köt.	25.—
<i>Császár E.</i> : Anyos Pál	12.—	<i>Szekfű Gy.</i> : Iratok a magyar államnelyv történetéhez	25.—
<i>Dézi L.</i> : Báró Jósika Miklós	20.—	<i>Steier L.</i> : Beniczky Lajos visszaemlékezései és jelentései	25.—
— — Pápai Páriz Ferenc	8.—	<i>Madzsar I.</i> : Farádi Vörös Ignác naplója	10.—
— — Tinódi Sebestyén	8.—	<i>Wlassics Gy.</i> : Csengery Antal hátrahagyott iratai	20.—
<i>Ferenczi Z.</i> : Rimay János	12.—	<i>Angyal D.</i> : Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél levelezése	25.—
<i>Fest A.</i> : Báró Dévay Pál	20.—	<i>Szabó D.</i> : A magyarországi úrbérendezés története Mária Terézia korában. I. köt.	25.—
<i>Kretschmayr A.</i> : Gritti Lajos	8.—	V. Magyarország török kori történetének forrásai.	
<i>Márki S.</i> : Dósa György	20.—	<i>Lukinich I.</i> : Auer János Ferdinánd naplója	9.—
— — Horváth Mihály	20.—		
— — II. Rákóczi Ferenc. II. és III. kötet, à	20.—	VI. Okmánytárak.	
<i>Meller S.</i> : Ferenczy István	12.—	<i>Gergely S.</i> : Teleki Mihály levelezése I—VIII. köt., à	12.—
<i>Ortvay T.</i> : Mária, II. Lajos király neje	20.—	A Gróf Zichy-család idősebb ágának oklevéltára. VII/1., VII/2., X., XI., XII. köt., à	12.—
<i>Pór A.</i> : Keszei Miklós	8.—	<i>Barabás S.</i> : A széki gróf Teleki-család oklevéltára. I—II. köt. ..	21.—
<i>Széchy K.</i> : Gróf Zrínyi Miklós. Csak a II. és III. köt. Köt.-int ..	12.—		
<i>Tóth-Szabó P.</i> : Szathmáry György ..	12.—		
<i>Veress E.</i> : Berzeviczy Márton ..	8.—		
— — Kakas István	8.—		
IV. Magyarország újabbkori történetének forrásai.			
<i>Viszota Gy.</i> : Gróf Széchenyi István naplói. I—III. kötet, à	25.—		
— — Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I. rész. (1841—43.)	25.—		
— — U. a. II. rész. (1843—1848.) ..	40.—		
<i>Tolnai V.</i> : Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. III.	25.—		